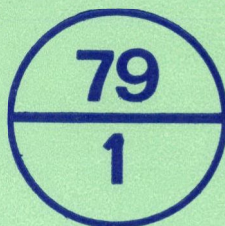

55676

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Köpeczi Béla: Lukács 1919-ben

Ormos Mária: A belgrádi katonai konvencióról

Balogh Sándor: Az 1946. február 27-i magyar —
csehszlovák lakosságcsere egyezmény

R. Várkonyi Ágnes: Gazdaság és társadalom a
XVII. század második felében

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

GLATZ FERENC, JUHÁSZ GYULA, RÁNKI GYÖRGY (felelős szerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BARTHA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ,
KEREKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS, NIEDERHAUSER EMIL,
ORMOS MÁRIA, PUSKÁS JÚLIA, SOMLYAI MAGDA, SZÜCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Őri u. 51–53. — Telefon: 160–160

Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 64,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Köpeczi Béla</i> : Lukács 1919-ben	1
<i>Ormos Mária</i> : A belgrádi katonai konvencióról	12
<i>Péteri György</i> : A „tudományos üzemvezetés” és a munkásellenőrzés konfliktusa 1919-ben ...	40

KÖZLEMÉNYEK

<i>Balogh Sándor</i> : Az 1946. február 27-i magyar—csehszlovák lakosságesere egyezmény	59
<i>Eva S. Balogh</i> : A Böhm—Cuninghame tárgyalások 1919 júliusában	88
<i>Vadász Sándor</i> : Garami Ernő publikálatlan levele Jean Longuet-hoz a demokratikus inter- venció ügyében (1919. szeptember 27.)	101

VITA

<i>Benda Gyula</i> : Kvantifikáció és történelem (Hozzászólás Granasztói György: „A történész és a mérés — egy modell korlátai” című írásához)	105

AZ ÚJ MAGYAR TÖRTÉNETI SZINTÉZIS ELŐMUNKÁLATAI

<i>R. Várkonyi Ágnes</i> : Gazdaság és társadalom a XVII. század második felében	109

NAPLÓ

<i>Romsics Ignác</i> : A gazdagparaszság és a forradalmak kora (Két forrás a XX. századi magyar paraszság politikai tudatához)	127

FIGYELŐ

<i>L. Nagy Zsuzsa</i> : „Középosztály”, kispolgárság a két világháború között (A francia tár- sadalomtörténeti irodalomról)	145
<i>Bölöny József</i> : Hibás adatok — téves következtetések	156
<i>Soós István</i> : Újabb eredmények az Októberi Forradalom kutatásában	175
<i>Rév István</i> : Mennyire tágíthatók egy diszciplína határai? (Gondolatok az Edinburgh-i Gazdaságtörténeti Világkongresszus kapcsán)	181
<i>Niederhauser Károly</i> (1894—1978) (G. F.)	185

Tanulmányok

KÖPECZI BÉLA

Lukács 1919-ben

1.

Lukács György 1919-ben 34 éves volt, nem tartozott tehát abba a fiatal generációba, amelyik minden tapasztalat nélkül vetette magát a forradalomba. A budapesti és berlini egyetemeken végezte jogi és filozófiai tanulmányait, résztvett a századelő Magyarországának kultúrküzdelseiben, Max Weberrel, Ernst Bloch-hal és más – a *Geistesgeschichte*-hez tartozó – német filozófusokkal az emberiség nagy problémáin töprengett Heidelbergben az első világháború előtt és a háború idején.¹

Ekkor elsősorban az esztétika és az irodalom problémái érdeklik. 1910-ben megjelentet egy tanulmánykötetet *A lélek és a formák*, 1911-ben pedig egy monográfiát *A modern dráma fejlődésének története* címmel. 1915-ben megírja *A regény elméletét*, amely csak 1920-ban jelenik majd meg, és kidolgoz egy esztétikai rendszert, melynek kéziratát halála után fogják megtalálni egy német bank páncélszekrényében és 1975-ben lát napvilágot *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika* címen.

Mindez azt jelenti, hogy Lukács már ismert esztéta és irodalomkritikus, amikor 1918 végén csatlakozik a Kommunisták Magyarországi Pártjához, amely Kun Béla és az orosz forradalom eszméiért lelkesedő volt hadifoglyok kezdeményezésére alakult meg.

Lukács az 1969-ben *Utam Marxhoz* címen megjelentetett kötetében így emlékezik vissza ezen időszakának szellemi és főként filozófiai fejlődésére: „A filozófia felé való megindulás az etika és az esztétika érintkezési problémáinak vizsgálatával vette kezdetét. Mint már többször kifejtettem: ennek a fejlődési szakasznak alapját lázongó elégedetlenségem tette ki – a dzsentroid módon kapitalizálódó magyar élettel szemben –, ez volt az alapja Ady iránt érzett feltétlen hódolatomnak is, anélkül természetesen, hogy – mint a magyar baloldal vezető ideológusai tették – valaha is a nyugati civilizáció importjában láttam volna a kivezető út megalapozását. Akkor persze aligha voltam szocialistának nevezhető – a francia radikális szindikalizmust kivéve nagyon elutasító állásponton álltam

¹ Lukács szellemi fejlődése és főleg 1919-es tevékenysége többfajta megközelítési módra adott lehetőséget. A nyugati Lukács-interpretátorok gyakran naivitást vetnek a magyar filozófus szemére, vagy azt próbálják bebizonyítani, hogy filozófiai nézetei és politikai tevékenysége nem voltak összhangban egymással. Rövid összefoglalómnak nem célja, hogy ezekkel a nézetekkel vitatkozzam, Lukács írásaiból és cselekedeteiből kiindulva a tényeket rögzítettem. Vö. ezzel kapcsolatban V. Zitta: G. Lukács. Alienation. Dialectics. Revolution. The Hague, 1964; D. Kettler: Marxizmus und Kultur. Mannheim und Lukács in den ungarischen Revolutionen 1918/1919. Neuwied–Berlin, 1969; Lukács in the Hungarian Revolution of 1918/1919. Telos, 1971, 10. sz.; M. Löwy: Pour une sociologie des intellectuels révolutionnaires, Paris, 1976. és Hermann István: Lukács György gondolatvilága. Tanulmány a XX. század emberi lehetőségeiről. Bp. 1974.

azokkal a szocialista teoretikusokkal szemben, akiket akkor ismertem. De bármennyire elméletileg tisztázatlan módon, mégis a fennálló társadalom forradalmi megszüntetésében láttam az egyedüli kivezető utat a jelen kulturális ellentmondásaiból.”²

Az esztétika és etika vonatkozásában elsősorban Kant befolyása alatt állt, de elég korán megpróbált kibontakozni e hatás alól, hogy azután Hegel történetfilozófiáját fogadja el. A hegeli filozófia nem elégítette ki az etika szempontjából, mivel Lukács sohasem tekintette érvényesnek a valósággal való összeegyeztethetőség gondolatát, azt a felfogást, miszerint a morális imperatívuszok a fennálló társadalom tényleges szükségleteihez vezetnek el. Kirkegaardtól, a középkori keresztény eretnek gondolatoktól és a keleti erkölcsfilozófiától inspirálva kísérelte meg megvetni filozófiai alapjait egy olyan etikának, mely túlhaladja az erkölcs és a jog korlátait. Leginkább Dosztojevszkij nézetei foglalkoztatják, aki ezt a problémát irodalmilag fogalmazza meg.

Az első világháború méginkább ez irányba viszi tovább, de elsősorban a politikai események ösztönözték arra, hogy Marx-szal és a munkásmozgalom problémáival foglalkozzék. Kezdetben Georges Sorel eszméi és a Szabó Ervin által terjesztett anarcho-szindikalista Marx-interpretációk vonzották. A háború idején ismerkedett meg Rosa Luxemburg egyes írásaival.

Lukács a *Történelem és osztálytudat* új kiadása utószavában és másutt is hangsúlyozza e korszaka fejlődésének ellentmondásos jellegét, amikor is baloldali etika és idealista történetfelfogás keveredik egymással. Az orosz forradalom jelent számára túlépést ezeken az ellentmondásokon,³ legalább is gyakorlatilag. Elméletben továbbra is fenntartásai vannak.

1918 decemberében egy cikket publikál *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* címmel, ahol megállapítja, hogy a marxi elméletben két irányzat található, az egyik a szociológiai, mely a múltat az osztályharcokkal magyarázza és egy másik, a történetfilozófiai, mely „a proletariátust az emberiség szociális megváltásának hordozójává teszi, a világtörténet messianisztikus osztályává.” A felvetődő dilemma a következő: meg kell-e valósítani a proletariátus diktatúráját azonnal, az osztály nélküli társadalom megteremtése, következésképp a demokrácia kifejlődése reményében, avagy várni kell, míg megvalósul a világ új rendje, ámde ez esetben hosszú ideig, addig kell várni, ameddig az emberiség többsége helyesli a társadalom radikális átalakítását. Lukács véleménye a következő: „A bolsevizmus azon metafizikai föltevésen alapul, hogy a rosszból jó származhatik, hogy lehetséges, mint Razumihin mondja a *Bűn és bűnhődés*-ben: az igazsághoz keresztülhazudni magunkat. E sorok írója nem képes ezt a hitet osztani, és ezért feloldhatatlan erkölcsi dilemmát lát a bolsevik állásfoglalás gyökerében, míg a demokrácia — hite szerint — csak emberfeletti lemondást és önfeláldozást követel azoktól, akik tudatosan és becsületesen végig akarják csinálni. De ez, ha talán emberfeletti erőt igényel is, nem lényegében megoldhatatlan kérdés, mint a bolsevizmus erkölcsi problémája.”⁴

Néhány hónap múlva megváltoztatja véleményét. Egy másik cikkében, amit a Tanácsköztársaság megalakulása előtt írt, de csak 1919 májusában publikált *Taktika és etika*

² Lukács György: Utam Marxhoz. Válogatott Filozófiai Tanulmányok. Bp. 1971. I. köt. 11–12. old.

³ Lukács György: Történelem és osztálytudat. Bp. 1971. 695–735. old.

⁴ Lukács György: A bolsevizmus mint erkölcsi probléma. Szabadgondolat, 1918. december. – Történelem és osztálytudat. Bp. 1971. 11–17. old.

címmel, leszögezi, hogy egy szocialista számára az etikai probléma mindig szorosan kötődik az adott történetfilozófiai helyzethez. „A szocializmust megvalósító osztály-érdekek és az azokat kifejezésre juttató osztályöntudat világtörténeti hivatást jelentenek, és a fent említett objektív lehetőség ennél fogva azt a kérdést jelenti: itt van-e már a pillanat, amely a szakadatlan közeledés stádiumából – ugrásszerűen – az igazi megvalósulásába vezet”. A tudomány nem tudja előre megmondani, vajon ez a pillanat tényleg elérkezett-e és az etika nem adhat recepteket a korrekt cselekvés számára. „Az etikai öneszmélet rámutat arra, hogy vannak helyzetek – tragikus helyzetek –, amelyekben lehetetlen úgy cselekedni, hogy bűnt ne kövessünk el; de egyúttal megtanít arra is, hogy még ha két bűn között kell is választanunk, akkor is van még mértéke a helyes és a nem-helyes cselekvésnek. Ez a mérték: az áldozat.” Borisz Szavikov egyik regényére utal, ahol az író ezt a gondolatot kifejtette: „Csak annak gyilkos tette lehet – tragikusan – erkölcsi, aki tudja, megingathatatlanul és minden kétséget kizáróan tudja, hogy gyilkolni semmi körülmények között sem szabad.”⁵

Lukács tehát eljut a forradalom ügyének vállalásáig, ami számára szükségszerűen a proletárdiktatúrát jelentette, azt a diktatúrát, melynek egy történelmi ugrással meg kell valósítani az osztály nélküli társadalmat. Csatlakozása a forradalom ügyéhez számára egyben a marxizmus elfogadását is jelenti, de az etika és politika viszonyát illetően sajátos, az idealista filozófia hatását mutató felfogásban.

2.

1918. október 30-án győz Magyarországon a polgári demokratikus forradalom, november 16-án kikiáltják a köztársaságot. A Károlyi-kormány azonban nem tudja leküzdeni a külső és belső nehézségeket. A paraszt és munkás tömegek elégedetlenek a kormány szociális politikájával, az Antant nem érdekelt az ország demokratizálásában és beleegyezik, hogy román és cseh csapatok igen nagy, részben magyarok által is lakott területeket foglaljanak el a történelmi Magyarországból. Az 1918. november 24-én megalakult Kommunisták Magyarországi Pártja, számbeli gyengesége ellenére erős befolyást gyakorolt munkás és értelmiségi körökben. Ebben a feszült helyzetben a szociáldemokrata baloldal kész volt együttműködni a kommunistákkal és számtalan bonyodalom után 1919. március 21-én a két párt egyesült, majd kikiáltották a Tanácsköztársaságot. A Tanácsköztársaság békés úton győzött, de a munkásosztály, valamint a parasztság és az értelmiség egy részének támogatása ellenére is leküzdhetetlen nehézségekkel találta magát szemben, különösen azért, mivel nemzetközileg elszigetelt volt. Egyetlen reménye lehetett csak: elnyerni a forradalmi Oroszország és más közép-európai forradalmi mozgalmak támogatását.

Ebben az első pillantásra reménytelennek tűnő helyzetben nemcsak radikális politikai változás következik be, de átalakulás indul meg a társadalmi élet minden területén.

⁵ Lukács György: Taktika és etika. Bp. 1919. 22–31. old.

Lukács elkötelezi magát. Először közoktatásügyi népbiztoshelyettesnek, majd népbiztosnak nevezik ki. Egy ideig a cseh intervencióssok ellen küldött egyik csapattest politikai biztosa.

Lukácsot a politikai tevékenység nem elégti ki, megkísérli az események elemzését adni az új társadalom alapvető problémáiról. 1919. április 13-án megjelentet egy cikket, ezzel a beszédes címmel: *A kommunizmus erkölcsi alapja*. Ebben kijelenti, hogy a fejlődésnek ebben az adott szakaszában minden cselekvés mozgató elve az osztályharc, mivel a proletariátus harcának eredményét az ellenség fenyegeti. A pillanat szorongatottsága ellenére is felmerül a jövőre irányuló kérdés: milyenek lesznek az új társadalom jellemző vonásai, mi lesz a benne élők életének tartalma? Erre a kérdésre – állítja Lukács – csak az erkölcs oldaláról kaphatunk választ. „Csak akkor volt értelme az osztálykülönbségek gyökeres kiirtásának, ha vele minden kiveszett az emberek egymás közötti életéből, ami őket egymástól elválasztotta: minden harag és minden gyűlölet, minden irigység és minden gőg. Egyszóval: ha az osztálynélküli társadalom a kölcsönös szeretet és megértés társadalma lesz. Egy ilyen társadalomnak azonban a társadalmi és gazdasági élet átalakulásai csak alapját rakhatják le, csak lehetőségeit teremthetik meg, hogy igazán megvalósuljon, ahhoz maguknak az embereknek is át kell alakulniok.”⁶ Ezt a változást a kultúra és mindenekelőtt a nevelés hivatott előmozdítani, a nevelésnek a teljes egyenlőséget kell tükröznie az adott pillanatban folytatott kéréltelhetlen osztályharc ellenére is.

Lukács optimizmusát nemcsak a hazai tapasztalatok táplálták, hanem főként a világforradalom reménye. Úgy gondolta, mint azt *A győzelmes proletariátus taktikája* című cikkében kifejti, hogy a világ polarizálódni fog, és a harcot a nemzetközi burzsoázia és a nemzetközi proletariátus vívja majd meg. A nemzetközi proletariátus győzni fog, és a világon mindenütt megvalósítja diktatúráját. Ami tehát igaz a magyar viszonyok között, igaz lesz máshol is. „A diktatúra lehetősége és záloga a végső győzelemnek. De a győzelmet magát a proletariátus jövőbeli világos osztályöntudata és öntudatos osztályharca fogja csak igazán megszerezni.”⁷

Lukács számára a proletárdiktatúra nemcsak történetfilozófiája valóra váltását, hanem a forradalmi cselekvés lehetőségét is jelentette. Egy 1919. április 20-án írott cikkében elemzi a forradalmi cselekvés sajátosságát, leszögezve, hogy ennek mércéje a többség azaz a közösség érdekének előtérbe helyezése az egyéni vagy csoport érdekekkel szemben. A többség uralma a kisebbség fölött magában hordozza az áldozat fogalmát. „Minden igazi erőt az áldozatkészség foka határoz meg. Aki mindent hajlandó föláldozni, az legyőzhetetlen.”⁸

A proletariátus diktatúrájának gyakorlásában nagy jelentőséget tulajdonít azon kapcsolatnak, mely *párt és osztály* között fennállhat. Véleménye szerint a pártforma volt a proletármozgalom első cselekvő lépése a puszta ellenzéki időszak után; az első kísérlet a társadalom egészének átformálására. Ez azt jelenti, hogy kezdettől fogva belső ellentmondás állott fenn a cél és a szervezeti forma között, mely nyíltan jelentkezett a szociáldemokrata pártokban. „Az orosz bolsevizmus nagy tette az volt, hogy benne öltött

⁶ Lukács György: A kommunizmus erkölcsi alapja. Az Ifjú Proletár, 1919. április 13. – Történelem és osztálytudat. Bp. 1971. 18–21. old.

⁷ Lukács György: A győzelmes proletariátus taktikája. Népszava, 1919. április 15.

⁸ Lukács György: Mi a forradalmi cselekvés? Vörös Újság, 1919. április 20.

először – a párizsi kommun óta – testet a proletariátusnak ez az öntudata és világtörténelmi önbizalma.” Lukács leszögezi, hogy Magyarországon a szocialisták és a kommunisták egyesülését maga a proletariátus valósította meg, és hogy ezután megszűnik a szó régi értelmében vett párt, csak egy egységes proletariátus létezik. „A párt ma az egységes proletariátus egységes akaratának kifejezése: az új társadalomban uralkodó, az új erőkből felépülő akarat végrehajtó szerve.”⁹

Mivel az osztálytudatnak igen jelentős szerepet tulajdonít, ez okból kezd el foglalkozni a történelmi materializmus szerepével, és egyik utolsó – 1919 júliusában publikált – cikkében a történelmi materializmus funkcióváltásával foglalkozik. Áttekintve a marxizmus történeti fejlődését, megállapítja, hogy a történelmi materializmus annyiban érvényes, amennyiben az új társadalom a régi és az új keveréke még, és így alkalmazható rá a régi társadalom szociológiai magyarázata. Ugyanakkor, ami a kapitalista társadalomban felépítmény volt, az új társadalomban alap lesz és a kapitalista társadalom alapja felépítménnyé válik. „A szocializmusra való átmenetnek, a szocializmus építő munkájának lényege éppen abban foglalható össze, hogy az ideológikus elemek, az emberi eszme, az ember felszabadításának és megváltozásának eszmé[je] lesz az építőmunka uralkodó eszméjévé és a gazdasági élet ennek az eszmének egyszerű eszközévé, egyszerű funkciójává válik.”¹⁰ A dialektikus materializmus, miközben megszűnik szociológiai elmélet lenni, az új társadalomban a tudományos kutatás módszere lesz.

Mint látjuk, Lukács eltülozza a szubjektív tényezők szerepét a történelmi fejlődésben, idealizálja a munkásosztály funkcióját, alábecsüli a szervezettség jelentőségét, ugyanakkor azonban elfogadja az osztályharc és a proletariátus történelmi hivatásának elvét, valamint a forradalom és a proletárdiktatúra szükségességét.

Azért idéztük itt e lukácsi gondolatokat, mert ezek képezték ideológiai és politikai alapját kulturális és művelődéspolitikai koncepciójának.

3.

Lehetetlen megértenünk Lukácsnak a Tanácsköztársaság idején vallott kultúra-koncepcióját, ha figyelmen kívül hagyjuk azokat a vitákat, melyek a háború alatt e témában folytak a magyar értelmiség körében. Az ún. Vasárnapi Körben, melynek Lukácson kívül Mannheim Károly, Hauser Arnold, Fogarasi Béla, Fülep Lajos és mások voltak tagjai, a kultúrát tekintették az egyedüli kiútnak a kapitalista társadalom intellektuális és morális válságából.¹¹ (Mannheim 1918-ban egy tanulmányt publikál *Lélek és Kultúra* címmel, melyben kifejti ezt a Lukács által is osztott nézetét.) Lukács számára a forradalom eszköz a kultúra uralmának megvalósításához. Ebben az időben elfogadja Alfred Weber elméletét, aki különbséget tesz a civilizáció és a kultúra fogalma között.

⁹ Lukács György: Párt és osztály. Közli: „Mindenki újakra készül . . .” Szerk. József Farkas. IV. köt. (a továbbiakban: MUK) Bp. 1967. 223–229. old.

¹⁰ Lukács György: A történelmi materializmus funkcióváltása. Internationale, 1919. július. – MUK 652–662. old.

¹¹ Vö. Novák Zoltán: A Vasárnapi Társaság. In: A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn. Bp. 1977. 300–376. old.

1919. júniusában megjelentet egy tanulmányt *Régi kultúra és új kultúra* címmel, amelyben kifejti álláspontját erről az ellentmondásról. Véleménye szerint „a kultúra fogalma (ellentétben a civilizációval) magába zárja mindazokat az értékes termékeket és tevékenységeket, melyek a közvetlen életfenntartás szempontjából nélkülözhetők”. A kapitalista társadalom képtelen volt biztosítani a kultúra ilyen irányú fejlődését, mivel a gazdasági élet uralta az egész életet, az ember alávetetté vált a termeléssel szemben, ideológia és termelés ellentétben álltak egymással. A kommunista társadalomban az irányított és szervezett gazdasági élet majd véget vet öncélúságának, mivel azt a társadalmi folyamatot, melyben végbemegy, gazdasági tényezők befolyásolják. Az ember külső és belső életét emberi és nem-gazdasági motívumok fogják uralni. Ez a funkcióváltozás teremti majd meg az új kultúra lehetőségét, ami eredményezi az ember belső uralmát környezete felett, míg a civilizáció csak külső uralmát valósította meg a természet felett. „Az ember öncélúsága a kultúra szociológiai előfeltétele.” Tanulmánya végén Lukács felveti a kérdést, miképpen használható fel a régi kultúra, majd megállapítja, hogy „a kapitalizmus korszakának igazi hozzájárulása a jövő felépítéséhez abban áll, hogy maga teremti meg összeomlásának és romjain a jövő felépítésének lehetőségeit. Úgy, ahogy a kapitalizmus maga hozza létre megsemmisítésének gazdasági előfeltételeit, ahogy maga teremti meg proletárszellemben való megsemmisítő bírálatának szellemi fegyverzetét (Marx viszonya Ricardóhoz), úgy teremti meg itt is, Kant és Fichte filozófiájában, annak az új társadalomnak az eszméjét, mely az ő megsemmisülését szükségképpen létrehozni hivatva van”.¹² Így tér vissza a régi idealista etika a lukácsi elméletbe, és ad utópista távlatot kultúrpolitikájának.

Az 1919. április 20-án publikált, *A kultúra tényleges birtokbavétele* című cikkében megállapítja, hogy az új gazdasági rend a belső egyenlőségnek csak lehetőségeit teremtette meg, a proletariátus hatalomra jutása és a kulturális intézmények köztulajdonba vétele a kulturális átalakulásnak csak eszközeit jelentik. „Az, hogy a műkincsek, a színházak, az iskolák stb. a proletariátus kezében vannak, csak lehetőségét teremti meg az új kultúrának, a tényleges birtokbavételnek. Annak a kornak, amelyben a kultúra összes alkotásai a dolgozók valamennyiének belső tulajdonává váltak. Ezt a tényleges birtokbavételt kell a nevelésnek megvalósítani.” Az interiorizációs folyamatnak a fizikai és szellemi munka közti különbség megszűnéséhez kell vezetnie. „A feladat itt az, hogy minden ember számára minden pillanatban nyitva álljon élete külső és belső alakulása szerint, hogy akár mint fizikai, akár mint szellemi munkás elhelyezkedjék a társadalomban.”¹³ A kultúra tehát elsődleges eszköze nemcsak a társadalom, hanem általában az ember radikális átformálásának.

Ez az utópikus eszme nyithat utat a proletárdiktatúra egy lényeges célkitűzésének megvalósulásához: a kultúrát nagy tömegekhez eljuttatni, s Lukács minden tőle telhetőt megtesz e program végrehajtásáért. Mozgalom indul az írástudatlanság leküzdésére, létrejön a 8 osztályos általános iskola, munkásegyletemet alapítanak. Valamennyi kulturális intézmény – könyvtárak, múzeumok, színházak – megnyílik a nép előtt, koncerteket rendeznek a munkások számára. Ez a demokratizmus jellemzi mindenekelőtt azt a kultúrpolitikát, melyet a magyar értelmiség oly lelkesedéssel vitt át a gyakorlatba.

¹² Lukács György: *Régi kultúra és új kultúra*. Internationale, 1919. június 15. – MUK 470–480. old.

¹³ Lukács György: *A kultúra tényleges birtokbavétele*. Fáklya, 1919. április 20. – MUK 205–206. old.

Mivel Lukács a szakértelmet többre becsüli a dilettantizmusnál, az értelmiség legjelesebb képviselőinek támogatását igyekszik megnyerni. Ez a második jellemzője kulturális tevékenységének. A legrangosabb írókat kéri fel az irodalmi élet irányítására, köztük nem-kommunistákat is, a regényíró Móricz Zsigmondot csakúgy, mint a költő Babits Mihályt. A színház újjászervezésében Balázs Béla nyújt segítséget, aki később a filmművészet egyik kiváló teoretikusa lesz. A zenei direktórium tagjai közt ott találjuk Dohnányi Ernőt, Bartók Bélát és Kodály Zoltánt.

Hogy politikája célravezető legyen, megkísérli megteremteni annak gazdasági és intézményes alapjait. Az igen nehéz körülmények között is hatékony kultúrpolitikájának magyarázata elsősorban a kapitalizmusból a szocializmusba való békés átmenetben, az értelmiség többségének támogatásában és nem utolsósorban saját tudományos orientáltságában rejlett.

Ideológiai és művészeti irányzatok szempontjából nyitott politikát folytat – és ez a harmadik jellemző vonása kultúrpolitikájának. Természetesen nem volt könnyű megvalósítani egy ilyen politikát abban a rendkívül feszült helyzetben, amikor a proletárdiktatúrát külső és belső ellenség egyaránt fenyegette, és amelyek a kulturális élet területén is megpróbáltak vizályt szítani. A közoktatásügyi népbiztosságot egyes jobboldali szociáldemokraták azzal vádolták, hogy előnyben részesíti a proletariátustól idegen művészeti irányzatokat, különösen az expresszionista Kassák Lajost és folyóiratát, a *Műt*.¹⁴ Lukács az ügyel kapcsolatban egy nyilatkozatot tesz közzé, hogy világossá tegye a közoktatásügyi népbiztosság álláspontját. „A Közoktatásügyi Népbiztos semmiféle iránynak vagy pártnak irodalmát hivatalosan támogatni nem fogja. A *Kommunista* kultúrprogram csak jó és rossz irodalmat különböztet meg és nem hajlandó sem Shakespearet, sem Goethét félredobni azon a címen, hogy nem voltak szocialista írók. De nem hajlandó arra sem, hogy szocializmus címen ráeressze a dilettantizmust a művészetre. A *Kommunista* „kultúrprogram az, hogy a legmagasabb és legtisztább művészetet juttassa a proletariátusnak és nem fogja engedni, hogy politikai eszközzé rontott vezércikk-poézissal pusztítsák ízlését. A politika csak eszköz, a kultúra a cél.” Ez a toleráns álláspont igen nehezen alkalmazható és Lukács ugyanebben a nyilatkozatában maga is elismeri a politika elsődlegességét, nem tagadva azonban többféle művészeti irányzat meglétének lehetőségét. „A politikai szempont még sokáig *kiválasztó* szempont marad, de nem diktálhatja az irodalmi termelés irányát. Csak szűrő legyen, ne egyetlen forrás! A Közoktatásügyi Népbiztosság eddig még nem avatkozott bele az irodalmi életbe: végeredményben pedig az írók szervezetére bízta majd az irányítást.”¹⁵ Balázs Béla egyik nyilatkozatából megtudjuk, hogy a cenzúrát, amit az adott helyzetből fakadó szükségszerűségnek tekintettek, az írók maguk gyakorolják majd, akiknek az Írói Direktórium ad megbízást hat hónapnyi időtartamra.¹⁶

Lukácsot személyében is megtámadták, szocializmusát kétségbevonták azok a régi szociáldemokraták, akik őt a pártba újonnan befurakodott entellektüelnek tekintették.¹⁷

¹⁴ *Göndör Ferenc*: Kik akarják diktálni a proletáirodalmat? Népszava, 1919. április 16. – MUK 171–174. old.

¹⁵ *Lukács György*: Felvilágosításul. Vörös Újság, 1919. április 18. – MUK 196–198. old.

¹⁶ A Közoktatásügyi Népbiztosság irodalmi programja, Balázs Béla nyilatkozata. Magyarország, 1919. április 19. – MUK 199–201. old.

¹⁷ *Kéri Pál*: Mácza. Az Ember, 1919. április 15. – MUK 955–956. old.

Nekik vág vissza a már említett nyilatkozatban: „Ami pedig az én és mások szocializmusát illeti, mindenkor alávetem magamat a proletariátus összessége akaratának és sohase tartottam magamat másnak, mint ez akarat szerény végrehajtójának. De a marxizmust és a marxista politikát illetőleg nem vagyok hajlandó sem kioktatást, sem tanácsokat elfogadni. Legkevésbé pedig azoktól, (akár nyíltan, akár mások mögé elbújva jelentkeznek) akiknek „rég” marxista múltja nem produkált mást, mint a szocializmus kispolgári elvizenyősítést és a proletárossztályöntudat elhomályosítását; olyanoktól, akiknek szocialista lelkiismeretét terheli, hogy a világ proletariátusa szétszakadt és az imperializmus szolgálatában testvérháborúban ontotta vérért.”¹⁸

Érdekes megfigyelni, hogy Lukács türelmes politikáját a Tanácsköztársaság egyes befolyásos vezetői úgy értékelték, mint a proletárdiktatúra szigorú elveinek kiterjesztését a kultúra területére, mely utóbbi fejlődésére ez károsan hathat. 1919 júniusában a pártkongresszuson Kunfi Zsigmond, maga a közoktatásügyi népbiztos, felveti a diktatúrában való szellemi szabadság kérdését és Kun Bélával szembehelyezkedve kijelenti, hogy ezen a területen nem lehet korlátozni a szabadságot, és hogy ennek hiánya máris megbénította a szellemi tevékenységet.¹⁹ Lukács igen határozott hangnemben válaszol. Kijelenti, hogy a proletariátus diktatúrája a kisebbség uralma ugyan, de ez a kisebbség „az öntudatos, szervezett munkásság”, mely valamennyi dolgozó érdekében cselekszik. Ebben a diktatúrában szükség van a kritikára, de szembe kell szállni az olyan, az egészet érintő kritikával, „amely arra alkalmas, hogy a kevésbé öntudatos lelkekben ellenforradalmi érzéseket legyen alkalmas felkelteni”. „Nem kell a tudományt és a művészetet féltetni. Ellenben megengedhetetlen, hogy a burzsoázia szellemi erőszakszervezetei, az oktatás és a sajtó megtartsák a maguk szabadságát. Ezeket át kell alakítani a proletariátus szervezeteivé és nem szabad tűrni, hogy ezekben más szempont jusson érvényre, mint a proletariátus szempontja.”²⁰ Kun Béla válaszában ugyanígy foglal állást, hozzátéve, hogy a szellemi élet dekadenciája kizárólag a burzsoázia szolgálatában álló kulturális területekre korlátozódik. Majd így folytatja: „Új szellemi életnek, új kultúrának kell támadnia magából a proletariátusból és én bízom a proletariátus termelő erejében, abban a termelő erőben, amely intézményeket lerombolt és intézményeket alkotott, hogy meg fogja találni a szellemi élet terén is a maga kivirágzását.”²¹ Kun ez alkalommal azonosítja a Kassák és csoportja által képviselt avantgarde irányzatot a burzsoá dekadenciával. Kassák nyilvánosan tiltakozott e vád ellen, a művészet politikával szembeni önállóságát védelmezve. Lukács maga nem foglalt állást ebben a vitában, de tudjuk, hogy nem volt az avantgarde híve.²² Lukács tradicionalista magatartását filozófiai nézetei, ízlése, de a munkás közön-

¹⁸ Lukács György: Felvilágosításul. Lásd a 15. sz. jegyzetet.

¹⁹ Kunfi Zsigmond felszólalása az országos pártgyűlés első napján. Népszava, 1919. június 13. – MUK 460–461. old.

²⁰ Lukács György beszéde az országos pártgyűlés második napján. Vörös Újság, 1919. június 14. – MUK 461–462. old.

²¹ Kun Béla válasza az országos pártgyűlés második napján. Vörös Újság, 1919. június 14. – MUK 462–463. old.

²² Kassák Lajos: Levél Kun Bélához a művészet nevében. Ma, 1919. június 15. – MUK 463–468. old. Vö. Hermann István: Lukács György gondolatvilága. Bp. 1974. 120–122. old. E vitához lásd még József Farkas: Proletárforradalom, avantgarde és tömegkultúra. In: „Vár egy új világ.” Bp. 1975. 10–29. old.

ség reagálása is magyarázza. Az *Ifjú Proletár* állást foglalva a Kassák körül folyó polémia-ban, azt tanácsolja a fiatal munkásoknak, hogy az avantgarde irányzatú művek helyett olvassák inkább Adyt és Dosztojevszkijt.²³

A kultúrpolitika nem kényszerült hivatalosan állást foglalni e vitában, türelmes magatartást tudott tanúsítani az irodalmi és művészeti irányzatokkal szemben, amit nemcsak a nyilatkozatok, hanem a megjelentetett művek, az előadott darabok és a megrendezett koncertek is bizonyítanak. Lukács érdeme vitathatatlan e politika alkalmazásában. Azt is megállapíthatjuk: a politikai gyakorlat realistább volt, mint a teória.

4.

A Magyar Tanácsköztársaság jelentős szerepet játszott Lukács intellektuális fejlődésében: lehetőséget adott számára, hogy kapcsolatba kerüljön a mindennapi valósággal és a politikai cselekvéssel. Megvalósíthatta minden forradalmár entellektüel nagy álmát; a gyakorlatba ültethette át eszméit egy olyan forrongó korszakban, amikor még minden lehetséges volt. Ez az élmény meggyorsította fejlődését Marx felé, de ugyanakkor táplálta a maga által utópikus szektarizmusnak nevezett eszméit is, melyek még a *Történelem és osztálytudat* című művében is jelentkeznek. Lukács ezt a művét 1921–1922 között írta, abban az időszakban, amikor – mint maga mondta 1962-ben – az átmenetet kereste Hegeltől Marxhoz. Bírálja saját álláspontját, megállapítva, hogy akkoriban elfogadta a hegeli szubjektum–objektum azonosság gondolatát, és ezt törekedett szembeállítani magával a marxi ismeretelmélet lényegével, mely elismeri a tudatunktól független objektív valóságot és annak tükröződését az emberi tudatban. Egy ilyen felfogás nemcsak a természet dialektikájának elvetéséhez, hanem a *Verdinglichung* téves interpretációjához is vezet, vagyis ahhoz a koncepcióhoz, mely azonosítja a tárgyasulás fogalmát az elidegenedéssel. Ilyen módon – mint maga Lukács célzott rá a 60-as években – egy társadalmi történelmi problémából olyan ontológiát teremtett, ahol, mint ez ma gyakran megtörténik, egy társadalmi kategóriából antropológiai lesz.²⁴ E koncepció következménye a harc a tárgyasulás minden formája ellen, melyet pedig Marx a fejlődés jeleként értékelt, olyan harc, melyet a totalitásként felfogott proletár osztálytudatnak kell irányítania. Ebben a rendszerben a proletár osztálytudat a hegeli világszellem szerepét tölti be és egyfajta mítosszá válik, amely a pártban és vezetőiben ölt testet. Ebből a szempontból nem nehéz észrevenni a lukácsi gondolkodás folyamatosságát, amely nemcsak filozófiai tanulmányain, hanem forradalmi tapasztalatain is nyugodott.

Csak később változtat ezen az álláspontján és nemcsak filozófiai, hanem történelmi szempontból is. *Önkritika*²⁵ című írásában tévesnek minősíti a pártról vallott azon felfogását, melyet a *Párt és osztály*²⁶ című cikkében fejtett ki 1919-ben. Véleménye

²³ Aktivioizmus, avagy a kultúrájában forradalmasított ember. *Ifjú Proletár*, 1919. július 20.

²⁴ Vö. Lukács György: Marxista fejlődésem 1918–1930. In: Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Bp. 1971. 695–738. old.

²⁵ Lukács György: *Önkritika*. Proletár (Wien), 1930. augusztus 12. Újabb közlése: L. Gy. *Történelem és osztálytudat*. Bp. 1971. 59–63. old.

²⁶ Lukács György: Párt és osztály. Eredeti címe: A proletáregység helyreállításának elméleti jelentősége. In: *Az egység okmányai*. Bp. 1919. 17–24. old. – MUK 223–229. old.

szerint a Magyar Tanácsköztársaság által elkövetett hibák egyike az volt, hogy a szociáldemokrata és a kommunista párt egyesülésekor ez utóbbi még nem volt kellően szervezett. A kommunisták azt hitték, hogy a proletár állam betöltheti a párt funkcióit és elhanyagolták a politikai harcot a szociáldemokrata jobboldal ellen. Lukács maga is, mintegy a proletár osztályöntudat folyományaként, önálló párt nélkül látta megvalósíthatónak a proletariátus győzelmét. Ez a kritika kapcsolódik a lenini bírálathoz, aki a Magyar Tanácsköztársaság bukását nemcsak nemzetközi elszigeteltségének tulajdonította, hanem a párt gyengeségének, azoknak az ingatag elemeknek, akik elárulták a proletariátus diktatúráját.

Ennek az önkritikának végső konzekvenciáit azonban csak 1929-ben vonta le az ún. Blum-tézisek megfogalmazásakor, amikor már nem proletárdiktatúra, hanem egy demokratikus diktatúra megteremtését javasolja Magyarországon, vagyis egy lassabb ütemű fejlődés mellett foglal állást. Ebben az időben már távol állt a messianista szektarizmustól és a népfront politika előfutáraként lépett fel.²⁷

Ami a Tanácsköztársaság idején folytatott kulturális tevékenységet illeti, Lukács erre több alkalommal visszatért, különösen 1945 után. 1952-ben a kommunisták és a szociáldemokraták közti ellentétet emeli ki, amit még súlyosbított a kommunisták balossága. Hangsúlyozza a kultúrpolitikának az irodalmi és művészeti áramlatok iránt tanúsított nyitottságát. Szembeszáll a jobboldali szociáldemokraták azon kísérletével – ahogyan szembeszáll Kassákkal és csoportjával is –, akik saját irányzataikat akarták a diktatúra hivatalos művészetének deklarálni. A Kassák-féle, általa „formalista-futurista”-nak minősített irányzattal kapcsolatban ezt írja: „A szocdemek elleni ideológiai harcot rendkívül megnehezítette, hogy egyrészt a kommunisták tekintélyes része (természetesen magamat sem véve ki) ebben az időben erős „baloldali” elhajlásokat mutatott ideológiai kérdésekben. Még erősebben nyilvánult meg ez a „baloldali” irányzat a velünk időlegesen együttmenő értelmiségnél. Így a Kassák-csoport, mely pártunk februári üldöztetése idején elbújt az „örök forradalom” jelszava mögé, a diktatúrában azzal a követeléssel lépett fel, hogy formalista-futurista művészetét tekintsük a diktatúra „hivatalos” művészetének és nyomjunk el minden más irányzatot. Világos, hogy a szocdem kultúrpolitika lapos, opportunist, nyárspolgári jellege ellen vívott harcot az ilyen fellépések nagyon megnehezítették. A népbiztosság igyekezett kétfrontellenes harcot létrehozni, de ezt az alapjában helyes vonalat nem tudta mindig helyesen és következetesen végrehajtani.”²⁸ Lukács itt ismételten visszatér a párt gyengeségének problémájára, de leszögezi, hogy a kultúrpolitikában – a szociáldemokrata támadások ellenére is – sikerült a kommunista koncepciót érvényesíteni.

1969-ben a Tanácsköztársaság elméleti gyengéire hívja fel a figyelmet, hangsúlyozva, hogy a diktatúra vezetői Lenin alig néhány írását ismerték. A kultúrpolitikát illetően kiemeli az értelmiség támogatását és a szervezésben betöltött szerepét. Úgy véli, hogy a kultúrpolitika igen széles népi bázissal rendelkezett. „Amennyiben a proletárdiktatúrának

²⁷ Tézisrövidítés a magyar politikai és gazdasági helyzetről s a KMP feladatairól. Lukács György írása. Közzétette Szabó Ágnes. Párttörténeti Közlemények, 1975. 4. sz. 156–207. old. Vö. Lukács György: Marxista fejlődésem 1918–1930. I. m. 726–732. old. Lásd még Hermann István: Lukács György gondolatvilága, Bp. 1974. 180. old.; A magyar forradalmi munkásmozgalom története. Bp. 1972. 263. old.

²⁸ A Tanácsköztársaság kultúrpolitikája. Irodalmi Újság. 1952. március 27. 5. old.

a kultúra területén hatása és tradíciója van, amit folytatni lehet, az éppen ez a széles népi alap. Népi alatt azt értem, hogy az ország legjobb és leghaladóbb erőit fogta össze, mégpedig úgy, hogy kísérletet tett arra, hogy egyrészt megőrizze a legszigorúbb és legmagasabb rendű szakszerűséget – ha az ember Bartókra és más kiváló emberekre hivatkozik, akkor ez látnivaló –, másrészt elkerüljön mindent, ami a kultúra bürokratikus igazgatása felé vezet.”²⁹ Lukács megerősíti, hogy a Tanácsköztársaság lehetővé tette minden művészeti irányzat kibontakozását és nem engedte, hogy egyik vagy másik irányzat monopolhelyzetbe kerüljön a kulturális életben. Ez alkalommal nem emeli ki azokat az éles belső ellentéteket, melyek a kultúra területén szembeállították a szociáldemokratákat és a kommunistákat és Kassákhöz is kevésbé szigorú. Felhasználja viszont az alkalmat, hogy szembeállítsa ezt a gyakorlatot az 1948 után kibontakozott szektás kultúrpolitikával.

Ezek a megállapítások, melyeket a körülmények nyilvánvalóan színezték, bizonyítják, hogy Lukács mindig szolidaritást vállalt a Tanácsköztársaság politikájával, és hogy soha nem bánta meg abban való részvételét, sőt egyedülálló, nemzetközi jelentőségű kísérletnek tekintette. De nem is a nosztalgia kerekedett felül benne, amikor azt elemezte, hiszen gondolkodását mindig a fejlődés új tendenciáira való gyors reagálás jellemezte.

²⁹Nyilatkozat a Tanácsköztársaságról. Társadalmi Szemle, 1969. 3. sz. 15–17. old.

ORMOS MÁRIA

A belgrádi katonai konvencióról

1918. november 13-án Belgrádban az antant hatalmak részéről a Francia Keleti Hadsereg parancsnoka, Henrys tábornok és a szerb hadsereg főparancsnoka, Mišić vajda, katonai konvenciót írt alá a magyar kormány képviselőjével, Linder Bélával a háborút lezáró fegyverszüneti szerződés „alkalmazásáról”.¹ Mivel a konvenció leírta a magyar határon belül húzódó demarkációs vonalat, amelyre a magyar fegyveres erőket vissza kellett vonni, holott a november 3-án kötött padovai egyezmény ilyet nem tartalmazott,² a politikai közvéleményt és a történetírást azóta is foglalkoztatta és foglalkoztatja az a probléma, hogy vajon milyen indítékok játszottak szerepet a konvenció magyar aláírásában. A kérdés annál inkább figyelmet érdemelt, mivel a kormány formailag érvényes fegyverszünet birtokában volt.

Mindössze két hétnek kellett viszont eltelnie ahhoz, hogy világossá váljék: a konvenció nem felel meg a francia érdekeknek. Előtérbe került tehát egy másik probléma is. Miért kötött vajon az antant — közelebbről a francia kormány — egy ilyen, további eljárásai szempontjából hibásnak, sőt károsnak bizonyuló szerződést?

Ezúttal a magyar kormány szempontjaival nem kívánok foglalkozni, a történések e szempontokat lényegében véve már tisztázták. Bőségesen elegendő okot találtak arra, hogy Károlyi lépését a francia hadsereg képviselőjével való kontaktusteremtésre, saját kormányának valamelyes külpolitikai elismertetésére, ezáltal belső bázisának megszilárdítására, s végül, de nem utolsósorban a várható megszállás formájának befolyásolására indokoltnak láthassuk.³ A feltárt szempontok alapján ma már nem érdemelnek figyelmet a

¹A katonai konvenció szövegét ld.: Documents concernant l'exécution de l'Armistice en Hongrie (novembre 1918 – mars 1919), Bp. 1919, *H. W. V. Temperley: A History of the Peace Conference of Paris, London 1920–1924*, vol. IV. 351–352, újabban közli: *Général Jean Bernachot: Les Armées Françaises en Orient après l'Armistice de 1918*, vol. I. *L'Armée Française d'Orient, L'Armée de Hongrie* (11 novembre 1918 – 10 septembre 1919), Paris 1970, 235–237. – Megtalálható egy példánya a Ministère des Armées, Etat-Major de l'Armée de Terre, Service historique nevet viselő katonai levéltárban a 6 N fond 71 számú dobozában. (A továbbiakban minden jelzet, amely az „N” betűt tartalmazza, ebből a levéltárból származó iratot jelöl, s az „N” betű előtti szám minden esetben a fondot, a mögötte levő a dobozt jelöli. Ehhez csatlakozik az esetleges dosszié-szám, ha ilyen a dobozban található. További támpontot az irat eredete és dátuma nyújt.)

²Ennek szövege: *Mermeix: Les négociations Secrètes et les quatre Armistices avec pièces justificatives*, Paris. 1921, 345–347.

³A Károlyi korszak újabb feldolgozásai: *L. Nagy Zsuzsa: A békekonzferencia és Magyarország 1918–1919*, Bp. 1965; *Hajdú Tibor: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*, Bp. 1968; *Siklós András: A polgári demokratikus forradalom c. fejezet a Magyarország története, VIII. k.-ben* (Szerk. biz. eln. Pach Zsigmond Pál, főszerk. Ránki György) Bp. 1977; *Peter Pastor: Hungary*

Horthy-korszakból származó, politikai indulatoktól fűtött állítások, amelyek szerint a belgrádi kapcsolatfelvétel és különösen a konvenció megkötése Károlyi végzetes politikai hibájaként, vagy egyenesen árulásaként lenne tekintendő.⁴

Célom tehát a francia fél eljárásának értelmezésére szorítkozik, s e célt a diplomáciatörténetben szokásos gyakorlattól bizonyos mértékig eltérő módon szeretném megközelíteni. Nem annyira a francia–magyar érintkezés minél pontosabb leírására törekszem (bizonyos pontokon erre is), mint inkább azt kísérem meg, hogy a magyar kérdést Franciaország általános politikai helyzetének és törekvéseinek kereteibe a megfelelő helyre beilleszsem. Miután e cikk terjedelme korlátozott, ez a kísérlet a probléma vázát eredményezi, az egész komplexum rendszeres és részletes kifejtése nélkül.⁵

A belgrádi konvenció történetírói megítélését Franciaország szempontjából két alapváltozatra bonthatjuk. Az egyik felfogás abból indul ki, hogy a belgrádi szöveg és a benne megjelölt demarkációs vonal aláírása pillanatában megfelelt a francia politikai elgondolásnak. E felfogáson belül jelentős eltérések mutatkoznak azonban a konvenció keletkezésének és a konvenció további sorsának megítélésében. Egyesek szerint a belgrádi

between Wilson and Lenin: The Hungarian Revolution of 1918–1919 and the Big Three. New York. 1976; *Jemnitz János–Litván György*: Szerette az igazságot, Bp. 1977.; *Hajdú Tibor*: Károlyi Mihály. Bp. 1978.

⁴Ezt a nézetet képviseli többek között: *Nyékhegyi Ferenc*: A Diaz-féle fegyverszüneti szerződés (a páduai fegyverszünet), Bp. 1922; *Szende Zoltán*: A magyar katasztrófa 1918–1919, Bp. 1937. – A konvenció aláírását politikai hibaként értékeli *Horváth Jenő*: A trianoni békeszerződés megalkotása és a revízió útja c. (Bp. 1939) művében, de ő leszögezi, hogy a konvenciót eleve átmeneti intézkedésnek tekintették a szövetséges oldalon, így végrehajtásának elmaradásáról már nem a magyar kormány tehetett.

⁵Szükségesnek látszik, hogy e ponton megjegyzést tegyek a forrásbázisról és a bemutatandó irodalomról. Ellentétben ugyanis Ádám Magda tanulmányának a Történelmi Szemle 77/3–4. számában a 440. oldalon számozatlan lábjegyzetében olvasható követelményével, e cikkben ugyanúgy, mint az ott kifogásolt „Francia–magyar tárgyalások 1920-ban” c. cikkben kizárólag a kérdés francia felfogását kívánom megvilágítani. Emellett, mint ott, úgy ebben az esetben sem színtézist, hanem egy bizonyos forrásbázis bemutatását célzó, körülhatárolt cikket kívánok a történetírók rendelkezésére bocsátani. A két tényből több következtetés adódik. Először, hogy nem mutatom be a teljes irodalmat, amely a szóban forgó kérdést valamilyen formában érinti, hanem csupán a legfontosabb, érdemi írásokat, amelyek vagy forrásként is szerepelnek, vagy megfontolandó értelmezéseket tartalmaznak. Másodszor, hogy sem forrás, sem irodalom szempontjából nem terjeszkedem ki más országoknak a kérdés szempontjából másodlagos anyagaira, tehát az olyanokra, amelyek csak értelmezéseket tartalmaznak. Azt viszont, hogy a francia felfogásban és eljárásban mutakozó hézagokat, hiányokat (amelyeket az említett lábjegyzet szerzője annak tulajdonít, hogy a francia külügyminisztérium „célszerűbbnek tartott nem megőrizni” bizonyos iratokat), más levéltárakban fellelhető irományokkal lehetne vagy – különösen – kellene pótolni, tudományos képtelenségnek tartom, különösen addig, amíg a francia külügyi levéltár őriz egy jelentős, eddig még nem felszabadított anyagot (Europe Y, 1918-tól). Nagy a valószínűsége, hogy ez az anyag a francia szándékokról és értelmezésekről megbízhatóbb értesüléseket nyújt, mint a magyar, angol és olasz iratok, amelyekből elsősorban a francia lépések magyar, angol és olasz értelmezése adódik. Természetesen egészen más a helyzet, ha valaki egy kérdés minden összefüggését szintetikusán akarja feldolgozni; ebben az esetben viszont tanácsos, ha a publikált dokumentumokon túl irottári kutatásokra is támaszkodik. Végül az említett két körülményből következik, hogy az általam bemutatott és itt bemutatandó anyag Magyarországra csak mint passzív félre vonatkozik (ennyiben, tehát mindenekelőtt helyzetének külső megítélésében jelent „pótlást”, eddigi képünk kiegészítését), a magyar külpolitikai aktivitást azonban alapjában nem érinti (ha ezt a francia forrásokat követve tenné, ijesztő torzképet rajzolna); amennyiben bizonyos pontokon az összefüggések megértetése érdekében erről mégis szól, úgy a magyar történészek eredményeire hagyatkozik.

feltételek maguk is azért voltak kedvezőtlenebbek Magyarországra nézve, mint a padovai előírások, mert az utóbbit a szövetségesek összessége (esetleg az olasz kormány, az olasz hadsereg, vagy egyedül Diaz tábornok) dolgozta ki, míg az előbbi egyedül a franciák műve volt. A későbbiekben azután a francia kormánynak módja nyílt arra, hogy ellenséges szándékainak még eredményesebben érvényt szerezzen. Lényegében véve ez a teória alapozta meg a Károlyi ellen emelt vádakát, amennyiben képviselőik azt hangsúlyozták, hogy Károlynak, ha már egyáltalán kapcsolatokat keresett, nem az ellenséges franciákhoz, hanem a baráti olaszokhoz kellett volna fordulnia.⁶

Ugyanennek az alapváltozatnak egy másik megoldási kísérlete szerint a konvenció még a józan mérlegelés szellemében született, s Magyarország számára nem aláírása, hanem annak a francia kormány által utólag diktált fokozatos megsemmisítése vált katasztrofálissá. E felfogás lehetővé teszi, hogy a konvenciót vagy össz-szövetséges kompromisszumként és ezen belül francia engedményként, vagy tudatos félrevezetésként értelmezzék képviselői. Mindkét árnyalat szükséges eleme viszont, hogy a konvenció megsemmisítését tudatos politikai játéknak tekinti. Ez a beállítást zömében a magyar polgári köztársasági és szociáldemokrata baloldal képviselőinek emlékirataira megy vissza.⁷ Ha indítékai nagyrészt érzelmiek is, nem rosszindulat, hanem ellenkezőleg, a becsapott jóindulat, az önigazolás és végül az elszigeteltség miatt ésszerűen nem rendezhető közvetlen tapasztalatok eredményeként szűrődött le.

A francia politika elmozdulását a november 13-i alapról a történetírás az utóbbi években már objektívebb alapokon vizsgálja. A figyelem elsősorban a magyar–román viszonyra összpontosult. Jóllehet a történészek fejtegetéseiben kisebb-nagyobb eltérések mutatkoznak, a legutóbbi kutatások lényegében véve egybehangzanak abban, hogy a konvenció fokozatos felszámolását a francia kormány részéről a román szövetségi politika utólagos és fokozatos kibontakozása idézte elő, ebben pedig döntőnek tekintik a szovjet-ellenes intervencióhoz fűződő francia érdekeket.⁸ Ez az álláspont hangsúlyosan kiemeli az események egyik fontos meghatározóját, s ebben áll nem csekély érdeme: egyes munkákban azonban, (távrolról sem általánosan) e szemponttal szemben a román szövetségi politika egyéb, s a múltban messzebbre visszanyúló meghatározói elmosódnak. Kimondva, vagy kimondatlanul, az előbbiekben jellemzett felfogás is azt a véleményt sugallja, hogy a konvenció maga egybeesett egy politikai elképzeléssel, változatos maradhat viszont a felfogás arról, hogy ez a politikai elgondolás egyetlen személyhez, a francia kormányhoz, vagy antant keretekhez kapcsolódott-e.

⁶ Ld. erről a 4. sz. jegyzetben adott irodalmat.

⁷ Böhm Vilmos: Két forradalom tüzeiben. Bp. 1946, 96–104.; Garami Ernő: Forrongó Magyarország. Leipzig–Wien. 1922. 106–108.; Jászi Oszkár: Magyar Kálvária, magyar feltámadás. München. 1969, 67–69. – Érdemes megjegyezni, hogy Károlyi Mihály utolsó munkájában, amely magyarul Hit, illúziók nélkül címen 1977-ben jelent meg, a francia katonai vezetők ellen emelt vádak nem ismétli meg, csupán Vix alezredessel szemben tartja fenn ezeket, akit a pétainizmus előfutárának tekint (69–178 és 190–191).

⁸ L. Nagy Zsuzsa: i. m., 9–12 és 74–75, Siklós: i. m. 187–188. Pastor: i. m. 120–122 és uő., Franco-Rumanian Intervention in Russia and the Vix Ultimatum: Background to Hungary's Loss of Transylvania, in: The Canadian–American Review of Hungarian Studies, Vol. I. Nos 1 and 2, 14–27. Vadász Sándor: Vix és Károlyi, in: Hadtörténeti Közlemények. XVI. 1969, No. 2. – Vadász hangsúlyozza emellett, hogy a terület sorsa már előbb meg volt pecsételve.

Éppen ezért az utóbbi ponton a konvenció felszámolásának az intervencióval szoros kapcsolatba hozott román szövetségi érdekekkel való magyarázata érintkezhet a konvenció keletkezésével kapcsolatos második alapváltozattal, azzal, amely a konvencióban egyszerűen tévedést – technikai vagy tudatos tévedést – lát. A hibás lépést Franchet D’Espèrey tábornok követte volna el, az egyik verzió szerint tájékozatlansága, a másik szerint saját, a kormánytól eltérő törekvései miatt.⁹ Mindkét árnyalat esetében fel kell tételezni, hogy a Keleti Szövetséges Hadseregek főparancsnoka november 3-tól 13-ig a Magyarországgal kapcsolatos kérdésekről nem kapott utasítást, a konvenció szövegét maga dolgozta ki, sőt talán még a fegyverszünet szövegét sem ismerte. E felfogáshoz kapcsolódva az utóbbi időben olyan sejtetésekkel is találkozhattunk, amelyek szerint a konvencióval kapcsolatos egyes kérdésekben a tábornok személyes jóindulata tükröződött. Így az úgynevezett „rend-klauszula” elhagyása és a szövetségesek által megszállandó terület polgári közigazgatásának magyar kézen hagyása lenne e jóindulat jelének tekinthető. A konvenció, mint tévedés magyarázata, hallgatólagosan vagy kimondva tartalmazza azt a következtetést is, hogy feltételei nem fejezték ki a francia kormány álláspontját, nem állt összhangban politikai elgondolásaival, sőt ezekkel ellentétes volt.

Ha újból mérlegelni kívánjuk a fent körvonalazott problematikát, mindenekelőtt helyes felidézni a körülményeket, amelyek között a fegyverszünetek időpontja, követelményrendszerének jellege eldőlt. A francia politikai tényezők 1918 nyarán még a feltétel nélküli megadás formulájában gondolkodtak, ami a központi hatalmak katonai megsemmisítésén alapult, s ami éppen ezért messzemenő követeléseket foglalhatott magába, beleértve ezeket a közép-európai politikai rendezés feltételeit is. E gondolatok, amelyekről szép számban készültek előzetes tervezetek,¹⁰ a háború végén, közelebből 1918 októberében halványodni kezdtek.

A legfontosabb kérdés, hogy vajon milyen okok idézték elő a koncepcióban bekövetkezett lényeges változást. A történetírás az okok közül elsősorban egyet, az amerikai álláspontot, közelebből pedig a Wilson elnök és munkatársa, House által képviselt politikát emeli ki, amely – többé-kevésbé brit támogatást is élvezve – már ekkor keresztezte volna a messzemenő francia törekvéseket. Bizonyos értelemben az amerikai politika véleményem szerint is szerepet játszott a francia nézetek módosulásában, de nem egy kifejezett opposíció formájában, hanem egyéb okokból keletkezett ellentétek miatt. Több jel ugyanakkor arról vall, hogy a francia kormányt más jelentős motívum is befolyásolta, amikor a szóban forgó cél-módosítást végrehajtotta.

Az amerikai álláspontot Párizsban magától értetődően figyelembe kellett venni az Egyesült Államok számottevő materiális támogatása, valamint, és elsősorban éppen

⁹ Ez a nézet az 1918 november utolsó napjaiban kialakult hivatalos francia állásponton nyugodott. Fenntartja ezt legutóbb *Claude Durand*: *La politique française en Hongrie de l’Armistice à la chute de Bela Kun* c. kéziratos munkájában. Részben Franchet D’Espèrey egyéni törekvéseit látja kifejeződni a konvencióban *Pastor*, aki szerint a stratégiai pontok megszállásáról intézkedő cikkely azért került be a szövegbe, mert a tábornok be akart vonulni Münchenbe. I. m. I. 64–65. – Beszél a Franchet D’Espèrey által elkövetett „tévedésről” *Siklós* is; i. m. 96. – *Bernachot* tábornok i. m. nem foglal állást, ő a román és csehszlovák politikai követeléseket mintegy a francia politikától függetlenül jelentkező tényezőnek tekinti.

¹⁰ A francia béketervezetekről ld. a francia külügyminisztérium iratanyagában Paix 1914–1920 fond 67. sz. kötetét (német kérdés és az Anschluss problémája).

amiatt, hogy a győzelem mérlegében a döntő súlyt valóban az Európába átszállított amerikai katonai haderő képviselte. A Washingtonra figyelő francia kormány azonban nagyon messze állt attól, hogy az amerikai elnök politikai irányát elfogadja. Milyen kérdésekben juttatta kifejezésre a francia kormány elégedetlenségét Wilson szeptember–októberi lépéseivel kapcsolatban? Az első tiltakozásra 1918. október 21-én, a Monarchiához intézett Wilson-üzenettel kapcsolatban került sor. A francia külügyminiszter ekkor a sérelmet abban látta, hogy az elnök a szövetségesek konzultálása nélkül foglalt állást ebben a kérdésben, holott a francia kormány nézete szerint „... az osztrák kérdés megoldása a háború egyik legsúlyosabb kérdése, ha nem éppen a legeslegsúlyosabb”.¹¹ Pichon külügyminiszter szövege egészében véve feltételezni engedi, hogy a francia kormány távol állt, hogy a Monarchia problémáit belső egyezkedések és tárgyalások által szerette volna megoldani, ami Wilson üzenetéből következett, e problémát a nagyhatalmak, s elsősorban Franciaország ellenőrzése alatt akarta tartani.

Ugyanezen a napon, október 21-én még egy francia tiltakozásra került sor amiatt, hogy az elnök felajánlotta közvetítését a török fegyverszünet megkötésében. A Jusserand washingtoni nagykövet számára készített utasítás két változatában a következő francia szempontok öltenek formát: a francia kormány nem kíván közvetítést, mert „Az Egyesült Államok közvetítése az elnöknek döntőbírói jogot biztosítana, amit túlságosan is szeretne megszerezni, mi pedig hamarosan azt látnánk, hogy minden területen ránk kényszeríti magát miközben saját ügyeinkben a kezdeményezést és a döntést megvonja tőlünk.” A külügyminisztérium e kategorikus szöveg helyett végül egy finomabb fogalmazású utasítást küldött a nagykövetnek, a lényeges szempontok azonban abban is szerepeltek.¹²

Jóval korábban kezdődött a német fegyverszünet kérdésében az érvek latolgatása, amerikai–francia ellentétre azonban majd csak az elnök döntő, október 23-i jegyzéke miatt került sor. A német kormány október 6-án fordult első ízben az elnökhöz. Ugyanezen a napon Clemenceau feltette a kérdést Foch marsallnak, vajon véleménye szerint a francia kormány hozzájárulhat-e a fegyvernagyváshoz. Az utóbbi az elnök – egyébként még eléggé merev – válaszát nem ismerhette, amikor 8-án határozott igennel felelt a kérdésre, hozzátéve, hogy megfelelő feltételeket kell elérni, amelyeket azonnal körvonalazott is.¹³ E táviratváltásban sem a miniszterelnök, sem a főparancsnok nem vetett fel semmiféle szövetséges nézetet, vagy álláspontot, nem érintett semmiféle politikai kérdést. A problémát tisztán a francia katonai érdekek keretében tették fel és mérlegelték.

Miután a francia kormány és a hadvezetőség egybehangzóan elfogadta a mielőbbi, feltételekhez kötött fegyverszünet gondolatát, ha e kérdésben korábban meg is húzódtatott latens szövetséges ellentét, ez már nem került felszínre. Előtérbe nyomult viszont az amerikai elnök október 23-i jegyzéke után ugyanaz a probléma, amelyről már beszél-

¹¹ Archives diplomatiques, A. Paix (továbbiakban: A. Paix), vol. 203 doss. 12. ff. 24–26, utasítás Jusserand-nak, 1918. okt. 22. – Ugyanitt az elnök okt. 18-i üzenete (ff. 14–15).

¹² Uo. vol. 203. doss. 2. ff. 34 és 35, utasítástervezet és utasítás Jusserand-nak, 1918. okt. 21.

¹³ 7 N 6, a dosszié borítóján 135. sz. – Foch okt. 8-i írása értelmében a feltételek: az elfoglalt területek és Elzász–Lotharingia kiürítése, szövetséges hídfők létesítése a Rajnán, valamint zálogok szerzése jóvátétel címén. – Ugyanezen a napon a szövetségesek katonai szakértői egy valamivel részletesebb, de Foch alapelvein nyugvó tervezetet fogadtak el. A Monarchiáról egyik tervezet sem tett említést.

tünk: Wilson döntőbíráskodásra irányuló igénye, valamint új nehézségként az az óhaja, hogy a fegyverszünetet az ő általa 1918 januárjában nyilvánosságra hozott 14 pont szellemében kössék meg.¹⁴ A francia külügyminisztériumban leszögezték, hogy ezen az alapon a fegyverszünet nem írható alá, s hamarosan értesültek arról, hogy a brit kabinet ehhez hasonló álláspontot alakított ki.¹⁵ A kérdés eldöntésére, megoldására az október 29–31-én ülésező Legfelső Katonai Tanács volt hivatott, amelyen az elnök képviseletében House jelent meg.

Ez a motívum, a 14 pont alkalmazásának kérdése játszotta a Wilson-féle döntőbíráskodás ügye mellett a döntő ok szerepét abban, hogy a brit és a francia kormány a „tisztán katonai” fegyverszünet mellett kötötte le magát. Noha e fogalom bevezetésének már voltak előzményei, véglegessé a fegyverszünet jellege ebben az értelemben az említett szövetséges konferencián vált. Október 29-én House és az európai politikusok között lezajlott heves vita során az elnök képviselője az Egyesült Államok háborúból való kiválásának eshetőségét is felvetette, mint fenyegetést, végül azonban megelégedett azzal, hogy angol és francia szövetségei a 14 pontot a békekötés alapjaként bizonyos fenntartásokkal elvileg magukévá tették.¹⁶ Amikor House ezt az eredményt alapján amerikai győzelemként interpretálta, meglehetősen fantáziáról tett bizonyosságot.¹⁷

¹⁴ Az amerikai–német jegyzékváltás szövegeit Lansing teljes terjedelmében megküldte a szövetséges kormányoknak, rámutatva, hogy az elnök érdekeit messzemenően szem előtt tartotta. A jegyzékek gyűjteménye: A. Paix, vol. 199, doss. 2. ff. 21–31. Az okt. 23-i amerikai jegyzék leszögezte, hogy miután a német kormány elfogadta Wilson elnök 1918. január 8-i programját, az elnök nem utasíthatja el a fegyverszüneti kérelem megvizsgálását. Ezért a jegyzékváltás szövegét megküldi szövetségeseinek, s ha ezek lehetőknek vélik, kidolgozzák a fegyverszünet feltételeit.: ff. 37–38, Jusserand Lansing leveléről, okt. 26., ff. 42–43, Lansing levelének francia fordítása:

¹⁵ Uo. f. 41. Kézzel írt feljegyzés az elnök fegyverszünet javaslatának a 14 ponthoz való kötéséről, dát. nélk. Uo. ff. 32–33, Cambon londoni nagykövét 1918. okt. 25. Értesítése szerint a brit kabinet az elnök elveit teljesen eltérőnek véli az övétől, amit az is mutatott, hogy az európai hatalmak nem reagáltak Wilson számtalan, a békéről mondott beszédére.

¹⁶ Az október 29–30-án lezajlott vita alapján három válasz-variáns készült. Mindegyik az A. Paix, vol. 199, doss. 2-ben található az 50–56 foliók között. Az okt. 29-i szöveg két fő kérdést vet fel: azonos-e az elnök szerint a fegyverszünet és a béke, illetve, hogy amennyiben a feltételeket a szövetségesek a németeknek átadják, Wilson felfogása szerint ez a 14 pont automatikus elfogadását jelentené-e az ő részükről. Az irat megemlíti, hogy House ezredes e kérdésre igenlő választ adott, hozzátéve, hogy más interpretáció esetén számolni kellene az USA kilépésével a háborúból. Később nézetét módosította, s lehetségesnek tartotta, hogy az elnök közölje a német kormánnyal: szövetségesei a fegyverszüneti javaslatot nem fogadják el. A továbbiakban az irat felsorolja a kifogásokat a 14 ponttal szemben (lehetetlen a blokád megszüntetése a tengerek szabadságának elismerése alapján, nem tartalmazza a jóvátétel elvét), majd így zárul: „Il est vraisemblable qu'il ne s'agit que d'un malentendu. Le Président Wilson ne peut être à la fois belligérant et se constituer lui-même arbitre; il est impossible que cet arbitre impose simultanément aux ennemis et à ses associés des conditions de paix, sans avoir consulté ces derniers. Cela ne s'est jamais vu et c'est une position irrégulière, contraire au droit et au bon sens.” – Ezt követően Clemenceau készített egy feljegyzést szempontjairól, s Pichon külügyminiszter ezeket használta fel, amikor okt. 30-i dátummal új szöveget készített. Ez az irat, ezáltal már nem kérdés formájában, hanem állító módon hangsúlyozza, hogy a fegyverszünet és a béke nem azonos: a kettőt nem szabad összetéveszteni. A szövetségesek a béke számára elfogadják – bizonyos fenntartásokkal – a 14 pontot, amelyeket még majd részleteiben meg kell vitatni. Ugyancsak állító módon foglalja össze, hogy mit nem tehet az elnök. Az irat jellegzetes része, midőn leszögezi, hogy nem szabad „d'admettre sans discussion, explication ou précision . . . des conditions acceptées d'emblée par l'Allemagne et l'Autriche-Hongrie en même temps que par tous les pacifistes, défaits et

Az amerikai–francia vita tehát a fent vázolt módon befolyásolta a fegyverszünetek jellegét, időpontját azonban közvetlenül nem érintette. Maga a francia határozat viszont a fegyverszünet elfogadásáról automatikusan ugyanebben az irányban hatott. A helyzet tehát így alakult: le kellett mondani a politikai követelésekről, mert csak így lehetett negligálni Wilson politikai koncepcióját, de félre kellett ezeket tenni legalább ideiglenesen azért is, mert a francia kormány – akár befolyásoltatva a többi szövetséges magatartása által, akár nem – már október elején arra az álláspontra helyezkedett, hogy mielőbb megteremtí a fegyvernyugvás állapotát. Visszajutunk tehát kiindulási kérdésünkhöz: milyen okok játszottak szerepet az utóbbi elhatározásban?

Már az előbbieken éreztettük, hogy az angol és az amerikai törekvéseket és a francia hadsereg, valamint a hátszág politikai állapotát bizonyos mértékig részesnek véljük ebben, azt hisszük azonban, hogy a legfontosabb szerepet a döntés meghozatalában a német haderő és a németországi helyzet megítélése töltötte be. S ehhez még hozzá kell tenni, hogy a Monarchia vonatkozásában ugyanehhez a döntéshez még különleges elemek is hozzájárultak, amelyekre majd utóbb térünk ki.

A francia vezérkar és a kormány ebben az időben egy olyan veszély körvonalait látta kirajzolódni, amelyet a jövő szempontjából nagyobbknak vélt, mint amekkorát Franciaország számára az jelenthetett, ha a németországi győzelmet nem aknázza ki a végsőkéig. A veszélyérzet – röviden összefoglalva – abból táplálkozott, hogy a bomlásnak indult német hadsereg – amint Clemenceau Foch-ra hivatkozva jellemezte – forradalomba rántja az országot, a német forradalom esetén pedig német–szovjet szövetség alakul ki.¹⁸ Másként szólva létrejön egy német–orosz kombináció, ami ellen a francia diplomácia évtizedek óta harcolt, s amelyet forradalmi szituáció és forradalom nélkül is végzetesnek tekintett. Az adott esetben ez a kollaboráció csak még ijesztőbb képet öltött azáltal, hogy az egyik állam a proletárdiktatúra útjára lépett, a másiktól viszont nem lehetett tudni, hogy hol áll meg. Ugyanakkor a francia vezérkar meg volt győződve arról, hogy a szövetséges katonai sikerek „folytatódása a nyugati fronton azzal a hatással jár majd, hogy sietteti Németországban a szovjetek által elgondolt társadalmi átalakulást és lehetővé teszi a Lenin által tervezett egységet”.¹⁹

E veszély elhárítására elvileg két mód kínálkozott. Az egyik abban állt, hogy a Németországgal szemben elérhető sikereket bizonyos mértékig korlátozzák, vagyis ne halmozzák a végletekig az okokat, amelyek a német forradalom kirobbanásához hozzájárulhatnak; a másik pedig abban, hogy Szovjet-Oroszországban interveniáljanak, meg-

anarchistes, dont le but est de finir à tout prix la guerre sans assurer ces conséquences et ses garanties nécessaires à la victoire des Alliés.” – A harmadik irat a végül elfogadott és Clemenceau, Lloyd George, valamint House által aláírt válasz, amely leszögezi, hogy a szövetségesek a békét készek Németországgal a 14 pont szellemében megkötni.

¹⁷ The Intimate Papers of Colonel House, Arranged as a Narrative by Charles Seymour, Boston and New York. 1926–1928, vol. IV. 148–187.

¹⁸ A fegyverszüneti kérdés és a szovjet kérdés összefüggéseiről ld. még Ormos Mária: Az ukrajnai francia intervencióról és hatásairól Közép-Európában, 1918 október–1919 április, in: Történelmi Szemle, 77/3–4, 401–439.

¹⁹ A szóban forgó és idézett irat: A. Paix, vol. 201. doss. 8. ff. 24–28, Etat-Major de l'Armée, 3e Bureau, Group de l'Avant, A. Troisième note au sujet d'une action de l'Entente en Russie Méridionale”, 1918. okt. 30.

döntsek a bolsevik rendszert, vagy legalább a két államot elválasszák egymástól. A francia kormányzat gyakorlatilag a két módszer kombinálását kísérelte meg. Minden jel arra vall, hogy a Németország feletti totális győzelem eszméjének elejtésével egy időben kezdte el a szovjet-országi beavatkozás előkészítését.²⁰

Mindazok az okok, amelyek a fegyvernagyvást Németországgal sietteték, szerepet játszottak a Monarchia esetében is. Ahhoz azonban, hogy a vele kötött fegyverszünet aláírására már nemcsak gyorsított ütemben, de bizonyos szempontból elsietve került sor, már különleges szempontok is hozzájárultak. Mindenekelőtt ilyen szempont volt, hogy ennek az országnak a háborúból való kiválása nyomást gyakorolhatott Németországra és előmozdíthatta az ottani cél gyors elérését. Ha viszont a német kormány tovább is makacsodna, úgy a Monarchia területét fel lehetett használni arra, hogy rajta keresztül délkeleti irányból is katonai fenyegetés alá helyezték. Felmerült azonban egy ezeknél fontosabb sürgető szempont is.

A Monarchia belső helyzetének alakulása azzal fenyegetett, hogy ez a hatalom, mint államhatalmi rendszer egyszerűen eltűnik a föld színéről. Október utolsó harmadában a francia külügyminisztériumot és a hadügyminisztériumot elárasztották az értesülések a bomlás különféle jelenségeiről. Felmerült a lehetőség, hogy rövid időn belül a Monarchiában már nem lesz olyan hatóság, vagy személy található, amely, vagy aki egy érvényes nemzetközi okmányt aláírhat. Október 21–25. között Párizsban evidenciává vált, hogy a Monarchia már csak egy fikció.²¹ A történetírás eddig is hangsúlyozta, mily sürgető volt, vagy inkább lett volna a Monarchia utolsó mentési kísérlete szempontjából a fegyverszünet gyors aláírása,²² kevesebb figyelemben részesült viszont a kérdés másik oldala, hogy ugyanez az aktus a szövetségesek szempontjából is elsőrangúan fontossá és sürgetővé vált, ha nem akarták, hogy az egyik hadviselő fél az okmány aláírása előtt elsüllyedjen a romok alatt.

Ami a francia kormányt illeti, ezt láthatóan nemcsak nem akarta, de minden igyekezetével azon volt, hogy elkerülhesse. A francia külügyminisztérium leszögezte, hogy az esetleg megalakuló önálló magyar kormányt, mint nem-létezőt kell tekinteni, s vele fegyverszünetet nem kötnek, az október 21-i osztrák határozattal kapcsolatban pedig,

²⁰ Október 6–8. között tisztázódott, hogy a fegyverszünet Németországgal katonai szempontból azonnal lehetséges megfelelő feltételek alapján. Október 7-én kelt a rendelet, amely a keleti francia katonai erőket két részre osztotta, s négy hadosztályt elvont az északi előnyomulásból. Elrendelte a négy hadosztályból az úgynevezett Dunai Hadsereg létrehozását, s ezt Bulgárián át Románia felé irányította. A hadsereg egyik feladata az intervenció előkészítése (később pedig annak végrehajtása) volt. – 4 N 53, doss. 2 „Instruction personnelle et secrète pour M. le Général Franchet D'Espèrey et M. le Général Berthelot, chargé de mission en Roumanie”, 1918. okt. 7. – Az irat egy részét közli: *Général Jean Bernachot*: i. m. vol. II. L'Armée du Danube, l'Armée Française d'Orient (28 octobre 1918–25 janvier 1920). Paris. 1970, 65. – Berthelot feladata volt többek között „entrer en liaison avec les éléments russes susceptibles de coopérer à l'action de l'Entente dans le cadre du Plan général d'opération établi par le Général Franchet D'Espèrey.”

²¹ A számos irat közül, amely a Monarchia belső bomlását illetően egybevágó híreket közölt, egyet emelünk ki, egy október 23-i értesülést. „On peut dire, qu'à l'heure actuelle, l'Autriche se présente comme un corps politique artificiel avec lequel, pratiquement, il est impossible de traiter, car sa signature collective n'engage nullement ses parties séparées.” 6 N 124, a hírszerzőszolgálat jelentése.

²² Ld. erről különösen *Farkas Márton*: A Monarchia megmentésének kísérletei és a páduai fegyverszünet, in: Századok, 1969, 2–3.

amelyet az ideiglenes nemzetgyűlés hozott, úgy nyilatkozott, hogy egy „nem legális” szerv határozatait a francia kormány nem tekintheti törvényeseknek.²³ Ugyanebben az időben a külügyminisztérium egyes funkcionáriusai azon törték a fejüket, milyen család-ekkel lehetne a bécsi kormányt a fegyverszünet azonnali aláírására rávenni. Felmerült többek között az ígélet a Habsburg-ház támogatására, a leváló államokkal a gazdasági kapcsolatok helyreállításának elősegítésére, a kooperáció kialakítására és így tovább.²⁴

Miért tűnt a francia kormány szemszögéből a Monarchia szétesése a fegyverszünetet megelőzőve oly károsnak, hogy a fegyverszünetet katonai szempontból előnytelen pillanatban is kész legyen aláírni? A Monarchia megszűntének volt jogi, s volt ennél fontosabb gyakorlati politikai következménye. Később a konferencia addig csűrte-csavarta az elveket, amíg megoldotta, hogy miként lehet egy állam nevében kettővel békeszerződést kötni, ugyanezt azonban a fegyverszünetekkel kapcsolatban még nem lehetett elképzelni. Többek között éppen azért nem, mert az utóbbihoz a Monarchia nevében kötött fegyverszünet szolgáltatta a bázist. A Monarchia semmibe foszlása, pontosabban szólva a dualizmus rendszerének felbomlása 1918 októberében még azt eredményezhette, hogy az antant a „régí bűnös” helyett két új, és „ártatlan” rendszerrel találja szemben magát, amely nem volt hadviselő. Kinek lehet ilyen körülmények között diktálni a feltételeket, kivel szemben lehet szankciót alkalmazni, s miként lehet például megakadályozni az „önrendelkezés” Ausztriára való érvényesítését? Milyen kínos gondolatokat idézett fel Párizsban a legutóbbi probléma, arra tanúság Pichon külügyminiszter kifakadása Wilson elnöknek a Monarchiához intézett október 18-i üzenetével kapcsolatban. A washingtoni nagykövetnek szánt utasítás-tervezetben többek között ez állt: „Nem szabad kitenni magunkat annak a látványnak, hogy Németország, abban az új formában, amelyet a porosz hegemonia szükségszerű szétzúzása után a háború következményeként felvehet, az ausztriai német elemekkel erősítse meg magát.”²⁵

Végeredményben egyetlen lehetséges következtetés adódott: minden áron meg kell kötni Béccsel a fegyverszünetet, addig, amíg azt a császári kormányzat aláírhatja. Így viszont a fegyverszünetet illetően nem maradt más megoldás, mint hogy a hatalmak a kialakult front-helyzethez alkalmazkodjanak. Ennek az lett a következménye, hogy a

²³H. vol. 44. f. 60, feljegyzés 1918. okt. 22. Ebben: „L’Etat hongrois n’ayant pas d’existence reconnue, dans le droit des gens, aucun armistice particulier ne peut être conclu avec lui.” – Az osztrák ideiglenes nemzetgyűlés okt. 21-i határozatát ld. *Rudolf Neck: Österreich im Jahre 1918*, München. 1968, 76–78. – A francia állásfoglalás: *Paix 1914–1920*, vol. 67, ff. 245–246, De Caix feljegyzése dát. nélk.

²⁴De Caix feljegyzést készített ebben az értelemben okt. 25-én és okt. 30-án. Az elsőben – az Anschluss veszélyével szemben – ajánlja, hogy a szövetségesek a Habsburg-ház iránti, helyenként még fellelhető lojalitásra támaszkodjanak. A. Paix, vol. 203, doss. 12, f. 33. – A „Note sur les demandes d’Armistice” c. írásában többek között ezt írta: „On pourrait, pour faciliter la signature d’un tel armistice par l’Empereur Charles, lui faire dire que les Alliés n’occuperont l’Autriche-allemande que pour y maintenir la maison de Hapsbourg, ce qui est notre intérêt.” – Uo. ff. 49–50.

²⁵Uo. ff. 24–26, Pichon, 1918. okt. 21. – Megjegyzendő, hogy a külügyminisztériumban ebben az időben még nem alakult ki egyöntetű Anschluss-ellenes állásfoglalás. Október 25-én pl. nagy terjedelmű, adatokkal kiegészített tanulmány keletkezett az Anschluss lehetőségéről abban az esetben, ha Franciaország határait kiterjesztheti a Rajnáig, Németország pedig demokratikus federációvá alakul. Egyértelművé vált viszont, hogy a Rajna-határ nélkül Franciaország szempontjából nem jöhet szóba Ausztria Németországhoz való csatlakozása.

vezérkar által október 15-én kidolgozott feltételek jelentős részét a Monarchia esetében el kellett ejteniük. Vizsgáljuk meg először ezt a politikai rendezési elvek szempontjából is figyelemre méltó tervezetet. Ennek egyik sarkalatos pontja az átvonulási szabadság biztosítása volt, ami több francia irat biztonysága szerint két fő célt szolgált: az út szabaddá tételét arra az esetre, ha a keleti szövetséges erők egy részét be kellene vetni Németország ellen, és az Ukrajna felé itt vezető utak biztosítását.²⁶ A tervezet minden frontvonalon kijelölte a megkövetelendő demarkációs vonal fő pontjait is. A Monarchia vonatkozásában három frontszakasszal számolt, az olasz fronttal, a balkáni és ahhoz csatlakozó keleti román fronttal. Az olasz szakaszon demarkációs vonalként az 1915-ös londoni titkos szerződésben elfogadott vonalat jelölte meg, délen pedig – Horvátország kérdését mellőzve – meg akarta követelni a Szerémség kiürítését.²⁷

Kissé részletesebben kell kitérnünk a feltételezett román front problémájára. Az antant hatalmak 1916-ban, amikor hosszantartó diplomáciai csatározást vívtak avégett, hogy Romániát saját oldalukon a háborúba bevonják, messzemenően elkötelezték magukat ezzel az állammal szemben. Az 1916. augusztus 17-i bukaresti titkos szerződés értelmében Romániának meg kellett kapnia Bukovinát, a Bánátot és Magyarország keleti részeit, amelyek Erdélyen kívül magukba foglalták a Partium néven ismert területet és az Alföld nem jelentéktelen részét. Az itt megjelölt határvonal a végül kialakult trianoni határtól átlagosan 50 kilométerrel nyugatra húzódott. A titkos szerződés azonban feltételül szabta, hogy Románia a központi hatalmakkal nem köt különbékét.²⁸ A katonai helyzet azonban úgy alakult, hogy a román kormány 1917-ben fegyverszünetre kényszerült, 1918 májusában pedig békeszerződést írt alá Németországgal és Ausztria–Magyarországgal.²⁹ Ezzel a titkos szerződés előírásai jogilag hatályukat veszítették.

Korai volt azonban Románia jogi helyzetének megrendüléséből arra következtetni, hogy politikai megítélése ennek megfelelően alakult. Sem a francia kormány, sem a többi

²⁶ Mindkét szempontot tartalmazza Poincaré 1918. okt. 29-én Clemenceau-nak írt levele. 6 N 71. A Németország ellen indítandó esetleges akció szempontját kiemeli a vezérkar „Note au sujet de la situation créée par la capitulation de l'Autriche” címet viselő okt. 30-i előterjesztése. Ebben a feladatok között: „2e-d'imposer à l'Autriche, dans les clauses de l'armistice qu'elle sollicite, le libre passage de nos troupes sur son territoire et la mise à notre disposition des voies ferrées qui nous sont nécessaires.” – Ez az irat egyébként tanúsítja, hogy a München felé történő előnyomulás nem került le, vagy talán visszakerült a napirendre, éppen a Monarchia fegyverletétele által nyíló lehetőség alapján. Ez újból felvillantotta a reményt, hogy a francia csapatok könnyen eljuthatnak a Rajnáig, s ezzel elérik a gyors fegyverszünet esetén is e fontos céljukat. Az iratban ez áll: „La menace en direction de Munich aurait donc vraisemblablement comme résultat immédiat un repli de l'Armée allemande sur le Rhin, seule position où elle puisse réaliser une sérieuse économie de forces.” 6 N 71. – Az Ukrajna felé vezető utak biztosításának fontosságát hangsúlyozza De Caix Note sur les demandes d'Armistice c. irata okt. 30-án. – A. Paix, vol. 203. doss. 12. ff. 49–50.

²⁷ A. Paix, vol. 201, doss. 8. ff. 10–15, “Conditions à poser dans la convention réglant la suspension des hostilités entre les puissances alliées et les puissances centrales”, 1918. okt. 15.

²⁸ Szövegét ld. Paix 1914–1920, vol. 69, ff. 85–88; nyomtatásban: *Temperley*: i. m. vol. IV. 216–217; *N. Dascovici*: *Interesele și Drepturile în texte de drept internațional public*. Iași. 1936, 9–11. – Ld. még e kérdésről: *Comte de Saint-Aulaire*, Ambassadeur de France, *Confession d'un vieux diplomate*. Paris, 1953, 324–343. *Sherman David Spector*: *Rumania at the Paris Peace Conference. A Study of the Diplomacy of Ioan I. C. Bratianu*. New York. 1962, 29–37.

²⁹ A békeszerződés szövege: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Válogatta és a jegyzeteket írta dr. *Halmosy Dénes*. Bp. 1966, 29–35. – Ld. még: *D. Jankovici*: *La paix de Bucarest*. Paris. 1918.

szövetséges hatalom nem vont le ilyen következtetést. A francia külügyminiszter a fegyverszünet aláírása után biztosította a román követet arról, hogy a két ország viszonyában semmi sem változott, a békekötés után pedig a kormány legfőbb gondjává éppen az vált, hogy diplomáciai, majd később katonai módszerekkel is a román politikusok segítségére siessen és az országot visszajuttassa a hadviselők táborába.³⁰ Mi változott egyáltalán francia–román viszonylatban? A román békekötés lehetővé tette az antant, s ezen belül a francia kormány számára, hogy a titkos szerződés ígéretein korrekciót alkalmazzon, ha azt szükségesnek véli, s hogy a román politikai köröknek bizonyos feltételeket szabjon.

A francia kormány megpróbált élni mindkét lehetőséggel. Mindenekelőtt feltételül szabta, hogy Románia lépjen vissza a hadviselők soraiba, a békét kötő kormány mondjon le és a helyén antantbarát kormány létesüljön. Nem állíthatta feltételül, de nem titkolta, hogy a kormányalakításnál szerette volna elérni Bratianu mellőzését és Take Ionescu előtérbe állítását.³¹ Szeptember végén végrehajtott egy diplomáciai akciót annak érdekében, hogy Románia a bolgár fegyverszünet részese lehessen, a kívánt romániai fordulat azonban ekkor még nem következett be.³² Ezután határozta el a francia kormányzat katonai akció végrehajtását, amitől azt remélte, hogy a habozó román politikai köröket felbátorítja és a kívánt döntést elősegíti. Ezt az akciót a Berthelot tábornok parancsnoksága alatt újonnan szervezett ún. Dunai Hadseregnek kellett végrehajtania. E hadseregcsoport távolabbi feladata viszont abban állt, hogy az intervenció egyik komponensét szolgáltassa. E célra a francia hadvezetőség a Keleti Francia Hadseregnek kb. a felét vette igénybe.³³ Mire azonban az új hadsereget összevonták, megszervezték és útnak indították,

³⁰Pichon nyilatkozatáról, amire utóbb a román politikusok sűrűn hivatkoztak, ld. *Saint-Aulaire*: i. m. 461. Eszerint Pichon Clemenceau jóváhagyásával a parlamentben kijelentette: „Je suis intervenu à Jassy pour faire connaitre au gouvernement roumain que tous les engagements pris envers la Roumanie à son entrée en guerre, seront maintenus.” – A francia külügyminiszter 1918 júniusában arra utasította a washingtoni nagykövetet, hogy Románia gazdasági kapcsolatkeresésében az amerikai vonalat ne támogassa. Indoklásában többek között ez olvasható: „La Roumanie est un des pays qui s'offriron le plus naturellement à l'influence et à l'action économique de la France après la guerre; et de fait, nous avons l'intention d'y pousser le plus possible l'une et l'autre.” R. vol. 31. ff. 59–60, Pichon 1918. júl. 30. – A diplomáciai akciót 1918 szeptember vége felé a külügyminiszter szervezte. Rómán keresztül Szalonikibe küldte Victor Antonescu volt párizsi követet „pour se tenir prêt à se rendre en Roumanie dans le cas, où les pourparlers d'armistice proposés par les Bulgares auraient une suite.” Uo. f. 104, Pichon Rómának, 1918. szept. 27.

³¹Ezeket az elveket a külügyminisztérium még a november 5-i amerikai nyilatkozat elhangzása előtt szögezte le, azzal kapcsolatban, hogy az amerikai kormány a fegyverszünet kérdéséről kikérte a román kormány véleményét. L. R. vol. 31. f. 145, Pichon 1918. nov. 1. – Az elveket az amerikai nyilatkozat átnyújtása után is fenntartották, de azt a következtetést vonták le belőle, hogy egyrészt még fokozottabb segítséget kell Romániának nyújtani, másrészt érdekeit valamelyest figyelembe kell venni a német békeszerződésben. Nov. 7-én Franchet D'Espèrey felszólítást kapott „de donner tout aide possible aux Roumains pour pouvoir surmonter les difficultés de la mobilisation”, s konkrétan repülőgépek átadására a személyzettel együtt, valamint tanácsadó tisztek kiküldésére. 4 N 58, doss. 10, a külügyminiszter levelének másolata a Conseil Supérieur de Guerre iratanyagában, a szöveg megküldve a tábornoknak, 1918. nov. 7. – Nov. 5-én pedig egy feljegyzés, a Romániával szemben tapasztalható amerikai álláspontra hivatkozva állítja fel azt az elvet, hogy a fegyverszünetben meg kell követelni ennek az országnak német katonai kiűritését. A. Paix, vol. 210, doss. 8. ff 77–80.

³²Ld. a 30. sz. jegyzetet.

³³Erről a katonai akcióról ír *Paul Azan*: Franchet D'Espèrey. Paris. 1949, 213–216, *Bernachot*: i. m. vol. II, 65, *Vadász*: i. m. Az okt. 7-i instrukció egy-egy részét valamennyien ismertetik, egyik

már a Monarchiával kötött fegyverszünet szempontjából is késő volt. Az a tény, hogy a francia kormány, amely Romániának e fegyverszünetben való részvétele érdekében gyorsított menetben hajszolta saját katonáit Bulgárián át a román határ felé, végül mégis kész volt tervének beteljesedése nélkül is a fegyverszünet megkötésére, csak alátámasztja, amit az utóbbi sürgető voltáról eddig mondtunk. Hozzá kell tennünk, hogy a francia kormány ebből a szempontból következetesen járt el. Jóllehet az amerikai kormány november 5-én nyilatkozatban kimondta Románia szövetséges státusának elismerését, követeléseinek jogosságát és megígérte e követelések támogatását,³⁴ Párizsban a helyzetet továbbra is úgy értelmezték, hogy miután a megkívánt kormánycsere és hadüzenet Romániában nem következett be, ott front nem létezik, nem-létező frontra pedig fegyverszünetet nem lehet kötni.

Ezzel az előzetesen kialakított elgondolások a román frontra nézve elestek, annál is inkább, mert a fegyverszünet feltételeinek az antant által történt elfogadása napján, október 31-én a Berthelot parancsnoksága alatt álló francia erők egy keleti demarkációs vonal esetleges megszállóiként helyzetükből kifolyólag még nem jöhettek számításba. Mégis nagyon tanulságos, melyek voltak az október 15-i fegyverszüneti tervezet kijelölt pontjai Magyarország keleti felében. A vezérkar Temesvárt, Nagyváradot és Nagybányát jelölte ilyen pontokként. E helységek által lezárt területet kellett volna a román hadsereg számára kiüríteni, a felsorolt helységekkel együtt.³⁵ Ebből arra a következtetésre lehet jutni, hogy az 1916-os vonalat a francia vezérkar korrigálta. Két vonatkozásban is. Nem szánta már az egész Bánátot Romániának, hanem azt Románia és Szerbia között akarta megosztani úgy, hogy a megosztás vonala Temesvártól nyugatra húzódjék a Dunától a Marosig. Innen északra haladva Nagyvárad magasságáig lényegében véve egybeesett a konferencia által végül kidolgozott határral, Nagyvárad felett viszont ettől Magyarországra nézve előnyösen tért el.

Milyen megfontolásokkal magyarázható a jelzett korrekció az 1916-os vonalhoz képest? Úgy hisszük, hogy ebben a jogi szempont a hivatkozási alap szerepét töltötte be.

helyen sem szerepel azonban annak Romániával kapcsolatos fejezete. E szerint Berthelot tábornok a Balkánra megy „en vue de préparer et diriger . . . l'action militaire destinée a faire entrer de nouveau la Roumanie dans la lutte aux côtés de l'Entente.” Misszióját Clemenceau két részre bontja. Az első fázisban feladata „de préparer notre intervention ultérieure en Roumanie par une action à la fois politique et militaire visant: à provoquer l'avènement d'un Gouvernement favorable à l'Entente, à organiser la résistance à l'emprise allemande et le soulèvement général du pays. — La deuxième phase sera caractérisée par une intervention militaire directe des Alliés en Roumanie, seul moyen qui, dans la situation actuelle de ce pays, permette de la libérer de l'emprise ennemie . . .” — 4 N 53, doss 2.

³⁴ A. Paix, vol. 201, doss. 7. f. 2 és f. 8 Jusserand két jelentése az amerikai jegyzékről, nov. 6-án és 9-én. Ezúttal ismertette a szöveg pontos francia fordítását. Ebből: az amerikai kormány „exercera le moment venu son influence pour que les justes droits territoriaux et politiques du peuple roumain soient reconnus et mis à l'abri de toute agression étrangère.”

³⁵ A. Paix, vol. 201, doss. 8., ff. 10–15, Condition à poser dans la convention réglant la suspension des hostilités entre les puissances alliées et les puissances centrales, 1918. okt. 15. — Az irat harmadik pontja „C. — Front balkanique et roumain. — 1° Libération commençant immédiatement et devant être terminée dans un délai de 15 jours des territoires serbes, monténégrins, albanais et roumains. — 2° Évacuation dans un délai de 30 jours et occupation temporaire à titre de garantie par les troupes alliées: a) de la Bosnie et de la Hercegovine, b) de la Syrmie avec Peterwardien et Neusatz, c) de la Transylvanie jusqu'à la ligne incluse Temeswar, Nagy Varad, Nagy Bania, d) de la Bukovine. — 3° Livraison immédiate aux Alliés des ports et de la flotte du Danube en aval des Portes de Fer.”

Felmerül viszont az a lehetőség, hogy a titkos szerződés ígéreteit – mint számos antant politikus – esetleg egyes francia személyiségek is túlzottaknak tartották,³⁶ s a bekövetkezett jogi alappal élve fel akarták használni a módosítás lehetőségét. Fontosabb érvnek tűnik, amit a külügyminisztériumban hangsúlyoztak is, hogy Románia időközben megszállta Besarábiát, amiről a bukaresti szerződésben magától értetődően nem esett és nem eshetett szó, így tehát Nyugaton támasztott igényeit valamelyest mérsékelnie kell.³⁷

Miután úgyszólván bizonyossá vált, hogy a román front újramegnyitására a fegyverszünet megkötése előtt nem kerül sor, Guillaumat tábornok, a balkáni fronton Franchet D’Espèrey elődje, új fegyverszüneti tervezetet dolgozott ki. Az október 28-i dátummal ellátott irat két fő feladat megoldását tűzte ki: olyan katonai helyzet teremtését, amely lehetővé teszi a harc újrafelvételét, ha a szükség úgy kívánja, valamint az operációs terület kiterjesztésének biztosítását Romániára, utóbb pedig Oroszországra. E célból többek között öt hídfőt kívánt létesíteni Magyarország sakkban tartása végett a Duna balpartján (Palánka, Újvidék, Pancsova, Kubin, Bázias), s követelte a német csapatok 15 nap alatt történő kivonását. A Balkánon a megtámadott államok: Szerbia, Albánia és Montenegró kiürítését kívánta.³⁸ Ez a tervezet a fennálló katonai helyzetet fejezte ki; nem beszélt a Monarchia területeiről, amelyekre a szövetséges erők még nem nyomultak be, s többé nem említette a keleti, létre nem jött frontot sem.

E tervezethez képest az utolsó pillanatban még egy újabb módosító körülmény merült fel. Október 29-én a szövetségesek álláspontja még az volt, hogy az olasz fronton Diaz, a balkáni fronton Franchet D’Espèrey tábornok az illetékes, akihez a Monarchia képviselőinek fegyverszüneti kérelmükkel fordulniuk kell, s akik az okmányt majd aláírják.³⁹ 31-én azonban, amikor a feltételeket elfogadták, már nemcsak az október 15-i

³⁶ Paix 1914–1918, vol. 69, 84, Saint-Aulaire 1916. aug. 22. Saint-Aulaire szerint a konvenció aláírása után az olasz követ, Fasciotti kijelentette: „Il n’y a vraiment aucun inconvénient à garantir à la Roumanie des concessions tout à fait impossibles à réaliser: nous manquerons à nos engagements sans remords puisque nous n’aurons aucun moyen de les tenir. Cette clause de garantie eût été bien plus gênante si les demandes roumaines eussent été plus modérées.” Az orosz követ helybenhagyta e megjegyzést. – A jelentés mellett a titkos szerződés egy példánya (ff. 85–88).

³⁷ Leszögezte ezt Lacombe 1918. dec. 22-i feljegyzése, amely Románia szövetséges elismeréséhez az alapot szolgáltatta, R. vol. 32, ff 32–33, valamint kifejezésre juttatta Pichon dec. 30-i, a szövetséges államoknak Románia elismeréséről tett javaslata. Az utóbbiból: „Toutefois le traité du 17 août 1916 ayant été en droit abrogé par le traité de Bucarest, conclu avec nos ennemis, il y aura lieu pour les Alliés de formuler une déclaration nouvelle prenant pour base le traité de 1916 pour l’examen des revendications roumaines, compte étant tenu de l’annexion ultérieure de la Bessarabie et des intérêts généraux des Alliés sur lesquels les puissances auront à se prononcer dans leurs pourparlers prochains.” – Uo. ff. 67–68. – A brit kormány dec. 25-én kifejezett kérdést intézett Párizshoz e problémát illetően (f. 44.), amire a francia külügyminisztérium 30-án azt válaszolta, hogy az elismerést fenntartásokkal javasolja (ff. 69–70). A francia tervezet az olasz kormány 1919. jan. 1-én (f. 72), a brit kabinet 4-én elfogadta (f. 74).

³⁸ A. Paix, vol. 197, doss. 3. ff. 8–11, Guillaumat tábornok feljegyzése, 1918. okt. 28. Az irat feltűnő egyezést mutat egy másik tervezettel, amelyet címe szerint Lloyd George angol miniszterelnök javasolt; azonos például a Magyarországot érintő öt hídfő. Az utóbbi azonban követelni akarta Lengyelország, Ukrajna, Oroszország és Románia kiürítését is. Uo. ff. 26–28.

³⁹ Az október 29-én Jusserand számára fogalmazott szöveg szerint „le Président, s’il juge bon de nous transmettre la demande d’armistice de l’Autriche, pourrait lui répondre de suite que la demande d’armistice peut être adressée par les chefs des armées autrichiennes d’une part au Général Commandant les armées alliées sur le front italien, et d’autre part au Général Commandant les armées

követelményeket, de a Guillaumat tábornok által megfogalmazottakat is elejtették, demarkációs vonalat kizárólag az olasz fronton jelölték ki, s az aláíratandó szöveget csak Diaz tábornoknak küldték meg. Többé nem volt szó arról, hogy a balkáni fronton a Keleti Szövetséges Hadseregek főparancsnoka egy másik fegyverszünetet kötne vagy köthetne.⁴⁰ Honnan az újabb változtatás? Nem kétséges, hogy ezt a magyarországi események idézték elő. Elkezdődött a magyar polgári forradalom, életbe lépett tehát a korábbi döntés: önálló magyar kormánnyal külön fegyverszünet nem köthető. Mivel viszont e frontszakaszról a magyar kormány közbejött nélkül aligha lehetett intézkedni, a fegyverszünet szövegéből a keleti front után a balkáni is kimaradt. Olyan szöveget szerkesztettek tehát, amely elvileg ugyan az egész Monarchiát érintette, gyakorlatilag viszont csak azt a frontszakaszt, amelyen Bécs illetékessége elsődleges volt, s amelyen egyébként tiszta helyzet állt elő katonai szempontból is.

Végeredményben az a véleményünk, hogy a szerb érdekeket a padovai szövegből nem annyira az olasz szempontok figyelembevétele szorította ki, mint inkább az a törekvés, hogy a fegyverszünet azonnal megköthetővé váljék az új magyar kormány bevonása nélkül.

A padovai szöveget alapjában három tényező határozta meg tehát: a tisztán katonai fegyverszünet elve, a fegyverszünet aláírásának rendkívüli sürgőssége a Monarchia esetében és a magyar forradalom kitörése. E tényezők együttes következményeként maradt el belőle mind a keleti, mind a balkáni demarkációs vonal, s ugyanezért esett el a kettős fegyverszünet elve. Az egész összefüggésből automatikusan következik, hogy Szlovákia problémáját sem feledékenység, vagy kapkodás folytán mellőzték, hanem azért, mert front híján nem nyílt mód semmiféle intézkedésre. Mihelyt az általános és politikai feltételeket is tartalmazó fegyverszünet gondolata elesett, eleve világos volt, hogy Csehszlovákia problémáját a fegyverszünet keretében nem lehet megoldani, s erről más úton kell majd gondoskodni. Úgy tűnik, a szövetségesek a fegyverszünet aláírása után, de még a konvenció megkötése előtt megkísérelték egy „csehszlovák front” nyitását, ez a törekvés azonban nem járt eredménnyel.⁴¹

Jóllehet a padovai fegyverszünet Magyarországra nézve semmiféle gyakorlati következménnyel nem járt, általános természetű előírásait az antant hatalmak reá is vonatkoztatták. Méghozzá e vonatkoztatás automatikus volt, az el nem ismert magyar kormány hozzájárulására ehhez nem volt szükség. Ám ha a hatalmak nem is kérték és nem is kérhették a magyar hozzájárulást, ennek megadása mégis nagy gondot vett le vállaikról. A tárgyalást folytató olasz tisztek közölték, hogy csak egyetlen fegyverszünetre kerül sor,

alliées d'Orient, sur le front balkanique. Ces deux généraux feront connaître respectivement les conditions d'armistice nécessitées pour la garantie de chacun des fronts; l'ensemble de ces conditions formera les conditions à accepter par le Gouvernement austro-hongrois.” – A. Paix, vol. 199, doss. 2. ff. 50–52^A.

⁴⁰ A fegyverszünettel kapcsolatos további iratok: a külügyminisztérium által okt. 30-án készített változat, kisebb javításokkal, újabb tisztázatok okt. 31-én újabb javításokkal és a 31-i vita után a végleges szöveg. – A. Paix, vol. 197, doss. 3. ff. 12–22. – Ezek mellett található az okt. 31-én hozott határozat arról, hogy e szöveget a Conseil Suprême de la Guerre elfogadta, az olasz kormány továbbítja Diaz tábornoknak, aki felhatalmazást kap a feltételek közlésére. Uo. f. 23.

⁴¹ A november 4-i szövetséges tanácskozás anyaga nyújt erre támpontot, amire még visszatérünk.

s e hírt Weber osztrák tábornok november 2-án le is adatta a magyar szervek számára.⁴² A korábbi eredő értesülés alapján a Monarchiának a balkáni frontszakaszra illetékes, néhány nappal előbb felállított bizottsága november 3-án küldöttséget indított erre a frontra is, s a két küldött Belgrádban átvette Franchet D'Espèrey tábornok feltételeit. A tábornok – ugyancsak korábbi instrukciói értelmében – kijelentette, hogy a balkáni fronton felhatalmazással rendelkezik a tárgyalásra és a fegyverszünet megkötésére.⁴³ Mielőtt azonban e tárgyalásnak bármiféle folytatása és következménye lehetett volna, november 4-én hajnalban a magyar központi katonai szervek táviratilag értesítették a Padovában tartózkodó Weber tábornokot arról, hogy magyar részről felhatalmazzák a fegyverszünet aláírására.⁴⁴ Weber tábornok a fegyverszünetet a megelőző napon már aláírta, de az okmány rendelkezései még nem léptek érvénybe. A magyar nyilatkozatot jogi szempontból aligha lehetett értékelni, az antant hatalmak ilyen szempontból nem is reflektáltak rá, mégis megkönnyebbültek a tudattól, hogy a magyar kormány az ellenségeskedést nem kívánja folytatni.

Hogyan tekinthette viszont e nyilatkozatot a magyar kormány? Két forrásból kétféle értesüléssel rendelkezett: az egyik Padovából származott és azt állította, hogy csak az ott kötött fegyverszünet érvényes, a másik Franchet D'Espèrey-től és azt közölte a magyar kormánnyal, hogy a balkáni frontszakaszra vele kell érvényes fegyverszünetet kötni. A kérdést Budapesten aligha lehetett eldönteni.

A magyar történészek elemzik azokat a nehézségeket, amelyekkel a Károlyi-kormánynak számolnia kellett az esetben, ha az antant Magyarországot továbbra is hadviselőként kezeli.⁴⁵ Röviden összegezzük őket. Kézenfekvő volt, hogy ebben az esetben folytatódik a balkáni offenzíva, s ennek során nemcsak a francia, de a szerb csapatok is átlépik az országhatárt ismeretlen stratégiai – és esetleg mögöttük húzódó politikai – célokkal. Elébe vágandó ennek az eshetőségnek, a magyar kormány azonnal elismerte az október 29-i horvát elszakadási nyilatkozatot. Horvátországot, amely elszakadt a birodalomtól, de még nem csatlakozott a vajúdas stádiumában levő jugoszláv állam

⁴²6 N 71, iratcsomó Weber tábornok táviratainak másolatairól, 1918. nov. 2–3. Ezek között egy nov. 2-i, amelyet német nyelven Budapest vett: „En conséquence, d'après ce que me communique l'Etat-Major Général, on n'accepterait pas de commission d'armistice austro-hongroise sur les fronts balkanique ou roumain. Il en résulte qu'un armistice conclu ici devrait être applicable à tous les fronts de l'Autriche-Hongrie.”

⁴³Ír erről az akcióról *Horváth Jenő*: i. m. 9. Ő nem talál magyarázatot a két magyar küldött, Dormándy és Kozmovszky alezredek fegyverszüneti kérelmére, mert a helyzetet úgy értelmezi, hogy a magyar kormány november 3-án már elfogadta a padovai feltételeket. A valóságban azonban a magyar kormány ezen a napon még csak a feltételek tudomásul vételét nyugtázta. – Ld. még *L. Nagy* i. m. 9, és *Siklós*, i. m. 90. – Nov. 4-én Franchet D'Espèrey jelentette, hogy 3-án 11 órakor jelent meg Belgrádban a két magyar követ. Feltételként ő a dunai flotilla átadása és a szabad közlekedés biztosítása mellett a következőket követelte: „Retirer ses troupes au-delà d'une zone de terrain de quinze kilomètres de largeur au Nord du Danube–Save et à l'Ouest de la Drina et frontière Serbe et Montenegro jusqu'à l'Adriatique à partir de frontière Roumanie à l'Est, y déposer ses armes et matériel de guerre et permettre occupation de cette zone par armées alliées.” 4 N 58, doss. 10, Franchet D'Espèrey 1918. nov. 4.

⁴⁴6 N 71, Weber táviratai között, a budapesti rádió által leadott távirat november 4-én hajnalban.

⁴⁵Ld. erről különösképpen *Siklós*: i. m. 90–91.

keretében Szerbiához, pillanatnyilag mintegy ütközőnek lehetett tekinteni. A magyar kormánynak érdekében állt e status leszögezése. Sürgős lépést igényelt az erdélyi probléma is. Feltétlenül számolni kellett azzal, hogy a Monarchia összeroppanását Románia megmozdulása kíséri. Amennyiben a fegyvernynyugvás nem áll be, úgy módja nyílik arra, hogy a háborúba bekapcsolódjék és meginduljon Magyarország ellen. Főbenjáró érdeknek tűnt tehát a magyar kormány szemszögéből, hogy helyzetét tisztázza, mielőtt a román politikai körök megmozdulhatnának. Volt Károlynak egy harmadik, feltétlenül tisztázandó problémája is. A Mackensen marsall parancsnoksága alá helyezett német erők Ukrajnától a Bánátig éppen tömörülőben voltak, és útjukat nyugat felé véve nem kerülhették el Magyarországot. Németország pedig még nem tette le a fegyvert. Ha a magyar állam, mint antantbarát állam szembefordul ezzel az erővel, úgy egyrészt egy nagyjából intakt és jól felfegyverzett, mintegy 170 000 főnyi hadsereggel találja szemben magát, másrészt szétszakítja a Németországgal fennálló kereskedelmi kapcsolatokat és a blokád miatt az ország néhány napon belül szén és egyéb nyersanyag nélkül marad. Ha viszont nem lép fel a német erőkkal szemben, úgy a hadat viselő Németország támogatójává minősül. Az utóbbi semmiként sem illett Károlyi külpolitikai elképzeléseibe.

Mackensen hadseregének kérdése a szövetségesekkel még akkor is tisztázandó volt, ha a padovai szerződés Magyarországra érvényes. Ugyancsak tisztázandó volt ebben az esetben is, hogy a fegyverszünetben említett stratégiai pontok melyek lesznek, továbbá hogy milyen haderők, milyen körülmények között szállják meg azokat. Mindent összevéve, a magyar oldalon minden – jogi, katonai és politikai – szempont amellettszól, hogy a kormány az ország helyzetét tisztázza és rögzítse egy számára még relatíve kedvező helyzetben.

Hogyan alakult ki a másik oldal álláspontja, ez a további kérdésünk. Nem tudjuk pontosan megmondani, hogy a fegyverszünet „alkalmazásának” formulája mikor alakult ki, sem azt, hogy melyik francia szerv vetette fel. Tény viszont, hogy Clemenceau, újból hangsúlyozva, hogy a fegyverszünetet az egész Monarchiával kötötték, november 6-án már felhatalmazást adott Franchet D’Espèrey-nek arra, hogy a magyar kormány, mint „helyi szerv” képviselőivel egyezményt kössön a fegyverszünet „katonai alkalmazásáról”.⁴⁶ Dokumentálni nem tudjuk – legalábbis egyelőre –, hogy vajon a francia kormány a szövetségesek közül mely kormányokkal konzultált e kérdésről; a további események tükrében mindenesetre úgy tűnik, hogy értesüléssel rendelkezett erről a brit kabinet, de nem volt beavatva az olasz kormány. Magától értetődik, hogy a szerb tényezők, a konvenció részvevői, tájékoztatva voltak.

Szólnunk kell másodszor Franchet D’Espèrey szerepéről; arról, hogy vajon a tényeknek megfelelően-e a francia és szövetséges politikusok, majd nyomukban publicisták és végül történészek által is képviselt állítás, hogy a tábornok önkényesen, instrukció nélkül, vagy azokat semmibe véve, a kormány szándékainak ismerete hiányában járt el.⁴⁷ Lássuk, miként rekonstruálhatók az események a francia források alapján. Közvet-

⁴⁶ 4 N 58, doss. 10, Clemenceau 1918. nov. 6. – Leszögezi, hogy a padovai fegyverszünet az egész Monarchiára érvényes, majd így folytatja: „Il est bien entendu que pourparlers engagés avec représentants Maréchal Koevess ne doivent porter que sur applications de ces clauses, qui sont seules valables pour tous théâtres d’opérations.”

⁴⁷ Ld. a 9. sz. jegyzetet.

lenül azután, hogy november 3-án megjelent Belgrádban a fegyverszüneti küldöttség, Franchet D'Espèrey párizsi feletteseinek feltette a kérdést, hogy vajon a Diaz által aláírt okmány érvényes-e Magyarországra, vagy a magyarok újabb jelentkezése esetén folytatnia kell velük a tárgyalást.⁴⁸ Már említettük Clemenceau válaszát: tárgyaljon a tábornok a fegyverszünet alkalmazásáról.⁴⁹ 7-én Franchet D'Espèrey jelentette, hogy hírt kapott a Károlyi vezette magyar delegáció megérkezéséről Belgrádba. Ő maga Nisből jövet szintén Belgrádba megy, s Károlyival instrukciói szerint megbeszéli a fegyverszünet alkalmazásának egész komplexumát, különösen ami a vasutak és vízi utak birtoklását, használatát, valamint Szerbia katonai fedezetét illeti.⁵⁰ Időközben a hadügyminisztérium útnak indított Nisbe egy küldeményt, amelyet a kísérőirat másolata szerint a tábornoknak kellett kézbesíteni, mielőtt Nisbe érkezik. A küldemény két iratot tartalmazott, egyrészt a Villa Giustiban aláírt fegyverszüneti szerződés szövegét, és egy másikat, amelyet a kísérő szöveg így jelölt meg: „szöveg Franchet D'Espèrey tábornok számára”.⁵¹ Nehéz elképzelni az adott időpontban, helyzetben és kontextusban, hogy ez a szöveg más lehetett volna, mint az aláírandó katonai konvenció szövege. A tábornok irataiból megállapítható, hogy valóban járt Nisben, s ezt követően tárgyalt Károlyival és a magyar delegációval.⁵² Alátámasztja e felfogást egyik november 8-i távirata is, amelyben felveti, nem kellene-e a feltételek közé felvenni, hogy amennyiben a német haderő az előírt időponton belül nem hagyja el Magyarország területét, úgy a magyar kormány köteles leszerelni és internálni, mert – írja – ez hiányzik a szövegből.⁵³ E kérdésből logikusan két következtetés adódik. A tábornok ebben az összefüggésben nem gondolhatott a padovai fegyverszünetre, nincsen olyanra, amelyből e követelmény hiányzik, lévén, hogy az tartalmazta ezt az előírást. Ellenkezőleg azt állapíthatta meg, hogy ez a formula szerepel a padovai szövegben, a másiktól viszont hiányzik. A másik következtetés: ha a belgrádi szöveget maga fogalmazta és nem kész szöveget kapott, akkor ilyen kérdést nem tesz fel, hanem az általa kívánatosnak tartott módosítást is elvégzi saját maga. Végül kiegészíti e kérdést a tábornok november 12-i utasítása Henrys tábornoknak. Felkérte, menjen Henrys Belgrádba és írja alá a magyar kormány képviselőjével egyetemben a katonai konvenciót. Egyben közölte – minden kommentár nélkül –, hogy a szövegben bizonyos módosítások „vannak”. Így

⁴⁸ 4 N 58, doss. 10, Franchet D'Espèrey, 1918. nov. 5.

⁴⁹ Ld. 46. sz. jegyzetet.

⁵⁰ 4 N 58, doss. 10, Franchet D'Espèrey, 1918. nov. 7. Ebben: „Je traiterai avec lui toutes les questions de l'application à la Hongrie des clauses de l'armistice signé par le Général Diaz en m'inspirant de vos instructions . . .”

⁵¹ 20 N 234, doss. 2.

⁵² Az irodalom nagy részében a találkozó időpontját november 7-re teszik, de található november 5 és 6-i dátum is. Franchet D'Espèrey irataiból az állapítható meg, hogy Károlyiék 6-án utaztak le Belgrádba, a tábornok a találkozót 8-ra tervezte, de mégis sikerült 7-én késő délután Belgrádba megérkeznie. A tanácskozásról leadott táviratát azonban Szaloniki csak 8-án este tudta továbbítani. Ez egybevág Károlyi leírásával, amely szerint a tábornok őt és kíséretét Belgrádba érkezte másnapján fogadta (i. m. 171. old.), majd azt írja, hogy november 8-án tért vissza Budapestre (uo. 176. old.). – Itt jegyezzük meg, hogy Clemenceau táviratának, amelyben újból leszögezte, hogy a konvenció kizárólag katonai kérdéseket tartalmazhat, nem találtuk nyomát, bizonyos azonban, hogy annak dátuma nem lehetett nov. 12., amint több helyen szerepel, tekintettel arra, hogy Károlyi e táviratra a Nemzeti Tanács ülésén már nov. 10-én hivatkozott.

⁵³ 4 N 58, doss. 10, Franchet D'Espèrey 1918. nov. 8.

megváltozik a cím (eredetileg ebben még a fegyverszünet szó szerepelt, ami most katonai konvencióval cserélődött fel), a 11. cikkely a német haderő távozására 15 napot biztosít a korábbi 10 helyett és végül elmarad a 18. cikkely, amely eredetileg leszögezte, hogy „az ellenségeskedések a szövetségesek és Magyarország között megszűntek”.⁵⁴ Ebből a táviratból arra lehet következtetni, hogy a pontosításokat is Párizsban végezték el. A címet alkalmazták az „alkalmazás” kategóriájához, a németek elvonulásának határidejét ugyanúgy szabták meg, amint a padovai szerződés tette, és végül, miután a fegyverszünet az ellenségeskedést már megszüntette, mellőzték ennek újabb kimondását. Ugyanakkor a Franchet D’Espèrey által javasolt pótlás felvételére nem került sor, a belgrádi szövegben az internálás kötelessége nem szerepel, nyilván azért nem, mert e tekintetben az „alkalmazás” szükségességét a hadügyminisztériumban nem látták fennforogni. Úgy tűnik tehát, Franchet D’Espèrey a katonai konvenció kérdésében annyi szabadságot sem vett magának, hogy egy fél mondatot önhatalmúlag belevegyen. Ide tartozik még egy apró motívum, amely arról árulkodik, hogy a tábornok az egész kérdésben alapjában véve közömbös volt, s nemcsak nem önkényeskedett, de még csak nem is kezdeményezett. Amikor ugyanis a Károlyival lefolyt tanácskozásról jelentett és a magyar kormány kérésére táviratilag továbbította a magyar nyilatkozatot, ehhez nem fűzött kommentárt. Mindössze azt jegyezte meg, hogy amennyiben Párizsból pozitív választ kap, a konvenció azonnal aláírható. A maga részéről mindenesetre továbbfolytatja előnyomulását.⁵⁵

Azt hisszük, a fentiekben ismertetett dokumentumok, ha nem is száz százalékos, de elegendő alapot nyújtanak ahhoz, hogy a Franchet D’Espèrey egyéni tévedésén, vagy a kormányétól eltérő szándékain nyugvó magyarázatokat a katonai konvenció genezisést illetően nyugdíjazni lehessen. Néhány cikkelyt azonban egyenként is érdemes szemügyre venni, hogy a konvenció körüli félreértések tisztázhatóak legyenek. Ez a vizsgálat a padovai és a belgrádi szöveg összehasonlításán alapul. A konvenció legfőbb alaki hibájává első cikkelye vált, amely kimondja, hogy az antantmegszállás alá kerülő területeken a polgári közigazgatás a helyi szervek kezén marad. E cikkelyt úgy értelmezték, mint Franchet D’Espèrey jóindulatának kifejeződését (súlyos tévedését, hibáját stb.). A valóságban azonban semmiféle „kedvezésről” nem volt szó ebben az esetben. A fegyverszünet 6. cikkelye ugyanis így szólt: „A kiürített osztrák–magyar területeket ideiglenesen a helyi szervek adminisztrálják a megszálló szövetséges csapatok ellenőrzése alatt.” A belgrádi szövegből csak az „ideiglenesen” szó maradt ki, kétségtelen azonban, hogy egy fegyverszünethez kapcsolódó katonai konvenciót már csak jellege miatt sem lehetett véglegesnek tekinteni.

A magyar kormánynak tett engedményként értékelte már maga Károlyi, és nyomában több történetíró is, az úgynevezett rend-klauzula kihagyását a belgrádi szövegből. Utólag nehéz rekonstruálni, hogy a szöveg eredetileg vajon tényleg önálló cikkelyt tartalmazott-e erről a kérdéstről, vagy az egyik, ebben az esetben nevezetesen a 3. cikkely csonkításáról lett volna szó. Találgatásokba nem kívánunk bocsátkozni, annál is kevésbé, mert a kérdés egészének elbírálásában ennek nincs jelentősége. Fontosak azonban e kérdés előzményei és a két szöveg – a padovai és a belgrádi – gondos összevetése.

⁵⁴ 20 N 528, doss. 3., Franchet D’Espèrey 1918 nov. 12.

⁵⁵ A. Paix, vol. 203, doss. 12. ff. 83–84 és 4 N 58, doss. 10, Franchet D’Espèrey, 1918. nov. 8. Az iratot közli Gy., Litván: Documents des relations franco-hongroises des années 1917–1919, in: Acta Historica 21, 1975, 191–192.

Ami az előzményeket illeti, az angol és a francia kormány, tökéletesen tisztában lévén azzal, hogy a fegyverszünet a Monarchia átrendezésének problémáit nemcsak nem oldja meg, de még csak meg sem közelíti, felfedezték, hogy a hiányokat a stratégiai pontok megszállásának követelményével hidalhatják át. Ezt a követelményt tulajdonképpen már az átvonulási szabadság biztosítása maga után vonta, Párizsban azonban hamarosan felismerték, hogy a stratégiai pontok megszállása arra is alkalmas, hogy a tervezett közép-európai rendezést ennek segítségével oldják meg. Október utolsó, november első napjaiból származó több irat tanúskodik e felismerésről, s az ahhoz kötődő szándékról. Mindenekelőtt egy külügyi állásfoglalás, amelyet De Caix osztályvezető szignált. Ez az irat leszögezi, hogy a szövetségesek benyomulása Ausztria–Magyarország területére elengedhetetlen a nemzetiségek igényeinek kielégítése szempontjából.⁵⁶ Egy névtelen, terjedelmes tanulmány viszont a francia csapatok megszálló tevékenységének politikai hasznosságával foglalkozott ebben az övezetben. Számolt azzal, hogy Romániában, Csehszlovákiában, Magyarországon, sőt esetleg Ausztriában is állomásoznak majd francia csapatok, s a francia megszállást a közép-európai döntő francia befolyás biztosítékeként fogta fel. Magyarország esetében a katonai megszállást helyesnek vélte polgári személyek kiküldésével kiegészíteni, s a megszállást úgy értelmezte, mint az új magyar köztársaság franciabarát irányvonalának politikai felhasználását. Ugyanakkor a romániai katonai jelenlét feladatai között fontosnak látta az erdélyi részek megszállásában való részvételt, feltételezve, hogy az átadás során kisebbségi súrlódások, sérelmek keletkeznek, amelyeket a francia részvétel csökkenthet. Az iratban kifejtett egész elgondolás semmi más, mint a stratégiai pontok megszállásához fűződő aktuális, november eleji francia külügyminiszteri értelmezés.⁵⁷ A francia (és egyúttal az angol) interpretációt megvilágítja az október 31-én lezajlott szövetséges vita is a padovai feltételekről. Az ülésen többek között a szerb képviselő, Vesnić követ is részt vett, és kérte, hogy a fegyverszünet legyen tekintettel a szerb érdekekre. Clemenceau és Balfour brit külügyminiszter két érvet hozott fel a kérés elhárítására. Mindketten hangsúlyozták, hogy a fegyverszünet nem azonos a békeszerződéssel, s mindketten a stratégiai pontok megszállását lehetővé tevő cikkelyre hivatkoztak, mint olyanra, amelynek segítségével minden igény kielégíthető.

Hogy Vesnićet, és általában véve a szerb politikusokat megnyugtassa, ezzel kapcsolatban vetette fel Balfour az úgynevezett rend-követelményt. A francia külügyminisztérium által szerkesztett szövegben az október 31-i tanácskozás eredményeként mindössze egy módosítást eszközöltek. 4. cikkelyébe, amely a stratégiai pontok megszállásáról szólt,

⁵⁶ A. Paix, vol. 203, doss. 12, ff. 49–50, Note sur les demandes d'Armistice, 1918. okt. 30. Ebben a szövegben De Caix a fegyverszünet aláírásának szükségessége mellett érvelve 4. pontként a következőket írja (a fogalmazási zavar az eredetiben): „4° parce qu'il est impossible de permettre à l'Autriche – à la Hongrie l'opposition de nationalités, maintenant nos alliés suffirait à l'empêcher – de prétendre régler le sort des nationalités et qu'il faut que les Alliés pénètrent dans le pays pour diriger l'émancipation de ces nationalités et leur servir d'arbitres dans la détermination de leurs frontières.”

⁵⁷ Archives diplomatiques, Europe Z. Autriche, vol. 61, ff. 107–111. Ebben Magyarországról: „Notre objectif doit être... chez les Magyars positif – faire dominer dans la nouvelle république hongroise (magyare) l'influence française, et profiter de la préférence que les Magyars nous ont marquée en demandant à être occupés plutôt par nous.” – A román kérdéssel kapcsolatban többek között: „En Transylvanie, le gros point est d'éviter que les populations non-roumaines, surtout le million environ de Magyars, ne soient molestées.”

a katonai indokokra való hivatkozás mellé bevették a „pour maintenir l'ordre” kifejezést, másként szólva a stratégiai pontok megszállását két tényezővel indokolták, a katonai érdekekkel és a rend fenntartásával.⁵⁸

A belgrádi konvenció szövegéből – akár önálló cikkely foglalkozott ezzel eredetileg, akár csak a 3. cikkely része volt (logikusan ugyanis ide tartozott) – mindenesetre ez az indoklás kimaradt. Ám nemcsak ez maradt ki, hanem minden indoklás. Másként szólva, a belgrádi konvenció a megszállást minden indok nélkül tartalmazta a főparancsnok mindenkorai rendelkezései alapján. Ugyanakkor a belgrádi szöveg egy bővítménnyel is rendelkezett. Míg a fegyverszünet kizárólag stratégiai pontokról beszélt, a konvenció ebben az összefüggésben az alábbi kitételt alkalmazza: „Droit d'occupation par les Alliés de toutes localités (kiemelés a szerzőtől) ou tous points stratégiques.” Vagyis a konvenció a főparancsnoknak jogot biztosított bármely magyar tanya vagy falu megszállására anélkül, hogy a helység stratégiai pontnak lett volna tekinthető. A jellemzett összefüggésben nehéz a magyar kormány javára tett bármiféle engedményről beszélnünk.

Miután tisztáztuk, hogy Franchet D'Espèrey a konvenció megkötésében nem egyéni elgondolásait követve járt el a kérdés egészét tekintve, sőt valószínűsítettük, hogy magát a szöveget is készen kapta, másfelől rámutattunk arra, hogy e szöveg elemzése alapján nem tartható fenn a magyar kormánynak tett engedmény feltételezése sem, visszaérkezünk kiindulási kérdésünkhöz: mi volt a francia kormány célja ennek az okmánynak az aláírásával? A legelső cél, amint utólag Clemenceau is hangsúlyozta, katonai természetű volt.⁵⁹ Milyen konkrét katonai elgondolásra irányulhatott?

A régebbi magyar történeti irodalomban felmerült az az elgondolás, hogy a francia kormány a belgrádi egyezményt azért ajánlotta fel, mert a Magyarországon való átvonulás tette lehetővé Mackensen hadseregének elvágását és a felvonulást Németország ellen. A november 4-i szövetséges értekezlet anyagával támasztották ezt alá, ahol valóban felmerült a front megnyitása Németország ellen erről az oldalról. E nézet képviselője úgy látta, hogy miután a német kormány november 11-én aláírta a fegyverszüneti okmányt, a magyar konvenció értelmét veszítette.⁶⁰ Kétségtelen tény, s ez egyéb dokumentumokból

⁵⁸ Mermeix: i. m. 207–215. Közli az okt. 31-i vitát. Eszerint a 4. cikkellyel kapcsolatban, még a rend fenntartására való hivatkozás felvétele előtt, Clemenceau kijelentette: „Ceci doit donner satisfaction à M. Vesnitch; vous voyez que nous réservons le droit d'occuper tous les territoires qu'il nous plaira.” – A szerb politikusok ezzel az interpretációval meg voltak elégedve. – Ld. erről még: *Bogdan Krizman: The Belgrad Armistice of 13 November 1918*, in: *The Slavonic and East European Review*, January 1970.

⁵⁹ Clemenceau hozzájárult ugyan ahhoz, hogy a külügyminisztérium megjegyzéseit a konvencióról reá hivatkozva küldjék meg Franchet D'Espèrey-nek, de pusztán mint olyan észrevételt, amelyről tudomása van. Magát a konvenciót pedig még jóval később is védelmezte. 1919. január 16-án pl. ezzel kapcsolatban Berthelot tábornoknak így írt: „Transylvanie. – La délimitation de cette région a été réglée par la Général Commandant les Armées d'Orient, conformément à des nécessités de fait et à des considérations d'ordre militaire . . .” – R. vol. 32. ff. 116–117, Clemenceau, 1919. jan. 16.

⁶⁰ Horváth J.: i. m. 12–13. – Hivatkozik ebben az összefüggésben Tardieu, aki védekezéséért azokkal a vádakkal szemben, amelyek szerint hiba volt a német hadsereg teljes szétzúzását elmulasztani, hivatkozik a november 4-i tanácskozásra, Clemenceau nov. 5-i ezen alapuló parancsára. Mivel azonban Foch marsall aláírja Németországgal a fegyverszünetet, a november 5-i operációs terv értelmét veszti: *André Tardieu: La paix*, Paris, 1921, 465–466. – Ha ez német vonatkozásban kétségtelenül helyt is áll, semmi sem bizonyítja, hogy a francia csapatok benyomulását Magyarországra kizárólag ennek a Németországgal kapcsolatos célnak rendelték volna alá.

is megállapítható, hogy a „második” front megnyitásának gondolatát a francia kormány elvileg mindaddig nem temette el, amíg a német kérdésben a döntő szó el nem hangzott. Nagyon is kétségesnek látszik azonban, hogy ebben a balkáni francia erők részvételére számíthatott volna. Úgy tűnik, hogy a francia hadvezetőség elvileg ugyan nyitva akarta tartani a délkeleti, Németország ellen irányuló front lehetőségét, de miután a francia létszámból következően bizonyos volt, hogy ennek fő erejét csakis az olasz hadsereg szolgáltathatja, az akciót a végső esetre tartalékolta. A hivatkozott antant megbeszélés kiadott anyagából ugyanakkor arra lehet inkább következtetni, hogy a cél e téma napirendre hozásával nem is annyira a Németország elleni lehetséges operáció elvi leszögezése volt, mint inkább kísérlet arra, hogy Csehszlovákiát hadviselővé nyilvánítsák. Felmerült ezzel kapcsolatban Németország Prágából kiinduló bombázása, valamint az esetleges katonai operációban az olaszországi cseh hadifoglyokból alakuló egységek részvétele. A konferenciára nyilván nem véletlenül meghívott ideiglenes csehszlovák külügyminiszter e javaslatok hallatán úgyszólván nem jutott szóhoz. Mindenesetre nem nagyon mozdította elő, hogy a szövetségesek a csehszlovák kérdés megoldása körül felmerült problémáikat ezen a módon próbálják megoldani. Ugyanakkor viszont felmerült és elfogadásra talált az a gondolat, hogy a szövetséges csapatok vonuljanak be bizonyos cseh és lengyel övezetekbe, azzal a szándékkal, hogy megakadályozzák a Sziléziából és Galíciából Németországba irányuló szén- illetve olajszállítást. A felsorolt kérdésekben különösen Lloyd George angol miniszterelnök volt aktív.⁶¹ Nyitva hagyva e kérdést a jövőbeni kutatások számára, a november 4-i tanácskozás alapján annyi látszik megállapíthatónak, hogy a magyarországi átvonulás szükségessége legalábbis két irányba mutatott, az esetleges németországi és a határozottabban körvonalazott csehszlovákiai irányba.

Miután a magyarországi utak és vasutak sem nyugat–kelet, sem dél–észak irányban nem nagyon voltak kikerülhetők a korszak viszonyai között, nem lehet azt állítani, hogy miután a Németország elleni támadás szükségessége elesett, megszűnt az átvonuláshoz fűződő érdek, s a konvenció ezért vesztette el jelentőségét és értelmét. Maradt a csehszlovákiai irány, maradt a keleti irány, s maradt maga Magyarország. Magyarországgal kapcsolatban a francia katonai elgondolásoknak jelentősége volt a vele szomszédos valamennyi ország irányában. Mint a fentiekben láthattuk, jelentősége lehetett Szilézia és Galícia megközelítése szempontjából, s amint a Guillaumat-féle október 28-i fegyverszüneti tervezet leszögezte, az operációs terület kiterjesztése szempontjából is a keleti, közelebből a román és szovjetorosz irányban. Mindamellet a stratégiai pontok elfoglalásának a korábban már hivatkozott irományok értelmében politikai jelentősége is volt: egyrészt arra látták hivatottnak, hogy a közép-európai rendezést ennek segítségével oldják meg, másrészt végső értelemben abban, hogy így támasszák alá a francia politikai hegemónia megteremtését. Sok és eléggé fontos érdek fűződött tehát ahhoz, hogy a francia kormány maga is tisztázza Magyarország álláspontját, s különösen ahhoz, hogy a benyo-

⁶¹ Ld. e tanácskozásról *Seymour*: i. m. 107–109. – Clemenceau nov. 5-i parancsa *Tardieu*: i. m. 466. Eszerint a „lehető legnagyobb számban” össze kellett vonni a rendelkezésre álló francia és angol balkáni csapatokat Belgrád térségében a Salzburg–Brunau irányban való előnyomulás céljával, s ugyan e célból birtokba kellett venni a Belgrád–Budapest–Bécs vonalat. – E parancsot a német fegyverszünet aláírása után nem vonták vissza, ellenkezőleg, Clemenceau a francia csapatokra vonatkozóan később megerősítette.

mulás ne további nehézségek árán, hanem a lehető leggyorsabb és legkényelmesebb feltételek között menjen végbe.

A konvencióval egyrészt sikerült megteremteni a legelőnyösebb katonai feltételeket minden további, esetleg erőszakos elnyomuláshoz, másrészt viszont sikerült kialakítani olyan helyzetet, amely az utóbbit feleslegessé tette. A konvenció teljesen lefedezte a szerb hadsereget, Erdélyben pedig a magyar kormány szempontjából megszüntette az egyetlen védhető vonalat, a Kárpátokat. Ugyanakkor a konvenció aláírása másfelől biztosíték volt arra, hogy a magyar kormány nem támaszt nehézséget a stratégiai pontok megszállásában, sem pedig az ország közlekedési vonalainak és eszközeinek használatában. Ha pedig a francia seregek megszállják a magyar stratégiai pontokat, többek között Budapestet, úgy azonnal megnyílik a lehetősége annak, hogy az erdélyi kérdés megoldását ellenőrzésük alá vonják, kiindulási bázisuk van a csehszlovákiai felvonuláshoz, karnyújtásnyira állomásozhatnak Bécsből; röviden: Közép-Európa szívébe jutnak a lehető legkedvezőbb feltételek mellett.

Arra a kérdésre viszont, hogy Keleten miért éppen ott jelölték ki a demarkációs vonalat, ahol tették, nem tudunk válaszolni. A probléma abban áll, hogy vajon ezúttal miért nem terjesztették elő azt a vonalat, amelyet az általunk ismertetett október 15-i vezérkari előterjesztés megfogalmazott, s miért elégedett meg a francia katonai vezetés egy ennél Magyarország számára lényegesen kíméletesebb átmeneti megoldással? A kérdés eldöntését zavarja egy újabb vezérkari feljegyzés is, amely november 3-án keletkezett a fegyverszüneti előírásokkal kapcsolatban. A George tábornok által szignált irat megállapította, hogy a fegyverszünet a vezérkari előterjesztéstől eltérően nem fejezi ki sem a szerb, sem a román érdekeket. Hozzáteszi, hogy Románia ugyan nem hadviselő, de azon van, hogy azzá váljék, így tehát érdek lenne ebben az igyekezetében megerősíteni. George tábornok azon a nézeten volt, hogy e hiányosságot a stratégiai pontok megszállása útján lehetne áthidalni, úgy, hogy a megszállandó pontok között szerepeljen pl. Újvidék, Temesvár és Nagyszeben.⁶²

Ebből az iratból világosan kivehető, hogy a francia vezérkar a katonai konvenció megkötésénél mindenesetre azon volt, hogy a szerb és a román érdekeket fokozottan érvényre juttassa. Az elsövel kapcsolatban teljes sikerrel járt el. Mi történt viszont a román szakaszon, nem tudjuk megmondani. Miért szerepelt november 3-án az október 15-i Nagyvárad és Nagybánya helyett Nagyszeben, kérdéses. Csak feltevésünk van ezzel kapcsolatban. A mérséklést talán az okozta, hogy érdeknek tűnt ugyan a román politikai vezetők bátorítása, de az már nem, hogy a francia feltételek teljesítése nélkül hozzásegítsék Romániát követeléseinek legnagyobb részéhez. Lehetséges, hogy a mérsékletben szerepet játszottak még mindig a katonai megfontolások is. Nem tudni, milyen előzetes tájékozottsággal rendelkeztek a franciák a magyar katonai helyzetről. Nem teljesen kizárt tehát, hogy a mérsékletben az elfogadhatatlannak tűnő követelésektől katonai okokból is tartózkodtak.

Akárhogyan is volt, a konvenció a további politikai megoldás alapjainak lerakását a stratégiai pontok, s mindenekelőtt a magyar főváros megszállására bízta. Az erre irányuló terv, amely addig általános irányelvek összegződése volt, a konvenciót aláírva gyakorlati,

⁶² 6 N 71, Etude sur les conditions d'armistice avec l'Autriche-Hongrie arrêtées par le Conseil Suprême de la Guerre à Versailles, le 31 octobre 1918", 1918. nov. 3.

operatív feladattá vált. Sajnálatos módon, az erre irányuló legfontosabb megbeszélésről, amelynek Károlyi és Franchet D'Espèrey között kellett lezajlania, semmilyen közvetlen híryanagunk nincs. A két férfi találkozójáról számos emlékiratban olvashatunk, egyik sem tájékoztat azonban kettejük beszélgetésének erről a részletéről. Erre csak néhány nappal későbbi iratokból következtethetünk vissza, amelyek a budapesti bevonulást már készpénzként kezelik. Kiderül ezekből az iratokból, hogy Henrys tábornok Linder Béla tárcanélküli miniszterrel megegyezett a bevonulás egy sor részletében, a kormányt egy hadosztály Budapestre küldéséről hivatalosan értesítette, Lindertől további felvilágosításokat kért az Újvidék–Budapest közlekedésre vonatkozóan, s a felvilágosításokat ezzel kapcsolatban egy magyar tiszt vitte meg Szabadkára a Henrys által odaküldött Ameil századosnak.⁶³ Ez a tárgyalás, s annak azonnali hatékonysága teljességgel elképzelhetetlen Károlyi és Franchet D'Espèrey előzetes, legalább elvi megállapodása nélkül.

A Henrys által már elrendelt azonnali budapesti bevonulás késedelmet szenvedett, mert Franchet D'Espèrey kénytelen volt az olasz–jugoszláv súrlódások miatt bizonyos erőket Fiuméba rendelni, Henrys-t azonban arra utasította, hogy a csapatkoncentrált folytassa, s addig, amíg a megszállás gyakorlatilag lehetővé válik, küldjön Budapestre egy missziót, többek között azzal a feladattal, hogy a megszállás minden részletét előkészítse.⁶⁴ November 18-án Clemenceau a balkáni főparancsnok tervét bizonyos mértékig kiterjesztette. Arra adott ugyanis utasítást, hogy összpontosítson egy hadosztályt Budapest megszállására és egy másodikat arra a célra, hogy Bécsbe bevonuljon.⁶⁵

Henrys ugyan minden halasztást fölöslegesnek és károsnak tekintett, de utasításainak megfelelően Budapestre küldte a Vix-missziót, többek között azzal a feladattal látva el, hogy a megszállást előkészítse.⁶⁶ A magyar kormánnyal együttműködve Vix alezredes

⁶³ 20 N 528, doss. 3. Feljegyzés Henrys és Franchet D'Espèrey telefonbeszélgetéséről. E beszélgetésre hivatkozik *Vadász S.*: i. m. Forrása feltehetően valamilyen rövidített összegzés lehetett, az általunk talált iratokon ugyanis nincs dátum (ő nov. 17-ét említ), s az utóbbiról világosan megállapítható, hogy a két tábornok vitát folytatott. Henrys jelezte, hogy csapatai 48 órán belül Pesten lehetnek, s midőn Franchet D'Espèrey a bevonulást megelőzően az élelmezési utánpótlás megszervezését kívánta, ő volt, aki jelezte, hogy ez a kérdés Magyarországon megoldódik, de egyikük sem beszélt arról, hogy élelmszer biztosítása végett kellene Magyarországra bevonulni. Henrys minden áron le akarta beszélni Franchet D'Espèrey-t arról, hogy a magyarországi akció rovására erőket vonjon el Fiuméba és Raguzába, de célját nem tudta elérni. E beszélgetés során adott Franchet D'Espèrey utasítást egy misszió Budapestre küldésére. Az általunk fellelt iratból kiderül, hogy saját vezérkari tisztjét, Cou-danne-t nem a misszió vezetőjeként, hanem tagjaként vette számításba, amint azután történt is. – Egyébként Henrys beszámolt arról, hogy a bevonulásban Linderrel megegyezett. – Uo. doss. 2. – Henrys Lindernek, 1918. nov. 14. – Kéri, hogy amint megállapodtak, küldjön egy magyar tisztet Szabadkára 17-én a szükséges adatokkal a közlekedésről, élelmezésről, a csapatok elhelyezéséről és a német csapatok elhelyezkedéséről. – Uo. Henrys Károlynak, nov. 20. Értesíti a Vix-misszió kiküldéséről. Levelében többek között: „Il est chargé en outre, de régler d'accord avec votre Gouvernement toutes les questions relatives au transport et à l'installation en Hongrie des troupes françaises.”

⁶⁴ 20 N 528, doss. 3, Henrys-Franchet D'Espèrey telefon.

⁶⁵ 4 N 58, doss. 10 Clemenceau, 1918. nov. 18.

⁶⁶ Az instrukció első 3 pontját idézi *Bernachot* i. m. I. Az eddig nem publikált 4. pont így szól: „IV – Il devra prévoir l'occupation du territoire hongrois, et le fonctionnement et la sécurité des lignes de ravitaillement dans les conditions fixées à l'annexe 3.” – A 3. melléklet e feladatokat részletezi egészen az egészségügyi és higiénikus kérdésekig. 20 N 497, doss. 2. Henrys által szignált instrukció, 1918. nov. 19.

megérkezése után e feladatot néhány nap alatt tökéletesen megoldotta. Budapesten a francia katonákat kiűrtett laktanyák, berendezett kantinok és a keleti pályaudvaron pénzváltó bódék várták.⁶⁷

Ekkor azonban már késő volt, a párizsi elgondolás gyökeresen megváltozott. Ezzel együtt lejárt az a rövid haladék, amelyet a magyar kormány úgy értelmezhetett, hogy külpolitikailag bizonyos előnyökhöz jutott: a megszállandó stratégiai pontok kijelölésébe beleszólhat, s ezeket egyébként nagy gonddal ki is jelölte, természetesen zömmel a legveszélyeztetettebb pontokon, s biztosítékot kapott arra, hogy ezeket a francia csapatok szállják meg, s nem mások.

Ami a konvenció előnyének tűnt, rövid néhány nap alatt hátrányává változott. A szerbek kivételével, akik a konvenció hasznát elsősorban élvezték, mindegyik francia szövetséges támadást indított ellene. A csehek, akik kifogásolták, hogy a konvenció keretében nem nyílik mód Szlovákia gyakorlati csatlakoztatására, minthogy az okmány szövege szerint a közigazgatás a magyarok kezén marad.⁶⁸ A román hadvezetés és a kormány, amely november 8–10-én végül végrehajtotta a franciák által követelt változtatásokat, és ha már hadat üzennie nem is volt kinek, ultimátumot intézett Mackensen német tábornagyhoz.⁶⁹ Ha Károlyt belgrádi útjában sürgette, hogy elébevágjon a román lépésnek, az ő ottani tanácskozása a francia főparancsnokkal feltehetően nem volt idegen attól, hogy a román szervek most végre gyorsan megmozdultak, s így elérték, hogy mire a konvenciót aláírták, Romániát már hadviselőnek lehetett tekinteni. Most tehát messzemenően kifogásolták, hogy a konvenció nem biztosította Romániának az egész általa igényelt területet az 1916-os titkos szerződés értelmében.⁷⁰ Minthogy azonban ez sem a brit, sem a francia kormánynak továbbra sem állt szándékában, valójában már ekkor elkezdődött a román vezető politikusok harca e vonal kierőszakolása érdekében. Az első akadály, amelyet le kellett küzdeni, éppen a belgrádi konvenció volt. Támadást indított a konvenció ellen az olasz kormány is, és pedig több címen. Hangsúlyozta, hogy az okmány aláírására tudta és megkérdezése nélkül került sor, kifogásolta továbbá, hogy az aláírás egy, az antant által nemlétezőnek tekintett kormány de facto francia elismerését jelenti. A valóságban viszont a legfőbb olasz sérelem abban állt, hogy Magyarországra kizárólag francia erőket akartak bevonultatni, holott az olasz kormány úgy gondolta, hogy ebben az országban neki is komoly érdekei vannak.⁷¹ E ponton vette kezdetét az önálló olasz politika Magyarországon. Elégge sajátos módon felléptek, ha nem is a konvenció, az ahhoz fűződő francia megszállás ellen az angolok is. Ők azonban hivatalosan az ellen tiltakoztak, hogy híreik szerint Franchet D'Espèrey brit csapatokat is be akart volna vonni a budapesti

⁶⁷E kérdésekkel Vix számos jelentése foglalkozik. A jelentések elküldött kópiái a 20 N 528 dobozban, a budapesti kópiák 17 N 514 dobozban találhatók.

⁶⁸Kramarž miniszterelnök ezzel kapcsolatos fellépése a magyar kormánynál és Károlyi válasza: H. vol. 44. Schwimmer Róza iratainak másolatai között; Beneš Pichon külügyminiszternél tett panaszairól Archives diplomatiques, Europe Z. Tchecoslovaquie, vol. 44. ff 1–2, Pichon levele Clemenceau-nak 1918. dec. 22 és 23-án.

⁶⁹A román lépésekről: R. vol. 31. ff. 183–188, Saint-Aulaire, 1918. nov. 8.; ff. 204–207, a négy szövetséges követ közös távirata, nov. 10; 4 N 58, doss. 10 Berthelot jel. 1918. nov. 11.

⁷⁰R. vol. 31, ff. 208–209, Saint-Aulaire, 1918. nov. 11.

⁷¹I Documenti diplomatici italiani, Sesta serie, vol. I. (4 novembre 1918–17 gennaio 1919), Roma 1956, 264, 279, 334, 359, 372, 397, 416, 423, 431. sz. irat.

bevonulásba.⁷² E hír forrása eléggé misztikus, tekintettel arra, hogy a francia kormány-nak minden jel szerint nem voltak ilyen szándékai. Inkább arról lehetett szó, hogy a britek észrevették: Franchet D’Espèrey olyan csapatmozgást rendelt el, beleértve bizonyos brit egységeket is, hogy a franciákat egyéb szakaszokon tehermentesítve lehetővé tegye a budapesti masírozást. S mindezt anélkül, hogy ebből Nagy-Britanniának bármilyen politikai haszna lehetne, miközben csapataira égető szüksége van egyéb helyeken a Birodalomban és a leendő szovjet intervencióban. A brit kormány minden lehetséges okra, indokra és ürügyre hivatkozva „ellenállt” a fel nem merült francia kapacitálásnak,⁷³ feltehetően azzal a szándékkal, hogy a francia kormányt tervéről való lemondásra bírja.

Az össz-szövetségi tűz, amely alá a konvenció került, a francia miniszterelnököt elgondolkodásra készítette. Különösen, ha e támadást, s ennek eredményeként Franciaország magára maradását e kérdésben szembeállította a rendelkezésre álló francia katonai erővel. Arra a következtetésre kellett jutnia, hogy a két hadosztály minimális a feladatokhoz képest, amelyeket meg kellene oldania. Ebben az összefüggésben a konvenció legszebb oldala, Budapest akadálytalan, baráti ellenőrzés alá vonásának megoldása az egész elgondolás egyik legnagyobb akadályává vált. A kényelmes utazásig és a kedvező fogadtatásig minden rendben volt ugyan, ám Clemenceau-nak eszébe jutott – azt is tudjuk, pontosan mikor: november 26-án –, hogy ezzel a magyar kérdés távolról sincs befejezve. Ezzel még sem Szlovákia nem került a csehszlovák állam kebelébe, sem Erdély Romániának történő átadását nem intézték el. Az első kérdést illetően ugyanezen a napon volt kénytelen a miniszterelnök az illetékesek tudtára adni, hogy Szlovákia megszállására nem áll rendelkezésre francia katonai erő.⁷⁴ A román kérdésen pedig talán azért is gondolkodott el a francia miniszterelnök különösképpen, mert ekkoriban jutott kezei közé Károlyi Mihálynak az a levele, amelyet még november 12-én az amerikai kormány 7-én nyilvánosságra hozott nyilatkozata miatt az erdélyi kérdéstről Lansing külügyminiszterhez intézett. E levél hosszú történelmi okfejtésének lényege, hogy nincs olyan magyar kormány, amely Erdély elvesztésébe belenyugodhatna.⁷⁵ Clemenceau, akinek iratai között egyébként ez az egyetlen Károlyitól származó irat található meg, e levélből könnyen juthatott arra a következtetésre, hogy a francia politikával szemben a barátságos érzések ezen a ponton megszűnnének, s hogy a magyar kormány számára e kérdésben nem áll fenn az engedmény lehetősége. Feltette tehát a kérdést Foch marsallnak, vajon katonai szempontból elengedhetetlen-e Budapest megszállása. Ő ugyanis fél azoktól a nehézségektől, amelyek Erdély Romániának való átadása pillanatában Budapest elégtelen francia erővel történt megszállása miatt bekövetkezhetnek.⁷⁶

⁷² Részletesen ír a brit értesülésekről és állásfoglalásokról *Arday Lajos*: Angol–magyar viszony a polgári demokratikus forradalom idején az angol levéltári források tükrében c. kandidátusi disszertációjában.

⁷³ *Arday* i. m.-ben ismerteti Clemenceau magyarázatát, s kijelentését, amely szerint Franciaország kész egyedül végrehajtani a megszállást.

⁷⁴ 4 N 51, doss. 1. Clemenceau Pichonnak, 1918. nov. 26.

⁷⁵ 6 N 71. Károlyi Lansinghoz intézett levelének francia fordítása több példányban. Az irat angol nyelven november 14-én érkezett.

⁷⁶ „Primo: J’ai conçu craintes sur difficultés qui pourraient résulter d’une occupation de Buda-Pest par troupes insuffisantes au moment où la question Transylvanie sera résolue contre Hongrie.” 4 N 58, doss 11.

A további lépéseket már nem részletezzük. Ezek odavezettek, hogy a bevonulást Párizs november 26-án felfüggesztette, 30-án pedig átmenetileg letiltotta.⁷⁷ Az átmenet később, meg-megújuló francia próbálkozások ellenére, amelyek a szövetséges felhatalmazás elnyerésére irányultak, véglegesnek bizonyult.⁷⁸ Ezzel összedőlt viszont az egész keret, amelybe a konvenció illeszkedett, előírásai felesleges teherré változtak, saját maga fikcióvá minősült. Az abszurd helyzetet, amely ebből a magyar kormányra, a helybeli francia katonai vezetőkre, s egyáltalán az egész közép-európai térréumra nézve kialakult, itt már nem feladatunk bemutatni.

Egyetlen megjegyzés kívánczik még az eddig mondottakhoz. Természetesen nem lehetett szó arról, hogy a gondosan előkészített, de kártyavárként összeomló francia koncepciót a kormány utólag a nyilvánosság elé tárja, még kevésbé arról, hogy terve összeomlását elismerje. Annál is kevésbé, mert a francia politikai gondolkodástól állt a legtávolabb, hogy az érdekeiben beállt változások miatt végrehajtott politikai fordulatokat ilyenekként elismerje. Az effajta eljárást a francia politikai gondolkodás a német és angolszász cinizmus kísérőjelenségeként értékelte, s megengedhetetlennek tartotta egy olyan nemzet esetében, amely a karteziánus eszméken nőtt fel. Adott esetben viszont nem maradt más, mint a kamuflálás, lévén, hogy a francia kormány politikai fordulatokra ugyanúgy rákényszerült, mint bárki más. Ezúttal is megindult a bűnbak keresése, s ez aligha lehetett más, mint Franchet D'Espèrey és Károlyi. Ekkor született meg a tábornok tájékozatlanságának és önkényeskedésének legendája. Franchet D'Espèrey-t azonban a miniszterelnök és hadügyminiszter láthatóan nem engedte át teljesen a külügyminisztérium ez irányú buzgalmának, bizonyára azért, mert nagyon jól tudta, hogy a tábornok lépései a maguk idején teljes összhangban álltak a katonai elgondolásokkal és magának a külügyminisztériumnak politikai terveivel is. Maradt tehát elsősorban Károlyi, aki a külügyminisztérium szótárában egyik napról a másikra a magyar köztársaság franciabarát képviselőjéből a „perfid” Károlyivá változott. Ő lett az, aki a konvenciót eredeti jellegéből kiforgatta, félremagyarázta, s megpróbálta azt a magyar – csehszlovák szóhasználatban pedig egyenesen a „germán” – imperializmus szolgálatába állítani.⁷⁹

Végeredményben azt mondhatjuk, hogy nemcsak a konvenció, mint tévedés magyarázata téves, de nem állt helyt az a felfogás sem, amely szerint a belgrádi szöveg politikai tartalmat fedett volna. Általánosságban katonai célokat szolgált, miközben a béke politikai előkészítését a stratégiai pontok megszállására bízta. Francia részről szorosan kapcsolódott Magyarország egy részének, elsősorban Budapestnek francia megszállásához, ez azonban katonai és szövetségi okokból lehetetlenné vált. Paradox módon ellene szólt végelemzésben Károlyi franciabarát politikája is, mert ez a francia kormány számára morális összeférhetetlenséget is teremtett. Mindebből következik, hogy a francia politikai elgondolás evoluálásáról a következő időszakban relatíve kis mértékben beszélhetünk

⁷⁷Uo. Clemenceau Franchet D'Espèrey-nek, 1918 nov. 26, uo. Foch és Clemenceau Franchet D'Espèrey-nek, nov. 30.

⁷⁸Megkísérelte a francia kormány saját operációs és befolyási zónájának elismertetését a december 2-i szövetséges konferencián és az ezt követő eszmecseréken, majd kifejezetten Budapest megszállására irányuló felhatalmazást próbált elérni ez év december végén.

⁷⁹Számos irat közül az egyik legjellegzetesebb ebből a szempontból Pichon külügyminiszter nov. 29-i távirata, amelyet *Litván Gy.* i. m.-ben közlétesz (192–193).

csupán. A legfontosabb módosításra — amint erre már utaltunk — a Nagyvárad–Szatmárnémeti–Nagybánya háromszögben került sor 1919 január végén vagy február legelején, ez a kérdés azonban már magától a konvenciótól és értelmezésétől nagyon messzire vezetne; ez már nem a konvenció, hanem a konvenció élve-temetésének története.

Мария Ормош:

О белградской военной конвенции

(Резюме)

В связи военной конвенции, подписанной в Белграде 13-го ноября 1918 года автор статьи выходит к нескольким новым выводам на основе изученных французских документов. Она подчёркивает, что эта конвенция обозначала военное применение договора о перемирии, заключённом в Падуе, и что её военное значение заключилось с французской точки зрения в захвате линии Карпат так же, как в обеспечении Венгрии, как территория военного выступления. Венгрия, как территория военного выступления имела значение не только в направлении Германии до подписания перемирия с Германией, но она была важной и направлении Чехословакии и Польши, так же, как Советской-России. Одновременно военная конвенция создала основу французского военного контроля над Венгрией и беспрепятственного осуществления, предположенного, в это время уже в общих чертах наброшенного плана территориального перереформирования Центральной Европы. В этом последнем условии заключилась — по мнению автора — несовместимость французского и венгерского истолкования конвенции. Это противоречие, кроме того недостаток французских войск и сопротивление союзных партнёров вместе препятствовали выполнению французской оккупации; но это повлекло за собой формирование анархических, хаотических обстоятельств.

В конечном итоге автор статьи устанавливает, что эта конвенция во время её подписания соответствовала военной и политической концепции Франции; предположения, по которым этот документ можно подвести к инициативе и ошибке главнокомандующего Союзных Восточных Армий, ошибочны; постепенное дезавуирование конвенции наступило в то время, когда выяснилось, что французская армия не может осуществить оккупацию и это потребовало переоценки всего необходимого французского поведения.

Maria Ormos:

On the Belgrade military convention

(Summary)

/Based on French archivalia concerning the Belgrade Military Convention of November 13, 1918, the author comes to some new conclusions. She emphasizes that the Convention's purpose was the military implementation of the Paduan armistice agreement and that for France its military significance consisted in taking the Carpathian range and in ensuring a base of operations in Hungary. Hungary, as an area of deployment, was important not only in respect of Germany before the German armistice agreement was signed, but was of significance also towards Czechoslovakia and Poland, as well as towards Soviet Russia. The Military Convention at the same time provided a basis for Hungary's French military control and for the smooth effectuation of territorial rearrangement

planned in Central Europe and already outlined for the most part at that time. The author is of the opinion that the incompatibility of the Convention's French and Hungarian interpretation lay in this latter circumstance. This contradiction, together with French military insufficiency and the resistance of the allied partners prevented the realization of French occupation; and this, in turn, led to a chaotic state of confusion.

The final conclusion of this paper is that at the time of the Convention's signing it agreed with the French military and political conception; that the assumptions according to which this document can be attributed to the initiative and error of the commander-in-chief of the Allied Eastern Armies are mistaken; and that the Convention was gradually repudiated by the time when it became evident that the French army was not able to effectuate the occupation, and this required a reassessment of the entire French attitude.

PÉTERI GYÖRGY

**A „tudományos üzemvezetés”
és a munkásellenőrzés konfliktusa 1919-ben***

Az ipari gazdálkodási rendszer „vertikális” és „horizontális”¹ keresztmetszeteit vizsgálva olyan változásokat figyelhetünk meg, melyek a vállalati gazdálkodási forma felbomlása irányában hatottak. A meghatározó változás kétségtől a rendszer vertikális szerkezetében ment végbe, az ágazati központok létesítésével és a vállalati gazdálkodási funkciók előbbieik javára történt újraelosztásával. Ennek következtében egyrészt megszűntek a régi vállalati keretek, bár pusztán ebből még nem következett a vállalati forma megszűnte általában. Másrészt a hierarchia alsó szintjén a gyártás funkciójára redukált termelési telephelyek, üzemek maradtak, míg az ágazatonként képződő csúcson „vállalati” jelleget felöltő központi szervek, népbiztossági szakosztályok, hivatalok, szakmai üzemközpontok formálódtak. A „vállalati önállóság” – ami véleményem szerint nem mérték, hanem minőség kérdése, vagyis a vállalati forma attribútuma az önállóság, amely az újratermelési folyamat valamennyi mozzanatát egybefűző *gazdálkodási egységen* alapul – megszűnt a mikroökonómia jellemzője lenni, s kizárólag az ágazati központok, az ágazatok egészének sajátjává vált. Míg a hierarchia alsó szintjén megszűnt a gazdasági elkülönültség, addig az ágazatok elkülönült egységekként álltak egymással szemben, csak hogy e magasabb szintre emelt horizontális struktúra részben „illegális” jelenség volt (a központi irányítás nem ismerte el – küzdött is ellene). De nemcsak ezért nem kezelhetjük a vállalati forma új létezési módjaként az ágazati központokat – legalábbis a gazdaság legális mechanizmusát tekintve. A vállalat ugyanis per definitionem az árugazdaság kategóriája. A gazdálkodás elkülönült forrásokra települő csomópontjai involválják és előfeltételezik az áru-pénzviszonyokat. Ha a legutóbbi háromnegyed évszázad vállalatdefinícióit áttekintjük, e kérdésben teljes egyetértést tapasztalhatunk a különböző kor-

*Részlet „A Magyar Tanácsköztársaság iparirányítási rendszere” című, sajtó alatt levő könyvből. – A szerk.

¹„Vertikális” és „horizontális” keresztmetszetek megkülönböztetését Kornai János – „mechanizmus”-irodalmunkból máig is kiemelkedő – könyve nyomán alkalmazom (vö. *Kornai János: A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957, Gazdasági mechanizmusunk „modellje” c. alfejezet). Kornai a vállalatokat érő hatásokat csoportosította aszerint, hogy azok horizontális síkból (vagyis a hierarchia azonos szintjéről, más vállalatoktól), vagy vertikális síkból (a központi irányítástól) érik őket. Én ezt általánosabban kezelem: vertikális keresztmetszetként az irányítás és gazdálkodás intézményi hierarchiáját (mely többszintű is lehet a központ-vállalat kétszintű építményénél) és e hierarchia lépcsőinek kölcsönös kapcsolatait, horizontális keresztmetszetként pedig a hierarchia azonos szintű (mellérendelt) intézményeinek tagolódását, kölcsönös viszonyait fogom fel.

szakok különböző szemléletű szerzőinél. Halász–Mandelló századforduló idején kiadott Közgazdasági Lexikonjában a „Termelés” címszónál a következő olvasható: „Azt a munkát, amely a termelő tényezőkként szereplő és különböző magángazdaságok vagyonszférájában levő jószágcsoporthoz egy közös termelő cél érdekében egyesíti, vállalkozásnak, a termelésnek ezt az alakját pedig vállalatnak mondjuk.”² Heller Farkas szerint a vállalat a jövedelem-orientált („kereseti”) gazdálkodás egysége, „amely a termelési költségeket előlegezve, a piac számára termel és a termelési tényezőket is a piacból meríti. A piacba kapcsoltság tehát leglényegesebb vonása a V.-nak . . .”³ S mai fogalmaink szerint is, tőkés és szocialista vállalat egyaránt „a társadalmi munkamegosztás, a fejlett áruterelési viszonyok olyan gazdasági-szervezeti alapegysége, amely a gazdasági élet más szereplőitől (a többi vállalatától, az egyénektől mint fogyasztóktól) elkülönülten, hozzájuk a piac közvetítésével kapcsolódva, pénzügyi jövedelem szerzésére és növelésére irányuló gazdálkodást folytat”.⁴ Minthogy azonban az ágazati gazdálkodás egységeinek működésére nem volt jellemző a „piacba kapcsoltság”, az, hogy kibocsátásuk a piac közvetítésével jutott volna el felhasználóhoz, illetve hogy termelési feltételeiket a piacból merítették volna, ezért „vállalat”-ként sem kezelhetjük őket. Más szavakkal: az új ipari gazdálkodási rendszer formálásában érvényesített azon alapelv, miszerint „A szocializált vállalatoknak egybe kell forniuk, különálló vállalatokból harmonikus egésznek kell létrejönnie”⁵ (vagyis az ágazati centralizáció) a naturálgazdálkodással, illetve a központi készletezés és újraelosztás rendszerével együtt a *vállalati forma gazdálkodási rendszerből történő kiiktatását* jelentette. A legális mechanizmus, mint minden áru-pénzviszonyokhoz fűződő kategóriát, a vállalatot is „naturalizálta”. Ebből a szempontból a rendszer legjobb összefoglalását Lengyel Gyula korabeli cikkében olvashatjuk: „A kapitalista elkülönített magángazdaságok helyébe az egységes kollektív gazdálkodás lépett. . . . A kollektív gazdálkodás elemei, az üzemek és termelőszövetkezetek, egymással pontos elszámolási viszonyba lépnek, amely elszámolás átmenetileg értékszámolás, de végső kifejlődésben munkamennyiségelszámolás lesz. . . . A kommunista termelés rendje teljesen szabályozott, a szabályozás központosan, a kommunista társadalom statisztikai szervénél, az egyes termelő egységek pontos elszámolása és ellenőrzése alapján történik”⁶ (az én kiemelésem – P. Gy.).

E központilag szabályozott naturálgazdálkodás rendszeréből egy szinte megoldhatatlan követelmény és a vállalati-üzemi irányításra vonatkozóan pedig egy igen fontos következmény adódik.

A követelmény: helyettesíteni kell a vállalati formában megvalósult árugazdálkodás költség–ár–jövedelem kategóriáit olyan jelrendszerrel, mely az új viszonyok között alkalmas alátámasztani a központi szervek szabályozó, irányító tevékenységét a hatékonyság érvényesítése, a termelés és fogyasztás szerkezeti és mennyiségi megfeleltetése érdekében. E feladat megoldásának lehetősége kapcsán ugyanazon elvi korlátokat kell említe-

² Halász Sándor–Mandelló Gyula: Közgazdasági Lexikon, III. k. Pallas, 1909. 509.

³ Heller Farkas: Közgazdasági Lexikon, Grill kiadás. 1937. 472.

⁴ Közgazdasági Lexikon. Kossuth. 1972. 379.

⁵ E. Sz. Varga: Problemi ekonomiceszkov politiki pri proletarszkov diktaturi, in: Izbrannoje proizvedenije, t. I. Izd. „Nauka”, Moszkva, 1974. 167.

⁶ Lengyel Gyula: A könyvvitel szerepe az új gazdasági rendben. Revizorok Lapja, 1919. ápr. 15.

nünk, melyeket már az ágazati rendszer, illetve az anyaggazdálkodás kapcsán felvetettünk. Mindenesetre, hogy a helyettesítés követelménye már a korban jelentkezett, azt Hubert Emil „Az ipari üzemek produktivitásának és rentabilitásának ellenőrzése” c. tervezete bizonyítja, melyet Varga Jenő megbízásából készített. A tervezet konklúziója híven tükrözi a korszak azon törekvését, hogy a gazdálkodás piaci szabályozását adminisztratív-intézményi úton pótolja: Hubert ugyanis egy szervező iroda („szakosztály-centrale”) létesítését javasolta, s szerinte „Ez a szakosztály centrale venné át a tőkés, illetve a bank szerepének egy részét, de *míg a banknál a dividenda és a haszonrészesedés volt a barometer* (persze csak egyszer az évben), *addig a kommunizált üzemek mérője az időszaki jelentés lenne* (havonként)”⁷ (az én kiemelésem – P. Gy.). Figyelemre méltó, hogy már ebben a tervezetben megfogalmazást nyert az a probléma, amely az árugazdasági kategóriák egyszerű elszámolási rovatokká degradálása és a vállalati-üzemi érdekeltség összefüggésében bekövetkezhet: „Nem csak a gyártásra, hanem a tényleges elszállításra is tekintettel kell lennünk, mert különben a gyár, hogy kimutatását polirozza, gyártását a szükségleten felül emeli, vagy drága dolgokat készít, az olcsókat elhanyagolja.”⁸ E gondolat jelentőségének mérlegeléséhez hozzásegít, ha emlékeztetünk azokra a súlyos feszültségekre, melyek „ómechanizmusunk” gyakorlatát kísérték – közsímet, hogy az ötvenes években a vállalati tevékenység központi értékelése, elismerése a vállalati teljes termelési érték alakulása szerint adatott meg (a vállalati vezetők premizálása is ehhez kötődött), aminek többek között az is káros következménye volt, hogy a vállalatok érdekeltté lettek a magas anyagráforgatással, s lehetőleg drága anyagokból gyártható termékek arányának növelésében.

Az új ipari mechanizmusból egyúttal igen fontos következmény is származik a vállalati-üzemi irányításra nézve. Mivel a „kollektív gazdálkodás elemei, az üzemek” kiszakadtak korábbi horizontális összefüggéseikből, mert forrásaikhoz nem a piac közvetítésével (más üzemektől, vállalatoktól), hanem különböző központok révén és gazdálkodó szervük, az ágazati szakosztály döntése nyomán jutottak, egyúttal nagymértékben „leegyszerűsödtek” az üzemi szintű irányítás feladatai, funkciói is. A központi készletezés és újraelosztás, illetve az ágazati gazdálkodási rendszer keretei között az üzemek irányítása szűken vett szervezési-műszaki kérdéssé vált, aminthogy a „naturalizált vállalat” is kizárólag a gyártás funkciójára szorítottatott. Ezen leegyszerűsítés az iparpolitika határozott törekvése volt. Az üzemek irányításának új „modelljét” Varga Jenő fogalmazta meg korabeli brosúrájában. Eszerint az üzemek irányítása, általában véve, három fő feladatra bontható: a technikai vezetésre (amely természetesen a műszakiak gondja); a gazdasági irányításra, amely a tőkés rendben nem egyéb, mint „az egyes üzem olyan bekapcsolása az áruforgalomba, hogy az üzem minél nagyobb profitot hozzon”, amely tehát a szocializált iparban, a központi irányítás és anyaggazdálkodás révén megszűnik az üzemi-irányítás funkciója lenni; és végül a munkafolyamat vezetésére, melynek lényege „a munkásságnak a termelés szolgálatára való szervezése és a munkások fegyelmezése”.⁹ Érdemes ezzel

⁷ „Az ipari üzemek produktivitásának és rentabilitásának ellenőrzése. Varga Jenő népbiztos irányítása alapján kidolgozta Hubert Emil.” PIA. 604. f. 2. cs. 12. Öe. 6. old.

⁸ Uo. 3. old. 4. pont.

⁹ Varga Jenő: Munkásigazgatás. A termelőbiztos, a munkástanács és a szakszervezet feladatairól. A Közoktatásiügyi Népbiztosság Kiadása. Bp. 1919. 5–8.

kapcsolatban későbbi, elméleti tanulmányának fejtegetéseit idézni. Ott arra kereste a választ, vajon érett-e a proletariátus a bonyolult tőkés vállalatok irányításának megvalósítására? Válasza szerint rossz a kérdés, hiszen a szocializálások nyomán teljesen új képlet alakul ki, mert a kisajátítás „a proletár rendszer keretei között nem jelent egyet a vállalatvezetésben végbement pusztá személyi változással, nem korlátozódik az értéktöbbletnek vagy másképpen a többletterméknek a kapitalisták kezéből az egész társadalom kezébe való átmenetére, hanem magának a gazdasági rendszernek az átalakításában jelenik meg, melynek nyomán a tőkés vállalatirányítás legbonyolultabb funkciói feleslegessé válnak. A szocialista módon szervezett gazdaság körülményei között az árubeszerzésnél a vállalatvezetéssel szemben nem követelmény a piac ismerete, nem kell kereskednie, spekulációkba bocsátkoznia, senkit sem kell becsapnia. A számára szükséges nyers- és segédanyagokat más, az egész társadalom tulajdonába került vállalatoktól kapja. Az értékesítésnél nem kell a vevőket hajszolnia, sem reklámhoz folyamodnia, sem hitelezni, finanszírozni; a megszerzett áru szilárdan rögzített áron jön számításba. Az anarchiának a gazdasági életből való kiküszöbölésével a kereskedelmi vezetés mindinkább veszít jelentőségéből.”¹⁰ Mindennek nyomán pedig teljesen logikus a következtetés: az üzemek irányítóinak „igazi hatásköre a volt tőkés igazgatás harmadik terén érvényesül: a munkafegyelem megteremtésében. . . . A termelőbiztosnak és az ellenőrző munkástanácsnak is éppen ez képezi fő feladatát: a megszűnt kapitalista munkafegyelem helyébe megteremteni az új munkafegyelmet”.¹¹

Az üzemirányítás ezen „modellje” egyszersmind elvi alapokat nyújtott a kérdés korabeli szabályozásához, az iparpolitika vonatkozó konkrét döntéseihez.

1919. március 25-én, kedden este, Rónai Zoltán igazságügyi népbiztos ismertette a kormányzótanácsi testületnek „az ipari üzemek ideiglenes igazgatásáról és munkásellenőrzéséről szóló kormányzótanácsi rendelet tervezetét”.¹² Az eseménynek van némi szimbolikus jelentése is: gondoljunk arra az egybeesésre, hogy alig több mint egy hónappal korábban jelent meg a Berinkey-kormány üzemi választmányokról szóló rendelete – a munkásellenőrzés mozgalmának leszerelésére –, melynek tervezetét éppen Rónai Zoltán fogalmazta meg.

Mindenesetre a IX. sz. rendeletben – mert erről folyt a vita március 25-én – olyan iparpolitika alapvetése fogalmazódott meg, amely nyilvánvalóan nem kedvezett a forradalom október–márciusi periódusában kibontakozó munkásellenőrzésnek. Az elrendelt széles körű töke kisajátítás, majd az ennek nyomán kiépülő ipari irányítási és gazdálkodási rendszer egyértelművé tették, hogy a Tanácsköztársaság gazdaságpolitikai vezetése nem tartja célszerűnek egy átmeneti politika megvalósítását, ennél jóval gyorsabb és gyökeresebb átalakulást lát szükségesnek és megvalósíthatónak. A mozgalom jelentőségét, különösen azon munkásszervekét, melyek már a forradalom győzelme előtt megtörték a tőke vállalati gazdálkodás feletti hegemoniáját, természetesen nem lehetett teljesen figyelmen kívül hagyni. Ez lehetett az alapja annak, hogy a IX. sz. rendelet azon paragrafusai, melyek a szocializált üzemek irányítását szabályozták, egyszerre intézkedtek az egy-személyi vezetésről (a termelési biztos intézményével) és a munkásellenőrzés intézményes

¹⁰ E. Sz. Varga: Problemi i. m. 161.

¹¹ Varga Jenő: Munkásigazgatás . . . 9.

¹² A Forradalmi Kormányzótanács 1919. március 25-i ülése, PIA. 601. f. 1. cs. 2/a. öe. 14.

általánosításáról.¹³ Mint látni fogjuk, a kormányzótanács ülésen megvitatott tervezet címében szereplő „ideiglenes” jelző elsősorban a munkásellenőrzésre vonatkozott.

A rendelet szerint „Az ellenőrző munkástanácsok feladata a proletár munkafegyelem megteremtése, a dolgozó nép tulajdonának védelme és a termelő munka ellenőrzése.” Ugyanakkor „A köztulajdonba átvett üzemeket a Tanácsköztársaság szociális termelési népbiztossága által kinevezett termelési biztosok vezetik. . . . A termelési biztos a proletárság összességének képviselője abban az üzemben, amelynek élére állították.” Az „egész proletariátus vezetése és az illető üzem munkásságának ellenőrzése alá” helyezett üzemekben az állami tulajdonjogokat kifejező egyszemélyi vezetés elvét úgy érvényesítették, hogy a termelési biztos és az ellenőrző munkástanács közötti vita esetén – amíg a szociális termelési népbiztosság, mint felsőbb fórum dönt – a termelési biztos intézkedését kellett végrehajtani. Ha most alaposabban szemügyre vesszük az üzemirányítás két tényezőjének feladatait, meg kell állapítanunk, hogy csak a termelési biztos helyzete egyértelmű. A rendelet idézett formuláiból ugyanis logikusan következik, hogy a termelési biztos „feladata és kötelessége, hogy a népbiztosság, illetve a legközelebb megalkuló népgazdasági tanács által kiadott rendeletek végrehajtásáról és a proletariátus általános érdekeinek az érvényesítéséről minden egyes gyárban gondoskodjék. A termelési biztos létesít összeköttetést a népbiztosság és az egyes üzemek között”¹⁴ (az én kiemelésem – P. Gy.). Vagyis a termelési biztos az iparirányítási hierarchia utolsó láncszeme, a központi döntések üzemi végrehajtásának apparátusa. Ezzel szemben az ellenőrző munkástanács funkciói között vagy olyanokat találunk, melyek ellátásához megfelelőbb a gyári őrseg, illetve a könyvvitelben járatos belső ellenőrök rendszeresítése, vagy pedig – így a „proletár munkafegyelem megteremtése” feladatkörben –, amelyre jellegénél fogva alkalmatlan. Kétségtelen mindenesetre, hogy „hatásköre” jóval szűkebb lett, mint március 21. előtt kivívott pozíciói voltak (ez még talán az üzemi választmányoknak megadott jogokkal összevetve is áll). Így míg a termelési biztos logikusan épül be a centralizált iparirányítás rendszerébe, addig az ellenőrző munkástanácsok e rendszer álláspontjáról tekintve felesleges tényezői az üzemi irányításnak, létesítésüknek nem lehetett egyéb alapja, mint az, hogy „A Kormányzótanács IX. sz. rendelete már az üzemek túlnyomó nagy részét munkástanácsok igazgatása alatt találta . . .”¹⁵ Az a tendencia tehát, hogy a gazdaságpolitikai vezetés – melynek az üzemirányítás kizárólag a hatékony végrehajtás kérdését jelentette – időközben végrehajtott korrekciói elsősorban a munkásellenőrzést sújtották, az egyszemélyi vezetés, a műszaki vezetés és az üzemek szakszervezeti ellenőrzése javára, szükségszerű volt, a centralizált direktív irányítási rendszer elkerülhetetlen következményeként hatott. Természetesen a munkásellenőrzés további visszaszorítása – vagy ahogy a korszakban fogalmazták, az ellenőrző munkástanácsok feladat- és jogkörének „precizírozása” – nem nélkülözhetette a szükséges, részben tapasztalati tényekre épülő érvanyagot. Ennek „kidolgozását” szolgáltatta az a feltűnően széles körű, a sajtót és különböző politikai fórumokat egyaránt megmozgató vita, amely 1919 májusától az üzemirányítás témakörében kibontakozott. A kérdés taglalásának szinte minden esetben az volt a konklúziója, hogy az irányítási rendszer gyenge pontja az üzem, és ezen belül is

¹³ Tanácsköztársasági Törvénytár. I. köt. Bp. 1919, 18–19.

¹⁴ Hevesi Gyula nyilatkozata. Vörös Újság, 1919. ápr. 9.

¹⁵ Uo.

kiváltképpen a munkáellenőrzés. Ezen az úton formálódott ki a munkáellenőrzés testületeinek kritikája, melynek főbb tematikus pontjai a következők voltak: a) az ellenőrző munkástanácsok nemcsak képtelenek a munkafegyelem megteremtése feladatának eleget tenni, de – mert a „választóiknak” kedvezni akaró munkástanácsstagok nem is akartak népszerűtlenné lenni – kifejezetten romboló módon hatottak a fegyelemre; b) az ipari termelés technológiája a műszaki vezetők utasításainak ellentmondás nélküli végrehajtását követeli, amit viszont az ellenőrző munkástanácsok testületi szervei rendszeresen megakadályoznak; c) az ellenőrző munkástanácsok váltak a bürokratizmus veszélyének fő hordozóivá is, mert tagjaik, ahelyett, hogy dolgoznának, az „irodákban pipáznak”.

A kiindulópont, a kritikákban érvényesített törekvés azonban minden esetben közös volt: „Szükséges, hogy a gyárban a legfőbb rendelkező jog egy ember kezében legyen – úgy, ahogy ezelőtt a kapitalista tulajdonos kezében volt –, mert lehetetlen lenne a termelés rendjét biztosítani, ha több embernek is volna ugyanazon dolgok felől intézkedési joga vagy ha minden intézkedést előzetes tanácskozásnak kellene megelőzni.”¹⁶ E követelményhez viszont szorosan kapcsolódott a másik, melynek hangoztatása időben az egyik első figyelmeztetésként jelent meg a gyári „partikularizmus” jelenségének kórokozójaként is feltüntetett ellenőrző munkástanácsok számára: „Mindenekelőtt minden gyár munkásságának tisztában kell lennie azzal, hogy a gyár nem az ő sajátja, hanem az ösztroproletariátus tulajdona is, hogy a termelést is nem a saját szempontjai, hanem az ösztroproletariátus érdekei és szempontjai szerint kell vezetni. . . . Minden egyes gyárnak az ösztroproletariátus termelést vezető intézményének kell alárendelve lenni. Ez az intézmény ma a szociális termelés népbiztossága . . .”¹⁷ Hevesi Gyulát Varga Jenő cikke követte, mely immár nevükön nevezve, a bürokratizmus elburjánzásának veszélyét hozta összefüggésbe az ellenőrző munkástanácsok tevékenységével: „a proletárdiktatúra elkerülhetetlenül szükségessé teszi, hogy az eddig produktív módon dolgozó proletárok egy hányadrésze közigazgatási funkciót végezzen, tehát tisztviselő váljék belőle. . . . Szükségesnek tartjuk azonban nyomatékosan ráutalni arra, hogy ezt a szükségességet nem szabad túlzásba vinni. Nem szabad a munkásságból egy új, fölöslegesen nagy bürokratikus rétegnek kiemelkedni. . . . Akadnak vállalatoknál munkáellenőrző tanácsok, amelyek valamennyi tagjukat mentesítik a produktív munkától és csupán látszatra végeznek ellenőrző munkát”.¹⁸ Brosúrájából pedig kiderül, hogy a IX. sz. rendelet által a „termelő munka ellenőrzésére” vonatkozóan megfogalmazott feladat valójában nem illeti meg az ellenőrző munkástanácsokat, minthogy az – az irányítási rendszer jellegéből érthető módon – a központi szervek joga. Az üzemek munkásai által maguk közül választott testületek irányításba történő beavatkozásai ebben az összefüggésben „joggal” minősülhettek bürokratikus akadékoskodásnak: „Sok helyen az a szokás, hogy az ellenőrző munkástanács összes tagjai nem végeznek termelő munkát, nem dolgoznak a gyárban, hanem az irodában látszat-ellenőrzést gyakorolnak. . . . ezt az ellenőrzést a proletariátus összességének közegei, a Népgazdasági Tanács revizorjai végzik, akik minden üzemben

¹⁶ Hevesi Gyula: Munkarend és munkafegyelem a szocializált üzemekben. Népszava, 1919. ápr.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Varga Jenő: Régi és új bürokrácia. Népszava, 1919. máj. 4.

szakszerűen ellenőrzik a könyvelés helyességét és minden visszaélést pontosan fel tudnak deríteni. Az ellenőrző munkástanács tagjainak a munkahelyükről való kivonulása és az irodákban való elhelyezkedése általában véve annál is helytelenebb, mert elidegeníti a munkástanács tagjait a gyárban dolgozó munkások tömegeitől, ami befolyásukat, igazi feladatkörükben, a termelés folytonosságának biztosításában és a munkateljesítmény fokozásában csökkenti. Óvakodni kell attól, hogy a munkásigazgatás címén a gyárakban egy felesleges új nagy bürokrácia keletkezzék.”¹⁹ Itt tehát már kezd körvonalazódni a munkásellenőrzés „jogállásának”, feladatkörének későbbi „precizírozása”, amennyiben burkolt (Hevesi) vagy explicit formában (Varga) kifejezést nyert az, hogy az üzemi testületek sem operatív, sem pedig az ellenőrzés szintjén nem vehetnek részt az irányításban, hiszen ezt az „összproletariátus érdekei és szempontjai szerint” a „proletariátus összességének közegei”-hez utalták. Varga Jenő mindezt kiegészítette azzal, hogy indokolatlanak és — „voltaképpen” feladatuk megoldása szempontjából — károsnak minősítette azt a gyakorlatot, hogy a munkástanácsok „függetlenített” szervként végezték tevékenységüket. Ezek nyomán az iparpolitikai vezetés azon törekvése válik kitapinthatóvá, hogy az ellenőrző munkástanácsokat, afféle „társadalmi bíróságokként”, az üzemek fegyelmi ügyeinek fórumává tegyék. Ezt a törekvést tükrözi a vegyipari munkások szakszervezeti vezetésének figyelmeztetése is, melyet június elején intéztek a hozzájuk tartozó vegyipari üzemek tanácsaihoz: „Az üzemek munkásellenőrzése nem azt jelenti, hogy a munkástanács tagjai ne vegyenek részt a termelőmunkában és ezért Szövetségünk végig fogja vizsgálni az összes vegyipari üzemeket abból a szempontból, hogy a munkástanácsok helyesen látják-e kötelességeiket és gondoskodtak-e arról, hogy rend és önkéntes fegyelem legyen mindenütt. . . . A munkástanács üléseit rendszerint a munkaidő után köteles megtartani és csak rendkívüli esetben tarthat ülést munkaidő alatt. A munkástanács tagoknak kötelességük továbbra is az eddigi munkakörüket ellátni és nem szabad azt hinniük, hogy most már joguk van az irodában ülni és onnan irányítani az üzemek menetét.”²⁰ Az 1919. június 14–23. között lezajló tanácskongresszus továbblépett a munkásellenőrzés kritikájában, amennyiben itt mind a küldöttek, mind pedig a népbiztosok részéről olyan megszólalások hangzottak el, melyek azt is kétségbevetették — egyébként joggal —, hogy az ellenőrző munkástanácsok „maradék”-funkciójuknak, a munkafegyelem biztosításának meg tudnának felelni. Ezzel kapcsolatban elegendő Hevesi Gyula beszédéből idézni: „A munkástanácsok, elvtársaim, nem tudják a munkafegyelmet a szükséges mértékben fenntartani azért, mert hiszen az ő létezésük, mint munkástanácsé, minden pillanatban változások lehetőségének van kitéve; ha a munkástanács vagy termelési biztos erélyesebben lép fel a munkásokkal szemben a termelés érdekében, kiteszi magát annak, hogy az össz munkásság erre azonnal új munkástanácsot választ.”²¹

S e kijelentésnek nemcsak azért volt jelentősége, mert — a korábbiakat figyelembe véve — ezzel expressis verbis kinyilvánított az üzemi ellenőrző munkástanácsok létének teljes céltalansága — a „legális mechanizmus” álláspontjáról —, hanem azért is, mert a tanácskongresszus, nagy figyelmet szentelve a munkateljesítmények aggasztó hanyatlásának, ezt elsősorban a szükséges munkafegyelem hiányának tudta be. Minthogy

¹⁹ Varga Jenő: Munkásigazgatás . . . , 12–13.

²⁰ Vegyipari Munkás, 1919. jún. 1.

²¹ Tanácsok Országos Gyűlésének Naplója (a továbbiakban TOGYN) 87.

pedig az új munkafegyelem megteremtése és fenntartása az ellenőrző munkástanácsok feladata lett volna, a munkateljesítmények romlását is a munkáellenőrzés rendszerével hozták összefüggésbe.

Nem egy forrás tanúsítja, hogy a munkafegyelem valóban meglazult. A Tatabánya-felsőgallai munkástanácsnak például az alábbi felhívást kellett intéznie a munkásokhoz: „Az összes gépüzemeknél dolgozó úgy ipari mint napszámosmunkások szigorúan felhívattak, hogy a munka megkezdésekor ne az újság olvasás legyen az első teendője, hanem a munka lelkiismeretes megkezdése.”²² A Lipták és Társa Építési és Vasipari Rt. szénbányászatának munkástanácsa június 21-én ugyancsak arra intette a szakszervezeti bizalmiakat, „hogy igyekezzenek mindnyájan oda hatni, hogy a jelenlevő vajúdat (a) munkátlansággal ne tegyék még elviselhetetlenebbé”.²³ Kétségtelen, hogy egyes esetekben a munkafegyelemmel kapcsolatos problémák azzal függtek össze, hogy a munkástanácsok nem álltak hivatásuk magaslatán. Így a Rákospalotai Kötő- és Kötszővőgyár munkástanácsa 1919. április 17-i ülésén egyhangúlag elhatározta: „Tekintve, hogy úgy csütörtökön mint pénteken sok munkás elvtárs hiányzott, szombaton munkaszünet lesz, mert akkor előreláthatólag még többen fognak hiányozni s így a termelés egészen minimális lenne.”²⁴ A július 26-i ülésen jelen volt a termelési biztos is, aki – a jegyzőkönyv szerint – ismertette „a legutóbb tartott textilter üzembiztosok és munkás ellenőrző tanács és főbizalmiak közös ülése tárgyát, és ezzel kapcsolatban az itteni gyárunkra vonatkozó viszonyokat ismerteti és a látott tapasztalt hibák orvoslását kéri és sürgős elrendezését. Elsősorban a munkafegyelmet teszi szóvá, javaslatai: a) a munkás ellenőrző tanács tagok járjanak jó példával a munkások előtt, megbeszélést, tárgyalásokat a munkateremben, munkaidő alatt ne folytassanak, mivel munkás ellenőrző tanács üléseket hetenként kétszer-háromszor fogunk tartani”.²⁵ A szombathelyi Pohl-gépgyár termelési biztosja is arra hívta fel a munkástanács tagjait, „hogy minden csekélységért ülés összehívását ne provokálják, mert azáltal csak a termelést hátráltatják”.²⁶ Szinte a bukás pillanatában közölte a Vörös Újság a Népgazdasági Tanács VII. főosztályának figyelmeztetését az üzemi munkástanácsokhoz, mivel a „kiküldött revizorok több üzemben tapasztalták, hogy az üzemi munkástanácsok az órabérek a munkásoknak nem a tényleg munkában töltött idő, hanem ennél több munkaóra szerint fizetik ki”.²⁷

Csakhogy ellenkező, „jó példák” is szép számmal voltak. A Salgótarjáni Acélgyár munkástanácsának elnöke kijelentette, „sokan valóságos naplopást űznek, minek következménye a termelés folytonos csökkenése, melyet ha meg nem akadályoznak, a proletariátus romlását idézi elő. Ezt meggátolandó javaslatot tesz, hogy a termelés fokozása céljából minden üzemben állíttassék vissza az accord-rendszer, mert a jelenlegi viszonyok között csak ezzel látja visszaállíthatni a termelés múltbeli nagyságára való emelését”. A tanács ennek nyomán elhatározta, „hogy az accordbérek visszaállítását elvileg magáévá

²² PIA. 604. f. 2. cs. 45. öe. 23. l.

²³ PIA. 604. f. 2. cs. 32. öe. 8. l.

²⁴ A Rákospalotai Kötő- és Kötszővőgyár munkáellenőrzőtanácsának jegyzőkönyvei, PIA. 604. f. 2. cs. 40. öe. 4. l.

²⁵ Uo. 7. l.

²⁶ *Palánk István*: A Magyar Tanácsköztársaság iparpolitikája, az üzemek szocializálása Vas megyében, Savaria, 1963. I. k. 283.

²⁷ Vörös Újság, 1919. aug. 1. 6.

teszi és minden üzemnél — ahol ez lehetséges — keresztülviszi; az előmunkálatokkal az üzemvezetőket bízta meg”.²⁸ A Felten és Guillaume Kábelgyár Rt. munkástanácsa április 25-i ülésén szabályozta a gyár területén kívül dolgozó szerelők munkaidejét, munkarendjét, kijelentve, hogy „A szerelők munkakörüket vagy munkabeosztásukat önhatalmúlag meg nem változtathatják; e tekintetben mindenben a vezető mérnök utasításait tartoznak követni.”²⁹ Május 6-i ülésükön pedig — jóval megelőzve a központi szervek erre vonatkozó utasításait — részletes „gyári munkarendet” fogadtak el, mely a „munkáltatói” jogokat egyértelműen a termelési biztoshoz utalja („a munkástanács és a bizalmiak bevonásával”), kimondja, hogy „A mesternek jogában van a munkást figyelmeztetni, úgyszintén a bizalmi is köteles a munkást ellenőrizni, figyelmeztetni, valamint restség esetén a munkástanács fegyelmi bírósága elé állítani”, továbbá, hogy „mindenki a neki kiadott munkát elvégezni köteles, esetleges panasz okát csak a munka elvégzése után lehet a bizalmi útján a termelési biztosnak és munkástanácsnak előadni”. Határozatba foglalták azt is, hogy „privát ügyben mindenki kivétel nélkül a bizalmi útján a termelési biztos, vagy annak távollétében a munkástanács engedélyével távozhatik”.³⁰ Hasonló, a munkaidő betartását és az igazolatlan távollétek csökkentését célzó határozatokat hoztak április 9-i, illetve május 16-i üléseiken is.³¹ De a csepeli munkásvezetők példaadása is e sorban említendő: „a legutóbbi napokban sürgős municióberakás vált szükségessé — írta a csepeli »Proletár« 1919. április 27-i száma — s minthogy erre nem volt kéznél megfelelő számban segédmunkáserő: az összbizalmi testület az ellenőrző munkástanáccsal és a termelési biztossal együtt kivonult a téglagyár mellett levő municióraktárhoz és bevagonírozott 80 vagon municiót”.

A „jó” és „rossz” példákat persze nem azért sorakoztattuk fel, hogy egy mérleg serpenyőbe helyezvén megmérjük, melyik oldal a súlyosabb. E dokumentumokat pusztán azért idéztük, hogy érzékeltessük: a munkafegyelem meglazulása és a munkástanácsok tevékenysége között korántsem volt olyan szoros — és főként nem a munkástanácsok újrávalaszthatóságából következő — összefüggés, mint azt a korabeli gazdaságpolitikai vezetők állították. Bizvást mondhatjuk, hogy a munkásellenőrzés kritikájának ez az ága inkább a — köznapi értelemben vett — ideológia tárgykörébe sorolható, mely ideológia a centralizált iparirányítás és az üzemi testületi irányítószervek tevékenységének „harmonizálásához” nyújtott eszközt, de amely összhangot az üzemi munkástanácsok tevékenységi körének beszűkítésével, önállóságuk felszámolásával törekedtek biztosítani.

Megerősít e nézetünkben a munkásellenőrzés kritikájának másik ága, melynek alapjául a munkástanácsok és az üzemek műszaki vezetői, illetve tisztviselői közötti konfliktusok szolgáltak. Varga Jenő május 23-i cikkében kifogásolta, hogy „Akadtak gyári munkástanácsok, amelyek hivatásukat félretéve és hatáskörüket túllépve, önkényesen és meggondolatlanul eltávolítottak mérnököket az üzemből. . . . *Ma munkásigazga-*

²⁸ A Salgótarjáni Acélgvár ellenőrző munkástanács 1919. júl. 21-i ülésének jkv.-e, PIA. 657. f. 5/2. öe. II. k. 315–317. l.

²⁹ OL Z 476.

³⁰ Uo. A termelési biztos, a munkástanács és az összbizalmi testület együttes, 1919. máj. 6-i ülésének jkv.-e.

³¹ Uo. Az ápr. 9-i ülés jegyzőkönyvét közli: *Sárgózi Zoltán*: Munkástanácsai jegyzőkönyvek a Magyar Tanácsköztársaság idejéből. Levéltári Közlemények, 37. évf. (1966) 1. sz.

tás van és ebben a testi munkásoknak kell, hogy a vezető szerep jusson! Ebbe a tisztviselőknek bele kell nyugodni. Viszont a munkásoknak be kell látni azt, hogy értelmetlenség és a proletáralom ellen való bűn, ha *technikai* dolgokba meggondolatlanul beleszólnak, ha a termelés technikai részében nem engedelmeskednek annak a mérnöknek vagy vegyésznek, aki ehhez legjobban ért és ebbe intézkedni hivatott.”³² Hevesi Gyula másfél héttel később megjelent írása is azt hangoztatta, a munkástanácsok „nem szabad, hogy gátlólag, vagy késleltetőleg befolyásolják az arra hivatott szakemberek műszaki intézkedéseinek érvényre jutását”.³³ Különösen a baloldali mérnököket sértette az „önkényeskedés”. Hogy ezt jobban megérthessük, szükséges egy a korszak iparpolitikájában igen hatásosnak bizonyult szemléletre utalnunk. A baloldali érzelmű, politikailag tudatos szakértelmiség számára ugyanis 1919. március 21. „régóta álmodott ideáljának” gyors megvalósulását jelentette, „ami a mérnök úttörő szerepét a kommunista társadalomban érthetővé teszi”.³⁴ Nézete szerint a politikai-hatalmi fordulattal és a tökéletes magántulajdon kiterjedt megszüntetésével „egy csapásra” elhárultak mindazon akadályok, melyek a műszaki-technikai racionalitás érvényesülését csak sokszoros közvetítésekkel s így torzíva tették lehetővé. Tovább erősíthette ezen illúziókat, ha az üzemekben felmerülő kérdéseket az ipari gazdálkodás legális mechanizmusának tükrében szemlélte, hiszen e rendszerben, mint láthattuk, az üzemirányítás problémája valóban „a fizika és kémia törvényeinek a gyártásban való alkalmazására”³⁵ redukálódott. Érthető ezért, hogy a jelzett konfliktusok megítéléséhez esetünkben az szolgált mértékül, hogy „A kommunista rend pedig nem jelent egyebet, mint azt, hogy ezentúl megszűnik minden üzleti spekulációnak a lehetősége és a termelésben a műszaki tudományok a maguk teljes tisztaságában vezető szerepet fognak játszani.”³⁶ S e szemlélet hatásában jóval szélesebb körben hatott, mint amennyire a „technikusok társadalma” kiterjedt, hiszen gyökerei visszanyúltak a közelmúlt háborújának minden gondolkodó agyat megmozgató élményéhez, a régi rend, a „politika” végsőkéig vitt irracionálisának tömeges méretű ösztönös vagy tudatos tagadásához. Ezt bizonyítandó hadd idézzem az olvasó emlékezetébe Ilja Ehrenburg életrajzi könyvének egy részletét, melyben a szerző egy 1916 elején, a párizsi Rotonde-ban, majd Modigliani lakásán lezajlott vitát ismertet. Ehrenburg, Rivera, Modigliani, Max Volosin és társaik ugyanis a háborúból való kiút és a jövő lehetőségeit vitatták, igyekezve azt is megfogalmazni, milyen változásokat hoz majd az új békeidő a háború előttihez képest. A számunkra legizgalmasabb gondolatokat Fernand Léger fejtette ki: „A háború hamarosan véget ér. A katonák nem akarnak tovább harcolni. . . . Újra fel kell majd építeni a lerombolt vidékeket, országokat. Azt hiszem, a politikusokat elkergetik: csődbe jutottak. A helyükre mérnököket, technikusokat ültetnek, talán munkásokat is . . .”³⁷ A sorrend nem véletlen, mint ahogy az sem véletlen, hogy a „természettörvények” képére formált társadalom eszméje, melyet mérnökök és techniku-

³² Varga Jenő: Munkások és tisztviselők, Vörös Újság, 1919. máj. 23.

³³ Hevesi Gyula: A tudomány és technika szerepe a kommunista társadalomban. Szociális Termelés, 1919. jún. 4. 4.

³⁴ Hoffmann Imre: A szociális termelés gazdasági szükségessége. Szociális Termelés, 1919. jún. 4., 5.

³⁵ Uo.

³⁶ A műszaki tudományok munkásaihoz! AMOSz, I. évf. 1. sz. 1919. máj. 1., 1.

³⁷ I. Ehrenburg: Emberek, évek, életem. Gondolat Könyvkiadó, 1963. I. köt. 188.

sok („talán munkások”) irányítanak – amely tehát absztrakt és szélsőséges ellentettje a csődbe jutott korai imperializmusnak, a válságba került tőkés világrendnek – éppen a magyar forradalomban, az egyik első szocialista kísérlet aktív műszaki értelmiségében talált erős visszhangra. A társadalmi, gazdasági és politikai feltételeket számításon kívül hagyó utópia természetes velejárója volt az is, hogy a mérnökök fölöttébb nagy türelmetlenséggel kezelték a műszaki tudományok „vezető szerepe” érvényesülésének akadályait, így az ellenőrző munkástanácsok „okvetetlenkedéseit”. Az AMOSZ 1919. június 1-i taggyűlésén hozott határozat kimondta: „A kommunista állam alapja a több és jobb termelés. *Ezt pedig csak szakemberek szervezhetik és vezethetik.* Ezen szakemberek felruházandók az üzemek gazdaságos megszervezéséhez és azok műszaki vezetéséhez szükséges teljes hatáskörrel.”³⁸ (az én kiemelésem – P. Gy.) S hogy mindez valóban az ellenőrző munkástanácsokkal szemben nyert megfogalmazást, azt elég egyértelművé teszi Pfeifer Ignác ezen taggyűlésen elhangzott előadása. Pfeifer a Vörös Hadsereg példájára hivatkozott, ahol csak rövid ideig volt fenntartható a „bizalmirendszer”, majd kijelentette, „A baj csak az, hogy míg a Vörös Hadseregnél az első balsiker 24 óra leforgása alatt bizonyossá tette, hogy rendet kell teremteni, addig a kommunista termelés rendjén ennek a szükségnek a megértése nem olyan hirtelen.”³⁹

A bírálatoknak persze számos jogos mozzanata volt. Kétségtelen, hogy az ipari termelés az irányításban – különösen a közvetlen termelési folyamatok szempontjából – parancsnoki és nem „bizalmi” (vagyis testületi) rendszert követel. Az is bizonyos, hogy a Tanácsköztársaság több üzemében nem valósult meg a „törvénykezés” és „végrehajtás” idő- és fórum szerinti indokolt kettéválasztása. De épp ilyen bizonyos az is, hogy mindebben a munkásellenőrzésnek igen csekély szerep jutott. Az az ellentmondás ugyanis, amely az iparpolitikai vezetést a munkástanácsok fokozottabb ellenőrzésére, jogaik szigorú korlátozására készítette, valójában nem a műszaki értelmiség és a munkástanácsok, hanem a centralizált irányítás és az üzemek „alulról” szabályozott testületi szervei között feszült; utóbbiak valóban alkalmatlanok voltak a központi döntések végrehajtásának feladatára. Véleményem szerint ez a feszültség volt a tényleges magva a rendszer korrigálásával kapcsolatos törekvéseknek. Ezt tanúsítja egyébként a Forradalmi Kormányzótanács május 17-i vitája is, ahol Kun Béla – meglehetősen gyenge érveket felsorakoztatván – gyakorlatilag magára maradt a munkásellenőrzés rendszerének védelmében. A vita Varga Jenő kérdése kapcsán bontakozott ki – hogy ti. „hozzájárul-e a kormányzótanács ahhoz, hogy a központokban a tisztviselők közül ne legyen ellenőrző tanács” –, majd így folytatódott:

Rónai: Ha mindenütt marad a munkásellenőrzés rendszere, a tisztviselők brüszkírozása szabotálásra készítené a tisztviselőket.

Erdélyi, Kun, Rónai, Hevesi rövid felszólalása után.

Bajáki: A gyárakban is a munkástanácsok hatáskörét pontosabban kellene megszabni, mert ott is előfordul, hogy helytelen intézkedésekkel befolyásolják a termelést. Ezt rendeletileg kellene kiadni.

³⁸ AMOSz, I. évf. 4. sz. 1919. jún. 25., 1.

³⁹ Uo. 5.

- Kun: Ha ez a felfogás jut érvényre, akkor vissza kell csinálni a szocializálást. Tisztában voltunk azzal, hogy a munkásellenőrzés átmenet a munkásigazgatáshoz. Tudjuk, hogy a munkásellenőrzés nem tökéletes. Ez egy szükséges átmeneti állapot. Nem lehet mindent rendeletekkel csinálni. El kell menni a köznép férfiaihoz, érintkezni kell a tömegekkel s akkor a bajokat meg tudjuk szüntetni. A tömegekkel való érintkezés, a szakszervezetek bevonása ezekbe: ez a módja a dolog elintézésének.
- Bajáki: A termelőbiztos a munkástanács alá tartozik-e vagy fölé? A munkástanácsok megakadályozzák a termelőbiztosok intézkedését. Állandó tanácskozás folyik a gyárak java részében. A munkástanácsok hatáskörét precizírozni kell.
- Varga: A baj az, hogy sok rendeletet adunk ki. A Népszava egyszer ír róla, pedig ezt újra meg újra kellene magyarázni. Füzeteket kellene kiadni. Kellene egy kis füzet a termelőbiztosokról és a munkástanácsokról szóló rendeletről és ezt tíz-húsz példányban minden szocializált üzemhez el kellene juttatni. Megrendelést csak egy helyen lehessen tenni, hogy ilyen problémák ne zavarják a munkástanácsokat.
- Rónai: Meg kell kezdeni a munkásigazgatást, meg kell csinálni a kerületi termelőtanácsokat, mert a fő baj az, hogy a gyárak mindig abban a hiszemben vannak, hogy a gyár az illető gyár tulajdonosáé. (Ellentmondások.) Ha nem is tekintik jogilag tulajdonosának, de bizonyos gyári partikularizmus ki van fejlődve.⁴⁰
- A vitában jóval határozottabban jelentkezett tehát a munkásellenőrzés szerveinek hatáskörét beszűkítő, sőt, részben a rendszer felszámolását célzó követelés, mint az ellenvélemény, mely szükséges rosszként kérte elviselni az „átmeneti állapotot”,⁴¹ illetve olyan megoldást javasolt, ami egyrészt közvetlenül nem megoldás („tömegekkel való érintkezés”), másrészt pedig ugyancsak a munkásellenőrzés visszaszorítását eredményezi („szakszervezetek bevonása”).
- Összegezvén mindazon vélt vagy valódi tényeket, melyek a munkásellenőrzés rendszerének visszaszorítását indokolhatták, a Tanácsok Országos Gyűlésén alakult ki a majdan rendeleti úton érvényesített korrekció, amely a gyári „partikularizmus”, az „új

⁴⁰ A Forradalmi Kormányzótanács 1919. máj. 17-i ülése, PIA. 601. J. 1. cs. 20. öe. 4–6. 1. A jegyzőkönyvet közli: A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai, 6/a. k. Kossuth Könyvkiadó, 1959. 504–505.

⁴¹ „A munkásellenőrzés egy szükséges rossz; . . . A munkásellenőrzés csupán átmenet a munkásigazgatáshoz.” (Kun Béla előadássorozata a pártprogram módosításáról, 4. előadás, 1919. máj. 19. A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai, 6/a. k. 517). Minden okunk megvan azt feltételezni, hogy Kun Béla az átmeneti politikának inkább csak a frázisait tette magáévá. Előadásaiban, felszólalásaiban és cikkeiben rendszeresen találkozhatunk az „átmenet” szóval, anélkül, hogy ennek konkrét tartalma akárcsak részben megvilágítást nyert volna. Szovjet-Oroszországban a munkásellenőrzés az átmeneti-államkapitalista gazdaságpolitika és -szabályozás osztálytartalmának meghatározója volt, amelynek tehát a termelési eszközök radikális kisajátítása által teremtett, az ipar egészét felölelő szocialista szektorban semmi értelme nincs. A Tanácsköztársaság vállalat- illetve üzemirányítási szervezetének – de az egész iparirányítási rendszernek – az ellentmondásossága (vagy ennek egy mozzanata) éppen abban állt, hogy egyszerre akarták működtetni a munkásellenőrzést (az „előiskolát”) és a munkásigazgatást (a „végleges” rendszert), de ez is csak a jelszavak szintjén volt így, hiszen a gyakorlati intézkedések az előbbi felszámolását s az utóbbi (az egyszemélyi, központi irányításnak felelős vezetés) megerősítését szolgálták.

bürokrácia”, a munkafegyelem gyengesége stb., munkásellenőrzésnek köszönhető jelenségeinek felszámolására volt hivatott. Varga Jenő javaslata szerint „Egyfelől a termelőbiztosok hatáskörét el kell majd választanunk a technikai vezető hatáskörétől, másfelől az ellenőrző munkástanácsok hatáskörét is meg kell majd némileg szorítanunk és a szakszervezeteket is be kell vonnunk a termelés organizációjába . . . az üzemi munkástanácsba beledelegáljuk — amint azt a szakszervezetekkel is megbeszéltük — a szakszervezetek egy kiküldöttjét is, aki ott az egész proletárközösség érdekét fogja képviselni az egyes üzem munkásságának speciális érdekeivel szemben.”⁴² A munkástanácsok Hevesi Gyula szerint sem tudják a munkafegyelmet fenntartani, sőt, az volt a véleménye, hogy „a munkafegyelemnek a fenntartása még a munkástanácsok közvetítésével is tulajdonképpen a szakszervezetek érdeme, és a szakszervezeteknek a feladata, annyiban, amennyiben az eddig is megtörtént és ma is megtörténik. A munkástanácsoknak a hatását a munkafegyelem fenntartására olyan módon igyekszünk fokozni, hogy szakszervezeti kiküldöttek is bekerülnek az egyes üzemek munkástanácsaiba.” A továbbiakban pedig olyan átalakítást tartott szükségesnek, hogy a termelési biztos a szakszervezetnek felelős szakszervezeti biztossal helyettesítsék, míg a műszaki vezetést a központi irányításnak közvetlenül felelős személyek végezzék. A későbbiek szempontjából figyelemre méltó, hogy Hevesi beszédében — amellett érvelve, hogy a termelési biztosok kiválasztásában immár fontosabb lehet a szakmai felkészültség mint a politikai szempont — kijelentette, „Ebben a pillanatban már alig van számításba vehető üzem, amelyben még attól kellene tartani, hogy a volt kapitalista tulajdonosok nagyobb kárt tudnának a termelés menetében, bonyolításában okozni.”⁴³

A korrekció lényege tehát: egyrészt az egyszemélyi vezetés megerősítése összekapcsolva a műszaki vezetők szerepének határozottabb kidomborításával (ez elsősorban annak a gyakorlatnak ellenében szólt, hogy a termelési biztosokat sokszor az illető gyárak munkásai közül választották, legalábbis a népbiztosok szerint), másrészt az ellenőrző munkástanácsok szakszervezeti „gyámkodás” alá helyezése. A gazdaságpolitikai vezetésnek ez utóbbi törekvése igen kedvező fogadtatásra talált a szakszervezeti vezetők körében. A szakszervezetek ugyanis maguk is igyekeztek az üzemek irányítását minél inkább ellenőrzésük alá vonni. Idéztük már a vegyipari szakszervezet munkástanácsokhoz intézett felhívását, amely már ezt a gyakorlatot tükrözi. A bányászok szakszervezetének vezetősége már a forradalom első napjaiban úgy határozott, hogy „A munkástanács tagjával csak az választható meg, aki szervezetének legkevesebb hat hónap óta tagja.”⁴⁴ Böhm Vilmos a szaktanács áprilisi ülésén kijelentette, hogy az üzemek irányításában „A szakszervezeteknek kell döntő befolyást biztosítani; a szakszervezet legyen az a kiválasztó, amely a legjobb szakembereket állítja az üzem élére.”⁴⁵ Önálló szólam volt a munkásellenőrzés kritikájában a szakszervezeti vezetők, s ebben egy politikai megfontolás is nagy szerepet játszott. A pártegyesülés nyomán a szakszervezetek hatalma, politikai és gazdasági jelentősége meghatványozódott. Igazi „riválisuk” a gazdaság terén a munkásellenőrzés volt, hiszen e szovjet-típusú szervek tevékenységi köre a gyakorlatban sok helyütt kiterjedt

⁴² TOGYN. 27–28.

⁴³ TOGYN. 87.

⁴⁴ Mi a teendő? Bányamunkás, 1919. ápr. 8., 3.

⁴⁵ Szakszervezeti Értesítő, XVI. évf. 5. sz., 38.

olyan funkciókra — gondolunk az üzemi beszerzési csoportok megszervezésére és irányítására, a vörös hadsereg gyári munkásszázadainak szervezésére, általában a „helyi” szociálpolitikai munkára —, melyek a szakmai szövetségek új, vagy éppen tradicionális funkciói voltak, melyeken tehát e szervezetek hatalma, a munkásokra gyakorolt befolyása felépült. Egyértelműen kimutatható, hogy a szakszervezeti tömegbázist kikezdő üzemi-vállalati munkátestületek bírálatában ez cseppet sem mellékes szempont. Jászai Samu május végén publikált cikkében így értékelte a polgári demokratikus forradalom eseményeit a szakszervezetek álláspontjáról: „A szakszervezetek pedig, noha fennállásuk alatt még soha sem nyertek hasonló nagy tömegeket, mint a forradalom óta, *lényegében mégis krízis előtt állottak*. A szervezetekbe betódult új tömegek sok esetben teljesíthetetlen követelésekkel léptek föl. . . . A krízist fokozták a hosszú háború szomorú következményei. Az élelmezési és ruházkodási bajok, a nagy munkanélküliség és bizonytalanság. *A szakszervezetek vezetői nem voltak már urai a helyzetnek*. Kollektív szerződések és mindenféle egyezmények összeomlottak. *A gyárakban és kerületekben munkástanácsok alakultak, amelyek gyakran a szakszervezetek megkerülésével döntöttek bérkérdésekben*”^{4 6} (az én kiemelésem — P. Gy.). A szakszervezeti bürokráciának tehát minden oka megvolt arra, hogy ne nézze jó szemmel a március 21. előtti, számukra igen veszélyes — mert létalapjukat támadó — munkásellenőrzés mozgalmának maradványait. Az a törekvésük, hogy az ipari üzemek feletti hatalmukat visszanyerjék, ugyancsak jóval a március 21-i fordulat előtt kezdődött, hiszen nem kétséges, hogy az üzemi választmányok rendszeresítése (melyek a Népszava idézett szavai szerint is „törvényes gyári bizalmi testületek” voltak), már ezt a célt szolgálta. S e törekvés most „kedvező” feltételeket talált az új ipari irányítási rendszerben, mely ugyancsak az üzemi munkástanácsok demokratikus testületeinek visszaszorítását igényelte, s amely testületeket a gazdaságpolitikai vezetés június-júliusban mintegy „tálcán” kínálta a szakszervezeti vezetésnek. Jászai egy korábbi cikke (május 24-ről) azonos javaslatot fogalmazott meg, mint amelyet a népbiztosok közöltek majd egy hónappal később a tanácskongresszuson: „Kíváncsok, hogy az üzemi munkástanácsok tagjai egyszersmind a szakszervezetek bizalmi emberei legyenek. Ez utóbbiak tegyenek a gyakran tartandó értekezleteken jelentést arról, hogy miképpen folyik a termelés. Ha a jelentések úgy szólnának, hogy egyes üzemekben a termelés körül zavarok vannak, akkor a szakszervezetek megbízottai intézkedjenek. Kíváncsok továbbá, hogy az üzemek ellenőrző szerveibe a szakszervezetek is delegálhassanak képviselőket.”⁷ Nyilván összhangban volt e törekvésekkel a vas- és fémmunkások szövetsége vezető testületeinek május 29-i együttes ülésén hozott határozat is, amely egyrészt kimondta „hogy a szakszervezetek föladatait, munkakörét elsősorban maguk a szervezetek jogosultak megállapí-

^{4 6}J. S.: A szakszervezetek föladatai a kommunista társadalomban. Az átmenet. Szakszervezeti Értesítő, XVI. évf. 7. sz. (máj. 31.) 49. Hasonló gondolatok olvashatók a bizalmi szerepét tagláló írásában: „A bizalmi, ha jól betölti hivatását, a jövőben nemcsak a munkásoknak és a szervezetnek, hanem a szocialista társadalomnak is bizalmasa lesz. *Működési köre az üzemi munkástanácsok alakításával látszólag csökkent, de* ez csak átmeneti jelenség (kiemelés tőlem — P. Gy.). Egyébként pedig a legtöbb üzemben, igen helyesen, a bizalmiak sorából választották az üzemi munkástanácsok tagjait.” (J. S.: A szakszervezetek föladatai a kommunista társadalomban, III. rész. Szakszervezeti Értesítő. XVI. évf. 9. sz. (jún. 14.), 65).

^{4 7}J.: Mik a teendőink? Szakszervezeti Értesítő, XVI. évf. 6. sz. (máj. 24.)

tani”, másrészt károsnak ítélte „ama törekvéseket, amelyek a szakmai szervezetek helyett az üzemi szervezetek létesítését célozzák”.⁴⁸

A Tanácsköztársaság iparszervezési politikája, s nem utolsósorban Kun Béla azon taktikája, hogy a pártnak a szakszervezeti bürokráciától való megtisztítását olyan követelés hangoztatásával érje el, miszerint „az egész termelés a szakszervezeteken nyugodjék”, teljessé tette a szakszervezetek iparirányítási monopóliumát. A Népgazdasági Tanács 1919. június 11-i választmányi ülésén határozatot hoztak az üzemi tanácsokról. E határozat kimondja, hogy a Népgazdasági Tanács az üzemi munkástanácsok egészére, vagy egyes tagjaira új választást rendelhet el, a választásoknál a szakszervezeti küldötteknek jelen kell lennie; megtiltja az üzemi munkástanácsoknak, hogy függetlenített szervként tevékenykedjenek (hetenként felváltva egy kijelölt tanácstag kivételével); az üzemek munkáját a szakszervezetek „repülő bizottságainak” ellenőrzése alá helyezte.⁴⁹ A választmány határozatát Dovcsák Antal 1919. július 7-i körirata ismertette és magyarázta az üzemi szerveknek. A köriratban foglalt indoklás hangsúlyozta, „A proletár-termelés fokozása érdekében szükséges munkafegyelem szempontjából még a látszatát is kerülni kell annak, hogy jelenleg az üzemek élén álló elvtársak a munka nélkül élő kapitalisták utódai, hanem igenis továbbra is részt vesznek képességüknek és gyakorlatuknak megfelelő produktív munkában.” Elismeri a munkástanácsok ellenőrző jogát, de ezt csak a munkaidőn kívül, rendszeres időközökben tartandó értekezleteken gyakorolhatják, „melyeken a termelési biztos, az üzem műszaki vezetője, vagy más ezzel megbízott beszámol az elmúlt ülés óta történt eseményekről és előadja a legközelebbi jövőre vonatkozó előirányzatot. Az ellenőrző munkástanács tagjainak jogában áll az ülésen az üzem bármely részletére kiterjedő felvilágosítást kérni”. Vagyis most már elvileg is a március 21. előtti üzemi választmányok „betekintési” jogára korlátozták az ellenőrző munkástanácsokat, amit csak megerősít az a további formula, hogy „A határozat szerint kijelölt, a produktív munka alól felmenthető egy munkástanács tag kötelessége a személyzet jóléti ügyeiben (!) teljes erejével közreműködni, amennyiben pedig ez teljes munkaidejét nem foglalná le, tartsa kötelességének, hogy ez alatt az idő alatt se részesüljön munkanélküli jövedelemben, hanem végezzen valamilyen hasznos munkát.”⁵⁰ A július 9-én jogszabállyá emelkedett határozat⁵¹ szakszervezeti „értelmezése” még messzebb ment: így a Magyarországi Cipész- Csizmadia Munkások és Munkásnők Szakegyesületének központi vezetősége szerint „az üzemi tanácsok *hat havonként újraválasztandók* s felváltva csak egy tagja vonható el a munkától, aláírások, vagy egyéb teendők elvégzése végett. *Az üzemi tanács tagjai csak a szakszervezet hozzájárulásával választhatók meg és meg nem felelés esetén, bármikor elmozdíthatók.* A bizalmi testület kiépítése és a munkafegyelem megteremtése a legközelebbi feladat. Fegyelmi eszközök: 1. szó- és írásbeli megdorgálás. 2. más munkanemre való helyezés. 3. panaszbizottság elé való utalás. 4. azonnali elbocsátás és a szakszervezetből való kizárás”⁵² (az én kiemelésem – P. Gy.).

⁴⁸ Szakszervezeti Értesítő, XVI. évf. 8. sz., 62.

⁴⁹ Szociális Termelés, 1919. jún. 18., 43.

⁵⁰ A Népgazdasági Tanács III. főosztályának 687/eln./1919–III. sz. körirata, 1919. júl. 7. PIA. 604. f. 2. cs. 2. őe.

⁵¹ A Népgazdasági Tanács 78. N. T. sz. rendelete, Tanácsköztársaság, 1919. júl. 10.

⁵² A központi vezetőség 1919. jún. 12-i ülésének jkv.-e, PIA. 665. f. 26. őe. 57–58.

Mindehhez még három megjegyzést szeretnék fűzni. Az iparpolitikai vezetés, mint látható, üzemi szinten is azt a doktrínér politikát követte, mely a gazdasági viszonyok erőltetett ütemű átalakítása érdekében a politikai-társadalmi feltételek nagyon is indokolt mérlegelésétől teljesen eltekintett, a „tudományos üzemvezetés”⁵³ az új irányítási rendszerrel leginkább összhangban levő programját hirdetve. Az ebből fakadó türelmetlenség, mellyel az üzemirányítás problémáit kezelték (s jórészt felnagyították) sajátos módon rokon szemléleti vonásokat fed, mint amelyeket Alliquander Ödön 1931-ben publikált könyve tükröz. Alliquander ugyanis, kissé nevetséges módon, alapos számításokat eszközölt arra nézve, hogy „a proletárdiktatúra tartama alatt üzemi tanácsban való részvétel, bizalmi eljárások, bányauzemek ellenőrzése, anyag és élelmiszerek felkutatása és beszerzése, vörösőrségi szolgálat stb. címen mulasztott” 93353 műszak hány vagon szén kiesését jelentette.⁵⁴ Nevetséges azért, mert 1918–1919 forradalmak korszaka volt, mely forradalmak nagy tömegeknek először nyújtottak keretet politikai-hatalmi aktivitásra, s amely forradalmak nem utolsósorban ezen aktivitás nyomán győzhettek vagy éppen buktak el. Nem kétséges, hogy ezen újszerű demokratikus hatalmi gyakorlat formái eleinte szükségképpen határozatlanok, „folyékonyak”, amint az is szükségszerű volt, hogy a testületi munka (a törvénykezés) és az operatív döntések fóruma, funkciója (a végrehajtás) egybemosódjék, szükségszerű volt az új szovjet-típusú szervek szakszerű vezetését sértő „önkénteskedése” stb. Ezzel szemben a türelem – a forradalom létérdeke. Mértékadónak tartjuk e problémákra vonatkozóan Lenin gondolatait: „A mai szovjet intézmények és azok a gazdasági szervezetek, amelyeket az ipari munkásellenőrzés fogalma jellemez, még az erjedés, a teljes kiforratlanás szakaszában vannak. Ezekben a szervezetekben persze túlsúlyban van, hogy úgy mondjam, a vitatkozás vagy gyűlésezés a gyakorlati munkával szemben. Másképp ez nem is lehet, mert a nép új rétegeinek a társadalmi építésbe való bevonása nélkül, a mostanáig alvó nagy tömegek aktivitásának felébresztése nélkül szó sem lehet semmiféle forradalmi átalakításról. A végeérhetetlen viták és a végeérhetetlen gyűlésezések – amiről olyan sokat és olyan gyűlölködve ír a burzsoá sajtó – a társadalmi építésre még teljesen felkészületlen tömegek szükségszerű átmenete, átmenet a történelmi téliálomból az új, történelmi alkotásra.”⁵⁵ A Tanácsköztársaság gazdaságpolitikai vezetése azonban kész tervek és receptek birtokában, gyors átalakulásra törekedve nem tartotta szükségesnek a lépéstartást ezen átmenettel; épp a munkásellenőrzés kapcsán „bürokratizmusra”, sőt, „új kizsákmányolás” veszélyére hivatkozva hozott intézkedései maguk növelték leginkább a rendszer bürokratizmusát. Kisebbségben maradt az a vélemény, mely „A termelés hanyatlását nem pusztán a rettenetes nincstelenségnek, hanem annak tulajdonítja, hogy az átalakulás egészen váratlanul érte a munkásságot. A munkástanácsok és a termelőbiztosok tájékozatlanok a feladataik-

⁵³ Lásd: *Hevesi Gyula*: Tudományos üzemvezetést! Szociális Termelés, 1919. júl. 20., 3.

⁵⁴ *Alliquander Ödön*: Magyarország bánya- és kohóipara az 1912–1926. években. Bp. 1931. 111.

⁵⁵ „A Szovjethatalom soronlevő feladatai” c. cikk fogalmazványa (1918. márc.), Lenin Művei, 27. k. Szikra Kiadó, 1952. 204. Hasonló gondolatot vet fel Varga Jenő, az AMOSz 1919. máj. 29-i taggyűlésén: „... meg kell érteni, hogy ez a borzasztó nagy változás, mely itt történt, hogy ti. egy elnyomott osztályból uralkodó osztály lett, ez a változás egyes munkásrétegeknél egyes gyárakban bizonyos túlkapásokra vezetett” (AMOSz, I. évf. 4. sz. 16. old.). Ez a megértés azonban a későbbiek szempontjából csak múló epizód maradt.

ban.”⁵⁶ Mint ahogy a munkásellenőrzés körüli vitákban fel sem vetődött az a tény, hogy az előzmények nélkül, március 21. után szerveződött munkástanácsok többsége csak papíron működött, aminek tipikus példajaként kezelhető a debreceni hajlítottbútor-gyár fél napig funkcionált „munkásellenőrzése”.⁵⁷

Másrészt látnunk kell, hogy annak a szakszervezeti politikának, amely „alkalmasnak látszott, hogy konkrét intézkedések nyelvére lefordítva a szakszervezetek reális problémáit megoldja, és megteremtette a szükséges légkört a szakszervezeti opposzíciónak, ha nem is a széttűzésére, de visszaszorítására”,⁵⁸ megvolt a fonákja is. Ugyanis amíg megkönnyítette a baloldali érzelmű szociáldemokrata és szakszervezeti vezetőkkel az együttműködést, az iparirányítás egészében érvényesítve a szakszervezetek hegemoniáját, egyúttal megerősítette az opposzíció befolyását is. Szentgyörgyi Pál — aki Révai Józseffel vitázva vaskos kérdőjelekkel illette a tanácsrendszer és a párt létjogosultságát — május 31-én publikált cikkében a dolog lényegére tapintott: „Nézetem szerint a proletárdiktatúrában a politikai irányítás volna a szakszervezetek egyik főadata. . . . a párt betöltötte szerepét, ameddig politikai pártok léteztek. Ma csak proletárok léteznek s ezzel mindennemű párt létjogosultsága megszűnt. Nem úgy a szakszervezeteké. *Ha már koncedálják, hogy termelési és munkaügyi kérdésekkel foglalkozzanak, mi más ez mint politika?* Hiszen a jövő politikája csaknem kizárólag ezekkel a kérdésekkel fog foglalkozni!”⁵⁹ (az én kiemelésem — P. Gy.) Írta Szentgyörgyi mindezt két héttel azután, hogy Kun Béla előadta szakszervezeti koncepcióját. Propper Sándor, a szakszervezeti ellenzék egyik közismert vezetője, már csak a következtetést vonta le június 28-i cikkében: „Egyetlen hatalom van ma az országban: a szervezett munkások hatalma s egyetlen komoly gyűjtőmedencéje a proletárságnak: a szakszervezetek.”⁶⁰

S utoljára a munkásellenőrzéssel kapcsolatban folytatott politika azon következményére kell utalnunk, hogy a munkástanácsok szűkebb keretek közé szorítása kedvezőbb feltételeket biztosított a tőkés érdekeltségek — a centralizált irányítási rendszer révén amúgyis ellenőrizhetetlenné vált — tevékenységének. Vállalati-üzemi szinten ugyanis az illegális mechanizmusnak két — egymástól persze csak részben elválasztható — mozzanata volt: az egyik az, hogy a vállalati forma alkalmazkodóképesnek bizonyult az őt elvileg tagadó új irányítási rendszerben, létét az elkülönültségi viszonyok jelenségei, illetve a tipikusan vállalati, vagyis az áru-pénzviszonyokhoz kapcsolódó érdekeltég megnyilvánulásai bizonyítják; a másik mozzanat — s ez részben alapjául szolgált az előbbinek — az állami tulajdon és tőkés birtoklás kettőssége volt, vagyis az, hogy a Tanácsköztársaság számos szocializált iparvállalatát a tulajdonuktól jogilag megfosztott tőkés érdekeltségek tartották ellenőrzésük alatt, e vállalatok-üzemek eszközeivel sajátjukként gazdálkodtak.

⁵⁶ Kovács Sándor felszólalása a vegyipari munkások szövetsége országos tanácsának július végi ülésén, Vegyipari Munkás, 1919. aug. 1., 4.

⁵⁷ A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban, 1919. Dokumentum-gyűjtemény. Az MSZMP Hajdú-Bihar megyei bizottságának kiadása. 1959. 263–264.

⁵⁸ Kende János értékelte így Kun Béla szakszervezeti koncepcióját (A szakszervezetek szerepe a Tanácsköztársaság államában, Párttörténeti Közlemények, 1974/4. sz. 85).

⁵⁹ Szentgyörgyi Pál: Szakszervezet és pártszervezet, Szakszervezeti Értesítő, XVI. évf. 7. sz. (1919. máj. 31.), 54.

⁶⁰ Propper Sándor: A Szakszervezeti Tanács reformjának jelentősége, Szakszervezeti Értesítő, XVI. évf. 11. sz., 82.

Дьёрдь Петери:

Конфликт „научного управления заводом” и рабочего контроля в 1919 г

(Резюме)

Статья, которая является одной главой книги, стоящей перед выходом в свет, занимающейся промышленной политикой социалистической революции в Венгрии в 1919 г., рассматривает созданную Венгерской Советской Республикой новую систему управления экономикой на уровне предприятий. Два момента темы: с одной стороны судьба формы предприятия в оформляющейся системе хозяйствования и с другой стороны в первую очередь противоречия между единоличным и корпоративным управлениями предприятиями-заводами. Руководство Советской Венгерской Республики экономической политикой стремилось осуществить коренное преобразование промышленной системы, которая имела два важных, друг с другом тесно связанных элемента: а., вертикальное перераспределение хозяйственных функций на ущерб предприятий и в пользу вновь созданных центральных органов отраслей; б., натурализация экономических отношений, то есть – в промышленности – ликвидация горизонтальных связей раньше самостоятельных единиц предприятий, посредством центрального создания резервов и перераспределения производственных условий. Всё это было равно ликвидации хозяйственной формы предприятий, или замене с новой структурой, состоящей из всемогущих центров отраслей и из заводов, редуцированных на функцию производства. В этих рамках в управлении предприятиями-заводами логическим образом выдвинулся на передний план исполнительный аппарат центральных мероприятий, то есть комиссар производства, воплощающий единоличное управление напротив контролирующего рабочего совета, как корпоративная форма, унаследованная от движения «захвата заводов» буржуазно-демократической революции. Поэтому, по мнению автора, определяющей основой дискуссии по вопросу ухудшения производительности индустриальной работы, и «дисфункциональности» рабочего контроля, которая развёртывалась с мая 1919 г., а также юридического переурегулирования, умоляющего круг действий демократических рабочих корпораций, оказалась система отраслевого хозяйствования, ликвидировавшего самостоятельность предприятий, вернее самую предприятий и централизованное управление промышленностью, в полной мере прекратившее урегулирование путём рынка.

György Péteri:

The Clash of “Scientific Plant Management”
and Worker Control in 1919

(Summary)

The paper, a chapter of a book on the industrial policy of the 1919 Hungarian Soviet Republic, analyzes the role of the enterprises in the new economic management system established during the brief existence of the socialist system. The two main issues of this study: the place of the enterprise form in the new economic system, and the problems of the enterprise- and plant management concentrating on the contradictions between one-man and collective management. The economic policy makers of the Soviet Republic attempted a radical transformation of the industrial economic system. This transformation can be characterised by two closely connected processes: a) the vertical redistribution of the economic functions in favor of the newly established centers of the various industrial branches at the expense of the enterprises; b) the creation of new types of economic relations free of commodity and money through such measures as the elimination of horizontal contacts among formerly autonomous enterprise units by the central stockpiling, redistribution of the

material means of production. All of these meant the elimination of the former enterprise-based economic system and its replacement by a radically new pattern. Within this new system only the omnipotent industrial branch centers and the plants, limited merely to production functions, existed. Thus, it is understandable that the executive apparatus of the centrally organized directive mechanism, i.e. the so called commissar of production had become far more important than the Soviet of Workers' Control. The latter, which was the collective management form, inherited from the "factories' occupation" movement of the bourgeois democratic revolution, lost ground to the power of the commissars of production. This study analyzes the debate that began in the press and in the leading political bodies of the Soviet Republic about the deficiencies of the plant management in May 1919. The main conclusion of this debate was that these deficiencies as well as the worsening intensity and productivity of industrial labor could be attributed to the system of workers' control. This system was thought to be too broad and too disutilitarian for productive purposes by the contemporary economic policy makers. Hence several decisions were made to limit their functions and powers and expand those of the commissars of production controlled by the corresponding trade unions.

Közlemények

BALOGH SÁNDOR

Az 1946. február 27-i magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezmény

Az a tény önmagában, hogy még a második világháború befejezése előtt mind Magyarországon, mind Csehszlovákiában népi demokratikus hatalom jött létre, nem szüntette meg egycsapásra a régi nemzeti ellentéteket, nem nyitott utat e két szomszédos ország népeinek az azonnali egymásratalálásához. Sőt, úgy tűnt, hogy a valóságos és vélt sérelmek megtorlásának vágya minden más tényezőnél erősebbnek bizonyul és ezáltal a kétoldalú kapcsolatok olyan újabb „tétélekkel” terhelődnek majd meg, amelyek nagyon hosszú időre, talán évtizedekre elhomályosítják az alapvető közös érdekek felismerését, s végsőfokon megakadályozzák a jószomszédi viszony és a szorosabb együttműködés megteremtésének a lehetőségét.

A helyzet ilyen alakulásában kétségtelenül döntő szerepet játszott – más nemzetközi és belpolitikai okok mellett – az a körülmény, hogy a két népi demokráciának a múlt egészen másfajta „örökségével” kellett számolnia akkor, amikor országaikat a Szovjetunió felszabadította a hitleri Németország megszállása alól. A magyar népi demokrácia ugyanis a Horthy-rendszer revíziós, imperialista politikája és háborús részvétele következményeként a legyőzöttek, a csehszlovák népi demokrácia pedig – elsősorban a londoni csehszlovák emigráns kormánynak az antifasiszta koalíció nagyhatalmai részéről történt elismerése folytán – a győztesek sorában foglalt helyet a háború befejezésekor. A fentebbiekkel összefüggésben a magyar népi demokrácia belső létérdekei mellett a fegyverszüneti megállapodásban rögzített nemzetközi előírások miatt is – amelyek végrehajtását az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió képviselőiből álló Szövetséges Ellenőrző Bizottság a helyszínen ellenőrizte – gyökeresen szakított az ellenforradalmi rendszer hivatalos ideológiájával és politikájával, valamint kötelezettséget vállalt azok újjáéledésének a megakadályozására is. Ugyanakkor Csehszlovákiában a haladó, polgári demokratikus hagyományokkal egyidejűleg a csehszlovákizmus ideológiájának és politikájának bizonyos „korszerűsített” elemei is beépültek a népi demokratikus kormány programjába, mindenekelőtt az Eduard Beneš által képviselt polgári erőkkel kötött kompromisszum, megegyezés eredményeként.

*

A csehek és szlovákok önrendelkezésének 1918-ban történt megvalósulása, a polgári demokratikus Csehszlovákia létrejötte nem csupán az illető nemzetek életében jelentett kiemelkedő történelmi állomást, korszakos változást, de egyben pozitív, haladó jelentőségű esemény volt Középkelet-Európa történetében is. Még akkor is, ha a csehek és

szlovákok önálló nemzeti államának létrejöttével egyidejűleg, az első világháborúban győztes nagyhatalmak másokat, köztük több mint 700 000 magyart megfosztottak a nemzeti önrendelkezés lehetőségétől.¹ A Csehszlovák Köztársaság történetének első két évtizedében – a hatalom polgári demokratikus jellegével összefüggésben és részben az általa vállalt nemzetközi kötelezettségek miatt – a polgári szabadságjogoknak kétségtelenül nagyobb hányadát biztosította a magyar nemzetiségű lakosságnak, pontosabban magyar nemzetiségű állampolgárainak is, mint amennyiben Magyarországon a Horthy-rendszer idején a lakosság többsége részesült. Ennek a vívmánynak a tényleges értékét azonban nagymértékben csökkentette az a körülmény, hogy a csehszlovák uralkodó körök nem csupán az önrendelkezés időszerűségét utasították el, hanem egyáltalán az önrendelkezés elvét is elvetették és ehelyett valójában a magyar nemzetiség „széttördelését” és jelentős tömegeinek a mielőbbi beolvasztását tűzték ki célul. Így, többek között azzal számoltak – és ezt nem is nagyon rejtették véka alá –, hogy elsősorban a magyar közalkalmazottak és értelmiségiek tömegesen költöznek majd át „önkéntesen” Magyarországra. Az állampolgárság megadásának korlátozásától, a hontalanság intézményesítésétől szintén újabb csoportok távozását, illetőleg kiutasítását remélték a köztársaságból. Emellett a nemzeti szempontú közigazgatási intézkedések (járások területének megváltoztatása, városok nagyközségekké degradálása stb.), a gazdaságpolitika – s ezen belül mindenekelőtt a földreform –, a közoktatáspolitika és nem utolsósorban a nemzetiségek új kategorizálása pedig a döntő többségében az államhatár mentén elhelyezkedő magyarság etnikai „fellazítását” célozták.² A korabeli csehszlovák viszonyokat valóságshűen jellemezve állapítja meg Balogh Edgár, a középkélet-európai nemzetiségi kérdés kitűnő ismerője visszaemlékezéseiben, hogy „mi ugyanolyan sovén törekvésekkel állunk szemben, mint amilyenekkel annak idején a magyar imperialisták a szlovák nép nyelvét, kulturális felemelkedését, intelligencia termelését, nemzetté válását üldözték és akadályozták”.³

A köztársasági elnökségről lemondott és Londonba távozott Eduard Beneš körül csoportosuló csehszlovák polgári emigráns körök a második világháború éveiben, a gyökeresen megváltozott nemzetközi helyzet és a háború utáni kilátások mérlegelése alapján alakítják ki a csehek és szlovákok közös nemzeti államáról vallott új felfogásukat. Ezzel összefüggésben a korábbi – és szerintük nem kielégítő eredményekkel járó – asszimilációs politikát pedig az idegen népcsoportoktól (németektől és magyaroktól) való megszabadulás követelésével kívánják felcserélni. Beneš és környezete viszonylag rövid időn belül felismerte, hogy kizárólag Csehszlovákia jövőbeni biztonságára hivatkozva nem győzheti meg a szövetséges nagyhatalmakat a magyar nemzetiségű lakosság kitelepítésének a szükségességéről. Éppen ezért a magyar nemzetiségnek Csehszlovákia 1938–1939. évi tragédiájában játszott szerepéről már addig is hirdetett alapvetően hamis elméletűket kibővíti a magyarok kivétel nélkül sovíniszták, irredenták tézisével.⁴ Majd

¹ A mai Magyarország. Szerkesztette Elekes Dezső. Bp. Hungária Lloyd, é. n. 107; *Arató Endre: Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből 1918–1975.* Magvető Könyvkiadó, 1977. 65; *Kővágó László: Kisebbség–nemzetiség.* Kossuth Könyvkiadó, 1978. 2. kiad. 99.

² *Arató Endre: Uo.* 66–69.

³ *Balogh Edgár: Hétpróba.* Szépirodalmi Kiadó, 1965. 234.

⁴ *Eduard Beneš: Šest let exilu.* Praha, 1947. 232.

ezzel nagyjában egyidejűleg hozzálátnak az előbb említettek szellemében fogant propagandájuk kibontakoztatásához és a magyarok kitelepítéséhez való nemzetközi hozzájárulás megszerzéséhez.

A csehszlovák nemzeti állam megteremtésének programját – az akkorra már elismert jogfolytonosság talaján állva – Beneš köztársasági elnök és a londoni emigráns kormány 1942 végén–1943 elején egészítette ki a magyar nemzetiségű lakosság kitelepítésének a konkrét követelésével.⁵ Ezután valóban igyekeztek minden lehetőséget megragadni annak érdekében, hogy a magyarok kitelepítésének az elkerülhetetlenségéről is meggyőzzék a szövetséges nagyhatalmakat. De ilyen beleegyezést egyelőre sem a nyugati nagyhatalmaktól, sem a Szovjetuniótól nem sikerült kicsikarniok. Nem jártak eredménnyel Benešnek D. Roosevelttel, az USA elnökével folytatott tanácskozásai sem ebben a kérdésben.⁶ Hasonlóan I. V. Sztálinnal és V. M. Molotovval szintén nem sikerült ekkor még elfogadtatni a magyar nemzetiséggel kapcsolatos javaslatát. Ezt bizonyítja egyébként az 1943. december 11-én Moszkvában aláírt szovjet–csehszlovák barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés is, amely nem tartalmaz konkrét utalást a magyar nemzetiségű lakosság Csehszlovákiából történő kitelepítésére.⁷ Beneš Moszkvában azonban nemcsak a szovjet vezetőkkel, hanem a csehszlovák kommunista és szociáldemokrata emigráció tagjaival is találkozhatott, illetőleg találkozott, amelyre természetesen nélkülözhetetlenül szüksége volt a Csehszlovákia jövőjével kapcsolatos nézetek tisztázása, összehangolása szempontjából.

Eduard Beneš és a csehszlovák emigráns kormány a sorozatos kudarcok ellenére sem mutatott hajlandóságot eredeti tervének a felülvizsgálására, sőt a londoni emigrációs körökben megkezdtek azoknak a dekrétum- és rendelet-tervezeteknek a kidolgozását is, amelyek a magyar nemzetiségű lakosság helyzetét voltak hivatva szabályozni a második világháború befejezése után. Ezeknek a tervezeteknek persze mindaddig ténylegesen csekély gyakorlati szerepük és jelentőségük volt és lehetett is, amíg azok támogatására nem sikerült megnyerni a csehszlovák baloldali erőket, s különösen a kommunista pártot. Azt, hogy ez mikor következett be, hiteles források hiányában, ma még nem lehet minden kétséget kizáró pontossággal megállapítani. Mindenesetre a moszkvai csehszlovák kommunista emigráció megnyilatkozásaiban 1944 májusától–júniusától érezhető változások tükröződnek, „új hangok” hallatszanak a magyar nemzetiséghez való viszony tekintetében. Így Klement Gottwald 1944. május 11-én a moszkvai rádióban elhangzott beszédében már kilátásba helyezte a magyarok eltávolítását Csehszlovákiából.⁸ A Československé Listy pedig arról írt augusztusban, hogy „ami a németekre érvényes, érvényes a magyarokra is”.⁹

1944 nyarán-őszén a szlovák kommunisták és a Szlovák Nemzeti Tanács, valamint a szociáldemokrata emigráció bizonyos körei azonban még mindig nem tették magukévá a magyar nemzetiségű lakosság kollektív felelősségének elvét, illetőleg kitelepítésének a követelését. A Csehszlovákia Kommunista Pártja emigrációban levő vezetőivel való tanács-

⁵ *Eduard Beneš*: Paměti Praha, 1947. 328.

⁶ *Eduard Beneš*: i. m. 285.

⁷ Nemzetközi szerződések 1918–1945. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 559.

⁸ *Klement Gottwald*: Desat' rokov. Bratislava, 1950. 343.

⁹ Československé Listy, 1944. aug. 1.

kozások és a londoni polgári emigrációval való érintkezések állandósulása hatására 1944 végén – 1945 elején az SZIKP és az SZNT is mindinkább közeledett az emigrációs körökben lényegében már egyeztetett közös állásponthoz a magyar nemzetiség kérdésében. A különbség legfeljebb abban nyilvánult meg közöttük, hogy az SZIKP és az SZNT a „népcserével” óhajtotta összekötni a magyarok kitelepítését. A magyarok kitelepítésének politikai követelését az SZIKP 1945. februári konferenciája fogalmazta meg teljes nyíltsággal, amikor „új honfoglalásra” szólította fel a szlovákságot: „A szlovák parasztnak és munkásnak, akiket kiszorítottak a gazdag déli területekről és századokon keresztül a hegyek között elnyomtak, meg kell ismét kapnia ezeket a régi szlovák területeket és lehetőséget a rendes emberi élethez.”¹⁰

Ezeknek – és más hasonló szellemű – megnyilatkozásoknak az ideológiai-politikai tartalmát, funkcióját teljesen felesleges részletesebben boncolgatni, hiszen önmagukért beszélnek. Ugyanakkor még élesebben merül fel az a kérdés, hogyan tehetett ilyen engedményeket a polgári nacionalizmusnak az a kommunista mozgalom, amely a két világháború közötti időszakban, sőt egyideig még a második világháború idején is politikája lényeges alapelveként tisztelte a hazafiságot és az internacionalizmust, s a gyakorlati tevékenységében pedig már akkor, amikor még nem is szabadult meg maradéktalanul a csehszlovákizmus befolyásától, a legkövetkezetesebben harcolt a nemzetiségek egyenjogúsításáért a köztársaságban. Ez az ellentmondás még szembetűnőbbé válik, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a magyar dolgozók ott voltak a CSKP bölcsőjénél, majd tömegesen adták szavazataikat a párt parlamenti képviselőjelöltjeire és 1944-ben is nem kevesen közülük fegyverrel a kezükben támogatták a szlovák nemzeti felkelés ügyét.¹¹ Azok a szerzők, akik a szóban forgó témával foglalkoztak, szinte kivétel nélkül I. V. Sztálin korabeli felfogására hivatkoznak, pontosabban annak a CSKP nemzetiségi politikájára gyakorolt jelentős hatására.¹² De ez önmagában nyilvánvalóan mégis kevésnek bizonyult volna, ha a CSKP vezetői a köztársaság jogfolytonosságának a – nagyobb zökkenők nélküli – gyakorlati érvényesítése érdekében, amely a háború idején a londoni csehszlovák emigráns kormány közreműködése nélkül aligha lett volna realizálható, maguk is nem hajlottak volna arra, hogy Beneš-sel és környezetével ideológiai engedmények árán is létrehozzák a politikai kompromisszumot. Ebben az összefüggésben érezzük máig is a legmeggyőzőbbnek J. Zvara idevonatkozó megállapításait. „A múltban gyakran egyoldalúan vizsgálták az 1945–1948 közötti évek eseményeinek hátterét. A túlkapásokat gyakran a burzsoázia tevékenységének és hatásának tudták be, vagy pedig I. V. Sztálin, vagyis a személyi kultusz hatásának, máskor a CSKP hibáinak következményeit látták bennük, sőt Szlovákia Kommunista Pártja ún. burzsoá nacionalista csoportja tevékenységének eredményeként könyvelték el. Ebből látható, hogy több ok játszott közre: nemzetközi, kül- és belpolitikai, történelmi okok, a burzsoázia erős befolyása, I. V. Sztálin nemzetiségi kérdésben alkalmazott módszereinek hatása, a párt hibái, a tömegek

¹⁰ Arató Endre: i. m. 339.

¹¹ Arató Endre: i. m. 163.; Juraj Purgat: *Od Trianonu po Košice. K maďarskej otáčke v Československu*. Bratislava, 1970. 16; Pintér István: *Magyar antifasizmus és ellenállás*. Kossuth könyvkiadó, 1975. 445.

¹² Arató Endre: *A magyar–csehszlovák viszony ötven éve*. Kossuth Könyvkiadó, 1969. 71.

bizonyos öntudata stb. A főök, a nacionalizmus azonban – mutat rá Zvara – a hazai viszonyokban gyökeredzett.”¹³

1944. november 23-án a londoni csehszlovák emigráns kormány elérkezettnek látta az időt arra, hogy most már hivatalosan is a szövetséges nagyhatalmakhoz forduljon a magyar nemzetiségű lakosság kitelepítéséhez való hozzájárulásuk megszerzése céljából.¹⁴ Nem ismeretes ugyan konkrétan mindegyik szövetséges nagyhatalom álláspontja ebben a kérdésben, de annyi bizonyossággal megállapítható – nem utolsósorban a későbbi ilyen jellegű csehszlovák erőfeszítésekből –, hogy a nyugati nagyhatalmak válasza ezúttal is elutasító volt. Ezután alig másfél hónappal később a magyar fegyverszüneti megállapodás-tervezetéhez fűzött észrevételeiben adott hangot újra a londoni kormány képviselője a magyarok kitelepítésével kapcsolatos igényének.¹⁵ Zdeněk Fierlinger követ 1945. január 15-én fejtette ki véleményét a szövetséges nagyhatalmak képviselői előtt ebben a kérdésben. Fierlinger többek között az első bécsi döntés érvénytelenítését, Magyarország és a Tiso-féle szlovák állam közötti egyezmények hatálytalanítását, a Csehszlovákia és Magyarország között beállt hadiállapot időpontjaként 1938. október 7. vagy november 2. napjának elismerését, valamint a magyar nemzetiségű lakosság kitelepítésének az elfogadását, illetőleg ezek felvételét kérte a magyar fegyverszüneti megállapodás szövegébe. A szövetséges nagyhatalmak képviselői (V. M. Molotov, W. A. Harriman és J. Balfour) általában méltányolták a csehszlovák követ észrevételeit. J. Balfour szintén elismerte ugyan a Csehszlovákia és Magyarország között beállt hadiállapot tényét, de a Fierlinger által javasolt időpontokat elvetette.¹⁶ Harriman viszont a magyar nemzetiségű lakosság kitelepítését utasította el a fegyverszüneti megállapodással kapcsolatosan. Ugyanakkor Csehszlovákia ígéretet kapott arra, hogy elküldheti megbízottját a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz, és azokban a kérdésekben, amelyek a csehszlovák kormányt érintik, meghallgatják a megbízottját.¹⁷

A fegyverszüneti megállapodás aláírása után, amely nem hatalmazta fel tehát Csehszlovákiát a magyar nemzetiségű lakosság kitelepítésére, a csehszlovák kormány és az SZNT megpróbálta kész helyzet elé állítani a szövetséges nagyhatalmakat. Beneš elnök 1945. február 16-i rádió beszédében bejelentette, hogy „elő kell készítenünk németjeink és magyarjaink ügyének végérvényes megoldását, mert az új köztársaság csehszlovák nemzeti állam lesz”.¹⁸ Ezt követte február 27-én az SZNT 4/1945. sz. rendelete, amely a németek, magyarok és a szlovák árulók 50 ha-nál nagyobb földbirtokainak az elkobzását

¹³ *Juraj Zvara: A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában.* Bratislava, Politikai Könyvkiadó, 1965. 30.

¹⁴ *Juraj Purgat: i. m.* 206.

¹⁵ A Szovjetunió 1943 decemberében az Eduard Beneš-sel folytatott tárgyalásain és a csehszlovák emigráns kormánnyal kötött szerződése alapján vállalta, hogy a Magyarországgal aláírandó fegyverszüneti megállapodást illetően előzetesen kikéri Csehszlovákia véleményét. Az USA 1944 februárjában tett hasonló ígéretet. Nagy-Britannia pedig 1944 októberében javasolta, hogy minden olyan állammal konzultáljanak a fegyverszüneti megállapodás ügyében, amely Magyarországgal hadiállapotban van.

¹⁶ Az Egyesült Nemzetek 1942. január 1-i nyilatkozatával, amelynek egyik aláírója Csehszlovákia volt, állt be a hadiállapot a két állam között. (Nemzetközi szerződések 1918–1945. 523).

¹⁷ *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1944. Volume III. Europe.* United States Government Printing Office. Washington 1967. 967–979.

¹⁸ *Eduard Beneš: Šest let exilu.* 255.

írta elő. A felszabadított területeken ezzel párhuzamosan mind erőteljesebbé vált a nacionalizmus által befolyásolt szlovák közvéleménynek az a követelése, hogy a magyarokat el kell távolítani az újjászülető Csehszlovákiából.

1945. március 22–29-én a londoni kormány képviselői, a CSKP vezetői, valamint az SZIKP és az SZNT megbízottai Moszkvában – Beneš elnök részvételével – együttesen kidolgozták, illetőleg véglegesítették a Nemzeti Front programját. Április 4-én Beneš – elnöki dekrétummal – a szociáldemokrata Zdeněk Frierlingert nevezte ki az új, koalíciós kormány elnökének, amely programját 1945. április 5-én Kassán hozta nyilvánosságra. A kassai kormányprogramnak elsősorban a VIII. fejezete érintette a legérzékenyebben a magyar nemzetiségű lakosságot. A VIII. fejezet a következőket helyezte kilátásba a magyar nemzetiséggel kapcsolatosan: „1. a csehszlovák állampolgárságot csak azoknak a magyar nemzetiségű lakosoknak hagyják meg, akik antifasiszták voltak, részt vettek a Csehszlovákia felújításáért folytatott ellenállási mozgalomban, vagy pedig üldözték őket a köztársasághoz való hűségükért, 2. a többi magyar nemzetiségű lakos csehszlovák állampolgársága megszűnik, de lehetővé teszik nekik az optálást; minden ilyen irányú kérelmet külön vizsgálnak meg, 3. azok a magyar nemzetiségű személyek, akik büntényt követtek el a köztársasággal vagy más nemzetekkel szemben, főképp a Szovjetunió ellen, bíróság elé kerülnek, megfosztják őket csehszlovák állampolgárságuktól és örökre kitiltják őket a köztársaság területéről”.¹⁹ A kassai kormányprogram, ha a szó betű szerinti értelmében valamelyest „lazított” is a kollektív felelősség elvén, a valóságban annak a szelleme hatotta át, hiszen a magyar nemzetiségű lakosság túlnyomó többségét hontalanságra szándékozott ítélni, és ezzel a jog sáncain kívülre helyezte őket.

Az SZNT belügyi megbízottja már 1945. április 7-én elrendelte, hogy a magyarok által lakott településeken nem lehet nemzeti bizottságokat alakítani, s ha netán ilyenek mégis létrejöttek, fel kell oszlatni azokat. A nemzeti bizottságoknak ugyanis csak csehszlovák állampolgárok lehettek a tagjai. Ahol a szlovák lakosság csekély létszáma miatt nem lehetett a – magyarok nélkül – nemzeti bizottságokat létrehozni, oda szlovák közigazgatási megbízottakat küldtek vagy neveztek ki, akik azután tanácsadókat állíthattak maguk mellé a helyi magyar nemzetiségű lakosság köréből is. Ugyanígy a magyarok nem lehettek sem a politikai pártoknak, sem a tömegszervezeteknek tagjai, pontosabban felvételükről kizárólag az illetékes központi titkárságok dönthettek.²⁰ Április–május folyamán az SZNT elbocsátotta állásukból a magyar nemzetiségű közalkalmazottakat, majd őket nem sokkal később a magánalkalmazottak menesztése is követte. A magyar nemzetiségiek tulajdonában levő kis- és középüzemek, a kisiparosok műhelyeit is beleértve, nemzeti gondnokság alá kerültek. A városokban, s különösen Pozsonyban tömeges méreteket öltött a magyar nemzetiségű lakosság lakásainak igénybevétele, gyakran az érintettek internálásával egybekötve. A magyar nyelvű iskolák nem nyithatták ki kapuikat a tanulóifjúság előtt, hiszen az oktatás nyelve csak a szlovák lehetett. Sőt, főleg a vegyes lakosságú településeken és a városokban a magyar nemzetiségű lakosság – családi otthonain kívül – sehol nem beszélhetett az anyanyelvén, hacsak nem akarta magát kitenni különböző sértéseknek és atrocitásoknak. A fentebbiek ellenére sem lehet azonban a

¹⁹ *Juraj Zvara*: i. m. 27; *Arató Endre*: A magyar–csehszlovák viszony ötven éve. 71.

²⁰ *Arató Endre*: i. m. 70.

magyar nemzetiségű lakosságot sújtó rendeletek maradéktalan érvényesüléséről beszélni, legalábbis 1945 nyaráig. A szovjet hadsereg jelenléte ugyanis korlátokat szabott a magyar nemzetiségű lakosság üldözésének. Jellemzően az SZNT belügyi megbízotti hivatala 1945. áprilisában a felszabadító Vörös Hadsereg parancsnokságához fordult és szorgalmazta, hogy az oszlassa fel a magyar nemzetiségű vidékeken megalakított nemzeti bizottságokat.²¹ De a helyi szlovák lakosság egy része sem mindig támogatta a hatóságokat a magyar nemzetiség elleni fellépéseiben, az olykor kilengésekben is kifejezésre jutott túlkapásokban.

Beneš elnök 1945. május 9-én jelentette be, hogy „a németek és magyarok túlnyomó részének el kell tőlünk mennie”.²² Ez a bejelentés azonban egyelőre csak azokat érintette ténylegesen, akik 1938. november 2-a után költöztek a Felvidékre. Az említetteket május közepétől kisebb-nagyobb csoportokban, ingóságaiktól is túlnyomórészt megfosztva távolították el a köztársaság területéről. Ez az akció sokezer magyar nemzetiségű személyt érintett, és a Magyarországgal aláírt 1945. január 20-i fegyverszüneti megállapodás megsértésével történt. Hiszen a fegyverszüneti megállapodás kizárólag a fegyveres testületek és az állami hivatalnokok visszavonására kötelezte az Ideiglenes Nemzeti Kormányt.²³

A pozsonyi Pravda 1945. augusztus 7-i számában közölte, hogy a németeket és magyarokat megfosztották csehszlovák állampolgárságuktól, a köztársasági elnök 33/1945. sz. dekrétuma értelmében. Ennek a dekrétumnak az augusztus 2-i kibocsátási időpontja egyáltalán nem volt a véletlen műve, hanem mintegy alátámasztotta azt az elhatározást, miszerint a csehszlovák kormány a szövetséges nagyhatalmak potsdami értekezletéhez fordult a magyar nemzetiségű lakosság „népcsere” útján történő kitelepítése érdekében.²⁴ A potsdami értekezlet is elutasította a szóban forgó csehszlovák kérést, de a magyarországi németekre vonatkozó döntésével valójában reményeket ébresztett a csehszlovák kormányban a magyarok kitelepítésének a majdani lehetőségét illetően.²⁵ Ennek megfelelően Csehszlovákia a későbbiekben már arra is nyomatékosabban hivatkozott, hogy Magyarország a németek kitelepítése után „megüresedett” településeken helyezze el a csehszlovákiai magyar nemzetiségű lakosságot. A 33-as elnöki dekrétum életbelépése azonban már egymagában is komolyan sújtotta a magyar nemzetiséget, mert ettől kezdve lényegében elesett az egészségügyi ellátástól, a nyugdíjtól, valamint azoktól a szociális juttatásoktól, amelyeket nem nélkülözhetett, ha élni akart.

A potsdami értekezlet elégedetlenséggel töltötte el a csehszlovák hivatalos köröket és a közvéleményt, s ez elsősorban a magyar nemzetiséggel szembeni türelmetlenség fokozódásában öltött testet. 1945. október 1-én hatályba lépett a 88/1945. sz. elnöki dekrétum, amelynek alapján a férfiakat 16–55, a nőket pedig 18–45 éves korig közmunkára lehetett kirendelni, a lakóhelyüktől távoleső vidékekre is. A sajtó újabb rendelkezéseket sürgetett a további föld elkobzások érdekében.²⁶ Ezenkívül a polgári sajtóban,

²¹ Uo. 69–70.

²² Čas, 1945. aug. 12.

²³ Nemzetközi szerződések 1918–1945. 573.

²⁴ Pravda, 1945. aug. 7.

²⁵ Nemzetközi szerződések 1918–1945. 656.

²⁶ Pravda, 1945. dec. 1.

a magyar nemzetiségnek a magyarországi szlovákokkal való mielőbbi kicserélése mellett, olyan hangok is felszínre kerültek, amelyek ugyanolyan rendszabályok bevezetését sürgették, mint amilyeneket a csehszlovák hatóságok a németekkel szemben alkalmaztak.²⁷

*

A csehszlovákiai magyar nemzetiségű lakosság helyzetének kedvezőtlen alakulására 1945 április közepétől kezdett a hazai sajtó jobban felfigyelni. De még ezután is, egy ideig, kissé bizonytalanul reagált azokra a hírekre és híresztelésekre, amelyek Csehszlovákiából származtak és a magyar közvéleményhez eljutottak. Nemcsak melegen méltatott minden türelmet és megértést tanúsító csehszlovák megnyilatkozást ebben a kérdésben, hanem szinte sugallta is azokat. Így a Kis Újság arról írt – Beneš elnökhöz címezve sorait –, hogy „Ma tehát mindkét oldalon olyan férfiak állnak az élen, akik a közeledést, az őszinte baráti viszony megteremtését és a szoros gazdasági kapcsolatok kiépítését óhajtják.”²⁸ A Szabad Nép „Makulátlan a demokratikus magyarság becsülete” címmel méltatta az SZNT elnökének többek között a szlovák „alibisták”, az újsütetű demokraták magyarellenos magatartását is elítélő szavait.²⁹ A lap ezzel a mondanivalójával tulajdonképpen kettős célt kívánt elérni: egyfelől a magyar közvélemény megnyugtatótatását, másfelől pedig az éles különbségtétel szükségességét a szlovák kommunisták és demokraták, illetőleg a polgári nacionalizmus képviselői között. A kommunista sajtóban azonban a bizakodást nemsokára az aggodalom hangjai váltják fel. A Szabad Nép „Milyen lesz a magyarok helyzete a csehek és szlovákok föderatív államában?” c. cikkében már mind a két lehetőségre utalt, amikor azt írta, hogy „Kollektív felelősségre vonás – vagy együttműködés a magyar demokratákkal”.³⁰

A politikai sajtó természetesen többnyire az illető pártok véleményét tolmácsolta, amelyeknek a vezetőségei is mind többet voltak kénytelenek foglalkozni a csehszlovákiai magyar nemzetiség problémáival. A Nemzeti Parasztpárt Intéző Bizottságának 1945. május 3-i ülésén hangzott el az a vélemény, hogy Csehszlovákiában „a kisebbségi magyarság helyzete tarthatatlanná vált”.³¹ De a keserűség és borúlátás hangjai csendültek ki a Szociáldemokrata Párt pártvezetőségének a május 10-i beszámolójából is.³² Hasonlóan a csehszlovákiai magyar nemzetiségű lakosság sorsa feletti aggodalom tükröződött a Magyar Kommunista Párt Politikai Bizottságának május végi – nemzetközi kérdéseket tárgyaló – ülésén.³³ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány – a koalíciós pártok állásfoglalásaival összhangban – 1945 áprilisától júliusáig nem kevesebb mint 27 alkalommal fordult a SZEB-hez a csehszlovákiai magyar nemzetiség ügyében, mindenekelőtt a köztársaságból történő nagyszámú kiutasítások miatt.³⁴ Miután azonban mind nyilvánvalóbbá vált, hogy Csehszlovákia a magyar nemzetiségű lakosság egy részét a Magyarországon élő szlovákokkal

²⁷Čas, 1945. okt. 24.

²⁸Kis Újság, 1945. ápr. 18.

²⁹Szabad Nép, 1945. máj. 31.

³⁰Szabad Nép, 1945. jún. 9.

³¹PI Arch. 284. f. XIII. cs.

³²PI Arch. 253/1–5.

³³PI Arch. 274/3–1.

³⁴OL M. 1/IV–10.

kívánja „népcsere” útján kicserélni, a fennmaradó részt pedig a magyarországi németek helyére tervezik kitelepíteni, Gyöngyösi János külügyminiszter a június végi békécsabai beszédében válaszolt „félhivatalosan” ezekre a csehszlovák elképzelésekre. A külügyminiszter kijelentette, hogy a magyar kormány népcserét vagy kitelepítést a maga részéről soha nem kezdeményezne és ahhoz csakis nemzetközi megállapodás alapján járulna hozzá. Ugyanakkor leszögezte azt is, hogy Magyarországon az itt élő nemzetiségek számára, s ezen belül a szlovákok számára is, teljes egyenjogúságot biztosít az Ideiglenes Nemzeti Kormány politikai, gazdasági és kulturális téren egyaránt. Ha azonban akár a magyarországi szlovákság tömegei, akár egyesek mégis szívesebben választanák hazájukul Csehszlovákiát, ennek útjába a magyar kormány semmiféle akadályt nem gördít, sőt a kitelepülőeknek a tulajdonukra megadja mindazokat a biztosítékokat, amelyeket Csehszlovákia az általa kiutasított magyaroknak megadott vagy meg fog adni.³⁵

A Világ, a Polgári Demokrata Párt lapja „Angol jegyzék Csehszlovákiához a kisebbségi kérdésben” c. cikkében számolt be arról, hogy a brit kormány felhívta Csehszlovákia figyelmét, „nem járul hozzá a tömeges kitelepítés politikájához, és megítélése szerint ezt a kérdést az ellenőrző hatalmaknak együttesen kell elintéznie, nem pedig a csehszlovák kormánynak egymagában”.³⁶ A brit kormány jegyzéke lényegében megegyezett az USA Külügyminisztériumának az Ideiglenes Nemzeti Kormányhoz intézett 1945. június 12-i emlékiratával, amely népcsoportok nemzetiségi alapon történő felelősségre vonása és az illető országból való tömeges kiutasítása ellen foglalt állást.³⁷ Az amerikai és a brit kormányt persze nem elsősorban a magyar nemzetiségű lakosság csehszlovákiai helyzete érdekelte, hanem a németek sorsa, pontosabban a kitelepítésnek a német kérdéssel való összefüggése.³⁸ Ezt bizonyítja egyébként az is, hogy az előbbihez hasonló lépésre a csehszlovákiai magyarok ügyében egyelőre sem Nagy-Britannia, sem az USA nem szánta el magát.

A potsdami értekezlet állásfoglalásai, legalábbis ami a csehszlovákiai magyar nemzetiség sorsát illette, megnyugvással töltötték el mind a párt- és kormányköröket, mind a szélesebb közvéleményt Magyarországon. Ezt fejezte ki Erdei Ferencnek, az NPP egyik vezetőjének ama véleménye is, hogy „a konferencia nem támogatta a magyarok kitelepítését, a csehszlovák törekvések ellenére sem”.³⁹ De ez a megnyugvás korainak bizonyult, mert Csehszlovákia magatartása a magyar nemzetiséggel kapcsolatban nem változott, sőt bizonyos fókig keményebbé vált. A Potsdam után is folytatódó kiutasítások arra kényszerítették az Ideiglenes Nemzeti Kormányt, hogy újabb jegyzékben tiltakozzék a SZEB-nél a csehszlovákiai magyarság helyzetének további romlása miatt.⁴⁰ Az SZDP XXXIV. kongresszusa szintén erőteljesen hallatta hangját az ügyben.⁴¹ Az MKP PB az 1945. augusztus 15-i ülésén ugyancsak „változatlanul megoldatlannak” tekintette a csehszlovákiai magyarság sorsát. Az FKGP viszont már mindinkább belpolitikai céljai, konkrétan a nemzetgyűlési választásokon való szereplése szempontjából foglalkozott a csehszlovákiai magyar nemzetiség helyzetével, és ez abban is kifejezésre jutott, hogy a

³⁵ Szabad Nép, 1945. júl. 4.

³⁶ Világ, 1945. jún. 20.

³⁷ OL M. 1/II–28.

³⁸ OL M. 1/IV–62.

³⁹ PI Arch. 284. f. XIII. cs.

⁴⁰ Kis Újság, 1945. aug. 21.

⁴¹ PI Arch. 253/1–2; 274/3–7.

csehszlovák politika és sajtó magyarellenességére mintegy válaszul, a nacionalizmussal a nacionalizmust igyekezett szembeállítani.⁴²

A munkáspártok, s közelebbről a kommunista párt határozottan elutasított mindenfajta nacionalizmust és a két szomszédos ország népei egymásrautaltságának a felismerése, valamint e felismerésből adódó következtetések kölcsönös levonásának a szükségessége mellett szállt síkra. De ezzel egyidejűleg sem hallgatta el a csehszlovákiai magyar nemzetiségű lakosság sorsa iránti érdeklődését, és reálisan tájékoztatta a közvéleményt nem csupán a csehszlovák magatartásról, hanem a külföld álláspontjáról is ebben a kérdésben.⁴³ Az MKP 1945 szeptember és október folyamán több alkalommal is kifejtette véleményét — részben a csehszlovák hivatalos megnyilatkozásokra és a sajtóhangokra, részben az itthon is felszínre került negatív jelenségekre válaszolva — Csehszlovákia nemzetiségi politikájáról. Mégpedig a csehszlovák kitelepítési politika elutasítását összekötötte a magyar nemzetiségű lakosság alapvető érdekeinek védelmével, amit a szomszédos állammal kiépítendő szoros kapcsolatok és barátság útján kívánt megvalósítani.⁴⁴

Tildy Zoltán miniszterelnök 1945. november 30-i programbeszédében a két ország jószomszédi viszonya megteremtésének a legnagyobb akadályát szintén a csehszlovák kormánynek a magyar nemzetiséggel szemben tanúsított magatartásában látta. „A demokratikus Magyarország jószomszédi viszonyt igyekszik teremteni a Csehszlovák Köztársasággal is. Be kell vallanunk — hangsúlyozta Tildy —, hogy ez az igyekezetünk eddig nem járt eredménnyel, mert a jószomszédi viszonyt a Szlovákiában végbemenő és az ottani magyarságot súlyosan érintő események miatt kellőképpen kialakítani nem tudtuk. Köztudomású, hogy Csehszlovákiában magyar állampolgárokat vagyonuktól megfosztanak, nagy tömegekben kiutasítanak, vagy internáló táborban tartanak fogva azért, mert magyarok. A csehszlovákiai magyarságot megfosztották politikai jogaitól, kulturális életlehetőségeitől, sőt különböző vagyonelkobzó és jogfosztó intézkedések után ma már az anyagi életfenntartás lehetősége is kétséges számukra.”⁴⁵ A jószomszedság megteremtése útjában álló akadályokat természetesen Tildy miniszterelnök sem háríthatta el, hiszen annak eszközei nem a magyar, hanem kizárólag a csehszlovák kormány kezében voltak.

*

1945 december elején Gyöngyösi János külügyminiszter — a csehszlovák kormány meghívására — utazott el Prágába, hogy közvetlen megbeszélés alapján keresse és találja meg a két állam közötti vitás kérdések megoldását. A december 3–6. között lefolyt tárgyalásokon Csehszlovákiát Vladimír Clementis külügyi államtitkár képviselte.⁴⁶

A tárgyalások során Clementis azt az álláspontot fejtette ki, hogy bár kormánya a magyar nemzetiséget és a német kisebbséget nem azonos módon ítéli meg, mégis ragaszkodik a magyarok csehszlovákiai helyzetének végleges rendezéséhez. Ezzel kapcsolatosan

⁴² Kis Újság, 1945. aug. 29. és 31.; valamint szept. 2., 14. és 19.

⁴³ Szabad Nép, 1945. okt. 26.

⁴⁴ A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 158.

⁴⁵ Nemzetgyűlés Naplója. Bp. Athenaeum. 1966. I. köt. 25.

⁴⁶ OL M. 1/IV–66.

azonban nyomban leszögezte, hogy a rendezés nem valósulhat meg a Magyarország javára történő határkiigazítás formájában. Ennek indokául többek között Magyarország második világháborús szerepét, valamint azt hozta fel, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány nem hajtotta végre a fegyverszüneti megállapodásból adódó kötelezettségeit Csehszlovákiával szemben. A magyar sajtó, s különösen a rádió Csehszlovákia ellen folytatott „hadjárata” pedig csak tovább rontották a tárgyalásokhoz feltétlenül szükséges bizalom légkörének a kialakulását a csehszlovák kormányban és közvéleményben. Clementis utalt arra is, hogy a vagyonek Kobzások végrehajtását kormánya azért függesztette fel, mert bízik a magyar kormánnyal való megegyezés lehetőségében.⁴⁷ A külügyi államtitkár a vitás kérdések közül a lakosságcserét tekintette a legfontosabbnak. Ennek megvalósításával kapcsolatosan azt javasolta, hogy Csehszlovákia az önként hazatelepülő szlovákok számarányában telepítene át Magyarországra a magyar nemzetiségű személyeket. A lakosságcsere előkészítése céljából külön csehszlovák bizottság utaznék Magyarországra. A magyar kormány ennek a bizottságnak szabad mozgási lehetőséget biztosítana és munkája eredményesebbé tétele érdekében minden támogatást megadna neki. A hazatelepülő szlovákok és a Csehszlovákia által kitelepített magyarok gazdasági felszereléseiket, egyéb ingóságait magukkal vihetnék, ingatlan vagyonukért viszont kárpótlást kapnának. A többi csehszlovákiai magyar – azok kivételével, akik csehszlovák állampolgárságot kapnának – egyoldalú kiutasítás alapján távozna el a lakóhelyéről és települne át Magyarországra. A csehszlovák állampolgárságot elnyert magyar nemzetiségű lakosság sem rendelkezne természetesen semmiféle kisebbségi jogokkal. A magyar kormány azonban arra nézve is kötelezettséget vállalna, hogy sajtójában és rádiójában megszüntet mindenfajta revíziós és lakosságcsere-ellenes propagandát. Mindezzel szemben a csehszlovák kormány nem gördítene akadályt az egyénileg repatriálók útjába, a sajtó pozitív magatartást tanúsítana a lakosságcserevel szemben és beszüntetnék a magyarok belföldre és külföldre való át-, illetőleg kitelepítését, a háborús bűnösök, valamint azok kivételével, akik 1938. november 2. óta élnek Csehszlovákiában. Végül a lakosságcsere koordinálására csehszlovák–magyar vegyes bizottság felállítását javasolta a külügyi államtitkár.⁴⁸

A magyar külügyminiszter elismerte, hogy Magyarország a fegyverszüneti megállapodásban vállalt jóvátételi kötelezettségeinek részben saját hibáján kívül, részben az ország rendkívül súlyos gazdasági helyzete miatt valóban nem tudott maradéktalanul eleget tenni.⁴⁹ A rádió és a sajtó tevékenységét illetően pedig azt jegyezte meg, hogy azok elég sokáig szó nélkül hagyták a magyar nemzetiségű lakossággal szemben foganatosított csehszlovák jogfosztó rendszabályokat. A kétoldalú tárgyalások legfontosabb kérdésének egyébként ő is a lakosságcserét jelölte meg. Kijelentette, hogy a magyar kormány a lakosságcsere módszerét elvileg helyteleníti, de a két ország közötti „bizonyos nyugalmi helyzet” megteremtésének az elősegítése érdekében nem zárkózik el a magyarországi szlovákok önkéntes áttelepülése elől. Sőt, azt is tudomásul veszi, hogy a szlovák áttelepülők létszámának megfelelő magyar nemzetiségű személyt telepítsenek ki Csehszlovákiából Magyarországra. Ugyanakkor határozottan elutasította azt a javaslatot, illetőleg tervet, amely az egyoldalú kiutasításokra vonatkozott és a lakosságcsere is csak abban az

⁴⁷OL M. 1/IV–66.

⁴⁸OL M. 1/IV–66.

⁴⁹OL M. 1/IV–66.

esetben mutatkozott hajlandónak, amennyiben a csehszlovák kormány az ott élő magyar nemzetiség emberi, polgári és kisebbségi jogait biztosítja „a jelenre és a jövőre” vonatkozólag is.⁵⁰ A magyar nemzetiség érdekeit sértő rendszabályok végrehajtásának és az egyoldalú kiutasításoknak a felfüggesztését, illetőleg hatályon kívül helyezését pedig a két kormány közötti megegyezés előfeltételének tekintette. A külügyminiszter egyébként készen mutatkozott a csehszlovák kormánynak azt a törekvését is méltányolni és tiszteletben tartani, hogy Csehszlovákia a csehek és szlovákok nemzeti államává akar válni, azzal a feltétellel, ha tudomásul veszi, hogy ez a kérdés kitelepítéssel nem oldható meg, hanem a főleg „földművelő magyaroknak a hozzájuk tartozó földdel, területekkel való átadásáról lehet szó”.⁵¹ Gyöngyösi azonban azt a meggyőződését is kifejezte, hogy ha a csehszlovák kormány a magyar nemzetiségű lakosság kisebbségi jogait érvényesítette volna, a szóban forgó vitás kérdések fel sem merülnének. A külügyminiszter befejezésül a vitás kérdések eldöntésére olyan vegyes bizottság létrehozását indítványozta, amelyben a szövetséges nagyhatalmak is képviseltetnék magukat.

A prágai tárgyalásokon megegyezésre nem került és nem is kerülhetett sor. Hiszen a két kormány képviselője homlokegyenest ellenkező oldalról közelítette meg a nemzetiségi kérdést. De nem voltak azonosak a tárgyaló felek „pozíciói” sem. Clementis a győztesek sorába tartozó Csehszlovákiát képviselte, Gyöngyösi pedig a legyőzött Magyarországot. A tárgyalások során mégis felmerültek olyan szempontok, létrejöttek olyan kiindulópontok, amelyeken elindulva legalábbis a jövőre vonatkozólag csökkenteni lehetett az ellentéteket. Mindezek egyelőre persze gyakorlatilag csak a tárgyalások esetleges folytatásának a lehetőségét kínálták.

Az eredménytelenül végződött prágai tárgyalásai után Gyöngyösi külügyminiszter 1946 február elején tett újabb kísérletet arra, hogy valamilyen megegyezésre jusson a csehszlovák kormány képviselőivel a magyar nemzetiségű lakosság ügyében.⁵² A megegyezés létrehozását sürgette, hogy a csehszlovák kormánynak a magyar nemzetiség megítélésével kapcsolatos korábbi álláspontja 1945 decemberében és 1946 januárjában sem változott meg érdemlegesen. Sőt, a csehszlovák sajtó — pártállásra való tekintet nélkül — éles támadásokat intézett Magyarország ellen és fokozta kampányát a magyar nemzetiség mielőbbi eltávolításának a kikényszerítése érdekében.⁵³ Ehhez járult, hogy a magyar kormánynak a szövetséges nagyhatalmaknál nem sikerült kieszközölnie, hogy azok jobb belátásra, engedékenyebb magatartásra késztessek Csehszlovákiát a magyar nemzetiséggel szemben.⁵⁴ A Schoenfeld követ 1946. február 9-én — a magyar külügyminiszter 1945. november 20-i és december 11-i jegyzékére válaszul — hivatalosan is közölte, hogy az USA „nem tartja megvalósíthatónak” nemzetközi bizottság életrehívását a magyar–csehszlovák kérdés megvizsgálására, vagy bármely lakosságcsere ellenőrzésére. Ennek megfelelően nem támogatja Magyarország kívánságát sem Szlovákia magyarlakta területeinek nemzetközi ellenőrzésére vonatkozólag. Ugyanakkor Schoenfeld azt is leszögezte, hogy „az Amerikai Egyesült Államok kormánya el fog ismerni és támogatni fog egy

⁵⁰ OL M. 1/IV–66.

⁵¹ OL M. 1/IV–66.

⁵² OL M. 1/IV–66.

⁵³ Čas, 1946. jan. 6., 15., 20. és 24.; Pravda, 1946. jan. 29.

⁵⁴ OL M. 1/IV–69.

olyan emberséges megoldást, amelyben Magyarország és a Csehszlovák Köztársaság kormányai szabadon egyeztek meg egymás között”.⁵⁵ Azok után tehát, hogy a nyugati nagyhatalmak lényegében kizárólag a kétoldalú megegyezést tekintették ebben a kérdésben a járható útnak, a magyar kormánynak nem is maradt tulajdonképpen más választása, mint a tárgyalások újrafelvétele Csehszlovákiával.

A vitás kérdések, közelebbről a lakosságcserevel kapcsolatos tárgyalások folytatására 1946. február 6–10-én került sor ismét Prágában.⁵⁶ A második prágai tárgyalásokon megállapodás jött létre a két kormány képviselői között, amely az együttesen kidolgozott magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezmény-tervezetben öltött testet. A prágai tárgyalások lefolyásáról és a megállapodásról 1946. február 16-án számolt be Gyöngyösi János – az időközben megalakult – Nagy Ferenc-kormány ülésén.⁵⁷ Eszerint a magyar kormány hozzájárul ahhoz, hogy a magyarországi szlovákok önkéntesen áttelepülhessenek Csehszlovákiába. Csehszlovákia a szlovákok áttelepülésének előkészítésére, a jelentkezésekre vonatkozó nyilatkozatok átvételére és az egész áttelepülési akció lebonyolítására kormánybizottságot küldhet Magyarországra. A magyar kormány e bizottság tevékenységéhez minden támogatást megad, biztosítja számára az ország területén a szabad mozgást és a szlovák nemzetiségű lakossággal való közvetlen érintkezés lehetőségét. A bizottság az áttelepülés ösztönzése érdekében írásban és szóban, valamint a magyar rádió útján propagandát fejthet ki a szlovákok körében, azonban kizárólag csak szlovák nyelven. Ezenkívül minden érintett községben két nyilvános gyűlést is tarthat. A propaganda-tevékenységre 6 hét áll rendelkezésére, de a bizottság és annak tagjai minden esetben kötelesek tartózkodni a magyar állam szuverenitásába ütköző, vagy a magyar néppel ellenséges bárminemű megnyilvánulástól.

A magyarországi szlovákoknak az áttelepülési szándékukat – az egyezmény aláírásától számított – három hónapon belül kellett a bizottságnál bejelenteniük. A jelentkezést azonban még további egy hónappal később is – igazolt késedelem esetén – érvényesnek kellett tekinteni. A bizottság az áttelepülésre jelentkezettek névsorát és egyéb adatait – a 3 hónapos jelentkezési határidő után 1 hónappal, illetve a póthatáridő után 15 nappal – köteles volt közölni a magyar kormánnyal.⁵⁸

Csehszlovákia – az egyezmény-tervezetből kitűnően – jogot szerzett arra is, hogy az áttelepülő szlovákok számával egyenlő számú olyan magyar nemzetiségű lakost távolítson el, pontosabban jelöljön ki kitelepítésre a köztársaság területéről, aki az állampolgár-

⁵⁵ W. Mitchell-Carse, a budapesti brit misszió képviselője – az USA állásfoglalását követően – csak több mint egy hónappal később, 1946. márc. 19-én válaszolt a magyar külügyminiszter jegyzékére. A brit válasz ugyancsak elutasító volt, bár valamelyest tovább ment Schoenfeld közlésénél: „Őfelsége kormánya nem akar részt venni semmilyen, a csehszlovákiai magyar kisebbség kérdését vizsgáló, vagy a csehszlovák–magyar lakosságcserét a magyar kormány által javasolt módon ellenőrző nemzetközi bizottságban. Őfelsége kormányának az a véleménye, hogy ezt a kérdést bilaterális alapon, a két érdekelt kormánynak kell elintéznie. Továbbá nem hajlandó a csehszlovák kormányt bármely, Magyarország javára történő határkiigazítás elfogadtatására rábírní, bár nem tagadná meg az elismerést bármely olyan módosítástól, amelyben a két érdekelt állam egymásközt szabadon megegyezett” (OL. M. I/IV–69). A szovjet kormánynak a szóban forgó magyar jegyzékekre adott választát nem ismerjük.

⁵⁶ OL M. I/IV–66.

⁵⁷ OL M. I/IV–66.

⁵⁸ OL M. I/IV–66.

ságát a vonatkozó csehszlovák jogszabályok értelmében elveszítette. Ezen túlmenően a csehszlovák kormány kitelepíthetett még — az SZNT 1945. május 5-én kelt rendeletének 1—4. és 5. §-a alá eső — háborús bűnösnek minősített személyeket is, akiknek száma azonban az 1000 főt nem haladhatta meg. A fentebbieket Magyarország kivétel nélkül köteles volt befogadni és az állampolgárságot is megadni nekik. Ugyanakkor a Magyarországra telepítendőek létszámánál figyelembe kellett venni a Csehszlovákiából már kiutasított, vagy onnan elköltözött személyeket is, kivéve a háborús bűnösnek minősítetteket. Csehszlovákia kötelezettséget vállalt arra is, hogy az általa kitelepítésre kijelölt magyarok társadalmi, vagyoni és foglalkozásbeli összetétele arányosan megfeleljen a magyar nemzetiségű lakosság rétegződésének. A kitelepítésre jelölt személyek ingóságait minden vám, illetőleg kiviteli és behozatali korlátozás nélkül magukkal vihetik; ingatlanuk viszont a csehszlovák államra szállnak át, amelyekért az kártérítést köteles fizetni, kivéve az 50. kat. hold feletti birtokrészt. A magyarok átköltöztetésével járó költségek a magyar államot, az áttelepülő szlovákoké pedig Csehszlovákiát terheltek.⁵⁹

Az egyezmény végrehajtásának megkönnyítésére egy 2—2 tagból álló vegyes bizottság létrehozását irányozták elő, amelynek elnökét „az Egyesült Nemzetek állampolgárai közül” választották volna.⁶⁰ A vegyes bizottságban elhangzott javaslatok általában csak egyhangú szavazat esetén léphettek érvénybe, de ennek hiányában az elnök állásfoglalása volt a döntő.

A két kormány képviselői a lakosságcsere egyezmény-tervezethez jegyzőkönyvet mellékeltek.⁶¹ A jegyzőkönyvben a csehszlovák kormány ígéretet tett arra, hogy a magyar nemzetiségű lakosság helyzetének végleges rendezéséig felfüggeszti a kitelepítésre és a belső széttelepítésre vonatkozó rendszabályai végrehajtását, valamint nem folyamodik további vagyonelkobzásokhoz sem, s az elbocsátott magyar nemzetiségű közalkalmazottak és nyugdíjasok részére — létminimumuk fenntartásához szükséges — szociális segítyt biztosít. Ezekkel egyidejűleg a csehszlovák kormány a jegyzőkönyvben is rögzítette ama jogát, hogy amennyiben a magyar nemzetiséggel kapcsolatos eredeti tervét a később folytatandó tárgyalásokon nem tudná keresztülvinni, úgy a kérdést a békekonferencia elé vihesse, vagy pedig más megoldást keressen. A magyar kormány szintén fenntartotta magának azt a jogot, hogy a csehszlovákiai magyar nemzetiségű lakosság ügyét esetleg a békekonferencia döntésére bízza, arra az esetre viszont, ha a csehszlovák kormány a kérdésnek más eszközökkel való rendezéséhez folyamodnék, úgy szabad kezét igényelt magának.⁶²

A minisztertanács Gyöngyösi külügyminiszter beszámolóját tudomásul vette és hozzájárult a lakosságcsere egyezmény aláírásához.⁶³ A lakosságcsere egyezmény — egész tartalmából kitetszően — nem két egyenjogú állam, illetőleg kormány, hanem a győztes Csehszlovákia és a legyőzött Magyarország megállapodása volt. A csehszlovákiai magyar nemzetiségű lakosság sorsának rendezését ettől az egyezménytől már eleve nem is lehetett

⁵⁹OL M. 1/IV–66.

⁶⁰A vegyes bizottság elnökének — közös megállapodással — szovjet állampolgárt szándékoztak felkérni.

⁶¹OL M. 1/IV–66.

⁶²OL M. 1/IV–66.

⁶³OL M. 1/IV–66.

várni. A Magyarország részéről tett úgyszólván példátlan engedményeket legfeljebb azzal lehet magyarázni – a fentebb említettekén túlmenően –, hogy a működésében nemzetközileg korlátozott és magára hagyott kormány – más lehetőséget nem látván – ezzel próbált az egyoldalú kiutasításoknak és a magyar nemzetiségű lakosság szempontjából rendkívül súlyos és sérelmes rendszabályok alkalmazásának gátat szabni. Emellett a magyar kormány az időnyerés taktikáját is megpróbálta persze itt alkalmazni.

A magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezményt 1946. február 27-én írták alá Budapesten a két kormány képviselői.⁶⁴ Az egyezmény aláírását követően – Clementis kezdeményezésére – találkoztak a csehszlovák kormányküldöttség tagjai a koalíciós pártok vezetőivel.⁶⁵ A találkozáson a csehszlovák külügyi államtitkár kifejtette, hogy a lakosságcsere tárgyában létrejött egyezmény korántsem oldja meg a magyar nemzetiség problémáját. Majd megismételte azt a csehszlovák álláspontot, miszerint Csehszlovákia nemzeti állammá akar válni és meg akar szabadulni a német és magyar kisebbségtől. Ezzel összefüggésben Clementis azt javasolta, hogy a két kormány kössön újabb egyezményt és Magyarország – az első egyezmény végrehajtása után is – még Csehszlovákiában maradó magyarokat, akiknek létszámát a külügyi államtitkár mintegy 200 000 főre becsülte, teljes egészében fogadja be. Clementis a nagyobb nyomaték kedvéért azt is kijelentette, hogy a Csehszlovákiában maradó magyarok kisebbségi védelemre egyáltalán nem számíthatnak. Sőt, az egy tömbben élő nemzetiségi lakosságot szét fogják telepíteni a köztársaság különböző tájaira. Végül leszögezte, hogy a Magyarország javára történő területi módosításról semmilyen körülmények között nem lehet szó.

Clementis fentebbi fejtegetéseire elsőként Gyöngyösi János válaszolt az FKGP nevében, miután a jelenlevő Varga Béla őt kérte meg erre. Gyöngyösi egyfelől visszautasította Clementis „téziseit”, másfelől pedig igyekezett bebizonyítani, hogy az FKGP minden szomszédos állammal, így Csehszlovákiával is, együttműködésre törekszik. Ugyanakkor kijelentette, hogy a béke, nyugalom, biztonság és együttműködés csak a megoldatlan problémák felszámolása esetén lehetséges a két ország között. Szerinte a magyar nemzetiségű lakosság kitelepítése vagy széttelepítése olyan nagy elkeseredést szülne Magyarországon, amely lényegében lehetetlenné tenné a Magyarország és Csehszlovákia közti jóviszony megteremtését. „A kisgazdapárt úgy érzi – hangsúlyozta Gyöngyösi –, hogy felelőséggel tartozik a magyar nemzettel, a csehszlovákiai magyarsággal és az utókorral szemben. Ettől eltekintve önként már azért sem kötne ilyen megegyezést, mert a jelenlegi demokratikus vezetőséget a nemzeti közvélemény ilyen megállapodás esetén elsöpörné.”⁶⁶ Gyöngyösi mintegy véleménye összegezeként azt a következtetést vonta le – Varga Béla egyetértésével –, hogy a Clementis által javasolt „megoldás” éppen úgy elfogadhatatlan, mint ahogy tiltakozni kell az ellen is, amit a csehszlovák külügyi államtitkár javaslatának az elutasítása esetére kilátásba helyezett. Rákosi Mátyás mindezekelőtt arra mutatott rá, hogy Clementis javaslatának elfogadása a magyar népi demokrácia bukását jelentené, ami természetesen hatással volna a csehszlovákiai viszonyok jövőbeni alakulására is. A magyar kommunisták sem járulhatnak hozzá olyan egyezmény megkötéséhez – mondta az MKP főtitkára –, amelynek alapján „az egész szlovákiai

⁶⁴ Szabad Nép, 1946. febr. 28.

⁶⁵ OL M. I/IV–66.

⁶⁶ OL M. I/IV–66.

magyarság át volna telepítendő Magyarországra”.⁶⁷ Szakasits Árpád és Kovács Imre az SZDP, illetőleg az NPP nevében csatlakozott az előttük felszólalók véleményéhez. Veres Péter viszont az elhangzottakat még azzal egészítette ki, hogy ő méltányolja Csehszlovákiának a nemzeti állam megteremtésére vonatkozó igényét, hiszen „mi is azt akarjuk”, persze nem Clementis felfogása értelmében.⁶⁸

A csehszlovák kormányküldöttség tagjainak a koalíciós pártok vezetőivel folytatott megbeszélésén is újra felmerült az a gondolat, hogy további kölcsönös engedményekkel, esetleg bizonyos területi módosításokkal jusson a két szomszédos népi demokrácia közelebb egymáshoz. A találkozón résztvevők álláspontja azonban e téren olyannyira távol állt egymástól, hogy a végleges megállapodásra — kétoldali tárgyalások alapján — úgyszólván semmilyen kilátás nem mutatkozott. A február 27-i találkozó után egyébként már a kommunista sajtó is erőteljesebben adott hangot a magyar és a csehszlovák álláspontban kifejezésre jutó lényeges különbségeknél. A Szabad Nép a magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezmény aláírásáról szóló tudósításában alapjában véve a tárgyalásokon felmerült minden fontosabb kérdéstről — a területi kérdést kivéve — tájékoztatta olvasóit.⁶⁹

*

A Csehszlovák Áttelepítési Bizottság — a lakosságcsere egyezmény idevágó pontja értelmében — 1946. március 4-én kezdte meg tevékenységét Magyarországon. A bizottság tagjai és szakértői sorra járták mindazokat a magyarországi településeket, ahol szlovák nemzetiségű lakosság élt. Gyűléseket és előadásokat rendeztek, csoportos és egyéni beszélgetéseket folytattak, valamint írásos propagandaanyagot osztottak szét, terjesztettek a szlovákság körében. Emellett kiadták a hetenként háromszor megjelenő Sloboda c. lapot, továbbá több mint másfél hónapon keresztül — napi 30 perces adásban — a CSÁB rendelkezésére állt a budapesti rádió is.⁷⁰

De a CSÁB működésének már az első napjaiban, heteiben kiderült, hogy annak tagjai igen „rugalmasan” értelmezik és kezelik a lakosságcsere egyezményt, a szlovák nemzetiségű lakosság hazatelepülésének az előkészítését. Különösen az engedély nélkül érkező „szakértőkkel” volt sok probléma. Írók, színészek, újságírók, papok és a szlovák társadalmi élet különböző politikai beállítottságú képviselői úgyszólván minden ellenőrzés nélkül fejtették ki a tevékenységüket. Az áttelepülés iránti érdeklődés felkeltése érdekében azonban sajátos módon nem annyira a szlovák nemzetiségű lakosság nemzeti öntudatára, hanem a valóban súlyos magyarországi gazdasági helyzetből adódó kilátástalanságra hivatkoztak.⁷¹ Emellett azt is széles körben terjesztették, hogy azokat a szlovákokat, akik most önként nem mennek el, később erőszakkal telepítik át Csehszlovákiába, de akkor már nem kapnak földet. Sőt, az ittmaradókat a magyar hatóságok a Dunántúlon

⁶⁷ OL M. 1/IV–66.

⁶⁸ OL M. 1/IV–66.

⁶⁹ Szabad Nép, 1946. febr. 28.

⁷⁰ A toborzás folyamán szétosztottak 790 000 újságpéldányt, 490 000 brosúrát, 540 000 röplapot, sokezer könyvet, 60 hangversenyt rendeztek, 133 községben 277 népgyűlést szerveztek és 266 előadást tartottak a budapesti rádióban (*Juraj Zvara*: i. m. 32).

⁷¹ PI Arch. 274/4–123.

telepítik szét, illetőleg Csehszlovákiából kitelepített magyarokat költöztetnek a szlovák családokhoz.⁷²

A CSÁB tagjait és az áttelepülést szorgalmazó propagandistákat a legtöbb helyen kétségtelenül élénk érdeklődéssel, olykor lelkesedéssel fogadta a szlovák nemzetiségű lakosság. A Csehszlovákiába való áttelepülés óhaja sokaknál valóban a nemzeti-állami közösséghez való tartozás természetes igényéből táplálkozott. Nem kisebb szerepet játszott azonban a földhözjutás lehetősége is, amelynek jelentőségét csak fokozta az a körülmény, hogy a Tiszántúlon az 1945. évi földreform után is számottevő tömegek maradtak változatlanul föld nélkül. De az áttelepülni szándékozók között voltak olyan szlovákok – és nem szlovákok is –, akiket a könnyű és gyors meggazdagodás, a jólét, esetleg jobboldali múltjuk büntudata, vagy a felelősségre vonás előli menekülés reménye csábított Csehszlovákiába. Ugyanakkor a CSÁB maga sem nagyon idegenkedett a nem szlovák nemzetiségű lakosok, esetenként a németek jelentkezésének az elfogadásától sem. Nem is beszélve a hadifoglyok hozzátartozóinak – szintén nemegyszer nemzeti hovatartozásra való tekintet nélküli – jelentkezéséről, akiknek az előbbieket hazahozatalát ígérték. Azt a felfogást ugyanis, mely szerint Magyarországon lényegében ugyanannyi szlovák van, mint Csehszlovákiában magyar, minden és mindenfajta jelentkező igazolni látszott.⁷³

Az MKP Titkársága 1946. március 18-án foglalkozott behatóbban a CSÁB lakosságcsere egyezményt sértő tevékenységével és propagandájának a túlzásaival. A kommunista párt kezdeményezésére a Nagy Ferenc-kormány március 21-én hivatalos nyilatkozatot adott ki, amely a következőket tartalmazta: „A magyar kormánynak mindig az volt az álláspontja, hogy szabadon távozhat az, aki az országot el akarja hagyni. Teljes és hiánytalan jogvédelemben részesül azonban az, aki Magyarországon akar megmaradni. A magyar kormány politikájának vezető gondolata az, hogy a kitelepülés sohasem kényszer, hanem mindig önkéntes elhatározás alapján történjen és a kitelepülők vagyonukban sérelmet ne szenvedjenek. Áttelepülésről csakis ebben a keretben van szó. Magyar állampolgárt sem most, sem utóbb nem fognak erőszakkal az ország elhagyására kényszeríteni, vagy pedig a kitelepítés alkalmával vagyonától megfosztani. Magyarország területén minden magyar állampolgár törvényeink védelme alatt áll és állni fog a jövőben is.”⁷⁴ A fentebbi nyilatkozat elhangzását és terjesztését egyébként az is sürgette, hogy az érintett vidékek lakossága körében erősen megcsappant a termelőmunka iránti érdeklődés, aminek a tavasz beköszöntével – alapvetően falusi lakosságról lévén szó – igen súlyos következményei lehettek a jövőre nézve. A szlovákok által lakott községekben és falvakban sajátos politikai színezetű átrendeződés ment végbe. Az áttelepülésen kívül ugyanis minden más kérdés csak másodlagos, mellékes szerepet játszott. „Eddig úgy csoportosult a falvak lakossága – állapítja meg egy korabeli jelentés –, hogy az egyik oldalon állnak a demokrácia hívei, másik oldalon ellenségeink... Ma két csoport van: kitelepülők és ittmaradók.”⁷⁵

Április első felében a magyar sajtóban észrevehetően szaporodtak a csehszlovák kormány nemzetiségi politikáját bíráló hangok. Ezeket – a CSÁB magyarországi működé-

⁷² PI Arch. 274/16–89.

⁷³ PI Arch. 274/16–90.; PI Arch. 284. f. XIII. cs.

⁷⁴ Szabad Nép, 1946. márc. 21.

⁷⁵ PI Arch. 274/16–89.

sének negatív tapasztalatai mellett — elsősorban az táplálta, hogy a Nagy Ferenc-kormány és főleg a baloldali pártok várákozásaival ellentétben, lényegében nem javult Csehszlovákiában a magyar nemzetiségű lakosság helyzete. Sőt, úgy tűnt, hogy a csehszlovák hatóságok magát a lakosságcsere egyezményt is jogfosztásokra használják majd fel. Ebből a szempontból különösen a dolgozó parasztok kerültek veszélybe, mert joggal lehetett tartani attól, hogy az ún. „kis háborús bűnösök”-re vonatkozó rendszabályok alkalmazásával tömegesen vesztik el földjeiket és a „létszámon felüli” kitelepítendőkhöz sorolják őket. Ezenkívül aggodalomra adott okot a csehszlovákiai magyarok összeírásának az elrendelése is, amelynek okairól a magyar kormány jegyzékben kért felvilágosítást Csehszlovákiától.⁷⁶ „Magyarország komoly áldozatokat hozott — mutatott rá a Szabad Nép —, amikor a magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezményt aláírta. Ennek az egyezménynek csaknem minden előnye csehszlovák és csaknem minden hátránya magyar oldalon van. Az egyezmény megkötésével Magyarország meg akarta mutatni; súlyos áldozatok hozatalára is hajlandó, hogy elősegítse Magyarország és Csehszlovákia tartós, békés együttélését... A lakosságcsere egyezmény megkötése óta azonban olyan jelenségek sorát tapasztaljuk, amelyek bizonyítják: Csehszlovákiában a lakosságcsere nem a csehszlovák–magyar kérdés demokratikus megoldása felé vezető hídnak tekintik, hanem ugródeszkának a csehszlovákiai magyarságnak mint nemzetiségi csoportnak a teljes megszüntetésére.”⁷⁷ A Národná Obroda és más csehszlovák lapok, valamint Beneš 1946. április 10-i nyilatkozata újabb állásfoglalásra és válaszadásra kényszerítették a Szabad Népet. A köztársasági elnök ugyanis a magyarországi szlovákok egyik küldöttségének a fogadásán elmondott beszédében a lakosságcsere egyezményt egyszerűen csehszlovák „győzelemként” értékelte és megismételte azt a véleményét is, hogy a magyaroknak el kell hagyniok Csehszlovákiát. A Szabad Nép azt válaszolta az elnöknek, hogy „A németek kitelepítésére van nemzetközi döntés, a magyarokéra nincs és alapos okunk van feltételezni, hogy nem is lesz...”⁷⁸ A lap egyébként már egy korábbi cikkében világosan tisztázta a kommunista pártnak és a magyar népi demokráciának a csehszlovákiai magyar nemzetiségű lakossággal kapcsolatos álláspontját: „A szlovákiai magyar kisebbség emberi, polgári, kulturális jogainak a békeszerződésben való biztosítása az a cél, amelyre a magyar demokráciának törekednie elemi kötelessége.”⁷⁹ Ennek az álláspontnak a kifejtése egyúttal azt is érzékeltette, hogy az MKP is — hasonlóan a koalíció többi pártjaihoz — mindinkább a nemzetközi érvényű rendezést részesítette előnyben és azon belül kereste a kiutat a magyar–csehszlovák lakosságcsere nyilvánvaló zsákutcájából.

A kétoldalú tárgyalások sikerének kilátásait különben is szinte a semmivel tette egyenlővé a Külügyminiszterek Tanácsának 1946. május 7-i állásfoglalása, valamint különösen azok a Párizsból származó diplomáciai jelentések és egyéb információk, amelyek arról számoltak be, hogy Csehszlovákia a Magyarországgal szemben bejelentett területi igényével egyidejűleg változatlanul ragaszkodik a magyar nemzetiségű lakosság kitelepítéséhez is.⁸⁰ Ilyen körülmények között tűzte napirendre május 10-én a nemzetgyűlés az 1946. február 27-i magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezmény törvénybeiktatását.⁸¹ A

⁷⁶ OL M. 1/IV–5.

⁷⁷ Szabad Nép, 1946. ápr. 11.

⁷⁸ Szabad Nép, 1946. ápr. 16.

⁷⁹ Szabad Nép, 1946. ápr. 12.

⁸⁰ PI Arch. 2/15–24.

⁸¹ Nemzetgyűlés Naplója. II. köt. 7.

törvényjavaslat feletti vitában a polgári ellenzék – a közvélemény növekvő kiábrándultságára alapozva – nem csupán a ratifikálás elutasítását követelte, hanem ennek kapcsán – már jóelőre – a baloldali pártokat s főleg a kommunista pártot próbálta felelőssé tenni a kormány egész addigi külpolitikai tevékenységéért, különös tekintettel a sok jóval valóban nem kecsegtető békére.⁸² A nehézségeket tetézte, hogy az FKGP, a koalíció legnagyobb pártja képviselőinek nagy része szintén belpolitikai „tőkét” szeretett volna kovácsolni az ország külpolitikai gondjaiból, nehézségeiből. A szóban forgó képviselők többsége meg sem jelent a nemzetgyűlésben, vagy ha netán megjelentek is ott, közvetlenül a szavazás előtt eltávoztak az ülésteremből. Így a nemzetgyűlés a szavazást – az eredetileg tervezett időpontban – határozatképtelenség miatt kénytelen volt elhalasztani. De 1946. május 14-én, tehát a második alkalommal is „éppen csak” határozatképes volt a nemzetgyűlés. A nemzetgyűlés végülis szótöbbséggel fogadta el a magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezményt.⁸³ A szavazással persze kizárólag a törvényalkotási folyamat zárult le, míg a lakosságcserevel kapcsolatos valóságos problémák nemcsak hogy nyitva maradtak, de a későbbiekben még jelentősen ki is bővültek.

*

Csehszlovákia 1946. június 14-én nyújtotta át a magyar kormánynak az áttelepülésre jelentkezett szlovákok névjegyzékét. A névjegyzékben 92 390 személy szerepelt.⁸⁴ Ez azt mutatta, hogy a CSÁB magyarországi tevékenysége igen eredményes volt, hiszen az áttelepülésre jelentkezők száma a magyarországi szlovákság többségét jelentette.⁸⁵ A

⁸² Azok a polgári politikusok, akik a legélesebben ellenezték a magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezmény ratifikálását, évek múlva, a külföldön megjelent visszaemlékezéseikben is igen egyoldalúan és elfogultan tárgyalják azt. „Lehet-e vitás – írja Nagy Vince –, hogy a két kormány közül melyiket illeti a Történelem előtt súlyosabb elítélés ezért a szégyenletes lakosságcsere egyezményért. A magyar kormány magatartását súlyosbítja az a tény, hogy megengedte a cseheknek, – mivel Magyarországon nemigen volt önként jelentkező a Csehszlovákiába való költözésre, hogy a cseh kormány propaganda bizottsága megjelenjék Békés megye nagyobb helyiségeiben . . .” (*Nagy Vince: Októbertől októberig*. New York, 1962. 243). Sulyok Dezső viszont arról ír, hogy „Tehát olyan szerződésről volt szó, amit csak brutális győztesek szoktak a gyenge legyőzöttekre kényszeríteni” (*Desiderius Sulyok: Zwei Nächte ohne Tag*. Zürich. 1948. 272). Majd egy másik könyvében még az előzőeken is túlszár, mikor azt állítja, hogy „ez az egyezmény arculcsapása volt a magyar nemzet önérzetének, teljesen alárendelte annak nemzeti érdekeit a kommunista–cseh–szláv imperializmusnak, törvényes formában másodrendű néppé a magyart tette a szlávokkal szemben: történelmünk egyik legnagyobb vétke volt népiünk megmaradása ellen” (*Sulyok Dezső: A magyar tragédia*. I. rész. Litho in U.S.A. Style Printing Company Newark. N. J. Szerző Kiadása, 1954. 171). Ugyanakkor Nagy Ferenc, volt miniszterelnöknek mindössze annyi megjegyzése van a lakosságcsere egyezményhez, hogy „népszerűségét (Gyöngyösi Jánosról van szó – B. S.) természetesen nem növelte a lakosságcseréről szóló egyezmény sem, amelyet Csehszlovákiával kötött és amellyel kapcsolatban az egyezményben foglalt néhány engedmény miatt szándéktalanul is bűnbak lett” (*Nagy Ferenc: The Struggle Behind the Iron Curtain*. The Mac-Millan Company. New York, 1948. 298).

⁸³ Nemzetgyűlés Naplója. II. köt. 119.

⁸⁴ OL M. 1/IV–7.

⁸⁵ Éppen ezért nem lehet egyetérteni Arató Endre megállapításával, mely szerint „a toborzás igen sovány eredményt hozott . . .” (*Arató Endre: A magyar–csehszlovák viszony ötven éve*. 72). Az 1949. évi népszámláláskor 25 988, az 1960. évi népszámlálás idején pedig 30 650 személy jelentette magát szlovák anyanyelvűnek Magyarországon. (Nemzetiségi kérdés – nemzetiségi politika. Kossuth Könyvkiadó, 1968. 17)

csehszlovák hatóságok és a közvélemény mégis elégedetlen volt a Csehszlovákiába áttelepülni szándékozók létszámával, mert az messze elmaradt az előzetes várakozástól. A csalódás egyik legdöntőbb okát J. Zvara a következőkben jelöli meg: „A csereakció több oknál fogva nem érthette el a kitűzött célt, vagyis az egész csehszlovákiai magyarság, illetve számottevő részének kicserélését. Például a magyarországi szlovákok számát helytelenül becsülték fel, és ugyanígy a csehszlovákiai magyarok számát is. A külügyminisztérium és a szlovák megbízotti hivatalok ún. szakértői a magyarországi szlovákok számát 540 000 főre becsülték, a szlovákiai magyarokat pedig – számuk mintegy 600 000 volt – nagyrészt elmagyarosodott szlovákoknak minősítették.”⁸⁶ A névjegyzékek tüzetesebb megvizsgálása után azonban az is kiderült, hogy 29 950 személynek az áttelepülési jegyzékbe való felvétele nem felelt meg a lakosságcsere egyezmény előírásainak és szellemének.⁸⁷

Már az áttelepülésre jelentkezések során a két kormány képviselői hivatalosan és félhivatalosan szinte folyamatosan a lakosságcsere egyezmény megsértésével vádolták egymást. Csehszlovákia 1946. május 20-i jegyzékére azután – különösen arra való tekintettel, hogy azt a diplomáciai gyakorlatban eléggé szokatlan módon a világsajtó előbb ismerte meg, mint a magyar kormány – a sajtó is igen élesen reagált, felvillantva a csehszlovák panaszok igazi hátterét is: „A lakosságcsere Csehszlovákia számára csak az első lépés volt a szlovákiai magyarság megszüntetése felé. A mostani tiltakozó jegyzék a további lépéseket akarja előkészíteni és a külföld felé igazolni. Az egyezmény magyar részről történt állítólagos megsértése csak átlátszó ürügy. Számítani lehetett erre a tiltakozó jegyzékre azért is, mert a szlovák áttelepítési propaganda Csehszlovákiában komoly csalódást okozott.”⁸⁸ A csehszlovák kormány egyébként mindössze 42 községben 47 személy terhére elkövetett sérelmet panaszolt konkrétan a jegyzékeiben, holott a CSÁB 157 községben fejtett ki propagandatevékenységet és több tízezer személlyel került közvetlen érintkezésbe Magyarországon. Ugyanakkor a magyar hivatalos panaszok az előbbieknél méreteikben és jelentőségükben is nagyobbak voltak. A magyar külügyminisztérium jegyzékeibe foglalt panaszokat és sérelmeket a Szabad Nép az alábbiakban hozta nyilvánosságra: „1. A Magyarországra küldött Csehszlovák Áttelepítési Bizottság 21 esetben, mégpedig lényeges elvi kérdésben megszegte az egyezményt és propagandája során kedvezőtlenül és elítélően nyilatkozott a magyar államról, a magyar demokráciáról, Magyarország gazdasági helyzetéről. 2. A lakosságcsere egyezmény alaprendelkezését, mely szerint a Szlovákiában elbocsátott magyar nemzetiségű köztisztviselőknek és nyugdíjasoknak életfenntartásukat biztosító szociális segílyt kell adni, nem tartották be. 3. A csehszlovák sajtó és rádió a lakosságcsere egyezmény megkötése óta változatlanul éles, a nemzetközi érintkezésben szokatlan hangon támadja Magyarországot, a magyar demokráciát és a Szlovákiában élő magyar kisebbségeket. 4. A csehszlovák belügyi szervek a szlovákiai magyarságot tovább üldözik... 5. Azt a csehszlovák kormányhatározatot,

⁸⁶ *Juraj Zvara*: i. m. 37.

⁸⁷ A névjegyzékre ugyanis felvettek 12 577 nem cseh és nem szlovák nemzetiségű személyt, az érvénytelenül jelentkezők száma 3549 volt, 788-an kétszer jelentkeztek, 2401 hadifogoly volt, továbbá a halottak, az ismeretlenek stb. létszáma nem kevesebb mint 10 635 fő volt (OL M. 1/IV–7).

⁸⁸ Szabad Nép, 1946. máj. 23.

amely a magyarok vagyonának elkobzásáról szóló rendeletet felfüggeszti, a szlovák hatóságok nem tartják be.”⁸⁹

A magyar–csehszlovák viszony 1946 június második felében és júliusban vált különlegesen feszültté, amikor a magyar közvélemény is tudomást szerzett arról, hogy Csehszlovákia a lakosságcsere egyezménytől függetlenül, pontosabban azon felül további 200 000 magyart szándékozik kitelepíteni az országból és ehhez a békekonferencia támogatását kérte.⁹⁰ A csehszlovák indoklás szerint a félmilliónyi szlovákiai magyarból mintegy 100 000 a lakosságcsere egyezmény alapján távoznék el, s így együttesen 300 000-en kerülnének át Magyarországra. A fennmaradó 200 000 magyarnak viszont „szlovák eredetük alapján” adnák vissza a csehszlovák állampolgárságot. Mindezek eredményeként a magyar kisebbség megszűnne létezni Csehszlovákiában, vagyis megoldódna a nemzeti állam problémája. A fentebbi elgondolással összefüggésben a csehszlovák hatóságok – a szlovák belügyi megbízott 1946. június 17-i rendelete alapján – kezdték meg a magyar nemzetiségű lakosság körében az ún. reszlovakizációt, vagy más kifejezéssel visszaszlovákosítási kampányukat. Ennek során a magyarokat választás elé állították: ha szlováknak vallják magukat, visszakapják állampolgárságukat, de ha nem, el kell hagyniuk otthonaikat, kiutasítják őket Csehszlovákiából.⁹¹ Ez az önkéntesnek hirdetett kampány a gyakorlatban az erőszak leplezett és nyílt eszközeivel igyekezett elérni, hogy a szlovákul nem is értő magyarok tömegesen vallják magukat szlovák nemzetiségűeknek. A létfeltételeikben erősen megingatott és már hosszú hónapok óta zaklatásnak és üldözésnek kitett emberek – különösen azok után, hogy kézzel fogható segítséget sehonnan nem kaphattak és nem is remélhettek – eleget tettek a hatóságok kívánságainak. A kampány során mintegy 400 000 magyar nyilvánította magát szlováknak, de még így is több járásban (a komáromiban, párkányiban, felediben stb.) a lakosság jelentékeny hányada ellenállt a nyomásnak.⁹² A csehszlovák hatóságok a reszlovakizálással lényegében azt kívánták pótolni, amit a lakosságcserétől, a hazatelepülő szlovákok számukra nem kielégítő létszáma miatt, hiába vártak. A reszlovakizációs kampánynak azonban a csehszlovák hatóságok feltehetően jelentőséget tulajdonítottak a békekonferencia szempontjából is, hiszen ezzel a magyar nemzetiség, legalábbis „papíron” kétségtelenül mellőzhető tényezővé vált Csehszlovákiában. Ugyanakkor az a tény, hogy a csehszlovák kormány a békekonferencián is mereven ragaszkodott a magyar nemzetiségű lakosság kitelepítéséhez, inkább arról tanúskodott, hogy maga is kétes értékűnek tekinti a reszlovakizáció eredményeit. A hivatalos személyeknek és a korabeli sajtónak a reszlovakizáltakhoz intézett felhívásai egyébként szintén erre utaltak.⁹³

A magyar kormány természetesen nem nézhette tétlenül a csehszlovák hatóságoknak sem az egyoldalú kitelepítésre vonatkozó terveit, sem a reszlovakizációs kampányt. Gyöngyösi külügyminiszter 1946. június 28-án a Külügyminiszterek Tanácsához intézett táviratában tárta fel a magyar nemzetiségű lakosságot ért újabb, súlyos sérelmet a szövetséges nagyhatalmak előtt.⁹⁴ A külügyminiszter táviratán kívül, elsősorban a koalí-

⁸⁹ Szabad Nép, 1946. jún. 5.

⁹⁰ OL M. 1/IV–62.

⁹¹ *Arató Endre: A magyar–csehszlovák viszony ötven éve.* 73.

⁹² Uo. 74.

⁹³ Čas, 1946. nov. 20.

⁹⁴ OL M. 1/IV–69.

ciós pártok sajtója igyekezett a nemzetközi közvélemény figyelmét felhívni a csehszlovákiai magyarok helyzetére. A Szabad Nép „Igazságot a szlovákiai magyaroknak” c. vezércikkében arról írt, hogy Csehszlovákia az egyoldalú kitelepítéssel és a szlovákiai magyarság erőszakos elszlovákosításával akarja megvalósítani a magyaroknak, mint nemzetiségi csoportnak a teljes megsemmisítését.⁹⁵ Az SZDP ugyancsak, többnyire tartózkodó magatartását feladva, rendkívül éles hangon ítélte el központi lapjában a reszlovakizációs kampányt. „Tisztában vagyunk erőnk határaival – írta a Népszava –, de tisztában vagyunk a demokrácia erejével is. A győztes demokráciák nem tűrik és nem tűrhetik, hogy közel háromnegyedmillió magyarral az történjék, ami most megkezdődött... nem lehet 700 000 embert jogtalanul, védtelenül, szabad prédául dobni ez elfogult és rossz lelkiismeretű sovinizmusnak.”⁹⁶ Az FKGP nevében Nagy Ferenc pártelnök és miniszterelnök emelte fel a szavát a csehszlovákiai magyar nemzetiségű lakosság érdekében és a szövetséges nagyhatalmaktól várta az igazságos döntést „Szlovákiában élő testvéreink sorsát illetően”.⁹⁷

A magyar kormány és a koalíciós pártok tiltakozására természetesen Csehszlovákia semmit nem változtatott az eredeti álláspontján, de annyit mindenesetre sikerült elérni, hogy a csehszlovákiai magyar nemzetiségű lakosság kérdése bizonyos értelemben valóban nemzetközi ügyé vált.

*

A magyar békeküldöttség Párizsban – a békeszerződés-tervezethez fűzött észrevételeiben – az 1937. december 31-i magyar–csehszlovák államhatár változatlan fenntartását javasolta, valamint ezzel egyidejűleg azt is kérte, hogy a csehszlovák kormány szüntesse meg a magyar nemzetiségű lakossággal szemben foganatosított diszkriminációs rendszabályait és az érintettek nyerjék vissza emberi és polgári jogaikat.⁹⁸ Ezzel szemben a csehszlovák békeküldöttség mindenekelőtt azt indítványozta, hogy Magyarország köteles legyen Csehszlovákiából 200 000 magyart egyoldalúan befogadni.⁹⁹ A csehszlovák békeküldöttség a fentiek indoklására egyetlen, addig ismeretlen érvet sem hozott fel, hacsak annak hangoztatása nein volt annak tekinthető, hogy a magyar nemzeti kisebbség állandó súrlódási felület a két ország között, ezért a Csehszlovákiából való eltávolítása lehetővé tenné a jószomszédi viszony megteremtését, valamint létrehozna a közép-európai békés együttélés alapjait is.

A magyar békeszerződés-tervezettel kapcsolatos indítványokat a magyar területi és politikai bizottság 1946. szeptember második felében kezdte meg érdemben tárgyalni.¹⁰⁰ A bizottság ülésén Jugoszlávia és Ukrajna képviselője teljesen megalapozottnak jelentette ki a csehszlovák igényeket. Az amerikai képviselő is elismerte ugyan a vitában, hogy

⁹⁵ Szabad Nép, 1946. júl. 3.

⁹⁶ Népszava, 1946. júl. 3.

⁹⁷ Kis Újság, 1946. júl. 16.

⁹⁸ OL M. 1/IV–62.

⁹⁹ Ezenkívül többek között még az is szerepelt a csehszlovák követelések között, hogy a Pozsonnyal szembeni – és a Duna jobb partján levő – Bezenye, Dunacsun, Horvátújfalú, Oroszvár és Rajka községeket csatolják Csehszlovákiához (Pravda, 1946. szept. 13.).

¹⁰⁰ OL M. 1/IV–62.

a csehszlovák határmódosítási indítvány figyelmet keltő, de azt csak a második indítvánnyal, mégpedig a 200 000 magyar kitelepítését célzó javaslattal összefüggésben és egyidejűleg mutatott hajlandóságot tárgyalni. Ugyanakkor határozottan leszögezte, hogy az USA nem ért egyet a magyar nemzetiségű lakosság kitelepítésére vonatkozó indítványnak a békeszerződésbe való felvételével.¹⁰¹ A bizottság végülis, különös tekintettel Csehszlovákia Magyarországgal szembeni területi igényének és egyéb követeléseinek a tüzetesebb tanulmányozására, öttagú albizottságot küldött ki Ausztrália, Kanada, Új-Zéland, Ukrajna, valamint Csehszlovákia képviselőiből.¹⁰² Az albizottság 1946. szeptember 26-i ülésén elvben elfogadta Csehszlovákia területi igényét Magyarországgal szemben. A területi követelés nagyságát illetően azonban jegyzőkönyvbe foglalták mind az eredeti csehszlovák indítványt, mind Ausztrália és Kanada mérséklő javaslatait, illetőleg fenntartásait.¹⁰³

A pozsonyi „hídő”-vel kapcsolatos tárgyalásokkal lényegében egyidejűleg folyt a magyar területi és politikai bizottság, s részben az albizottság ülésein a 200 000 magyar kitelepítéséről szóló javaslat vitája is. Az ismert csehszlovák álláspontot V. Clementis fejtette ki a szeptember 16-i ülésen, amelyre szeptember 18-án Szegedi Maszák A. ladár válaszolt.¹⁰⁴ A vitában először felszólaló Bedell Smith, az USA képviselője ezúttal is közölte, hogy a kitelepítési javaslatot nem tudja elfogadni, amely az Amerikai Egyesült Államok számára „több mint kellemetlen”.¹⁰⁵ Majd megismételte azt a korábbi javaslatát, hogy Csehszlovákia és Magyarország folytasson kétoldalú tárgyalásokat a határokról és a lakosságcserére vonatkozólag. Ezt követően A. J. Visinszkij nyilvánított támogató véleményét a csehszlovák indítvánnyal kapcsolatban.¹⁰⁶ A csehszlovák indítványt támogatta a bizottság ülésén Jugoszlávia képviselője is. De ő egyidejűleg azt is leszögezte, hogy Jugoszlávia nem tervezi a területén élő magyarok kitelepítését, hanem önkéntes és kölcsönös lakosságcserére törekszik.¹⁰⁷

A magyar területi és politikai bizottság szeptember 23-i ülésén folytatódott a csehszlovák indítvány feletti vita. A bizottság brit tagja egyfelől megértését fejezte ki Csehszlovákia azon törekvésével, hogy véglegesen rendezni kívánja a kisebbségi kérdést, másfelől viszont károsnak minősítette az erőszakos kitelepítés elvének a békeszerződésbe történő felvételét. Éppen ezért a legjobb és végső fokon az egyetlen megoldásnak az érdekelt kormányok közötti közvetlen tárgyalást és a kétoldalú megállapodást tekintette.¹⁰⁸ Az USA és Nagy-Britannia véleményének ismeretében mind világosabbá és egyértelműbbé vált, bár a vitában Franciaország, India, Kanada és Ausztrália képviselői nem szólaltak fel, hogy a 200 000 magyar kitelepítésére vonatkozó csehszlovák indítványt a bizottságban eredeti formájában nem lehet keresztülvinni. De ezek után nemigen lehetett kétséges többé az sem, hogy magán a békekonferencia plénümán is hasonló

¹⁰¹ Pravda, 1946. szept. 13.

¹⁰² Az albizottság vezetője – Kanada javaslatára – Ukrajna képviselője lett, ez utóbbi pedig Új-Zélandot ajánlotta előadónak, amit szintén elfogadtak.

¹⁰³ OL M. 1/IV–100; Szabad Nép, 1946. szept. 28.

¹⁰⁴ OL M. 1/IV–62.

¹⁰⁵ Kis Újság, 1946. szept. 22.

¹⁰⁶ Pravda, 1946. szept. 22.

¹⁰⁷ OL M. 1/IV–62.

¹⁰⁸ Szabad Nép, 1946. szept. 25.

módon alakulhat majd a helyzet. Ilyen körülmények között a bizottság tagjai egyelőre csak abban állapodtak meg, hogy a problémát, további tanulmányozás céljából, a magyar területi és politikai bizottság albizottságához utalják vissza.

Az albizottság által kezdeményezett magyar–csehszlovák közvetlen, kétoldalú tárgyalásokra 1946. szeptember 29-én került sor, a kanadai bizottsági tag, Pope tábornok elnöklete alatt.¹⁰⁹ Ezen a tárgyaláson Gyöngyösi János, a magyar békeküldöttség vezetője deklarációt olvasott fel, amelyben – az Atlanti Chartára és az ENSZ alapokmányára hivatkozva – elutasította az egyoldalú kitelepítés elvét.¹¹⁰ Ugyanakkor azt is bejelentette, hogy hajlandó az igazságos megoldás érdekében tárgyalni a lakosságcseréről Csehszlovákia képviselőjével. Ilyen megoldásnak viszont az alapja – a magyar békeküldöttség szerint – csak annak az elvnek a tudomásulvétele lehet, hogy a kitelepítést határmódosítással egybekötve valósítják meg. J. Masaryk és a csehszlovák békeküldöttség tagjai a magyar javaslatot kereken elutasították és kijelentették, hogy területi engedményekről – Csehszlovákia győztes állam lévén – még tárgyalni sem hajlandók. A tárgyalás alapját egyedül a magyar békeszerződés-tervezethez benyújtott indítvány jelentheti, s ha a magyar békeküldöttség ezt nem fogadja el, akkor nincs közös alap a tárgyalásra és remény sincs a megegyezésre.¹¹¹ Ezzel a kétoldalú tárgyalások befejeződtek.

1946. október 2-án – a szövetséges nagyhatalmak képviselői közötti megbeszélések eredményeként – egyhangú kompromisszumos megállapodás jött létre az albizottságban a csehszlovák kitelepítési indítvány sorsát illetően.¹¹² Új-Zéland képviselője, az albizottság előadója közölte, hogy a csehszlovák indítvány az albizottság több tagjánál „komoly ellenvetésre” talált. Valamennyien rokonszenveznek viszont azzal a törekvéssel, mely szerint Csehszlovákia nemzeti állammá akar válni. Mindezt figyelembe véve az albizottság úgy határozott, hogy az eredeti indítványt mellőzi és újabb megoldást ajánl, pontosabban az alábbi szöveg felvételét javasolja a magyar békeszerződésbe: „Magyarország kétoldalú tárgyalásokat folytat Csehszlovákiával, hogy megoldja a Csehszlovákia területén élő magyar eredetű lakosok kérdését, akik nem kerülnek át Magyarországra az 1946. február 27-én kötött népcsere-egyezmény értelmében. Abban az esetben, ha nem jönne létre megegyezés jelen szerződés hatálybalépése után számított 6 hónapi határidőn belül, Csehszlovákiának joga lesz a kérdést a Külügyminiszterek Tanácsa elé terjeszteni és a Tanács segítségét kérni egy végleges megoldás meghozatalához.”¹¹³ A magyar területi és politikai bizottság október 6-án szintén egyhangúan magáévá tette az albizottság fentebbi javaslatát.¹¹⁴

A magyar területi és politikai bizottság 1946. október 6-i határozata lényegében új mederbe terelte a magyar–csehszlovák lakosságcsere ügyét. A módosított indítvány feltétlenül kedvezőbb volt, legalábbis az eredeti javaslattal való összehasonlításba Magyarországra nézve. Elvileg kizárta az egyoldalú csehszlovák akciók lehetőségét és arra késztette Csehszlovákiát, hogy kétoldalú tárgyalásokon keresse a megoldást. Az

¹⁰⁹OL M. 1/IV–62.

¹¹⁰OL M. 1/IV–62.

¹¹¹OL M. 1/IV–62.

¹¹²OL M. 1/IV–62.

¹¹³OL M. 1/IV–62.

¹¹⁴Nemzetközi szerződések gyűjteménye 1945–1958. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1958. 61.

eredeti indítvány elutasításában kétségtelenül az Amerikai Egyesült Államoknak és Nagy-Britanniának volt a legnagyobb szerepe, de az egyhangú döntés csak a Szovjetunió hozzájárulásával születhetett meg.

A békekonferencia plénuma 1946. október 12-én szavazott a magyar békeszerződés-tervezet felett.¹¹⁵ A magyar békeszerződés-tervezet elfogadása alkalmából elhangzott nyilatkozatok már lényegében semmi újat nem tartalmaztak. Vita is mindössze Magyarország gazdasági kötelezettségeivel és a csehszlovákiai magyar nemzetiségű lakosság kitelepítésével kapcsolatosan bontakozott ki. V. Clementis felszólalásában megismételte kormányának a magyar nemzeti kisebbség kitelepítésére irányuló töretlen szándékát és sajnálkozását fejezte ki, hogy az USA és Nagy-Britannia ellenállása miatt az eredeti csehszlovák indítványt a békekonferencia elvetette.

*

1947. február 5-én a nemzetgyűlés minden különösebb vita nélkül megadta a kormánynak a békekötésre való felhatalmazást.¹¹⁶ Így tehát már nem volt törvényes akadálya annak, hogy február 10-én Magyarország képviselője Párizsban aláírja a békeszerződést. De közvetlenül a békeszerződés aláírása előtt Kertész István követ – a magyar békeküldöttség nevében – jegyzéket nyújtott át Bidault francia külügyminiszternek, a békekonferencia elnökének és abban többek között a nemzeti kisebbségek helyzetének rendezetlenségére hívta fel a figyelmet. „A magyar kormány különösen azt kifogásolta és kifogásolja ma is – hangzott a jegyzék –, hogy a most aláírandó békeszerződés semmi intézményes biztosítékot nem tartalmaz abban a tekintetben, hogy a Magyarország határain kívül élő magyarok alapvető emberi jogai tiszteletben tartassanak, és hogy polgári jogaik tekintetében az egyenjogúság biztosításukra.”¹¹⁷ Ez utóbbiak vonatkozásában a jegyzék főleg a csehszlovákiai magyar nemzetiségű lakosság helyzetét sérelmezte, aminek a változatlan időszerűségét az adta meg, hogy a csehszlovák hatóságok 1946. szeptember végétől – október elejétől már – az 1945. évi közmunkáról szóló rendeletre hivatkozva – a magyar nemzetiségű lakosság tízezreit szállították erőszakkal Csehszlovákia, döntően a korábban németek által lakott vidékekre.¹¹⁸

A magyar nemzetiségű lakosság Csehszlovákia történelmi telepítése miatt a nemzetgyűlés 1946. november 28-i ülésén Bereczky Albert, a külügyi bizottság elnöke emelte fel tiltakozó szavát. Bereczky rámutatott, hogy Csehszlovákiában a közmunka címén valójában a magyar nemzetiségű lakosság deportálása folyik. Hiszen az érintetteknek nemcsak ingatlanukat, de alapjában véve ingóságait is hátra kell hagyniuk és nyomban szlovákok települnek a helyükbe. „Az a vád nem érhet bennünket – hangsúlyozta a külügyi

¹¹⁵ Szabad Nép, 1946. okt. 15.

¹¹⁶ Nemzetgyűlés Naplója, V. köt. 7.

¹¹⁷ OL M. 1/IV–17.

¹¹⁸ „Összesen 9610 családot, illetve 41 640 személyt telepítettek át a cseh országrészekbe. Önként 2 154 magyar család távozott, tehát összesen 44 129 személy költözött át 17 dél-szlovákiai járás 393 községéből. . . Közülük 5128 kisparaszti család volt, ez is mutatja, hogy a 'toborzás' részben elvesztette tulajdonképpeni értelmét, mert ezeknek a rétegeknek a legkevesebb közülük volt a németbarát fasiszta politikához. – Bár ezt az akciót 'toborzásnak' nevezték és az általa sújtottakat toborzottnak, voltaképpen – kevés kivétellel – nem toborzásról volt szó, hanem kényszerkitelepítésről. A kitelepítettekkel lényegében úgy bántak, mint a háborús bűnösökkel” (Juraj Zvara: i. m. 39).

bizottság elnöke —, hogy amikor ezeket az embertelenségeket komoly formában szóvá tesszük, újra mi vagyunk a békebontók . . . Nem revizionizmus az, ha mi a határainkon túl élő magyarság sorsáért, életéért, szabadságáért, emberi jogaiért felemeljük szavunkat. Nem lennénk méltók arra, hogy a nemzet bizalmából az ő képviseletében itt legyünk, ha nem fejeznénk ki mély és teljes együttérzésünket a mi szenvedő, meghurcolt és sárba tiport véreinkkel.”¹¹⁹ Bereczky Albert:ek is válaszolva jelentette be Gyöngyösi külügyminiszter, hogy a magyarok Csehszlovákia történeti telepítése miatt már november 23-án tiltakozott a csehszlovák kormánynál és 25-én a Külügyminiszterek Tanácsát is tájékoztatta a szóban forgó eseményekről.¹²⁰

A nemzetgyűlés 1946. december 17-i ülésén Oltványi Imre kisgazdapárti képviselő hozta ismételten szóba a csehszlovákiai magyarok sérelmeit, különös tekintettel a csehszlovák „közmunhá”-ra. A kisgazdapárti politikus azonban már nem csupán Csehszlovákia, hanem a szövetséges nagyhatalmak magatartását is bírálta, amelyeknek szerinte „vétót” kellett volna emelniök a csehszlovák hatóságok eljárása ellen. Oltványi tényekkel cáfolta és ezek alapján utasította el azt a csehszlovák állítást, mintha az adott esetben egy minden lakosra egyaránt érvényes közmunkarendelet egyszerű végrehajtásáról lenne szó. De a keserűség és a tehetetlenség érzete olyan szavakat is adott a szájába, amelyek már-már a magyar–csehszlovák kapcsolatok jóvátehetetlen megromlásának a veszélyét is magukban rejtették.¹²¹ Gyöngyösi külügyminiszter szintén több konkrét példát sorolt fel annak az alátámasztására, hogy Csehszlovákia az ENSZ alapokmányát is megsérti és a magyar nemzetiségű lakossággal kapcsolatos intézkedéseivel a magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezményben vállalt kötelezettségein is jórészt túltette magát. Mindebből aztán a külügyminiszter azt a következtetést vonta le, hogy Magyarország mindaddig nem járulhat hozzá az 1946. február 27-i megállapodás végrehajtásához, amíg a csehszlovák kormány felül nem vizsgálja a magyarok Csehszlovákia történeti kényszertelepítésére irányuló döntését.¹²²

A csehszlovák „közmunhá” hatására a magyar nemzetiségű családok tömegesen menekültek át a határon Magyarországra. A szülőföldjüket elhagyni kényszerült emberek jelenléte, jövőjük bizonytalansága csak újabb olajat öntött a hazai felháborodás tüzeire. Amit persze csak fokozott az a körülmény, hogy a csehszlovák sajtó, sőt hivatalos tényezők részéről is elhangzottak olyan nyilatkozatok, miszerint a magyarok közmunhára való „toborzása” lényegében a magyar nemzetiségtől való megszabadulás egyik eszköze. „Fierlinger beismerése: Nem közmunhá — írta a Szabad Nép —, hanem kényszerű magyartalanítás.”¹²³ Még korábban a Kis Újság „Szlovák lapok pergőtüze Magyarország ellen” c. cikkében pedig arról tájékoztatott, hogy a szlovák újságok is beismerik: „munka-toborzás örve alatt meg akarnak szabadulni a magyarságtól”.¹²⁴ A csehszlovák kormány magatartása, s különösen a menekültek számának az állandó emelkedése láttán a Szabad Nép társadalmi, gyűjtési akciót indított a csehszlovákiai magyar menekültek részére.¹²⁵

¹¹⁹ Nemzetgyűlés Naplója. IV. köt. 245.

¹²⁰ Uo. 247.

¹²¹ Uo. 805.

¹²² Uo. 809.

¹²³ Szabad Nép, 1947. febr. 5.

¹²⁴ Kis Újság, 1947. jan. 5.

¹²⁵ Szabad Nép, 1947. jan. 26.

Mind a két oldalról elhangzott barátságosnak aligha nevezhető nyilatkozatok, a többé-kevésbé kölcsönös sajtótámadások ellenére 1947. január 7-én Csehszlovákia elvben elfogadta a lakosságcserevel összefüggő kérdések közvetlen, kétoldalú megvitatását.¹²⁶ Január 14-i válaszában a magyar külügyminiszter beleegyezett abba is, hogy ezek a tárgyalások Prágában legyenek. Ezzel egyidejűleg a tárgyalások előfeltételeként jelölte meg a csehszlovák kényszertelepítések felfüggesztését.¹²⁷ A tárgyalások előkészítésére Gyöngyösi külügyminiszter január 26-án Pozsonyba utazott, s ott Clementis külügyi államtitkárral találkozott.¹²⁸ A magyar és a csehszlovák álláspontot azonban ezen a megbeszélésen sem sikerült érdemlegesen közelíteni egymáshoz. Clementis ugyanis csak azzal a feltétellel lett volna hajlandó a magyarok „munkatoborzásának” felfüggesztéséről tárgyalni, ha Magyarország magáévá teszi a lakosságcserere vonatkozó „eredeti” csehszlovák javaslatokat. Gyöngyösi viszont kizárólag a magyar nemzetiségű lakosság helyzetének az általános rendezése keretében kívánta volna a lakosságcserevel összefüggő vitás kérdéseket tisztázni, illetőleg véglegesen lezárni.

Az 1947. március 2–7. között lezajlott prágai tárgyalásokon a két kormány képviselői – egyetlen kérdést kivéve – lényegében mindenben megegyeztek.¹²⁹ De ez az egyetlen kérdés valójában kulcsfontosságú szerepet töltött be a tárgyalások sikeres kimenetele szempontjából. A magyar kormány már jóval a tárgyalások megkezdése előtt tudomására hozta a csehszlovák kormánynak, hogy a csehszlovák kényszertelepítések megszüntetését a lakosságcsere végrehajtása feltételének tekinti. Ennek ellenére a csehszlovák kormány képviselői Gyöngyösi külügyminiszter fentebbi igényét egyáltalán nem akarták tudomásul venni. Erre a tárgyalások természetesen ismét megszakadtak.

A prágai tárgyalások megszakadása tulajdonképpen mind a két fél szempontjából csak kedvezőtlen hatású lehetett. Ennek a felismerése jutott többé-kevésbé kifejezésre Gyöngyösinek a csehszlovák fővárosból történt elutazásakor elhangzott nyilatkozatában is.¹³⁰ A külügyminiszter sajnálkozását fejezte ki a tárgyalások sikertelensége miatt. S kijelentette, hogy amennyiben Csehszlovákia hajlandó a csehszlovák kényszertelepítések felülvizsgálására, nem lesz akadálya a tárgyalások azonnali folytatásának. A csehszlovák hivatalos körök, a sajtóval egyetemben, egyedül a magyar küldöttséget tették felelőssé a lakosságcsere folytatásának az elhúzóódásáért.¹³¹ A Svobodné Noviny azzal vádolta a magyar felet, hogy a „munkamozgósítás” következményeinek, illetőleg kísérő jelenségeinek a felvetésével olyan problémát érintett, amely kizárólag Csehszlovákia belső ügye.¹³² Néhány nappal később azonban a csehszlovák sajtó már összefüggést vél látni az USA és a Szovjetunió Magyarországgal kapcsolatos március eleji jegyzékváltása, valamint a magyar küldöttségnek a prágai tárgyalásokon tanúsított magatartása között.¹³³ A pozsonyi

¹²⁶ OL M. 1/IV–7.

¹²⁷ OL M. 1/IV–7.

¹²⁸ OL M. 1/IV–64.

¹²⁹ Svobodné Noviny, 1947. márc. 9.; Szabad Nép, 1947. márc. 7.

¹³⁰ Svobodné Noviny, 1947. márc. 9.

¹³¹ Národná Obrada, 1947. márc. 9.

¹³² Svobodné Noviny, 1947. márc. 9.

¹³³ Politikai és Gazdasági Tájékoztató. Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt Propaganda Osztályának kiadványa. Bp. 1947. márc. 12.

Pravda arról írt, hogy az amerikai jegyzék a magyar reakció és a magyar külpolitika hagyományos irányvonalát erősíti.¹³⁴ Hasonlóan éles hangot ütött meg a Rudé Právo is a magyar kormány magatartásával kapcsolatban. „Újabb magyar manőver” c. cikkében azt állította, hogy a magyar delegáció akkor utazott el Prágából amikor egyes nagyhatalmak megkísérlik „kiegyenesíteni” a magyar reakció gerincét.¹³⁵

H. Truman, az Amerikai Egyesült Államok elnöke 1947. március 12-i beszédében meghirdette az imperializmus „harci programját” a Szovjetunió bekerítésére és a világ-kommunizmus ellen.¹³⁶ A hitleri Németország elleni szövetségen már korábban is támadt „repedések” ezzel tulajdonképpen szakadékká mélyültek, ami azt is jelentette, hogy a nemzetközi politikai életben a kompromisszumokat a nyílt erőpolitika váltja fel. A nemzetközi helyzetben bekövetkezőben levő gyökeres fordulat, a hidegháborús légkör megjelenése és terjedése után a két népi demokratikus állam sem nézhetette többé a régi szemmel az egymásközötti vitáit, hacsak nem akarták magukra vállalni, hogy külön akadályokat gördítenek a születőben levő szocialista világ fejlődése elé. A fentebbiekből kiindulva az MKP-ban 1947. március derekán merült fel az a gondolat határozottabban, hogy Magyarország – esetleg a Szovjetunió és Jugoszlávia közvetítésével – érje el a megszakadt magyar–csehszlovák tárgyalások felújítását.¹³⁷ Ezzel egyidejűleg az MKP Nagy Ferenc miniszterelnökre is igyekezett nyomást gyakorolni abból a célból, hogy a kormány maga is mielőbb kezdeményezze a tárgyalások újrafelvételét.¹³⁸ A kommunista párt kezdeményezéseinek és erőfeszítéseinek a sikerét ígérte az is, hogy az SZDP ugyancsak szorgalmazta a magyar–csehszlovák viták lezárását.¹³⁹ 1947. április 11-én Böhm Vilmos követ Stockholmból figyelmeztette a pártvezetőséget, s mindenekelőtt Szakasits Árpád főtítkárt, hogy Magyarország esetleg „Moszkván keresztül” igyekezzék Csehszlovákiával megegyezésre jutni.¹⁴⁰ Hasonlóan Veres Péter az NPP Politikai Bizottságának 1947. április 1-i ülésén fejtette ki azon véleményét, hogy a magyar–csehszlovák tárgyalásoknak „nem szabad megszakadniuk”.¹⁴¹

A baloldali pártok egyöntetű állásfoglalásával ezúttal Nagy Ferenc is egyetértett és az FKGP sem kívánt szembehelyezkedni azzal. Mindez azt eredményezte, hogy 1947. március végétől–április elejétől lényegében kormányálláspontra vált a magyar–csehszlovák tárgyalások újrafelvételének az igénye.¹⁴² A Truman-elv meghirdetése persze Csehszlovákiát is arra készítette, hogy a korábbinál valamivel nagyobb hajlékonyságot tanúsítson a magyar–csehszlovák viszony rendezése terén. Így, az 1947. április első felében újra megindult tárgyalásokon viszonylag rövid időn belül kézzelfogható ered-

¹³⁴ Pravda, 1947. márc. 13.

¹³⁵ Rudé Právo, 1947. márc. 13.

¹³⁶ Trumannek a kongresszus két háza közös ülésén elmondott beszéde többek között azt tartalmazta, hogy elérkezett az idő, amikor csaknem minden nemzetnek választania kell az alternatív életformák között. „Hiszek abban – mondta az elnök –, hogy az Egyesült Államok politikájának támogatnia kell a szabad népeket, amelyek szembeszállnak a felfegyverzett kisebbségek vagy a külső nyomás leigázási kísérletével” (D. F. Fleming: The Cold War. London, 1961. 288).

¹³⁷ PI Arch. 274/3–80.

¹³⁸ PI Arch. 274/3–80.

¹³⁹ PI Arch. 253/1–139.

¹⁴⁰ PI Arch. 283/12–6.

¹⁴¹ PI Arch. 284. f. XIII. cs.

¹⁴² PI Arch. 284. f. XIII. cs.

mények születtek. A Szabad Nép 1947. április 18-án már arról tájékoztathatta a közvéleményt, hogy „elfogadta a minisztertanács a magyar–csehszlovák lakosságcseréről szóló végrehajtási rendeletet”.¹⁴³ Valójában azonban már április 10-én megkezdődött az első csoportok kitelepítése Magyarországra, illetőleg a magyarországi szlovákok folytatólagos áttelepülése Csehszlovákiába.

A meginduló lakosságcsere korántsem jelentette a régóta fennálló nézeteltérések és feszültségek azonnali megszűnését Magyarország és Csehszlovákia között. Ezt tükrözte egyébként a sajtó is, amelynek hangja kezdetben úgyszólván semmit nem változott. A Národná Obroda „Délvidékünk arca megváltozik” c. írásában tudósított a magyar nemzetiségű lakosság első csoportjainak távozásáról Csehszlovákiából.¹⁴⁴ A pozsonyi Pravda „És mégis elmennek” c. cikkében, a Čas viszont a „Kezdődik a történelmi igazságszolgáltatás . . .” címen számolt be az eseményekről.¹⁴⁵ 1947 június közepéig 11 177 magyar hagyta el Csehszlovákiát a lakosságcsere egyezmény végrehajtása keretében.¹⁴⁶ A későbbi hetekben-hónapokban távozó, illetőleg érkezők már jóval kevésbé érdekelték a sajtót. E legújabbkori „népvándorlás” – amely több mint 200 000 embert érintett – problémái és gondjai, valamint az esetenkénti egyéni tragédiák ugyanis mind kevésbé jelentettek szenzációt a közvélemény számára. 1948. április 10-ig – az át- és kitelepítések megszűntetéséig – az eredetileg jelentkezett 92 390 személyből 73 273 hagyta el Magyarországot, a Csehszlovákiából kitelepítésre kijelölt 105 047 magyar nemzetiségű lakosból pedig 68 407 fő költözött Magyarországra.¹⁴⁷ Hozzájuk csatlakozott még 6000 személy, akik hivatalosan „önként” távoztak Csehszlovákiából Magyarországra. De ténylegesen ennél is nagyobb volt a Magyarországra érkezők száma.¹⁴⁸ Nem ebbe a kategóriába tartozott ugyan az a 20–30 000 ember, akiket azért távolítottak el Csehszlovákiából, mert 1938. november 2. után költöztek a Felvidékre, mégis az új otthonuk megteremtése szempontjából az elhelyezendők számát gyarapították. Ezen kívül nem kevesen voltak azok is, akik eredetileg „csak” ideiglenesen jöttek s a határmentén lakó rokonainál és ismerőseiknél szálltak meg, valamint a középiskolai tanulók és a főiskolai hallgatók, akik elsősorban tanulmányaik folytatása érdekében vettek átmenetileg vándorbotot a kezükbe, hogy azután többségükben véglegesen itt telepedjenek le.

*

A két népi demokratikus állam vitáinak a végleges rendezése szempontjából a döntő lépést kétségtelenül a munkásosztály 1948. februári hatalomra jutása jelentette Csehszlovákiában, amelynek egyik következményeként véget vetettek a magyar nemzetiségű lakosság kitelepítésének. Majd 1948. júniusától fokozatosan láttak napvilágot azok az intézkedések is, amelyek a magyar nemzetiség egyenjogúsítását célozták, illetőleg szolgálták a szocialista állam viszonyai között.

¹⁴³ Valamennyi vitás kérdésben 1947. máj. 24-én jött létre megállapodás a két kormány között az 1946. febr. 27-i lakosságcsere egyezmény végrehajtásáról.

¹⁴⁴ Národná Obroda, 1947. ápr. 12.

¹⁴⁵ Pravda, 1947. ápr. 13.; Čas, 1947. ápr. 13.

¹⁴⁶ Čas, 1947. jún. 22.

¹⁴⁷ Juraj Zvara: i. m. 36.

¹⁴⁸ A magyar forradalmi munkásmozgalom története. Kossuth Könyvkiadó, 1970. III. köt.

EVA S. BALOGH

A Böhm–Cuninghame tárgyalások 1919 júliusában

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetőinek magatartása a Tanácsköztársaság fennállása alatt és szerepük a szovjet hatalom kikiáltásától annak bukásáig még ma is : magyar történettudomány vitatott kérdései közé tartozik. A szociáldemokrata vezetőség 1919. március 21-én hozzájárult a Kommunisták Magyarországi Pártjával való egyesüléshez, teljes egészében, minden komolyabb vita nélkül elfogadta a kommunista politikai programot, beleértve a tanácsrendszer felállítását, a magántulajdon eltörlését és a proletárdiktatúra bevezetését. A szociáldemokraták számbeli fölényéből és erőbeli túlsúlyából természetesen adódott, hogy az államhatalmi szervezetekben éppen úgy, mint a szakszervezetekben és az egyesült pártban ők voltak többségben. Magatartásuk sokban hozzájárult a Tanácsköztársaság megvalósulásához, de ők voltak azok, akik szembetalálva magukat a növekvő belföldi elégedetlenséggel és az ingatag külügyi és katonai helyzettel, Kun Béla tudtával és beleegyezésével tárgyalásokat kezdtek az antant bécsi megbízottaival. A Tanácsköztársaság bukása után megint a szociáldemokraták kerültek előtérbe és alakítottak kormányt.

A szocialista–kommunista koalíció viharos történetének értékelése még ma sem jutott teljesen nyugvópontra.¹ Ebbe a vitába kíván bekapcsolódni a jelen tanulmány, egyrészt a régebben is ismert, de „újraolvasott” irodalom, másrészt az amerikai levéltárakban talált új anyag felhasználásával a centrista szociáldemokrata vezetők politikai

¹ A Tanácsköztársaság koalíciós politikájának irodalma és annak részletes felsorolása itt lehetetlen és szükségtelen is. Elég megemlíteni, hogy a marxista történetírás, ha részletkérdésekben vannak is véleménykülönbségek, általában elfogadja Hajdú Tibor felfogását, amely szerint a centristák 1919 májusától kezdve már „a proletárdiktatúra likvidálásának” ügyében fáradoztak. (*Hajdú Tibor: A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Bp. 1969. 288.) A nem-marxista irodalom eddig még nem jelentkezett olyan kiadvánnyal, amely a Tanácsköztársaság egész történetét próbálta feldolgozni. *Rudolf L. Tőkés* könyve (Béla Kun and the Hungarian Soviet Republic: The Origins and Role of the Communist Party of Hungary in the Revolutions of 1918–1919. Stanford 1967), mint ahogyan címe is jelzi, nem annyira a szociáldemokrata, mint a kommunista párt szerepével foglalkozik. Az utóbbi években két rövid tanulmány jelent meg, egyik Magyarországon, másik az Egyesült Államokban, amelyek a szociáldemokrácia szempontjából figyelmet érdemelnek: *Fehér András: A magyar szociáldemokrácia 1919-es szerepéről*. In: *A Magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója*. Nemzetközi tudományos ülészek (Budapest, 1969. márc. 17–19.) Bp. 1970. 223–235, és *Peter Kenez: Coalition Politics in the Hungarian Soviet Republic*. In: *Revolution in Perspective: Essays on the Hungarian Soviet Republic of 1919*. Szerk.: Andrew C. Janos és William B. Slottman. Berkeley 1971. Kenez azt hangsúlyozza, hogy 1919-ben még nem lehetett éles határvonalat húzni a kommunisták és a szociáldemokraták között, mivel a Tanácsköztársaság idején a „kommunizmus (még) a fejlődés folyamatában volt” (uo. 62).

célkitűzéseit és az antant álláspontját vizsgálva a Tanácsköztársaság utolsó napjaiban. Az erre vonatkozó források alapján megállapítható, hogy egyrészt a szociáldemokrata centrum legfontosabb képviselői ideológiailag jóval közelebb állottak a kommunistákhoz és sokkal radikálisabb politikát folytattak, másrészt, hogy az antant-megbízottak a centristákat távolról sem tekintették olyan megbízható partnereknek, mint azt eddig történezeink sejtették. A centristák terve nem a tanácsrendszer felszámolása, hanem annak átmeneti formában való fenntartása volt. Tárgyalásaikat 1919 júliusában az antant hatalmakkal taktikai okokból indították meg, amelyek során a szovjet típusú államrendszer fő vonásait, a magántulajdon szocializálását, a proletárdiktatúrát és a tanácsok rendszerét próbálták megőrizni egy nemzetközi proletárforradalom kitöréséig. A nagyhatalmak nem vállaltak közösséget a Kunfi Zsigmond és Böhm Vilmos által kezdeményezett vállalkozással, nem utolsósorban azért, mert eredeti célkitűzésével nem értettek egyet.²

A bécsi tárgyalások történelmi értékelésénél Kunfi Zsigmond nevével általában nem találkozunk: egyedül Böhm Vilmos szerepét hangsúlyozták azok, akik e témával behatóbban foglalkoztak. Pedig Kunfi Zsimond volt az, aki ezt az akciót elvileg megalapozta. Böhm, aki a szakszervezetekben felnőtt, gyakorlati politikus volt, elvi kérdésekben Kunfi Zsigmondhoz igazodott. Kunfi gondolatmenetét írásaiból és beszédeiből aránylag könnyen nyomonkövethetjük, egész pályáját, koncepciójának ellentmondásait ma már monográfia elemzi. Annak ellenére, hogy „március 21-én igen nagy belső aggodalommal” fogadta csak el a proletárdiktatúra bevezetését, a koalíció megteremtése után a diktatúra szükségességét elismerte.³ Kunfi látta, hogy a munkásság nagy tömegei „szilárdan állnak a szocializmus mellett” és a „szocializmus építőmunkáját hatékonyan a diktatúra adta korlátlan hatalommal lehet elvégezni”.⁴ A Tanácsköztársaság második szakaszában azonban határozottan bírálta „a diktatúra kezelésének” módszereit. Attól félt, hogy „ennek a módszernek további következetes alkalmazása el fogja buktatni [a Tanácsköztársaságot] és el fogja veszíteni a proletariátust” a diktatúra számára. A magyar „kommunista szigetnek” – ahogyan a magyar tanácsrendszert nevezte – megvédése létkérdés, mivel pusztá fennmaradása „a nemzetközi forradalom terjedésének egyik legfontosabb előmozdítója”. Kunfi, osztva az orosz kommunisták felfogását, úgy látta, hogy „állandóan fenntartani egy kommunista szigetet a kapitalista és imperialista államok tengerén nem lehetséges” és ezért a Tanácsköztársaságot minden áron meg kell védeni külső és belső ellenségeitől. Kunfi ezt úgy értelmezte, hogy amíg a nemzetközi forradalom valósággá nem válik, „diktatúra legyen egy átmeneti program szerint, amely az eddigi rendszabályoknak minden lényeges részben való fenntartása mellett egy mérsékeltbb . . . politiká-

² A nagyhatalmak és a szociáldemokrata centrum közötti tárgyalásokat már többen feldolgozták, a tárgyalások megszakításának magyarázata azonban még mindig nincs megfelelően tisztázva. Ld.: *Alfred D. Low: The Soviet Hungarian Republic and the Paris Peace Conference. Philadelphia 1963.* 83–84. *L. Nagy Zsuzsa: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919. Bp. 1965.* 208–220. és *Arno J. Mayer: Politics and Diplomacy of Peacemaking: Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918–1919. New York 1967.* 842–847.

³ A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai, (a továbbiakban: MMTVD). Bp. 1960. VI/b. 23. Kunfi felszólalása a Magyarországi Szocialista Párt gyűlésén. Egész pályájára és koncepciójára ld.: *Köves Rózsa–Erényi Tibor: Kunfi Zsigmond életútja. Bp. 1974.*

⁴ Az Ember, 1919. jún. 5. *Kunfi Zsigmond: A diktatúra módszerei.* Idézi: A magyarországi forradalmak krónikája 1918–1919. Szerk.: Hetés Tibor. Bp. 1969. 302.

val dolgozik”.⁵ Ilyenformán Kunfi úgy vélte, a magyar munkásság kitartana a Tanácsköztársaság mellett és talán a nagyhatalmak is belenyugodnának egy nem diktatórikus módszereket alkalmazó, de lényegében mégis a tanácsok rendszerén nyugvó államhatalmi berendezés létezésébe. Böhm, a Tanácsköztársaság fennállása alatt, ha nem is ilyen kifinomultan, de lényegében véve hasonlóan értékelte a helyzetet. A Tanácsok Országos Gyűlésén, hozzászólva a diktatúra módszereinek vitájához, úgy nyilatkozott, hogy „a proletárság uralma csak a proletárdiktatúra útján biztosítható”. Az, hogy a diktatúrát milyen módon gyakorolják, nem érdekelte Böhmöt addig, amíg a felhasznált módszer „a proletáruralom minden áron” való fennmaradását eredményezi.⁶ Ez volt az ideológiai háttére Böhm bécsi küldetésének.

Június második felében sokan egyre pesszimistábban látták a helyzetet. Úgy vélték, hogy ha valamilyen változás nem történik, a Tanácsköztársaság összeomlása vagy önsúlyától, vagy még valószínűbben külső nyomásra minden percben bekövetkezhet. Ezek közé tartozott Kunfi is, aki a párt-, majd a tanácskongresszuson foglalta össze ezeket a nézeteket. A legfontosabb kérdés természetesen a nagyhatalmak magatartása volt. Kunfi meg volt győződve, hogy „az antant ezzel a tanácskormányral” tárgyalni nem fog, de ugyanakkor hangsúlyozni kívánta, hogy a cél az, hogy „belső dolgainkba az antant ne avatkozzék bele, bízva azt ránk, minő módon akarja Magyarország proletariátusa önmagát kormányozni”.⁷ A kérdés az volt tehát, hogy miként lehet ezt a két szöges ellentétben levő tényt és célt összhangba hozni.

Az antant elutasító magatartása és a szociáldemokrata centrum óhaja a munkáshatalom további fenntartására komoly dilemma elé állította a Kunfi köréhez tartozó politikusokat. Gondolatmenetük a következő volt. Ha a jövőben is a kommunistáknak lesz döntő szavuk a politikai élet irányításában, a nyugati hatalmak előbb-utóbb el fogják pusztítani azt a „kommunista szigetet”, amelynek pusztá léte egy nemzetközi forradalom kibukkanásának előfeltétele. Ha ellenben a szociáldemokrata centrumnak sikerül meggyőzni a szövetséges és társult hatalmakat, hogy egy magyar proletárdiktatúra nem kommunista, hanem mérsékeltebb, szociáldemokrata vezetés alatt elfogadható, egyszerre két szociáldemokrata cél valósulna meg. Először is sikerülne átvészelní a nemzetközileg nehéz idöket: amíg a nemzetközi forradalom várat magára, a magyar tanács hatalom mérsékeltebb, átmeneti politikát folytatna; akkor ellenben, amikor egy európai proletárforradalom valósággá válik, a magyar szocialista vezetők visszatérhetnének egy teoretikusan és gyakorlatban is hiánytalan proletárdiktatúra bevezetéséhez. Másodszor, az antant hozzájárulása a szociáldemokrata centrum tervéhez azt jelentette volna, hogy azokat a baloldali elemeket, amelyek a szocialisták szerint csak lejárátták a proletárdiktatúra gondolatát, sikerülne kiszorítani a politikai életből. Az antant képviselőkkel folytatandó eredményes tárgyalások ilyen módon hozzájárulnának ahhoz is, hogy a szociáldemokrata párt tekintélyét, ami a Tanácsköztársaság alatt hanyatlóban volt, helyreállíthassák és újra bizalmat kelthessenek a párt iránt a szervezett munkásság körében. Ez a terv nem volt

⁵ MMTVD VI/b. 24–25. Kunfi felszólalása a pártgyűlésen.

⁶ Uo. 203–204. Böhm Vilmos előadói beszéde a hadügyi helyzetről a Tanácsok Országos Gyűlésének nyolcadik napján.

⁷ Uo. 167. Kunfi felszólalása a külpolitikái vitában a Tanácsok Országos Gyűlésének hatodik napján.

teljesen irreális. Az antant dokumentumokból kitűnik, hogy voltak a Bécsben élő antant megbízottak között olyanok, akik hajlandóknak mutatkoztak Kunfi tervének támogatására. Thomas T. C. Gregory amerikai kapitány, az American Relief Administration kelet-európai részlegének főnöke például buzgó támogatója volt egy ilyenfajta megoldásnak. Júniusban Gregory kész volt elismerni egy olyan magyar kormányt, amelyben Kun Béla is részt vett volna.⁸

Június végén a centristák cselekvésre határozták el magukat. Kunfi, aki már májusban fel akarta használni az osztrák szociáldemokrata pártot közvetítésre a Tanácsköztársaság és a nagyhatalmak között, Bécsbe látogatott.⁹ Az utat egyelőre csak felderítő szándékkal tette meg: mindössze ki akarta puhatolni régi barátjának, Otto Bauernak, aki 1919 júniusában az új osztrák köztársaság külügyminisztere volt, a véleményét a Magyarországi Tanácsköztársasággal kapcsolatos elgondolásairól. Kunfi szerint Kun Béla és a kommunisták elvesztették a szervezett munkásság bizalmát és pozíciójuk, annak ellenére, hogy a pártkonferencián sikerült akaratauknak érvényt szerezni, tarthatatlan. A Vörös Hadseregben a nacionalista gondolkodás terjedőben van és a Szlovákiából való visszavonulás után valószínű, hogy a Vörös Hadseregben szolgáló volt hivatásos tisztek puccsal fogják eltávolítani a Tanácsköztársaság éléről a szociáldemokrata–kommunista vezetőséget. A helyzet súlyos: választani csak a Tanácsköztársaság és a fehérterror között lehet.¹⁰ Kunfi arra kérte Bauert, legyen segítségére a magyarországi munkáshatalom megmentésében.

Kunfi tárgyalásaival egyidőben Böhm otthon próbálta előkészíteni a talajt. Július 5-én megbeszélésre hívta mindazokat a vezető pozícióban levő szociáldemokratákat, akiknek ideológiai felfogása híven tükrözte a pártban fennálló politikai nézeteket a jobbszárnytól a baloldallig. Az összejövétel főcélja annak a kérdésnek az eldöntése volt, hogy a kulcspozícióban levő szociáldemokraták mennyiben volnának hajlandók támogatni Kunfi és Böhm tervét. Böhm, miután részletesen kifejtette a Tanácsköztársaság lehetetlen helyzetét és a kommunisták népszerűtlenségét a munkásság körében, azt ajánlotta, hogy a szociáldemokraták használják fel a Vörös Hadseregbe toborzott szervezett munkásságot „a kisebbségi diktatúra ellen”. Ebben az esetben a vezetők „fegyverrel a kézben” tudnák biztosítani a „munkásság hatalmát” és ugyanakkor sikerülne megghiúsítani „a fehérterror győzelmét . . . megvalósítani és fenntartani a megtett intézkedésekből [annyit], amennyit a gazdasági lehetőségek és a külpolitikai viszonyok” megengednek.¹¹ A centristák úgy gondolkodtak, hogy ilyen módon lehetséges lenne egy proletárdiktatúrán alapuló, de nem terrorisztikus eszközökkel dolgozó hatalmi állapot fenntartása. A baloldaliak, Hamburger Jenő és Pogány József, később mindkettő a kommunista párt tagja, semlegességükről biztosították Böhm Vilmost: személyesen ugyan nem akartak résztvenni a vállalkozás

⁸ American Relief Administration Papers – Paris – H73. Hoover Institution, Stanford University (a továbbiakban: A.R.A.). Central Europe – 1919. jún.

⁹ Ismeretes, hogy május 2-án, amikor úgy látszott, hogy a román csapatok minden ellenállás nélkül, pár napon belül el fogják foglalni magát a fővárost, Kunfi azt ajánlotta, a Forradalmi Kormányzótanács mondjon le és állítsanak fel direktóriumot a Munkás- és Katonatanács tagjaiból. Ez az új intézmény lett volna hivatva arra, hogy az osztrák szociáldemokrata párt közvetítésével kapcsolatba lépjen a nagyhatalmakkal. MMTVD VI/a. Bp. 1959. 388.

¹⁰ Documents on British Foreign Policy 1919–1939. Szerk.: E. L. Woodward és Rohan Butler. London 1946–1973. 45 kötet. (a továbbiakban DBFP). I. 6., 6–7.

¹¹ Böhm Vilmos: Két forradalom tüzeiben. Bp. 1946. 338.

előkészítésében, de ha sikerül annak megvalósítása, hajlandók voltak a Kunfi–Böhm akciót támogatni. Tehát a centrum és a baloldal között nem volt lényegesebb nézeteltérés. Ellenben a jobboldal és a centrum között már régebben is fennálló komoly ellentétek, amelyek a Tanácsköztársaság fennállása alatt méginkább elmélyültek, most ismét megmutatkoztak. Nem a bal-, hanem a jobbszárny volt az, amelyik nem volt hajlandó Böhm-mel együttműködni. Weltner Jakab, a Népszava főszerkesztője és a jobboldal reprezentáns vezetője „erélyesen szembeszállt” Böhm propozíciójával. Weltner szerint „a szociáldemokraták a forradalomnak ebben a stádiumában leverhetik ugyan a paraziták garázdálkodásait, de nem tudják fenntartani a munkásosztály hatalmát”.¹² Ez világos beszéd volt. Weltner és a jobboldali szociáldemokraták nem voltak hajlandóak együttműködni a centristákkal a Tanácsköztársaság fenntartása érdekében. A tanácsrendszer, Weltner felfogása szerint, még akkor is lehetetlen volna, ha a nagyhatalmak elfogadnák a centristák tervét, mivel maga a magyar munkásosztály nem hajlandó támogatni a proletárdiktatúrát. Márpedig a szakszervezeti vezetők nélkül Böhm terve kivihetetlen volt. A centristák elgondolásai egyelőre megfeneklettek a belpolitikai erőviszonyokon.

Ugyanezekben a napokban Kunfi, aki Böhm belpolitikai tervének meghíúsulásáról még nem tudott, megindította a vállalkozás diplomáciai előkészítését. Ebben segítségére volt az osztrák kormány, amely kérte Czöbel Ernőnek, a Tanácsköztársaság bécsi követének visszahívását. Ez az osztrák kívánság a Forradalmi Kormányzótanácsnak is jól jött, hiszen nem volt titok a Tanácsköztársaság nehéz diplomáciai helyzete és az esetleges tárgyalások szükségessége; Czöbel Ernő pedig bécsi forradalmi akciói miatt *persona non grata* volt diplomáciai körökben. Czöbel utódául Böhm Vilmost nevezték ki, aki általános tekintélynek örvendett. Böhm, annak tudatában, hogy a szakszervezeti vezetők támogatására nem számíthat, eleinte nem volt hajlandó kötelnek állni. Másnap azonban Kunfi hatására, aki közben Budapestre érkezett az osztrák fővárosból, meggondolta magát.¹³ Ekkor kész volt igent mondani azzal a feltétellel, ha először Bécsbe utazhat kipuhatolni a valódi helyzetet. Kun Béla és a Forradalmi Kormányzótanács tagjai természetesen teljesen tisztában voltak a Kunfi–Böhm-terv részleteivel, hiszen máskülönben Böhm bécsi utazása szóba sem jöhetett volna.

Böhm Vilmos július 10-én érkezett Bécsbe és megérkezése után többször is beszélt Otto Bauerrel. Az osztrák külügyminiszter eredeti javaslata egy, az osztrákhhoz hasonló megoldás volt: olyan rendszer felállítását szorgalmazta, amelyben „a munkástanácsok csak tanácsadói szerepben működnek”. Bauer biztos volt abban, hogy a nyugati nagyhatalmak örülnének egy ilyen megoldásnak és ebben az esetben támogatnák is az új rendszert. Böhm ellenben ezt a gondolatot elvetette, mondván, hogy a magyarországi helyzet gyökeresen különbözik az osztrák állapotoktól. Magyarországon, ahogyan ezt a centristák váltig hajtogatták, a választás csak a Tanácsköztársaság és a fehérterror között lehetséges és ezért Böhm azt akarja megtudni, mi lenne a nagyhatalmak véleménye egy mérsékelt, de fő vonásaiban mégis szovjet-típusú rezsim bevezetéséről. Bauer természetesen erre a fontos kérdésre kapásból nem tudott felelni, de mindenesetre megígérte, hogy tudakozódní fog az antant bécsi képviselőinél. Annak ellenére, hogy Böhm beismerte a szakszervezeti vezetők diktatúraellenes álláspontját, a beszélgetés végére Bauer arra a

¹² Uo. 339.

¹³ Uo. 340.

megállapításra jutott, hogy „Böhm pozíciója erősebb Kunénál”, és ha az antant biztosítékot tudna nyújtani a centristáknak, Kun Béla „hajlandó lenne lelépni”.¹⁴ Böhm még aznap visszatért Budapestre és ott várta be Bauer tárgyalásainak eredményét.

Bauer, ígéretéhez híven, július 16-án látogatott el Henri Allizéhez, a francia polgári megbízotthoz és Thomas A. A. Cuninghame-hez, az angol katonai misszió vezetőjéhez. Ezekről a megbeszélésekről nincs feljegyzésünk, de úgy látszik, hogy a tárgyalások biztatóak voltak, mivel Bauer még aznap táviratban értesítette Böhmöt, hogy az antant megbízottak „saját kezdeményezésükre, (Bauer) szondázása nélkül kijelentették, hogy az antant hatalmak igen örülnének, ha nem kellene katonai erőt használniuk Magyarország ellen”. Nyilvánvalóan egy előre megállapodott rejtjel szerint, ez volt az az üzenet, amire Böhm várt, mivel másnap, július 17-én elfogadta a megbízatást és a Forradalmi Kormányzótanács hivatalosan kinevezte őt a Magyarországi Tanácsköztársaság bécsi teljhatalmú követévé.¹⁵

Böhm kinevezésének híre, különösen kezdetben, nemhogy lelkesedést, hanem kifejezetten visszatetszést váltott ki bécsi antant körökben. Az angol, francia és amerikai diplomáciai megbízottak véleménye szerint a centrista Böhm ideológiailag túlságosan közel állt a kommunistákhoz és Otto Bauer csak nagy nehézségek árán tudta meggyőzni őket, hogy Böhm „a szociáldemokraták képviselője” és ezért „természetesen Kun Béla ellen van”.¹⁶ Az antant körök gyanakvását méginkább növelhette az a július 18-i Bauer–Cuninghame találkozó, amikor Bauer nyíltan kikérte az antant megbízottak véleményét egy szociáldemokrata vezetésű, szovjet-típusú magyarországi rendszer fenntartásáról. Cuninghame válasza nem volt teljesen negatív. Az angol ezredes, aki bécsi tartózkodása alatt a kulisszák mögött állandóan diplomáciai akciókat kezdeményezett, most úgy érezte, hogy elérkezett a cselekvés órája. Ha tárgyalásai folyamán sikerülne rendszerváltozást elérni Budapesten, Cuninghame személyes beavatkozásának lenne

¹⁴DBFP I. 6., 85. Cuninghame Twissnek 1919. júl. 18. – Böhmnek Bauerral folytatott tárgyalásait, amelyek valószínűleg júl. 14-én és 15-én zajlottak le, az antant dokumentumokból lehet figyelemmel kísérni. Böhm júl. 14-i látogatásáról Albert Halstead amerikai megbízott számolt be az amerikai béke delegációnak. National Archives, Washington (a továbbiakban: N. A.) Record Group 59, M820/214/0583. Halstead az amerikai béke delegációnak 1919. júl. 16. – A júl. 15-i tárgyalás részleteit Cuninghame összegezte részletesebben Twissnek írt 1919. júl. 16-i jelentésében. A.R.A. – Paris – H73. – Böhm felfogása a proletárdiktatúra szükségességéről nyilvánvaló egy Bauer és Cuninghame között lefolyt beszélgetésből, amit Halstead jelentett röviden az amerikai béke delegációnak 1919. júl. 18-án Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference 1919. Washington 1943–1947. 14 kötet. (a továbbiakban: FRUS PPC) XII. 544. – Azt, hogy Böhm elismerte a szakszervezeti vezetőkkel folytatott megbeszélésének kudarcát, Bauernak abból a megjegyzéséből tudjuk, melyet Cuninghame jelenlétében tett: „most már csak arról van szó, hogy képes-e Böhm a szakszervezeteket magához ragadni.” DBFP I. 6., 85. – Bauer javaslata a munkástanács ausztriai módon való felhasználásával kapcsolatban megtalálható: N. A. Record Group 59, M820/214/0608. Halstead az amerikai béke delegációnak 1919. júl. 17.

¹⁵Bauer Böhmnek 1919. júl. 16. Idézi: *Alfred D. Low: The First Austrian Republic and Soviet Hungary. Journal of Central European Affairs* XX. 1960. 197. Böhm kinevezésének végső aktuusa a Forradalmi Kormányzótanács 1919. júl. 17-i ülésén zajlott le: MMTVD VI/b. 474.

¹⁶FRUS PPC XII. 544. Halstead az amerikai béke delegációnak 1919. júl. 18. – Az antant gyanakvó magatartásáról Böhm kinevezésével kapcsolatban: N. A. Record Group 59, M820/214/0621. Halstead az amerikai béke delegációnak 1919. júl. 18.

köszönhető a magyar probléma megoldása. Politikai és személyi ambíciók egyaránt közrejátszottak abban, hogy Cuninghame mindenáron tanácskozásokba akart bocsátkozni a Tanácsköztársaság megbízottjával és hajlandónak mutatkozott elfogadni a centristák programját a tárgyalások alapjaként. Így azután Bauer előtt mindössze „elővigyázatosan... csak a paraszti rétegek fontosságát és végső soron az ország összes politikai tényezőjének részvételét” hangsúlyozta, anélkül, hogy a proletárdiktatúra és a tanácsrendszer elvét feszegette volna.¹⁷ Úgy látszott, hogy Kunfi és Böhm diplomáciai terve, akármennyire is lehetetlennek tetszett eredetileg, talán mégis reális alapokon nyugodott.

Böhm, mint az újonnan kinevezett magyar követ, július 21-én érkezett az osztrák fővárosba. Másnap, július 22-én, első útja Cuninghame-hez vezetett, aki a nagyhatalmak megbízottai közül a legkomolyabban érdeklődött a szociáldemokrata terv iránt. Cuninghame hivatali szobájába egy igen radikálisnak mutakozó Böhm érkezett, aki jó ideig kitartott amellett, hogy „ő teljes mértékben Kun Bélát képviseli”.¹⁸ Cuninghame szerint az „első menetben” Böhm egyáltalán nem utalt a közte és Kun között fennálló politikai és ideológiai különbségekre.¹⁹ Természetesen ez csak taktikai lépés volt Böhm részéről, hiszen ha végig kitartott volna e merev álláspontja mellett, a tárgyalások, amelyekhez a centristák olyan nagy reményeket fűztek, azonnal félbeszakadtak volna. Éppen ezért „az első menet” radikalizmusa után Böhm hajlandónak mutatkozott bizonyos kompromisszumra. Cuninghame feljegyzéseiből kitűnik az is, hogy Böhm nem könnyen adta be a derekát és utasításához híven keményen harcolt egy maximális program elfogadtatásáért. Így például elvben ugyan hajlandó volt a magántulajdon kérdéséről tárgyalni, de amikor Cuninghame azt követelte, hogy a szociáldemokraták által javasolt kormány térjen vissza a magántulajdon kérdésében a március 21-e előtti állapotokhoz, Böhm kategorikusan visszautasította Cuninghame követelését. Böhm ugyancsak negatívan nyilatkozott egy másik nagyhatalmi kívánságról: míg Cuninghame arról beszélt, hogy a szociáldemokratáknak előbb-utóbb választásokat kell kiírni és a régi parlamenti rendszert visszaállítani, Böhm kijelentette, hogy a jelenlegi viszonyok között erről egyelőre szó sem lehet. Ugyanakkor Böhm többször is hangsúlyozta, hogy a magyarországi helyzet jelenleg megköveteli a tanácskormány fenntartását és a szociáldemokraták, még a legmérsékeltbek is, csak ezen az alapon hajlandók a megegyezésre.²⁰ Cuninghame, mint ahogy azt már Bauernek is jelezte, „elfogadta azt az elvet, hogy az új kormány a munkástanácsokra támaszkodnék”, de ugyanakkor „hangsúlyozta a paraszttanácsok szük-

¹⁷FRUS PPC XII. 544. Halstead az amerikai béke delegációnak 1919. júl. 18. – Ennek a beszélgetésnek a részletei több táviratban is megtalálhatóak és a különböző leírások a legfontosabb pontokban megegyeznek: uo. 549. és 615–616. Halstead az amerikai béke delegációnak 1919. júl. 18. illetve júl. 24.

¹⁸N. A. Record Group 59, M820/190/0653. Halstead az amerikai béke delegációnak 1919. júl. 22.

¹⁹FRUS PPC XII. 616. Halstead az amerikai béke delegációnak 1919. júl. 24. – Cuninghame ugyan maga is küldött jelentést erről a fontos beszélgetésről, de mivel feletteseit ekkor még nem akarta beavatni terveibe, szándékosan igen szűkszavú volt. Szerencsére Cuninghame részletesen beszámolt a tárgyalások menetéről az amerikai Halsteadnek, aki többször és hosszabban informálta az amerikai béke delegációt.

²⁰N. A. Record Group 59, M820/190/0653. Halstead az amerikai béke delegációnak 1919. júl. 22.

ségességét is”.²¹ Cuninghame persze abban reménykedett, hogy a proletárdiktatúra előbb-utóbb békés módon egy olyan tanácsrendszerbe torkolna, amely nemcsak a munkás, hanem a többi réteg tanácsain is alapulna és amit „egy erős szövetségközi bizottság ellenőrizne”.²² Ez a formula mindkét fél számára elfogadható volt. Böhm időt akart nyerni, mint ahogy azt Kun Bélának be is vallotta, Cuninghame pedig meglehetősen biztos volt a dolgában.

A tárgyalás végére megszületett az a terv is, hogy Kun Béla lemondása után a politikai vezetés egy szociáldemokrata triumvirátus kezében összpontosulna: Böhm Vilmos, Haubrich József és Ágoston Péter egy direktóriumot állítana fel a Forradalmi Kormányzótanács helyett.²³

A centristák szempontjából ennek az első beszélgetésnek az eredménye óriási diplomáciai sikernek számított. Igaz, hogy a megoldás kompromisszumos volt, de Cuninghame elvben mégis elfogadta a legfontosabb szociáldemokrata követeléseket: a magántulajdon államosítását és a tanácsok fenntartását. Sőt, az is kitűnt, hogy Cuninghame nem volt egyedül ennek a tervnek a támogatásában: Thomas T. C. Gregory kapitány ugyancsak örömmel fogadta a centristák ajánlatát és hajlandó volt együttműködni e téren angol kollégájával. Ekkor már senki sem gondolt arra a tervre, amelyet júniusban még Gregory is elfogadott volna, hogy ti. Kun Béla is vegyen részt a kormányban.²⁴

Böhm diplomáciai sikere július 22-én leginkább a keleti fronton fennálló katonai helyzetnek volt köszönhető. A Vörös Hadsereg július 20-án támadást intézett a román hadsereg ellen, amely a nagyhatalmak ígérete ellenére még mindig a Tisza balpartján állomásozott, ahelyett, hogy visszavonult volna a Párizsban kijelölt demarkációs vonalra. Kezdetben úgy látszott, hogy a Vörös Hadsereg győzelmesen fog kikerülni ebből az új katonai összetűzésből. A magyar hadsereg nagy része július 20-án sikeresen átkelt a Tiszán és azon a napon, amelyen Böhm először tárgyalt Cuninghame-mel, a magyar csapatok még mindig támadásban voltak, gyors ütemben haladva Keletre a hátráló román csapatok mögött. Július 22-én még mindig úgy látszott, hogy a Vörös Hadsereg újra megismétli korábbi nagyszerű teljesítményét, amikor az északi hadjárat idején két hét alatt sikerült egész Kelet-Szlovákiát felszabadítania a csehszlovák csapatok megszállása alól. Böhm Vilmos tehát ekkor még mint az erősebb fél tárgyalt, míg az antant képviselők, nem tudván előre a magyar–román konfliktus kimenetelét, a gyengébb partnereknek bizonyultak. Egy szovjet-típusú rezsim, abban a formában is, ahogyan azt Böhm felajánlotta, természetesen gyanakvást keltett a nagyhatalmak képviselőiben, de „egyelőre el kellett szenvedni”, mivel, különösen ha a Vörös Hadsereg győzelmesen kerül ki a keleti hadjáratból, a szociáldemokraták ajánlata „feltétlenül haladást jelent” a fennálló helyzethez

²¹ Böhm Kunnak 1919. júl. 25. Idézi: *Böhm*: 344. Böhm jelentése Kunnak részleteiben is megegyezik Halstead táviratával, melyet az amerikai béke delegációnak küldött 1919. júl. 22-én: N. A. Record Group 59, M820/190/0653.

²² N. A. Recourd Group 59, M820/190/0653. Halstead az amerikai béke delegációnak 1919. júl. 22.

²³ Böhm Kunnak 1919. júl. 25. Idézi: *Böhm*: 344.

²⁴ A. R. A. – Paris – H73. A[pponyi] A[lbert] Gregorynak 1919. júl. 22. és Gregory Logannak 1919. júl. 1.

képest.²⁵ Nyilvánvaló, hogy Böhm tárgyalásainak kimenetele végeredményben a magyar Vörös Hadsereg hadviselőképességének volt a függvénye.

Cuninghame, aki eddig hivatalosan nem informálta kollégáit a Böhm-mel való tárgyalásokról, július 23-án két összefüggő levelet is rendezett. Az első Cuninghame és Gregory számolt be az amerikai Albert Halsteadnek és az olasz Livio Borghesének Böhm javaslatairól és a tárgyalások állásáról. Elvben a megbízottak megegyeztek, hogy a javaslatok és ellenjavaslatok, amelyeket Cuninghame részletesen megbeszélt Böhm Vilmoossal, számukra elfogadhatóak és az amerikai és olasz megbízottak készen mutatkoztak ezen az alapon folytatni a tárgyalásokat. (Halstead állásfoglalását az gyengítette, hogy feletteseinek utasítása szerint nem lett volna szabad résztvennie az akcióban.) Ezen az első megbeszélésen megfogalmaztak egy nyolc pontba foglalt nyilatkozatot, amelyben helyet kapott a proletárdiktatúra fenntartásáról szóló cikkely. Ugyanakkor azt a bekezdést, amely egy parlamentáris rendszer későbbi felállításáról szólt, szándékosan homályosan fogalmazták. Az antant képviselők ugyancsak hozzájárultak ahhoz, hogy az új kormány legfontosabb szerve egy Böhm-ből, Haubrichből és Ágostonból álló direktórium legyen. A tárgyalások most már szövetségi szinten folytatódtak.

Magyar emigráns körökben élénk tiltakozást váltott ki, hogy az antant megbízottak beleegyeztek a munkáshatalom ideiglenes fenntartásába. Gróf Apponyi Albert egy csaknem szenvedélyes hangú levélben így összegezte ellenvetését: „Kunt félre lehet állítani (talán saját hozzájárulásával és egy időre), az erőszak fegyverét le lehet tompítani, de a rendszer lényegét nem fogják (a centristák) megváltoztatni, hacsak Önök nem beszélnek teljesen világosan. És a rendszer lényege egy osztály diktatúrája... Sem Magyarországnak, sem pedig Európa biztonságának nem használ az, hogy mérsékeltebb és simább modorú emberek veszik kezükbe az osztályuralom rendszerét. Magát a rendszert kell határozottan elutasítani.”²⁶

Július 23-án este, amikor az antant megbízottak másodszor gyűltek össze a Böhm–Cuninghame-féle tárgyalások megbeszélésére, váratlanul úgy tűnt, hogy a centristák terve a korábbi biztató kilátások ellenére kútba esik. Ennek azonban nem a magyar ellenforradalmárok álláspontja volt az oka. Erre a második találkozásra ui. már meg kellett hívni Henri Allizét, a francia megbízottat, akit eddig az angol és amerikai képviselők tudatosan kihagytak a tárgyalások előkészítéséből, egyrészt, mivel 1919. második felében már nem bíztak Franciaországban, másrészt, mivel Böhm Vilmos maga kívánta a franciák kizárását az antanttal való tárgyalásokból. Mint ahogyan várható volt, a francia megbízott azonnal kifogást emelt a Böhm–Cuninghame-féle formula ellen. Allizé jól informált diplomata volt, aki szerint Böhm „túlságosan szpartakista”; Allizé attól félt, és ebben az esetben nem egészen ok nélkül, hogy Böhm terve nem más, mint a Tanácsköztársaság álcázott formában való folytatása. A többiek rábeszélésére ugyan hajlandó volt végülis támogatni a nyolcpontos előterjesztést, feltétele azonban az volt, hogy Böhm nevét törlik a direktórium névsorából és helyette Garami Ernőt állítják előtérbe. A Tanácsköztársaság megalápi-

²⁵ FRUS PPC XII. 617. Halstead az amerikai béke delegációnak 1919. júl. 22. A katonai helyzet még júl. 23-án sem volt teljesen világos. Ezen a napon antant-megfigyelők jelentették, hogy a román katonai védekezés igen „gyenge” és hogy a magyarok biztosan vonulnak Nagyvárad felé. A.R.A. – Paris – H73. Halstead az amerikai béke delegációnak 1919. júl. 23.

²⁶ A.R.A. – Paris – H73. A[pponyi] A[lbert] Gregorynak 1919. júl. 23. és FRUS PPC XII. 617. Halstead az amerikai béke delegációnak 1919. júl. 22.

tása után Svájcba emigrált Garami nem hogy semmiféle kapcsolatban nem állt a Tanácsköztársaság vezetőivel, hanem reformista elveiből fakadóan egyenesen ellenezte a proletárdiktatúra bevezetését Magyarországon. Garami személye tehát garanciát jelentett arra, hogy az új kormány hajlandó lesz feladni a tanácsállam legjellemzőbb vonását, a proletárdiktatúra alkalmazását.²⁷ A szövetséges megbízottak tárgyalása tehát kompromisszummal végződött s ez a kompromisszum végső fokon az eredeti Böhm-féle terv elvetését jelentette.

Másnap, július 24-én Cuninghame, miután megszerezte kollégái hozzájárulását a tárgyalások folytatásához, magához hívatta Böhmöt és átadta neki a nyolc pontból álló javaslatot. Böhmöt, nemcsak személyi okokból, valószínűleg igen kellemetlenül érintette az a tény, hogy saját maga helyett Garami Ernő nevével találkozott a javaslat első sorában. Bár a dokumentum többi pontja előnyös volt a centristák szempontjából, az antant megbízottak azon követelése, hogy Garami, a jobboldal képviselője vegyen részt az új kormányban, alapjában véve lehetetlenné tette a centrista terv sikeres kivitelét. Garami a világorradalom közeli kirobbanását „optikai csalódás”-nak és „forradalmi romanticizmus”-nak tekintette,²⁸ s még egy tiszta szociáldemokrata kormányban sem volt hajlandó résztvenni, mivel saját pártját túlságosan gyengének tartotta a hatalom átvételére. Garami szerint a magyar körülmények között a szociáldemokraták részére az egyetlen megoldás egy koalíciós kormányban való részvétel volt, amely kormányban a Magyarországi Szociáldemokrata Párt csak alárendelt szerepet töltene be a polgári és paraszt pártok mellett. Mindennek ellenére Böhmnek nem volt választanivalója: akármennyire ellene volt is Garami bevonásának az új kormányba, nem tehetett mást, mint, hogy beleegyezett az antant képviselők követelésébe. Cuninghame ugyanis, beszélgetésük legelején bejelentette Böhmnek, hogy Kisújszállásnál a román csapatok minden nagyobb nehézség nélkül leverték a magyar katonai alakulatokat és a Vörös Hadsereg rendezetlenül hátrál az ellenség elől.²⁹ Ilyen körülmények között a centristák már nem tárgyalhattak egyedül,

²⁷ Allizé Böhmről alkotott véleménye megtalálható Cuninghame Twisshez írott 1919. júl. 29-i jelentésében. DBFP I. 6., 109. Az amerikai dokumentumgyűjteményben a nyolcpontos megbeszélési alapnak mindkét változata szerepel. Az első verziót, amelyben még Böhm neve áll, Gregory kapitány küldte meg Herbert Hoovernek, az American Relief Administration igazgatójának. A második változatot Halstead továbbította az amerikai béke delegációnak. Ennek részletei a következők: 1. Direktóriumot kell létrehozni teljes kormányhatalommal Haubrich, Ágoston, Garami részvételével. 2. Kun Béla jelenlegi kommunista kormányát leváltani, a kommunista propagandát beszüntetni. 3. A diktatúrát valamennyi osztály képviselőiből alakult kormánynak kell felváltania. 4. Minden terrorisztikus cselekmény azonnali beszüntetése. 5. Nyomban kérni kell egy tanácsadó antantbizottság kiküldését. 6. A békekonferencia a blokádot felszámolja s megindítja a szén- és élelmiszerszállítást. 7. Semmiféle politikai üldözésre nem kerülhet sor. 8. Az államosításra vonatkozó végső döntést az állandó kormányra kell bízni. FRUS PPC VII. 310.

²⁸ *Garami Ernő: Forrongó Magyarország. Emlékezések és tanulságok.* Bécs, 1922. 72–73.

²⁹ *Böhm:* 342–343. Böhm saját beszámolója erről a beszélgetésről nagyjából megfelel a valóságnak, de a dátumokat összekeveri. Böhm szerint ő először júl. 23-án látogatott el Cuninghame-hez és ezen a napon történt, hogy Cuninghame elmondta neki a katonai összeomlás hírért. Viszont más helyről biztosan megállapítható, hogy Böhm júl. 22-én találkozott először Cuninghame-mel. Böhm ugyancsak téved, amikor azt írja, hogy Cuninghame júl. 23-án számolt be neki a Vörös Hadsereg vereségéről, mivel a kisújszállási csatára csak júl. 24-én került sor. Ld.: *A Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének hadműveletei naplója.* 1919. ápr. 21. – 1919. júl. 31. Szerk.: Liptai Ervin. Bp. 1974. 179.

mivel az a reményük, hogy a tanács hatalom, ha módosított formában is, de fenntartható, a Vörös Hadsereg összeomlásával megdőlt. Most már a jobboldali szakszervezeti vezetőknek kellett tárgyalniuk az antant megbízottaival. És valóban, Böhm ugyan elfogadta az ajánlatot, de kijelentette Cuninghame-nek, hogy „megbeszélésre kell összehívnia elvbárait”.³⁰ Még aznap felhívta Kun Bélát telefonon és arra kérte, hogy a kormány küldje Bécsbe Weltner Jakabot és Peyer Károlyt, két jobboldali szociáldemokratát, hogy vele együtt folytassák a megkezdett tárgyalásokat. Kun, tudva, hogy a Tanácsköztársaság helyzete kritikus, azonnal hozzájárult a két szakszervezeti vezető kiküldetéséhez, annak ellenére, hogy egy hónappal előtte egyszerűen megtagadta hasonló célzatú utazásukat az osztrák fővárosba.³¹ Weltner és Peyer elutazásuk előtt hosszabban tárgyaltak Kun Bélával és Kun titkára volt az, aki elkísérte őket az osztrák határig.³² Kun Béla tehát tudatában volt annak, hogy a tárgyalások első fázisa befejeződött és személyesen vett részt a második fázis előkészítésében. Böhm ugyan nem nagy örömmel, de nyomban táviratozott Garaminak, arra kérve, hogy jöjjön azonnal Bécsbe.³³ A katonai összeomlás drasztikusan megváltoztatta a Tanácsköztársaság kül- és belpolitikai helyzetét.

Ezalatt Párizsban Herbert Hoover, aki mindezekről az új fejleményekről még nem tudott, a Legfelső Tanács július 25-i ülésén felhívta a nagyhatalmak képviselőinek figyelmét a Bécsben folyó tárgyalásokra. Gregory kapitánytól ő kapta meg először a Böhm–Cuninghame tárgyalások részleteit és a nyolc pontból álló javaslat szövegét, azt a verziót, amelyben még Böhm neve szerepelt. Hoover röviden vázolta Böhm ajánlatát, hozzátéve, hogy Böhm „a saját részéről kész egy új szociáldemokrata kormányt alakítani, aminek a vezetése az ő kezében, diktatórikus alapon, összpontosulna”. A centrista tervnek a munkáshatalmat érintő részletei, mire Párizsba értek, teljesen elveszítették eredeti értelmüket: Böhm mint katonai diktátor szerepelt a nagyhatalmak tárgyalásaiban. Noha nem értették világosan a Böhm-féle ajánlat szövevényes ideológiai háttérét, az antant képviselőinek komoly aggodalmai voltak a bécsi tárgyalásokkal kapcsolatban. Arthur Balfour, az angol külügyminiszter egyik kérdést a másik után intézte Hooverhez, különösen Böhm megbízhatósága felől. Hiszen Böhm a Vörös Hadsereg főparancsnoka volt és eddig Párizsban úgy ismerték, mint a Tanácsköztársaság egyik legradikálisabb vezetőjét. A kérdés az volt, hogy lehet-e „egy komplikált politikai megegyezésről szó” egy ilyen baloldali, szpartakista, szociáldemokrata-kommunistával, hiszen Párizsban a munkásmozgalom terminológiáját és Böhm valóságos pozícióját alig ismerték. Hoovernek tetszett a terv és azt ajánlotta, hogy „azonnal jelentsék ki, hogy készek támogatni minden olyan

³⁰ FRUS PPC XII. 618. Halstead az amerikai béke delegációnak 1919. júl. 24.

³¹ Böhm: 343. Böhm téved, amikor emlékiratában úgy nyilatkozik, hogy Weltner és Peyer júl. 23-án hagyták el Budapestet, mégpedig Kun Béla megbízásából. Böhm 1919-es saját feljegyzéséből kitűnik, hogy Böhm maga volt az, aki a két szociáldemokrata vezető kiküldetését sürgette és Weltner és Peyer nem júl. 24-én, hanem 25-én érkeztek Bécsbe. Ld.: *Gábor Sándorné*: Böhm Vilmos bécsi magyar követ jelentései a Peidl-kormányhoz és Ágoston Péter külügyminiszterhez. *Párttörténeti Közlemények* 1960. 3. sz. 197.

³² N. A. Record Group 59, M820/215/0086. Halstead az amerikai béke delegációnak 1919. júl. 30. – Egy magyar származású amerikai kapitány, Bernath Weiss hírszerzési jelentéséből világosan kitűnik, hogy a tárgyalások, amelyeket „Bauer kezdeményezett”, Kun Béla tudtával és beleegyezésével folytak.

³³ *Garami*: 152–153. Ld. még: DBFP I. 6., 96. Cuninghame Balfournak 1919. júl. 25.

kormányt, amely nem terrorisztikus alapokon nyugszik.” A Legfelső Tanács tagjai azonban ingadoztak és megegyezés híján egyszerűen elnapolták a döntést.³⁴

Hoover eredetileg örömmel fogadta a tárgyalások hírét és hajlandónak mutatkozott támogatni a centristák célkitűzéseit, míg a Párizsban székelő francia és antant diplomaták Cuninghame tervével szemben bizalmatlanok voltak, a szövetséges katonai vezetők pedig Böhmmel szemben tápláltak gyanakvást. A gyanakvás és az elnapolás döntő oka az volt, hogy a Legfelső Tanács véleménye szerint Böhm csak „időt próbált nyerni Kun számára”.³⁵

Másnap reggel a Legfelső Tanács visszatért a magyarországi helyzetre és ez alkalommal a bécsi tárgyalások fogadtatása még hűvösebb volt, mint az előző napon. Georges Clemenceau francia miniszterelnök és a Legfelső Tanács elnöke bevallotta, hogy „a Tanács tagjai nincsenek teljesen tisztában azzal, hogy milyenfajta kéréseket és követeléseket terjesztett (Böhm) a Szövetséges Hatalmak elé”. Hoover, aki az előző napon még hajlandó volt elfogadni egy mérsékelt tanácskormányt, megváltoztatta véleményét és kategorikusan kijelentette, hogy „veszélyes a Szövetséges Hatalmaknak tárgyalásokat kezdeni titkos ügynökökkel”. Ferdinand Foch tábornagy, a Szövetséges Hadsereg parancsnoka, aki a kérdés katonai vonatkozásai miatt részt vett ezen az ülésen, így foglalta össze a Legfelső Tanács aggodalmát: „aki a szövetségesek segítségét bírja, idővel újfajta álláspontot képviselhet, mégpedig a siker minden kilátásával”. Vagyis másképpen kifejezve, teljesen mindegy, hogy Böhm Kun megbízottja-e vagy sem, mert ha a szövetséges hatalmak Böhm mögé állnak és támogatják a centristákat, a magyar szociáldemokraták olyan rendszert vezethetnek be, amelyet akarnak és ez a rendszer akár a Tanácsköztársaság folytatását is eredményezheti. Ez pedig a nagyhatalmak kijátszását jelentette volna, amit az antant képviselői mindenképpen el akartak kerülni. Ezért a Böhmmel való további tárgyalások helyett a Legfelső Tanács, Hoover ajánlatára, hivatalos nyilatkozatot bocsátott a nyilvánosság elé: gazdasági segítséget csak „egy megfelelő formában kinevezett kormány kaphat”.³⁶ A tanács hatalom és a proletárdiktatúra ennek a formulának nem felelt meg. Böhm tervét, mely alapján véve már Bécsben hajótörést szenvedett, a nagyhatalmak Párizsban teljesen keresztülhúzták.

Weltner és Peyer Bécsbe érkezésével a tárgyalások tartalma gyökeresen megváltozott. Névlegesen ugyan még mindig Böhm vezetésével folytak a megbeszélések, de egyre inkább látható volt, hogy a kezdeményezés a szakszervezeti vezetők kezébe csúszott át. Eltávolodásukat jól illusztrálja az a július 30-i találkozó Kun Bélával, amely az osztrák–magyar határon folyt le. A három szociáldemokrata még együttesen próbálta rábeszélni Kun Bélát a saját és a Forradalmi Kormányzótanács lemondására. Kun Béla azonban nem volt hajlandó kötelnek állni és azt hangoztatta, hogy „soha Budapesten és a csapatok között nem volt olyan lelkes hangulat, mint most. A fronton kitűnően állunk. A csorbát kiköszörültük, a románokat visszaverték és a győzelem egyáltalán nem kétséges.”³⁷ Böhm Vilmos ugyan könyvében elmarasztalja és nevetségessé teszi Kun Bélát túlzott

³⁴FRUS PPC VII. 254–256. A Legfelső Tanács 1919. júl. 25-i ülése.

³⁵A.R.A. – Paris – H75. James Logan, az American Relief Administration párizsi megbízottja Gregorynak 1919. júl. 24-én és Hoover Gregorynak júl. 26-án.

³⁶FRUS PPC VII. 306–307. A Legfelső Tanács 1919. júl. 26-i ülése.

³⁷Böhm: 348.

optimizmusáért, a valóságban azonban Böhm, Kun instrukciójának értelmében, visszament Cuninghame-hez és megismételte, majdnem szóról-szóra, Kun utasításait: „a Vörös Hadsereg nincsen annyira elzüllesztve, mint gondolta; mindössze csapatösszevonásokról van szó. A románok nem próbálták átlépni a Tiszát” és ezért „a Kun Bélára nehezedő nyomás még nem elégséges ahhoz, hogy lemondásra lehetne kényszeríteni”.³⁸ Böhm a további hazai akciókban nem vett részt s nyíltan nem lépett fel ekkor a kommunisták ellen.³⁹ Ez volt az a pont, ahol Böhm és a jobboldali vezetők útjai elváltak. Weltner volt az, aki Budapestre való visszatérése után, július 31-én összehívta a Szakszervezeti Tanács plenáris ülését és összegezte bécsi tárgyalásainak eredményeit. A jelenlevő 46 szakszervezeti vezető közül csak hárman szavaztak a Tanácsköztársaság fenntartása mellett, míg 43-an Kun Béla és a Kormányzótanács lemondását követelték.⁴⁰ Ezek után a Forradalmi Kormányzótanácsnak nem volt más választása, mint a Budapesti Munkás- és Katonatanács összehívása. Ezen a gyűlésen ugyan a centrista beállítottságú Rónai Zoltán, Kunfi sógora volt az, aki nyilvánosan követelte a Kormányzótanács lemondását, de már világos volt, hogy az ideológiai különbségek a centristák és a jobboldali szociáldemokraták között áthidalhatatlanok. Az új miniszterelnök, a jobboldali szociáldemokrata Peidl Gyula egyszerűen nem volt hajlandó megjelenni a Munkástanács ülésén, mert semmiféle formában sem akart azonosulni azzal a tanács hatalommal, amelyet Kunfi és Böhm átmenteni próbáltak.⁴¹ Haubrich és Ágoston neve ugyan még mindig szerepelt az új, „szakszervezeti kormány” tagjai sorában, később azonban kitűnt, hogy részvételük mindössze félreértésen alapult. A jobboldali szociáldemokraták a Cuninghame–Böhm-féle tárgyalásokból kiindulva, abban a hiedelemben voltak, hogy Haubrichék személyéhez az antant hatalmak ragaszkodtak.⁴² Böhm magyar követként Bécsben maradt, pozíciója azonban abban a pillanatban megrendült, amikor Peidl Gyula saját embereként Weltner Jakabot küldte az osztrák fővárosba az antant megbízottakkal való tárgyalások folytatására.⁴³ Sem a kormány összeállítása, sem a Peidl-kormány ideológiája nem tükrözte a centrum eredeti tervét. A nagyhatalmak nem támogatták a munkáshatalom átmentésének programját, a Vörös Hadsereg tiszántúli veresége pedig végleg rombadöntötte a centristák diplomáciai próbálkozását.

³⁸ DBFP I. 6., 115. Cuninghame Balfournak 1919. júl. 31.

³⁹ Böhm visszaemlékezéseiben, amelyeket 1923-ban adott ki először, igen kritikusan írt Kun tanácsköztársasági tevékenységéről. 1919-ben azonban még más véleményen volt: Kunt barátjának és „elvtársának” nevezte, aki „tapasztalt vezető” és aki „éles felismeréssel több ízben is utalt arra a veszélyre, amely az orosz minta kritika nélkül való utánzásából származhat”. Ld.: *Böhm Vilmos: A Magyar Tanácsköztársaság keletkezése és összeomlása*. New York, 1920. 30.

⁴⁰ *Hajdú*: 350.

⁴¹ Uo. 353.

⁴² Garami egyáltalán nem volt megelégedve a Peidl-kormány összetételével. Visszaemlékezéseiben így írt a „szakszervezeti kormányról”: „Elvtársaim előtt nem csináltam titkot abból, hogy a Peidl-kormány összeállítását – három volt népbiztos volt a tagja és egyetlen polgár sem! – elhibáztam tartom. Persze, tudomásul kellett vennem, hogy minden az antant-követekkel való megbeszélés alapján történt, hogy az exponált bolsevisták – Ágoston Péter, Haubrich József, Garbai Sándor – egyenesen Cuningham (sic) angol ezredes kívánságára kerültek be a kormányba és hogy Peidl azért nem alkotott rögtön koncentrációs kabinetet a polgársággal, mert – egyáltalán nem kérdezték meg előzően, hanem befejezett tények elé állították...” *Garami*: 155. – Mint ahogyan ebből a tanulmányból kitűnik, Garami tévedett: nem az antant hatalmak, hanem a centristák voltak azok, akik „az exponált bolsevisták” bevonását követelték.

⁴³ *Weltner Jakab*: Forradalom, bolsevizmus, emigráció. Bp. 1929. 253.

VADÁSZ SÁNDOR

**Garami Ernő publikálatlan levele Jean Longuet-hoz
a demokratikus intervenció ügyében
(1919. szeptember 27.)**

A marxista történeti irodalom lényegében tisztázta azoknak a politikai lépéseknek az értelmét, amelyeket Garami 1919 nyarán és őszén annak érdekében tett, hogy megnyerje részint a győztes hatalmak vezetőit, részint az antant országok szociáldemokrata pártjainak exponenseit a magyarországi politikai beavatkozás eszméjének. Mellesleg maga Garami ír akkori nyugat-európai kapcsolatairól visszaemlékezéseiben, a Forrongó Magyarország IV. és V. fejezetében. Teljes terjedelemben közli például a békekonferencia elnökéhez, Clemenceau-hoz intézett június 8-i memorandumát. Ebben a normális életfeltételek megteremtését, közelebbről a termelőmunka megindításához elengedhetetlen fűtő- és nyersanyag, továbbá ruházat és élelmiszer szállítását kérte. „Ha a magyar nép a kormányzás lehetőségét biztosító eszközök birtokában volna, akkor eléggé érett volna arra, hogy önmaga helyezzen élére olyan férfiakat, akiket alkalmasnak tart ügyeinek helyes vezetésére és akik, szakítva a bolsevista módszerekkel, az országot a valóságos demokrácia és a szociális haladás korszaka felé vezetnék.”¹ Amint az idézetből kitűnik, a magyar szociáldemokráciának emigrációba szorult egykori vezére nem szűken vett termelési-ellátási kérdésként értelmezte az antant gazdasági segítségét, hanem az általa kívánatosnak tartott politikai kibontakozás sine qua non-jának tekintette.

A svájci Vevey-ben fogalmazott memorandum a jobboldali szociáldemokrata vezetőknél a Magyar Tanácsköztársaság ellen folytatott tevékenységébe illeszthető. (Garami visszaemlékezésében svájci emigrációja egyetlen aktív politikai cselekedetének minősítette ezt az írást.) A Forrongó Magyarország szerzője azonban, ha nem is hallgat, de jóval szűkszavúbb, amikor az ellenforradalom végleges felülkerekedésével szembeni erőfeszítéseit vázolja, legalábbis nem idézi, sőt nem is említi azokat a leveleket, amelyeket az októbrista koncepció védelmében írt az újjáélesztett II. Internacionálé (hivatalosan: Munkás- és Szocialista Internacionálé) vezetőinek. Béki Ernő: „Demokratikus intervenció” Magyarországon című forrásközlésében² olvasható annak a két körlevélnek a szövege, amelyeket az említett nemzetközi szervezet titkársága bocsátott ki 1919. október 30-án, illetve december 2-án a magyar kérdésről. Béki Ernő közli továbbá a Buchinger Manó és Garami Ernő aláírásával ellátott, október 16-ról datálódó levelet, amely a második, 9. számú körlevél közvetlen előzményét képezte, s amelyet Huysmans éppen ezért e körlevél mellékleteként megküldött a Munkás- és Szocialista Internacionáléhoz csatlakozott pártoknak. E helyütt a körleveleknek és a Huysmanshoz intézett

¹ *Garami Ernő: Forrongó Magyarország.* Leipzig–Wien. 1922. 149.

² *Párttörténeti Közlemények,* 1967. 2. sz. 137–146.

Buchinger—Garami levélnek csupán azokra a soraira hívjuk fel az olvasó figyelmét, amelyek közvetlenül kapcsolatba hozhatók az általunk közölt forrással. Az első, 4. számú körlevélben a Friedrich-kormány megalakulása óta bekövetkezett szörnyűségek, a fehér rémuralom ecsetelése és az antant felelősségének megállapítása után a következőket olvashatjuk. „Egyébként meg is van az alapunk annak feltételezésére, hogy a magyar Szociáldemokrata Párt — amely a minap korábbi alapjain újjáalakult és kijelentette, hogy újra csatlakozik a II. Internacionáléhoz — segítséget kért az Internacionálétól, bár ez nem jutott el hozzánk. Csakhogy konkrét akció az Internacionálé részéről súlyos taktikai problémákat vet fel. Úgy látszik, hogy bizonyos magyar szociáldemokraták kétségbeesésükben az antant csapatok közvetlen beavatkozását követelik a Friedrich-kormány ellen.”³ A körlevél ezt a megoldást elutasította.

A december 2-i körlevél szerint a „demokratikus antant intervencióra” vonatkozó magyar szociáldemokrata követelés nagyon sürgősnek látszik. Béki Ernő bevezetésében helyesen mutatott rá arra, hogy Huysmans és köre számára ekkor már nem tűnt elfogadhatatlannak Buchinger és Garami koncepciója: az antant újabb jegyzékkel „oltsa ki” az ellenforradalmi Friedrich-kormány életét, és hozzon létre Magyarországon nemzetközi felügyelet alatt álló rendőrséget. Idézzük a Buchinger—Garami levélnek azt a bekezdését, amely a legközvetlenebb módon vonatkoztatható az újonnan feltárt dokumentumra. „Amidőn ezt az álláspontunkat leszögezzük, még közöljük Önnel, hogy ebben az értelemben informáltuk Longuet és Renaudel elvtársakat is.”⁴ A moszkvai párttörténeti archívum(IMEL)-ből előkerült újabb Garami-levél képezi a hiányzó láncszemet ebben a sorban. Rá vonatkoznak a II. Internacionálé első körlevelének és a Buchinger—Garami levélnek az utalásai. Megjegyzendő, hogy a két francia szocialista kívül — amint ez kitűnik a szövegből — Clemenceau is kapott egy „mémoire-t”, emlékiratot.

Garami ezt az elképzelést előszóban is kifejtette az antant Budapestre érkezett megbízottjának, Clerknek, aki október 7-i jelentésében számolt be a szociáldemokrata pártvezér látogatásáról. Garami előadta Clerknek, hogy amennyiben Magyarországon nem jön létre olyan új kormány, amelyet a szövetségesek is elfogadnak a választások megtartásáig, s ha nem hoznak létre nemzetközi csendőrséget a távozó román csapatok helyettesítésére, az országot zűrzavar, belső felfordulás fenyegeti.⁵

Nem ismerjük minden részletében a Clemenceau-hoz eljuttatott mémoire útját. Tény viszont, hogy a francia delegációnak a békekonferencia november 3-i ülésén előterjesztett jegyzéke — „A magyarországi helyzet” — lényegében a Garami által felvázolt megoldást javasolta a helyzet normalizálására. A jegyzék abból indult ki, hogy a Friedrich-kormány nem tud vagy nem akar demokratikus kormányt létrehozni, ezért lemondásra kell kényszeríteni. „Két hadosztályból álló, szövetséges vezérkar parancsnoksága alá helyezett, és a konferencia által kijelölt tábornok által vezényelt szövetségesközi haderő — ez román, cseh és szerb alakulatokból állana — helyettesítené a román csapatokat, amelyeknek a Tiszáig kell visszavonulniuk.”⁶ A következő két napon heves viták bonta-

³ Uo. 142.

⁴ Uo. 146.

⁵ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference 1919. Vol. VIII. Washington. 1946. 557.

⁶ Uo. 920.

koztak ki a beterveztett francia javaslat fölött, főként angolszász és olasz részről hangsúlyozták a várható nehézségeket, a magyarországi megszállás nem kívánt következményeit. Végül november 5-én olyan döntés született, hogy bár a Főtanács kész két cseh és szerb hadosztályt Magyarországra küldeni, a felmerült aggályok miatt részletes felvilágosítást kell kérni a budapesti helyzetet közvetlen közléről ismerő Clerktől.⁷ A győztesek egymás közti ellentétei – de Martino olasz küldött például kategorikusan tiltakozott jugoszláv csapatok felhasználása ellen – megghiúsították a közép-európai hegemoniára törő francia diplomácia kezdeményezését.

Garaminak jó oka volt rá, hogy 1922-ben megjelentetett visszaemlékezésében említetlenül hagyja Longuet-hoz írt levelét. Kézenfekvő az a következtetés, hogy az 1920-as években, amikor az ellenforradalmi rendszer megszilárdult, Garami már nem tartotta opportunusnak a Friedrich-kormány eltávolítására és nemzetközi csendőrség szervezésére vonatkozó javaslatának szellőztetését. Az antant országok szocialista pártjaihoz fűződő kapcsolatait tekintve sem állhatott érdekében ennek a kérdésnek a bolygatása. Márcsak azért sem, mert 1919-ben erős szavakkal bélyegezte meg az antant passzivitását, hipokrita magatartását.

A Huymantól származó és Béki Ernőtől idézőjelesen átvett kifejezés: demokratikus intervenció, pontosabban a vele kifejezett koncepció nem is elsősorban a kivihetőség szemszögéből nézve érdemi meg a közelebbi vizsgálódást. Ma már fontosabb számunkra a mögötte meghúzódó tudati tartalom, jelesül a hamis történeti tudat által meghatározott illúziók. Ennek tudható be véleményünk szerint, hogy Garami – és még sokan mások, valószínűleg egész társadalmi rétegek – az autokratikus berendezkedésű központi hatalmakat legyőző antantban még 1919 őszén is a demokrácia letéteményesét látták. Az antanton belüli erőviszonyok fel nem ismerése, a nemzetközi helyzet alakulásának téves megítélése, illúziók, továbbá a tragikus szeptember végi napok légkörét idéző érzelmi töltés – megítélésünk szerint ezek a legfőbb jellemzői Garami Ernő itt közölt levelének.

Garami Ernő levele Jean Longuet-hoz

Bp. 1919. szeptember 27.

„Tisztelt elvtárs, engedje meg, hogy felhívjam figyelmét egy politikai kérdésre, mely nekünk, magyar szocialistáknak különleges jelentőséggel bír, és amely kérdésben nagy szükségünk van az ön jóindulatára és segítségére.

A magyarországi bolsevista kísérlet idején a francia elvtársak a be nem avatkozás elvét vallották. Ez érthető is volt *abban az időszakban* – különösen *elvi* szempontból –, noha már akkor kétséggé vált: vajon ennek az elvnek szigorú tiszteletben tartása a *gyakorlatban* nem okoz-e több kárt mint hasznót a nemzetközi szocializmus eszméjének? Azóta a bolsevizmus összeomlott Magyarországon, és a legsötétebb reakció, a monarchista irányzatok kerekedtek fölül, melyek le akarják rombolni a múlt októberi forradalom minden eredményét. A reakció szörnyű veszedelemmel fenyegeti az ország demokratikus fejlődését és ugyanakkor természetesen a társadalmi haladásnak és magának a szocializmusnak az ügyét is. Ezt a reakciós rendszert kalandorok kis csoportja tartja kézben, s erejét a nép pillanatnyi gyengeségéből, az idegen megszállásból és az antant passzív magatartásából meríti. Ily

⁷ Clerk budapesti tárgyalásaira és a francia jegyzék keletkezésének körülményeire ld.: *Ránki György*: A Clerk-misszió történetéhez. Történelmi Szemle, 1967. 2. sz.

módon a be nem avatkozás elvének megvalósítása ma egyet jelent a magyar reakció és royalizmus védelmével, az ország demokratikus erőinek meggyengítésével és megbénításával. A be nem avatkozás elvének megvalósítása nem is következetes, mert az idegen csapatokkal történt megszállás már „de facto” *intervenciót* jelent, minthogy az jelenleg lehetetlenné tesz minden tömegmozgalmat, de ugyanakkor megengedi a fehérterror bandáinak szervezkedését, melyek az idegen csapatok távozása után is lehetetlenné fognak tenni minden jövőbeni tömegmozgalmat. Ebben a helyzetben nincs más megoldás, mint hogy az antant hagyjon fel a be nem avatkozás képmutató elvével és *lépjön föl nyíltan Magyarországon a demokrácia* és a köztársaság védelmében. Ennek érdekében szükséges, hogy az antant

1. oszlassa föl a Friedrich-kormányt, mely a Habsburgokat akarja visszahozni Magyarországra;
2. ismerje el a megalakulandó koalíciós köztársasági és demokratikus kormányt, kösse meg vele a békeszerződést és szabadítsa fel az országot a blokád alól;
3. a rend fenntartására szervezzen meg Magyarországon egy nemzetközi csendőrséget francia, amerikai vagy angol parancsnokság alatt.

Mindezeket nemcsak a magam nevében írom, hanem a *Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetőségének utasítására*. Megjegyzem, hogy ausztriai német elvtársaink osztják ezt a nézetet. Az Arbeiter Zeitung Otto Bauer által írt cikkében ugyancsak követelte a beavatkozást, és magam is publikáltam ebben a lapban egy cikket, amelyben felszólítottam az antantot a közbelépésre, és kértem a francia és angol elvtársakat, ne csak ne tiltakozzanak, de *közvetlenül kormányuknál támogassák ezt az eszmét*. E gondolat hordereje annál is nagyobb, mert tudjuk, hogy e kormányokban megvan a szándék a fenti értelemben vett beavatkozásra, s hogy nem így járnak el, annak oka országuk szocialista pártjainak tiltakozása.

Kedves elvtársak! Ezeket a sorokat pártunk utasítására intéztem Önökhöz, arra kérve Önöket, ne tiltakozzanak egy, a föntiekben körülírt beavatkozás ellen, mert ezzel nem a mi ügyünket, hanem az *európai reakció és a monarchisták ügyét segítik*.

Egyben jelzem azt is, hogy hasonló tartalmú levelet intézek P. Renaudel elvtárshoz, valamint egy memorandumot Georges Clemenceau-hoz, mint a békekonferencia elnökéhez. E memorandumban kifejtettem neki a túloldalon felsorolt kéréseinket.

Abban a reményben, hogy sikerül Önt meggyőzni elgondolásunk helyességéről és ügyünk szószólójává lesz, fogadja, tisztelt elvtárs, szívélyes baráti üdvözetemet.

Ernest Garami”

BENDA GYULA

KVANTIFIKÁCIÓ ÉS TÖRTÉNELEM

(Hozzászólás Granasztói György „A történész és a mérés – egy modell korlátai” című írásához)*

Az utolsó két évtizedben a történettudomány nagyot változott. A jelenkor problémái, a gyorsan fejlődő társadalomtudományok a történetírás számára is kihívást jelentettek. Új iskolák, új történeti szakágak keletkeztek, átalakulóban van a történész mestersége is. A nagymértékű változás nemcsak a történetírás gyakorlatában észlelhető, hanem a történelmi megismerés kérdéseivel foglalkozó módszertani irodalomban is: egyre inkább a viták középpontjába kerül a tudományos történelem, a történetírás társadalomtudománnyá válása, a kvantifikáció problémája.

A történettudomány átalakulásának mindenkor kísérelése a hagyományos és modern iskolák összecsapása. Jelenleg a kvantifikáció is vízvázstónak számít a régi és az új között. Magyarországon mindeddig alig folyt érdemleges vita a történetírás gyakorlatát és módszertanát érintő új törekvésekről, noha megszokasodtak az ismertetések, s kísérletek születtek az eredmények adaptációjára. Számos történeti vitánk mögött eltérő módszertani álláspontok húzódnak meg. Ezért kell üdvözölni minden olyan írást, amelyik a történetírás módszertanának központi kérdéseit veti fel. Granasztói György már több cikkben foglalkozott a számítógép és a matematikai módszerek használata által felvetett gyakorlati és elvi kérdésekkel – mostani írása is ezekkel a problémákkal foglalkozik.

Granasztói György írása – saját korábbi cikkeivel ellentétben – úgy érezzük, bizonyos mértékig összemosza a matematikai módszerek és a számítógép alkalmazásának kérdését. Indító fejtegetéseiben arról ír, hogy a történész mind gyakrabban fordul segítségért a számítástudományhoz, s ilyenkor a számítógéppel találja magát szemben. Ez számára, azaz a történész számára új problémát, az eszközeihez való viszonyt veti fel. „Az a benyomás – írja –, hogy újabban a számítógép megjelenésével a kritika, az ellenőrzés lehetősége kérdésessé válik.” Az általa használt számítástudomány megnevezés itt egyértelműen a modern számítástechnikával azonos. A továbbiakban viszont írásának témáját a következőképpen határozza meg: „A kérdés eszerint az lenne, hová és hogyan kövessük azokat, akik mostanában például a kvantifikációval, netán matematikai modellekkel 'kábitanak' bennünket, táblázatokat, képleteket, grafikonokat öntenek elénk.” Itt a szerző másról, a címben megjelölnél is átfogóbb kérdésről beszél. Ugyanezen bekezdés végén azonban ismét a számítástechnika alkalmazásának problémája bukkan elő: „Meggyőződése – írja –, hogy a számítástudomány a tömeges számszerű adatokat tartalmazó források feldolgozása mellett más történeti feladatok megoldásához is kínál eszközöket.”

Az itt használt, korántsem közismert és elfogadott számítástudomány fogalom zavart kelt – hol azt sugallja, hogy a számítógép használatának problémáiról lesz szó, hol pedig azt, hogy a matematikai módszerekről. A kettő együttes tárgyalása tudatosnak tűnik. Erre mutat az, hogy később is visszatér: „Bemutatok egy leíró jellegű modellt, amely korszerű informatikai eszközök segítségével készült” – írja a szerző saját munkájának ismertetése előtt.

Véleményem szerint az *eszköz* és a *módszer* elválasztandó. A számítógép használata a történész számára elsősorban gyakorlati problémákat vet fel. A gép működését a történésznek nem kell ismernie – azt a bevett kifejezéssel fekete dobozként kezelhetjük, belső működése számunkra érdektelen. A történésznek csak a betáplált információval (input) és az eredményként kapott, átalakított információval (output) van dolga.

A számítógépes output semmiben sem különbözik a hagyományos számítások, adatfeldolgozások útján kapott eredményektől. (Más kérdés az, hogy egyes számításokat gép nélkül csak óriási

*Történelmi Szemle, 1978. 2. sz. 314–329.

munkával, hosszú idő alatt lehetne elvégezni.) A számítógépes adatfeldolgozás elsősorban az input megszervezésében jelent új feladatot a történész számára: a feldolgozás menetét előre gondosan meg kell terveznie, pontos definíciókkal kell dolgoznia, számára új tudományok, szakmák képviselőivel (matematikus, programozó) kell szót értenie. A gépi adatfeldolgozás során fellépő problémák jelentős része hagyományos módszerek esetén is fellép, de ott könnyebb a menetközbeni korrekció, vagy a kezdeti hiba eltüntethető, míg a gép, ellenkezőleg, felnagyítja azt.

Granasztói példája Sopron adójegyzékének feldolgozásáról nem sajátosan a gépi feldolgozás esetében fellépő hibát mutat be. Ha papírral és ceruzával („strigulázással”) végezte volna forrása kiértékelését, akkor is újra kellene kezdenie munkáját, amennyiben elhanyagolt egy fontos információt. Ki nem döbbsent még rá arra, hogy néhány évvel korábbi jegyzeteit nem tudja használni, mert most lényegesnek vélt dolgokra akkor nem figyelt oda.

Ellenőrizhetetlen-e a számítógép, zavart okoz-e a bírálatban? Azt hiszem, a kérdést inkább úgy kellene feltennünk: ellenőrizhető-e a programozó. De ez nyilvánvalóan nem módszertani kérdés. A programozást a történész is elsajátíthatja. Le Roy Ladurie egyenesen azt mondja: „Holnap a történész vagy programozó lesz, vagy nem lesz.” A kijelentés nyilvánvaló túlzás, de annyi biztos, hogy a számítógépet használó történésznek nem lehet a számítógép software-je titokzatos.

Millió és millió ember (köztük számos történész) vezet autót anélkül, hogy akár elemi ismeretei lennének a motor működéséről. Kesz tudás nélkül azonban félelmetes lehet autót vezetni.

Granasztói azonban azt is állítja, hogy a kvantifikáció is teremt zavarokat a kritika körül. Itt rögtön felmerül a kérdés, hogy mit vizsgálunk, a történelem és kvantifikáció, a történelem és matematikai módszerek problémáját, vagy azt a viszonyt, amit a cím fogalmaz meg: a történész és a mérés. Ha a kvantifikáció, a matematikai módszerek használhatóak a történettudományban, előre-viszik azt, akkor a történésznek el kell sajátítania a kvantifikációs eljárásokat, értenie kell saját módszereit. Az, hogy ma a történészek zöme számára idegen és ellenőrizhetetlen világ a matematika, sőt néha a legegyszerűbb számfogalom is, nem módszertani probléma. A kvantifikáció elterjedése általában megváltoztatja a történészek toborzásának és képzésének hagyományait is.

Mindezek alapján a megvitatandó problémát én úgy fogalmaznám meg: *mi a mérés, a matematika, a kvantifikáció helye a történelemben.*

Ennek megvitatásához először az szükséges, hogy meghatározzuk, mit értünk mérésen, kvantifikáción és matematikai módszereken. (Az adott körülmények között eltekinthetünk a történelem meghatározásától, jóllehet könnyen lehetséges, hogy éppen abban nem tudnánk megegyezni.) Természetesen nem pontos, tudományos definícióra gondolok, hanem valamilyen körülírására annak, hogy miről beszélünk.

A mérés köznapi nyelvünkben is használatos fogalom, mindenki számára egyértelmű. A mérés az osztályba sorolással kezdődik, egy minőségnek vagy mennyiségnek a jelenséghez való kapcsolásával. Mennyiségek, nagyságok meghatározása, mennyiségek és számok összekapcsolása, vagyis mérési skálák szerkesztése lehetővé teszik, hogy a matematikai eszközöket használjuk a kvantitatív adatok rendezésénél.

A matematika jelen vonatkozásban lényeges oldalát Marx W. Wartofsky most megjelent tudományelméleti munkája alapján emelem ki. „A matematikát a következtetés olyan formális rendszerének (vagy e rendszerek olyan halmazának) tekinthetjük, amely absztrakt entitásokkal és a velük végzett absztrakt műveletekkel foglalkozik. Ezt a rendszert olyan konkrét műveletek elvont ábrázolásának tekinthetjük, mint például a számlálás, a dolgok halmazainak csoportosítása, illetve elrendezése olyan tulajdonságok szerint, mint méret vagy a számosság.”

A kvantifikáció – ami elsősorban az angol nyelvű irodalomban elterjedt fogalom – a mérést és a mérés útján nyert adatokkal végzett szisztematikus műveleteket is magába foglalja. Granasztói korábbi cikkében a következőképpen határozta meg. „A társadalomtudományokban a kvantifikáció az össze-számlálási műveletekkel kezdődik, amelyeket az osztályozási szempontok megválasztása, a társadalmi jelenségek megfigyelésében alkalmazott szisztematikus műveletek, majd esetleg matematikai jellegű modellek követnek”. (Az osztályozás és összeszámlálás sorrendjét megfordítanám, s a mostani vitából a modell problémáját elhagynám, illetve csak annyit vennék ide belőle, amennyi elkerülhetetlen.)

Végeredményben a kvantifikáció tekinthető átfogó fogalomnak, azon belül a mérés a kvantitativ adatok előállításának problémáját, a matematika pedig a velük végzett műveleteket jelenti.

Az első kérdés a mérhetőség kérdése. Amennyiben ugyanis a történelem egyedi, egymással össze nem vehető jelenségekkel foglalkozik, akkor a mérésnek értelme nincs. Ezt a szélsőséges nézetet nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk, a történész a gyakorlatban nem a mérés vagy nem mérés között választ, hanem a különböző mérési módok között. Igen gyakori a történettudományban az informális vagy benyomáson alapuló mérés. Ezeknek természetesen van jogosultsága. Ha valakiről azt mondom, nagy haragra gyulladt, akkor nyilvánvalóan nem szükséges valamilyen pontos mérés a harag mértékét illetően. Ha azonban azt állítom, hogy nőtt a kizsákmányolás, akkor meg kell kísérelnem ennek pontosabb mérését. Az a cél, hogy a benyomáson alapuló, informális mérést felváltsa a szigorú, formális mérés, azt hiszem, mindenki számára elfogadható követelmény. A vita inkább körül forog, hogy milyen területekre terjeszthető ki a szigorú, kvantitatív mérés, illetve milyen mértékben valószínűsíthető meg a fenti cél a történetírásban.

Nézzük az első kérdést. A tömegjelenségek statisztikai megfigyelése hatására alakult ki a történeti statisztika, amelyik a jelen mellett a történelemben is alkalmazhatónak tartja a statisztikai megfigyelést. De a történelemben számos olyan fogalommal is dolgozunk, amelyik első pillanatra ellenállni látszik a kvantifikálásnak. A társadalmi szerkezet, osztályhelyzet kvantitatív megközelítése ma már kevés vitát vált ki, de a vallásos érzés, osztályöntudat „mérése” nyilvánvalóan nem ilyen egyértelmű. De nehéz lenne a kvantifikáció korlátait elméletileg kijelölni, hiszen azok legfeljebb a mai állapotot rögzítenék. Egyrészt nyilvánvaló, hogy a történelem egésze sosem lesz kvantitatív. Másrészt a társadalomtudományok fejlődése egyre nagyobb teret nyit a kvantifikációnak. Az elmélet, a fogalmi apparátus fejlődése szorosan összefügg a mérés terjedésével.

Természetesen nem szabad elfelejtenünk arról a veszélyről sem, hogy a kvantifikálásra való törekvés túlzásba vitele elterelheti a figyelmet lényeges, de nem kvantifikálható történeti problémákról. Mégis elsősorban a kvantifikáció lehetőségeinek feltárását tartom fontosnak.

A lehetőséghez tartozik, hogy a formális mérés mindkét módját, a közvetett és közvetlen mérést egyaránt felhasználjuk. A közvetlen mérés az egyszerű számbavétel. A közvetett mérést Fogel olyan esetekben véli szükségesnek, amikor valamilyen dolog közvetlenül nem mérhető, vagy nincs rá lehetőségünk. „Ilyenkor – írja – a történésznek egyenleteket kell használnia, a közvetett mérésekhez függvénykapcsolatokra van szüksége azok között a dolgok között, amelyeket a kutató meg akar mérni, valamint azok között a dolgok között, amelyeket meg tud mérni”. Granasztói ezt a meghatározást nem fogadja el: „A nehézség abból származik, hogy Fogel a meghatározással átvezeti a problémát a tudományelmélet köréből az ideológiai megfontolások közébe.” E ponton Granasztói érvelése nem világos számomra.

Fogel példaként azt hozza fel, hogy amikor elfogadott módon a vasipar fejlődését a nyersvastermelés adataival mérjük, akkor feltételezzük, hogy a nyersvastermelés meghatározott és állandó része a vasipar egész termelésének. Ez pedig a következő egyenlettel fejezhető ki:

$$T = mP \quad \text{ahol} \quad \begin{array}{l} T = \text{a vasipar teljes termelése} \\ P = \text{nyersvastermelés} \\ m = \text{konstans} \end{array}$$

Ilyen jellegű feltételezésekkel a történész igen gyakran kénytelen élni, s az a követelés, hogy az implicit feltételezéseket tegyük explicitté, jogos.

A másik probléma az, hogy a történeti források hiányos és rendszertelen volta lehetetlenné teszi a szigorú, formális mérés megvalósítását. A történeti forrásanyag valóban korlátozza a mérés lehetőségeit, s nem valószínű, hogy a középkorra vonatkozóan input-output táblát tudjunk szerkeszteni. Ez azonban elsősorban a retrospektív közgazdasági vagy szociológiai elemzést korlátozza. A kvantifikáció megnöveli a felhasználható források körét, s a felhasználás lehetőségeit. Az anyakönyvek forrásként való felhasználása mellett számos példát idézhetnénk arra, hogy korábban feldolgozatlan és figyelembe sem vett források kerültek a történész kezébe a kvantifikációval. Megint csak azt tartom fontosnak, hogy a meglevő abszolút korlát mellett az óriási lehetőségeket hangsúlyozzuk.

Kvantitatív adatok előállítása után elvben nincs akadálya a megfelelő matematikai módszerek alkalmazásának. A történészek általában megelégednek a XIX. század végének statisztikai eszközeivel, százalékszámítással és átlaggal, a mai matematikai statisztika eszközeit nem használják. Pedig éppen az átlag használata igen gyakran problematikus, amikor a vizsgált változó eloszlása nem normális. Az idősoelemzés, a korreláció és regresszió számítás, a faktoranalízis még alig nyert polgárjogot a

módszerek között. Nem azért, ami valóban problémát jelent, hogy e módszerek alkalmazásához szükséges kritériumok meglétét nem mindig tudjuk bizonyítani, illetve biztosítani, hanem mert a legtöbbször a problémát sem vetik fel, megelégszenek a leírással.

Valóban lehet komoly ellenvetéseket tenni a matematikai módszerek alkalmazásával szemben, ha a mintavétel, a reprezentativitás problémáit vetjük fel. A gyakorlatban azonban itt is csak arra az álláspontra helyezkedhetünk, hogy az ellenvetések egészében a történelmi megismerés lehetőségeit kérdőjelezzik meg, s így a történész nemigen tud mit kezdeni velük.

Végeredményben mind a mérés, mind pedig a matematikai módszerek alkalmazásánál az az álláspontom, hogy elsősorban a gyakorlatot kell megfigyelni, s konkrétan esetről esetre megállapítani használhatóságukat. A kvantitatív történetírás szélsőséges hívei a kvantifikációtól remélik a történelem igazi tudománnyá válását, integrálódását a társadalomtudományok közé. Elfogadva a pozitivista tudományelmélet kritikáját, a tudományosság elérésének eszközét a kvantifikációban látják. Józanabban ítélve, a történészeknek eddig is határozott elképzeléseik voltak arról, hogy tudományukban mi tekinthető tudományosnak, s mi nem. Ezeket a szabályokat hozza napfényre a gyakorlatra irányuló reflexió, a módszertan. A módszertannak szembe kell néznie a kívülről jövő kritikával is, s keresnie kell a továbblépés lehetőségeit. A kvantifikáció véleményem szerint ilyen lehetőség. De nem végső megoldás és csodaszer.

Granasztói György talán nagyobb várakozásokkal tekintett a kvantifikációs módszerekre és mostani írása csalódást fejez ki. „A társadalmi viszonyok megértéséhez a forrásainkból kiolvasható demográfiai, vagyoni és foglalkozási tagozódás tehát még nem elegendő” – írja a kassai adójegyzék számítógépes feldolgozása és elemzése után. Ebben tökéletesen igaza van, de ez a feldolgozás kezdete előtt is világos volt. Nem azért jutott erre a következtetésre, mert a modellbe bevont magyarázó tényezők igen nagy területet magyarázatlanul hagytak, hanem elméleti, történetiszemléleti megfontolások vezették oda, hogy a modell érvényességét korlátozotttnak tartsa.

Miért korlátozott érvényű Granasztói modellje? Azért, mert a kiválasztott forrás nem ad elegendő információt. Modellje pedig kizárólag egy összeírásra épül. A történész, amikor a társadalmi viszonyok magyarázatára törekszik, először számba veszi, hogy milyen tényezők hatnak arra, milyen feltételezhető kapcsolat van köztük. Majd pedig megkeresi, hogyan ragadhatók meg ezek a tényezők a forrásokban. S már ekkor tisztában kell lennie azzal, hogy a vizsgált jelenséget nem tudja teljességében megragadni. Nem egyedül a kvantitatív történelem kénytelen korlátozott számú tényezőt vizsgálni, hanem a hagyományos történetírás sem tudja valamennyi meghatározót figyelembe venni. A kvantitatív eljárások előnye, hogy a történész kénytelen explicitté tenni a korlátozó tényezőket, meg kell fogalmaznia előfeltevéseit és lehetősége van azok ellenőrzésére. Vagyis a történész meghatározott problémából indul ki, nem pedig egy adott forrásból vagy a leírásból.

A kvantifikáció legfőbb érdemének ez utóbbi megközelítést tartom: számos korábban megfogalmazott állítás ellenőrzése, megcáfolása vagy bizonyítása válik lehetővé. Természetesen eltérő korokkal és szakterületekkel foglalkozó történészek különbözőképpen látják a kvantifikáció lehetőségeit és problémáit – a XVIII–XIX. századi gazdaság- és társadalomtörténet által felvetett történelmi problémák megoldásához a kvantifikáció nélkülözhetetlen.

Az új magyar történeti szintézis előmunkálatai

R. VÁRKONYI ÁGNES

Gazdaság és társadalom a XVII. század második felében*

1. Robotrendszer és új vállalkozások a földesúri birtokon

A birtokmegosztás arányait a már korábbi tendencia szerint a nagy birtoktestek kialakulása határozta meg. Ebben a félévszázadban azonban ez a folyamat úgy tetőződik, hogy az államhatalom, a magyar és osztrák főúri réteg és a katolikus egyház kezében összpontosul a földtulajdon. Az elosztás arányai pedig kíméletlen, végtelen harcok során alakulnak ki. Az 1650–1660-as években még erős köznemesi birtokok száma az 1670-es évek után megfogytatkozik a konfiskációk és a főúri nagybirtok terjeszkedése miatt, vagy a családok kezén részekre töredezik. Csak a század utolsó évtizedeiben növekszik ismét lassan a nemesek közepes nagyságú földtulajdona. Végig a félévszázad folyamán pedig sokasodnak a jelentéktelen kisnemesi birtokok.

Közben a földbirtok tulajdonmegosztás értékarányait minőségileg módosító változás is lezajlik: a mezőgazdaság és ipar üzemegységei a nagybirtokosok kezében összpontosulnak. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a főúri, egyházi és kincstári birtokokon megszorodnak a különböző malmok, feltűnnek a kor jellegzetes ipari üze­mei, a vas-officinák és üveg-officinák, a nagy serfőző házak. A váruradalmak megfogynak, nagy ingadozásokkal a magánbirtok rovására növekszik a kincstári földtulajdon, s a csaknem teljes mértékben a fiscus kezébe került bányák körül létrejönnek a bányászat igényeit szolgáló, de egyéb ipari létesítményekkel is bővülő hatalmas kincstári birtoktestek. 1686 tavaszán Szatmár, Szabolcs, Bereg, Ugocsa, Borsod, Zemplén, Abaúj, Szepes, Gömör vármegyékben összesen 518 elkobzott birtok és birtokrész volt a kincstár kezén. A magánbirtokon belül értékarányokban a nagybirtok javára ismét nagy eltolódás következik be a félévszázad folyamán.

A század közepén a királyi Magyarország félkaréján a főúri uradalmak láncolata húzódik végig. A Zrínyi testvérek az Adriától a Muraköz­ig terjedő uradalmi­hoz Batthyány Ádám négy nagy uradalma kapcsolódik, majd a Nádasdy, Eszterházy, Zichy család s a Széchenyiek 1650–1660-as években növekvő nagy birtokkomplexumai következnek. Észak-Magyarországon a Pálffyak, Lippay György, a Forgách család, Wesselényi Ferenc, Thököly István s a Csákyak kezén koncentrálódik a földtulajdon. A sort az Észak-Kelet-Magyarországon és Erdélyben összesen mintegy 30 000 jobbágyháztartást magába foglaló Rákóczi birtokok zárják le. 1670 után Zrínyi Péter birtokai kamarai kezelésbe kerülnek, Zrínyi Miklós csak időlegesen kamarai kezelésbe vett uradalmát Zrínyi Ádám először bérletbe adja, majd halála után ez is a kincstárra száll. Részben hasonló sorsra jut Nádasdy Ferenc és Wesselényi nádor birtoka, részben pedig más főurak

*Részlet a Magyarország története III. kötetének „Magyarország gazdasága és társadalma a török kiűzésének korszakában” című nagyobb fejezetéből. – A szerk.

– Eszterházy, Rottal János – kezébe kerülnek. A kamarai kezelés súlyos megrázkódtatásai érik a Thököly és Rákóczi birtokokat is (1683–1694). A Batthyány, Eszterházy, Zichy, Széchenyi, Pálffy birtokokat viszont kevésbé érintik a korszak viszontagságai. A század végére a Dunántúlon Eszterházy Pál herceg kezén van a legnagyobb kiterjedésű és a visszafoglalt területekből is növekvő földbirtok. Növekvő tendenciát mutat vagy régi nagyságában restaurálódik az egyházi birtok, a veszprémi és győri püspökség, valamint a tihanyi apátság nagy uradalmaiban. Felső-Magyarországon a nagy politikai pereket követő zavaros birtokviszonyok csak lassan állapodnak meg. Viszonylag gyors regenerálódás csak a bányakamarákhoz csatolt birtokon tapasztalható. A Rákóczi testvérek 1694-ben veszik át és osztják meg családi örökségüket, a csaknem az egész északkeleti országrészen átívelő roppant uradalmakat. A század utolsó két évtizedére kialakul több magyar főnemes család, a Bercsényiek, a Károlyiak hatalmas birtokkomplexuma.

A változó időket sértetlen birtokkal átvészelt néhány magyar főúri család – mint az Eszterházy, Pálffy, Batthyány, Károlyi, Zichy, Bercsényi család – és a visszafoglalt területekből hatalmas birtoktesteket nyert új földesurak kezén koncentrálódik a földbirtok. A félszázad folyamán egyre növekvő számban indigenatust nyert osztrák, olasz arisztokraták és vállalkozók a Harruckern, Savoyai, Harrach, Heister, Trautson, Salm, Stahremberg, Sinzendorf, Schönborn, Althan család tulajdonában is sok birtok fordul meg.

A virágzó köznemesi birtokokat először az 1650–1660 évtizedek török hódoltságai, majd a Wesselényi-mozgalom megtorlása ürügyével lezajló fiscalizáció nyírálja meg. A Szuhay, Bónis, Keczer, Fekete, Ispán, Szepessy, Radvánszky és más családok birtokai elpusztulnak vagy szétszóródnak a kamarai kezelés, a sorozatos birtokoscseré és nem utolsósorban a főúri rend birtokmanipulációi s a növekvő munkaerőhiány következtében. A század végén több család, mint a Vay, a Radvánszky család végeláthatatlan pereskedések során kezdi összeszedni széthullott birtokrészeit. A török kiűzésével felszabaduló területeken a köznemesség csak hosszú jogi bizonyító eljárások és a jus armorum, a fegyverválság címén lefizetett összeg fejében kaphatta vissza birtokait. Viszonylag szerencsebb helyzetben azok a köznemesek vannak, akik a török területekkel már korábban kapcsolatot tartottak, mint pl. a nógrádi nemesek, akik a század utolsó évtizedében építik tovább birtokaikat. Itt a Ráday család kezén meggyűlő birtok alkotja majd a Túróc, Zólyom, Trencsén s néhány északkelet-magyarországi megye – Sáros, Szatmár, Ung, Ugocsa, Szepes megye – közepes birtokkomplexumaival együtt a mezőgazdasági termelésben földesúri önkezelésű gazdálkodás bázisául szolgáló köznemesi birtokot.

Jól tükrözi a földbirtokmegoszlás változásának a főurak és az államhatalom kezén felgyülemelő, a köznemesség és a kismemesség köreiben pedig elaprózódó folyamatát az 1696. évi dicalis összeírás. Kilenc megye – Baranya, Bars, Esztergom, Moson, Sopron, Tolna, Vas, Veszprém, Zala – 1555 falva közül több mint egynegyed (27,4%) töredék-birtokokra oszlik, a helységek több mint a fele (56%) pedig nagyobb birtokegyüttesbe illeszkedik oly módon, hogy nagy többsége (40%) a nagybirtok tartozéka.

Az uralkodóosztály kezén levő birtokok nagyságrendi megoszlásának földrajzi elhelyezkedésére jellemző, hogy a királyi Magyarország nyugati, északnyugati és északkeleti külső karéján kialakult nagybirtokok nagyjából továbbra is megmaradtak, a török hódoltság egykori határait, majd a kisebb-nagyobb részekből összeálló középbirtokok és a falunyi, részfalunyi vagy jobbágyteleknyi kismemesi birtokok láncolata jelzi. Az Alföld

pedig a mezővárosi és jász-kun pusztákat körülfogó nagybirtok hazájaként őrzi meg majd a török uralom és a Habsburg állam birtokpolitikájának emlékét.

Erdély birtokviszonyait a királyi Magyarország, Horvátország és a török területek viszonyaitól általában a nagyobb állandóság különbözteti meg. Bár alaposan lecsökkenve, de mégis tovább élnek a nagy fiscalis váuradalmak, s noha több magyarországi fő- és köznemes jut beházasodás vagy vásárlás útján itt birtokhoz, az országra mégis az egyes nemes családok folyamatos kezelésében levő birtok a jellemző. 1650–1657 között és 1685 után itt a kincstári tulajdon növekszik.

A mezőgazdasági termelés már korábban kialakult, két, társadalmilag meghatározott üzeme, a parasztgazdaság és a földesúri majorgazdaság mintegy évszázados küzdelme a XVII. század második felében áttöri a szűken értelmezett agrár kereteket, a nagybirtok árutermelésre épülő kereskedelemmel és ipari üzemekkel bővül, vagy kapcsolódik szervesen össze. Ilymódon növekszik tovább a földesúri birtok fölénye a kiváltságokkal nem rendelkező társadalmi osztályok gazdasága felett.

A földesúri majorsági gazdálkodásban ugyancsak átrendeződés figyelhető meg. „A földesúri magángazdálkodás megerősödése a XVII. század derekára . . . nemcsak főúri dominiumokon, hanem egy sor jómódú középnemes birtokán is kimutatható.” Ekkora „tör előre a majorgazdálkodás Erdélyben is, elsősorban a fejedelmi birtokon, de magán földesuraknál is.” A század közepén a szántóterület 15–30%, a hegyaljai szőlők több mint a fele földesúri kezelésben van. Ez az arány félévszázad alatt lényegében és általánosságban nem vagy nem sokat változott. Annál nagyobb a változás a gazdálkodás összetétele, súlya, a majorságnak a földesúri gazdaság és az országos gazdaság egészében elfoglalt helyzete tekintetében.

A földesúri kezelésben levő birtok területe általában nem csökkent, de nem is növekedett.

A Zrínyi testvérek muraközi és horvátországi jól kiépített erős majorságai 1670-ben virágoznak, a kamarai igazgatás alatt is tovább éltek, területük azonban némileg szűkebbre szorult. Bár Csáktornyan a majorsági szántóterületek mellett már korábban is jócskán számontartottak paraszti bérleteket és pusztákat, 1670–1674 között a majorsági szántók 42%-a kerül paraszti bérlok kezére. Új szántókkal bővül viszont 1648–59 között a Batthyány család rohonc-szalonaki majorsága, bár a polyanici majorra Batthyány Ádám 1648-ban ismét jobbágyokat ültet. Nádasdy Ferenc nemcsak legsikeresebb birtokgyarapítója az 1650–60-as évtizednek, hanem majorépítő igyekezetben is kitűnik főúri társai közül. Elődeitől öröklött virágzó majorságait újabbakkal növeli, s nyilván eredményes majorépítésének következtében az alsólendvai, lenti-i uradalmakban ugyanúgy tud tovább gazdálkodni a kincstár, mint sok más, többek között a csejtei uradalmában. Ennek ellenére ő is adott ki majorsági földet és rétét árendába jobbágyoknak. A kamarai kezelésből a XVII. század első felében az Eszterházyak birtokába került a fraknoi és kismartoni uradalom majorjain a földesúr egész korszakunkban eredményesen, egyenletesen gazdálkodik, noha az antai majort időközben jobbágyoknak adta bérbe.

Felső-Magyarországon az 1650-es években jól kezelt allódiумok tartoznak Wesselényi murányi, polonkai, lubenyiki uradalmaihoz. Csáky István szepesváraljai majorságai később sértetlenül kerülnek kincstári kézre. Virágzó majorjai vannak Észak-Magyarországon a század 1650–60-as éveiben a Thököly családnak. Északkelet-Magyarország legnagyobb kiterjedésű uradalmi, a Rákóczi birtokok földesúri kezelésbe vett tartozékai

viszont a XVII. század közepét követő években megfogyatkoznak. 1651-ben Lórántffy Zsuzsanna jobbágyoknak árendába adja a Gömör megyei majorsági földeket, 1669-ben pedig Báthory Zsófia megengedi, hogy a szilágysomlyói uradalom jobbágysági földjeit a kaszálókkel, halászó vizekkel s erdőkkel együtt felosszák és „annak hasznát, ususát vehessék.” Az 1694-i összeírás szerint sok a pusztuló, évek óta nem művelt majorság. Az ecsedi uradalom épületei romokban, a munkácsi uradalom hajdan jólfizető szántóföldjei elgazosodtak. De a fiatal Rákóczi nagy energiával kezdi meg újraépítésüket követve a Károlyiak, s Bercsényiek majorépítő igyekezetét.

Közneemesi birtokokon összességében nem hozott területi gyarapodást a majorsági gazdálkodásban ez a fél évszázad. 1670-ig már súlyos bevágásokkal és veszteségekkel ugyan, de tendenciájában még növekedést mutat a tehetősebb közneemesek, törekvő kismemesek majorépítő igyekezete. Bónis Ferenc füzéri, Szuhai Mátyás halmaji, Kátai Ferenc encsi, Keczer András verebélyi, a Bay család madai majorjai, Iványi Fekete László nyolc vármegye területén szétszórta fekvő jószágain épült majorjai sok közneemesi gazdasággal együtt az 1671. évi birtokelkobzásoknak esnek áldozatul, értékes allodialis szőlőkkel együtt. A hegyaljai allodiális szőlőket először kamarai kezelésben műveltette a kincstár, majd mikor emiatt teljesen tönkrement itt a szőlőművelés, úgy, hogy új telepítésre volt már szükség, bérletbe adta.

Allodiális gazdálkodás ott folyt, ahol az már a királyi Magyarországon korábban megindult. Az 1650–1660-as években még virágzó török földesúri majorokat elsöpörte a háború. Új földesurak pedig a visszafoglalt területeken csak elszórta vagy egyáltalán nem kísérelte meg a berendezkedés első éveiben majorsági gazdálkodással.

Korszakunkban általános becslés alapján úgy tűnik, hogy a felszámolt, szétrombolt és az újonnan létesített majorok nagyjából kiegyenlítették egymást, tehát a földesúri majorsági gazdálkodás területi kiterjedése leállt. Ennek mélyenfekvő, a gazdasági fejlődés egészét meghatározó okai vannak.

Néhány, főleg az ország nyugati sávján elhelyezkedő majoroktól és az igényesebb munkát kívánó szőlőktől eltekintve a földesúri uradalmakat, szántókat, kaszálókat jobbági szolgálatban végzett munkával művelik. Még a teljesen kivételes helyzetű fraknoi uradalomban, ahol a tehetősebb telkesgazdák egész tömege váltotta meg szolgáltatását egy összegben, s ahol a majorokban fizetett, állandó alkalmazottakat is tartanak, a majorsági tartozékok körüli munka jelentős része jobbágyok úrbéri kötelessége. Nincs nyoma, hogy alkalmazottakkal vagy bér munkásokkal dolgoztatnának akár olyan jól kiépített, régi hagyományokkal rendelkező uradalmakban is, mint a Batthyányaké vagy Nádasdy Ferencé. Wesselényi Ferenc murányi uradalmában „a tisztartók parancsa szerint” szántanak, vetnek, aratnak. Jobbágmunkával művelik Vay Ádám ajnácskői, Bónis füzéri uradalmát éppen úgy, mint a füleki, szendrői, serkei allódiúmok.

A földesúri gazdaságokban a jobbágyok munkaszolgáltatásának igénybevétele elvileg korlátlan mértékű. A korabeli urbáriumok, méginkább a jobbágypanaszok „mindig”, „egész héten” „szünet nélkül”, „amint kívánják” megfogalmazásokkal fejezik ki, hogy az évi 52 nap robot már csak régi emlék. A szőlőművelésben és az állatgondozásban már korábban kialakult a bérben végeztetett munka gyakorlata. E félévszázadban e téren ingadozások és érdekes változások figyelhetők meg. A Zrínyi birtokokon az 1650-es években a kevésbé igényes szőlőgondozási munkát jobbágyszolgáltatásként követelik meg. Gyakori lesz, hogy az állatokat több uradalom a falvakra adja ki hizlalásra. Az uradalmak

fizetett személyzete számszerűen nem növekszik, de összetétele módosul. Elsősorban a mezőgazdasági munka szakszerű irányítását és ellenőrzését végzők, helyenként az állatgondozók javára. Az udvarbíró, számtartó, csúrbíró, ispán, kulcsár, kulcsárinas, pallér, esetenként „hites emberek”, a vincellér, szőlőpásztor, kertész, pincés feladatköre szinte üzemszerűen megszabott, a gazdaságok korábbinál ésszerűbb termelését szolgálja. A mezőgazdasági üzemeken belül a korszerűsítés tendenciája kétirányú. Növelni akarják a hozamokat és a munkaerőt szinte végtelenül igyekeznek kihasználni. A jobbágyi munkát minél gazdaságosabb felhasználásának kísérletei észlelhetők. A lakó- és munkahely távol-sága már sokat mérlegelt tényező a mezőgazdasági jobbágymunka felhasználásában. A ledniczei uradalomban, akik „a majorkodástul messze laknak . . . azok majorkodással és heti szerjářással ne terheltesenek”. (1669) Viszont Rovnáról az uradalmi rendtartás megjegyzi: „ezen kis falu, minthogy majorságunkhoz közel vagy, minduntalan sok szolgáltjuk vagy . . .”. Az udvarbírók feladata a jószágot jövevényekkel népesíteni, vigyázni, hogy egyenletesen terheljék a colonusokat. Figyelniök kell az udvarbíróknak arra, ahogyan a jobbágyok „ravaszgából” csökkenteni akarják munkakötelezettségeiket. Ha több, magát jólbíró jobbágycsalád húzódott fél telekre, akkor egyenként egész telek után járó munkát kell tőlük behajtani. Kötelességük megakadályozni, hogy marhájukat, ökrüket eladják a jobbágyok, vagy zsellérségre szálljanak „az munkát kerülén”, esetleg magukat jól bírógát colonusok robotmentességgel járó kötelezettséget vállaljanak, például juhászságot, mint az ungvári uradalomban. A jobbágyi szolgálat teljesértékű kihasználását célozzák az olyan elgondolások, hogy a hét elején vagy naponta este adják ki a munkát, nehogy azzal „reggel teljék a nap”, vagy ha az eső miatt egy-két óráig szünetel a munka, azt másnap kell behozniok. Az úrbéri kötelességben végzett munka minőségét kívánják biztosítani a szántást, vetést, boronálást vigyázó „hites emberek.” Ellenőriztetik az aratást, cséplést is. Thököly meghagyja az udvarbírónak, hogy a mathás és gyalogszerekek mellé állított pallért ő maga is gyakorta ellenőrizze, nem hagyja-e „jutalomért, égetett borért” henyélni, maguk hasznát keresni a jobbágyokat. Számtalan udvarbírói levél bizonyítja: teljesen tisztában vannak az úrbéri szolgáltatásként végzett munka rossz minőségével, mintha a XIX. századnak küldenék üzeneteiket, amikor majd Balászházy foglalja össze a robot értéktelenségének immár több évszázados tapasztalatait.

Hasonló gonddal írják körül a bérben végzett munka lehető legteljesebb kihasználásának módozatait. Megszabják az étkezésre szánt időt, a vincellérnek minden kapavágásra figyelnie kell. II. Rákóczi Ferenc sokoldalúan mérlegeli a szőlőmunka minőségét, sőt a bérezési rendszert már úgy alakítja ki, hogy a munkaerőkínálat időszakos hullámozását is figyelembe veszi, és a korai kapitalizmusra emlékeztető szigorral követeli meg, hogy minden percet kihasználjanak. Aki rosszul kapál, büntetést fizet.

Megkövetelik, hogy a termelés egyes szakaszait, eredményeit az udvarbírók „diáriumban” rögzítsék rendszeresen. Az ungvári uradalomban „hites emberekkel” kell feljegyeztetni, mennyi magot visznek ki vetésre, és hova, melyik földdarabba „mennyi búza, gabona, árpa és zab és egyéb leguminákat vetnek”. A betakarításkor pedig nemcsak a keresztekot kell tanúk előtt megszámolni, hanem próbacsépléssel ellenőrizni, mégpedig 2–2 a „javából” és „szegényéből”, hogy mennyit ereszt „és hány köből vagy véka lészen belőle”. Regestrumot kell tenni az udvarbíróknak arról is, hogy hol, melyik szőlőben mennyi majorságbor terem, s gondosan felvélni a hordókra a legfontosabb adatokat. Az állattartó majorságokban megszabják a paripákra és szekeres lovakra naponta kiadandó és

kiadható abrak mennyiségét. Utasítás szabályozza több uradalomban a szarvasmarhák után kívánt borjak, a sertések után a malacok számát, s hogy a majorosné a szárnyas-jószágtól mennyit tartozik évente szaporítani. Meghatározott mennyiségben rögzítik a várható vaj, túró, bőr mennyiségét. Nemcsak a juhászoknak kell rovást tenniök, hanem a majorosgazdának is tudnia kell, hányszor „tépi” (fosztja) a majorosné a gondjaira bízott ludakat. Ellátást a jobbágyok a mezőgazdasági munkák végzésekor már nem kapnak úgy mint régen. Sőt a majorsági alkalmazottak és a várnép, udvartartás élelmezése is a korábbinál feszesebb normák szerint történik. Feljegyzésekben rögzítették eddig is az asztalokra kerülő étel, ital költségeit, az egyfőre eső cipő sütésére engedélyezett liszt-mennyiséget. Most azonban szinte puritán a takarékosság és szigorú az ellenőrzés. A munkácsi, sárospataki uradalomban a sáfárnak mindennemű felhasználást fűszerről, minden kiló húsról, sóról el kellett számolnia. Mindez most válik általánossá, a földesúri gazdaság szerves egységébe illesztve figyelemreméltó jelentőségűvé. A szántók és a szőlők rendszeres trágyázására, a gazosabb, rosszabb földeken háromszori szántásra, a jó, „tisztított”, „mosott” vetőmagra, a gondos betakarításra és körültekintő tárolásra vonatkozó utasítások összességükben azt mutatják, hogy a földesúri majorságokban a termelési eljárásokat tekintve bizonyos változás előjelei észlelhetők. Bár a föld megművelése általában két- és háromnyomásban folyt és a majorsági földek beletartoznak a falvak egységes nyomásrendszerébe. A szakszerűbb gazdálkodás igényét fejezi ki a mezőgazdasági szakirodalom kelen-dősége. Lippay Calendarium oeconomicum-ja 1661 után gyorsan még két kiadást ér meg, népszerű kertészeti munkája is (1664).

Megfigyelhető a jobb, gazdaságosabb termelés igényeinek tendenciája a majorsági állatgazdaságokban is. Öreg, terméketlen, satnya állatok következetes szelektálásában még a parasztgazdaságok hagyományos tapasztalatai érvényesülnek, de az olyan elhatározások, hogy „a jobb fajokat” szaporítsák, már a földesúri gazdaságokban rejlő lehetőségeket vetítik előre. Eszterházy Pál svájci teheneket vesz (1680). Thököly állatbetegségekhez értő embereket tartat majorjaiban. 1684-ben tengeri búzán (kukoricán) neveltet malacokat, a „szépfajú gyermeklovaikat” bélyegezteti és az igás marháknak „jó meleg hidlásos pajtákat” építtet. Rendszeres gyakorlat, hogy savót s a malmok korpáját mintegy üzemszerűen hasznosítják a sertéshizlalásban. Erdőgondozás, erdőgazdálkodás első jelei a nagybirtok gazdálkodásban tűnnek fel. Mégpedig a bánya-uradalmakban éppen úgy, mint a főúri birtokokon a gazdaság bővítésével összefüggésben.

A majorsági szántókon a föld minőségétől függően elsősorban gabonát termesztnek. Növekszik a komló, a len, a kender termesztése. A fejlesztés az ipari növények javára vall, feltűnik a dohány. A kerti veteményekre, a kertben termesztett tengeri búza-kukoricára, káposztára, a „melegágyban” nevelt salátára, s a nemesített gyümölcsökre ugyancsak nagy gondot fordítanak.

A majorsági termelés másik fejlesztési iránya a szőlőgazdaságra mutat. A Hegyalján az 1670. évi termés java a főúri és nemesi szőlőbirtokon termett. (Szuhay 169, Keczer András 187, Keczer Menyhért 135 1/2, Bónis 52, Ispán 52, Szepessy Pál 72 hordó bort termő szőlőket birtokolt.) Zrínyi Péternek itt 43, Nádasdynak 32 hordót termő szőlője volt, a Rákóczi szőlőkön kívül. A tokaji uradalom egyetlen szőlője, a tarcali Szarvas szőlő egymaga 100 000 Ft értékű. Azonban a majorságokban csak kisebbik része termett annak a gabona- és bormennyiségnek, amit az uradalmak piacra vihettek. A Batthyányak birtokán 1651–58 között allodiális eredetű csupán a borjövedelem 12–18%, míg a

dézsma 49%-ra is felmegy, a hegyvából származó bor pedig átlagban 36%. Nádasdy sárvári uradalmában az 1670. évi 18 160 forintnyi jövedelem 19%-át a borkimérés haszná teszi ki 3450 forinttal, ebből a saját kezelésű szőlőkből származó eladott s a helyi kocsmákban kimért bor ára 2700 forintos tétel, ami az összjövedelem 14,5%-a. A szőlőben gazdag muraközi uradalom 1679–1680. évi borkészletének csupán egynegyede majorsági hozam, a többi a paraszti adóborból származik. Jóval több bor folyt be Csáky István pincéiben is paraszti szolgáltatásból, mint gondosan műveltetett majorsági szőlőiből.

A földesúri üzemek állatgazdaságáról keveset tudunk. Igásállatot általában a majorságokban elenyészően keveset találunk. Táji adottságok szerint számottevő rét, a szénakaszálás a majorok tetemes állatállományára utal. Helyi hagyományok mellett a piacviszonyok sokoldalúan befolyásolják a földesúri állatgazdaság jellegét. A Zrínyiek allódiumaiban magas a tehén- és a juhállomány, nagyarányú gyapjú-, juhtúró-, sajttermelés folyt. Tejelő szarvasmarhák tenyésztésére következtethetünk Eszterházy Pál és Károlyi Sándor gazdasági levelezéséből, Bercsényi felesége, Csáky Krisztina majorjaiban „szőke marhákat” tartottak. Wesselényi murányi uradalmában 2211 ökröt, 516 lovat, 202 tehenet, 2450 sertést és 10 806 juhot jegyeztek fel, szendrői majorságában eladásra marhát neveltek, diáriumban rögzítik a vaj- és túrótermelést, a baromfit, a méheseket. Juh- és fejőstehén-tenyésztésre vall Czobor Bálint utasítása holicai majorosa részére. A Rákóczi család felső-magyarországi és erdélyi majorságainak bőséges szarvasmarha- és juhállománya a század végére megfogyatkozik. Nem tudjuk, hogy II. Rákóczi György 1655–56-ban még virágzó balásfalvi ménese a századközép méneseivel együtt miként vészelte át a fejedelmi hatalom összeomlását és a század háborúit. II. Rákóczi Ferenc viszont majorjaiban a fejős tehenek számát szaporítja, „minthogy mindenütt az igen kívántató.” Thököly uradalmában vaj, túró, sajt, gyapjú haszonra tartanak teheneket és juhokat. Gyakori jelenség, hogy sovány marhát vásároltat az uraság össze s a majorban felhizlaltatva adja tovább. „Szép fiatal marhákat az ő idejében szegény embertől, ha olcsón beszédet, és marháink között neveltet, hasonlóképpen öregmarhát is az ő idejében gyűjtet és hizlaltat, az ilyenekből is proventusunkat augealhatja” írja 1684-ben Thököly. Az ungvári uradalomban az olcsón összevásárolt sovány marhákat kiosztják a falvakra, ott a jobbágyok tartoznak felhizlalni (1668).

A földesúri állatkereskedelem jövedelme azonban csak részben származik a saját tenyésztésű, vagy a saját hizlalású állatból, a nagyobbik részt különböző jobbágyszolgáltatások révén nyeri (juhdézsma) vagy kényszerfelvásárlás útján szerzi be az uraság. A nemesi marhakereskedelem jórészt összevásárolt és nyereségre továbbadott állatot közvetít. A futó török nyomában megjelenő nagybirtokosok külterjes állatgazdasággal kezdik itt az életet, mivel az a legkevésbé költséges és az Alföldön a táji adottságok és hagyományok is erre ösztönzik őket.

A földesúri gazdaságban a majorsági mezőgazdasági termelés intenzívebbé vált, de nem következett be itt olyan döntő változás, amely lekötné, kimerítené azt a nagymennyiségű jobbági munkaszolgáltatást, amelyet minden forrás elviselhetetlenül terhesnek, soha addig nem tapasztalt sokaságúnak mond. Valóban, a robot felhasználásának összetétele is azt mutatja, hogy annak egy jelentős részét nem a mezőgazdaság, hanem a földesúri gazdasági tevékenység más ágai, a kereskedelem és az ipar kötik le.

A XVII. század második felének legszembetűnőbb gazdasági változása, hogy a földesúri gazdaságok a kereskedelem mellett iparral bővülnek ki. A Zrínyi testvérek

1650-ben nyitják meg a csabari vasbányát, építik ki vas-officinájukat, majd próbálkoznak új vasbányanyitással. Régi és új huták, hámorok működnek a Wesselényi és a Rákóczi uradalmakban. Az ország harminchárom papírmalma közül nyolcra bizonyos, hogy a földesurak most alapították (Pálffy, Rákóczi, Kubinyi). Az uradalmakban lisztelő, kásátörő, olajütő, kalló, kötő s fűrészmalmok dolgoznak, nagy sernevelő házak létesülnek. Murány tartozéka egy officina-vitraria (1663), a Bercsényi birtokain két „üvegcsűrt” tartanak nyilván, a Rákóczi családnak Zbórón, Munkácson, Regécen és másutt voltak üveghutáik. II. Rákóczi Ferenc regénczi üveghutájában évi 100 Ft-os támogatással Verlagsrendszerrel 3000 darab üvegholmit – poharat és különböző minőségű „karikákat” – termeltet. Szelepcsényi György a Pozsony megyei Gombán rövidéletű posztómanufaktúrát létesített. A földesúri birtokon már korábban is működtek malmok, huták, hámorok (Thurzó, Batthyány, Rákóczi), de most lesznek mennyiségileg és minőségileg jelentősek, most alakulnak ki a XVIII. századi keretek körvonalai és néhány üzem (papírmalmok, a regénczi üveghuta, több serfőző üzem, vashámor stb.) megéli a XIX. századot.

A földesúri gazdaság ipari üzemekkel való bővítését több tényező határozta meg. Az udvari hitelviszonyok s az állami monopóliumok miatt a marhakereskedelem szűkebb térre szorul. Nagyobb az iparcikk-kereslet és jobban jövedelmez. Több a nyereség és jobb a kicsikarható haszon. Egyik indítékáról Pálffy Pál szól kamarai felterjesztésében, amikor üveghuta alapítását indokolja: „Az arany, ezüst, ón, ólom bányászata úgy is tilos már . . . tehát csak az üvegfüvást, salétromfőzést, cement és kőfejtést üzhethük, mert ez nem tilos” (1635). A másik indíték a táji adottság kihasználása, a piac igénye, a vas-, és a faeszközök és a sör konjunktúrája. 1687-ben egyetlen uradalom, a lednicei, a budai vár építkezéseihez 580 ezer rövid és 327 ezer darab hosszú zsindelet, 10 500 vékonyabb, és 3300 vastagabb lécet, 7000 hidoszlopot és 2700 különféle szálfat szállított. Montecuccoli, Savoyai Jenő vaseszköz-rendeléseiről szűk terünk miatt még említést sem tehetünk.

A hámorok, huták, az „officinák” néhány mesterrel és jobbágyrobottal dolgoztak: a favágást, szállítást, fűtést, a malmok körüli munkát jobbágyok látták el. Batthyány és Rákóczi Erzsébet birtokán jobbágy asszonyok és lányok rendszeres kötelessége a fonás, a krasznai jobbágyok azért panaszkodnak földesúr asszonyukra, mert „két font kender után 10 rőf vászonra fonalat kér”. A szepesváraljai Csáky uradalom jobbágyfalvainak megszabott kötelessége a lenfonás. Lehetséges, hogy a korabeli tömegruházkodás fehérnemű-szükségleteit kielégítő „magyar vászon”, „falusi vászon” néven forgalomban levő vászonnevelés részben a robotban készült fonalat feldolgozó uradalmi takácsok műve. Általában a nagybirtok szélesebb körű iparüzésének kezdeteire mutat, hogy az uradalmi személyzethez sokhelyütt üveggyártó, hutás, takács, serfőzőmester, a kályha és egyéb cserepeket préseléses eljárással gyártó és más ipart is űző új keresztények (Batthyány, Szelepcsényi, Rákóczi birtokok) tartoznak.

A hámorok munkaerőviszonyai rendkívül változatosak: a többféle munkafázisnak megfelelően többféle munkásra van szükség (nyersanyagszállítás, zúzás, fűtés, olvasztás, kovácsolás, áru fuvarozás). Bért munkásokat csakis az olvasztásnál és a vasműben találunk – Zrínyi vas-officinájában 200 munkás dolgozott. A fuvarozást, a favágást, tüzelést, a fűtatók működtetését azonban mindenütt jobbágyok végzik robotban vagy minden egyéb tartozásokat ezzel megváltó szolgáltatásként. Hogy mennyire lényeges tényező a jobbágyi munkaerő, arra a csíki vashámor viszonyai figyelmeztetnek. Az erdélyi állam tulajdonában levő vashámor üzemeltetésére Apor István ad embereket – vagyis jobbá-

gyait –, s ezért évente 5 mázsa vasat kap (1685–1698), 1698-ban pedig már övé a vashámor teljes műveltetésének joga és a termés egyharmada. A század második felének az úriszéki perei és a jobbágypanaszok azt mutatják, hogy egyre inkább az iparúzással kapcsolatos munkák miatt tiltakoznak. A komlószedést, fonást, favágást, fuvarozást, tüzelést tagadják meg. A nagybirtokon létesülő ipari üzemek munkája az egyes iparágakban ugyan különböző mértékben, de mégis jelentős részben a jobbágyrobotra épült. A jobbágyi munkaerő soha addig nem tapasztalt mértékű kihasználására vall a jobbágyözvegyek, asszonyok, lányok gyertyaöntő, pálinkafőzésnél segédkező vagy fonás kötelessége, s a malmok körüli robotban végzett munkák. Tudunk „embervonó szárazmalom”-ról, „két ember hajtotta őrlőmalom”-ról. Hihetetlenül nagymennyiségű a szállítás és az ezzel járó rakodás robotban való elvégeztetése. A földesúri gazdaságok ipari üzemei sok esetben egyértelműen árutermelők, de hogy általában milyen mértékben és mennyiben törték át a nagybirtok határait, ma még nem tudjuk megmondani.

A földesúri vállalkozás harmadik ága a kereskedelem, ugyancsak minden addig ismertetnél nagyobb mértékben vette igénybe a jobbágyi munka eredményét és a munkaszolgáltatást. Mivel a források egybehangzó tanúsága szerint a földesúr nemcsak majorsági termékeivel, hanem ipari termékekkel is kereskedett és igen jelentős hányadban, helyi és időszaki adottsagoktól függően is mezőgazdasági cikkeit a jobbágygazdaságok termék-szolgáltatásából növelte (nona, decima), közvetítő jellegű volt, a fuvar és a rakodás többszörösen is növelte a jobbágy robotterheit. A gabonát, bort, marhát közvetítő Batthyányak, a német fejedelemségek áruforgalmi lehetőségeivel számoló és sóval, borral kereskedő Nádasdy Ferenc, a nagyszámú kereskedelmi faktorial dolgozó, Zágrábban „Officina-mercatoria”-t tartó, marha, bor, gyarmatáru, textíliát üveg, majolika, hal, só, olaj, fa- és vasáruval kereskedő, mézet, rezet, textília, felvásárló és eladó Zrínyi testvérek és a Frangepán család, vagy a sókereskedelmi vállalkozásokban részes, sörházakat tartó Eszterházy Pál tevékenységének részletes felindézése helyett elég, ha Bethlen Miklós valóságát ismerjük, mert félreérthetetlenül kifejezi, hogy a kereskedelem nyereségére számítva kapcsolódott be a kor áruközvetítésébe.

„Hajlandó voltam a tisztességes kereskedésre is. Bort ősszel mindenkor sokat igyekeztem szerzeni, ha láttam, hogy a magam majorság- és dézsma-, egyszóval, hogy a jövedelemborom nem elégséges, minden szükségre és korcsmára, ebben nem is vesztettem. Búzát is sokszor, mikor olcsó volt, sokat beszedtem, egyszernél többször ebben sem vesztettem. Sóval is kereskedtem s ebben sem vesztettem, sőt e háromból nyertem majd minden értékemet . . . Ökörrel, sertéssel is néha, de ebben néha szerencsétlen voltam.” A század végén Apor István, Bercsényi Miklós, II. Rákóczi Ferenc is, marha-, só és sórkereskedelmi ügyleteket bonyolított le nem különben az egyházi rend olyan képviselői, mint Lippay György vagy Szelepcsényi érsek, aki mázsaszámra szállított mézet Sziléziába.

A Wesselényi-mozgalomban elmarasztalt köznemesek szinte egytől egyig a kereskedelemből nyerték fő jövedelmi forrásukat, elsősorban borból, mint Vitnyédi, Szuhay, Szepessy Pál vagy a Keczer testvérek, akik viszont serfőző házuk termékét is piacra dobták. Adatok sokasága bizonyítja, az 1680-as években Somogy, Baranya, Hont, Tolna, Szabolcs, Sáros, Győr megye nemessége körében seregszámra megy a borral, mézzel, hússal, faáruval kereskedő nemes.

Nagyobbszabású hitelügyletekkel, a kor legjövelmezőbb vállalkozásával a nagybirtok urai közül korszakunkban gróf Kollonics Lipót és Széchenyi György győri püspök foglalkozott, ez utóbbi testvéröccse viszont tőzsérkedéssel szerezte vagyonát.

A már korábban differenciált földesúri gazdaság tehát a XVII. század második felében az ipari termelés és a kereskedelem irányába ható fejlődés tendenciáját tanúsítja. Hol helyezkedik el az általános fejlődésben? A feudális társadalmi rendet erősítő és a feudalizmus kötelékeinek feszülő társadalmi erők harcában?

A nagybirtok keretei között az ipari tevékenység nyersanyagbázis (bányák, erdők), energiaforrás (víz, fa) és munkaerő tekintetében a feudális földtulajdonra és többé-kevésbé jobbágyrobotra épül. (Másutt is: Ausztria, Lengyelország, Oroszország). Meghatározóan befolyásolja a következő évszázadban a feudalizmus szűk keretei között zajló manufaktúris fejlődés milyenségét, ütemét és minőségét. A világi és egyházi nagybirtok ipari, kereskedelmi vállalkozásai, élve a gazdaságon kívüli kényszer számos lehetőségével, maguk alá gyűrték a jobbágykereskedelmet, a falusi, mezővárosi céhes ipart, fölébe kerekednek a városi kézművesek és kereskedők tevékenységének is. Ilymódon gátolták a társadalmi munkamegosztás egészséges, a feudális kiváltságokon kívül élők tömegerejéből táplálkozó fejlődést, magukban hordták korlátjaikat, hosszútávon bukásukat. Ugyanakkor akarva-akaratlanul rövid távon ösztönzői is a fejlődésnek. Egybekapcsolják az ipart és a mezőgazdaságot. Emellett a feudális földtulajdonra épülő, közvetítő kereskedelemmel és iparral bővülő gazdálkodás egyik fontos jellemzője, hogy nem képezhet már gazdaságilag zárt feudális rendszert. Hiába igyekszik ezt a zártságot államhatalmi és tudati tényezőkkel megvalósítani. Gazdasági szükségletei minduntalanul engedményekre kényszerítik. A kereskedő és a malmokat, officinákat létesítő földesúr nem növeli majorságait, sőt azok egy részét – igaz, hogy többnyire a rosszföldűeket, a piactól távolesőket – kénytelen visszatenni jobbágyainak. Szakembereket fogad fel és támogat.

Amikor Lórántffy Zsuzsanna 1651-ben jobbágyainak árendába adja a Gömör megyei majorsági földeket, Báthory Zsófia pedig 1669-ben megengedi, hogy a szilágysomlyói uradalom jobbágyai „magunk saját majorságföldrünket, kaszáló réteinket maguk közibe oszthassák”, a gazdaságot egészében tekintő célszerűségből teszik ezt, s az engedmények mindig az uradalmak más irányú bővítésével (vashámornytítás, fűrészmalmok) vannak összefüggésben. I. Rákóczi Ferenc a serfőzőüzem bővítésével egyidőben bocsájt „árendára falukat” (1668., 1669.). Podhering lakóit teljes egészében felmentik a mezőgazdasági munkák alól, viszont sörfőzőmester keze alatt kell, a már igen összetett üzemegységet alkotó serfőzőház számára dolgozniok. Ha a jobbágy ebben a félévszázadban megválthatja az úrbéri munkaszolgáltatást pénzre vagy fuvarra, az többnyire a földesúri gazdaság belső átszervezésével van összefüggésben. A gazdaság egészével együtt „mozog” a termény- és pénzszolgáltatás arányában megfigyelhető változás is. Igaz az is, hogy a jobbágy-munkaerő mérhetetlen kizsákmányolása árán, de a földesúr mégis nagyobb gazdasági beruházásokat hoz létre, mert műhelyek, raktárak, bányák, malmok és mi több, „officinák” együttesét építteti meg. Most tűnik fel a földesurak gazdasági levelezésében, udvarbírói, provizori utasításokban az „indusztriálkodjék” kifejezés. Értelme annyi, hogy ügyesen, szorgalommal szervezze üzemi egységgé az uradalmat: a malmok soha ne álljanak, mert álltukban romlanak, az „üres” időkben a sörfőzésre természetett árpát öröklék, a jobbágyokkal pedig ősszel és télen, a mezőgazdasági munkák után hordassák meg a kohók, üstök, katlanok alá szükséges fát. Az így „indusztriálkodó” földesúri birtok nem lehet már önellátó bár az

uraság szeretné, ha nem kellene pénzt kiadnia, nyersanyag — árpa, komló, gyümölcs —, és szerszámok, eszközök — üstök, katlanok — vásárlására kényszerül. A bér munka aránylagos növekedése is a gazdaság ipari létesítményekkel való bővítésével van összefüggésben — amint azt korszakunk elején a Zrínyi birtokon, korszakunk végén a vas- és üveg-officinákat létesítő, az üzemserű sörfőzést külföldről behívott szakemberek vezetésével üző II. Rákóczi Ferenc gazdaságában látjuk.

A főúri, nemesi ipari vállalkozások aránya a mezőgazdasági üzemhez képest elenyésző, de a jövedelemben már jelentős tényező. — A Zrínyiek gazdaságában a kereskedelem csak a csabari officinaműködése után lett nyereséges. Ennek ellenére eltúloznánk a főúri ipari vállalkozások jelentőségét a korszak termelésében, ha nem hangsúlyoznánk, hogy a nagybirtokon döntő és uralkodó fölényben van a mezőgazdaság. Jelentősége nem rövidtávon, hanem a történelmi fejlődés hosszabb összefüggéseiben számottevő.

A XVII. század második felében a földesúri birtok ipari vállalkozása az államgazdaság egészével összefüggésben a fejlődés két tendenciáját hordozta magában. Az egyik tendencia a feudalizálódás. A jobbágyi robotmunka üzemszerűen beépül a földesúri kereskedelmi, ipari vállalkozásba. Végig a XVII. században sok példát látunk ennek kiterjeszkedésére. Jellemző, hogy Károlyi Sándor száldobágyi üvegghutájának költségvetésében 1722-ben a jobbágyrobot, az ingyen munkaerő billenti erősen a jövedelem oldalára a befektetéssel szemben a mérleg nyelvét. Az Eszterházyak dombóvári több üzemegységből álló sörfőzőházának termelése a jobbágyok kényszerfelvásárlási kötelezettségén nyugodott. A XVII. század második felében azonban igen erős a fejlődés egy másik tendenciája is: a bérleti rendszer, a vállalkozói érvényesülés, mint azt több uradalomban látjuk (Thököly, Rákóczi, Zrínyi). Feltűnik a „Verlag” rendszer kezdetleges formája is; Thököly Izmail vállalkozóval sörfőzésre, II. Rákóczi Ferenc Hutnik Tamás üvegművessel üveggyártásra köt megállapodást. Ezek szerint a nyersanyagot, az energiát a földesúr mint a föld tulajdonosa bérletbe adja, a szállítást is vállalja jobbágyai fuvarkötelességére, viszont pénzzel is támogatja az üzemet szakszerűen vezető és a szervezőmunkát végző vállalkozót. Ilyen differenciáltan gazdálkodó, ipari üzemmel bővülő birtokokon tűnnek fel a szabadmenetelű, vagy más szabadságot élvező parasztrétegek. Mindez természetesen nem közvetlen kiváltója a társadalmi fejlődésnek, hanem úgy, hogy láncreakciókat indít el s hullámozgat végig az egész ország gazdasági-társadalmi életében. A jobbágy-ság az ipari és kereskedelmi vállalkozáshoz végzett robotmunkája során új közösségi ellenállási energiákat gyűjt magába, s maga is megkeresi, kiereszszakolja az új vállalkozási, pénzszerzési lehetőségeket magának. A társadalmi és gazdasági érdekek feszültségei áttörnek a jobbágy-földesúr viszonyt. A gazdaságot az agrártermelés, ipari vállalkozás és kereskedelem hármas egységben látó, rendkívül mozgékony földesúr típusát megtestesítő Zrínyi Miklós, Bethlen Miklós és II. Rákóczi Ferenc az, akik a közteherviselés, nemesi adófizetés bevezetésében látják a robbanásig feszülő osztályellentétek egyik biztonsági szelepét, abban, hogy a „közönséges” terheket, a közterheket, vagyis az állami adót a nemesség is fizesse, s ily módon arányosabb legyen a teherelosztás, kisebb a kiváltságokkal nem rendelkezők állami megterhelése. Ez alapja lehet a nemesi reformpolitikának.

Hogy mennyire bonyolult a visszahúzó és előrelendítő erők harca, mennyire egymásba ékelődtek a retrográd és progresszív tényezők, de mégis milyen lehetőségek rejlenek az iparral és kereskedelemmel kiegészülő földesúri gazdaságban, azt bármelyik ilyen nagybirtok belső viszonyai híven tükrözik. Legjellemzőbben talán a Zrínyi testvérek

birtokain figyelhető mégis meg. A századunk közepére mérhetetlenül megnövekedett robotot [Muraköz: heti 6–7 nap telkenként] a két Zrínyi fivér kegyetlenül behajtott. Birtokaikon szigorú kereskedelmi monopóliumot vezettek be: 1641-től só, 1642-től fát és faárut, 1653-tól pedig bármilyen árut csakis a földesúr faktoraitól szabad vásárolni és a felvásárlás is a földesúr kizárólagos joga. De ez a jobbágyság egyes csoportjait hallatlanul megterhelő rendszer más jobbágycsoportoknak új lehetőségeket biztosít. A Zrínyi uradalmakban a kereskedelmi utak menti helységekből és a tenger mellékén élő jobbágyok helyzete jobb, mint a mezőgazdasági területek lakóié. A tenger melléki uradalmakban több „burger” lakik. Az 1650-es években kezdik bevezetni, hogy a fuvarozásért bért vagy más ellenszolgáltatást adnak már és nem robotban követelik, mint korábban. A só fuvarozásért például a jobbágyok 2, 2 1/2 vödör só és annak szabad értékesítési jogát kapják. A Zrínyi birtokok gazdasági jövedelem-struktúrájában a döntő változást először az 1640-es években kibontakozó nagyszabású sókereskedelem készíti elő, majd pedig a vasbánya és vas-officina működése következtében lesz a gazdaság egésze jövedelmező. Míg 1610-ben a legfontosabb kiviteli cikk a faáru (árbóc, deszka, evezők, gerendák, szerszámnyelek stb.), 1651 után fokozatosan a vasérc és vasáru (szerszámok, szögek, kulcsok, zárok) lett a legfőbb hasznot hozó kereskedelmi cikk. Még az 1670–72. évi számlák szerint is a vasérc és vas cikkek eladása jövedelmezett legjobban, noha nagy tétel a marhakereskedelem. Ezért tervezi Zrínyi gazdasága bővítését úgy, hogy újabb vasbányát akar nyitni (1655–1656), és ezért van módja telepítésre, jobbágyvédelmi intézkedésekre, a jobbágy-robot csökkentésére. Mikor a közel másfélmillió értékű (1 400 000 Ft) Zrínyi birtokok kamarái kezelésbe kerülve az elkobzás anarchikus, szabad rablással és rombolással járó körülményei után megindul újra a gazdasági élet, a gazdálkodás a mezőgazdaságra szorul vissza, 1676-ban a muraközi jobbágyok terjedelmes felterjesztése szerint a robot elviselhetetlenül megnövekedett, mert a negyedtelkesek is egész héten át kötelesek robotolni, nemegyszer 5–6 hétig egyfolytában távoli allódiumokon. Romlott a korábban már kedvezőbb körülmények közé került Kulpa menti uradalmak jobbágyainak helyzete is. A gazdaság jövedelme viszont nem növekedett. A tenger melléki uradalmakban pedig az 1670-es években egyenesen mint boldog időkre emlékeztek vissza a Zrínyiek idejére, mikor „hajók és kereskedelmi áruk” érkeztek úgy, hogy „a szegény ember is pénzt kaphatott.”

2. Kincstári vállalkozások: bányagazdaság, kereskedelem és robotrendszer

A kincstári gazdálkodás legfőbb bázisai már korábban is a bányavállalatok voltak, most azonban jelentős változás következik be. Az 1650-es években a kincstári tulajdonban levő selmeci és körmöci nemesfémbányákon, s a selmeci rézbányákon kívül a bányák, kohók, hámorok jelentős részén még magánosok osztoztak, főurak, városok, kisvállalkozók — bányapolgárok és polgári vállalkozó társulatok. Fél évszázad leforgása alatt csaknem minden számottevő bánya a kincstár tulajdonába kerül. Körmöcbányától és Nagybányától Lipót császár a városok adósságai fejében veszi át a bányákat. A Szepes megyei gazdag rézbányák elkobzás és kényszerű birtokcsere útján kerülnek a Csáky család és több rézbányatulajdonos polgár kezébe a kamara tulajdonába (1670, 1687, 1690). Elkobzás útján válik kamarai tulajdonná a Zrínyiek cabari vasbányája és officinája (1670).

Erdély bányáit Lipót császár 1693-ban veszi állami tulajdonba. Sorra elbuknak az erőszakos kisajátítás ellen szívósan harcoló polgári vállalkozók is. A század hetvenes éveit végén még virágzó magánbányavállalat – a Fischer társulat – alig másfél évtized leforgása alatt összeomlik. Hiába remélik a sarokba szorított bányapolgárok, hogy a kincstárnak nyújtott tetemes kényszerkölcsöneik fejében megőrizhetik jogaikat. Vagy úgy járnak, mint Ehrenreutter bányapolgár, aki abba ment tönkre, hogy egész vagyonát a kincstárnak adta kölcsön. Vagy pedig egyszerűen nem bírják a fiscus ellenében az egyenlőtlen versenyt. Bárhogyan is szegényednek el, valamennyien kedvüket veszítve felhagynak a bányászattal. A magánvállalkozások összeomlása katasztrofális következménnyel jár, s ezt elsősorban a kincstári jövedelem elapadását vizsgáló udvari megbízottak ismerik fel és hangoztatják majd a század végén. Kifejtik, hogy a bányahozadékot nem az erőszakos fiskalizálással lehetne növelni, hanem egyedül azzal, ha visszaadják a magánosok vállalkozó kedvét, ha tudnának „kedvet csinálni a bányapolgároknak”.

Az ércbányászattal szervesen összefüggő ércolvasztás a nemesfém- és rézbányákban hosszabb-rövidebb megszakításokkal kizárólag a fiskus joga. Kamarai engedély nélkül sem új bányákat nyitni, sem új hámort felállítani nem lehet. Vashánya- és rézhámorépítési kérelmeit következetesen elutasítja a császár mindenkinek, aki az udvari arisztokrácia vagy a dinasztia hitelezői körén kívül áll, legyen főúr, polgár, kamarai tisztviselő, vagy jobbágy. Ennek ellenére a vashányászatban és vaskohászatban a magánvállalkozás szívósan tartja magát.

A XVII. század második felében már világosan elénkrajzolódik, hogy a vastermelés súlypontja, a XVIII. századi fejlődés bázisa – a korabeli vaslelő és hámoros helyek – Dunántúl (Vas megye), Erdély (Csík megye, Torockó, Vajdahunyad, az erdélyi érchegeység) között Észak-Magyarországon alakul ki. A királyi magyarországi bányavidékeken (Gömör Szepesi Érchegeység, Gömör, Szepes, Abaúj és Kishont vármegyék), Beszterce és Munkács környékén a vashányák és hámorok a század végén is változatos tulajdonviszonyokat mutatnak, annak ellenére, hogy a legjelentősebb vashámorokat is magába foglaló főúri birtokok politikai perek útján történő fiskalizálásával s az olyan jelentős vashámor, mint az 1694 őszen a Besztercebánya kölcsönével Stempel István által épített tiszolci, érdekkörébe vonásával a fémipar e bázisa is jelentős mértékben az állam kezébe került.

A bányák elsősorban nem a művelés gazdasági okai miatt jutnak zömmel a kincstár kezébe. Több császári rendelet, intézkedés, eljárás és jelentések sorának tanúsága szerint az államhatalom a várható haszon miatt tudatosan törekedett arra, hogy a bányászatot és kohászatot minél teljesebb mértékben hatalma alá vonja. Ezzel párhuzamosan játszódik le a másik, ezt kiegészítő folyamat: a bányavállalatok hatalmas bányabirtokokká bővülnek, amennyiben több uradalmat kapcsolnak hozzájuk. Így kerül a selmeci bányakamara birtokába a revistyei, a saskői, továbbá a lipcsei uradalom. A besztercei rézbányavállalat birtokait az 1670. évi elkobzások során a likavai, zsolnai-litvai, nagyréti, és nagyócsai uradalmak növelik meg, 1683 után pedig a Radványiak radványi birtoka. A bányavállalat ily módon biztosítja a fuvart, a fát, a mészkövet, a vízi energiát és a jobbágyrobotot a termeléshez. A kincstári birtokon tehát a robotrendszer hasonló terjeszkedése figyelhető meg, mint a magánföldesúri birtokon. Földesúri jog alapján jobbágyrobotra épülnek itt a kiegészítő üzemek is, bár az újbányai üveghutához sziléziai munkásokat is telepítenek. Lehetősége nyílik a nyereség növelésére a kor legváltozatosabb gazdasági egységeit létrehozó államhatalomnak a korai kapitalizmus vállalkozásait mindenütt végig kísérő módo-

kon is. A bányászoknak, tisztviselőknél eladott élelem, különösképpen pedig a bor és sör főleg az uradalmak jobbágyszolgáltatásaiból, a bányauradalmak sörfőző műhelyeiből kerül ki. Mintha a nagy földesúri gazdaságok alakulnának itt újjá a fiskus hatalma alatt. Csupán annyi a különbség, hogy az uradalom központja, éltető eleme, értelme a bánya. Egész birodalmak, a bányászat igényeihez igazodó gazdasági üzemegységek jönnek így létre. A bányauradalmakban fűrészmalmok, üveghuták, papír, lőpor, lisztelő, olajütő, kötőmalmok létesülnek. A fuvar mindehhez jobbágyok adják, robotszolgálatban. Az egyre terhesebb és egyre több munkáskezelést igénylő vízszivattyúk mellett jobbágyok szolgálnak, legtöbbször robotban, vagy felében-harmadában bérért, de mindig teljes kiszolgáltatottságban. Érdekes fejlődési határhelyzet alakul itt ki: a bányában bérért dolgoznak s ilymódon elvben a bányauradalmak egybeszerveződve az iparral a kibontakozás bázisai lehetnének. Svédországban a kincstári uradalmak jobbágyságainak helyzete lényegesen jobb mint a magánföldesúri uradalmakban élőké. De itt a robotkényszerrel élő kincstár semmivel sem könnyíti a jobbágyok viszonyait. Sőt megnehezíti: mindamellett pedig visszaszorítja a bér munkát és a magánvállalkozást. A fejlődés pedig nemcsak a bér munkát, hanem a vállalkozás kibontakozását is megkövetelné. A városok anyagi helyzete ezalatt a fél évszázad alatt leromlik. 1662-ben egy úrvölgyi vájár, Mercatoris Pál még 150 tallér hitelt tudott felvenni Hinterskirschner Mihály beszercebányai polgártól úgy, hogy ezüstneműjét és házát kötötte le zálogul. A század végére általános lesz a már most feltűnő tendencia: a teljes elvagyontalanodás, az egyik hétről a másikra való tengődés a munkabérből. Ilymódon a kincstári bányászat is a második jobbágyság rendszerének kötelékeivel fűzi magához a környékbeli falvakat. A célszerűség szigorúan örökös a fiskus érdekei felett és megfojt minden magánkezdeményezést más gazdasági ágazatokban is. Az 50-es évek elején Beszercebánya és más bányavárosok tömegével vonzzák a sörfőző, söráruló vállalkozókat. Később a sörfőzés és sörárulás is a fiskus vagy a kamaragróf kizárólagos vagy csaknem kizárólagos kiváltsága lesz. A fűrészmalmok csakis a bánya számára dolgozhatnak, az erdőhasználat a bányavállalat joga. A bányák és bányauradalmak kezelésére az jellemző, hogy a termelés költséges, a munkaerőt igyekeznek ugyancsak a végletekig kihasználni. Az 1650-es, 1660-as években sorozatos bérleszállítások követik egymást. A bányauradalmakból minden lehető jövedelmet sikerrel sajtolnak ki: a bányászok bérét már a tárna-bejáratoknál felállított italmérő helyeken visszaveszik, s miként 1679-ben a bányabíróság jelentéséből kiderül: hamis mértékkel mérik ki a sört, „lekiismeretlen dolog a bánya jövedelmezősége mellett még a munkásokon is olyan módon nyereszkeskedni... a munkások kényszerítettnek arra, hogy bérüket eligyák”. A befektetésre pedig nincs pénz és nincs gond.

A bányák üzemeltetését a főkamaragrófi és alkamaragrófi hivatal és a bányahivatal látta el, de ebben a fél évszázadban az udvari kamara egymásután küld ki biztosokat, vizsgálótiszteket ellenőrzésre, zavaros ügyek felgöngyölítésére. E nagyszámú hivatali apparátus – főpénztárosok, számvizsgálók, könyvvivők, titkárok, kezelőtisztek, számtisztek, iktatók – nem túl magas fizetést kaptak, s ez mégis a jutalmakkal, kegydíjakkal együtt számottevő összeget tett ki. S mi több, korántsem szolgált biztosítékkal. Csalások, hűtlen kezelési ügyek, következetlen udvari parancsok sokasága figyelmeztet a jövedelmeket apasztó tényekre, a termelési adatok megbízhatósága ellen kiáltó kérdőjelekre. Az 1677-ben kipattant nagy ezüstsikkasztási ügyben a selmeci tisztviselők egész sorát találták vétkezőnek. Binz János Frigyes selmeci kereskedő közvetítésével éveken át juttattak ki és ad-

tak el ezüstöt Sziléziába, főleg Boroszlóba. Bethlen Miklós írja, hogy Erdélyben a „szemét is ellopják” a kamarának.

1650-ben egy bányamester a réztermelés hanyatlásának egyik legfőbb okát azzal magyarázza, hogy nincs elegendő munkás, s több évre visszamenően kimutatja, hogy a vájárok száma és a kitermelt mennyiség között összefüggés van. Több hasonló vizsgálat és mérlegelés után vezették be a bányászok új munkarendjét. Lipót császár 1662. feb. 10-i utasítása az addigi 4 órás műszak helyett 8 órás műszakot rendelt el. Addig egy és ugyanaz a bányász dolgozott egy-egy fejtőhelyen. Most áttérnek az éjjel-nappali munkára. Vájárok, csillések, ácsok 8–8 órát dolgoznak, reggel 4–12-ig, 12–8-ig és 8-tól hajnali négyig tartó műszakokban. A szepesi bányákban az addigi 6 órás műszak helyett a század végén vezeti be a kincstár a 8 órás műszakot.

Szomolnokon 1689-ben 252 bányász és 94 kohómunkás dolgozik. Az úrvölgyi rézbányák munkásainak a száma 1657–1661 között 635. Rendszeressé válik, hogy a vízszivattyúknál, az ércszállításban a jobbágyok hasonló műszaki váltásban robotolnak. Ércválogatásra egyre gyakrabban rendelnek be bányász özvegyeket, azzal, hogy különben megvonják tőlük a nyugdíjszerű ellátmányt. Ilyen körülmények között a termelés tényleges eredményeiről nyert adatokat csak nagy fenntartásokkal vehetjük számba, bizonyos csak annyi, hogy az írtózatosan kizsigerelt emberek munkája révén született.

Körmöcön nyereséges és veszteséges esztendők váltogatják egymást. Az 1679/82. évi jelentés szerint a pénzverésből az elmúlt 10 esztendőben a kincstár átlagosan 3 219 663 Ft nyereségre tett szert. Viszont 1688–98 között az évi veszteség átlag 4837 forint. A selmeci ezüsttermelésben az 1620–1658 között Bécsbe szállított ezüst mennyiségről készült kimutatás szerint 1648-tól jelentős emelkedés következett be. Visszaesés az 1680-as évekre jellemző. 1690-ben a termelés 21 517 márkányi ezüstre rúgott. Felsőbányán a termelés töretlen fellendülését mutatják adataink: 1660–1679 között a jövedelem 74 074 Ft. A réztermelés nehezen áttekinthető adatai szerint a besztercebányai bányákban 2–3 ezer mázsával számolhatunk. 1659–1666 évek között összesen 3715 mázsára tehető az évi átlag. A termelés súlypontja a század végére Besztercebányáról Szomolnokra, a szepességi bányákra helyeződött át.

Minden nehézség ellenére a rézbányászat ebben a fél évszázadban nagyon jól jövedelmezett. A rézkereskedelmet is bérlő Joanelli nyeresége a befektetés 30%-át is elérte, 1651–1667 között 300–400 ezer arany körül mozgott. 1682–83-ban a kincstár csak a besztercei rezen 58 262 arany tiszta hasznót nyert, 1687–1689 között pedig a szepesi bányákból 93 431 magyar arany nyereségre tett szert. De a bányák felülvizsgálására 1689-ben kiküldött Brenner udvari tanácsos jelentésében kifejti, hogy ha emelik a munkások létszámát és a munkaidőt, akkor magasabb termelési szintet érhetnek el és 50 000 arany nyereségre számíthatnak.

A kincstári vashányászatot és kohászatot súlyos termelési zavarok jellemzik ugyan, de viszonylag itt a legtöbb a befektetés. Új zúzóvasakat építenek a breznicskai és rohnczi „vas-officinákban” és sok kísérletezés után 1692-ben Libetbányán megépül és működni kezd az első nagyolvasztó. Kétségtelen, hogy a bányatulajdon koncentrációjában lejátszódó folyamat, a technikai színvonal emelésére tett kísérletek sora már a XVIII. századi fellendülést készítették elő. Jelenlegi összevetések szerint tehát a bányászat és kohászat termelési szintjét nem a bányák kimerültsége befolyásolta kedvezőtlenül. Nem okoztak számottevő visszaesést a háborús viszonyok, a piaci igények pedig egyenesen ösztönzően

kellett, hogy hassanak. Lényegében nagy üzemegységek jöttek létre, s ha ezek az örökös jobbágyság s a feudális földtulajdon keretei közé illeszkedtek is, elég sok energiát koncentrálhattak a célszerű, eredményesebb termelés érdekében. Csakhogy ezek az energiák mégsem térültek meg, a bányászat technikai színvonal és termelékenység tekintetében hanyatlás képét mutatja.

Vichter von Grueb 1684. évi jelentése szerint a besztercebányai rézbányák ellátmányára az udvar semmit nem adott, noha a rezet Bécsbe szállították, a művelés költségeit a selmeci kamara jövedelméből fedezték. Mivel azonban Selmecen megapadt a termelés, ha az udvar évi 50 ezer forint ellátmányt nem ad, a művelést nem tudják tovább folytatni. A kincstár képtelen volt a bányákat önállóan üzemeltetni, kölcsönök fejében a különböző pénzembereknek adott szabad kezet vagy számtalan hitelezővel osztozott a hasznon. A korszak főkamaragrófjai – Sonnnau (1658-ig), báró Chaos Konrád (1659–1663), Joanelli, Vichter von Grueb (1685) – egyben a kincstár nagy hitelezői, pénzügyletek lebonyolítói és a bányatermékek kereskedelmi monopóliumának haszonélvezői is voltak.

A régi bányapolgárok, kisvállalkozók, polgártársulatok helyett most a fiskus pártfogoltjai bérelték vagy fölötték le a bányák hasznát. Montecuccolinak és több hadseregtisztnek, főtisztviselőnek volt ideig-óráig bányatársulati része, s ez még a jobbik eset volt, hiszen a főhivatalnokok és hadseregtisztek gátlástalanul üritgették a pénztárt.

Erdély bányái a fejedelemség elfoglalása után, a század végén kerülnek a Habsburg állam kezébe, de a magyarországi tendencia itt is érvényesül. A sóbányákat 1684-ben Apafi fiskalizálta, a gazdag arany- és higany- (kénéső) bányákat a sóaknákkal együtt erdélyi főurak árendáják ideig-óráig a fejedelemségtől. 1694-ben 100 000 Ft kölcsön fejében a főurakból álló Societas Arendatorum bérlő az erdélyi fiskalizációkat. A csíki vashámor haszna az államosítás után háromfelé oszlik, egyharmada a Guberniumot, egyharmada Apafi fejedelmet illeti, s egyharmada jut a műveltető bérlőnek, Apor István-nak. Az államhatalom magánipar-támogatására némi halvány kezdeményezés utal. A posztómívesség fellendítésére Bornemissza Anna fejedelemszöveg neve alatt a fejedelmi hatalom 1680–1687 között gyapjával, festékekkel, és talán vásárlási kedvezménnyel támogatta a „vinczi német posztócsinálót”. A Habsburg államhatalom polgári magánipar-pártolásával korunkban még ilyen halvány nyomokban sem találkozunk, bár lehet, hogy csupán az ilyen irányú kutatások hiánya miatt. Tervekben azonban nincs hiány. Ismeretes, hogy Kollonics Lipót Esztergom közelében bőripari manufaktúrát készült létrehozni.

Nagyobb üzemeket a török háborúk során a hadiellátás szolgálatában létesített a kincstár, az 1650-es években Kassán császári „officina” – ágyúöntőház és puskaapor-malom – működik. 1661–64-ben az alsó-magyarországi főkamaragrófság Garam-völgyi vasművei bombát és ágyugolyót öntöttek, gránátot és puskát is készítettek. 1659-től a katonaság élelmezésére Győrött, Komáromban és Pozsonyban kenyérsütő üzemeket hoznak létre. Gabonaőrlésre Lipótvár körül 1683 után kincstári malmokat építenek. 1687-ben gabonaőrőlmalom, továbbá papír- és löpőmalom és egy nagy ágyúöntőműhely üzemegyüttes építését kezdi meg a kincstár. Létrehozzák a pozsonyi hajóépítő arzenált és a Száva-parti hajóépítő telepeket.

A kincstári gazdálkodás általában a bérleti rendszer keretei között épült ki. A bérleti rendszer azonban nem kedvez a lassan megtérülő befektetéseknek, amikor az udvar önkényesen adta vette, függesztette fel vagy még lejárt előtt megszüntette a szerződéseket, ha anyagi érdeke úgy kívánta. A bérlők csak a gyors hasznót hajszolták. Tőke-

befektetésre ebben az időben úgy látszik, a kincstárnak nem volt módja, a magánosokat pedig nem pártolta, nem ösztönözte. Mindemellett a vállalkozások állami kiváltságok révén végbement koncentrációja a gazdasági élet természetes folyamatát megbénította. Montecuccoli bányarésztulajdonos és ideig-óráig nagy marhakereskedelmi üzleteket is lebonyolít, mégpedig katonai, állami tisztsége és nem tőkeereje révén. Joanelli kézben tartotta a posztóüzletet, a vasgyártást, a hadiüpart, faggyúval is kereskedett, s őt illeti a bányászok élelmezésének és a bor- és sörárulásnak a joga is. Érthető, ha a bányabérletek révén nyert mellékvállalkozásokból is gyors és sok jövedelmet akarnak kicsikarni, mert a bányajövedelemből minden bérleti szerződés ellenére a kincstár, vagy a kincstár nevében az udvari arisztokrácia különböző csoportjai bármikor meríthettek.

1658-ban a császárválasztás költségeire 100 000 tallért kell Sonнау főkamagrófnak személyesen Frankfurtba vinnie, de még ugyanabban az évben Sinzendorf követel sürgősen újabb százezetet. Az udvar kimeríthetetlen pénzforrásként kezeli a bányákat. Hol a pénztári készletekből kell a megszorult udvartartást kisegíteni, hol a tisztviselők kötelesek összeadni vagy összeszedni kölcsönt. Így 1685-ben a császári hadsereg szükségére 30 000 forintot kívánnak, ám az ajánlat úgy látszik, kevesebb, mert a főkamagróf azt írja, hogy a pénztárostól és a könyvvivőtől 5 ezret vár és kevesebbet el sem fogad. 1686-ban az udvari kamara elnökének és tanácsosának fizetését – 12 000 és 2100 Ft – a körmöci kamarától utalványozzák, 1688-ban az ebersdorfi császári kastély építésére kell sürgősen 12 000 tallér aranyat küldeni, 1694-ben a császári fizető hivatalba 16 000 aranyat, a rézeladó hivatalnak 8000 forintot, Oppenheimernek 25 000 forintot adni. 1695-ben Körmöcről az udvari kamara évente 300 000 rh. forint beszállítását kívánja.

Az államhatalom legfőbb törekvése, hogy a bányákon kívül más gazdasági értékekre is rátegye a kezét. Az ország egyik legfőbb kereskedelmi kulcshelyéért, az adriai tengeri kikötőkért 1650-ben a védvámfelállító és a Zrínyi testvérekkel és Frangepán családdal szerződést kötő Velencével csaknem háborúba átcsapó küzdelem kezdődik. Velence fegyveres bárkákkal biztosítja a faeszközök, marhák és egyéb kereskedelmi cikkek szállítását, viszont a császári őrsegek is parancsot kapnak a szállítmányok fegyveres feltartóztatására és az udvari kamara szakértői ezredek felvonultatását, ágyúkat, löport követelnek. Ajánlatok futnak be az udvari kamarához a kikötők, tengerparti raktárak felégetésére is. Ugyanakkor kiderül azonban, hogy a kincstári kereskedelem egyik legnagyobb gátja a szállítók és rakodók hiánya, mindezt csak jobbagyrobottal, vagy részben jobbagyrobottal lehet megoldani. Az állami támogatást élvező kereskedő osztrák főurak, mint pl. a löporral kereskedő Puchheim, vagy a murányi uradalomra vashámorai miatt is pályázó, a gyapjú- és sertésügyleteket lebonyolító s a harmincadosoknak is sok gondot okozó Rottal, indigenatusság- és uradalomszerzési igényeinek egyik fő hajtóereje, hogy ezáltal ingyenes munkaerőhöz jutnak.

Az Orientalische Compagnie részvényesei egytől-egyig udvari arisztokraták voltak, élükön Lobkovitz és Sinzendorf hercegekkel, Béctől Belgrádig többnyire hajón, Belgrádtól Konstantinápolyig szekereken, de hogy a vámokat megkerüljék, előfordul, hogy már Béctől szárazföldi úton nagymennyiségű árut (20 q vasat, 20 q acélt, 20 q bádogot, 9 q ónt, 4800 kaszát, 8500 nürnbergi kést és egyéb vasárut, fűszert stb.) szállítanak török területre, Konstantinápolyba, s hajóik és szekereik textiláfélekkel (tafota, damaszt, különféle atlasz, gyapot, selyemszövet, patyolat, szőnyegek, függönyök), bőrrel és lószerszámokkal megrakodva térnek vissza. Hamarosan kisajátítják a marhakereskedelmet is. Az

udvari kamarának a kincstári jövedelem növelésének módozatait vizsgáló bizottsága jelentése alapján a császári biztos 1679-ben elrendeli: a bánya-uradalmak prefektusai a bor- és sörméréssel, sóárulással, viasztermeléssel „és más iparral” bővítsék az uradalmak bevételeit. A fiskális birtokokon növekszik a jobbágyi termékjáradék. A kincstári vállalkozók kereskedelmi ügyleteiben a fuvar és rakodás munkaszervezési feladatait a vármegye köteles ellátni császári utasításra, miközben a fuvar és rakodás a magyarországi jobbágyság állami szolgáltatási kötelessége lesz. Ily módon az államhatalom megszabta köteles munkaszolgáltatások – hosszúfuvar, várépítkezés, út-, hídkarbantartás – köre bővül ki véghetetlenül. A törököt kiűző háború idején a hadiellátás – élelem-, lőszer-szállítás – akkor is, ha kereskedelmi vállalkozók bonyolítják le, a jobbágyságra hárul javarészt és megszervezése a vármegyék feladata lesz.

A hegyaljai borvidék 1670 után kerül nagyrészt kincstári tulajdonba. Művelését először robot- és gyermekmunkával végezteti a kamara, ami viszont olyan rombolást okoz, hogy új telepítésekkel kell a szőlővidéket újjáépíteni. A szőlőtelepítést azonban már árendába adják ki.

A kincstári vállalkozások ugyan csak a XVIII. századi fejlődés előképei. Ugyanúgy két tendenciát hordoznak magukban, mint a magánföldesúri vállalkozások. Országos szintű lehetőségeikkel maguk köré szervezhetnék volna a magánvállalkozók körét, s növelhetnék volna a bérmunkalehetőségeket. De a kincstári vállalkozások nem tisztán kincstári vállalkozások, hanem az udvari arisztokrácia és a külföldi hitelezők állnak mögöttük. Emellett az államhatalom nem szólt bele alakító erővel a földesúr–jobbágy viszonyba és nem segítette feloldani a föld feudális tulajdonviszonyainak kötöttségeit, mivel a fiskus és a mögötte álló udvari arisztokrácia és vállalkozók éppen a földtulajdon feudális kötöttségeiből húztak jelentős hasznot. Mindamellet a császári hatalom földesúri jog alapján vette ki a városok kezéből a hármortartás, sörfőzés, sóárulás és más üzemszerű ipari tevékenység jogát.

ROMSICS IGNÁC

A gazdagparaszság és a forradalmak kora (Két forrás a XX. századi magyar parasztság politikai tudatához)

A két forrás, melyeknek 1914, ill. 1917 és 1920 közötti időszakkal foglalkozó részeit közöljük, különbözőféleképpen keletkezett. Csonka Mihály kiskunhalasi tanyás-gazda írása formailag önéletrajz, visszaemlékezés, melyet 1950–51-ben készített a kiskunhalasi múzeumigazgató (Nagy Czirok László) kérésére. Csonka 1813-ban született nagyapja küzdelmes életével indítja munkáját, majd szüleiéről és testvéreiről szól. Saját élet-történetét a megírás idejéig, az 1950-es évek elejéig meséli el. Írása, mely elsősorban néprajzi és agrárgazdasági megfigyelésekben bővelkedik, gépelve 208 oldal, kéziratban több füzet. Eredetije a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában található, hiteles másolata pedig a kiskunhalasi Thorma János Múzeumban (leltári szám: XXX/4734.).

A külsőböcsi (Borsod megye) öreg Gyükér József idős korában, 1860 körül spontán kezdte írni a család történetét. Röviden, amennyire emlékezete engedte, visszatekintett az 1700-as évek végéig. Fia, Gyükér József 1880-ban vette át tőle a tollat. Valószínű, hogy néhány hetes-hónapos késéssel, esetleg a téli hónapokban, de mindvégig eredeti feljegyzések alapján írt, ugyanis a termésre és az időjárásra vonatkozó adatai rendkívül pontosak. A közölt részletet is ő írta, unokája (fia az első világháborúban meghalt) 1932-ben lépett nagyapja nyomdokaiba. Ez a forrás tehát formailag krónika, napló. A kézirat eredetije Sárospatakon, a Tiszáninneni Református Egyházkerület Gyűjteményében, hitelesített gépelt másolata pedig a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában (leltári szám: E.A. 4410) található.

A keletkezéstörténeti különbözőség ellenére mindkét forrás teljes mértékben őszintének és megbízhatónak, s ennyiben autentikusnak tekinthető. Gyükér krónikája esetében ez bizonyításra sem szorul, hiszen spontán és az eseményekkel közel egyidőben íródott. Csonka szavahihetőségét pedig a felkérés körülményei valószínűsítik. Csonka Mihály ugyanis nagybátyja volt Nagy Czirok László múzeumigazgatónak, s teljes mértékben megbízott benne. Tudta, hogy munkája nem az ötvenes évek nyilvánossága elé, hanem – legalábbis egyelőre – a városi múzeum egyik polcára fog kerülni.¹ Ezért – a forrás erről bárkit meggyőzhet – a politikáról is őszintén írt.

A két szerző anyagi-gazdasági helyzete azonos vagy legalábbis hasonló volt. Apja 1910-es halála után Csonka Mihály 73 kat. h. földet örökölt, s ezt lényegében az 1930-as évek végéig, amikor három gyermeke között a birtok tovább osztódott, meg is tartotta. A 73 hold jórésze szántóföldi gazdálkodásra alkalmatlan homokos, szikes és mocsaras terület volt, amilyenhez a neoabszolutizmus kori tagosítás és határfelosztás során viszonylag

¹ Vorák József kiskunhalasi múzeumigazgató közlése.

olcsón és könnyen lehetett jutni. Mindamellett idénymunkákra (például aratásra, kaszálásra) Csonka rendszeresen alkalmazott részeseket vagy napszámosokat, s ha állatállománya úgy kívánta, gulyást és bérest, sőt nyaranta néha szolgálot is. Már nagyapja is „árult”, Csonka pedig rendszeresen termelt piacra. Gazdasági-társadalmi helyzetét tekintve tehát Csonka Mihály a gazdagparaszti lét valamely alsóbb grádján élt. Életmódja mégsem vált el élesen a középparasztságra jellemző életviteltől. Egyfelől feleségével, gyermekeivel, s 1906-ig szüleivel együtt maga is dolgozott, másfelől a piacra vitt dinnye, szőlő, gyümölcs, baromfi, tejtermék árából alapvetően nem „felhalmozott”, hanem a család neoabszolútizmus kori földvásárlásához felvett kölcsönt és annak kamatait törlesztette.

Nincs ilyen pontos képünk a Gyükér család századeleji gazdasági helyzetéről. Öreg Gyükér József egy négygyermekes féltelkes jobbágycsalád legifjabb tagja volt, aki az 1808-as Urbariumban családi vagyonként kimutatott féltelkenyi birtokot és ismeretlen mennyiségű remanenciát a későbbiekben növelni tudta.² Gyükér József, aki a közölt részletet írta, 1880-ban saját házat építtetett magának, de 1891-ig szülei birtokán gazdálkodott. Ekkor „néhány hold” földet vett, s 1897-ben megkapta apja birtokának felét, melynek nagyságát nem ismerjük. A közölt részletből is kiderül, hogy az első világháború kirobbanása idején 2 lovat, 2 tehenet, pár sertést tartott, s mintegy 20 hold földet gabonával, árpával, búzával és rozssal vetett be. Ezen kívül volt kukoricaföldeje, lucernása, veteményeskertje, s 900–1200 liter bort termő szőlője. Ez a birtok elég nagy volt ahhoz, hogy gazdája csak ezzel foglalkozzon, s ebből jól megéljen, s elég kicsi ahhoz, hogy szükség esetén (1919-ben) az egyébként alkalmazni szokott cseléd munkaereje nélkül is megművelhető legyen. Az árviszonyok pontos és rendszeres közléséből arra következtethetünk, hogy Gyükér is termelt piacra. Aligha tévedünk tehát nagyot, ha Gyükér Józsefet – Csonkához képest – a paraszti lét egy-két fokkal alacsonyabb kategóriájába soroljuk, s a gazdagparasztság legalsó, esetleg a középparasztság legfelső rétegéhez tartozónak véljük.

A két forrás egyik legfeltűnőbb közös vonása, hogy politikáról viszonylag mindkettőben kevés szó esik. Csonka írásában a hadifogság viszonyosságainak leírása és különféle néprajzi vonatkozású megfigyelések, Gyükérében a gazdálkodás mindennapjaival és az időjárással kapcsolatos tudósítások dominálnak. Ez nyilvánvalóan a politika iránti hagyományos paraszti közömbösségből és alacsony műveltségi szintjükből eredt. A paraszti lét legalsó fokain élők (cselédek, napszámosok, törpebirtokosok) hasonló típusú önéletrajzaiknak és önvallomásaiknak a tükrében azonban a kevés is soknak tűnik. Az egyszerű (nota bene: nem veterán és nem népművész!) földmunkás-napszámos önéletrajzíróknak ugyanis alig vannak emlékei a kor politikumáról.³ Ilyen relációban Csonka és Gyükér politikai

² Lásd erre Varga János: Öreg Gyükér József krónikája. 1781–1866. Agrártörténeti Szemle, 1964/3–4. sz. 453–572.

³ Tanulságos ilyen szempontból az „Emléklül hagyom...” c. kötet (Szerk.: Hoppál Mihály, Küllös Imola, Manga János. Bp. 1974) 1945 előtt és 1945 után egyaránt egyszerű mezőgazdasági munkásként dolgozó visszaemlékezőinek az írásait megvizsgálni. Itt a két legpregnansabbat idézzük. Bujdosó Mihály: „Vége volt az első világháborúnak, de nyoma is lett. Az én drága feleségem szeretőtartó lett, mivel itthon orosz katoná volt a munkához.” Kanfi Horváth István: „1919 január utóján hazakerültem, vissza édesanyámékhoz. Mindenáron veres katoná szerettem volna lenni, de a mostohám nem engedett. Azt mondta: Tessék dolgozni! Nem leszünk kommunisták!”. De utalhatunk Küsmödi Bálintra is, aki ugyan a korral igen részletesen foglalkozik élettörténetében, de annak politikumáról már szintén alig van mondanivalója. (Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára. Lelt. sz.: 5905.)

tudata formailag fejlettnak mondható, hiszen ők Tisza István, első világháborús politika, polgári demokratikus forradalom, Tanácsköztársaság, fehérterror, konszolidáció fölött egyaránt ítéleznek. Formailag, mert a két munka talán legfeltűnőbb közös eszmei-ideológiai jellemzője a két forradalom, de legalábbis a Tanácsköztársaság megkérdőjelezése és elutasítása, ill. a húszas évek politikájának igenlése. Érdekes, s a reprezentált paraszti rétegekre szerintünk jellemző, hogy nem a Tanácsköztársaság helytelen vagy vitatható intézkedéseit kritizálják, hanem magát a forradalmat és en bloc utasítják el. Tették ezt annak ellenére, hogy a Tanácsköztársaság szocializálási rendelete rájuk mint 100 holdon aluli birtokosokra nem vonatkozott. Álláspontjuk – alapvetően – egyrészt az ország nehéz gazdasági és katonai helyzetében, s az ezzel kapcsolatos rekvirálásokban, másrészt a magántulajdon sérthetlenségébe vetett évszázados paraszti hit szétrombolásában leli magyarázatát. Előbbi közvetlenül érintette anyagi helyzetüket és gazdálkodásukat, utóbbiból pedig – nem alaptalanul – azt a következtetést vonták le, hogy a 100 holdas szocializálási határ csak ideiglenes állapot, s előbb vagy utóbb a kisebb birtokokra, tehát rájuk is sor kerül. Csonka tudatában például a Tanácsköztársaság és a román megszállás közé azért került egyenlőségjel, mert mindkét esetben katonákat kellett fuvaroznia. Gyükér a Vörös Hadsereget, a cseh–román megszálló csapatokat, s a „nemzeti hadsereget” hozza közös nevezőre – többé-kevésbé hasonló megfontolásokból, s nem differenciál a vörös csapatok és az ellenforradalmi különítmények végrehajtotta akasztások között sem. Mindkettőt elítéli. Véleményformálásukban tehát saját anyagi lehetőségeik milyenségének volt döntő szerepe. Többek között a húszas évek is ezért kaptak kedvező minősítést.

A két szerző politikai tudata mindamellett nem azonos fejlettségű. A politikához való viszonyát – némi túlzással – Csonka így fogalmazza meg: „Telt múlt az idő, mint rendesen, mi parasztok nem sokat törődünk a politikai helyzettel, nem érdekelt bennünket, meg volt ami kellett a háztartáshoz, mi kell egyéb, bántuk is mi ki a miniszter, örültünk, hogy vége a háborúnak és itthon vagyunk a családi körben. Elmúlt a tél, jött a tavasz, később halljuk, hogy a Károlyi kormány lemondott, jól van, lesz másik, lett is.” Őnéletrajza egyértelműen bizonyítja, hogy ennyire azért Csonkának sem volt mindegy, Gyükér politikai tudata azonban valóban fejlettebb, differenciáltabb és ideologikus elemekkel telítettebb. Gyükér tágabb perspektívában szemlélte saját helyzetének változásait, mint Csonka. Volt – ha nem is önálló – véleménye Tisza István politikájáról, az I. világháború okairól és kimeneteléről, melyeket Csonka nem, vagy csak sokkal rövidebben és elnagyoltabban érint. Az 1920-as éveken belül Gyükér megkülönbözteti a gazdaságilag számára előnytelen hatalomrajtút, s az előnyös konszolidáció időszakát. Csonka írásában – ezzel szemben – már 1920 – nyilvánvalóan hamisan – a gondtalanság és az anyagi jólét kezdeteként jelenik meg. A századeleji paraszti kultúrszintnek megfelelően Gyükér magyarázataiban a modern állami tömegpropaganda racionális érvei és a hagyományos népmesei megoldásokra emlékeztető elemek (Magyarország és az ellenséges hatalmak fehér-fekete alapon történő megítélése, a végzetszerűen megjelenő Amerika stb.) keverednek.

E különbségek egyik oka nyilván az lehet, hogy Gyükér az eseményekkel csaknem egyidőben írta krónikáját, Csonka pedig mintegy 30 év távlatából tekintett vissza. Az érdekesebb, s szerintünk fontosabb ok azonban a két szerző családjának – a többé-kevésbé azonos anyagi-gazdasági helyzet ellenére – különböző történeti útja. Csonka

Mihály zsellérsorsú kisparaszt nagyapjának és szüleinek energiáit a nagyobbreszt homokos, szikes 140 hold megszelídítése, a természettel folytatott Kiskunságban általános harc kötötte le. Nemcsak az ún. nagypolitika esett kívül látókörükön, hanem helyi méretű politizálásra sem volt alkalmuk, s valószínűleg kedvük sem. A 140, majd 73 hold egy 25 ezer fős mezővárosban nem jelentett egyben komoly társadalmi rangot is, s városi képviselőtestületi tagságra sem predestinált. A Gyükér család gazdasági felemelkedése – ezzel szemben – helyileg társadalmi státusemelkedéssel párosult. Öreg Gyükér Józsefet két ízben is, 1836-ban és 1885-ben bírónak, a falu első emberévé választotta a közösség, melyben élt. Szerzőnk ugyan csak a kisbíróságig vitte (a századvégen nagybátyja, Gyükér Sámuel volt a falu bírójának), falun belüli „előkelő” társadalmi helyzetét azonban jól szemlélteti, hogy a környéken zajló hadgyakorlaton résztvevő Ferenc Józsefet és kíséretét 1881-ben ő látta vendégül frissen épített házában. Nyilvánvaló, hogy a Gyükér család helyi méretű politizálása együtt járt az ország életének fokozottabb figyelésével, s hogy a két dokumentum lényegi azonosságain belüli („szint”) különbségeket részben ezen eltérő történelmi múlt és társadalmi szerep magyarázza.

Mindkét forrásból összefüggő részletet, ill. részleteket közlünk. Gyükér krónikájának 1914 és 1920 közötti részét teljes terjedelmében adjuk közre. Csonka önéletrajzának közlésekor ettől azért tekintettünk el, mert I. világháborús kalandjaival és az orosz népelet különféle aspektusaival közel 100 oldalon foglalkozik. Ezért egyrészt munkájának csak szűkebb, 1917 és 1920 közötti részét közöljük, másrészt néhány érdektelen és terjengős meditációját még ebből is kihagytuk. Rövidítéseinket szögletes zárójel közé tett három ponttal jelöljük. Az 1918–19-es forradalmakkal kapcsolatos „élményeinek” leírása azonban így is teljes. A célszerűség határain belül mindkét dokumentum közlésekor ortográfiai hűségre törekedtünk. Külön jelzés nélkül csupán az értelemzavaró ékezet-hibákat javítottuk ki, s néhány hosszú mondatot bontottunk fel, de a pont utáni mondat kis kezdőbetűjét ezekben az esetekben is meghagytuk.

I.

Csonka Mihály: Önéletrajz

[...] Ezerkilencszáztizenhét úgy emlékszem április 12-ike volt, kitört az orosz forradalom, minket nem befolyásolt, mert innen úgy mint addig, az ottani népen sem látszott eleinte semmi változás, mikor lementünk a faluba, félórajárás a piacra, árultak ott mindent, nagy dézsa vaját, tejet, túrót, tojást a parasztok (muzsikások) kocsin hozták a leölt disznót, birkát, sőt marhahúst és ott a kocsisfaranál letették a tőkét és mérték a húst szabadon, pedig mézszárszék is volt, miért nem lehetett ezt nálunk is megtenni, árulták a dohányt nyíltan, ez jó szokás volt, náluk mindenki vehetett azt amit akart, annyit amennyi kellett. Minden volt sok, abban az elnyomott cárizmus időben, és olcsó is volt, mikor már jobb idők voltak elmentünk másik bányához is érdeklődni, hogy van-e ismerős, a május elsejét aztán megünnepelték én éppen nem dolgoztam azon nap, mert éjeles voltam, jöttek oda aztán sokan a környék faluból, hozták a vörös és fekete zászlókat, sokféle nemzetiségű nép össze jött, orosz, tatár kirgiz, és az isten tudja még mi, a faluba aztán beszédet tartottak, igaz, hogy én nem sokat értettem belőle, ez is elmúlt, ment tovább minden a maga módja szerint, mint azelőtt. [...]

Karácsony, a húsvét és pünkösd úgy elmúlt majdnem is tudtunk rólla, de most a karácsony emlékezetes annyiból is, mert ilyent nem ért sok öreg orosz sem. lassan szálángozott a hó, egyszers csak elkezdett a menny dörögni de úgy ám, hogy még nyáron is ritkaság, mondták is a rusz kik, no ez nem jó jel, valami rendkívüli fog történni rövid időn belül. hát ami azt illeti, történt is, mert állt a harc a

fehérek és vörösök között, de már azt is emlegették az oroszok, hogy a német is jön leverni a bolsevizmust, mi hittük is, nem is, elég az hozzá minket is nem akartak fizetni, csak dolgozni és dolgozni, így telt múlt az idő.

Egyszer aztán már hallatszott is az ágyúdörgés jó messziről, de nem a német, hanem maguk az oroszok harcoltak egymás ellen. már akkor a Kerinckit emlegették mint az oroszok diktátorát, a cárt már előbb elűzték vagy tán ki is végezték, mi nem értettük az ő dolgukat, de láttuk hogy sehogy sem megy rendbe a dolog, valaki közülünk eltalálta, hogy szökjünk meg, úgysem fizetnek bennünket, nem érdemes itt tovább lenni, mert az ágyúszó mindig közelebb hallatszott, egy nap aztán összebeszéltünk valami negyvenen, hogy még az éjjel meglógunk. ugyis lett, 1918 február 4-én hajnalba aztán a megbeszélt helyen, összeszedtük sátorfánkat, 42-en elis indultunk a bizonytalanságba, többen ott maradtak, még ők mondták várnak ami lessz. Voltak köztünk akik jól tudtak oroszul, de meg a tájat is jobban ismerték, sőt egy felvidéki tót fiú is volt köztünk, annak még térképe is volt, tudta merre kell menni, Poltovát emlegette arra ne menjünk, elindultunk aztán csikorgó hideg volt, egy vasút mellett, illetve a tőltesen, amúgy nem volt sötét. bujkáló holdvilág volt, mentünk aztán előre ahogy a vasút vitt, már jó pár órát gyalogoltunk, igen nagy varjú károgaást hallunk mi ez miért kárognak erre a varjúk, látjuk ám, egyszer a ló dögöket, össze vissza nem messze a vasúttól, itt károgtak a varjúk lakmározták a lovak húsát, ember halottat nem láttunk, itt már harc lehetett előbb, arra következettünk.

Mi aztán csak mentünk tovább, nem törődtünk semmivel, lesz ami lesz, sokára aztán megvirradt, szép napos idő lett. mentünk mentünk jó délutánig, míg végre elértünk egy várost, itt a városházára mentünk adjanak szállást, adtak is egy jó nagy iskola féle épületbe, de mind nem fértünk el, így én negyed magammal egy paraszt háznál kaptunk szállást, még vacsorát [is] kaptunk, tejet, túrót, kenyeret, akik akkor az iskolánál háltak, nem kaptak semmit, úgylátszott hogy olyan jobbmódú parasztok voltak a házigazdáink. két öreg volt csak, az öreg egy vastag bibliából olvasott még lenem feküdtünk, a földön szalmán aludtunk, jó meleg volt a szoba. Reggel aztán összemertünk és mentünk tovább, mondták az oroszok hogy merre menjünk, erre is sok szélalmot láttunk, mentünk aztán megint mostmár nem a vasúton, hanem egy rendes kövesúton, ez már város felé vezet, úgy délután el is érkezünk egy nagy városba, Debálcevába, mikor beérünk a város közepére, itt voltak orosz katonák, kérdik hogy hová akarunk menni, mondtuk aztán nekik honnan jövünk, előbb azt mondták menjünk vissza, de aki jól beszélt oroszul közülünk mondta hogy nem fizettek, már egy hónap óta csak dolgozni kellett, mit csináljunk hát veletek, mondtuk vigyenek lágerbe, no jó, azt lehet, hamarosan aztán vonatra ültünk, vitt aztán bennünket a gőzgép, négy orosz katona kísért el bennünket egy jó nagy városba, Kupiánszkiba, itt elhelyeztek bennünket egy helyiségbe, itt volt több magyar is már, innen kimehettünk a piacra is valamit venni, kaptunk enni is ebédet de mást nem, itt voltunk valami egy hétig, mikor tovább vittek bennünket, mostmár Harkovba, itt volt nagy fogolytábor, előbb itt is házakhoz tettek szállásra, itt láttuk aztán egyhelyen a hatalmas répa kazlakat, mely a foglyok számára volt levermelve, néhány nap múlva aztán bekerültünk egyik lágerbe, itt mindenkitől, illetve mindenkit beírtak számon szedtek, és úgy kaptunk élelmezést reggel jó répalevest, olajjal, és jó szárazrafőtt kása, ebéd nem volt csak vacsora ugyan az mint a reggeli. [. . .]

Egyszer elvittek bennünket fürdeni, de milyen fürdő van ott, van egy jónagy terem ötven személy is elfér benne, nem ám kabinok és kádak, fenét, van a falból kiálló csapok sok körül közepén padok, ahol le lehet vetközni a ruhákat a padokon hagytuk, akkor minden ember egy a falból kiálló csaphoz megy, ott van sok kisdézsza, minden ember fog egy dézsát, fa dézsza, és eresztí bele a meleg vagy hideg vizet, és mint otthon a lavorból szoktunk, megmosunk. ilyen fürdő van oroszországba, Harkovba, ahol öt hat emeletes házak vannak, akár nálunk Budapesten. vannak itt olyan magassarkú cipőjű, és parfümös illatú dárnák mintha nem is oroszországba lennék, nálunk valamelyik nagyobb városba volnánk. Egyszer meg az állomásra, rendelték ki, valami ötven voltunk, a vagonokból kirakni valamit, várunk aztán várunk, de nem volt mit kirakni. jött oda be vonat, de azon katonák jöttek. nagyon levoltak hangolva majdnem sírtak othagyták a frontot, de nem tudtuk kivenni fehérek voltak-e vagy vörösök (bolsevikok). mentek aztán széjjel ki merre látott, nem törődtek semmivel. ilyen felfordulás látszott. már akkor visszamentünk aztán a lágerbe, nem lett semmi munka az állomáson, én aztán egy este egyedül elindultam, az egyik állomásra arra amelyiken másfél héttel előbb a két cimborát otthagytam, az volt a szándékom hogy oda nemmegyek vissza, ahol voltam, hanem másut keresek helyet, azóta aztán már itthon többször elgondolkoztam, hogy hogy mertem én magam elindulni abban az idegen országban éjjel, mert este ültem fel a vonatra, de még aztsem tudtam milyen

város volt az ahol kikellett szállni csak gondolomra, volt ott az állomáson egy nagy víztorony, de volt ott sok helyen másút is, és mégis, talán természeti ösztön, nem tudtam mi vezényelt, de szépen megérkeztem pontosan úgy hajnal tájba, és most kérdezhetné valaki, hát hogy vitt a vonat pénzéért, á dehogy, mindenki ingyen utazott ott, nem kérte senki hová megy, ki vagy, tudták, hogy magyar, vagy német fogoly nem törődtek talán senkivel, mikor aztán megvirradt, elindultam arra, ahol a két cimborám ott volt. találkoztam is az egyikkel, a Gáspár Lajossal, éppen árpát vetettek géppel három lóval, mondom aztán neki, hogy én otthagytam a gazdát, de vissza nem akarok menni. ő ajánlotta aztán hogycsak menjek délirányba ott lesz egy falu, ott próbáljak helyet keresni, el is indultam a megadott irányba, ámbar nem láttam semmit. szép verőfényes nap volt, egyszer aztán kibukkant a falu, eddig olyan magaslaton jöttem, most egyszerre itt a falu a szélmalmaival együtt. úgyszemint, mintha egyszerre völgybe [érne] az ember, pedig csak hajlat volt, elkezdtem aztán házalni, most nem kéregetni, hanem munkát vállalni. kétsorházból állt a falu, de annál hosszabb, valami ötödik háznál aztán kaptam helyet egy özvegy asszonynál. [. . .]

egyszer aztán egy napon jönnek ám a falun keresztül valami tíz német katona lovon, no itt a germán mondták, már előbb is emlegették, hogy jönnek a vörösöket levérni, tehát már itt is voltak az én örömeimre. kiálltam az utcára mikor jöttek a németek, fehér zászló volt náluk, hívtak be engem is hogy ne lássanak, azt hitték hogy majd engem bántanak, meg sem láttak, mentek tovább, este aztán mikor megvolt a vacsora, mondják feküdjek le, én le is feküdtem, de ők nem, úgy hallottam aztán, mintha a padláson jártak volna. zörgés zörgés hallatszott erre is arra is, én nem aludtam csak lapultam, nyugodtan voltam, nem volt félteni valóm. azon gondolkodtam, hogy reggel itthagynom őket, én be megyek Harkovba a lágerbe, hogy itt mi újság van, később ők is lefeküdtek, úgy láttam a leendő vő is ott volt a rakodáson, mert arra következtettem, hogy valami dugni valójuk lehetett, gabona vagy más. reggel aztán mint máskor, nemlátszott semmi különös, de trágya halom nem úgy állt, mint előző napon. no gondoltam, ide valamit elrejtettek, én nem sokat törődtem vele, az ő dolguk, mikor aztán meg volt a reggeli, mondom az asszonynak mostmár én elmegyek, mondta hogy maradjak, de én már nem voltam hajlandó tovább maradni, úgy aztán adott három rubelt és jódarab kenyeret az asszonnyal, én aztán útnak vettem magam arra amerről jöttem. odamentem aztán a Gáspár Lajoshoz. éppen fogasolta az árpát vetést vagy zabot, mondom neki, no jöj, szólj a másik cimborának is és menjünk Harkovba, én láttam a németeket bejönni ő nem látta. no jól van ő most nem jöhet, majd reggel. én aztán mentem magam arra az állomásra ahol jövetkor kiszálltam. mikor odaérek, már van valami harminc magyar, ott várják a vonatot. én is aztán közibük keveredtem, várni a vonatra. Jött aztán nem sokára egy tehervonat, arra aztán hamarosan felültünk, hozott aztán bennünket hazafelé a lágerbe. ez már ügyesett mintha hazafelé vit volna bennünket. örültünk a szabadságnak, jó este aztán odaértünk az állomásra, amelyiken ide jöttünk. ez olyan kisebb állomása volt Harkovnak, ez volt közel a lágerhez, volt ott valami négy állomás is. be aztán a lágerbe már akkor körül németek fogták a lágert, ők őrködtek. azon éjjel nemsokat aludt senki. mindenki izgatott volt, hogy mi lesz most már megyünk haza vagy sem, másnap aztán reggeli után elkezdtek a névsort olvasni, aznap, már egy transzportot útnak indítottak, én még nem estem bele, várni kellett a következő szerelvényre aznap aztán megjött a Gáspár Lajos is és a másik Földi Mihály cimborám, a következő trancport aztán már minket is hozott hazafelé, igaz hogy sok helyen sokáig állt a vonat, mert jöttek a németek szembe. csak úgy özönlöttek egy állomáson. aztán volt szerencsénk látni hogy a németek hogy mészárolták le a kutya, ha valaki mondta volna, nem hittük volna hogy ezek a művelt németek még a kutya húst is megeszik, pedig úgyvan ha már levágják, biztosan meg is eszik, hiszen ehettek volna marhát, birkát, disznót, ami tetszett volna nekik, hiszen akkor ők voltak az urak oroszországban. nem tett ott már az orosz semmit, levolt hangolva mindenki. mi aztán lassan bár de biztosan mindig közelebb haladtunk a mi, drága hazánk felé. úgy szokták mondani mindenütt jó, de legjobb otthon, ez egy igazi közmondás. mikor elindult velünk a vonat ment az úgy mint az örült. erős marha mozdonyok vannak ott, a vasút bizony nem valami rendesen van készítve, se kavics se kő csak a homok vagy föld rá a talpa sín is már kész, hozott bennünket éjjel nappal nagy síkságokon erdőkön keresztül, végre elérkeztünk Kiebbe, itt kikellett szállni, megszakadt az utazás pár napra. 1918 április 24-ike Szentgyörgy napja, itt a városon kívül, olyan nyaraló telep féle helyen, több lakásba elszállásoltak jó és szép idő volt, elnézelődtünk szép lankás erdő között, itt főztek a számunkra jó bűdös hallevest kásával, amúgy is kapott minden ember egy jó nagy szárított bűdös halat, persze senkise ette meg, aki aztán elbírta adni, 80 kopeket adtak a civilek egy darabért akié nem kelt el, az elhajította csak úgy repült, hiába nem magyarnak való csemege

az. itt már érezni lehetett hogy minden drágult, különösen a ruházat, és lábbeli, lassan aztán kezdtünk összeszedegelőzni, indult a vonat hazafelé. az állomáson valami hat zsák szójababot raktak be a mi vonatunkra útravalónak, gondoltunk, hozott aztán a vonat bennünket éjjel, nappal, míg egyszer Bródiba értünk. ez már galíciában van, itt kiszáltunk, tovább nem lehetett vonattal jönni. itt láttuk a hatalmas kaszárnyákat leégetve, csak a falak voltak. innen aztán gyalog jöttünk valami tizkilómétert. voltak erre aztán olyan falu helyek csak azt láttuk, hogy itt is ház volt amott is ház volt, lelettek rombolva, égetve, jöttek a szegény népek, ki gyalog, ki batyúval a hátán, ki pedig kocsival keresték a házukat, láttuk egy helyen a család lepakolt, és ott sírtak, nem volt lakás, csak a helye, szinte sajnáltuk őket, arra gondoltunk hátha minálunk is ilyen romokat találunk ha hazaérünk. én szerintem milyen barbárság a háború, az a sok érték összerombolva, leégetve, nem-e kevesebbe kerülne ha békés úton megegyeznének egymás között a háborús felek. De még az a sok szenvedés ember és állat amit kiáll, sőt nyomorék, özvegy, árva, még aki meghal annak már mindegy, elítélem a háborút.

Egy állomáson aztán megint vonatra ültünk, míg végre Lembergbe értünk, már most nem messze voltunk magyarországhoz, itt rostokolt a vonat sokáig, kaptunk fekete kávé, lekvárt és szalonát, de kenyeret nem, a civil asszonyok árulták a krumplic pogácsát, azt vettünk, kenyeret nem lehetett kapni, semmi pénzért sem. itt már kezdtük magunkat nem jól érezni, gondoltunk, hogy nálunk is drágaság van, hiány van mindenbe, nagynehezen aztán elindult a vonat, de gyanús volt az utazás, mert, ahelyett, hogy magyarország felé hallattunk volna óh dehogy, egyenest észak felé vitt bennünket már nem haza megyünk, mondtuk, valahova máshova visz a vonat bennünket, úgy is lett. Jó sokáig, tovább mint egy nap, még mindig északfelé megyünk, egyszer aztán Kovelbe értünk, lengyelországba de még itt sem szálltunk ki, mentünk tovább, mostmár nyugatnak, Kolm városába, no itt aztán kiszáltunk, voltak itt sok deszkából épült barak. elszállásoltak mindnyájunkat, kit ide, kit oda, ez a Kolm egy nagy zsidó lakta város, erre vannak azok a pajeszes zsidók amelyek talán nálunk is megszoktak fordulni, úgy szüret táján, azok szokták gázolni a mi zsidainkal a kósert bort.

Itt voltunk pár hétig, még meg is fürödtünk, a ruháinkat meg fertőtlenítették. lehetett menni egyik barakból volt itt sok magyar katona, is akik már elfoglalt területen a rendet voltak hivatva fenntartani, egyszer aztán innen is tovább mentünk a város másik oldalára. itt is fabarakok voltak, itt ért aztán bennünket 1918 pünkösd napja, szép jó idő volt, itt istentiszteletet is tartottak, de nem pap hanem egy magyar százados, szép vidék volt erre, jó fekete földek, itt láttam a zsidót is dolgozni, a földet fogasolta, három lóval, három tagú fogással, de láttam itt hatalmas gőzgépeket is szántani hét ekével, nagyon szépen szántott, azt mondták magyar gépek voltak, itt aztán kiválogattak bennünket, ki milyen ezredbeli volt, itt elmaradtam a Gáspár Lajostól eddig mindig együtt voltunk, ő 38-as közös, én 30-as honvéd voltam, azokat aztán távolabbi barakokba vitték, itt már elővették a testgyakorlatot, díszlépést, tisztelgést stb. nehogy elfelejtsük. Volt itt máskülönben külön szórakozó hely is, itt mindenféle képes lap, újság, igazhogy régiek, de ez is jó volt, mert már régen volt a kezünkbe magyar újság. Volt itt beszélőgép, harmonika, hegedű, ki mijenen tudott játszani, néha még táncra is volt kedve a fiataljainak, mi öregebbek csak néztük, de jó volt ez, nem untuk magunkat. volt itt kávéház is lehetett venni kenyeret, már akinek volt pénze. igaz, hogy jó zabos volt a kenyér, amúgy is olyant kaptunk, még túrós lepényt is árultak, dohányból volt legnagyobb hiány, itt már megismertük a tölgyfa levéllel, kevert dohányt, nem jó volt, de füstölt az volt a fontos, amúgy a koszt elég jó volt, és elégséges is. Végre aztán eljött az idő 28 nap után hogy útnak induljunk magyarország felé. azt mondták azért kellett itt lenni 28 nap, hogy nem-e valami járványt hozunk magunkkal, óh dehogy más oka volt annak, még pedig az, hogy nem-e lettünk az idegenbe kommunisták, nem ragadt miránk egy szemernyi se abból az eszméből, hozott aztán hazafelé a vonat bennünket. Falvakon, városokon keresztül, Csemizlibe is megállt velünk a vonat, jó időt töltöttünk itt, innen aztán küldtem is haza egy szép képeslapot; ma is megvan, szép házak voltak itt, láttunk itt akkora drót akadályt, amit összeszedtek, volt olyan rakás mint egy jónagy szalmakazal, innen is aztán jöttünk beljebb hazafelé, magyarország határán megállt a vonat, elénekeltük a himnuszt, és sírtunk örömről, a két évi fogság után de még előbb a harctéren eltöltött időt is beleszámítva, majd három évig nem látni a magyar hazát, és a családot, nem is gondolja az aki otthon ült a legyet, mi meg szenvedtünk, sokszor áztunk, fáztunk, de még néha éhezünk is, volt pedig olyan sok aki valahogy fel lett mentve, otthon aztán lebzsolt, hizott, gazdagodott, jöttünk mostmár magyar földön a szép kárpátokon keresztül került a vonat a hegyeket olyan szerpentin utakon láttuk a vonat hátulját a kanyarokban egész görbe, két mozdonyal, egyik elől a másik hátul, erre többnyire kettős vágányok voltak, egyik vonat jött, a

másik ment, egymás mellett, erre már modern blokkházak, akkor innen kezelték a váltókat, én ezen is megütköztem hogy a mi szép népes alföldön miért még a régi rendszer szerint kezelik a váltókat, egy és egy pár sín van mifelénk, majdnem huszonöt év után készítették az állomásokon blokk házakat, mindég közelebb értők, egyszer aztán azt vettük észre, hogy Budapesten vagyunk. itt a hatalmas ülei úti kaszárnyába kaptunk szállást, innen elmentem az István bátyámékhoz meglátogatni őket, megtudtam tőlük, hogy a fiatalabb fiúk, a Pisti, az orosz fronton a bugfolyó átmenésen való harcban elesett, az Anti az öregebb az katona a repülő osztagnál mint zászlós, mert gépész mérnök volt, néhány nap Pesti tartózkodás után lejöttünk Kecskemétre, egy beteg lovagnak a kaszárnyája mellé, itt megint nyolc napot kellett még tölteni, innen is írtam haza. mint látszik milyen keservesen lehetett eljutni haza, mikor innen is szabadultunk, félegyházán keresztül majsának, mikor ideértünk ez egy kisebb állomás, ritkán megy a vonat Halasfelé, estefelé értünk oda, de a vonat csak éjfélkor indult volna Halas felé, no ez sok idő, ezt nem várjuk meg, úgyhogy valami hatan útnak indultunk gyalog, a többiek már útközben lele maradtak mi aztán útnak vettük magunkat Halasfelé, a kismajsi úton én jól tudom a járást, én voltam csak Halasi, öten tovább mentek Baja felé, úgy kiléptünk katonásan, csakúgy ettük a kilométereket mikor a mi tanyánk irányába értünk, elbúcsúztunk egymástól, és én egyenest neki-vágtam csak úgy toronyirányába, mint mondani szokták, valami jó négy kilométerre volt a tanyánk a kismajsi úthoz, sötét volt, többször nekimentem a szántóföldeken hol gabona hol kukorica vetések-nek, végre aztán elértem a mi földünknek az alsófelét, de erre meg víz volt, akkor sok víz volt, most azt kellett aztán kerülgetni, végre mégis hazaértem lehetett úgy tízóra este, már akkor lefeküdtek a családjaim, de a kutyák egy két vakkantás után már elis hallgattak, megismertek, úgy hogy zörgetni, kellett, de hamar ajtót nyitottak, hazaértem éppen, egészségesen, meg volt az öröm, nekem is, a családjaimnak is. Mikor bevonultam 1915-ben még gyermekek voltak a családjaim, mostmár nagy lányom és legény fiaim voltak, a harctéren kilenc hónapot fogságomba pont kététvet töltöttem, három hónap híjával három évet, tehát nagy változás történt addig míg odavoltam, a feleségem is kifizette minden adósságot, nem tartoztunk senkinek, mindennek jó ára volt, lehetett pénzelni, még készpénze is volt a feleségemnek, még ezer koronás is, amit azelőtt nem is láttunk, sok szénánk lett ezen nyáron, mikor vizes évek voltak mindig sok szénánk volt, gabona inkább nem volt annyi, mert megnyomta a víz a szántóföldeket. a fogságból akik hazajöttünk mindenki kapott kéthónap szabadságot, mikor ez letelt, be kellett vonulni Kecskemétre, mert a háború még állt. Kecskeméten aztán megint katonás-kodni kellett, újra képeztek bennünket, más volt már a katonai regula, másként ment minden, más fegyver fogások, más tempó, minden másként ment, néha kimentünk gyakorlatozni hol erre, hol arra a határba, vagy őrséget kellett állni, valamit őrizni, malmot, pénzügyi palotát, stb. mindig foglalkoztunk valamivel, itt megint találkoztam a jelenlegi vőmmel, ő is hazaért a fogságból, ő is bevonult katonának mint én.

Körülbelül egy hónap múlva aztán harmincónkat kiválogattak, új ruhába öltöztünk azt mondták lemegyünk Belgrádba fináncnak, ez nem lesz rossz csak a harctérre ne vigyenek bennünket, nem is vittek, vonatra ültünk, aztán kecskeméten egy őrmester vezetése mellett le Szegednek, onnan át Szabadkának, és lefelé Belgrádnak Pétervárad, újvidék, Zimonyon át értünk aztán Belgrádba. [. . .]

Tehát Újvidékre értünk, itt egy iskolába kaptunk szállást, azon illetve egy másik uszájon jöttek a Belgrádi fináncok is, de azokat hamar elküldték haza, viszont a csendőroket is elvitték valahova, úgy hogy csak mi honvédek maradtunk ott, több magyar katona volt ott, itt volt aztán szerencsénk látni mikor a baka odament a tiszthez és leszakította a csillagot a zubbonyról. nem volt rang, nem kellett, az volt a jelszó, nem akarunk katonát látni. Itt Újvidéken ette a fene a horvátokat, kezdtek szembeszállni a magyar katonával, ezért aztán ott tartottak bennünket, a rendet fenntartani, itt láttuk egy nagy épületről az erkélyről a Köves tábornokot, felszólított bennünket, legyünk türelemmel, ne széledjünk el, mert szükség lehet ránk még, ott is voltunk néhány nap, kellett a civilektől elszedni a fegyvert, mert lövöldöztek veszettül minden ok és cél nélkül, össze is volt ott hordva annyi mindenféle fegyver, kard, lett volna egy vagonnal, ellettünk aztán csoportokra osztva, négy honvéd egy altiszt, így cirkáltunk össze-vissza a városba, a szállásunkon volt ott anyi katona ruha, egész halom. Volt ott egy huncut őrmester, nem közülünk való, azt mondja adjunk össze fejünként tíz koronát, majd ő gondoskodik kosztról, de nem mentünk bele, jó is volt, mert nemsoká voltunk úgysem ott, egy napon szolgálatba vagyunk, már dél van, kellene a felváltás, várunk, de várunk egyszer azt mondja a tizedes, ő volt velünk szolgálatba, haljátok fiúk minket nem váltanak ám fel, valami baj van, menjünk haza a szállásra, haza is értünk, de nem volt ott senki, no kedves testvérek ki hovávaló menjen haza, ha lehet,

Így aztán én az összeszedett fegyverekből kiválasztottam egy sárgaréz markolatú kardot, azt haza is hoztam mint emlék, még ma is meg van. A fináncoknál, csendőroknél orosz puskám volt, itt kilelt cserélve magyarkatonai úgynevezett manlikker fegyverre, ezzel jöttem haza, Ujvidéken a történetek után ki az állomásra itt már teli volt a vonat katonával, mind hazafelétartott, nagynehezen elhelyezkedtünk a marha kocsiába, mert mind az volt, de a vonat nem akart menni, várni kellett, volt ott az állomáson több vonat is. egyszer látjuk, hogy szaladnak a bakák a mi vonatunkról a másik vonathoz, némelyik már hozzák is a süveg cukrot, ki többet ki kevesebbet, egy cimborá aki velem volt a finánc és csendőroknél, azt mondja ő is elmegy hoz cukrot ha jut még, elis ment jött is nemsokára, ideje is volt, mert a vonat indult is, sokan ott is maradtak, elkéstek aztán tudtuk meg, hogy feltörték a vagon, szóval két vagon, elis hordta a nép civilek is katonákkal vegyest, az én cimborám is hozott jó felsüveg cukrot, barátságból nekem is adott egypár kilót. jött a vonat velünk hazafelé, mondták a vasutasok résen legyünk, a fegyverek kéznél legyenek, mert a szerbek is kezdtek lázongni ellenünk, meg a vonat teteje is teli volt bakával, némelyik onnan lövöldözött szélnek világnak, jött a vonat a magamódja szerint, több állomáson megállt, keveset késett, ilyenkor a baka leugrált szaladt széjjel, hol mit talál, volt mit találni, megrakodva álltak a vasúti kocsik vitték volna talán még a harcterre a sok hadifelszerelést, de már nem volt rá szükség, és így ott vesztegeltek a megrakott kocsik, nem tudom visszahozták-e vagy ott maradtak a szerbeknél, én azt hiszem ott maradt minden kocsiától mindenestől, nem törődött ott ilyesmivel senki, fej nélkül volt már a hazaértünk. hát szépen minden incidens nélkül nem zavart meg bennünket senki a halasi állomáson leadtuk a fegyvert, és mentünk ki ki a lakására pár nap így telt el, ekkor fellettünk szólítva önkéntes nemzetőröknek, és is jelentkeztem mint jó hazafi, meg volt az ok, fenn kellett tartani a rendet.

Itt most a gimnáziumba volt a főhadiszállás, Budai Ágoston főhadnagy vezetése alatt, őrséget kellett állni az állomásnál felhalmozott kukoricát kellett őrizni, a németek hordták ide, de már tovább nem értek rá elvinni, voltak valami százan ilyen nemzetőrök, egyszer jött a telefon Kalocsáról, hogy menjünk azonnal, mert ott ütik a zsidókat. hamar vonatra megyünk Kiskőrösre, ott kellett átszállni a Kalocsai vonatra, de sokat kellett várni, nem volt arra felé vonat, bemegyünk aztán a restibe valamit enni vagy inni, de éjjel volt az idő, és nem volt más, csak füstölt húsból kocsonya, nem tudom holszedték össze, de volt jó sok belőle, jóllaktunk aztán kocsonyával, ízlett rá a bor, úgy reggel felé jött aztán az a vonat ami elvitt bennünket Kalocsára, mikor odaérünk az állomásra jó messze a várostól, miért mentünk kérjük tőlünk, mondja aztán a parancsnok hogy hívtak bennünket telefonon, hogy itt így meg úgy ütik a zsidókat, fene, egy párnak beverték az ablakát, más semmi sem történt, hát ilyen vaklárma történt, visszajöttünk aztán úgy mint mentünk, nem lett ránk szükség, itthon aztán valameddig még bent tartózkodtunk, egyszer aztán nem lett ránk szükség, feloszlatták a mi csapatunkat, ki ki hazament a családjához, folytatni az otthoni dolog, ami következett, ez 1918 őszén történt, ment a munka aztán otthon ahogy, következett, mindenki a maga portáján ahogy kívánta a helyzet, Telt múlt az idő mint rendesen mi parasztok nem sokat törődünk a politikai helyzettel, nem érdekelt bennünket, meg volt ami kellett a háztartáshoz, mi kell egyébb, bántuk is mi ki a miniszter, örültünk hogy vége a háborúnak és itthon vagyunk a családi körben. Elmúlt a tél, jött a tavasz, később halljuk hogy a Károlyi kormány lemondott, jól van lessz másik lett is, de már kommunizmus. Garbai Sándor mint fő nem tudom micsoda, ez halasi ember volt, ismertük sokan, Kun Béla volt talán a fő fő nálunk, éppen vásár volt, mentünk a vásárra, marhákat árultunk, ebben az évben magunk arattunk, mert az egyik részesünk, aki már évek óta aratott nálunk, felmondta a további munkát, ő is átvedlett kommonistának, a másik cimborája meg nem aratott az évben, így aztán mi csináltuk az aratást, nem is volt sok gabonánk, mert a víz elvette sok szántó földünket, a fiaim lányom már mind segített, nem kellett még napszámos sem, ment a munka hiszen értettük mi a kaszállást, mindent el is végeztünk rendesen, be is hordunk annak módjászerint, elis csépeztünk később.

Többször bekellett kocsival menni, vinni a vöröskatonákat vagy másvalamit, egyszer öt kocsival vittünk katonákat Öttömőre a demarkációs vonalhoz közel, valami huszonötön lehettek a katonák, az évben sok víz volt, már mint 1919 ben a városan alul úgyhívták azt a pusztarészt, Alsószállás erre igen sok helyen víz volt az úton is, majd felérte a kocsi deszkák fenekét, mentünk a rendes úton, míg egyszer odaértünk a kitűzött helyre, egy Korcsma udvarán már voltak ott többen vöröskatonák, ami kocsiinkról is leszálltak, mi pedig kifogtuk a lovakat etetés végett, mi pedig ötven kocsisok bementünk a kocsmába, megebédelni a magunkkal hozott ennivalóból, abba a helyiségbe katonáknak nem volt szabad bemenni, szigorúan tiltva volt a borivás, kérjük a kocsmárosnak nekünk lehetne-e bort inni, majd

megkérdi a katonák parancsnokát, egy főhadnagy volt, az aztán engedélyezett fél fél liter bort a mi számunkra, a katonák zúgolódtak is emiatt, mert beláttak az ablakon.

Mikor megebédeltünk, a lovaink is ettek, befogtunk és jöttünk üressen vissza, máskor megint bevoltam rendelve kocsival, mindig én mentem, nem mondtam a fiaimnak, hogy menjetek ti is, én magam szerettem menni, most meg két vöröskatonát és egy civilt kellett vinni egy nagy szőlőtelepre zsidó-é volt, itt valami feljelentés történt, nem tudom mi tehát megyünk kifelé a városból, éppen azon az úton amerre a mi tanyánk is van, de az a civil aki jött velünk, valami bizalmi, az ő lakásuk a város szélén szinte útba esett, mikor az ő házukhoz értünk, álljak meg mondja, majd benéz hozzájuk, kis idő múlva hoz ám egy literes üveg bort, na ilyünk, tölt a pohárba, mondom neki hisz bor tilalom van, de nekünk most nincs, mondja, azért is iszunk, mért ne innánk, megyünk aztán tovább a mi tanyánk mellett, no most meg gyerünk be mihozzánk majd iszunk pár pohár bort, nem, azt már nem, csak gyerünk, majd lessz ott ahova megyünk, odaérünk aztán a zsidó tulajdonos a városba lakott, itt csak az ispánja, ugyancsak zsidó, odaérünk, leszállunk a kocsiról, no, mit akarnak elvtársak mondja a zsidó. majd széjjel nézünk, megjegyezdő útközben mikor még távolabb voltunk, énmelitem elől egy katona ült, feltűzött zsuronnyal, a másik hátul a bizalmival, szinte feltűzött zsuronnyal, azok ott hátul a bizalmival, szinte feltűzött zsuronnyal, azok ott hátul halkan azt beszéltek, no majd rá ijesztünk a zsidóra, én vártam hogy, hogyan akarnak ráijeszteni, de nem vettem észre semmi ijesztést sem, megmutogatott mindent az ispán, még a pincébe is le mentünk, hatalmas nagy pince volt, a 30 hold szőlő elsőrendű jó termő, volt ott bor akkora hordókban, hogy létrán kellett rá felmenni, hozott aztán olyan három decis poharat, na aztán valami hat hordóból kostoltatta a jobbnál jobb bort, eresztette a gumi csövön.

Felmentünk aztán a pincéből, nézzük meg a szobákat, volt ott egy jó nagy, olyan ebédlő féle, és olyan háló féle, ott volt két ágy kevés vánkus, dunna nem is volt, azt aztán felforgatták. itt volt a szalma zsák alatt egy doboz jó szivar, kevés hűjával, és volt ott tizenkét személyes ezüst evőeszköz, a szivarokra mindjárt rágyújtottunk, no ezeket beviszük, én aztán befogtam a lovakat, felpakolták a szivaros dobozt, evőkészletet, gondolta a civil bizalmi milyen jó fogást csinált most ő, mikor hazaértünk a bizonyos párhelyiséghez, ott leugráltak a kocsiról, egy beszaladt a párttitkáráért jelenti, ki is jött a párttitkár Paprika Antal ügyvéd volt, mutatja neki a leletet, az mindjárt amint meglátta az ezüstkészletet, hát ezt minék hoztatok be, ezt vissza kell adni, marta a bizalmi, hogy azt vissza kell küldeni, hogy aztán vissza küldte-e vagy sem, az már nemide tartozik.

Máskor megint bevoltam rendelve, most egy mérnököt és egy bizalmi kellett Fehértóra, ez egy pusztarézs Halasnak, itt van a város tulajdonába, valami nyolcszáz hold területű birtok, valami tüdőbetegek részére akartak sanatóriumot építeni, szép fenyves része van az erdőnek, itt lett egy domb forma kijelölve, itt aztán leállította a műszereket, elkezdett mérni és számolni, mikor kész lett a művelettel otthagytuk a helyet, bementünk a város tanyára volt ott sok épület, bogárné, kovácsműhely, mert a város önállóan gazdálkodott, volt a város gazda, erdő őr, az erdő őr ott is lakott, itt aztán megebédeltünk gombóclevest, utánna méz, méhek is voltak, ebéd után aztán jöttünk vissza, jó 12 km[-re] van a várostól, van itt jónagy víz is, igen tiszta, járnak ki a városból fürdeni, mert vasút is vezet erre, és köves út, mikor jövünk, azt mondja a mérnök, ni ez is hiábavaló út és munka volt, nem lessz itt sanatórium soha, igaza is lett a mérnöknek, mert ma harmincév után sem épült fel.

1919-be meghalt az apósom, eltemettük annak rendje és módja szerint, nemsokára megbukott a kommunizmus, bejöttek a románok, megszállták ami maradt Magyarországból, mostmár azokat kellett kiszolgáltatni, hurcolkodni ide-oda, azoknak is úgy ingyenfuvarra kellett szolgálni mint a vörös katonáknak, csöbörből vödörbe. Egyszer két román katonát kellett Majsára vinni, egy lovuk a kocsihoz kötve jó harminc km-re, délután 2 óra körül volt, megyünk aztán jó trappba, az egyik lovam igen sörény volt, majd nem maga húzta a kocsit, a másik meg hajtós volt, a teher igaz nem sok volt, hárman ültünk a kocsin, én elől, hátul a két román, a lóhátul a kocsihoz kötve, jó meleg idő volt. odaértünk Majsára, a piac mellett volt a főhadiszállásuk, itt megettettem a lovakat, ők meg átadták a lovat, mostmár visszafelé fordultunk, de az én lovaim nem voltak patkóssak, így már a sörényebb sántítani kezdett, előbb ide kövesúton jöttünk, mondom, illetve mutatom hogy a lovamnak fáj a lába, had menjünk a másik úgynevezett kismajsi úton ez nem volt köves, meg is engedték, jöttünk aztán hazafelé. mondták most már lasabban is mehetünk, ráérünk, így aztán lépve kamcótosan hajtottam, egyszer aztán bealkonyodott, sőt nemsokára sötét is lett, az út mentén voltak itt ott tanyák, egyhelyen aztán egy tanya irányába megállítottak, álljak meg, majd az egyik leugrik a kocsiról, a másik ott maradt velem,

nehogy megszökjek, bement aztán a tanyába az egyik, nem sok idő múlva jön vissza megrakodva, kenyér, és túrót hozott a nyalábjába, fel ült a kocsira, kipakolt, no együnk, nekem is adtak, én is ettem, pedig nekem ott volt az ülés fiókba a kosztom, ennivalóm, mikor megvacsoráztunk, jöttünk tovább, igaz, addig is jöttünk még ettünk, végre haza is értünk. van itt Halason egy nagy úgymondják csendőrpótló idomító kaszánya, itt volt sok román katona, idekellett ezeket is visszahozni, ott aztán engem elengedtek, mentem ki a tanyára, kint a mi tanyánkon is sűrűn megfordultak, sok szénánk volt, több kocsival be is vittünk nekik, ők is kijöttek és ők is megrakodtak és vitték minden fizetség nélkül. nekünk sokba kerültek még itt voltak, néha öt hat jött egy bandába, kértek enni, tudom, egyszer éppen paradicsomot akart a feleségem főzni, meglátják, idecsak, mondták, és kértek szalonnát is és kenyeret is és úgy nyersen neki, megsózták és már ették is, mi azelőtt meg nem ettük volna nyersen a paradicsomot, mikor elmentek, mondom én megkóstolom milyen lehet, hát kérem ízlett, azóta úgy rászoktunk, szinte kívánja az ember, olyan egészséges termény a paradicsom hogy ritkítja párját.

Egyszer megint bevagyok híva kocsival, szoldátot, katonát vinni Kecskemétre, megint ötkocsival, mint máskor a vörösöket vinni, az én kocsimon három katona, egy kocsin motorkerékpár biciklik, a többi kocsin katonák, úgy délelőtt kilencóra tájon indultunk Majsafelé a kövesúton. Majsán keresztül mentünk átokháza, ott megetettük a lovainkat, magunk is ettünk és úgy mentünk tovább. Félegyházán át jó pár kilométerre itt az úthoz nem messze volt egy tanya. itt esteledett, tehát itt megint kifogtunk. volt nagy istálló, a lovakat bekötöttük, enni adtunk neki, mi is megvacsoráztunk a magunkkal hozott ennivalóból, itt éppen kukorica szedés volt, mi is segítettünk este fosztani unalomból, itt aztán a csuhé kukorica levél igen jó ágy lett, it aludtunk benne, másnap reggel útnak indultunk Kecskemétre, úgy délelőtt tízóra tájba értünk. ott aztán sorba a kaszárnyákat, keresni a helyet ahová irányítva lett volna a velünk hozott kerékpárok, addig ide addig oda, kilukadt semmire, seholse került hely ahova azokat kellett hozni, vinni valószínű ezek a katonák akik velünk jöttek maguknak akarták a motor- és más kerékpárt. erre nem volt nekik engedélyük, hogy elvihessék. szépen kimentünk a vasút állomásra, az én kocsimra felraktunk ötmáza sőt, zsákokba volt, könnyen fért a derékba, másik két kocsira meg dohányt cegarettát pakoltak, jöttünk hazafelé a katonákból néhányan ottmaradtak.

A kerékpárok és a motorkerékpár szépen visszajött, nem került hely nekik, hazafelé ugyan úgy, azzal a különbséggel, most nem ott háltunk, most Majsa alatt egy tanyába aludtunk, míg onnan haza, ugyanoda mentünk a csendőrlaktanyába. itt lepakoltunk és elmegettünk haza a lakásra.

Egyszer aztán ez is elmúlt, kivonultak a románok, megtisztult az ország tőlük, most következett a Horti rendszer. mostmár volt Alkotmányunk, rendes Miniszterek, akik kormányozták az országot, meg volt a nép nyugodva, nem zaklatta senki, megfizettük az adót, nem háborgatott bennünket senki. volt minden elég, nem volt nagy drágaság, dolgozhatott mindenki, aki akart, nem volt az hogy te keveset dolgozol, már nem is eszel, a gazda ha megfogadta a napszámost, nem követelte tőle, te keveset dolgoztak, a 20-as években már nálam aratott az a régi munkásom aki előző évben, mert ő többet nem arat, azt hitte mindig úgy lessz, amint ők gondolták, tehát ráfolyamodott a munkára, mert másként nem lehet megélni.

II.

Gyűkér család: Évszázadok története

1914ik év beköszönt rendes hidegel, jó téli idővel és folytata végig. Február is hidegel és zsuzsosan köszönt be, ahogy szem pál napján bezsuzosodot február 20ikáig mindég zsuzsos hideg vót, 21től kezdset jó tavaszi idő fordulni és folytata végig jó idővel. Február is hidegel és zsuzsosan köszönt be. Március jó idővel kezdte úgy hogy az őszi szántásba vetni, igen jó vót, 21ig, 21ikén let ojan eső jégel, hogy a határról alig tudtunk hazajöni, így szűnt meg a mezseji munka, vót elég eső sár. Április hívesen kezdte és folytata végig szárazon, hívesen, nem vót nevelő. Május is hívesen kezdte, aminek a következménye a let, hogy 3ika viradóra lefagyot a szőlő, de a Gabona is ami a fejet kihánta, 4ike viradóra még hidegeb let, úgyhogy ami szőlő megmarat azt mind leete, nem maradt semi a cserebogár is, a hernyó is meget mindent amit tudot, ez a május nem vót nevelő, kevés eső vót, ha vót is mindég hideg vót utána és a szél azson módon kifuta, sovány aratásnak néztünk elibe a buzáér már 14 forintot atak, kukoricsáér 8, Árpáér 7 forintot. Julcsa jányom is Május 2ikán esküdöt Homoja Lajos

fiamal, ez a hónap mostoha vót, Június is elég mostoha vót, 13ikán vót jó kis eső, e vót nevelő, mer nem vót hideg, az aratás koránt ment végbe, nem vót eső, az élet is nagyon ritka vót, nem fizetet, nem nőt, fele magot se adot, mer igen gazsos vót, sok vót a repcsim, összeszetem 2 mázsát ha nem töbet, pedig jobadán kiperget, azért búzsa let 46 m 44 kila Ár[pa] 37 m 4 kila, Gabona 11 m, Zsab 3 m. Összesen 97 mázsa 48 kila, a búzsáér atak 16 forint. Agusztus elég szárazson kezdte, a kukoricásáho vékony bizsodalom vót, mer a pondró száraz idő nagyon megrongálta, az nem vót ojan nagy baj, nagyob vót az, hogy kitört a világháború, a monarkhiának kelet elsőnek leni, a szerbekre mení, a muszka bizstata, a porosz verekedet a muszkával, Fancsiával, a miyeink a szerbel, oroszal, minálunk se hikalálták, ha nem kidobolták, hogy minden hadköteles, ki hon szolgált 24 óra alatt jelentkezzen, ami meg is történt 42 évesig. vót sírás elég, az én fiam is akor ment el, hazsa se jöt töbet, a lovainkat is oda kelet adni, éntőlem is elviték mind a két lovamat, bajba vótam se fiam se lovam, mer a fiamat is elkivánták, it hagyot 3 árvát, vót bajom mer járó marha nélkül maratam, veni nem tutam, mer megint csak elviték vóna. 11 nemzset álot harcbsba mind a monarcskiával [és] vilmus német császár[ra], joban a magyarok győzstek, de fordult a sor, hogy a miyeinknek kelet engedni, mer a muszka rengeteg vót, méghozsá sok vót a hazsaáruló, az országba a kárpátokon alogutakon betörték, máramaros szigetére, ahonan a miyeink harmadnap múlva visszaverték töb részt, megsemisíteték, töb mint 10 ezer muszka veszet el a nagy harcbsba, de a porosz is jól csinálta, a miyeinkel egyesülve 50 ezer muszkanál töb halot és sebesült marat a csatatéren. írtózsatos vérontások vótak, amit a történelem nem jegyez. az én józsi fiam is ot szenvedet más országon. nem szabad vót megírni mere vanak, levelet is ha kaptunk 2 hétre vélve, pakot nem lehetet küldeni, nem veték, sokat éhezstek, vótak hetek, hogy csak káposzta torzsán élődtek még 45 nap nem etek csak harcsoltak, az élet ára is jól felment Búz[a] 20 f Ár[pa] 10 Ga[bona] 15 forint, szóval ez a október, szeptember sok bajt okozot, alig tutuk az őszi munkát végezni, se segicség, az idő is gyakran hátrált, mer esős vót, a kukoricát is zsengeesen kelet törni, október esősen kezdte és fojtata végig. November is esősen kezdte és fojtata, hol eső hol jó idő, de azzért az őszi munkát eltutuk végezni rendesen, az utóját november 3ikán vetetem, tavasz alá is kiszántotam 4 és fél köblöst, 3 napra való marat, de sok bajom vót a szőlővel, mindenfelé csak magam, a hó is leeset 20ikán, akor szűnt meg a dolog, hideg let, az élet ára már megint lejb ment egy pár forintal, de elég baj vót az az országnak, mer nem szabad vót tisztá búza lisztet kiadni a malmoknak árpa vagy kukoricsa lisztel vegyest, mer minden nemzset egymásra támat, nem lehetet életet szálítani, sehonan mer mindegyiknek kelet igen nagy világháború vót, hadi kölcsönt is szedtek én is 1000 koronát atam, hogy csak boldoguljon az álom, bekerült az egész országba egy millió korona, ami nagy összeg. Írtózsatos vérontás vót, a Magyar verekedet a szerbel, muszkával, a szövécsegesünk, nagy német Vilmus, muszkával, Francsiával, angolal, Belgával, albánok is a Muszkat támata a török persa. Szóval az egész izsland válás Áziába vagy három száz millióval vót az országnak elég baja, az oroszot segítete a japány, de az orosz nép nem is akart mení, de hátrulul szorítoták őket, ágyúval Gépfegyverrel muszáj vót neki, az én józsi fiam is ot vót kezsdettül. November 20ikán mán 100 napja vót, hogy mire dől, szívszorulva vártuk ami nag 'jdalmat okozot a Családra, mer November 18ikán varsó körül zsebrén majornál fejlővést kapot, amitől azonal halálát lelte. Megírták, Nagyandrás és Zsámbamiháj, Nagyandrás és Zsámba Miháj temeték el 18ikán, amit két hétre tudatak velünk, nagy veszéjbe forgot az ország, mer már december elején kasáru is menekültek, mer sok muszka vót nehezszen bírtak vele, mi is nagyon féltünk, hogy menekülni kel, Nagy bajom vót a fiam vesztése is a baj is nagyon megtört míg vártam, nem eset oj nehezszen de mikor megtutam nem vót kedvem semit se csinálni, mer igen nehezszen eset az elvesztése, mer szülei tisztelő gyerek vót 29 éven át a nyomam se hágtá, hagyot három árvát, a felesége is jó állapotba került, vót szívbeli fájdalom az egész családra. A vónknek is Homoja Lajosnak el kelet mení, mint ujancsna kasára, onan December elejin Nagykikindára, sorozstak, aki katona nem vót 23tól 26ig. December 9ikén kelet böcsrül meni szóval 1914ik esztendő nagyon szomorú vót, sok bánatot hagyot az országba sok családöt megkeserítet, de hiába mer meni kelet, mer támatak benünket az ország veszéjbe forgot az idő is esős vót, vót sár karácsony is sáros vót, ez a hónap esős vót végig.

1915ik esztendő is esősen köszönt be és háborúval nem lehetet ki se mozdulni a nagy sárba, Sikén mán halacsot hogy 18tul 52ig soroznak. karácsony napjait is a legnagyobb háborúval töltöték, és nap nap után mindég fojt a háború, falusi szekereknek is meni kelet forspontra, Böcsrül is 23ikán kelet meni, gyalog munkára is meni kelet ha katona nem vót száncsolni, loápolónak, ez a hónap sáros vót 28ikáig, ekor let jó kis hó szélel, így let tél. Januárba 3 nap Februárius is azon szerint köszönt be, elég hideg vót 12ikéig, mer sok katonának kezse-lába megfagyot, vagy maga is megfagyot, 12ötül lágyult

meg, sár vót, 15ikére eső let, a hó is elment, nem lehetet sehova meni megszűnt a ganaj hordás, 21ikén az ég is megszendült a bik farkárul és nagy zsengés vilámlás vót, délután 5–6 óra közst és nagy esés, a népet még mindég kívánták, akár vót katona akár nem, hasznát veték árkolásra, temetkezésre, élelem szállításhoz, mer a harcs fojt szakadatlanul mindég, pedig az eső is mindég eset, az álam február 20ikáig az élelmet is lefoglalta, dob szó által nem szabad vót eladni akinek felesleges vót, csak a katonaság részére, a tulajdonosra is ráérték, hogy mit lehetet meghagyni, egy szeméjre egy szóval nagyon rossz hejzsetbe vót az ország népe, némej része fel se vete a nagy időt, akinek nem vót oda senkije, ez a hónap sáros vót végig nem lehetet kivel dógozni. Március jó tavaszi idővel köszönt be, vetni lehetet 4ikéig, csakhogy regelenként fagyot, 5ikén elkezdet a hó esni, eset 2 nap, let hó elég, így let tél márciusba, úgyhogy akármilyen télnék odalet vóna, álhatatlan hideg vót, a vasutat is behorta, nagy hideg vót, 14ikén gyengült meg, kezdet olvadni. A kárpátokba vót százsad katonaság, ahogy kiált csélba lőni, azon módon fagyot meg, mikor a hó olvat, akor találtak rá Premisli várat is 20ika körül aták fel a magyarok az oroszoknak, 5 hónapig éhezteték őket, vótak bősiek is bene, sokan, muszáj vót feladni, mer elfogyot az élelem, nagy drágaság vót, mer a városiak is kukoricsa málét etek, nem atak szabadon buzalisztet, a kompré 3 korona vót, szabot ár, de többet is atak érte, az árpat vetetük 25–26ikán. eset az eső nem lehetet haladni, a dologal, 28ikán eső let, megszűnt a mezseji munka, 31ikén szántotunk de lágyba. Április beköszönt hó eséssel, és hívesen és fojtata elég nedvesen, nem boldogultunk a tavaszi munkával, mer majdcsak mindég eset, 20ikán is sok árpa vót vetetlen, vótunk bajba mer az élelmet az álamnak oda kelet adni, a gazdákra is rászabták, hogy mit lehet meghagyni április nedves vót az utóján a kukoricásat szárazba kelet vetni, de azsér jó munkába. Május szárazson köszönt be és hívesen, vót egy kis fagy is az első hetibe, az utáni száraz hívesen fojtata, 16ikán let egy kis eső utána megint csak hívesre fordult, fojtata 28ikáig, 29ikén let eső egy kevés és esősen végezte be, 20ikán mán az olasz is felkelt elenünk, vót baja az országnak elég, a második hadikölcsönt is meg kezsték 16ikán ráment 1200 millió koronára. Június már nevelőb vót, különösen az őszi vetésekre, igen szépek vótak, a tavasziak is felhízsótak, mer igen jó nevelő idő vót, ez a hónap takarmányt is igen jót csináltunk, vót eső is, jó idő is. Július jó idővel kezdte, vót elsején ojan eső, hogy majd elhordot bennünket, az aratást kezstük 3ikán, vót egy kis esés is ami a kukoricának igen sokat használt, de a takarást nem hátrálta, nem sok vót, végeztek 15ikén az utója már töb esőt kapot, pedig az árpa nem vót tökéletes éret, még meg puhán is dógozták, 16ikán esőre fordult, nem lehetet haladni a dologal, különösen 20ikán mindég eset, vót eső, de azsért a föld kiszárat amikorra ugarolni kelet. Augusztus is elég nevelő vót, kukoricák nagyon szépek vótak, sarnyu mezső taló lóhere, még a harmad lóherét is megkaszáltuk, az álam megszabta a buzsa árát, géplés elején, 37–38–39–40 korona, én is 50 mázsát 37 koronájával atam. Augusztus 28ikán mán 36 koronára szált, termet a részen kivel 517 kereszt let belőle, 137 mázsa 50 kilo, nagy drágaság vót, a hizsónak kilója 1 f 80 krj, a maglósertés is hízsni való 70–80–100 forint, 6 hetes malacs 20 f de a csizma is nagyon drága vót, egy pár csizmaér kelet 30–35 forint. Szeptember is hívesen köszönt be 3ikán elkezdet esni, vót eső elég, még a háború it se szűnt, 42ig. Augusztus 15ig be kelet rukolni, Szeptember 1én mán 50 évig kelet sor alá meni, nagyon kevesen gyötek ki, mind bemaradt, mán it az oroszokat jól beszorítoták oroszországba, ez a hónap esős vót végig, nem boldogultunk a sok esésbe. Október is nedvesen, esősen köszönt be, a szüretet tetük 2ikán let 900 literen felül, a vetést kezstem 8ikán, de félbe kelet hagyni, a sok esésbe, a marhának lónak igen nagy ára vót, kelet 2 ökörér 1800 forint, valami csodás lóér 800–900–1000 forint, 60 forintos lóér 300 forint kelet, sertés húsz for[int], szalona 4 for[int] kilója, zsír 10 forint, mer nem vót, 16ikán elkezdet esni, 17ikén is mindég eset, a törést kezstem 5ikén, végeztem 29ikén, de mindég hidegek vótak, ez a hónap híves, esős vót végig. November is nedvesen kezdte, a harmadik hadikölcsönt is ekor kezsték, én atam bele 1300 forintot, vót mán ekor betéve 2550 forint, ez a hónap sáros vót, 17ikig inen hidegre fordult, és így nem halatunk az őszi munkával, 28ikán ojan hidegre fordult, hogy a hernád is úgy zsajlot, horta ahogy a vizset is alig lehetet látni, az élelmet is bekelet jelenteni kinek menyit vót, az álam részére, ez a hónap hidegel végezste. Decsemer elég jó idővel köszönt be, tavaszna oda illet vóna, csakhogy mindég sár vót, alig bírta a jószág a szekeret, ha fogtunk mindég tisztítani kelet a szekeret, sok kóre még 16ikára is marat, az utolsó napja is ojan jó idő vót, hogy a méhek, apró bogarak úgy jártak mint tavaszkor, egy darab csutka földet megkeztem tavasz alá szántani, 16ik év 2ikán végeztem, de másfele még vetetlenül marat akármennyi, it is vetetek karácsony hetibe is.

1916ik év nedvesen köszönt be ami kis fagya vót elment, sár let. 4ikén ojan jó időre fordult mint a legjobb tavaszi idő, ez a hónap esős sáros vót végig. Február már hidegre fordult és ködösre,

úgy hogy 10ikéig ganajt is lehetett hordani, de nagyon rázsós vót, 9ikén eset egy kis hó és sár let utána, ez a hónap esős sár vót végig. Március nedvesen köszönt be és fojtata sárosan. Márciusba már 50 évig kelet rukolni aki alkalmas vót, a vetést kezstem 17ikén, de lágyba, ősi szántásba, de vót ojan roz út, hogy 15 véka magot vitem ki vetni, minden szőri szálán csorgot a víz, nem boldogultunk a roz útba semire, úgy húzsta az üres szekeret, akár 10 mázsa let vóna rajta, az életnemüvel is megvótunk nem hatak egy szeméjre csak 17kilót egy hónapra, vetést végezstem 28ikán, de lágyba, 31ikén nagy szél fút, kiszárat a föld, nem lehetett jó munkát csinálni, mer a föld kemény vót. Április hideg dérel köszönt be, de azér utána jó idő vót, 10ikére a föld is anyira kiszárat, hogy nem lehetett szántani, a fák is javába virítottak, jó időbe csak a béke nem tudot hejreálni, nagy drágaság vót 20kórér 2–3 ezer forintot atak, az utója elég esős vót, úgyhogy a kukoricát lágyba kelet vetni, nagyon gyepes hantos vót. Május szárazsóny kezdte és fojtata végig eső nélkül. Június is azson szerint nagy hőségél és eső nélkül fojtata végig, a kukoricák nagyon roszul nézstek ki, apró sárgák vótak a nagy szárazba. Július száraz vót 15ikéig ekor kezsdet el az eső esni, megázot a föld jól, az élet nagyon vékonyan fiztetet, nem híjába hogy nem vót rá eső, és még hozsa az oroszokal is ekor fojt a nagy csata, azok száz ezren estek áldozsatul, ami a világ legnagyobb csatája vót, a nagy drágaság is meg vót, egy pár csizmáér kelet 60 forint, egy mázsa kukoricsa 35 forint vót, egy 6 hetes malacs 50 forint, egy gyenge bornyú 300 forint vót, egy kila hús 8 forint, szóval ezst az évet nem lehetett gazdagnak mondani, a földnek holgya sok részei még 3 magot se adot, de vót ojan aki 8 magot is adot, a kukoricsa is nagyon vékony vót, azt hitük júliusba hogy nem lesz belőle semi, mer sárga fél száraz vót, egy kánikulai hetes eső anyira hatot, hogy némej részei kifejlődöt, nekem vót a külső böcsi határon ojan kukoricám, hogy akármikor se vót szeb, mégis szűk vót a kenyér, mer hasunkho szabták, egy szeméjre 14 kila egy hónapra, egy gyerekre 10 kila, az életet úgy kelet adni ahogy megvót az ára szabva, let 700 liter bor, az igen jó vót.

1917ik esztendő igen jó idővel köszönt be, nem vót hideg, de nem jó világ vót, mer az élelmet már it csak 12 kilót atak egy hónapra, de szeren[?] abul kenyérnek gyúrni elégnek kelet leni. Szeméjenként tavaszt se vethetet az ember akaratja szerint, holdankint 65 kilót hatak, aval kelet bevetni, ha csak el nem dugta az ember, de ha rajta kapták az embert elkobozták, nem fizetéik érte, az új termést is lefoglalták a gépnél, le kelet vele számolni, kinek menyit vót, és azt számolni kelet hogy hova tete, ha nem tudot vele elszámolni a felesleget elveték, ha töb nem marat is, lopni kelet az embernek a magáét, ha meg akart élni, meg egy szóval ez a 17ik esztendő nagyon száraz vót, nem vót eső egész nyáron, de azért az élelem igen szép vót akármikor se vót szeb, 8–9 magot adot holgya, és nagyon szép vót, a kukorica is csak félmagot adot, a kompré is sok részei a magját is alig ata meg, egy véka kompréér 15 forintot atak, egy mázsa répáér 10 forintot, egy rendes szekér szénáér 250 forint, egy mázsa széna 40 forint, egy cső kukoricsa 12 krajcsár, egymázsa 80 forint, Búza 25 f Ga[bona] 22 Ár[pa] 35 for[int] mázaja egy pár csizma 150 forint, az élet vót legócsób. Bor igen jó vót, 2 f 50 krj atak literjéér, nekem termet 1000 liter seprüstül, eg kéve kóróér 80 krajcsár, a 7ik hadikölcsön is előfordult, én is atam az egészbe 1360 koronát, szóval nem lehet ezt a nagy drágaságot, mer egy óli nyúlér atak 10 forintot, mer 9 forint vót egy kila hús, egy lóér atam 1300 forintot, egy két éves csióér 1080 forintot, ez a 17ik év száraz vót végig kevés esővel.

1918ik év is jó téli idővel köszönt be, de azért nem javított a hejzseten semit csak a nagy szükségét hozsta magával, ez a hónap 19ikéig sima jeges vót, azután olvat, sár vót, 20iktul a méhek is jártak, ojan jó idő vót, hogy 24ikén pál napjára a hernád a jeget is elhánta, más napra beködlöt és a földet úgy tartota mintha eső let vóna rá, mindég sár vót Február derekáig, 15től kitisztult, megfagyot, és ojan jó poros út vót, akár nyárba, lehetett ganajt hordani, az út fagyos vót, az idő jó vót 28ikán mán vetettek is, jó földje vót. Március is igen jó idővel köszönt be én is elsején kezstem a vetést, igen jó munkába tetük ősi szántásba, amijenre életembe nem emlékszem, a ló ára is nagyon felment, 2000 forintos ló is vót akármennyi, a szarvasmarhának is csak ojan ára vót, 1 tehenér atak 1600 forintot, meg töbet, de ez az utója márciusnak nagyon rákésérítet, 25ikén délután feltámat a hideg szél még pedig ojan nagy mértékbe, hogy a kompré a földbe megfagyot és minden az árpa szab is mer már akkor ki vót kölve, pedig igen nagy ára vót mindennek, egy köből bökönös zabár 100 forint kelet, de csak csátón lehetett kapni. Április már nem kezdte ojan hidegen, mint március végzste, ki is fejlődöt a vetés, szép vót, de mit ért a föld nagyon ki vót száradva, nem vót bene nedveség, nem is nevelt semit, nem vót se eső, se hó, de azér a marha ára nem csökent, pedig takarmány nem vót, se mezső sem, ojan vót a legelő május elején akár nyárba, szent János napkor, mikor megszabadul, ecser se lakot a marha rajta jól a

gabona nagyon roszul mutatot. Május is azon szerint nagyon mostohán köszönt be, egy kis nedveség mutatkozott, a hideg szél mingyán kivete a földből, a búzsáink is ojan sovány vót, hogy lábon elsült bokáig, fellábszárig ért és a fejét hánta vóna ha tuta vóna, a lóhere, lucerna elsült, nem lehetet megkaszálni, takarmány se nálunk se másut nem vót, de veni se lehetet, nagy bajba vótunk, a kukoricsa, kompé az szépen ki köt, mer jó főgye vót, a tavasziak még májusba marathatot, nem ártot úgy a száraság mint az őszieknek, a szőlő is igen gazsdagon fakat, máskor se vót szeb ég ojan gazdag, de hiába, mer Június Sike viradóra úgy elfagyot, hogy tet a szőlőmbé 2000 forint kárt, a kis nyáriason a kompré is, a bab is úgy elfagyot, hogy [nem] tudot kifelylődni. szép csalamádém vót, a földig lefagyot, lekaszáltuk, úgy fakat ki újra igen sovány idő járt, egy mázsa széna 110 forint vót. Június is azon szerint vagy még hidegeben kezdte, mer Síkén országszerte mindent lefagyasztot, a búzsa gabona szemjének azért nem ártot, nekem vót egy 6 vékásba luterna, szokot rajta leni 4 szekerele de most vót rajta egy ojan szekerele mint egy szekér szalmás ganaj, 7 vékás lóherén ugyananyi, az is vad torma, a jószág se ete, majd elveszet éhen, kivel se vót semi, ecser se lakot jól. egy 10 mázsás szekér szénáér atak 1100 forintot, nem lehetet kapni, nem vót se kesznyétembe, se szederkénybe, szóval körülünk sehol, a marhának mégis nagy ára vót, egy jó csikóér megatak háromezser forintot, vagy többet, egy jó tehénér is 3000 forintot, vagy többet, 1 Síkán vót csendes eső, eset egész nap mindég és ojan jó idő vót, hogy egész tavaszon nem vót ojan jó idő meg is újult minden, de az őszi vetések csak aprónak maratak, a búza térgyig, fellábszárig ért, nem lehetet magába kötni, de azért feje, szemje szép vót, a kukoricsák azsér maradhatak, lehetet tőteni, némej részit, 1 Síkán, 9 hold földön vót 36 mázsa árpa 8 és fél holdon 37 mázsa búza 2 és fél holdon 12 mázsa gabona, de ojan bajba vótunk, hogy elkelet vele számolni, egy szemig, 10től 15kilót atak szeméjenkint. 18ikán igen jó időre fordult, jól megázot 29ike viradóra is. mindég eset, ez bizstatot meg a kukoricsával, mer már azsok is nagyon megcsökentek, a nagy melegbe. Július is csak meleg száraz vót, 7 vékás lóherén ugyan anyi vót, mint a vénye egy fél szekerele, 6 vékás luternán is ugyananyi egy fél szekérel. Július utóján mán job idő járt, meg megázot egy kicsit, így let egy kis mezső a talóba, a gyp is megújult egy keveset. Augusztus mán áldásosaban kezdte, különösen 7ikén vót ojan eső, hogy az embert is majd elhorta, tenger vót minden ki is nevelte a kukoricását, vagy mindent ki is csözsöt jól, szépen fejlődöt, de 22ikétől let ojan hőség, hogy nem hitem vóna, hogy megcsökent minden, de legyen hála az egek urának, vót kukoricsánk ojan, október elejire, hogy nem emlékszem jobra. Szeptember már nevelőb vót, a mezsőre, mer jó mezső vót, az árpa kelést meg lehetet kaszálni, térden felül csomb tövig ért, három szántásba vetetünk jó munkába, jó nevelő idő vót végig, csak a sarnyú nem ért semit, október is jó idővel kezdte, a szüretet megtetük az első napjaiba, ahol le nem fagyot, vót elég jó termés. De november meghozta a gyászos napokat, mer 11ikén lerakták a fegyvert, mer muszáj vót mer a 4 közsponti hatalom ekoráig kibírta az egész nemzettel a harcsot és győzsöt, de már 11ikén muszáj vót, mer amerika újfent 4 millió emberel gyöt elenünk, Bulgária megata magát, ránk került a sor hiába törtük le szerbiát, nagy Oroszországot, montenegrót, Albániát, Romániát, Olaszországnak is töb részit elfoglaltuk, Pünkösdi kiráság vót, mer a sor másképen hozta. a kiráságot minden országba románian kivel megbuktaták, a népkormányzást, függetlenséget és Tisza Istvánt, a kormányost, meglőték a saját szobájába, amivel igazán ekor let gyászba magyarország, holmi elpusztult urak veték a kormányzást a kezsekbe, amibe csakugyan nem vót köszönet, mer ami kis pénzse vót az országnak, azt is elpusztították, megléptek, így osztán let az országnak elég baja, a kárja majd alákerüt rá a sor, igazsán ha Tiszát nem vesztik, az ország sorja is hamaráb rendre gyön, mer ő vót az egyedüli aki az országot részrehajlás nélkül kormányozta, mer a fegyver lerakásnál a katonáinkat a hozsánk tartozsók, de mindég elenük vótak, horvátok, csehek, levetkezteték, meg fosztoták a mi katonáinkat, úgy ereszteték el téli időbe, sokat elpusztítottak, sok a vonatba megfagyot, mer nem vót ruhája, és a szövécsegesek anyira pusztították, hogy elene nem lehetet álni, mer a magyaroknak mindenféljük a külhatáron marat, nem vót ágyú, se fegyver, románok, csehek, horvátok szeték el a határszélen, amik hozsánk tartoztak, ők letak a hatalmasok mer a mijeink kulogva kevesen győtek, így magyarország meg let szabályozsva, mer nem vót semiféle fegyvere, még a gyárját is elviték, Kasára is be kelet eresztteni, onan Miskócsra, hogy mi lesz a vége azst nem tuta senki megmondani, túrni kelet mindent, ami a legnagyobb vót, az ország belsejébe is megvót a nagy egyenetlenség, nem vót se katona, se a ki a rendet feltartotta vón, csak a nagy pusztulás vót, rablás minden mindenfele, meg a nagy retegés.

1919ik esztendő jó idővel köszönt be, és fojtata, különösen vízkereszt napjától, hogy akármijen jó tavaszi időnek odaillet vóna a hó is elment, ami ojan vastag vót, hogy a vetést a kapálástól lehetet

félteni mer a föld nem vót fagyos, a fa is ojan drága vót, hogy egy rendes szekér fáér kelet 50–60 forint, szóval ez a hónap nedves sáros vót végig. Március is sárosan biztatot, de azért a szántást megkeztük 12ikén nem jó munkába, mer nagyon lágy vót, 15ikén megint csak elkezdett esni, eső let, 16ikán feltámat a hideg szél, nem vót jó idő, úgyhogy 21ikén tutuk elvetni amit kiszántotunk, azt is fagyba, lágyba, 22ikén megint csak eset, fut, az ég is megszendült, let jégeső, igen rősz esztendő következset ránk, mer az ország belseje is mindég forogot, a csehek is nagyon pusztítotak, garázdálkótkak. Kasa környékén is de mindenfele ahol elfoglalták, de nemcsak a csehek, hanem szerbek, románok is anyira öszeszorítotak, hogy nem hagytak a magyaroknak csak 13 vármegyét, mikor erdáj, cseh, horvát bozsnyia, hercegovina is hozsánk tartozsot, de oda le a bácskát, és nem is tudom hány vármegyét, máramaros szigetét elfoglalták tőlünk, nagy bajba vótunk úgy a só, mint a fa hiányában, ez a hónap esős sáros vót végig, úgyhogy a jószág a szekeret alig bírta. Április an[?] módon kezdte, és fojtata, mindég eset, sár vót, nem tutunk semit se csinálni, az árpát 11ikén tutuk elvetni, de azt is nagyon lágyba, rősz munkába, ekor megint félbe kelet hagyni, mer eset az eső, szóval mindég eset, a kukoricát is 30ikán kezstük vetni, ekor egy kicsit szikat, jó let vóna, de megint csak esőre fordult, a tavaszi vetésre jó vót, mer ojan kemény vót, hogy a szekér nyoma nem lácsot meg rajta, Május egy nap jó idővel, de másodikán már esőre fordult, úgy hogy csak nem lehetet szántani, a kukoricának töb részei vetetlen vót, 5ikén szántotam egy nap lágyba, azt is bevágta az eső, félbe kelet hagyni, de még egyéb baj is vót, az ország sorja veszéjbe forgot, elsőben is a kominista törvény nagyon szigorúan kezdte, minden legkisebér az embert halálra ítelték, ha elene szólt. Május elejin, Április utóján mentek a zsoldos katonák, töb kösően keresztül, ami jól eset nekik, elviték, a gazsdától a lovat kicserélték, ha jó vót, a borokat is, ami nekik jól eset, ekor gyötek a csehek is miskócsra, hogy megtörjék őket, a románok meg túl a tiszán vótak, mer a nagy uraknak menekülni kelet, mer elpusztítoták őket, a városokon a házsakat elveték, anak aták, akinek nem vót, falura is ki akart hatni, de az elenség bejövetele megakadályozsta, és várjuk a következését, szóval betegesbe élt az ember, nem tutuk mi következszik ránk, nem vótunk szabadok, mindent rejtteni kelet, a bíróság is megszűnt, a néptanács uralkodot, ideiglenesen Lucson herkájon is, ezsek vótak koministák, veres katonák, szóval a kocsis vót az úr, az urakat leszállították a hintóruól és aki kominista vót az ült fel, az övék vót a hatalom, nem lehetet szólai semit, ekor kelet a románoknak begyöni, mer sarkadot, bazsit nagyon veszéjezteték, Grósz Jenőnek is a tiszteknek is menekülni kelet, mer a koministák viték ami nekik kelet, nem álhatot elene senki, azért hozsták be a kül elenséget, azok pedig mindent ami jó eset nekik elviték, kenyeret, ruhaneműt, a lovakat, ami jó vót mind elviték, aki hibás vót azon 25 vagy 50 botot kapot és azután tokajba viték, elzárták, a Tisza Dobi Gróf Andrásinak a kastéját megfosztották, feldúlták, elviték belőle mindent, a borát is, szóval mindenét elpusztítoták, de meg is lakoltak érte a veresek, ijen vót a kominista uralom, mi is minden nap vártuk a meglepetést, mer közsel vót a harcs nyék körül tanyáztak a veres gárdisták, onan jártak rabolni, gyakran lehetet ágyú lövést halani, ez a hónap mindenképen gondot adot az embernek, a kukoricsa vetést is 9ikén végeztük, a répa magot 10ikén, a szőlőt mecsetük 17ikén, 18ikán let jó dér, 20ikán már a románok leptek meg benünket, szekeret, szerszámot, lovat, ami jól eset nekik mindent elvetek, az enyimet is, lovam, lőszerszámom, szekereim, tehenem, aprólékomat, boromat is 300 litert, 2 hordót boral együt, ruhaneműt, takarmányomat, bökönyöst, lóherét jó 3 szekerele, ajnak való szalmámat is vagy 4 szekerele, mer e faluba nagyon keveset találtak, 22 szál deszkámat, ami megért darabja 300 koronát, szóval ami jól eset nekik, mindent elviték, elpusztítotak, szóval nem lehet számbaveni a kárt, mer akori áron drága vót minden, könnyen rámegy 200 000 kétszázezer koronára, a pincseajtót ketévtágták, mer nem tuták kinyitni, az ablakokat kivérték, nem lehet leírni a kárt, a munkával is el vótunk maradvá, mer nem lehetet a határba kimeni, május 24ikén mán menekülni kelet, it kelet hagyni mindent lucsra, onan harkájra. Június elején gyöttünk hazsa a nagy pocsklásra, minden úgy széjel vót hányva, 2 napi takarítás meg se tecset, úgy elvótunk maradvá, hogy 15 nap nem tutunk csinálni semit, a határba se vót szabad kimeni, mer a gojó gyakran megfordult, és aztán azt se tutuk mihe fogjunk, adig az eső, az után a háború a templomot is úgy megrongálták, hogy nem lehetet belemeni, tiszteletre, de még egyes házsakat is. Június mán szárazon kezdte és fojtata, 20ikán vót jó kis eső és jó idő, a takarást is úgy elhátrálta, hogy agusztus utóján gépeltünk. Szeptember 22ikén végezték it nálunk, de másfele még sok gépelni való vót, az idő nem hátrált, szárazság járt, kompré nagyon keves vót, a szőlő is megsült, megszárat, a földet se lehetet rendesen mivelni, takarmány vót elég, csak marhánk nem vót, mer a románok elszeték, nem lehetet veni, kelet egy tehenér 15 ezser forint, lovat is bajos vót veni, 100 forintos lóér kelet 16–18ezer forint,

igen nehezszen tutam végezni a munkámat, két tehenem ami jármos se vót, azon kelet kínlódni, a kominista elv is ekor tört meg, Kun béla is oroszországba szököt repülön, a románok által a régi rend álot hejre, horti Miklós vót a kormányzó, de a kormány nem vót álandó, a nagy urak külföldre menekültek, akik mehetek, kiket elvesztetek, szóval veszedelmes hejzsetbe élt az ember, mindég reteget, félt. Október is szárazson kezdte, de a szántást azér megkezstük, megszántotuk ameddig megvót szántva, lejeb nem lehetet, a vetést megkezstük, de nem tudot kikelni, mer száraz vót, a szüretet megtetük 10ikén, mer a románok a szőlőt is elhorták a javát, a bort is elveték, ami let el kelet teni, a németin let 350 liter, a homokon 750 liter, de nem a legjobb vótak, mer éretlen vót és 11ikén megfagyot, csontá, 14ikén esőre fordult, meg hidegre, a kukoricát is ekor kezstük törni, mer igen zsód vót, én is 20ikán kezstem, de hidegek jártak, 24ikén esőre fordult, vót eső, vót sár, alig bírta a jószág a szekeret, oj nagy sár vót, mindég eset, de azsér jó idő vót, a törést november 12ikén végeztük, Márton után 4 marha kelet a szekérbe. November is esősen köszönt be és fojtata 16ikáig, 17ikén megfagyot, 18ikára leaset a hó, tél let, sok kukoricsa vót töretlen, a szőlő fedetlen, vártuk a jövőt, ami töb mindég rekviráltak, megszeték az élelmet, elsőb pedig a felesleget eladták, a malomba is egymázsából 20 kilát vetek ki. Julcsa Jányom gyermekei is, Julcsa meg ilonka November 25ikén születek. Decsemer is hol esős, hol havas vót, nem boldogultunk a munkával, a szőlőt is 2ikán fetük be jó lágyba, ez a hónap így fojt le, szóval karácsonyba már a harmadik tél múlt, ez az 19ik esztendő igen emlékeztetes és nagyon sújos, mind az időjárás, mind a világ fojására, legelső a menekülés 2csor, a román és a veres katonák pusztítására még hozsá egy rossz cselédet mondhatom idáig nem kárhoztam anyit mint a 19ik esztendőbe, a kóré is a 20ik évre marat, hordani tavasza.

1920ik esztendő is esősen köszönt be, és jó idővel, 2ikán a méhek is jártak, de a világ fojása nem enyhült, mer a komonisták bukása után fehér katonák léteztek, a komonista vezéreket agaták, a komonisták meg adig a nagy urakat agaták, szóval veszedelmes napokat éltünk, a vasútiak, gyárosiak, városiak, éheztek, nem vót meg a régi kényelem, a földmíves osztályt szorongaták, hogy mér nem látják el őket élelemel, hogy kényelemben lenének, holot a földmíves osztájtól is a lehetőségig elveték, hiába dógozta a földet, még is alig vót kenyere, úgy elkomonizsálták, ez a hónap nem vót hideg, néha mutatkozot egy kis hó, az is elment az utolsó helibe, ganajt is lehetet hordani, kórét is mer az is mind kivel vót, én is mire behortam, más nap szántotam. Február is jó idővel köszönt be, egy kis hóval, de az országunkra nem igen virágzó vót, mer nagyon széjel tépték, lefegyverezsték alig marat belőle 10–12 vármegye, csak a nagy drágaság vót, mer a pézsnek nem vót értéke, egy tehenér lehetet veni 5 köblös földet is 2000 forintba számítva holgya, Girinci uradalomba mer a háború alatt vete, serédi Gróf az ojan birtokot elveték, felporcelázsták, nekem nem használt a háború, sőt nagy károm vót, a fiam eleset 14be, a lovatam elveték, mind a kétőt, 16ba egy lovam megdöglöt, a másik elnyomdot, 19be a románok elviték mindkét lovatam, szekere, lószerszámom és egy bornyas tehenem, nem fizetek érte, magamnak kelet minden dógomat végezni, mer cseléd nem vót, két tehenem, így kelet hagyni a gazsdálkodásal, mer nem bírtam vele, oda kelet adni a jányomnak 9 köblös földet, a vashídat is akkor hozsták hejre, az egyiket akit a románok elbombáztak fele híd kiment semire it a hernádon is elszüjlesztetek, a beton hídnak a fél végét úgy emelték fel nagy nehezen ideiglenesre. 1 mázsa búzsáér már 1000 koronát atak. Csakhogy nem vót, mindég rekviráltak vóna, ha vót vóna a város részére, szóval nem lehet leírni ahogy a kisgazsdálkodóval bántak, szorongaták, mer nagy ínség vót a városon, mer a piacra se viték, mer azt elveték félárba, ahogy inen hazsuról lehordták, nem mert miskócsra vinni senkise. Március beköszönt, borúsán de azér jó idő vót a kóré a határon még mindég kivel vót, nem vót rá út, nagyon járatlan vót, a fődeken jártunk, az is igen rossz vót, 10ikéig kifogástalan jó idő vót, a szántást megkezstük 6ikán jó munkába, az igaz hogy puha vót, 10ikén már esőre fordult, nem lehetet egy hétig a határba dógozni, nagy bajba vót a földmíves ember, mer a rekvirálásal is mindég szorították, az élelem árát nem aták meg rendesen, a többi árucikkekre nem tudot az ember boldogulni, egy mázsa búzsáér atak 100 forint szabad kézből pedig 6–7 száz forintot, egy méter kártonér 150 forintot kelet adni, a pézsnek nem vót értéke, mer mindennap bukóba vót, én is egy 140 literes hordó bort atam 3000 koronáér de hiába, mer Március 18ikán elkezsték a pézseket béjegezni és felét elveték az állam részére, az értéke megmarat, azt mondták, hogy 4-es kamatot adnak rá, így lesz 25 év alatt kifizetve, ez a hónap azér jól viselte magát, lehetet csinálni azt amit. Április beköszönt, kevés esővel, jó idővel, 4ikén húsvétkor is eset délig, azután elég jó melegek jártak, úgy hogy a kukoricát a vetete jó munkába, aki koránt igyekezset vele, aki rendes időre hata, szárazba kelet vetni, mer ojan melegek jártak, a jószág a nyelvét kivetete, az ember is alig álhatta, a nagy meleget, favirágot nem lehetet május

elejére találni, hideg nélkül fojt le április, a szőlőfakadást is nagyon kihozta, az őszi vetést nagyon megvénytette, sok részi ki is szárat, a rekvirálást nagyon szorították, nekem is 6 mázsa búzát kelet adni, csak fel ne dúják a portám, szóval nem a bakonyba vótak a rablók, hanem közstünk, a pénztst lebéjegezték, anak felét elveték, kénszerkölcsonbe én is 13ezer 600 koronát atam be, ami ot marat, szóval veszedelmes hejzsetbe vót az ember, a luternát május elejin mán kaszáltuk. Május is azson szerint nagy melegen kezdte, Sikéig, Sikén feltámat a hideg szél, esővel ekor mívelt meg a levegő, nem vót ojan meleg, vót egy kis eső is utána, így let egy kis nevelő idő, a gabona aprónak marat, a Búza, Árpa szépen mutatot, a zsabok is szép kövérek vótak, azér hogy a május melegen és szélel fojtata végig. Június is azson szerint kezdte és fojtata, 4ikén let egy kis eső és nevelő időre fordult, és híves, úgy hogy a híves hidegre fordult, 9ikén a bab, tök, kukoricsa sok hejen lefagyot, fojtata száraz hideg idővel, a béke alá is Junius 4ikén írtak, mer megint idegen katonák lepték vóna el az országot, hiába verte meg a magyar a Muszkát, románt, szerbet, montenegrót, albániát, az olaszt a németel együt, még is csak ők leték felül Amerika segítségével, mer amerika gyöt 5milió emberel ránk meg a németre, még ekor se vertek vóna meg, deg az emberek által le kelet a fegyvert rakni. Magyarország só, szén, Petró, fa nélkül marat, a sót drágán kelet bevásárolni 20–22 koronába került kilója, ebe az évbe veték ki a Bőcsiek túl a tiszát 50 koronájával holgyát, jól jártak vele, mer száraz időre fordult, egyebüt kevés takarmány termet, it a vizsálást is meg lehetet kaszálni, szóval ojan drágaság vót, hogy egy óli nyúlér 80 koronát adtak, egy tyúkér 180 koronát, egy kila hús vót 90 korona, ere a hónapra nem vót panasz, vót egy kis eső is, de azért lehetet a dologal haladni. Június is rendes időjárásal kezdte, csakhogy igen nagy melegek jártak, a kukoricát, nagyon megrongálta, de a jó eső ami vót anyira hejrehozta, hogy nem vót rá panasz, igen szépek vótak, megcsőzsöt, a takarást is 5ikén kezstük, szalmájára nem nagy vót, de a szem fej szépen kifejlődöt, szép vót, kánikulás is meleg vót, 28ikán esőre fordult, nem lehetet hordani, se szántani. Augusztus is jó idővel kezdte esősen, vót ojan eső, hogy majd e hordot benünk, a kazslak egy hét alat kicsírázstak, a keresztet szárajtani kelet, a kánikula második hete, nagyon esős vót, a jó búza 7 magot adot, az árpa is majdcsak anyit, szóval ez a hónap esős vót végig. Augusztus is esős vót 10ikig, inen szárazs időre fordult, így tutunk ganajt hordani mer a sok esésbe nem tutunk haladni a munkával, minden egyre jöt, és a hónap utójára úgy kiszárat a föld, hogy erős vót szántani, a szüretet is megtetük 18ikán. a homokon let 600 liter, a németin let 550 liter, jó bor let, mer a szőlő aki meg nem rothat, megászot, mer sok részi megrothat, a törést kezstük 30ikán, igen szép kukoricsa vót. Október is jó meleg száraz idővel kezdte és fojtata 4ikéig inen esőre fordult, egy nap eset, de sokat ért a földnek, mer nagyon száraz vót, én a vetést kezstem 13ikán az ugarba, a remencsiába 16ikán, homokra 21ikén, várjuk mi lesz, mer sok egér vót, mind szárazba vetődöt, az adó 80 percsentel emelkedet, 10 forint 100 forintra, 25ikén feltámat a hideg szél, ami a hernádot átal álasztota, a sertés ára elég nagy vót, én is két hízóat elatam, 118 koronájával kilóját, eset érte 21 830 korona. November elég hidegen kezdte, 3ikán a hó leeset, a föld fagya kiment, így lehetet vetni, a szőlőt befedni, 19ikén megint csak hidegre fordult, 22ikén szántotam, azután megint csak tél let, ez a hónap így ment ki, három tél múlt el. Deczember már esőre fordult, sáros let, le kelet szántani, jó idő let, ekor kőtek ki a vetések, mer későn vetetük az egér miát egy liter szilvóriuomér kelet 80 forint, a Kisüstöt is ekor nyerte meg a köség, mer az alam betiltota, nem szabad vót főzsi, a Hadi kölcsönre is ekor kezsték újfent a kamatot fizsetni, 1919be nem fizetek a román betörés véget, a szántást is 8ikán végezstem, mer leeset a hó, sár let, sok sár, ez a hónap nem vót hideg csak a nagy drágaság, 1 máz[sz]a búzaér atak 2000-koronát 1 m kukoricásér 1000 koronát szóval minden drága vót, karácsony szombatján és az év utolsó napján ojan jó idő vót, hogy a méhek, apró bogarak széltibe jártak.

L. NAGY ZSUZSA

„Középosztály”, kispolgárság a két világháború között (A francia társadalomtörténeti irodalomról)*

Tudva, hogy a francia társadalomtörténeti kutatások az „Annales” alapítása óta milyen jelentős eredményeket értek el, némi derűvel olvastam Albert Soboul 1965-ben elhangzott elégedetlen szavait arról, hogy nem kielégítő a társadalomtörténet művelése, hogy a francia szakmunkákban tulajdonképpen csupán a gazdaságtörténet függelékeként szerepel a társadalomtörténet.¹ Egy egészen új, a maga műfajában kitűnő munka szerzői azt állapítják meg: „A francia kispolgárság története a két háború között rendkívül kevésbé ismert. A francia történészek alig érdeklődnek iránta, mivel a levéltári források még nem használhatóak teljesen szabadon.”²

Az utóbbi tíz-tizenöt évben azonban több figyelemre méltó társadalomtörténeti feldolgozás jelent meg, tekintélyes a száma a középrétegekkel, a kispolgársággal foglalkozó tanulmányoknak is, ámbar ezek egy része 1945 előtt készült. Az viszont kétségtelen, hogy a XX. századi kérdések kutatásában elsősorban szociológusok, közgazdászok, politológusok jeleskednek s maguk a par excellence történészek inkább a korábbi korszakok iránt mutatnak érdeklődést.

Ha van is vita arról, vajon a kíváncsi társadalomtörténeti feldolgozásnak milyen szakágak módszereit és eredményeit kell egyesítenie és milyen arányban, hogy a kvantitatív struktúraelemzés mit adhat, végső fokon egyetértenek abban, hogy a jó társadalomtörténésznek egyben szociológusnak és gazdaságtörténésznek is kell lennie; hogy sem a pusztá statisztikai adatok, struktúra-képek, sem az egyszerű leírások önmagukban nem

*Nevetséges lenne, ha a francia társadalomtörténeti irodalmat és kutatásokat akarnám bemutatni itthon, vagy olyan munkákra hívnám fel a figyelmet, amelyeket demográfusaink, történeti statisztikusaink, szociológusaink nálam jobban ismernek. A kispolgárság két háború közötti helye a társadalomban és életmódjának alakulása volt az a kérdéskör, amelynek korabeli és jelenkori francia irodalmával *részben* megismerkedve – a szerkesztőség felkérésére – mégis úgy gondoltam, hogy a téma megengedi egy rövid tájékoztató összeállítását. Tájékoztatót, amely a kérdések összességét egyáltalán nem tartalmazza, inkább csak kiragad közülük néhányat; és nem ad bibliográfiát sem, csupán esetlegesen utal néhány könyvre, tanulmányra.

¹L’histoire sociale. Sources et méthodes. Colloque de l’Ecole Normale Supérieure de Saint Cloud 15-16 mai, 1965. Paris. 1967. 9. s. köv. Ez egy 1965-ben tartott konferencia anyagát közli, amelyen a franciaországi egyetemek és intézmények 200 kutatója vett részt. (1951-ben jóval szűrebb keretek között rendezték az első ilyen tárgyú tanácskozást: Histoire sociale. Strassbourg 1957.) A történészek meghívták a rokonszemélyek képviselőit is, mégpedig az ember-földrajz, demográfia, gazdaságtörténet, irodalomtörténet és vallástörténet területéről.

²Christian Baudelot–Roger Establet–Jacques Malermot: La petite bourgeoisie en France. Cahiers libres 270–271. Paris. 1974. 40.

elegendők, s hogy — amit nyomatékosan hangsúlyoznak — a társadalomtörténetnek dinamikusnak kell lennie, a történetiséget nem utolsósorban a változás bemutatása révén kell érzékeltetnie. A történészek azt hangoztatják, hogy társadalomtörténetet nem lehet írni, ha „hátat fordítunk” a történeti eseménynek, a cselekvő embernek.³ Pierre Vilar szellemes megfogalmazása szerint „Nem a gazdagságot és a szegénységet kell kutatni, hanem a gazdagodást és az elszegényedést,” vagyis a folyamatot.⁴

A feldolgozással szemben támasztott igényességek megfelelően a források körét is nagymértékben kiszélesítik. Nemcsak a népességi, foglalkozási, jövedelmi stb. statisztikákat és forrásokat használják, hanem mindazokat a magánlevéltárakat és egyéb anyagokat, amelyek egy réteg politikai, vallási, kulturális állapotára, nyelvi kifejezőmódjára, életének minden megnyilvánulási területére fényt vethetnek.⁵ A társadalomtörténetet tulajdonképpen a legteljesebb, legszélesebb értelemben felfogott történelemnek tekintve, a sokoldalú elemzést ugyancsak a teljességig szeretnék kiterjeszteni.

A „középosztályal”, a kispolgársággal foglalkozó irodalom egy része — s nemcsak számos, a két világháború között megjelent kötet — távolról sem ilyen igényes. Nem egy kiadvány marad meg a felszínes elmélkedés színvonalán, vagy a társadalomtörténeti fejtegetést ígérő cím mögött csupán a polgárság, a „középosztály” apologetikája, esetleg védelme húzódik meg.⁶

A szakmai szempontból színvonalas kiadványok között alig akad olyan, amely csupán a két világháború közötti időszakot tárgyalná. Már a korabeli irodalom is igyekezett kiterjeszteni időhatárait, érthetően, az előtörténet irányába, ugyanakkor elvi, általános, esetleg módszertani kérdésekre is kitért. Napjaink szakmunkái szintén nagy időszleteket választanak: legalább a XX. századot, sőt még a XIX. század utolsó felét-harmadát is átölelik. A szociológus, közgazdász, politológus szerzői gárda érdeklődéséből következően nem állnak meg 1945-nél. Éppen ellenkezőleg: tulajdonképpen vizsgálatuk tárgya a második világháborút követő társadalmi változás. Ennek következtében e munkákban nem kap különleges helyet a két világháború közötti korszak: vagy „csak” történeti előzményként, vagy egy legalább 100 évet átölelő folyamat részeként sze-

³ Ld.: az 1965-ös konferencia anyagát, azon belül Soboul (13.), Crubellier (36.), Vilar (44.), Lemaire (115. s köv.) előadását, felszólalását. A *Revue française de sociologie*, a *Revue économique*, a *Revue historique* tanulmányai Matarassótól, Vilartól, Daumard-tól, Bouvier-től szintén hasonló gondolatokat fogalmaznak meg a 60-as évek második felében. A történetiség, a történeti esemény, a történeti forrás kérdéseit részletesebben tárgyalja és igen kitűnő elemzést ad az irodalomról *Maurice Duverger*: *Méthodes des sciences sociales*. Paris 1964. 3. kiad. A társadalomtudományok módszereivel foglalkozik, a történelemtudományt is érintve, *Roger Pinto-Madelaine Grawitz*: *Méthodes des sciences sociales*. Paris. 1969. 3. kiad. csaknem ezer oldalas kötete. *Jean-Jacques Carré-Paul Dubois-Edmond Malinvaud*: *Abrégé de la croissance française. Un essai d'analyse économique causale de l'après-guerre*. Paris. 1973. 13. a maguk módszerét „analitikus, történeti és kvantitatív” módszernek nevezik.

⁴ L'histoire sociale 35. Crubellier idézi Vilar szavait.

⁵ Uo. 115. s köv. Lemaire előadása (Les sources contemporaines: les XIXe siècles en France) az irodalom java mellett felsorolja a Franciaországban számba vehető forrástípusokat is. Szeretném külön is felhívni a figyelmet az olyan jellegű munkákra, mint *Dubois-é*: Le vocabulaire politique et social en France de 1869 à 1872. Paris. 1964, noha ez korszakomon kívül esik.

⁶ *Gatean Pirou*: La crise du capitalisme. Paris. 1936. 2. kiad. *Georges Izard*: Les classes moyennes. Paris. 1938. A szerző a középosztály védelmére alakult parlamenti csoport főtitkára. *Alphonse Schwartz*: Testament d'un petit bourgeois. Paris. 1969.

repel.⁷ Így e munkák számot tarthatnak az 1918 előtt és az 1945-öt követő korszak kutatóinak érdeklődésére is.

Az egyik legérdekesebb kérdés az, hogyan közelítik meg a francia szerzők a középrétegek, a *kispolgárság fogalmát*, hiszen ez elválaszthatatlan az egész társadalom osztályszerkezetétől, illetve általánosabban az osztályfogalom problémájától. Mivel csekély kivételtől eltekintve nem marxista vagy magukat nem marxistának valló szerzőkről van szó, s egyáltalán: a szerzők „elméleti” kiindulópontjában természetesen nincs valamiféle „azonosságra” törekvés, a társadalom tagozódása, osztályszerkezetének, magának az osztálynak a megítélése minden szerző számára külön gondot jelent, s a művekben rendszerint tekintélyes helyet foglal el terjedelmileg is az erről alkotott nézetek kifejtése. A XVIII–XX. század filozófusainak, gondolkodóinak egész sorát vonultatják fel; Louis Blanc, Saint-Simon, Guizot és mások mellett behatóan foglalkoznak Marx és Engels megállapításaival. Ez utóbbiakat a szerzők túlnyomó többsége az egyik lehetséges megoldásnak tekinti csupán, illetve úgy véli, hogy a marxista osztály-meghatározást, mely egyetlen tényezőre koncentrál, továbbiakkal kell kiegészíteni. Egy adott társadalom részletes leírása, csoportokig menő elemzése esetén, mint mondják, a nagy osztálykategóriákat tovább kell bontani, finomítani; egy-egy társadalmi réteg történeti elemzése során nem csupán a termelőeszközökhöz való viszonyukat kell számba venni. Ez oly evidens, hogy – gondolom – a mi részünkről csupán azt kell hozzátenni: a marxi társadalomstruktúra és osztályértelmezés egyáltalán nem zárja ki a termelőeszközökhöz való viszonyon túlmenő, további tényezők számbavételét. A marxi teóriát mereven értelmezve vagy akár vitatva, végül mégis átvesznek Marxtól szempontokat s ez még azoknak az esetében is így van, akik egyébként eléggé határozottan bírálják Marx és Engels nézeteit, jelzett és vélt „egyoldalúságuk” miatt.⁸

A különböző munkákból ennek ellenére alapijában véve a modern társadalom négy „osztály”-ra tagolása bontakozik ki: 1. a nagyburzsoázia, az uralkodó osztály, amelybe belefoglalják a nagybirtokosságot s annak arisztokrata tagjait; 2. a munkásság, ideértve az agrárproletárokat is; 3. a „középosztály”, 4. a parasztság.⁹ Ez a kiindulópont már

⁷ Nagyobb részletességgel tárgyalja az 1914 előtti korszakot: *Charles Morazé*: La France bourgeoise XVIIIe–XXe siècles. Paris. 1947. C.–J. *Gignoux*: La crise du capitalisme au XXe siècle. Paris. 1943. Société d'Éditions Économiques et Sociales. *Félix Colmet Daage*: La classe bourgeoise. Paris. 1959. – Több korszakot fog át s igen behatóan foglalkozik az 1945 utáni korszakkal: *Marguerite Perrot*: Le mode de vie des familles bourgeoises, 1873–1953. Paris. 1961. Recherches sur l'économie française 4. *Pierre Bleton*: Les hommes des temps qui viennent. Essai sur les classes moyennes. Paris. 1956. Les Editions ouvrières. Economie et humanisme. *Carré–Dubois–Malinvaud*: i. m. *Baudelot–Establet–Malerlot*: i. m.

⁸ Pl. *Maurice Halbwachs*: Les classes sociales. Les cours de Sorbonne 1942. Paris. Nagyra értékeli Marx megállapításait (ces formules sont célèbres et pleines de sens – 103), de előadása az osztályt Saint-Simon és Marx alapján adja meg (23. s.köv.). *Bleton* 11. s.köv. általában bírálja Marxt, de gyakorlatilag, mint látni fogjuk, sok mindent átvesz tőle. Az a kérdés, hogy a társadalom tagjainak egymáshoz való viszonya az osztályhelyezeten túl egy sor más relációban is jelen van, s így számba is kell venni, részben a források oldaláról, részben a történeti esemény kapcsán, a makro és mikro történet vonatkozásában is felmerült. L'Histoire sociale 121–122. és 38.

⁹ *Lucien de Chilly*: La classe moyenne en France après la guerre: 1918–1924. Paris. 1925. 17. s.köv. A társadalmi osztályt nemegyszer mint „concept opératoire”-t kezelik csupán: *Baudelot–Establet–Malerlot* 13. A társadalmi osztály problémájának helye az általam átnézett könyvekben is jóval nagyobb, mint azt itt érzékeltetni tudtam.

önmagában rejtí a további félreértéseket és vitát vált ki Franciaországban is, éppen azért, mert nem egyértelmű elveket alkalmaz, s mert alapvetően fontos tényezőket elmos.

Azok a kiadványok, amelyek a Centre d'Études et de Recherches Marxistes gondozásában jelennek meg, határozottan bírálják kollégáikat, akik a marxi osztályfogalmat nem fogadják el fenntartások nélkül. Ezt inkább általános jellegű és kevésbé a történeti részleteket elemző munkáikban teszik, s néhány kérdéssel maguk is nehezen birkóznak meg.¹⁰

A nagyburzsoázia (gyakran csupán a burzsoázia kifejezést használják), valamint a proletariátus megítélésében a szerzők egy része a marxi gondolatmenetet követi, természetesen tekinti a termelőeszközökhöz való viszony figyelembevételét. Nincs vita a tekintetben, hogy e két osztály valóban osztály, amely külön-külön homogén jellegű. A kettő között elhelyezkedő rétegeket azonban „középosztályoknak” fogják fel, jóllehet tisztában vannak azzal, hogy itt homogenitásról egyáltalán nincs szó. A „középosztályt” társadalmi „útkeresztződésnek” tekintik, ahol különböző irányból érkezők találkoznak, nagy „gyülekezőhelyként” írják le.¹¹ Elfogadva tehát – túlnyomóan kimondatlanul – azt a marxi, engelsi felfogást, hogy az uralkodó osztályok és a kizsákmányoltak között „köztes rétegek” helyezkednek el, e rétegeket osztályonként értelmezik s így önmaguk számára is megnehezítik klasszifikálásukat. Az irodalom túlnyomó része, az 1945 előtti kiadványok feltétlenül „középosztályról”, pontosabban „középosztályokról” (*classes moyennes*) beszélnek, s csak az újabb szakmunkákban szerepel a középrétegek kifejezés, ami a többiekétől eltérő, a realitásokat jobban vagy jól megközelítő szemlélet következménye.¹² A marxista kutatóközpont tagjai a „középosztály” kifejezést elfogadhatatlannak tartják s azt hangsúlyozzák, hogy a „középosztály” nem más, mint a burzsoázia alsó rétege s ezért ennek megfelelően kell megadni jellemzőit is.¹³ A középrétegeknek osztályként való kezelését azonban olyan szerzők is vitatják, akik egyébként a marxi osztályfogalmat nem tartják kielégítőnek. Van aki úgy véli, hogy a „*moule baptisé classes moyennes*”-t tulajdonképpen azoknak „találták ki”, akik burzsoákká szeretnének válni, hiszen, mint egyébként helyesen megállapítja, a „középosztály”, mint osztály, sem gazdasági, sem társadalmi értelemben „nem fed realitást”, azaz nem alkot egységes osztályt. „A középosztály formulája tehát zászló, amely körül azok a csoportok gyülekeznek, amelyeket megijesztett a munkásmozgalom... a középosztály... nem más, mint az elszegényedett, vulgarizálódott burzsoázia, nem más, mint a lezüllött burzsoázia.”¹⁴

A fogalmi rendszer zavarából következik az is, hogy a kispolgárságot nemcsak besorolják a „középosztály” kategóriájába, de igen gyakran azonosítják is azzal, a „középosztály” és a kispolgárság kifejezéseket szinte szinonim fogalmakként használják, a „polgár” egyaránt jelentheti a középrétegeket és a kispolgárságot.¹⁵

¹⁰ Maurice Bouvier-Ajam: *Les couches sociales moyennes en France au temps du capitalisme monopoliste d'Etat*. Paris, é.n. Les Cahiers du Centre d'Études et de Recherches Marxistes.

¹¹ A különböző nézeteket részben idézi, részben vitatja uo. l. s. köv.

¹² Bouvier-Ajam, Baudelot–Estabiet–Malmot, Bleton.

¹³ Bouvier-Ajam: 5., 7.

¹⁴ Bleton: 131., 134. Ebből viszont arra a következtetésre jut, hogy „Ce qui compte, nous semble-t-il, c'est le désir qu'on a de leur appartenir.” 13.

¹⁵ Jan Kanapa szerint a kispolgárság „különböző formákban írja be magát a 'középosztály' rubrikájába”. Maxim Gorkij: *Les petits-bourgeois*. Paris. 1949. J. Kanapa előszava 4. Chilly: 40.: „La

Mindezek szinte lehetetlenné teszik az elméleti általánosítás szintjén való definiálást, a köztes rétegek összetartozása alapjának meghatározását. A nehézségeket minden szerző látja, s van, aki ki is mondja azt a nézetét, hogy „ténylegesen lehetetlen olyan meghatározást találni, amely teoretikusan kielégítő lenne”, s éppen ezért azt tekinti a legmegnyugtatóbbnak, ha egyszerűen felsorolják a „középosztályba” tartozó rétegeket.¹⁶ Ezt az álláspontot talán éppen azért tarthatjuk rokonszenvesnek, mert tulajdonképpen a definíció igényével fellépők nagyobb része sem tesz mást, mint felsorol.

Így azután az egyes kiadványok távolról sem uniformizáltak, noha a lényegyet tekintve végeredményük eléggé egységes. Meglehetősen széles körben elfogadott és ma is gyakran idézett François Simiand professzornak a két világháború között született megfogalmazása. Eszerint „A középosztály olyan kategória, amelybe azok a személyek és családjaik tartoznak, akiknek közepes jövedelmük és gyakran ilyen családi vagyonuk van, akik közbenső-közvetítő helyet foglalnak el a legmagasabb társadalmi osztály, valamint az ipari munkások és a bér munkások között. Ez a kategória leginkább a városi, nevezetesen a kisvárosi népesség kategóriája. Magába foglalja az iparosság felső rétegét, a kis- és középkereskedőket és gyárosokat, a szabadfoglalkozásúak egy részét és a középszintű köztisztviselőket.”¹⁷ Mivel általánosításra törekedett, meghatározása is tág teret nyit az értelmezésnek a „közepes” színvonalat illetően, amely egy országon belül is problémát okozhat s országonként különbözhet.¹⁸ A részletes kifejtésekből kiviláglik, hogy bár általánosan elfogadott a középrétegek három nagy csoportja (kereskedelem, ipar, tisztviselő–alkalmazott–szabadfoglalkozású), az egyes szerzők nem feltétlenül ugyanazokat sorolják közéjük. Ez attól is függ, az illető szerző hogyan értelmezi a középrétegek („középosztály”) és a kispolgárság viszonyát. Ha általában rétegek, csoportok jellemzőit, összképét kell megadni, az irodalom meglehetősen egységes és biztonsággal mozog; amikor azonban a tényleges besorolásról van szó, jóval több a bizonytalanság. Míg egyeseknél a felsorolt csoportok inkább emlékeztetnek a kispolgárságra (kiskereskedő, kisiparos, alacsony beosztású közhivatalnok, alkalmazott, az üzleti világ kis ügynökei, akiket a börzén „pieds humides”-nek neveznek stb.),¹⁹ másoknál nyomatékosan szerepel a magánzó, az állami- és földjáraadékból élő s olyan egyéb kategória, amely mindenképpen magasabb gazdasági-társadalmi helyzetet fejez ki.²⁰ A szerzők egy része elutasítja a középrétegek fogalmának olyan kiterjesztését, amely a kistulajdonost, a kistisztviselőt s a munkásarisztokráciát is magába foglalja.²¹

A szerzők többsége viszont úgy látja, hogy éppen „a bérből-fizetésből élők körül lehetne keresni a kispolgárság új oldalát”, nem felejtkezve el természetesen a gazdasági

véritable classes moyenne ... la petite bourgeoisie si l'on veut.” Az ehhez hasonló nézeteket ismerteti és vitatja *Bouvier-Ajam*: 1–2. Megkülönbözteti a középrétegeket és a kispolgárságot *Morazé*, *Bleton*, *Baudelot*–*Establet*–*Malermot* és mások.

¹⁶ *Izard*: 11.

¹⁷ Idézi: *Halbwachs*: 117. Simiand azok közé tartozik, akik a 30-as évek elején a társadalomtörténet művelésének Franciaországban új fejezetet nyitottak. Ld. Soboul szavait: *L'histoire sociale*: 12.

¹⁸ A nehézségek egyik forrása a statisztikai felvételek különbözőségében is rejlik. *François Perroux*: *L'artisanat dans le capitalisme moderne*. Paris. 1938. 4., 7.

¹⁹ *Halbwachs*: 120.

²⁰ *Baudelot*–*Establet*–*Malermot*: 30. *Chilly*: 19. s köv. *Lucien Romier*: *Explication de notre temps*. Paris. 1925. 205. s köv. *Wladimir d'Ormesson*: *Qu'est-ce qu'un Français?* Paris. 1934. 43–44.

²¹ *Bouvier-Ajam*: 7.

életben aktív csoportjairól sem.²² A XX. századi társadalmi változásokat, a középrétegek, a kispolgárság korábbi, „klasszikus” arculatának megváltozását hangsúlyozza az a megállapítás is, hogy egy modern Rastignac akkor is kielégítheti ambícióit, ha havibéres marad, sőt, ez még biztonságot is ad számára.²³

A Centre d'Études et Recherches Marxistes kutatói számos vita és több szerző közös munkájának eredményeként a következő szempontokat ajánlják: „a közös pont, amely a középrétegekhez tartozókat gyakran jellemzi, olyan funkció, szolgálat ellátása, amely közvetítő jellegű a többi ember és a tárgyi világ között.” Ezt az első pillanatban meghökkentető megállapítást az orvosra, ügyvédre, kisiparosra, a kereskedőre vonatkoztatják, aki kérésre-megbízásra végzi munkáját, illetve gondoskodik az áruelosztásról. További általános jellemzőnek tartják, hogy a középrétegek tagjai „függetlenek”, amennyiben nem tartoznak sem az uralkodó, sem az elnyomott osztályokhoz, „jövedelmük nagy része közvetlenül vagy közvetve az extra-profitból származik, mégis, érdekeik különböznek az 'igazi burzsoázia' érdekeitől”. Ez a koncepció szinte teljesen mellőzhetőnek tekinti az életmód vizsgálatát, viszont fontosnak tartja, hogy a középrétegek egyes csoportjai milyen osztálytudattal rendelkeznek, milyen osztályhoz tartozónak vallják magukat. Végül is úgy summázzák felfogásukat, hogy „a marxista kritérium megengedi, hogy egy csoportba vonjunk igen különböző kategóriákat, amelyek kívül esnek az alapvető osztályokon és azokhoz evidens módon nem kapcsolódnak, és hogy ezeket „közép (kategóriáknak) nevezzük”.²⁴

E definíció, úgy vélem, nem minden tekintetben haladja meg a már megismert kísérleteket, s az elméleti általánosítás igényét sem elégíti ki teljesen. Nem hiszem, hogy a középrétegek, a kispolgárság társadalomtörténete mellőzheti az *életmód*, s az ezzel összefüggő kérdések vizsgálatát. Ez a tényező van olyan fontos, ha nem fontosabb, mint az, hogy a középrétegek milyen osztályhoz tartozóknak vallják magukat.

Kevés olyan részletes elemzést találtam, amely elkülöníti a középrétegektől a kispolgárságot és azt önállóan tárgyalja. Ezek között a legfigyelemre méltóbb a már idézett szerzői hármass kötet, amely szintén felteszi a kérdést, most már csupán a kispolgárságot illetően: „Milyen alapon lehet egyetlen kategóriába sorolni azokat az embereket, akik nagyon is különböznek? Ha a kiskereskedő, a szakember, a Galeries Lafayette alkalmazottja, a tanító, a pénzügyi tisztviselő mind 'egyformán' kispolgár, mit jelent akkor az 'egyformán'? ” A közös jegyet úgy látják megtalálhatónak, ha a lehető legpontosabban állapítják meg az egyes rétegek társadalmi magatartásának tipikus tényezőit: a jövedelmet, beleértve annak eredetét, a fogyasztást, a takarékoskosságot, a lakásviszonyokat, a születési arányszámot, a politikai magatartást stb. Nyomatékosan hangsúlyozzák azt a helyes nézetüket, hogy a foglalkozás önmagában véve nem kielégítő klasszifikáló jegy, s rámutatnak arra a nálunk is jól ismert problémára, hogy a rendelkezésre álló foglalkozási statisztikák éppen a nagytőkések osztályát „tüntetik el”.²⁵

A kispolgárság éppúgy heterogén, mint a középrétegek. Különböző csoportjait együttesen az jellemzi, írják, hogy nem kapitalisták abban az értelemben, hogy nem

²² Baudelot–Establet–Malermot: 20.

²³ Bleton: 199., de 133. is.

²⁴ Bouvier-Ajam: 6–7.

²⁵ Baudelot–Establet–Malermot: 17.

rendelkeznek az ipari termelés eszközeivel és közvetlenül gazdaságilag nem nyomják el a munkásságot, direkt módon nem vesznek részt „az extraprofit kizsárolásában”; mégis, ha különböző módon is, de az extraprofitból részesedve élnek (kereskedelmi haszon, állami alkalmazottként szerzett jövedelem stb.). A kapitalista viszonyok között marginális helyet foglalnak el, sem nem kapitalisták, sem nem munkások. E kötet szerzői félreérthetetlenül Marxnak és Engelsnek a kispolgárságra vonatkozó meghatározásából indulnak ki, nyomatékosan hangsúlyozzák az extraprofitból való részesedés arányának fontosságát. Ezen az alapon tartják szükségesnek olyan tényezők vizsgálatbavételét, amelyek egyrészt a XIX. század közepe óta végbement történeti fejlődés produktumai, másrészt a kispolgárság társadalomtörténeti képeinek teljesebbé, részletesebbé tételéhez járulnak hozzá.²⁶

Több kötet foglalkozik a kispolgárság általános jellemzésén túl az egyes csoportok (kiskereskedők, a kisiparosok, az alkalmazottak, a tisztviselő rétegek) sajátosságaival.²⁷ Rámutatnak, hogy a „legtisztább” kispolgári kategóriák meghatározása sem mindig egyszerű, s hogy a társadalomtörténésznek részben gazdaságtörténésznek is kell lennie. Az egyik szerző, aki egyébként helyesen, a két világháború közötti időszak jellegzetes változásának éppen az alkalmazotti-tisztviselői réteg növekedését, ezzel összefüggésben a kispolgárság, a középrétegek karakterének módosulását látja,²⁸ példákkal is megvilágítja a kis-, a közép- és a nagyüzem elhatárolásának nehézségeit. Az üzem vagy vállalkozás, üzlet esetében az ágazatot és technikai színvonalat is tanulmányozni kell, a foglalkoztatottak száma nem feltétlenül perdöntő, hiszen „az, ami a modern vállalatot jellemzi, már kevésbé a munkások száma, vagy az üzleti akciók mennyisége, hanem sokkal inkább a termelés és eladás legújabb technikájának alkalmazása”.²⁹ A kis- vagy középkereskedők kategóriáján belül rendkívüli fontossága van a kereskedelem milyenségének. A gyógyszerészt, mondja egy szerző, senki sem tekinti kereskedőnek, „természetesen” nevezik burzsoának, polgárnak, míg viszont a fűszerest mindenki „csupán” kereskedőnek tartja. Ebben a megítélésben nemcsak az iskolázottság eltérő volta jut kifejezésre.³⁰

Finom megkülönböztetéssel élnek a kispolgárságba sorolt állami, köz- és magántisztviselőket, valamint az alkalmazotti rétegeket illetően. Jellemzőjüknek azt tekintik, hogy míg a kiskereskedő, a kisiparos „önálló”, „független”, addig az alkalmazott és a tisztviselő – némileg hasonlóan a munkássághoz – alárendelt helyzetben van (noha függőségének mértéke és milyensége természetesen nem azonos a munkásokéval).³¹ Más típusú azonban – folytatják az elemzést – az a függőség, amely az államhoz vagy egy sajátos kollektivitáshoz (pl. vasút) kapcsolódik, s megint más az, amelyik magánvállalkozáshoz, magántulajdonoshoz. Az állam befolyásának erősödése, az állami és közszolgálati adminisztráció számbeli növekedése is oda vezet, hogy az állami és köztisztviselőknek

²⁶ Uo. 18. s köv., 31. s köv., 43.

²⁷ Ld. pl. *Perroux*: i. m.

²⁸ *Bleton*: 27–28.

²⁹ Uo. 36–37. Az idézet a 37. lapon. Példáit már az 1945 utáni Franciaországból adja. Így szerinte egy autógyártó üzem 500 munkással kisüzemnek minősül, de egy hanglemezgyár százal – nagyknak.

³⁰ *Colmet Daage*: 26. Foglalkoznak azzal is, hogy jogi vagy gazdasági szempontból eltérő módon értelmezték a kisiparos kategóriáját a két világháború közötti rendelkezések és felmérések. *Perroux*: 6.

³¹ *Halbwachs*: 117. Hivatkozik arra, az NSZK-ban jó néhány éve megtartott konferenciára is, amely a „középosztályal” foglalkozott.

nagyobb a társadalmi presztízsük (noha jövedelmük esetleg alacsonyabb), mint más tisztviselői kategóriáké, s maguk is meg vannak győződve társadalmi szerepük fontosságáról. A tisztviselői csoportok réteg-hovatartozásának megítélésekor mértékadónak azt tekintik, hogy az adott beosztás együttjár-e a kezdeményezés lehetőségével és megvalósításával, milyen felelősség hárul rá. Azt a magas szintű réteget, amely egy-egy üzem, vállalkozás irányítását végzi, tehát felelőssége és kezdeményezési lehetősége a legmagasabb fokú, a burzsoáziával rokonítják.³²

Az alkalmazottak egy része (kereskedelmi, áruházi stb.) nemcsak a „középosztály” más rétegeivel mutat hasonlóságot, hanem a munkássággal is, mivel fizikai munkát is kell végeznie.³³

Az egyes tisztviselői kategóriákat olyan szempontból is megkülönböztetik, hogy az állami, a köztisztviselő biztonságban él, nyugdíja van, míg a gazdasági életben dolgozó ismeri a bizonytalanságot. Az „igazibb” „középosztályi” figurának egyesek éppen az utóbbit tekintik, mivel a burzsoázia jellemzőit (a gazdasági élettel való szoros kapcsolat, kockázatvállalás, takarékoság stb.) sokkal tisztábban őrzi és mutatja, mint a közhivatalnok.³⁴

Nemcsak a tisztviselői, alkalmazotti kategóriáknál keresik a más rétegekhez kapcsolódó vagy azoktól eltérő vonásokat. Úgy vélik, hogy a kisiparos és a kiskereskedő nemcsak elkülönül az ipari munkásságtól és a burzsoáziától, hanem azokkal bizonyos tekintetben rokon vonásokat is mutat. Az ipari munkássággal annyiban, amennyiben maga is részt vesz a termelőmunkában, s a burzsoáziával azért, mert az irányítás, az ellenőrzés, a kezdeményezés feladatát és felelősségét egyaránt neki kell vállalnia.³⁵

Rendkívül impresszívok e francia kiadványok *statistikai adatai*, számsorai, számításai, grafikonjai, amelyek a legváltozatosabb tényezőket és összefüggéseket dokumentálják. Így az összlakosság létszámát és összetételét vizsgálva arra is kitérnek, hogy a népességszaporulat a szükségletek növelése következtében visszahat bizonyos foglalkozási ágak helyzetére, s ezzel a társadalmi struktúra változására.³⁶ Behatóan tárgyalják a városiasodás folyamatát, okait és következményeit.³⁷ Óriási anyagot és igen sok jó szempontot adnak például a polgári családok életmódját 1873–1953 között vizsgáló kötet adatai. A bevétel-jövedelem számítások alapján hét kategóriát állít fel, s e hét, különböző színvonalú család-típust elemzi. A családi költségvetés-vizsgálatok nemcsak az alapvető tényezőket szerepeltetik (lakás, ételmezés, ruházkodás stb.), de elkülönítik a családfő és a családanya kiadásait, a gyerekekkel kapcsolatos költségeket, az ajándékozásra, jótékonyásra kiadott összegeket is. A család-típusokra vonatkozó átlagokat egymás mellé állítva egy évszázad tablóját tárja eléünk e kiadvány. Az egyes család-típusokra vonatkozó statisztikai adatokat kiegészítik „nem hivatalos” forrásokkal: magán-

³² Uo. 118–120.

³³ Uo. 118.

³⁴ Bleton: 132–133.

³⁵ Halbwachs: 117.

³⁶ Carré-Dubois-Malinvaud kötete 1896-tól az 1970-es évekig dolgozza fel a demográfiai, gazdasági adatokat. 1972-es első kiadásukban részletesebb és több adatsort, számítást, grafikont adtak, viszont jóval kevesebb értelmező szöveget. Itt még arra sincs mód, hogy valamennyi szempontjukat és vizsgált összefüggésüket felsoroljam.

³⁷ Morazé: 181. s köv. Bleton: 103. s köv.

levelekkel és naplókkel, háztartási naplóval, amelyekből az életmód illusztrálására nyernek adatokat.³⁸ Más szerző az egész rétegre vonatkozó képet egy család bemutatása révén teszi életszerűvé.³⁹

A több korszakon átívelő s a gazdasági viszonyok változására figyelő elemzések megvilágítják a kispolgárság egyes rétegein belül és egymáshoz való viszonyukban végbe ment változásokat is. Keresik a magyarázatot pl. arra, hogy miért képes inkább fennmaradni az a kisiparos, aki maga vagy családjával dolgozik, s miért fogy éppen a nála valamivel jobb gazdasági pozícióban levő, több alkalmazottat foglalkoztató, közepes jellegű műhelyek és üzletek száma? Mindez mennyiben módosítja az egész kispolgárság, illetve a középrétegek portréját?⁴⁰

Mivel a kispolgárság, a középrétegek egyik jellemző tulajdonságának a takarékos-ságot, vagyis azt tekintik, hogy jövedelmét nem éli fel teljes egészében, hanem különböző okokból és célokból (beruházás, fejlesztés, biztonsági tartalék) egy részét félreteszi, elemzik a takarékosági szokásokat s ezek 1914 előtti és utáni változásait, következményeit, társadalmi hatásán túl a gazdasági életre való visszahatását.⁴¹

Nem csekély teret szentelnek a kispolgárság, a *középrétegek politikai, társadalmi szerepének* és tevékenységének, bár ezzel kapcsolatban találhatunk általánosságokat és túlértékelést is. A polgárság és a szabadság eszméjének összekapcsoltságára vonatkozó ismert axióma szerepeltetése és értelmezése is rejt azonban magában figyelemre méltó részleteket, amelyek a „szabadság” nem politikai oldalaira vetnek fényt és e fogalom értelmezését mutatják meg.⁴² Adatszerűen tárgyalják azt is, hogy a kiskereskedő, a kisiparos, a tisztviselő, az alkalmazott rendelkezik-e szakmai érdekvédelmi- vagy szakszervezettel; az milyen jellegű, abban milyen arányban s hogyan vesz részt; e szervezetek hogyan viszonyulnak a munkásság hasonló szervezeteihez stb.⁴³

Számba veszik, hogy az urbanizáció, az életkörülmények általános *modernizálódása* (pl. a kötelező, 14 éves korig tartó oktatás bevezetése 1936-ban) nemcsak a társadalom szerkezetére, egyes rétegek szerepének, súlyának növekedésére vezet, hanem az életmód alakulását tömegméretekben s az egész társadalomra vonatkozóan befolyásolja. Úgy látják, hogy a XX. században veszt korábbi jelentőségéből a jövedelem eredete, közelít

³⁸ *Perrot* kötete alig tartalmaz szöveget, érdeme és hasznossága az adatok összegyűjtésében és rendkívül sokoldalú számításaiiban van. Anyaga több monográfia alapját is képezheti. Az 1920–1940 közötti évekre szerényebb keretek között hoz számításokat, kifejezetten a kispolgárságra, *Morazé*: 198. s. köv.

³⁹ *Chilly*: 39. s. köv.

⁴⁰ *Morazé*: 202. s. köv. *Bleton*: 33. s. köv.

⁴¹ *Bleton*: 78. s. köv. *Perrot* is külön fejezetet szentel a takarékoságnak. Arra is rámutatnak, hogy a takarékoság elsősorban a gazdasági életben aktívan résztvevők sajátja, az állami- és köztisztviselőnél nem jellegzetes.

⁴² *Baudet–Estabiet–Malermet*: 30. s. köv. arra az ellentmondásra hívja fel a figyelmet, hogy a kispolgárság progresszív politikai nézetei (köztársaság, általános választójog, laicizmus stb.) hogyan párosulnak társadalmilag és gazdaságilag – mint írják – reakciókkal, amelyek a kapitalizmus fenntartására irányulnak. *Colmet Daage* viszont azt hangsúlyozza, hogy a polgárság szabadság ideálja nem feltétlenül politikai természetű, hanem a szabadgondolkodást, „az élet berendezésének szabadságára” vonatkozó igényt, a szellem nyitottságát, toleranciáját is jelenti. 30. s. köv.

⁴³ *Perroux*: 10. s. köv. *Halbwachs*: 139. s. köv. Az alkalmazotti, tisztviselőrétegek szervezeteivel talán még többet foglalkoznak, mint a kereskedőkével, iparosokéval.

egymáshoz a köz-, a magántisztviselő és a bér munkás egyes rétegeinek jövedelme. A több keresővel rendelkező munkáscsaládok jövedelme eléri vagy akár meg is haladhatja egy kis- vagy középpolgári család jövedelmét. A mód viszont, ahogyan s amire költekeznek, továbbra is jellemző. A munkáscsalád, állapítják meg, ha életviszonyainak bizonyos területén képes is „polgárosodni” a két világháború közötti Franciaországban, mégsem veszíti el munkás jellegét. Ha a középrétegek egyes csoportjainak jövedelme közelebb is került egymáshoz, esetleg azonossá vált, ez nem tüntette el az életvitelben mutatkozó különbségeket.⁴⁴ Fokozott figyelmet kell tehát fordítani az olyan tényezőkre, mint szokások, az életvitelt is befolyásoló politikai meggyőződés, kultúra, divat stb. Az életmód kifejezésre juttatja nem kis mértékben azt is, hogy egy réteg hova szeretne tartozni és tényleges elkülönítést is teremt. A kezdő fiatal köztisztviselő, aki nem keres többet, mint egy alkalmazott, életmódjával mégis azt fejezi ki, hogy ő a „középosztály” tagja. De felhózzák annak a vasúti alkalmazottnak a példáját is, aki életét – szakmája következtében – munkásként tölti el, nyugdíjazása után kis boltot nyit, vagy műveli kertjét, vagy valamilyen üzemben felügyelői állást vállal, s ha nem is a „középosztály”, de legalábbis a kispolgárság tagjának tekinti magát.⁴⁵

A vizsgálatok arra is kiterjednek, mit olvasnak, milyen újságot vesznek, melyek a körükben népszerű színházi darabok és filmek, sőt azt is bevonják a társadalomtörténeti leírásba, hogyan jelenik meg a középrétegek egy-egy jellemző alakja az irodalomban. Az életmódhoz, az életvitelhez tartozónak tekintik azt is, hogyan öltözködtek az egyes rétegek, s így megtudhatjuk – többek között –, hogy „egyes bankigazgatók még 1920 körül is megkövetelték, hogy alkalmazottaik keménykalapot hordjanak”.⁴⁶

Végül is úgy tűnik, hogy a kispolgárságra, a középrétegekre vonatkozó munkákban a marxi társadalomelemzés elemei keverednek – szerzőnként, kiadványonként változó mértékben – a polgári szociológia és társadalomtudományok gondolatmenetével, társadalmi struktúra-modelljével. Az elméleti bizonytalanság és tisztázatlanság a középrétegek, a kispolgárság meghatározásában, egymáshoz való viszonyának megítélésében szinte általánosnak mondható. Ennek ellenére, a francia kiadványok igen gazdag anyagot adnak, módszertani szempontból is figyelemre méltóak témához-közelítéseik és számításai; elemzéseik legtöbbször életszerűek, szemléletesek és dinamikus feldolgozásra törekcszenek. Nagymértékben érződik azonban, hogy főleg szociológusok és más rokontudományok képviselői, nem pedig történészek a szerzők, mert éppen ez a dinamizmus, a mozgás érzékeltetése tűnik még mindig gyengébb pontnak. A kispolgári rétegek származása, eredete, gyermekeik pályaválasztása, házassági szokásaik, a növekvő számú alkalmazotti, tisztviselő réteg utánpótlási bázisa, általában a mobilitás és iránya kevésbé vonja magára a szerzők figyelmét.⁴⁷

E munkák arra a már ismert tényre is utólag rávilágítanak, hogy amikor a francia társadalomtörténész kispolgárságról beszél, s azt statisztikai-népességi adatokkal is bemutatja, csak részben gondol arra a társadalmi rétegre, amelyet a mi hazai – azt is

⁴⁴Bleton: 103. s köv., 141. s köv.

⁴⁵Uo. 149. s köv., 205. s köv.

⁴⁶Uo. 191.

⁴⁷Ld. pl. *Georges Bertier*: L'orientation professionnelle de la jeunesse bourgeoise. Paris. 1940 kötetét, mely témája miatt ritkaságszámba megy, noha távol áll attól, hogy kimerítse.

mondhatjuk: közép-kelet-európai történelemből kiszűrt – kispolgár fogalmunk takar. A franciaországi viszonyoknak megfelelően pl. a kisiparos kategóriába azokat sorolják, akik 10 munkásnál kevesebbet foglalkoztatnak.⁴⁸

Talán merésznek tűnik a megállapítás, de úgy vélem, hogy a XX. századi, a két világháború közötti társadalomtörténet terén a magyar kutatók nincsenek lemaradva francia kollégáikhoz mérten. Elméleti kérdések terén nagyobb biztonsággal és eredményesebben mozognak, mert munkájuk a marxi osztályfogalomra, társadalomelemzésre épül. Nálunk maguk a történészek is növekvő érdeklődést mutatnak e korszak iránt s már eddig is megjelent több figyelemre méltó tanulmány, a szociológusok, statisztikusok pedig megkezdtek a több periódusra kiterjedő adatsorok összeállítását és értelmezését. Ha számba vesszük a két világháború között publikált kiadványokat is, amelyek semmiben sem maradnak el a francia polgári szerzők munkáitól, esetleg még felül is múlják őket anyagukkal, még inkább indokoltnak látom fenti nézetemet. Néhány és nem mellékes kérdésben gondjaink közösek (az egyes társadalmi csoportoknak rétegekbe, osztályokba sorolása stb.). Azt a tanulságot azonban nagyon is le kellene vonnunk, hogy nagy statisztikai anyagot, szerteágazó forrásokat, szélesen értelmezett életmódot feldolgozni és bemutatni legsikeresebben nem annyira a magányos kutató, mint a kis *kutatócsoport* képes, amelyből nem hiányzik a matematikus, a programozó. Szakmailag igényes társadalomtörténet ugyanis, úgy vélik, s ebben teljesen egyetértek francia kollégáinkkal, már aligha művelhető „homéroszi” módszerekkel.

⁴⁸ *Bleton*: 38. Itt említi azt is, hogy Franciaországban az „artisanat” kifejezés, immár modern szociális-gazdasági tartalommal, s egyben a deklasszáció jelző melléközöngével, 1920-tól terjed el.

BÖLÖNY JÓZSEF

Hibás adatok – téves következtetések

Egy szokatlan sorrendi eltérés folytán kerültünk abba a helyzetbe, hogy összefüggő képet nyerhetünk *Magyarország története* kerekén egy századának a közelmúltban lezárt szakaszáról az utóbbi öt évben megjelent két összefoglaló munka alapján.

Legutóbb látott ugyanis napvilágot elsőként a nagyszabású *Magyarország története* tervbe vett tíz kötete közül a VIII. kötet, amely az 1918–1944. évek eseményeit tárgyalja és ezzel *időrendben* pontosan kiegészíti az ugyancsak *Magyarország története* című egyetemi tankönyv 1972-ben kiadott IV. kötetét, mely az 1849–1918-ig terjedő időszak történetét ismerteti.

Az ezzel elének tárt évszázad eseményeinek tárgyalása habár kellő távlatból, de még mindig lehetőséget nyújt arra, hogy rávilághassunk a korszak eseményeinek részben helytelen közjogi megítéléséből és a helyenként hibás vagy hiányos adatokból leszűrt téves következtetésekre. Meg kell ragadnunk erre ezt a mostani alkalmat, egyrészt, mert ezzel elkerülhetjük a hibák és tévedések tovább „öröklődését”, munkáról munkára ismétlődését, másrészt pedig ma még megvan a lehetősége a tárgyalt korszak közjogának és közjogi irodalmának a kialakításában is részt vett mélyreható ismeretében, úgyszintén az elsősorban a korszak utolsó negyedéhez fűződő személyes kapcsolatok révén rávilágítani a helyes összefüggésekre és ebből levonható következtetésekre.

E két összefoglaló munka mellett és azok kiegészítéseként röviden kitérek a tárgyalt száz év kisebb időszakaival foglalkozó egy-két monográfia hibás és hiányos adatokból vont téves következtetéseire is.

*Magyarország története IV. 1849–1918**

„Október 6-án . . . végezték ki . . . a magyar hadsereg 13 tábornokát: . . . Lázár Vilmost . . .”
Helyesen: . . . a magyar hadsereg 12 tábornokát . . . és Lázár Vilmos ezredest . . .
(Ami a közbeszédben szószálhasogatásként tűnhet, egy egyetemi történelmi tankönyvben csak a meglevő ismeretek szabatos kiegészítése.)

„1853-ban a Balázsfalvára helyezték” (fogarasi görög katolikus) „püspökséget érsekség rangjára emelték és . . . felszámolták az esztergomi hercegérsekségtől való függését . . .” (28. l.).

Helyesen: . . . felszámolták az esztergomi érsektől való függését . . .

1. „Hercegérsekség” nem létező fogalom. Van püspökség és érsekség, azaz: *egyházmegye* és *főegyházmegye*.
2. Az utóbbiak élén állott egyes érsekek *hercegek* címet kaptak, így pl. a bécsi érsekség vagy helyesebben főegyházmegye élén álló bécsi hercegek.
3. „Az esztergomi hercegérsekség” kétszeres tévedés. Ti. az „esztergomi hercegek” cím sem volt soha használatos.
4. Az esztergomi érsek szintén kapott ugyan hercegi címet, ezt azonban nem érseki minőségében használta, hanem mint *Magyarország prímása*. Címe tehát azóta esztergomi érsek, Magyarország *hercegprímása* volt.

*Az időközben megjelent 2. kiadás egyes hibákat javított (így a 156. old., 159. old. – részben hibásan –, 160. oldal 3 helyén).

5. Egy „érsekségtől” márcsak azért sem függhet egy püspökség – tehát a fogarasi sem –, mert amaz *ugyanolyan egyházmegyét jelent*, mint ez, csak magasabb rangút, de minden alávetettségi vonatkozás nélkül.
6. A főegyházmegyétől (érsekségtől) függetlenül van azonban *érseki tartomány* is. Erről van itt szó!
7. Az érseki tartományt az érsek (nem érsekség!) suffraganus püspökeinek egyházmegyéi alkotják, beleértve magát az érseki főegyházmegyét is.
8. Az esztergomi érseki tartományhoz tartozott korábban a fogarasi görög katolikus egyházmegye is, bizonyos egyházkormányzati függőséggel, mindaddig, amíg püspökét érseki rangra nem emelték, s ezzel ő maga nem került egy új érseki tartomány élére.
9. Az 1868 : XXXIX. tc. a fogarasi görög katolikus püspökséget „gyulafehérvári görög katolikus metropolia” néven emelte érsekségre.

„(Aggályos pontossággal szabályozták, hogyan kell csökkenteni a szavazás előtt az egyik delegáció létszámát, ha történetesen a másik – távolmaradás folytán – csonka lenne. Ugyanakkor a kiegyezési mű egyik nevezetes közjogi hiányosságának bizonyult annak szabályozatlansága, mi történjék, ha a delegációk közös szavazása során szavazategyenlőség alakul ki. Ez a jogi hézag abszolutisztikus befolyás érvényesülésének nyitott utat.)” (129. l.).

Téves értelmezése a törvénynek!

1. *A szavazategyenlőség nem nyitott utat abszolutisztikus befolyás érvényesülésének*, mert az együttes szavazással eldöntendő kérdést *semmiféle kívülálló tényező nem dönthette el*, így *maga az uralkodó sem!*
2. A további szabályozás hiánya *sem minősíthető közjogi hiányosságnak*, mert szavazategyenlőség esetén *tovább folyhat*, illetve ismétlődhet *az eljárás*: vagy el tudja oszlatni a két delegáció a közöttük felmerült véleménykülönbséget három újabb írásbeli üzenetváltással, vagy ha ezek is eredménytelenek maradnak, ismét közös szavazásra kerülhet a sor, most már minden bizonnyal *változott összetételű együttes ülésen*.
3. Az újabb üzenetváltások korántsem tekinthetők már eleve sikertelennek, mert a szavazás eredményéből mindkét delegáció láthatta, hogy újabb szavazás esetén kizárólag a véletlen fog dönteni; tehát *előnyösebbnek találhat bizonyos mértékű engedményt* s ezen a réven megegyezést, mintsem esetleg a másik fél álláspontjának teljes egészében történő érvényesülését.
4. Ha pedig mégis újabb közös szavazásra kerülne sor, mások fognak hiányozni, s másokat fognak kisorsolni; elképzelhető tehát, hogy az egyik oldal nyer legalább egy szavazatot a másik oldalról, márcsak a szavazás eredményessége érdekében is.
5. Ezt a vélt közjogi hiányosságot annál kevésbé tekinthetjük jogi hézagnak, mert *minden további szabályozás valóban „abszolutisztikus befolyás érvényesülésének” nyitna utat*. Szavazategyenlőség esetén nem dönthetne ugyanis az elnök, mert az elnöknek is szavaznia kell, másképp a saját bizottsága már eleve kisebbséget alkotna. De nem dönthet azért sem, mert ezzel a második szavazatával már megsértené a paritás elvét. Egy ilyen szabályozás már az üzenetváltások során is megmerevítene annak a bizottságnak az állásfoglalását, amelynek elnöke következnie soron az együttes ülésen az elnöklésben. Sorshúzással el lehet dönteni egy személyes kérdést (választás eredményét), de nem két ország közös ügyeit, illetve azok kezelésének módját. További lehetőség pedig csak az uralkodó döntése, ami vagy csakugyan abszolutisztikus befolyást érvényesítene, vagy legalábbis ennek látszatát kelthetné.
6. Mindezekből azt is megállapíthatjuk, hogy a szavazás körülményeinek szabályozását nem tekinthetjük „aggályosan pontosnak”, mert enélkül nem lenne biztosítható a paritás, márpedig helyesen állapítja meg a törvény: „*a paritás elvének gyakorlati alkalmazása mindkét félnek érdekében éppen a szavazásnál legfontosabb*” (1867: XII. tc. 35. §).

A kiegyezésben „Kimondták, hogy nem csupán a miniszterelnököt, hanem az egyes minisztereket is az uralkodó nevezi ki. Az uralkodó jogot nyert arra, hogy az országgyűlést bármikor elnapolja, sőt feloszlassa . . . s ami a legsúlyosabban esett a latba, köteles volt a kormány minden törvényjavaslatot parlamenti bemutatása előtt, a törvénytörölő rendeletek tervezeteit pedig kibocsátásuk előtt az uralkodó előzetes jóváhagyásának alávetni” (130. l.).

1. A kiegyezésben ugyan valóban „kimondták, hogy nem csupán a miniszterelnököt, hanem az egyes minisztereket is az uralkodó (helyesebben: a király) nevezi ki”, ez azonban *a 48-as szabályozáson érdemlegesen mitsem változtatott*. Az 1867: VIII. tc.1. §-a szerint: „A miniszterelnök előterjesztésére, annak miniszterétársait Ófelsége nevezi ki.” Az 1848: III. tc. 12. §-a szerint: „Miniszterétársait legfelsőbb megerősítés végett az elnök teszi javaslatba.” Tehát *mindkét szabályozás szerint a miniszterelnök csak javasol*, vagyis előterjeszt és a király dönt: megerősít, illetve kinevez. *Korábban sem a miniszterelnök nevezte ki tehát a minisztereket*, királyi megerősítés nélkül nem volt miniszter. A kinevezés pedig továbbra is csak miniszterelnöki előterjesztésre történhetik.
2. Az uralkodó (helyesen: a király) az országgyűlés elnapolására, sőt feloszlására *nem a kiegyezésben nyert új jogot*, hanem *arra már az 1848: IV. tc. 5. §-a feljogosította!*
3. Végül „ami a legsúlyosabban esett a latba”, az *sem jelentette a legcsekélyebb sérelmet vagy hátrányt sem!* Az uralkodó (a király) részére az „előzetes jóváhagyás” (előzetes szentesítés) *nem biztosított* ugyanis új jogot vagy hatalmi túlsúlyt, mert a szentesítés megtagadásának kétségtelen joggal mindenképpen élhetett volna. Az előzetes szentesítés mindössze ezt zárta ki elméletileg majdnem biztosan, gyakorlatilag pedig teljesen. Ezzel mérhetetlen bonyodalmaknak és a politikai helyzet felborulásának vehette elejét.

„Állandó tagjai voltak” – ti. a közös minisztertanácsnak – „a közös miniszterek, rendszerint meghívták a két ország miniszterelnökét, ezenkívül a szükséghez képest a napirenden levő ügyek szakminisztereit, a hadsereg vezető személyeit.

A közös miniszterek felelőssége a delegációk előtt gyakorlatilag nem érvényesült, felelősek voltak viszont az uralkodónak.

Különösen kiemelkedő szerep jutott a külügyminiszternek . . . Közös miniszterelnök nem lévén, a császári hagyományoknál fogva a külügyminiszter volt a közös minisztertanács elnöke . . . A három közös miniszter közül a kialakult gyakorlat szerint az egyik (többnyire a pénzügyminiszter) mindig magyar volt.

A külügyi apparátusban a magyarok aránya a századfordulón mintegy 30%-ot tett ki, de ezek jelentős része csak magyar nevű volt, az aulikus csoport tagja. A közös hadsereg vezetésében a magyarok aránya csak 5–6%-ot tett ki” (135–136. l.).

1. A közös minisztertanács állandó tagjai nemcsak a közös miniszterek voltak, hanem a két miniszterelnök is! Nemcsak hogy „rendszeresen meghívták” őket, hanem a külügyminiszter akadályoztatása esetén *ők elnököltek* felváltva a közös minisztertanács ülésein! Tehát a külügyminisztert az elnöklésben *rendszerint nem egy másik közös miniszter helyettesítette*, hanem valamelyik miniszterelnök.
2. A közös miniszterek felelőssége a delegációk előtt *éppoly kevésbé érvényesült, mint a magyar minisztereké* az országgyűlés előtt. Gyakorlatilag az utóbbira sincsen példa!
3. Ez azonban csak a jogi felelősségre áll. A politikai felelősséget az országgyűlés, elsősorban a képviselőház éppúgy érvényesíthette és érvényesítette a miniszter, illetve a kormány lemondásának kikényszerítésével (bizalmatlansági szavazat), mint a király az elbocsátással (lemondásra felszólítással). *Bizalmatlanságot a delegációk is szavazhattak* (persze csak egyetértéssel vagy együttes ülésben).
4. A külügyminiszter nem „a császári hagyományoknál fogva” volt a közös minisztertanács elnöke, hanem a kinevezési kéziratban erre esetenként *kapott megbízatásánál fogva*.
5. A közös hadügyminiszter *sohasem volt magyar*; tehát „az egyik (többnyire a pénzügyminiszter) mindig magyar volt” egyébként helyes megállapításnak a zárójelben levő része pontosabban fogalmazva: *(a pénzügyminiszter vagy a külügyminiszter)*.
6. A külügyi apparátusban jóval nagyobb volt a magyarok részvételi aránya, mint 30%. A magyar nevek mind magyarok voltak, az egy Kálnoky kivételével, aki ugyan székely eredetű ósrégi család sarja volt, nagyatyja még Torda megye főispánja s csak a még Erdélyben született atyja alapította meg a család morvaországi ágát, – mégsem tekinthető már magyarnak. A magyarok között voltak azonban idegen nevek is. A „magyar” minőségnek nem az a kritériuma, hogy „az aulikus csoport tagja”-e valaki, avagy sem.

7. Szemléltető példa a magyarok részvételére a legkiemelkedőbb posztokon – bár a századforduló után egy évtizeddel, de lényegében ez volt a korábbi helyzet is – a világháború kitörésének időpontja, amikor is a magyarnak számító Berchtold külügyminiszter mellett (kit egyébként rövidesen a magyar kormány egyik tagja, Burián váltott fel) *az öt európai nagyhatalomnál* (a hármas szövetség és a hármas antant tagjainál) *akkreditált osztrák–magyar nagykövetek között négy volt magyar*: Szécsen párizsi, Szapáry szentpétervári, Szögyény-Marich berlini és Mérey quirináli nagykövet (kiknek családneve is ősidők óta magyar volt), *az ötödik* pedig, az osztrák Mensdorff-Pouilly londoni nagykövet az egyik legprominensebb magyar államférfinak, *Apponyi Albertnek a sógora*. Magyar volt az akkor még szintén nagyhatalomnak számító Törökország fővárosában akkreditált konstantinápolyi, úgyszintén a washingtoni nagykövetünk is. A követek között is számos magyar volt, az volt a közös külügyminisztériumi első osztályfőnök (államtitkár) is.
8. *A közös hadsereg vezetésében is jóval nagyobb volt a magyarok aránya 5–6%-nál* (pl. a hadtestparancsnokok tekintélyes hányada volt magyar), bár kétségtelen, hogy itt mélyen a paritás alatt maradt.

„A horvát . . . autonóm kormány három osztályfőnökből állt, élén a bánnal, akit a magyar miniszterelnök ajánlására nevezett ki az uralkodó.” (145. l.)

Helyesen: . . . élén a bánnal, akit a magyar miniszterelnök *előterjesztésére és ellenjegyzésével* nevezett ki a király. (Az összes többi kinevezés a horvát–szlavyon–dalmát tárca nélküli miniszter és a bán együttes ellenjegyzésével történt.)

„1870-ben . . . a vatikáni zsinat a pápa követelésére kimondta a 'pápai csallhatatlanság' dogmáját . . . A kormány a vatikáni lépésre a placetum regium felújításával válaszolt, mely évszázados gyakorlat szerint az egyházi javadalmak betöltését, a pápai bullák kihirdetését a király jóváhagyásához kötötte” (156. l.).

1. Nem a „pápai csallhatatlanság”, hanem a pápai *csallkozhatatlanság* dogmáját (infallibilitas magyarul csallkozhatatlanság).
2. *A placetum regium* (jus placeti) *nem téveszthető össze a főkegyúri joggal* (jus supremae patronatus)!
Évszázados gyakorlat szerint nem „a király jóváhagyásához kötötte a placetum regium . . . az egyházi javadalmak betöltését”, hanem *az egyházi javadalmakat a király töltötte be* (nem pedig az ő jóváhagyásával másvalaki), függetlenül a placetum regiumtól, *az apostoli király főkegyúri joga alapján*.
3. A placetum regium, azaz *királyi tetsvényjog* nemcsak a pápai bullák kihirdetését kötötte a király „jóváhagyásához” (helyesen: engedélyezéséhez), hanem *az egyházi főhatóságok* (pápa, zsinat) *összes határozatainak vagy rendelkezéseinek a kihirdetését*. (A konkordátumtól 1870-ig, tehát 15 évig nem gyakorolta ezt a jogát a király.)

„Tisza . . . Júniusban kettéválasztotta Baross földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumát, földművelésügyi miniszternek . . . Szapáry Gyulát tette meg” (252. l.).

1. *Baross sohasem volt földművelés* (helyesen: földművelés-), *ipar- és kereskedelemügyi miniszter*.
2. *Földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter* az átszervezés időpontjában éppen *Szapáry Gyula volt*.
3. Szapáryt tehát nem „tette meg” akkor Tisza földművelésügyi miniszternek, hanem *továbbra is az élén maradt* az ezen a néven tovább működő *minisztériumának*.
4. A minisztériumot *nem választotta ketté* Tisza, hanem az ipar- és kereskedelemügyeket Baross minisztériumához csatolta. Az utóbbinak nem hoztak létre külön minisztériumot.
5. *Baross ti. addig a közmunka- és közlekedésügyi minisztérium élén állott*, az átszervezés után *továbbra is megmaradt minisztériuma élén*, melynek új neve *kereskedelemügyi minisztérium* lett.
6. Tehát *átszerveztek két minisztériumot*, de mindegyik élén *megmaradt a korábbi miniszter*.

„1871 elején sikerült megbuktatni a gyűlölt Rauch bánt. Helyét egy másik magyarón nagybirtokos, Bedekovic Kálmán foglalta el.” (262. l.)

1. *Magyarón? !* Egy horvát tankönyvben mégcsak hagyján, de magyarban?
2. *Komori Bedekovich Kálmán* azonban *magyar volt*; tehát márcsak azért sem lehetett „magyarón”, sőt mégcsak magyarbarát sem. A magyar miniszteri székét cserélte fel a báni méltósággal. Később újra magyar miniszter volt 13 éven át, haláláig.
3. Nevét még a kötet függelékében levő miniszteri jegyzék is magyarul írja (a sok horvátul írt *magyar miniszter* neve mellett). Csak itt szerepel a neve horvát ortográfiával írva (még Damjanichot sem írjuk Damjanicnak!).

„Wekerle . . . nem született sem nemesnek, sem nagybirtokosnak, de végül azzá lett. Ezer holdat meghaladó földbirtokot szerzett, mintagazdaságot szervezett, nemesi politikus családból nősült” (288. l.).

1. *Wekerle nem kapott nemességet*, tehát nem lett azzá. Felesége nemessége nem szállhatott át rá. A házassága semmi különös előnyt nem jelentett, apósa csak a 72 főispán egyike volt. Nem Wekerle lett miniszter a felesége révén, hanem a felesége, parnói Molnár Gizella lett palotahölgy a férje révén 1906. nov. 20-án, mint az akkor már másodízben miniszterelnök felesége.
2. Nagybirtokosnak legfeljebb posztumuszként „születhet” valaki, ahogyan pl. XIII. Alfonz született spanyol királynak. A nagybirtokot általában örökölte az illető, ha nem maga szerezte.

„. . . a magyar származású közös pénzügyminiszter, báró Burián István . . .” (467. l.).

Burián nem „magyar származású” volt, hanem *magyar*. A magyar kormány tagságát váltotta fel később a közös külügyminiszteri székkal.

„. . . A Ballhausplatzon is személycsere ment végbe. A személycsere ez alkalommal nem politikai okokból következett. Aehrenthal ugyanis 1912 februárjában elhalálozott. Utódát illetően a választás gróf Leopold Berchtoldra esett” (525. l.).

1. *A személycsere azonban még Aehrenthal életében következett be!* Aehrenthal ti. gyógyíthatatlan betegsége (fehérvérűség) miatt lemondott. *Az uralkodó február 17-én elfogadta lemondását, felmentette őt, s egyidejűleg Berchtoldot kinevezte utódjául. Aehrenthal ezt követően még aznap (!!) meghalt.*
2. A magyarnak számító Berchtold nevét *kettős okból* írhatjuk csak magyarul: *Berchtold Lipót gróf*. De enélkül sem lehetne vegyesen írni, magyarul és németül.

„az osztrák–magyar fővárosban is fejvesztettség lett úrrá. . . . Az osztrák–magyar fővárosban tovább érelődött az elhatározás . . .” (530. l.).

Osztrák–magyar főváros nem volt! Csak a Monarchia két államának volt külön-külön fővárosa; a delegáció is felváltva ülésezett Bécsben és Budapesten. (Bécs csak az abszolutizmus idejében volt „birodalmi főváros”.)

A tankönyv függelékében ismertetett magyar kormányok, közös miniszterek és horvát bánok jegyzékében foglalt nagyszámú komoly hiba és tévedés helyes adatait a már megjelent és még megjelenés előtt álló külön munkáim tartalmazzák, ezekre tehát itt nem térek ki.

*

Az ebben a tankönyvben tárgyalt dualizmus korának egyik legkritikusabb időszakával foglalkozik Dolmányos István *A koalíció az 1905–1906. évi kormányzati válság idején* című monográfiájában:

„Kossuth közvetlen személyes levelezést folytatott a miniszterelnökkel” (Tisza Istvánnal), „február 14-i levelében, amelyben barátjának szólította Tisza Istvánt . . .” (29. l. 9. lábjegyzet)

1. A közvetlen személyes érintkezés és levelezés természetes volt a pártvezérek között, függetlenül a politikai ellentéteiktől.
2. Az idézett sablonos megszólításnak hangsúlyozott kiemelése téves következtetés levonására nyújthat alkalmat. A „Tisztelt Barátom” vagy akár „Kedves Barátom” általános, sablonos,

elkerülhetetlen és minden jelentőség nélküli megszólítása volt az olyan leveleknek, melyeknek írója tegeződött a címzett, mélyebb baráti viszony nélkül. Ugyanakkor politikai ellenfelek vagy akár ellenségek is lehettek, nem sérthették azonban meg egymást a bevett udvariassági formulák mellőzésével. Nemcsak a vezető politikusok tegeződtek, hanem általában a képviselők (igen csekély kivétellel), tehát uramnak, gróf úrnak, vagy kegyelmes uramnak nem szólíhatta Kossuth Ferenc Tiszát, annál kevésbé, mert korban és rangban egyenlő szinten állottak. Bizalmasabb barátság híján keresztneven sem szólíhatta. Kettőjük viszonya távol állott a barátságtól, függetlenül a levelezésükben használt udvariassági formulától.

„*A Fejérváry-kormány megalakulása*” alcím (51. l.) alatt közvetlenül:

„Burián István közös pénzügyminiszter május 18-án Budapesten folytatott eszmecserét a katonai követelésekről . . .” (52. l.).

Nem lett volna érdektelen annak megemlézése, hogy a Fejérváry miniszterelnöki kinevezését megelőző hónapban, amikor már az ő személyére terelődött a figyelem (vö. alább 53. l.), a tárcájához nem tartozó politikai kérdésekben Budapesten, tehát székhelyén kívül, tárgyalásokat folytatott közös pénzügyminiszter (akit 5 évvel korábban bárói rangra is emeltek) *Fejérváry veje volt!*

Ez a közeli rokon kapcsolat ti. sok mindent megmagyaráz, tisztáz, illetve helyesebb színben tüntet fel.

„. . . a királyi testőrség kapitányára, a 'darabont' Fejérváry Géza báró személyére terelődött a figyelem” (53. l.).

Helyesen: a magyar királyi darabont testőrség kapitányára. A kettő nem azonos! Fejérváry 1905-ben az akkor felállított magyar királyi *darabont* testőrség kapitánya volt (a „darabont” jelzőjének is ez a magyarázata) és csak 1912. december 13-án nevezték ki a *magyar* királyi testőrség kapitányává. A Mária Terézia idejében ott szolgált testőrírók révén is jól ismert *magyar testőrség* kapitánya magyar közjogi méltóság: zászlósúr volt, a kisebb zászlósok sorába tartozott. 1905-ben ezt a tisztséget még Esterházy Alajos herceg töltötte be, kinek utóda lett 1912-ben Fejérváry. (Osztrák darabont testőrség már korábban is volt.)

„Családját évszázados zavartalan hűség kötötte a dinasztiahoz. Ifjúkorában nem is tudott magyarul. Amíg Fejérváry katonatisztként szolgált – tulajdonképpen osztrák tiszt volt. Mint magyar honvédelmi miniszter 1884-től 1903-ig . . .” (54. l.).

Az első mondat üres szólal, minden jelentőség nélkül. Az ellenkezője talán érdemes lenne a kiemelésre, de az, hogy *katonatiszti* családját és őseit hűség kötötte a dinasztiahoz (helyesebben a mindenkori uralkodóhoz), egy miniszterelnöki kinevezésnél igazán nem tarthat számon külön hangsúlyra. Ugyanaz a király első magyar miniszterelnökévé azt az Andrássyt nevezte ki, akit 1851-ben in contumaciam halálra ítélték és 1852-ben in effigie felakasztottak az ő nevében! Az ilyen *ellentét* kíván kiemelés!

A második mondatban foglalt megállapításnak természetes magyarázata van. Nem lévén adatom az ellenkezőjére, elfogadom, hogy Fejérváry ifjúkorában „nem is tudott magyarul”. Nem lepődhetünk azonban meg ezen sem, ha figyelembe vesszük, hogy a csehországi Josefstadtnban született, ahol atyja parancsnokló tábornok volt, német iskolákat és intézeteket végzett. Annál szebb, hogy a hadsereg német vezényleti nyelve mellett is pótolta ezt a hiányt, olyannyira, hogy későbbi politikai ellenfelei sem vethették szemére, hogy nem tud magyarul.

A harmadik mondatban foglalt megállapítás azonban már tökéletesen téves; téves lenne tehát ebből bármilyen következtetés levonása. Fejérváry ugyanis *nem volt* „tulajdonképpen” sem osztrák tiszt. Beszéljenek a tények: Már hadnaggyá kinevezése is az 52. sz. *magyar* gyalogsorezredhez történt 1851. augusztus 14-én; később éveken át teljesített szárnysegédi szolgálatot a király mellett (a koronázáson is), majd alezrederi kinevezésekor a *budapesti* 32. sz. gyalogezeredhez lett berendelve csapat-szolgálatra 1868. október 28-án, a *pozsonyi* 72. sz. gyalogezered tartalékpáncsnoka volt 1870. november 3-tól, a *magyar honvédség* tényleges állományába való áthelyezés mellett a *pozsonyi* 15. *honvéd* dandár ideiglenes parancsnokságával megbízva 1872. október 26-án, ezredessé kinevezve a 61. *honvéd* zászlóalj létszámába való beosztással 1872. október 27-én, végül honvédelmi minisztersége (1884–1903) előtt *honvédelmi minisztériumi államtitkár* is volt 1872. december 16-tól, tehát *12 éven át!* Összesen 31 évig volt tehát egyfolytában vezető szerepe a *magyar honvédelem* irányításában.

„A kormány összetételében 1905 októberében következett be változás, amikor György helyébe Freilitsch Arthur került. 1906 márciusában, nem sokkal a kormány bukása előtt újabb személycserék történtek” (54. l. 12. lábjegyzet).

1. A helyes névírás: *Feilitzsch Artur báró*. A név 4 íráshibája nem magyarázható sajtóhibával.
2. Nemcsak 1906 márciusában, „nem sokkal a kormány bukása előtt” (pontosan 33 nappal) történt személycseré a kormányban, hanem mindössze 6 nappal (!!) annak bukása előtt is, április 2-án, amikor a lemondott Lányi Bertalantól *Gegus Gusztáv vette át pár napra az igazságügyi tárca vezetését*.

„A frissen jött új-disszidensek közé tartozott... Boross Jusztin, Bottka Béla... Reisz Aladár... Varró Gyula... Stojanits István báró” (130–131. l.).

A helyes névírások: *Baross Jusztin* (Baross Gábor testvéröccse, szül. Pruzsina, 1857.), *Botka Béla*, *Raisz Aladár* (szül. 1852.), *Vancsó Gyula*, *Sztojánovits Iván báró* (!!) (szül. Temesvár, 1866. júl. 4.).

Fiume helyett a „Rijeka” elnevezés következetes használata anakronizmus. Odáig terjed ez, hogy még a *fiumei rezolúciót* is „rijekai határozatoknak” nevezi. Szerző figyelmébe ajánljuk ezzel kapcsolatban az ugyancsak nemrég megjelent következő munkát: I. Dolmányos: *Die Fiumaner Resolution* (Budapest, 1974).

„Az aláírásként szereplő Wedel... bizonyára nem Botho von Wedel gróf budapesti konzul, hanem rokona, a hasonló nevű Karl Wedel, Németország monarchiabeli nagykövete volt, aki talán látogatást tett ekkor a budapesti konzulátuson.” (277. l. 75. lábjegyzet)

Helyesen írva:... Botho von Wedel gróf budapesti főkonzul, hanem nagybátyja, Karl von Wedel gróf, Németország bécsi nagykövete volt... aki a budapesti főkonzulátuson.

1. Botho von Wedel gróf budapesti német főkonzul volt.
2. Németországnak nagykövete volt Bécsben. (A nagyhatalmak már akkor is nagykövetekkel képviseltették magukat egymásnál.)
3. A nagykövet nemcsak „rokona” volt a főkonzulnak és nem „hasonló nevű”, hanem *ugyanannak a családnak volt a tagja; közeli rokona* volt: atyjának elsőfokú unokafivére (tehát röviden nagybátyjának nevezhető).
4. Ebből is következik, hogy a nagykövet neve sem „Karl Wedel” volt, hanem *Karl von Wedel gróf*.
5. Érdemben: a feltevés nem valószínű!

Ha a bécsi német nagykövet „látogatást” tesz Budapesten, akár hivatalosat a főkonzulátuson, akár magánjellegű unokaöccsénél, a főkonzulnál, nem tesz politikai jelentést Budapestről a német kancellárnak. Más lenne természetesen a helyzet, ha a nagykövet a diplomáciai testület többi tagjával együtt a hosszabb ideig Budapesten tartózkodó udvarral az uralkodó kíséretében látogatott volna a magyar fővárosba. A tárgyalt időpontban azonban az uralkodó még átmenetileg sem volt Budapesten, az udvartartás még kevésbé.

Úgyiszlóván teljes biztossággal megállapítható tehát, hogy a jelentés aláírója a *budapesti német főkonzul* volt, aki ebben a minőségében közvetlenül tehetett és tett is politikai tárgyú jelentéseket is, vagy adott választ megkeresésekre a külügyminiszternek és a kancellárnak.

*

Magyarország története VIII. 1918–1944.

alcím: „Az országgyűlés utolsó ülészakaja

... *ült össze az országgyűlés – október 16-án – kül- és belpolitikai kérdések megvitatására*” (54. l.). Az 1910/15. országgyűlés utolsó (V.) ülészakára nem 1918. október 16-án, hanem ötvennégy évvel korábban: *1917. július 4-én* (!) ült össze; helyesebben: *hívta össze a király*.

1944-ig az országgyűlésnek *évi ülészakái voltak*; nem egy-két napra ült össze, hanem egyéves (néha hosszabbra nyúló) időszakokra, melyek többnyire szorosan követték egymást s amelyeket

mindig megelőzött az előző ülészak berekesztése. Tehát az aratási és egy-két kisebb szünetet és esetleges királyi elnapolást kivéve, állandóan ülésezett, *megszakítás nélkül*. Az adott esetben is az előző napon, *július 3-án* történt a IV. ülészak berekesztése.

„November 13-án Wlassics Gyula bárónak, a főrendiház elnökének a vezetésével magyar zászlósurokból álló küldöttség utazott a királyhoz Ausztriába. Az eckartsau vadászkastélyban . . . IV. Károly a küldöttség tanácsára újabb, kifejezetten Magyarországra vonatkozó lemondó nyilatkozatot írt alá, mely az Ausztriában megjelent kiáltványhoz hasonló szöveget tartalmazott. A különbözőképpen értelmezhető királyi kéziratral kapcsolatban a minisztertanács november 13-án úgy foglalt állást, hogy arra, a jog és a tényleges állapot szerint szükség nem volt” (86. l.).

1. Jellemző példa a főnemesi rangok rendszertelen feltüntetésére. Wlassics mindössze *egy évvel korábban lett báró*, nála itt – helyesen – fel van tüntetve, Tisza 20 évvel régebbi rangja, Andrássy stb. évszázados rangjai másutt nincsenek feltüntetve.
2. A 4 tagú küldöttség nem *állott* magyar zászlósurokból, mert csak 2 tagja volt zászlósúr: Dessewffy Aurél gróf országbíró és Esterházy Miklós herceg főpohárnokmester.
3. Eckartsau koronabirtok volt, *kastélya* nem vadászkastély.
4. A király „lemondó nyilatkozata” alatt trónlemondó nyilatkozatot kell érteni; IV. Károly pedig nem mondott le a trónról, csak az *államügyek vitelében részvételtől*. (Az *Időrendi áttekintés* világosan különböztet!)
5. A nyilatkozatra azért nem volt szükség „a jog szerint”, mert nem tartalmaz trónlemondást, nincs ellátva miniszterelnöki ellenjegyzéssel és nincs törvénybe iktatva, tehát jogilag irreleváns.
6. „A tényleges állapot szerint” pedig azért nem, mert ez az állapot forradalmi tényeken nyugodott, melyeknek nincs szükségük jogi megerősítésre.

„Friedrich István . . . Károlyi ajánlására került október 31-én – a forradalom zűrzavarában – a hadügyminisztériumba államtitkárnak” (140. l.).

Friedrich nem október 31-én – tehát nem a király által kinevezve – *lett államtitkár, hanem* csak később ült önkényesen az államtitkári székbe! (Vö. egyébként a 390. lappal is.)

„Károlyi Mihály február 23-án Kápolnán ünnepélyes külsőségek között hozzáfogott saját birtokainak felosztásához” (173. l.).

A fogalmazás így félreérthető.

1. Arra is van adat, hogy az akkor felosztott birtokrész az egri káptalané volt.
2. A Népszava február 25-i száma szerint is az egri érsekség és Károlyi debrői birtokának (ebben a sorrendben) a felosztására került sor február 23-án. A tudósítás így tájékoztat a továbbiakban: „Károlyi Mihály . . . az érseki földből egy lapátnyit a saját földjére vetett át, azután kalapáccsal erőteljeset csapott a facölöpre.”
3. De ha *csak* Károlyi-birtok került volna is felosztásra, akkor sem Károlyi Mihály „saját birtoka”, hanem a parád-debrői hitbizományi birtok, melynek csak haszonélvezője volt, állaga felett azonban nem rendelkezett.
4. A hangsúly egyébként sem az ő birtokain, vagy általában a kápolnai birtokokon van, hanem azon, hogy ezzel *jelképesen megkezdte a földosztást*, nem mint földtulajdonos, hanem mint a kormány elnöke.

„. . . menesztették az Operaház intendánsát, egy főúri dilettánst, s eltávolították a Zeneakadémia éléről Apponyi elaggott protezsáltját . . . Mihalovich Ödönt” (249. l.).

1. Az Operaháznak akkor már hosszabb idő óta nem volt intendánsa.
2. Az Operaháznak és a *Nemzeti Színháznak* (!) ti. 1912. február 12-től kormánybiztosa, 1917. május 30.–1918. november 21. pedig *főigazgatója* volt Bánffy Miklós gróf személyében.
3. Kitérünk ebből az is, hogy a „menesztés” a jelzettnél jóval előbbi időpontban történt.
4. A „menesztették” és egy „főúri dilettáns” kifejezések ebben a munkában disszonánsan hangzanak.
5. Ami az utóbbit illeti, a név szerint meg sem nevezett Bánffy Miklós működési területe valóban rendkívül sokoldalú volt, ami szükségképpen von maga után bizonyos területeken több-keve-

sebb dilettantizmust. Politikus volt Bánffy, diplomata, regény- és drámaíró, díszlettervező (pl. a Mátyás-templom koronázási dekorációjáé), illusztrátor (pl. a Tamási-köteteké); foglalkozott zenével, festészettel és színpadi rendezéssel; elnöke volt a Magyar Országos Képzőművészeti Tanácsnak, majd az erdélyi Magyar Népközségnek. Mint politikus volt annyira dilettáns, mint mások számosan; mint a Nemzeti Színház és az Operaház irányítója, nem volt inkább dilettáns, mint előtte az intendánsok többsége. Működése ha nem is volt fénykora a két színháznak, de átlagon felüli eredményeket produkált ott, különbeket, mint később a külügyminiszeri székben.

6. Mihalovichnak sem a legszerencsésebb jelzője: „Apponyi elaggott protezsáltja”, annál kevésbé, mert már 1887-ben lett a Zeneakadémia igazgatója, 19 évvel megelőzve Apponyi első kultuszminiszerségét. Apponyival mindenestre jó viszonyban volt, az utóbbi nagyra tartotta őt, nem is alaptalanul. Az Új Magyar Lexikon is osztja a véleményét még 1960-ban is: „zeneszerző és pedagógus. *Wagner és Liszt baráti köréhez tartozott.* 1887-től a Zeneakadémia igazgatója volt, *vezetése idején emelkedett az intézet európai színvonalra. Wagner irányát követő zenedramákat stb. írt.*”. Ellenvéleménynek persze itt is helye lehet, de nem ilyen sommás és kevésbé hízegő elintézésel.

„A koalíciós kormány megalakulására azonban csak november 23-án került sor. . . . A koalíció mindössze annyit jelentett, hogy a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja politikusaiból álló kormányban az igazságügyi tárcát a liberális Bárczy István, a munkaügyit és a népjólétit pedig Peyer Károly kapta” (410–411. l.).

1. A koalíciós kormány november 24-én alakult meg.
2. A koalíció jellemzése *téves*.
Nemcsak 2 tagja volt ugyanis a kormánynak, aki nem a KNEP politikusaiból került ki. *Heinrich Ferenc* kinevezésekor a Magyar Polgári Párt elnöke volt, október 14-től az akkor alakult Országos Nemzeti Párt elnökségének tagja; *Korányi Frigyes* pénzügyi szakember, *Somssich József* diplomata, *Rubinek Gyula és a két Szabó István* pedig a kisgazdapárt tagja volt!!
Tehát *a kormány 13 tagja közül mindössze 5 KNEP-politikus volt*, 8 pedig – a nagy többségük – nem volt az! Az utóbbiak közül 6 volt egyéb párthoz tartozó politikus. *A koalícióban 5 párt vett részt*, annak komolyságát tehát nem vonhatjuk kétségbe.
3. A szociáldemokrata Peyer Károly csak egy tárcát kapott, nem pedig kettőt; ezt is fordított elnevezéssel: nem „a munkaügyit és a népjólétit”, hanem *a népjóléti és munkaügyit* (akkor még ez volt a neve).

„Választási törvényként a Huszár-kormány kénytelen volt elfogadni a Friedrich-kormány augusztus 29-én kiadott 4245. sz. rendeletét (??), mivel a nagyhatalmak ragaszkodtak az általános és titkos választójog alkalmazásához” (413. l.).

1. „Választási törvényként” nem fogadható el rendelet; vagy törvény az, vagy rendelet. *Helyesen tehát választási jogszabályként . . .*
2. A Friedrich-féle választójogi rendeletet a Huszár-kormány nem volt „kénytelen” elfogadni; ez kinevezésekor, illetve hivatalba lépésekor már adottság volt, amivel számolnia és amihez magát tartania kellett. *Szó sem volt másról!*
3. A választójogot szabályozó rendelet nem a Friedrich-kormány „augusztus 29-én kiadott 4245. sz. rendelete (??, ilyen rendeletet nem is tartalmaz a hivatalos lap!)”, hanem *a november 17-én kiadott 5.985/1919. M.E. számú rendelete volt!*
4. A nagyhatalmak nemcsak az általános és titkos választójog alkalmazásához ragaszkodtak, hanem ennek alapján olyan parlament választásához, amely szerintük hivatott lesz a békeszerződés megkötésére.

„Az 1920. I. tc. . . . által megszabott kormányzói jogkör kiterjedt a kormány megerősítésére hivatalában, lehetővé tette a törvényhozó szerv által elfogadott törvény további tárgyalásra való egyszeri ~~visszat~~ **visszat**ítását . . . A kormányzó és a miniszterelnök mellett a parlamentnek alárendelt szerep jutott” (414–415. l.).

1. A kormányzói jogkör nem „a kormány megerősítésére hivatalában”, hanem *a kormány kinevezésére* terjedt ki!! Ebben a vonatkozásban ti. megfelelt a királyi jogkörnek. Kormányzói kinevezés nélkül nem volt kormány a Simonyi-Semadam-kormánytól a Lakatos-kormányig.
2. Nem a törvény „további tárgyalásra való egyszeri visszautasítását” tette lehetővé, hanem *egy ízbeni visszaküldését újabb megfontolás végett*. Lényeges a különbség a további tárgyalás és az újabb megfontolás között, de még sokkal nagyobb a visszautasítás és a visszaküldés között. (Az előbbi végleges jellegű.) Ezt a jogát is csak korlátok között gyakorolhatta.
3. A közjogi törvények rendelkezéseinek *szó szerinti közlését* nem pótolhatja tartalmuk elmondása.
4. A kormányzó mellett a parlamentnek nem „alárendelt” szerep jutott, hanem éppen ellenkezően: *kiemelkedő!* Egyedül gyakorolta ti. a korábban a királlyal együttesen gyakorolt törvényhozási jogot. A „miniszterelnök mellett” sem volt alárendeltebb szerepe, mint korábban.

„... az 1920: XVII. tc. jogot adott a kormányzónak kegyelmezésre, a törvények kihirdetésének elrendelésére, valamint a parlament felosztatására...” (415. l.).

1. „Kegyelmezésre” joga volt a kormányzónak már az 1920: I. tc. alapján is; csak *általános kegyelmet nem adhatott, egyénit igen*.
2. Az 1920: XVII. tc. alapján – korlátozva – általános kegyelmet is adhatott.
3. *A törvények kihirdetésének elrendelésére* nem az 1920: XVII. tc. adott jogot a kormányzónak, hanem már az 1920: I. tc. 13. §-ának 2. bekezdése.
4. A „parlament” (nemzetgyűlés) *felosztatására* szintén már az 1920: I. tc. 13. §-ának 3. bekezdése adott jogot – korlátok között – a kormányzónak.
5. Az 1920: XVII. tc. tehát nem „adott jogot” a kormányzónak a parlament felosztatására, hanem csak ennek a jogának az I. tc. által felállított korlátait szüntette részben meg.
6. Jogot adott azonban – bár szintén korlátozva – a nemzetgyűlés *elnapolására*, amit az I. tc. kizárt!
7. A kormányzói jogkör tehát ettől kezdve kiterjedt – korlátozottan – a nemzetgyűlés elnapolására, berekesztésére és felosztatására is. (Az 1933: XXIII. tc. megszüntette ebben a vonatkozásban a királyi jogkör korlátait.)

„Az Apponyi Albert gróf vezette magyar béke delegáció...” (422. l.) „A magyar béke delegáció 1920. június 4-én Versailles-ban... az ún. Nagy Trianon kastélyban írta alá... a békeszerződést.” (423. l.)

1. A két közlés egybevetéséből az következne, hogy a béke delegáció nevében annak vezetője, Apponyi írta alá a szerződést.
2. Apponyi azonban köztudomásúan nem volt erre hajlandó, lemondott, és hosszabb huzavona után (a kormány tagjai sorban elhárították kijelölésüket) *Benárd Ágost* népjóléti és munkaügyi miniszter és *Drasche-Lázár Alfréd* követ írta alá a trianoni békeszerződést.
3. A kastély neve helyesen írva *Nagy-Trianon*, mert a jelző nem valami különleges nagyságot jelez, hanem megkülönböztetést a Kis-Trianontól.
4. Az aláírás a két kastélyt összekötő csarnokban történt.

alcím: „A Teleki-kormány”

„... kapott 1920. július 19-én gróf Teleki Pál miniszterelnöki megbízást” (426. l.).

„... 1920: XXVI. tc. visszaállította a botbüntetést az árdrágító kereskedőkkel szemben.”

„... indított bojkottot Magyarország ellen... 1920. június 20-án...”

„... A kormány ugyanis az erős kéz politikáját folytatta továbbra is... megfélemlítésként pedig 1920. július 5-én megkezdődött a Tanácsköztársaság 10 népbiztosának pere” (430. l.).

Mindez tehát a „Teleki-kormány” alcím alá foglalva!

1. A botbüntetés-javaslatot *június 15-én* nyújtotta be az előző kormány, tehát több mint egy hónappal Teleki kormányalakítása előtt! (A fenti törvény alapján soha nem alkalmazott botbüntetés „visszaállítása” annyit kíván jelenteni, hogy korábban is „az árdrágító kereskedőket” büntették ezzel?!)
2. A bojkott *június 20-án* kezdődött, tehát pontosan egy hónappal korábban. A közel két hónapig tartott bojkott egyik előidézője volt éppen a kormányváltásnak.

3. Még a népbiztos-per is két héttel korábban kezdődött.
4. Mindezt örökölte tehát a Teleki-kormány az elődjétől.
5. Nem mondható eszerint az sem, hogy a kormány (azaz a Teleki-kormány) az erős kéz politikáját *folytatta* továbbra is és ezzel összhangban *kezdődött* megfélemlítésként a népbiztos-per két héttel a kormányalakítás előtt.

„IV. Károly Bethlen pécsi beszédével csaknem egyidőben, 1921. október 22-én Svájcból különrepülőgépen feleségével együtt Dénesfára, Cziráky Antal gróf birtokára érkezett . . . Az antant október 22-én határozottan tiltakozott a 'puccskísérlet ellen . . .' (433. l.).

1. *A királyi pár* nem október 22-én érkezett, hanem már *október 20-án*, csütörtökön. (Vö. az *Időrendi áttekintés* helyes dátumával.)
2. Dénesfa nem Cziráky Antal grófnak volt a birtoka, hanem unokaöccsének, Cziráky József grófnak, aki abban az időben Vas megyei főispán volt. (Cziráky Antalé Lovasberény volt.)
3. A dénesfai tarlón leszállott gép utasai egyenesen Kenyeribe, majd még aznap Sajtoskálra és hajnalban Sopronba hajtottak.
4. A megérkezés tehát még a pécsi beszéd előtti napon történt, de csak 21-én reggel került Sopronban nyilvánosságra és az akkori hírszolgálati viszonyok mellett Bethlen még nem tudhatott róla beszéde megtartásakor, du. 4 órakor, Ráday pécsi beszámolóján.
5. Ezzel párhuzamba állítva, nyomban kitűnik annak a lehetetlensége, hogy az antant még a tévesen feltüntetett *érkezés napján* tiltakozhatott volna.
6. 22-én még egyáltalában nem tiltakozott az antant, csak a kisantant, és a kormány által erre rábírt Hohler angol követ. A francia kormány a Briand-féle megállapodás értelmében várta, hogy tudomásul vehesse a fait accompli.

„A király képviseletében Gratz és Lehár tárgyalta Horthyval, aki a hatalom átadását megtagadta . . .” (444. l.).

A király képviseletében senki sem tárgyalta Horthyval. Gratz és Lehár csak a csíki-majori fegyverszüneti tárgyalásokon képviselte a királyt, illetve a hozzá hű csapatokat a kormányképviselekkel, Kánya követtel és Sárkány tábornokkal szemben. A kormány képviseletében *Vass miniszter* jelentkezett ugyan a király vonatán, de csak Rakovszkyval és Andrássyval tárgyalta.

„ . . . leszavazását, illetve jelentősebb módosítását” – (az új választójogi javaslatnak) – „úgy kerülte el a kormány, hogy 1922. február 16-án Horthyval feloszlattatta a nemzetgyűlést” (451. l.).

Súlyos ténybeli és közjogi tévedés!

1. A kormány a választójogi törvényjavaslatát *tudatosan* olyan időben nyújtotta be, alig *2 héttel* a *nemzetgyűlés* 2 évben megállapított *tartamának lejártá előtt*, amikor már nem volt letárgyalható.
2. *A kormány nem oszlattatta fel* és február 16-án már nem is *oszlattathatta fel* a *nemzetgyűlést*, mert ezen a napon *lejárt* annak *2 évben megállapított tartama*.
3. A kormányzó tehát 814/1922. szám alatt a következő üzenetet intézte a nemzetgyűléshez: „Magyarország nemzetgyűlésének kormányzói üdvözlömetet. Tisztelt Nemzetgyűlés! Az 1920. évi február hó 16-án egybegyűlt nemzetgyűlés két évben megállapított tartama a mai napon lejárván a magyar királyi minisztérium előterjesztésére a nemzetgyűlést ezennel *berekesztettnek nyilvánítom* (a kiemelés tőlem – B.J.). Ez alkalommal a nemzetgyűlés tagjainak buzgó fáradozásaiért meleg köszönetemet küldöm. Kelt Budapesten, 1922. évi február hó 16. napján. Horthy Miklós s. k. Gróf Bethlen István s. k.”
4. „*Tartamának lejártával berekesztéssel, korábban pedig feloszlattással szünteti meg az országgyűlés működését a király, illetve a kormányzó . . .* Az országgyűlés berekesztése nem egyéb, mint a törvényből következő *megszűnésének* ünnepélyes kijelentése. Mint ilyen, tehát pusztán deklaratív ténykedés. Ezzel szemben a feloszlátás konstitutív tény, amely kizárólag az országgyűlés tartamának lejártá előtt *szüntetheti meg* annak működését.” (Bölgöny: *Magyar Közjog* II. köt. 243. l.) Mindez értelemszerűen vonatkozik a két nemzetgyűlésre is.

Megjegyzendő még: *hiányzik* az alkalmazandó választójogi kérdésében 1922. február 21-én a kormányzó elnökletével tartott *alkotmányjogi értekezlet* megemlézése és értékelése.

„A KNEP egykori tagjaiból 1 maradt” (1922-ben) (453. l.).

Ez az 1 a következő 18: Andrassy Gyula gróf, Bartos János, Benárd Ágost, Bozsik Pál, Ernst Sándor, Griger Miklós, Haller István, Hegyeshalmi Lajos, Homonnay Tivadar, Huszár Károly, Karafiáth Jenő, Lingauer Albin, Mátéffy Viktor, Pallavicini György őrgrof, Pekár Gyula, Rakovszky István, Szabó József, Usetty Ferenc.

„... a miniszterelnök személyének megválasztásában és más vezető politikai állások betöltésében döntő szava volt a kormányszónak” (480. l.).

A miniszterelnököt, az egyes minisztereket, államtitkárokat stb. a kormányzó nevezte ki. Szava tehát nemcsak döntő, hanem *elhatározó* volt. Parlamentáris kormányrendszerben természetesen csak olyan kormányt nevezhetett ki, amelyik biztosítani tudta magának a parlamenti többséget. Ha a „más vezető politikai állások” alatt nemcsak a miniszteri tárcák betöltőit értjük, akkor ennek tartalma megfoghatatlan. A politikai pártok vezető tisztségeinek betöltésénél pl. semmi szava sem volt a kormányszónak. A főispánokat ugyan a kormányzó nevezte ki, de nem ő jelölte, illetve választotta meg őket. Ha az eléje terjesztett kinevezést megtagadta, ez a belügyminiszter, esetleg a kormány lemondását vonhatta maga után. Ugyanígy, ha a kormány nem volt hajlandó teljesíteni az ő személyi kívánságát.

„... a vezető állami miniszteriális posztokon, a vármegyék élén a kormánypárt ... emberei álltak; ellenzéki pártokhoz tartozók még alacsonyabb kategóriájú állami és közhivatalt sem tölthettek be” (480. l.).

Ez sem fedi így a tényleges helyzetet! Sem a vezető miniszteriális posztokon, sem a vármegyék élén nem állottak pártemberek. A legmagasabb miniszteriális poszton, az államtitkárin, éppen ezért volt kétféle kategória: a szakember *adminisztratív* államtitkár, mint az adminisztráció vezetője és a *politikai* államtitkár, mint a kormány képviselője és politikai kérdésekben a miniszter megbízottja, kinek felülvizsgálata alá tartozhattak bizonyos osztályai is a minisztériumnak. *Az alispán*, mint a *vármegye első tisztviselője* mellett pedig ezért volt a főispán, aki azonban nem állott a vármegye élén, csak kormányfelügyeletet gyakorolt és elnökölt.

A miniszteriális és vármegyei *tisztviselők* – beleértve a vezetőket is – nem voltak pártemberek, tehát a kormánypárt emberei sem. Ezért nem jelentette pl. a koalíciós kormány hivatalba lépése és felmentése sem az adminisztráció kicserélését, hanem csak a politikai állásokat betöltőket (főispánok stb.). Ezért volt kénytelen pl. a legsúlyosabb kormányzati válság idején a Fejérváry-kormány királyi biztosokat küldetni az alkotmányserőtt rendeletok végrehajtását megtagadó vármegyék ellenállásának megtörésére.

„A statáriális, tehát gyorsított büntetőeljárás nemcsak 1919–1920-ban, hanem azt követően is olyan mértékben alkalmazták, ahogyan azt a kormányzat a maga szempontjából szükségesnek és lehetségesnek ítélte” (481. l.).

Ez sem volt ennyire egyszerű!

A statáriális eljárás feltételeinek fennforgása esetén *el kellett* azt előbb *rendelni*, majd a feltételek megszűntével megszüntetni. Nem lehetett tehát olyan mértékben alkalmazni, ahogyan azt a kormányzat a maga szempontjából éppen szükségesnek tartotta. Megfelelő feltételek hiányában a kormány persze „teremthetett” is ilyent (pl. a biatorbágyi viadukt felrobbantásának felhasználásával), de ezt sem tehetette mindig.

„A parlament a dualizmus idején sem volt a kormányhatalom ellenőrzésének tényleges faktora” (482. l.).

Ez így mindenesetre erős túlzás! A *tényleges* faktorságot nem lehet elvitatni, legfeljebb arra az álláspontra lehet helyezkedni, hogy nem volt *döntő* faktora.

„Ez biztosította, hogy a parlament alkotmányos úton mindenkor szentesítse a kormány, közelebbről a miniszterelnök politikáját.” (482. l.).

A „szentesítés” kifejezés a törvényalkotás egyik mozzanatának volt *terminus technicus*, tehát éppen a *törvényhozás egyik tényezőjével*, a parlamenttel kapcsolatban alkalmazhatjuk azt legkevésbé a közbeszédben használatos *átvitt értelemben*. Válogathatunk helyette a jóváhagyja, helyeselje, elfogadja, vagy ezeknél is megfelelőbb kifejezésekből.

„A külföldi tőke szerepe csak az újonnan létrehozott . . . Olasz–Magyar Bank és Angol–Magyar Bank esetében jelentősebb” (500. l.).

1. Nem „Olasz–Magyar Bank”, hanem *Magyar–Olasz Bank*.
2. Az Angol–Magyar Bankot nem akkor hozták újonnan létre, hanem *azelőtt 30 évvel, 1890-ben* alapították *Magyar Kereskedelmi rt. céggel, amely 1910-ben Magyar Bank és Kereskedelmi rt.-re* változott. 1920-ban – tehát a kérdéses időben – ismét *csak a cége* változott *Angol–Magyar Bank rt.-re*; a második háború alatt, 1941-ben felvette a korábbi cégét, a *Magyar Bank és Kereskedelmi rt.-t*, 1945-ben pedig újra *Angol–Magyar Bank rt.* lett.

„. . . Nádasy Imre budapesti rendőrkapitány . . . is teljes mértékben kompromittálódott” (a frankhamisításban), (526. l.).

1. Ha a több tucatnyi budapesti rendőrkapitány egyike kompromittálódott volna csak, ez említésre sem lenne érdemes. Nádasy személyében azonban a rend legfőbb őre, a magyar rendőrség *legfőbb* közvetlen *irányítója* kompromittálódott, olyan magas rangban és beosztásban, melyet sem előtte, sem utána *senki más* nem töltött be!!
2. A *rendőrkapitány* az állami rendszerű *VIII. fizetési osztályban* volt, *miniszteri segédtitkári rangban*; az *országos főkapitány* (nem országos rendőrfőkapitány!) a *III. fizetési osztályban*, *államtitkári rangban* és beosztásban. A kettő között tehát *5 fizetési osztály volt a különbség*, mint pl. a miniszteri segédfogalmazó és a miniszteri tanácsos között; azzal a további különbséggel, hogy országos főkapitány *csak egy volt!*

„A . . . pénzügyi válság, amely 1931. július 13-án a minisztertanácsot háromnapos bankzárlat elrendelésére . . . indította . . .” (631. l.)

Nem lenne érdektelen annak megemlítése, hogy ezt a példátlan jelentőségű és súlyosságú kormányrendeletet *nem a miniszterelnök bocsátotta ki*, hanem Klebelsberg, az akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter, méghozzá miniszterelnök-helyettesi megbízatás nélkül! Bethlen ti. szabadságkérés és engedélyezés, sőt bejelentés nélkül külföldre, a Lídóra utazott rövid pihenésre, tehát a késedelmet nem tűrő intézkedés megtételéhez nem volt elérhető és helyettese sem volt.

Az új kormány elnöke, gróf Károlyi Gyula . . . dúsgazdag földbirtokos volt” (634. l.).

1. A „dúsgazdag” jelző az Arad és Pozsony megyei birtokainak elvesztése óta *túlzás. Nagybirtokos* volt, minden jelző nélkül.
2. A gazdasági válság tetőfokán kormányra lépve, mindenesetre maga mutatott már szinte túlzás-számba vehető példát a takarékosagra, amikor többek között állami autó használata helyett naponta *gyalog járt be* a Reviczky utcai palotájából a Szent György téri miniszterelnökségre; legfeljebb a siklót véve igénybe, persze jegyváltás ellenében.

„Gömbös megtartotta nemrég megszerzett hadügyminiszteri posztját” (634. l.).

1. Gömbös sohasem volt hadügyminiszter, hanem *honvédelmi* miniszter.
2. Kormányalakításával kapcsolatban nem lehet azt mondani, hogy megtartotta ezt a „nemrég” szerzett posztját, mert akkor már *pontosan három esztendeje (!)* volt honvédelmi miniszter.

„Némileg terjedt a modern társadalombiztosítás – 1927-ben jött létre az Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI) a régi Állami Munkásbiztosító Hivatalból –” (804. l.).

1. Az Országos Társadalombiztosító Intézet nem 1927-ben, hanem *1928-ban* jött létre (1928: XL. tc. 101. §.), de nem mint új intézmény, hanem *csak az Országos Munkásbiztosító Intézet neve változott* erre az új elnevezésre.
2. Ebből következik már, hogy az OTI nem „a régi Állami Munkásbiztosító Hivatalból” jött létre.
3. Annál kevésbé, mert ez az utóbbi intézmény nem is létezett.
4. Az Országos Munkásbiztosító Intézet elnevezést az 1927: XXI. tc. 92. §-a vezette be az 1919-től fennállott Országos Munkásbiztosító Pénztár elnevezés helyett. Korábban egyéb elnevezésű betegsegélyző és balesetbiztosító pénztárak működtek.

„1930-ban még Budapesten is 25 ezer házból 14 ezer volt földszintes és 11 ezer egyemeletes” (807. l.). $14 + 11 = 25$. Eszerint egyemeletesnél magasabb ház nem volt Budapesten 1930-ban (? !), amikor már *öt- és hatemeletesek is szép számmal voltak*. Már vagy 80 évvel korábban is voltak Pesten két-, sőt háromemeletes házak is. Az első háromemeletes ház ma is áll V. József Attila utca 16. számzással, a második a mai Anker-palota helyén állott. 1854-ben már a harmadik háromemeletes ház épült a mai Astória helyén.

„A közjogtudomány, a magyar politikai élet egykori kulcstudománya is végleg visszaszorult. Utolsó, már nagyon is anakronisztikus 'tette' az a kísérlet volt, mellyel a 20-as évek elején próbálkozott az ország új közjogi státuszának és felemás államformájának ideológiai indoklása érdekében” (884. l.).

1944-ig bizony még számos esetben hallatta szavát és távolról sem csak „az ideológiai indoklás érdekében”!

Vö. Molnár Kálmán, Polner Ödön, Bölöny József és más közjogászok munkáival (csak az utóbbiból 1933–1943 között 16 könyv jelent meg, közülük 10 éles bírálatát nyújtja „az új közjogi státusnak” és tervezett változtatásainak) és a közigazgatási bírósági elnöki megnyitó beszédekkel.

„1937 : XIX. tc. . . lényegében abszolút vétőjogot biztosított a kormányzónak, hiszen az országgyűlés által felterjesztett törvényt kétszer is visszavethette, s az országgyűlést fel is oszlathatta.” (919. l.).

Azért ez még „lényegében” sem volt abszolút vétőjog: kétszer visszaküldhette ugyan, de *többször nem*; ha pedig közben az országgyűlés működése megszűnt és az új országgyűlés azonos törvényt hozott, erre az utóbbira már egyáltalában *nem élhetett a visszaküldés jogával*.

„. . . Ausztria annexióját . . . Aggodalmat okozott az is, hogy a német kormány magyar vonatkozásban nem nyilatkozott a határok elismeréséről, míg Olaszország, Jugoszlávia és Svájc esetében megtette azt. Kánya . . . a fennálló határok nyilvános elismerését kérte a német kormánytól német–magyar vonatkozásban is. A németek – némi huzavona után – végül teljesítették Kánya kérését” (940. l.).

Annak idején széles körben tartotta magát a hír, hogy a német csapatok Ausztria megszállásakor megálltak a régi osztrák–magyar határon és pár napig vártak; nyilván arra, hogy a magyarok bevonuljanak a tőlük elszakított nyugat-magyarországi területekre, melyek nem tartoztak soha Ausztriához, tehát a németek nem tartottak rá igényt. Ha ez a hír és feltevés megfelel a valóságnak, megmagyarázza a késedelmet, illetve várakozást a határok elismerése kérdésében, aminek egyébként nehezen lehetne magyarázatát adni és ezt az idézett szövegben sem találjuk meg. Ha viszont alaptalan volt az elterjedt feltevés, nem lenne felesleges egy utalás erre.

„. . . az 1938 : XIX. tc. általánossá tette a titkos szavazást . . . A választójogosultság kritériuma volt a 10 évi állampolgárság, 6 évi egy helyben lakás, az elemi iskola 6 osztályának elvégzése, lajstromos kerületben a férfiaknál a 26., nőknél a 30. életév betöltése, egyéni választókerületben a férfiaknál is a betöltött 30. év s azon felül az állandó foglalkozás és családfenntartói minőség igazolása” (941. l.).

1. A választói jogosultságnak nem általános „kritériuma”, hanem *alapfeltétele* volt a 30., illetve 26. életév betöltése, a *tízéves* magyar állampolgárság, a *hatévi* egy helyben lakás és az elemi iskola *hatodik* osztályának elvégzése.
2. Az *állandó foglalkozás és családfenntartói minőség* nem „ezen felül” megkívánt kritérium volt, hanem *kiegészítő jogctm!!* Így pl. *minden iskolai végzettség nélkül is* választójoga volt annak az *írni-olvasni tudó* férfinak, aki *családfenntartó* volt s megfelelt a felsorolt 8 további kellék *egyikének*. A főiskolai végzettség állandó lakás vagy foglalkozás esetében mentesített pl. a 4 alapfeltételből 3 alól (a 4. alól is volt kivétel).

„. . . törvényesíteni volt hivatott egy valójában már 1938 őszén létrejött szervet: a Legfelsőbb Honvédelmi Tanácsot” (970–971. l.).

Ennek a szervnek az elnevezése nem „Legfelsőbb”, hanem *Legfelső* Honvédelmi Tanács volt (1939: II. tc. 3–4. §, külön ezzel az alcímmel), amely 1940. március 1. óta nem volt egyéb, mint a honvédezőr-kar főnökével kiegészített minisztertanács.

„A Csáky január 26-i halála folytán megüresedett külügyminiszteri posztra Bárdossy Lászlót állította a kormányzó” (1031. l.).

1. De csak február 4-én, addig Teleki vezette a külügyminisztériumot továbbra is, már Csáky megbetegedése óta.
2. Csáky pedig nem január 26-án halt meg, hanem január 27-én!! (Pontosan: 1941. január 27-én, vasárnap, hajnali 2 óra 20 perckor a Verebély-klinika I. em. 33. sz. különszobájában.)

„Nemcsak a szerbeket üldözték, hanem azokat a bunyevácokat is, akikben horvát nemzeti öntudat élt” (1072. l.).

A bunyevácok nem voltak horvátok, tehát nem élhetett bennük horvát nemzeti öntudat!

„1942 márciusában, amikor Bárdossy a kormányzóhelyettes-választás miatt személyes konfliktusba keveredett Horthyval, Bethlennek ... sikerült rábírnuk a kormányzót Bárdossy menesztésére” (1078. l.).

Kár, hogy nem találunk legalább rövid utalást arra, hogy *eltávolítása a parlamentáris kormányaink történetében egyedülálló módon történt*. Felmentésének példátlan késedelemmel történt közzététele után is *leplezni* kívánta a kormányzói kézirat a nagyközönség előtt az *azonnali hatállyal történt eltávolítás* tényét azzal, hogy *név szerint fel sem tűntette a belügyminisztert, aki a közzététel előtt már két, sőt talán három napon át is ellátta a miniszterelnöki és külügyminiszteri teendőket*.

„E döntések alapján augusztus 20-án Veress László külügyi tisztviselő és Ujváry Dezső magyar konzul Törökországban hivatalosan közölték Sterndale Bennettel, az isztambuli angol főkonzullal ...” (1107. l.).

„Az olasz fegyverszünet bejelentésének napján Hugh Knatchbull-Hugessen, Anglia ankarai nagykövete az éjszakai órákban találkozott Veress Lászlóval és átadta kormánya válaszát az augusztus 20-i nyilatkozatra. (1111. l.) Horthy is – akit a külügyminiszter személyesen informált a tárgyalásokról Veress visszatérte után ...” (1112. l.).

„1944 február végén Veress László azzal a megbízatással utazott Isztambulba, hogy az angolokon keresztül tegye meg ezt az ajánlatot ...” (1128. l.).

1. Egy ilyen nagy jelentőségű tárgyalásnak az angol és a magyar kormány közötti közvetítőjét nem elég az általános „külügyi tisztviselő” (ide tartoznak pl. az irodatisztek, gépirónok is) megjelöléssel feltüntetni. Veress László akkor külügyminisztériumi *miniszteri segédtitkár*, sajtóelőadó volt, *Ujváry Dezső* pedig mint II. oszt. követségi tanácsos, a politikai osztályra volt beosztva.
2. Ebből sem tudjuk meg, hogy ki volt akkor az említett külügyminiszter. Legalább itt kellene végre megnevezni Ghyczyt. (A Hugh név helyesen: Hughe)

1115–1116. *laphoz*: Nemcsak a Bácskában voltak a Volksbunddal tartani nem akaró németek, hanem ilyen volt pl. *Dunaharaszti* lakosságának igen nagy többsége. *Fel is robbantották érte a németek a templomát!*

képfelirat:

„146. Kirakat a Rákóczi úton 'Őskeresztény cég' felirattal. Budapest, 1943.”

Ez korántsem csak 1943-ra jellemző. Már 1940. március 24-én vezércikkben foglalkoztam ezzel a kérdéssel *Kereszténység a kirakatban* címmel a 149. képen a később betiltott lapok között látható Felsőmagyarországi Reggeli Hírlapban (a Magyar Nemzetből a cenzúra törölte).

„Sztójay Döme volt berlini követ miniszterelnöki kinevezésével ...” (1153. l.).

A berlini követet nevezték ki miniszterelnökké (ezen volt a hangsúly!), nem pedig egy „volt” követet.

„Sztójay Döme ... Közel 10 évet töltött Berlinben ...” (1154. l.).

1. Mint követ, csak közel 9 évet (ebből is hiányzik 3/4 év).
2. Korábban azonban még 6 évet mint katonai attasé (1927–33) még Stojakovics néven.

„... alakult meg 1944 május közepén a Magyar Front, amelyben kezdetben a Békepárt, az SZDP, a Kisgazdapárt és a Kettős Kereszt Vészövetség elnevezésű legitimista csoport vett részt. Később csatlakozott a Magyar Fronthoz a Nemzeti Parasztpárt is” (1168. l.).

A Magyar Frontban kezdetől fogva részt vett legitimista csoport nem volt „Kettős Kereszt Vészövetség elnevezésű”, hanem csak az *apostoli kettőskereszt* jelvényét viselte a gomblyukában, ezzel tüntetve *nyíltan* a magyar függetlenséget veszélyeztető német és németbarát törekvések ellen.

(A Kettős Kereszt Vészövetség negyed századdal korábban *antilegitimista* és már akkor erősen fasiszta jellegű titkos társaság volt! Vö. 411. l.: „... 1919 késő őszen ... a titkos és nem titkos fasiszta jellegű társaságok. Ezek közül kiemelkedő szerepet játszott az Etelközi Szövetség, a Kettős Kereszt Vészövetség, az ÉME és a MOVE.”)

„Hindy városparancsnok ... már a csüggedőket is felkoncolással fenyegette” (1210. l.).

A szűkszavú fogalmazás *nemcsak az olvasót téveszti meg, hanem a személynévmutató szerkesztőjét is*, aki ezt Hindy Zoltánra (!) oldotta fel, holott a nyilas városparancsnok Hindy Iván altábornagy volt. Hindy Zoltán is közéleti szereplő volt, de se nem nyilas, se nem katona (ügyvéd, a Katolikus Szövetség egyik vezetője, majd a Magánalkalmazottak Biztosító Intézetének (MABI) a vezérigazgatója).

Végül csak a *személycserék a névmutatóban*: Babics András nem „Antal”, Józef Beck, a lengyel külügyminiszter nem „Karl Beck” (!), Cziráky József gróf nem „Antal”, Hindy Iván nem „Zoltán”, Tomcsányi Vilmos Pál nem „Pál”, Tuka Béla magyar szövegben nem „Vojtech Tuka”, (a pécsi jogliceum, majd a magyar pozsonyi egyetem tanára volt!), Wekerle Sándor (1878–1963) pénzügyminiszter nem azonos Wekerle Sándor (1848–1921) pénzügyminiszterrel és miniszterelnökkel.

*

Az 1918–1944 közötti időszakot egészítsük ki egy-két monográfiából, illetve tanulmányból vett szemelvénnel, pótolva azok hiányosságait is.

A Tanácsköztársaságra következő hónapok történetét tárgyalja Pölöskei Ferenc *Az államforma és az „alkotmányosság” kérdései 1919–1920 fordulóján* címmel ezeken a hasábkokon (1976/3. sz.) megjelent tanulmányában:

„A legitimista Friedrich-kormány eltávolítása ...” (315. l. 1. lábjegyzet). A Friedrich-kormány *nem volt legitimista*. Akkor még maga Friedrich is közelebb volt a „láncchídi csatához”, mint a budaörsi csatát követő harcos legitimizmusához. Az „eltávolított” kormányának tagjai közül egyedül *Beniczky Ödön volt exponált legitimista*, Haller István, Huszár Károly és mondjuk Hegyeshalmy Lajos szintén legitimista volt, Schnetzer Ferenc, Zoltán Béla, Ereky Károly, Bleyer Jakab, Korányi Frigyes báró, Pekár Gyula, Somssich József gróf, Oláh Dániel részben jóindulattal, részben anélkül közömbös, ezzel szemben *Rubinek Gyula és Csilléry András exponált szabadkirályválasztó*, Szabó István pedig szintén antilegitimista. Tehát maga a *kormány semleges volt* a királykérdésben.

A következő kormányt már inkább nevezhetjük legitimistának. Az volt Huszár Károly miniszterelnök, Bárczy István igazságügyminiszter, Beniczky Ödön belügyminiszter, Haller István kultuszminiszter, akkor már inkább közeledett Friedrich István is mint hadügyminiszter. A jóindulatúan közömbös Bleyer Jakab, Heinrich Ferenc, Korányi Frigyes báró és Somssich József gróf mellett csak Rubinek Gyula és a két Szabó István volt szabadkirályválasztó, az utóbbi kettő inkább csak elvben.

„A szentkorona tannal szorosan összefonódott a jogfolytonosság elmélete, hiszen a régi állam- és jogrendszer visszaállításának sokat hangoztatott jelszava elsősorban ugyancsak a forradalmak ellen s az ország régi határainak visszaállítására irányult. Amíg azonban az előző a széles propaganda vezéreszméjévé erősödött, addig a jogfolytonosság a jogszabályalkotás s -alkalmazás területére korlátozódott” (316. l.).

Téves felfogása a *jogfolytonosság* fogalmának! A jogfolytonosság ugyan tisztára alaki fogalom, a jogszabályok alkotásának és megváltoztatásának jogszerűségét határozza meg, korántsem korlátozódik azonban erre a területre. Nem az aprólékos szabályokat fejezi ki, hanem az elvet: a jogszabályalkotás és módosítás kizárólag a magában az alkotmányban erre feljogosított tényezők által és ugyancsak az alkotmányban meghatározott módon történhet. Mellőzése önkényes vagy forradalmi lépés. Nem a

szentkorona tanával állítható tehát párhuzamba, hanem a legitimizmusával, magyarul a törvényességével. Korántsem volt egyértelmű a „régí állam- és jogrendszer visszaállításával”, mert a legradikálisabb alkotmányjogi reform – akár az államforma megváltoztatása is – jogszerű, törvényes akkor, ha az erre hivatott tényezők alkotmányos formák között határozzák el. (A napóleoni császárság pl. nem volt legitim uralom, de nem volt már „forradalmi” sem, jogszabályainak erejét tehát kizárólag kibocsátójuk személye és tekintélye biztosította.)

„A legitimisták tehát a Habsburgok visszahozásával egyidejűleg a régi uralmi, hatalmi rendszer maradéktalan visszaállítására törekedtek” (317. l.).

1. Nem a Habsburgokat akarták visszahozni, hanem *a királyt*. Bármelyik másik Habsburg, így pl. Albrecht főherceg kacsingatása a trónra tehát épp olyan antilegitimista törekvés volt, mint a legszélsőségesebbnek tekintett szabadkirályválasztó álláspont.
2. Szó sem lehetett már akkor „a régi uralmi, hatalmi rendszer maradéktalan visszaállításáról”; erre egyetlen komoly legitimista sem törekedett és elsősorban maga IV. Károly király tett ismételtlen ezzel ellentétes kötelező kijelentéseket.

Hencz Károly nem „Hentz” volt, *Ereký Károly* miniszter sem „Ecseki” – sic! –, gróf *Somssich Tihamér* nem „Sommsich”, pénzügyminiszter nem „Korányi Sándor”, hanem *Korányi Frigyes*, *Czettler Jenő* pedig nem „Czettner” volt (322–323, 328, 333. l.).

„1920. március 1. . . . A képviselők szavazni indultak, de néhányukat – köztük Korányi Sándor (sic!!) pénzügyminisztert és Vass József vallás- és közoktatásügyi minisztert – feltartóztatták” (328. l.).

1. *Korányi Frigyes* (!) pénzügyminisztert nem szavazni induláskor tartóztatták fel, hanem *be sem tudott jutni* a parlament épületébe.
2. A vallás- és közoktatásügyi miniszter akkor *Haller István* volt, Vass József csaknem *fél évvel később* lett csak miniszter: 1920. augusztus 15-én *közélelmezési* és csak december 16-án vallás- és közoktatásügyi. Egyébként ő is csak nagy nehezen tudott bejutni kerülő úton a Parlamentbe.

„Horthy Nyíregyházán szóba hozta a királykérdést . . .” (1920. ápr. 15-én) (332. l.).

Székesfehérvárott, 1920. október 17-én még így nevezte magát: „Magyarországnak a királyi hatalom gyakorlása szünetelésének idejére a nemzetgyűlés által a legfőbb hatalom helytartójául megválasztott kormányzója”.

*

Kritikus időszakkal foglalkozik Nándori Pál *A marseilles-i gyilkosság nemzetközi jogi vonatkozásai* c. munkájában, melynek bevezetésében egyébként tiszteletre méltó szerénységgel ezt mondja: „A nyilván felfedezhető hiányosságok ellenére reméljük, hogy e tanulmánnyal hozzájárultunk a Horthy-korszak e gyászos eseménye nemzetközi jogi tudományos megvilágításához” (19. l.).

A kívánt célt aligha mozdítják elő a nagyszámú egyéb hiba és hiányosság mellett az alábbi *személycserék*:

1. Keresztes-Fischer *Lajos* vezérkari, illetve katonai irodai főnök következetes szerepeltetése *belügyminiszterként*!
2. *Széchenyi László* gróf helyett „gr. Széchenyi Ferenc” feltüntetése washingtoni követként.
3. Villani *Lajos* báró konzul felcserélése *Villani Frigyes báró római* (quirináli) *követtel*.
4. *Rudnay Lajos* (nem báró) helyett „báró Rudnay Gyula” sorozatos és következetes szerepeltetése szófiai követként.
5. Rajta kívül Boroviczény Aladár és Unkelhäusser Károly *bárósítása*.
6. Apor Gábor *báró* rangemelése gróffá.
7. *Zita és Erzsébet királyné* királynővé, tehát *uralkodóvá minősítése*. Ugyanígy Draga szerb *királynénál*.
8. *A yorki herceg* helyett egy nem létező „György angol királyi herceg” szerepeltetése. A később VI. György néven trónra lépett másodszülött fia az akkor uralkodott V. György királynak ti. *a yorki herceg* volt, keresztnévének feltüntetése nélkül! De a keresztnéve sem György volt, hanem *Albert*!

Két közismert idegen személynév következetes elferdítése:

9. *D'Annunzio helyett „d'Annuzio” és*
10. *dr. Goebbels helyett „dr. Goebers”.*

*

Ennek a kornak egy aránylag kis szakaszát tárgyalja Márkus László *A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája* című munkájában:

Gömbös honvédelmi államtitkári kinevezésekor nem „tért vissza a Bethlen-kormányba”, mert Bethlen kormányalakításakor *meghiúsult a belügyminisztériumi államtitkári kinevezése* a KNEP ellenállásán, korábban pedig csak a szegedi ellenkormányban volt államtitkár (13. l.).

Szabó István nem „Györgyszentmártonban” volt képviselő, hanem *Györgyszentmártonban* (azonos egyébként a *sokorópátkaival*), Tankovics János sem „Kaposmezőn”, hanem *Kaposmérőn* (22. l.).

Török János nem „országos”, hanem *budapesti* rendőrfőparancsnok volt. (40. l.).

Eri Márton nem volt „az állami bürokrácia egyik tipikus képviselője”, mert mégcsak nem is volt állami tisztviselő, képviselővé választásáig *vármegyei tisztviselő* volt Tolnában, legutóbb mint főjegyző, majd alispán (49. l.).

„Közöttük a legitimisták vezető személyiségei, örgróf Pallavicini György, gróf Somssich Antal, gróf Eszterházy Móric és gróf Apponyi György” (81. l.).

Somssich Antal (két s-sel) és Esterházy Móric (egy s-sel) sohasem volt a legitimisták vezető személyisége, még csak állást sem foglalt mellettük nyilvánosan, Apponyi György pedig akkor még nem volt vezető személyiség, már csak a koránál fogva sem. Az volt azonban az atyja, *Apponyi Albert* gróf, úgyszintén *Zichy János* gróf és *Sigray Antal* gróf.

Annak eldöntése egyáltalán *nem lehetetlen*, hogy Bethlen nem „a közelgő csőd elől” utazott el pihenni a bankzárlat előtt pár nappal; Ottlik György feljegyzéseinek indiszkrécióját viszont felesleges és sértő nyomtatásban megismételni az „ismert arisztokrata asszony” nevének közlésével (98. l.).

„A hír pikantériáját az a téves információ okozta, hogy Berchtold felesége Károlyi Gyuláné közeli rokona volt”. (109. l.)

Az információ egyáltalában nem volt téves, sőt! A közeli rokonság mindkét oldalról fennállott, tehát közvetlenül is.

Berchtoldné Károlyi Ferdinandina ugyanis *másodfokú unokanővére* volt Károlyi Gyuláné Károlyi Melindának, de *ugyanilyen másodfokú unokanővére* volt magának Károlyi Gyulának is. Berchtoldné nagyatyja, Károlyi Lajos, valamint Károlyi Gyulának és feleségének (és Károlyi Mihálynak is) a közös nagyatyja, Károlyi György ti. testvérek voltak.

A Károlyi-kormány tárcanélküli minisztere nem „Mayer Ferenc” volt, hanem *Mayer János*, Keresztes-Fischer Ferenc nem tartozott „bátyja révén a kormányzó kamarillájához”, Gömbös nem „hadügy-miniszter”, hanem *honvédelmi* miniszter maradt (111. l. 22. lábjegyzet).

„A másik távozó miniszter Scitovszky Béla volt, akit nem kismértékben származása – két zsidó nagyszülő – miatt kifogásolt saját pártjának jobbszárnya” (112. l.).

Scitovszkynak csak az egyik nagyatyja volt zsidó származású, a már a múlt század elején nemességet kapott és legrégebben meghonosodott Szitányi (szitányi Ullmann) család sarja, kinek azonban anyja, felesége már keresztény családból származott. .

„gr. Károlyi Gyula dúsgazdag földbirtokos . . .” (112. l.). Arad megyei birtokainak elvesztése óta ez erős túlzás. Egyszerűen *nagybirtokos volt*.

„Károlyi ha nem is a legelőkelőbb mágnáscsalád sarja, de arisztokrata és gazdag földbirtokos” (115. l.). A Károlyi család éppen ellenkezően, *egyike volt a legelőkelőbb, ősrégi mágnáscsaládoknak!* (De genere Kaplony, 1609 óta báró, 1712 óta gróf. Bethlen fejedelem felesége Károlyi Zsuzsánna volt.)

„Az új miniszterelnök, gróf Károlyi Gyula, 60 esztendőskorában került másodízben a miniszterelnöki székbe.” (115. l.)

Ez is megtévesztő így, mert *korábban nem volt magyar miniszterelnök*, csak az aradi és szegedi ellenkormány elnöke.

A földművelésügyi miniszter nem „Iványd” volt, hanem *Ivány, Kornis* Gyula nem volt „Korniss” (következtesen 2 s-sel írva), „Festetich Sándor” helyesen *Festetics*, „Feilitsch Berchtold” helyesen *Feilitzsch Berthold*, *Almásy László*, az egységes párt, majd a képviselőház elnöke *nem volt gróf(!)*.

„... elterjedt az az anekdota, hogy Károlyi Gyula... a parlament folyosóján – tévedésből – Karafiáthnak ajánlotta fel a tárcát. Összetévesztette Korniss-sal (helyesen: Kornissal), mert mindkettő szemüveget hordott. Karafiáth gyorsan elfogadta és így lett kultuszminiszter.” (199–200. l. 208. láb-jegyzet)

Se non è vero, è ben trovato! Mármost hogy összetévesztette őket!

Karafiáth csakugyan szemüveget hordott, Kornis nem; Karafiáth szikár, magas termetű volt, Kornis erősen korpulens; Karafiáthnak bajsza volt, Kornisnak, mint papnak, nem volt. Az mindenesetre valószínű, hogy Karafiáth „gyorsan elfogadta” a felajánlott tárcát.

„A Nemzeti Pártnak... Gerlóczy leszögezte...” (183. l.).

Nem „Gerlóczy”-ról, hanem *Gálócsy Zsigmond*-ról van itt szó!

Bessenyei Zénó és Putnoky Mór y-nal írta a nevét, „Jakab” Oszkár államtitkár *két b-vel*, *Kratochwil* altábornagy egy l-el, az utóbbi legitimista volt, de *nem irányította* a legitimista mozgalmat, még csak egy ágát sem; „Ghiczy” helyesen *Ghyczy*, *Miskolczy Ágoston* nem volt „Miskolci”, sem pedig (másutt) „Ágost”, Sztojákovics Döme pedig nem „Sztojai”-ra magyarosította a nevét, hanem *Sztójayra*! „Igmándy Hegyesi Géza” éppen fordítva írta a nevét: *Igmándi Hegyesy*. Végül „Serédy böjti pásztorleveléből” helyesen: *Serédi nagyböjti pásztorleveléből*.

A „Paul Boncour” névírás Paul-Boncour helyett és a „François Poncet” *François-Poncet* helyett már a névmutatóban megbosszulja magát és „Boncour, Paul”(!!), valamint „Poncet, François”(!!) nevet eredményez. Tévesen oldja fel a névmutató a szövegben írt „Somsich” nevet „Somsich Antal grófra”, mert a 130. lapon *Somssich László* grófról van szó, és hagyja meg a „Vienne” névírást hibásan és hiányosan „Vienne”-nek, holott az helyesen *De Vienne*.

SOÓS ISTVÁN

Újabb eredmények az Októberi Forradalom kutatásában*

A tudományos ülésszakon négy előadás hangzott el. *Menyhárt Lajos*, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Egyetemes Történeti Tanszékének adjunktusa „*A Nagy Októberi Szocialista Forradalom a legújabb szovjet szakirodalomban*” című referátumában utalt a szovjet történettudomány hagyományaira a forradalom története kutatásában. Vizsgálta az oroszországi szocialista forradalom történelmi előfeltételeivel foglalkozó tanulmányokat, a középpontba állítva az 1917-es évhez kapcsolódó kutatásokat. Szólt a bolsevik szovjet hatalom győzelméért folytatott osztályküzdelmek, illetve a polgárháború historiográfiájáról is. (Viszont mellőzte – jegyezhetjük meg – a forradalom külső feltételeinek, a nemzetközi politikai vonatkozásnak tárgyalását és nem foglalkozott a nemzetiségi politika kérdéskörével). Elmondotta, hogy a szovjet történetírást e téren is az 1950-es évek oldódási folyamata szabadította meg a dogmatikus-sematikus felfogástól, s hogy újabb lendületet adott a kutatásoknak az SZKP KB-nak a társadalomtudományok fejlesztésére vonatkozó 1967-es határozata. Bevezetőjében a továbbiakban Menyhárt hangsúlyozta: a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal foglalkozó történeti kutatások nem tükröznék a forradalom egyes kérdéseit illetően egységes álláspontot. Ezek a polémiák azonban elősegítik a forradalom történetének egyre teljesebb feltárását és megértését.

A problémák közül a forradalom előtti ún. „*többuklásúság*” kérdéskörét vizsgálta, vagyis azt a problémát, hogy Oroszországban 1917 előtt egyidőben többféle termelési mód létezett. Az idevonatkozó munkákból kiemelte „A kapitalista Oroszország történetének kérdései. A többuklásúság problematikája” (Szverdlovsk 1972.) című tanulmánykötetet, melynek szerzői az orosz gazdaság többuklásúságát, s ennek alapján a társadalmi-politikai viszonyok különösségét hangsúlyozták. A kötet szerzői sajátos fejlődésűnek nevezték az orosz monopolkapitalizmust, mivel fejlődésében igen nagy a külföldi tőke és az állam gazdasági szerepe. Ez a sajátosság kiegészül a politikai struktúrában jelenlevő feudális jellegű maradványokkal. Ennek felismerésére épült Lenin két társadalmi forradalom koncepciója. Az egyik szerző szerint az orosz monopoltőke nemcsak rombolta a kapitalizmus előtti és a korakapitalista ukládót, hanem konzerválta is azt. A feudális maradványok miatt nemcsak a szocialista forradalom volt időszerű, hanem még az azt megelőző fázis, a polgári demokratikus is. Menyhárt kiemelte Anfimov idevágó munkáját, amelyik bizonyítja: az általa vizsgált 1400 nagybirtokot rendi-feudális vonások jellemezték.

Az ún. „szverdlovi” kötet élénk visszhangra talált. Bíráloi vitatták a „többuklásúság” koncepcióját. Arra mutattak rá, hogy helytelen a különböző termelési mód-elemek együttélését, egy sajátos gazdasági-társadalmi rend, a többuklásúság létét hangsúlyozni.

A *forradalom közvetlen társadalmi előfeltételeiről* szól „Az orosz proletariátus. Arculata, harca, vezető szerepe”. (Moszkva 1970) című tanulmánykötet. A szerzők módszere történetpszichológiai jellegű. Megkísérelték bemutatni: milyen hatással volt a kormányzat, illetve a burzsoázia „népművelő” tevékenysége a munkástömegek kulturális és szellemi arculatára. E kérdésben a tanulmányokban kifejtett vélemények egymásnak ellentmondanak. A döntő meghatározók: a tudatosság, a politikai nézetek, a pszichológia, az erkölcs, a műveltség, a szervezethez és az életmód. A tanulmányok azt igyekeznek kimutatni, milyen volt az orosz proletariátus mentalitása, melynek legfőbb jellemzői:

*Az MTA Történettudományi Intézetének igazgatósága és pártszervezetének vezetősége 1977. nov. 4-én tudományos ülést rendezett a NOSZF 60. évfordulója alkalmából.

elégedetlenség saját helyzetével, a forradalmiság tudata. A proletariátus rendelkezett egy olyan öntudatos réteggel, amely magával ragadta a tömegeket. Vita alakult ki abban a kérdésben, mikor vált az orosz munkásosztály „önmagában való” osztályból „önmagáért való” osztállyá. Egyesek szerint az 1890-es évek derekán, mások szerint 1902-ben. (Végül az 1905–1907-es forradalom időpontját fogadták el.) A forradalmi erkölcsöt vizsgálva az egyik szerző a munkások szociális helyzetét, a paraszti múltból hozott elemeket, az uralkodó osztályok hatását, a forradalmi harc tapasztalatait és a lenini bolsevikok tevékenységét elemezte. Néhány kutató nagy szerepet tulajdonított a forradalmi narodnyikizmus, a demokratikus értelmiség és az európai munkásmozgalom hatásának. A tanulmánykötetről a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete vitát rendezett. A vitán megbírálták Ju. I. Kirjanovot, aki nem súlyának megfelelően kezelte az üzemtörténeti kutatásokat, és a szociológiai módszert alkalmazta. Egy másik, itt elhangzó kritika kiemelte: hiba, hogy nem megfelelő hangsúllyal tárgyalták az orosz proletariátus harci tapasztalatait.

I. I. Minc munkássága új fejezetet nyitott e témakörben. Az adott időszakról háromkötetes monográfiát jelentetett meg. Az első kötet fő mondanivalója: nem szabad túlbecsülni Oroszország függőségét a külföldi tőkétől. A monográfia második kötete az 1917-es forradalmi évet tárgyalta. Kidomborította, hogy a szovjetek valóságos hatalmi tényezők voltak februártól júliusig. Nagy teret szentelt a polgári nézetek elleni polémiaának, vitatta Trockij szerepének túlbecsülését, és a legújabb kutatási eredményeket használta az október 25-i központi bizottsági üléssel kapcsolatban.

A február és október közti időszakot elemezte „Az önkényuralom megdöntése” c. tanulmánykötet. Vita alakult ki az *öszönösség és a tudatosság viszonya*, aránya kérdéskörében. A kerületköziek, a mensevikok és a baloldali eszerek szerepének megítéléséről is konfrontálódtak a vélemények. Egyesek túlhangsúlyozták a cárizmusnak és liberális ellenzékének szembenállását, mások ebből a burzsoázia forradalmiságára következtettek.

L. Sz. Gaponenko könyve az üzem- és ágazattörténeti, valamint a helytörténeti tanulmányok eredményeit szintetizálta. Vizsgálta – a nagyipari munkásság mellett – a többi *ipari foglalkoztatott és a bér munkából élők számát, helyzetét, összetételét*, szociális viszonyait, területi megoszlását, az első világháború évei folyamán történt fluktuációját. Utalt a munkásosztály forradalmasodásának okaival kapcsolatos vitára, majd kiemelte, hogy a háborúba behívtak helyett az iparba tóduló paraszttömegek nyitottabbá tették a munkásosztályt a parasztság felé, s elősegítették a szövetségi politika hatékonyabbá válását.

A kutatások kiterjedtek a munkásosztály forradalmi szervezeteinek, szerveinek bemutatására. Ezzel kapcsolatos a szovjetek és az alkotmányozó gyűlés problémája. Idetartoztak az üzemi bizottságokkal foglalkozó dolgozatok. M. L. Itkin újszerűen tárta föl a területi vagy ágazati elv szerint tömörült üzemi bizottságok fejlődését.

Egyre több szovjet szerző publikál a *munkásellenőrzésről*. A kutatási eredményeket V. I. Szelickij összegezte. Kezdetben elsősorban az elosztásban érvényesült az ellenőrzés, a bolsevikok politikája azonban politikai kérdéssé tette az ellenőrzést, kiterjesztette a burzsoázia ellen vívott politikai és gazdasági harc egészére. T. A. Ignatyenko óvott attól, hogy túlértékeli a munkásellenőrzés jelentőségét az októbert megelőző időszakban.

A kutatás nagy jelentőséget tulajdonított a *munkás-paraszt szövetség* kérdésének. N. A. Kravcsuk periodizációs problémákat emelt ki, a paraszti osztályharc formáit érintve. N. V. Kutnyakova a Fő Földbizottság szerepét értékelve hangsúlyozta, hogy ez az intézmény gátolta az agrárforradalom kibontakozását. Az intézményt az eszerek irányították. Az L. Sz. Gaponenko szerkesztésében megjelent dokumentumgyűjtemény a *cári hadsereg bomlását*, demokratizálódási és forradalmasodási folyamatát mutatta be. A. M. Andrejev a hátszágban állomásozó katonai alakulatok politikai szerepét elemezte. A legendás matrózok forradalmi szerepéről Sz. Sz. Heszin írt monográfiát. Heszin megállapította, hogy a flotta állományában volt a legjelentősebb az ipari munkásság aránya. A matrózok közvetlenül érintkeztek a nagyvárosok civil lakosságával. A könyv kitért a bolsevikokkal szemben érvényesülő más politikai hatások vizsgálatára is. Heszin rámutatott, hogy az anarchista balosság is szerepet játszott a kronstadti matrózok májusi határozatában.

A szintén legendás „lett lövészek” forradalmasodási folyamatáról szóló monográfia jelentékeny közönségikert aratott.

Az 1917 októberi moszkvai eseményeket, ezt a sokat vitatott kérdést tárgyalta A. Ja. Grunt, valamint V. A. Kondratyev könyve. Fölvetették a forradalom esetleges moszkvai megindulásának

problémáit. Grunt szerint a feltételek erre adottak voltak, de a moszkvai szovjet nem készült föl a felkelésre. Grunt kifejtette, az események Moszkvában úgy alakultak, hogy lehetőség nyílt a moszkvai szovjethatalom védelmére az ellenforradalmi felkelés leverésével együtt. Kondratyev azt bizonyította, hogy a felkelők már október 25-én délelőtt elhatározták az offenzív akciót.

Menyhárt ezután a *polgárháborús évekről* szóló szovjet szakirodalmat mutatta be. Uralkodóvá vált az a nézet – mondotta –, miszerint a polgárháború éveiben a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat előidéző osztályellentétek csaptak össze. A szovjet történetírás azonban még adós a szovjethatalommal szembenálló erők árnyalt rajzával. L. M. Szpirin „Osztályok és pártok Oroszországban a polgárháborúban” c. művében az eddiektől eltérően a politikai harc kérdéseire helyezett nagyobb súlyt. A kispolgári szocialista pártok elszakadtak a tömegektől. Az ellenforradalom katonailag és politikailag támadt a bolsevik szovjethatalom ellen. A. I. Alekszejev feltárta az ellenforradalmi akciók megtorlására megalakított szervezetek tevékenységét, amelyet eddig kevésbé vizsgáltak. A polgárháború kutatásában jelentős helyet foglal el Je. G. Gimpelszon munkássága. Egyik műve a szovjetek 1918–1920 közötti tevékenységével foglalkozott. Elsőként elemezte átfogóan a szovjetek pártösszetételének alakulását. A könyv különös hangsúllyal vizsgálta a proletárdiktatúra hatalmi szerveinek gazdaságszervező és közművelődési tevékenységét. Kitekintett a tömegek mozgósításának módozataira. A szovjetek a demokratizmust testesítették meg, de a Párt közvetlen irányító tevékenysége és a forradalmi bizottságok létrejötte következtében a polgárháború idején háttérbe szorultak. Gimpelszon a hadikommunizmusról is értekezett. A korábbi felfogással ellentétben a hadikommunizmust nem a szocializmus építését célul tűző gazdaságpolitikai koncepcióként látta, hanem a körülmények kikényszerítette intézkedések rendszereként. Kritikusai nagyobb jelentőséget tulajdonítottak az agrárpolitikának, mint az iparpolitikának. Gimpelszon azokkal is vitakozott, akik a hadikommunizmusban kialakult koncepciót kispolgárinak nevezték. Megállapította, hogy a termékcsera nem szorította ki teljesen az áru- és pénzviszonyokat. A hadikommunizmus egyébként is csak egy része a szovjethatalom gazdaságpolitikájának.

A *hatalomra került munkásosztály* problémakörével számos tanulmány foglalkozott, mint pl. Gimpelszoné, aki az ipari munkásság számának alakulását elemezte. Többen vizsgálták a munkásosztálynak az új hatalmi szervezetben betöltött szerepét. G. A. Trukan a párt, a szakszervezetek, a szovjetek, az üzemi bizottságok, a Vörös Gárda összetételét mutatta be.

A szovjet történeti szakirodalomban szó esett az *élelmezési politika* kérdéseiről, a munkásparaszti szövetség további fejlődéséről, a kombedek (szegényparaszti bizottságok) szerepéről, a mérsékelt, kispolgári szocialista pártok felbomlásáról. Ez utóbbi témakörben jelentős G. V. Garmiza monográfiája, mely az eszer kormányon csődjét tárta föl. E kormányok szociálpolitikájáról szólva megállapította, hogy tévedés úgy vélni, mintha 1918 tavaszán ún. demokratikus ellenforradalomról lett volna szó. A harmadikutaság koncepciója eleve képtelenség, hiszen minden szovjethatalom elleni támadás a burzsoá ellenforradalom szolgálatában állt.

Menyhárt végül megállapította, hogy a szovjet történészek tevékenysége termékenyítően hatott a marxista történettudományra, sőt, a marxizmus–leninizmus forradalomelméletének továbbfejlesztésében is számottevő szerepet játszott.

Ormos Mária – a MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa – előadása (*Az ukrajnai francia intervencióról és hatásairól Közép-Európában 1918. október–1919. április*) részlete a francia vezérkarnak dél-oroszországi intervenció terveit, előkészületeit, valamint az intervenció némely közép-európai következményeit felvázoló tanulmánynak. A szerző hangsúlyozta, hogy a francia iratanyagok tanúsága szerint a francia kormány és a vezérkar 1918 október első napjaiban határozatot hozott a háború tervezett befejezési módjának megváltoztatására és a szovjetellenes intervenció előkészítésére. Foch marsall már október 8-án úgy nyilatkozott a miniszterelnöknek, hogy létre lehet hozni a németekkel a feltételekhez kötött fegyverszünetet, szemben az előző tervszel, amely feltétlen megadást követelt. Valószínűnek látszott, hogy Foch a nyugatról elvont erőkkel akarta az intervenciót győzelemre vezetni. – Ormos Mária a továbbiakban szót ejtett a francia vezérkar október 15-i fegyverszünet-tervezetéről. Az iratból kiderül, hogy azt követelték a központi hatalmaktól: 30 napon belül őrítsék ki Finnországot, Lengyelországot, Ukrajnát és a Kaukázust. E területeket garancia és a „rend fenntartása” céljából szövetséges csapatok szállják meg. A tervezet feltételezte, hogy a fegyverszünet megkötésekor Románia hadviselő fél lesz. Október 27-én a Szövetséges Keleti Hadsereg Főparancsnoka utasítást kapott a Dél-Oroszországban végrehajtandó katonai akcióterv ki-

dolgozására. A francia vezérkar október 30-án nagy összefoglaló előterjesztést készített. Ennek lényege a francia intervenciók terv kétirányúsága: egyrészt a proletárhatalom megdöntése, másrészt a francia befolyás kiterjesztése a Donyec-medencéig, s ezáltal új gazdasági erőforrások megszerzése. Míg tehát egyfelől a bolsevizmusban nagy politikai veszélyt láttak, másfelől a francia expanzió számára olyan nyílt lehetőséget véltek fölfedezni, amely a forradalom nélkül nem jöhetett volna létre. A dél-országi akció kiegészítésére szolgáló november 1-i följegyzés Lengyelországgal kapcsolatos tervet közölt. Mivel Lengyelországnak ekkor még hosszú ideig nem voltak keleten pontosan megszabott határai, nem lehet megállapítani, hogy a feljegyzés szerzője pontosan milyen övezetre gondolt. Egy másik, ugyancsak november 1-én keletkezett tanulmány sem jelölte meg a pontos lengyel határokat. Lengyelországot illetően megelégedett az önálló lengyel állam elvének leszögezésével. A lengyel terület kérdésével kapcsolatos a december 20-i irat. Ez demonstrálta, hogy a keleti bolsevik-ellenes front létrehozásának és Szovjet-Oroszország bekerítésének gondolata már jóval hamarabb kialakult, mint Foch marsall a konferencián meghirdette. Az irat sürgős feladatként írta elő Lengyelország talpraállítást, megerősítést, hadseregének megszervezését. Németország semlegesítésére a meggyengült Oroszország helyett csak a Romániával és Csehszággal szövetséget kötő erős Lengyelország lehetett alkalmas. Az irat szerint: „Lengyelország jelenleg a szükséges szigetelő fal az orosz bolsevizmus és a német forradalom között. Azon egészségügyi övezet egyik szilárd része, amelyet a beteg és fertőző Oroszország körül kell vonnunk. Csak akkor tudunk a bolsevizmus végére járni, ha majd támaszkodni tudunk Lengyelországra és felhasználhatjuk hadseregét”. A memorandum a továbbiakban vázolta Lengyelország határait. A lengyel katonai és politikai körök törekvései nemcsak egybeestek a francia elgondolásokkal a keleti lengyel határok kialakítása céljából indítandó katonai műveletet illetően, hanem céljaikban tovább is mentek, mint azt az 1918 végi francia modell kijelölte. A franciák terve Romániának azt a szerepet szánta, hogy megfelelő háttérrel biztosítsa, és egészében véve Románia szilárd szovjetellenes bázist alkosson. Ormos Mária foglalkozott Csehszlovákia álláspontjával, főleg Beneš véleményét idézte.

Az Ukrajnában elindítandó katonai művelet sajátos módon kihatott a Monarchiával kötött fegyverszünetre, illetve a magyar kormánnyal aláírt katonai konvencióra is. Biztosítani akarták az Oroszország felé való zavartalan átvonulás lehetőségét. A szerző elemezte annak okát, hogy Franchet d'Espèrey tábornok miért idegenkedett az intervenciótól, eltérően Berthelottól és Clemenceau-tól. Egy november 21-i utasítás Berthelot hatáskörébe utalta Románián kívül Erdélyt és Dél-Oroszországot is. Az intervenció tervének kidolgozásával és irányításával Clemenceau éppen Berthelot tábornokot bízta meg. Ezzel kapcsolatosan vetette föl az előadó a román igények elemzésének, az intervenciónak és a magyar kérdésnek az összefüggéseit. A francia kormány román politikája egészében véve szoros kapcsolatban állt a Szovjet-Oroszországot érintő tervekkel, valamint azzal, hogy a román haderőt újjászervezzék, felszereljék és francia irányítás alatt kiképezzék. A kisállami front megszervezése és működésbe hozása egyre fontosabbnak tűnt, s ebben a periódusban már másképpen merült föl Románia jelentősége is, az intervenciónak ez a szakasza már közvetlen kapcsolatba jutott a magyar–román relációval is. Ezután a szerző körvonalazta az intervenció megindulásának körülményeit, biztosítását. Tisztázta a román–magyar kérdés alakulását, majd visszatért a lengyel kérdés tárgyalására. 1919 januárjától a lengyel–szovjet viszony mind feszültebbé vált azon területek miatt, melyeket a lengyel állam a lengyel etnikum határain túl fennhatósága alá akart vonni. Az első összecsapásokra 1919 februárjában került sor, a lengyel támadás pedig csak áprilisban kezdődött. A tanulmány következő része a román törekvésekkel és az erre való francia reagálásokkal foglalkozott, tárgyalta a semleges zóna problémáját. Ezzel kapcsolatos a Magyarországot érintő intézkedések elemzése. Az intervenciók erői szervezésében, rangsorolásában Ormos Mária 1919 január második felében látta a fordulatot, azzal a korlátozással, hogy ez a fordulat vagy inkább változás sem az alapelveket, sem a már lényegesen korábban felállított kereteket nem érintette, hanem csupán az intervenció tényezőinek jelentőségének sorrendjét módosította.

Az előadás befejező része elemezte az intervenció kudarcának okait. Február 25-én Foch marsall előterjesztette híres támadási tervét a Balti-tengertől a Fekete-tengerig, de a tervezett koncepcióban semmi újat nem tartalmazott. A lengyel kérdésben is csak a megfogalmazás alakult át, bizonyára azért, mert a marsall azt hitte, hogy a lengyel haderő megerősítésére irányuló törekvéseit könnyebben valósíthatja meg, ha a kérdést kizárólag a bolsevikellenes harc szemszögéből vizsgálja meg. Tartalmilag új részemként jelentkezett a Szovjet-Oroszország köré font kisállami gyűrű vagy barikád

offenzív funkciójának kiemelése. E barikád-szerep értelmezése után a lengyel-román intervenciók front megszervezéséről szövelt Ormos Mária, majd az új magyar demarkációs vonallal kapcsolatos elgondolásokat rendszerezte.

Hajdú Tibor – az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa – „*Az oroszországi forradalmak és a marxizmus államelmélete*” címen tartott előadásában megállapította, hogy a szocialista átalakulás döntő és legvitatottabb problémája: a szocialista állam kérdése. Még nem írtak tudományos igényű munkát a modern államról vagy a szocializmus államáról, bár Marx és Engels különböző írásaiban több idevonatkozó megállapítás, utalás található. Lukács György 1924-ben mutatott rá a II. Internacionálénak e téren elkövetett mulasztásaira. Lenin olyan elméleti témákat tárgyalt, amelyeket a gyakorlati élet időszűrűvé tett. A szocialista állam elméletéről 1917–19-ben nyilatkozott. Korábbi műveiben nem bírálta a kautskysta nézeteket, 1917-es tapasztalatai hatására módosított álláspontján. E kérdésben legfontosabb műve az Állam és forradalom. Lenin mellett mások is foglalkoztak államelmélettel, de meg sem közelítették a lenini koncepció lényegét. A továbbiakban az Állam és forradalom részletes elemzésére került sor. Lenin – mutatta ki Hajdú – erőteljesen bírálta a tőkés államot és a polgári demokráciát. Ez a bírálat arra törekedett, hogy leleplezze a polgári demokrácia osztálydiktatúra-jellegét. Az imperializmus államának tendenciája kettős: egyrészt növekedett demokratizmusa, másrészt ezt ellensúlyozta az államapparátus, a hadsereg önállósulása a parlamenti mechanizmustól. Itt fejtette ki Lenin először – és a legteljesebben – a proletárdiktatúra elméletét. Szerinte a proletárdiktatúra előfeltétele a munkásság és a parasztság szövetsége. A proletárdiktatúra átmeneti időszak a tőkés és a kommunista társadalom között. Lenin a proletárdiktatúrát tekintette a szocialista állam kizárólagos és általános formájának. Úgy hitte akkor, hogy közeleg a világ- vagy európai forradalom. s az egységes világköz társaságnak egységes államformája lesz: a proletárdiktatúra. Amellett hangsúlyozta, hogy minden nemzet a maga sajátos útján jut el a szocializmushoz. Amikor azonban már látta, hogy a szocializmus győzelméhez Európában is hosszabb időre van szükség, a „Baloldaliságról” írt művében azt hangoztatta, hogy ahol még nem került közvetlenül napirendre a proletárforradalom, ott ki kell használni a polgári demokrácia lehetőségeit. A következőkben Hajdú összefoglalta, hogy mit tartott Lenin a munkásállam fő jellemzőinek: az Állam és forradalomban és más művekben is, a munkások és parasztok, valamint katonák szovjetjeit tekintette a proletárhatalom államformájának. Ez azonban a szocializmusra vagyis a kommunizmus első fokára vonatkozik; a kommunizmusban már nem szükséges az állam, a diktatúra, a demokrácia.

Mind idézett könyvéből, mind egyéb munkáiból kitűnt, hogy Lenin világosan látta az állam, a hatalom, az erőszak döntő szerepét az osztályharcban és a társadalmi átalakulásban. Az államhatalmat nem tartotta a gazdasági alépítmény automatikusan átalakuló függvényének, sem pedig attól függetlennek. Nem közeledett anarchista nézetekhez, mint azt néhányan vélték, ellenkezőleg, úgy látta, hogy az osztályelnyomás államát csak egy másik, a proletár osztályelnyomás állama képes saját fegyvereivel megsemmisíteni. A proletárállamról kifejtette, hogy benne a nép nemcsak formailag, hanem ténylegesen is maga gyakorolja a hatalmat.

A Lenin által körvonalazott proletárállam sajátosságai egységes, szükségszerű folyamat részeivé álltak össze. E folyamatnak egyik meghatározója a szocialista állam fennmaradása kapitalista környezetben, a másik: a nép forradalmi aktivitása idővel szükségszerűen csökkent. Lenin nem adta föl eredeti koncepcióját, de látta a megvalósítás előtt álló nehézségeket is. Szovjet-Oroszországban ragaszkodott a szovjetek közvetlen diktatúrája rendszeréhez, de óvott ennek abszolutizálásától. A szovjetek csökkenő energiáját a legsikeresebben a munkásság és a dolgozók aktív rétegének a kommunista pártba való bevonásával igyekezett pótolni. Így lett a párt egyszerre tömegpárt és élcsapat. Lenin halála után az elmélet és a gyakorlat között egyre távoluló distancia keletkezett.

A lenini államelmélet továbbfejlesztésének folyamata a 20-as évek végén megállt. Sztálin és mások a 20-as évek gyakorlatához kapcsolódtak, másrészt túlságosan hangsúlyozták ragaszkodásukat Lenin nézeteihez, s kidolgozatlan elméletet hagytak örökül. A marxista-leninista pártok már egy negyedszázada látják az elméleti továbblépés fontosságát. Hajdú röviden utalt az 50-es évek gyakorlatára, majd az 50-es évek közepétől kezdve felhangzó „Vissza Leninhez” jelszóra, végül emlékeztetett a napjainkban is terjedő empirikus irányzatra, amely kimondja az 1917-es elképzelések elavultságát. Befejezésül fölvetette a kérdést: mennyire nyúlhatunk vissza az Állam és forradalomhoz.

A tudományos ülészak utolsó előadását Jemnitz János – az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa – tartotta: „*Az Októberi Forradalom előzményeihez és nemzetközi szocialista*

sajtóvisszhangjához” címmel. Rámutatott, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója alkalmából sok tanulmány jelent meg ugyan Leninről, de olyan egy sem, amely Lenint ne önmagában, ne csupán önmagához mérve vizsgálta volna. Hiányolta annak kimondását, hogy a forradalom elsősorban a munkásság ügye volt, s ezért az évfordulós tanulmányokból hiányzott a munkásság szervezkedésének, eszmei fejlődésének elemzése. Előadásában ezekre a problémákra igyekezett utalni. Jemnitz ezután a munkásság politikai szervezeteinek problémáira tért rá. Elsősorban a két nagyobb párt, a mensevikek és az eszerek politikai csoportosulásáról szólt, de utalt a kisebb, lazább szervezettségű csoportokra (trudovikok, mezsrajoncú), a nem párt jellegű szervekre is (üzemi bizottságok, munkástanácsok, szakszervezetek). A pártokkal kapcsolatban vázolta az értelmiség helyzetét, kiemelte a forradalomban játszott szerepének jelentőségét. Jellemezte az értelmiség különböző generációit (forradalom előttiek, a forradalom vezérkarát alkotók és a 30 évesek generációja), és vitatta a mensevikekről és az eszerekről kialakult hagyományos, általa pontatlannak nevezett képet. A mensevik és eszer párton belüli mozgással a magyar szakirodalom nem foglalkozott, pedig véleménye szerint a szocialista forradalom érelődésének folyamata szélesebb, mint azt hazai kutatóink eddig tudták. Október ilyen szempontból nem szűkíthető le néhány napra. A bolsevikok tevékenységét e szélesebb perspektívában kell megrajzolni. – Ezután arra kereste a választ: hogyan kerültek szembe a pártok az új helyzettel, a fegyveres felkeléssel, illetve a forradalom utáni állapottal. Ugyancsak fontos annak vizsgálata, hogy a nem párt jellegű szervezetek miként reagáltak a megváltozott körülményekre. Részletesen foglalkozott az első szovjet kormány összetételével, illetve azzal, hogyan szűkült és bővült a forradalom tábora, majd kitért részletesen a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nemzetközi szocialista sajtóvisszhangjára. A sajtóreagálásokat Jemnitz nem nemzetiség, hanem társadalmi alapállás szerint (jobb-, illetve baloldali sajtó) csoportosította. A baloldaliak minden fenntartás nélkül üdvözölték a szocialista forradalmat, a jobboldaliak a háború alatt nacionalista szempont szerint írtak, s a forradalomban nem láttak olyan társadalmi hajtóerőt, amely rájuk „otthon” bizonyos feladatokat hárított volna. Az antant országok pártvezetőségei ellenségesen fordultak Októberrel szembe. Ugyanakkor a pártvezetőségek ellen kibontakozó pacifista ellenzék több helyen őrségváltást kényszerített ki. Ez hatott a szocialista forradalommal kapcsolatos állásfoglalásokra is. Egyes pártoknál az ún. „két és feles” ellenzéki álláspont került előtérbe. Felhívta a figyelmet arra, hogy a forradalom hatott a szociáldemokrata vezetésű szakszervezetek balszárnyára és az anarcho-szindikalista szervezetekre is. Befejezésül hangsúlyozta: az Októberi Forradalom előzményeinek, nemzetközi visszhangjának kutatása csak interdiszciplináris megközelítéssel lehet igazán eredményes.

RÉV ISTVÁN

Mennyire tágíthatók egy diszciplína határai?

(Gondolatok az Edinburgh-i Gazdaságtörténeti Világkongresszus kapcsán)

Úgy tűnik, időnként egyes tudományágak rugalmasan követik a körülöttük zajló változásokat. S ez különösen figyelemreméltó akkor, amikor a változás magában a tudomány tárgyában következik be. A hetvenes évek gazdasági bizonytalansága kitörölte az Edinburgh-i Gazdaságtörténeti Világkongresszus programjából a gazdasági növekedés problematikáját. Az egy hétig tartó nagyszabású összejövetel négy fő-, tíz mellék- és huszonöt alszekciója közül mindössze egyetlen alszekció választotta közvetlen témájául a növekedést. A Rondo Cameron által szervezett kerekasztal – A technológia diffúziója és a gazdasági növekedés – a diffuzionista elméleteket az utóbbi időkben ért koncentrált támadás után azonban inkább csak nosztalgikus gondolatcserének tekinthető, mintsem a növekedés-koncepció túlélése bizonyosságának. Pedig néhány évvel ezelőtt valamirevaló gazdaságtörténeti folyóirat nem jelenhetett meg a gazdasági növekedést elemző cikk nélkül. A jelek arra vallanak, hogy a növekedéssel ugyanaz történt, mint a modernizációval a hatvanas évek második felében: az optimizmust fölváltotta a kételkedés, a modernizációt a függőségi elméletek, a növekedést a regionális egyenlőtlenségek tanulmányozása. A regionális és nemzetközi egyenlőtlenségek témájának a kongresszus egy kétnapos főszekciót szentelt, és a közreműködők számát tekintve ez volt a legnépesebb munkacsoport.

A vállalkozástörténetírás, mely évtizedeken keresztül a gazdaságtörténészek jól jövedelmező vállalkozásai közé tartozott, mindinkább a társadalomtörténészek illetékességi körébe kerül át. A vállalkozók, kik már hosszú ideje dramatis personae a gazdaságtörténeti irodalomban, főszerepből mellékszerepekbe húzódtak vissza. A vállalkozó, aki a gazdaságtörténetírás főáramában egy korszakon keresztül a gazdasági növekedés kulcsfigurája, fő mozgatója volt, megszűnt kitüntetett magyarázó oknak lenni. Bár alakja, vagy inkább hiánya kísértett még a harmadik világ gazdaságtörténetével foglalkozó kerekasztalbeszélgetés alkalmával – amikor is egyesek a vállalkozók nem elégséges számával, vagy nem megfelelő kvalitásával igyekeztek a harmadik világ elmaradottságát magyarázni – de az itt is egyértelműen kitetszett, hogy helyét valaki, vagy valami másnak kell átadnia.

A folyamat nem teljesen új keletű. Közvetlen előzményei a hatvanas évek közepére és egészen Latin-Amerikáig nyúlnak vissza. André Gunder Franknak és az akkor formálódó függőségi elméletek többi kimunkálójának írásaiban fogalmazódott meg világosan az igény egy új típusú gazdaságtörténet szükségességére. A szűken ökonomista szemléletű észak-amerikai modernizációs megközelítéssel szemben csak egy tágan értelmezett, a társadalomtörténet irányába nyitott gazdaságtörténet képes valós válaszokat adni a növekedés és elmaradottság, a gazdagság és szegénység egymással összefüggő és a gazdaságtörténetírásban megkerülhetetlen kérdéseire. A neoklasszikus gazdaságtudomány eszközeit használó észak-amerikai gazdaságtörténettel szemben (amelyet ebben az időben a Bert F. Hoselitz által szerkesztett *Economic Development and Cultural Change* című folyóirat képviselt) a marxista tradíciókra építő függőségi elméletek szemléletükben a totális társadalomtudományi megközelítés, tárgyválasztásukban pedig a globális folyamatokat elemző irányba haladtak.

Ideologikus előfeltevésekre és elemzési módszerekre való tekintet nélkül, ez a tendencia az utóbbi években egyre általánosabbá vált a gazdaságtörténeti irodalomban. A nemzetközi akadémikus gazdaságtörténeti közvéleményt reprezentáló nagy gazdaságtörténeti folyóiratokban is érezhető az igény a széles történeti összefüggéseknek a gazdasági elemzésekben való alkalmazására. Douglas C. North 1974-ben a „szélesebb elemzési megközelítés parancsoló szükségességét” Hangsúlyozta.¹ Rondo Cameron 1976-ban, az amerikai Gazdaságtörténeti Társaság éves közgyűlésén

¹Douglas C. North: Beyond the New Economic History. *Journal of Economic History*, 34 (1972/2).

elnöki megnyitójában többek között ezt mondta: „Megtanultuk, hogy a hagyományos tőke a gazdasági növekedés szempontjából közel sem annyira fontos, mint ahogy ezt gondoltuk; másrésről pedig megtanultuk, hogy a technológia, az emberi tőke, szervezeti és intézményi tényezők sokkal több figyelmet érdemelnek, mint amennyit eddig rájuk fordítottunk.”² David Landes, 1977-ben az amerikai Gazdaságtörténeti Társaság elnöke, így ír: „A gazdaságtörténet nagy része, azzal, hogy elvonatkoztat a komplex realitástól, hogy a magatartást rendeli az elmélethez, nem pedig az elméletet a magatartáshoz (hogyan is lehetne másként egyszerűsítő következtetésekhez jutni?) sokkal inkább rendcsinálási gyakorlathoz hasonlít, mintsem olyan vállalkozáshoz, melynek célja, hogy az embert a maga teljességében mutassa meg. . .”³ „A gazdaságban a népesség, a nyersanyagok és a technológia összefüggéseit a társadalmi intézmények határozzák meg (azaz a gazdasági tevékenység szocio-kulturális kerete, vagy intézményi mátrixa)” – mondja Rondo Cameron.⁴

A csupán gazdasági tényezőkkel operáló gazdaságtörténeti magyarázatokkal szembeni elégedetlenségre álljon itt még egy példa. 1976-ban a Brit Gazdaságtörténeti Társaság Jubiliumi Kongresszusán Dr. A. Hopkins Afrika a Gazdaságtörténet Világában című előadását a következő következtetésekkel fejezte be: Az Afrikával foglalkozó kortárs gazdaságtörténet különösen három ponton járult hozzá jelentősen a gazdaságtörténet fejlődéséhez. Ezek közül az első, hogy a hit tanulmányozását visszahelyezte az őt a gazdaságtörténetben megillető helyre. A történelem szereplőinek intencióit, céljait a gazdaságtörténetben rekonstruálni semmivel sem kevésbé fontos, mint más tudományágakban. Hopkins utalt az antropológia, a szociál-pszichológia és a filozófia hozzájárulására a gazdaságtörténet szélesebb összefüggéseinek föltárásában.⁵ John E. Davis, aki erről a jubiliumi konferenciáról a *Journal of European Economic History*-ban beszámolót közölt, ehhez még hozzátette: „... a vallásoknak és történeti értékeknek a kortárs gazdaságtörténetben való viszonylagos elhanyagolása, következménye a vállalkozástörténetnek Schumpeter-től eredő, és még ma is kiterjedten alkalmazott történetietlen és értéktelenségtől terhes elemzésmódjának, illetve az elemzésmód elégtelenségének.”⁶ Ezek után nem meglepő, hogy ugyanezen a konferencián Robert Fogel a kliometria egyik megteremtője, Kliometria és kultúra című előadásában az antropológiának a gazdaságtörténetben betöltött nélkülözhetetlen szerepéről beszélt és kijelentette, hogy az új gazdaságtörténet meghatározó módon járul hozzá a társadalmi intézmények, a kultúra, az élet minősége tanulmányozásához.⁷

Míg Cambridge-ben Fogel a rabszolgák magatartásának pszichológiai motívumairól, az ültetvények családstruktúrájáról beszélt, addig Edinburgh-ban az ante-bellum amerikai Dél és a korabeli Európa táplálkozási szokásait összehasonlító vizsgálatát ismertette, a sorozási és rabszolgai adás-vételi jegyzőkönyvek alapján. A téma korántsem ment kuriózumszámba, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a szekciók programjai között szerepelt a konzuli jelentések összehasonlító vizsgálata, a szabadidő és pihenés gazdaságtörténete, családtervezés a preindusztriális társadalmakban, a múlt bűnözésének társadalmi és gazdasági összefüggései.

A teljességre való törekvés nem csupán és nem is elsősorban csak az egymás mellé sorakoztatott témák sokaságában mutatkozott meg. A gazdaságtörténet általános módszertani kérdéseivel foglalkozó munkacsoport ülésén Berend T. Ivánnak az az előadása váltott ki nagy vitát, amely még címében is – A gazdasági és társadalmi tényezők elválaszthatatlansága – a gazdaságtörténetnek a történettudomány más területei irányába való kiterjesztésére utal. D. C. M Plattnak különben minden szempontból szembeszökően konzervatív historiográfiai előadása a harmadik világról folytatott kerekasztal-beszélgetésen szintén a totális történeti magyarázatok előtérbe kerülését hangsúlyozta, a szűken értelmezett gazdaságtörténeti elemzésekkel szemben. Pach Zsigmond Pál, a természeti erőforrások gazdaságtörté-

²Rondo Cameron: Presidential Address at the Thirty-Fifth Annual Meeting of the Economic History Association; *Economic History, Pure and Applied. The Journal of Economic History* Vol. XXXVI. 8.

³David Landes: On Avoiding Babel. *the Journal of Economic History*, Vol. XXXVIII. (1978/1) 10.

⁴Rondo Cameron: i. m. 14.

⁵The *Journal of European Economic History*, Vol. 5 No. 3. 1976. 754.

⁶Uo. 754.

⁷Uo. 748.

neti összefüggéseivel foglalkozó „A” szekció elnökeként a záró plenáris ülésen tartott beszámolójában kiemelte, hogy „A természeti erőforrások történeti problémáját nem lehetséges elkülönítve magyarázni. A téma tárgyalása csakis a gazdasági összefüggések és a társadalmi struktúrák keretében lehet eredményes.” Paul Bairochnak az egyenlőtlenségek problémáit tárgyaló szekción tartott bevezetője a tisztán gazdasági mutatókkal mérhető területi egyenlőtlenségek mellett hangsúlyozta a társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálatának fontosságát. (A regionális és nemzetközi egyenlőtlenségekről folytatott vitán – mely szemlélatomást, nem utolsósorban a téma gazdaságpolitikai aktualitásának okán a gazdaságtörténet egyik centrális problémájává lesz az elkövetkezendő időben – jól körülhatárolódott egyfelől a mennyiségi ismérvekkel operáló leíró módszer, másrészt pedig az a szemlélet, mely egyetemes, hosszú távú gazdasági, társadalmi, politikai folyamatok függvényeként kezeli a XVI. századtól kezdve egyre mélyülő egyenlőtlenségeket. Ebben a szekcióban két magyar előadás is szerepelt. Az egyik, Ránki György előadása, a XIX. századi regionális dualizmus-vizsgálatok szempontjából fontos nemzetközi tanulságokat tartalmazó témával, a Monarchia gazdasági egyenlőtlenségeivel foglalkozott. Ehrlich Éva tanulmánya az iparosodásba való bekapcsolódás hatásainak nemzetközi szabályszerűségeit vizsgálta.)

Az elhangzott előadások és hozzászólások jelentős része nem érte be a hagyományos ökonómiai érvek fölsoportoztatásával, amikor is a történész egyszerű közgazdasági formulákat keres, gazdaságelméletileg sokszor megalapozatlan hipotézise alátámasztására. Az ökonometria fogantatású amerikai új gazdaságtörténet annyiban érezteti hatását, hogy a gazdaságtörténészek nagy része számára nyilvánvalóvá vált: tudománya csak akkor lehet igazán történeti, ha ugyanakkor gazdaságelméletileg megalapozott. Ennek ellenére az Edinburgh-i konferencia újdonsága éppen a gazdaságtörténet határainak más történeti tudományok (társadalomtörténet, ideológiatörténet, művelődéstörténet) irányába történő föllazításában mutatkozott meg. Nincsen alapvető váltás. A hagyományos gazdaságtörténeti megközelítést nem váltotta föl egy általánosan jellemző társadalomtudományi szemlélet, de a magyarázóelvek körének radikális szélesedése nyilvánvaló.

Az Annales által művelt *histoire totale* lényegesen különbözik a nemzetközi gazdaságtörténeti irodalomban uralkodó szemléletmódoktól. Edinburgh-ban mégis kitűnt az Annales és különösen a kongresszuson is jelenlévő Fernand Braudel hatása. A hosszú időtartamok vizsgálata mind nagyobb szerephez jut a gazdaságtörténeti elemzésekben is. Nem véletlen persze, hogy a „Jobbágyi szolgáltatások, tizedek és rendek a preindusztriális társadalmak mezőgazdasági termelésében” hosszú címet viselő főszekcióban éppen La Roy Ladurie vázolta föl a XIII-tól a XVIII. századig ívelő modelljét. La Roy Ladurie hosszú idősorában Nyugat-Európa a XIII. század végére demográfiailag telítetté vált, egy olyan magas szintű mezőgazdasági termelés mellett, illetve annak alapján, hogy ezt a szintet jelentősen és tartósan majd csak a XVIII. században vált képessé meghaladni. A közbülső ötszáz évet stagnálások, hanyatlások és fölfutások jellemzik, de mindez csak áthághatatlan technológiai és termelékenységi korlátok között. A vitában többen fölvetették a társadalmi összefüggések fokozottabb figyelembevételének fontosságát, enélkül a hagyományos növekedési modellek optikájának torzításai befolyásolják az elemzést. Ha kizárólag a termelés mennyiségi tényezői kapnak hangsúlyt, könnyen stagnálásnak tűnnek fontos társadalmi, sőt gazdasági változásokat hozó korszakok is. (Különben is, egy történész – akár gazdaságtörténész – szájából furcsa akusztikájú a stagnálás kifejezés.) A vitában – jelentős részben a magyar résztvevők, Zimányi Vera, Makkai László és N. Kiss István közreműködése nyomán – nagy hangsúlyt kapott a nyugat-európaitól alapvető pontokon eltérő kelet-európai fejlődési út értékelése.

Hogy a hosszú időtartam vizsgálata új dimenziókat adhat a rövid idősorok elemzésének, illetve akár teljesen átértékelheti azt, kiderül S. L. Engermannak, a kliometrikus iskola Fogel mellett egyik legismertebb tagjának a regionális egyenlőtlenségek szekció számára készített tanulmányából. Engerman, aki előadásában a brit észak-amerikai gyarmatok XVII., XVIII. és XIX. századi gazdasági fejlődését vizsgálta, arra a megállapításra jutott, hogy a rabszolgamunkát alkalmazó területek gazdasági növekedése a kor átlagánál nagyobb volt, illetve különösen nagyobb, ha a növekedést ugyanazon területek rabszolgafelszabadítás utáni teljesítményeivel vetjük össze. A polgárháborúig az amerikai Dél gyorsabban fejlődött, mint a nemzet többi része, a polgárháború kitörésekor a déli terület a világ negyedik leggazdagabb politikai régiója volt. (Engerman, amikor gazdaságról beszél, csak a nemzeti össztermék értékének mennyiségi mutatóit veszi figyelembe.) Bár tanulmánya végén – igaz, óvatossággal – megfogalmazásban – Engerman megállapítja, hogy az adott klimatikus viszonyokat, erőforrásokat,

technológiát és a munkások preferenciáit tekintve, a rabszolgát alkalmazó területek másfajta munkaszervezési mód mellett talán lassabban fejlődtek volna, mégsem zárja ki annak lehetőségét, hogy a hosszú távú folyamatokat tekintve éppen a rabszolgamunkán alapuló termelés strukturális merevsége képezte a további fejlődés gátját. „Természetesen lehet érvelni amellett, hogy a rabszolgaság a specializáció olyan formájához vezetett, amely akadályt képezte annak, hogy a rabszolgaság eltörlése után a hosszú távú önfenntartó növekedés szempontjából megfelelő struktúra jöjjön létre.” Annak ellenére, hogy ez utóbbi gondolat már jó ideje többé-kevésbé általánosan elfogadott az ültetvényes gazdálkodással foglalkozó szakirodalomban (lásd például L. Best, *Outlines of a model of pure plantation economy*), mégis figyelmet érdemel, hogy a hosszú távú elemzésben egy adott struktúra értelmezése alapvetően különbözhet a rövidebb távú idősorok vizsgálata során kapott eredménytől.

Amikor 1974-ben, egy már évtizede mind nagyobb teret nyerő folyamat eredményeként megjelent Immanuel Wallerstein szintézise (*The Modern World System etc.*), várható volt, hogy a tradicionális, egyrésztől–másrésztől típusú összehasonlító vizsgálatok helyét végérvényesen átveszik az interdependenciákra súlyt helyező globális elemzések. Edinburgh azt sejtette, hogy a szemléletmódváltás ebben az esetben is hosszadalmas folyamat. A vitaülések nagy részét még mindig az „itt így, ezzel szemben ott másképp” jellegű összevetések foglalták el. Még a jobbgáyi szolgáltatásoknak szentelt szekcióban is ez a megközelítés dominált, annak ellenére, hogy a témában összegyűlt hatalmas nemzetközi forrásanyag – amiben Magyarországon összegyűjtött dézsmajegyzékek kimagaslóan fontos szerepet játszanak – megkövetelné a globális szempontú elemzést. Igaz, voltak a vitának olyan hozzászólói is, akik az összefüggő, átfogó problémákat hangsúlyozták. Zimányi Vera például azt emelte ki, hogy a sok helyi különbözőség és eltérés ellenére megmutatkozó nagyfokú európai egységnek a mezőgazdasági termelés terén is – miként az átalakulásoknál – alapvetően közös mozgatórugói voltak, ez pedig elsősorban a helyi, a nemzeti és a nemzetközi piacok egymáshatása.

Míg a globalításra való törekvés nem vált jellemzővé Edinburgh-ban, a történelmi folyamatok differenciált értékelése egyre általánosabbá lesz. Úgy tűnik, a gazdaságtörténészek mindinkább elfogadják azt a tényt, hogy összeurópai, vagy világjelenségek, egy adott terület társadalmi, gazdasági, vagy politikai viszonyainak függvényeként, egymástól alapvetően különböző tendenciákat eredményezhetnek. J. Kahk és K. Kovalcsenko szovjet történészek, Oroszország európai régiójának parasztságáról készített tanulmányukban, a XIX. századi általános európai folyamatok területenként lényegileg eltérő, egymással mégis szorosan összefüggő hatásait emelték ki. Pach Zsigmond Pál, már említett összefoglalójában, a XVI. századi árforradalomnak a mezőgazdasági termelésre és a nyersanyagkiaknázásra területenként és gazdasági struktúráként különböző hatására mutatott rá.

Az Edinburgh-i konferencia alapján nehezen válaszolható meg a címben fölített kérdés: meddig tághatók egy diszciplína határai, meddig terjed a gazdaságtörténet illetékessége? Az egymással és a főkérdésekkel össze nem függő vitaüléseken általános kép ritkán kerekedik ki. A helyzetet bonyolítja, hogy „a gazdaságtörténet, neve és jellege szerint duális tudományág – két külön diszciplína frigyének terméke – és mint ilyen, a metodológiai forradalmak másként érintik, mint az egynemű tudományágakat”.⁸ Úgy tetszik, a határok egyelőre korlátlanul tághatók. A gazdaságtörténet szerencsés helyzetben van. A történettudományban megindult a szubdiszciplináris határok áttörése, a történeti elemzésbe eddig be nem vont tényezők mind erőteljesebb fölhasználása. Ezzel a folyamattal párhuzamosan a közgazdaságtudomány egyre inkább közeledni kezdett a társadalomtudományok más ágai, különösen a szociológia és a történettudomány irányába. Az ötvenes, hatvanas évek interdiszciplináris igénye mellett és helyett megindult a diszciplínák illetékességi körének belülről való tágítási folyamata. Az Edinburgh-i Gazdaságtörténeti Világkongresszus ennek a folyamatnak egyik, a gazdaságtörténettudomány történetében talán első állomása. Hogy a folyamat milyen irányban halad tovább, mely tendenciák kapnak nagyobb hangsúlyt, a szemléleti változások milyen gyorsan nyernek tért, abban a magyar gazdaságtörténészeknek az eddiginél is nagyobb szavuk és felelősségük lesz, minthogy a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság Pach Zsigmond Pált választotta elnökéül, és a legközelebbi, 1982-es Gazdaságtörténeti Világkonferencia színhelye Budapest.

⁸ David Landes: i. m. 5.

Niederhauser Károly

(1894–1978)

Mindig halkszavú, a nyolcvanon felül járva már gyakran remegő hangú, de magas korától fáradtan is szellemileg mindig frissen áll előttünk a történészek kedves „Károly bácsija”. Sokunknak ő magyarázta el a Tőle megszokott világossággal, áttekinthetőséggel a kéziratok késszé formálásának technikai menetét, ismertetett meg azoknak az apró szerkesztői fogásoknak sorával, amelyekkel a tanulmány vagy könyv mondanivalója jobban kidomborítható, világosabbá tehető. Önmagával szembeni szigorú fegyelmezettséggel javította a szerzői, szerkesztőségi és nyomdai korrektúrák özönét. Rendkívüli értelmezőkészségével a magyar történettudomány legjobb fordítói közé emelkedett. Akik együtt dolgoztunk Vele, mindig emlékezni fogunk éles emlékezetére, amikor több évtizeddel korábbi szerkesztői megoldásokat, címeket, régi idegennyelvi helyesírási szabályokat idézett fel szerkesztőségi megbeszéléseken. És emlékezni fogunk sajátos nyugodt kedélyességére, kedves, mindig segítőkész emberségére. Korunk tudományos életének azon legkiválóbb munkásai közé tartozott, akiknek gondoskodása, szakmaszeretete és -értése nélkül a modern tudományos nagyüzem folyamatos működése megakadna, s akiknek fontosságát hajlamosak vagyunk csak távozásuk után igazán érzékelni.

Glatz Ferenc

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Б. Кёпеци</i> : Дёрдь Лукач в 1919 г.	1
<i>М. Ормош</i> : О белградской военной конвенции	12
<i>Д. Петери</i> : Конфликт „научного управления заводами” и рабочего контроля в 1919 г. . .	40

СООБЩЕНИЯ

<i>Ш. Балог</i> : Соглашение 27-го февраля 1946 г. об обмене населения между Венгрией и Чехословакией	59
<i>Е. Ш. Балог</i> : Переговоры Бём-Канингхем в июле 1919 г.	88
<i>Ш. Вадас</i> : Неопубликованное письмо Эрне Гараме к Жану Лонге по вопросу демократической интервенции (27-го сентября 1919 г.)	101

ДИСКУССИЯ

<i>Д. Бенда</i> : Квантификация и история (Высказывание к статье Дьёрдя Гранастона Историк и измерие — преграды одного модели)	105

РАБОТЫ, НАПИСАННЫЕ В ХОДЕ ПОДГОТОВКИ НОВОГО СВОДНОГО ТРУДА ПО ВЕНГЕРСКОЙ ИСТОРИИ

<i>А. Р. Варкони</i> : Экономия и общество во второй половине XVII в.	109

ДНЕВНИК

<i>И. Ромшич</i> : Зажиточное крестьянство и эпоха революции. (Два источника относительно политического сознания венгерского крестьянства XX в.)	127

ОБОЗРИТЕЛЬ

<i>Ж. Л. Надь</i> : „Средний класс”, мелкая буржуазия между двумя мировыми войнами (О французской литературе по социальной истории)	145
<i>Й. Бёлёни</i> : Ошибочные данные — неправильные выводы.	156
<i>И. Шош</i> : Новейшие результаты в исследовании Великой Октябрьской Социалистической Революции.	175
<i>И. Рев</i> : Насколько можно расширять границы одной дисциплины? (Мысли в связи Мирового Конгресса по экономической истории в Эдинбурге)	181
<i>К. Нидерхаузер</i> (1894—1978) (Ф. Г.)	185

CONTENTS

STUDIES

<i>B. Köpeczi</i> : Lukács in 1919	1
<i>M. Ormos</i> : On the Belgrade Military Convention	12
<i>Gy. Péteri</i> : The Clash of "Scientific plant Management" and Worker Control in 1919	40

COMMUNICATIONS

<i>S. Balogh</i> : The Hungarian–Czechoslovak Population Exchange Agreement of 27 February, 1946	59
<i>É. S. Balogh</i> : The Böhm-Cuningham Talks of July 1919	88
<i>S. Vadász</i> : Ernő Garami's Unpublished Letter to Jean Longuet on the Issue of Democratic Intervention	101

FORUM

<i>Gy. Benda</i> : Quantification and History (A Comment on György Granasztói's Article: Figures and Historian – the Limits of a Model)	105

A PRELIMINARY TO THE NEW SYNTHESIS OF HUNGARIAN HISTORY

<i>A. R. Várkonyi</i> : Economy and Society in the Second Half of the 17th Century	109

DIARY

<i>I. Romsics</i> : The Rich Peasantry and Age of Revolutions (Two Sources on the Political Consciousness of the Hungarian Peasantry in the 20 th Century).	127

OBSERVER

<i>Zs. L. Nagy</i> : The "Middle Class" and the Petite Bourgeoisie between the Two World Wars (About the Literature on French Social History)	145
<i>J. Bölöny</i> : Faulty Data – Mistaken Conclusions	156
<i>I. Soós</i> : Some New Findings on the October Revolution.	175
<i>I. Rév</i> : How wide can the limits of a discipline be stretched? (Some thoughts in connection with the International Economic History Congress in Edinburgh)	181
Károly Niederhauser (1894–1978) (F. G.)	185

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>B. Köpeczi</i> : Lukács im Jahre 1919	1
<i>M. Ormos</i> : Über die Militärkonvention von Belgrad.	12
<i>Gy. Péteri</i> : Konflikt zwischen der "wissenschaftlichen Betriebsführung" und der Arbeiterkontrolle im Jahre 1919.	40

BEITRÄGE

<i>S. Balogh</i> : Die ungarisch-tschechoslowakische Vereinbarung vom 27. Februar 1946 über den Bevölkerungsaustausch.	59
<i>E. S. Balogh</i> : Die Böhm-Cuninghame Verhandlungen im Juli 1919	88
<i>S. Vadász</i> : Nicht publizierter Brief Ernő Garamis an Jean Longuet in Sachen der demokratischen Intervention (27. September 1919)	101

DISKUSSION

<i>Gy. Benda</i> : Quantifikation und Geschichte (Beitrag zum Artikel György Granasztóis: "Der Historiker und das Messen – Schranken eines Modells").	105

VORARBEITEN ZUR NEUEN UNGARISCHEN GESCHICHTSSYNTHESE

<i>Á. R. Várkonyi</i> : Wirtschaft und Gesellschaft in der zweiten Hälfte des XVII. Jahrhunderts.	109

TAGEBUCH

<i>I. Romsics</i> : Das Reichbauerntum und die Epoche der Revolutionen (Zwei Quellen zum politischen Bewußtsein des ungarischen Bauerntums des XX. Jahrhunderts)	127

BEOBACHTER

<i>Zs. L. Nagy</i> : "Mittelstand", Kleinbürgertum zwischen den beiden Weltkriegen (Über die französische gesellschaftsgeschichtliche Literatur)	145
<i>J. Bölöny</i> : Fehlerhafte Daten – irrtümliche Folgerungen	156
<i>I. Soós</i> : Neuere Ergebnisse in der Erforschung der Oktoberrevolution	175
<i>I. Rév</i> : Wie sehr kann man die Grenzen einer Disziplin erweitern? (Gedanken in Verbindung mit dem Wirtschaftsgeschichtlichen Weltkongreß in Edinburgh)	181
Károly Niederhauser (1894–1978) (F. G.)	185

TABLES DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>B. Köpeczi</i> : Lukács en 1919	1
<i>M. Ormos</i> : La convention militaire de Belgrade	12
<i>Gy. Péteri</i> : Conflit entre "la direction scientifique d'usine" et le contrôle ouvrier en 1919	40

COMMUNICATIONS

<i>S. Balogh</i> : L'accord hungaro-tchécoslovaque en 1946 pour le change de la population.	59
<i>É. S. Balogh</i> : Entretiens entre Böhm et Cuninghame en juillet 1919	88
<i>S. Vadász</i> : La lettre inédite d'Ernő Garami à Jean Longuet en matière de l'intervention démocratique (1 ^e 27 septembre 1919)	101

DÉBATS

<i>Gy. Benda</i> : La quantification et l'histoire (Réflexions sur l'article de Gy. Granasztói "L'histoire et la mesure")	105

TRAVAUX PRÉPARATOIRES DE LA NOUVELLE SYNTHÈSE HISTORIQUE DE LA HONGRIE

<i>Á. R. Várkonyi</i> : L'économie et la société dans la deuxième moitié du 17 ^e siècle	105

JOURNAL

<i>I. Romsics</i> : La paysannerie riche et l'ère des révolutions (Deux sources pour la recherche de la conscience politique de la paysannerie hongroise au 20 ^e siècle).	127

OBSERVATEUR

<i>Zs. L. Nagy</i> : "La classe moyenne", la petite bourgeoisie entre les deux guerres. (Sur la littérature de l'histoire de la société).	145
<i>J. Bölöny</i> : Renseignements faux — conclusions erronées.	156
<i>I. Soós</i> : Nouveaux résultats dans la recherche de l'histoire de la Révolution d'Octobre	175
<i>I. Rév</i> : Comment peut-il élargir les limites d'une discipline? (Quelques idées concernant le Congrès International d'Histoire Économique à Edinburgh)	181
Károly Niederhauser (1894–1978) (F. G.)	185

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1978. XI. 22. – Terjedelem: 16,8 (A/5) ív
79.6532 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 64,— Ft

1 szám ára: 16,— Ft

Index szám: 25.812

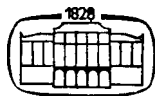
Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

A tanulmány- és közlemény-rovatba írott cikkeket Juhász Gyula, a többi rovat (elmélet-módszertan, vita stb.) cikkeit Glatz Ferenc szerkesztőhöz kérjük eljuttatni.

Ára: 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre 64,— Ft

INDEX: 25 812 ISSN 0040—9634

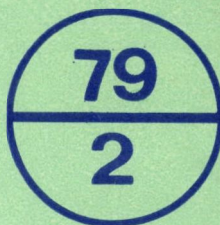

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55686

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Guy Bois: A feudallizmus modelljének kérdéséhez

Pach Zsigmond Pál: Európa a 16—17. században

Kosáry Domokos: Akadémiai tervek a 18. századi Magyarországon

Fügedi Erik: A befogadó: a középkori magyar királyság

Wellmann Imre: Bél Mátyás

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

GLATZ FERENC, JUHÁSZ GYULA, RÁNKI GYÖRGY (felelős szerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BARTHA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ,
KEREKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS, NIEDERHAUSER EMIL,
ORMOS MÁRIA, PUSKÁS JÚLIA, SOMLYAI MAGDA, SZÜCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Üri u. 51–53. – Telefon: 160–160

Megjelenik negyedévenként – Előfizetési díj egy évre 64,– Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Guy Bois*: A feudalizmus modelljének kérdéséhez 187
Péter Katalin: Köznemesi publicisztika, köznemesi politika a 17. század derekán. Az Országgyűlési pasquillus 200
Szakály Ferenc: Honkeresők (Megjegyzések Cserni Jován hadáról) 227

KÖZLEMÉNYEK

- Sándor Pál*: Deák politikai koncepciójához (Ismeretlen levele 1842-ből) 262

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

- Bácskai Vera*—*Nagy Lajos*: Matematikai módszerek alkalmazási lehetőségei a történettudományban (A faktoranalízis alkalmazása Magyarország 19. század eleji piacközpontjainak vizsgálatánál) 283

AZ ÚJ MAGYAR TÖRTÉNETI SZINTÉZIS ELŐMUNKÁLATAI

- Pach Zsigmond Pál*: Európa a 16—17. században (Egyetemes történeti bevezető a III. kötet-hez) 297

MŰHELY

- Kosáry Domokos*: Akadémiai tervek a 18. századi Magyarországon 341
Fügedi Erik: A befogadó: a középkori magyar királyság 355

FIGYELŐ

- Mályuszné Császár Edit*: Keresztési Papp Miklós iratgyűjteménye 377
Wellmann Imre: Bél Mátyás 381

A tanulmány- és közlemény-rovatba írott cikkeket Juhász Gyula, a többi rovat (elmélet-módszertan, vita stb.) cikkeit Glatz Ferenc szerkesztőhöz kérjük eljuttatni.

Tanulmányok

GUY BOIS

A feudalizmus modelljének kérdéséhez*

1. Mi a feudalizmus?

A kiindulási hipotézis a középkori gazdaság funkcionálásának a racionalizmusa. Rögtön megjegyezzük, hogy ezt bőséges anyag bizonyítja. A gazdasági élet különböző mutatói (termelés, termelékenység, népesség, árak, bérek, szolgáltatások) hosszú időtartam alatt ható folyamatot írnak le, amelyek között az időbeli megegyezések figyelemre méltóak. Itt találjuk meg e különböző jelenségek közötti szoros kapcsolatok bizonyítékait, amelyek olykor egyszerű megfelelésekben vagy párhuzamokban (népesség – termelés, termelékenység – szolgáltatási ráta, termelékenység – reálbérek), máskor pedig ellentétes folyamatokban (termelés – termelékenység, agrárárak – ipari árak, árak – reálbérek) fejeződnek ki.

*Guy Bois Besançon-i professzor „*Crise du féodalisme*” (Paris 1976) c. könyve méltán keltett részben elismerésben, részben vitában nyilvánuló feltűnést, mert a szerző a kitűnő tájtörténeti művekben oly gazdag francia szakirodalomban is kivételesen magas mércét tűzött maga elé: Normandia 14–15. századi agrártörténetét „megfigyelési terepnek” tekinti és használja fel a nyugat-európai feudalizmus oly sokat emlegetett „válságának” új megvilágításához, sőt magának a feudalizmusnak mint gazdasági-társadalmi rendszernek újradefiniálásához. Ebből a kifejezetten marxista igényű műből közöljük a zárófejezet (Conclusion générale) utolsó részét (351–365. l.) magyar fordításban. A lefordított szövegrészt folyóiratunk szerkesztőbizottságának kibővített ülése 1978. december 8-án megvitatta, s a vita alapján a következő megjegyzésekkel terjeszti olvasóink elé.

A vitaindító referátum tartására felkért Makkai László megállapította, hogy a könyv egészében mint egy sajátos történeti táj agrártörténeti monográfiája, de elméleti vonatkozásában is mint a feudalizmus problematikájának újszerű elméleti megközelítése, rendkívül figyelemre méltó. A soktényezős és éppen ezért földrajzilag és időben igen leszűkített más (pl. Kula-féle) feudalizmus-modellekkel szemben Bois dinamikus kéttényezős modellje (paraszti kisbirtok mint termelő, földesúri uradalom mint járadékszedő) igen hasznos, különösen annak a kettős tendenciának (az agrártermelékenység és a feudális járadék távlati csökkenése) beiktatásával, amelyben a formáció ön bomlasztó mechanizmusa is lelepleződik. Ugyancsak tanulságos a válság hatására a decentralizált feudalizmusnak centralizált feudalizmusba való átváltásának jelzése, egy olyan momentumé, amely Bois eredményeitől függetlenül, más vetületben a magyar történetírásban Pach Zsigmond Pál megfogalmazásában hangsúlyt kapott. Amit hiányolni, ill. bírálni lehet és kell, az egyrészt a formáció kezdeteinek homályban hagyása, másrészt a „feudális felhalmozásnak” a formáció fejlődésében, majd felbomlásában vitt szerepéről írottak elmosódottsága, aminek következménye azután, hogy hiába mondja a szerző a kapitalizmust a feudalizmus logikus, sőt egyedül lehető folytatásának, a formációváltásban aktív szerepet játszó ipar és kereskedelem kimondottan is „idegen test” és nem belső tényező marad a feudalizmusnak ebben az elméletében. Egészében véve azonban Bois könyve jelentős hozzájárulás a feudalizmus problematikájának tisztázásához.

A vita során (a hozzászólások sorrendjében) Zimányi Vera a feudális agrártársadalom e zárt modelljének a kapitalista fejlődés felé megnyitására abban látta a lehetőséget, hogy a két között

Mégis, ha a Normandiára vonatkozóan összegyűjtött gazdasági mutatókat összehasonlítjuk Nyugat-Európa más részeire vonatkozó adatokkal, igen érdekes megegyezések és egyidejűségek¹ tűnnek elő. Hogy magyarázható, hogy egy olyan társadalomban, amelyet – nem ok nélkül – elzárttsággal szoktunk jellemezni, a gazdaságot ugyanazok a törvényszerűségek mozgatják? Csak egyetlen választ fogadhatunk el, mégpedig egy olyan gazdasági szabályozó meglétét, amely itt is és ott is ugyanazokat a hatásokat eredményezi. És végül Normandiában a gazdasági növekedés folyamatának az ismétlődését (13. és 14. század), amely hasonló formákat ölt, ugyanazokba az akadályokba ütközik, hasonló ellentmondásokat szül. Mindezt magyarázhatjuk-e másként, mint a rendszer fogalmának a segítségével? Ez azt jelenti, hogy a társadalmi-gazdasági rendszer identifikálása három kérdésre ad választ: melyek a strukturális jellemzői? Honnan ered dinamizmusa? Mi a saját eltűnésének a törvénye? Bár nem állítjuk (a felsorolt okok miatt), hogy kimerítő választ adunk erre a három kérdésre, szeretnénk aláhúzni azokat a pontokat, amelyekben a Normandiára vonatkozó kutatások hozzájárulnak egy feudalizmus-elmélet kialakításához.

Strukturális jellemzők

Két következtetést tettünk: az egyik a termelésre, a másik pedig a társadalmi (vagy „termelési”) viszonyokra vonatkozik.

Nézzük először a termelést. A rendszer jellemző termelési formája – tehát amely vezető szerepet játszik és rákényszeríti a gazdaság egészére saját növekedési ritmusát – a

diagramon az agrár- és az ipari árállók terében kell a mezőgazdaság mozdulatlanságát felkavaró világgpiaci hullámzásokat bevezetni és érzékeltetni, különben a feudális gazdaság ábrázolása maga is hiányos, a struktúra mozgása pedig érthetetlen marad. *Bartha Antal* magát az alapkoncepciót, a feudalizmus javasolt modelljét kérdőjelezte meg, egyrészt a már meglevő, nagyszámú inás modellel való szembesítést hiányolva, másrészt a szerző modelljét túlságosan szűknek nyilvánítva. *Szűcs Jenő* a modell hiányosságát elsősorban abban látja, hogy a falu–város viszonyoknak az európai feudalizmusra oly jellemző sajátossága nem kap helyet benne, holott mint fő fejlődési mozzanatnak kellene jelentkeznie. A feudalizmusban valóban túlnyomó az agrárszektor, mégis a fejlődés dinamikája a városból árad a faluba, nem utolsósorban a járadékformák előrehaladó alakulása révén. *Hanák Péter* egyebek közt a „feudális felhalmozás” fogalmát és folyamatát tartotta elégtelenül kifejtettnek. *Pach Zsigmond Pál* arra hívta fel a figyelmet, hogy a szerző a marxizmus feudalizmus-definícióját annak egyik sematikus, a tulajdonviszonyokat egyoldalúan kiemelő változatára szűkíti le, az ellen hadakozik, holott *A tőke* III/46. alapján a földjáradék kérdésének középpontba helyezésével felesleges vitától szabadulhatott volna meg s a maga nézeteit is jobban tisztázhatta volna. Így a feudalizmus kielégítő modelljének kialakítása tovább várhat magára. *Niederhauser Emil* azzal egészítette ki a javasolt modell kritikáját, hogy az valójában csak a feudalizmus hanyatló szakaszára vonatkozik. *Ránki György* vitázó felszólalásában a szöveget már azért is figyelmet érdemlőnek mondotta, hogy ilyen lényegbevágó észrevételeket tudott kihívni, s külön kiemelte azt az érdemét, hogy számos, a termelési viszonyokat egyoldalúan túlhangsúlyozó feudalizmus-moddellel ellentétben Guy Bois igyekezett a termelési mód egészében megragadni ezt a fontos és bizonyára még ezután is sok vitát igénylő problematikát.

(A szerkesztőség)

¹ Az árak és a bérek vonatkozásában ti., mert ez a legjobban tanulmányozott szektor. A tények túl ismertek ahhoz, minthogy részletes elemzésbe kellene bocsátkoznunk. *W. Abel: Crises agraires en Europe, XIIIe–XXe siècles. Paris, 1973.*

paraszti kistermelés. Ezt a nyilvánvaló dolgot gyakran elfedte egy kizárólagosan intézmény-központú nézet, amely fontosabbnak tartotta a termelés jogi kereteit (az uradalmat) a termelés alapvető egységénél (a paraszti gazdaságnál). Erre még visszatérünk, mert ezen a megállapításon nyugszik a későbbi elemzések összessége.²

1. Az állítás a paraszti termelésnek az össztermelésen belüli részére támaszkodik. Igaz, hogy ez a rész nem mindenütt egyforma: a régi népesedési központokban a saját kezelésű uradalmi föld mindig jelentős szerepet játszott; de a középkori mezőgazdasági terjeszkedés a paraszti gazdaságoknak elsöprő gazdasági túlsúlyt biztosított. Így a mezőgazdasági beruházások (a vetőmag, az igaerő, a szerszámok) elsősorban a paraszttól származtak. Ugyanígy a növekedés ezeknek a termelési egységeknek a megsokszorozódásában és térbeli kiterjedésük megnövekedésében fejeződik ki, a visszaesés pedig a gazdaságok számának csökkenésében nyilvánul meg. Végül, a mezőgazdasági árak trendjei tökéletesen megegyeznek a paraszti birtok átlagos termelékenységével: az árak akkor esnek, amikor a termelékenység nő, és akkor emelkednek, amikor a termelékenység visszaesik.

2. A kistermelés hegemoniájának gyökerei a mezőgazdasági technológia állapotában erednek. Megismételjük, hogy nincs hatékonyabb munkaszervezés, mint ami az eke teljes kihasználásában jut érvényre. E körülmények között a mezőgazdasági nagyüzem, amelynek jelenléte általában az uradalmi múlt hagyatéka, a termelékenységet tekintve hátrányban van, amelyet csak különleges körülmények között tud leküzdeni: a saját kezelésű uradalmi föld társadalmi eredetű privilegizálásával, a talaj átlagon felüli termelékenységével, a termékek értékesítésének igen kedvező lehetőségeivel (nagy fogyasztópiacok és víziutak közelsége), vagy magas árakat és alacsony béreket előidéző konjunktúrával. De mindez a nagyüzemet marginális tényezővé teszi, amelynek fejlődését nem saját dinamikája irányítja, hanem ellenkezőleg, ez a gazdaságtípus alárendelődik az árak játéka révén a kisbirtok sorsának: a nagyüzem akkor virágzik, amikor (és mert) a kisbirtok vegetál és fordítva; akkor hanyatlik, amikor a kisbirtok leginkább életképes.

A kistermelés adaptációja a technológia követelményeihez többek között feltételezi a parasztság társadalmi és foglalkozási rétegződését két alapszintnek megfelelően. Az „egy ekés gazdaság” vezetése tulajdonképpen olyan komplex vállalkozás, amely megköveteli a kvalifikált munka (irányítási feladatok) és az egyszerű munka (végrehajtási feladatok) kombinálását. Innen származik a földművesek és a napszámosok közötti szakadék mélysége és tartóssága. Ez a szakadék igen régi,³ de a földművelés fejlődésével még tovább mélyül a 11. és 13. században. A két csoport egymást kiegészítő jellege kétségtelenül hozzájárult a falusiak szolidaritásának fenntartásához, sőt erősítéséhez a gazdasági rendszeren belül, amennyiben a közös használati és legeltetési jogok birtoklása elengedhetetlen

²Ez a kiindulási pont ellentétes a *W. Kula* által ajánlottal, amelyet a „feudális rendszer” teóriájában bemutat. Ezt a következő módon határozza meg: „Egy olyan társadalmi-gazdasági rendszer, amely elsősorban agrár jellegű, közepes minőségű termelőerőkkel rendelkezik, amelyben a kereskedelmi hálózat fejlettsége gyenge, korporatív jellegű, és a termelés alapvető egysége a nagybirtok. Az ezt körülölelő paraszti kisbirtokok gazdaságilag ennek alárendeltek, és a szolgáltatások, amelyeket a nagybirtoknak fizetnek, függő helyzetbe hozzák őket.” *Théorie économique du système féodal. Pour un modèle de l'économie polonaise, XVIe–XVIIIe siècles*. Paris, La Haye, 1970. 21.

³A. *Déléage* hangsúlyozza a korai középkortól kezdődőleg ezeknek a szakadékoknak a fontosságát. *La vie rurale en Bourgogne jusqu'au début du XIe siècle*, Mâcon, 1941.

volt a napszámos fennmaradásához és következésképpen a kistermelésnek mindez egészében véve hasznos volt.

3. A társadalmi intézmények is igyekeznek fenntartani a kistermelést. Így a faluközösség ugyanolyan szerepet játszik ezen a síkon, mint a városi kézművességben a céh: megvédi a szokásjogot, amelynek széles skálájára már utaltunk; és visszaszorít mindent, ami képes megtörni a társadalmi-gazdasági egyensúlyt és különösen a technikai újítást. A faluközösség egyáltalán nem mond ellent az egyéni kistermelés létének, hanem ennek egyszerre segítője és védelmezője. Ugyanekkor ebből olyan technikai megtorpanás következik, amely a rendszer egyik legfontosabb jellemzője, és amelynek a megléte feltételezi ezeknek az intézményeknek előzetes meggyengülését. Úgyannyira, hogy ebben a rendszerben a növekedés szükségszerűen extenzív jelleget ölt, és ki van téve a csökkenő hozamok kockázatának.

4. A kistermelés hegemoniájának valószínűleg sajátos demográfia felel meg. Első jellemzője következik magának a demográfiai rendszernek a természetéből, különösen fő önszabályozó mechanizmusából, amely nem más, mint a házasságkötések arányszámának igazodása a halálzási arányszámok tendenciális változásaihoz egy gyakorlatilag állandó termékenységgel. Egy ilyen mikroreguláció (a családi termelés szintjén történik) tulajdonképpen csak egy olyan rendszerben képzelhető el, amelyben az egyéni kistermelés uralkodik, ahol a gyermekek „berendezkedése” szüleik eltűnésének van alárendelve. A második sajátos vonás a demográfiai tényeknek a rendszer működésében és esetleges rendellenességeiben betöltött rendkívüli jelentősége. Mindez a növekedés extenzív jellegéből következik: a termelés növekedése feltételezi a népesség növekedését és viszont. De a két növekedési forma közötti szoros kapcsolat megszakadhat, amikor a demográfiai növekedés, saját mechanizmusainak engedelmessé válva, önálló mozgáspályát követ, és ezt a gazdasági növekedés már nem támasztja alá.

Mivel a kistermelés valami módon a rendszer tengelye, a paraszti gazdaságon belül, mintegy kezünket ennek a mikroorganizmusnak az ütőerére tapasztva, próbáltuk meg felfedni a növekedés rugóit és következésképpen a rendszer dinamizmusát. Azt jelenti-e ez, hogy a kistermelés hegemoniája olyan nagy, hogy a földesúr gazdasági helye csak járulékos, és csupán társadalmi és politikai szerepkörre korlátozódik? A tények ellentmondanak ennek a hipotézisnek. A paraszt tulajdonképpen meghatározott társadalmi viszonyokba illeszkedik be, és gazdálkodásának menetét nem lehet megérteni azoktól a földesúri szolgáltatásoktól függetlenül, amelyeket teljesítenie kell.⁴

Nézzük most a termelési viszonyokat. A tanulmányozott rendszer eredetisége nemcsak a termelés jellemzőiben áll, hanem az ember egyfajta kizsákmányolásában is, amelynek meg kell említenünk a megkülönböztető jegyeit.

1. A járadékszedés a földesúr gazdasági beavatkozásának fő formája. A földesúr működésében közvetlen (részvétel a termelési tevékenységben) és közvetett tevékenységet (a földesúri szolgáltatásoknak a paraszti termelésre gyakorolt hatása) különböztetünk meg. De a közvetlen tevékenység végső soron eléggé korlátozott. Bizonyára vállalja a felelősséget a közös használatú eszközökért (malmok, sütőkemencék), de számot vetve a

⁴Ezért nem lehet a paraszti termelési mód (vagy paraszti társadalmi-gazdasági rendszer) fogalmat alkalmazni a tanulmányozott rendszer definiálására.

saját kezelésű uradalmi föld korlátozott szerepével, a földesúr csak marginális módon avatkozik be a szó valódi értelmében vett termelő tevékenységek szférájába. Viszont közvetett módon állandó és sokféle hatást gyakorol ezekre a tevékenységekre. A rendszer létének legfőbb célja az, hogy a társadalmi élet vezetőinek a termelésre kivetett járadékot juttat, amely így többé-kevésbé súlyosan terheli a paraszti gazdálkodást.

2. A földesúri járadék rátájának a fejlődése nem anarchikus. Különböző társadalmi-gazdasági mechanizmusok játéka révén tendenciálisan csökken, és ez a folyamat a vizsgált időszakban csak valamely gazdaságon kívüli tényező közbejöttével szakad meg: a hadizsákmány növekedése és a királyi adórendszer fejlődése.

3. A járadék rátájának tendenciális csökkenése magából a társadalmi struktúrából ered. A „házas telek” elve a szokásos szolgáltatásokkal ilyen fejlődésre vezet. Abban az ellentétes irányú nyomásban, amit a két főszereplő a járadék rátájára gyakorol, a paraszt a föld hasznélvezete és a termelési folyamat ellenőrzése révén erősebb ütőkártyával rendelkezik, a földesúr pedig ki lévén zárva ebből a folyamatból, csak gazdaságon kívüli eszközökkel szerzi meg saját részesedését. Hosszú távon ebből a gazdasági viszonyok olyan fejlődése következik, amely a parasztnak kedvez, és a szolgáltatási ráta erózióját idézi elő. Ilyenkor csak a gazdaságon kívüli kényszerek újrameghatározása, tehát a kizsákmányolási viszonyok politikai átrendezése képes egy időre megfordítani ezt a tendenciát.

A kistermelés hegemoniája és a politikai kényszerrel biztosított földesúri szolgáltatás a két fő jellemzője véleményünk szerint annak a gazdasági-társadalmi rendszernek, amelynek alapjai ennyire ellentmondásosak. Az egyik oldalról a termelési folyamat egyéni vagy családi jellege, a másik oldalról a föld és a hatalom földesúri kisajátítása; e között a két aspektus között állandóak a feszültségek, és kétségtelenül innen ered a szolgáltatási ráta sajátos fejlődése és talán a rendszer dinamizmusának mély forrása is.

Ez a két megfigyeléssorozat ellentmondásban van-e a feudalizmusnak a marxista történettudományban használatos hagyományos definíciójával? Anélkül, hogy az alkalmazott megfogalmazások rendszeres vizsgálatába fognáink, észrevehetjük, hogy ezek a következő téma körül mozognak: a földesúrnak a földre kiterjedő tulajdona és a földesúrnak a parasztokra kiterjedő korlátozott tulajdona. Nincs egyéb kifogásunk e definícióval kapcsolatban, csak az, hogy egy termelési viszonyt minősít és csakis egy termelési viszonyt. Ez a definíció semmiképpen sem jellemezhet egy termelési módot. Ez a fogalom – hadd emlékeztessünk rá – csak a termelési viszonyoknak és termelőerőknek az eredeti kombinációjára alkalmazható. Az, hogy ennek a két dimenzióknak csak az egyikét emeljük ki, az egésznek az elszegényítéséhez és elkerülhetetlen zavarokhoz vezetne. Tulajdonképpen a társadalmak mutathatnak formális analógiákat a kizsákmányolási viszonyokat illetően, anélkül, hogy ugyanaz lenne a technikai alapjuk, termelési szervezetük és működési elvük. Tehát azt a feudalizmust, amelyet Nyugat-Európában figyelhetünk meg, nemcsak egy társadalmi viszonnyal, hanem bizonyos termelési sajátosságokkal is szükséges jellemezni. Ezeket a vonásokat nem lehet az agrárgazdaság túlsúlyára vonatkozó bizonytalan utalásra, vagy a termelőerők egy bizonyos (meghatározatlan) szintjére korlátozni. A következő megfogalmazást javasoljuk: a feudalizmus az egyéni kistermelés hegemoniája (tehát azoknak a termelőerőknek a szintje, amelyet ez a

hegemonia feltételez), plusz ezen kívül politikai gyökerű (vagy gazdaságon kívüli) kényszerrel biztosított földesúri szolgáltatás.⁵

De ezek a megfigyelések ellentmondanak a „parasztagazdaság” vagy a „paraszti termelési mód” modelljének, amelynek közkedveltsége kapcsolódik Chayanov⁶ nemrég kiadott munkáihoz és D. Thorner⁷ ezt folytató kiegészítéseihez. A paraszti társadalmaknak, akár ókoriak, középkoriak vagy jelenkoriak, saját közös logikájuk van, amely független az őket körülvevő társadalmak kényszerítő erőitől. Mindezek az elemzések igyekeznek eltüntetni – mint ahogy azt R. Hilton⁸ igen találóan megjegyzi – a parasztságnak, mint különálló társadalmi osztálynak mind a történelemben, mind a kortársi realitásban meglevő speciális jellemzőit, ugyanolyan módon, mint ahogy az „ipari társadalom” felfogás eltörli a kapitalizmus és a szocializmus közötti különbségeket. Ez az észrevétel különösen érvényes a középkori parasztságra: ha elvonatkoztatunk a feudális járadéktól (vagy összekeverjük azt bármilyen más járadékformával), ez megfoszt bennünket egy olyan elemtől, amely feltétlenül szükséges a feudális gazdaság hosszú távon való működésének a megértéséhez.

A hosszú táv dinamikája

Szándékosan csak a hosszú távot vesszük figyelembe. Persze nem arról van szó, hogy tagadjuk más fluktuáció-típusok létét vagy jelentőségét. Többek között olyan harminc éves időtartamú mozgások jelenlétét tudtuk igazolni, amelyeknek magyarázata jelenlegi ismereteink szerint problematikus. Különösen a feudális gazdaság történetét jellemzik időszakokként a „régí típusú válságok”, amelyeknek E. Labrousse-i⁹ modellje számunkra is érvényes erre a korszakra. Ebben a vonatkozásban P. Vilarnak¹⁰ valószínűleg igaza van, ha óvja a történészeket a hosszú időszakok és az átlagok kísértésétől, és emlékeztet arra, hogy „az ember nem átlagokkal táplálkozik”, és hogy a régi gazdaságok legvilágosabb megkülönböztető jegye sokkal inkább a termékmennyiség egyenlőtlen, mintsem csekély volta. De azt is észre kell venni, hogy e három évszázadnyi normand történelem alatt a „megélhetési válságok” gyakorisága és súlyossága erőteljes változásokat mutat, és ezek igen nagy mértékben a hosszú időtartamú fluktuációknak tulajdoníthatók. Mi tehát visszautasítjuk a rövid időszak és a hosszú időszak között felállított hamis ellentétet, a történelmi elemzésekénél mindegyik egyaránt elengedhetetlen. Azért foglalkozunk részletesebben a hosszú távú fluktuációkkal, mert ezek a feudális gazdaság specifikumainak tűnnek és mert ezek eredete kevésbé ismert.

⁵ Vessd össze: C. Parain definíciójával. Sur le féodalisme. Colloque du CERM, Paris. Ed. Sociales, 1974. 13–14. Lásd még: Manuel d'économie politique. Académie des sciences de l'URSS. 1956. 48–52.

⁶ A. Chayanov: The theory of peasant economy, 1966.

⁷ D. Thorner „Peasantry” cikke, International Encyclopedia of Social Sciences, 1968.

⁸ R. Hilton: The English peasantry in the Later Middle Ages, Oxford, 1978. 18.

⁹ Lásd P. Vilar nemrégén tett megfigyeléseit ebben a tárgyban. „Reflexions sur la crise de l'ancien type. Inégalité des récoltes et sous-développements.” In: Conjoncture économique, structures sociales. Paris, 1974.

¹⁰ P. Vilar i. m., 41–42.

Véleményünk szerint a legjelentősebb tény a növekedési, visszaesési és stagnálási fázisok váltakozásában áll. Kétségtelen, hogy ezeknek a ciklusoknak a létezését régóta megállapították. De mindazok a magyarázatok, amelyeket W. Abel,¹¹ M. Postan,¹² Verhulst, E. Le Roy Ladurie adtak, kizárólag csak demográfiai jellegűek, olyannyira, hogy eltűnik a kapcsolat a feudális termelési mód és ezek között a fluktuáció-típusok között. Tulajdonképpen a neo-malthusianus felfogás szerint a lényeg nem más, mint a lakosság és az erőforrások szembeállítás: az emberek számának gyorsabb növekedése túlnépesedést okoz, a földek feldarabolódtak, a termelékenység esik: így jönnek létre az agrárválság feltételei. Tagadjuk-e ezeket a jelenségeket? Egyáltalán nem. Akár árakról, bérekről, termelésről, népességről, termelékenységről legyen szó, mindezek a mutatók Normandiától Angliáig megegyeznek. És azt látjuk, kétszer is, hogy a demográfiai növekedés az erőforrások kimeríthetetlen korlátjába ütközik. Valójában a malthusianus elmélet gyengesége nem abban áll, amit állít, hanem abban, amiről hallgat: ez pedig nem más, mint a szolgáltatások fejlődésének szerepe ezekben a fluktuációkban.

Térjünk vissza először is a növekedési folyamatra, úgy, ahogy azt 1315 előtt vagy 1450–1550 között lehetett észlelni, vagy pedig az 1360-tól 1400-ig tartó rövidebb periódusban. A folyamat közös vonásokat mutat.

E folyamatnak mindig van bizonyos extenzív jellege, és ez a mezőgazdasági termőföldeknek (gyakorlatilag állandó technikai bázison történő) meghódításában és a népesség növekedésében fejeződik ki. A folyamat magában foglalja a munkatermelékenység növekedésének tendenciális csökkenését is. Állandó technikai adottságok mellett a termelés területi növekedése és az emberek túlterhelése magával vonja a globális termelékenység esését, több tényező összejárása következtében (a marginális földek közepes minősége, az állattenyésztés visszaszorulása, a birtokok felaprózódása, alulfoglalkoztatottság). Ennek a folyamatnak megfelel az árak emelkedő trendje és az agrár- és ipari árak ollójának szétnyílása is. Az agrárárak növekedése azon alapul, hogy ebben a szektorban a termelékenység csökken, és fordítva, a mezőgazdasági termékek árnnövekedése elősegíti a mennyiségi növekedést, nevezetesen igazolja a közepes minőségű határföldek használatba vételét, ezáltal tovább fokozza a termelékenység csökkenését.

Végül a növekedés megduplázódik a reálbérek esése miatt is, ami egyébként a parasztság tömeges pauperizálódásának is mutatója. És ebben a tényben a termelékenység csökkenésének újabb tényezője rejlik.

A növekedési folyamat utolsó eleme a járadékszolgáltatási ráta süllyedése. Ez a termelékenység csökkenésének elengedhetetlen és elválaszthatatlan eleme. Az emberek számának túlbujánzása és a földek felaprózódása a 13. század végén elképzelhetetlen lett volna, ha nem követeltek volna kevesebbet a parasztoktól. Megfordítva, amikor az egy főre jutó termék csökken, akkor az a termék rész, amelyet járadékként el lehet idegeníteni, szintén kisebb lesz, és ez visszahat a szolgáltatási rátára. A járadékszolgáltatás rátájának tendenciális csökkenése nélkül a széles értelemben vett (gazdasági és demo-

¹¹ Lásd Abel következtetéseit: „a 14–17. század és a 17–18. századi árcsökkenések a népesség stagnálásának vagy csökkenésének a következményei voltak, amelyet járványok és a háború idézett elő, tehát külsődleges tényezők és nem pedig egy Malthus-i értelemben vett endogén ok, mégha ennek a bizonyos oknak a következményei meg is egyeznének a Malthus által megállapítottakkal.” I. m., 406.

¹² Postan és iskolája (Abeltől eltérően) endogén típusú magyarázatot ad: a Malthus-i elmélet híres ciklusa segítségével. De egy pan-demográfiai jellegű magyarázattal Abelhez csatlakozik.

gráfiai) bővített újratermelés hosszabb tendenciájának a fennmaradása a termelékenység hanyatlása ellenére is érthetetlen maradna. Ennek következtében a termék nagyobb részei fordítják a gazdasági felszerelésekre és a paraszti fogyasztásra, azaz a „reprodukcióna”. Természetesen ez a folyamat megteremti önmaga visszajára fordulásának a feltételeit. Elérkezik egy olyan küszöbhez, amin túl a termelékenység csökkenése nagyszámú paraszti birtokon egyre kockázatosabbá teszi az egyszerű újratermelést. De az igazi kritikus küszöb az lesz, amelytől fogva a földesúri szolgáltatások mennyisége a csökkenés jeleit mutatja, anélkül, hogy a ráta esésének hatásait ellensúlyoznák a gazdasági és demográfiai növekedés hatásai. Ekkor a földesúri osztálynak növelnie kell az egy főre eső járadékot, és politikai lépésekkel fordítja meg a növekedés menetét.

Hasonló észrevételeket tehetünk a csökkenés folyamatára is. Persze ez utóbbi nem egyszerűen a növekedés fordított képe. A középkor végén a visszaesés általános és heves lefolyású válságokban nyilvánult meg, amelyek időben korlátozottak voltak, de ugyanakkor gazdasági és demográfiai kereteiken túlnőttek, és a társadalmi élet valamennyi vonatkozását érintették. A több egymást követő robbanás, amelyeket fellendülési periódusok választottak el egymástól, ne fedje el előttünk egy olyan folyamat kontinuitását, amely halmozódó, akárcsak a növekedés. A visszaesés dinamizmusa abból ered, hogy a szolgáltatások mennyisége csökkenő irányzatú, a járadékszolgáltatási ráta növekedése ellenére is, és ebből fakad az állandó törekvés, hogy a paraszti birtokok termékének minél nagyobb részét megszerezzék adók vagy fosztogatás útján. Hosszabb időszakot figyelembe véve azt is megfigyelhetjük (természetesen ha elvonatkoztatunk a köztes fellendülési periódusoktól), hogy a visszaesés megnyilatkozási formái pontosan szimmetrikusak a növekedés megnyilvánulási formáival.

A visszaesés a mezőgazdasági termőterületek összehúzódásában és a demográfiai hanyatlásban fejeződött ki, anélkül, hogy a technika megváltozott volna. A visszaesést a munka termelékenységének növekedése kíséri (csak a legjobb földek művelésére húzódnak vissza, az állattenyésztés fejlődik, a birtokok átstrukturálódnak, a legkevésbé hatékony birtokok kiiktatódnak stb.). A fentiekben elmondott okokkal ellentétesen, a termelékenységnek ez a mozgása szorosan együtt jár a járadékszolgáltatási ráta mozgásával. Ebből a szempontból a földesúri és a királyi nyomás, a látszat ellenére, a haladás meghatározó tényezője.

A visszaesést az árak süllyedő trendje és az ipari árak relatív emelkedése jellemzi. A mezőgazdasági árak csökkenése a mezőgazdaság növekvő hatékonyságát tükrözi, de kihat a termelésre is (azzal, hogy a legjobb földekre való visszahúzódnásra kényszerít) és a termelékenységre. Végül is a csökkenés magas reálbérekkel és az életszínvonal javulásával jár, mihelyt a gazdasági „viharak” és a háborúk véget érnek. Ez a jelenség maga is szoros kapcsolatban van a termelékenység fejlődésével.

A csökkenés, mint kumulatív mozgás, mégis talál olyan önszabályozó mechanizmust a termelékenység fejlődésében, amely megszabja határait. Ezeket a határokat akkor éri el, amikor a termelékenység elérkezik arra a színvonalra, amelyen a paraszti birtok képes elviselni az új kincstári terheket, sőt képes arra is, hogy bővített újratermelést valósítson meg. Ettől fogva létrejönnek az újabb növekedési fázis társadalmi-gazdasági feltételei. Ezek az észrevételeink arra indítanak bennünket, hogy a hosszú időtartamú mozgásokban mást is lássunk, mint csupán a pénztömeg vagy a népesség változásaihoz kötött konjunkturális jelenségeket. Az a tény, hogy a malthusiánus elmélet jó néhány

elemét beépítjük a magyarázatunkba és hogy ebbe belefoglaljuk a szolgáltatások és a termelékenység szerepét, nem egy egyszerű összeadódást, hanem az eddigi perspektívák megváltozását eredményezi. Ez azt jelenti, hogy ezek a hosszú távú mozgások a feudális gazdaság jellemzői, mivel a szolgáltatások és a termelékenység ilyen fajta alakulása ennek a rendszernek a sajátossága. Ez azt is jelenti, hogy a hosszú távú mozgás főleg két tendenciális és egymást kiegészítő társadalmi-gazdasági törvény hatásának van alávetve, amelyeknek az egyike (a járadékszolgáltatási ráta tendenciális csökkenésének a törvénye) a földek földesúri kisajátítása és a termelési folyamat egyéni jellege közötti ellentmondáshoz kapcsolódik, ugyanakkor a másik (a termelékenység tendenciális csökkenésének a törvénye) a termelés jellemzőihez kapcsolódik (mivel a kistermelés csak extenzív növekedést enged meg).

Vegyük elejét ezen a ponton egy kritikának. Ha azt állítjuk, hogy a feudális gazdaság eme törvények hatásának van alávetve, ez nem jelenti-e azt, hogy a „tisztá közgazdaság” csapdájába esünk, vagy hogy egy bizonyos fajta „ökonimizmusba” süllyedünk? És nem azt jelenti-e, hogy megkérdőjelezzük az osztályharc szerepét a történelemben? Egyáltalán nem. Csak következtetéseink elferdítése indokolna egy ilyenfajta kritikát, ha a rendszer működését egy kizárólag gazdasági jellegű vulgáris mechanizmusra redukálnánk. De abban, amit elmondottunk, semmi sem indokolja a gazdasági és a társadalmi tényezők szétválasztását. Sőt igen könnyű bemutatni, hogy ebben az elemzésben előtérbe kerül az osztályharc oly módon, hogy visszavezetjük azt azokra az objektív körülményekre, amelyek között az osztályharc lezajlik. Az a tény, hogy aláhúzzuk a járadékszolgáltatások fejlődésének jelentőségét, nem azt jelenti-e, hogy központi szerepet tulajdonítunk a földesurak és a parasztok között meglevő állandó szembenállásnak? Viszont határozottan visszautasítjuk azt a marxizmustól idegen történelemszemléletet, amely csak az osztályharcot helyezi előtérbe és azt elválasztja az objektív feltételek egészétől.

A feudalizmus ellentmondásai

Ha elméletet állítunk fel a feudalizmusról, ennek számot kell vetni annak keletkezésével és eltűnésével egyaránt. Természetesen nem foglalkozunk ennek a termelési módnak a kialakulásával. Ami a felbomlásának problematikáját illeti, ezt csak igen részleges módon vizsgáltuk, ami semmiféle, az egészre vonatkozó következtetést nem enged meg. A társadalmi, politikai, szellemi és ideológiai dimenziók elengedhetetlenek egy olyan jelenség magyarázatához, amely egyébként is a felvett időbeli határokon túl is folytatódik. Az egyetlen olyan elem, melyet bevettünk a vizsgálatba, egy feudalizmus-kori felhalmozás-modell kidolgozása. Ennek fő jellemzőit felidézzük.

A rendszeren belül létezik egy felhalmozási tendencia. Fő alkotója a szakaszos feudális felhalmozás, amely a rendszer sajátos mechanizmusához kötődik, és amely csak a növekedési fázisokban jön létre. A felhalmozást bénítják a rendszer termelőerői és termelési viszonyai, ugyanakkor a felhalmozás lassanként gyengíti az ellene irányuló fékező hatásokat, oly módon, hogy minden egyes akkumulációs hullám egyre messzebb megy el, és egyre jobban segíti a kapitalista termelési viszonyok előretörését.

Ez a modell anélkül, hogy jelentősen ellentmondana az 1853-ban¹³ Marx által felvázolt gondolatnak, lényegesen eltér ettől. Marx a kapitalizmus létrejöttét két alapvető körülményhez kötötte. Egyrészt a gazdaság „pénz formájában” történő felhalmozásához, amelyet az uzsora és a kereskedői haszon hozott létre, tehát ami a forgalom szférájából származott. Másrészt a termelési javak szabad és elidegeníthető javakká alakításához, ami olyan körülmények megjelenéséhez kapcsolódik, amelyek lehetővé tették a tőkének, hogy szabad munkát vásároljon. Ezt a két feltételt találjuk kevés módosítással létrejöttük magyarázatában is. Az „archaikus vagyonok” kialakulásán túl szükségesnek tűnik, hogy elhelyezzük a feudális felhalmozás folyamatának egészét. Ami a termelési javak szabad javakká való átalakítását illeti, ez ahhoz a kritikus küszöbhez kapcsolódik, amelyet a 16. században a járadékszolgáltatási ráta süllyedése hozott létre. Ez a süllyedés a termelési javak földesúri elsajátítása és a termelés egyéni jellege között meglevő fő ellentmondásból származott. Az általunk nyújtott magyarázat külön aláhúzza a feudalizmus specifikus ellentmondásainak szerepét önmaga felbomlásában. Tehát ez a magyarázat alapján nem távolodik el Marx gondolkodásától.

És mégis, ennek a néhány eltérésnek olyan jelentősége van, amit feltétlen szükséges bemutatnunk. Az a kapcsolat, amit a feudalizmus ellentmondásai és a kapitalizmus létrejötte között állítottunk fel, azt eredményezi, hogy elutasítjuk azt a gondolatot, mely szerint az (általában vett) prekapitalista termelési módok felbomlása és a kapitalizmus között közvetlen leszármazási kapcsolat állna fenn. . . Amit a feudális felhalmozásról eddig elmondtunk, arra a gondolatra vezet bennünket, hogy a feudalizmus és csakis a feudalizmus előzheti meg a kapitalizmust.

2. A feudalizmus válsága

A 14. és 15. századi válság vizsgálata arra vezetett bennünket, hogy a feudalizmus természetéről és törvényeiről hipotézis-rendszert alkossunk. És fordítva, a társadalmi-gazdasági rendszeren való elmélkedés más fényben tünteti fel a középkor végén bekövetkező katasztrófák jelentőségét. Készítsünk gyors mérleget a szó szoros értelmében vett válságról és arról a mutációról, ami meghosszabbította azt.

Felül: a termelési mód válsága

A 14. század eleji válság nem annak a számos dramatikus összeütközés-sorozatnak az egyik epizódja, amely az erőforrások és a szükségletek között állt fenn a feudalizmus történetének során. Ebben, ha a dolgok mélyére nézünk, egy termelési mód válságának a kezdetét kell látnunk. Mit is jelent ez? Először is azt, hogy a rendszer kimerítette expanziós lehetőségeit a megművelhető területek szinte teljes meghódításával. Normandiában ez már végbement a 13. század közepétől. Ez az időpont a válság valódi kiindulópontja. Ettől fogva a csőd nyilvánvaló.

¹³Lásd a „kapitalizmust megelőző formákról” szóló tanulmánya francia kiadását, Sur les sociétés précapitalistes, CERM, Paris, Ed. Sociales, 1973. 180–226.

Először egy gazdasági csőd. A növekedés minden ellentmondása halmozódik és kiéleződik: az emberek túlterhelése veszélyesen nő, a termelékenység esik, a nyomor kiterjed. És még ha a gazdasági tevékenység színvonala ugyanaz marad is egy ideig, ez csak infláció árán lehetséges, ami ugyan késlelteti a következményeket, de egyben súlyosbítja is őket. Malthusi ollók? Legyen. De nem ez a legsúlyosabb abban a drámában, amely előre vetíti bekövetkezését. Ha a problémát csak ez jelentené, akkor egy járvány vagy néhány éhínség elég lett volna ahhoz, hogy a szükséges kiigazítások létrejöjjenek. De ezek nem érnek semmit, mert a gazdasági zsákutca társadalmi zsákutcabá torkollik. Az expanzió befejeződése kiváltja a földesúri jövedelem csökkenését. És hogyan kényszeríthetné a földesúr embereit további adókra, amikor már nem rendelkezik felettük elégséges hatalommal?

A csőd egyszerre politikai, intézményes és morális jellegű. A „feudalizmus válsága” kifejezéssel a válság általános voltát kívánjuk jelezni, vagyis azt, hogy a társadalmi élet valamennyi területét érinti. Ez egyszerűen azt jelenti, hogy a rendszer már nem tud többé hagyományos alapjain működni, ennek megfelelően felbomlásra van ítélve. Ennek a felbomlásnak a jelét a feudalizmus akkor adta, amikor eszeveszetten olyan katonai kalandokba vetette magát, amelyekből kiegészítő jövedelmeket várt. A háború–fiskalizáció–háború kérelhetetlen mechanizmusa életbe lép, és ezzel a kocka el van vetve. Hogyan állhatna ellen a paraszti termelés egységeinek olyannyira meggyengült szövete a ránehezedő új terhek lavinájának? Az olyan végső eszközök, mint a nélkülözés, az eladósodás vagy a birtokeladás csak egy ideig hasznosak. 1377 után a fiskális szolgáltatások túlzott súlya felborítja a paraszti gazdálkodás egyensúlyát. Nem kell már egyéb, mint, hogy a társadalmat, mint egy részeg hajót, mindenféle katasztrófa fenyegetse. Annál is inkább, mert az egyre hevesebb görcsökben vonagló emberáradatnak a politikai intézmények neveltséges törékenysége semmilyen segítséget nem nyújt.

És valóban, a katasztrófák egymás után, összekuszálódva bekövetkeznek: éhínség, pestis, háború. Értelmetlen lenne ezek hatásait kisebbiteni vagy azt állítani, hogy kizárólag a gazdasági mechanizmusok lennének közvetlenül felelősek a demográfiai visszaesésért. Nem kétkelhetünk a járványoknak betudható pusztulás nagyságában. Nem kétkelünk a háborús csapások súlyosságában sem, amelyek kilépnek tradicionális feudális normáikból, és sokrétű összecsapásokká változnak, amelyek mindegyike egyaránt pusztítja az embert és a javakat. Igen, a biológiai, katonai és társadalmi vonatkozásoké a fő szerep abban a három megrázkódtatásban, amelyet Normandia elszenvedett. A növekvő intenzitású robbanás hatása alatt a társadalom teste három menetben szétzilálódott. Innen ered 1450 körül ennek a vidéknek elmondhatatlan pusztulása.

A háború és a társadalmi zavarok hatásának hangsúlyozása láthatólag olyan magyarázati javaslat, mely bizonyos visszatérést mutat a régi tézisekhez. Úgy gondoljuk, hogy az esemény és a politikum e körülmények közt valóban fölébe kerekedtek a hosszú távna és a tisztán gazdaságinak, s a makacs tények a felszínre kerültek. Mégis „a hagyomány kölcsönvése”, mint egyébként a „malthusi kölcsönzés” is, inkább látszólagos, mint valóságos. Az a tendencia, amely elszigeteli a „katasztrófákat” az ezeket lehetővé tevő vagy éppen létrehozó kontextustól, visszautasítandó. Amikor a kronológia nyilvánvalóan bemutatja „három istencsapásának” gyászos egymásbakapcsolódását, amikor felfedi, hogy a szerencsétlenség nem váratlanul sújt le, hanem mindig bizonyos jelek

előzik meg, akkor hogyan fogadhatnánk el a 14. és 15. századi válságok véletlen vagy politikai eredeztetését.

Ezenfelül, a gazdaság, bár néha mindenféle görcsös rándulások leplezik, mindig megőrizte a maga jogait. A fegyverek csörgése mögött folyik a földek lassú és csendes rendbehozása. A parasztgazdaság megnő és helyreáll, hatékonysága nagyobb lesz. Lassanként felhalmozódnak egy új mezőgazdasági felfutás feltételei. Amikor a felfutás jelei megmutatkoznak, az éhség, a betegség és a háború kísértete mintegy varázsütésre eltávolodik. Befejeződik egy változás, amelynek most meg kell fejteni az értelmét.

Lent: a centralizált feudalizmus

Ebben a munkában nem törekedtünk arra, hogy a renaissance társadalmának eredeti jellemvonásait bemutassuk. Ez sok szempontból gyökeresen új társadalom. A cikk egyszerűen a feudalizmus fejlődésének logikáját igyekszik követni, megkísérli észrevenni azokat a változásokat, amelyek ennek a társadalmi-gazdasági rendszernek a működésében hosszú és fájdalmas vajúdás után következnek be.

Láttuk, hogy a földesúri jövedelmek csökkenése a feudalizmus válságának heveny fázisát nyitotta meg. Ennek a problémának a megoldási módja különleges jelentőséggel bír: a közvetlen szolgáltatásokra állandósulva ráakódik egy fiskális szolgáltatás, amelynek nagyobb része több csatornán keresztül ömlik a földesúri kincstárakba. Ebben nincs semmi forradalmi. A társadalom két alapvető osztályának szembenállása fennmarad. Csak az egyiknek a másik által való kizsákmányolása módosult. Az uralkodó hatalma a földesúr hatalmával vállvetve igyekszik a paraszti termelésből kiperéselni azt, ami az uralkodó osztály fenntartásához szükséges. A szolgáltatások e két formájának együttes létezése szükségessé vált, de nehéz volt. A nagyobb hatalmú királyi adminisztráció jobban be tudja tölteni a feladatát akkor, amikor viszont a földesúri hatalom felmorzsolódik. Így megnyílik az út a járadék fokozott centralizációja előtt. Ez a centralizáció az államapparátus túlbujánzásával kombinálódott, a horizonton feltűnik az abszolutizmus.

A feudalizmus válságára a „termelési viszonyoknak” ez az újjászerveződése csak időleges megoldást nyújt. A rendszer nem jutott ki abból a zsákutcából, amibe a 13. század bezárta. Az a kivételes dinamizmus, amely a normandiai gazdaságot a vihar előestéjén jellemezte, nem kelthet illúziókat. A mezőgazdasági technika fejlődését továbbra is béklyózzák a társadalmi viszonyok. A növekedés extenzív marad, tehát ugyanazoknak az ellentmondásoknak van kitéve, mint a múltban. Ezeket az ellentmondásokat súlyosbítja az újraéledés hevessege. Néhány évtized elég így arra, hogy a növekedés újabb lefékeződése jelentkezze, amelyet a szokásos társadalmi csapások kísérnek.

De a feudalizmus hanyatlása méginkább a már beléhatolt kapitalizmus előretörésében nyilvánul meg. Kétségtelen, a régi termelési módot nem tünteti el, bár minden alkotórészét elrozsdásította. A járadék és a profit kibogozhatatlanul összekeverednek majdnem mindenütt. Új gazdasági reflexek születnek. Különösen a kereskedelmi és ipari tevékenység súlya növekszik meg hirtelen és hat erőteljesen az archaizmusok utolsó menedékére, a mezőgazdasági szektorra. Egy idegen test növekszik a feudalizmus testében, amely a felhalmozási folyamat köldökzsinórján keresztül táplálkozik. Bár nem

folyamatos ez a jelenség, de növekedése bomlasztóan hat, és visszafordíthatatlanná teszi a feudalizmus hanyatlását.

Semmi sem hamisabb annál, mint ha a 13. századtól a 18. századig terjedő időszakot úgy mutatjuk be, mint struktúrájában megmerevedett agrárvilágot. A folytonosság gondolata valós tényekre támaszkodik: technikai stagnálás, a termelés és a népesség hasonló tetőzései, jogi és társadalmi folyamatosság. De ez a látásmód, amely a strukturalizmus gyermeke, nem ismeri a régi rendszer ellentmondásait: külső tényezőkre (időjárás, járvány, háború) hárítja a válságokért a felelősséget, nem számol sem a rendszer újjászerveződésével, sem egy más társadalomszervezeti típus felé vezető mozgással.

Ennek a műnek ezek a fő következtetései. Kérdés, hogy ezek Normandián túl is bírnak-e általános érvénnyel? A túlzottan is híres középkori sokszínűséggel fogunk-e érvelni? Ezt a hamis dilemmát félreteszem, amelyet csak egy idejétmúlt problematika tudna ismét felszínre hozni. Nem a helyi sajátosságokra fordítottuk figyelmünket. Érdeklődésünk középpontjában sokkal inkább a feudalizmus, mint társadalmi-gazdasági rendszer, nem pedig Normandia állt. Ennek a témának a kutatása bizonyosan hosszú lélegzetű munka lesz, de mégis kívánjuk, hogy túl sokáig tartó várakozás nélkül megkapja azt a polgárjogot, amelyet oly régóta megtagadnak tőle.

PÉTER KATALIN

Köznemesi publicisztika, köznemesi politika
a 17. század derekán.
Az Országgyűlési pasquillus

I. A forrás

Az irodalomtudomány a nemesi paszkvillus műfajának sajátos változataként tartja számon az országgyűlések alkalmosságához kapcsolódó gúnyverset, az országgyűlési paszkvillust.¹ Kialakulását jelenlegi ismereteink szerint a 18. századra teszik. Az alább következő szöveg ilyen módon még akkor is figyelmet érdemelne, ha csupán e műfaj termékeinek 17. század közepi létezéséről tanúskodnék. Mivel azonban a történetírásban hasznosítható igen lényeges következtetések alapját is nyújtja, a legfontosabb történeti források közé kívánczok.

1. Panaszos napokra jutott magyar nemzet,
Dicséretes neved gyalázattal fizet.
Mérges szókkal gyűjtesz kosárodban mézet,
Részeges vendégre bár ne töltesz vizet.
2. Atyánk örökségét pogányság elvette,
Nyakunkban torháját az német is pökte,
Titoktanácsival elménket vesztette,
Mostoha pálcáját fejünkhöz ütötte.
3. Tótos nemzetséggel virágzik mi vérünk,
Okosságunk miatt bőrünkben nem férünk.
Csoda, hogy kenyeret másoktól nem kérünk,
Megbüntet az Isten, ha hozzá nem térünk.
4. Eszes Mátyus földe indulgentiát talált,
Kivel takargatta az csalárd Beliát.
Két esztendeje már ereje experált,
Most hozzák az posták, szomszéd faluban hált.
5. Ruháját az páva tarvarjúnak adta,
Hogy lenne madarak vezére, biztatta,
De még az dolmányát vissza nem ránthatta,
Magát meggyaláztatván seregét bontotta.

¹ Varga Imre: A nemesi pasquillus. ItK. 1963. 293.

6. Pirongató leckét szabhatsz itt papunknak.
Neki adták, tudod, szébbét jószágunknak,
Port ruga szemében jámbor királyunknak,
Gyalázatot szerzett híres palotánknek.
7. Aranyos püspökök földünk most is rontják,
Koronás királyunk kötését felbontják,
Az nagyságos nevet urakról lerántják,
Végre bőrünket is testünkről lehántják.
8. Tétova nyargalnak az domonikánisok,
Praebendán elhíztak az paulikánisok,
Imádsággal biztatnak, franciskánisok,
Bátyám hugát csókolják az plébánusok.
9. Zabot palol urak között egy fehér kan barát,
Bársonyos lovakon az érsek elfáradt,
Buzát vetett tavaly, mégis konkolyt arat,
Achítófel unokája nézd, hol maradt.
10. Ördögös csalárdság az jezsuitáknál,
Hogy békivel nem marad város, hová beszáll.
Velené is hallom, erősebb sarkon áll,
Miulta az pestis városában nem hál.
11. Tapogatva foghatsz kopasz fején tetüt,
Az versfökön számlálj elő vagy tiz bötüt.
Neve nincs fátyolon, hoz frauncimmer egy tüt,
Páter Poczoznak is magyarázhatod őt (!).
12. Szentséges köntösben felesen sétálnak,
De szemtelenséggel nem kevesen hálnak.
Jegyessedhez közelb te tudod, kik állnak,
Hazánk árulói hallod, mit csinálnak.
13. Palatinus uram iszik az tiszt mellett,
Ki hozá nyakunkra papságunknak kelyhét.
Igazságunk mellett tudod-e ha pörlött,
Országunk javára neveletlenné lett?
14. Mint az Venus csillag Pálffy ugy tündöklök,
Dul, ful az ország közt, hogy hazánk öldöklök.
Helyén költ az szive, a nyelve sem botlik,
György pap tanácsátul az ég is megdöglök.

15. Batthyány Forgáchcsal az főbirótul vár,
Zrinyiek elméje velek egy nyomon jár.
Atyjoknak tanácsa nincs meg nálok, be kár,
Országunk javára éljenek, mondjuk bár.
16. Szunyogh Erdődyvel másfél lábra sántál,
Barkóczi, jól tudjok, latorkertet fundál,
Balassa és Dóczi szalonnáját kaptál (!),
Az végház zsoldjára hány aranyat szántál?
17. Czobor szomszédinak ajánlja az papot,
Mikulich átkozza az diétás napot,
Kéry János szunnyad, hogy már tisztet kapott,
Lippay Gáspárnak serege csak tapod.
18. Nádasdy fáraó kardját föl kötötte,
Izráel inségét népére vetette,
Szitokkal, átokkal az Krisztust kergette,
Hazája oltalmát Tányiban vetette.
19. Busul Wesselényi, ajakát is rágja,
Patyolatos bakzó, Murányt is meghágja.
Országunk láttára Máriát mustrálja,
Gyümölcsös kosárral Egret ha próbálja.
20. Szakálvinogató vitéz kontradiktor,
Csáky László, papok részére fő aktor,
Viczy Czirákkal (!) okosabb prókátor,
Szégyenvallástokat sirassa meg az tor.
21. Bár most is Majthényi, diplomákat javallj,
Érsek seregéből füz fakürtöt fuvallj!
Révay Ferenc itt mint egy kopasz fő állj,
Pap számai között László, te is meghálj!
22. Sokat mondják urak egy szívvél, lélekkel:
Bajtvíjjunk hazánkért régi vitézekkel!
Hunyadi Toldival fénylik az étellel,
Kenési bikáit klérus öklelte el.
23. Nem irunk regulát, kugli nem tud tréfát,
Kakukkszóval tanít fosztogatni hársfát.
Az, ki pap, templomban forogja az oltárt,
Mi nem mondott szent Pál az Tarsusban zsoltárt.

24. Hallottátok: fákon megért gyümölcsöket
Akárki is bizvást kosarában szedhet.
Bécs táján virágzott noha vad erkölcsse,
Zugolódás nélkül minden vigan költse!

A paszkvillus nem ismeretlen, Stoll Béla „Pasquillus az 1646–47-es országgyűlésről” címmel vette leltárba,² s a szöveg kritikai kiadása is megjelent,³ irodalomtörténeti és történeti elemzések azonban nem foglalkoztak vele. A szöveget fenntartó kézirat a Batthyány-levéltár egy igen érdekes iratokat tartalmazó faszcikulusában található.⁴ 16. századi nyelvemlékek, Balassi és Rimay versek, kultúrtörténeti és irodalomtörténeti érdekességű feljegyzések között foglal helyet. A faszcikulus anyaga utólagos, tárgy szerinti rendezésben állt össze, ezért a lelőhely alapján nem lehet a kézirat közelebbi provenienciáját megállapítani. Mindössze az bizonyos, hogy a Batthyány család valamelyik tagja, esetleg az ő környezetükben élők közül valaki tartotta megőrzésre érdemesnek.

A szöveget a 17. század jellegzetes, szegletes írásával egy kéz írta. Nyilvánvalóan másolat, mert a javítások száma kevés – nem utalnak töprengő bizonytalankodásra. A hátlapon a másolattal egykorú, vagy közel egykorú, de más kéztől származó írással olvasható egy feljegyzés: „Az minemő pasquillost csináltak az posoni országgyűlésen levő némely magyar urakrul. 1646 és 1648 valóban.” A továbbiakban e bejegyzésre és Stoll meghatározására utalva *Országgyűlési pasquillus* címmel fogok róla írni.

Az Országgyűlési pasquillust több versből állították össze

Az Országgyűlési pasquillus forráskritikai elemzésénél el kell tekintenünk az ilyen munkák felépítésének szokásos menetétől, ami szerint először a keletkezés idejét és a szerző személyét, vagy legalább a szerzőt adó társadalmi réteget kellene keresni. Éppen e vizsgálatok kiindulásául szolgáló versszak elemzése vezet ugyanis a paszkvillus egy igen érdekes sajátosságának a felismeréséhez: kiderül, hogy szövegét több vers felhasználásával hozták létre.

A tizenegyedik versszak a feltűnő. A szöveg közepén foglal helyet a paszkvillusoknál és a nagy irodalomban is általában zárószakasként alkalmazott strófa a szerző megnevezésével:

Az versfőkön számlálj elő vagy tiz bötüt . . .
Pater Pocztotnak is magyarázhatod őt.

A paszkvillus első tíz versfője valóban ezt a nevet adja: pater Patzot (Patzöt). A tizenegyedik versszakot követő versfőkből viszont nem áll össze értelmes szó, mindegyik mássalhangzó.

²Stoll Béla: A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840). Bp. 1963. 426.

³RMKT 9. 93. sz. (253–256. o.) E kiadás betűhív; én csak az ejtésbeli sajátosságokat tartottam meg. Olvasatom is eltér néhány helyen az RMKT-től.

⁴Országos Levéltár P. 1313. Batthyány család levéltára. Törzslevéltár 267. rksz.

A középben elhelyezett zárószakasz nem lehet döntő érve az Országgyűlési pasquillus elemekre bontásának, hiszen ilyen előfordulása nem példa nélkül való. Felhívja azonban a figyelmet arra a tartalmi furcsaságra, hogy a paszkvillus két személyt is kétszer említ, Draskovich János nádort és Lippay György esztergomi érseket.

Draskovich és Lippay az 1646–47-es országgyűlésen

Draskovich a harmadik versszakban szerepel először: „Tótos nemzetséggel virágzik mi vérünk . . .”, másodsor pedig a tizenharmadikban:

Palatinus uram iszik az tiszt mellett,
Ki hozá nyakunkra papságunknak kelyhét.
Igazságunk mellett tudod-e ha pörlött,
Országunk javára neveletlenné lett?

Draskovich János az 1646–47-es országgyűlésen, e korszak talán legviharosabb nádorválasztásán kapta meg az első rendi méltóságot. A katolikus klérus és a világiak között mindig is lappangó ellentét az ő személye körül robbant ki először nyíltan a hosszúra nyúlt diétán. A világi urak vele szemben érzett ellenszenvét Draskovich családjának a katolikus egyházhoz, különösen a katolicizmusnak sok hívő előtt is népszerűtlen, kiméretlen harcosaihoz, a jezsuitákhoz fűződő közismert és már hagyományosan igen szoros kapcsolatai táplálták. Az országgyűlés tagjait felkavarta a jelölése. Ellenszenvük valódi oka azonban az udvar előtt természetesen nem lett volna Draskovich ellen szóló érv. Ezért kerestek ürügyet az ellene való állásfoglalás megindoklására. Arra hivatkoztak, hogy nincsenek magyarországi jószágai, csak Horvátországban birtokos.

A király jelöltjének támogatói azonban e kritikus helyzetben is találtak megoldást. Amikor maga Draskovich mentegetődzött az országgyűlés előtt a palatinusi méltósághoz kívánatos „qualitás”-ai hiánya miatt, az esztergomi érsek ígéretet tett rá, hogy magyarországi uradalmakhoz fogják juttatni.⁵

Az Országgyűlési pasquillus Draskovichra vonatkozó első utalása a fentiek alapján világos: a 17. századi szóhasználat szerint horvátországi származásra utaló „tótos”-sága⁶ miatt felháborodva beszél róla. A tizenharmadik strófa pontos magyarázata viszont – hogy ti. miért említi az ország dolgainak elhanyagolását Draskovich és a papság jó kapcsolataival egy lélegzet alatt – átvezet a másik kétszer említett személyre, Lippay Györgyre mutató célzások tartalmának tisztázásához.

Az 1646–47-es országgyűlést az előző diéta után nyolc évvel, a linzi béke értelmében (1647. 5. art. 12. §.)⁷ hívták össze. Az udvar azonban már a megnyitás kitűzésével megsértette a békét, mert annak rendelkezése szerint 1646 februárjának

⁵ *Vitnyédy István* feljegyzései az országgyűlésről. Országgyűlési Könyvtár. Gyurikovics Gyűjtemény B 1/5. 5. l. (a továbbiakban: Vitnyédy). Ismeretlen követ feljegyzései az országgyűlésről Uo. 112. (a továbbiakban: Ismeretlen követ).

⁶ *Pápai Páriz*: tót = slavus, dalmata, illyricus. horvát = croata, dalmata, illyricus.

⁷ A linzi békének az 1647-es törvénybe foglalt szövegére hivatkozom.

közepe előtt kellett volna országgyűlést hirdetni „sine ulteriori dilatione”. Ezzel szemben előbb 1646. május 1-re szólta a meghívók, majd augusztus 24-re tolódott az országgyűlés megnyitása.

A kitűzött időpont körül megjelent rendeket e halogatás gyanakvóvá tette. Még a hivatalos tárgyalások kezdete előtt arról suttogtak, hogy a béke újabb megsértésével – az tartalmazta III. Ferdinándnak a becikkelyezésre vonatkozó kötelezettségét – a törvénybe iktatást is el akarják kerülni. Aggályaikat a pozsonyi események eleinte mintha igazolták volna. Az uralkodó a trónörökös királlyá választásának feltételéhez kötötte a törvénybe iktatást, és a választás előtt még a béke szövegét sem volt hajlandó átadni.

Az udvar feltételeket szabott, a rendek viszont minden más ügy tárgyalása elé kívánták helyezni a békét teremtő és amnesztiát biztosító diplomák törvénybe iktatását. Ritkán képviselt a politizáló magyar uralkodó osztály annyira egységes álláspontot, mint éppen ebben a kérdésben. Nézetkülönbség csak a tekintetben merült fel, hogy egyesek még a becikkelyezés előtt akarták betölteni az Eszterházy Miklós halálával előző évben megüresedett nádori méltóságot. Végül minden vita és alkudozás ellenére is csupán a trónörökös királlyá választása árán sikerült a Linzben aláírt békeponthoz szövegét egyáltalán megszerezniük. Ez azonban már a törvénybe iktatáshoz vezető első gyakorlati lépés volt, így a kedélyek lassan megnyugodtak.

Ekkor Lippay György esztergomi érsek támasztott vihart.⁸ A törvény előkészítésére tartott első tanácskozáson a klérus és egyes katolikus főrendek nevében ellentmondott a törvénybe iktatásnak. Az országgyűlés többségét felháborította az érsek magatartása. Valamennyi rend képviselői egyetértettek abban, hogy Lippay kontradikcióját semmisnek kell tekinteni. Egyesek pusztán figyelmen kívül akarták hagyni, a protestánsok azonban – mivel nyilvánosan hangzott el – nyilvánosan kívánták az érvénytelenítést. Ez utóbbi álláspontot azonban nem csupán ők képviselték. Melléjük állt maga Pálffy Pál is, a katolikus országbíró, aki már az ominózus első tanácskozáson kiállt, és a világi urak nevében tiltakozott Lippay fellépése ellen. A status evangelicus őt kérte „mediator”-nak, és ő is lett a klérus kontradikcióját „in perpetuum” megsemmisítő szöveg (1647: 5. art.) törvénybe iktatásának legfőbb szorgalmazója. Az Országgyűlési pasquillus jól tájékozott szerzője erre az eseménysorra utal, amikor a tizennegyedik versszakban egy strófába zsúfolva dicséri Pálffyt és szidja Lippayt.

Draskovich a linzi béke törvénybe iktatása körül sehol nem szerepelt, és a hallgatása rendkívül feltűnő. Már mint az ország nádora volt pedig jelen az ügy körül kavargó tanácskozásokon, mégsem hallatta a szavát. Hagyta, hogy az országbíró kezébe csússzék az irányítás, holott a mindenkori gyakorlat szerint a nádor kötelessége és joga volt az országgyűlés többségi álláspontjának képviselete. Csak távollétében helyettesíthette őt az országbíró. Most, amikor a rendek többségének nevében nem lépett fel, hallgatása közvetve a klérus kontradikciójának támogatását jelentette.

Innen az Országgyűlési pasquillus párhuzamos utalása a nádornak a klérushoz fűződő barátságára és az ország dolgainak elhanyagolására. És ugyanerre céloz Lippay két említése is. Először a kilencedik szakasz nevezi őt Achitofel unokájának, Ausolon öszövétségi király meg nem hallgatott tanácsadójá⁹ kései utódjának:

⁸ *Vitnyédy* 11, Ismeretlen követ 114.

⁹ II. Sámuel 17, 1–15.

Bársonyos lovakon az érsek elfáradt,
Buzát vetett tavaly, mégis konkolyt arat,
Achitofel unokája nézd, hol maradt.

Másodszor a tizennegyedik versszak mondja: „György pap tanácsátul az ég is megdöglük”. Az Országgyűlési pasquillus mindkét esetben ugyanarra utal: a rendek nem fogadták el a linzi béke becikkelyezésének elvetésére vonatkozó felszólítását.

Két paszkvillus

Draskovich kétszeri említése a paszkvillus szövegében még nem lenne megmagyarázhatatlan, mert személye nem azonos összefüggésben szerepel kétszer. Gyakorlatlan fogalmazó esetleg nem tudta a nádorról alkotott véleményét egy helyen elmondani. A Lippay Györgyre vonatkozó két utalás viszont már feltűnőbb, mert az első helyesli, a második elítéli a becikkelyezés elvetésére tett javaslatát. A helyeslést költőien fejezi ki a kilencedik versszak „buzát vetett – konkolyt arat” ellentétpárja, de ugyanígy az Architofel-párhuzam is. A bibliai történet szerint ugyanis helyes tanácsot adott, azt nem fogadta meg Absolon. A tizennegyedik strófa viszont barokkos túlzással fogalmazva ítéli el: „tanácsátul az ég is megdöglük”.

A Lippayról szóló két szövegrész ellentmondása vezet arra a következtetésre, hogy a „pater Poczt” nevét említő zárószakasz nem véletlenül foglal helyet a paszkvillus szövegének közepén. Ez a tizennegyedik strófa két részre tagolja az Országgyűlési pasquillust. Az elsőben is, a másodikban is egyszer-számra szerepel mind Draskovich János, mind Lippay György. Továbbmenve: a két rész gondolatilag és szerkezetileg is világosan eltér egymástól.

Az elsőben, a tizennegyedik versszakkal bezárólag önálló költemény bomlik ki az Országgyűlési pasquillus szövegéből. Zárt, jól komponált szerkesztésével formai gyarlóságai mellett is tudatos költői alkotásnak tűnő munka. Meglehetősen homályos metaforáinak kibontása előtt csak jelezhetjük, hogy csattanós, ellentétre építő megfogalmazásával már-már a paszkvillusok megszokott igénytelensége felett álló politikai költeménynek tekinthető. A továbbiakban első soráról *Panaszos napokra jutott magyar nemzet* címmel fogom említeni.

A második, kántáló, felsoroló, tehát szerkezet nélküli rész sem gondolatilag, sem formai megoldásait tekintve nem különbözik a 17. század paszkvillusainak átlagától. Határozottan katolikus papellenes és enyhén németellenes összefüggésben hadarja el mondanivalóját. Úgy tűnik, ez magában sem homogén alkotás, áttekintése különböző paszkvillusrészletek felhasználását sejteti. Egyes elemei ugyanis logikai, gondolati kapcsolat nélkül illeszkednek egymáshoz.

Első versszakában papcsúfolóként indul:

Szentséges köntösben felesen sétálnak,
De szemtelenséggel nem kevesen hálnak,
Jegyesedhez közelb te tudod, kik állnak,
Hazánk árulói hallod, mit csinálnak.

Ezután papokról vagy legalább árulókról kellene szót ejtenie. Ehelyett azonban a politizáló urak felsorolása következik, és bár a nádort szidja is, utána éppen azokat említi, akik „országunk javára” cselekednek. A Venus csillagként fénylő Pálffy körének bemutatása után aztán sorra rója meg a politikusokat, egészen a jelentéktelen trebosztói Révay Lászlóig, akit mint nagy evangélikus család katolizált tagját „pap számári” közé sorol. Miután már hat versszakon át különböző főurakat szidott, meglepően és átmenet nélkül következik a dicséretük:

Sokat mondják urak egy szívvel, lélekkel:
Bajtvijunk hazánkért régi vitézekkel.
Hunyadi Toldival fénylik az étellel . . .

Az itt induló sorok nincsenek logikai kapcsolatban az előzőekkel, így értelmük is meglehetősen homályos marad.

Úgy látszik, az Országgyűlési pasquillus második tagja maga is három elemből állt össze. Gerince a politikusokat felsoroló rész. Ehhez illesztették — elébe — egy papcsúfolónak feltehetőleg az első versszakát, utána pedig egy vagy talán több paszkvillusból három szakaszt. A továbbiakban első soráról *Szentséges köntösben felesen sétálnak* címmel fogok róla írni.

II. A Panaszos napokra jutott magyar nemzet-et protestáns köznemes írta

A Panaszos napokra jutott magyar nemzet keletkezési idejének megállapítása egyszerű. Nyilvánvalóan az alatt az alig két esztendő alatt írták, mialatt az 1646 szeptemberében megválasztott és 1648. augusztus 20-án elhunyt Draskovich János nádor volt.

Szerzőként a szöveg „pater Pocztot”-ot jelöli meg, az allúzió azonban gúnyos értelmű. Saját neve betűinek összeállítását senki sem hasonlítaná tetvészkedéshez, ahogyan pedig e naturalista képben ábrázolja a páter névbetűinek összeszedését a tizenegyedik versszak: „Tapogatva foghatsz kopasz fején tetűt . . .” Katolikus szerzetes személye egyébként szóba sem jöhet a paszkvillus megfogalmazójaként, és a barátokat, plébánosokat egyaránt durván szidalmazó szöveg hangvétele egyáltalán katolikus vallású szerző feltételezését is kizárja.

A Panaszos napokra jutott magyar nemzet e következtetések szerint protestáns szerzőjének társadalmi hovatartozására utal alkotásának műfaja: a nemesi paszkvillusok formájában írt szöveg az uralkodó osztály valamelyik tagjának tolla alól kerülhetett ki. E külső jelből induló következtetést a szerző nyilatkozata is alátámasztja, amikor a Draskovich nádorra utaló megjegyzésében — „tótos nemzetséggel virágozik mi vérünk” — azokkal azonosítja magát, akik az első rendi méltóságot választják. Mint kívülálló szól viszont osztálya legfelső rétegéről. „Zabot palol urak között egy fehér kan barát” — írja, ilyen összefüggésben szinte őket is elmarasztalva határolja el magát az „urak”-tól. Ez, az uralkodó osztály belső megosztását érintő kitétele a köznemesek közé sorolja a Panaszos napokra jutott magyar nemzet szerzőjét.

„Pater Poczot” nem írhatta ugyan a paszkvillust, neve vizsgálatainkban azonban mégsem mellőzhető. Említése sokat elárul arról a protestáns köznemesről, aki a páter nevét mintegy mottóul választotta. Az illető olyan társadalmi körhöz tartozhatott, amelynek tagjairól feltételezte, hogy a páter személyének ismeretében felismerik a szerzőségéről szóló utalásban a költői grimaszt.

Pater Poczot felső-magyarországi konvertita volt

Ez a „pater Poczot” létező személy, Paczoth Ferenc jezsuita, akiről Palkovich Márton nagyszombati rektortól tudjuk,¹⁰ hogy saját szavai szerint hazája megtérítésének vágyától hajtva lépett be a rendbe 1619-ben, huszonhárom éves korában. Először Itáliába küldték filozófiai stúdiumokra, majd visszahívták, és Grazban abszolválta a teológiát. Működésének első állomása igen nagy elszántságot kívánhatott: Pécsre került, az ottani jezsuita misszió vezetésére. Négy év után a Zemplén megyei Homonna lett térítő tevékenységének színhelye, majd Sopronba került, végül Nagyszombatba helyezték, a főiskolára. Élete végén hat évig Lippay György gyóntatója és bizalmasa volt. Vele tartózkodott a pöstyéni fürdőben is, amikor megbetegedett. Hazautaztában érte a halál. 1649. augusztus 8-án, ötvenhárom éves korában halt meg.

Palkovich érthetetlen módon nem szól arról, hogy Paczoth a rendbe lépése előtt nem sokkal még protestáns volt, pedig aligha tévedünk, ha az evangélikus böki Paczoth család egyik Ferenc nevű tagjával azonosítjuk. Ez a böki Paczoth Ferenc 1615-ben iratkozott be e kor leghíresebb lutheránus egyetemére Wittenbergben,¹¹ 1629-ben pedig már mint jezsuita jelent meg a rokonaival a pozsonyi káptalan előtt.¹²

A Palkovich szerint 1619-ben huszonhárom éves Paczoth Ferenc jezsuita és az 1615-ben a wittenbergi egyetemre beiratkozott, tehát akkoriban tizenhét-tizennyolc éves, majd jezsuitává lett böki Paczoth Ferenc egykorú. Nyilvánvalóan azonosak. Eszerint böki Paczoth Ferenc igen sokat áldozott térítő buzgalmaért. Három egyetemet látogatott, feltehetőleg műveltebb volt kora katolikus papjainak átlagánál, mégsem bíztak rá – a néhány évnyi nagyszombati tanárkodáson kívül – olyan munkát, amelyben széles körű műveltségét hasznosíthatta volna. A katolikus térítés frontvonalán mozgott: a török hódoltságban, a zömében protestáns Felső-Magyarországon, a jezsuitákat gyűlölő evangélikus Sopronban kellett működnie. Hitszónoknak sem tartozhatott azonban az utolsók közé, mert amikor Pécsről visszarendelték, az ottani hívek könyörögtek maradásaért. Éppen olyan szépen prédikálhatott nekik, amilyen költőien a wittenbergi egyetemi orációban hazája szépségét hirdette: „Ha látnátok, azt hinnétek, a paradicsomot látjátok”¹³.

Következtetéseink szerint „pater Poczot” igen művelt, nagy hatású térítő volt, nem lehetett azonban országosan ismert személyiség. Nevével kora feljegyzései között sehol nem találkoztam, emléket legjobb tudomásom szerint a Panaszos napokra jutott magyar

¹⁰ Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Kaprinay Gyűjtemény Ab. 144. Epistolae. Elogia defanctorum Societatis Jesu. VIII. köt.

¹¹ Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái X. Bp. 1905. 524.

¹² Családja néhány fennmaradt irata: Országos Levéltár P. 422. 26. cs. IV. tok. Itt a csomó 11. irata keletkezett a pozsonyi káptalan előtt.

¹³ RMK III. 2. 4257.

nemzet-en kívül semmi nem őrzi. Buzgó jezsuitizmusa miatt egyébként valószínű, hogy hírnévre nem is törekedett. Az elszánt rend tagjai csak az ismeretlenség homályában szerethettek élni, mint az egyház sorkatonáinak kerülniük kellett a világi dicsőséget.

Paczoth Ferenc közelebbi rokonsága feltehetőleg a Zemplén megyei Nagytárányba való, mert a wittenbergi anyakönyvben „Ung. baro in Nagy-Tárány”-ként szerepel. Lévéen, hogy magyarországi értelemben nem volt báró, családjának az anyakönyvben is szereplő előneve viszont böki (Beoky) volt, nyilván születési, vagy itthoni lakóhelyéről nevezte magát.

A Panaszos napokra jutott magyar nemzet szerzője is odavalósi

Visszatérve a „pater Poczoth” személyét kutató vizsgálódásaink kiindulópontjához, a Panaszos napokra jutott magyar nemzet szerzőjének kereséséhez, két szempont szerint jelölhetjük ki a szerzőt adó társadalmi kört. Mivel böki Paczoth Ferenc minden kiválósága ellenére sem volt országosan ismert személy, a rá utaló csúfondarosságnak vagy ott lehetett értelme, ahol térítő buzgalmával különösen felkeltette a protestánsok ellenszenvét, tehát valamelyik működési helye környékén, vagy ott, ahol különös érdeklődéssel figyelték a konvertita karrierjét, tehát származási helye vidékén.

Származása szerint Felső-Magyarország, közelebbről Zemplén megye kínálkozik földrajzi meghatározásul, működését figyelembe véve pedig Pécs, Homonna, Sopron, Nagyszombat környéke. Felesleges tudálékosság lenne, ha a felsorolt lehetőségeket sorra véve vizsgálnánk a mellettük, vagy ellenük szóló érveket. Elég rámutatni arra a feltűnő körülményre, hogy Paczoth egyik működési helyét, Homonnát, alig néhány kilométer választja el családjá lakóhelyétől, Nagytáránytól. Talán nem elhamarkodott dolog, ha eszerint arra következtetünk, hogy valahol Nagytárány, Homonna környékén élhetett a Panaszos napokra jutott magyar nemzet szerzője is.

Annál is inkább adódik ez a következtetés, mert Paczoth a paszkvillus keletkezése előtt körülbelül négy évvel, amikor az érsek gyóntatója lett, gyakorlatilag visszavonult a nyilvánosságtól. A primási udvartartásban élő gyóntató már inkább tekinthető egyházpolitikusnak, mint lelkiatyának. A gyülekezetektől elfordult, háttérben zajló tevékenysége nem kelthetett olyan érzelmektől mozgatott ellenszenvet, amilyet a Panaszos napokra jutott magyar nemzet költői grimasza feltételez. Régmúlt működési helyén, a felső-magyarországi Homonna környékén viszont térítő tevékenységének emlékét nemcsak eredményessége őrizhette, hanem családi kapcsolatai is. Itt, ahol jól ismerték evangélikus familiáját, hitehagyását, ellenreformációs buzgalma a szokásosnál is mélyebb nyomokat hagyhatott, és az itteniek élő ellenszenve kísérhette további útját is.

A Szentséges köntösben felesen sétálnak összeállítója szintén köznemes

A Szentséges köntösben felesen sétálnak elemzésénél a paszkvillus gerincét alkotó, politikusokat felsoroló szakaszt emeljük ki. Erre az eljárásra a szöveget fenntartó kézirat hátán olvasható feljegyzés — „az minemő pasquillost csináltak . . . némely urakról” — bátorít, aszerint a kortársak is ezt az elemét tekintették a legfontosabbnak.

A paszkvillus datálásánál ugyanazokat az időhatárokat kell kiemelnünk, mint a Panaszos napokra jutott magyar nemzet keletkezésének meghatározásánál. A Draskovich nádorról is szót ejtő verszetet valamikor 1646 szeptembere – a nádorválasztás – és 1648. augusztus 20., a nádor halála között eltelt nem egészen másfél évben írták.

A Szentséges köntösben felesen sétálnak nem nyújt közvetlen adatokat a szerző személyéről, társadalmi és vallási hovatartozásánál többet a szöveg rejtett utalásai sem árulnak el. Köznemesnek mutatják nem is annyira az utalások, mint inkább a politikusokat felsoroló szakasz hangneme. Az uralkodó osztály gondolkörében mozgó szerző a kívülálló szemléletével néz végig az osztálya legfelső rétegéből jött politikusok hosszú során. Nem beszél többszám első személyben azokról szólva sem, akiknek a politikai magatartását helyesli. Annál inkább egy viszont a protestánsokkal, amikor a tizennyolcadik strófában a választott néphez, Izráelhez hasonlítja őket.

E protestáns köznemesi szerző lakóhelyéről, a paszkvillus keletkezésének helyéről még csak feltevéseink sem lehetnek. Felsorolásában éppen úgy szerepelnek kelet-magyarországiak – Barkóczi, Csáky –, mint nyugatiak – Forgách, Viczay –, vagy horvátországiak – Zrínyi, Mikulich. Az általa említett személyek nevei nem árulnak el semmit arról, hogy melyik vidék vezető embereit ismerte legjobban, hová helyezhető legnagyobb valószínűséggel az ő működésének színhelye is.

Az Országgyűlési pasquillus Felső-Magyarországon keletkezett

Ma már nem lehet megállapítani, hogy az Országgyűlési pasquillus egyes elemei hogyan épültek össze. Vajon egyszerűen két önálló paszkvillus – Panaszos napokra jutott magyar nemzet és Szentséges köntösben felesen sétálnak – szövegeinek egyszerű összemásolásával hozták létre, vagy talán az Országgyűlési pasquillus kialakításakor illesztették a Panaszos napokra jutott magyar nemzethez a papcsúfolóból vett versszakot, a politikusokat felsoroló részt és a közelebből ismeretlen eredetű utolsó három strófát? Ebben az utóbbi esetben a Szentséges köntösben felesen sétálnak sosem létezett volna önálló paszkvillusként. E kérdések eldöntése, mivel jelenleg nem ismerünk szövegvariánsokat, egyelőre lehetetlennek látszik. Több támpontunk van viszont az összeállítás időpontjának megállapításához.

Ebben az összefüggésben nem kellene terminus ante quem-nek tekinteni Draskovich nádor halálát. A rá vonatkozó utalások közül az első – „tótos nemzetséggel virágzik mi vérünk” – annyira homályos, hogy néhány évvel a halála után talán már nem is idézte az ő emlékét. A tizenharmadik strófába foglalt elmarasztalása pedig bármelyik katolikus nádor ellen intézett támadásnak tűnhetett. Draskovich után azonban nem más lett a nádor, mint Pálffy Pál, akinek közismert mértékletessége, mindenki által számon tartott ellentéte a klérussal kiáltó ellentétben állt a kléruspárti, iszákos palatinusra tett megjegyzésekkel. Ezeket senki, aki Pálffyt ismerte, nem vonatkoztathatta rá. Ő viszont annyira központi helyet foglal el a politikusokat felsoroló szövegrészben, annak megértése olyan mértékben feltételezi személyének ismeretét, hogy ennek a szövegelemnek a felhasználása az ő halála után értelmetlen dolog lett volna. E megfontolások alapján arra kell következtetnünk, hogy az Országgyűlési pasquillus szövegét még Pálffy Pál nádorrá választása, 1649 áprilisa előtt állították össze.

Az Országgyűlési pasquillus valamennyi eleme protestáns köznemes tolla alól került ki – semmi okunk nincsen annak feltételezésére, hogy a végső szöveg kialakítója is ne ehhez a társadalmi réteghez tartozott volna. Az illető lakóhelyére, az Országgyűlési pasquillus keletkezésének vidékére pedig talán utal a szöveget fenntartó kézirat nyelvezete.

A másolat felső-magyarországi ö-ző magyarságát nem tekinthetjük származási helyét egyértelműen meghatározó körülménynek. A Vizsolyi Biblia nyomán elsősorban a protestánsok között a 17. század közepére már igen elterjedt irodalmi formája volt ez a magyar nyelvnek. A következőkes e-zésbe azonban elvétele „ö” csúsztott.

A hatodik versszakban szebbét helyett „szöbbét” áll, a tizenegyedik strófában betű helyett „bötű”, a tizenharmadikban perlett helyett „pörlött”, a következőben helyén kelt helyett „helyén költ”, végül a tizennolcadikban felkötötte helyett „fölkötötte” olvasható. Ezek a becsúsztott „ö”-k arra utalnak, hogy a másoló olyan valaki lehetett, aki ö-ző magyarsággal beszélt, és a másolásnál önkéntelenül ezt használta, ha figyelme lankadt vagy elterelődött. E megfontolás szerint az Országgyűlési pasquillus általunk ismert kézirata ö-ző magyarságú vidéken készülhetett.

Képtelenség lenne ezt a helyet az ország déli, valóban ö-ző, de ekkor török fennhatóság alatt élő területein keresni. Alig valószínű, hogy ott, ahol sem az erdélyi fejedelmek politikájának, sem a főúri politikusok politizálásának nem volt semmi aktualitása, a törökellenes harcokról szót sem ejtő paszkvillusok szövegeit másolgatták volna. Élt viszont egy sajátos ö-zés Felső-Magyarországon is.

Gönc mellett és Kassa mellett tartanak ma is számon¹⁴ egy-egy nyelvi szigetet, amelyeknek a lakói bizonyos helyzetekben álló zárt „e”-k helyett ö-t ejtenek. Ez a nyelvi kuriózum máig őrizi a Perényiek 1540–50-ben szervezett telepítésének emlékét, amikor is a porta hatalma alá került baranyai birtokaik lakóit költöztették védettebb felső-magyarországi jószágaikra. Akkoriban feltehetőleg e vidék nagyobb területére terjesztették ö-ző magyarságukat a délvidekiek, mint amekkorán az máig is fennmaradt, de ott, ahol ma hallható, bizonyosan létezett az Országgyűlési pasquillus keletkezési idején is.

A paszkvillust fenntartó kézirat nyelvi sajátosságai egyértelműen Felső-Magyarországra, közelebbre a Zemplénnel határos Abaúj megyére utalnak. E körülmény természetesen csak a másoló lakóhelyét határozhatja meg vitán felül, de a Panaszos napokra jutott magyar nemzet keletkezési helyéről valló adatokkal együtt talán az Országgyűlési pasquillus kialakításának vidékét is jelölheti. A paszkvillus egyik elemét itt írták, végső szövegét ugyanitt másolták – felesleges feltételeznünk, hogy e szöveget, az Országgyűlési pasquillust az ország valamely innen távol eső részében állították volna össze. Minden valószínűség szerint valahol itt, Zemplén, Abaúj megye környékén, Felső-Magyarországon élt az a protestáns köznemes, aki elítélte I. Rákóczi Györgynek a Habsburg király ellen indított hadjáratát, és az ország ügyeinek jobb rendbe hozását a Pálffy Pál körül csoportosuló politikusoktól várta. Innen-onnan összemásolt szövegeivel e vidéken élő osztályos társait akarta álláspontjáról meggyőzni, vagy tőlük várta, hogy az Országgyűlési pasquillusban megpendített gondolataival egyetértsenek.

¹⁴ A magyar nyelvjárások atlasza. I. Szerk: Deme László, Imre Samu. Bp. 1968. 8, 35, 61, 95, 113, 120, 124, 140, 151, 152, 156, 182 térkép.

III. A felső-magyarországi protestáns köznemesek csalódtak

A csalódottságot az első tag, a Panaszos napokra jutott magyar nemzet ábrázolja – I. Rákóczi György magyarországi hadjárata nem teljesítette a várakozásait.

A századközép politikai prózájának megszokott fordulatait a költészet nyelvére fordítva előbb az ország általános helyzetéről szól. A dicső múltat a szomorú jelennek volt szokás összehasonlítani, ahogyan itt is ezt az összehasonlítást érzékelteti már az első sor is: Magyarország ide „jutott”. Napjai tehát nem mindig voltak „panaszos”-ak. A bajokat a török hódítás és az idegen uralom rovására szokták írni. Itt is ezt találjuk:

Atyánk örökségét pogányság elvette,
Nyakunkban torháját az német is pókte

– írja barokkos naturalizmussal. A bajok miatt szinte soha nem okolták kifejezetten az uralkodót. A kor politikai etikettje szerint a tanácsadók voltak minden rossz mozgatói. Nem meglepő hát, ha itt is a „titoktanács” testesíti meg az idegen uralom túlkapásait.

A Panaszos napokra jutott magyar nemzet első két strófája kortársai politikai közhelyeit ismétli kétségtelenül nem tehetségtelen költőiséggel, de egyéni látásmód nélkül. A harmadik versszak viszont érett politikusnak mutatja a szerzőt. A török pusztítás, az idegen uralom, a rosszakaratú királyi tanácsadók toposzát ugyanis éppen a felelősség elhárítás törekvése alakította ki, és a nemesi politikusok közül csupán igen kevesen jutottak el odáig, hogy, úgy, mint e paszkvillus szerzője, magukat, osztályos társaikat tegyék felelőssé az ország romlásáért. Kevesen fogalmaztak többszám első személyben úgy, mint ő:

Okosságunk miatt bőrünkben nem férünk,
Csoda, hogy kenyeret másoktól nem kérünk.
Mebüntet az Isten, ha hozzá nem térünk.

Az eszes „Mátyus földé”-nek jutott engedékenységgel, indulgentia felett irigykedő negyedik versszakban aztán mintha összeszűkülne a szerző pillantása, országos problémákról egy pontra fordul, de csak azért, hogy innen megint a helyzet szerinte általános érvényű diagnózisát nyújtsa.

Mátyus földje az I. Rákóczi György hadjáratát követő békében visszakapott templomainak hosszú sorával válthatta ki méltán sok másutt élő protestáns kortárs irigységét. Az ország területén visszaadott kilencven templom közül tizenhat ide esett.¹⁵ Fentről, Póstyéntől, le egészen Pozsonyig, a Duna vonaláig egymást érték azok a helységek, ahol a protestánsok visszatérhettek istentiszteletük régi színhelyére. Feltűnő, az ember még ma is csodálkozva keresi a magyarázatát annak, hogy vajon miért éppen itt, a Kis-Kárpátok és a Vág között húzódó termékeny síkságon engedték vissza az összes követelt templomot, míg hasonlóak az ország más vidékein meglehetősen esetlegesnek látszó összevisszaságban maradtak a katolikusoknál vagy jutottak vissza a protestánsok

¹⁵ A linzi béke értelmében visszaadott templomok: 1647. 6. art.

kezére.¹⁶ Talán a patrónusok személye nyújtana valami felvilágosítást, ha az ember egészen kicsiny helységek – mert főleg ilyenek jöttek szóba – 17. századi kegyurait pontosan meg tudná állapítani. Erre azonban, sajnos, csak eredménytelen kísérletet tehettem. Így egyelőre nem találtam magyarázatát a Mátyus-föld kivételezett helyzetének.

A Panaszos napokra jutott magyar nemzet szerzője viszont csak demagógnak tekinthető okát adja a Mátyus-föld irigylésre méltó helyzetének. Azért kedveztek e vidéknek „kivel takargatta az család Beliát” – írja, a nagyszombati béketárgyalásokra célozva. Nagyszombatban valóban a fejedelem számára előnyösen alakultak a később linzinek nevezett békéhez vezető tárgyalások, egészen másként, mint előzőleg Sárosban. Nagyszombatban, a Mátyus földje földrajzi középpontjában fekvő városban szinte befejeződtek, csupán a részleteket beszélték még meg Rákóczi különböző szálláshelyein, a békealkudozások¹⁷. Mégsem látszik azonban valószínűnek, hogy a városnak az eseményekben játszott ilyen szerepe miatt adták volna vissza a környező terület valamennyi követelt templomát a protestánsoknak. A paszkvillus szerzője azonban ügyes leleménnyel még a fejedelem hadjáratának legkézzelfoghatóbb eredményét, a templomok visszaszerzését is vele szemben ellenséges érzelmeket fakasztó összefüggésbe állítja.

Magyarázatát nem tekinthetjük a mondanivalót bevezető ügyes költői fogásnál többnek: a kortársakat leginkább foglalkoztató templom-ügy tendenciózus beállításával indítja I. Rákóczi György királyságbeli hadjáratát elítélő fejtegetéseit. Nem hagy kétséget afelől, hogy Beliá-n, gyakoribb előfordulása szerint Belialon, család ördögön¹⁸ az erdélyi fejedelmet érti. Világosan a béketárgyalások 1645 késő nyarán volt lezárására utalva írja: két esztendeje merült ki az ereje. Sőt még az is tény, hogy a béke aláírása, csapatainak visszavonása után körülbelül két évvel, 1647 októberében Rákóczi, aki békeidőben Erdélyben tartotta lakását, a királyi Magyarországon járt. Utazásának ő maga is, a családjá is nagy jelentőséget tulajdonított, mert sokfelé azt rebesgették róla, hogy meghalt. „Kijövetelével” megcáfolhatta ezt a mendemondát.¹⁹ A nem régen még hadsereg élén mozgó fejedelem békés utazását nyilván élénk figyelemmel kísérték azonban olyanok is, akik nem lepődtek meg rajta, hogy életben látják. Érthető, ha a Panaszos napokra jutott magyar nemzet metaforákban fogalmazó költője „Belia” körülírásánál a nagy feltűnéssel lebonyolódott látogatás tényét is említésre érdemesnek találja: „Most hozzák az posták, szomszéd faluban hált.”

A fejedelem hadjáratáról a híres horatiusi képpel szól az ötödik versszak:

Ruháját az páva tarvarjúnak adta,
Hogy lenne madarak vezére, biztatta,
De még az dolmányát vissza nem ránthatta,
Magát meggyalázzván seregét bontotta.

¹⁶ A visszakövetelt templomok jegyzéke: OL Archivum Regni Acta Diaetalia 10. köt. a 28.-nak számozott lap után (nem minden lapot számoztak), valamint: Országgyűlési Könyvtár Gyurikovics Gyűjtemény B 1/4. 279. l.

¹⁷ Szilágyi Sándor: A linzi béke okirattára. Bp. 1885. 9–10, 67–68. Az 1647-es törvény is szót ejt erről: 1647. 5. 4. §.

¹⁸ Antonius Bartal, Glossarium mediae et infimae Latinitatis. Belial = satanas, homo perversus, princeps malorum daemonum.

¹⁹ Szilágyi Sándor: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. Pest 1875. 373–389.

A madarak között legszebbnek, pávának nevezi a protestánsokat, a csúfondáros tarvarjú elnevezéssel illeti viszont a fejedelmet. A ruha átengedésben a „ráruházás”, „átruházás” összevont kifejezését bontja fel költőien. Ezzel azonban némileg zavarossá is teszi a képet. A versszak első sorában még érthető, hogy ruhájával ügye képviselését engedi át a páva a tarvarjúnak, a harmadik sorban viszont nem világos, ki kinek a dolmányát rántja vissza. E zavar ellenére is rendkívül tömören érzékelteti azonban a protestánsoknak az erdélyi fejedelemben vetett reményét, majd csalódásukat. A páva vezérnek hívta a tarvarjút – írja a protestánsoknak az erdélyi fejedelmektől váró politikájára utalva –, de ő nem felelt meg a beléje vetett bizalomnak: „magát meggyalázzván seregét bontotta”.

A hatodik versszaktól a paszkvillus második fele a csalódás okait konkretizálja. Gondolatmenetének e második szakaszát éppen olyan szerencsés fordulattal kezdi, amennyire jól kiválasztott ötlet volt az elsőnél a templom-ügy. Most saját felekezetének papjait egy gondolatkihagyással említi. Nem mondja el, mert köztudott volt, hogy elsősorban ők várták a református fejedelmet, aki a protestáns vallásszabadság védelmének jelszavát hangoztatva jelent meg a katolikus király országában. Azért kell rápirítani a papokra – „pirongató leckét szabhatsz itt papunknak” –, mert ők táplálták a reményeket, kicsit felelősek is az eseményekért. A fejedelem a vallásszabadság védelme helyett azonban a király éberségének elaltatásával – „port ruga szemében jámbor királyunknak” – megszerezte „szöbbét jószágunknak”. Valóban: hét magyarországi megyét szerzett a fejedelem a linzi béke értelmében. A három részre szakadt országban ez az I. Rákóczi Györgynek jutott óriási terület – Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Bereg, Zemplén, Borsod, Abaúj – a királyt uraló Magyarország nem kis hányadát jelentette. Területének körülbelül egyharmadát, termékeny vidékeinek viszont a nagyobbik felét. Erdély a kétszeresére nőtt, a vallásszabadság védelmében ellenben nem sok történt. A katolicizmus hatalma ezután is megmarad – írja a paszkvillus: „Aranyas püspökök földünk most is rontják.”

Csalódásuk okai

A Panaszos napokra jutott magyar nemzet szerzője frappáns ellentétben fogalmaz, amikor az erdélyi fejedelem támadását, majd a rákövetkező csalódást ecseteli. Az ellentétet azonban nem írói lelemény szülte, hanem a valóság kínálta.

Mintha csak a katolikus egyház papjait és szerzeteseit mindig és mindenhol gyűlölő protestánsok vaktában vagdalkozó szidalmait adná elő, úgy hangoztatja nagyon is konkrét panaszait. „Aranyas püspökök földünk most is rontják” – írja, és ez az egyszerű megállapítás az ő környezetében érzelmeket kavarádó riadóként szólt. Mert az országban mindenütt voltak ugyan katolikus főpapok, szidták is őket a másvallásúak, jelenlétüket mégis többé-kevésbé természetesen tartották. Nem úgy a fejedelemnek jutott országrészben, ahol – ezt érezték – méltán várták, hogy a vallásszabadság védelmével indult hadjárat a katolikus egyház képviselőit elűzze.

Ezzel szemben azonban az történt, hogy a fejedelemhez került hét megyében, így Felső-Magyarországon is kimondták a katolikus vallásgyakorlat szabadságát és az egyházi joghatóságok érvényességét (1647: 20. art. 1. §.). Ott maradtak hát a törvénykezésben ilyen módon is, de meg úgy is, hogy az újjászervezett felső-magyarországi nyolcados

bíróságon, a felette álló nádori törvényszéken is katolikus főpapok maradtak túlsúlyban. A felső-magyarországi fellebbezési fórumokon csak egy-egy protestáns arisztokrata képviselte a nem protestánsokat (1647: 103. art. 1. §.). Ezekre a változatlanul maradt igazságtalanságokra utal a paszkvillus „Koronás királyink kötésit felbontják” kitétele. Megint, éppen úgy, mint a vers elején, publicisztikai toposzt alkalmazva. Ahogy ott a király helyett a „titoktanács”-ot okolta panaszosra fordult állapotaink miatt, úgy szidja itt a rossz törvények helyett csak azok végrehajtóit.

Ha valami az uralkodóra is vonatkoztatható, nagyon visszafogott, kevésbé ügyel azonban a hangnemre másokkal kapcsolatban. Arra, hogy a felső-magyarországi tizedek a linzi béke után is a katolikus egyház kezén maradtak (1647: 20. art. 25. §.), már durva túlzással utal: a püspökök „Bőrünket is testünkről lehántják”. Végül itt van a nádorság sérelme is. Célzás arra a kortársak között sokat tárgyalt esetre, amikor az akkori esztergomi érsek, Pázmány Péter alacsony származását emlegetve nyilvánosan megsértette a nádort, Eszterházy Miklóst: „Az nagyságos nevet urakrul lerántják.”

Ezt az általánosnak tűnő, de konkrétumokat előadó hangnemet a nyolcadik és kilencedik strófa is megtartja. A szerzeteseket szidja, mint minden protestáns mindenütt a világon, de éppen azokat említi, akik a fejedelemnek jutott hét megyében tartották meg a pozícióikat. Itt maradtak a dúsgazdag „paulikánusok”, a pálosok Sátorajjáújhelyen, Tokajban, Beregen, éppen akkoriban hozta őket vissza homonnai Drugeth György Terebesre. Zavartalanul működött a linzi béke után is a kassai „franciskánusok”, a ferencesek rendháza, sőt, a „dominikánusok”, a Domonkos rendiek kassai kapcsolatai sem vesztettek élénkségükből. Szepesvárra, Homonnára már régen befészkeltek magukat, és innen nyugodtan rajzoltak mindenfelé a jezsuiták. A buzgón működő rend tagjainak még Kassára telepedéséről is folytak tárgyalások a király és a fejedelem megbízottai között²⁰. Érthető, hogy egy elkeseredett protestánsnak a Velencét pusztító pestist juttatják eszébe.

A csatlódás ott a legnagyobb, ahol az események a legelőbb reményeket csúfolják meg. A katolikus egyháziak megmaradt befolyása ott ébresztette a legélénkebb elkeseredést, ahol a legindokoltabb várakozással számítottak annak felszámolására. Az Erdélyhez csatolt megyék lakói között. A Panaszos napokra jutott magyar nemzet felső-magyarországi szerzője saját elkeseredésének ad hangot, elsősorban a környező vidék nemességéhez szól. Költeményének a konkrétumokat általánosságokba burkoló hangvétele azonban azt a törekvését tükrözi, hogy mondanivalóját a környezetét jelentő szűk körön túlra is eljuttassa.

Pálffy Pál körében bíznak

A Pálffy Pál körül politizálókba vetett reményeket a Szentséges köntösben felesen sétálnak fogalmazza meg. Utalásai egy egész sor rendkívül hasznos politikatörténeti információt nyújtanának, ha valamennyi jelentését pontosan értenénk. Azzal lenne azonban hasznos, amivel adatainak felhasználását gyakorlatilag lehetetlenné teszi: a 17. század közepének ma már részben csak névről ismert politikusait is említi, de annyira

²⁰ *Rupp Jakab*: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre 2. köt. Bp. 1872. 255–256, 337, 378, 326, 256, 255–6, 170, 258.

belülről származó értesüléseket közöl róluk, egyes esetekben a jólismertekről is, hogy rövid célzásai jórészt érthetetlenek maradnak.

Néhánynak a jelentése természetesen világos. Draskovichról, aki „iszik az tiszttal melletti”, megtudjuk, hogy még kortársai általában magas mércéjénél is jobban szerette a bort. A Zrínyi fivéreknél hiányzik „attyoknak tanácsa” — úgy látszik, a paszkvillus szerzője nem tartotta őket az igen tehetségesnek ismert Zrínyi Györgyhez hasonló kaliberű politikusoknak. Barkóczy Lászlóról eddig is tudtuk, hogy az ő vezetésével állt ellen a megyei nemesség I. Rákóczi György támadásának. Nem új a Szentséges köntösben felesen sétálnak információja, miszerint „latorkertet fundál”. A horvátországi Mikulichot hatalmaskodás miatt marasztalta el az országgyűlés, azért „átkozza az diétás napot”. „Szunnyad” Kéry János, akiről nem sokat tudunk, de a paszkvillus azt sejteti, hogy helyzetével elégedetlen ember lehetett, és csak most nyugodott meg, amikor 1646-ban koronaőrre tették. A közismert Nádasdy Ferenc áttérése, majd sokakban felháborodást keltő protestánsüldözése az 1640-es évek egyik legtöbbet forgó beszédtemája volt. Érthető, ha a Szentséges köntösben felesen sétálnak a zsidókat üldöző fáraókhoz hasonlítja. Ezeknek az éveknek másik inkább hírhedt, mint híres esetéről, Wesselényi Ferenc és Széchy Mária házasságáról barokkos naturalizmussal mond megvető véleményt: „patyolatos bakzó, Murányt is meghágja”. Csáky László e kor egyik legismertebb törvénytudója, „actor”-a Lippay országgyűlési kontradikciójának is részese, ugyanígy Viczay és Cziráky is őt támogatták. Megszégyenülésük felett örvendezve írja a paszkvillus: „szégyenvallástokat sirassa meg az tor”.

Nem értjük viszont, mit jelent Wesselényivel kapcsolatban a „gyümölcsös kosárral Egret ha próbálja” kitétel, de Nádasdynál sem világos, miért „vetette hazája oltalmát Tanyiban”. Azt sem tudjuk, Czobor hogyan és miért „ajánlja szomszédinak az papot”. Folytathatnánk — egész sor utalás értelme maradt homályos. E célzások tartalmának megfejtése csupán azért, hogy a Szentséges köntösben felesen sétálnak minden sorát megmagyarázhassuk, öncélú vállalkozás lenne. Minuciózus elemzések nélkül is világosan kirajzolódik azonban az a séma, ami szerint a paszkvillus a politikusokat minősíti.

Kiemel egy politikusi kört, azokat, akik Pálffy Pál országbíró, ő „főbíró”-nak nevezi, körül csoportosulnak, tőle „vár”-nak. A „Venus csillag”-ként tündöklő Pálffy követője Batthyány Ádám, Dunán inneni főkapitány, Forgách Ádám, kassai főkapitány és a két Zrínyi fivér, akik közül Miklós éppen az 1646–47-es országgyűlésen kapta meg a horvátországi báni méltóságot. Nem egészen világos, hogy közéjük sorolja-e Szunyogh Gáspárt is, aki ekkoriban Gömör megye főispánja volt. Az ő körüket láttatja alkalmasnak arra, hogy országunk javára éljenek. Mindenki mást megkülönböztetés, kitapintható logika vagy társadalmi tekintélyük figyelembe vétele nélkül sorol fel. Ezzel két csoportra osztja az élénk állított főurakat. Az egyikről igen durva, vagy kevésbé erős szidalmaknál egyebet nem mond, a másikat az érzelmi azonosulást kifejező nyelvi eszközökkel szinte példaképnek láttatja.

IV. Munkahipotézis 17. századi szöveg kritikájához

Az Országgyűlési pasquillust több vers felhasználásával hozták létre. Kialakításáról két feltételezés állítható fel. Az egyik szerint egyszerűen összemásolták volna két paszkvillus szövegét, a Panaszos napokra jutott magyar nemzet-et és a Szentséges köntösben felesen sétálnak-ot. Ha így volt, még előzőleg, az Országgyűlési pasquillus létrejöttétől függetlenül állította össze valaki három elemből – papcsúfoló, politikusokat felsoroló rész, közelebből meg nem határozható három szakasz – a Szentséges köntösben felesen sétálnak-ot. A másik lehetséges feltételezés szerint az Országgyűlési pasquillus kialakításakor másolták a Panaszos napokra jutott magyar nemzet-hez a papcsúfolóból származó két szakaszt, a politikusokat felsoroló strófákat valamilyen más paszkvillusból és a közelebből meg nem határozható, de az előzőekkel semmilyen logikai kapcsolatban nem álló három versszakot. Ebben az esetben a Szentséges köntösben felesen sétálnak soha nem létezett önálló paszkvillusként. A végső szöveg kialakításának pontos módját nem ismerjük, minden kétségen felül csak az állapítható meg, hogy a terjedelmes verzeset egy önálló költemény és több paszkvillus részlet felhasználásával készült. Ez utóbbiakat talán nem is egy munkafázisban másolták egymás mellé.

Verses szövegek létrehozásának ilyen több elemből építkező módszerét eddig nem regisztrálták. Ilyen eljárást nem tartanak számon – olyannyira nem, hogy egy nagyobb költői alkotásban két versszak idegen helyről való átvételét felismerni „feltűnő felfedezés”-nek számít.²¹ Ilyen értelemben jelenleg nem tudunk az Országgyűlési pasquillus kialakítási körülményeihez párhuzamot.

Tökéletesen analóg módszer ismerhető viszont fel prózai politikai röpiratoknál. 1646 és 1705 között keletkezett prózai paszkvillusoknál tapasztaltam, hogy különböző eredetű, eredetileg önálló, vagy más irodalmi munkából származó szövegek összeszerkesztésével új iratokat hoztak létre. Hármát elemeztem, ezek közül kettő magyar, egy pedig latin nyelvű volt.²²

Időben első a latin, a *Modus recuperandi Hungariam*. Körülbelül az Országgyűlési pasquillussal egykorú, 1646–47 körül keletkezett. Kifejezetten Habsburg párti állásfoglalásra rábeszélő irat, mert azt fejtegeti, hogy országunkat csak úgy szerezhetjük vissza, a török igától csak úgy szabadulhatunk meg, ha a dinasztia uralmának örökletessé tételével a tagjait érdekeltté tesszük felszabadításunkban. Két tagból állították össze – az első pontosan datálhatatlan, a másik keletkezési ideje az 1646–47-es országgyűlésre tehető. A *Modus recuperandi Hungariam* legfeltűnőbb sajátága az, hogy egymásnak eredetileg ellentmondó iratokat tartalmaz: az első a török kiverésének lehetőségéről értekezett, a második éppen erre való képtelenségünkkel érvelt. Egy más mellé másolt szövegükben az első tag a második mondanivalóját teszi az ellentét erejével hatásosabbá.

Az elemekre bontott röpiratok sorában a második a magyar nyelvű *Síralmas könyörgő* levél volt. 1646 és 1659 között keletkezett iratokból szerkesztették össze, több fázisban, az 1650-es évek második felében. Ezek azonos gondolatkörben mozognak: katolikus szelleműek, részben durván protestánsellenesek, a Habsburg uralommal pedig

²¹ Agárdi Péter: Rendség és esztétikum. Bp. 1972. 84–85.

²² Péter Katalin: A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. Bp. 1972. 17–28, 28–54, 58–67 (a továbbiakban: Politikai publicisztika).

elégedetlenek. Az egymás mellé másolt öt iratból nem bontakozik ki egységes elképzelés az országot sújtó „romlás” eltávoztatásának lehetőségéről, mert jóllehet mindegyik láttatja valamilyen változtatás szükségességét, a kibontakozás útját különböző elképzelések szerint jelölik ki. Közülük a leghatározottabb a legelőkelőbb katolikus arisztokraták, Forgách Ádám, Batthyány Ádám, Zrínyi Miklós pártjától várta az ügyek jobb rendbe hozását.

A szóban forgó harmadik irat a Siralmas panasz. Az eredeti iratok átalakításának legmerészebb eljárását ennél tapasztaltam. A Siralmas panasz kialakítója jórészt az előbb bemutatott Siralmas könyörgő levél szövegét használta fel, mégpedig oly módon, hogy a katolikus ízü szövegrészeket kihúzta, egy esetben több oldalra terjedő eszmefuttatást kihagyott. Ennek helyére egy protestáns szellemű passzust illesztett, valamint belemásolta a szövegbe Zrínyi Török áfiumának egy terjedelmes szakaszát. Emellett az ő nevének kívül mindenki másét kihúzta. Ezekkel az átalakításokkal az eredetileg-élesen protestánsellenes irat kifejezetten protestáns szelleművé vált, és alkalmas lett arra, hogy a Zrínyi Miklós nevéhez kapcsolódó történeti hagyományt erősítse. Erre a mondanivalóra a kuruc szabadságharc irányítóinak 1705-ben volt szükségük. Akkor alakította ki valamelyikük a Siralmas panasz szövegét.

A *Modus recuperandi Hungariam*, a Siralmas könyörgő levél és a Siralmas panasz elemzése nyomán szinte kollektívnak nevezhető irodalmi tevékenység vált kitapinthatóvá – kiderült, hogy a jelek szerint közkinsnek tekintett iratok átdolgozása, új összefüggésekbe állítása, esetleg már megváltozott politikai helyzetre való aktualizálásuk a 17. század második felében élt politikusok körében, sőt még a 18. század legelején sem tekinthető szokatlannak. Három igen eltérő mondanivalójú, különböző nyelvű, viszonylag nagy időhatárok között és távolról sem azonos társadalmi közegben keletkezett röpiratnál a kialakítás azonos módszerét lehetett megállapítani. Vizsgálatuk tanulságai alapján felmerült az a valószínűség, hogy a három szöveg kialakításának eljárása nem tekinthető csak ezekre jellemző sajátosságnak. A politikai iratok hasonló módszerű összeállításával más esetekben is számolni kell.

Az Országgyűlési pasquillus keletkezéstörténete most a prózai iratok megfigyelése nyomán támadt benyomást megerősíti. Itt versnél találkoztunk a prózában már megfigyelt eljárásokkal: egymástól függetlenül létezett szövegekből építkező alkotói módszerrel. És ha már a három prózai röpirat tanulmányozásának eredményei az általánosítás irányába biztattak, az Országgyűlési pasquillus létrejöttében felismert sajátosságok egyenesen továbblépésre készítetnek. A prózai röpiratok kialakításánál már megfigyelt módszernek verses paszkvillus keletkezésénél való felbukkanása a politikai iratok létrehozásával kapcsolatos eddigi feltételezéseket a munkahipotézis rangjára emeli. A 17. századi szövegek kritikájának máris gazdag eszköztárába kívánczik a politikai – verses vagy prózai – röpiratok több tagra bontásának kísérlete.

E munkahipotézis elfogadásának ellene mond az a körülmény, hogy e korszak sokat elemzett irodalmi alkotásaiban soha senki nem figyelt fel a szövegek kialakításának szóban forgó módszerére. Szó sincs arról, mintha a 17. századi szerzők körében általában szokásos lett volna már ismert, vagy más irodalmi munkákból származó szövegelemek felhasználása, esetleg új összefüggésbe állításuk. A javasolt munkahipotézis azonban nem is vonatkozik e korszak szerzőinek minden alkotására. Még kevésbé valamennyi szerző

műveire. Csupán a műveltség bizonyos szintjét hordozók munkáinak elemzésénél látszik célravezetőnek.

E műveltségi szint egyértelműen nem meghatározható. Analógiáját a legújabb 18. századi művelődéstörténeti ábrázolás kínálja.²³ Az a tanultak műveltségének két rétegét különbözteti meg. A kettő eltérését röviden úgy lehet meghatározni, hogy míg a műveltség legmagasabb fokán állók az alkotók, alattuk, velük is kapcsolatban, a legmagasabb műveltség befogadói helyezkednek el. E két műveltségi szintet – a megváltoztatandók megváltoztatásával – a 17. században is feltételezve adódik a következtetés: a műveltség második rétegének birtokosaira kell jellemzőnek tekintenünk a szövegkialakítás itt tárgyalt módszerét.

Ilyen összefüggésben nem véletlen, hogy éppen politikai iratoknál figyelhető meg. A nem alkotó műveltség hordozói politikai tevékenységük során érezhetik gondolataik kifejtésének sürgető kényszerét. Önálló alkotásra képtelenül mások, alkotó típusok műveinek felhasználásával teszik elképzeléseiket mások számára hozzáférhetővé. A szerzői jogot még csak nem is ismerő korokban természetesen nyúlnak mások szövegeihez, és építenek belőlük céljaiknak megfelelő új iratokat.

Az Országgyűlési pasquillus és a röviden bemutatott prózai röpiratok elemzése nyomán felvethető művelődéstörténeti kérdések még tisztázandók. E munka elvégzése előtt sem elhamarkodott azonban az a megállapítás, hogy a szövegkritikai vizsgálatok meglehetősen széles térrénumán hasznosítható munkahipotézist találtunk. Kézenfekvő: ahogyan a szóban forgó iratok szerzői több elem felhasználásával, már ismert szövegek átdolgozásával, önálló irodalmi alkotásokból kiemelt részletek beültetésével hoztak létre új írásokat, úgy feltételezhetők ilyen eljárások más hozzájuk hasonló szerzőknél is. Ahogy ezek az iratok elemeikre bomlottak, úgy feltételezhető, hogy nem egy ezekhez hasonló verses vagy prózai paszkvillus is összetevőire bontható.

V. Felső-magyarországi protestáns köznemesek szemben a fejedelemmel

Az Országgyűlési pasquillust kialakításának körülményei prózai röpiratokhoz hasonlíthatóvá tették, azokra emlékeztet tartalmi sajátágaival is. Már-már a prózai politikai röpiratokéhoz hasonló feladatot vett magára, mert programot ad. A verses publicisztika inkább érzelmekre, mint az értelemre ható termékei ezt ritkán teszik. Céljukat szinte állandó sablon alkalmazásával szokták megközelíteni: a jelen siralmas, felindulást, dühöt fakasztó ábrázolásával csak sejtetik a változtatás szükségességét. Az olvasó érzelmektől mozgatott logikájától várják, hogy az állásfoglalás, a cselekvés kényszerét felismerje. Ilyen értelemben a prózai publicisztika termékei általában nem csak formájukban térnek el a versben fogalmazottaktól, mert a prózaiaknál mulasztás, ha nem vázolnak valamilyen világos, a lehetőség szerint átgondolt programot, nem határozzák meg a cselekvés szerintük helyes irányát.

Az Országgyűlési pasquillus viszont műfaji kötöttségei ellenére is programot adó irat. Természetesen – magától értetődően, mert a fennálló viszonyokat helyeslő, azokat

²³ Kosáry Domokos: Művelődés a 18. századi Magyarországon. Sajtó alatt.

dicsőítő alkotásoknak nem a paszkvillus a formája — elégedetlen az ország helyzetével. Elégedetlensége okait meghatározva szubjektív hangvétele ellenére is kijelöli a politizálás szerinte helyes útját.

Éles klérusellenességének nem kell különös jelentőséget tulajdonítanunk, mert nem lehet valamilyen politikai álláspont sajátos jellemzője. E motívum e korszak magyar uralkodó osztálya valamennyi rétegének gondolkodásában fellelhető, a 17. század közepének Magyarországon a katolikus főpapságnak az egyházi szempontokat mindenképp fölé helyező magatartása a katolikusok gondolkodásában is kialakította, protestáns publicisták pedig gyakorlatilag soha nem fogtak tollat a katolicizmus képviselőinek gyalázása nélkül. Az Országgyűlési pasquillus minden olvasóját mehökkentené, ha a klérust szidalmazó részek nem lennének benne az ország helyzetét bemutató protestáns hangvételű iratban.

Igen feltűnő viszont a protestáns köznemesi környezetben keletkezett paszkvillus éles Rákóczi ellenessége, mert e korszakról szóló történetírásunk alapvető megállapításával áll ellentétben. A fejedelemség királyságbeli harcait a protestantizmussal összefonódottak tudjuk, a protestantizmus érdekében állónak és a rendiség követeléseit támogatóknak.²⁴ E soha nem vitatott evidenciák alapján várnánk a protestáns köznemességtől — elsősorban az Erdélyhez csatolt Felső-Magyarországon — Rákóczi-barátságot. Az Országgyűlési pasquillus azonban éppen az ellenkezőjéről tanúskodik, de ellenszenvének annyira konkrét okait adta, hogy inkább ébreszt kételyeket hagyományos történeti képünk sommás megállapításaival, mint saját érzelmeinek megalapozottságával szemben.

Történetírásunkban általánosan elfogadott nézet az, hogy a 17. században a magyarországi rendi törekvések, elsősorban a kelet-magyarországi nemesség az erdélyi fejedelemség támogatását élvezték. Ez a felfogás részben meg is felel a valóságnak: a Habsburg királyt uraló Magyarországra beüto fejedelmek mindig sérelmeik megtorlásának jelszavával szólították fegyverbe a magyarországiakat. Fellépésük ideológiai alapja az „egy haza” tudata. I. Rákóczi György is erre emlékeztette a királyt levélként fogalmazott röpiratában: „unica est patria”.²⁵ Hazája és édes nemzete (patriae et genti meae charissimae) testi és lelki szabadságának visszaállítására jött.

A testi és lelki szabadság kivívásán a Habsburgok uralmának lerázását érti. Világosan kimondja ezt, amikor a magyarországi rendeket a hispániai események példájával szólítja fegyverbe.²⁶ »Provincias Regno Hispaniarum subjacentes utpote Lusitaniam et Cataloniam non propter spirituale sed temporalem duntaxat libertatem maxime cum alacritate dimicare et vos noscitis« — írja. Nem lehet kétséges, hogy mit ígért, milyen reményeket ébresztett a fejedelem, ha országszerte terjesztett röpiratában a spanyol Habsburgok uralma ellen feltámadt, nemzeti királyokat választó Portugáliáról és Katalóniáról beszél.

Nem tartozik szorosan a köznemesség politizálását kutató tárgyunkhoz az a kérdés, hogy I. Rákóczi Györgynek miért kellett hadjáratát röpiratában megfogalmazott céljánál

²⁴Olyannyira ilyennek tudjuk, hogy még a fejedelmek vezette nemzeti küzdelmekről folytak legkiélezettebb nézetei között sem akadt e harcok és a rendiség—protestantizmus összefonódottságát tagadó. Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és a függetlenségi harcokról. Szerk: Pach Zsigmond Pál. Bp. 1965.

²⁵RMK II. 644.

²⁶A röpiratra és messzire mutató programjának lényegére Klaniczay Tibor hívta fel a figyelmet.

lényegesen csekélyebb eredménnyel zárnia. Egyáltalán: szándékában állt-e valóban, és ha igen, milyen realitása volt a Habsburg-uralom felszámolásának. Közelebbről érinti viszont a politizáló köznemesség problematikáját ideológia és valóság I. Rákóczi György hadjáratában kialakult viszonya. Felderítendő, hogy a társadalom milyen erői mozdultak az ország szabadságát a vallás szabadságával azonosító jelszavaira. Igen lényeges lenne továbbá — és az Országgyűlési pasquillus elsősorban a valóságnak erre az aspektusára figyelmeztet —, ha tudnánk, hogy az eredeti célkitűzéseknél lényegesen csekélyebb eredményekkel zárult küzdelme milyen konkrét következményeket hozott, hogyan befolyásolta azoknak az életét, akiket a nemzeti királyság megszervezésének ígéretével hívott harcba. Meg kellene állapítani, hogy a linzi béke rendelkezései mit jelentettek az akkor és ott élt kortársak számára. A templomok, temetők, harangok szabad használatával együtt járó szabad vallásgyakorlat kimondása és a hét megye Erdélyhez csatolása — a béke leglátványosabb eredményei — kiket kárpótoltak az Országgyűlési pasquillusban ábrázolt csalódásért. Röviden: tisztázni kell a rendiség céljainak és a fejedelem célkitűzéseinek kapcsolatát, a hadjárat után kialakult helyzetnek az előzőhöz viszonyított eltéréseit, azt, hogy a rendiség mely elemei jutottak előnyökhöz, illetve melyek kerültek esetleg hátrányosabb helyzetbe.

A paszkvillus elemzése nyomán még az a meggondolás is felmerül, hogy a hét megye ismételt Erdélyhez csatolása nem lehetett-e éppen ezen a vidéken a fejedelmekkel szemben kibomló ellenszenv forrása. Felső-Magyarország bizonytalan sorsa támaszthatott dühöt azok ellen, akiket a zavaros és sok tekintetben tisztázatlan helyzet kialakításáért okoltak. Hol a király, hol a fejedelem fennhatósága alatt — nehéz volt hosszabb időre szóló politikai álláspontot kialakítani.

I. Rákóczi György itteni aspirációit különös ellenszenv kísérhette. Mindenki ismerte szívós és eszközökben keveset válogató birtokszerző tevékenységét.²⁷ Itteni követeléseiben olyan uradalmak forogtak ugyan, mint Munkács, Regéc, vagy a tokaji Hétszőlő, amik megszerzéséért nem köznemeseekkel, hanem az ország legnagyobb famíliáival került szembe, az erdélyi fiskális perek végtelen sora azonban, a hangyaszorgalommal gyűjtögetett erdélyi birtokai története ugyancsak nyugtalaníthatta az Erdélyhez közel élő köznemeseket is. Néhány faluért nem egy nemes vált földönfutóvá a fejedelemségben. Senki nem tudhatta, mikor fogja a fejedelem olyan viszonylag kis zsákmányért is kinyújtani a kezét, amilyeneket a felső-magyarországi köznemések féltettek.

Az Országgyűlési pasquillus szövegének összeállítója elégedetlen a fennálló helyzettel. Az erdélyi fejedelemben talán legújabban csalódott, esetleg régóta élő félelmei fordították el tőle, most mindenesetre dühösen elmarasztalja. Más reális erőt kellett keresnie, ha a rossz jobbra fordulását várja. Pálffy Páltól és a köréje gyülekező vezető politikusoktól reméli a dolgok jobb rendbe hozását.

²⁷ *Makkai László*: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648). Bp. 1954. 14, 15–16, 24–25, 27.

Nyugat-magyarországi katolikus társaikkal értenek egyet

A Pálffy körüli politikai csoportosulás kezdetei még Eszterházy Miklós nádorhoz nyúlnak vissza. Ő körülötte gyülekeztek annak idején nagy reményekre jogosító fiatal politikusok, az arisztokrácia legelőkelőbb családainak tagjai. Lelkesen álltak a Habsburg udvar magyarországi politikáját bíráló álláspontja mellé. A törökellenes harcokat szorgalmazó felhívásait ők támogatták tetteikkel, a hódoltságba messze beűtő portyáikkal. A nádorra tekintő politikai elképzeléseiket a harmincéves háború korának viszonyai alakították: észrevették az ország „romlását”, csaknem „végromlásra jutott” állapotát diagnosztizálták, és ezért a Habsburg uralmat, annak kritikátlan támogatóit tekintették felelősnek. A változtatást az udvar itteni politikájának változásától várták, a harmincéves háborút követő nagy törökellenes háborúban bizakodtak. Szilárd meggyőződésük volt, hogy a birodalmi béke beköszönte után a nyugati erőforrások felett is rendelkező uralkodóház megszervezi a magyarországi török hódoltság felszámolását. Addig is, míg ez bekövetkezik, „az mi magunk erejéből való oltalmunkat” kívánták megszervezni.

A harmincéves háború lezárását azonban nem követte nagy törökellenes hadjárat. A vesztfáliai békéhez vezető tárgyalások idején Eszterházy is eltávozott az élők közül. Hívei az 1646–47-es országgyűlésen már nélküle jelentek meg. Pálffy Pál vezetése alatt – az Országgyűlési pasquillus is erről tanúskodik – kutatták, hogyan „éljenek hazánk javára”. A török elleni vállalkozás elhagyásán érzett csalódásukban előbb Rákóczi Zsigmond lett elképzeléseik főszereplője. A Rákóczi családnak ez a merészen politizáló tagja készült velük szövetségben, a nyugati hatalmak fegyverbarátságában a magyarországi „osztrák iga” lerázására. Váratlan halála után pedig bátyjához, II. Rákóczi Györgyhez fordultak. Azt várták, „Erdélyből virradjon hazánkra”. Ekkoriban már, Pálffy 1652-es páfördulása óta, Zrínyi Miklós volt a legelőkelőbb katolikus méltóságokat egyesítő párt vezére.

A csoportosulás Zrínyi vezette politikája köznemesi támogatásának első írásos bizonyítékeként eddig az Uraink tartoznak gondviselésünkre című, 1655-ben keletkezett röpiratot tarthattuk számon.²⁸ Ez az 1655-ös országgyűlést közvetlenül követő időben megfogalmazott prózai paszkvillus az ország végromlásra jutott helyzetében keresi az idegen segítség igénybevétele nélkül lehetséges kibontakozást. Álláspontja szerint a király nem „gondol” az ország dolgaival, ezért tőle nem várhatunk változást, változtatást, „uraink”-nak kell kézbe venniük a „gondviselést”. Pontosan megnevezi azokat, akiktől a segítséget várja: Forgách Ádámot, Batthyány Ádámot, Zrínyi Miklóst említi név szerint. Az ő példájukat követve kell más uraknak is hozzálátniuk a dolgok rendezéséhez.

Az Uraink tartoznak gondviselésünkre szerzőjét nem tudtam annak idején pontosan, személy szerint meghatározni. Mindössze az derült ki, hogy az illető a vezető politikusok familiárisi környezetéhez tartozó katolikus köznemes lehetett. Következésképpen a röpiratban megfogalmazott elképzelések hordozóit is a katolikus arisztokrácia katolikus köznemesi familiárisainak körében kellett keresni.

Az Országgyűlési pasquillus és az Uraink tartoznak gondviselésünkre politikai álláspontja több vonatkozásában is tökéletesen azonos. Az ország helyzetével mindkettő elégedetlen, mindkettő változást vár, és mindkettő ugyanattól a politikusi csoporttól reméli

²⁸ Politikai publicisztika, 39–41, 54–58. Kiadása: uo. 92–103 (24–37. bekezdés).

a segítséget. Az 1655-ös irat a két esztendeje halott Pálffy már nem említheti, de rajta kívül éppen azokat — Forgách, Batthyány, Zrínyi — sorolja fel, akiktől az Országgyűlési pasquillus is a segítséget várja. Még megnevezésük sorrendje is azonos a két iratban.

Az analógia tovább is megy. Az Uraink tartoznak gondviselésünkre határozottan katolikus szemlélete ellenére sem ítéli ugyan el a református erdélyi fejedelmet, de igen közel áll azokhoz, akik a protestantizmus elterjedésében látják az ország valamennyi bajának okát. Az Uraink tartoznak gondviselésünkre ugyanis a feljebb röviden bemutatott Siralmas könyörgő levélben maradt fenn, és annak öt egymás mellé másolt irata között egy durván protestánsellenes is van. Az eretnekségről ennek a címe. A „Luther s Calvinus bűdös bugyogójából kibújt” protestantizmuson elmélkedik — nehéz lenne sértőbben protestánsellenes szöveget elképzelni. Aligha tételezhető fel, hogy az a valaki, aki az Uraink tartoznak gondviselésünkre és Az eretnekségről című iratokat — más szövegekkel együtt — összeillesztette, barátja lett volna az erdélyi fejedelem vallásszabadságot védő magyarországi politikájának.

Az Országgyűlési pasquillus azt tanúsítja, hogy a vezető magyarországi méltóságok pártjának köznemesi támogatása már jóval 1655 előtt kialakult, sőt, lényegesen tágabb társadalmi kört érintett, mint ahogyan eddig gondolni lehetett. Politikai elképzeléseik nem csak familiárisaik viszonylag feltehetően szűk csoportjában találtak visszhangra, hanem olyanok között is, akik tőlük távol, Felső-Magyarországon éltek. Valláskülönbőség a jelek szerint nem akadályozta e politikai felfogás terjedését: katolikusok és protestánsok között egyaránt megfigyelhető.

VI. Vallási ellentéteket és regionális megosztottságot áthidaló közös elképzelések

Nem véletlenül kellett — az adott helyen bizonyára feleslegesnek tűnő aprólékos-sággal — az Országgyűlési pasquillus elemeinek szerzőit, végső szövegének összeállítóját vallási hovatartozásuk és lakóhelyük szerint meghatározni.

Az az eljárás lehetett volna kicsit túlhajtott követése a kutatások meglehetősen széles körében alkalmazott vizsgálatok irányának. A 17. századi Magyarország általános felfogás szerint regionális és vallási meghatározottságot tükröző politizálását feltételezve logikus lenne, ha ismeretlen szerzők személyét a megközelítésnek ezen az útján keresnénk.

A két keresztény uralkodó között a „pogány” pusztításától rettegő ország politizálásának regionális és vallási kötöttségei első pillantásra világosnak tűnhetnek: a katolikus Habsburgok uralmához a katolikusok ragaszkodnak, a református erdélyi fejedelmekbe pedig a protestánsok vetik reményeiket. A Habsburg centrumhoz közelebb fekvő, főleg katolikusok lakta Nyugat-Magyarországon Habsburg-hűség, keleten, elsősorban az Erdély hatalmához közelebbi Felső-Magyarországon pedig Rákóczi-barátság.

Az Országgyűlési pasquillus elemzését azonban éppen nem a történeti közhelyek igazolására kellett olyan részletekbe menő aprólékos-sággal végrehajtani, hanem megkérdőjelezésük céljával. A munka során kiderült: Felső-Magyarországon protestáns köznemesi szerzők fogalmaztak meg a református erdélyi fejedelem magyarországi harcait elítélő politikai álláspontot. Továbbmenve: a protestáns felső-magyarországi politikusok a

nyugat-magyarországi katolikus arisztokrátiába, Pálffy Pálba és a köréje gyűlő ugyancsak katolikus főurakba vetették reményeiket.

A politizálás e két motívumának összekapcsolódása nemcsak azért meghökkentő, mert – hagyományos történeti képünk szerint – protestáns köznemesi politikusoktól Rákóczi-barátságot váránk, különösen, ha az országnak a fejedelemséghez legközelebbi vidékén élnek. Csodálkozásra készítenek azért is, mert ennek a paszkvillusnak a mondanivalója pontosan összecseng nyugat-magyarországi katolikus köznemések körében megfogalmazott gondolatokkal.

Az Országgyűlési pasquillus elemzése nyomán kiderült, hogy az 1640-es, 50-es évek Magyarországon létezett a köznemességnek egy vallási megosztottsága és eltérő földrajzi elhelyezkedése ellenére is azonos felfogású rétege. Ez a köznemesi réteg a legelőkelőbb királyságbeli méltóságoknak nyugat-magyarországi katolikus urak vezette csoportjától várta az ország politikai viszonyainak megváltoztatását. Elképzeléseik a Habsburg-uralomtól való elszakadás körül mozogtak anélkül, hogy a kibontakozás mikéntjét pontosan meg tudták volna határozni. Egy meggondolásuk tűnik ki világosan: az erdélyi fejedelem uralmát nem tekintették kívánatos alternatívának.

Az Országgyűlési pasquillus elemzése nyomán született tények regisztrálása bonyolult problémák hosszú sorát veti fel. Valahol az erdélyi fejedelemségnek a magyarországi rendiség küzdelmeiben játszott szerepe körül indulnak, és talán a 17. századi familiaritás, az uralkodó osztályt alkotó rétegek egymáshoz való viszonya táján zárhatóak a tanulságok nyomán megfogalmazandó kérdések. Ezek közül nem is egyre készen látszik a felelet eddigi ismereteink alapján is. További kérdés azonban, hogy vajon szabad-e ezekre eddigi ismereteink alapján válaszolni.

K. Péter

The Political Writings and the Policy of the Hungarian Gentry in the Middle of the 17th Century. The Diet Pasquil

(Summary)

The Diet pasquil was written in connection with the diet of 1646–47. It was at this diet that – after impetuous debates – the Peace of Linz, concluded between George Rákóczi I, Prince of Transylvania, who had taken part in the Thirty Year's War and Ferdinand III became codified. Freedom of worship in the villages and the annexation of seven royal counties to Transylvania were pronounced by the peace-treaty.

A formal analysis of the verse on the basis of textual criticism indicates that it was compiled from various texts of roughly the same period. The various parts were written by members of the Protestant gentry from Upper Hungary. The author of the extant version must probably have also come from there and from that social milieu.

When analysing prose political documents, we could already observe the method used to write the Diet pasquil: the compilation of previously existing texts. These were written partly by members of the gentry from Western Hungary, partly by one of the leaders of the War of Independence headed by Francis Rákóczi II.

Similarities of composition among both prose and verse agitative writings, from various periods, and from different social environments, suggest that this compilative method was often used. This, a working hypothesis for textual criticism is elaborated: we may try to reduce obscure texts to their component parts on the supposition of their having been compiled.

The analysis of the content shows that the Diet pasquil expresses the policy of those who are discontented with the existing situation, but who do not intend to join Prince Rákóczi in opposing Ferdinand III. On the contrary, they are explicitly hostile to the provisions of the Peace of Linz.

Dissatisfaction is the basic reason for their hostility. They expected more from George Rákóczi I than he gave them. They are distressed by the mere existence of the Catholic clergy still more by its having part in the jurisdiction, in the territories annexed to Transylvania.

The pasquil advocates support for the endeavours of Count Paul Pálffy and his followers, instead of fighting on the side of the Transylvanian prince. The wealthiest Catholic aristocrats belonged to Pálffy's circle with Adam Batthyány, Adam Forgách and the Zrínyi brothers mentioned in the verse.

We already knew the Catholic gentry of Western Hungary on feudal terms of familiarity with this circle to have been their supporters. We now find that they also had followers among the Protestant gentry from Upper Hungary.

Thus, we see that there did exist a political stand in the mid-17th century common among the Hungarian gentry, above all kinds of division. Catholics and Protestants, both those who lived near Vienna and those near Transylvania, cherished the same hope. Around 1646–47, they looked to the most powerful of the Catholic aristocrats of Western Hungary to put Hungary's affairs in "better order", independently of the Transylvanian prince.

К. Петер

**Дворянская публицистика, дворянская политика в середине 17 в. Пасквиль
государственного собрания**

(Резюме)

Пасквиль государственного собрания возник в связи с государственным собранием 1646–47 гг. На этой диете произошла – после бурных дискуссий – кодификация так называемого мира, заключенного в Линце между князем Трансильвании, Дьёрдьем Ракоци I, включившимся во тридцатилетнюю войну, и Фердинандом III Габсбургом. В мирном договоре была провозглашена свобода вероисповедания деревень и присоединение семи королевских комитатов к Трансильвании. На основе источниковедческого критического анализа формальных признаков стихотворения Пасквиля выясняется, что оно было написано при помощи составления нескольких приблизительно одновременных текстов. Авторами его элементов являются дворяне протестанты из Верхней Венгрии. Известная сегодня его форма – по всей вероятности – была составлена также лицом, происходящим отсюда и из этой общественной среды. Метод оформления Пасквиля государственного собрания – соединение уже существующих текстов – можно было наблюдать и при изучении прозаических, политических документов. Намеченные прозаические политические документы возникли частью в среде дворян Западной Венгрии, частью в среде руководителей освободительного движения Дьёрдя I Ракоци. Сходство оформления агитационных документов в прозе и в стихах, возникших в разные времена и в отличающейся общественной среде водит к предположению, что этим методом публицистического создания следует считаться и при изучении других политических документов. Была сформулирована рабочая гипотеза, применимая к изучению критики текстов: при предположении того, что они составлены из частей, попытаться разложить на элементы неясные тексты.

На основе анализа содержания выясняется, что Пасквиль государственного собрания является выразителем такой политической позиции, которая недовольна существующим положением, но она не желает присоединиться к князю Ракоци, выступившему против Габсбургского короля. Даже: распоряжения, провозглашенные в духе заключенного в Линце мира вызывают враждебные чувства.

Главной причиной его враждебности является разочарование. Он ждал больше от Дьёрдя I Ракоци. Его удручает само существование католического клира, ещё более его участие в правосудии на территориях, присоединённых к Трансильвании. Он предлагает другую альтернативу вместо борьбы на стороне князя Трансильвании, поддержку стремлений наместника короля по судебным делам Паля Пальфи и его сторонников. К кругу Пальфи принадлежали самые богатые католические аристократы. В Пасквиле упоминаются поименно Адам Батьяни, Адам Форгач, и братья Зрини. Как сторонники этой аристократической политической группы ещё и до сих пор были известны, стоящие близко к ним члены католического дворянства Западной Венгрии. Сейчас выясняется, что они имели базу и в кругах протестантского дворянства в Восточной Венгрии. Согласно этому в середине 17 в. у нас в Венгрии существовала общая политическая позиция дворянства, упорно сопротивляющаяся всякому разделению. Среди католиков и протестантов, западных, живущих близко к Вене и восточных, живущих в соседстве Трансильвании жила та же надежда. Около 1646–47 гг. они ожидали от партии самой католической аристократии в Западной Венгрии, чтобы они превратили в „лучший порядок” положение в Венгрии, не объединившись князем Трансильвании.

SZAKÁLY FERENC

Honkeresők

(Megjegyzések Cserni Jován hadáról)

I. Szulejmán szultán töméntelen zsákmánnyal és fogollyal megrakodott serege 1526. október 12-én távozott a megalázott és feldúlt Magyarország földjéről. A mohácsi csatából megmenekült, illetve onnan elmaradt magyar urak javarésze ezekben a napokban, Szapolyai János erdélyi vajda vezetésével, Tokaj mezővárosban gyülekezett, hogy a megüresedett magyar trón betöltésének módozatairól intézkedjék.¹ Akkortájt már „igen járta a hír, hogy fölkelt egy rác ember Erdély felé, nevezetesen Lippa táján, Jován cár volt a neve, de a magyarok Fekete Embernek hívták... A vajda úr is meghallotta, hogy a Fekete Ember nagy sokaságot gyűjtött össze – mert a rácok tódultak hozzá, mint valami új szenthez – meghívatá Jovánt, menjen hozzá. El is ment Jován Tokajba, vele tíz vitéze.

Amikor belépett a házba, alázatosan meghajolt és ajánlani kezdte magát hízelt szavakkal és mondotta:

– Odamegyek, ahová kívánja nagyságod.

És szolgaként csatlakozott János vajdához. A vajda szíves lélekkel fogadta ajánlkozását; Jován buzgón esküdött fel a vajda úr kezéhez, hogy hite szerint rendesen fogja szolgálni. Ezután János vajda úr lovakat adott neki, költséget és egyebeket. Meghagyta, lovagoljon túl a Tiszán Bács megye elhagyott földjére, mert Bács megyében még sok elemőzsia volt, asztagok és barmok szerte a falvakban; ott maradt mindez, csak az isten viselt rá gondot. Így bocsájtotta el a vajda Jován cárt.”²

Szerémi György királyi káplán szerint³ – aki a szultáni hadak elől Budáról Kassára menekült, majd még Tokajban csatlakozott Szapolyaihoz, és így valóban első

¹ Jászay Pál: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. I. Pest. 1846. 77–87; *Fraknói Vilmos*: A magyar országgyűlések története. I. (1526–1536). Bp. 1874. 1–5; Az 1526-os királyválasztások problematikájáról: Barta Gábor: Illúziók esztendeje (Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez). Történelmi Szemle 20 (1977) 1–30.

² Szerémi György, II. Lajos és János királyok házi káplánja Emlékirata Magyarország romlásáról, 1484–1543. Közli: Wenzel Gusztáv. Pest, 1857. (Monumenta Hungariae Historica. II. Scriptorum 1.) 126; Vö. Szádeczky Lajos: Szerémi emlékirata kiadásának hiányai. Bp. 1892 (Értekezések a történelmi tudományok köréből IV/8). Mivel az összevetésnél úgy találtuk, hogy az általunk is idézett részekben csak kisebb hibák vannak, Szádeczky L. korrekcióit az alábbiakban nem idézzük; Itt idézett fordítása: Geréb László: A hazai osztályharcok irodalma, 1526–1660. Bp. 1955. 38–39.

³ A túzásokra és az események kiszínezésére hajlamos, a korabeli mendemondák iránt különös előszeretettel viseltető Szerémi György Epistolája általában csak nagy körültekintéssel és óvatossággal használható. Mégis az 1526/27-es dél-magyarországi események legjobb elbeszélő forrásává avatja az,

kézből szerezhetett értesüléseket az ott történekről – e mozzanattal kezdődik az az 1526–27-es eseménysor, amelyet történetírásunk hagyományosan Cserni Jován (szerb nevén: Ivan Nenad) „mozgalmának”, „felkelésének” nevez. E délkelet-magyarországi „mozgalom” – az egyszerűség kedvéért nevezzük egyelőre mi is így – eseménytörténetével már többször és behatóan foglalkozott mind a magyar,⁴ mind a román,⁵ mind pedig a szerb⁶ történetírás. Bár az alábbiakban elsősorban az események mögött meghúzódó, mindeddig figyelmen kívül hagyott összefüggéseket és ennek révén Cserni Jován és a melléje gyülekezettek céljait kívánjuk felfejteni, szólnunk kell az események menetéről is. Részben, mert az említett három ország kutatói mindmáig javarészt egymástól függetlenül dolgoztak, egymás eredményeit alig-alig hasznosították,⁷ részben pedig, mert az általuk feltárt – alighanem többé-kevésbé teljesnek tekinthető – forrásanyag koordinálása is számos pontosítási lehetőséget kínál:

Jován készséggel engedelmeskedett új ura, Szapolyai János – 1526. november 11-től fogva immár király – parancsának, hogy költözzék át a Duna–Tisza közére; ő maga Török Bálint szabadkai kastélyában rendezkedett be.⁸ (Aligha véletlenül ott, hiszen ez volt a környéken az egyetlen erősített hely, amelyet a beléje menekült környékbeli parasztok két hónappal előbb oly elszántan védelmeztek a visszavonuló törökökkel szemben, hogy azok dolgukvégezetlenül takarodtak el alóla.)⁹ Hadai

hogy a szerémségi származású káplán jól ismerte a szerb szokásokat és nyelvet, Jován emberei számára ő készítette a kérvények fordítását (*Wenzel G.* 143 és *Geréb L.* 44), s így információit többnyire első kézből szerezte. Szerémi forrásértékéről vö.: *Erdélyi László*: Szerémi György és emlékirata Bp. 1892 passim, különösen 32–33; *uő*: A mohácsi vész nemzedéke (Néplelektörténeti korrajz egykorú emlékiratból). Szeged. 1941 passim, különösen 59–63; *Székely György*: Élmény, néphit és valóság Szerémi művében. Bevezetés *Szerémi György*: Magyarország romlásáról. Fordította: Juhász László. Bp. 1961 (Monumenta historica V.).

⁴*Smolka Szaniszló*: „Fekete” Iván. Századok, 17 (1883) 1–31; *Czimer Károly*: Cserni Iván Szegeden. Hadtörténelmi Közlemények, 5 (1892) 655–688; *Bánkúti Imre*: Az Alföld népének harca a török hódítók ellen a mohácsi csata után, 1526–1527. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Historica II. Szerkeszti: Mérei Gyula. Szeged. 1957. 15–27.

⁵*Gh. Duzinchevici*: Despre mișcarea condusă de țarul Iovan (1526–1527). Studii. Revistă de istorie, 9 (1956) 6. sz. 131–148; vö.: *V. Curticăpeanu*, Pe marginea studiului „Despre mișcarea condusă de țarul Iovan (1526–1527) de Gh. Duzinchevici. Uo. 10 (1957) 1. sz. 193–197; *Beatrice Daicoviciu*: Orașele din Transilvania și răscola lui Iovan Nenada. Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Sries Historica. I. Cluj. 1964.

⁶*Alexa Ivić*: Istorija Srba u Ugarskoj od pada Smedereva do seoba pod Carnojevičem (1459–1690). Zagreb, 1914, 50–63; *uő*: Četiristogodisnjica cara Jovana Nenada. Bratstvo, društva Sveti Save XXI. Beograd. 1927. 104–117; *uő*: Spomenica na cara Jovana Nenada Subotickog 1527–1927. Subotica. 1927; *uő*: Istorija Srba u Vojvodini od najstarijih vremena do osnivanja potisko-pomoriske granice (1703). Novi Sad. 1929 (Knjige Matice Srpske 50. – a továbbiakban: *A. Ivić*: Istorija) 65–82; *Dusanka Dinić-Knežević*: Prilog proucavanju pokreta Jovana Nenada. Godišnjak Filozofskog Fakulteta u Novom Sadu. 7 (1962–1963) 21–29.

⁷Jellemző, hogy *D. Dinić-Knežević* tanulmányában egyáltalán nem hasznosította az *A. Ivić* idézett munkáiban felhalmozott hatalmas anyagot.

⁸*Wenzel G.* 154; *Geréb L.* 39–40.

⁹„Szabatkánál az község egy tábort járt vala, kit az terekek igin vívának, de semmiképen meg nem vehetik, bikivel megmaradának”. „Memoria rerum, quae in Hungaria a nato rege Ludovico ultimo acciderunt, qui fuit ultimi Ladislai filius”. Kiadva: Verancsics Antal m. kir. helytartó esztergomi érsek összes munkái. Közl.: Szalay László. Pest. 1857. (Monumenta Hungariae Historica. II. Scriptores III.) 25.

innen indultak a szultántól 1526 nyarán elfoglalt és végleg birodalmához csatolt szerémségi területek nyugtalanítására, pusztítására; sőt, egyes szerémségi várak ostromával is megpróbálkoztak. November első felében vagy közepén visszafoglalták a Bács megyéhez legközelebb eső, két Duna-jobbparti erősséget: Cserödöt (Čerevićet) és Bánmonostort (Banoštra).¹⁰ A „visszafoglalást” persze itt nyilván úgy kell érteni, hogy a várat megrohamozták, felégették, őrségét pedig vagy lemészárolták, vagy – lévén a török várak őrsége is több helyütt szerb martalóc¹¹ – magukhoz csatolták. Jován sikereihez nagyban hozzájárulhatott, s egyszersmind a török ellenakciók hiányát is magyarázza, hogy „a török területről [értve itt nyilván elsősorban a Szerémséget] úgy futott hozzá a sok rác, mint egy prófétához; azt is mesélték róla, hogy csodákat tesz, ha akar”.¹² Nyilván e menekültekkel szaporodott fel hada 1527 kora tavaszára 15 000 emberre.¹³

Ugyanakkor viszont Jován törökellenes vállalkozásait nagyban akadályozta, hogy csakhamar meggyűlt a baja az általa megszállva tartott területek lassan-lassan visszaszivárgó nemességével. Szerémi még azt is tudni véli, miféle szóváltásra került sor Jován és a magyar nemesek közt:

„És amikor a nemesek hazamentek, mindegyik a maga birtokára, a Fekete Ember ezt mondta nekik:

– Én elhagyatva találtam ezt a földet és megtelepedtem rajta minden néppemmel.

Ellene mondták a magyarok:

– Csak azért hagytuk el ezt a földet, mert hatalmas úr támadt ránk.

Ő meg ezt vetette elébük:

– Én is hatalmas úrtól [értsd: Szapolyaitól] kaptam!

¹⁰ „Credo D[omi]naltiones v[est]ras intellexisse de quodam homine, quem nostri „nigrum” vocant, est natione Rascianus genere, ut pro certo asseritur, de familia imperatorum constantinopolitanorum. Multi eum sequuntur. Recuperavit his diebus Turcis inde expulsus castrum Chewrewgh, non procul a Savo fluvio. Hodie accepimus literas a despoto Rascie, in quibus scribit, eum civitatem quoque et sedem episcopatus mei, Banmonosthra vocatam, a Turcis liberasse et milites suos ibi imposuisse, scribit preterea despotus, eum a se petere bombardas, velle transire Savam et invadere terras hostiles”. D. n. Brodarics István–Kriczky András plocki püspök és Tarnóvi János biezeni várnagy. Acta Tomicianae. IX. Kiadta: Stanislaus Gorski. Hely és év nélkül 75. és Elementa ad fontium editiones XXXIV. Documenta ex archivio Regiomontano ad Polonium spectantia IV (H B A, B 2, 1525–30). Edidit: Carolina Lanckorońska. Roma. 1975. 69. Itt Sydlowieczky Kristóf krakkói palatinus Brandenburgii Alberthoz intézett, 1526. november 26-i levelének mellékleteként, ami azt jelenti, hogy – figyelembevée a korabeli közlekedési viszonyokat – Brodarics levele november 20. után nemigen íródhatott. Ez egyszersmind hozzásegít a várvisszafoglalások időpontjának meghatározásához is: mivel Jován október közepén még Tokajban tartózkodott, Sydlowieczky pedig november 26-án már továbbíthatta a róla szóló magyarországi híradást, az esemény nagy valószínűséggel november első felére vagy (legfeljebb) közepére datálható.

¹¹ Milan Vasić: Martolosi u jugoslovenskim zemljana pod turskom vladavinom. Sarajevo, 1967 (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Djela Knjiga XXIX. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka. Knjiga 17.) passim, különösen 55–63.

¹² Wenzel G. 145–155; Geréb L. 39.

¹³ Pozsony, 1527. ápr. 13. Mária királyné–Ferdinánd. Szentkláray Jenő: Levelek Csernoevics Nenád (Iván cár), a „Fekete Ember” történetéhez. Történelmi Tár 1885. 506.

... Sok nemes ment panaszra János királyhoz és mondták neki:

– Fölséges király, ez a Fekete Ember sok rosszat követ el embereivel földig alázza a keresztény magyarokat, csalfaságot és mindenféle fajtalanyságot cselekszenek.”

Megint mások így panaszkodtak a királynál Budán:

„– Méltóztassék fölséged elvenni őt tőlünk, ne uralkodjék mirajtunk. Fiaink és leányaink megmenekültek a török kezéből, isten kezében maradtak, most ez a pogány bestia akar uralkodni fölöttünk.”¹⁴

A jelentős magánhadsereggel rendelkező Török Bálint nem várt a király segítségére, hanem maga próbálkozott meg Szabadka visszafoglalásával. Mivel azonban alaposan alábecsülte a szerbek erejét, azok valamikor 1526 végén könnyedén szétszórta 67 válogatott lovasát.¹⁵ Még inkább sűrűsödtek az összetűzések, amikor Jován 1527 telén—kora tavaszán kiterjesztette uralmát egyes tiszántúli és temesközi részekre is. (Persze, nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy a cár e területek egy részét 1526 ősze óta folyamatosan ellenőrzése alatt tartotta.) Érthetően, hiszen ezt a vidéket nem érte el az előző évi török támadás, s a társadalmi struktúra itt érintetlen maradt.

Békés vármegye már 1527. január 12-én követeket menesztett János királyhoz, hogy a cárnak a megye nyugati részén és Szeged környékén elkövetett kihágásai ellen tiltakozzék.¹⁶ Maczedóniai Miklós erdélyi alvajda és csanádi ispán április 10-én már Jován temesközi hatalmaskodásainak hírével serkentette hadállításra a szászokat. Tudomása szerint a cár portyázói Hunyad megyébe — Hátszeg környékére — is betörték.¹⁷ A Szapolyai királlyá választása után temesi ispánból erdélyi vajdává előléptetett Perényi Péter nyíltan beismerni kényszerült 1527. április 15-i levelében, hogy nem tudott bejutni Temesvárra, mert Jován csapatai elvágta oda vezető útját.¹⁸

A környékbeli urak és uradalmi tisztviselők, a jelek szerint, egyelőre még mindig csak magánérőből, familiárisaik és jobbágyaik mozgósításával igyekeztek ellene

¹⁴ Wenzel G. 142–143; Geréb L. 39, 41.

¹⁵ Wenzel G. 155; Geréb L. 40–41.

¹⁶ Karácsonyi János: Békés vármegye története. I. Gyula. 1896. 88.

¹⁷ „dietim ac indesinenter veniunt ad nos varii rumores terribilissimi de impietate ac crudelitate hominis nigri alias Czar Iwan vocati, qui iam compluribus secum adiunctis ac collectis gentibus in partibus terre Themeskez peragrantibus universos nobiles ac ignobiles rebus temporalibus habundantes crudeli nece eosdem interimere facit, res bona eorundem in maximam predam convertendo . . . Nititur autem inpresenciarum ad districtum de Haczak videlicet ad hunc comitatum hwnyadiensem facere incursiones.” Déva, 1527. ápr. 10. (a kiadásban téves, márc. 13-i dátummal) Maczedóniai Miklós — a szász székekhez. Documente privitoare la istoria Românilor culese de *Eudoxiu de Hurmuzaki*. XV/1. Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelen (Bistrița, Brașov, Sibiu). Közli Nicolae Iorga. București. 1911. 294. nr. DXXXVIII. Ugyanakkor viszont az angol követ úgy hallotta Jován követétől, hogy a cár „He lyys not far from Peter Warday, a towne with a castell thet the Turk gate et hys last beyng in Hongary”. Olmütz, 1527. ápr. 27. John Wallop követ jelentése. *Simonyi Ernő*: Magyar történelmi okmánytár londoni könyv- és levéltárakból, 1521–1717. Pest. 1859 (Monumenta Hungariae Historica I. Diplomataria V.) 78.

¹⁸ „cum autem vestri in medium, solummodo in Kochy, festinanter venire voluissimus, vilissimus Rascianus, Czar Iowan, iter nostrum adeo obstitit et inclusit familiaribusque et equis nostris segregavit, ut in Temeswar nec intrare neque mittere potuimus” Déva, 1527. ápr. 15. Perényi Péter — Szeben és Beszterce. *E. Hurmuzaki* XV/1. 295. nr. DXL.

szegülni. Egy 1527. március 16-i pozsonyi híradás szerint a magyar urak és nemesek már március első felében meg akartak mérkőzni Jovánnal, mivel azonban túl gyengének bizonyultak, április 24-ig fegyverszünetet kötöttek vele.¹⁹ Brandenburi György őrgróf gyulai tisztviselei az uradalom jobbágyságát szólították táborba ellene, amely március 17-e körül a falusi papok és tanítók vezetésével gyülekezett. Az uradalom hadban jártas embert rendelt élükre, s 16 zsoldost adott melléjük.²⁰ Leginkább 1527 kora tavaszára datálható a magyar nemesek első sikeres Jován-ellenes akciója is, amely, a fentiekhez hasonlóan, egy földesúr magánvállalkozásának minősül: a cár távollétét kihasználva Török Bálint ezúttal már 300 katonájával támadt Szabadkára. A várat megrohamoztatta, a védőket kardélre hányatta, majd az erősséget a környékbeli parasztok munkájával kijavíttatva maga rendezte be ott udvarát.²¹

Jován, illetve a rá fenekedő főurak és nemesek „hivatalosan” mindeddig János király pártján állottak, s így a köztük kirobbant és egyre jobban elfajult ellenségeskedés egyazon párton belüli, a szokásosnál némileg hevesebb, kölcsönös hatalmaskodás-sorozatnak minősül. Ha hihetünk az állandóan János király mellett tartózkodó Szerémi elbeszélésének, a király még némi kárörömmel is szemlélte az uralmát nemigen respektáló nemesek szorongatottságát:

„Mondotta János király:

– Ha én nem uralkodhatom felettetek, mert ellenségeim vagytok és lázadók, hadd uralkodjék rajtatok ő, akinek van rá sokasága. Én kicsiny vagyok, mert elvettétek kezemből a királyi pálcát, ti nem engedelmeskedtek nekem, mert lázadók és orcátlanok vagytok, hát nem kelhetek fel ellene.”²²

Csakhamar nagyot fordult azonban a kocka. Az 1526 decemberében úgyszintén magyar királlyá választott Habsburg Ferdinánd pozsonyi képviselői élénk figyelemmel kísérték a délvidéki eseményeket.²³ Talán éppen a szaporodó összecsapásokról érkezett hírek készítették a Habsburg uralkodót arra, hogy Jovánnal tárgyalásokat kezdjen. Ferdinánd, de még inkább az özvegy Mária királyné megbízásából Hoberdanác János – korábban jajcai provizor²⁴ és így a végvidéki, köztük a szerb ügyek kiváló ismerője – kereste fel a cárt valamikor 1527 márciusának végén, áprilisának legelején. Mária 1527. április 13-án jelentette bátyjának Pozsonyból, hogy Hoberdanácz külde-

¹⁹ „Der Schwartz Mann und Hauptmann in Hungern, der sol vierzehn tausent Man starkh sein, darunder in die dreyzehn oder vierzeh hundred Pferd; mit denselben haben etlih vngerisch Herrn vnd Adleut schlachn wollen, sein im aber zu schwach gewest, derhalben so sollen sy mit ir... Austanndt bis auf Sannt Jorgen Tag gemacht.” Pozsony. 1527. márc. 16. Kristóf laibachi püspök-Pemflinger István. *A. Ivić: Istorija* 358. 70. lap 4. jegyzete.

²⁰ *Karácsonyi J.* 89.

²¹ *Wenzel G.* 157; *Geréb L.* 41–42; *Szerémi Gy.* előadásának belső időrendjéből következik, hogy ez az esemény valamikor a Jován átállása előtti időben, legkésőbb márciusban történt. Ezt támasztja alá az angol követ április 10. körülről származó híradása, miszerint Jován székhelye immár nem Szabadkán, hanem Péterváradnál áttellenben van (vö. a 17. jegyzettel).

²² *Wenzel G.* 156; *Geréb L.* 41.

²³ Ferdinánd már 1527 februárjában utasította Báthori István nádort, hogy nézzen utána, miként lehetne Jovánt átállásra bírni. *Smolka Sz.* 16. I. jegyzet.

²⁴ *Thallóczy Lajos–Horváth Sándor: Jajcza* (bánság, vár és város) története. Bp. 1915. (*Monumenta Hungariae Historica. I. Diplomataria XL.*) passim (lásd a névmutatót).

tése sikerrel járt; a cár a következőkben Ferdinánd ügyét kívánja szolgálni.²⁵ A Habsburg uralkodó április 16-i levelében örömmel nyugtázta Jován hűségnyilatkozatát.²⁶

A tárgyalások persze, János király hívei előtt sem maradtak titokban. Nyilván ezzel van összefüggésben, hogy április 10-e körül Maczedóniai Miklós alvajda és Gosztonyi János erdélyi püspök hadat gyűjtött Jován ellen; a vármegyei nemeseknek és a szász városok csapatainak április 14-ére Déván kellett gyülekezniük.²⁷ Ezekben a napokban – április 14-én Déváról keltez – Budáról sietve Erdélybe érkezett Perényi Péter erdélyi vajda, hogy a hadgyűjtést személyes jelenlétével is előmozdítsa.²⁸ Az erdélyi hadgyűjtés meg a Ferdinánddal folytatott tárgyalásokról szállongó hírek határozottabb fellépésre serkentették a dél-magyarországi nemesi erőket is. Mivel a cár temesközi tartózkodása idején – úgy tűnik: rendszeresen – Csomán ütötte fel hadiszállását, s csapatai aligha kímélték a szomszédos Csáky-birtokokat, az április 10-ét megelőző napokban Csáky László vonult ellene. Az összecsapásban azonban ezúttal is Jován csapatai győztek, Csáky László életével fizetett az előkészítetlen vállalkozásért, és „sok nemes is ott veszett Jován cárral szemben”.²⁹ Mivel a gyulai udvarbíró április 15-én azért küldte ki egyik emberét a vár már korábban hadba szólított népeihez, hogy azokat a Jovántól elszenvedett vereség után megvigasztalja, könnyen elképzelhető: Csáky a paraszthadakat is magával vitte e támadás alkalmával.³⁰

Egyes híradások szerint néhány nappal később, de még a nyílt ellenségeskedések kirobbanása előtt János király a Mohács előtti évek híres pétervárad-i naszádoskapitányát, a törököldről Magyarországra menekült Radics Bosicsot küldte a cár lecsendesítésére.³¹

²⁵Szentkláray J. 506–508 és Emil Laszowski: Monumenta Habsburgica regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae. I. 1526–1530. Zagreb, 1914 (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium 35.) 56–58.

²⁶Szentkláray J. 508–509.

²⁷Déva, 1527. ápr. 10. Maczedóniai Miklós id. levele és Gyulafehérvár, 1527. ápr. 12. Gosztonyi János – Brassó. E. Hurmuzaki 294–295. nr. DXXXVII. és DXXXIX.

²⁸I. m. 295–296. nr. DXL.

²⁹Wenzel G. 155–156; Geréb L. 41; az esemény datálásához: „Iam dominus Ladislaus Czaky capite truncatus ac decollatus est”. Déva, 1527. ápr. 10. Maczedóniai Miklós idézett levele. E. Hurmuzaki XV/1. 294; minden valószínűség szerint Csáky László vereségére vonatkoztható Wallop angol követ április 27-i jelentésének következő mondata is: „At my beyng in Presbrouwgh ther cam letters that he had kyllyd 3000 men of ware of Waywdas and on of hys best capitens”. Simonyi E. 78; Wallop jelentését Olmützből keltezte, ahová – saját szavai szerint – április 23-án érkezett meg Pozsonyból. Mivel Pozsony és Olmütz távolsága légvonalban is 200 km, gyors utazást számítva, legkésőbb április 21-én el kellett hagynia Pozsonyt, s így az általa ott szerzett hírek is legkésőbb április 15. körül vagy még korábbi keltezett levelekből származhattak. Híradása semmiképpen sem vonatkozhat a szőlősi csatára (vö. a 34. jegyzettel), mert ha az április elején lett volna, Ferdinánd nem írja róla május 5-én, hogy „néhány nappal azelőtt” történt. Ennek egyébként csak látszatra mond ellent, hogy a jelentés szerint a csatában 3000 ember vesztette életét, ezeket a számadatokat ugyanis sohasem szabad túlságosan komolyan vennünk.

³⁰Karácsonyi J. 89.

³¹„Res et negotium Hominis Nigri satis plane audiuit Vestra Reuerendissima Dominatio, nunc vero Johannes rex misit ad eum Radych, qui si potest, Hominem Nigrum cum gentibus descendi faceret, si secus, Petrus Preny et Chibak nunc contra eum insurgere volunt valdeque congregantur”. 1527. ápr. 25. Chorón András–Szalaházi Tamás. A. Ivić: Istorija 360. 74. lap 7. jegyzete.

Mindeközben Perényi nagy eréllyel folytatta a készülődést; a nemesség fegyverbe szólítása mellett pénzt, lőport és puskás gyalogokat követelt a szász városoktól (az utóbbiaknak április 23-án Szászvárosnál kellett gyülekezniük).³²

Miután Radics intervenciója – ha egyáltalán eljutott a megvalósítás stádiumába – nem járt sikerrel, a szemben álló felek közt 1527 áprilisának utolsó napjaiban sor került az első olyan nyílt összecsapásra, amely már a két ellenkirály pártharcainak sorába tartozik. Jován sok harcot látott gyalogsága nem várta meg az erdélyi hadak felfejlődését, gyors támadással teljesen megsemmisítette a vajdai hadak mintegy 2000 főnyi gyalogságát, majd csakhamar szétszórta a lovassereget is. Szerémi szerint az elesettek közt volt számos nemes,³³ Ferdinánd is úgy tudta, hogy az ellenfél veszteségei több ezer főre rúgtak.³⁴ A győzelem után Jován a Maros völgyén keletnek vonult, május 14-én áttörte a Vaskaput őrző kordont, s hadaival Hunyad megyében (Hátszeg vidékén) portyázott, egyes források szerint eljutott Szászvárosig is.³⁵

Jován azonban csak megtorló vagy az újabb hadgyűjtést akadályozó akciónak szánhatta a betörést, s nem folytatta az erdélyi előrenyomulást, hanem visszahúzódtott Temesvár környéki bázisaira.³⁶ Miközben április végétől június végéig, mintegy két hónapig szüneteltek a rendszeres hadműveletek, mindkét fél a hadgyűjtéssel, illetve hadszervezéssel foglalatoskodott. Egyfelől a szász városokhoz május folyamán sorozatban érkeztek János király és Perényi vajda utasításai, hol pénzt, hol ágyúkat és lőport, hol meg lovas- és gyalogcsapatokat követelve tőlük. Folyt a toborzás a Körös-mentén, Mezőtúr környékén is.³⁷ Másfelől Jován pénzt, fegyvereket, posztót kért és kapott Ferdinándtól, a jelek szerint hadseregének regularizálására törekedett.³⁸ A Habsburg uralkodó mind-

³² B. Daicoviciu 32; Gh. Duzinchevici 140–142.

³³ Wenzel G. 163–165; Geréb L. 45–46.

³⁴ „Ago Dominationi Vestre item magnas gratias de nouis mihi communicatis, que indubie intellexit de Nigro Homine in Hungaria versante, cuius fama plurimum increuit etiamnum comprobata, paucis enim ante aliquot diebus aliquot hominum milia pertinentiam ad capitaneos wayvode Transyluani prope flumen Tyssian occidit”. Boroszló, 1527. máj. 5. A. Ivić: Istorija 360. 76. lap 1. jegyzete; Szerémi szerint ez az ütközet „június vagy május havában” volt Szőlős mezővárosnál. Ha Ferdinánd május 5-én már Boroszlóból továbbíthatta a hírt, az összecsapás április utolsó napjainál később nem történhetett. A csata helyének meghatározásában viszont alighanem Szerémi a pontosabb – Szőlős, leírása szerint, a Maros mellett feküdt –, hiszen tudjuk, hogy Jován hadai az előző hetekben itt működtek, s csakhamar betörték Erdélybe is. Ennek egyébként nem mond ellent Ferdinánd levelének lokalizálása – miszerint az ütközet a Tisza mellett volt – sem, hiszen a kelet-magyarországi viszonyokban járatlan Ferdinánd és Nogarola számára egy pontosabb helymeghatározás édeskeveset mondhatott volna.

³⁵ „iam certo certius scribere possumus gentes nostras, quibus hactenus portas ipsas defendebamus, hesterna die de porta Waskapw eiecisset et ipsam portam sibi ipsis vendicasse”. Szászsebes, 1527. máj. 15. (a kiadásban hibás, máj. 8-i dátummal). Perényi Péter – Brassó és Beszterce. E. Hurmuzaki XV/1. 296. nr. DXLI.; „Onnan Erdélybe siete, mind Szászvárosig dúlatá”. „Memoria” i. m. Szalay L.: Verancsics II. 26.

³⁶ Hoberdanácz 1527. jún. 4. előtt „significat se Ioannem Chaar in oppido Choma conuenisse, prope castrum Themesense”. Szentkláray J. 511.

³⁷ B. Daicoviciu 33–35; Hoberdanácz „scribit comitem Scepusiensem colligere gentes in partibus fluvii Crisii et oppidi Thur”. 1527. jún. 4. jelentéskivonat. Szentkláray J. 512.

³⁸ „Petit, ut mittantur Iohanni Chaar mille loricae cum galeis, ut distribuere possit suis militaribus”; „Tandem petit niger homo tubicines tres, tympanum unum cum timpanista, banderium

eközben ajándékokkal és birtokigérekkel igyekezett a maga oldalához kötni a cár alvezéreit is.³⁹ Jován ezekben a hónapokban állott hatalma csúcspontján; szilárdan fennhatósága alatt tartotta a Bács megyétől Erdélyig terjedő déli országrészeket, s nem kellett tartania a környék legfontosabb magyar erősségének, Temesvárnak katonáitól sem, hiszen időközben azok is Ferdinánd mellé álltak.⁴⁰ Június végén János király ismét lépéseket tett a nagy hatalmú cár visszacsábítására, gazdag ajándékokkal megrakodva érkezett követét azonban az akkor már állandóan Jován mellett tartózkodó Hoberdanáczt elfogatta.⁴¹

Ferdinánd mindeközben nagyban készülődött, hogy megindíthassa támadását az ország nagyobbik részét birtokló Szapolyai kizsorítására. Jován ajánlkozott, hogy hadinépével Buda felé a király elé vonul, Ferdinánd azonban megparancsolta, hogy maradjon az általa ellenőrzött területen, és igyekezzék megakadályozni, hogy az erdélyi hadak – román, székely és török segítséggel – a Budán székelő János király megsegítésére siethessenek.⁴² Később, a magyarországi támadás megindulása után viszont utasította a cárt, hogy hadainak egyik felét hagyja hátra a végvidék oltalmazására, a másik felével pedig nyomuljon előre a Duna–Tisza közén Buda felé, meghódítva hűségére az útjába eső területeket.⁴³

A tervváltoztatással azonban ezúttal alaposan megkésett. A német hadak gyülekezésének híre határozottabb ellenlépésekre sarkallta János király híveit is, akik mindenekelőtt Jovánnal kívántak leszámolni, nehogy két tűz közé kerüljenek. Perényi Péter a vajdai, a székely és a vármegyei felkelő hadakkal lendült ellene támadásba, Czibak Imre temesi ispán, a váradi püspökség kormányzója pedig ismét fegyverbe szólította a Maros-mente parasztnépét is (gyülekezőhelyük Aradnál volt).⁴⁴ Az újabb mezei összecsapásra június 25-én, minden valószínűség szerint az Arad melletti sződi mezőn került sor, amelyben Czibak hadai – még Perényi csapatainak beérkezése előtt – megverték Jován gyaloghadát.⁴⁵ Bár a szerbek minden bizonnyal érzékeny veszteséget

unum deauratum, in quo ab una parte notentur arma sua, ex alia imago beatae virginis ac quasdam vestes sibi convenientes” 1527. jún. 4. jelentéskivonat, I. m. 512.

³⁹ „Item ut mittantur Radzaw Chelnich arma ad decem homines convenientia”. 1527. jún. 4. jelentéskivonat. I. m. 513; 1527. jún. 25. Ferdinánd 200 jobbágyot inscribál Cselnik Radoszlávnak. I. m. 515.

⁴⁰ „Nunciat idem fidelitatem hominum castrı Themesiensis erga Maiestatem regiam.” 1527. jún. 4. jelentéskivonat. I. m. 512.

⁴¹ „nuncium Ioannis comitis Scepusiensis ad eum missum cum magnis promissionibus et divitiis allicientem et seducere volentem ipse Habardanetz captivari fecerit, quem protinus Ioannes Chaar capite plecti volebat, sed tamen retineat [sic] eum usque adventum Maiestatis regiae”. 1527. jún. 4. jelentéskivonat. I. m. 511–512.

⁴² Bécs, 1527. júl. 3. Ferdinánd–Hoberdanáczt. I. m. 516–517.

⁴³ 1527. júl. 7. Ferdinánd–Jován. I. m. 517–518.

⁴⁴ *Kardcsenyi J.* 90.

⁴⁵ Bécsbe már júl. 3. előtt érkeztek hírek az ütközetről. I. m. 517; júl. 7. előtt Ferdinánd már ezt írja: „Accepimus te proxime elapsis diebus a Petro Pereny et aliis eius adherentibus cladem accepisse in peditatu tuo, cum insigni tamen equitatus ipsius Petri iactura; tui vero exercitus calamitatem nonnisi magno animi nostri dolore percepimus”. I. m. 517; a csata pontos időpontját Werbőczy Istvánnak, János király kancellárjának leveléből ismerjük, aki így adja elő a csata körülményeit: „Dominus meus gratiosissimus hiis superioribus diebus reverendo Domino Emerico Crybat [így!] Electo Episcopo Variadiensi, unius partis copiarum Sue Maiestatis Prefecto et Capitaneo,

szenvedtek – a bajor választófejedelem budai követének nyilvánvalóan túlzó jelentése szerint 8000-en estek fogságba és hullottak el közülük,⁴⁶ a vereség nem volt döntő. Mutatja ezt – többek között – az is, hogy Czibak július közepén is körültekintően folytatta a felkészülést az újabb összecsapásra (a gyulai uradalmi tisztektől pl. pattantyúsokat és lőport kért⁴⁷), Ferdinánd partján pedig még július 23-án is úgy tudták, hogy a Fekete Ember táborra több ezer emberből áll.⁴⁸

Ugyanakkor viszont bizonyos, hogy Jován e vereség következtében végképp kiszorult a Temesközből, a Tiszához hátrált, s valahol a Tisza balpartján, de mindenképpen Szeged magasságában foglalt állást, hogy Perényi és Czibak előrenyomuló hadait az átkelésben megakadályozza. Forrásainkból nem derül ki egyértelműen, hogy vajon sor került-e itt újabb ütközetre, vagy pedig Jován hadai uruk halála után kitértek a János-párti hadak elől (a fejlemények mindenesetre az utóbbi feltételezést látszanak alátámasztani).⁴⁹ Maga – a sződi csatában könnyebben megsebesült – Jován mind-

ut hanc pestem [=Jován] cum toto huiusmodi latronum exercitu, qui non contemnendus erat, deleteret. Item etiam Spectabili et Magnifico Domino Petro de Peron [így!] Vajvode Transilvaniae Sua Maiestas mandaverat. Qui dum iussu Sue Maiestatis valido cum exercitu ex Transilvania exiret, Dominus autem Episcopus non longe ab eo loco, ubi istius latronis exercitus erat, abesset, ratus idem latro facilius Episcopum solum, quam cum Vajvoda coniunctum suos acie superaturum, omnes fere, quos secum habebat (quae non parva erat tam equitum, quam peditum manus) in castra subsidio alius festinantissime mitti cum mandatis, ut antequam Vajvoda superveniret, Episcopum opprimerent. Ipse eventum rei expectans cum paucis, vix supra ducentis equitibus prope Bachiam, ubi tunc erat, substitit. Cum hoc igitur exercitu Dominus Episcopus vigesima quinta die mensis Iunii congressus, eum vicit ac pene delevit.” Buda, 1527. júl. 6. (nyilvánvalóan másolási hiba folytán, talán júl. 26. helyett [vö. a 49. jegyzettel!]) Werbőczy István–Szydłowiczky Kristóf. *C. Lanckorohska* 89. (Szydłowiczkynek Brandenburgi Alberthez írott, 1527. aug. 11-i leveléhez mellékelve). Megjegyzendő, hogy a szövegrészben szereplő Bacia semmiképpen sem lehet azonos – ahogy azt első pillantásra vélünk s ahogy a kiadó is meghatározta – a Bács megyei Bácsal, mert, mint arról a levél a továbbiakban beszámol (vö. 49. jegyzettel), a János-párti hadak csak e győzelem után érték el a Tiszát. A levélben szereplő Bacia talán a – sajnos pontosan nem lokalizálható – Arad megyei Bácsa faluval azonosítható, amely a Maros-menti kaproncai uradalom részeként tűnik fel az egyik oklevélben. *Csánki Dezso*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Bp. 1890 (A Hunyadiak kora Magyarországon VI.) 764.

⁴⁶ „Vyer das drit gib ich dir czu versthen, das das Kuniges von Vngern Vntherthan dem Schwartzten Man VIII. tausent Man erschlugen und gefangen haben”. Buda, 1527. júl. 5. *Albrecht von Sternbeck–Valentin Kerlinger*: Quellen zur bayerischen und deutschen Geschichte. IV. Berlin. 1857.

⁴⁷ *Karácsonyi J.* 90.

⁴⁸ „so sagen man auch, das der Schwartzte Man an der Teisse lige, habe vil tausent Man”. 1527. júl. 23. Logkschau György–Ferdinánd. *A. Ivić*: Istorija 361. 80. lap. 7. jegyzete.

⁴⁹ A Szapolyai-párti Szerémi György – aki Jován Ferdinándhoz pártolásával elvesztette a lehetőséget, hogy a délvidéki eseményekről első kézből tájékozódhassék – két összecsapásról tud (a szőlősiről és a sződiről). Nagyon valószínűnek látszik, hogy a sződi csata leírása alatt Perényi két győztes ütközetének eseményeit vonta össze (*Wenzel G.*: 165–167; *Szerémi Gy.* 46–48), holott a fentebb (45. jegyzetben) és itt idézett missilis adatok összevetéséből világosan kitűnt, hogy Jován két vereséget szenvedett. Ferdinánd 1527. júl. 26-án már értesült az újabb ütközetéről, hiszen így ír Thurzó Eleknek: „Intellecto autem eo, quod de conatu hostium contra Nigrum Hominem scripsisti”. *A. Ivić*: Istorija 362. 80. lap 8. jegyzete; A gyulai Brandenburgi-uradalom tisztviselői jelentésükben júl. 22-re teszik a csatát (*Karácsonyi* 90), aminek a többi híradás sem mond ellent (vö. a 49–52. jegyzetben idézett leveleket). A csata színhelyét mind Ferdinánd, mind pedig János király levele a Tisza mellé, Szeged környékére teszi: „Accepimus fidedigno testimonio Petrum Perenyi esse circa Segedinum cum Siculis et Transsylvanis et aliquibus comitatibus, qui te prohibere intendat, ne te nobis coniungere

eközben 1500 gyalogosával és lovasával Szegedre támadt, és ott fosztogatni kezdett. Ekkor azonban már a népes város polgársága is szervezkedni kezdett ellene; a szegediek és a környékeliek egy része a fallal megerősített ún. Szilágyi-házba húzódott előle, ahonnan – minden valószínűség szerint – július 22-én puskával rálőttek a városba bevonuló Jovánra.⁵⁰ Emberei egy környékelői faluba (valószínűleg Tornyosra) menekítették halálos sebet kapott urukat, akire azonban csakhamar rátaláltak a Szabadka „bitorlása” miatt váltig bosszút szomjazó Török Bálint emberei. Török a haldokló cárt lefejeztette, levágott fejét pedig, „győzelmével” kérkedve, Budára küldte János királynak. Kun Gothárd budai várnagy „a fejet s a vár előtt hosszú lándzsa hegyére tűzte, arccal Bécs iránt állította fel, hogy nézzen ura, Ferdinánd felé. Több mint egy hétig állott így Buda várában, azután a Duna vizébe dobták” – meséli a szemtanú Szerémi.⁵¹

A kifejezetten a Cserni Jován vezette délvidéki „mozgalommal” foglalkozó tanulmányok rendszerint itt végződnek. Pedig a történetnek van folytatása is, méghozzá az események értékelése szempontjából nagyon is érdekes folytatása:

Jován vezér nélkül maradt hada a két vereség ellenére is félelmetes erő maradt, amelyre számítani lehetett, illetve amellyel számolni kellett a két király további küzdelmében is. A Fekete Ember táborából már 1527. július 25-én hírhözök érkeztek az ausztriai kormányszervekhez. Tudtul adták, hogy uruk árulás folytán életét veszttette, hada azonban jó rendben továbbra is együtt van, és kész arra, hogy ígéretét tartva, tovább harcoljon Ferdinánd ügyéért. Közölték, hogy naszádosaik egy mérfölddel Buda alatt

possis”. Bécs, 1527. júl. 27. (tehát már a csatavesztés után). Ferdinánd–Jován. *Szentkláray J.* 729. ill. Jován „adversus fidelem nostrum Spect[abilem] et M[ag]nificum Petrum de Perni, vojewodam nostrum Transilvanie et episcopum varadiensem [=Czibak Imre], quibus ipsum latronem etiam in domicilio suo persistentem invadendum commiseramus, ad ripam fluminis Tibisci alias Ticie permittit, ut eos tractu ipsius fluminis prohiberet”. Buda, 1527. júl. 26. (a kiadásban nyilván másolási vagy kiadási hiba miatt: jún. 26., aminek azonban minden már forrás ellentmond). János király–Tomicki alkancellár. *Acta Tomicianae* IX, 116; „Commiserat itaque eiusdem Regie Maiestas Dominis Episcopo et Vayvoda, ut reliquias latronum et ipsum etiam ducem eorum persequatur. Qui quidem latro priusquam Domini Vayvoda et Episcopus Tibiscum fluvium traicerent, rursus exercitum ingentem, tum ex reliquiis eorum, qui ab eade Episcopi vitam fuga salvarant, tum ex rusticana colluvie, partim metu et terrore, partim seditione sibi adherente, colligit, et obviam Dominis Vayvode et Episcopo ad ripam ipsius Tibisci, seu Ticie permittit, ut eos transitu fluminis prohiberet.” Werbőczy I. idézett levele. *C. Lanckorońska* 89.

⁵⁰ *Wenzel G.* 168; *Geréb L.* 48; „solus ipse [=Jován] electis penes se quibusque exercitus sui mille circiter et quingentis equitibus ac peditibus civitatem nostram Zegedin invadit, unde Deo et fortuna sibi non favente, caput ejus nunc est nobis allatum”. János király idézett 1527. júl. 26-i levele. *Acta Tomicianae* IX, 116; Ezzel egybehangzóan számol be az eseményről Werbőczy idézett levele is: „Ipse electis et congregatis strenuis quibusque eiusdem exercitus sui mille circiter et quingentis equitibus ac peditibus civitatem Regie Maiestatis Zegedicum, magnam et preteritis temporibus populosam, diripit ac depredat.” *C. Lanckorońska* 89. (Eszert ekkor még sem János király, sem pedig kancellárja nem tudott a szegediek és Jován összecsapásáról.)

⁵¹ *Wenzel G.* 171; *Geréb L.* 48–49. *Szerémi Gy.* szerint Jován feje júl. 25-én érkezett meg Budára, ami önmagában is eldöntheti, hogy János király fentebb többször idézett levele csakis július 26-án kelhetett; „Indeque [=Szegedről] magna cede peracta ad castra sua dum se recipere contendit, in pago quodam Tornos appellato Magnificus Valentinus Tewret [így!], vir genere et de factis nobilis, eum offendendo pauca manu aggreditur atque caput eius cum vexillo albo, quo utebatur, hesternae die Regie Maiestati dono misit. Quod nunc ante arcem Budensem palo suffixum habetur.” Werbőczy I. idézett levele. *C. Lanckorońska* 89.

állomásoznak, és várják Ferdinánd megérkezését.⁵² S hogy a szerb küldöttek nem túloztak, tanúsítja Frangepán Kristóf 1527. július 31-i levele is. A haláláig szilárdan János-párti kiváló katona azt tanácsolta Czibaknak, hogy a szerbeket sürgősen távolítsa el eddigi területükről, mert félt, hogy Beriszló István despotához csatlakoznak, s – lévén az is Ferdinánd pártján – abból újabb veszedelem származhat Szapolyai ügyére.⁵³

Frangepán félelme azonban alaptalannak bizonyult; a „jó rendben” együtt maradt szerbek nem sokáig maradtak meg Ferdinánd hűségén. A programadásra képes vezér halála után hadinépe nem Beriszlóhoz csatlakozott, hanem részben János király zsoldjába állott, részben pedig áttelepedett a törökök által 1526-ban megszállott Szerémségbe.

Werbőczy István kancellár fentebb már többször idézett s leginkább 1527 júliusának legvégére vagy augusztusának elejére datálható levele már beszámol arról, hogy a „parasztsócselék” egy része legott Jován halála után visszatért lakóhelyére, mezőgazdasági és egyébféle munkájához, a másik – Jován lovasságából verbuválódott – részük pedig felajánlotta szolgálatait János királynak. A levél megírásának időpontjában még folytak a tárgyalások zsoldjukról és azokról a feltételekről, amelyeknek alapján János szolgálatába állnak. E tárgyalások eredményre vezettek; egy számadatában minden bizonyonnyal jócskán túlzó, 1528 novemberi tudósítás szerint közel 20 000 olyan rác szolgál János király hadvezérének, Radics Bosicsnak és társainak parancsnoksága alatt, akik egykor a Fekete Ember seregében harcoltak.^{53a}

Kétségtelen azonban, hogy Jován embereinek java része a megtorlás elől a török területre menekült. A XVI. században élt török krónikás, Ferdi így számol be erről:

„20 000 szerb fellázadt Magyarországon és a magyarokat leöldöste, Magyarországot pusztává tette, majd családjaikkal együtt bebocsátást kértek és nyertek a szerémségi szigeten, adófizetővé lettek és az elpusztult Szerémséget ismét benépesítették.”⁵⁴ Semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy a török krónikás szerint a Szerémségbe áttelepedett szerb tömeg azonos Jován hadával, hiszen Nádasdy Tamás világosan megmondja egyik 1529-es levelében, hogy Cselnik rác, a Fekete Ember kapitánya, annak megöletése után mindazokkal, akiknek előljárója volt, Törökországban húzta meg magát.⁵⁵ Cselnik,

⁵² „die zwenn Ratznn, als auf den vergangen Phintztag [=aug. 7.] ertskhomen seint aus dem Schwartzn Manns Heer vnnd sy sagen, der Schwartz Mann sey tott mit Verrateray vnnd das Khriegs Folgckh ist alles bei ainander mit guetter Ordnung, die auff dem Land vnnd seynnt all noch des Willens alls das, so der Schwartz Man der kuniglichen Mayestät zuegesagt hat, das wollen sy auch halten.” Fürstenfeld, 1527. aug. 10. Andreas Gertschaher–Sigmund Dietrichstein A. *Ivić*: *Istorija* 362. 81. lap 1. jegyzete.

⁵³ „Hoc bonum est, quod ille latro periit, sed gentes ille, que fuere sub eo, amouende sunt ex loco, ne sint prope despotum, ne sit novissimus error, priore peior”. I. m. 363. 82. lap 1. jegyzete.

^{53a} „Colluvies rusticana perempto suo duce mox divisa ad habitacula sua rediit, agricultura ceterisque laboribus provisura. Residua vero pars exercitus ipsius latronis ex equitatu collecta gratiam regiam implorando, servitio Sue Maiestatis sponte se dedit. Tractatur nunc cum eis super stipendio et conditionibus servitutis.” C. *Lanckorońska*. 89; „exercitu regio, qui est in illis partibus [=Lippa környékén] prope ex XX milibus Rastianorum conflatus, eorum, qui aliquando cum Homine Nigro fuerunt. Nunc sunt sub Radych et eius sociis, Maiestati Regiae fidelibus.” Tarnów, 1528. szept. 28. Brodaries István – Szydłowiczky Kristóf. I. m. 149.

⁵⁴ *Thury József*: *Török történetírók*. II. Bp. 1896. (Török-magyarkori történelmi emlékek. II. Írók 2.) 74.

⁵⁵ „Chelnyk Rascianus, fuit capitaneus Hominis Nigri, quique post occisum illum in Thurciam cum omnibus, quibus preerat, se receperat.” 1529. júl. A. *Ivić*: *Istorija* 370. 94. lap 3. jegyzete.

pontosabban: Radoszláv Cselnik, nevét jól ismerjük, hiszen Hoderdanác 1527-ben Jován után éppen az ő megnyerését tartotta a legfontosabb feladatának. Rajta kívül egy 1529-es kémjelentés török szolgálatban álló martalócvezérnek mondja azt a Szubota vajdát, pontosabban: Szubota Verlicset is, akit Szerémi Jován kincstartójaként emleget.⁵⁶

Mindebből világosan kitetszik: a szerémségi török hadvezérlét a szerbek áttelepedésével nemcsak új adófizetőket, hanem — elsősorban — értékes katonaanyagot nyert, amelynek a magyarországi akciókban már csak azért is jó hasznát vehette, mert az áttelepültek kiválóan ismerték az egész Dél-Magyarország topográfiai, népességi és hadi viszonyait, beleértve az ottani erősségek állapotát is. Alighanem közülük kerültek ki azok a „rácok”, akik 1529 nyarán, a Duna jobb partján vonuló szultáni sereggel párhuzamosan előrenyomulva, oly alaposan feldúlták a Duna–Tisza közét, hogy az még a tatároknak is „becsületére” válhatott volna.⁵⁷

Más oldalról nézve, a szerbek áttelepedésével felpattant az a retesz, amely a Duna–Tisza közét és a Tiszántúlt a szerémségi török támadók elől elzárta. Érthető hát, hogy 1529-től fogva Ferdinánd kormánya mindent elkövetett, hogy — főként Bakics Pál közvetítésével — Cserni Jován török oldalra állt hadinépét ismét visszaédesgesse. Birtokadományokkal sikerült is visszacsalogatni egyeseket, köztük éppen Cselnik Radoszlávot is, mindez azonban már nem sokat változtathatott az erőviszonyokon.⁵⁸

*

Jászay Pál — aki, egyelőre csak Szerémi elbeszélése nyomán, először foglalkozott rendszeresebben Cserni Jován „mozgalmával” —, úgy látta, hogy „a fekete ember . . . egészen független fejedelemséget szándékozott alapítani”.⁵⁹ Ezzel lerakta az egyik, hosszú ideig élő értékelés alapjait.

A bécsi levéltári források alapján dolgozó lengyel Stanisław Smolka ezzel szemben a „mozgalom” szociális — ma úgy mondanánk: osztályharcos, antifeudális — vonásait emelte ki meghatározóként: „Magyarország szeme előtt újra kísértett a nem rég lezajlott pórlázadás réme — írja 1883-ban magyarul is megjelentetett tanulmányában —, az urasági kastélyokat fosztogató, vérengző kurucok lázadása, melyet tizenkét év előtt Zápolya fojtott el egy irtózatoss csatában. Iván zászlaja alatt gyülekezett most ilyen fajta csőcselék had. *Paraszttság*, a mely az általános rémülés idején az urasági birtokokról elmenekült,

⁵⁶ „De exporatoribus [sic!] Thurce ad has partes dicit neminem alium nouisse, nisi quendam Sobotha Verlyth Rascianum, qui aliis cum servitoribus Hominis Nigri fuit recommendatus Regie Maiestati. Is incideret pulcro apparatu more curialium bene argentatus et visitaret fere omnia loca; hunc sciret a Thurco habere sallarium XVII asperum, qui faciunt florenorum hungaricorum trecenti quadraginta”. A. Ivić: *Istorija* 370–371. 94. lap 4. jegyzete.; „minthogy a rácok már sokan voltak, lett közöttük kincstartó: Zubota vajda”. Wenzel G. 143. és Geréb L. 39.

⁵⁷ Számos erre vonatkozó forrás kiadva: Bunyitay Vincze–Rapaics Raymund–Karácsonyi János (szerk.): *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*. I. Bp. 1902 passim.

⁵⁸ Erre vonatkozólag nagyszámú forrás részben teljes terjedelmében, részben pedig kivonatban kiadva: *Alexa Ivić*: *Spomenici Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji tokom XVI i XVII stoleca*. I. 1527–1600. Novi Sad. 1910 (Knjige Matice Srpske 36–37. Zbornik istorijskih dokumenata. III) passim és A. Ivić: *Istorija* 104–109 stb.

⁵⁹ Jászay P. 242.

azon vidék népe, a melyet a legközvetlenebbül érintett a török pusztítás, s nagy sereg jövevény, a messze Dunától, a mely részek már rég óta a szultán járma alatt nyögtek, ahol már egy évszázad óta a félhold fénylett a minaretteken. Ezen csöcselék hadban sok volt az oláh származású, magyar csak elvéve tévedt soraiba; de a sok ezer főre rúgó sok-nyelvű seregnek a zömét a tótok [szlavóniaiak], szerbek és bulgárok képezték. Mint a kurucok idejében, most is a szent hit jelszava alatt gyűltek össze e csapatok, a török elleni háború volt az ő jelszavuk is, de mivel erdélyi területen török nem volt, első áldozatul a kastélyok és nemesi birtokok estek.”

Saját fejtegetéseivel is szöges ellentétbe jutva ugyanakkor Smolka felvetette, hogy Szapolyai és Cserni Jován között a közös délszláv eredet okán alakulhatott ki – a magyar államiság szempontjából káros – együttműködés: „Ki tudja, vajjon Fekete Iván nem éppen azért csatlakozott-é Zápolyához, a *tót király*-hoz [Szapolyait szlavóniai gyökerei miatt csúfolták így a magyar urak], a ki a nemzeti királytól eltávolította a régi aristokratákat. Legyen bármikép, a tót próféta szövetkezése a »tót királlyal« nem kevésbé teszi világossá Iván magatartását, valamint nem keveset jelent a tót dísz-testőrség jelenléte sem a koronázási ünnepélynél, habár ez a »tót király«, a sors csodálatos rendelkezéséből, a magyar nemzeti eszmék védelmére volt hivatva.”

Smolka mindemellett is csak „rabló-főnököt”, „bandita-czárt” lát Jovánban, aki „sietett élvezni az életet, melyet azelőtt veritékhullatással lealacsonyítva viselt”, népeit pedig rablóknak minősíti, akik uruk „szerzeményéből oly vígan élhettek, mint azelőtt soha nem is álmodták, elbizakodva, hogy ellenállásra rablásaikban sehol sem találtak, s hogy mindezekon felül még a királyi kegy is mellettök volt, a mely, úgy hitték, minden bajtól megoltalmazandja őket”.⁶⁰

Kimondatlanul is Smolka szűkkeblű felfogásával vitatkozik Szentkláray Jenő, a Délvidék történetének jeles kutatója, aki Jovánt egy nagyon is jól körvonalazható politikai eszme képviselőjének tekinti: „Itt [Tokajban] találkozott a Mohács vérmezejéről megmenekült Radisa Bosiccsal, a Bakicsokkal, Petroviccsal, Jaksichcsal és a szerbek többi fejeivel, kik mindannyian hívei valának a déli végeken létesítendő magyar hűbérnöki szláv fejedelemségnek, melyre nézve már előbbi időkben Silyánovics István *despotától* és a szláv származású Zápolyától biztatásaik is lehettek. Nem ajándékok és kincsek, hanem ezen, akkor az egész szerb népet élénken foglalkoztató politikai eszme megvalósításának célja intézi ezentúl Csernoevics Iván magatartását, a mint a trónhelyreállítási küzdelmekben az aulicus és nemzeti párt között ingadozik. Ez volt Silyánovics óta a magyarországi szlávság területiális aspirációinak második öntudatos és határozott nyilvánulása hazánkban, de mely azzal a politikai háttérrel bírt, hogy a törökök ellen felállítandó aldunai szerb despotaság szent István koronájának supremáciája alatt maradjon.”

Az ő szemében Jován ennek a politikai törekvésnek megszemélyesítője s egyszerűsmind egy korjelenség reprezentánsa is: „ez jogosítja fel a történelmet, hogy ezen ismeretlen ember emlékét a Münzer Tamások és Dózsa Györgyök forradalmi korában lapjaira iktassa. Azon korban, mikor a parasztság lázongásainak fúriáitól még egyre remegett Európa; mikor V. Károly világmonarchiája az összetartó elemeket és egyesítő tényezőket az országok legtávolabbi zugaiban is felkutatta és vakmerő szerencselovagokból nagy embereket csinált, mikor a szlávság nemcsak Magyarországon, Lengyelország-

⁶⁰ Smolka Sz. 5, 11, 12, 17.

ban, Lithvániában és Csehországban is lázasan forrongott és egyre-másra kalandor népvézekeket termelt, – s mikor a messze éjszakon Gustáv Vasa is a bányából egész a trónig emelkedhetett és a világon a legnevezetesebb államalakulást létrehozhatta. Ebbe a történelmi keretbe való Csernoevics Iván legendaszerű, rejtélyes egyénisége.”⁶¹

Smolka és Szentkláray elemzéséből kirajzolódik az a két modell – Cserni Jován „mozgalma” egyfelől szociális indíttatású parasztfelkelés, másfelől kísérlet a magyar államon belüli önálló szerb territórium létrehozására, mintegy az elbukott Szerbia pótlására –, amelyek egymásba át-áttűnve, különböző előjellel az 1526/27-es délvidéki események értékelését egészen 1945-ig, bizonyos vonatkozásaiban még azon is túl meghatározták. Jellemző módon keveredik pl. Smolka és Szentkláray – egyébként egymásba amúgy is átjátszó – felfogása pl. Szekfü Gyula Cserni Jován-képében: Ő a mozgalmat „részben nemzetiségi, részben szociális lázadásnak” tartja, amelyben „a török elől futott, magyar zsoldba lépett rácok és oláhok érzik hatalmukat a desorganizált magyar államban, a polgárháború zavarai között és érzik, hogy a »tót király« jóindulattal van irántuk”. Céljuk: „külön rác vajdaságot csinálni”. A magyar urak pedig azért támadnak Jován ellen, mert „tudatára ébredtek a mozgalom nemzetiségi jellegének”.⁶²

A bontakozó marxista történetírás természetesen csakhamar felfigyelt a „mozgalomra”, s beiktatta azt a magyarországi osztályharcok sorába. Geréb László Jován hadát egyértelműen paraszthadnak, vezérét pedig – Szentkláraytól kölcsönzött kifejezéssel – „forradalmi népvézérnek” minősítette. Úgy látta viszont, hogy „Jován cár nem a forradalmi népvézér pályáját folytatta, amikor hatalma az ország egy részén megszilárdult, hanem beállt a fondorkodó főurak közé – akár saját hatalmának, akár a nép szabadságának megvédése érdekében –, mindenestre tény, hogy a néptömegek nem álltak mellé, amikor a trónkövetelő Habsburgokhoz csatlakozik . . .” Véleménye szerint: „Bár a Fekete cár programja kisszerű volt, úr-ellenes országa bizonyára felkeltette volna az elnyomott parasztság széleskörű érdeklődését, ha az egész történet nem a Mohács utáni hónapokban zajlik le és fül kudarcba, amikor a nép még nem tért magához kábulatából. Különben is az 1514 óta eltelt tizenkét-tizenhárom esztendő kevés lehetett ahhoz, hogy a parasztság kiheverje a szörnyű csapást és új próbát merészelve.”⁶³

Más történészek már az 1950-es években is óvatosabban közeledtek a „mozgalom” céljainak kérdéséhez; Jován hadát ugyan mindannyian önálló, népi kezdeményezésre létrejött paraszthadnak ábrázolják, kiemelnék azonban egy olyan szempontot, amely mind az 1495 előtti képből, mind pedig Geréb felfogásából elsikkadt: azt, hogy a „mozgalom” alapvetően és meghatározóan törökellenes indíttatású volt. Sinkovics István pl. így ír erről: „A Tiszántúlra nem tette lábát ellenség. A Tisza és a Maros között ugyanis erős csapatok szervezkedtek szerbekből, bolgárokból és magyarokból, szétszéledt katonákból. Élükön Cserni Jován állott, nincstelen szolgaleány, akinek táborába tömegével gyűltek a parasztok a török elleni háborúra. Ezek a csapatok együtt maradtak a török kivonulása után is, védték a Temesvidéket és az ország déli részét, amely különben nyitva állott, amióta az ellenség befészkelte magát a Dunavonal végváraiba. A parasztok

⁶¹ Szentkláray Jenő: A dunai hajóhadak története. Bp. 1885. 100–102.

⁶² Hóman Bálint–Szekfü Gyula: Magyar történet. III. Bp. 1935. 28.

⁶³ Geréb L. 34–35.

berendezkedtek ezeken a területeken és felvették a harcot a birtokosok ellen is, akik a veszedelem elmúltával kezdtek visszatérni elhagyott birtokaikra.”⁶⁴ Jován seregeit a magyar urak azért verték szét, mert jobban féltek „a parasztfelkelés rémétől, mint a török ellenségtől”. Bánkúti Imre szerint: „Cserni Jován felkelése, amely szerb, magyar és román parasztokat és nemeseket mozgatott meg s amely a török elleni szabadságharcként indult, de a magyar nemesség bűnös politikája következtében eredeti célját nem érthette el, vereséggel végződött. Fontossága mégis hangsúlyozandó. Cserni Jován politikájában, amely az érdekelt népek és osztályok összefogását célozta, még ösztönös, vagy félig tudatos formában is mintha Hunyadi János koncepciója csillanna fel halványan. Éppen ezért ez a felkelés a szerb, a magyar és román nép múltjának emlékeztetre méltó lapjai közé tartozik, e népek egymásrautaltságát, sorsának azonosságát tükrözi.”⁶⁵

Az utóbbi nyomokon haladnak az elmúlt évek Cserni Jován-értékelései is. „A fekete ember mintegy 12 000 főnyi parasztserege az oszmán hódító ellen emelt fegyvert, de az ellenségnek tekintette a török megállítása helyett egymással torzsalkodó nemeseket is.” – írja Várkonyi Ágnes az 1964-ben megjelent magyar történeti szintézisben, s azért marasztalja el Szapolyait, mert azt „nem a török elleni harc bázisának tekintette, hanem hatalma megerősítéséhez látott hathatós támaszt benne”.⁶⁶ Székely György véleménye szerint is Jován Nenad mozgalma „a hódító oszmán hatalom ellen irányult, de egyben a törökkel egyezkedő urak elleni antifeudális harc volt, hogy megakadályozza a szerb szabadparasztok jobbágysorba vetését”.⁶⁷

Bár úgy tűnhet, a történetírás Cserni Jován „mozgalmának” értékelésében kimerítette az összes variációs lehetőségeket, véleményünk szerint mind ez ideig nem sikerült felfejtenie e had valós céljait, tevékenységének mozgatóit. Ebben az akadályozta, hogy az eseményeket túl rövidrezártan, pusztán 1526/27-re szűkítve vizsgálta, s ezzel szem elől veszítette azokat az időben előre- és hátrafelé vezető szálatokat, amelyek mentén haladva egyébként magát az 1526/27-es eseménysort is pontosabban elhelyezhette volna a magyarországi társadalom történetében. A helyes megközelítés érdekében – ezt jelzi egyébként a „mozgalom” általunk a fentiekben vázolt utóélete is – Cserni Jován „mozgalmát” vissza kell gyökereztetnünk abba a talajba, amelyből kisarjadt, illetve ahonnan a történetírás kiszakította: *a magyarországi szerb etnikum történetébe*.

*

Bár az utóbbi évek magyar történeti feldolgozásaiban – visszahatásként a korábbi túlhajtott felfogásokra – a „mozgalom” etnikai meghatározottsága elhomályosult, kétségtelen, hogy *Cserni hada – alighanem: kizárólag – szerbekből állott*. A dunántúli Zermegh János szerint ugyan „sok szerb, román és magyar gyült köréje, kóbor

⁶⁴ Sinkovics István: Végvári harcok. Magyar Történész Kongresszus, 1953. június 6–13. Bp. 1954. 49.

⁶⁵ Bánkúti I. 28.

⁶⁶ Molnár Erik (szerk.): Magyarország története. Bp. 1964. I. 164.

⁶⁷ Székely György: Dózsa népe és a populus Werbőczianus – osztályküzdelmek a nemzetfogalom körül, 1514–1711. Agrártörténeti Szemle, 17 (1975) 12–14.

katonák...”,⁶⁸ s Istvánffy Miklós is úgy tudja, hogy Jován mindenféle nemzetből származó kóbor katonákkal szaporította seregét,⁶⁹ állításait annullálja a náluknál lényegesen jobban tájékozott Szerémi elbeszélése; ő Jován katonáiról csak mint „rácokról” („Rasciani”) ejt szót. Ismerjük a had vezérkarát; tagjai egytől egyig jellegzetesen szerb nevűek, s kétségkívül szerb volt Jován összes olyan küldönce-követe is, aki a különböző Habsburg-tisztviselőknél ura nevén jelentkezett. Bár a feldolgozások szerzői általában más véleményen vannak, Erdély görögkeleti román parasztsága nem csatlakozott Jován hadához, a cár pedig – mint alább arról szó lesz – kifejezetten ellenségként bánt a románokkal. Imitt-amott olvashatunk bolgárok csatlakozásáról is, csak hogy – egyetlen kivételtől eltekintve⁷⁰ – nem a forrásokban, hanem a feldolgozásokban, minden alap nélkül. Nincs jele annak sem, hogy a magyar elem tömegesen képviseltette volna magát Jován hadában; a magyar jobbágyság – láthattuk és látni fogjuk alább is – kifejezetten ellenséges érzülettel viseltetett azzal szemben.

A „mozgalom” szerb etnikai meghatározottságának felismerése számos fontos fogódzót nyújt céljainak, jellegének feltárásához is. Noha Magyarország déli részein mindig is éltek szerbek, számuk és társadalmi súlyuk a Szerbiát ért sorozatos török támadások nyomán és időszakában, a 15. század derekán növekedett meg ugrásszerűen. A török és magyar érdekek szorításában vergődő Szerbia uralkodói – Lazarevics István (1389–1427) és Brankovics György (1427–1458) – időről időre, bár közel sem következetesen, Magyarország segítségével igyekeztek ellensúlyozni, elhárítani az országuk létét fenyegető török nyomást. A magyar segítség fejében alkalmanként még területi engedményekre is hajlottak (1427: Nándorfehérvár és a macsói banság várainak átadása). A magyar királyok viszont jelentős magyarországi birtokadományokkal igyekeztek lekötelezni és tartósan az oldalukon tartani a szerb despotákat,⁷¹ akik így, a magyar arisztokrácia soraiba lépve személyükben is a magyar korona alattvalóivá váltak. Mindez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a bukóban levő szerb társadalom azon elemei, amelyek nem tudtak vagy nem akartak együttműködni a hódítókkal, hovatovább Magyarországon lássák legfontosabb támaszukat, majd menedéküket. A pozsegai ispán szerint 1437-ben „á

⁶⁸ *Zermegh János*: *Rerum gestarum inter Ferdinandum et Joannem*. Kiadva: *Johannes Schwandtner*: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. II. Wien. 1746. 388 és *Geréb L.* 37.

⁶⁹ *Nicolaus Istvánffy*: *Regni Hungariae historia post obitum . . . Mathiae Corvini regis . . . libris 34 . . . rerum in Pannonia . . . ab anno 1490 gestarum descripta*. Kiadta: *Joannes Jacobus Ketteler*: *Coloniae Agrippinae*, 1724. 88 és *Geréb L.* 51.

⁷⁰ „Spargit insuper ubique litteris, nunciis, clam, imo iam publice in communitatem, et precipue in Volachos, *Bulgharos*, *Rascianos* libertatem”. Gyulafehérvár, 1527. ápr. 12. Gosztonyi János–Brassó és Szeben. *E. Hurmuzaki* XV/1. 295. nr. DXXXIX.

⁷¹ *F. Rački*: *Odnošaj srbskih despota i doseljjenika naprama kruni i kraljevini hrvatskoj i ugarskoj* g. 1426–1503. *Književnik* II. 476–488. *Margalits Ede*: *Horváth történelmi repertórium*. II. Bp. 1902. 535–536; *Pesty Frigyes*: *Brankovics György rácz despota birtokviszonyai Magyarországon és a rácz despota czim*. Bp. 1877 (Értekezések a történeti tudományok köréből VI. 9.); *Thallóczy Lajos–Áldásy Antal*: *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára, 1198–1526*. Bp. 1907. (*Monumenta Hungariae Historica*. I. *Diplomataria* XXXIII.) XIX–XXXVI; *Jovan Radonić*: *Sporazum u Tati 1426 i srpsko-ugarski odnoši od XIII do XVI. veka* Beograd, 1941. (Glas. Odeljenje društvenih nauka Srpske akademije nauka i umetnosti. 187.) 179–191.

szerémi részeknek a Duna és a Száva közt elhelyezkedő nagyobb részét rácok lakják”,⁷² s feltűntek az első szerb telepesek Csongrád megyében is.⁷³

A szerbek beáramlása még inkább felgyorsult Szerbia bukása (1459) után, amikor a Brankovics uralkodócsalád életben maradt tagjai is a Szerémségbe költöztek át. Ahogy egy 1463-as levél mondja: „Rácország pusztulásából fog megújulni a szerémségi tartomány, minthogy a rácok ezekre a Száva-menti részekre jönnek letelepedni az elpusztult helyekre”.⁷⁴ A magyar királyok a szerb előkelőket birtokadományokkal,⁷⁵ a közrendűeket pedig vallásszabadságuk elismerésével, illetve időleges adókedvezményekkel (dézsmaelengedéssel vagy -mérésékléssel) serkentették az átköltözésre.⁷⁶ A török birodalom szerbiai területeinek pusztításából visszatérő magyar hadak a 15. század második felében és a 16. század elején némelykor tíz- és tízezerszámmra hozták, illetve kényszerítették magukkal Magyarországra a szerb parasztokat.⁷⁷ Mindennek következtében a szerémségi szigeten, főként a szerb despoták kölpényi (kupinovói) székhelyének környékén összefüggő szerb tömb alakult ki, s a 15–16. század fordulóján már jelentős szerb szórványok találhatók az összes dél-alföldi megyében, Csanádtól Temesig.⁷⁸

E meglehetősen átgondoltnak tetsző betelepítés azonban nemcsak népességgpolitikai, hanem katonai célokat is szolgált. Magyarország déli végeit, legkésőbb Mátyás király uralkodásától fogva, kettős végvárvonal védelmezte a meg-megújuló török támadásokkal szemben. A végvárak és végvárvonalak között-mögött különböző eredetű, várakhoz közvetlenül nem kötődő, mozgó katonai kontingensek helyezkedtek el, hogy a török betöréseket elhárítani, azokat törökföldi beutésekkel viszonzni segítsenek, a végváraknak szükség esetén gyorssegélyt adjanak.⁷⁹ A délvidéki magyar nagybirtokosok határvédelmi feladatokra gyakorta igénybe vett magáncsapatai mellett ilyeneknek tekinthetők a végvidéki bánok és az erdélyi vajdák – részben a tiszti birtokok jövedelméből, részben a báni és vajdai fizetésből – fenntartott csapatai. Közéjük sorolhatók a határmenti birtokaik révén közvetlenül érintett, de a kincstártól rendszeres zsolddal segélyezett

⁷² „... majorem partem praedictarum partium Sirmiae (inter fluvios Zawam et Danubium constitutam) Rascianos inhabitare”. 1437. szept. 23. Tamási János vajda fia: László ispán. *Ilarion Rovarac*: Stari Slankamen. Zimony. 1892. Ism.: *Thim József*. Századok, 26 (1892) 760.

⁷³ *Pesty Frigyes*: Horom vármegye. Századok, 8 (1874) 21–22.

⁷⁴ „Ex depredatione regni Rascie reformabitur provincia Ziruniensium [=Zirmiensis], quoniam Ratiani veniunt ad istam partem Zaw ad descendendum deserta loca”. 1463. Rossingen [=Rozgonyi?] János–Ulrich Gravenacker. *Tóth Zoltán*: A huszárok eredetéről. Hadtörténelmi Közlemények, 35 (1934) 151. 63. jegyzet.

⁷⁵ Pl. a Jaksicsok uradalmáról: *Borovszky Samu*: A nagylaki uradalom története. Bp. 1900 (Értekezések a történeti tudományok köréből XVIII. 10.) 16–32, 38–50.

⁷⁶ *Rokay Péter*: Egy ismeretlen Janus Pannonius-oklevél. Janus Pannonius (tanulmányok). Szerk.: Kardos Tibor és V. Kovács Sándor. Bp. 1975. (Memoria Saeculorum Hungariae 2.) 184–186.

⁷⁷ *Tóth Z.* 151–155.

⁷⁸ II. Ulászló király az 1490-es évek derekán Bács, Bodrog, Csongrád és Szerém vármegyéhez intézett levelet a szerbek tizedfizetési kötelezettsége ügyében. *Fraknoi Vilmos*: Váradi Péter kalocsai érsek élete, 1483–1511. Századok, 17 (1883) 830; a Csanád megyei rácokról: *Borovszky Samu*: Csanád vármegye története I.–II. Bp. 1895–1896 passim.; A Békés és Hunyad megyei, valamint a Szászváros környéki rácokról: *Elekes Lajos*: Hunyadi. Bp. 1952. 305. 25. jegyzete, 436. stb.

⁷⁹ *Szakály Ferenc*: Magyar hadtörténet, 1490–1547 (kézirat).

horvát nagybirtokosok hadinépei is.⁸⁰ A Szerémség és a Dél-Alföld védelmében pedig jelentős feladat hárult az e célból odatelepített szerb nagybirtokosok huszárcsapatára is. II. Ulászló 1498-as dekrétuma szerint a despotának 1000, Belmosevics Milosnak pedig összes – sajnos ismeretlen számú – huszárával kellett hadba vonulnia.⁸¹ A 16. század első három évtizedében a kincstár meghatározott összeggel járult hozzá a szerb despoták és a Jaksics-fivérek könnyűlovas-csapatának – az 1504-es előirányzat szerint 1300, az 1511-es szerint pedig 1200 fő – zsoldjához.⁸²

Az adatok egybehangzó tanúsága szerint ezeknek a szerb uraknak huszárai – alighanem kizárólagosan – maguk is szerbek voltak. De nemcsak ők, merített a betelepedett (illetve: betelepített) szerb tömeg rezervoárjából mindenki, akinek, főként a délvidéki harcok céljaira, katonára volt szüksége. Mátyás idegen zsoldosseregében – a „cseh” nehézlóvasságtól és gyalogságtól elkülönült, harmadik „ordóként” – 5000 rác huszár szolgált.⁸³ Mátyás 2600, a Jagelló uralkodók pedig általában 1100 naszádot tartottak a végeken; ezek túlnyomó része úgyszintén szerbekből verbuválódott.⁸⁴ A királyi számadáskönyvek adatai igazolják, hogy a szerb elem 1525-ben és 1526-ban jelentős számban képviseltette magát – persze, elsősorban itt is huszárként – a végvári katonaság soraiban is.⁸⁵ Általában is: szakirodalmunk már meglehetősen régen kimutatta, hogy a középkorvégi magyar hadszervezet számos elemének – a huszárságnak, a naszádoságnak és a katonai szerepet csak később nyert hajdúságnak –⁸⁶ gyökerei a Balkánra, e délszláv etnikumhoz nyúlnak vissza. Olyannyira, hogy a „rác” és a „huszár” fogalmak hosszú ideig egyenesen fedik egymást.⁸⁷ A betelepedett (illetve: betelepített) szerbek tehát az össznépszerűségben belüli arányukat messze-messze meghaladó mértékben vették ki részüket az ország, főként a déli végek védelmi harcaiból. Amiből viszont egyszersmind következik az is, hogy a magyarországi szerbségnél a paraszt és katona, a földművelő és katonáskodó elem közti határok jóval elmosódottabbak voltak, mint a többi magyarországi etnikumnál.⁸⁸

⁸⁰ *Kubinyi András* opponensi véleménye *Rácz Gyula*: A zsoldosintézmény története Magyarországon c. kandidátusi disszertációjáról (kézirat, 1974) 7–9.

⁸¹ 1498:22. Márkus Dezső (szerk.): 1000–1526. évi törvéncikkek. Bp. 1899. (Corpus Juris Hungarici) 607–609.

⁸² *Thallóczy L.*–*Horváth S.* 178–192 passim; A datáláshoz: *Bónis György*: Ständisches Finanzwesen in Ungarn im frühen 16. Jahrhundert. Nouvelles études historiques. I. Bp. 1965. 88. 29. jegyzet.

⁸³ *Tóth Z.* 148–151, 152–154.

⁸⁴ *Szentkláray J.*: A dunai hajóhadak passim, különösen 61–98; *Sima Ćirković*: Rasciani regales Vladislava I. Jagelonca. Zbornik za istoriju Matice srpske 1 (1971) 79–82.

⁸⁵ *Fraknói Vilmos*: II. Lajos király számadási könyve, 1525. január 12–július 16. Magyar Történelmi Társaság. 47–236; *Johann Cristian Engel*: Monumenta Ungarica. Wien. 1809. 187–236.

⁸⁶ *Takáts Sándor*: A magyar gyalogság kialakulása. Bp. 1908 passim; Összefoglalás: *Dankó Imre*: A hajdúság eredete. A hajdúk a magyar történelemben. Szerk.: Mody György. Debrecen. 1969. (Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei 10.) 3–9.

⁸⁷ *Tóth Z.* passim.

⁸⁸ Ennek jele, hogy Székely Dózsa György is a hozzácsatlakozott rácok közül válogatta ki elitcsapatát. *Barta Gábor–Fekete Nagy Antal*: Parasztháború 1514-ben Bp. 1973. 268 (némileg félreértve a „rác” és a „huszár” azonosságának tartalmi konzekvenciáit); bizonyos, hogy Dózsa rácai nem a szerb urak zsoldban tartott huszárai közül kerültek ki, hiszen tudjuk, azok a felkelő parasztok ellen harcoltak: i. m. 146–153.

Kitűnik ez egyfelől mindjárt abból, hogy a királyi zsoldosként szolgáló szerb huszárok és naszádosok többsége sem szakadt ki a termelő munkából. A fentebb már említett 1504-es és 1511-es költségelőirányzatok ugyanis felmentik őket a taxafizetés kötelezettsége alól, aminek csakis az esetben volt értelme, ha ezek zsoldjukon kívül más jövedelemmel is rendelkeztek, s így taxafizetésre kötelezhetők voltak.⁸⁹ Ugyancsak a végvidéki szolgálatot teljesítő huszárok félparaszi jellegére utal az is, hogy a kincstár feltűnően alacsony zsoldkiegészítéssel – a posztót és a sót is beleszámítva huszáronként átlag 8–10 forinttal – járult hozzá a despoták és a Jaksicsok katonatartási költségeihez.⁹⁰ Ha – lévén a legalacsonyabb huszárzsold ez idő szerint évi 24 forint – a fejenként fennmaradó 14–16 forint zsoldot e szerb uraknak a saját zsebükből kellett volna kifizetniük, úgy az évente mintegy 10 000 forinttal terhelte volna meg birtokaik jövedelmét. Ez pedig lehetetlenség, hiszen a védettebb vidékeken fekvő, fejlettebb termelési színvonalú nagybirtokok évi jövedelme is csak a legritkább esetben érte el ezt az összeget.⁹¹ Ez esetben pedig az ellentmondás csak úgy oldható fel, ha feltételezzük: mind a szerb despoták, mind pedig a Jaksicsok saját birtokaik szerb jobbágysai közül verbuválták huszáraikat, s azokat nem pénzben fizették, hanem adócsökkentéssel vagy földesúri szolgáltatások alóli mentesítéssel kárpótolták.

A 16–17. századi vendvidéki (windischlandi),⁹² illetve a 18. századi dél-magyarországi szerb határőrvidéken,⁹³ tudjuk, kincstári „szabad” földekre ültették az odateleptetett uszkókokat, haramiákat, martalócokat, illetve emitt szerbeket, akik katonáskodás fejében mentesültek a földesúri és állami adóterhek javarésztől, jöllehet fenntartásukról – földművelés és állattenyésztés révén – önmaguk gondoskodtak. A Mohács előtti Magyarországra befogadott szerbek semmiféle közösségi privilégiumot nem nyertek; földesúri birtokokon kaptak helyet, uruknak és az államnak adófizetéssel tartoztak, a korabeli oklevelek pedig éppúgy jobbágnak vagy colonusnak minősítik őket, mint magyar, román és szlovák osztályostársaikat.⁹⁴ Mindennek ellenére aligha tévedünk, ha

⁸⁹ „in taxis relaxantur” – mondja róluk az 1511 körüli költségelőirányzat (vö. a 82. jegyzetben idézett helyen); értelmezését: Tóth Z. 187–189; vö. „Pauci eciam Nazadiste Maiestatis Vestrae iam sunt multi dies, quod continue iacent per Nazados; sed non habent quid manducant, et nisi Maiestas Vestra per ebdomadam eos pecuniis prouiderit, verum est, quod omnes aufugient; nec poterunt famem hic suffere. Quo facto et vis naualis Turcorum, sine prohibitione omni, libere poterit ascendere. Quod enim Maiestas Vestra nuper per me eis miserat, ad debita statim coacti sunt persolvere. Constat enim Maiestati Vestrae, quod nec antiqua ipsorum seruitia sunt persoluta. Modo autem non possunt iam expectare, sicuti alio tempore. Nam alias eos partim ad labores amisimus, metere vel ligonizare, et sic victum sibi ipsis aquisierunt; sed nunc stare non possunt, quia deberent continue super ligna adesse, et si etiam aliquatenus liberi forent, nunc in Serimio nemo facit ligonizare”. Pétervárad. 1526. júl. 5. Tomori Pál–II. Lajos. *Fraknoi Vilmos*: Tomori Pál kiadatlan levelei. Történelmi Tár. 1882. 94.

⁹⁰ A 82. jegyzetben idézett forrásban.

⁹¹ *Fügedi Erik*: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. Századok, 94 (1960) 82–124, 505–555.

⁹² *Fedor Močanin*: Das Problem des Grundbesitzes der Militärbevölkerung an der kroatischen und slavischen Grenze. *Othmar Pickl*: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Graz, 1971. (Grazer Forschungen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1.) 297–307 (vö. a benne idézett irodalommal).

⁹³ *Koroknai Ákos*: Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai határőrvidéken a XVIII. század elején. Bp. 1974. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 73.) passim.

⁹⁴ *Rokay P.* 186; *Fraknoi V.*: Váradi Péter 830.

úgy véljük: a középkori Magyarországra telepített szerbek társadalmi mentalitása, katonai szerepe mégis inkább a későbbi vendvidéki (windischlandi) és szerb határőrvidéki lakossághoz hasonlítható. Annyiban legalábbis, hogy a fegyverforgatásban jártas férfiak száma lényegében egybeesett a fegyverfogásra már és még alkalmas férfiak számával.

E túlzottnak tűnő feltételezést szerencsére éppen a legilletékesebb kortárs, Tomori Pál kalocsai érsek és alsó-magyarországi főkapitány sorai támasztják alá. Tomori 1526. július 5-én Péterváradon kelt levelében a következőket jelentette a királynak: „A rácság is elment innen, a kikötőből, a Maros túlsó oldalára, mert felséged nem gondoskodott róluk, amikor írtam; pedig ha felséged idejében méltóztatott volna ide hadat küldeni, vagy húszezer embert tarthattunk volna itt a parasztokból ingyen a kikötőben; de amikor már nem volt miben reménykedniük, mind elmentek.”⁹⁵ Tomori levelének úgyszólván minden egyes szava perdöntő fontosságú információt, utalást tartogat számunkra. A szultáni had közeledtének – s nyilván leginkább a szávai hídverés hírére a védtelenül hagyott Szerémség egész rác lakossága 1526 júniusának végén vagy júliusának legelső napjaiban felkerekedett és átköltözött a Duna természetes védővonala mögé. Elköltözésükben Tomori elsősorban katonai veszteséget látott; ezért hangsúlyozta: ha a királyi had idejében megérkezik a Szerémségbe, húszezer olyan fegyverforgatóval szaporodhatott volna, akik nem zsoldért, hanem – lakóhelyük védelmében – „ingyen” („gratis”) is harcoltak volna a török ellen. Ha Tomori húszezer emberre becsülte a rác parasztság elköltözése nyomán támadt katonai veszteséget, úgy az annyit jelent, hogy az alkalmas korban levő férfiakat *általában* is képesnek ítélte a hadakozásra.

*

Tomori idézett levele szerint a reményüket veszített szerémségi szerbek 1526 nyarán „a Maros túlsó oldalára”, vagyis: jobb partjára menekültek, Szerémi emlékiratából pedig tudjuk, hogy Jován „mozgalma” megközelítőleg ugyaninnen, pontosabban: Lippa tájékaról (= a Maros-balparti vidékről) indult, s ennek a közlésnek a többi forrás sem mond ellent. Ez önmagában is elég lenne ahhoz, hogy a szerémségi menekülők és Jóvánnak az ismeretlenség kódéből hirtelen kibontakozott hada között kapcsolatot keressünk. Méginkább indokolja ezt, hogy katonáinak többsége vezére halála után – mint láthattuk – a Szerémségbe kért bebocsátást; nyilvánvalóan azért, mert onnan származtak, azt a területet ismerték, azt tekintették „házjuknak”. (Bár e források számadatait helytelen lenne abszolutizálni, feltűnő, hogy a menekülők – Tomori által megadott – és a Szerémségbe bebocsátottak – török krónikás által feljegyzett – száma megegyezik.) Tomori elejtett szavai megadják azt a mindeddig hiányzó láncszemet, amely a „mozgalmat” a mohácsi csata előtti hadieseményekhez és a török felvonulás okozta néphullámmáshoz köti. Ez egyszersmind lehetőséget kínál arra is, hogy a fentiek alapján immár a „mozgalom” céljaihoz is közelebb férközhessünk.

⁹⁵ „Tota etiam rascianitas hinc de portu abiit, ad aliam partem Morosii, quia Maiestas Vestra non curauit, quando scribebam, quod si Maiestas Vestra in tempore gentes huc demittere dignaretur, vel viginti mille homines possemus hic in portu gratis conservare ex colonis; sed jam quando non habuerunt in quo sperarent, omnes abierunt”. Tomori idézett levele. *Fraknói V.*: Tomori Pál 94; Magyar fordítása: Mohács emlékezete. Válogatta: Kiss Károly. Bp. 1976. 93.

Jován hadát a fentiek alapján olyan – származására és összetételére nézve kezdetben meglehetősen egységes és zárt – szerb félpasztya tömegnek kell tekintenünk, amely az előző évtizedek-évek végvidéki küzdelmeiben folyamatosan határvédelmi szolgálatot teljesített, s abban meglehetősen katonai gyakorlatra tett szert. Mivel a Szerémség 1526 nyarán végleg török kézre került, s az ottani szerbek java része – beidegzése folytán – egyelőre nem kívánt a hódítók szolgálatába szegődni, új lakóhelyet és új megélhetési alapot kellett keresnie a mohácsi csatavesztés következtében széttzilálódott és felbolydult Magyarországon. E menekülők természetesen tisztában voltak azzal, hogy új lakóhelyre, új önfenntartási lehetőségekre és – esetleg – korlátozott kedvezményekre leginkább csak határvidéki fegyverforgatóként számíthatnak. Úgy tűnik, Jován csakhamar felismerte azt is, hogy a mohácsi csatavesztés után a magyar állam ugyancsak rászorul az ő ily jellegű szolgálataikra, hiszen az újonnan megválasztandó magyar királynak a lehető legrövidebb időn belül új végvidéket kell szerveznie a Duna–Tisza közén és a Tiszántúlon, ha a szerémségi török erők támadásai ellen védekezni akar. E célra pedig keresve sem találhatott volna megfelelőbb emberanyagot a menekült szerémségi szerbeknél, akiket személyes megpróbáltatások (lakóhelyük és vagyonuk elvesztése) is tüzeltek a török elleni harcra.^{95a}

A menekült szerbek és a magyar király közti kompromisszum feltételei a másik oldalon is adottak voltak. A legesélyesebb királyjelölt, Szapolyai János erdélyi vajda már egy jó évtizede irányította a magyar határvédelmi szervezet keleti szárnyának és – egy ideig – centrumának működését, s mindeközben többször vezetett személyesen törökföldi hadjáratokat is. Ennek következtében alaposan megismerhette mind a határőrszervezet alapvető honvédelmi jelentőségét, mind pedig az abba tagolt szerbek katonai értékét és szerepét. Szapolyainak egyébként feltétlenül tudnia kellett a Jován-vezetés alatt álló menekültötömről is, hiszen a mohácsi csatátér felé igyekezve pontosan azon a területen vonult át, ahol ezek állomásoztak;⁹⁶ elképzelhetetlen, hogy elkerülte volna figyelmét ez az útjába került, több ezres potenciális katonai tartalék, amely ráadásul az ő birtoka, Lippa körül gyülekezett, és amelynek élén egy olyan férfiú állott, aki egyes források szerint korábban éppen az ő szolgája (katonája) volt.⁹⁷ Ez magyarázza, miért fogadta, mondhatni, tárt karokkal a Tokajban jelentkezett Jovánt, és miért bízta rá Bács megye, azaz: az újonnan megszállt török területekkel legközvetlenebbül érintkező országrész védelmét. Jován hadainak Bács megyébe rendelése egyszersmind elárulja azt is, hogy Szapolyai ekkor még nem a szultánnal való együttműködésben, hanem – az évszázados magyar hagyományoknak megfelelően – a török hódítók elleni védekezésben és harcban kereste a kibontakozás lehetőségét. Jován, továbbá a szintén Szapolyai pártján álló Beriszló István – némelykor sikeres – szerémségi betörései igazolják, hogy a magyar királlyá választott egykori erdélyi vajda azt is jól tudta: a Szerémség visszaszerzése nélkül aligha lehet esélye a hathatós védekezés előfeltételeinek megteremtéséhez.

^{95a} Így értékelték ezt a törökök is: *E. Hurmuzaki* II/1 (București, 1891) 38.

⁹⁶ *Josif Pataki*: A Ținutul lui Radu de la Afumați și a lui Ioan Zápolya în ajunul luptei de la Mohács (1526). *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historica* II. 13–28.

⁹⁷ *Zermegh J.* 398 és *Geréb L.* 36; Hieronymus Ostermayer száz krónikája szerint: „den schwarzen Mohren genannt”. *Gr. Joseph Kemény*: *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*. I. Klausenburg, 1829. 11.

Jován spontánul keletkezett hadának felhasználása azonban már a kezdet kezdetén sem volt olyan problémamentes, mint azt az első pillantásra, pl. Szerémi atya tokaji tudósítását olvasva, vélhetnénk. Bár a határvidéki viszonyokban jártas Szapolyainak aligha lehetett kétsége afelől, hogy a szerb tömeg beillesztése és konszolidálása nem lesz valami egyszerű feladat, meg kellett próbálkoznia e kétélű fegyver hasznosításával. Ellenkező esetben ugyanis a szerb had már 1526 októberében–novemberében arra az útra lép, amelyet így csak fél–háromnegyed esztendő késéssel járt meg; vagy az ellenkirály táborát erősíti, mint azt 1527 áprilisától tette, vagy a törökhöz áll át, mint az 1527 júliusa után történt.

Az adott helyzetben természetesen szó sem lehetett arról, hogy János király rendszeres zsolddal honorálja Jován seregének szolgálatait, főként mivel az – talán éppen a Bács megyei letelepítéssel kínált megoldás vonzására – hólabdaszerűen tovább növekedett a „Törökföldről” vagyis: minden bizonnyal ismét csak elsősorban a Szerémségből, átmenekült szerbekkel. Annál is kevésbé, mert a Dél-Duna–Tisza közén és a Temesközben nem voltak ily nagy létszámú katonaság befogadására alkalmas várak, s ennyi zsoldos eltartására már a Mohács előtti évtizedekben sem futotta a kincstár jövedelmeiből.⁹⁸ János király tehát nem tehetett mást, mint hogy területet ad Jován hadainak, azzal a megfontolással, hogy a szerb fegyverforgatók azon letelepedve részben a török földi zsákmányból, részben termelő munkájukkal eltartják önmagukat.

Csakhogy ez a megoldás is egész sor veszélyt rejtett magában. Ha János király – elődei példáját követve – megkísérli magánföldesúri birtokokra telepíteni s ezzel a jobbágysorba visszazsorítani Jován katonáit, gyakorlatilag ugyanoda jut, mintha elutasítja Jován felajánlkozását. Vagyis: az erejük és katonai fontosságuk tudatára ébredt szerbek vagy Ferdinándhoz, vagy pedig a törökhöz pártolnak. Leginkább ez utóbbi veszély fenyegetett, hiszen a menekülők igencsak jól tudták, hogy a Duna túloldalán – mellesleg, s ez sem lényegtelen, eredeti lakóhelyükön, „hazájukban” – a most kiépülő török adminisztráció tárt karokkal várja őket, s adókedvezményekkel, sőt, zsolddal honorálja szolgálataikat.

Ez pedig annyit jelent, hogy Jován hadinépét csakis szabad, vagyis: magánföldesúri függéstől mentes területre lehet telepíteni. A tízezret már jócskán meghaladó katonatömeg letelepítésére azonban néhány – magvaszakadás vagy más egyéb úton-módon – a királyra háramlott birtok közel sem volt elegendő, ahhoz valóban legalább egy megyényi nagyságú terület kellett. A Jován hadának kijelölt Bács megye lakosságát az 1521 utáni török támadások, s különösen az 1526-os hadjárat jócskán megritkították, közel sem annyira azonban, hogy azt teljesen elnéptelenedett, szabad rendelkezésű területnek lehessen tekinteni. A megye birtokos nemességének csak egy része veszett el 1526-ban, a vármegyei szervezet 1527-ben is működött.⁹⁹ S mivel a megye területén nem volt számottevőbb királyi birtok – amelyre az uralkodó természetesen azt telepíthetett, akit

⁹⁸ *Szakály Ferenc*: A mohácsi csata. Bp. 1975. (Sorsdöntő történelmi napok 2.) 78–90; *Hermann Zsuzsánna*: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon (Megjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához) Századok, 109 (1975) 301–336.

⁹⁹ Bács és Bodrog vármegye szervezete helyreállott a mohácsi csata után, követeik megjelentek János 1527. márciusi budai országgyűlésén. *Fraknoi V.*: A magyar országgyűlések I. 52–53.

akart –, Szapolyai Jován Bácsba vezénylésével de facto körülnyírbálta az ott birtokos nemesség jogait.

Ez már önmagában is a feudális világrend hallatlan sérelmét jelentette, s ha János kormányzata továbblép ezen az úton, kétségkívül maga ellen fordítja nemcsak az érintett megye, hanem az egész ország nemességét, amely mindjárt szorosra zárta sorait a központi hatalommal szemben, ha tagjait valahol precedensül szolgáló sérelem érte. A rendeknek – főként persze néhány nagybirtokos-bárai famíliának – Magyarországon mindig is nagy beleszólása volt az államügyek irányításába. Az 1526-ban megválasztott két magyar király pedig uralma kezdetén valósággal versengeni kényszerült a nemesség, leginkább persze ismét csak egész országrésznyi területek pártállását meghatározó főurak kegyeiért. Az országból kiszorult Ferdinánd azért, mert ekkortájt a János-párt híveinek elcsalogatásával és megvesztegetésével igyekezett aláaknázni ellenfele uralmát, s előkészíteni a talajt a Habsburg hadak támadásához. Az ország túlnyomó részét birtokló János király azért, mert egyelőre semmiféle külső segítségre nem számíthatott, s ha a nyugatról és délről várható támadások ellen védekezni akart, az ország minden rendű és rangú fegyveres erejére szüksége volt.

A helyzet János király szemszögéből nézve így fest: uralmának fenntartása és megvédése érdekében szükség volt mind a magyar nemesség, mind pedig a szerb had fegyveres erejére. Bármelyiknek tett is azonban engedményt, a másik érdekeit sértette vele. Ez egyrészt megkötötte a király kezét, eleve kétséssé tette kezdeményezései eredményét, helyi szinten pedig súrlódásokat, majd összecsapásokat okozott egyazon hatalmi rendszer két fegyveres támasza közt.

A nemesség és a Jován hada közti súrlódási felületet méginkább megnövelte, hogy János királynak végül még időlegesen sem sikerült megoldania a szerbek katonai beilleszkedésének, hathatós és folyamatos ellenőrzésének problémáját. Kétségtelen, hogy Szapolyai körvonalazottabb feladatkörrel és határozottabb utasításokkal bocsátotta útjára Jovánt Tokajból, mint ahogy azt az eseményről szóló egyetlen forrás, Szerémi atya Epistolája elbeszéli. Csaknem bizonyos azonban, hogy a hadat nem rendelte alá a központi kormányzat helyi képviselőinek – így pl. az erdélyi vajdának vagy a temesi ispánnak –, s nem rendezte megnyugtatóan a szerbek és a nemesi vármegyék viszonyát sem. Abból, hogy Jován emberei és a délvidéki nemesek egyenesen magánál az uralkodónál nyelveltek egymásra, úgy tűnik, hogy Jován hadinépe közvetlenül a király irányítása alatt állt. Csakhogy nincs jele annak, hogy János király a koordinálással és ellenőrzéssel megbízott összekötőt tartott volna Jován táborában; valószínűnek látszik, hogy túlon túl megbízott Jován esküvel is megpecsételt hűségnyilatkozatában.

Ilyen körülmények közt Jován több-kevesebb joggal úgy érezhette, hogy e vidékeken ő a központi hatalom letéteményese és a királyi akarat végrehajtója, ami hamarosan és szükségképpen hatásköri túllépésekhez vezetett. Jován jogköre pl. aligha terjedt ki arra, hogy oly hatalmas János-párti nagybirtokos várban rendezkedjék be, mint amilyen Török Bálint volt. S nyilván arra sem, hogy fennhatóságát kiterjessze a tiszántúli és temesközi megyékre, köztük a temesi ispán ellenőrzése alá rendelt Temesvár-környékre is. Mivel azonban hosszú ideig széles e vidéken Jován hada volt az egyetlen ütőképes fegyveres erő, természetes, hogy az – a központi ellenőrzés maradt, maguknak a központi hatalom jogkörét vindikáló feudális hadak rendes szokása szerint – kitölteni igyekezett a rendelkezésre álló egész üres hatalmi teret. Jován terjeszkedése

pedig szükségképpen kiváltotta és tovább fokozta a helybeli nemesség – feudális jogrend szempontjából nézve: kétségtelenül jogos – önvédelmi ellenintézkedéseit.

Bár a források – elsősorban az események első szakaszára perdöntő hitelű Szerémi-Epistola – szerint az ellenségeskedést a nemesek kezdték – gondoljunk pl. Török Bálint sikertelen szabadkai vállalkozására –, s ebben nincs is mit kételkednünk, a sorrendiségnek itt valójában nincs sok jelentősége. Az ellenőrzetlen, fizetetlen és ellátatlan szerb had – ismét csak az ily fajta fegyveres csoportok rendes szokása szerint – nyilván akkor is csakhamar hatalmaskodni kezd az ellenőrzése alatti terület békés lakosságán, akkor is túllépi hatáskörét, ha nemesi támadás nem éri. Mint ahogy nincs okunk kételkedni azokban a híradásokban sem – jóllehet rendszerint az ellenpárti forrásokból származnak –, amelyek nemesi kúriák elfoglalásával, a nemesek és a parasztok fosztogatásával, sőt kifejezetten kegyetlenkedéssel vádolják Jován hadát.¹⁰⁰ A középkorvég katonaelemei, s köztük különösképpen a rác martalócok – márpedig Jován hada is annak tekinthető – nem éppen a kíméletességükről és emberségükről voltak híresek. A Jován uralma alatt álló területeket félelmes vidéknek ismerték, s nem lehet véletlen az sem, hogy Ferdinánd első követe útján azzal a kéréssel fordult a cárhoz, hogy a „keresztényekkel”, vagyis: a katolikus magyar lakossággal ne kegyetlenkedjék.¹⁰¹ De nincs értelme a sorrendiség kutatásának azért sem, mert a nemesség nyilván akkor is ellenséget és jogbitorlót lát e rendszerétől merőben idegen katonai szervezetben, ha az megmarad a neki kijelölt területen és korlátok között, s csak a törökellenes harccal foglalatoskodik. Ahhoz, hogy a nemességet a szerb határvédők jelenlétének szükségességéről meggyőzhesse s a szerbek érdekeinek akceptálására rákényszerítse, az 1526 utáninál lényegesen erősebb központi hatalomra lett volna szükség. Mint ahogy csak egy sokkalta szilárdabb központi hatalom lehetett volna képes a szerbek konszolidálására is.

A Szapolyai-párt belső meghasonlása – amely egyre élesebb formában jelentkezett, ahogy egyfelől Jován hada növekedett, szerveződött és egyre inkább katonai arculatot öltött, másfelől pedig a nemesség kezdett kibontakozni a mohácsi csatavesztés okozta kábultságból – tálcán kínálta a lehetőséget Ferdinándnak, hogy ellenfele hátában zavart keltsen. Bár bizonyos, hogy a nemességgel folytatott küzdelem akkor is elvonja Jovánt a törökellenes akcióktól, ha Szapolyai pártján marad, kétségtelen, hogy az átállással távolabb került eredeti elképzeléseitől, mint valaha. Egyrészt, mert Ferdinándnak előbb az országot kellett birtokba vennie, hogy számára a török kérdés égető problémává váljék, s így Jován hadát elsődlegesen diverziós eszköznek tekintette Szapolyai hátában. Másrészt pedig, mert Jován, átállásával, magára vonta a szomszédos területeket birtokló Szapolyai-párt nyílt ellenakcióit. Mivel ezeknek a támadásoknak a bázisa Erdély volt, Jován hadával egyre inkább keletnek mozdult, ami természetesen erősen meggyengítette a Duna–Tisza közí határszakasz védelmét. A török elleni védelemben oly jól hasznosítható, fontos serege lépésről-lépésre a pártharcok kezdetben meghatározó tényezőjévé, majd pusztá eszközzé vált.

Ferdinánd természetesen éppúgy nem fizette Jován katonáit, mint Szapolyai, s így a szerbek továbbra is éppúgy az ellenőrzésük alatt álló területek sanyargatásával szereztek

¹⁰⁰ Annál inkább, mert maga Jován követe mondta el Wallop angol követnek, hogy urának „Mony he hath none, but levyth apone the contry of Hongary”. *Simonyi E.* 78.

¹⁰¹ *Szentkláray J.*: Iván cár 507.

meg a fennmaradásukhoz **szükség**eseket, mint korábban. Sőt még inkább; egyrészt azért, mert megszűntek a törökföldi portyák, s így immár az ott szerezhető zsákmány sem enyhíthetett a katonák ellátatlanságán, másrészt pedig azért, mert Ferdinándnak nem állott érdekében fékeznie Jovánnak a környékbeli lakosság s különösen a nemesség elleni támadásait, hiszen azok immár ellenfele helyzetét gyengítették.

Ferdinánd egyébként okult János hibájából, s átállásától fogva egyetlen pillanatra sem hagyta ellenőrzetlenül Jovánt; követei és megbízottjai állandóan a cár mellett tartózkodtak, hogy őt tanácsaikkal „segítsék”, magyarul: hogy hadainak működését a Habsburg-pártnak megfelelő irányba fordítsák és attól eltérni ne engedjék. A had vezetői 1527 májusában kapitányukká választották Hoberdanáczt, aki kötelezte magát, hogy Jován halála esetén mind a Dunán túl, mind pedig a Dunán innen összegyűjti a szerbeket, és Ferdinánd hadainak megérkezéig Bács megyében állomásozik velük.¹⁰² A Habsburg-uralkodó arra is vigyázott, nehogy a rác had túlon túl megerősödjék, s Szapolyai felett aratott győzelme után neki is kellemetlen pillanatokat szerezzen. Ezzel magyarázható, hogy amikor Jován ágyúkat kért tőle, a cár kérését elutasította, közölve, hogy az ágyúkat ő hozza magával.¹⁰³

*

A nemesek elleni akciókban a történetírás egy többé-kevésbé spontánul kibontakozott antifeudális mozgalom jellemzőit vélte felismerni.¹⁰⁴ Ha azonban tudomásul vesszük, hogy Cserni Jován nem egy népi mozgalom, hanem egy népi eredetű, de eleve fél-katona elemekből álló, majd egyre egyértelműbben katonai arculatot öltő had vezére volt — emiatt tartjuk helytelennek és tettük a fentiekben idézőjelbe a „mozgalom” kifejezést is —, akkor e felfogást formalisztikusnak és mechanikusnak kell minősítenünk. Jován hada a magyar nemesi állam speciális körülmények között és hatására formálódott, sajátos vonásokat mutató védelmi szervezete volt. A nemességgel való konfliktusai, majd a nemesség elleni akciói nem antifeudális céljaiból, hanem a speciális körülményekből fakadtak: a had letelepítése körüli hibákból, a fizetatlanságból, majd pedig — legkiélezettebb formájukban — a pártharcokból. A had népi eredete inkább csak abban ütközött ki, hogy híjával volt annak a feudális szolidaritásérzetnek, amely a két király pártjának későbbi küzdelmeiben a szembenálló magyar nemesek összecsapásainak élét olyannyira letompította. (Ha igaz, hogy Jován emberei kifosztották a területükön áthaladó kereskedőket — ami a helyzetet ismerve könnyen elképzelhető —, azt sem a fennálló vagyoni egyenlőtlenségek elleni tiltakozásul, hanem ellátatlanságuk miatt tették, ellenőrzetlenségük okán teheték.)¹⁰⁵

¹⁰² 1527. máj. 26. Hoberdanáczt János levelének kivonata. I. m. 510–511.

¹⁰³ 1526. ápr. 16. Ferdinánd–Jován. I. m. 519.

¹⁰⁴ Látszólag a legteljesebb joggal, mert Jován hadainak működésével kapcsolatban maga János király emlékeztetett az 1514-es parasztháborúra: „Plane vobis constat Rascianos partium istius regni nostri Hungarie inferiorum insurrexisse et multa male ac sediciose agere, ut nisi mature et tempestive huic rei provideatur et occurratur, timendum est, ne maior preterite cruciatorum sedicioni excardescet et oriatur ignis.” Buda, 1527. máj. 12. János király–Beszterce. *B. Daicoviciu*, 38. és *Gh. Duzinchevici* 146. 3. jegyzet.

¹⁰⁵ *Istvánffy M.* 88 és *Geréb L.* 51.

A „mozgalom” antifeudális értékelése ellen szól egyébként a legkülönbözőbb magyarországi társadalmi osztályok és rétegek vele kapcsolatos állásfoglalása is. Adataink egybehangzóan arról vallanak, hogy az érintett területek magyar parasztsága sem antifeudális felkelőket, hanem rajta élősködő katonákat látott Jován embereiben. Az még csak elképzelhető lenne, hogy a gyulai uradalom parasztsága kényszerből fogott fegyvert 1527 márciusában-áprilisában ellenük, bár ha szimpatizált volna Jován törekvéseivel, urai aligha merik fegyverbe szólítani. A Jován halála körüli események azonban már egyértelműen és félreérthetetlenül mutatják, hogy a környék magyar parasztsága és Szeged paraszt-polgársága készült a leszámolásra; csak az alkalmas pillanatra várt, hogy fosztogatóitól megszabaduljon, s ez az alkalom a szerb hadak két egymást követő veresége után jött el. Szerémi György – persze, erőteljesen dramatizált – elbeszélése szerint Jován így kapott halálos sebet:

A Tisza menti vereség után Szegeden „Jován cár színe előtt sokan bezárkóztak a fallal körülvett Szilágyi házba; kicsinyek és nagyok egyaránt voltak ott, mert féltek tőle. De senkinek sem volt puskája, golyója, elég pora, amikor járkált az utcákon. Egy szegény embernek volt ugyan puskája, de nem volt golyója. Mondotta:

– Ó, istenem! Ha volna golyóm, meg nem menekednék a lator!

Ekkor egy szegény ember adott neki golyó helyett egy boglárt. Rögtön porral együtt a puskába tömte és minthogy puskáját jól megszokta, eltalálta a szíve alatt.”

Szerémi egyébként magától a puskáját oly ügyesen kezelő „szegény embertől” – itt érdemes figyelni a minősítő jelzőre – szerezte értesüléseit (amelyeket utóbb maga a szegedi bíró is megerősített a király előtt):

„Ezután ismét jött egy Orbán nevezetű galamb természetű falusi ember. Történetesen hozzám került. Levette fejéről süvegét, könyörögni kezdett előttem és kért az istenre, hogy írjak neki folyamodványt János királyhoz. Én:

– Miért írjak neked folyamodványt?

Mondotta:

– Uram, én lőttem meg puskámmal a Fekete Embert Szegeden. Mikor hallottuk, hogy Cibak Imre megverte őt, a gonosz ember miatt bezárkóztunk a Szilágyi palotába, és megismertem, hogy ez Jován, és kezemtől halt meg.” Ugyancsak a magyar parasztság ellenséges magatartását mutatja, hogy az a tornyosi „magyar gazda”, akinek házába a sebesült Jovánt menekítették, sietve feladta a cárt Török Bálintnál.¹⁰⁶

Jován hadai azonban nemcsak a magyar, hanem a velük egy valláson levő erdélyi román parasztok felé is katonai arculatukat fordították. Gosztonyi János erdélyi püspök már április 12-én úgy tudta, hogy Jován követei és levelei által szabadságot ígér az erdélyi parasztoknak, különösen a románoknak, bolgároknak és rácoknak, ha hozzá csatlakoznak.¹⁰⁷ A betörő szerbek és a náluknál nagyobb számú erdélyi románok összefogásának

¹⁰⁶ Wenzel G. 168–169, 171–172; Geréb L. 48, 50.

¹⁰⁷ „Terribiles conatus, mirabiles et inauditas crudelitates, quas Homo Niger in religione christiana in christianos exercet, non aris, non templis, non etati, non sexui parcens, Dominationes Vestras putamus iam satis superque intellexerunt. Spargit insuper ubique litteris, nunciis clam, imo iam publice in communitatem et precipue in Volachos, Bulgharos, Rascianos libertatem, dominorum et nobilium in subditos seviciam, et iam, ut fama certa et constans quotidie affert, que in dies magis ac magis augescit, statuit hoc regnum, nunc domino Wayvoda viduatum numero quodam exercitu ex variis nacionibus conflato, ad predam convocato, invadere, depopulari ferro, igne vastare et variis ac

rémképével ijesztgette Perényi Péter is a hadállításban nemigen buzgólkodó szász székeket.¹⁰⁸ Jován azonban alaposan rácafolt az erdélyi urak várakozásaira: amikor 1527 májusának első felében betört a Vaskapun át, „Hunyad megye egész román lakosságát felpredálta, közülük egyeseket négyfelé vágatott, másoknak . . . belső részeit vonatta ki, feleségeiket és gyermekeiket pedig közhasználatra osztotta szét”.¹⁰⁹ (E híradás hitelét nagyban növeli, hogy ugyanaz a Perényi Péter hagyta írásban, aki egy hónappal előbb még a románok Jovánhoz csatlakozásától féltette az erdélyi feudális rend biztonságát.) Az eset jól mutatja, hogy Jován hadmozdulatainak igazi értelmét nem a feudális rend veszélyeztetettségét emlegető erdélyi tisztviselők, hanem a János király ellenőrizte területen élő, de ekkor már erősen Ferdinánd felé kacsintgató szász városok ítélték meg helyesen, amelyek azokban a két király pártharcának egyik formáját látták s ezért a cár elleni hadgyűjtésből igyekeztek magukat annyira kivonni, amennyire csak tehették.¹¹⁰

Egyes – igaz, meglehetősen homályos – utalások azt is sejtetni engedik, hogy Jován menekülőkből verbuválódott hada meglehetősen elkülönült az érintett területek régi, gyökeres szerb lakosságától is, azt – leszámítva a vereség utáni kritikus napokat^{110a} – nem igyekezett egészében magába fogadni. Jaksics Márk szerb jobbágysai, uruk magatartását követve, úgy látszik, a Jovánnal ellenséges erőkkel tartottak.¹¹¹ Ugyancsak Szerémi számol be arról is, hogy Jován katonáinak egy része, uruk halála után, a délvideki szerb falvakban igyekezett „felszivódni”.¹¹² Ebből következik, hogy számítottak a velük egyenemzetiségű parasztok szolidaritására, s azt remélték, e falvakban búvóhelyet találnak az esetleges üldözések esetén, amire csakis akkor lehetett jó okuk, ha a szerb jobbágyság nem tartoztak Jován hadinépéhez.

„A magyarok rác mágnásai maguk sem kívánták a Fekete Ember uralkodását, még inkább kinevették őt: hadd fogatkozzék el végülis a magyarokkal szemben”, – írja Szerémi. Ugyanő meséli, hogy a vesztes szőlősi csatából menekülő Perényi Pétert Jaksics Márk fogadta be és rejtette el nagylaki várában üldözői elől,¹¹³ jóllehet más forrásból

crudelissimis penis usque ad unum omnes enecare”. Gyulafehérvár. 1527. ápr. 12. Gosztönyi János – Brassó és Szeben. *E. Hurmuzaki*, XV/1. 295. nr. DXXXIX.

¹⁰⁸ „Que quidem flamma, licet nunc in Hungaria seuiat, non minus tamen Vestras eciam Dominaciones|urare eandem flammam arbitramur, si bene consideramus. Quoniam Walahos in Transsilvania multo plures, quam Rascianos in Hungaria fore percepimus, qui cum Rascianis unam et eandem sectam profitentur”. Déva, 1527. ápr. 14. *E. Hurmuzaki* XV/1. 295–296. nr. DXL.

¹⁰⁹ „totusque exercitus ipsius Czar Iwan in Haczak existit, cuncta depredans, universos Walachos comitatus hwnyadiensis in predam convertisse, ipsos solos quosdam in quatuor partes desecasse, aliorum viscera, quod est horrendum, extraxisse, uxores eciam, liberos in publicum usum redigere”. Szászsebes, 1527. máj. 15. *E. Hurmuzaki* XV/1. 296. nr. DXLI.

¹¹⁰ B. Daicovicu passim.

^{110a} „tum ex rusticana colluvie partim metu et terrore, partim seditione sibi adherente”. Werbőczy I. idézett levele. *C. Lanckorońska* 89.

¹¹¹ Wenzel G. 164; Geréb L. 46.

¹¹² Egyesek Törökországba menekültek, mások pedig a rác jobbágyság között oszlottak el (Wenzel G. 168; Geréb L. 48), amit megerősít János király levele is: „Itaque perempto jam duce superatisque aut interfectis aliquibus ex suis, reliqui Rasciani jam condescenderunt nostramque implorarunt gratiam”. *Acta Tomiciana* IX. 116.

¹¹³ Wenzel G. 164; Geréb L. 46.

tudjuk, kettejük viszonya közel sem volt felhőtlen.¹¹⁴ Jaksics állásfoglalását persze erős befolyásolhatta a feudális szolidaritásérzet, amely őt, a szerb származású magyar nagybirtokost magyar nagybirtokos társaihoz fűzte, magatartásából azonban egyáltalán nem következik, hogy Jován hadában antifeudális mozgalmat látott. Ezenkívül is számos más oka lehetett rá, hogy Jován tevékenységét ellenségesen szemlélje. Egyrészt, mert birtokai a Jován ellenőrzése alatt álló területeken feküdtek, s így jobbágysai aligha menekedtek meg a fizetetlen szerb katonatömeg fosztogatásaitól; másrészt, mert Jován hada ugyanazt a funkciót látta el a Délvidék védelmében, amely 1526 előtt – többek között – éppen az ő feladata volt; harmadrészt, mert ő ebben az időben, szemben a Ferdinánd-párti Jovánnal, Szapolyai pártján állott.

Jellemző az is: a betelepült szerbek azon középératege viszont, amely katonai szolgálatai révén éppen felemelkedőben volt a magyar köznemességbe, nem látott okot arra, hogy Jovánnal szembeforduljon. Érthető okból, hiszen e réteget a szerb határőrelemek felső irányításában bekövetkezett változások csak áttételesen érintették; a cár mellett éppúgy szerezhettek hadi érdemeket s ennek révén birtokadományokat, mintha valamelyik szerb nagybirtokos oldalán hadakoznak a török, illetve – pártharcok idején – a belső ellenség ellen. E réteg állásfoglalását példázza Dolics Jován pályája. Dolics 1520-ban Beriszló János szerb despota özvegyének: Brankovics Ilonának és Beriszló Istvánnak szolgálatában állott, valószínűleg azok iregi (Szerémség) várában töltött be valamilyen tisztséget. 1526-ban Jovánhoz csatlakozott, s mellette mindvégig ki is tartott: bácsi várnagya volt, s a cár követeként megfordult a Habsburg kormányserveknél is. Szolgálatai fejében Ferdinánd 1527. július 5-én öt Szerém megyei birtokot inscribált neki.¹¹⁵ A mohácsi csatavesztés után széthullott magyar hadszervezet szerb elemei közül az akkor már félig-meddig privilegizált¹¹⁶ helyzetű naszádosok is úgy találták: sorsuk biztosítva van Jován oldalán.¹¹⁷ Mindez pedig úgyszintén arra mutat, hogy ők is katonai parancsnoknak, s nem pedig felkelővezérnek látták.

*

Jován pályája delelőjén – 1527 áprilisától júniusáig – ellenőrzése alatt tartotta a dél-alföldi megyék java részét, a szétesett magyar királyi hadszervezet elemei közül magához vonta a naszádosflotta egy részét, s nagyobb állandó hada volt, mint a magyar királyoknak – Mátyás idegen zsoldosseregét nem számítva – bármikor. Hatalma tehát

¹¹⁴ Jaksics „temporibus disturbiorum proxime elapsis, per magnificum dominum Petrum de Peren comitem protunc Themesiensem preter ullum suum demeritum in captivitate rigidissima fuisse detentus, potencia mediante indeque de manibus scilicet dicti domini Petri Pereny per intercessiones quamplurimorum dominorum et amicorum suorum non aliter, nisi redempcione proprii capitis in florenis quattuor milibus . . . pactative extitisset eliberatus”. 1536. dec. 11. Kolozsmonostori konvent. *Borovszky S.* A nagylaki uradalom 24. 2. jegyzet.

¹¹⁵ *A. Ivić:* Istorija 360–361. 77. lap. 1. jegyzete.

¹¹⁶ A naszádosok 1525-ös privilégiuma: *Szentkláray J.:* A dunai hajóhadak 373–374.

¹¹⁷ A naszádosok és Jován viszonyát egyelőre nem sikerült egyértelműen tisztázni. Kétségtelen, hogy Jovánnak volt naszádoshada (lásd az 52. jegyzetben idézett levelet), ugyanakkor bizonyos, hogy a naszádosok egy része Révay István parancsnoksága alatt állott (1527. júl. 29. Ferdinánd–Révay István. *Szentkláray J.:* A dunai hajóhadak 375), aki aligha lehetett Jován alárendeltje.

nemcsak a magyar határvédelem szervezetében foglalkoztatott szerb nagybirtokosokét, hanem az egykori macsói bánokét, temesi ispánokét, illetve alsó-magyarországi főkapitányokét is jócskán felülmúlta, jöllehet ez utóbbiak a honvédelmi funkciók jobb ellátása érdekében irányításuk alá vontak egy sor délvidéki nemesi vármegyét is.¹¹⁸ Mindebből, valamint a had szerb nemzetiségi meghatározottságából a múlt századi polgári történetírás, mint láthattuk, arra következtetett, hogy Jován a magyar államiság felbomlását egyfajta – a magyar koronától függő, ám autonóm – szerb „territórium”, „vajdaság” kiszakítására, kialakítására kívánta felhasználni.

Valójában azonban mindaz, amiből ennek az elméletnek hívei átgondolt politikai programra következtetnek, úgyszintén a viszonyok rendezetlenségéből, s nem pedig Jován tudatos, messze tekintő törekvéseiből fakad. Jován azért hajthatta uralma alá a Délvidék jelentős részét, mert messze vidéken övé volt az egyetlen számottevő katonai erő, amely Szapolyai pártján ellenőrzetlensége, Ferdinánd pártján részben ura stratégiai elképzelései, részben pedig nagyságából következő önmozgása miatt egyre keletebbre mozdult. Jován azonban nem törekedett e terület szisztematikus megszállására és megszervezésére. Ha erre törekszik, elsőnek a környékbeli várakat igyekszik birtokába venni, mint ahogy azt Székely Dózsa György hadai tették tizenkét esztendővel előbb.¹¹⁹ Adataink szerint Jován mindössze három várat kerített birtokába hosszabb-rövidebb ideig (Szabadkát, Bácsot és Csomát¹²⁰), amiből következik, hogy – mint Nagylak esetében forrásszerűen is igazolható – a környék többi erőssége továbbra is megmaradt eredeti urai birtokában.

Az a múlt század végi felfogás, miszerint a magyarországi szerb előkelők támogatták, méghozzá: nemzeti megfontolásokból támogatták Jován törekvéseit, a források fényénél vaskos tévedésnek bizonyul. A naszádosok sem azért csatlakoztak Jovánhoz, mert – Szentkláray Jenő szavaival élve – „mindannyian hívei valának a déli végeken létesítendő magyar hűbérnöki sláv fejedelemségnek”, hanem, mert működési területük közelében Jován hada volt az egyetlen katonai pont, amelyhez a maguk tevékenységét hozzáigazíthatták. Mint ahogy a többi „törökföldi” szerb menekülő sem azért özönlött hozzá, mert benne a szerb nemzeti törekvések letéteményesét látta, hanem mert táborában megélhetési lehetőséget találni remélt.

A balkáni társadalmaknak, köztük a szerbnek, sohasem voltak olyan egyértelmű és töretlen törökellenes hagyományai, mint a magyarnak; a szultáni udvar és irányító-apparátus már jóval Szerbia bukása előtt telve volt szerb renegátokkal, a török seregben pedig nagy számban szolgáltak – sokszor görögkeleti vallásukat megőrzött – szerb katonák.¹²¹ S ha valamelyik szerb főember Magyarországra menekült, azt sem feltétlenül törökellenes elkötelezettségből, hanem némelykor kényszerből tette. Jó példa erre a magyarországi szerbség egyik legmarkánsabb egyéniségének, Bakics Pálnak az esete,

¹¹⁸ Mályusz Elemér: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Bp. 1958. (Klly, a Századok 1957. évfolyamából) 7–8; Pesty Frigyes: Eltűnt régi vármegyék. I. Bp. 1880 (lásd az egyéb megyék főispánjainak jegyzékét); uő.: A temesi banság elnevezésének jogosulatlansága. Bp. 1868. 24.

¹¹⁹ Barta G.–Fekete Nagy A. 101–107, 130–137.

¹²⁰ Hogy Csomán volt vár, bizonyítja, hogy várnagyát 1520-ban hatalmaskodóként említik. Borovszky S.: Csanád vármegye II. 510.

¹²¹ Lásd pl. több beszédes adattal: Franz Babinger: Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitenwende. München 1953 passim.

akinek pártfogójának, Ferhád basának bukása miatt kellett új hazát keresnie.¹²² Éppen a szerb szakirodalomból tudjuk, hogy a szerb parasztok Szerbia eleste után is skrupulus nélkül, sőt, szívesen vállaltak szolgálatot a török oldalán, ha vallásuk szabad gyakorlását és – főként – megélhetésüket ott biztosítva látták.¹²³

Hasonló megfontolások kötötték a magyar érdekekhez a Magyarországra menekült szerbeket is. Érthető hát, hogy a fokozódó török erőfölény, majd egyre erősödő török nyomás láttán sokan átálltak a törökhöz. Mint pl. Ovcárevics Demeter, a Nándorfehérvár hosszú ostroma idején szívósan és áldozatosan harcoló szerb naszádosok kapitánya tette a vár eleste után,¹²⁴ kifejezve ezzel, hogy nem reménykedik többé a magyar védelmi szervezet helyreállításában. A Jován hadának alapjait adó szerémségi menekülteket eladdig az fűzte Mátyás és a Jagellók Magyarországhoz, hogy egy magyar területen találtak maguknak új hazát és megélhetési lehetőséget. 1526-ban a szultán elfoglalta a szerémségi várakat, a Szerémséget pedig hosszú időre véglegesen birodalmához csatolta, s ezzel a szerémségi szerb menekültek lakóhelye – „hazája” – a határ túlsó oldalára került. Ha mindennek ellenére mégis Magyarországnak ajánlották fel szolgálataikat, úgy az csakis annak jeleként értékelhető, hogy még a mohácsi csatavesztés katasztrófája után is bíztak a magyar állam ellenállóképességében, erejében, s abban, hogy előbb-utóbb kibontakozik a vereség okozta válság béklyóiból. Vagyis: nem a magyar állam szorult helyzetének kiaknázására törekedtek, hanem ellenkezőleg: bizalmukat nyilvánították iránta.

Abból, hogy a szerb had az őt ért sorozatos támadások ellenére is megmaradt magyar oldalon, s csak vezérének halála után állt török zsoldba – ami már 1526 őszén is logikus lett volna –, egyértelműen kitűnik: a Magyarország melletti elkötelezettség és a törökellenesség megtestesítője maga Jován volt. Az a Cserni Jován, akinek személyiségében, legalábbis az első pillantásra, zavarba ejtő tarkasággal keverednek a messze tekintő, higgadt realpolitikus és a vallási rajongó vonásai. A tüzetesebb vizsgálat azonban Jovánt inkább realpolitikusként, semmint megszállott fantasztának mutatja.

Jován helyesen ismerte fel, hogy a Duna és Száva közéről a Maros mellékére vetődött népet csak úgy óvhatja meg a szétszóródástól és felmorzsolódástól, csak úgy szerezhet neki új lakóhelyet, ha fegyvereit a török elleni harcra ajánlja fel. Személy szerint törökellenes programjához mindaddig következetesen ragaszkodott is, míg a fentebb ismertetett körülmények abban végképp meg nem akadályozták. Urat is azért változtatott, mert úgy vélte, Ferdinánd pártján jobban követheti eredeti célkitűzéseit. Átállásakor legott ágyúkat kért új urától, hogy Újlak és a vele szomszédos török erősségek visszavételére indulhasson.¹²⁵ Sőt, még pártváltása után, a nyílt háború megkezdésekor is hitt abban – persze alaptalanul –, hogy összefoghat a Szapolyai-párti nemességgel a török ellen. Legalábbis Szerémi szerint a szőlősi csata előtt következő üzenetet küldte Perényinek:

¹²² *Milan Vasić*: O knežinama Bakića pod turskom vlašću. Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine 9 (1958) 221–239; *A. Ivic*: Istorija passim.

¹²³ *M. Vasić*: Martalosi passim.

¹²⁴ „Petro Wcharovit Rasciano Capitan di dui cento Martalosi apresso Balibecco”. *A. Theiner*: Monumenta historica Hungariae. II. Rome, 1860. 750; *Vö. M. Vasić*: Martalosi 46, 54–55, 63, 159.

¹²⁵ „optat sibi mitti tormenta aliquot bellica et magistrum bombardarium, ut citra Maiestatis Vestrae operam Ujlak et alios arces, quas Turcae habent, vicinas, recuperet ac manibus vestrae Maiestatis assignet”. Mária királyné id. 1527. ápr. 13-i levele. *Szentkláray J.*: Iván czár 507.

„Miért gyűjtött nagyságod annyi népet ellenünk, rácok ellen. Nemde, mi is keresztények vagyunk. Jobb lenne velünk egyetértésben megszabadítani a szerémi szigetet a pogány kezéből”.

Bár Szerémi ebben az üzenetben pusztán figyelemelterelő cselekedést gyanít, éppen ő szolgál arra más példával is, hogy Jován kész volt és képes volt felülemelkedni az őt ért személyes méltánytalanságokon és sérelmeken, ha az általa képviselt ügy úgy kívánta. Még Török Bálintnak is békejobbot kínált, miután pedig az visszafoglalta tőle Szabadkát, szerb őrsgét pedig kegyetlenül lekaszaboltatta. A Ferdinánd ajándékait kézbesítő Boltos Márton pécsi kereskedő e szavakkal kereste fel a cárt:

„Ne gyűlölje többé nagyságod Török Bálintot, mert most már együtt szolgálják Ferdinánd királyt.

Erre a Fekete Ember azt mondta:

– Ne féljen többé tőlünk, mert most már együtt szolgálunk Ferdinánd királynak. Amikor visszatérsz, mondd meg neki ezt és jelentsd neki, hogy testvére, barátja vagyok.

Bótos Márton tehát visszatérőben betért Török Bálinthoz és megjelentette neki ezt. Ésmondotta Török Bálint:

– Jól van, de azért kezemtől léssen halála.”¹²⁶

Bár végül is eredeti, törökellenes célkitűzéseitől éppen ez a lépés nagyban eltávolította, reálpolitikusnak minősíti Jovánt pártváltása is. Részben, mert Jován időben, jó érzékkel ismerte fel, hogy a környékbeli Szapolyai-párti nemességgel nem egyezhet ki, részben pedig, mert e felismerés után sem spontán megtorló akciókba kezdett, hanem előbb gondosan lefedezte magát, s ezzel meggátolta, hogy népét pártállásra való tekintet nélkül, egyszerű uratlan hadként az egész magyar feudális rend, az egész magyar nemesség „közellenségévé” nyilváníthassák.

Azt még a vele szemben legelfogultabb források és feldolgozások sem vitatják, hogy Jován kiváló hadvezér és jó hadszervező volt. Erre mutatnak sikeres törökföldi akciói, erre az urak elleni csatában elért sikerei, s – végül, de nem utolsósorban – erre, hogy erdélyi előrenyomulással győzelmei után sem próbálkozott. Ez utóbbi azért, mert itt találkozott volna először szembe olyan nemesi és városi hadakkal, amelyeknek ereje az övéével vetekedett, akikkel így szembeszállnia egyszerre veszélyes és taktikátlan lett volna. Mindennek alapján aligha tévedünk, ha úgy hisszük: Jován aligha 1526 őszén kezdett fegyverforgatáshoz.

A korabeli krónikások „alacsony”, köznépi származásának mondják Jovánt, de beszámolnak arról is, hogy maga a cár azt híresztelte: a bizánci császárok, illetve – mások szerint – hogy a szerb despoták, a Brankovicsok családjából származik.¹²⁷ Ez – az egyébként minden valós alapot nélkülöző – híresztelés elárulja, hogy Jován a Magyarországra menekült szerb despoták örökére vágyott, s hadi szolgálatai révén a magyar uralkodó osztály felsőbb régióiba kívánt emelkedni. Ugyanakkor viszont a különböző

¹²⁶ Wenzel G. 163, 158–159; Geréb L. 45, 42–43.

¹²⁷ „Hy callyth hymself Emperour of Constantynople . . . , and wynlat schow wher he was born, nor of what kenred he comyth of nor wher he was browgth up” – írja Wallop angol követ Jován emberének információira hivatkozva. *Simonyi E.* 78; Velencében is úgy tudták, hogy a Paleolog bizánci uralkodóház leszármazottja. *Mariono Sanudo: Diarii.* 43. Venezia, 1895. 196; „hirdetni kezdte, hogy a szerb despoták familiájából származik és levezette egyenes ági eredetét: sokakkal elhitette, még a rácok fő-fő nemesei közül is, hogy így áll a dolog”. *Zermegh* 388 és *Geréb L.* 36–37.

balkáni uralkodócsaládokhoz fűződő rokoni kapcsolatainak hangoztatása politikai eszközként is megtette. Nagyban hozzájárulhatott ahhoz, hogy a szerb menekülő tömeggel magát vezérként elfogadtassa, azokat saját katonai-politikai céljai érdekében felhasználhassa és egységes vezetés alatt álló sereggé szervezhesse. Igaz, a beköltözött szerb despotákat a magyar király sohasem ismerte el a magyarországi szerbség vezetőinek, s így azok „csak” nagybirtokos báróként vettek részt a magyar politikai közéletben. Ugyanakkor viszont a despoták továbbra is a szerb egyház patrónusának tekintették magukat: a Szerémségben egész sor görögkeleti monostort alapítottak, azokat birtokokkal látták el, és adományokkal segítették a török területen levő monostorokat is. Kölpényi várukban szerb udvart tartottak, amely a görögkeleti rítus és szerb szokások szerint élte a maga mindennapi életét.¹²⁸ Mindez megkülönböztetett tekintélyt biztosított számukra a birtokaikon kívül élő – vallásához és szokásaihoz makacsul ragaszkodó – egész magyarországi szerb népesség körében is.

Jován láthatólag nagy gondot fordított arra, hogy a külsőségekben is méltónak mutassa magát előkelőnek hirdetett származásához. Emberei közül „nádorispánt” és kincstartót választott, hadainak élére fővezért állított. Személyes biztonságára hatszáz egyforma posztóruhába öltöztetett, azonos fegyverzetű „janicsár” vigyázott (mint halálának körülményeiből kitűnik: nem valami gondosan).¹²⁹ Egyes jelek arra utalnak, hogy Jován e külsőségekben is a despoták udvartartását igyekezett utánózni. Brankovics János despota egyik, 1496-as adománylevelének záradékában 11 szerb előkelőt sorol fel. Köztük – az udvarmester („magnus aulicus”), az udvari kancellár („cancellarius ejusdem aule”), az ispán („zupan”) és több más, közelebből nem minősített előkelő úr mellett – ott találjuk a „magnus juristá”-t és a „summus camerarius”-t,¹³⁰ amelyek előképül szolgálhattak Jovánnak a „nádorispán” és a „kincstartó” tisztségéhez. Nincs adatunk rá, volt-e a despotáknak testőrségként is használható elitcsapata, ez azonban nagyon is valószínűnek látszik.

Az egyszerű szerb menekülő, majd katona lelkét azonban e – számukra nem sokat mondó – „legalizálási” törekvéseknel jobban megragadhatta vezérük tiszteletet és félelmet parancsoló külseje – testén a fejétől a lábáig fekete csík futott végig –¹³¹ és vallási fanatizmusa. Jován magát „isten prófétájának”, „isten küldöttének” hirdette, s azt állította, hogy „isteni kinyilatkoztatás” révén nyert megbízást és hatalmat a pogány mohamedán szekta kiirtására, uralmának megtörésére.¹³² A Habsburg kormánysszerveknél megfordult emberei félelemmel vegyes tisztelettel mesélték, hogy uruk alig alszik

¹²⁸ Lásd a 71. jegyzetben id. feldolgozásokat!

¹²⁹ Zermegh J. 388, Istvánffy M. 88 és Geréb L. 37, 51.

¹³⁰ Berkaszovó, 1496. máj. 4. *Szentkláray Jenő*: A karlóczai patriarchális és a fruskağorai monostori szerb levéltárak. Századok, 17 (1883) 151–153.

¹³¹ *Rugonfalvi Kiss István*: Fekete emberek a magyar történelemben. Debreceni Szemle, 1929.

¹³² „hoc enim in fatis esse ac sibi divino oraculo revelatum predicat, ut Vestrae Maiestatis atque illius auspiciis quantum est paganorum et infidelium ad christianam religionem converti, Mahometi vero et aliae nefandae sectae penitus debeant aboleri”. Mária királyné id. 1527. ápr. 13-i levele. *Szentkláray J.*: Iván czár 506; Jován követe mesélte az angol követnek, hogy Jován „how he sayth that he ys sent by God to ponysh the Turkyes, and to expuls them out of Grecia, and that he knowyth well that they schall no mor prosper in thos partes, but dayly to lees that they afoer hath gotten”. *Simonyi E.* 78.

valamicskét, az éjszaka egyharmadát imádkozással tölti.¹³³ A vallási rajongásból és elhivatottságtudatból fakadó hatalmas meggyőző erő úgyszintén nagyban hozzájárulhatott ahhoz, hogy Jován hadait mindvégig kemény kézben tarthassa. Ha nincs is okunk kételkedni abban, hogy Jován komolyan hitt saját elhivatottságában s az „isteni szótatot” önpusztító következetességgel követte, képes volt azt rugalmas politikai eszközként is alkalmazni. Amikor Ferdinándhoz csatlakozott, kiválasztottságtudatát legott kiterjesztette a Habsburg uralkodóra, kijelentve, hogy immár őt tekinti „csodálatos megszáldítónak”.¹³⁴

*

A fentiek alapján el kell vetnünk azokat a felfogásokat, amelyek – részben egyes kiragadott adatok felnagyításával, részben felszíni jelenségekből kiindulva – Jován katonáiban antifeudális felkelőket, illetve a szerb „nemzeti” törekvések előharcosait látták. Kétségtelen, hogy a had túlnyomórészt szerb parasztokból s nem pedig kóbor katonákból verbuválódott. Részben, mert ily nagyszámú – tízezernél is több – szerb zsoldost a Jagelló-uralkodók sohasem tartottak fegyverben, részben mert az 1526 előtt szolgáló szerb zsoldoselem java része is kivérzett az 1521-es és 1526-os harcokban, részben pedig, mert Tomori Pál fentebb idézett levele forrásszerűen is valószínűsítheti a Jován mellett összegyűltek paraszti eredetét. Persze olyan parasztok voltak ezek, akik az állandó török betörések és – ennek következtében – az állandó határmenti készültség kényszerítő hatására maguk is jól beletanultak a fegyverforgatásba. Így aztán nem csoda, hogy a menekülőserég, Szapolyai által hadi feladatokra rendeltetvén, néhány hónap alatt teljesen levetkőzte paraszti vonásait. Az adatok egybehangzó tanúsága szerint termelőmunkával nem foglalkozott – erre a szüntelen hadakozások közepette nem is volt módja –, fokozatosan, de gyorsan szervezett – sőt, bizonyos fokig regularizált – katonai ütőerővé formálódott, amely úgy viselkedett a magyar társadalom minden más osztályával szemben, ahogy azt a feudális kor fizetetlen katonatömegeitől megszoktuk: hatalmaskodóként, fosztogatóként és rablóként. S ebben nem tett különbséget nemes és nemtelen között, s nem törődött különösebben a vallási hovatartozással sem.

Bár a határvédő szerb elemek sohasem idegenkedtek a védelmükre bízott lakosság fosztogatásától, Jován és hadai meglehetősen kevésbé tehettek arról, hogy a töröké helyett a délvidéki lakosság ostorává váltak. Jován reális alkut kínált a magyar állam vezetőinek – a törökellenes harc fejében s annak feltételeként letelepedési és megélhetési lehetőséget kért –, az 1526-os hadjárat következtében megroppant magyar állam azonban már és még nem volt alkalmas rá, hogy ezt a hatalmas katonatömeget keretei közé integrálhassa és ott konszolidálhassa, jóllehet annak szolgálataira nagyobb szüksége lett volna, mint korábban bármikor. Rendszeres fizetésükre bevételeiből nem futotta, a letelepítésükre tett – előremutató, ámde elsietettsége és szabályozatlansága folytán eleve kudarcra ítélt – kísérlet nem vált be. Inkább a körülményekből, semmint Jován és katonáinak személyes vágyaiból és törekvéseiből fakadt, hogy Jován hada a törökellenes határvédelem fontos eszközeiből hovatovább önálló hatalmi tényezővé, majd a pártküzdelmek eszközevé

¹³³ „Hys Ambassador schowyd me that he ys very vertuous, and hys costom ys to step 2 ours of the nyght, and pray the thurd, so as the thurd part of the nyght he spendyth is prayers”. I. h.

¹³⁴ 1527. máj. 30. körül kibocsátott kiáltványában, amelyben Szapolyait a törökkel való paktálással vádolja. *Smolka* 22–23.

degradálódott. Mint ahogy szintén a körülmények hatalmából fakadt, hogy a magyar nemesség belső meghasonlása következtében támadt belháborúban az ország minden rendű és rangú katonaelemének, így Jován hadának is állást kellett foglalnia, ami eltávolította törökellenes célkitűzéseitől.

Ф. Сакай

В поисках родины (Замечания об армии Йована Черного)

(Резюме)

Автор восходя к основным источникам в своей статье изучает при помощи согласования южнославянской, венгерской и румынской историографии происхождение, характер и целевые установки „движения” 1526–1527. гг. под руководством „царя” Йована Черного в Южной Венгрии.

Йован Черни и его армия первый раз появляются осенью 1526 г. в венгерских источниках. Янош Сапойан, воевода Трансильвании (с 11-го ноября 1526 г. король Венгрии) в это время поручил ему защищать Южное Междуречье Дуная и Тиссы. Войска Йована в конце 1526 г. и в начале 1527 г. много раз делали набег на оккупированный турками Срем (Серем-шег) летом 1526 г. и занимали несколько меньших замков. К началу 1527 г. Йован уже распространил на территорию Темешкёз и на западную часть Затисского края свою власть и его неоплаченные войска кормились грабительством населения территории, их деятельность скоро вызывали контранаступления и так заранее враждебного дворянства против армии Йована Черного. Из-за этого Йован принял сближение Фердинанда Габсбурга, избранного тоже в короля Венгрии 16-го декабря 1526 г., и в апреле 1527 г. он и откровенно порвал с королем Яношем Сапойан. Дворяне, принадлежащие к стороне короля Яноша выступили против него под руководством воевода Трансильвании Петера Перени, однако Йован нанёс тяжёлый удар одной части войск воевода на берегу реки Марош в конце апреля 1527 г., а позднее Йован вторгся и в Трансильванию. После сбора сил через несколько месяцев ишпан комитата Тимиш (Темеш) Имре Цибак победил пехотную армию царя (25-го июня 1527 го) и вытеснил Йована из Темешкёза. В городе Сегед Йован натолкся на сопротивление городских граждан (22-го июля), поранился, воины оставили его и наконец Балинт Терек казнил его. Армия, оставшаяся без вождя частью отступила в оккупированный турками Срем и как разбойники стояли на службу турок, частью нанималась к королю Яношу.

Армия Йована была набрана из сербских крестьян, происходивших из Срема, которые вследствие постоянных наступлений турок по принуждению усвоили основные приёмы обращения с оружием и борьбы против турок. Эта масса крестьян, способна к борьбе избегала за оборонительную линию Дуная во время турецкого нападения на Венгрию в 1526 г., и она приютилась на берегу реки Марош. Беглецы предложили свои услуги Яношу Сапойан; они ожидали за свою воинскую службу новое местожительство и возможности к жизни. Хотя венгерское королевство, поколеблённое в основах после поражения от турок у Мохача нуждалось в их услугах, оно не было способно соответственно решить поселение и контроль армии, и убедить дворянство о том, что такая армия Йована послужит его интересам и интересам страны. Таким образом армия Йована ранее в принципе служила королю Яноша, однако в действительности она преследовала своим целям, стала самостоятельной военной силой, потом — после перехода на сторону Фердинанда — средством междоусобной войны двух королей.

Хотя крестьянское происхождение воинов Йована является бесспорным, антидворянское поведение армии произошло не из её антифеодального характера, а только из её неоплаченности, из неусмотренности её положения. Они вели себя как воины — или по обычаю эпохи — как разбойники и против венгерского, румынского и сербского крестьянского населения данных территорий. Нельзя говорить об антифеодальном характере армии и в таком смысле,

ведь присоединились к ним и привилегированные элементы, служащие на катерах, и сербские офицеры, в это время приступившие к вступлению в ряды дворянства. Йован не стремился создать закрытую территорию сербов. Именно напротив: тем, что он предложил свои оружия не турецкому султану, а венгерскому королю, он выразил надежду, возложенную на целостность и силу венгерского государства. Его армия только тогда перешла на сторону турок, когда вождь умер, и её положение становилось нетерпимым в Венгрии.

F. Szakály: Home seekers. (Comments on the Troops of Ivan Nenad)

(Summary)

This study searches for the origins, characteristics and objects of „Tsar” Ivan Nenad’s South Hungarian „movement” of 1526/27, coordinating the findings of South Slav, Hungarian and Romanian historians and always going back to the original sources.

Ivan Nenad and his troops first appear in our sources in the autumn of 1526, when John Zápolya, Transylvanian voivod (King of Hungary from November 11, 1526) entrusted him to hold the Danube–Tisza interstream area. At the turn of 1526–27, Nenad’s troops made several raids on Syrmia, which had been occupied by the Turks in the summer of 1526, and captured a few smaller fortresses there. By the beginning of 1527, Nenad occupied the western part of the Temes region and of the territory east of the river Tisza, his unpaid troops maintaining themselves by plundering the population; all this soon provoked counter-attacks from an already hostile nobility. Consequently, Nenad accepted the overtures of Ferdinand Habsburg, who had been elected King of Hungary on December 16, 1526, and openly broke with King John in April, 1527. Led by Peter Perényi, Transylvanian voivod, those loyal to King John turned against him, but at the end of April, 1527, Nenad beat back a part of the voivodian forces along the river Maros, and then raided Transylvania. Imre Czibak, lieutenant of Temes rallied his forces after some months, and defeated the Tsar’s infantry on June 25, 1527, expelling them from the Temes region. Nenad met with the opposition of the Szeged burghers, was wounded on June 22, was deserted by his soldiers, and was finally beheaded by Bálint Török. The troops, left without their leader, withdrew; some of them to Syrmia (then occupied by the Turks), where they entered Turkish service, some of them to join King John.

Nenad’s troops had been recruited from Serbian peasants living in Syrmia, who as a consequence of the constant Turkish assaults, were compelled to learn the basic techniques of warfare against the Turks. The peasant masses fit for fighting took shelter behind the defence line of the Danube and crouched along the river Maros during the 1526 Turkish attacks. The fugitives offered their services to Zápolya expecting new homes and a new means of livelihood in return for their arms. Though the Hungarian Kingdom was shaken to its foundations by the defeat at Mohács, and would have needed their services, the central power could neither settle the troops down to keep them under control, nor convince the nobility that these kinds of troops could serve both their and the country’s interests. Thus Nenad’s troops first became independent military forces serving King John in principle, but their own interests in reality; then – after changing sides – they turned to wage the two kings’s civil war.

Although the peasant origin of Nenad’s warriors is beyond all question, the troops’ opposition to the nobility was not a matter of their antifeudalism, but merely of their unsettled position and lack of wages. They acted like warriors – or according to the custom of the age – like villains in their contacts with the Romanian peasant population, the Hungarians and even with the Serbs.

Another indication that the movement was not primarily antifeudal in character was that both the rather privileged gun-boaters and those Serbian officers who were about to work their way into the Hungarian lesser nobility joined the army.

Nenad did not strive to establish a closed Serbian domain. On the very contrary, he expressed his hopes in the integrity and the power of the Hungarian state, offering his services not to the Sultan but to the Hungarian King. His troops passed over to the Turkish side only when their leader had lost his life, and their position in Hungary became unbearable.

SÁNDOR PÁL

Deák politikai koncepciójához (Ismeretlen levele 1842-ből)

1978-ban volt Deák Ferenc születésének 175. évfordulója. Ez az alkalom, de még inkább az a körülmény, hogy mindmáig nélkülözzük politikai alapelveinek tárgyalagos és korszerű feldolgozását, késztetett bennünket arra, hogy közreadjuk a reformkori Deák politikai koncepciójára fényt vetítő „dolgozatunkat. Úgy véljük, hogy e máig sem megfelelően kezelt, ezért tovább tanulmányozandó problematikának a tisztázása ma már elsősorban az újabb adatok vizsgálatba vonását igényli. Ehhez a feladathoz kívánunk most hozzájárulni egy ismeretlen Deák-levél közreadásával és interpretálásával.

*

1. Néhány szó a levélről

Deáknak ezt a sógorához írott, 1842. évből kelt levelét jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzik a Deák-levelek között.¹ Folytatólagosan írott két részletből áll. Első fele november 10-én, a második 16-án kelt.

Ha eltekintünk a magánlevelek családi és személyes vonatkozásaitól, valamint a külön figyelmet érdemlő pesti hitel- és pénzvisszonyokról, a szaporodó csődökről szóló híradástól —, a fent jelzett két időponthoz nagyjából tárgy szerint is kapcsolódó, két különböző témakört ölel fel. A 10-én kelt első részben a Pesten tartózkodó Deák lényegében gazdasági, illetve gazdálkodási ügyei felől érdeklődik a birtokait távollétében „teljes hatalommal” igazgató sógorától és fejti ki ezzel kapcsolatos nézeteit a tőle megszokott, apró részletekre is kiterjedő figyelemmel. A levél 16-án kelt második részében — néhány családi vonatkozású és egyes személyeket érintő kisebb észrevételei mellett — politikai természetű dolgokról tudósítja sógorát. Ezzel kapcsolatban igen érdekes politikai fejtegetésekbe bocsátkozik.

Deák eddig nem publikus levele csonka és rongált, befejező része hiányzik. A levél több helyen annyira megrongálódott, hogy az egyes szótagok, a szavak, sőt a sorok is teljesen elmosódtak, kikoptak, rosszabb esetben az idők enyészetének estek áldozatul. Ez utóbbi esetben a levélpapír szétporladt és lyukas lett. E helyeken az egykor leírt szavak ma már rekonstruálhatatlanok. Betűhív közlésünkben az alábbi eljárást alkalmaztuk.

¹ Levelestár. Deák Ferenc levelei Oszterhuber Józsefhez. 14. számú fólió. Itt mondok őszinte köszönetet V. Windisch Évának és munkatársainak, akik szívesen tették lehetővé a Levelestár anyagának kutatását és több Deák-levél tanulmányozását is.

1. Minden olyan esetben, amikor az egyes betűk, szótagok vagy szavak a papírból kikoptak vagy a papiros szétporladásának okából hiányoztak, de azokat kétséget kizáróan mégis rekonstruálhattuk, szögletes zárójel között, dőlt betűkkel a szövegbe iktattuk. Ilyenkor lapalji jegyzetet nem fűztünk hozzájuk.

2. Azokban az esetekben viszont, amikor a hiányok pótlása kérdésessé vált, továbbá akkor is, ha azok rekonstruálhatatlanok voltak, a szövegek közötti szögletes zárójel üresen hagytuk, oda csak három pontot írtunk. Viszont ezekben az esetekben a hiányokhoz lapalji jegyzeteket fűztünk. A vonatkozó lapalji jegyzetekben pedig utaltunk a hiány okára, és arra is, hogy hány szótag vagy sor elolvasása vált lehetetlenné.

3. Azokban az esetekben, amikor egyrészt a szöveggörnyezet, másrészt Deák szóhasználatának ismerete megengedte, a lapalji jegyzetekben utaltunk a szövegből hiányzó szótagok vagy szavak pótolhatóságára is. De mindig csak feltételes módon, nyitva hagyva az utat egy esetleges későbbi korrekcióhoz.

4. A levél befejezetlen voltára a szövegbe iktatott három pont és a 87. lábjegyzet utal.

5. Végül: a levél szövegéhez lapalji magyarázó jegyzeteket is mellékelünk.

*

2. Deák Ferenc levele Oszterhuber Józsefhez

Pesten November 10.-én 1842

Kedves Sógor!

[Teg]nap reggel nyolc órakor a mint sárosan vizesen reggeli járkálásomból haza jöttem két leveledet hozták hozzám a postáról; megijedtem, mert azt hittem: hogy olly hamar egymás után két leveled bizonyosan valami bajra mutat, azonban föl bontván a vékonyabbikat, abból láttam: hogy az első csak azért nem jött előbb kezemhez, mert be akarta várni a másodikat, így tehát én két szíves leveledet, egyiket September 27.-éről, másikat October 31.-éről egyszerre kaptam meg, hihető a postákon jónak látták holnaponként hozni el hozzám ami egy holnap alatt összevegyűl. Ez az oka tehát: hogy első leveledre is csak most felelek. Irtam volna én utolsó levelem óta a nélkül is, de a közelebb le folyt 6 hét alatt egy kissé meg tódult munkánk,^{1 a} mert két hónap alatt, mit otthon töltöttem sok dolog meggyűlt,² a min ismét keresztül kellett mennünk, a plénium is

^{1 a}A büntetőtörvénykönyvi munkálatokról van szó. Ezek a végső szakaszhoz közeledtek ekkor. A nádor által összehívott választmány 1841. november 28-án alakult meg. A kódexet három részre osztották: a büntetőtörvénykönyv, a büntetőeljárás és a börtönügy kérdéseinek kidolgozására. Az albizottság elnöke gróf Teleki József, tagjai: Deák, gr. Dessewffy Aurél, báró Eötvös József, Klauzál Gábor, Pulszky Ferenc és Zarka János. December 10-étől 1842. január 3-áig a választmány 12 ülésben foglalkozott az addig elkészített javaslatokkal. Az elvi rész kidolgozása után, 1842. január 3-ától Deák javaslatára két albizottság szerveződött: az egyik a büntetőtörvénykönyv, a másik a börtönrendszer kidolgozására. A tartalmi részeket kidolgozó albizottság tagjai: Deák, Bezerédy, Eötvös, Klauzál, Pulszky, Fábry István, Haader Pál és báró Weinkheim Béla. Az elnök eleinte Tihanyi főispán, utóbb Deák, a jegyző Pulszky. 1843. március 16-án Deák elutazik Pestről.

²összegyűlt.

közelget, sietnünk kellett tehát: hogy a munkát bé adhassuk, s ezen idő alatt reggeltől 8 órától délután egy óráig és ismét délután három órától este tíz óráig jobbra minden nap íróasztalomnál ültem s legszükségesebb magánydolgaimat sem végeztem rendesen — most azonban egy hétre egy kissé gyérül a munka s néhány napig csak egyszer lesz ülésünk naponként.

De által térek kedves leveleid tartalmára. Mindenek előtt szíves és forró köszönetet mondok barátságodért s azon fáradozásokért, melyeket dolgaiban tevé, hidd el nemcsak a kár és a hátra maradás mitől felügyelésed megment, hanem inkább a megnyugtató: hogy gazdaságomat s minden eg[yéb] otthoni dolgaimat, mik egyébként el hagyott állapotban [vol]nának, a legjobb kezekben tudom, a legjobb hatáss[al] egészségemre, állásomra, s békétűrésre, — szíveséged [nélkül] alig bírnám ki állani oly sokáig az itt létet, [unal]mas munkát. — Kósának³ még ugyan sok vetetlen földje maradt, pedig a fagyás és a hó, mely itt Október 6.-án és a következő napokban aligha véget nem vetett az idén a veszélynek, most ugyan a hó már egészen el ment, s az idő lágy, de úgy hisz[em] a föld nedves és mire vetni lehetne, idő arra késő lesz: hogy kivált sovány földben vet[ni] tanácsos alig lesz, abból pedig mit Kósa már el vetett, maga és cselédjei alig fognak elélni tudni. Azonban én Kósát nem vétkesem, hiszen eleget iparkodott, de az idő járás oly gyalázatos volt: hogy sokkal több erőve[l] bíró gazdák is vetetlenek maradtak. Csak tavaszi alá lehessen még szántani, ezt pedig reménylem, mert az idő amint mond[om] igen meglágyult. Vetni tanácsos lesz é [most], azt kedves Sógor Te fogod leginkább megítélni tudni, s a szerint tedd Kósánál a rendeltet, a mint jónak látod. Hogy a bi[rka] akolnak kihordása a jövő évre marad, azt előre gondoltam, a munka ez időre annyi volt, hogy a szokott gazdasági munkát is alig lehet az idő rosszasága miatt el végezni, majd talán esztendőre az Isten jobban megsegít — csak hogy az istálló is már ennyire van, — a mit fizetnem kell az ácsoknak, az éppen nem sok. Szívemből örülök az árok meg metszésének és tisztogatásának is, legalább jövő évre szénánk több és jobb lesz mint eddig volt. Széchenyivel a Ca[n]alis⁴ ásás miatt hejában szóllok, mert az gazdasági dolgaival éppen nem foglalkozik,⁵ s Lunkányi⁶ azt tesz, amit akar, majd ha addig semmi nem történik haza menetelemmel vagy Lunkányit sürgessük, vagy ha az nem használ a törvény értelmében járunk el, sött ha egyiket vagy másikat addig is megtenni jónak látod, tégy nevében akármit kedves Sógor, tudod én teljes hatalommal bíztalak és kértelek meg minden dolgaimra nézve. Aggódok a széna szűkségen Söjtörön, mert félek: hogy a birka többet az idén ki nem jár, vagy ha kijár, csak rosszat eszik, s a télen veszni fog, vetések pedig nincsenek, hogy azokkal pótolhassuk a legeltetést és a takarmányt és így ámbár Kehidán a takarmány valamivel több is, ily hosszú telet a pajtáskert ki nem bír, s majd szénát szalmát annyit veszünk: hogy a birka megeszi gyapját, vagy eldöglik, azonban erről sem tehetünk, tűrnünk kell és kecsegtetnünk magunkat azon reménnyel: hogy a tavasz

³ Valószínűen a vetési munkával megbízott (jobbágy?)-gazdája Deáknak Söjtörön.

⁴ Nehezen olvasható szó. Olvasata valószínűleg: Canalis.

⁵ Széchenyi október 24-én fogott hozzá akadémiai beszédének megírásához és november 18-án készült el vele. Bővebben lásd erről: Vizota Gyula (kiadó): Gróf Széchenyi István naplói (Magyarország Történetének Újabbkori Forrásai) V. k. 1836–1843. Bp. 1937. a 645. lapon, valamint ugyan-csak tőle: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. I. R. 1841–1843. Bp. 1927. CXIX. lapon.

⁶ Lunkányi (Liebenberg) János: Széchenyi jószágigazgatója.

korábban kiereszt. A szabályozás és a tagosztály authenticatiója,⁷ ha tavaszra marad is, különbséget nem igen tesz, csak a közbirtokosok vagy jobbágyok ismét a legeltetéssel ne csináljanak valami zavart, kivált ha az excisio⁸ után Budára küldött per bár mi okból itt sokáig talál heverni. — Séllyei⁹ tehát a cserére nézve a mint leveledből értem, nem hajlandó arra a mit kívántunk, lássa, én ötet károsítani nem akartam, s ha arra reá nem állhat, nem kérhetem, s kérni bizonyosan nem fogom tőle azt, ami áldozatába kerülne — a kimetszést¹⁰ pedig magad belátása szerint teszed kedves Sógor; s inkább alkalmatlanságommal legyen az, mintsem hogy másoktól valami lekötő szívésséget kérjünk. — Huszár¹¹ is hátra van tudom a tavaszi szántással, de talán az eke még ki nem fagy a földből, vetései is elkéstek a rossz idő miatt. Borom sok lett, de mit ér ha ára éppen nincsen, majd alig látunk belőle egy-két forintot. A sójtöri jobbágyok ki fizetésén, ha azt úgy lehet intézni, mint várod, igen örülök, de azért is, mert kevesebb bajunk lesz utóbb velük, de azért is, mert én elgondolhatod, hogy igen sok pénzt haza nem viszek, azért szeretném, ha legalább annyi maradna, a mennyi a gazdasági szükségekre¹² s a háztartásra pro primo impetu¹³ kellene. Zarka ítélmester¹⁴ ki Zalában volt Szentgyörgyöt Széchenyiek részére exequálni,¹⁵ tegnap nálam volt, s azt beszélte, hogy kehidai jobbágyaink igen zúgolódnak [Hu]szár ellen. Huszár erről nekem semmit nem írt s nagyon resteltem, hogy ez már oly közbeszédnek tárgya, melly még idegenek fülébe is eljutott, járj kérlek végére, ha nem adott é okot Huszár valamely igazságtalanság, vagy helytelen szigorúság által ezen hírre s emlékeztess ötöt arra, mit én neki szóval is mondtam: hogy inkább eltűröm kicsinyes káromat, sem hogy szigorúsága miatt a szállongva nagyobbodó hír által meg gyaláztassam, s mond meg neki: hogy igen rossz számolást vezet irányomban, ha azt gondolja, hogy a jövedelemnek bármilyen áron szaporítását szeretem, s hogy nekem mindegy, akár mi csorbát szenvedjen jó nevem, csak a gazdaság jó folyjon. Elgondolhatod kedves Sógor, alig lepott meg valami életemben bosszantóbban, mint Zarkának ezen híre, mert már abból: hogy azt Zarka is tudja, azt kellett következtetnem, hogy az már gyalázatommal minden szájon forog. — Ha Antal eltudott gazdálkodni a nélkül, hogy ilyen hírre okot adott volna, el lehet gazdálkodni Huszárnak is — ha pedig ez a gazdálkodástól elválaszthatatlan, akkor inkább abban hagyom a gazdálkodást s életemben soha nem kezdek bele, mint hogy ilyeneknek én ki tegyem magamat. — Már azt is igen resteltem, ha kehidai cselédjeim mind meg változnak, mert évenként cselédet cserélni nem szeretek, s mindég azon kétség furdal, hogy azok változása nem egyedül a munka terhe miatt

⁷ A tagosítással egybekötött birtokrendezés peres eljárásának bírósági hitelesítése.

⁸ Kihasítás, kimetszés.

⁹ Valószínűleg S. Elek Zala megyei birtokos.

¹⁰ Lásd a 8. jegyzetet.

¹¹ Huszár János: a kehidai birtok kasznárja, akit Deák sógora a kulcsári teendők ideiglenes ellátásával is megbízott.

¹² Nehezen olvasható két szó. Olvasata lehet így is: gazdaságnak szükségére.

¹³ Első lendületre.

¹⁴ Zarka Károly személynöki ítélmester volt a büntetőtörvénykönyvi javaslatokat előkészítő választmány jegyzője a munkálatok kezdetén. A nádor nevezte ki e tisztségre. Deák viszont — a választás szabadsága és a tanácskozás nyilvánossága okából — különvéleményt jelentett be. Kisebbségben maradt.

¹⁵ Végrehajtani, elintézni. Szentgyörgy esetében Széchenyi részéről birtokrendező per folyt ekkor, ami csak 1849 után zárult le.

történnék, azonban erről addig míg haza megyek szólni nem tudok, s nem igen akarok a cselédek meg tartásába vagy el bocsátásába avatkozni, mert a körülményeket, sőt még a cselédeket magokat sem ismerem, — de a jobbágyokra nézve, noha jól tudom, hogy azok közül igen sokan csálnak és magokon ahol csak lehet az én kárommal is könnyítenek, noha tudom azt is: hogy hűséget és hálát tőlük várni balgatagság volna, a szigorúságot s ellenők a törvények szoros rendelete szerinti eljárást csak a legnagyobb szükség esetében engedem meg. — El ne felejtse Huszár: hogy a jobbágyok is a törvény rendeletéhez szorosan ragaszkodva nékem bosszúságot és hátramaradást könnyen okozhatnak, különösen a vető szántásban, majd ha úrbér szerint egy héten csak félnap szánt a kehidai jobbágy vetőre, többet pedig nem tartozik, meglátom mikor végzi el Huszár az őszi vetést, — eddig két nap is szántott egy héten [*de az*] idén mégis October utoljájáig nem tuda[*tr*] [*szánta*]ni, ami Kehidán már régen nem [*történt*], noha igaz az is, hogy ezt a rossz idő okozta [*in*]kább. Ezen vető szántási tekintet miatt [*nézett*] el Antal is holmi apróságokat a jobbágy[*ok*]nak, — az elnézendő apróságok közé az[*on*]ban a felettebb rosszul végzett munkát és sem akarom érteni. — Vizsgáld meg tehát kérlek e dolgot s ha a hírnek bármi alapja van, azt rögtön orvosold a Huszárnak kösd lelkére azt a mi szükséges, hogy nékem kellemetlenséget ne okozzon s levelem tartalmából mondj el néki annyit, ame[*nnyit*] szükségesnek látsz, sőt ha hibában találsz [*őt*] részben, mindent elmondhatsz. — Kehidai gazdaságomról Huszár néha ír egy levelet, de nem igen kimerítőleg, így például még azt sem tudom: kukoricám mennyi lett, krumplim ki van-e szedve, a mag rozs hogyan fizetett? s a többi, pedig ezek mind olyan dolgok, mik most fő tárgyai lehetnének levelének.

Szívemből örülök, hogy Gilice hegyi szőlőd olly bőven fizetett, örömöd kétszeres, mert az egészet magad teremtetted, — én is igen óhajtottam volna véletek szüretelni, de nékem a helyett a büntettekről s azok büntetéséről kellett okoskodnom, ami már magában is kellemetlen munka, de kivált mikor az ember haza vágy a magáéba, s kedveseinek körébe, akkor az ily munka még súlyosabban nyomasztó. — Azonban az Isten ennek is egyszer meg hozza a végét, — ha későn is (: februárius vége előtt alig reménylem:) de meg hozza mégis, s akkor együttlétünk örömei elfelejtetik vélem a már ki állott kellemetlen időt és munkát. —

Pepinek¹⁶ a pénzt a mit multkori levelemben írtam, által adtam, most azonban ismét írt, hogy Kurcznak¹⁷ még hatezer forintot kell fizetnie, Kurcz várni nem akar, kér tehát engem, hogy azon 5000 forintot, melyre nézve az insurrectionalis Cassában¹⁸ számára praenumeráltam¹⁹ szerezzem meg néki minél előbb; mennyivel tartozik Kurcznak, azt nem tudom, de azt tudom: Szeniczey Feri²⁰ megvette testvérenek paksi jószágát, s az első terminusra nagyobb sommát kell néki letenni, meg lehet tehát: hogy inkább Szeniczeynek van ezen pénzre szüksége, s azt éppen nem szeretem: hogy egyik gyermekének kedvéért Pepi a maga vagyonát is terhelj; ha most ezen 5000 forintot ismét felveszi,

¹⁶ Deák József.

¹⁷ Kiléte ismeretlen. A szövegből kitűnőleg a Deák-család egyik pénzkölcsönzője lehetett.

¹⁸ Nemesi felkelési pénztár.

¹⁹ Előjegyzést tettem.

²⁰ Szeniczey F.: Jozefa egyik lányának, Katalin-Máriának a férje, aki Gusztáv nevű testvére paksi jószágát vette meg.

már Zalában 10 000 Ft. adóssága lesz azon felül a mit az árenda átvételekor nékem fog fizetni, — úgy hallom pedig Pakson is vannak adósságai; — azonban mit teszünk, ha a pénz akár Kurcz számára, akár Szeniczeynek csakugyan szükséges, Pepi kész lesz azt nagy interesre²¹ felvenni, amit már azelőtt is csel[*e*]kedett, s akkor magának is gyermekeinek is még nagyobb kárt teend, szólj tehát ha jón[*ak*] gondolod: Koppányival²² (kit igen tisz[*telek*]), s mond meg néki, hogy ha a pénz kézen lesz, tu[dó]sitson engem, s írja meg: hogy az adósleve[*lér*] minő dátumról kell írni, én azonnal [gon]doskodni fogok: hogy Pepi albáját²³ felkül[*des*]sem, s a pénz eránt rendelkezhessem. — Ezen tárgyban azonban azt a mit írtam Klárin²⁴ kívül senkinek, még Emmának²⁵ se mond meg, könnyen egyenetlenséget okozna az anya és lánya között. Pepinek pedig é miatt szemrehányásokat ne tégy, mert tudod, hogy ő az ilyenekért hamar haragszik. Vincze fija ki nem várva a katonai tanulás éveit, anyjának akarátja, s előjáróinak tanácsa ellen ki tetette magát az ezredhez. Anyjának követelésekkel teljes durva levelet írt, — egy szóval előre látható: hogy ebből még haszontalanabb ember leend, mind bátyjai, s rövid idő múlva aligha haza nem jön anyjának nyakára. Szegény Pepi! gyermekeiben nem sok öröme van.

November 16.-án

Emmától ma kaptam levelet. Panaszolkodik: hogy építése nem halad, egy szobája sincs, ahol lakhatnék, s arra kér: hogy engedjem meg: hogy gyermekeit²⁶ egy kis időre, míg néhány szobája el készül Kehidára vihesse, maga addig otthon sürgetni fogja az építést, — ma írok neki, s ebben igen szívesen megegyezek, csak néki a rossz út, és távolság miatt alkalmatlan ne legyen, — úgy látszik Botkánéhoz²⁷ addig gyermekeit adni nem akarja, mert nem akar lekötelezettje lenni. Panaszolkodik arról is: hogy krumplicja szedetlen, s a rossz idő marhái b é szoritotta, fél hogy kitelelni nem tud, — azonban ez úgy hiszem valamennyiünk[k]el közös baj, ha csak ezután a jó idő, különösen a kora tavasz nem segít.

K[. . .]²⁸ Anna aliter²⁹ Cholera³⁰ csakugyan elhagyott, azért is, mert félt: hogy a pécsi püspöknek rendeletéből férjéhez fog vissza kísértetni, de talán azért is, mert mindenből kipusztított, szerencsére nem igen sok volt kezén. Igen helyesen tetted kedves Sógor: hogy Huszárt megerősített ideiglenes kulcsári hivatalában. Még otthon létemben említette Emma: P[. . .]vicsnek³¹ az ő dombói árendásának van egy rokona, koros

²¹ kamatra.

²² Koppányi Ferenc: zalai birtokos, a nemesi (felkelési) pénztár gondnoka.

²³ Kötelezvénynek szánt tiszta papíros, melyen már megvan az aláírás, de a szöveg nincs, hogy az „Alba” birtokosa azt írassa bele, ami neki tetszik.

²⁴ Deák ifjabb nővére, Oszterhuber József felesége.

²⁵ Deák idősebb nővérének, Jozefának legidősebb leánya, asszonynevén Nedeczky Lajosné, aki ekkor 29 éves. 1841-ben férje váratlan halála miatt elővegyült.

²⁶ Nedeczky Lajos feleségére öt félárva gyereket hagyott. Vö. Deák 1841. július 6-án Kehidáról kelt egyik levelét Wesselényi Miklóshoz (Deák Ferenc emlékezete. Levelek. 1822–1875. Bp. Kiadja Ráth Mór. 1890. 79).

²⁷ Botka Mihályné férje Deák jóbarátja volt.

²⁸ Nehezen olvasható szó. Olvasata valószínűleg: Kondróczy.

²⁹ Másik.

³⁰ Feltehetően deáki szójáték az ugyancsak kellemetlen emlékü 1831. évi kolerára utalva.

³¹ Nehezen olvasható szó. Olvasata valószínűleg: Pekovics.

özvegy asszony, kit igen ajánlanak ismerősei nőtlen ember házához gazda asszonynak, — a mint meg tudtam Cholerának távozását, meg kértem Emmát: hogy ezen asszonyt, ha jónak véli, fogadja meg számomra, ami megis történt. Ugyanis Hertelendy Károly³² feleségestől Dombó felé Pécsre utaztak, s ott azon asszonyt számomra meg fogadták, és magok szekeren, melyet vissza küldöttek Edericsig szállították, onnan Emma küldötte Kehidára. Fizetést Hertelendyné többet ígért néki mint én óhajtottam, tudniillik 125 Ft-ot, az előbbinek csak 120 Ft-ja volt, de Isten néki, ha jó lesz nem sajnálom tőle. — Baj bizony kedves Jóskám nőtlen embernek az eff[éle] gazda asszonyokkal vesződni, de azzal vigasztalom magamat: hogy rossz feleséggel és kivált rossz gyermekkel még több baj volna. —

Hertelendy Károly feleségestől, fiastul itt van, Almássy József³³ ellen a csödpörbe iktatják követelésüket, a summa tetemes, 13 ezer pengő ft., sajnálnám őket ha elvesztenék, azonban talán még kiderül. — Károly elbeszélte nekem Farkas Károlynak³⁴ házassági vagy is inkább nem házassági esetét, az eset valóban furcsa, úgy látszik a szerelem vagy egyik vagy másik részről nem igen forró lehetett, s ha ez így van, akkor jobb hogy semmi nem lett belőle, mintha utóbb bánták volna meg azt. Én e levelet Károly által fogom küldeni, s nem postán a mint először akartam, — mert ha bár egynehány nappal későbbben indul is, azt hiszem hamarabb, s minden esetre biztosabban jut kezéhez mint postán.

Politikai ujságot nem írhatok, mert mi sem tudunk semmit. Az ország gyűlését valószínűleg megtartják, májusban, és pedig valószínűleg ismét Posonyban. — Híre volt: hogy november elején, sőt talán még octoberben nagy Conferentiát tartanak Bécsben az országgyűlési tárgyak felett tanácskozendók és arra a Nádor és az ország bírása is fel fognak menni, — ez azonban úgy látszik elmúlt, ők ott fent úgy hiszem jobbnak látják éppen nem tanácskozni, s mint egykor az öreg Hertelendy György³⁵ magára szokta mondani éhgyomorral, az az készületlenül fognak a felveendő tárgyakhoz. Csakhogy az öreg Hertelendy készületlenül is jobban eltalálta a maga körében a teendőket. — Metternichet a szél ismét meglegyintette, jobban van ugyan, de még teljesen helyre nem állott, hetven esztendő³⁶ embernél azonban az ilyen ismételt szélütések vagy legalább szélütéshez hasonló bajok mindég veszélyesek, s ha ő most kilábbol is, minden órán lehet tartani halálától. — Azt mondják sokan: hogy Metternich is előregült s most már csak árnyéka egykori nagyságának melyet egyébként is inkább az eseményeknek, mint ön jelességének köszönhetett. Meglehet, hogy ez mind igaz, de halála mégis nagy veszteség lenne az ausztriai házra, mert neve nagy, s a név gyakran olyan, mint az ütközetben elől lobogó zászló, melly után indulnak azok, kik a csatát küzdik, s melly körül össze vonulnak az elszéledett erők: És egyéberánt Austria nem olly igen bővelkedik kitűnőségekben, hogy

³² Táblabíró. Deák követő társa a két előző országgyűlésen.

³³ Valószínű, hogy a zsadányi és törökszentmiklósi gróf A. II. Józsefről van szó. (Született: 1773-ban, halálának éve nem ismeretes.) Kezdetben Heves vármegye jegyzője, majd másod- és első alispánja, országgyűlési követ; 1822–24 között főispáni helytartó, Gömör megye főispánja, a hét-személyű tábla bírása.

³⁴ Zala megyei birtokos, a Deák-ellenes csoport egyik tagja.

³⁵ A Deák-testvérek egykori gyámja Antal nagykorúságáig; Deák nagyanyai nagybátyja. Zala megye egykori alispánja.

³⁶ Metternich Kelemen herceg (szül.: 1773, meghalt: 1859) 70. évéhez közeledett ekkor.

bármelyiket eszesebb férfiai közül nélkülözhetné. – Ki lenne a küldölgokra nézve utódja, még csak jósolni sem lehet, némelyek ezt hiszik: Ficquelmont³⁷ az egyik, ki jelenleg is viszi a külügyeket,³⁸ de mások azt jegyzik meg: hogy mivel ez sem vagyonszágra sem családja fényére nézve nem kitűnő, hihetőleg mást, különösen valamelyik jelesebb család tagját fogják a külügyekkel megbízni, s talán Herceg Eszterházyt.³⁹ – Eszterházy azonban teljesen még ki nem gyógyult azon bajából: hogy időnként, noha ritkábban, s néha egy pár napig eszén kívül van, és így ez sem valószínű. De bárki legyen is Metternich utódja, befolyását a kül és a beldolgokban örökleni nem fogja. Igaz hogy Metternich politikája kivált az utolsó 15 évben magyarázhatatlan, mert alatta Austria mindinkább elvesztette befolyását keleten és nyugaton. Keleten az orosz óriási léptekkel terjeszti hatalmát, nyugaton a Porosz hatalom mindinkább magához kapcsolja a németek érzelmeit, azonban lehet, hogy mind ezt Metternich csak azért nézte el, mert nyílt erővel fellépni Austria gyáva, vagy gyenge volt, a politica titkos mesterségéhez pedig sokkal több ész kell mint a mit az ausztriai kormány silány közepszerűségeinek halmából elől mutatni képes. Az oroszoknak, angoloknak, franciáknak, sőt magának a sokkal kisebb poroszoknak is mennyi kitűnő individualitása van, kik nagyobb czim és láрма nélkül fontos dolgokkal megbízva s azokat példátlan ügyességgel hajtják végre, Austriában pedig ily individualitások teljesen hiányzanak. Belgrádban Hauer⁴⁰ generális és Athanazkovic⁴¹ a consul voltak Austriának eddigi képviselői, ez mind a kettő úgy hallom a közepszerűségeken alól áll, s minden megtörténhetik, míg azok valamit csak távolról sejtene is. – Oláhországban talán éppen semmi megbízottja nem volt Austriának, kire építhetett volna, s így megtörtént a fejedelem változtatás itt is ott is,⁴² a nélkül, hogy azt Austria gyanította volna. – A szláv és illír mozgalmak, ámbár azokat némely magyar főurak is nagyobb fontosságuknak, sőt veszélyeseknek tartják, Bécsben sokkal kevesebb figyelmet ébresztenek, mint kellene s valóban azon gondolat támad az emberben: hogy a kormány fő emberei magok sem törődnek a követ[ez]hető veszéllyel. – És csakugyan, ha komolya[bb] és mélyebb tekintetet vetünk a dolgok á[tl]lásába, ezen nem törődés éppen nem olly megfoghatatlan, mint első tekintettel látszik. Az austriai Monarchia nem egy magában álló nemzet, hanem több aprobb nemzetek aggregatuma,⁴³ melyet a sors kénye, haragja vagy

³⁷ Ficquelmont Karl Ludwig (szül.: 1777, meghalt: 1857) 1793-ban lépett az osztrák hadsereg szolgálatába. 1815-ben osztrák követ Stockholmban; 1828–39 között Ausztria követe Szentpétervárott; 1840 óta az államkonferencián miniszter, a külügyminisztérium hadügyi osztályának főnöke, aki ebben a minőségében többször helyettesítette Metternichet az államkonferencia ülésein.

³⁸ Itt az eredeti szöveg. valószínűleg elírásból, így szól: „Ficquelmont, ki jelenleg is viszi egyik a külügyeket”.

³⁹ Esterházy Pál herceg (szül.: 1786, meghalt: 1866) Sopron megye örökös és valóságos főispánja, cs. kir. kamarás. 1810-ben drezdai követ, később rendkívüli nagykövet a londoni udvarnál, ahol 1830–38 között folytatta diplomáciai tevékenységét; 1842-ben mondott le követi állásáról; 1848-ban ő töltötte be a „király körüli miniszter” tisztét.

⁴⁰ Hauer Antal (szül.: 1779, halálának éve ismeretlen). 1821-től báró, később tábornok; 1843-tól dandárparancsnok Zimonyban.

⁴¹ A. Dimitrij (szül.: a Szerém megyei Karlovácon 1793, február 25-én, meghalt: Szarajevóban 1857-ben) 1817-től fejtett ki diplomáciai tevékenységet.

⁴² Utalás egyfelől Alexandru Ghica protektor 1842. október 7-én történt leváltására, másfelől Obrenovics Mihály szerb fejedelemtnek Karagyorgyevics Sándor által 1842. szeptember 13-án történt felváltására.

⁴³ Halmaza.

kedvezése egy csomóba öszve vetett, s mellynek egyes részeit csak egyedül az tartja öszve, hogy egy uralkodónak hatalma alatt állanak. Ezen nagy testnek együtt maradása az uralkodó háznak feküdnék leg inkább érdekében, mert ha az meg bomlik, az uralkodó ház megszűnik hatalmas fejedelmi ház lenni, ezeknek kellene tehát leginkább ügyelni arra: hogy eltávoztassanak mindent a mi az egészre veszélyt hozhat s a kezdetben kicsinek látszó bajt elfojtsák mielőtt nyakukra nőne. De éppen ezek között egy sincs, aki elég lelki erővel bírna bélátni, vagy ha bélátja meg tenni a mit az idők s körülmények parancsoló szava megkíván. A fejedelemtől nem szólok, ezt úgy is ismered hirből legalább, s azokból miket felőle hallottál,⁴⁴ Lajos főherceg⁴⁵ a lehetőségig határozatlan, a Nádor előregült,⁴⁶ s telles életében inkább mester volt a középutak keresésében, s midőn a dolgok zavarosak voltak, sohasem bírt elég erővel azokon keresztül vágni még kisebb tárgyakban is. Károly⁴⁷ és János⁴⁸ a köz dolgoktól elvonták magokat s nem is igen értenének hozzá. Rajnert⁴⁹ olasz ország foglalja el, Ferenc Károly⁵⁰ szintén gyengébb és a hatalom féltékenysége miatt csekélyebb befolyása sem hogy elhatározó lépést tanácsolni vagy keresztül vinni képes volna. Az uralkodó házon kívül azok kik a fő hatalmon állanak nagy részben csehek, vagy legalább is a csehekkel tartanak; a cseheknek pedig mi különös érdekük volna a Monarchia fentartásáért erőt, tehetséget s értéket áldozni? Hiszen ha egykor bármi körülmények között az ausztriai birodal[om] öszve dől, ha az éjszának óriási hatalma mely naponként inkább terjed és erősödik az austriai tartományokban is, elborítja, semmivé teszi ezen birodalmat, mi jövőre vár Csehországra? Attól, hogy orosz provinciává legyen, mint Lengyelország, nem igen tarthat, mert a távolság, és az iszonyu kiterjedés nem teszik lehetővé: hogy az orosz mind azt a mi közötté és Csehország között vagyon saját provinciái gyanánt kormányozza, s ha ezt tenné, lépése a legnagyobb impolitica volna, mert 18 millió oly népet, mely a művelődésnek magasabb, és pedig igen sokkal magasabb fokán áll, mint az orosz hatezer quadrát mérföldnyi oly országokat, melyek népessége tömött, oly nemzeteket, melyek vagy szabad, vagy legalább humánusabb institutiókhoz szoktak, Petersburgból, orosz módra kormányozni lehetetlen, s nyelv rokonság hatását csakhamar paralyzálná a politicalai, s vallási szolgálás, melyet az orosz hatalom alatt szenvedniök kellene, s ez a 18 millió és még a 8 millió lengyel s mind azo[n] orosz tartományok, melyek elégül[etlenek] oly erő volna együtt, melyet fegyveres támadáson kívül is alig ha hosszú ideig fékezni tudna az orosz hatalom. Ehhez járul pedig: hogy Europa féltékenyen nézné az orosznak ilyforma terjedését s mit eddig angol, francia és német csak szóval tettenek, fegyverrel cselekednék, mert ezt önbiztonságuk parancsolva megkívánna — hatalmas és erőszakos szomszédot egyik sem szeretne. — Előre látható tehát, hogy oly orosz háborúnak, mely az ausztriai birodalmat megrendítené, vagy éppen semmivé tenné, Európa közbe jöttével valószínűleg oly békesség vetne véget,

⁴⁴ Utalás V. Ferdinánd gyengeelméjűségére.

⁴⁵ Az elhunyt Ferenc császár legfiatalabb és legtehetségtelenebb testvére (szül.: 1784, meghalt: 1864).

⁴⁶ József nádor ekkor 66 éves, (szül.: 1776, meghalt: 1847).

⁴⁷ Károly (Lajos, János) főherceg (szül.: 1771, meghalt: 1847) a hadvezér, tescheni herceg.

⁴⁸ János (József, Fábán) főherceg, II. Lipót egyik fia (szül.: 1782, meghalt: 1859).

⁴⁹ Rainer József, János főherceg (szül.: 1783, meghalt: 1853), Ferenc császár egyik öccse.

⁵⁰ Ferenc Károly főherceg (szül.: 1802, meghalt: 1878), az elhunyt Ferenc császár második fia, a későbbi I. Ferenc József császár apja.

melly az ausztriai szláv tartományokból vagy egy országot vagy egy szövetséges hatalmat alkotna. — Nézzünk bár az ausztriai birodalomnak földabroszára, s ez a valószínűség igen szembe ötlő lesz. Egy felül Cseh- és Morvaország, a magyarországi tótok, Galiczia és Lodoméria együtt gyönyörű ország lenne, mellynek népessége 13 milliót aligha meg nem haladna, más felül Carinthia, Carniola,⁵¹ Dalmátia, a tenger mellék, a határ őrseg, Horváthország s Magyar országnak alsó részein egy csomóban lakó rácok és egyéb szlávok 4 milliót felül ütnének, az első meg haladná, vagy legalább megközelítené a porosz birodalom nagyságát, a másik Poroszországon kívül bármelyik német tartománnyal felérne s é kettő, ha külön ország volna is, egymással szövetségben állana, és ezen országban, ezen szövetségben ki volna a leghatalmasabb? a legnagyobb befolyású? — bizonyosan Csehország, mert népessége 4 milliót, sőt morvával és Siléziával együtt 6 milliót meghalad, ezen felül pedig vagyonsága, a népnek általános műveltsége, a kifejtett gyáripar, s nagyjainak jelessége olly kitűnők, hogy ezáltal Csehország a szláv népek között bizonyosan határozott, és tartós tulnyomóságot szerezne, — mond el tehát, nem volna e ezen állapot Csehországra nézve fényesebb és kecsgetetőbb a mostaninál? igaz, hogy az ausztriai birodalomban is a csehek bírnak a kormánynál legnagyobb befolyással, de ezt csak individualitások teszik, nem a nemzet, s ezt a befolyást azáltal kénytelenek magoknak megszerezni: hogy a status szolgálatába befűrik magokat, s ott egymást segítik, egymást előmozdítják, — de érzik ők is: hogy isszonyu a különbség a hatalom és a befolyás között, s hogy ezen utolsót gyakran olly módokkal szerzik meg, olly módokkal tartják fenn, melyek büszkeségökre nézve némileg talán lealázók, s ők is bizonyosan inkább szeretnének mint nemzet parancsolni. — Mi oka van tehát Csehországnak mindent [ál]dozni egy olly birodalom védelmére, mel[lyet] ők soha sem szerettek, mely tőlük egyk[or] a polgári szabadságot fegyvernek hatalmáv[al] elragadta, mellynek egyes részeihez a cseheknek nyelv és nemzetiség érdeke ne[m] csatolja, s mellynek némely népei erán[t] irigységgel, gyűlölésséggel viseltetnek? — bizonyosan csak nyernének egy szerencsétlen orosz háboru által, mert csak akkor lehetnének önálló hatalmas nemzet; miért dolgoznak tehát azon: hogy ezt a lehetőséget eltávolítsák? Azt mondja talán valaki: hogy Európa nem engedi Austriát elnyomni, mert ennek fentartását Európa érdeke egy országnak ellenében megkívánja? Lehet, hogy Európa fellép Austria védelmére, s meg is menti azt, ha könnyű szerrel teheti, — de harcra szállni egy nemzetnek napjainkban, hol minden status elvan adósodva, hol a szabad alkotmánnyal bíró népeknél a háború nem egészen, s nem egyedül a kormánytól függ, idegen földön elvesztegetni a nemzetnek vérét és vagyonát, nem olly könnyű s nem olly hamar történhető s az orosz háboru, egy pár szerencsétlen ütközet után reánk nézve aligha véget nem vetne az ausztriai birodalomnak. Körülhatárolja a birodalom nagyobb részét óriási hatalmával az orosz, katonái fegyverben gyakorlottak; itt a monarchiában igen sok simpáthiára talál, Austria szláv és rác katonaira nem igen számolhat, sőt még talán az oláhokra sem, a határszéleket sem táborok sem várak nem védik, a határőrségre az orosz inkább támaszkodhatik [mint A]usztria, azon vidékeken, mely[eket] elsőben érne bérohanása olly [. . .]⁵² almak, melyek nyelv és nemzetiség, sőt egy részben vallási rokonságánál [fogva] is hajlandósággal vannak az orosz éránt, s ha fel nem támadnának is ellenünk, de mellettünk bizonyosan nem küzdenének,

⁵¹ Carniola = Carniola = Krajna Nagy Károly-kori latinosított neve.

⁵² Rongált, másfél szó hiányzik.

ugy mint a spanyol küzdött hazájáért a franciák ellen,⁵³ s a titkos hajlandóság kémkedés, élelemszerzés, s más ezer apró szolgálatok által segíteni elő az orosz fegyver szerencsését, s könnyen megtörténhetnék: hogy mire Európa egyéb népei védelmünkre jönének, a birodalom nagy része orosz kezekben volna. — Ekkor már az orosz kikergetni nem volna könnyű dolog, s Európa vajon szükségesnek látná-e a régi birodalom helyreállítását, melyet rokonság, nemzetiség és kölcsönös szeretet kötelei ugysem kapcsoltak össze soha, melynek uralkodóháza soha nem bírt annyi morális erővel, lélekkel és energiával, mely reményt nyújthatna: hogy az éjszaki hatalom ellen Európának védőfala lehessen, mely azon hatalom első megro[ha]nására összeveroszkodott, s mely jövőd[re] is csak külső támasz által volna fentartható. Nem nyujtana-e sokkal több biztosságot Európának is oly szláv birodalma[knak] állítása, minőt említettem. — Ezek egy[ütt] és egy nemzetiség által összeveszve[olva] nagyobb szilárdságban állának fenn m[in]t az osztrák birodalom[om áll] s nem voln[...]⁵⁴ ok, amiért az[...]⁵⁵ mat óhajtan[...]⁵⁶ magok felett inkább [...]⁵⁷ ön magokét, s vol[na] igen sok amit az [...]⁵⁸ sz hatalomtól félhetnének[ek]; vagyonságukat, műveltségüket, de különösen nemzeti önállóságukat, — egy szóval most Csehország és a szláv népek orosz be rohanás által csak nyerhetnek, s nem igen veszhetnek, akkor pedig ha önálló országok volnának, csak veszhetnének egy orosz be rohanás által és pedig mindent veszhetnének, mert elveszhetnék független önállóságukat, nem nyernének pedig semmit, s ily nemzetek és országok bizonyosan több biztosságot nyujtanának Európának, mint most Austria. Igaz, hogy Magyarországnak magyar tartományai semmivé lennének önállóságukra s nemzetiségükre nézve, de hiszen ezekkel Európa mit gondolna? Sem számuk, sem politikai fontosságuk, sem műveltségük, sem kereskedésük nem olyan, hogy ezáltal más nemzetek sympathiáját bírnák, — s valamint most Európa nem igen törődik azzal, hogy az Európában lakó 6 millió oláh miképpen van szétszórva, s eldarabolva, úgy akkor az ezen számnál is kevesebb és már eddig is elszórt magyarok sorsának tekintete Európát éppen nem gátolná politikai számolásában, úgy bánnának velük, mint tört számokkal s oda vetnének bennünket, ahová mintegy adjustatio⁵⁹ gyanánt jobbnak látnák. Az osztrák birodalom nem[met] tartományai megállhatnának [...]⁶⁰ statusok a német birodalomban, [...]⁶¹ él apróbbak is vannak ott, s ta[lán oda veth]etnének mindket is kivált Dunán[tuliakat] Ausztriához. — Azonban ezek csak ábrándozások lehetnek. De arról megvagyok győződve: hogy azon cseheknek, kik a cseh nemzet fényes felvirágzását óhajtják, s kiknél ön nemzetiségük minden más tekintet felett áll, pedig ezek a leglelkesebbek, mert lelkes embereknek lehetetlen csüggedést nem ismerő buzgósággal nem ragaszkodni nemzetéhez, s nemzetiségéhez, a leglelkesebb cseheknek, mondom, nincsen érdekekben félni attól a mi nálunk nemzeti

⁵³ Utalás a spanyol felkelés francia fegyverekkel történő leverésére 1823-ban.

⁵⁴ A levél ezen a helyen rongált és lyukas. Két szó hiányzik. Feltehetően: „volna többé”.

⁵⁵ Itt is rongált és lyukas. Másfél szó hiányzik. Feltehetően: „orosz hatal”-mat.

⁵⁶ Rongált és lyukas. Egy szótag hiányzik. Feltehetően: „nák”.

⁵⁷ Rongált és lyukas. Másfél szó hiányzik. Feltehetően: „mint ön”-ön.

⁵⁸ Rongált és lyukas. A hiányzó szó feltehetően „orosz”, amiből csak az utolsó két betű olvasható.

⁵⁹ Igazítás.

⁶⁰ Rongált és lyukas. A hiányzó szavak valószínűen: „mint apró”.

⁶¹ Rongált és lyukas. A hiányzó szavak valószínűen: „hiszen ezek”-nél.

önállásunkra nézve halált hozó lehet, nincs mit ragaszkodniok a birodalom jelen állásához, s nem fogják megfeszíteni erejüket, hogy a szláv és illyr mozgalmakat, legyenek bár azok az orosz befolyás következtetése elnyomhassák vagy meggátolhassák, pedig a csehek állanak leg magasabb polcán a kormánynak, — hiszem hogy ők mint árulók egyenesen Austria ellen fellépni nem fognak, de nyugodtan várják el az események bé következtetését, mely nekik veszélyt hozó nem lehet, sőt fényesebb jövődőknek vetheti meg talpkövét. — Megvagyok arról is győződve: hogy a Monarchiát veszély, Magyar ország önállását s nemzetiségét halál fenyegeti, — nem az illyr és pánszláv mozgalmak azok mik veszélyesek, ezek csak kórjelek, előpostái öszve vonuló zivatarnak, s bizonyosságai annak: hogy a nemzet test szilárdul meg nem áll a veszélyben, mert semmi öszve nem tartja. — Ha van még eszköz ami a veszélyt egykor elháríthatja, csak egyetlen egy van, s ezen eszköz: a népet, melyet e nemzethez ezen nemzeti önálláshoz sem szeretet, sem nemzetiség, sem bizodalom, sem anyagi s erkölcsi jólét nem kötnek, a polgári jogok megosztásával kapcsolni e hazához, hogy oka legyen védelmezni ezen állapotot, melynek változtatával, ő is csak veszthetne, de semmit nem nyerhetne. — De ezen eszökhöz magasabb szellem s több energia kellene, mint kormányunkban van, több lelkierő, több önmegtágadás, több méltányosság s igazság érzete, mint e nemzetben van, s ha elenyészünk századok vétkeiért, századok mulasztásáért enyészünk el. — Azonban megbocsáss kedves Sógor, ha ábrándozásokkal rablom el idődet, s töltöm a papirost, de tudom: a levelezést úgy szereted, ha az hű képe az ember gondolatnak, s én neked a magamét úgy írom le, mint egymás után agyamban támadtak, s mint azokat szóval mondanám el, ha kandallód tüze[n]él magány és közdolgainkról beszélget[. . .]⁶² tenénk; pipáink bodor füstjei [. . .]⁶³ mondhatatlanul kedvesebb volna [. . .]⁶⁴ körötökben lenni és élni édesebb [. . .]⁶⁵ mellett⁶⁶ magamat a távolba gondolni.

Az üres hivatalok bé töltéséről még most sincsenek bizonyos hírek, pedig ezeken úgy hiszem több ember aggódik, mint a hon jövődjén. Különös nép vagyunk mi magyarok, olly könnyen kielégíthető s mégis olly nagy hiuságunk, haszontalan czimek, nem hasznos, sőt költséggel járó hivatalok elragadnak sok embert az igaz ösvényről, melyet magának kitűzött, s még azok sem értik a hiuság mesterségét, kiket a sors fénnel, értékkel megáldott; mert még a hiuság is lehet nemesebb, vagy legalább törekvő, ha céljai nemeseek, de ezt embereink kevésé ismerik.

A csődök naponként szaporodnak. Kisebb nagyobb urak ingatag lábon állanak, s olly sokan, és olly nevek vannak közel a bukáshoz, hogy elbámulnál, ha elsorolnám őket. — A gondatlan gazdálkodás, az óriási luxus, és hazánkban elnyomott kereskedése okai ezeknek, — a váltótörvények csak világosságra hozták de nem okozták [. . .]⁶⁷ régen készülő bajokat, mert váltótörvény mellett sem marasztalják el [. . .]⁶⁸ azért amivel nem

⁶² Rongált és lyukas. A hiányzó szótagok valószínűleg: „éseinket eltől”.

⁶³ Rongált és lyukas. Több szó hiányzik.

⁶⁴ Rongált és lyukas. A hiányzó szavak valószínűleg: „nekem most a ti családi”.

⁶⁵ Rongált és lyukas. Több szó hiányzik.

⁶⁶ Rongált és lyukas. A „mellett” szó előtt lehetséges: „életet, mint az íróasztal”.

⁶⁷ Olvashatatlan, elkopott szó.

⁶⁸ Olvashatatlan, elkopott szó.

adós, és mégis [...] ⁶⁹ sokan a váltótörvényeket átk[ozzák] ezek nem enged[ik] [...] ⁷⁰ februárius végéig minden esetre együtt ülünk, — pedig alig várom a szabadulhatást. Orosz Ferkó ⁷¹ szállásomat kérte Egerszegen, hazamenetelemig, s én azt néki szívesen átengedtem, a jövő törvényszéken szediáskodni fog. — Ma kaptam Szeniczey Feritől levelet, felesége szült, lánya lett, nevét nem írja, engem kért meg komának. ⁷²

Klárinak egészségéről utolsó leveledben nem írtál, de éppen azért mert nem írtál, hiszem, hogy megglehetős állapotban van. Ezerszer és ismét ezerszer csókold őt helyettem s mond meg néki, hogy sóvárgok láthatása után, — vigyázzon az istenért [ma]gára ezen nedves őszi időben a kap[or]nak zöldségnek eltevése, későbbben a disznóölések, mind megannyi alkalmak, melyekben magát megszokta hűteni, el ne felejtse forrón és szíveimből kérem, hogy az ő élete, s az ő egészsége a mi kincsünk is, melyet megőrizni kötelessége, nem magáért csak, de értünk [...] ⁷³ azon szeretetért, mely eránta [...] ⁷⁴ melyet ő is oly forron [...] ⁷⁵ mindenkor.

[...] ⁷⁶ több napok alatt írtam [...] ⁷⁷ az Almássy féle dologban több napokig késett itt, s néhány lapot bé töltöttem minden féle dolgokkal, mert amint levelem elején írtam, dolgaime néhány napra egy kissé gyérülni kezdettek; e napokban azonban ismét egész erővel hozzáfogunk a munkához.

Szegény Püspökynek ⁷⁸ halálát a hírlapokban olvastam, jóbarátunk volt, s bár élte utolsó éveiben sokat betegeskedett s így a halál 70 éves korára tekintve egészen váratlan nem volt, a hír mégis fájdalmasan lepett meg. Sok ember részesült fényes tiszteltetésekben, s érdemeit ezer trombita harsogtatja, ki pedig sokkal igen sokkal kevesebbet tett a Hazáért, mint szegény Püspöky. — Áldás hamvaira! Emlékezete mindég igen kedves marad előttünk, s jöhet idő melyben olly emberekre, mint ő volt ismét olly [...] ⁷⁹ nagy, sőt talán még nagyobb szükség lesz, mint egykor volt. — Inkey János ⁸⁰ halálát Sándor fia írta meg — úgy hallom v[é]gren]delet nélkül halt meg, amit anny[ival] inkább csodálok, mert halála nem [készület]len történt, hanem hosszas beteges[kedésének] volt következménye, és azt ő maga is de [család]ja is előre láthatták, pedig elég oka [...] ⁸¹ volna dolgai felől rendelkezni, mert gyermeke, szerzeménye és adóssága sok marad[...], ⁸² Sándor nem

⁶⁹ Rongált és lyukas. Egy vagy két szó hiányzik.

⁷⁰ Rongált és lyukas. Őt sor hiányzik, csak néhány olvashatatlan betűfoszlány látszik.

⁷¹ Orosz Ferenc Zala megyei birtokos.

⁷² Keresztapának.

⁷³ Egy szó kikopott. Olvasata valószínűleg: „is”.

⁷⁴ Kikopások és átragadások okából olvashatatlan szavak.

⁷⁵ Valószínű, hogy e helyen az egymásra illeszkedő két lap összeragadt. Emiatt egyes szavak kitépődtek a levélből. A kitépődött levélrészletet később elmozdítva ragasztották vissza. Ezért az elmosódott szófoszlányok nem kerültek eredeti helyükre.

⁷⁶ Olvashatatlan, kikopott szavak. Feltételezhetően: „Kedves Sógor a levelet”.

⁷⁷ Itt is olvashatatlan, kikopott szavak. Feltételezhetően: „és mivel Hertelendy”.

⁷⁸ Püspöky János egykori császári-királyi főstrázsamester, majd nyugalmazott őrnagy. (Született: 1772-ben, meghalt 1842. október 25-én a Zemplén megyei Parancson.) A francia háborúk résztvevője, akinek katonai érdemeiről és vitézségéről a Pesti Hírlap 1842. november 13-i száma is megemlékezett halálhírének közlése alkalmával.

⁷⁹ Rongált és lyukas. Egy szó hiányzik. Feltételezhetően: „igen”

⁸⁰ A tekintélyes birtokos család egyik tagja Zalában.

⁸¹ Rongált és lyukas. Egy szó hiányzik. Lehetséges: „volt” vagy „lett”.

⁸² Kopás és kitépődés miatt olvashatatlan betűk. Lehetséges: „ott”.

tudom mit mond hozzá: hogy szerzeményekben a leányok [...] ⁸³ osztoznak, s a divisor ⁸⁴ 7 lesz, nem 5 mint gondolta, a dividenda ⁸⁵ pedig nem szaporodott. — Azonban így is elég maradt néki, ha okosabban él ezentul, mint eddig élt, ha pedig könnyelmű marad, apjának minden értékét könnyen semmivé tenné. — Skublics Károlynak ⁸⁶ a gazdasági egyesület ezüst érdempénzt küldött a gyümölcsfa tenyésztés körüli fáradozásáért a vármegye útján fog az néki által küldetni. Hiszem öröme lesz, hogy elismerésre talált szorgalma.

Isten veled kedves Sógorom! Klárit ismét és ismét ezerszer csókolom. — Koppányi[nak] mond meg: hogy dolgát sürgetem, de ... ⁸⁷

3. Pillantás a Deákot illető politikai előzményekre

Azon a napon — 1842. november 10-én —, amikor Deák pesti lakhelyén ¹ hozzákezdett fentebb közölt s felettebb tanulságos levelének megírásához, Széchenyi többek között, bejegyezte naplójába: „felkészültem a szakításra Deákkal”. ² A háborgó lelkű és keserű kedélyű Széchenyinek ez a dacos hangú bejegyzése közvetlen összefüggésben volt azzal az általa kezdeményezett, s immár közel két év óta tartó politikai küzdelemmel, amelynek célja Deák és a mögötte tömörülő ellenzék megnyerése volt Kossuth politikai irányvonala ellen. Széchenyi és Deák, e két — osztályhelyzetüket, társadalmi és politikai környezetüket, pozíciójukat, személyiségük karakterét és nem utolsósorban politikai gondolatvilágukat és céljukat tekintve annyira különböző — reformer nézetkülönbségei a Pesti Hírlap politikai szerepének, a hírlap „modor”-ának eltérő megítélésében is kiütköztek. ³ A kossuthi politika minden rezdülését egyre növekvő ellenszennvel figyelő, és

⁸³ Lyukas. Egy szó hiányzik.

⁸⁴ Osztó.

⁸⁵ Felosztandó.

⁸⁶ Zalában birtokos.

⁸⁷ A levél vége hiányzik.

¹ Urak utcája 450: Horváth László háza. (Ma: Petőfi Sándor u. 6 és 8/a. Spira György szíves közlése.)

² „Ich spreche mich mit Louis Forgacs, Barkotzy und G[eorge] Andrassy recht aus; dass ich selbst mit dem Deak zu brechen bereit” (tudniillik: bin). Majd: „Arbeite immer an Akademie”. Lásd: Viszota Gyula (kiadó): Gróf Széchenyi István naplói (a továbbiakban: Napló) V. K. 1836–1843, Bp. 1937. 645.

³ Az egész problematikára máig is alapvető anyagot közöl *Viszota Gy.*: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal (a továbbiakban: Írói és hírlapi vita) I. R. 1841–1843. Bp. 1927. Hozzá: Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808–1860. c. két kötetes műben az I. k. 371, 275–276, 378, 382. lapok vonatkozó részei. Összeállította: Bártfai Szabó László. Bp. 1943. Deák részletesen kifejtett nézeteit tartalmazó nevezetes válaszlevelét Széchenyihez a *Pesti Hírlap* politikai szerepéről közli: *Viszota Gy.*: A Kelet Népe történetéhez címmel (Budapesti Szemle, 1903. 178–187). Ennek a szakirodalomban szinte elfelejtett levelének egyes összefüggéseiből kiragadott részleteire utal Ferenczi Zoltán, Deák máig is legjobb biográfusa, Deák élete című (Bp. 1904) két kötetes munkája I. kötetének 319–322. lapjain. Legújabbban: *Szabad György*: Deák Ferenc és a reformkori Széchenyi–Kossuth-vita. (Tanulmányok Deák Ferencről. Zalai Gyűjtemény. 5. Zalaegerszeg, 1976. 249.) Ebben azonban az 1841. március 20-án kelt Deák levél helyett egy, a kérdést más vonatkozásban és időpontban (október 12-én és Wesselényihez írott) újraemlített, másik Deák-levél részleteire hivatkozik a szerző. Nyilván a még 1890-ben kiadott Deák Ferenc emlékezete — Levelek 1822–1875. című Ráth Mór-féle kiadás nyomán. (Bevezetőt írta: Dr. Váczy János. Lásd a 81–85. lapokat.)

Kossuth személyében a veszélyes riválist megsejtő Széchenyi a hírlap néhány hetes közvéleményt hódító híreről is értesülve⁴ megérezte a hírlapban az új idők új szellemének az ő egész politikájára leselkedő veszélyeit. „Vért izzadva”, miként ő maga kifejezte, megírta a „Kelet Népet”, amely 1841. június 23-án megjelenve, szenvedélyes támadás volt a „Pesti Hírlapnak minden sajátot támadó modorja” ellen.⁵ Széchenyinek ez a lépése megnehezítette Deáknak az eléggé heterogén ellenzéki erőket állhatatosan összetartani igyekvő politikai stratégiáját. Ő, aki nem akarta rendi intézményeket jelképező „százados tölgnyt éles nyelvünk egy vágásával ledönteni”, mert az „elszánt ellenkezést szülhet az óhajtott cél helyett”,⁶ az adott helyzetben *elvileg egyértelmű, ám taktikailag megosztott irányú* lépések megtételére kényszerült. Egyfelől *elvileg* kiállt Kossuth Pesti Hírlap-ja mellett, annál is inkább, mert miként még március 20-i levelében Széchenyinek írta: a hírlap „iránya szent és még eddig tévesztve nincsen”.⁷ A „Kelet Népe” közzétételét pedig Deák súlyosan elhibázott politikai lépésnek tartotta.⁸ Ezért nem véletlen, hogy Széchenyi a Kelet Népére válaszként megjelentetett Pesti Hírlap harcias hangú vezércikkében olvashatta Deáknak a hírlap védelmében kifejtett véleményét, s ebben felfedezhette ugyanazon érveket, szinte azonos fogalmazásban, melyeket Deák még márciusban a hozzá intézett levélben oly kivételes tapintattal és politikai bölcsességgel kifejtett.⁹ Másfelől viszont – ami Deák taktikáját illette ekkor –, nemcsak kerülni igyekezett a politikai nyilvánosság előtt Széchenyi lépésének határozott bírálatát, amit pedig a politikai színpalak mögött, magánúton megtett, hanem – ha elvileg más alapállásból is, mint Széchenyire –, de formailag szinte azonos hangnemben csillapítólag igyekezett hatni Kossuthra is. November 28-án ugyanis, midőn a büntetőtörvénykönyvi választmány tagjaként Pesten megjelent, a nyilvános üdvözlésekre adott válaszában már fontosnak tartotta most is finom tapintattal, az ünneplők előtt kijelenteni: „Eljött igenis átalakulásunk legfontosabb időszaka, melyben nem csupán lelkesedésre, de még sokkal inkább hideg, komoly megfontolásra s fáradhatatlan munkásságra van szükség . . . s e komoly megfontolás egyik legszükségesebb szövetsége a türelem egymás személye, egymás vélekedése iránt, mely ismét csak úgy létezhet, ha kerüljük a gyanúsítgatás ocsmány vétkét, melyet valaki a haza ellen elkövethet. Kerülje azt egy rész úgy, mint a másik: legyünk gyanú nélkül, lakjanak

⁴ Erről, többek között: *Vízota Gy.*: A Kelet Népe történetéhez 178–182. Benne Eötvös Józsefnek a Pesti Hírlap pozitív fogadtatásáról tudósító Széchenyihez írott levele.

⁵ Széchenyi levele Deákhhoz 1841. június 29-éről. Közli: Bártfai Szabó László i. m. 382. l. A Kelet Népe 1841 novemberében második kiadásban is megjelent.

⁶ Saját szavai egy Vörösmartyhoz még 1832. február 24-én írott levelében. (Közli: *Pukánszky Béla*: Deák Ferenc kiadatlan levelei. Irodalomtörténeti közlemények. Bp. 1936. 315–316.)

⁷ Széchenyi 1841. február 7-i levelében kérte ki Deák véleményét a Pesti Hírlap-ról. A levelet Pulszky vitte el Deáknak Kehidára. Erre válaszolt Deák március 20-i keltezésű nevezetes levelében. A Vizotától már közölt levél eredetije – Széchenyinek a margóra és a sorok közé húzott különféle jelzéseivel, ill. aláhúásaival, kérdőjeleivel – jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában található a Deák-levelek között. Jelzete: K–203/88 sz.

⁸ „... Csak annyit mondok, hogy sokért, igen sokért nem adnám, ha a Kelet Népe meg nem jelent volna” – írta október 12-én Wesselényinek. (Levelek, Váczy J. előszavával, i. m. 82. l.) Ugyanebben a levélben írja Deák: „Széchenyi akaratlanul apologiát írt az ellenünk használt terrorizmusra.”

⁹ Erről: *Ferenczi Z.*: Deák élete I. k. 323 és köv.

szeretet, bizalom és türelem szíveinkben.”¹⁰ Általános fogalmazású, de félreérthetetlen célzatú intelem mindkét „személy” felé.

Deáknak ez az elvi alapjait illetően szilárd, de a politikai hadművészet eszközeit – ezúttal egy nyilvános beszédet – a mindenkori helyzethez alkalmazó s így taktikailag összetett értelmű megnyilatkozása, szükségszerűen következett a márciusi levélben leírt meggyőződéséből. Mert Deák már akkor is a pártoskodás áldatlan szellemétől szított és a személyeskedés motívumaitól sem mentes Széchenyi–Kossuth-vitától a politikailag legfontosabbat: az ellenzéki erők egységének könnyen bekövetkező megosztását féltette. Ezt megakadályozni törekedve intette türelemre Széchenyit az új hírlap „modor”-ával szemben; ezért figyelmeztette őt arra, hogy ha harcot indít Kossuth ellen, akkor „a harcnak első kezdetén Széchenyi Kossuthot sansculotti szellemmel, Kossuth Széchenyit álszabadelműséggel vádolná. – Ekkor a küzdés nem elvekért s nem okokkal, hanem csak nevekért és jelszavakkal folya. Párt alakulna mindenik mellett, mert Ön – írta Széchenyinek – sokat tett, Kossuth sokat szenvedett a közügyért. Önnek hálával tartozik a nemzet. Kossuthot a szenvedés emléke lengi körül, s ez neki lelkesült részvétet biztosít. Késérő volna e két párt küzdése, mert nincs dühösebb harc, mint amelyet jelszavakkal küzdenek, ott az okok elnémulnak a jelszó előtt – a személyesség a jelszónak alá van rendelve, sőt magát a tárgyat is felejtik a jelszó mellett.”¹¹ Ezek a sorok az „érdekegyesítés” alapelveinek minden személyeskedő motívumtól mentes, higgadt hangú okfejtéséről tanúskodnak. Egyúttal udvarias, de egyértelmű figyelmeztető szavak is Széchenyi felé, hogy készüljön támadásra¹² elkerülhetetlenül a pártszakadás veszélyét idézi elő az ellenzék táborán belül. Nem mintha Deák mindenben egyetértett volna Kossuthnak a Pesti Hírlapban tükröződő politikai taktikájával, a politikai tennivalók dolgával és mikéntjével. Elvi egyetértése mellett eltérő nézetei is voltak, különösen ami a megvalósítandó reformok gyakorlati módját illette.¹³ Deák ugyanis úgy politizál, hogy a megvalósítandó reformokat mindig a megvalósíthatóság éppen adott gyakorlati feltételeivel vetette és egyeztette össze. A hazai, eddig túlságosan is avitt publicisztika tartalmi és formai jegyeit szinte egy csapásra megváltoztató, új kossuthi publicisztika – amelynek könnyed és közérthető társalgási nyelvezete, gyűjtő hangvétele, a dolgok lényegét élcelé és szikrázó elmeállással felvillantó „modor”-a volt, – őt, Széchenyivel ellentétben, nemigen izgatta. Azért nem, mert Deák a publicisztikát *nem önálló politikai fórumnak, hanem egy*

¹⁰ Idézi *Ferenczi Z.*: Deák élete I. k. 325–327.

¹¹ Részlet Deák 1841. március 20-i leveléből.

¹² Széchenyi ugyanis már február 1-i Deákhöz írt levelében célzott arra, hogy „illy mindent felzavaró terrorismusi irányok ellen” fog szegülni, melyek már a kezdet kezdetén is „telvék sansculotti szellemmel.” A levelet idézi: *Bártfai Szabó László*: i. m. 372.

¹³ Amikor Deák egyértelműen kijelenti, hogy a Pesti Hírlap „iránya szent és az még eddig tévesztve nincs”, egyúttal kitér több gyakorlati kérdésre, amelyet a hírlap még nem tárgyal. Ezek: az ősiség eltörlésének lehetősége és módja, hogy annak „megszüntével miképpen alakuljanak a sokféle jogviszonyaink? s miképpen módosíttassanak számos törvényeink, melyekben az ősiség kártékonyan le van téve? Szeretném ha kifejténék: lehet-e az esküdtszékeket honunkban is megállapítani? s minő alakban? és mily kiterjedésben? Szeretném, ha részletesen írnának a nemzeti kölcsönnek hasznairól és káiról, különösen pedig arról, ha vajon nálunk, hol annyi a tennivaló s oly kevés a vállalkozási szellem; tanácsos volna-e nemzeti hitelünket használni s a nagy nemzeti gazdaságot kölcsönvett pénzzel tespedésből kiemelni?” Csupa gyakorlati kérdés! De – teszi hozzá – „ezekhez idő kell és sok egyesült erő, a Pesti Hírlap pedig csak néhány hét óta van még folyamatban”.

szükséges harci eszköznek tekintette csupán, a rendi intézmények általa kívánatos üteműnek tartott reformjához. Deák ugyanis az új publicisztikát is be akarta építeni a rendi törvényhozás mechanizmusának régi építményébe, hogy – az új évtized kezdetén – most már ezzel az újabb harci eszközzel is liberalizálja a törvényhozás eddigi menetét. Kossuth Pesti Hírlap-jának ez a sajátos értelmezése és gyakorlati jelentősége Deák szemében és politikájában. Hiszen, mint írja többször idézett és saját politikai nézetére fényt vetítő márciusi levelében, a hírlapok általában is „csak véleményeket mondanak ki, mit határozat nem követ, az elámult hideg észnek van ideje levonni a leplet, miben a tárgy talán burkolva volt, s az igazságot vizsgálni . . . A hírlapok izgatása csak felszólítás, mely által a Hazának egész intelligenciája meghivatik, hogy a nap kérdéseit fejtegesse, és az igazságot nyomozza.” Ellenben „gyűléseken az izgatás többet árthat, és könnyebben, mint a hírlapokban, mert ott a szónok elragadó hatalma elnémítja a hideg észnek komoly tanácsát, a szót azonnal törvényes erejű határozat követi . . . mi ha helytelenül van téve, zavart és kárt okozhat, visszalépni pedig mindenkor nehéz.” Viszont – fejtegeti tovább –, „mit a hírlapok már előbb megvitattak, az újságnak rejtélyes ingere által senkit el nem ragad, nem idegen a közönség előtt, nem készületlenek az ellenvéleményűek, egyszóval mielőtt a közönség a tárgy felett határoz, a hírlapi vitatások következtében is többet, komolyabban gondolkodott arról, és így határozata biztosabb alapon nyugszik s nem oly mulékony, mint az, mit valamely új tárgyban, az újságnak ingere s a szónoklat elragadó hatalma hozott létre, de az ingernek és lelkesedésnek múltával elenyészik, s ezen ingatagság által tévedésbe jön kormány és nemzet a közvéleménynek valóságos állása felett.”

Ezek a márciusi levélben kifejtett gondolatok már a Széchenyi–Kossuth közti hírlapi párviadal születése pillanatában sem egészen egybevágóak – legalábbis a Pesti Hírlap Deák által értelmezett politikai szerepkörét illetően – Kossuthnak azzal a tudatos törekvésével, mely a hírlap által nemcsak új, de önálló fórumot is kívánt magának teremteni a hazai politika küzdőterén. Deák szemében és politikájában az a döntő mozzanat, ami a „hírlapi vitatások következtében” és kellő idő után tisztázva később majd a „köztanácskozás” elé kerül, ahol „a szót azonnal törvényes erejű határozat követi”, vagyis: *ahol a politikai döntéseket hozzák.* Ez a felszínen csak árnyalatnyinak tűnő, mélyebbre tekintve azonban a politikai hadművészet egyik fegyverének a kossuthiéhoz képest másminő, deáki értelmezése és e fegyver harcba vetésének ugyancsak eltérő módja természetesen nem akadályozta Deákot abban, hogy ellenálljon Széchenyi őt megnyerni és Kossuth ellen felhasználni szándékozó törekvéseinek. De a vita későbbi elmérgesedése mindenképpen nehezítette Deáknak a kormány beavatkozását távol tartani igyekvő, a politikát a törvényhozás rendes menetébe terelő és ezáltal azt törvényes biztosítékokkal ellátni, megóvni és körülbástyázni akaró vonalvezetését. Ha jogosnak tekintette is Kossuth visszavágását – kiállt érte –, mégsem lelkesedett a kossuthi replikáért. Hiszen komor jövődölése a kölcsönös, vádaskodásoktól is terhelt politikai viszálykodásról, mely az ellenzék sorainak széttzilálásával és a kormánypolitika abszolutisztikus vonalának újbóli felerősödése veszélyeivel is fenyegetett, igen hamar bekövetkezett. Ez a számára kedvezőtlen politikai atmoszféra lehet a magyarázata a november 28-án, már a nyilvánosság előtt elhangzott beszéde azon szavainak, amelyekkel „megfontolásra” és „egmás személye, egymás vélekedése iránt”-i „türelem”-re szólított fel. Széchenyi a maga módján értelmezve – és félreértve – Deáknak az egymás iránti türelemre intő

szavait, továbbra sem mondott le eredeti szándékáról.¹⁴ S bár a két politikus ezekben a napokban és később is találkozott és tárgyalt, leveleket váltott egymással, Széchenyinek újból és újból meg kellett győződnie Deák elvi szilárdságáról.¹⁵ Széchenyi hiábavaló törekvéseinek maga által is bevallott kudarca – 1842 november elején – hajtotta őt arra a végső, ha nem is a legvégső, elszánásra, hogy felkészüljön a „szakításra Deákkal” is. Egyikük sem sejtette még ezekben a napokban, hogy az egész hazai politika egyre nyugtalanítóbb jeleiről árulkodó viadal szereplőiként annak csak egy közbeeső állomásához érkeztek, mely után a tovább hevített küzdelem áramai már villámokat szórhatnak a politika egén tornyosuló fellegekből. Széchenyi október 24-e óta lázasan dolgozott a nemzetiiségi kérdést illető akadémiai beszéde elkészítésén.¹⁶ November 10-én, amikor Hertelendy Károlyt, Deák eddigi követársát fogadta,¹⁷ és a Deákkal való szakítás mellett döntött, még nem fejezte be munkáját. Deák, aki – szokás szerint aznap is – hajnali 5 órától 8 óráig tartó hosszú sétájából tért haza, időt szakított, hogy terjedelmes levelet írjon sógorának, Oszterhuber Józsefnek.¹⁸

Deák az otthoni viszonyokról érdeklődő levélrészletében szinte minden apró-cseprő, a gazdálkodás dolgaival összefüggő problémára kitér. Tudakol a rossz időjárással kapcsolatos vetési munkálatok elhúzódása, a borértékesítés piaci viszonyai felől; aggódik a „széna szükség”-en Söjtörön; véleményt mond sógorának az éppen lezárulóban levő birtokrendezés ügyében követendő eljárásról; bosszankodik és szégyenkezik cselédjeinek állandó fluktuációja miatt s kivált azért, mert megtudta, hogy Huszár nevű kehidai kasznárja keményen bánik jobbágyaival. „Elgondolhatod kedves Sógor” – írja erről – „alig lepett meg valami életemben bosszantóbban, mint Zarkának”¹⁹ ezen híre, mert már abból: hogy

¹⁴ Ferenczi: Deák élete. I. k. 325–327. l.

¹⁵ Az egész problematikáról Viszota többször idézett, alapvető műve (Írói és hírlapi vita) adja mindmáig a legteljesebb áttekintést. Fentiekkel kapcsolatban főleg a Bevezető LXII–CXXVI. lapjain írottak. Lásd hozzá Széchenyi naplójegyzéseit: V. k. 635–645. l. „Ich hoffe nichts. Nicht einmal Deak” – jegyzi fel lemondóan 1842. november 6-án (V. k. 644).

¹⁶ Viszota: Írói és hírlapi vita. CXIX. Lásd még ugyancsak tőle: Széchenyi István politikája 1842–45-ben (Budapesti Szemle, Bp. 1904. 361–387). Ebben csak futólag emlékezik meg az akadémiai beszéd előzményeiről a 363. lapon. Főcélja a további események megvilágítása, fontos és érdekes Széchenyi–Deák-levelek publikálásával. Arról, hogy a „pánszlávizmus” körüli nézetkülönbségek – egyfelől Széchenyi, másfelől Kossuth–Deák és Wesselényi között 1842 júniusától újból felerősítik az átmenetileg csendesülő viták hangjait, Ferenczi is megemlékezik Deák-biográfiájában (i. m. 327. és a köv. lapokon). Széchenyi ezzel kapcsolatos nézetéről még 1841 februárjában lásd: *Bártfai Szabó László*: i. m. I. k. 374–375; Átfogóbban: *Viszota*: Írói és hírlapi vita. CXVIII–CXXVI. Lásd még: Deák két levele és a szláv kérdés 1842–43-ban. (Közli: Ferenczi Z.: Budapesti Szemle, 1900. 30–46). Ugyanerről: Kossuth Lajos kiadatlan levelei báró Wesselényi Miklóshoz. (Közli: *Ferenczi Z.*: Történelmi Tár, 1902. 161–193). Ebben főként Kossuthnak egy 1842. szeptember 12-éről keltezett Wesselényihez írott levele érdekes a 178–180. lapokon. Wesselényi nézetéről ekkor lásd: Báró Wesselényi Miklós levelei Kossuth Lajoshoz. (Közli: Ferenczi Z.: Történelmi Tár, 1903. Ezek közül különösen két levél: a Freywaldauból 1842. június 11-éről és 26-áról keltezett érdemel figyelmet.) A nemzetiiségi kérdés problematikájának máig is sok tanulságot tartalmazó, átfogó feldolgozására lásd: *Kosáry Domokos*: A Pesti Hírlap nacionalizmusa c. tanulmányát. (Századok, 1943. 371–414).

¹⁷ Széchenyi november 10-i naplójegyzése erről így: „[Hertelendy von Zala bei mir . . . Er ist nicht für Deák . . .]” Napló. V. k. 645.

¹⁸ Vö.: az I. rész I. lábjegyzetében írottakkal.

¹⁹ Zarka János: személynöki ítélőmester, akit József nádor a büntetőtörvénykönyvi választmány jegyzői tisztének ellátásával bízott meg s így az Deákkal állandó kapcsolatban volt.

azt Zarka is tudja, azt kellett következtetnem, hogy az már gyalázatommal minden szájon forog. — Ha Antal eltudott gazdálkodni a nélkül, hogy ilyen hirre okot adott volna, el lehet gazdálkodni Huszárnak is — ha pedig ez a gazdálkodástól elválaszthatatlan, akkor inkább abban hagyom a gazdálkodást s életemben soha nem kezdek bele, minthogy ilyeneknek én ki tegyem magamat.” Jellemző sorok Deák morális felfogásáról. Egyébként a gazdálkodás hétköznapijainak aprólékos tudakolása, a sűrűn adódó bosszúságok elkerülésére, a nehézségek megoldására irányuló teendők hosszú soráról tanúskodó deáki kérelmek, javaslatok tömkelege — részleteiben olvasva és szemlélve őket —, csak gazdálkodási jellegű, némileg fárasztó és unalmas soroknak hatnak. Valójában, ha az egyes részletekből összeálló kép egészének vonalait is felfedezzük bennük, egészen másként festenek. Megelevenítik annak a feudális gazdálkodás nyúge alatt s még a rendi világ kötöttségei közepette élni kényszerülő, az „okszerűbb” gazdálkodást birtokain éppen meghonosító nemesi birtokos személyét, aki — midőn még jobbágyokat s főleg cselédeket tartó földesúr — mégis annyira elszakadt a gazdálkodás földhöz tapadt régi szemléletétől és gyakorlatától, hogy inkább olyan politikus már, aki a liberális eszmék élharcosai között irányító szerepkörben vívja a politika egyik nagy csatáját az abszolutista büntető hatalom eddigi eljárása ellen. Az alkonyba forduló ősi múlt és a felderengő, frissítő jövő: az élet korszakos fordulatának ezek az ellentétes jegyei találkoznak össze, sajátosan egyénített formákban, a birtokos középnemesség soraiból a kor nagyjai közé emelkedő Deák személyében.

„Politikai ujságot nem irhatok”: jegyzi meg Deák levelének 16-áról keltezett második részében. Azután kényelmesen, lépésről-lépésre mégis közelít a politikai természetű kérdésekhez. Mintha csak önmagával társalogna, vet fel kérdéseket s adagolja rájuk válaszait. Az innen is, onnan is érintgetett problémák halmazából azután felépül a gondolat erejével már kezdettől megcélzott és körültekintő figyelemmel felépített politikai problematika egész építménye, a deáki koncepcióval együtt.

Deák is, mint a korszak jelentékeny politikai egyéniségei, a hazai politika premisszáját a mindenkori európai hatalmi helyzet tükrében, a külső körülményekkel szoros összefüggésben szemléli. A magyarországi politikának az európai hatalmi konstellációtól oly nagy mértékben meghatározott objektív feltételeiről és lehetséges perspektívájáról mondta ekkor Kossuth e jellemző szavakat: „Mik vagyunk mi magyarok? középre vetve két roppant nemzetiség közé, melynek mindkettejétől tömérdek elem zavarja sajátságunkat... Mi hát kikerülhetetlen hivatásunk ez állásponton? Kiállani az első rohanást, midőn egykoron e két nagy elem összeütközik.” A hogyanra így válaszol: szövetségben azzal, amely mellett a magyar önállás megfér, melyhez közös műveltség, a király trón-érdeke fűz, a másik ellen, mely elnyeléssel fenyegeti önállásunkat és nemzetiségünket s melynek „hagyománya járom és szolgaság”.²⁰ Az objektív helyzetet és e helyzettől meghatározott szubjektív politikai szándék irányát ezek a szavak eléggé egyértelműen jelölik meg. Azt a körülményt mindenképpen, hogy a még viszonylag csendes felszín mögött oly politikai zivatar van készülóban, melynek morájlásai kelet felől közeledve fokozódó nyugtalansággal töltik el a hazai politikai közvéleményt. Ez a nyugtalansággal telített politikai hangulat közvetlenül az 1830. évi lengyel felkelés tragikus következményeinek emlékéből táplálkozik, és az új évtized fordulóján — a magyarországi „pán-

²⁰ Pesti Hírlap, 1841. 30. Idézi: *Kosáry D.*: i. m. 400.

szláv” mozgalmak felerősödése folytán — egyre fokozódik. Ebben a helyzetben és politikai gondolatkörben nyerik el értelmüket Kossuthnak azok a szavai is, melyek a cári Oroszország és a hazai szlávok törekvései közötti összefüggésekre utalnak ekkor. Így: „Nem kell-e majd e törekvéseknek a gravitatio csalhatatlan törvényénél fogva műlhatatlanul, tudva vagy nem tudva, oda csatlakozni, hol e gravitationak súlypontja vagyon?”²¹ Ezt a felrémelő lehetőséget kivédendő keresi Kossuth a német egységtörekvéseken belül a leginkább elfogadható irányt: az *osztrák*–német politikai orientációt, melyhez legalább a „közös műveltség, a király trónérdeke fűz”, a másik ellen, és figyelmezteti Bécset, hogy a kormánynak már csak azért is érdeke megnyerni a magyart, mert az „egy bizonyos külhatalom iránt nemcsak semmi rokonszenvet, sőt a leghatározottabb ellen-szenvet érzi”.²²

Deáknál ezek a politikai megfontolások, ha azok alapelvét és célját tekintjük, lényegében azonosak a kossuthéival. Első tekintetre legfeljebb a csendesebb hangnemben különböznek amazétól. Közelebbről vizsgálva a deáki felfogást, abban nemcsak a dinasztia iránti kényszerű politikai orientáció szinte mozdíthatatlan elvét, de az európai hatalmi helyzet elemzéséből levezetett azon sajátos teóriát is felfedezhetjük, amely a jelzett politikai orientációhoz képest, mintegy *többletként*, éppen a dualisztikus politikai irányvonal egyedüli helyességének igazolását szolgálja. Nem véletlen ugyanis, hogy Deák minden lehető alkalommal kitér erre a politikai felfogására oly jellemző alapkérdésre. Akkor is, ha éppen pártpolitikáról esik szó. A Széchenyihez 1841. március 20-án írott s többször említett válaszlevelében is fontosnak tartotta — a kormányzat rövidlátó politikáját is bírálva — hangsúlyozni: „... kifejlődésünket inkább elősegíteni volna érdeke Ausztriának, mert csak kifejlett nemzetiségünk, és azon erkölcsi erő, mellyet a kifejlődés ad nemzetünknek, lesz képes egykor óvni Ausztriát éjszagnak óriási hatalmától s a melly pillanatban mi meg szünnénk nemzet és pedig Magyar Nemzet lenni, azon pillanatban Ausztriának ön állása mások kegyelmétől függ.”²³ Egy Wesselényihez írott válaszlevelében pedig, amelyben adatokat szolgáltat barátjának a „a szláv népek számáról honunkban” — e számot legalább öt és félmillióra becsüli, nem számítva a kb. 400 ezer „óhitű oláh” lakosokat, kik „vallásuk által látszanak az orosz érdekekhez kötvé” lenni, továbbá az Erdélyben élő kb. „600000 görög nem egyesült vallású”-akat — ismét hangsúlyozza: „ezen adatok már magokban elég hangosan kiáltozzák: mi lehet egykor veszedelme hazánknak és az ausztriai monarchiának; s ha a kormány mindent el nem követ: hogy a magyar nemzetiség emelkedjék és szilárduljon, bizonyosan önérdeke ellen vétkezik, mert csak ez áll őrt az egész Monarchia biztonsága mellett s a melly órában a magyar meg szűnik nemzet, és pedig Magyar Nemzet lenni, azon órán halálos sebet kap Ausztria független fennállhatása...”²⁴ Vagy korábbra visszatekintve, amikor Deák 1839 februárjában a perbe fogott Wesselényi érdekében Bécsben jár, és a kormány hivatalnokai, többek között Kiss Lajos udvari ágens, Wirknek kancellista és a kormány szolgálatában álló pozsonyi Hírnök szerkesztője, Orosz József előtt kifejti a maga politikai álláspontját, ismét csak a következőket mondja: amennyiben a kormány politikája nyílt és nem ad

²¹ Pesti Hírlap, 1842. 115. Idézi: *Kosáry*: i. m. 399.

²² Pesti Hírlap, 1842. 184. Idézi: *Kosáry*: i. m. 402.

²³ Idézet a már említett levélből.

²⁴ Deák két levele . . . 30–46.

alkalmat a sérelmekre, számíthat az országgyűlés támogatására, mert e politikai fórum Oroszország miatt át van hatva az Ausztriával való egyesülés szükségétől.²⁵

Látható: különböző időpontokban és különböző kérdések kapcsán, de mindig változatlan okokra hivatkozva tűnik elő ugyanaz a deáki felfogás. Ezek után nagyon tanulságos és elgondolkoztató annak a politikailag lehetséges szituációnak a leírása és módszeres fejtegetése – korábbi álláspontjának felerősítése céljából –, amelyről Deák az 1842. év politikai küzdelmeinek élesedő menetében fentebb közölt levelében sógorának nyilatkozott.

²⁵ *Ferenczi Z.*: Deák élete. I. k. 226–228.

Elmélet és módszertan

BÁCSKAI VERA – NAGY LAJOS

Matematikai módszerek alkalmazási lehetőségei a történettudományban

(A faktoranalízis alkalmazása Magyarország 19. század eleji
piacközpontjainak vizsgálatánál)

A 18. századi és a 19. század eleji országos összeírásokban olyan adatok állnak (változó bőséggel és teljességgel) rendelkezésre, amelyeknek feldolgozásával a városok és egyéb központi helyek egyik, de a késő feudális korszakban talán leglényegesebb és az ország népességét legátfogóbban és legközvetlenebbül érintő központi funkciója: a kereskedelmi szerepkör, a piacfunkció érvényesülése és kisugárzása több-kevesebb pontossággal mérhető és összehasonlítható, tehát egy igen fontos központi szerepkör betöltése és érvényesülési területe – feltételezések helyett – tényszerűen megállapítható. Az 1715., 1720. és az 1728. évi országos összeírások alkalmával, valamint a Mária-Terézia-féle úrbérrendezéskor egyaránt szerepelt egy olyan kérdőpont, amely azt firtatta, hogy az összeírt települések lakói hol értékesítették terményeiket, illetve hol szerezték be a szükségleti cikkeiket.

A 18. század eleji országos összeírásokban e kérdőpontokra csak hézagosan és ritkán adtak (illetve jegyezték fel) válaszokat, az 1828. évi országos összeírásban azonban az összeírt települések 85%-a (összesen 8340) vallott piachelyet. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy az összeírás e kérdőpontjának feldolgozásával kimutathatjuk a *piacközponti szerepkört* betöltő települések hálózatát, és vonzásterületük nagysága alapján realisabb képet alkothatunk a 19. század eleji magyarországi városhálózat állományáról és rangsoráról. A piacközpontok és vonzásterületük jellemzése céljából az összeírás feldolgozása során a piachelyekre vonatkozó adatokon kívül településenként kijegyeztük az adózók és házak számára, a kézművesek és a kereskedők számára és megoszlására, valamint a megélhetés egyéb lehetőségeire vonatkozó számszerű és szöveges adatokat.¹

Vizsgálatunk célja az volt, hogy – a funkcionális szemlélet alapján állva – egy valóságos központi-helyi funkció, piacfunkció erőssége, hatósugara alapján kíséreljük meghatározni azoknak a településeknek a körét, amelyek a 19. század eleji központi szerepkörük alapján városoknak tekinthetők. Ugyanis a magyar történetírás korábbi városmeghatározásait, amelyek a települések jogállásából, népességszámából, az iparúzó-kereskedő népesség pusztá számarányából indultak ki, nem tartottuk megfelelőnek. A város funkcionális szemléletét valló kutatók városhálózat-meghatározási kísérletei² pedig

¹ A Mária Terézia-féle úrbérrendezés iratanyagának hasonló célú feldolgozását és értékelését külön feladatnak tekintjük.

² *Dávid Zoltán*: A városi népesség nagysága Magyarországon 1785-ben és 1828-ban. Történeti Statisztikai Közlemények, 1963/64. 110–127; – *Gyimesi Sándor*: A városok a feudalizmushól a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Bp. 1975.

azért kifogásolhatók, mert nem érvényesítették kellő következetességgel szemléletüket: a jogi értelemben vett városokat többnyire szerepkörüktől függetlenül feltétel nélkül a városok közé sorolták, a funkcionális elvet csak a városnak tekinthető egyéb települések kiválasztásánál vették figyelembe, de ezek körét egyébként meghatározott népességszámú (kétezen, tízezen felüli lakosságszámú) településekre korlátozták, e merev határérték megállapításánál figyelmen kívül hagyva a magyar településhálózat sajátosságait és táji eltéréseit. E város-besorolások legnagyobb gyengéje azonban az, hogy a központi szerepkör betöltését – pontosabban betöltésének *lehetőségét* – csupán a település *belső* jegyei (népességszám, kézművesek aránya, igazgatási és kulturális intézmények) alapján ítélték meg, kísérletet sem téve e funkciók kisugárzási területének – a város vonzásterületének – felmérésére és jellemzésére.

Kutatásunk tehát egy meghatározott központi funkció érvényesülésének és az általa érintett népesség számában³ kifejezett hatósugarának megállapítására irányult. A feldolgozott adatok térképre vetítése, illetve a piacközponti funkciót betöltő települések állománya, s főképp rangsora azonban olyan meglepő eredményekkel szolgált, amelyek a piacfunkció jellegét, kialakulását és erősségét befolyásoló tényezők feltárására és alaposabb elemzésére, s az ehhez szükséges új kutatási módszerek kialakítására, matematikai módszerek vagy számítógép alkalmazására ösztönöztek.

A vallomásokból kitűnik, hogy az országban ekkor nyilvántartott 743 vásároshely közül mindössze 282 települést vallott a lakosság eladó- vagy vásárlóhelyének. E vásároshelyeknek körülbelül a felét, 138-at különböző nagyságú terület népessége egyedüli eladó- vagy vásárlóhelyének vallotta, ezek tehát egy kisebb-nagyobb körzet egyedüli, uralkodó *piacközpont*jainak tekinthetők, amelyek kereskedelmi és más funkcióik révén olyan vonzásterületet tudtak kialakítani, amelyek népességéhez rendszeres és intenzív kapcsolatok fűzték, és amelynek különféle igényeit rendszeresen kielégíteni képesek voltak. A piachelyeknek ez a vonzáskörzete, amelyen belül más piachelyek vonzása nem érvényesült, az illető település *tiszta körzete*, megkülönböztetésül az általunk *megosztott körzet*-nek nevezett területtől, amelyre különböző mértékben több piachely vonzása is érvényesült.

A 138 tiszta vonzáskörzettel rendelkező piachely öt kivételével további kisebb-nagyobb területre, más vásároshelyekkel együtt, azokkal osztozva is kiterjesztette vonzását, azaz vonzásterületük két részre osztható: tiszta és megosztott körzetre. A többi 144 megjelölt piachely vonzása nem volt elég erős, őket a parasztok más piachelyek mellett, azokkal együtt vallották eladó- vagy vásárlóhelyként, azaz a piacközponti szerepkört betöltő települések hierarchiájában az előzőknél alacsonyabb fokon álltak, és ezek mellett kiegészítő, alárendelt szerepet játszottak. E településeket a tiszta körzettel rendelkező piachelyektől megkülönböztetve *alközpont*oknak neveztük, és helyzetükkel a vizsgálat során csak a piacközpontok szerepének és funkcióinak feltárása szempontjából foglalkoztunk.

A vizsgálat középpontjában tehát a tiszta körzettel rendelkező 138 piacközpont és azok vonzáskörzete állt, mert véleményünk szerint a más központok közvetlen befolyásától mentes vonzáskörzet előfeltétele a *piacközponti funkció* érvényesülésének, azaz olyan

³ A népességszámra vonatkozó adatokat *Ludovicus Nagy* munkájából vettük (Notitiae politico-graphico-statisticae Incltyi Regni Hungariae . . . , Buda. 1828).

rendszeres, intenzív gazdasági kapcsolatok kialakításának, amelyek révén a központ igényei és szolgáltatásai befolyásolhatják a körzet népességének termelését, igényeit és életmódját.

A piacközpontokat tiszta vonzásterületük nagysága szerint rangsorolva (a vonzásterület nagyságát az ott élő lakosság számában fejeztük ki), meglepetéssel észleltük, hogy a rangsor élén álló, hetvenezer főnél nagyobb vonzásterületű 13 piacközpont közé tartozott Baja (4. hely), Kanizsa (7), Mármarosziget (13), messze megelőzve olyan nagy népességű és nagymúltú, jelentős városokat, mint Pozsony (31), Debrecen (42), Fehérvár (49) vagy Komárom (97). De az említett városokon kívül ötvenezer főnél nagyobb tiszta vonzásterülete volt a jelentéktelen népességű Losoncnak és Balassagyarmatnak (15, 16) és a jelentősebb központi helyként általában számon nem tartott Homonnának (21) is.

A piackörzetek térképre vetítése is a tiszta és megosztott körzetek sajátos eloszlását tükrözte, amelyet csak részben magyarázták az eltérő földrajzi tényezők, hiszen eltérő arányok mutatkoztak a Felvidék nyugati és keleti részén, a Dunántúlnak a Balatontól északra, illetve délre elterülő vidékén, vagy a Duna–Tisza között, illetve az Alföld tiszántúli vidékein.

Az adatok elsődleges feldolgozása után nyilvánvalóvá vált, hogy a piackörzetek nagyságát, a tiszta és megosztott vonzáskörzetek eltérő arányát, egy-egy piacközpont vonzásának erejét nem csupán és nem elsősorban a központ fejlettsége, népességszáma, urbanitása, hanem a vonzásterület gazdasági-társadalmi adottsága is befolyásolja. A piacközponti funkció kialakulását, érvényesülését, hatósugarának szélességét a természeti adottságokon és a közlekedési viszonyokon kívül a gazdasági élet és társadalmi struktúra számos tényezője befolyásolta, s e tényezők hatása és kölcsönhatása az ország különböző részein különbözőképpen érvényesült. Nyilvánvalóvá vált, hogy az ilyen központi szerepkört betöltő települések csoportosítása és rangsorolása egyetlen mennyiségi mutató – a vonzáskörzetükben élő népesség száma – alapján nem oldható meg; összehasonlításukhoz olyan komplex mutatóra van szükség, amely e funkciónak nemcsak hatósugarát, de tartalmát és jellegét is meghatározza.

A piacközponti funkció jellegét és intenzitását meghatározó tényezők körére vonatkozóan vizsgálati szempontjaink kialakítása során felhasználtuk az árutermelést és árucserét a feudális korban szabályozó gazdasági jelenségekre vonatkozó ismereteket, a városiasság mértékére vonatkozó történeti és modern kritériumokat, valamint a modern regionális, vonzásköri kutatások módszereit és tapasztalatait. Szempontjaink kialakításánál figyelembe kellett vennünk azt is, hogy az általunk fontosnak ítélt tényezőkre, jelenségekre vonatkozóan milyen adatokat meríthetünk a korabeli forrásokból.

A központ és körzete kölcsönhatásának, a központ jellegének meghatározásához szükségesnek tartottuk annak megállapítását, hogy a körzetben milyen termékeket termelnek, és ezeket milyen bőségben; önellátók-e az alapvető szükségleti cikkek előállításában, és ha nem, miben szorulnak rá a központ szolgáltatásaira, mennyi felesleget termelnek, és hogy a lakosság milyen anyagi lehetőségekkel rendelkezik igényei kielégítésére. Egyúttal szükségesnek tartottuk annak a vizsgálatát is, hogy a piacközpont miben és milyen mértékben szorul rá vidéke termékeire, és milyen szolgáltatást tud nyújtani körzete lakóinak.

A termékek mennyiségét kimutató adatok hiányában csupán a megművelt földterület nagysága, illetve a földterületnek művelési ágak szerinti megoszlásából, valamint az

egy főre eső földterület nagyságából⁴ következtethettünk arra, hogy a rendelkezésre álló földterület fedezhette-e a központ, illetve a körzet lakosságának szükségletét, feltételezhető-e rendszeres, nagyobb mennyiségű árubabocsátható agrártermék, és hogy szükséglet vagy felesleg a mezőgazdaság mely ágában jelentkezett.

Mindez azonban a piacközponti funkciónak csak egyik oldalát, azt a szerepkört érintette, amely a parasztok vallomásaiban mint „eladóhely” jelentkezett. Vizsgálatunkat kiterjesztettük a jobbágyság által „vásárlóhely” szóval jellemzett szerepkörre is, arra, hogy milyen árukat, szolgáltatásokat nyújtott a piacközpont vidéke lakosságának. Figyelembe vettük, hogy a központ kereskedelmi hálózata, vásárainak forgalma megfelelő-e ahhoz, hogy a helyben nem termelt élelemmel elláthassa a vidéket, kézművesipara olyan differenciált és olyan volumenű-e, hogy fedezni tudja a helyi lakosság és a körzet szükségleteit. A központ és körzet kézművesiparára és kereskedelmére vonatkozó adatok együttes, azonos szempontú vizsgálata lehetővé tette mindkét oldal lehetséges iparcikk-, szerszám- és nyersanyagszükségletének figyelembevételét is.

A piacközpontok jellemzésénél, a gazdasági tényezőkön kívül figyelembe vettük az egyéb központi funkciókat is, központi szerepkörük egészét. E tekintetben a központban működő (állami, megyei és egyházigazgatási, katonai, forgalmi, oktatási, egészségügyi) intézmények *számát és jellegét* vehettük csak figyelembe (mivel ezek hatósugara a piacközponti vonzással ellentétben pontosan nem mérhető). Ezek az intézmények jellegük arányában 1–10-ig terjedő pontszámot kaptak: az egyes központok egyéb központi funkcióinak erősségét e pontszámok összegével jelöltük.

A piacközpontok jellemzésénél nem kívántuk elhanyagolni a városiasság hagyományos kritériumait sem, hogy a települések szerepkörének ismeretében ellenőrizhessük érvényüket és megalapozottságukat. Ezért a vizsgálandó és értékelendő adatok közé felvettük a központ népességszámát, az egy házra, illetve az egy háztartásra jutó személyek számát, a kézművesek és kereskedők arányát központokban és a körzetekben egyaránt.

E szempontoknak megfelelően először 54, majd ezeket tovább bővítve 63 ismérvet (változót) jelöltünk ki, amelyek véleményünk szerint a piacközponti funkció kialakulását és erősségét befolyásolhatták. A változók között szerepelt a népességszám a központokban és a tiszta és megosztott körzetekben, a kézművesek száma, aránya, a mesterségek száma, az öt mesternél többet foglalkoztató mesterségek száma, a legényt tartó mesterek aránya és az egy mesterre jutó legények száma, a kereskedők és zsidók száma és aránya, az egy házra, illetve adózóra jutó személyek száma, valamint az egy főre jutó földterület nagysága művelési ágak szerint a piacközpontokban és tiszta körzetekben. Szerepelt közöttük a központok egyéb központi funkcióinak pontértéke, valamint a vonzott települések száma, a földterület megoszlása, illetve az egy főre jutó földterület nagysága a tiszta és megosztott körzetekben.

A vizsgálati szempontok összeállításánál tehát számbavettünk minden – feltételezésünk vagy a korábbi felfogás szerint – a központi szerepkör kialakulásával, illetve a városiasodással potenciálisan összefüggő tényezőt, amelyre vonatkozóan a rendelkezésünkre álló forrásokban számszerű vagy számszerűsíthető adatokkal rendelkezünk.

⁴ A földterület nagyságára és megoszlására: Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme. Buda, 1865.

Az első feladat annak meghatározása volt, hogy a hipotetikusan összeállított változók közül kiválasszuk azokat, amelyek a piacközponti szerepkör kialakulását és erősségét ténylegesen befolyásolják. Ekkor merült fel először matematikai módszer alkalmazásának szükségessége: elsőnek egy 14 piacközpontból alkotott mintán rangkorrelációs számítást végeztünk (kézi erővel). Akkor még 54 mutató figyelembevételével minden egyes mutató alapján rangsoroltuk a 14 központot, majd az egyes rangsorokban nyert sorszámaik összege alapján állítottuk össze végső rangsorukat. Ezután rangkorrelációs módszerrel mutattuk ki, hogy a változók közül melyek befolyásolták jelentős mértékben a piacközpontoknak a rangsorban elfoglalt helyét. Húsz változó esetében konstatáltunk szignifikáns összefüggést: ezek közül nyolc a központokra, tíz a tiszta körzetekre és kettő a megosztott körzetre, ezen belül tíz a kézművesiparra, öt a kereskedelemre vonatkozó mutató volt.

A rangkorrelációs számítás azonban nem bizonyult megfelelő vizsgálati módszernek, hiszen nem oldotta meg a változók összes egymás közötti összefüggésének kimutatását, és nem küszöbölte ki a változók aránytalanságából eredő hibalehetőséget. A korrelációs számítás kiterjesztése 138 piacközpont vizsgálatára egyébként is elvégezhetetlen lett volna a hagyományos kézi számítási módszerrel.

A munka e stádiumában világossá vált, hogy a megoldás csak számítógép alkalmazása lehet. A statisztikus és számítógépes szakemberekkel folytatott konzultáció⁵ eredményeként a faktoranalízis alkalmazása mellett döntöttünk.

A faktoranalízis módszerét ugyanis az jellemzi, hogy egyszerre sok, egymással stochasztikus kapcsolatban álló változót tud kezelni, és a nagyszámú változó által hordott információmennyiséget (vizsgálatunknál csaknem 150 000 adatról van szó) képes számottevő veszteség nélkül néhány új változóba sűríteni, és ennek alapján lehetővé teszi a megfigyelt jelenség belső struktúrájának legegyszerűbb meghatározását. Erre azért is szükség volt, mert a piacközponti funkció olyan bonyolult gazdasági jelenség, amelyet egyetlen egzakt mutatóval nem lehet kifejezni. A piacközpontok és vonzásterületük összehasonlítása, a piacfunkció eltérő erősségének összevetése csak igen sok, egymással összefüggő mutatószám segítségével volt vizsgálható. Az e mutatók közötti kölcsönös kapcsolódások, rejtetten és közvetetten jelentkező hatások, valamint a lényeges összefüggések feltárása céljából volt szükség megfelelő matematikai módszer alkalmazására.

A faktoranalízis⁶ alkalmas módszer arra, hogy kifejezzon minden, a megfigyelések alapján megállapítható összefüggést, amely a megfigyelt jelenségek között fennáll. Ugyanis a faktoranalízis kiinduló hipotézise az, hogy a vizsgálatba vont változók mindegyike, vagy egy része egy vagy több közös tényezőtől függ; e közös tényezők a faktorok. A faktorok önálló jelentéssel nem bíró változók, amelyek információtartalmának meghatározását, azaz azonosítását, annak alapján lehet elvégezni, hogy milyen eredeti változókkal állnak kapcsolatban, és hogy e kapcsolat milyen szoros. A kapcsolat szorosságát a

⁵ A Központi Statisztikai Hivatal történeti-statisztikai kutatócsoportjában *Andorka Rudolf* és *Párniczky Gábor* bevonásával. A számítógépes feldolgozást a KSH Könyvtára tette lehetővé, az OT Tervezési Intézetében.

⁶ A faktoranalízis alkalmazási lehetőségeiről: *Vita László*: Sigma, 1970. 127-152; – *Rimler Judit*: Közgazdasági Szemle, 1970. 913-926, 1195-1214; – *Francia László*: Tervezési Intézet Közlemények, 1974; – *Andorka Rudolf*: Sigma, 1976. 159-177. – A történettudományban eddig ezt a módszert nem alkalmazták.

faktorsúlyok fejezik ki. Tehát e módszer alkalmas volt annak kimutatására, hogy az általunk (részben hipotetikusan) összeállított változók közül melyek befolyásolják ténylegesen, jelentős mértékben a piacközponti funkció alakulását.

A faktoranalízis egyik fő alkalmazási területét a csoportosítási feladatok képezik: a vizsgált sokaság olyan rangsorolása vagy csoportosítása, hogy az egyes csoportok a csoportképzési ismérv szempontjából minél homogénebbek legyenek. E csoportosítás a faktorértékek alapján végezhető el.

A faktoranalízis előkészítése során a változók számát 63-ra emeltük; a számítástechnikai program⁷ azonban csak 30 változó kezelésére volt alkalmas. A lényeges változók kiválasztása, illetve a lényegtelenek elhagyása az eredeti változók mindegyikét tartalmazó korrelációs mátrix alapján történt. A feltételezés szerint ugyanis azok a változók, amelyek együttesen befolyásolják a piacközpontok kialakulását és fejlődését, egymással is kapcsolatban állnak, és így korrelációs együtthatók értéke magas. Azok a változók viszont, amelyek a változók többségével nem mutattak szoros korrelációt, feltehetően nem játszottak jelentősebb szerepet e folyamatban, és így elhagyhatónak bizonyultak.

Alacsonynak bizonyult a korrelációs együtthatók értéke a földterület megoszlására, illetve az egy főre eső földterületre vonatkozó változóknál, ami azt mutatta, hogy sem a központ, sem a körzet agrártermelésének struktúrája nem gyakorolt jelentősebb hatást a piacfunkció kialakulására vagy erősségére. S ez tulajdonképpen természetes is, hiszen bizonyos mezőgazdasági termékek bősége szükségszerűen kínálatot, hiánya pedig keresletet eredményez. A piacközpont mezőgazdasági termelésére vonatkozó mutatóknak a körzet megfelelő mutatóinál is alacsonyabb értékű korrelációs együtthatói viszont azt bizonyították, hogy a központ élelmiszerfogyasztása a legtöbb esetben jelentéktelen tényezője volt a piacközponti funkció kialakulásának, másrészt cáfolják a történetírásban ma is uralkodó tételt, miszerint az őstermelés jelentős szerepe, az őstermelők magas aránya összeegyeztethetetlen a városi szerepkörrel. A mezőgazdasági termelésre vonatkozó mutatók korrelációs együtthatóinak alacsony értékeit figyelembe véve erősen csökkenttük e változók számát.

Mint jelentéktelen korrelációt mutató változókat, nem vontuk a további vizsgálatba a városiasság hagyományosan fontosnak tartott kritériumait, az egy házra, illetve az egy adózóra eső személyek számát. A kézművesiparra vonatkozó mutatók korrelációs együtthatóinak értéke általában elég magas volt, elsősorban a kézművesek és a mesterségek száma, az azonos mesterséget űzők nagyobb száma, a segédet tartók aránya, illetve az egy mesterre jutó legények száma mutatott szorosabb összefüggést a változók többségével. Ugyanakkor a városiasság fontos kritériumának tekintett iparúzó-arány korrelációs együtthatója alacsony volt. A korrelációs mátrix egyébként azt is mutatta, hogy nem helytálló az a nézet, hogy a fejlett kézművesiparral rendelkező központok sorvasztóan hatottak a környék kézművesiparára, ugyanis egyenes és szoros összefüggést tapasztaltunk a központ és tiszta körzete kézművesipari fejlettségét tükröző változók között.

A megosztott körzetre vonatkozó változók túlnyomó többsége csak csekély, igen laza összefüggést mutatott a többi változóval, ezért a továbbiakban csak a megosztott körzet népességére és összes földterületére vonatkozó adatokat vettük figyelembe.

⁷ A számítástechnikai programot *Francia László* készítette.

A korrelációs mátrix elemzése alapján a számítás első szakaszában mindössze 30 változót vettünk figyelembe, majd a faktorokkal szoros összefüggést nem mutató változók kiszűrésével a számítások végső szakaszában a változók száma 21-re csökkent.

A számítások e végső szakaszában öt faktorhoz jutottunk, amelyek együttesen a változók szórásnégyzetének 92%-ét magyarázták. Az összes változók együttes szórásának megmagyarázásában az első faktor részesedése volt a legnagyobb: ez a faktor az eredeti változóknak azt a részét fejezte ki, amelyek alakulására elsősorban a közös változás (a kommunalitás) a jellemző. A többi faktor részesedése jóval jelentéktelenebb, és csökkenő értéket mutatott: ezek az első faktor által kifejezett közös változásoktól független, speciális változásokat fejezik ki.

A faktoroknak az eredeti változókkal fennálló kapcsolatát a faktorsúlyok jellemzik. A faktorsúlyok értékei alapján értelmezhetjük a különböző faktorokat, és ez az értelmezés volt a munka legbonyolultabb része, hiszen egy-egy faktor egyszerre több, különböző jellegű mutató információtartalmát sűrítette magában.

Az első faktor hat, a központot jellemző változóval mutatott szoros összefüggést, s így a központ belső fejlettségét kifejező összetett mutatónak tekinthető. A központ fejlettségét a kézművesipari termelés sokrétűsége és nagyobb volumene, valamint az egyéb központi funkcióinak gazdagsága és a központ népességszáma jellemezték együttesen. Az első faktor értékei alapján képzett rangsor a piacközpontok belső fejlettségét kifejező rangsorként fogható fel.

A piacközpont kereskedelmére vonatkozó változók alacsony faktorsúlyait elsősorban az e változót kifejező adatok elnagyoltságának kellett tulajdonítanunk. Az 1828. évi összeírás ugyanis csak a kereskedők számát adta meg viszonylag pontosan és általánosan: szakosodásukat, jövedelmük, illetve tőkéjük nagyságát csak néhány megyében és városban tüntették fel. A többi megyére és városra vonatkozóan csak a nem mindig községi bontásban megadott rektifikációs kimutatásokból, illetve a becslés és analógia alapján állapíthattuk meg a kereskedők megoszlását. A gépi feldolgozás során azonban csak egységes adatbázissal dolgozhattunk: a gépbe tehát csak a kereskedők és zsidók számát és arányát táplálhattuk be, s ezután nem is okozott meglepetést, sőt a matematikai módszer megbízhatóságát igazoló tényként könyvelhető el, hogy a kereskedelemre vonatkozó adatok egyetlen faktorban sem rendelkeztek szignifikáns értékkel (a kereskedőkre vonatkozó adatokat később, az elemzés során finomítottuk).

A második és a harmadik faktor a tiszta körzet kézművesipari fejlettsége mutatóiként fogható fel: a második faktor csak a körzetben működő legényekre vonatkozó változókkal mutatott szoros összefüggést, a harmadik viszont egyaránt szoros kapcsolatot mutatott a legényeket foglalkoztató mesterek arányával, illetve az öt mesternél többet foglalkoztató mesterségek számával, és kevésbé szoros összefüggést a körzetben működő kézművesek és kereskedők arányával. A harmadik faktor tehát a körzeti kézműipar és kereskedelem összetett mutatójaként fogható fel, szemben a második faktorial, amely csupán a körzeti kézművesipar egy specifikus vonását jelző mutatóként értelmezhető. A körzeteknek a harmadik faktor értékei alapján képzett rangsora pedig ezek kézművesipari-kereskedelmi fejlettségét tükröző rangsorként szolgálhat.

A negyedik faktor két változóval mutatott szoros összefüggést: az erdőterület nagyságával pozitív és a szántóterület nagyságával negatív korrelációt. E faktor tehát

feltehetően a sajátos földrajzi körülményekkel magyarázza a változók alakulását. Az ötödik faktort – szignifikáns értékek hiányában – nem tudtuk értelmezni.

Az első és a harmadik faktor értékei alapján tehát külön-külön – a piacközpont fejlettsége, illetve a tiszta körzet fejlettsége szerint – rangsorolhattuk a központokat és körzeteiket. Minthogy feltételezésünket, miszerint a piacközponti funkció erősségét a központ és vidéke jellemzői együttesen befolyásolják, a faktoranalízis is igazolta, amennyiben az egyes faktoroknak a változók szórásnégyzetéhez való hozzájárulása alapján megállapítható volt, hogy a változásoknak mintegy a felét a központ, s mintegy egyharmadát a körzetek kézművesipari-kereskedelmi fejlettsége határozta meg, nem elégezhettünk meg a külön-külön csoportosítással. Rendelkezésünkre állt a központoknak a belső fejlettségük, és a körzetek kézművesipari fejlettsége, illetve a tiszta és megosztott vonzásterület nagysága alapján külön-külön kialakított rangsora; úgy véltük, hogy e négy rangsorban elfoglalt helyük összesített rangszáma csoportosításuk egyszerűen kezelhető és megbízható alapjául szolgálhat. Tekintetbe véve az első és harmadik faktor jelentőségének, illetve a tiszta vonzásterület és megosztott vonzásterület súlyának különbségét, az első faktor értékeit és a tiszta körzet nagysága alapján kialakított rangsor rangszámait teljes értékben, a harmadik faktor értékeit, illetve a megosztott körzet nagysága alapján kialakított rangsor rangszámait pedig fele értékben vettük figyelembe.

Az összesített rangsor pontszámainak eloszlását figyelembe véve osztályközöket kialakítva az alábbi öt kategóriába csoportosítottuk a piacközpontokat:

Kategória	Központok száma	Pontszám	Piacközponti funkció érvényesülése
I.	11	1– 80	igen erős
II.	35	81–160	erős
III.	45	170–251	közepes
IV.	41	259–326	gyenge
V.	6	336 felett	igen gyenge

A faktoranalízis tehát az adott vizsgálatnál is alkalmas volt arra, hogy a vizsgált központokat egy egyértelműen nem definiálható, illetve csak több mutató segítségével definiálható jelenség szempontjából csoportosítsuk. A csoportképzés helyességét az igazolja, ha az egyes csoportok a csoportképző ismérvek – esetünkben a piacfunkció alakulásával szorosabb összefüggést mutató tényezők – szempontjából többé-kevésbé homogénnek mutatkoznak. Ennek vizsgálatát a továbbiakban a hagyományos történeti elemzés és a történeti statisztika már bevált módszereinek alkalmazásával végeztük el.

Az I. és II. kategóriába sorolt 46 igen erős és erős piacközponti funkciót betöltő központ elég homogén csoportot alkotott; csoportátlagaik szinte minden változónál elkülönültek a többiekétől, és a szóródás is kisebb mértékű volt, mint a többi kategóriánál. A vonzásterületükön élők átlagos száma meghaladta az ötvenezeret (az első kategóriánál a százezeret); vonzásuk az ország egész népességének egyharmadára terjedt ki. Túlnyomó többségük a körzeti központi szerepkör mellett régiótn túlnyúló kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkezett. A kézművesipar e központokban és körzeteikben egyaránt az átlagosnál fejlettebb és differenciáltabb volt, igen gyakori volt a ritkább, speciálisabb mesterségek előfordulása, és nagyarányú a legények koncentrációja. A piacközpontok egyharmadát

dát képviselő 46 központban tömörült az önálló iparúzők 66, a legények 80, a kereskedők 73 és a nagyobb tőkével rendelkező kereskedők 77%-a (tisztá körzeteikben az összes körzetekben működő önálló iparúzők 75, a legények 77 és a kereskedők 81%-a tömörült). E központoknak szinte mindegyike többnyire magasszintű igazgatási-kulturális szerepkört is betöltött.

A IV. és V. kategóriába sorolt — a gyenge és nagyon gyenge piacközponti funkciót betöltő — 47 központ csoportjának homogenitása valamivel kisebb mértékű, de még mindig jellegzetes volt. Ezeknek a központoknak a túlnyomó többsége hegyvidéken volt, tisztá körzeteik átlagos népességszáma 5000, megosztott körzeteiké 20 000 fő alatt maradt, többségük vonzása mindössze néhány falura terjedt ki. Túlnyomó többségük regionális központ volt. A kézművesipar — a központokban és körzeteikben egyaránt — többnyire a leggyakrabban előforduló mesterségek néhány képviselőjének termelésére korlátozódott, sok körzetben egyáltalán nem, vagy alig élt kézműves. A nagykereskedők és szakosodott kereskedők száma e központokban általában csekély volt. az árucserét többnyire házalók, vásároló kereskedők és zsidók bonyolították le. Csak kis részük töltött be egyéb központi szerepkört, többnyire alacsony szintűt.

A III. kategóriába sorolt közepes erősségű piacfunkciót betöltő központok csoportja mind a központok, mind körzeteik fejlettségét tekintve heterogénebb összetételű volt a többinél. A változók csoportátlagai váltakozóan hol a II., hol a IV. kategóriával mutatnak erősebb hasonlóságot, az átlagtól való eltérések is e kategóriánál voltak a legnagyobbak. Ezeknek a piacközpontoknak valamivel több mint a fele elsősorban körzeti központi funkciót látott el, de 40%-uknál a régió túlnyúló, azaz egy nagyobb tájegységre kiterjedő vagy külkereskedelmi tevékenység dominált. Tiszta vonzásterületük átlagos népessége 15–20 ezer fő, a megosztott vonzásterületükön pedig átlagosan 30 000 fő volt. A kézművesipar ezekben a piacközpontokban az első két kategóriába soroltakéhoz képest fejletlenebb, de az országos átlag szintjét meghaladó volt. Amazokhoz képest a központ és körzet kézművesipari fejlettsége kevésbé volt összhangban: a körzeteknek csaknem a felében éles eltérés mutatkozott a központ és körzete kézművesipari differenciáltsága között, egyharmaduknál a központ, kisebb részükénél a körzet javára. Kereskedelmi hálózatuk alakulása (nagy- és kiskereskedők megoszlása) az I–II. kategóriába soroltakéhoz hasonlóan alakult. Túlnyomó többségük egyéb, de alacsony szintű központi szerepkört is betöltött.

A piacközpontok és körzeteik kézművesiparának elemzése után arra a megállapításra jutottunk, hogy a kézművesiparnak — termékei kis mennyisége és választékuk szűkös-sége miatt — nem volt elsődleges jelentősége a központ és vidéke gazdasági kapcsolatainak kialakulásában. Elsősorban a helyi lakosság számára szolgáltatásokat nyújtó ipar volt az, amelynek nyersanyagszükségletét a vidék termelése alig vagy csak részben fedezte, és amely gyakran igényesebb áruval még a helyi szükségletet sem tudta kielégíteni, még kevésbé a vidék növekvő szükségleteit. A kézművesipar legfeljebb az elmaradottabb vidékek jelentéktlenebb központjainak néhány falura kiterjedő tisztá körzeteiben töltött be szerepet központ és vidéke — inkább a középkori cserekereskedelemre emlékeztető — gazdasági kapcsolatainak alakulásában vagy fennmaradásában.

A kereskedőknek, elsősorban a tőkeerős és szakosodott kereskedőknek a piacközpontokban, s ezek közül is az erős piacközponti funkciót betöltőkben való erős koncentrálódása egyrészt azt bizonyítja, hogy a piacközponti funkció kialakulásának

legdinamikusabb tényezője a kereskedelem volt, másrészt azt, hogy ennek struktúrája a 19. század elejére jelentős változáson ment keresztül. Az árucserének ugyan továbbra is fontos tényezői maradtak a vásárok: de az állatvásárok kivételével az igen fontos terményvásárok mindinkább a rendszeres forgalmi kapcsolatokkal rendelkező, jelentős központi szerepkört betöltő településekben koncentráálódtak. Itt tömörültek növekvő mértékben a tőkeerős és szakosodott kereskedők, jelenlétük egyben a vásáron kívüli, a szakosodott kereskedelem súlyának növekedését bizonyítják. A kézművesipar és kereskedelem összehasonlításából levonható tanulság az, hogy a központ és körzet kapcsolataiban a 19. század elején a kézművesek a korábbinál jóval csekélyebb, és egyre csökkenő szerepet tölthettek be: a vezetős szerep az egyre differenciáltabb kereskedőréteg kezébe került.

A különböző egyéb (igazgatási, kulturális, egészségügyi, forgalmi) központi szerepkört betöltő központok vizsgálata alapján megállapítható, hogy a magasabb szintű igazgatási intézmények és a felsőfokú iskolák székhelyei többnyire erős vonzást gyakorló piacközpontok voltak, azaz az erős és nagy hatósugarú gazdasági funkció általában sokrétű és magasszintű egyéb központi szerepkörökkel párosult.

A faktoranalízis révén kialakított rangsor eléggé pontosan tükrözte a központok hierarchiáját, és megkönnyítette a hierarchia különböző szintjén álló települések eltérő szerepkörének, vonzásterületük sajátosságainak részletesebb elemzését. Vizsgálatunk végén már kellő alappal rendelkezünk ahhoz, hogy a területi munkamegosztásban betöltött szerepüket, a településhálózatban elfoglalt helyüket, hierarchiájukat a településföldrajz hagyományos funkcionális csoportjaiba – a városi szerepkört betöltő települések, vagy funkcionális városok, a falu és város között átmenetet képező központi helyek és a korlátozott központi funkciót betöltő falvak besorolásával fejezzük ki.

A 138 piacközpont közül 1828-ban piacközponti és egyéb központi funkcióik erőssége és gazdagsága, a vonzásterületük nagysága és gazdasági fejlettsége alapján 57 tekinthető városnak, városi szerepkört betöltő településnek.

E városok két hierarchikus szintet alkotnak:

Az elsőbe azok a települések tartoznak, amelyek egész (a tiszta és megosztott együttes) vonzásterületének népessége meghaladta a százezer főt, és ezen belül tiszta körzetükben legalább 35 000 lakos élt, és magasszintű (legalább megyei vagy egyházmegyei) igazgatási funkciót is betöltöttek. E csoportba került (vonzásuk erejének sorrendjében): Pest-Buda, Pécs, Miskolc, Kassa, Várad, Temesvár, Sopron, Debrecen, Veszprém, Arad, Baja, Kanizsa, Szatmárnémeti, Pozsony, Ungvár, Győr, Szeged és Rozsnyó. Mindegyikük regionális és régió túlnyúló szerepkört töltött be, és piacközponti funkcióik is általában több megyére terjedtek ki; e városoknak több mint a fele országos vagy kerületi hatáskörű intézmények és hivatalok székhelye is volt.

A városok második hierarchikus szintjét azok a központok alkották, amelyeknek egész vonzásterülete 50–100 000 főre terjedt ki, és tiszta körzetük népessége meghaladta a húszezer (régió túlnyúló kereskedelmet folytató központoknál a tízezer) főt, valamint piacközponti funkciójuk mellett valamilyen egyéb központi szerepkört is betöltöttek. Ezek közé sorolható a regionális és régió túlnyúló szerepkört egyaránt betöltő Eger, Vác, Nyíregyháza, Losonc, Versec, Balassagyarmat, Fehérvár, Körmend, Földvár, Szombathely, Nagyszombat, Rimaszombat, Nyitra, Sátoraljaújhely, Besztercebánya, Pápa és Sassin; a csak piackörzeti központok: Eperjes, Máramarossziget, Zombor, Esztergom, Homonna, Újvidék, Bártfa, Huszt és Keszthely, valamint az elsősorban régió túlnyúló

piacközponti funkciót betöltő Gyöngyös, Nagykároly, Zsolna, Csakova, Gyula, Komárom, Lugos, Kecskemét, Vágújhely, Nagyszentmiklós, Galgóc, Érsekújvár és Késmárk.

Az 57 város vonzása, szorosabb vagy lazább kapcsolatok formájában további 60 piacközpontra és 101 alközpontra, és ezek közvetítésével csaknem az ország egész területére kiterjedt.

A piacközponti funkció erőssége alapján kialakított kategóriákból az I. és II. kategóriába sorolt piacközpontok Selmebánya és Kőszeg kivételével mind városi szerepkört töltöttek be; a III. kategóriába soroltaknak már csak valamivel több mint egy-negyede, az alacsonyabb kategóriákba soroltakból pedig egy sem ütötte meg a városiasság mértékét. Ezek csupán kisebb-nagyobb jelentőségű központi helyeknek tekinthetők, míg Selmebánya és a III. kategóriába sorolt központok közül 19 (45%) a falu és város között átmenetet képező központi helyeknek.

A városok első csoportjába sorolt települések átlagos népességszáma 1828-ban húszezer fő felett volt, közülük csupán Kanizsáé, Ungváré és Rozsnyóé maradt 10 000 alatt. A városok második csoportjának átlagos népességszáma 9000 fő körül mozgott, de ez az átlag erős szóródást takar, mert e városoknak csaknem egyharmada nem érte el az 5000-es népességszámot. E korszakban a városiasság kritériumát tehát valóban nem lehet mereven meghatározott lélekszámhoz kötni, s csupán annyi állapítható meg, hogy a 19. század elején, a városi szerepkör betöltésének optimális kerete az 5000 főnyi, vagy annál nagyobb népesség volt.

A központi szerepkört (funkcionális, központi helyi szerepkört) betöltő városok között 1828-ban 22 szabad királyi, 6 püspöki város és 29 oppidum található. A szabad királyi városok és a püspöki városok fele-fele arányban oszlottak meg a városok két hierarchikus szintje között, az oppidumok közül csak 4 tartozott az első szinthez. 1828-ban tehát a szabad királyi városoknak csak a fele töltött be jelentős központi szerepkört, ezek a funkcionális városoknak 39%-át (az első szinthez tartozóknak 62, a másodikba tartozóknak 23%-át) képviselték.⁸

*

Vizsgálatunknál a számítógépes eljárás, a faktoranalízis módszere alkalmazásának jelentősége abban állt, hogy meghatározhattuk a piacközponti funkciók erősségét befolyásoló tényezőket, feltárhattuk a közöttük mutatkozó bonyolultabb kapcsolatokat, rejtett összefüggéseket is. Segítségével ellenőrizhettük alaphipotézisünk helyességét, illetve korrigálhattuk kiinduló feltételezéseinket. A faktorértékek alapján elvégzett rangsorolás és csoportosítás segítségével – kiszűrve az individuális eltéréseket – meghatározhatóvá és összehasonlíthatóvá váltak a piacközpontok csoportjellemzői, s így objektívebb alapot nyertünk a városi szerepkört betöltő települések állományának több szempontot együttesen figyelembevévő meghatározásához. A matematikai eljárás választására és a módszer kiválasztására a források feldolgozása és kritikai értékelése után került sor, amikor a hagyományos elemzéssel, vagy az adatok egyszerű statisztikai feldolgozásával már nem lehetett továbbjutni.

⁸ Kutatásunk részletes eredményeit a „Piacközpontok, piackörzetek, városhálózat Magyarországon 1828-ban” c. kéziratos munkánk tartalmazza.

Az 1828. évi összeírás alapján végzett vizsgálatunk során nyilvánvalóvá vált, hogy nagy tömegű adatmennyiség feldolgozása és főképp a nagy tömegű adatmennyiségből adódó összefüggések feltárása csak számítógép, illetve matematikai módszerek alkalmazásával lehetséges. A számítógép matematikai formulákban – esetenként nem könnyen értelmezhető grafikonokban – adja meg az eredményeket. Ezek „lefordítása”, értelmezése és elemzése azonban a történész feladata: történésznyelven és történész módszerekkel.

1. melléklet

A faktorizáció jellegzetességei
(percentages of total variation)

A faktorok sorszáma	A faktor által megmagyarázott szórásnégyzet az összes változó együttes szórásnégyzetének a százalékában					
	I. számítás (30)		II. számítás (25)		III. számítás (21)	
	a faktorok szórása	kumulált szórás	a faktorok szórása	kumulált szórás	a faktorok szórása	kumulált szórás
1.	41,3	41,3	47,4	47,4	48,3	48,3
2.	14,5	55,8	15,4	62,8	16,1	64,4
3.	12,4	68,2	11,5	74,3	14,0	78,4
4.	8,0	76,2	8,4	82,8	8,3	86,8
5.	5,9	82,2	6,3	89,0	5,6	92,3
6.	3,7	86,0	4,1	93,1	3,2	95,5
7.	3,3	89,3	2,8	95,9	1,7	97,3
8.	3,1	92,5	1,3	97,3	1,3	98,6
9.	2,3	94,8	0,8	98,1	0,6	99,2
10.	1,4	96,6	0,7	98,9	0,5	99,7
11.	0,9	97,6	0,5	99,3	0,3	100,0
12.	0,8	98,5	0,3	99,6	-0,04	
13.	0,4	98,9	0,3	99,9	-0,12	
14.	0,4	99,3	0,1	100,0	-1,30	
15.	0,3	99,7	-0,12		-0,47	
16.	0,1	99,9	-0,14		-0,52	
17.	0,1	100,0	-0,16		-0,62	
18.	-0,02		-0,29		-0,80	
19.	-0,07		-0,37		-0,04	
20.	-0,21		-0,58		-1,59	
21.	-0,28		-0,61		-2,09	
22.	-0,32		-0,81			
23.	-0,42		-0,92			
24.	-0,46		-1,21			
25.	-0,62		-1,61			
26.	-0,68					
27.	-0,74					
28.	-0,94					
29.	-1,19					
30.	-1,45					

2. melléklet

A változók és a főfaktorok közötti kapcsolatok tipizálása

A főfaktorok jele	a főfaktorokkal									összesen		
	igen erős (80–)			erős (60–80)			közepes (40–60)					
	I. (30)	II. (25)	III. (21)	I. (30)	II. (25)	III. (21)	I. (30)	II. (25)	III. (21)	I. (30)	II. (25)	III. (21)
	kapcsolatban levő változók száma											
F ₁	4	4	3	10	9	6	3	3	6	17	16	15
F ₂	–	–	1	2	2	1	4	4	–	6	6	2
F ₃	–	–	–	1	–	–	3	5	5	4	5	5
F ₄	–	–	–	–	–	–	3	2	2	3	2	2
F ₅	–	–	–	–	–	–	1	2	1	1	2	1
F ₆	–	–		–	–		–	–		–	–	
F ₇	–			–			–			–		
F ₈	–			–			–			–		
Összesen	4	4	4	13	11	7	14	16	14	31	31	25

3. melléklet

A rotálás után nyert faktorsúlyok

Változók	F ₁	F ₂	F ₃	F ₄	F ₅
<i>Központra vonatkozó változók</i>					
1. Népességszám	0,78	-0,05	0,25	-0,17	-0,41
2. Egy házra jutó személyek száma	0,43	0,11	0,11	0,01	0,16
3. Kézművesek aránya a népességhez	0,13	0,44	-0,08	0,06	0,15
4. Mesterségek száma	0,88	0,15	0,32	-0,15	0,07
5. Egy mesterségben öt mesternél több	0,89	0,03	0,28	-0,04	-0,19
6. Csak a központban előforduló mesterségek száma	0,86	0,14	-0,08	-0,16	0,11
7. Egész évben dolgozó kézművesek aránya	0,24	0,31	-0,13	-0,34	0,08
8. Legényt tartó kézművesek aránya	0,54	0,24	0,19	-0,43	0,45
9. Egy mesterre jutó legények száma	0,86	0,21	0,24	-0,32	0,41
10. Kereskedők aránya az össznépességhez	0,16	0,53	0,07	-0,01	0,12
11. Egyéb központi funkciók pontértéke	0,87	0,03	0,23	0,03	-0,07
<i>Körzetre vonatkozó változók</i>					
12. A tiszta és megosztott körzetbe tartozó települések átlagos népességszáma	0,05	-0,01	0,27	-0,35	-0,47
13. Kézművesek aránya a körzet népességhez	0,04	0,16	0,68	-0,24	-0,04
14. Mesterségek száma	0,34	0,07	0,86	-0,09	-0,14
15. Az öt mesternél többet foglalkoztató mesterségek száma	0,37	0,00	0,87	-0,07	-0,10
16. Legényt tartó kézművesek aránya	0,00	0,93	0,12	-0,19	-0,10
17. Egy mesterre jutó legények száma	0,01	0,90	0,14	-0,18	-0,11
18. Kereskedők aránya a körzet népességéhez	0,12	-0,02	0,53	-0,35	0,09
19. Egy főre jutó szőlőterület	0,15	0,00	0,21	-0,21	0,02
20. Szántóterület aránya az összes földterülethez	0,05	0,09	0,26	-0,73	-0,05
21. Erdőterület aránya az összes földterülethez	-0,13	-0,08	-0,12	0,86	0,14

Az új magyar történeti szintézis előmunkálatai

PACH ZSIGMOND PÁL

Európa a XVI–XVII. században*

Felfedezések és gyarmatosítás

A 15–16. század fordulója – az emberiség történelmének egyik fordulópontja. A világ „kitágulása”: a nagy földrajzi felfedezések érzékeltetik az utókor számára a legélesebben ezt a fordulatot.

A Föld térképét újjárajzoló események bekövetkeztét a hajózás és kereskedelem sok százados fejlődése, a technikai tapasztalatok, tudományos ismeretek tömegének felhalmozódása készítette elő. Antik, arab és normann előzményeket is felhasználva, a 13. század második felében jutott el a mediterrán hajós odáig, hogy – iránytű, homokóra, euklideszi mértan, arab számok és trigonometriai táblázatok segítségével – immár hozzávetőleges pontossággal meg tudja határozni vitorlásának helyét és menetirányát a nyílt tengeren. Ugyanez idő tájt és közvetlenül követően fontos újításokat vezettek be a hajók árbocozatában, kormányzásában, meghajtásában. Mindez lehetővé tette, hogy a 14. század folyamán az itáliai – kivált velencei és genovai – kereskedők rendszeres gályajáratokat indítsanak keleten Alexandria és a szíriai partok, illetve a Fekete-tengeren át Trapezunt, a krím-félszigeti Kaffa és a don-torkolati Tana felé, hogy „levantei árukhoz”: értékes fűszerekhez, selymekhez, szőnyegekhez, drágakövekhez jussanak. Ezeknek a fényűzési cikkeknek a zöme voltaképpen Dél- és Kelet-Ázsiából származott, s arab kereskedők hozták tengeri és szárazföldi utakon a Levantéba. Az itáliaiak nemesfémekkel, főképp ezüsttel fizettek értük – ami folyamatos nemesfémszükségletet támasztott –, emellett rész meg finomposztó kivitelével. Az utóbbit részben a korabeli Nyugat-Európa legiparosodottabb vidékéről, Flandriából és Brabantból szerezték be, ahová nemcsak szárazföldi úton – az Alpokon át, a felvirágzó délnémet városok közvetítésével – juttatták el levantei és itáliai áruikat, hanem közvetlenül tengeren is: a Gibraltári-szoroson át, majd az atlanti vizeken észak felé hajózó gályáikon. A nagyforgalmú Brügge piacán az északnémet Hanza-városok kalmáraival is kapcsolatba kerültek, akik a Baltikum őstermékeit (gabonát, fát, prémet stb.) szállították nyugat felé, főként posztó és levantei cikkek ellenében. A keleti luxusáruk közvetítése a feudális Európa gazdag úri (és polgári) fogyasztóihoz így vált a középkor jellegzetes „világkereskedelmévé”, biztosított dús nyereséget elsősorban a velencei és genovai kereskedőknek, s járult hozzá a korai kapitalizmus észak-itáliai körzeteinek kialakulásához.

Főként genovaiak áttelepedése és az itáliai technika elsajátítása révén kapcsolódtak be a portugálok, földrajzi feltételeik által készítetve, a tengerhajózás kiterjesztésébe: a dél-atlanti vizek felé. Az Ibér-félsziget délkeleti szegélyén még mindig megülő arabok elleni

*Egyetemes történeti bevezető a „Magyarország története I–X.” című sorozat III. kötetéhez.

„szent háborút” folytatták ekként tovább, feudális-területszerző szándékkal; végső céljuk pedig a közvetlen tengeri út megnyitása volt a fűszertermő Indiákhoz, Kelet mesés kincseihez: az Ázsia és Európa közti „világkereskedelem” elhódítása az araboktól-italiaiaktól, a levantei kereskedelem és az európai áruforgalom növekvő szükségleteitől serkentett „aranyéhség” kielégítése. A Gibraltárral átellenben fekvő Ceuta elfoglalása (1415) után sorozatosan indultak a portugál expedíciók dél felé, Afrika partjai mentén, a közben, de önmagában sem megvetendő zsákmány megkaparintására: a Szaharán túli („nyugat-szudáni”) aranyforrásoknak tengeren át való elérésére, ahonnan eddig a nemesfém karavánutakon az észak-afrikai arab kikötőkbe, majd jórészt Itáliába és a Levantéba áramlott. Ezek a vállalkozások a tengerészeti tudomány újabb vívmányaival jártak karöltve: a dél-atlanti vizeket uraló szélrendszer titkának megfejtésével, az ún. magassági hajózás helymeghatározási módszerének kidolgozásával, olyan új hajótípusok (caravella, carraco) kifejlesztésével, amelyek alkalmassá váltak a világtengeri útvonalak feltárására, illetőleg majdani rendszeres kereskedelmi forgalmuk lebonyolítására.

A portugálok mintegy 1470-re teljesen földértették és erősített kereskedelmi állomásokkal birtokukba vették a Guineai-öböl partvidékét. 1471-ben áthaladtak az Egyenlítőn – ám a partvonal, amely több mint 1000 mérföldön át kelet felé haladt, s azt a reményt keltette, hogy ez így fog folytatódni „egészen Indiáig”, megint délnek fordult, méghozzá vagy 3000 mérföldön keresztül; egyben kevésbé gazdag árukománnyokkal kecsegtetett. E kettős csalódás ellenére sem hagytak fel az Afrika körüli út kutatásával, amit az 1480–90-es években a csillagászati helymeghatározás újabb fontos eredménye lendített elő: az ún. szélességi hajózás megoldása. Ennek ismeretében – a földrajzi hosszúság nyílt tengeren való mérésének megoldása még századokig váratott magára – Bartolomeo Diaz 1487-ben megkerülte a Jóreménység-fokot, majd Vasco da Gama, „keresztények és fűszerek után kutatva”, 1498-ban végre partot ért az indiai Kalikutban. A következő másfél-két évtizedben a portugálok szüntelen támadásokkal kiszorították az arab kereskedőhajókat az Indiai-óceánról, és véres erőszakkal katonai-kereskedelmi támaszpontok sorát építették ki a kelet-afrikai Mozambiktól a hátsó-indiai Molukka-(Malaku) szigetekig, később a dél-kínai Makaóig. Gyarmati szervezetük központja az indiai Goa volt, fő funkciója pedig – rablással, csellel, vásárlással – a rendszeres fűszerutánpótlás biztosítása Lisszabonba, s onnan főleg Antwerpen felé, amely – Brüggett immár túlszárnyalva – a nemzetközi kereskedelem központja lett a 16. század javarésze, nemcsak távolkeleti luxuscikkekben, hanem az európai gazdaság egyes közfogyasztási és bányatermékeiben is (textil- és fémárúk, réz stb.).

Közben pedig, még da Gama sikeres vállalkozása előtt, bekövetkezett a kihatásaiban ennél is átütőbb erejű esemény: az Újvilág felfedezése. A genovai származású Cristoforo Colombo hajózási technikát a portugáloktól tanult, és bizonyára Afrika menti expedícióban szerzett nehéz élmények hatására s a firenzei Paolo Toscanelli térképének (1474) ismeretében – aki a földgömb kerületét a valóságosnál egyharmaddal kevesebbre becsülte – jutott ahhoz a meggyőződéshez, hogy könnyebb lesz nyugatnak, mint délnek és keletnek vitorlázva közvetlen tengeri utat nyitni Indiába. Bár a Föld gömbalak-felfogása – amely még az ókorból származott – a 15. században egyre több szószólóra talált, Kolumbusz ajánlkozását a portugál udvar elutasította, s csaknem egy évtizedbe telt, amíg sikerült merész vállalkozásához patrónust szereznie az araboknak az Ibér-félszigetről való teljes kiszorítását ünneplő spanyol királyi párban. A „Nyugat-Indiák”, amelyeket első két

útján (1492–1493, 1493–1496) elért, nem váltották be reményeiket, és másokra maradt, hogy bebizonyítsák, milyen busás haszonhoz jutott a spanyol trón vonakodva adott s szűken mért befektetésével. Ha Kolumbusz – miként kortársa, a Velencéből Angliába származott Giovanni Cabotto (Cabot), aki 1497-ben Új-Fundlandig hatolt – „csak” szigeteket fedezett fel, a következő három évtizedben immár feltárult a két Amerika kontinentális partvonalának nagy része a felfedezők, conquistadorok, gyarmatosítók előtt. A Spanyolország és – a későbbi Kaliforniától Chiléig terjedő – amerikai gyarmatai között létesült kapcsolat jellegét a kíméletlen hódítás, aranykincs-rablás, majd az 1540-es évek közepétől a világ leggazdagabb ezüsbányáinak (Potosi) feltárása és kiaknázása határozta meg. Ennek nyomán Sevilla felé ezüstáradat özönlött – ami a spanyol gyarmati uralom lényegét jelentette a 16. században.

A nagy földrajzi felfedezések – amelyeket a Föld körülhajózása (Fernando Magelhães: 1519–1522) koronázott meg – rendkívül fontos állomását, mindenkorra izgalmasan érdekes fejezetét alkotják az emberiség történelmének. Szembeötlően mutatják tudomány, technika és gyakorlat szoros kapcsolatát és kölcsönhatását; közvetlenül hozzájárultak az ember földi térképzeteinek átalakulásához: az egyént kicsinységének s egyben nagyságának, hatalmas lehetőségeinek felismerésére készítette – birtoklási-kizsákmányolási lehetőségei roppant kitágulásának is tudatára ébresztve. Így, ha messzi földrészek társadalmi, kulturái, amelyek eladdig egymástól függetlenül vagy majdnem függetlenül fejlődtek, mostantól fogva kapcsolatba, egyre rendszeresebb érintkezésbe kerültek – akkor ez főként hódítás, alárendelés, gyarmatosítás formájában valósult meg. „Amerika arany- és ezüstországainak felfedezése, a bennszülött lakosság kiirtása, rabszolgaságba döntése és bányákba kényszerítése, Kelet-India most kezdődő meghódítása, Afrika átváltoztatása a feketebőrűek elleni kereskedelmi vadászterületté, jelzik a tőkés termelés korszakának hajnalát” (Marx). Megkezdődött Amerika, Afrika és Ázsia népeinek gyarmati kizsákmányolása, Nyugat-Európában pedig megindult a feudalizmus bomlásának, a tőkés termelési mód kialakulásának folyamata. Ekkor és eképpen kezdett az emberiség történelme – szorosabb értelemben – „világtörténetté” válni.

Am a földrajzi felfedezések s nyomukban a világtengeri-gyarmatosító vállalkozások csak azért lendíthettek a kapitalizmus felé egyes atlanti parti országokat – s nem is az első gyarmatosítókat: Spanyolországot és Portugáliát, hanem a majd nyomukba lépőket: Hollandiát, Angliát, Franciaországot –, mert hatásuk-visszahatásuk olyan történelmi fázisban érte Nyugat-Európát, amikor a feudalizmus fejlődésének egész addigi menete megérlelte a talajt az ösztönzések befogadására, érvényesítésére. Olyan fejlődési színvonalon, amikor az új, atlanti világpiac kialakulását már megalapozta magának az európai gazdaságnak a *belső* növekedése, az árutermelés és munkamegosztás kibontakozása, ami a Mediterráneummal szemben az atlanti partmenti kereskedelmet – a Baltikumtól le Gibraltárig – tette a nemzetközi forgalom fő ütőerévé, kivált közfogyasztási cikkekben és nyersanyagokban. „Nem kétséges – és éppen ez a tény egészen téves nézeteket szült –, hogy azok a nagy forradalmak, amelyek a 16. és 17. század folyamán a földrajzi felfedezések következtében a kereskedelembe végbementek, egyikét alkotják ama fő mozzanatoknak, amelyek a hűbéri termelési módnak a tőkés termelési módba való átmenetét elősegítették. . . . A modern termelési mód azonban első korszakában, a manufaktúra-korszakban csak ott fejlődött ki, ahol ennek feltételei már a középkorban kialakultak” (Marx).

Forrástuk hát most figyelmünket ezekre a feltételekre: Európa belső fejlődésére.

Centralizáció és abszolutizmus

A 15. század vége, a 16. század eleje Európán belül nem kevésbé látványos fejleményekkel köszöntött be, mint aminőket Európán kívül a földrajzi felfedezések, a világtengeri vállalkozások hoztak. A feudális államok központosításának előretörése, a királyi hatalom megerősödése az oligarchákkal, a rendekkel szemben – ezek alkották a politikai fejlődés új irányzatának legszembetűnőbb mozzanatait.

A feudális anarchia mélyéből és forgatagából: a százéves háborúból, a „rózsák” háborújából, a kasztíliai polgárháborúból az első nyugat-európai „új monarchiák” jóformán egyidőben emelkedtek ki: XI. Lajos uralmával Franciaországban, VII. Henrik országálása idején Angliában, Ferdinánd és Izabella egyesített jogara alatt Spanyolországban.

Az új politikai fejlemények közvetlenül s a kortársak tudatában mint az uralkodó és a feudális nagyurak hatalmi harcai jelentek meg. Amikor Philippe de Commynes, XI. Lajos (1461–1483) udvari embere megírta a francia abszolutizmus kialakulásának első szakaszát, szinte semmi másról nem szólt, mint a királyi hatalom sikeres küzdelmeiről, amelyeket a feudális arisztokráciával, belső és külső vetélytársaival vívott. XI. Lajos – aki a százéves angol–francia háborúban diadalmaskodó VII. Károlynak volt fia és utóda – 1477-ben legyőzte legveszélyesebbnek maradt riválisát, Merész Károlyt, és a burgund hercegség nagy részét elfoglalta. A következő két-három évtizedben maga az Anjou-örökséget, utódai, VIII. Károly és XII. Lajos pedig az utolsó nagyobb független tartományuraságot, Bretagne-t vonták a francia korona, a Valois-dinasztia hatalma alá.

Angliában a „rózsák” háborújából: a York- és Lancaster-ház anarchikus belviszályából – ami közvetlen következménye volt a franciaországi hadszíntéren szenvedett vereségnek – az új Tudor-dinasztia került ki győztesként (1485) s indult el a hatalom központosításának útján. VII. Henrik -a hírhedt Csillagkamarát tette a főúri lázongás letörésének fő politikai fegyverévé, utóda VIII. Henrik (1509–1547) pedig a politikai centralizáció és a vallási reformáció összekapcsolásával a kolostorok hatalmas földbirtokait sajátította ki és Rómától független államegyházat teremtett.

Az Ibér-félszigeten a kasztíliai és aragóniai királyság – Izabella és Ferdinánd házasságával létrejött – egyesülése (1479) vetette meg az alapját az új spanyol államnak, amely az inkvizíció rettegett egyházi törvényszékét (1482) a központi hatalom ellenfeleivel való leszámolásra használta fel; az arabok utolsó európai hídfőállása, Granada bevételével (1492) győzelmesen fejezte be a Reconquistát; a tengerentúli hódításokkal és a habsburgi I. Károly – mint német-római császár, V. Károly (1519–1556) – trónralépésével pedig félelmetes méretű európai (többek között Nápolyt, Szicíliát, Milánót, Németalföldet magába foglaló) és amerikai birodalom urává lett.

Mindez valóban szembetűnő és nagy horderejű eseménysorozata volt a királyi hatalom erősödésének, a centralizált monarchia keletkezéstörténetének.

A látványos és drámai fordulatokban gazdag politikai színtér, éles hatalmi harcok mögött azonban mélyebb erők munkáltak: a gazdasági-társadalmi fejlődés objektív erői, amelyek kevésbé vonták magukra a kortársak figyelmét. A történeti élet e mélyebb rétegeiben bekövetkezett eltolódások indították el az átalakulást a politikai-felépítményben, a feudális állam szervezetében, hogy azután ezek a folyamatok szoros kölcsönhatásba kerüljenek egymással.

A feudális társadalmi formációt eredeti jellege szerint a gazdasági és a politikai hatalom közvetlen egybeesése határozta meg, ami szétparcellázott magánhatalmak láncolatában öltött testet. A közvetlen termelők feudális függésének legsúlyosabb, szolgá-paraszti formája: az úr személyéhez (illetve a földhöz) kötött jobbágság (*servage*, *villeinage*, *Leibeigenschaft*) intézménye – mint a jobbágnyi többletmunka robot- és terményjáradék formájában való elszámításának szervezete – a gyér népesség és az alacsony munkatermelékenység körülményeinek felelt meg a feudalizmus korai századaiban, s egybeötvözte a gazdasági kizsákmányolást és a gazdaságon kívüli (politikai-jogi) kényszert a falu, az uradalom „molekuláris” szintjén, részállami keretei között.

A népesség számának növekedése és anyagi termelőerőinek fejlődése a falu és város közötti társadalmi munkamegosztás megindulásához, az árutermelés kibontakozásához, a természetes jobbágyszolgáltatások pénzjáradékra való átváltásához, „kommutálásához” vezetett a feudalizmus virágkorában; így gazdaságilag meghaladtá tette a *servage* rendszerét. Ennek fellazulása, a feudális függés viszonylag enyhébb alakjainak (*censitaire*, *copyholder*, *Erbzinsleute*) megjelenése és terjedése a 14–15. században – amikor a demográfiai növekedés ugyan megtorpant, de a városi-polgári fejlődés előrehaladt Nyugat-Európában – a parasztság gazdasági kizsákmányolásának és politikai-jogi elnyomásának eddigi „mikroszinten” megvalósult egységét egyre jobban aláásta-bomlasztotta. A *servage* felbomlásával a földesurak feudális osztályuralma eddigi formájában tarthatatlanná vált.

A jobbágnyi alávetettség különösen nyomasztó személyi kötelmeinek oldódásamegszűnése, a más földesúrhoz vagy éppen városba való költözés szabadsága-lehetősége, helyi kereteken túllépő, nagy kiterjedésű parasztfelkelések sorozatos kitörései (nemegyszer a városi szegénység megmozdulásaihoz kapcsolódóan) – Franciaországban (1358), Angliában (1381, 1450), Kasztíliaiban (1437), az aragóniai királyságban (1462, 1484), Bretagne-ban (1489) és másutt – hovatovább elégtelenné tették azt az uralmi mechanizmust, amelyben a földesurak magánhatalmi apparátusukkal, falvanként-uradalmanként szétparcellázva gyakorolták az állam elnyomó funkcióját. A megváltozott feltételek az erőszakszervezet egyesítését, összevonását, központosítását követelték meg, a feudális osztályrend védelmében, és más, külső feudális hatalmakkal szemben. A nemesi osztályuralom új formájára, átrendeződésére, újjászervezésére volt tehát szükség, a gazdasági-társadalmi fejlődés objektív kívánalmaként.

S ez az objektív szükséglet előbb-utóbb kielégítést is nyert. Amikor a gazdaságon kívüli kényszer, a politikai-jogi hatalom meggyengült-fellazult a falu, az uradalom mikroszintjén, koncentráldott országos, „nemzeti” szinten, – áthelyeződött fölfelé: egy centralizált-militarizált csúcs, az abszolút állam felé. A központosított monarchia kifejlődése, az abszolutizmus kiépítése – lényegében és elsődlegesen – éppen ezt jelentette: a feudális uralom újjáalakított, átcsoportosított, új formában bevetett szervezetét azzal az alapvető funkcióval, hogy a paraszti tömegeket visszaszorítsa hagyományos társadalmi helyzetükbe – mindazon előrehaladás ellenére, amelyet az árugazdaság fejlődésével, a járadékok kommutációjával, a *servage* nyűgöző kötelekeiből való kibontakozással értek. A királyi hatalom megerősített apparátusának az volt az állandó rendeltetése, hogy az immár nagyrészt nem-serf parasztságot az osztályrend korlátai között, a társadalmi hierarchia mélyén tartsa: a politikai alávetés mechanizmusát a többletmunka kisajátításának és a közvetlen termelők szociális-jogi helyzetének új formáihoz igazítsa.

A kiépülő új államgépezetnek ugyanakkor olyan hatalmi eszközökkel kellett rendelkeznie, amelyek képessé tették arra, hogy megtörjön és megfegyelmezzon egyéneket és csoportokat magán az uralkodóosztályon belül is.

Mert a nagy, lassú, mélyben ható strukturális átalakulás, amely kiváltotta a feudális osztályuralom teljes újjászervezésének szükségletét, persze rejtve maradt a nemesi kortársak előtt. Az a történeti kauzalitás, amely — a servage felbomlásával — megbontotta a gazdasági kizsákmányolás és a gazdaságon kívüli kényszer, politikai hatalom eredeti egységét, és az utóbbit a csúcson recentralizálta, természetesen nem tudatosult közvetlenül a feudális nemesség eszmerendszerében. Annál közvetlenebbül vált viszont érzékelhetővé számára, hogy a királyi hatalom — a központi erőszakszervezet és hivatali-igazgatási apparátus létesítéséhez szükséges — állami adórendszer bevezetésével és kiterjesztésével jelentős és növekvő részt sajátít el, illetve kíván elsajátítani parasztjainak többletmunkájából, — tehát csorbitja *közvetlen* egyéni érdekeit, csökkenti saját kizsákmányolási lehetőségét.

Az abszolutizmus kialakulása így egyáltalán nem volt sima, harmonikus fejlődési folyamat az uralkodóosztály számára: éles törések és konfliktusok kísérték, gyakran heves ellenállás a rendiség erői: ama feudális nemesség egyedei és csoportjai részéről, amelynek a kollektív érdekeit a politikai hatalom újjárendeződött formája *végső soron* védelmezte és szolgálta. Egyeseknek közülük ez a folyamat új alkalmat kínált vagyonszerzésre és hírnévre, — lehetőséget, amelyet mohón megragadtak. Másokra lealáztatást és anyagi romlást hozott, ami ellen lázongtak. Legtöbbjük számára pedig a háborgás és ellenállás, majd az alkalmazkodás és átídomulás nehéz és elhúzódó processzusát jelentette, egymást követő nemzedékeken át, amíg a harmónia osztály és állama között végül helyreállott. A 16–17. század politikai története jórészt éppen annak a fejlődésnek a története, amelynek során a földtulajdonos osztály lassanként áttért saját uralma fenntartásának szükséges új formáira — korábbi szokásainak, élményeinek, ösztöneinek és magatartásnormáinak ellenére.

S a másik oldalról tekintve: a királyi hatalom nem egyenesvonalúan előrehaladó, hanem megrázkódtatásoktól, visszaesésektől meg-megszakított úton jutott el az abszolút monarchiához. A tartományi széthúzásba és oligarchikus-rendi belharcokba való vissza-süllyedés ismétlődő közjátékait a központosítás és egységesítés újabb és erőteljesebb felvonásai követték, hogy végül is elvezessenek a kifejelethez: létrehozzák — ahol létrehozták — az abszolutizmus szilárd és merev struktúráit.

Az abszolutizmus „mintaországában”: Franciaországban ez a végkifejlet három súlyos válságzakaszon át tört utat magának: a százéves háborún a 15. században, a vallásháborúkon a 16. században, a Fronde-okon a 17. században. Ezek a válságok a centralizációt minden alkalommal előbb feltartóztatták-visszavetették, azután meggyorsították-előrelendítették: először — mint utaltunk rá — XI. Lajos és VIII. Károly alatt; majd a vallásháborúból győztesként kiemelkedő IV. Henrik (1589–1610), a Bourbon-dinasztia megalapítója idején és utódjának, XIII. Lajosnak teljhatalmú minisztere, Richelieu kormányzata alatt (1624–1642); hogy végül is, a Fronde-ok leverését követő fejlemények az abszolutisztikus királyi hatalom olyan szervezettségét és kultuszát érleljék be XIV. Lajos (1661–1715) csaknem húszmillió országában, amellyel nem vetekedhetett egyetlen más nyugat-európai monarchia sem.

Az abszolutizmus keletkezéstörténetének egymást követő fázisait a rendi képviselői intézmények szerepe és sorsa is érzékelteti. A (háromkúriás vagy kétkamarás) rendi

gyűlések – amelyek összehívására Franciaországban és másutt is eredetileg éppen a dinasztíának volt szüksége, hogy adókat szavazzon meg a rendekkel és támogatást szerezzen külpolitikájához – eleinte nem annyira korlátozták, mint inkább alátámasztották a királyi hatalmat. A rendi képviselői szervezet tehát ellentmondásos módon, de mintegy előkészítette az állami központosítást, és a 16. században még kitartott vagy éppen virágzott a nyugat-európai országokban. A 17. századra azonban már egyértelműen akadályozójává vált az abszolutisztikus kormányzatnak, amely ezért háttérbe szorította, kiiktatta. Az utolsó *États Generaux*-t a nagy forradalomig Franciaországban 1614–1615-ben tartották, az utolsó *Cortés*-t Napóleonig Kasztíliaiban 1669-ben hívták össze (de már az 1520–21. évi *comunero*-felkelés leverése óta jelentéktelen szerepre korlátozták). A *Parliament* leghosszabb szüneteltetésére Angliában 1629-től a forradalom kezdetéig került sor.

Az állami központosítás, a kialakuló abszolút monarchia tehát – elsősorban és alapvetően – korszerűsített politikai formája, mechanizmusa volt a nemesi osztályuralom fenntartásának az immár zömükben nem-serf paraszti tömegek felett.

Egyidejűleg azonban a feudális nemesség egy másik ellenféllel is szembetalálta magát: a megerősödő városi polgársággal, az induló pályáivú kereskedő-, majd manufaktúra-burzsoáziával. Hiszen ugyanaz a folyamat, amely a servage fellazulásához, megszűnéséhez vezetett, s ezáltal a feudális osztályerők politikai átrendeződését követelte meg – a népesség számának növekedése, a munka termelékenységének emelkedése, az áru- pénzviszonyok kiterjedése –, egyben a társadalmi munkamegosztás előrehaladását jelentette: a városi polgárság s a városon kívüli kereskedő és iparos elemek gyarapodását.

Az árutermelés fejlődése, a piaci kapcsolatok bővülése fokozódóan érdekeltté tette az e kapcsolatokat hordozó társadalmi rétegeket a feudális anarchia korlátozásában, a kereskedelmet bizonytalanságban tartó nagyurak hatalmaskodásainak a leküzdésében, a központi hatalom erősítésében. Az országos belső piac elemeinek keletkezése, a majdani gazdasági egységesülés tendenciájának megjelenése kedvezett a politikai egységesülésnek a feudális széttagoltsággal szemben, a királyi hatalom kiterjesztésének az országterület egészére.

A kereskedő burzsoázia a tőkefelhalmozás 16. századi új lehetőségeinek megnyíltával jelentékenyen megizmosodott, és sok helyütt vonta már függésbe, termékeik felvásárlása révén, a kisárutermelőket. Ugyanakkor az árutermelés fejlődése városban és falun – a kisárutermelők differenciálódása révén – belsőleg, önmagában is tőkés viszonyok megjelenéséhez vezetett. „Kétségtelen, hogy némely kis céhmester és még több önálló kiskézműves . . . a bérmunka fokozatosan nagyobb kizsákmányolásával, valamint az ennek megfelelő felhalmozással tőkésé . . . lett.” Aminthogy a jobbággyi szolgáltatások pénzjáradékra való kommutálásával „magában a faluban, a föld régi, saját munkájukból élő birtokosai között is tőkés bérlők melegágya keletkezett” (Marx). A tőkés termelési viszonyok bontakozásának ezt a szerves, ám „csigalassúságú” módszerét azután a kereskedő- (általában a pénz-) tőkének a termelésbe való behatolása gyorsította meg, – az iparban a városi kézművesség és főként a vidéki paraszti háziipar alávetése útján, a kihelyezési rendszer (Verlagssystem) alkalmazásával, a mezőgazdaságban a tőkés bérleti rendszer kiterjesztésével. Így, amikor az állami centralizáció folyamata előrehaladt, a felfejlődő kereskedő, majd manufaktúra-burzsoázia Nyugat-Európában már elég erős volt ahhoz, hogy maga is rányomja bélyegét a nemesi osztályhatalom kora-újkori alakjának kifformálására.

Mindez azt jelenti, hogy a nyugat-európai abszolút államok szerkezetét alapvetően a régi dolgozó osztály új helyzete: a servage-ból kiemelkedett parasztság fenyegetése, másodlagosan pedig az újonnan felemelkedő osztály: a burzsoázia nyomása határozta meg. A nyugat-európai abszolutizmus sajátos ellentmondásossága abban állott, hogy amikor a feudális osztályuralom védelmét és fenntartását szolgálta a megváltozott viszonyok között, ugyanakkor azok az eszközök, amelyeket ennek érdekében felhasznált, egyideig megfeleltek és kedveztek a felnyomuló kereskedő- és manufaktúra-burzsoázia érdekeinek is. Partikularizmust leküzdő centralizáció, merkantilista gazdaságpolitika, tengerentúli terjeszkedés növelte a feudális állam erejét és hatalmát – miközben hasznára vált a korai burzsoáziának. Gyarapította az állam jövedelemforrásait – miközben üzleti lehetőségeket nyújtott a tőkéseknek.

Hogy az abszolutizmus ezt a sajátos „kettős” szerepét elég hosszú ideig betölthette, annak oka nem az adott államforma valaminő „átmeneti” jellegében, hanem az adott tőkeforma természetében rejlik. Minthogy sem a kereskedő- (általában a pénz-) tőke, sem a tőkés manufaktúra nem igényelt gyökeres szakítást a – népesség nagy tömegét még magába záró – feudális agrárszerkezettel, s nem kívánta meg a belső piac fejlődésének új minőségét – amely majd az ipari kapitalizmus tömegtermelésének lesz közege és létfeltétele –, a kereskedő- és manufaktúra-burzsoázia gyarapodni, terjeszkedni tudott azokon a kereteken belül is, amelyeket a feudális állam újjászervezett formája szabott elébe. Ellentmondásaik dacára „összefért” vele; bizonyos határig védelmet és mozgásteret nyújtott a tőke gazdasági műveletei számára a feudális abszolutizmus állampolitikája.

Reneszánsz és reformáció

Míg Angliában, Franciaországban és az Ibér-félszigeten a feudális gazdaság és társadalom 14–15. századi változásai – a servage fellazulása, az ártermelés és társadalmi munkamegosztás kiterjedése – a rendi monarchiák központosítását, az abszolutizmus 16–17. századi kialakulását készítették elő, addig német és olasz földön ezek a folyamatok nem egységesülő állam, hanem önállósuló tartományok és városok keretei között játszódtak le, s a 16–17. századra még csak fokozták és hosszú időre konzerválták Németország és Itália politikai megosztottságát. Az atlanti parti országok fejlődésétől való eltérésük annál feltűnőbb, mivel a 15–16. századforduló Európájának gazdaságilag élenjáró körzetei – Németalföldön (Flandrián) kívül – éppen területükön feküdtek: a korai kapitalizmus észak- és közép-itáliai centruma, illetve a délnémet és rajnai városok, meg az északnémet Hanza-városok.

Ámde – s ebben lelhetjük fel eltérő fejlődésük egyik okát – területükre terjedtek ki a középkor *országok feletti* jellegű, univerzalisztikus igényű hatalmasságai is: a német-római császárság és a pápaság, amelyek gátolták a politikai centralizációt *országos* szinten mind Itáliában, mind Németországban. A pápaság – az egyházi állam önállóságának biztosítása érdekében – szembeszegült minden olyan törekvéssel, amely az Appennin-félsziget politikai egyesítésére irányult; a császárság és pápaság százados küzdelmeit is kihasználva pedig éppen a német és olasz tartományuraknak és városoknak sikerült – tényleg és jogilag (1356. évi Aranybulla) – a legteljesebben megvalósítani a központi uralkodói hatalomtól való függetlenségüket. A császári rang voltaképpen pusztán címmé

vált viselőjének családi tartományain túl; a császárválasztás joga a német-római birodalom legnagyobb egyházi és világi feudálisait: a hét „választófejedelmet” (a kölni, mainzi és trieri érseket, a rajnai palotagrófot, a szász herceget, a brandenburgi örgrófot és a cseh királyt) illette. V. Károly elődjének, a habsburgi I. Miksa császárnak (1493–1519) – a francia, angol és spanyol centralizáció első szakaszával időben egybeeső – kísérletei a császári hatalom megerősítésére: meghiúsultak a (birodalmi reformot a maguk módján értelmező) tartományfejedelmek és a városok ellenállásán.

S itt jutunk el a másik okhoz, amely a széttagoeltság fenntartásának irányában hatott német és olasz földön. Itt nemcsak a feudális oligarchák álltak szemben a területi egyesítéssel és állami centralizációval, hanem a városok, a városi polgárság, a burzsoázia is – amely az atlanti országokban, mint láttuk, bizonyos mértékig támaszul szolgált a központosító politikának (még ha az a *nemesi* osztályhatalom újjászervezését jelentette is), mert megérlelődésének bizonyos fokáig szüksége volt annak védelmére és hasznot húzott gazdaságpolitikájából. Ha Franciaországban és Angliában a felfejlődő kereskedő-, majd manufaktúra-burzsoázia már elég erős volt ahhoz, hogy maga is rányomja bélyegét a feudális osztályuralom *centralizált* formájának kialakulására, akkor viszont a gazdaságilag legfejlettebb németországi és főként itáliai körzetekben a városok, kivált a kereskedő burzsoázia a 14–15. századra annyira megerősödött, hogy már nem volt érdekelt a *feudális* állam centralizációjában. A lombard és toszkán városi kommunák – amelyeknek gazdagságán és életerején tört meg már a 13. században II. Frigyes nagy kísérlete, hogy kiterjessze monarchikus uralmát Szicília felől az egész félszigetre – a 14–15. században önálló városállamokká fejlődtek, amelyek a környező falvakat (*contado*) is fennhatóságuk alá vonták, s a földesúr–jobbágy viszonyokat felbomlasztották. A kereskedelmi tőke korai felhalmozása és virágzása az észak-itáliai városokban (mint Velencében), a tőkés posztómanufaktúra és banküzlet előretörése, a kapitalista termelési viszonyok korai megjelenése (mint a Mediciek Firenzében) olyan erőként hatott, amely útját állta a *nemesi* osztályuralom újjászervezésének országos szinten.

Ám ha az olasz városok korai kapitalista fejlettségükkel megakadályozták Itáliának feudális-abszolút monarchia keretében történő nemzeti egyesítését, akkor ugyanezen gazdasági alapról sarjadóan, a 14. század közepétől a 16. század közepéig tartó fénykorukban, igézetes kulturális-művészeti fejlődés színterévé, az újkort előkészítő szellemi-világnézeti átalakulás egyik hatalmas áramlata: a reneszánsz és humanizmus szülőhazájává váltak.

Az a tény viszont, hogy az itáliai korakapitalizmus nem volt képes áttörni, ledönteni a városállami lét kereteit, hanem annak határain belül maradt, gátat vetett a tőkés termelési mód kibontakozásának, továbbfejlődésének; ennek csakis a városállamiság meghaladása, az egységes Itália megteremtése nyithatott volna szabad teret, – ahogy ezt olyan gondolkodók, mint Machiavelli vagy Michelangelo lényegében már a 16. század elején felismerték. Ennek híján a kapitalista fejlődés itáliai útja befűlt, elvetélődött; sorsát azután hosszú időre megpecsételte a félsziget spanyol uralom alá hajtása – a *sacco di Roma* (1527) fordulatot jelentett az itáliai reneszánsz történetében – és az új, atlanti világpiac kialakulása, a Mediterráneum lehanyatlása. A polgári termelési mód éppen azokban az atlanti parti országokban fejlődött tovább és bontakozott ki, amelyek az új világpiac uraivá váltak, illetve ahol országos szinten létrejött az abszolút monarchia, és – feudális alapjellege ellenére is – segített ledönteni a tőkés termelés partikuláris korlátait.

A németországi városok súlya nem volt ugyan elegendő ahhoz, hogy itáliai típusú városállamokat hozzanak létre, kiterjedt mezőgazdasági területekkel a birtokukban s a földesúr–jobbágy viszonyokat bomlasztó hatással, de ahhoz igen, hogy a szabad birodalmi város státuszát szerezzék meg maguknak, a császártól való csupán névleges függőségben, és regionális méretekben olyan akcióképességről tegyenek tanúságot (városszövetségek), amely riadalomba ejtette a tartományfejedelmeket. Országos szinten viszont nyoma sem volt már ilyen kapcsolatnak; az egyes város csoportok (dél-német, rajnai és Hanza-városok) gazdasági érdekei és piaci orientációi élesen különváltak. A 15–16. század fordulóján a dél-német városok prosperitása volt a legfrissebb és legvirágzóbb valamennyi között. A transzalpin kereskedelemről húztak hasznot, s mögöttük területeik kivételesen gazdag bányakincseiből (ezüst, réz, ón, cink, vas). Bányászat, fémfeldolgozás, textilipar viszonylag fejlett – ipari fejlettség dolgában az olasz városok többségét felülmúló – kora kapitalista-manufaktúrális jellegű termelőbázist biztosított számukra, amelyet a Fuggerek és Welserek hatalmas – kereskedelemről és hitelügyletekből, bányavállalkozásokból származó – pénzvagyona tetézett. Így abban a korszakban, amikor az itáliai városok a reneszánsz csodás műalkotásaiban pompáztak, a németek a technikai találmányok egész sorát (könyvnyomtatás, ércfinomítás, olvasztás stb.) vezették be vagy fejlesztették tovább. S egyes közép- és délnyugat-német városok és bányavidékek váltak tűzfészkévé – jelentős plebejus és bányász lakosságukkal – az újkort előkészítő szellemi átalakulás másik nagy áramlata: a reformáció népi irányzatának.

A reneszánsz és humanizmus, Itáliából kiindulva, a 15. századtól kezdve Európa számos országára hatást gyakorolt, s az egyetemes kultúra- és esztétörténeti fejlődés egész további menetére rányomta bélyegét – hiszen a középkori egyházi világgéppel szemben először mutatta fel az ember hivatását nem a túlvilági üdvösség, hanem a földi boldogság keresésében, amit a természet megismerése és hasznosítása, a szabad tudományos kutatás útján lehet elérnie. Mégsem válhatott a társadalom széles rétegeit magával ragadó antifeudális mozgalom ideológiájává, mert művészeti-irodalmi-tudományos irányultsága folytán csak szűk rétegek számára volt hozzáférhető, és „evilágiságának” kibontakozása, ha nem is vallástalansággal, de az egyház iránt közömbös vagy megvető viszonyulással, a vallásnak pedig konvencionáliszmussá alakításával vagy „észvallásként” való deista-toleráns felfogásával, racionalizálásával járt együtt – mint például az európai hírű humanista, Rotterdami Erasmus gondolatrendszerében. Márpedig ekkoriban és még hosszú ideig „a tömegeknek, amelyeknek lelkét kizárólag vallással táplálták, saját érdekeiket vallásos öltözetben kellett bemutatni, ha nagy vihart akartak előidézni” (Engels). Éppen ebben rejlett a német földről szárnyra kelt reformáció hatalmas mozgósító ereje, társadalmi-politikai jelentősége. A reformációé, amely továbbra is a túlvilági üdvösséget, az eredendő bűntől való megigazulást jelölte meg az élet céljaként – azzal azonban, hogy az ember „egyedül hite által” üdvözülhet, papi közvetítés nélkül nyerhet Istenétől bűnbocsánatot; tehát a vallás tudatformáján *belül* maradván, saját ideológiai terepén vont a kétségbe „a római katolikus egyház, vagyis a feudális rendszer nagy nemzetközi központja” lelkek feletti uralmát és ezzel megindokolt anyagi hatalmát.

A servage-ből, Leibeigenschaftból való kibontakozást kísérő és előrevívó paraszti osztályharcok és városi plebejus-mozgalmak már a 14–15. században is vallási reformációs törekvésekkel fonódtak össze, amelyek akkor Wyclif és Husz tevékenységében érték el csúcspontjukat. Egyházi reform programját fogalmazták meg, s ezzel – akarva-akaratlan

– a társadalmi viszonyok megváltoztatására irányuló antifeudális mozgalmakat ösztönöztek, amelyek a népi eretnység ideológiai köntőseben léptek színre. Mindezekhez az előzményekhez – valamint a Délnyugat-Németországban az 1470-es évek óta fel-felújuló paraszti szervezkedésekhez-mozgalmakhoz, amelyeknek a Leibeigenschaft visszaállítására irányuló földesúri törekvések is tápot adtak – szorosan kapcsolódott a németországi reformáció: Luther Márton fellépése (1517), majd a birodalmi nemességnek (lovagságnak) a humanista Hutten Ulrik által inspirált felkelése (1523), illetve a reformációnak – elsősorban Münzer Tamás nevéhez fűződő – népi irányzata és a – sváb-frank, thüringiai-szász és osztrák tartományokra kiterjedő – nagy parasztháború (1524–25). Szorosan kapcsolódott ezekhez az előzményekhez, de túlment, túlmutatott rajtuk. Olyan fejlettebb gazdasági talajról és szociális struktúrából sarjadt ugyanis, amelyet nemcsak a feudális társadalom alapvető osztályai közötti ellentétek kiéleződése, hanem a különböző polgári erők és feudális osztályok közti bonyolult ellentmondások, sőt a tőkés kizsákmányolásból eredő osztályharc első kitörései is jellemeztek. S mindezek a társadalmi feszültségek a radikális egyházi reform követelésében, a római egyházzal való szakításban csomósodtak össze. Így vált a reformáció és parasztháború nemcsak a középkori osztályharcok és eretnekmozgalmak utódjává és folytatójává, hanem a polgárság feudalizmus-ellenes „hadműveleteinek” nyitányává, „az első számú polgári forradalomná” (Engels).

A németországi reformáció mint korai polgári forradalom vereséget szenvedett. Luther elhatárolódása a lovagok felkelésétől – akik az egyházi reformmal együtt birodalmi reformért: a lovagi rendre támaszkodó császári hatalom helyreállításáért, az államegység megvalósításáért szálltak síkra – és éles szembefordulása a népi irányzattal – amely már nemcsak a feudális osztályrendet, hanem az osztályrendet általában fenyegette – lehetővé tette, hogy a fejedelmek leverjék a lovagi felkelést, majd vérbe fojtsák a parasztháborút, s többen közülük a lutheri („ágostai”) hitvallást a maguk céljaira sajátítsák ki: az egyházi birtokok szekularizálására, tartományi hatalmuk megerősítésére. Így – míg a parasztháború, bukásában is eredményeként, elhárította a Leibeigenschaft visszaállításának veszélyét Délnyugat-Németországban (a „második jobbágyság”, mint erre még visszatérünk, a parasztháborútól érintetlen keletnémet fejedelemségekben fejlődött ki) – a lutheri reformáció felülkerekedése nem hozott eredményt az ország politikai egyesítése dolgában, nem vitte előre a centralizációt nemzeti szinten, hanem éppen elmélyítette a politikai megosztottságot. Ez egyben azt jelentette, hogy a tőkés kibontakozás útja német földön is eltorlaszolódott: a korai kapitalizmus körzetei itt sem bizonyultak hosszú távon életképeseknek, s a 17. századra – talán az egyetlen egykori Hanza-város, az atlanti világpiacra átváltó Hamburg kivételével – ugyancsak lehanyatlottak.

Am a reformáció mint ideológia tovább folytatta hódító útját. Polgári-antifeudális jellegét, a feltörekvő burzsoázia gazdasági és politikai érdekeit a lutheri tanoknál jóval következetesebben fejezte ki Zwingli Ulrik, majd főképp Kálvin János hitújítása Svájcban, az 1530–50-es években: a helvét hitvallás, amely „a korabeli polgárok legmerészebbjeire volt szabva” (Engels). Az eleve elrendelés tana, amely szerint Isten már a teremtés előtt elhatározta, hogy kit üdvözít, a vállalkozói sikert az isteni kiválasztottság jeleként tette értelmezhetővé, s ezzel a kapitalista fejlődéshez legjobban illeszkedő vallási formát prezentálta. Így hamarosan teret nyert a 16. század leglendületesebben tőkésedő országaiban: Németalföldön és Angliában.

Amint a lutheri reformáció terjedése Németországban, úgy a kálvini hitújítás térnyerése Németalföldön egyaránt a Habsburg-ház politikai hatalmát is csorbította-ingatta. Amikor tehát a 16. század derekán a pápaság, a római egyház ellentámadásba lendült mindenféle reformatori „eretnységgel” s egyben bármifajta egyéni-tudományos vallásértelmezéssel szemben – a humanista szellemű Sadoletto-féle szárnyat saját kebelén belül leküzdve, erőskezű, az inkvizícióra támaszkodó jezsuita vezetés alatt (Loyola Ignác rendalapítása: 1540) –, a tridenti zsinattal (1545–1563) meginduló katolikus ellenreformáció a Habsburg-dinasztiában találta meg legfőbb politikai szövetségését. Ettől kezdve mind a spanyol, mind az osztrák Habsburgok – a Habsburg-dinasztia V. Károly császár lemondása (1556) után két ágra szakadt – centralizációs tevékenységének, abszolutizmusának sorsa szorosan összekapcsolódott az ellenreformációéval.

Ami viszont a reformációt, a protestantizmust illeti, ennek a politikai színskálán való elhelyezkedése jóval változatosabb volt. A kálvini reformáció Hollandiában és (mint puritanizmus) Angliában az első győztes polgári forradalmak ideológiájává vált; Franciaországban (hugenotta nemesség) és Közép-Kelet-Európa országaiban főként az abszolutisztikus törekvésekkel szembeszegülő rendi ellenállás használta eszmei fegyverét. A lutheri reformáció Németországban a politikai szétdaraboltság, a tartományúri szeparatizmus fenntartását – legfeljebb fejedelmi mikro-abszolutizmusok létrejöttét –, Dániában és Svédországban viszont a nemzeti abszolutizmus felemelkedését segítette elő. Az anglikán vallás Tudor-kori formájában az angol abszolút monarchia, későbbi kálvinizált változatával az 1688–89. évi osztálykompromisszum: az alkotmányos monarchia követelményeihez igazodott. A politikai hatalomhoz való viszonyának ezt a sokféleségét egyrészt a reformáció polgári irányzatainak a feudalizmussal való megalkuvása, másrészt az abszolutizmusnak fentebb vázolt „kettős” szerepe tette lehetővé.

Háborúk és forradalmak

A nyugat-európai abszolutizmusok kettős meghatározottságát – amelyek közül az első volt az alapvető – kitapinthatjuk egész struktúrájukban, azokban az intézményi újításokban, amelyekben az államhatalom központosítása testet öltött: a hadseregben, a hivatalnokszerkezetben, az adórendszerben, a gazdaságpolitikában és a diplomáciában.

A centralizált monarchia vezette be és intézményesítette – az erőszakszervezet központosításának döntő lépéseként – az állandó hadsereget, amely a 16. század második és a 17. század első felének „hadászati forradalmával” – a holland Orániai Móric, a svéd Gusztáv Adolf, az osztrák–cseh Wallenstein voltak ennek vezéregyéniségei – ütőképeségében és méreteiben rendkívül megnövekedett. II. Fülöp spanyol király hadserege mintegy 60 ezer főre rúgott, egy évszázaddal később XIV. Lajosé már a 300 ezret is elérte.

Ám az abszolút államok hadseregei – eltérően a későbbi burzsoá államokéitól – rendszerint nem hazai sorozott erőkből, hanem olyan vegyes összetételű alakulatokból álltak, amelyek között külföldi zsoldosok játszották a főszerepet. Ez a tény az állam alapvető feudális osztályfunkciójából következett: a nemesség természetesen visszariadt attól, hogy fegyverben tartsa saját paraszttömegeit. A francia Jean Bodin, aki 1576-ban először fejtette ki rendszeresen az abszolút monarchia elméletét – felállítva a tételt,

amely szerint: „A szuverén felség és az abszolút hatalom fő jegye abban áll . . . , hogy törvényeket szüntet meg, vagy rendel el saját akaratából, alattvalói beleegyezése nélkül” —, maga is többször hangsúlyozta: „Ha a nép fel lenne fegyverezve, aligha tűrné el a nemesek uralmát s a tisztségekből és javadalmakból való kirekesztettségét . . . Gondosan ügyelni kell tehát arra, hogy ne foghasson fegyvert, és ne gyakorolhassa a hadi mesteriséget.” Idegenekből fogadott zsoldosokra viszont, akik még a honi lakosság nyelvét sem ismerték, bizton lehetett számítani abban, hogy letapossák a belső társadalmi forrongásokat — mint ahogy a 16. század közepén a kelet- és délnyugat-angliai parasztfelkelésekkel is történt.

De a korábban ismeretlen méretűre duzzadó hadseregek amúgy sem maradtak tétlenül: a nemzetközi fegyveres konfliktusok szinte folytonos sorozata egyike a kor fő jellemzőinek. A béke úgyszólván meteorológiai kivétel számba ment az abszolutizmus korszakának nemzetközi klímájában. Az abszolút állam gépezetét jórészt a csatater számára alkották.

Az abszolutizmus korszakának háborúi — kivált annak első fázisában — alapvetően dinasztikus-területszerző jellegűek voltak. A feudális társadalmi-gazdasági formáció egész fennállása alatt ugyanis a területi hódítás volt és maradt a többletmunka-elsajátítás megnövelésének leggyorsabb és legdúsabb „hozammal” kecsegtető módja. A háború sikere a gazdagság sokkal nagyobb gyarapodását ígérte a feudális uralkodóosztály számára, mint a hazai termelés és forgalom bármilyen eszközzel való lefőlözése. A háborús területszerzés nem kedvtelése vagy külső járuléka volt a nagyfeudális életformának, hanem belső szükséglete és funkciója. Ezt a tényt Machiavelli — amikor végigtekintett a 16. század eleji Európán — mintegy evidenciának tekintette, és belőle vezette le a *principe* létének legfőbb törvényét: „A hódítás vágya nagyon természetes és megszokott tulajdonság, és ha az emberek ettől a vágytól indítatva mindent elkövetnek, ami csak tőlük telik, az nem hibáztatható, sőt dicséretet érdemel . . . A fejedelemnek nem szabad másra gondolnia, másra törekednie, mást fontosabbnak tartania, mint a háborúra való felkészülést.”

A hadviselés feudális-területszerző indítéka tisztán és pörén mutatkozott meg abban a nagy összecepasásban, amely a 16. század első felében zajlott a Habsburg- és a Valois-dinasztia között. Az Itália birtokáért vívott küzdelem, amelyet még a francia VIII. Károly kezdett a 15. század végén (1494), beletorkollott V. Károly császár és I. Ferenc francia király (1515–1547) háborúinak ama végzetes sorozatába, amely Spanyolország főhatalommá válásának ára lett vagy egy évszázadra; egyúttal még hosszabb időre, századokra szólóan létrehozta Franciaország szövetkezését a török birodalommal a Habsburg-hatalom ellen. A déli hadszíntéren a császár sikereket aratott: Itáliát spanyol befolyás alá hajtotta, a franciát kiszorította, a törököt távoltartotta a félszigettől — a Porta tengeri terjeszkedését a Mediterráneumban majd utóda a spanyol trónon, II. Fülöp (1556–1598) állította meg véglegesen, lepantói győzelmével (1571). Északon viszont V. Károly nem tudott átütő eredményt elérni: I. Ferencsel folytatott hadakozása lehetővé tette a töröknek Magyarország egész középső részének elfoglalását; a fejedelmi szeparatizmus érdekeihez igazodó reformáció, minden erőfeszítése ellenére, veretlen maradt Németországban (augsburgi vallásbéke: 1555), állandó potenciális szövetségeseként a francia–török koalíciónak; az örökletes Valois-ellenség minden vereséget túlélte a Habsburg-bekerítés ellen küzdő Franciaországban; a folytonos háborúskodás terhei súlyosan próbára tették Németalföld

lojalitását, mintegy előkészítve azokat a csapásokat, amelyek majd II. Fülöpre, az ellen-reformáció fő zászlóvivőjére zúdultak itt 1566-tól kezdve és végül Észak-Németalföld elszakadásához vezettek.

Pedig a németalföldi szabadságharc első két évtizedében — kivéve az 1572–76. éveket, amikor a felkelés súlypontja északra helyeződött át („tengeri koldusok”) — túlnyomóan a déli tartományok, főképpen a kálvinizmust legkorábban befogadó Flandria és Brabant álltak a spanyolelleses küzdelem élvonalában. E tartományok ugyanis, mint utaltunk rá, a középkori Európa legnépesebb, legiparosodottabb s a nemzetközi kereskedelemben is fontos szerepet játszó körzetét alkották, a korai kapitalizmusnak Velencéhez és Firenzéhez fogható kezdeményeivel. Hogy Flandria „jó városai”: Brügge, Gent és Ypern nem váltak itáliai típusú városállamokká, környező agrárövezettel a birtokukban, részben éppen annak tulajdonítható, hogy mögöttes területeik maguk is hamarosan megindultak az iparosodás útján. A flamand nagyvárosok finom luxuskelméket gyártó „régí posztóiparának” már a 14. század közepétől kezdve egyre érzékenyebb versenyt támasztott a vidéki falvaknak, kisvárosoknak a közfogyasztás irányában fejlődő „új posztóipara”, amely nem volt a nagyvárosihoz hasonló merev céhszabályoktól kötve, és bizonyos lehetőséget nyújtott a kereskedelmi tőkének a termelésbe való behatolására (Armentières, Hondschoote). Antwerpen többek közt annak is köszönhetette felvirágzását, a 15. század végétől kezdve Brügge fölé kerekedését, hogy a megerősödő brabanti és flandriai „vidéki ipar” termékeinek felvásárlója és közvetítője lett.

Jelentős részben e déli nagyvárosok és iparvidékek kálvinista radikálisainak — a „szárazföldi koldusoknak” — forradalmi küzdelme tette lehetővé a spanyol abszolutizmussal szembeforduló protestáns rendi ellenzék vezéregyéniségének, Orániai Vilmos hercegnek, hogy az északi kereskedő burzsoáziával szövetségre lépve, a szabadságharc gyümölcseit az északi tartományokban takarítsa be. Míg délen (Belgium) 1584–85-re II. Fülöp hadai megadásra kényszerítették a „koldus”-uralom utolsó erődjét is, és visszaállították a Habsburgok és a katolikus egyház hatalmát, addig északon a szabadságharc Orániai Vilmos meggyilkolása (1584) után, fia (a kiváló stratégaként már említett) Orániai Móríc vezetésével sikeresen folyt tovább, és a polgári forradalom: Európa első győztes polgári forradalma funkcióját töltötte be. Az északi Egyesült Tartományok (Hollandia) függetlenségének elismerése spanyol részről az 1609. évi fegyverszünetben, egyúttal nyitánya volt a tengerentúli gyarmatok spanyol–portugál monopóliuma megtörésének is.

A portugálok és spanyolok látványos hegemoniája a világtengereken ugyanis gazdaságilag nem volt eléggé megalapozott. Az európai áruforgalom fő ütőerévé vált atlanti partmenti kereskedelemben alárendelt szerepet játszottak akkor, amikor a transz-atlanti, illetve indiai-óceáni kereskedelemben vezető szerepet vittek. A hollandok viszont a 16. század végéig — egyre inkább előretörve a Hanzával és Velencével szemben — éppen az atlanti partmenti kereskedelemben erősödtek-gyarapodtak, a Baltikumtól le Gibraltárig, sőt az 1590-es évektől a mediterrán hajózásban is, és közfogyasztási cikkek meg ipari nyersanyagok közvetítéséből halmozták fel tőkéiket. Csak erről és e mellett tértek át a világtengeri terjeszkedésre. A 16–17. század fordulóján nyomultak be a spanyol nyugat-indiai vizekre és a portugál–amerikai partokra — ami a spanyol gyarmatok és Sevilla közötti forgalom rohamos hanyatlásához vezetett — és hatoltak be az Indiai-óceánra (Holland Kelet-Indiai Társaság alapítása: 1602), hogy a portugálok fűszerkereskedelmét hamarosan megdöntsék, s kiépítve batáviai (a mai Dzsakarta) bázisukat, két-három

évtized alatt ellenőrzést szerezzenek Indonézia fő fűszertermő szigetei felett. Éppen a portugál–spanyol, illetve a holland tengeri terjeszkedés gazdasági alapozottságának különbsége magyarázza, hogy míg a keleti fűszerkereskedelemből származó busás hasznok s az amerikai „ezüst-flották” kincsei nem válhattak az Ibér-félsziget államai tőkés átalakulásának tényezőivé, hanem elfecsérlődtek, illetve különböző utakon kifolytak az országból (a spanyol hatalom 1581-től 1640-ig Portugáliára is kiterjedt), addig a feudális rend és az ellenreformációs Habsburg-abszolutizmus nyűgéből forradalmi úton kibontakozó kálvinista Hollandia „a 17. század tőkés mintanemzetévé” (Marx), Amsterdam pedig már a 16. század utolsó évtizedeitől fogva — a spanyol uralom alatt rekedt Antwerpen helyébe lépve — a nemzetközi kereskedelem központjává lett.

A hadakozás feudális-területszerző indítékával így fonódott össze a 16. század közepétől fogva mintegy száz esztendeig a vallásháború motívuma a reformáció és ellenreformáció hatalmi csoportjai között, ami kiélezte a területi-dinasztikus vetélkedést, és azt új ideológiai köntösbe öltöztette, a 17. század elejétől kezdve pedig „az európai nemzetek kereskedelmi háborúja, amelynek színhelye az egész földkerekség” (Marx). A harmincéves háború (1618–1648) volt a legnagyobb és az utolsó az ilyen összetett jellegű konfliktusok sorában. A cseh protestáns rendek Habsburg-ellenes felkeléséből és a Protestáns Unióba, illetve Katolikus Ligába tömörült német fejedelmek szembenállásából kinőtt s a balti-tengeri kereskedelmi hegemonia kérdését is érintő össz-európai konfrontáció bonyolult szövédékekének legfőbb vonása a nyugat-európai államok egész sorának: a protestáns Hollandiának, Dániának, Svédországnak, végül a katolikus Franciaországnak hadba szállása volt a spanyol és osztrák Habsburgok ellen. A háború kimenetele nemzetközi jelentőségű fordulatot hozott. A vesztfáliai béke (1648) — öt évvel a spanyolok felett Rocroinál aratott nevezetes francia győzelem után — a Bourbon-monarchia határait több helyütt kiterjesztette a Meuse-től a Rajnáig, fenntartotta és rögzítette a politikai széttagoltság állapotát a német birodalomban, és véget vetett annak a vagy százéves korszaknak, amelyben a habsburgi Spanyolország volt Európa vezető hatalma. A spanyol abszolutizmus kontinentális hegemoniáját — amelyet először a németalföldi forradalom ingatott meg a 16. század utolsó harmadában — végleg megtörte a fejlettebb francia abszolutizmus ereje a 17. század közepén, az első burzsoá állam, Hollandia segítségével, amelynek függetlenségét az 1648. évi békemű megerősítette.

Mindezekben az európai területi-dinasztikus és vallásháborúban Angliának még perifériális szerep jutott. Szigeti fekvése kivonta ama kényszer és indíttatás alól, amely a kontinentális monarchiakat állandó hadsereg fenntartására készítette; a spanyol vagy a francia államával vetekedő expedíciós haderőnek a szárazföldre való átdobása pedig rendkívül költségessé, hovatovább megvalósíthatatlanná vált számára. A 16. század első felében VIII. Henrik háromszor is megpróbálkozott ugyan katonai beavatkozással a Habsburg–Valois viaskodásba, de óhatatlanul a szélén maradt a nagy európai konfliktusnak. Aminthogy a század második felében Erzsébet (1558–1603) centralizált kormányzatának fegyveres erejéből is legföljebb az elmaradott Írország meghódítására, de kontinentális expanzióra nem futotta. Utóbb pedig a Skóciát és Angliát személyi unióban egyesítő (1603) Stuart-abszolutizmus, nevezetesen I. Károly (1625–1649) kísérlete, hogy beavatkozzék a harmincéves háborúba, teljes kudarcot vallott.

Az angol állam katonai potenciálja mégis jelentős előrehaladást ért el ebben a korszakban, csakhogy egy másik irányban: a szárazföldi háborúskodásról és terjeszkedés-

ről a tengeri hadviselésre és tengerentúli hódításra való fokozatos átváltás irányában. Már az első Tudorok kormányzata elindította ezt a fejlődést, hogy azután 1588-ra Erzsébet olyan hatalmas hajóhad felett rendelkezzen, amely képes volt II. Fülöp győzhetetlennek hitt armadáját a tenger fenekére küldeni. S ha a tengeri győzelmet az európai szárazföldön, a hosszú spanyol háborúban nem is tudta kamatoztatni, hamarosan megteremtette az első gyümölcsseit a tengerentúlon. 1600-ban alakult meg az Angol Kelet-Indiai Társaság, amivel megkezdődött a briteknek Indiába való benyomulása, s a 17. század első évtizedeiben jelentek meg az első angol kolóniák Amerikában (Virginia, illetve Barbados és Guayana).

Anglia nemzetközi kereskedelmi felemelkedése sok hasonlóságot mutat Hollandiáéhoz. A 16. század számára is főleg a balti-atlanti-parti, majd a földközi-tengeri forgalomba való fokozódó bekapcsolódás időszaka volt (a Merchant Adventurers, Eastland Company, Levant Company és más kereskedőtársaságok révén), és csak a 17. század eleje hozta meg a világtengeri terjeszkedés kezdetét. A szigetországban azonban a kereskedelmi tőkének a termelésbe való behatolása, a kapitalista termelési mód feltételeinek kialakulása radikálisabb és viharosabb formákat öltött, mint Németalföldön, mégpedig nemcsak városban, hanem falun is. A pénztőke-felhalmozás meggyorsulásával egyidejűleg ugyanis megindult és lökészerűen haladt előre az ún. eredeti akkumuláció alapfolyamata is: a falusi lakosság-
nak a földtől való megfosztása, „kisajátítása” (eltérően Németalföldtől, amely a nyugat-európai agrárfejlődés másik, franciaországi variánsához állt közelebb, a hagyományos földbirtoklási viszonyok felbomlásának lassúbb menetével, a feudális pénzjáradékot fizető *censitaire* szabad paraszti parcellatulajdonossá válásának tendenciájával). A parasztság kisajátításának első hullámain pedig Angliában egy – mindinkább burzsoá jelleget öltő – „új nemesség” indította el, hogy nagyüzemi keretek között termelhesen gyapjút a flandriai, majd a honi textilipar számára. A polgárosuló nemesek így szoros kapcsolatba kerültek a tulajdonképpeni burzsoáziával; a gyapjút jórészt posztókereskedőknek (*clothiers*) adták el, akik azt főként céhkötöttségektől mentes vidéki (falusi, mezővárosi) körzeteknek a földbirtoklásból részben kiszorult parasztiparosaival dolgoztatták fel a régi finomposztóknál olcsóbb és könnyebb szövetfajtákra („új posztóipar”): a felvásárlási rendszeren túllépve, széles körben elterjesztették a kihelyezési rendszert, a *Rural Industry*-ra alapozott szétszórott manufaktúra-formát, sőt kisajátított parasztok és elszegényedett kézművesek munkaerejét megvásárolva – már központosított manufaktúrákat is létesítettek.

Erre a belső fejlődésmentre is nagy hatást gyakorolt az angol államnak a szárazföldi háborúskodásról a tengeri hadakozásra való fokozatos átváltása. A szárazföldi hadseregtől eltérően ugyanis a hajóhad kettős funkciójú gépezet volt: nemcsak háborús célokat, hanem kereskedelmi érdekeket is szolgált. Az állami erőszakszervezetnek egyre jobban előrenyomuló tengeri ágazata a nemesi földtulajdonos osztály különböző rétegeinek imént vázolt kereskedelmi-gazdasági orientációját ösztönözte, eredeti katonai-feudális jellegével szemben. Előmozdította tehát az „új nemesség” kialakulását, amely a burzsoáziával nem ellentétben, hanem összhangban fejlődhetett, vele együtt a kálvini puritanizmus-hoz csatlakozott, és a skót háború kudarca miatt 1640-ben kényszerűen ismét összehívott parlament kereteit kihasználva, a Stuart-abszolútizmust, egyben a feudális rendszert megdőntő 17. század közepi polgári forradalom (Civil War: 1642–49) vezető osztálya lett. Éppen ennek az osztálynak a kiemelkedő képviselője volt Cromwell Olivér, aki – a

puritanizmus radikális irányzatának, a parlament „independens” balszárnyának vezetőjeként – paraszti katonaságra támaszkodva vívta ki a forradalom győzelmét a feudális-monarchikus erőkkel szemben, majd – mint az independens köztársaság államtanácsának irányító politikusa, illetve Anglia, Skócia és Írország „Lord Protectora” (1653–58) – az „új nemesség” és a burzsoázia szövetségére támaszkodva verte vissza a régi, feudális jellegű és új, burzsoá jellegű földtulajdonra egyaránt veszélyes demokratikus tömegmozgalmakat (levellerek, diggerek).

Nem véletlen, hogy az angol forradalmat csakhamar követte az első valóban új-típusú háborús konfliktus Európában, amelyet már nem dinasztikus-területszerző, illetve vallási motívumok, hanem kizárólag kereskedelmi érdekek diktáltak, s amelynek szinte minden ütközete már nem a szárazföldön, hanem a tengeren zajlott: a cromwelli diszkriminációs hajózási törvények által kiváltott angol–holland kereskedelmi háborúk az 1650–60-as években. Ezekben a küzdelmekben éppen az a két európai ország – a két „tengeri hatalom” – állott szemben egymással, amely már megvívta polgári forradalmát, s így összeütközésük immár kapitalista államok közötti vetélkedés jellegét öltötte.

XIV. Lajos pénzügyminiszterének, Colbertnek az a kísérlete, hogy az abszolutista Franciaország szárazföldi hódítás útján sajátítsa ki céljait és hasítson részt tengeri kereskedelmükből, meghiúsult az 1670-es évek első felében, amikor uralkodója az ő tanácsára indított támadást Hollandia ellen. Aminthogy a Napkirály sorozatosan indított hadjáratainak eredménytelensége az 1670–90-es évek folyamán – majd különösen a spanyol örökösödési háborúé, a 18. század elején – nyilvánvalóvá tette a történeti helyzetnek azt az ellentmondását, hogy amikor a francia abszolút monarchia belső szervezete teljesen kiépült, akkorra külső expanziós képessége már megtorpant. Ez időre ugyanis kibontakozott az újabb fordulat a nemzetközi erőviszonyokban. A kapitalista „tengeri hatalmak” felemelkedése, s különösen az angol kapitalizmus forradalmi áttörése a 17. század közepén és államának – a Stuart-restauráció átmeneti időszaka (1660–1688) után (a burzsoázia, az új nemesség és a régi arisztokrácia osztálykompromisszuma révén), alkotmányos monarchia formájában végrehajtott – konszolidálása a 17. század végén („dicsőséges forradalom”: 1688–89) volt az, ami útját állta a francia feudális abszolutizmus nyugat-európai hegemoniájának.

Hivatalszervezet, adózás, gazdaságpolitika

Az állandó hadsereg mellett az állandó hivatalszervezet volt a centralizált állam-hatalom másik fő ismérve.

Az uralkodótól függő s az ország egész területére kiterjedő hivatalnoki apparátus kiépülése lényeges változást jelentett: megindult az áttérés a középkor partikuláris fennhatóságainak kusza halmazatából az egységes jogszabályokkal körülírt, racionális államigazgatásra, amihez a római jog felelevenítése, recepciója hatékony segédeszközül szolgált.

A 16. század e téren is a folyamat első szakaszának volt a tanúja. Kiterjedt az adminisztratív hálózat, de jobbra még önálló területi bázissal és fegyveres erővel rendelkező mágnásokkal az élén, akik a kisebb nemeseket a hűbéri viszonyhoz hasonló formában vonták be az államapparátusba. A 17. század teremtette meg azután, az igazgatási szervezet növekvő bürokratizálásával, azoknak a vezető adminisztrátoroknak az új típusát.

akik maguk is az arisztokrácia vagy a főpapság soraiból kerültek ki ugyan, de már saját regionális és katonai háttér nélkül, szigorú respektussal az uralkodó, az államegység iránt. A spanyol Olivares, az angol Laud, a svéd Oxenstierna és persze Franciaországban Richelieu és Mazarin neve fémjelzi az abszolutizmus e kemény kézzel centralizáló legfőbb funkcionáriusainak alakját, akik az állam ügyeit szívós céltudattal irányították kabinetjeikből.

Ámde az abszolút állam kiépülő bürokráciáját ugyancsak sajátos ellentmondás jellemezte: a közhivatalok nagy részének megvásárolhatósága magánszemélyek által – olyan szisztéma, amely mintegy hűbértörök szerzéséhez hasonlított, és formailag idegen a későbbi burzsoá államigazgatástól.

A hivatalok és katonai tisztségek vásárolhatóságának gyakorlata a 16. században született és a 17. századra vált a nyugat-európai, kivált a francia abszolutizmusnak egyik fontos és rendszeres bevételi forrásává, az örökölhetővé tett *paulette*-ek formájában – szemben és párhuzamosan a központi kormányzat által kinevezett intendánsok intézményének kiterjesztésével.

A hivatalvásárlás rendszere révén egyfelől a feudális nemesség egyedei és csoportjai tagolódtak be a központosított államszervezetbe – miközben megőrizték befolyásukat a regionális törvénykezési testületekben: *parlement*-okban is. Másrészt: közhivatali állásoknak piaci ügylettel való megszerezhetősége természetesen növekvő mértékben nyitott utat az emelkedő burzsoáziának, hogy az állami funkcionáriusok közé „érkezzék be” – miközben gyümölcöző tőkebefektetési lehetőséghez is juttatta. Aki ugyanis hivatalt vásárolt az államgépezetben, kiadásáért jócskán kárpótolhatta magát privilegizált jogosítványokkal (adóbérletekkel, mentesítésekkel stb.). Így a hivatalvásárlás rendszere – sokban hasonlóan, sőt gyakran közvetlenül kapcsolódva az abszolutizmus idején eltérébélyesedő államadósság-rendszerhez – a tőkefelhalmozás forrásává is vált; ugyanakkor gazdag profitjainak vonzóerejével el is terelte a pénztőkét a termelésbe való befektetéstől. Társadalmi szempontból pedig az állami bürokráciába való betagozódás a kapitalisták érintett csoportjait a feudális nemességhez való asszimilálódás és alárendelődés vágányára vitte; Angliától eltérően nem a nemesség egy részének elpolgárosodása, hanem inkább a burzsoázia egy részének „elnemesedése” figyelhető meg Franciaországban. Az abszolút állam társadalmi hierarchiájának csúcsein persze mindvégig a születési arisztokrácia, az udvari nemesség, a „kard nemesei” (*noblesse d'épée*) foglaltak helyet a polgári eredetű hivatali nemességgel (*noblesse de robe*) szemben.

Ha az abszolút állam a hivatalok áruba bocsátásával a nemességtől és a burzsoáziától kívánt jövedelmet szerezni, adórendszere viszont túlnyomó súllyal a paraszti tömegekre, mellettük a városi lakosságra nehezedett. A földesúri osztály gyakorlatilag mindenütt mentes volt a közvetlen adózástól, illetőleg annak a „segélynek” az összegét, amelyet uralkodójának fizetni tartozott, alattvalóitól, parasztjaitól hajtotta be.

Az állami adóztatás *szükségszerű* tartozéka volt az állami központosításnak. Ez az összefüggés közvetlenül és szembeszökően mutatkozott meg a hadseregszervezés, a hadviselés kapcsán. Jellemző, hogy az első királyi adó (*taille royale*), amelyet Franciaországban a 15. század közepén vetettek ki, az első állandó katonai egységek (*compagnies d'ordonnance*) finanszírozását szolgálta. A 16. század derekán a spanyol állam jövedelmeinek egyenesen négyötöde hadi kiadásokra ment. A 17. század közepén pedig bevételeik kiemelkedő részét a kontinentális monarchiák már szinte mind katonai célokra fordították.

ták, amelyek ekkorra sokkal nagyobb összegeket emésztettek fel, mint az előző századokban. Colbert pénzügyministersége idején, az 1660–70-es években az állami kiadások évi átlaga 128,7 millió livre-t tett ki. Ebből csupán a közvetlen katonai kiadások több mint 50 millió livre-re rúgtak.

Az állami adórendszer bevezetésének *lehetőségét* is az a gazdasági-társadalmi átalakulás teremtette meg, amely végső soron az egész központosítási folyamatnak, az államépítmény abszolutisztikus átszerveződésének érlelője s kiváltója volt: az árutermelés fejlődése, a naturális magánföldesúri járadékoknak pénzjáradékká való kommutálása. Ezt kísérve s ezzel vetekedve hódított teret a királyi adóztatás: a feudális pénzjáradék centralizált formája.

A járadékszedésnek ez a kettős rendszere, kivált a katonai célokra szedett állami adónak rohamosan súlyosbodó nyomása az 1620–1630-as évek Franciaországában a paraszti lázongás valóságos járványát idézte elő: Poitou-ban, Périgord-ban, Guyenne-ben, Normandiában. A felkelő parasztokat – akiknek megmozdulásaival közel egyidőben a városi szegénység zendülései is fel-feltörték (Dijonban, Aix-ben, Poitiers-ben s másutt) – gyakran saját nemes uraik vezették az állami adószedők ellen, hogy magánföldesúri jövedelmeiket biztosítsák; az adóbehajtóknak pedig királyi katonai alakulatok segítségéhez kellett folyamodniuk.

A falusi és városi szegénység nyugtalanságának fokozódása a 17. század közepére nemcsak Franciaországban, hanem számos más országban is éles formákat öltött. Egyik szociális összetevője volt a történetirodalomban gyakran emlegetett ún. „hat egyidejű forradalomnak”: az angol, francia, észak-németalföldi, katalán, portugál és nápolyi-szicíliai felkeléseknek. E rebelliók többségének másik – és dominánssá vált – tényezőjét viszont a nemesi-rendi ellenállás alkotta, amelynek akkor csapott fel utolsó nagy hulláma az abszolutizmus kiteljesedő hatalmi központosításával szemben (illetve a már polgári-köztársasági Hollandiában a kereskedő-burzsóázia ellenállása az Orániai-ház monarchikus törekvésű helytartói hatalmával szemben). Csak abban az országban, ahol a nemesi osztály már kitermelt magából egy burzsóá-orientációjú „új nemességet”, amely szövetségben lépett fel a városi burzsóáziával, s egy ideig a parasztság fegyvereire is számíthatott: csak Angliában vált a „rebellió” ténylegesen „revolúcióvá” – a feudális abszolutizmus rendszerét megdöntő polgári forradalommal. Máshol mindenütt vereséget szenvedett a felkelés, és megszilárdult az abszolutizmus (Hollandiában pedig a kereskedő-oligarchia hosszú időre megbékélt III. Orániai Vilmos – a későbbi angol király – helytartói hatalmával). Sőt a népi lázongás ereje, amely ezekben a mozgalmakban felszínre tört, megrövidítette a nemesség utolsó nyílt konfliktusát a monarchiával – amint ezt legszemléletesebben a francia példa, a Fronde-ok (a „parlement-ok” Fronde-ja: 1648–49, a „hercegek” Fronde-ja: 1650–53) kimenetele mutatja. S ha ezek leverése után is fellobbantak még parasztfelkelések Franciaországban – a leghevesebbek Guyenne-ben és Bretagne-ban 1674–75-ben –, már egyetlen nagyúr vagy nemes sem próbálkozott azzal, hogy az alulról jövő forrongást a maga rendi törekvéseinek szekerébe fogja. A központosított erőszak-apparátus megnövelése XIV. Lajos korában, Louvois hadügyi reformjai a tartományi nemesség végleges lefegyverzését jelentették – egyben teljes biztonságát a népi megmozdulásokkal szemben, háború idején is.

Az abszolutizmus gazdasági funkciói nem merültek ki a hivatalok áruba bocsátásában és az adóztatásban. Éppen az abszolút monarchia volt az az államforma, amely – az

európai történelemben először — egy összefüggő gazdaságpolitikai elméletet tudatosan igyekezett gyakorlattá váltani: a merkantilizmus doktrínáját. És éppen a merkantilizmus volt az az elmélet, amely az állam folyamatos ellenőrzését és beavatkozását diktálta a gazdaság működésébe — a hatalom és gazdagság együttes növelésének érdekében.

A merkantil-rendszer szószólói helyesen tükrözték vissza a kapitalizmus kialakulása meghatározott időszakának követelményeit; „tudatában vannak annak, hogy a modern társadalomban a tőke és tőkés osztály érdekeinek . . . a fejlődése vált a nemzeti hatalom és nemzeti fölény alapjává”. Másrészt viszont a tőkés gazdaság későbbi klasszikus teoretikusaitól eltérően — akik a vizsgálatot már a termelési folyamatra helyezték át — a merkantilizmus mint a „modern termelési mód első elméleti tárgyalása” még „szükségképpen a forgalmi folyamat felületi jelenségeiből indult ki, amint azok a kereskedelmi tőke mozgásában önállósultak, . . . annak a döntő befolyásnak a következtében, amelyet [a kereskedelmi tőke] a hűbéri termelés forradalmasításának első időszakában gyakorol” (Marx). Így az értéktöbblet forrását az áruk nyereséges eladásából eredeztették; mivel pedig adásvételből nyereség csak úgy származhatik, ha amit az egyik fél nyer, azt a másik szükségképpen elveszíti, akként vélekedtek, hogy az ország gazdagsága — amit a pénzzel, pontosabban a nemesfémkészlettel azonosítottak — nem nőhet meg belső áruforgalom révén, hanem csak külkereskedelem, aktív kereskedelmi mérleg útján gyarapodhatik.

A merkantilizmus e korai alakjához, a monetáris rendszerhez képest — amelyet az abszolutizmus-kori Angliában állampolitikai elvnek tekintettek: törvénnyel kötelezték a külföldi kereskedőket, hogy az importált áruikért kapott pénzen angol árut vásároljanak, s törvénnyel tiltották meg az angol kereskedőknek is, hogy nemesfémeket (bullion) vigyenek ki az országból — már 1621-ben napvilágot látott a fejlettebb merkantil-rendszer első kifejtése, majd 1664-ben új, átdolgozott tárgyalása Thomas Mun tollából. Ez a mű — amely közvetlen hatást gyakorolt az angol törvényhozásra, és „további száz évre merkantilista evangélium maradt” (Engels) — már rámutatott arra, hogy esetenként (mint a kelet-indiai kereskedelemben) éppen nemesfémkivitellel lehet növelni a vagyonosodást; hogy az arany és ezüst mellett más dolgok is hozzájárulnak az ország gazdagságához; hogy „ha szigorúan ragaszkodunk ahhoz, hogy idegen országok javaiból semmit vagy csak keveset fogyassunk, nehéz lesz ott saját gyártmányainkat elhelyeznünk”. Így a fejlettebb merkantilizmus már „nemcsak az áruforgalmat, hanem az árutermelést is szükséges elemnek tekinti”, de ezt is „a forgalom . . . szempontjából kiindulva, és egyszersmind úgy, hogy . . . az értéktöbblet többletpénzben, a kereskedelmi mérleg feleslegében ölt testet” (Marx).

A Thomas Mun művének (*England's Treasure by Forraign Trade. Or, the Ballance of Our Trade is the Rule of Our Treasure*) megjelenését követő évben (1665) nyerte el XIV. Lajos kormányában „a pénzügyek fő ellenőrének” tisztjét az a Jean Baptiste Colbert, akit a fejlett merkantilizmus leghatározottabb gyakorlati megvalósítójának szoktak tekinteni. Colbert gazdaságpolitikája arra irányult, hogy az áruforgalom országon belüli partikuláris akadályait leküzdje: az utak-folyókák számtalan hűbéri vámjogának kérlelhetetlen felülvizsgálatával, a tartományok közti nagy belső vámhatárok lehető kiküszöbölésével, út- és csatornaépítéssel; hogy az ipari árutermelést fokozza: központosított — királyi, illetve államilag szubvencionált magánvállalkozói — manufaktúrák alapításával, központilag szabályozott céhekkel; hogy a külföldi áruk, kivált luxuscikkek behozatalát védővámokkal korlátozza; a francia áruk kiviteltét támogassa és fejlessze: államilag

monopolizált tengeri kereskedőtársaságok (Kelet-Indiai, Nyugat-Indiai, Levantei Társaság stb.) angol és holland mintára történő létesítésével; a francia gyarmatbirodalom alapjait megvesse hatalmas flotta építésével: minden földrészen létrejött legalább egy francia gyarmatsáv – többek között Kanada – a holland–angol, illetve spanyol–portugál gyarmatok mellett. Mindez azonban igen kevésbé járult hozzá a francia export növeléséhez. A privilegizált kereskedőtársaságok – a levantei kivételével – már Colbert életében feloszlottak, s egyébként is mindenütt, ahol erőteljes mozgást kellett volna elővarázsolnia, kétségbeesve látta fáradozásainak sikertelenségét. Pedig felhasználta a fejlett merkantilizmus minden módszerét.

A dolog akkor válik érthetővé, ha közelebbről is megtekintjük Colbert iparpolitikáját, és nemcsak központosított manufaktúráit vesszük szemügyre, amelyekkel csakugyan hozzájárult a Napkirály hatalmasra duzzadt hadseregének felszereléséhez. Colbert kifelé gyors ipari terjeszkedést akart, de ennek maga vetett gátat, amikor – fentebb jelzett – nagyarányú központi iparszabályozásával voltaképpen átvette, általánosította, rögzítette a feudális jellegű, céhszerű iparüzési viszonyokat. Éspedig elsősorban – az iparfejlődés adott szakaszán kulcsfontosságú – textiliparban tette ezt: csak a kelmefestésre kiadott *reglement*-ja 300-nál több fejezetet tartalmazott, az egyes szövetfajtákra nézve pontosan megszabva a fonál minőségét, számát, a szövőszék méreteit, „szinte még a munkás mozdulatait is”, a munkafolyamat ellenőrzését, a termék hitelesítését, plombálását stb. Végül már tényleg jogásznak s egyúttal technikusnak kellett lennie, aki nem akart a szabályok ellen véteni; s mintha már minden szabályozás, ellenőrzés, hitelesítés egyedül az illethekek szaporítása céljából történt volna . . .

Az angol iparpolitikának is volt egy lényegileg hasonló szakasza, ám vagy egy évszázaddal-félszázaddal korábban: a Tudor-, majd a Stuart-abszolutizmus idején. Az erzsébeti törvénykönyv – amely még megkísérelte útját állni a parasztok kisajátításának, a hírhedt „bekerítéseknek” is – egyben arra törekedett, hogy helyhez kösse az ipart és szabályozza a munkaerő áramlását. Az első Stuart-kormányok pedig – amikor támogatták a londoni monopolista külkereskedelmi társaságokat – privilégiumok és céhek útján, a bérek és munkafeltételek szabályozásával az ipart is igyekeztek kézben tartani: felléptek azokkal a londoni kereskedőkkel szemben, akik *middleman*-ek révén ellenőrzésük alá vonták a vidéki takácsokat; a monopóliumok és illethekek rendszerének minden eddigit meghaladó mértékű kiterjesztésével egyidejűleg erősíteni próbálták a kötött iparú városokat, és gyengíteni a vidéki szabadabb tőkés ipari övezeteket. „Ha ez a rendszer fennmaradt volna, soha nem került volna sor az ipari forradalomra” (Unwin).

Ám ez a rendszer Angliában nem maradt fenn: megdőntötte a 17. század közepének polgári forradalma. „Az abszolút monarchia bukása volt a fordulópontra a kapitalizmus fejlődésében” (Lipson). Cromwell az 1650-es években elrendelte a kiváltságok, a céhek felülvizsgálatát, s a restauráció idején sem történt immár kísérlet arra, hogy az iparban visszaállítsák a korábbi szabályozások rendszerét. Az 1680-as években Anglia 200 városának már csak a negyedében álltak fenn szervezett céhek. Az 1688–89-i „dicsőséges forradalom” pedig véglegessé tette ezeket a változásokat. A tanonctörvényt tovább nyirbálták, s a falusi fonó- és szövőipart 1694-ben törvényesen is megnyitották a tőke és a munka előtt. Így a Cromwell parasztkatonaságának a polgárháborúban aratott győzelmeit követő század nemcsak a maguk földjén gazdálkodó parasztok (yeomanry) eltűnésének, a tőkés mezőgazdasági nagybérlet eluralkodásának százada volt, hanem a Rural Industry-n

nyugvó decentralizált ipari vállalkozás s a nagyüzemi fegyelembé belekorbácsolt nincstelenek munkaerejét elhasználó központosított manufaktúra felvirágzásának százada is. Anglia és Franciaország 1640-ig egy irányban haladt az ipar szabályozása terén, 1640 után viszont a két ország a két ellentétes pólust képviselte ebben a tekintetben. És csodamód – vagy inkább egészen természetesen – nem az ipart végletekig szabályozó francia, hanem a tőkés vállalkozói szabadság útjára lépő angol gazdaságpolitika valósította meg a merkantilizmus alapideáját is: az aktív kereskedelmi mérleget. A 17. század végére – amikor a francia merkantilizmus kivitelfokozó erőfeszítéseinek kudarcra már megmutatkozott – Anglia exportja és re-exportja hatalmasan fellendült (tegyük hozzá: az angol *belső* piac felvevő képességének még sokszorta nagyobb kitágulása mellett).

Több tekintetben másként alakult a helyzet angol–holland viszonylatban – hiszen itt a szigetország nem egy feudális-abszolutisztikus hatalommal állt szemben, mint Franciaország esetében, hanem a másik *tőkés* tengeri hatalommal –, mi több: olyannal, amely már nála korábban megívta (bár kevésbé fejlett osztályviszonyok között) polgári forradalmát. Másrészt: Hollandia gazdaságpolitikája egyáltalán nem abban kristályosodott ki, mint amiben a colberti merkantilizmusé: a külföldi áruk behozatalának korlátozásában, – hanem éppen ellenkezőleg, a nagy ívű nemzetközi *közvetítő* kereskedelembe (carrying trade): más országok, vidékek áruinak (a Baltikumhoz kapcsolódó kelet-európai területek agrár- és bányaterményeinek, az északi-tengeri halászat termékeinek, a nyugat-európai iparvidékek textiláruinak stb.) behozatalában és kivitelében. Így hát az angol merkantilizmus éppen ezen a vonalon igyekezett csapást mérni holland vetélytársára: Cromwell hajózási törvénye a külföldi (európai és gyarmati) áruk importját csak angol hajókon, illetve európai árukét (magasabb vámtételek mellett) csak a termelő ország hajóin engedélyezte; angol hajónak is csak a termelés helyéről engedte meg az árubehozatalt, nem pedig közvetítő piacokról; kétszeres vámot rótt ki minden halszállítmányra, amelyet nem angol halászok hoztak és konzerváltak, stb. S nem is sikertelenül: a 17. század második felében az angol tengeri – kivált transz-atlanti – kereskedelem rohamosan felfutott és felzárkózott a holland mellé (bár még az utóbbinak abszolút mértékű csökkenése nélkül).

A hollandok nemzetközi közvetítő kereskedelmében a behozatál és kivitel fázisa közé számos áru esetében egy fontos közbülső művelet iktatódott: a félkész gyapjúszövet festésének, kikészítésének, a hal konzerválásának, majd a gyarmatokról származó cukor és dohány finomításának s feldolgozásának, egyszóval a termékek további forgalomra, fogyasztásra alkalmassá tételének művelete. Először és leginkább éppen ezekben az ágazatokban nyomult be a holland kereskedelmi tőke a termelésbe (– hiszen itt az ipari megmunkálás a kereskedői tevékenységhez mintegy járulékként csatlakozott). Más területeken viszont – így a textiliparban – a tőkebehatolás jóval kisebb mérvű volt. A szabadságharc győzelmét követő évszázadban kialakultak ugyan az önálló észak-német-alföldi szövőipar manufaktúris gócai egyes *városokban* (Leiden, Haarlem, Amsterdam), ámde felettük még itt is szigorú ellenőrzés érvényesült; s ami a legjellemzőbb: a kapitalista manufaktúra kialakulása szempontjából oly nagy jelentőségű *vidéki* ipar tőkés alávétésére ez időben még nem kerülhetett sor. A 17. századi Hollandia minden városában minden iparágra kiterjedt a céhek uralma: azzal a görcsös igyekezettel, hogy a vidéki iparfejlesztést megakadályozzák. S a polgári Hollandia decentralizált tartományi kormányzatai – látszólag furcsa módon, ti. a feudális Franciaország centralizált államkormányához hasonlóan – éppen a céhes szabályozást-ellenőrzést támogatták, és a városi iparnak a vidékre

való kiterjesztését tilalmazták. A dolog nyitja abban rejlik, hogy „ez a védelmi politika [céhek, iparellenőrzés, „csarnok”-rendszer, ipari monopóliumok, vidéki iparüzés tilalma] szükséges koncesszió volt a kispolgároknak, hogy beletörődjenek a nagykereskedelem szabadságába”. Így „jelentős részben az ő [ti. a nagykereskedő oligarchia] lelkükön szárad, hogy az ipar Németalföldön a 18. századra elhanyaglott” (Baasch). Mindez élesen szemlélteti azt a marxi tételt, „hogy a kereskedelmi tőke önálló fejlődése fordított arányban áll a tőkés termelés fejlettségi fokával”, vagyis „ahol túlsúlyban van a kereskedelmi tőke, ott idejüket múlt viszonyok uralkodnak” az iparban.

A 17. század végén még a holland névhez fűződött ugyan a világjáró kereskedelem fogalma, de a nemzetközi forgalomban csakúgy, mint a korszak háborúiban számos jel utalt már Hollandia megrekedésére, Anglia előretörésére. Hiszen a tőkés termelési mód kialakulásának a folyamata Nyugat-Európában kezdett abba a stádiumba lépni, amikor „már a kereskedelmi uralom is attól függ, hogy nagyobb vagy kisebb mértékben vannak-e túlsúlyban a nagyipar feltételei... A holland kereskedelmi világuralom hanyatlásának története annak története, hogyan rendeli alá magának az ipari tőke a kereskedelmi tőkét” (Marx).

Az általunk tárgyalt korszak vége e történetnek még csak kezdetét jelenti – ám nagyon sokat mondó kezdetét. A merkantilizmus, amely – mint láttuk – abból indult ki, hogy a gazdagság egy országon belül rögzített és meghatározott, tehát csak külkereskedelem útján gyarapítható, ezzel a nézettel egybecsendülően úgy vélekedett, hogy a gazdagság összmennyisége az egész földkerekségen is hasonlóképpen adott és behatárolt (éppúgy, mint a földterületé), tehát az egyik ország csak annyival növelheti meg a maga gazdagságát, amennyit egy másik országtól elvesz. Amikor Colbert 1672-ben XIV. Lajosnak azt a tanácsot adta, hogy indítson háborút Hollandia ellen, így érvelt: „Ha Öfelsége a maga hatalmának veti alá az Egyesült Tartományokat, akkor kereskedelmük Öfelsége alattvalóinak kereskedelme lesz, s a továbbiakban már nincs kérdés.” A fejlemények, mint tudjuk, nem igazolták Colbert várakozását: Amszterdam kereskedelme nem lett Párizsáé. A jövőnk inkább azt váltotta valóra, amiről az angol forradalom burzsoái, amiről Cromwell álmodott: Amszterdam helyett London lett a világkereskedelem központja.

Az európai államrendszer kialakulása

A kereskedelem és a háború merkantilista elméletéhez és gyakorlatához szorosan kapcsolódott az abszolút állam további fontos külső tevékenysége és intézményi újítása: a diplomácia kiépítése.

A középkori Európa nem állott homogén és elhatárolt politikai egységekből; éles államhatárok helyett különböző jogi fennhatóságok sokrétű földrajzi egybefonódása, plurális elkötelezettségek bonyolult egymásra-rétegződése jellemezte politikai térképét. Ilyen viszonyok nem tették lehetővé nemzetközi diplomáciai hálózat képződését, mert hiányzott hozzá a partnerek elhatároltsága és egyenrangúsága. Éppen a feudális politikai hatalomnak a centralizált monarchia alakjában való újjászervezése teremtette meg – Velence és a pápai állam korábbi kezdeményeit továbbfejlesztve – az államközi érintkezés formalizált rendszerét: a kölcsönös külföldi követségek állandósításával (a területen kívülség új fogalmának védelme alatt, titkos diplomáciai jelentésekkel) és a külügyekkel

foglalkozó államkancelláriák intézményesítésével, amelyeknek folyamatos, hivatásszerű feladatává vált az állam környezetében föllelhető gyenge pontok kipuhatolása s a más államok részéről fenyegető veszélyek előre jelzése.

A kora-újkori diplomácia azonban – eltérően a későbbi polgári nemzetállamokétól – még nem annyira a nacionalizmus eszmeköréből, mint inkább a feudális-dinasztikus ideológiából merítette érveit és eszközeit. Egyik fő módszere az uralkodócsaládok tagjai közötti házasságkötések kitervelésében állt; kevésbé költséges útja volt ez a területi terjeszkedésnek, mint a háború – de nemegyszer kerülő útnak bizonyult, s visszavezetett a „közvetlen” módszerhez: a fegyverek bevetéséhez („örökösödési háborúk”).

A diplomáciai hálózat kiépülésében egyik jellegzetes jegyét ismerhetjük fel az *európai nemzetközi államrendszer* létrejötténél, amely az abszolút állammal egyidőben született és fejlődött, s amelynek a 17. század közepén a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke vált mintegy multilaterális alapokmányává.

De nemcsak diplomáciai hálózatról, az államközi érintkezés intézményesített formáiról van itt szó. Maguknak az egyes abszolút monarchiáknak a kialakulását is csak kölcsönhatásaikban, mint egy nemzetközi államrendszer kialakulásának láncszemeit, részeit: összetevőit és egyben eredőit lehet igazán megérteni. A gazdasági-társadalmi változások öntörvényű következményeinek kibontakozását ugyanis – ami a politikai felépítmény síkján a centralizáció irányába mutatott – ösztönözte és siettetette az a feszítő hatás, az a hatalmi nyomás, amelyet egyes államok másokra gyakoroltak, s az utóbb érkezetteket példájuk követésére serkentették.

Ilyen nemzetközi hatása volt mindenekelőtt a spanyol monarchia lökészerű felemelkedésének a 16. században – a gazdagság és hatalom ama rendkívüli összpontosulásának, amelyet egyrészt a dinasztikus házassági politika, a Habsburg-család trónöröklése hozott létre, a spanyol állam területi-uralkodó szféráját félelmetes méretűre terjesztve; másrészt az Újvilág gyarmati meghódítása, a nemesfémek korlátlanul tűnő bőségét árasztva. Miközben spanyol flották szeltek az Atlanti-óceánt és cirkáltak a Földközi-tengeren, spanyol seregek, kasztíliai „terciók” táboroztak-meneteltek az európai kontinensen Antwerpentől Regensburgig és Nördlingentől Palermóig. Ugyanabban az évben, amikor Lepantónál spanyol hadvezér diadalmaskodott a török tengeri erő felett, vette birtokába a spanyol hajóhad a Fülöp-szigeteket a Csendes-óceánon (1571).

A Habsburg-Spanyolország expanziója azonban végül is meggyorsította azoknak az államoknak a védekezését és erőkoncentrációját, amelyeket veszélyeztetett, s amelyek felsorakoztak ellene. Eképpen a spanyol monarchiának mintegy elindító, rendszeralakító szerep jutott a nyugat-európai abszolútizmus egész keletkezési-vajúdási folyamatában, a központosítás nemzeti formáinak megvalósulásában. Ám a spanyol hatalom külső forrásokból táplálkozó, a burzsoáziának szűk mozgásteret nyújtó, felszínes és szertelen felemelkedése hovatovább korlátjává vált saját továbbfejlődésének, belső centralizációja végigvitelének, és hosszabb távon hanyatlásra ítélte önnönmagát azon a nemzetközi államrendszeren belül, amelyet létrejönni segített. Spanyolországnak a 17. század közepén már meg kellett hajolnia a szervezettebb belső alapokon nyugvó, fejlettebb szintű, kiérlelt francia abszolútizmus előtt. S ha nemrég a spanyol, most immár a francia diplomácia szövetvényes hálózata fonta körül az összes európai udvarokat.

Az első polgári forradalmak győzelme, a kapitalista „tengeri hatalmak”, kiváltéképpen Anglia időközbeni felnyomulása viszont útját állta annak, hogy a Bourbon-

monarchia a spanyol Habsburgok örökébe lépve, átvegye a nyugat-európai hegemoniát. A történelem sajátos játékaként ugyanis az európai nemzetközi államrendszer nemcsak az *abszolút* monarchiákkal, hanem az első *burzsoá* államokkal is egyidőben született, és további sorsát éppen ez: két különböző társadalmi-gazdasági rendszer – a feudalizmus és kapitalizmus – egymás mellett létezése, e koegzisztencia történetileg szükségszerű mozgásiránya határozta meg. Ilyen módon az 1660–1670-es években delelőjéhez érkezett francia abszolutizmus a következőkben már hanyatló szakaszába lépett; de így is a nemzetközi államrendszer egyik alakító tényezője maradt: számos európai ország, köztük – a polgári forradalomtól, burzsoá rendtől még százados messzeségben rekedt – kelet-európai államok kormányzati modelljeként.

A kelet-európai fejlődés

Európa nyugati és keleti részének fejlődése között a feudalizmus korai és érett korszakában is mutatkoztak számottevő eltérések: a formáció keletkezésének és kiérlelésének feltételei, demográfiai és szerkezeti sajátosságai tekintetében.

A 15. század második feléig-végéig azonban az európai fejlődés egészében – fő tendenciáját tekintve – Nyugat- és Kelet-Európa gazdasági-társadalmi színvonalának közeledése és kiegyenlítődése felé, az antik előzményekre kevésbé épült és a feudalizmus útjára később lépett közép- és kelet-európai társadalmak felzárkózásának irányában haladt – a szláv népeknél éppúgy, mint a magyarnál –, még ha az érett feudalizmus minőségi szintjének azonosságát mennyiségi elmaradás kísérte is, főként a népesedésben, iparosodásban, városiasodásban. Az egyenlőtlen fejlődés törvényszerűsége nyilvánult meg abban, hogy a közép-kelet-európai országok – a városi polgárosodás nehézségeitől korlátozva ugyan – viszonylag rövidebb idő alatt járták be a feudalizmus első és második (korai és érett) időszakát, és „tömörített fejlődéssel” kezdtek felnyomulni a nyugat-európaiak mellé. Közrejátszott ebben az is, hogy a tőkés termelés kezdeti formáinak megjelenése a feudális renden belül ez időben – mint láttuk – éppen nem kapcsolódott még kizárólag Nyugat-Európához: a korai kapitalizmus gócaira, Flandria mellett, észak- és közép-itáliai meg dél-németországi városkörzetekben bukkantunk.

A paraszti és polgári árutermelés kibontakozása a közép-kelet-európai országokban, a belső piac elemeinek jelentkezése, a természetes jogbárgyszolgáltatásokkal szemben a pénzjáradék előnyomulása, a jogbárgyságnak a korai feudalizmus súlyosan nyűgöző (a nyugat-európai *servage*-nak megfelelő) viszonyaiból való kiemelkedése, költözködési szabadságának kivívása – a politikai felépítmény síkján is a nyugat-európaihoz sokban hasonló fejlődési irányba mutatott. A 15. századra Közép-Kelet-Európa államaiban – így Lengyelországban, Csehországban, Magyarországon – szintén kialakult a rendi monarchia, sőt Podjebrad György (1458–1471) és kivált Hunyadi Mátyás (1458–1490), uralkodói hatalmának teljében, föllépett a központosítás továbbfejlesztésének kísérletével is. Kortársaik közül IV. Jagelló Kázmér lengyel király (1444–1492) megszilárdította a lengyel-litván föderációt, s az ún. tizenháromeves háborút lezáró toruói békével (1466) kiterjesztette uralmát a német lovagrend nyugati birtokaira, („királyi Poroszországot”) többek között a Visztula torkolatvidékére, ami kijáratot biztosított a Balti-tengerhez (a német lovagrend csak keleti területeit, a későbbi „hercegi Poroszországot” tartotta meg). Az

„országgyarapító” III. Iván moszkvai nagyfejedelem (1462–1505) pedig a közép- és észak-országi fejedelemségek sorát foglalta el, és megvetette a területi egyesítés alapjait.

Ha az európai fejlődés eddigig összességében a kontinens nyugati és keleti része közötti nivellálódás irányában haladt, mintegy a 15–16. század fordulójától kezdve viszont ellentétes tendencia lépett fel s jutott mindinkább érvényre. A Nyugat- és Kelet-Európa közötti fejlődéskülönbségek nemhogy tovább csökkentek, majd eltűntek volna, hanem éppen felfokozódtak, elmélyültek. Miközben a korai kapitalizmus Nyugat-Európán kívüli körzetei a 16. század folyamán növekedési lehetőségeiket hovatovább ki-merítették és a 17. századra elhanyagoltak, addig Nyugaton a tőkésedésnek új, hosszú távon is életképesnek bizonyuló központjai létesültek. Miközben több atlanti parti országban – persze különböző ütemben, változatokban s visszaeséseken keresztül is – megindult és előrehaladt a középkori rend bomlása, a kapitalista viszonyok kialakulása, addig Közép-Kelet-Európa országaiban – köztük Magyarországon – az ilyen fejlődési irányzatok megtorpannak-befulladásnak; fennmaradtak, sőt – az ellentétes tendenciák 16. századi összecsapásának eredményeként – a 17. századra számos vonatkozásban éppenhogy megszilárdult a feudális rendszer. A formáció érett szakasza és bomlási periódusa közé beiktatódott egy egész történelmi korszak: a kései feudalizmusnak a nyugat-európai „klasszikus” fejlődésmenetben ismeretlen, több évszázados korszaka.

Mi az oka ennek a kettéágazásnak, a „rés” kitágulásának Európa nyugati és keleti fele között a 15–16. század fordulójától kezdve?

A magyarázat, részben, régóta ismeretes és szembeötlő. A kiterjedő nemzetközi forgalom központjának a Mediterráneumból az Atlantikumhoz való áttolódása, a nagy földrajzi felfedezések, a tőkefelhalmozás bő forrásait megnyitó világtengeri-gyarmati vállalkozások előrelendítői voltak a kedvezőbb helyzetből is induló Nyugat-Európa kapitalista kibontakozásának – szemben Közép-Kelet-Európa országaival, amelyek nem részesedtek az új atlanti világpiac ösztönzéseiben, sőt éppen elvesztették a korábbi, ázsiai-európai „világkereskedelemben” nekik jutott szerepet.

Ez az okfejtés azonban kiegészítésre szorul. Hogy a közép- és kelet-európai országok – délnémet kereskedőtökések vállalkozásaitól eltekintve – nem vettek részt a felfedezésekben, a kitáguló világtengeri forgalomban, a tengerentúli gyarmatosításban – természetesen önmagában is további hátrányba hozta őket Nyugat-Európa képest, közrejátszott tőkés átalakulásuk megkésésében. Ám ennél többről van szó: a nyugat-európai növekedés és a kelet-európai elmaradás közvetlenebb összefüggéséről. A modern világpiac kezdeti kialakulásának folyamata ugyanis nemcsak a gyarmatokra terjedt ki, hanem a közép-kelet-európai országokra is; az utóbbiak sem maradtak ki, hanem az eddiginél jóval erőteljesebben iktatódtak-vonódtak be a nemzetközi forgalom sodrába. Az új földrészek feltárásának, tengerentúli piacok megjelenésének időszakában, az atlanti parti országok *interkontinentális* kereskedelmi kapcsolatai kifejlődésének időszakában Nyugat-Európának a közép-kelet-európai országokhoz fűződő, *intra*kontinentális forgalma sem lankadt le, hanem sokszorosára növekedett; sőt éppen ebben az időben tett szert igazi, újfajta jelentőségre. Ezek a növekvő súlyú Európán belüli forgalmi kapcsolatok ugyancsak fontos tényezőjévé, alkotórészévé váltak a modern világgazdaság születőben levő rendszerének: mégpedig olyan módon, olyan hatással, hogy ösztönözték, elmélyítették az ipari-agrár munkamegosztást Nyugat- és Kelet-Európa között. Így a kontinens keleti része

maga is több tekintetben tartaléka, háttere, bázisa lett – a tengerentúli területeket gyarmati módon kiaknázó – nyugat-európai központ tökéletes irányú nekilendülésének, s iparosodásának-városiasodásának a 15. században még csak mennyiségi elmaradása megnövekedett és minőségi jellegűvé vált.

Világkereskedelmi méreteket a középkor századaiban – amint láttuk – az a távolsági kereskedelem öltött, amely Dél- és Kelet-Ázsiából fényűzési cikkeket hozott a Levantéba, s innen – részben szárazföldi útvonalakon, de főleg az észak-itáliai városok földközi-tengeri hajózása révén – tovább Európába, s cserébe főképpen nemesfémeket vitt ki az Oriens felé. Ez a „*régi típusú*” nemzetközi kereskedelem – amely nem az európai termelés belső fejlődéséből, társadalmi munkamegosztásából, hanem Eurázsia egymástól távol eső vidékeinek eltérő természeti-gazdasági adottságaiból, földrajzi munkamegosztásából sarjadt – feudális urak, mellettük gazdag polgárok luxuszükségeinek, pazarló fogyasztásának kielégítését szolgálta.

A „*modern típusú*” világpiaci kapcsolatok kezdeteinek megjelenése abban nyilvánult, hogy a 15–16. századra a nemzetközi áruforgalom súlypontja Európában a fényűzési cikkekről mindinkább áttevődött a közfogyasztási cikkekre. Ekkor kezd kibontakozni – persze, százados történelmi előzmények után – az az új áruösszetételű nemzetközi kereskedelem, amely immár az európai gazdaság belső növekedésében, a társadalmi munkamegosztás előrehaladásában, a mezőgazdasági és ipari árutertermelés fejlődésében gyökerezik – egyben szélesedő fogyasztópiacra támaszkodik: növekvő mértékben piaci vásárlásra utalt városi és falusi rétegek közszükségleti cikkek iránti keresletét elégíti ki.

Sajátos helyzet állott ekként elő. Míg az újonnan feltárt világtengeri útvonalakon eleinte és elég sokáig lényegében a középkorinak megfelelő áruösszetételű forgalom folyt, addig éppen az atlanti partmenti hajózás – a Baltikumból a Szund-szoroson át le a Gibraltári-szorosig, s azon keresztül a Mediterráneumba –, valamint a Nyugat- és Kelet-Európa közötti szárazföldi útvonalak váltak az új árustruktúrájú nemzetközi kereskedelem hordozóivá.

A modern világgazdaság kialakulásának az első szakaszában a tengerentúli gyarmatok még nem modern világpiaci értelemben kapcsolódtak a nyugat-európai gazdasághoz. A távol-keleti portugál kolóniákról – amint szóltunk róla – a 16. században elsősorban a középkori távolsági kereskedelem fő árucikkét: fűszert hoztak Európába. De hasonló jellege volt a portugálok örökébe lépő holland és angol gyarmatosítók importjának is a 17. század első felében: a Holland Kelet-Indiai Társaság behozatalának mintegy 3/4-ét, az Angol Kelet-Indiai Társaságének legalább 2/3-át bors és egyéb fűszerfélék tették ki 1619–1621-ben. Spanyol-Amerikából pedig túlnyomóan – rabszolga-munkaerővel kitermelt – nemesfémeket (zömében ezüstöt) szállítottak az anyaországba: 1594-ben több mint 95, 1609-ben még mindig 84%-os részesedéssel. Csak a továbbiakban társultak ezekhez jelentősebb súllyal az Újvilág mezőgazdasági termékei – köztük a harmadik gyarmati kincs: a cukor, meg a dohány; és csak utóbb váltak a gyarmatok – előbb az amerikaiak, jóval később a távol-keletiek – a nyugat-európai iparcikkek tömeges piacaivá.

A 15. század második felétől mintegy a 17. század közepéig terjedő időszakban éppen Közép-Kelet-Európa országai kapcsolódtak az árutertermelés és munkamegosztás fejlődéséből sarjadó új típusú nemzetközi kereskedelem szálaival az izmosodó nyugat-európai gazdasághoz – mint közfogyasztást szolgáló élelmiszerek, továbbá ipari nyers-

anyagok szállítói és mint közfogyasztási iparcikkek, főleg textilárak felvevő piacai. A Lengyelországba irányuló egész nyugat-európai behozatalban a 16. század közepén a gyapjúszövetek 60%-kal, a tengeri úton lebonyolított behozatalban 48%-kal részesedtek; utánuk a tengeri forgalomban a só, a szárazföldi viszonylatban a vasárak következtek. A Magyarországra áramló nyugati importon belül – amelyről kötetünk későbbi fejezetei részletes elemzést nyújtanak – a textilárak aránya még jobban kiemelkedett, s a második helyet ugyancsak a vasárak foglalták el. Nyugat-Európa fejlődő iparvidékeit – belső indítékok mellett – éppen a közép-kelet-európai piac bővülése ösztönözte árutermelésük növelésére, a céhes kézművesség kereteinek meghaladására, a tőkés manufaktúra kezdeti formáinak létrehozására. Közép-Kelet-Európa országainak ipari fejlődésére – belső korlátok mellett – éppen a nyugati iparcikk-import megnövekedése, finomposztókon kívül közepes és olcsóbb minőségű textilárakra is kiterjedő jellege gyakorolt hátráltató-fékező hatást, akadályozva mind céhes iparuk teljes kifutását, mind tőkésedésük feltételeinek létrejöttét.

A modern típusú intrakontinentális forgalmi kapcsolatok kibontakozásának másik, nem kevésbé fontos oldala volt a közép-kelet-európai országokból nyugatra irányuló agrártermény- és nyersanyagkivitel fellendülése. Lengyelország főként gabonával (túlnyomóan rozssal), emellett marhával és prémmel látta el Nyugat-Európát; ez a három árucikk a 16. század közepén egész nyugati exportjának 90%-át érte el. Tengeri kivitelén belül a gabona – az 1565–1585. évek átlagában – egymaga 66%-kal részesedett; a többi nyersanyagok (fa, hamuzsír, kender) tették ki. Magyarországról ugyancsak két fontos tömegárut: marhát és rezet vittek ki nyugat felé tekintélyes mennyiségben. Sőt, a kelet-európai mezőgazdaság előtt nemcsak szélesedő exportpiacok nyíltak Nyugat-Európában, hanem előnyös értékesítési feltételek is: a 16. századi „árforradalom” kedvező külkereskedelmi reálcserearányokat biztosított.

A nagyarányú áremelkedés: árforradalom nem véletlenül esett egybe a modern világgazdaság kialakulásának kezdeteivel, hanem szorosan összefüggött mind az új világ-tengeri útvonalak feltárásával, mind az Európán belüli új típusú forgalmi kapcsolatok kibontakozásával. Az összefüggés egyik szála régóta ismeretes és nyilvánvaló. Amikor a 16. század közepétől felduzzadt az amerikai nemesfémáradat Spanyolország felé s onnét tovább, a forgalomba kerülő pénzmennyiség megnövekedése rohamos pénzértékcsökkenéshez vezetett, ami az áremelkedésnek ugrásszerű jelleget adott. Ámde az áremelkedés, pontosabban: az árak kölcsönös viszonyának, az árstruktúrának a megváltozása már jónéhány évtizeddel korábban kezdetét vette. A nemzetközi forgalom *áru*összetételének eltolódása a fényűzési cikkekről a közfogyasztási cikkek javára ugyanis szükségképpen maga után vonta az *áru*összetétel hasonló irányú megbillenését is. Hosszabb távon viszonylagosan csökkent a keleti fűszerek ára – amelyek kínálatát a portugálok tengeri szállítmányai tetemesen fokozták; viszont emelkedett a közszükségleti cikkek ára – amelyek iránt a piaci vásárlásra utalt rétegek körének kiterjedése szélesedő keresletet támasztott. A közfogyasztási cikkek közül pedig elsősorban a mezőgazdasági termények, mellettük a nyersanyagok ára emelkedett, s az iparcikké tőlük jelentősen elmaradt: az agrártermeléstől részben vagy teljesen elszakadó népesség számának növekedése Nyugat-Európa iparosodó-tőkésedő körzeteiben pótlólagos élelmiszer- (valamint nyersanyag-) igényt váltott ki, amellyel a mezőgazdasági munka termelékenysége még nem tartott

lépést (a földművelés hagyományos formáiról a fejlettebb vetésforgó-rendszerekre való áttérés csak a 17–18. században haladt előre Hollandiában, majd Angliában).

Ez az árforradalom, pontosabban: árstruktúra-forradalom pedig nem korlátozódott Nyugat-Európára, hanem éppen a kibővülő intrakontinentális forgalmi kapcsolatok hálózata révén átsugárzott-átgyűrűzött Közép-Kelet-Európába is: áttejt mindazokra az európai országokra, amelyek bevonódtak a modern világgazdaság keletkezésének folyamatába. Az új árviszonyok nemcsak közvetlen kereskedelmi összeköttetések útján plántálódtak át a tőkésedés atlanti parti centrumaiból kelet felé – mint a lengyelországi gabonaexport esetében, mely túlnyomórészt Amszterdamba áramlott, vagy mint a felső-magyarországi (szlovákiai) rézexport esetében, amely a 16. század hatvanas éveitől zömében ugyancsak a balti–északi-tengeri útvonalon jutott Antwerpenbe, később Amszterdamba és Hamburgba –, hanem közvetve is, nem utolsósorban a délnémet városokon keresztül. Hiszen az utóbbiak a 16. század közepén még virágzó forgalmat bonyolítottak le az Alpokon át Észak-Itáliával, a Rajna vonalán Németalfölddel, s ugyanakkor rendszeres kereskedelmi kapcsolatban álltak Közép-Kelet-Európával, így a Duna mentén Magyarországgal, ahová elsősorban textilárut vittek, s onnan szarvasmarhát hoztak.

Az új nyugat-európai árstruktúra, legdinamikusabb összetevőjével: a „forradalmi” gabonaárakkal, elérte tehát Közép-Kelet-Európa országait is – Magyarországot is, amely maga nem exportált gabonát az atlanti parti fogyasztóknak –, és felhajtotta a mezőgazdasági termények árát a *belső* piacon is. Következésképpen nemcsak a nyugat felé irányuló kiviteli tevékenység, hanem a hazai piacon történő terményértékesítés is magas haszonnal kecsegtetett.

Éppen ez volt az a vonzóerő, amely a közép-kelet-európai országok földesúri osztályának egyes rétegeit-csoportjait arra ösztönözte, hogy bekapcsolódjanak az agrárterményekkel való kereskedelembe: ahol lehetett, a kiviteli üzletbe, ahol erre nem nyílt mód, a hazai forgalomba – latba vetve feudális kiváltságait is a városi-polgári kereskedőkkel és a paraszti árutermelőkkel szemben. Hogy pedig megfelelő mennyiségű piacra bocsátható terményhez jussanak, ismét fokozódó mértékben vették igénybe jobbágyaik terményjáradékait, majd kiterjesztették önkezelésű gazdaságukat (Gutswirtschaft, Vorwerk, főtwerk, majorság), amelyet eleinte részben fizetett munkával, részben ingyenrobottal, a 16. század utolsó évtizedeitől kezdve messze túlnyomóan robotmunkával műveltettek, – jobbágyaikat ismét röghöz kötve és munkajáradék-kötelezettségüket a végletekig kihasználva.

Az árforradalom illetén hatását egy másik szálon is nyomon követhetjük. A rohamos áremelkedés, a vele együtt járó nagyfokú pénzromlás a paraszti pénzszolgáltatásoknak – tehát a feudális földjáradék a 15. századra Közép-Kelet-Európában is előrenyomult formájának – értékét tetemesen csökkentette. Hogy a földesurak a pénzáradékot érték hanyatlásának arányában időről időre emeljék – mintegy „mozgó pénzáradék-skálát” vezessenek be –, természetesen nem jöhetett szóba. A jövedelemcsökkenés kézenfekvő ellenszeréül kínálkozott viszont, hogy a pénzáradékkal szemben a feudális járadék naturalis formáit aknázzák ki minél erőteljesebben, s így kárpótolják magukat a hanyatló értékű pénzszolgáltatásokért.

Az árforradalom – minthogy nemcsak az agrárárak és ipari árak között nyitotta tágára az ollót, hanem az árak és a munkabérek között is – *előrelendítette* a bér munka alkalmazását a mezőgazdaság kapitalista vállalkozóinak, a tőkés bérlőknek üzemében. Így

történt Angliában, ahol „a pénz értékének állandó csökkenése arany gyümölcsöket termelt a bérlőnek”, hiszen hanyatló értékű pénzbért (munkabért) fizetett munkásainak és hanyatló értékű pénzáradékot (bérleti díjat) a földtulajdonosnak; így „bérmunkásai és földesura rovására egyaránt gazdagodott” (Marx). Az árforradalom *visszavetette* ugyanezt a folyamatot a közép-kelet-európai földesurak önkezelésű gazdaságaiban, hiszen az utóbbiak legfőljebb kezdő kapitalisták voltak, de gyakorlott feudális járadékosok. A munkabéren a pénzromlás körülményei között maguk is nyertek volna ugyan, a pénzáradékon azonban vesztek; márpedig ők nem a bérek és profitok gondolatvilágában éltek, hanem a járadékokéban.

Az árforradalom tehát – jóllehet Európa-szerte hasonló irányban befolyásolta az árak kölcsönös viszonyának, valamint az árak és bérek viszonyának alakulását – a nyugat-európaiaktól lényegesen eltérő hatást gyakorolt a *termelési* viszonyok alakulására Kelet-Európában. Itt a mezőgazdasági árukereskedelem és árutermelés feudális-földesúri módszereinek felülkerekedéséhez járult hozzá, ami viszont a természetes járadékokhoz való visszatérésnek, a naturálgazdálkodásba való bizonyos fokú visszahanyatlásnak, a servage-típusú jobbágysági kötelek létesítésének-visszaállításának következményét rejtette magában. Ez hátráltatta a belső piac, a társadalmi munkamegosztás fejlődését, hosszú időre torlaszt emelt a tőkés viszonyok kialakulásának falun és városban egyaránt; gátat vetett mind a kereskedő- és manufaktúra-burzsoázia, mind egy burzsoá orientációjú „új nemesség” kifejlődésének, mind a paraszti polgárosulásnak.

Így a modern világgazdaság születőben levő rendszerének keretei között – Nyugat-Európa tőkésedő-iparosodó központi körzeteivel szemben – Közép-Kelet-Európa országai, általában tekintve, a külső agrárövezet szerepére szorultak, és a kései feudalizmus szintjén rekedtek.

Rendiség és abszolutizmus Kelet-Európában

Mintegy a 15–16. század fordulójától kezdve lépett fel tehát Közép-Kelet-Európa országaiban a gazdasági-társadalmi fejlődésnek az a nyugat-európaiaktól eltérő irányzata, amely a paraszti és polgári árutermelés visszaszorításához, a servage-jellegű jobbágysági alávetettség „második kiadásához” vezetett.

A gazdasági-társadalmi fejlődésnek ez a kedvezőtlen irányvétele természetesen politikai síkon is éreztette hatását. A „második jobbágyság” szerkezetéből – akárcsak az „első servage”-éből a feudalizmus korai századaiban – a gazdasági kizsákmányolásnak és a gazdaságon kívüli (politikai-jogi) kényszernek a falu, az uradalom szintjén való újbóli egyesítése következett. A politikai hatalom központosításával szemben éppen a decentralizált nemesi uralom megrogzódése, a rendi intézmények megmerevedése, a magánföldesúri-territoriális erőszakapparátusok fennmaradása volt az az állami struktúra, amely megfelelt a kései feudális jobbágyságrendszer kialakulásának.

Nincs tehát semmi meglepő abban, hogy nemcsak a 15. század végén, a 16. század elején tobzódtak fel újra az oligarchikus és rendi erők Közép-Kelet-Európa országaiban – akkor, amikor Mátyás és Kázmér utódaiként gyenge kezű Jagellók viselték a lengyelen kívül a cseh és a magyar koronát is –, hanem a 16. század java részén át. A mohácsi vész után – amikor V. Károly császár öccse, Habsburg Ferdinánd osztrák főherceg került a

cseh-morva-sziléziai és (egy ideig mint Szapolyai János ellenkirálya) a magyar trónra (1526–1564) – az államszervezet központosításának a török hódítás sürgette lépései mellett is, a rendiség képviselési szerveinek szerepe lényegileg töretlen maradt ezeken a területeken. A lengyel–litván állam (lublini unió: 1569) pedig – amelyben a második jobbagyság rendszerének törvényszerűségei már az utolsó Jagellók alatt, majd a dinasztia kihalta (1572) után szinte „vegytisztán” nyilvánultak – a *Rzecz Pospolita*, a rendi-„nemesi köztársaság” különösen éles formáit öltötte magára (articuli Henriciani, pacta conventa: 1573). Sőt, amikor a 16–17. század fordulóján az osztrák Habsburgok – a spanyol ág példáján indulva és jezsuita ösztönzésre, a II. Fülöp udvarában nevelkedett II. Rudolf (1576–1612) idején – először lendültek támadásba az ellenreformáció és az abszolutizmus eszméinek jegyében, csakhamar meg kellett hátrálniok országaiknak nagy részben protestánsná lett rendjei előtt, amelyek a lengyel mintájú „nemesi köztársaságok” szövetkezésében kezdték további útjukat keresni. S ha még hozzávesszük, hogy a kelet-német tartományok között a Hohenzollernek brandenburgi választófejedelemsége – többségében szintén protestáns hitre tért lakosaival – a rendi állam (Ständestaat) egyik legkifejezettebb példájául szolgált a reformáció-korabeli Németországban, elmondhatjuk: a rendiség diadala teljesnek látszott Európa e részén a 17. század elején. Annál meglepőbbnek tűnhetik viszont, hogy már a közvetlenül követő évtizedek során a Habsburg-országokban csakúgy, mint a térség több más államában, a centralizációs törekvések újult erővel léptek színre, a 17. század derekán-második felében pedig abszolút monarchiák kialakulására került sor.

Ennek a jelenségnek nem lelhettünk nyitjára oly módon, hogy az egyes közép-kelet-európai országok politikai szerkezetének változásait önmagukban tekintjük, de még úgy sem, hogy a Habsburg-dinasztia spanyol és osztrák ágának kapcsolataival, vagy a reformáció és ellenreformáció küzdelmének szélesebb összefüggéseivel kötjük egybe, hanem csak akként, hogy össz-európai kontextusban vizsgáljuk: a kora-újkori Európában megszülető – fentebb vázolt – *nemzetközi államrendszer* keretei között, annak részeként szemléljük.

A 16–17. században nemcsak a kereskedelmi kapcsolatok szálai szövédket szorosabbá Európa nyugati és keleti része között; nemcsak gazdasági hatások – mint az árvízonyok új struktúrája –, vagy világnézeti-társadalmi áramlatok – mint a reformáció és ellenreformáció – gyűrűztek át viszonylag gyorsan nyugatról keletre, hanem a politikai érintkezés is intenzívebbé vált. Közép- és Kelet-Európa országai nem vonhatták ki magukat e politikai-katonai hatások alól sem, – annál kevésbé, mivel ezek még közvetlenebbül és drasztikusabb módon érvényesültek. A Nyugat- és Kelet-Európa közötti kapcsolatok és erőviszonyok nemcsak kereskedelmi mérlegekben, hanem – mindenekeelőtt – a fegyveres erők „mérlegeiben” fejeződtek ki. S ha a kereskedelmi mérleg Nyugat- és Kelet-Európa országai között a 16. századi „agrár-árforradalom” viszonyai között az utóbbiak javára billent is, a hatalmi-katonai mérleg viszont a nyugat-európai centralizált monarchiák felemelkedésével nyilvánvalóan Kelet-Európa rovására váltott – különösen az 1560-as évektől kezdve, amikor a nyugati hadseregek mennyiségileg is felduzzadtak, s a (fentiekben már említett) „hadászati forradalommal” – tábori tüzéség és modern gyalogság bevezetésével – ütközésség dolgában is minőségi fölénybe kerültek. Éppen a Nyugat-Európában kialakuló abszolút monarchiák fölényben levő hatalmi ereje, nemzetközi nyomása volt az a *külső rugózat*, ami egyes közép-kelet-európai kormányzatokat Nyugat

politikai struktúráihoz való igazodásra: hasonlóképpen központosított államgépezet és hadigépezet kiépítésére ösztönzött, – hogy biztosítsák fennmaradásukat, saját hatalmukat, „versenyképességüket” az európai államok állandósuló politikai-katonai vetélkedésében.

Abban a korszakban tehát, amikor Nyugat- és Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődése mindinkább *kettéágazott*, ugyanakkor hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy egész Európában csupán *egyféle* politikai rendszeré a jövő: a centralizált államszervezeté. Közvetlenül érzékelhetővé vált: csakis erős központosított hatalom képes arra, hogy visszaverje a kívülről jövő támadásokat, megvédje független államiságát, megszilárdítsa és megjavítsa helyzetét a nemzetközi küzdőtéren. Így a gazdasági-társadalmi feltételek *eltérő* alakulása ellenére a politikai fejlődés síkján a nyugat-európaihoz *hasonló* tendenciának is színre kellett lépnie Kelet-Európában.

Mi több: a közép-kelet-európai országok jövőjének kulcskérdése lett, hogy közülük melyeknek sikerül választ adni a nemzetközi „kihívásra” erős centralizált állam, abszolút monarchia megteremtésével, és melyek vallanak kudarcot a válaszádsban.

Az abszolutizmus nyugat-európai kibontakozásának első hulláma, amint láttuk, a kontinens déli pereme felől csapott fel: Spanyolország gyors és szertelen expanziója indította el a folyamatot. Az a támadás viszont, amelyben a nyugati abszolutizmus keleti irányú hatalmi nyomása közvetlenül akut formát öltött, az északi peremvidék felől zúdult néhány évtizeddel később a kelet-európai térségre: a Wasa-dinasztia uralma alatt hirtelenül felemelkedő Svédország terjeszkedése váltott ki hasonló következményeket, illetőleg kényszerítette ki a korábbi ilyen irányú kísérletek megújítását, kibontakoztatását. A Habsburg-, a brandenburgi, a lengyel és az orosz állam mind átélte a svéd invázió rendszeralakító „sokk-hatását”.

16. század végi előzmények után, a harmincéves háború mutatta fel a maga teljességében a Közép-Kelet-Európára hengeredő svéd roham nemzetközi jelentőségét. II. Gusztáv Adolf svéd király (1611–1632) látványos menetelése Németország belsejébe – ahonnan Európa meglepetésére visszavetette az osztrák Habsburg-ág hatalmát, Tilly, majd Wallenstein seregeit (Breitenfeld: 1631, Lützen: 1632) – volt a háború egyik fordulópontja. 1641-től kezdve svéd csapatok tartották megszállva Morvaország nagy részét, és 1648-ban a Vltava balpartján, Prágánál táboroztak. A vesztfáliai béke – amely, mint láttuk, véget vetett a spanyol Habsburgok nyugat-európai hegemoniájának – az osztrák Habsburg-ág egész további pályáját is jelentős mértékben meghatározta: megfosztotta attól az esélytől, hogy szilárd területi bázist biztosítson magának a német birodalom hagyományos országaiban, és centralizációs törekvéseinek súlypontját kelet felé tolta át.

Brandenburgot, amelynek választófejedeleme 1618-ban a porosz hercegséget is megszerezte (ez 1525 óta lengyel hűbérként, a Hohenzollern-család egy másik ágának kezén volt), 1631-től kezdve tartották megszállva a formailag szövetséges svéd király seregei, és rekvirálásaikkal érzékeny csapást mértek a nemesi junkerek tradicionális kiváltságaira. Amikor pedig a békeszerződés – amely ugyan valamelyest a Hohenzollern-hatalmat is gyarapította, de – az északról szomszédos tengerparti tartomány, Pomeránia fontosabb, nyugati részét Svédországnak juttatta, és a baltikumi hegemoniát az utóbbinak biztosította, Brandenburg immár állandó katonai fenyegetésnek volt kitéve. A brandenburgi porosz abszolutizmus kiépítése szinte közvetlen válasz volt erre a veszélyre. A „nagy

választó” I. Frigyes Vilmos (1640–1688) az állandó hadsereget s az ennek pénzügyi alapjául szolgáló adórendszert 1653-ban fogadtatta el a brandenburgi *Landtaggal*, s az 1670-es évek megújuló svéd hadjáratai idején – amikor először aratott győzelmet svéd csapatok felett (Fehrbellin: 1675) – terjesztette ki a porosz hercegségre (a későbbi Kelet-Poroszországra). Ekkor állította fel azt a *Generalkriegskommissariatot* is, amely mint általános illetőségű legfelsőbb kormány szerv nemcsak a hadsereget tartotta fenn, hanem adót szedett, szabályozta a városi céhrendszert stb. – a továbbiakban a porosz abszolutizmusnak szinte egész arculatát kiformálta: a hivatszervezetet úgyszólván a katonai gépezet melléktermékeként hozta létre.

A vesztfáliai béke utáni évtizedben érte a legsúlyosabb csapás észak felől Kelet-Európát: Lengyelország 1655. évi svéd inváziója, amely gyorsan összezúzta a lengyel pánok és szlachcicok laza rendi konföderációját. Varsó és Krakkó elesett, és az egész Visztula-völgyet felszaggatta X. Károly svéd király (1654–1660) seregeinek fel- és levonulása. A svéd–lengyel háború közvetlen politikai következménye abban állott, hogy Lengyelország kénytelen volt lemondani a porosz hercegség feletti hűbéri fennhatóságról. De általános következményei sokkal mélyebbek voltak. Az ország gazdasági és demográfiai tekintetben olyan súlyos pusztulást szenvedett, hogy a svéd támadás – amely a „vízözön” nevet kapta – egyszeriben felszínre hozta a „második jobbágyág” modelljének összes negatív következményeit, és szembeötlő választóvonallá lett a Rzecz Pospolita korábbi prosperitása és visszafordíthatatlan hanyatlása között. A rendi szervezethez makacsul ragaszkodó, azt végtelen formákig decentralizáló, központosításra a vészes megpróbáltatások közepette is képtelen „nemesi demokrácia” immár csak néhány évtizedig (Sobieski III. János: 1674–1696) lépett fel nemzetközi erőtenyezőként; valójában nem tudott felépülni a svéd fegyverek által reámért s a 18. század elejének északi háborújában majd megismétlődő csapásból.

A lengyel–litván államétól gyökeresen eltérően alakult: a centralizáció irányában haladt a szomszédos keleti ország, Oroszország történelmi pályája. Az orosz földeknek a moszkvai nagyfejedelemség körül való egyesítését ösztönző külső veszély eleinte kelet-délkelet felől fenyegetett: a 15. század végéig az Aranyhorda, a következő század első felében a kazanyi és asztraháni kánság, majd a – török fennhatóság alá került – krími tatárok intéztek meg-megújuló támadást ellene. De a 16. század közepétől kezdve már veszélyesebbé vált a nyugati katonai fenyegetés. A „rettegett” IV. Ivánnak (1533–1548) – aki felvette a cári címet, és az államszervezet központosítása jegyében hívta össze az első rendi országgyűlést – már össze kellett mérnie erejét nemcsak a lengyel, hanem a svéd hatalommal is, amely a hosszú livóniai háborúban (1558–1583) éppen Oroszország rovására szerezte meg első hídfőállását a balti partvidéken. Az ősi orosz uralkodóház kihaltát (1598) követő „zavaros időkben” pedig a lengyel és a svéd haderő Oroszország belsejébe, Moszkváig, illetve Novgorodig hatolt. S ha az 1611–12-i általános nemzeti felkelés vissza is verte a lengyel hódítókat, a Romanov-dinasztia trónrajutása (1613) pedig elhárította a cári trónra irányuló lengyel és svéd aspirációkat, – a békeszerződésekben (1617–18) Oroszországnak még (főképp Szmolenszk vidékén) jelentős területekről kellett lemondania a Rzecz Pospolita javára, és a svédekkel szemben is elvesztette útját a Balti-tengerhez. Az orosz állam végül is abban a küzdelemsorozatban került döntő próbatétel elé s formálódott-edződött abszolutizmussá, amelyet Lengyelországgal vívott Szmolenszk vidékéért és Ukrajna birtoklásáért (1632–1634, 1654–67), a krími kánság-

gal, illetve a török Portával Azovért, a fekete-tengeri kijáratért (1637-től többször ismétlődően 1696-ig), és kivált a svéd monarchiával a balti partvidékért és a baltikumi hegemoniáért (1656–1661, 1700–1721). Svédország utolsó nagyszabású katonai offenzívája idején és azzal szemben teljesítette ki majd I. Péter (1682–1715) az abszolút cári monarchia masszív államépítményét.

Oroszország, Brandenburg–Poroszország, az osztrák Habsburgok monarchiája – Közép- és Kelet-Európának azok az országai, amelyekben előretört a központosítás és létrejött az abszolutizmus valamilyen változata – fölemelkedtek történelmi pályájukon, és fontos helyet vívtak ki maguknak az európai nagyhatalmak között. Lengyelország viszont – amely továbbra is a rendi államszerkezet elavult formáihoz kötődött – egykori hatalmi súlyát elvesztette, és háttérbe szorult, utóbb pedig hosszú időre kiiktatódott Európa államrendszeréből.

Abszolutizmus és „második jobbágyság”

Természetes, hogy ahol az abszolút monarchia létrejött Kelet-Európában, ott csak azokra a társadalmi rétegekre támaszkodhatott, amelyek ténylegesen adottak és erre a célra felhasználhatóak voltak. Másszóval: a nemzetközi államrendszer nyomásának kényszere által létrehívott kelet-európai abszolutizmusoknak, mint politikai felépítményeknek, egyúttal alkalmazkodniuk kellett saját *belső* gazdasági és társadalmi alapjaikhoz. Azokhoz a kelet-európai viszonyokhoz, amelyeket – Nyugat-Európától eltérően – nem a servagétípusú jobbági alávetettség megszűnése, hanem éppen annak létesítése-visszaállítása jellemzett; azokhoz a sajátos körülményekhez, amelyek korlátot szabtak a városi-polgári fejlődésnek, a kereskedő és manufaktúra-burzsoázia felemelkedésének.

A Kelet-Európában színre lépő abszolút kormányzatok így maguk is a servage alapjára helyezkedtek: megerősítették és kiterjesztették a feudális földesurak jogait jobbágaik felett és a városokkal szemben, – hogy a földesurak viszont lemondjanak rendi képviseleti jogaikról a központi hatalom javára. A monarchák éppen azáltal tudták elérni, hogy a rendek feladják politikai kiváltságaikat kormányzati szinten, hogy cserében biztosították földesúri hatalmukat a falu, az uradalom szintjén. Így történt, hogy a „második jobbágyság” megszilárdítása Brandenburg-Poroszországban, Oroszországban és a habsburgi Csehországban ugyanazokban az évtizedekben ment végbe, amikor az abszolút állam szervezeti kiépítése lendületet vett.

Brandenburgban I. Frigyes Vilmos – mint fentebb már utaltunk rá – 1653-ban kötötte a junkerekkel azt a híres „társadalmi szerződést”, amely szerint az utóbbiak megszavazták a parasztoktól és városoktól behajtandó adót az állandó hadsereg fenntartására, a fejedelem pedig a falusi munkaerőt visszavonhatatlanul az úr személyéhez, illetve a nemesi birtokhoz kötötte. A következő évtizedekben a – servage-nak lényegileg megfelelő – *Leibeigenschaft* (illetve Erbuntertänigkeit) úgyszólván általánossá vált az Elbától keletre eső Hohenzollern-területeken, – miközben a monarchia a rendi képviseleti szerveket mindinkább háttérbe szorította, a nemességet pedig (a hivatalvásárlás nyugat-európai rendszerétől eltérően) közvetlenül vonta be a hadsereg tisztikarába s az állami bürokráciába: a közigazgatás helyi egységévé nagyjából magát a lovagbirtokot tette. Így a junker-osztály – rendi intézményeinek elcsökevényesítése ellenére is – közvetlenül azonosnak érezte a maga érdekeit a Hohenzollern-államéval, amely mindezen felül gazdasági

tevékenységét is elősegítette birtokain, s nemcsak mezőgazdasági, hanem ipari vállalkozásait is, a városi polgárság rovására.

Oroszországban 1649-ben bocsátotta ki a Moszkvában az előző év őszén összeült rendi országgyűlés (*zemszkij szobor*) azt a történelmi jelentőségű törvénykönyvet (*szobornoje ulozsényije*), amely a szökött parasztok felkutatását és visszavitelét korlátozó határidő („meghatározott évek”: korábban a szökéstől számított 5–15 év) megszüntetésével véglegesítette és jogi formában rögzítette a falusi népesség zömének megkötöttségét, a földesurak teljhatalmát jobbágyaiknak élete és vagyona fölött (*kreposztnyicsesztvo*); egységesítette a városok ellenőrzését és adófizetését; egyben – IV. Iván vagy egy évszázaddal korábbi (1556) rendelkezését felújítva – általános elvként mondta ki a nemesi föld katonai szolgálati kötelezettségét s ennek fejében átörököltetőségét. A parasztság jobbágyosításának proklamálását itt is gyorsan követte a rendi képviseleti állam átváltása abszolút monarchiába: az utolsó *zemszkij szobor* 1653-ban ült össze; a moszkvai „méltóságok” két gyűlése 1682–83-ban már csak halvány árnyéka volt a korábbiaknak. Az örökletes földesúri birtok (*votesina*) és az élethosszig szóló szolgálati földbirtok (*pomesztje*) közötti különbség megszűnése, a szolgáló nemesség intézményének kiteljesedése pedig – amely a földesurakat a hadseregben és az államapparátusban való szolgálatra kötelezte, a jobbágyokat viszont uraikhoz kötötte, hogy ellássák őket az állami szolgálatukhoz szükséges eszközökkel – még a poroszországinál is közvetlenebbé tette a nemesi osztályuralom és abszolút államszervezet funkcionális egységét.

Bizonyos tekintetben hasonló jellege volt azoknak a fejleményeknek, amelyekre az osztrák Habsburgok országaiban, kivált Csehországban került sor, már a harmincéves háború alatt és azt követően. Miután a háború első szakaszában a Katolikus Liga erői megsemmisítő csapást mértek Fehérhegynél a csehek protestáns-rendi felkelésére (1620), a jezsuiták vakbuzgó neveltjének, II. Ferdinánd császárnak (1619–1637) kormányzata a gyökeres cseh főnemesség zömét proskribálta, birtokaikat elkobozta, s katonai kalandorokból és udvari kegyencekből egy új, kozmopolita arisztokráciát hozott létre. Erőszakos ellenreformáció űzte ki a kálvinista és lutheránus lelkészeket; új „alkotmány” (*Verneuerte Landesordnung*; 1627) törölte el a királyválasztást és degradálta látszatszerepre a rendi képviseleti intézményeket, amelyeknek hagyományos vezető rétegét kiiktatták. A Habsburg-abszolútizmus – amely előtt a svéd fegyverek elzárták az utat Németországban, a magyar függetlenségi küzdelmek és a török hatalom pedig egyelőre korlátot állítottak Magyarországon – diadalmaskodott Csehországban. Ennek önálló léte megszűnt, de a többi örökös tartomány rendi önkormányzatát is új szabályozás törte meg. Ferdinánd már közvetlenül Fehérhegy után, 1621-ben oszthatatlannak nyilvánította az osztrák ág birtokait: a főhercegek immár nem örökölhettek külön tartományokat, mint ahogy az eddig történt. Az udvari és az alsó-ausztriai hivatalok mindinkább központi kormánysszervekké fejlődtek az összes tartományokra kiterjedően, elkülönülve a német birodalmi (császári) kormánysszervektől. Ausztriából külön birodalom lett; az új „cseh” arisztokrácia pedig, amely frissen nyert birtokain a robotrendszer, a „második jobbágy-ság” (*nevolníctvo*) kíméletlen rendszabályait valószínűsítette meg, vált a katolikus főpapság mellett az Osztrák Ház másik fő társadalmi bázisává és I. Lipót (1658–1705) alatt tovább épülő centralizált államapparátusa csúcsszerveinek fő kádertartálékává.

A kelet-európai abszolútizmusok szükségszerű alkalmazkodása a nyugat-európaiaktól eltérő belső feltételeikhez – a politikai hatalom kormányzati szinten való központosítása,

ugyanakkor a paraszti népesség zömének a falu, az uradalom szintjén a földesurak gazdasági és gazdaságon kívüli kényszerének való újbóli kiszolgáltatása – sajátos, a nyugat-európaiktól eltérő módon vetette fel az állami (királyi, kincstári) birtokok kérdését is. Nevezetesen: fölébresztette azt a követelményt, hogy a feudális földtulajdon egy része közvetlenül a király (az állam) birtokába kerüljön vagy maradjon, – mintegy ellensúlyként vagy biztosítékként az uralkodó és a rendek közötti „társadalmi szerződés” netáni megbillenése, megingása esetére.

A reformáció címén kisajátított hatalmas egyházi uradalmakat ugyan VIII. Henrik Angliájában is az állam foglalta el, de ezek hamarosan adományozás révén királyi kegyencek, s főként vásárlás útján spekulánsok, kereskedők, illetve „új nemesek” kezére jutottak; 1688–89 után pedig úgyszólván általánossá vált az „állami uradalmak csalárd elkótyavetyélése” (Marx) – jelentős mozzanataként a földtulajdon mobilizálásának, a tőkés agrárviszonyok térhódításának. A reformációhoz való csatlakozásnak a kontinentális Európában is fontos indítéka volt az egyházi vagyon szekularizálásának csábereje, de lényegesen különböző következményekkel. A német tartományfejedelmek közül számosan, mint láttuk, kapva kaptak az alkalmon – nem utolsósorban a Hohenzollern-család, amelynek egyik tagja, a német lovagrend nagymestere letére, 1525-ben a reformációhoz állt: így szerezte meg a lovagrend birtokainak maradványát, a már említett porosz hercegséget. Hasonlóképpen jártak el kortársai, a lutheri eszméket befogadó VIII. Keresztély dán és Wasa Gusztáv svéd király, a megreformált egyházat mindkettejük az államhatalomnak rendelve alá. S ha a 16. század folyamán az állami birtokok jelentős részét az arisztokrácia tulajdonította is el, Svédországban már 1604-től kezdve megindult az ellentétes folyamat: az ún. redukció művelete, ami Gusztáv Adolf leánya, Krisztina királynő (1632–1654) idején megszakadt ugyan, de a század utolsó harmadában a korona-uradalmak nagy részét visszaállította, s az államjövedelmeket tetemesen megnövelte. Így a kiterjedt kincstári birtokok Svédországban csakúgy, mint Brandenburg-Poroszországban fontos támaszai lehettek a kiépülő abszolút monarchiának. XI. Károly (1660–1697) központi hivatalszervként hozta létre a „redukciós bizottságot”; I. Frigyes Vilmos államapparátusának pedig a *Komissariat* mellett volt egy *Domänen* ágazata is, amely az állami domíniumokat adminisztrálta.

Ami az osztrák Habsburgokat illeti, a reformáció terjedésével kapcsolatos szekularizálás őket két vonalon is igen érzékenyen érintette: a német birodalomban a tartományfejedelmek megerősödése révén; osztrák örökös tartományaikban, s kivált Csehországban meg Magyarországon a tömegesen protestánsná tért főuraknak és nemeseknek az egyházi javak és jövedelmek (dézsmák) megszerzése körül kifejtett serény buzgalma folytán. Ellenreformációs ellentámadásuk során tehát mindkét vonalon igyekeztek visszautni. II. Ferdinánd császár 1629-ben adta ki *Restitutionsediktjét*, amely elrendelte az augsburgi vallásbéke, sőt az 1552 óta szekularizált egyházi birtokok visszaadását. A legtöbb protestáns fejedelem elveszítette volna ezzel emberöltőkön át birtokolt, egykor egyházi területeit; egyúttal pedig a császári család, egyes tagjainak katolikus egyházi méltósága révén, nagy területiális hatalommá vált volna a birodalom belsejében is – nem is szólva a dinasztia hadvezéréről. Wallensteinről, akiből már birodalmi tartományúr lett. Ezeknek a perspektíváknak azonban – amelyek már a katolikus német fejedelmeket is megriasztották – útját állta a svéd Gusztáv Adolf beavatkozása, behatolása Németország szívébe (1631–32), ami – mint korábban rámutattunk – a harmincéves háború egyik

fordulópontja volt. II. Ferdinánd lemondani kényszerült a restitúció végrehajtásáról a lutheránus fejedelmekkel szemben; s az utóda, III. Ferdinánd (1637–1657) idején tető alá hozott vesztfáliai békemű nemhogy csökkentette, hanem növelte a német fejedelmek birtokállományát, és végképpen megghiúsította a Habsburgoknak azt az ígézetét, hogy közvetlen családi birtokokra támaszkodhassanak a *Reich* hagyományos országaiban.

Több siker kísérte a Habsburg-dinasztia ellenreformációs centralizáló tevékenységét a másik vonalon: az örökös tartományokban – amelyek közé Fehérhegy után Csehország is besorozódott –, s ezzel kapcsolatban azt a törekvését is, hogy családi (kincstári) uradalmak erőforrásait biztosítsa a maga számára ezekben az országokban. Magyarországon pedig, ha a 16. század első felében a zömükben protestáns lett földesurak nemcsak egyházi javadalmak szerzése, hanem királyi birtokoknak I. Ferdinánd óta rendszeresen folytatott donációja és zálogosítása révén is jócskán gyarapodtak, akkor az ellenreformációs Habsburg-abszolutizmus első rohama II. Rudolf idején igen jellegzetesen kapcsolódott össze az udvari kamara devolúciós politikájával, majd a fiskális pörökével, hogy azok fej- és jószágvesztéssel végződve, a birtokokat királyi kézre adják. Ám e gyakorlat továbbfolytatásának útját állotta a Bocskai-felkelés, és a magyar főurak nagy része II. és III. Ferdinánd alatt akként térhetett vissza a római egyház kebelébe, hogy birtokjogaik lényeges sérelmet nem szenvedtek. Így csak a vesztfáliai béke után, az Osztrák Ház hatalmi súlypontja kelet felé tolódván, jelent meg a bécsi abszolutizmusnak az az újabb, Lipót-féle kiadása, amely a Wesselényi vezette szövetkezés megtorlásaként ismét a nagyarányú birtokelkobzások eszközához nyúlhatott – anélkül azonban, hogy ez Magyarországon a Habsburg-hatalmat a svéd vagy porosz abszolutizmuséhoz fogható fiskális uradalmi bázishoz juttatta volna.

A királyi birtokok – adományozás, zálogosítás vagy eladás révén – Lengyelországban is növekvő mértékben kerültek főurak kezére a 16. század első felében. Velük szemben a – gabonakonjunktúra viszonyai között anyagilag erősödő – középnemesség már az 1520-as évektől kezdve fellépett a királyi javak visszavétele (az ún. executio) követelésével, s az utolsó Jagelló, Zsigmond Ágost idején, az 1562–63. évi piotrkówi országgyűlésen törvényt fogadtatott el az 1504 után szerzett koronajavak felülvizsgálatáról. A törvény végrehajtása azonban elakadt a főurak ellenállásán. A következő évtizedekben az ellenreformáció megindulása, majd gyors felülkerekedése Báthori István (1576–1586), s különösen a „jezsuita király” III. (Wasa) Zsigmond (1587–1632) alatt szintén nem hozott változást a földtulajdonnak a magánföldesurak és a király közötti megoszlását illetően. Mágánok és szlachcicok egyaránt megtértek a katolikus hitre, s összetalálkoztak a nemesi „arany szabadság” védelmében, a királyi hatalom korlátozásában. Jellemző, hogy a Jagellók kihalta után – akik nagy királyi domíniumokkal bírtak eredeti, litván tartományaikban – a lengyel rendek vagy egy évszázadig nem ültettek hazai dinasztát az ország trónjára, hanem francia, magyar és svéd (utóbb pedig szász) uralkodókat részesítettek előnyben – akiknek persze nem volt családi uradalmuk az idegen földön. (Az a Sobieski János viszont, akinek az uralma idején újból felcsillanni látszott a Rzecz Pospolita régi fénye, egyben családi birtokbázisának kiépítésén buzgólkodott.) Talán nem tévedünk, ha a fentiekben is egyik okát (illetve következményét) látjuk a rendiség túlhatalmának, az abszolút monarchia elvetélődésének Lengyelországban.

A szomszédos Oroszországban e téren is másképpen alakultak a dolgok. Éppen a Jagelló-ház kihalta körüli időben valósította meg IV. Iván cáρ egyik különösen drasztikus

rendszabályát: a bojár tanács által kormányzott *zemscsinával* szemben, az államterület másik felét – még hozzá a legtermékenyebb, az állam központjában fekvő és kereskedelmi is legfontosabb vidékeket – *opricsnyinának*, a cári személyes földtulajdonának nyilvánította. S ha ezt az intézményt eredeti formájában nem is lehetett sokáig fenntartani (1565–1572), a földterület egy (időnként változó nagyságú, de) egyáltalán nem jelentéktelen részének uralkodói, illetve állami tulajdonban tartása – a birtokadományozások ellenére is – végigkísérte a cári abszolutizmus kialakulásának és megszilárdulásának egész folyamatát. Az „udvari”, illetve „feketeszántós” parasztok, utóbb összefoglaló néven „állami parasztok” (goszudarsztvennűje kresztyáne) a magánföldesúri jobbágyoknál viszonylag kedvezőbb helyzetben voltak, amennyiben csak az államnak adóztak, és elkerülték a *kreposztnyicseszto* teljes személyi kiszolgáltatottságát. A majdan I. Péter alatt végrehajtott „revízió” Oroszország mintegy 14 millió lakosságából több mint 1 millió férfit sorolt az állami parasztok kategóriájába.

A fentiekből kitűnően tehát a 16–17. századi kelet-európai fejlődés a kora-feudális servage „második kiadása” mellett a kora-feudális „domaniális” államháztartást, királyi birtokrendszert idéző elemeket is kitermelt magából – bizonyos fokig ellensúlyaként a magánföldesurak jobbágyaik feletti teljhatalmának.

Ám minden olyan mozzanatnál, amely ellentmondásossá tette az uralkodó és a rendek közötti „társadalmi szerződést”, Közép-Kelet-Európa államainak többségében nyomósabbnak bizonyultak azok az érdekek, amelyek összekovácsolták ezt az egyezséget. Ebben a vonatkozásban kell utalnunk arra a további sajátosságra is, amelyet a térség országainak a nyugat-európaiakétól lényegesen elmaradó népsűrűsége jelentett. A gyér népesség, a közvetlen termelők számának alacsony volta vagy megfogyatkozása, a „munkaerőhiány” *önmagában* nem határozza meg a feudális fejlődés irányát a falun: nemcsak servage-jellegű kötelékek, hanem szabadabb paraszti viszonyok kibontakozásának is emeltűje lehet – a gazdasági és politikai feltételek *összességének* alakulásától, nem utolsósorban a *városi* szektor helyzetétől függően. A 14–15. századi Nyugat-Európában az előző századok népszámnövekedését felváltó demográfiai visszaesés – mint fentebb utaltunk rá – nem vezetett a servage újbóli megerősödéséhez, hanem annak éppen lazulásához, megszűnéséhez járult hozzá, mert erőteljes volt a városi-polgári fejlődés, és előrehajtotta a természetes jobbágyszolgáltatások pénzjáradékra való kommutálását. A 16–17. századi Kelet-Európában viszont az alacsony népsűrűség, a háborús munkaerő-fogyatkozás nem párosult a gazdasági feltételek hasonló alakulásával, hanem – mint láttuk – éppen e folyamatok megrekedésével-elakadásával esett egybe; így a járadékszolgáltatók helyhez kötése, servage létesítésére-visszaállítására irányuló földesúri törekvéseknek nyújtott lehetőséget.

De a lehetőség valósággá válása még így sem ment könnyen. Bár a nemesi rendek már a 15–16. században Közép-Kelet-Európa-szerte lépéseket tettek, hogy gátat vessenek a kizsákmányolás folyamatosságát veszélyeztető hagyományos paraszti mobilitásnak, és törvényeket hoztak a falusi termelő népesség örökös jellegű megkötésére, – ezeknek a rendszabályoknak a végrehajtása általában részleges és tökéletlen maradt. A földesúri magánhatalmak mégoly zsarnoki szervezete sem lehetett képes arra, hogy megbirkózzék a jobbágyi osztályharc szinte állandó formájával: a szökéssel, meneküléssel – kivált olyan súlyos vérveszteségek után, aminőt a tizenöt éves, a harmincéves vagy a svéd háborúk pusztításai okoztak, s kivált olyan országokban (mint Oroszország), ahol széles, lakatlan

határvidékek nyújtottak teret a jobbágyszökésre. Ily módon magukból a kelet-európai gazdasági-társadalmi feltételekből is kisarjadt a rendi decentralizáltság tendenciája *mellett* – még ha voltaképpen ez volt a servage-jellegű jobbági kötelekés „második kiadásának” adekvát politikai rendszere – egy olyan *belső* indíték is, amely az elnyomó apparátus központosítása és egységesítése felé hajtotta a feudális nemességet.

S ha ez az utóbbi tendencia – a *belső* elnyomó, rendfenntartó funkciók centralizálása – az osztályharc úgyszólván mindennapos, „békés” formáival szemben is objektív követelményként jelent meg, még inkább áll ez az osztálykonfliktusok kiemelkedő, fegyveres szakaszaira, amelyek pedig szükségszerű velejárói voltak a társadalmi feszültség fokozódásának, a földesúr–jobbági osztályellentét kiélesedésének a „második jobbágyság” viszonyai között a kelet-európai országokban.

A 17. századi Kelet-Európa legnagyobb parasztmegmozdulásában: az 1648. évi ukrajnai felkelésben a határvidék szabadabb létfeltételei védelmezésének és a jobbági alávetettség elleni tiltakozásnak a motívumai sajátos módon vegyültek össze. A lengyel–litván állam akkori fennhatóságához tartozó Dnyeper-vidék viszonylag privilegizált kozákjai robbantották ki, de hamarosan általános felkeléssé vált, amelyben az ukrán jobbágyság együtt harcoltak a szegény kozák parasztsággal a lengyel főurak ellen – akik itt a lublini uniót követően hatalmas latifundiumokat szereztek –, s néhány éven belül a galíciai lengyel jobbágyság is magukkal ragadták. Az 1654. évi perejaszlavi egyezmény – amely végül is az egész Dnyeper-balparti Ukrajnát Oroszországgal egyesítette – mintegy szimbolizálta a kelet-európai régió két szomszédos és vetélkedő államának történelmi pályáivét a 17. században. A lengyel „nemesi köztársaság” – amelyben a rendi decentralizáltság immanens tendenciáját nem tudta leküzdeni a központosítás történelmi szükséglete – képtelennek bizonyult legyőzni a kozákokat, éppúgy, ahogy a közvetlenül követő években nem tudott ellenállni a svéd „vízözönnek”. A központosított cári hatalom képes volt mindkettőre: visszaverni a svéd támadást, és nemcsak alávetni a kozákokat, hanem a későbbiekben felső rétegeket elnyomó apparátusa elit-alakulatává szervezni.

De minden közép-kelet-európai ország nemességének szembe kellett néznie a 17. század folyamán a „második jobbágyság” nyűgébe szorított falusi tömegek fegyveres forrongásaival. Brandenburg központi vidéke többször is paraszti kitörések színtere volt 1645 és 1656 között. A harmincéves háború időszakában, úgyszólván Fehérhegy másnapjától kezdve, nemegyszer lobbantak fel helyi jellegű parasztmozgalmak Csehországban is; 1680-ban pedig ausztriai csapatokat kellett bevetni az országos parasztfelkelés elnyomására. Oroszországban 1606–1607-ben a Moszkvát is megostromló nagyerejű Bolotnyikov-parasztháború, 1633–1634-ben a szmolenszki körzetben szervezkedő Iván Balasov vezette mozgalom, 1670–1671-ben az Asztrahántól Szimbirszkig terjedő parasztháború Sztjepán Rázinnal az élen, adta messze hangzó jelét a paraszti elkeseredettségnek.

Az osztályharc fokozódó intenzitása olyan *belső* válsághelyzeteket teremtett, amelyekben a feudális nemesség osztályhatalmát és tulajdonát egészében veszélyeztetettnak érezte, s ez centripetális erőként hatott reá széthúzó hajlandóságaival szemben. Az abszolút állam felemelkedése a 17. században végül is levezette a földesúri osztály kollektív veszélyérzését: centralizált katonai-politikai apparátusa biztosítékát nyújtotta a jobbágyságrendszer stabilitásának, a nemesi osztályuralomnak.

Ilyenképpen a gazdasági-társadalmi viszonyok *belső rugózata* végül is szintén az abszolutizmus felé hajtott Kelet-Európában, és egy irányban hatott annak *külső rugózata*–

val: a külső veszélyérzettel, a nemzetközi államrendszer nyomásával. Ekként jött létre az abszolút monarchia az Elbától keletre fekvő területek nagy részén is, hogy a korszak össz-európai jelenségévé váljék. S így történt, hogy az abszolutizmus Kelet-Európában nemcsak általában a feudális rendszerhez kötődött – illetőleg nem a feudalizmusnak a servage utáni formájához, mint Nyugat-Európában –, hanem a feudalizmus kései kiadásával, a „második servage” rendszerével fonódott össze.

Jegyzetek

A 16–17. század egyetemes történetének könyvtáryi irodalmából ehelyütt csak néhány olyan, jobbra frisskeletű munkára utalok, amelynek szempontjait vagy eredményeit közvetlenül értékesítem előadásomban.

Az események általános áttekintésére, a hézagpótló szovjet Világtörténet (főszerkesztője: J. M. Zsukov) IV. és V. kötetén kívül (magyar fordításban: Bp., 1963–1964.), főleg a Fontana History of Europe c. sorozat idevágó kötetei bizonyultak hasznosnak, különösen G. R. Elton, *Reformation Europe 1517–1559*, London, 1963. és J. H. Elliott, *Europe Divided 1559–1598*, Glasgow, 1968, amely – az országokra tagolt szerkezetű világtörténeti művektől eltérően – az államközi kölcsönhatásokat állítja előtérbe.

A felfedezésekre és gyarmatosításra: Die Entdeckung und Erforschung der Erde, Leipzig, 1961.; J. H. Parry, *The Establishment of the European Hegemony 1415–1715*, New York⁵, 1965.; D. B. Quinn, *Exploration and Expansion of Europe*. In: XIIe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports I, Wien, 1965. – A felfedezések, a világközi hajózás tudományos-technikai feltételeire: D. W. Waters, *Navigational Developments in the 13th to the 18th centuries*, Prato, 1973.; F. C. Lane, *Technology and Productivity in Seaborne Transportation*, Prato, 1973. – Genovaiak szerepére a portugál–spanyol tengeri vállalkozásokban: Ch. Verlinden, *From the Mediterranean to the Atlantic. Aspects of an Economic Shift*, The Journal of European Economic History, I, 3, 1972. – Noha már A. H. Lybyer (*The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade*, The English Historical Review, CXX, 1915) cáfolta azt a tételt, mely szerint az oszmán–török hódítás elzárta volna a keleti kereskedelem hagyományos útvonalait, ezt és az ebből származó fűszeráremelkedést mindmáig gyakran tekintik az Indiába való közvetlen tengeri út kutatása indítékának. A cáfolatot teljessé tette legújabbban: F. C. Lane, *Pepper Prices Before Da Gama*, The Journal of Economic History, XXVIII, 4, 1968. és E. Ashtor, *La découverte de la voie maritime aux Indes et les prix des épices*. In: *Mélanges en l'honneur de Ferdinand Braudel*, Toulouse, 1973, I. – A felfedezések és a gyarmatosítás történeti helyét megállapító Marx-idézetek a Tőke I. kötetének 24., illetőleg III. kötetének 20. fejezetéből valók.

A feudális formáció eredeti jellegére, a servage (Leibeigenschaft) létrejöttére és felbomlására elméletileg alapvető Marx okfejtése a Tőke III. kötetének 47. fejezetében. – A modern polgári közgazdasági irodalom, többek közt J. Hicks, *A Theory of Economic History*, Oxford, 1969. (107. és köv. o.) s különösen E. D. Domar, *The Causes of Slavery or Serfdom: A Hypothesis*, The Journal of Economic History, XXX, 1, 1970. joggal hangsúlyozza, hogy a gyér népesség, a magas föld/munkaerő arány hatékony ösztönzője lehet a parasztok servage jellegű megkötésének; de figyelmen kívül hagyja a falu–város viszonylatok közrehatását, így nem tudja megmagyarázni: miért nem erősödött meg újra a servage Nyugat-Európában 1350 körül. – A 14–15. századi demográfiai visszaesésre M. M. Postan, *Some Economic Evidence of Declining Population in the Later Middle Ages*. The Economic History Review, II, 3, 1950.; a városfejlődés előrehaladására ez időben: G. Duby, *Les sociétés médiévales: Une approche d'ensemble*, Annales ESC, 1971, 1.; mind az 1150 és 1300 közötti fellendülés, mind az 1300 és 1400 közötti recesszió a villeinage (servage) bomlásának irányában hatott: B. H. Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe a. D. 500–1850*, London, 1963.

A centralizáció folyamatára, a nyugat- és kelet-európai abszolutizmus létrejöttére és intézményrendszerére vonatkozó felfogásom az utóbbi évtizedek élénk nemzetközi és hazai vitái nyomán, részben az azokban való közvetlen részvétel során formálódott ki. Az 1955. évi római történetész-

kongresszuson *R. Mousnier* és *F. Hartung* mutatták be átfogó igényű tanulmányukat: *Quelques problèmes concernant la monarchie absolue*. In: X. Congresso Internazionale di Scienze Storici, Relazioni IV, Firenze, 1955; ehhez marxista részről jelentős kritikai állásfoglalás: *A. Sz. Szamojlo*, Problema abszoljutnoj monarchii v szovremennoj markszisztkoj i burzsoaznoj isztoriografii. Po materialam X Mezdunarodnogo kongressza isztorikov. In: Szrednie veka, XVI, Moszkva, 1959.; vö.: *Sz. D. Szkazkin*, Problemü abszoljutizma v Zapadnoj Evrope (vremja i uslovija ego voznikovenija). In: Iz isztorii szrednevekovoj Evropü, Moszkva, 1957. — Az 1960. évi stockholmi kongresszuson a kérdéskör vitája *J. Vicens Vives* előadása kapcsán folytatódott: Estructura administrativa estatal en los siglos XVI y XVII. In: XIe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports IV, Göteborg–Stockholm–Uppsala, 1960. — Az egyidejű hazai abszolútizmus-vita főbb anyagai: Történelmi Szemle, 1962, 2. — A témát az 1965. évi bécsi történetzkongresszus újból napirendre tűzte, *Molnár E.* fontos referátumával: Les fondements économiques et sociaux de l'absolutisme. In: XIIe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports IV, Wien, 1965.; ennek vitája: A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, XIV, 3, 1965. és XIIe Congrès International, V, Actes, Wien, 1967. — Az 1970-ben Moszkvában tartott történetzkongresszuson az Európa problémái a XVII. században c. főtéma, ezen belül a lengyel *J. A. Gierowski* előadása: L'Europe centrale au XVIIe siècle et ses principales tendances politiques (XIII Mezdunarodnij Kongressz isztoriceszkijh nauk, Dokladij Kongressza I, 5, Moszkva, 1973) váltott ki további eszmecserét a kérdésben; a magyar vitafelszólalások: Századok, 1971, 2. — Időközben a szovjet történettudomány újabb kutatásokat (lásd később) és vitát kezdeményezett az abszolútizmusról, többek között: *A. N. Csisztozovonov*, Nekotorie aspektü problemü genezisa abszoljutizma, Voproszü Isztorii, 1968, 5.; a XIV. történetzkongresszuson (San Francisco, 1975) pedig a témával évtizedek óta foglalkozó szovjet történészek tartottak összehasonlító módszerű előadást: *L. V. Cherepnin* — *V. T. Pasuto*, The Formation of the Russian Centralised State Viewed from a Comparative-Historical Aspect, San Francisco, 1975.; a magyar hozzászólás: Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 22, 1976. — Felfogásomban azóta megerősített s azt továbbfejleszteni segített az angol marxista *P. Anderson* értékes könyve: Lineages of the Absolutist State¹, London, 1975, amelyet előadásom egyes részleteiben is felhasználtam; vö. még *E. Hobsbawm*, The Crisis of the 17th Century, Past and Present, 5–6, 1954, aki az abszolútizmus megszilárdulását a 17. századi válsággal hozta kapcsolatba. — A legújabb kísérlet az abszolút monarchiák tipológiájára (a burzsoáziához való viszony alapján: spanyol-, illetőleg Tudor-típusú abszolútizmus): *B. Šindelař*, Trídne politické aspekty absolutní monarchie v 16–18. století, Československý Časopis Historický, 1976, 4.

A reneszánsz és reformáció néhány mozzanatának tárgyalásához gazdag anyagot nyújtott: *A. Ofetea*, A reneszánsz és reformáció, Bp., 1974.; *A. Dufour*, Humanisme et Réforme, In: XIIe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports III, Wien, 1965.; *A. G. Dickens*, Reformation and Society in Sixteenth Century Europe, London, 1966. — A német és olasz városfejlődésre, a contado-ra: *J. Le Goff*, The Town as an Agent of Civilisation 1200–1500. In: The Fontana Economic History of Europe, The Middle Ages, London–Glasgow, 1972. — Az itáliai korakapitalizmus, városállamiság és reneszánsz összefüggéseire: *Heller Á.*, A reneszánsz ember, Bp., 1967. (A kérdés újabb vitája *H. Baron*, The Crisis of the Early Italian Renaissance², Princeton, 1966. nyomán: Past and Present, XXXIV, 1966.) — A Mediterráneum és hanyatlása: *F. Braudel*, La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II, Paris², 1966.; Crisis and Change in the Venetian Economy in the 16th and 17th centuries (ed. by *B. Pullan*), London, 1968. — A németországi reformáció gazdasági-társadalmi feltételeihez: *M. M. Szmirin*, K isztorii rannego kapitalizma v germanszkijh zemljah (XV–XVI vv.), Moszkva, 1969. — A reformációról, mint „a burzsoázia első számú forradalmáról”: *G. Vogler*, Marx, Engels und die Konzeption einer frühbürgerlichen Revolution in Deutschland, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1969, 1. és Friedrich Engels zur internationalen Stellung der deutschen frühbürgerlichen Revolution, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1972, 1. (valamint más vitacikkek). — A reformációra vonatkozó *Engels*-idézetek A „Parasztháború” hoz, Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége, illetve A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig c. művekből valók.

N. Machiavelli munkáját Lányi M. fordításában használtam: A fejedelem². Bp., 1944. az idézetek: 21, 64. o.; *J. Bodin* művének maga a szerző által készített latin fordítása és bővített kiadása: De Republica libri sex², Francofurti, 1591, az idézetek: 136, 888, 903. o. — A „hadászati forradalom”-ról

és a zsoldosok szerepéről: *M. Roberts*, The Military Revolution 1560–1660. In: Essays in Swedish History, London, 1967.; *V. C. Kiernan*, Foreign Mercenaries and Absolute Monarchy, Past and Present, 11, 1957. – A spanyol hatalom fölemelkedése és hanyatlása: *J. Lynch*, Spain under the Habsburgs, I, Empire and Absolutism 1516–1598, Oxford, 1964.; *P. Chaunu*, L'Amérique et les Amériques, Paris, 1964.; *J. H. Elliot*, The Decline of Spain, Past and Present, 20, 1961. – A Habsburgok és a Valois-, majd Bourbon-dinasztia vetélkedése az európai hegemoniáért: *H. Lutz-F. H. Schubert-H. Weber*, Frankreich und das Reich im 16. und 17. Jahrhundert, Göttingen, 1968.; *S. H. Steinberg*, Der dreissigjährige Krieg und der Kampf um die Vorherrschaft in Europa 1600–1660, Göttingen, 1967. – A francia abszolutizmus kiteljesedésének folyamatára: *A. D. Ljublinszkaja*, Franciaország a XVII. század első felében, Leningrad, 1959. és French Absolutism: The Crucial Phase 1620–1629, Cambridge, 1968.; *B. F. Porsnev*, Narodnue vossztanija vo Francii pered Frondoj, Moszkva–Leningrad, 1948.; *J. H. M. Salmon*, Venality of Office and Popular Sedition in Seventeenth Century France, Past and Present, 37, 1967.; *P. Goubert*, Louis XIV et vingt millions de Français, Paris, 1966.; *R. Mandrou*, Louis XIV et son temps, Paris, 1973. – A „hat egyidejű forradalom”-ról szóló tézis *R. B. Merriman*-tól származik: Six Contemporaneous Revolutions, Oxford, 1938.; vö. *S. Skalweit*, Frankreich und der englische Verfassungskonflikt im 17. Jahrhundert. In: XIII. Mezsdunarodnij Kongressz isztorieseszkijh nauk, Dokladü kongressza I, 5, Moszkva, 1973. és a vitával: Századok, 1971, 2.

A németalföldi forradalom indítékaira és menetére: *Wittmann T.*, A flamand posztóipar tőkés lehetőségei a manufaktúra-korszak küszöbén, Századok, 1961, 2. és Németalföld aranykora, Bp., 1965.; a tőkés viszonyok fejlődési szintjét illetően meggyőzőbb: *H. Van Der Wee*, The Economy as a Factor in the Start of the Revolt in the Southern Netherlands, Acta Historiae Neerlandica, V, 1971. és *A. N. Csisztozovonov*, Szudbü rannego kapitalizma v reszpublike Szoeedinennüh provincii, Voproszú Isztorii, 1972, 4. – Az angol fejlődés és forradalom tárgyalásában elsősorban *Chr. Hill* műveire támaszkodtam: The Century of Revolution 1603–1714, London, 1961. (magyar fordításban: Az angol forradalom évszázada, Bp., 1968.) és Reformation to Industrial Revolution. The Making of Modern English Society, I, New York, 1967. – A nemesség burzsoá orientációjára: *H. R. Trevor-Roper*, The Gentry 1540–1640, The Economic History Review, 1953, Supplement. (A kérdéskör vitája: Storm over the Gentry. In: Reappraisals in History, New York, 1963.); *L. Stone*, The Nobility in Business 1540–1640, Cambridge, 1957. és legújabban ugyanő átfogó elemzéssel: The Causes of the English Revolution 1529–1642, London, 1972. – Az agrárkérdésre: *Sz. I. Archangelszkij*, Agrarnoe zakonodatel'stvo i agrarnoe dvizsenie v Anglii vo vremena revolucii XVII veka, Moszkva, 1955. – Az első teljesen burzsoá jellegű háborús konfliktusra: *J. E. Farnell*, The Navigation Act of 1651, the First Dutch War and the London Merchant Community, The Economic History Review, XVI, 1964.

A monetáris rendszerre és a fejlett merkantilizmusra, valamint a kereskedelmi és ipari töke viszonyára elméletileg alapvetőek *Marx* elemzései a Tőke I. kötetének 3., II. kötetének 1., III. kötetének 20. és 47. fejezetében; e helyekről származnak az idézetek is. *Engels* Mun-ról és a merkantilizmusról az Antidühhing II. részének 10. fejezetében. – A merkantilista gazdaságpolitika és országonkénti változatai mindmáig legátfogóbb történeti vizsgálata: *E. F. Hecksher*, Mercantilism, I–II, (rev. ed. by *E. F. Söderlund*) London, 1955.; vö. Revisions in Mercantilism (ed. by *D. C. Coleman*), London, 1969. – A Mun-idézet és az abszolút monarchia megdöntésének gazdasági jelentőségéről szóló megállapítás: *E. Lipson*, The Economic History of England⁴, The Age of Mercantilism, London, 1947, III, 17. és II, CXXV. o. – Az angol merkantilizmus újabb tárgyalása: *B. E. Supple*, Commercial Crisis and Change in England 1600–1642. A Study in the Instability of a Mercantile Economy, Cambridge, 1964. – Az angol és francia iparpolitika egybevetéséhez: *J. U. Nef*, Industry and Government in France and England 1540–1640, Ithaca², 1957.; az idézet: 63. o. – Colbert gazdaságpolitikájának időtálló jellemzése (bár patriarchális-antikapitalista álláspontból): *Hajnal I.*, Az újkor története, Bp., 1936, 425–431. o. – A holland gazdaságpolitikára: *E. Baasch*, Holländische Wirtschaftsgeschichte, Jena, 1927.; az idézetek: 5, 77. o. – Colbert kijelentését idézi *Goubert*, i. m. 95. o. – A 17. század második felét a francia hegemonia időszakának tekinti (és csak a 18. század első felét a – Franciaország és Anglia között – „megosztott hegemonia” korának), többekkel együtt, *P. Chaunu*, A klasszikus Európa, Bp., 1971.

A nyugat- és kelet-európai gazdasági fejlődés 16–17. századi szétágazásának, a „második servage” létrejöttének tárgyalásában korábbi munkáimra támaszkodtam: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a 15–17. században, Bp., 1963.; A nemzetközi kereskedelmi útvonalak 15–17.

századi áthelyeződésének kérdéséhez, Századok, 1968, 5–6.; The Role of East Central Europe in International Trade (16th and 17th centuries), *Studia Historica Acad. Sci. Hung.* 70., Bp., 1970.; Diminishing Share of East-Central Europe in the 17th Century International Trade, *Acta Historica Acad. Sci. Hung.*, 1970, 3–4.; A kelet-európai Gutswirtschaft problematikájához, *Agrártörténeti Szemle*, 1971, 1–2. Mindezek részletes tájékoztatást adnak a felhasznált forrásokról és irodalomról. – A legújabb művek közül figyelembe vehetem: *F. Braudel*, *Capitalism and Material Life 1400–1800.*, New York–London, 1973.; *I. Wallerstein*, *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the 16th Century*, New York–London, 1974.; *W. Rysiński*, *Über die Entwicklungsetappen der Fronwirtschaft in Mittel- und Osteuropa*, *Studia Historiae Oeconomicae*, 9, 1974.; *Gyimesi S.*, A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában, Bp., 1975.; *Zimányi V.*, Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650, Bp., 1976.; *Orosz I.*, Jobbágyköltözés és köznemesség Kelet-Európában a 15–16. században. Egyetemes történeti tanulmányok XI, Debrecen, 1977. – Az Európa különböző régiói közötti gazdasági és politikai kapcsolatokhoz: *H. Kellenbenz*, Spanien, die nördlichen Niederlande und der skandinavisch-baltische Raum in der Weltwirtschaft und Politik um 1600, *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 1954, 4.; *B. F. Porchnev*, Les rapports politiques de l'Europe occidentale et de l'Europe orientale à l'époque de la guerre de trente ans. In: XIe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports IV, Göteborg–Stockholm–Uppsala, 1960.; *P. Jeannin*, L'Europe du Nord-Ouest et du Nord aux XVIIe et XVIIIe siècles, Paris, 1969.

A svéd monarchia fölemelkedése: *G. Johannesson*, Die Kirchenreformation in den nordischen Ländern. In: XIe Congrès International, Rapports IV.; *M. Roberts*, Sweden and the Baltic 1611–1654. In: *The New Cambridge Modern History*, IV, London–New York, 1970.; *E. Heckscher*, *An Economic History of Sweden*, Cambridge, Mass. 1954.

A Habsburg-központosítást az osztrák tartományokban, a vesztfáliai béke következményeit a „nemzetek feletti birodalom” álláspontjáról tárgyalja *H. Hantsch*, *Die Geschichte Österreichs*, I–II, Graz–Wien–Köln, 1953.; realisabb képet nyújt *A. Wandruszka*, *The House of Habsburg*, London, 1964.; *G. D. Ramsay*, *The Austrian Habsburgs and the Empire*. In: *The New Cambridge Modern History*, III, London–New York, 1968. – A dunai monarchia kezdeteiről is rövid áttekintést ad *Gonda I.–Niederhauser E.*, A Habsburgok. Egy európai jelenség, Bp., 1977. – A jobbágyság röghöz-kötése és a Habsburg-abszolútizmus kiépítése Csehországban: *J. Válka*, La structure économique de la seigneurie tchèque au XVIe siècle. In: Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Économique, II, Paris–La Haye, 1965.; *A. Mlka*, Problem počátku nevolnictví v Čechách, *Československý Časopis Historický*, 1957, 2.; *N. F. Filonenko-Alekszeev*, Nekotorie obščie i szpecificheskie čerty vtoriconovo zakreposcsenija v Csehii, *Voprosy Isztorii*, 1960, 3.; *J. V. Polišenský*, The Thirty Years War, London, 1971.; *L. B. Šindelař*, Vestfálský mír a česká otázka, Praha, 1968.; vö. *A. Klíma*, Manufakturní období v Čechách, Praha, 1955, Kap. I.

Rendiség és az abszolútizmus kialakulása Brandenburg–Poroszországban: *H. Rosenberg*, The Rise of the Junkers in Brandenburg–Prussia 1410–1653, *American Historical Review*, 1943–44.; *F. L. Carsten*, The Origins of Prussia, London, 1954.; *G. Barraclough*, The Origins of Modern Germany, Oxford, 1962.; *G. Heitz*, Der Zusammenhang zwischen Bauernbewegungen und der Entwicklung des Absolutismus in Mitteleuropa, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1965, Sonderheft; *G. Vogler–K. Vetter*, Preussen. Von den Anfängen bis zur Reichsgründung, Berlin, 1970.; vö. *H. Eichler–H. Lehman*, Der deutsche territorialstaatliche Absolutismus, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1970, 12.

„Második jobbágyság” és „nemesi köztársaság” Lengyelországban: *M. Matowist*, The Economic and Social Development of the Baltic Countries from the 15th to the 17th Centuries, *Economic History Review*, XII, 2, 1959.; *J. Topolski*, La régression économique en Pologne du XVIe au XVIIIe siècle, *Acta Poloniae Historica*, VI, 1962.; *A. Wyczański*, La base intérieure de l'exportation polonaise des céréales dans la seconde moitié du XVIe siècle. In: *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650* (Hg. von *I. Bog*), Köln–Wien, 1971.; *A. Mączak*, The Social Distribution of Landed Property in Poland from the 16th to the 18th Centuries. In: Third International Conference of Economic History, I, Paris–La Haye. 1968.; *J. Tazbir*, The Commonwealth of the Gentry. In: *History of Poland* (ed. by *A. Gieysztor* et al.), Warsaw, 1968.; *B. Leśnodorski*, Les partages de la Pologne. Analyse des causes et essai d'une théorie, *Acta Poloniae Historica*, VII, 1963. – A lengyel történet-

írásban a legújabbban a Rzecz Pospolita „rehabilitálására” irányuló tendencia figyelhető meg. *J. A. Gierowski* a slachta (a népesség mintegy 10%-a) rendi monarchiájában immár olyan kormányzati modellt lát, amely nemcsak vonzóerőt gyakorolt a környező országok nemességére (vö. a XIII. nemzetközi történetéskongresszuson tartott, fentebb idézett előadásával), hanem kedvező feltételek esetén, az abszolút monarchia stádiumának kihagyásával, átfejlődhetett volna polgári alkotmányos monarchiává. Ennek az értelmezésnek a jegyében mellőzi a „nemesi köztársaság” szoros összefüggését a második jobbágysággal és nem tulajdonít különösebb jelentőséget a városi-polgári fejlődés korlátozásának. De még ezek után is meglepően hat az a végső következtetése, amely szerint „a modern polgári államok genezisében . . . nem kisebb szerepe van a lengyel tapasztalatnak, mint az abszolutizmus által végrehajtott korszerűsítéseknek”: *Pol'sa szredi evropejszkij goszudarsztv (XVI–XVII. vv.)*, *Voproszű Isztorii*, 1977, 12.

Az oroszországi abszolutizmusra vonatkozó kutatások jelentős szakaszának összegezése: *Abszolutizm v Rosszii (XVII–XVIII vv)*, Moszkva, 1964., benne többek között: *L. V. Cserepnin*, *Zemszkie szoborű i utverzdenie abszolutizma v Rosszii*. – A szovjet történettudományban az 1960-as évek végén indult újabb abszolutizmus-vita elsősorban az oroszországi fejlődés vizsgálatára irányult: *A. L. Sapiro*, *Ob abszolutizme v Rosszii*, *Isztorija SzSzSzR*, 1968, 5.; *N. I. Pavlenko*, *K voproszu o geneziszű abszolutizma v Rosszii*, ugyanott, 1970, 4.; *L. A. Fedoszov*, *Szocial'naja szusnoszt' i evolucija rosszizszkogo abszolutizma*, *Voproszi Isztorii*, 1971, 7. stb. – A legújabb kutatások egyrészt *Rettegett Iván* szerepének újraértékelésére irányulnak, másrészt a rendi-képviselési intézmények kiépülésének részleges és befejezetlen voltát, az abszolutizmushoz idomuló „függelék” jellegét, a cári abszolutizmus és a kreposztncicsesztvo szoros kapcsolatát, valamint a közép- és kismemességnek a parasztok röghöz kötésében és a katonai-bürokratikus önkényuralmi rend létesítésében való különös érdekeltségét domborítják ki: *N. E. Noszov*, *Sztanovlénie szoszlovno-predsztavitel'nyű ucszrezsdénii v Rosszii*, Leningrad, 1969.; *Sz. O. Smidt*, *Sztanovlénie rosszizszkogo szamoderzsavszta*, Moszkva, 1973.; *V. I. Koreckij*, *Zakreposcsenie kreszt'jan i klasszovaja bor'ba v Rosszii vo vtoroj polovine XVI v.* Moszkva, 1970.; *A. N. Szaharov*, *Russzkaja derevnja XVII v.*, Moszkva, 1966.; *Ju. A. Tihonov*, *Pomescsics'i kreszt'jane v Rosszii. Feodal'naja renta v XVII-nacsale XVIII v.*, Moszkva, 1974.

KOSÁRY DOMOKOS

Akadémiai tervek a 18. századi Magyarországon

Tudós társaságokkal a 18. századi Európában igen sokféle változatban találkozunk. Voltak magas testületek, uralkodói támogatás birtokában, de létrejött számos egyszerűbb, kötetlenebb együttes is egy-egy helyi központ körül. Voltak olyanok, amelyek lehetőleg minden tudományágat igyekeztek összefogni, úgy, ahogy az a mi mai akadémia-fogalmunknak megfelel. És voltak, amelyek csak bizonyos témakörökön belül mozogtak, egy-egy részletcél szolgálatában. Voltak olyanok, amelyeket a nyelvi standardizáció igénye hozott létre, midőn az ehhez szükséges társadalmi képlet létrejött. S voltak, főleg természettudományi vonatkozásban olyanok, amelyek, mint a korai német kísérletek vizsgálatából kitűnt, a kibontakozó manufaktúra-korszak szükségleteivel függtek össze.¹ Alapjában véve ugyanazon fejlődés két ágát tükrözték ezek, de tudjuk, hogy a kettő nem mindig fejlődött egy ütemben.

Az igény alapvetően mindenütt a belső társadalmi fejlődés szülte volt. Tudatos megfogalmazását azonban nagymértékben elősegítette a másutt már létrejött akadémiaák példája is.

Abból az 5 akadémiából, amely a későbbi francia *Institut* része lett, 3 volt még a 17. század produktuma: a Richelieu által létrehozott *Académie française* (1635), amely a francia nyelv szótárának elkészítését kapta feladatul, valamint Colbert két alapítása: az *Académie des inscriptions et belles-lettres* (1663), a történelem régészet, valamint az *Académie des sciences* (1666) a természettudományok számára. A 18. században e központi testületeket egy sor helyi tudós társaság-féle követte. Így történt Angliában is, ahol ugyancsak még 1660-ban létrejött a *Royal Society*, kifejezetten természettudományi profilal.² Német vonatkozásban a császári védnökség alatt létrejött *Academia Naturae Curiosorum* 17. századi kezdeménye után, amelyet az egymást követő uralkodók nevéől *Academia Leopoldinának*, majd *Carolinának* is neveztek, a berlini porosz királyi akadémia (*Regia Borussia Societas Eruditorum*) követte (1700).³ Európa déli periferiáján Spanyolország volt az első (1713), amelyet csak utóbb követett Itália, közelebből Firenze (1735) és Torino (1757). Az utóbbiakat azonban már megelőzte északkeleten Szentpétervár

¹ M. Teich: Tschirnhaus und der Akademiegedanke. In: Tschirnhaus und die Frühaufklärung in Mittel- und Osteuropa. Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas. VII. Berlin 1960, 93–107.

² H. Hartley (ed.), The Royal Society, Its Origins and Founders. London 1960. M. Ornstein: The Role of Scientific Societies in the Seventeenth Century. London. 1963.

³ W. Hartkopf–G. Dunken: Von der Brandenburgischen Societät der Wissenschaften zur Deutschen Akademie der Wissenschaften. Berlin. 1967.

(1725),⁴ amely után Svédország (1739) és Dánia (1742) következett. Közvetlenebb hatással volt Magyarországra a csehországi olomuci (olmützi) társaság *Societas incognitorum in terris Austriacis*, amelyet Josef v. Petrasch alapított 1745-ben, és amely a bontakozó közép-európai felvilágosodás sok neves képviselőjét fogta össze a német nyelvújító Gottschedtől a bécsi egyetemet reformáló Gerhard Van Swietenig,⁵ valamint a göttingai *Societät der Wissenschaften* (1751) megalakulása.⁶ 1755-ben kapott császári privilégiumot az augsburgi *Societas artium litteralium*. 1759-ben jött létre a müncheni bajor akadémia,⁷ és 1763-ban a mannheimi akadémia. Közben, 1761-ben, mint tudjuk, Sonnenfels igyekezetéből Bécsben is alakult egy német nyelvpartoló társaság, a *Deutsche Gesellschaft*, bár ez nem volt akadémiaának tekinthető. Bécs akadémiaát nemcsak annak idején, I. Lipóttól nem kapott, Leibniz biztatása ellenére, hanem időszakunkban sem, midőn Mária Terézia végül is mindig elzárkózott az újabb javaslatok elől.⁸

A hazai tudományosságnak a külföldi testületek nagy részével kiépültek a kapcsolatai egymás után. Elsősorban persze azokkal, amelyek Közép- és Kelet-Európában jöttek létre. És hamarosan felbukkant a saját, hazai tudományos központi szervezet igénye is, olyan, eleinte ritka, de utóbb egyre sűrűsödő javaslatokban, amelyek itt is különböző variációk körül mozogtak. Ezek az elképzelések azokhoz a főbb művelődési irányzatokhoz kapcsolódtak, amelyek a társadalmi modell mozgását jelezve a 18. századi Magyarországon egymást követték. A század első felében a késő barokk művelődésen belül jelentkező, korszerűbb irányzatokhoz, — a század második felében pedig a felvilágosodás különböző hazai változataihoz. Eleinte inkább a felvilágosult abszolutizmus, majd pedig, nagyobb társadalmi visszhangot keltve, főleg a nemesi felvilágosodás, a felvilágosult rendiség hívei fogalmazták meg és képviselték őket. A sokféle egykorú elképzelést ebből kiindulva tudjuk áttekinthetővé tenni, csoportosítani.

I.

A 18. század elején, az előző századok pusztulásából lassan magához térő országban, a késő feudális társadalom kedvezőtlen viszonyai közt is volt és folytatódott Magyarországon, az uralkodó osztályokhoz kötődve-kapcsolódva, az értelmiségnek egy olyan tudós hajlamú gárdája, amely szerény létszáma ellenére nemzetközileg is jó, Kelet-Európában pedig különösen jó színvonalat képviselt. Érthető, hogy ilyen értelmiségekkel az országnak elsősorban olyan, viszonylag kíméltebb részein találkozunk, amelyek korábban nem kerültek török uralom alá. Vagyis részben Erdélyben, de mindenekelőtt az északnyugati

⁴E. Sz. Kuljabko: M. V. Lomonoszovi ucsebnaja dejatelnosz Peterburgszkoj Akademii Nauk. Moszkva–Leningrad. 1962.

⁵E. Winter: Der Josefinismus. Berlin. 1962. 29–32. E. Wondrák: Die Olmützer „Societas incognitorum”. in: H. Ischreyt (red.), Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa. Köln–Wien 1972.

⁶J. Joachim: Die Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Die Anfänge der Königlichen Societät der Wissenschaften zu Göttingen. Berlin. 1936.

⁷L. Hammermayer: Gründungs- und Frühgeschichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Kalemünz. 1959.

⁸R. Meister: Geschichte der Akademie der Wissenschaften in Wien. Denkschriften der Gesamtakademie. 1947.

peremvidék régi városaiban, amelyek német, magyar és szlovák anyanyelvű, Hungarus-polgársága alkotta, evangélikus részében, a korszerű irányzatként jelentkező pietizmus fő hazai társadalmi bázisát. Ezt az értelmiséget, főleg a hazai protestánsok hagyományos külföldi egyetemjárása következtében, személyesen is sok szál fűzte különösen a német egyetemekhez és tudományos élethez. Jelesebb képviselői a század elején, hazai orgánum híján, olyan, főleg német szakfolyóiratokban, periodikus kiadványokban közölték természettudományi, orvosi észleleteiket, mint a *Sammlung von Natur und Medizin* (Borosló, majd Erfurt, 1718–1730), az ennek nyomába lépő *Miscellanea Physico-medica* (1731–1734), a császári akadémia által közzétett *Acta physico-medica* vagy *Ephemerides* (Nürnberg, 1727–1754) vagy a *Commercium Litterarium* (Nürnberg, 1731–1745). Ezekben az orgánumokban Bél Mátyás, Buchholtz János György (1687–1737) késmárki rektor, Fischer Dániel (1695–1746) késmárki orvos, Raymann János Ádám (1690–1770) eperjesi orvos, Boerhaave tanítványa vagy az erdélyi Köleséri Sámuel (1663–1732) orvos, bányász, guberniumi tanácsos és mások beszámolóival találkozunk igen változatos ásványtani, bányászati, botanikai, orvosi, meteorológiai, mezőgazdasági megfigyelésekről. Híradásaik, eredményeik, amelyek egyébként idehaza is latin nyelven láttak, ha láttak, napvilágot, bekerültek a nemzetközi szakmai forgalomba.⁹ E kapcsolatok azt jelezték, hogy a hazai tudományosságnak, ha saját szervezeti központja még nem is volt, jónéhány olyan egyéni képviselője akadt már, akinek munkássága nemzetközileg is figyelmet érdemelt. Közülük nem egy azután különböző külföldi akadémiáknak is tagja lett. A német Leopoldina-akadémia tagjai közt 1721–1755 között 23 magyarországit, főleg soproni, pozsonyi, felvidéki, erdélyi orvost, természettudóst találunk.¹⁰ Perliczy János Dániel, Nógrád megye orvosa 1731-ben a faházépítéssel kapcsolatos technikai újításokról írt dolgozatával került a berlini akadémiára.¹¹ Kölesérít a londoni Royal Society is tagjai közé választotta.

De hamarosan kísérletek történtek hazai tudományos szervezet létesítésére is. Elsőnek Bél Mátyás (1684–1749) pozsonyi evangélikus liceumi rektor, majd lelkész, a hazai tudományosságnak talán legkiemelkedőbb alakja a 18. század első felében, az államismeret és történetkutatás úttörője, a Magyarország sokoldalú ismertetését nyújtó *Notitia Hungaricae* (1735–1742) szerzője vette fel, már korai munkái egyikében, 1718-ban hazai tudós társaság alakításának gondolatát.¹² Valamiféle szervezett szakmai együttműködésnek a körvonalai, szűkebb körben és kimondatlanul, már a *Notitia* készülése közben, az ő munkatársi gárdája működésében felfedezhetők. Arról az 1735-ben kelt akadémiai tervetről,¹³ amelyet kutatásunk egy ideig Lotharingiai Ferencz pozsonyi helytartó cseh származású tanácsos, a jeles műveltségű Bernhard Heinrich v. Germeten

⁹E közleményeket felsorolja Dóczy Jenő–Wellmann Imre–Bakács István–Gerendás Ernő Bibliographia oeconomica Hungariae. I. Bp. 1934.

¹⁰Wolfram Kaiser–Arina Völker: Ungarländische Leopoldina-Mitglieder der 19. Jahrhunderts und ihre Korrespondenz mit den Akademiepräsidenten. Az Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 69–70. sz. Bp. 1973. 57–74.

¹¹Erik Amburger: Die Mitglieder der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1700–1950. Berlin. 1950. – Conrad Grau: Johann Daniel Perlicius und die Berliner Societät der Wissenschaften. Z. Dejin Vied a Techniky na Slovensku IV. 1966, 222–232.

¹²De vetere litteratura Hunno-Scythica, 1718.

¹³Donáth Regina: A Magyar Tudományos Akadémia első tervezete 1735-ből. Magyar Tudomány. 1965, 373–377.

személyéhez kapcsolt, újabban szintén megállapították,¹⁴ hogy ugyancsak Bél Mátyás fogalmazta a Germetennel folytatott megbeszélések alapján. A részleteket 1735 júliusában egy öttagú ülés dolgozta ki. Gr. Batthyány Lajos mint elnök és a helyettese mellett az új honismertető tudós társaságnak 12 tagja lett volna. Mindezt Bél a következő évben levélben közölte Perliczyvel, aki utóbb szintén foglalkozott egy irodalmi-tudományos társaság tervével. A késmárki Fischer Dániel, a Leopoldina tagja pedig már 1732-ben javasolta egy hazai természettudományi folyóirat (*Acta Eruditorum Pannonica*) és egyúttal valaminő szervezet létrehozását.¹⁵ E tervek nem váltak valóra. Tudjuk azonban, hogy Bél kapcsolatban állt az 1725 óta működő szentpétervári orosz akadémiával. Ennek titkárát, Christian Goldbachot, készülő munkáiról tájékoztatta. S levelezést folytatott az ugyancsak az orosz akadémián tevékenykedő Gottlieb Siegfried Bauer (1694–1738) volt hallei történésszel, akinek véleményét is kikérte a magyar nép eredetéről.¹⁶ Azt is tudjuk, hogy Bél élete végén tagja lett a már említett olomouci tudós társaságnak.

A tudós hajlamú, kisszámú értelmiség e magas szintű terveinek nem volt még elegendő társadalmi bázisa. Az udvartól, amely Bécsben sem igyekezett akadémiát felállítani, komoly támogatás nem volt várható. A még alig bontakozó hazai manufaktúraipar szükségletei nem ösztönözhatték a tudományos törekvéseket. A magyar nyelvi standardizálás igénye pedig, amelyet a Hungarus-értelmiség sem képviselt, csak később, a nemesi felvilágosodással került napirendre. Addig csak annyit tapasztalunk, hogy a század folyamán megerősödő középnemesség öntudatosabban igyekezik saját nyelvét is érvényesíteni. Ez fejeződött ki bizonyos erdélyi törekvésekben, így Bod Péter javaslataiban, az ötvenes évek derekától kezdve, nyelvapoló magyar társaság létrehozására.¹⁷ De Bod is még a kálvinista egyházi hagyományt és nem a felvilágosodást képviselte.

II.

A század közepétől kezdve egyre több félbemaradt, elszórt, helyi, vagy más, laza, kötetlen próbálkozás jelezte, múltékonysága ellenére, hogy az új, laicizált, az egyházi kereteken immár kívül álló szervezeti formák egyre szükségesebbnek tündek az irodalom és tudomány terén. A társulási igyekezetek gyakran összefüggtek lap-alapítási kísérletekkel. Nemegyszer éppen egy-egy folyóirat vagy más kiadvány figyelmeztet arra, hogy valamilyen társaság áll mögötte. Nyilvánvaló persze, hogy nem minden „societas literaria” vagy más olyan együttes, amely valamilyen kiadvány címében szerepelt, jelentett valóban szervezett, irodalmi-tudós társaságot. De az is nyilvánvaló, hogy ezekben alap-

¹⁴Wellmann Imre: Bél Mátyás és a magyar tudós társaság terve 1735-ben. Magyar Tudomány, 1965, 738–741.

¹⁵Tarnai Andor: Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve. Magyar Könyvszemle 1956, 32–49. Schultheisz Emil: Magyar orvostermészettudományi folyóirat kiadásának terve a 18. században. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica. 6–7. sz. 1957.

¹⁶J. Vávra: Dopisy Mateje Bela petrohradskym akademikum. Historické Stúdie, 1963, 199–240; 1967, 211–224. Váradi Sternberg János A XVIII. századi magyar felvilágosodás és a Szentpétervári Tudományos Akadémia (kézirat, a szerző szívességéből használtuk).

¹⁷Toldy Ferenc: Az académiái eszme Magyarországon Bessenyei előtt. In Irodalmi arcképek és szakaszok. Pest. 1873. 361–364.

jában véve a felvilágosodás különböző hazai változatai próbáltak időszakunkban érvényesülni. Először is a felvilágosult abszolutizmus hazai híveit, akik sok tekintetben Bél és a Hungarus-polgárság hagyományait alakították tovább.

A sort azzal a „tudománykedvelő” társasággal (*Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften*) kell kezdenünk, amely Pozsonyban, Bél Mátyás egykori városában, először 1752-ben, majd szünetelés után 1758–1762 közt tartott felolvasó üléseket.¹⁸ Titkára és fő mozgatója, K. G. Windisch, aki később pozsonyi német lapok szerkesztője lett, kapcsolatban állt az olomouci társasággal, a bécsi irodalmi körökkel, utóbb pedig az augsburgi akadémia tagja lett. A társaság tagjai közt találjuk Kempelen Farkast és édesapját, E. W. Kastenholz és J. F. Skollanics pozsonyi orvosokat, Fábry Pált, valamint azt a pesti patrícius polgárfiú Sauttersheimet, aki utóbb külföldön Rousseau barátja lett.¹⁹ Valamivel ezután, 1764-ben Pozsonyban Torkos Justus János és Hermann András már külön orvosegyesület alapításával is megpróbálkozott.²⁰ Az a honismertető *Societas litteraria*, amelyet 1763-ban Bécsben Kollár Ádám próbált létrehozni, levelezéssel készült összefogni tagjait a természettudomány, gazdaságtan és történelem művelése céljából. A vállalkozás egyrészt Bél Mátyás hagyományához kapcsolódott, hiszen egyebek közt a *Notitia* közös folytatását is tervbe vette, másrészt viszont, szervezőjének személyén át, nyilvánvalóan a felvilágosult abszolutizmus vonalához is. 1764 országgyűlési konfliktusa után egy darabig nem hallunk Kollár terveiről. 1770-ből viszont egy újabb, jóval jelentősebb javaslatot ismerünk, amelynek névtelen szerzőjét egyesek Tersztyánszky Dánielben, utóbb a *Ratio Educationis* egyik munkatársában, mások, újabban, Benczúr Józsefben vélik felfedezni.²¹ Mint tudjuk, mindegyik esetben a felvilágosult abszolutizmus hazai híveinek kezdeményezését kell benne látnunk. A tervzet szerint az akadémiának, négy osztályra tagoltan, minden tudományra ki kell terjednie. Anyagi alapját pedig az állam által adományozandó, volt egyházi javak jövedelme, mintegy évi 20 ezer forint alkotná. Az az érve, hogy a magyar nemzetnek, Hungarus értelemben, a tudományokhoz való különös tehetségét a külföldi protestáns egyetemeken megforduló diákok eredményei is mutatják, nyilvánvalóan protestáns szerzőre vall. Mária Terézia elutasító válasza pedig 1771-ben ugyancsak nyilvánvalóan arra, hogy ő a maga késő barokk, vallásos felfogásából, ha csak tehette, a felvilágosult abszolutizmus híveinek sem tett engedményeket. Szerinte ugyanis az *Academia Augusta* tervét azért nem lehet megvalósítani, mivel Magyarországon nincs elég katolikus tudós, a protestánsok viszont nagyrészt német, holland, angol

¹⁸Fr. Valjavec: Die Pressburger Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften, 1761–1762. Ungarische Jahrbücher 1936, 264–267; főleg a Sonnenfels-féle bécsi társaság (1761) hatását emelte ki, nem véve figyelembe a korábbi kezdeteket, amelyekre rámutatott Iványi Béla Die Pressburger Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften, 1753–1762. Südostforschungen IX–X. 1944–1945, 249–259, majd utóbb tőle függetlenül V. Windisch Éva: Kovachich Márton György és a magyar tudományszervezés első kísérletei. Századok, 1968, 94. – Nagyszébenben 1758-ban, majd Selmecen utóbb 1790-ben hallunk helyi német nyelvű társulatról; vö. Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Bp. 1926.

¹⁹Rácz Lajos: Rousseau magyar barátja, Sauttersheim Ignác, 1738–1767. Akadémiai Értesítő, 1952, 395–399.

²⁰Duka Zólyomi Norbert: Prvý pokus o založenie lekárskeho spolku v Bratislave. Z Dejín Vied a Techniky, 1966, 233.

²¹Toldy F.: i. m.; Fináczy Ernő: Adalék egy magyarországi tudós társaságnak tervezetéhez. Századok, 1904, 369–372; ő tulajdonítja a tervet Tersztyánszkyknak, V. Windisch É.: i. m. Benczúrnak.

egyetemen tanultak, márpedig az ott divatozó elvek „a sajnos nagymértékben terjedő gondolkozási szabadsággal vagy legalábbis a vallás dolgában való közömbösséggel azonosak s így egy monarchiai állam elveivel nem mindig összeegyeztethetők”.

A nagy terv tehát meghiúsult. Viszont még 1771-ben megindult Bécsben, „egy társaság” nevében és Tersztyánszky szerkesztésében az *Anzeigen* című folyóirat, amely a monarchián belül mindinkább Magyarország földrajzi, természetrajzi, történelmi honismertetésével foglalkozott. Az egykori szerzők közül Horányi Elek, majd Wallaszky Pál úgy tudta, hogy Tersztyánszky volt az a „tudós férfiú” (vir doctissimus), aki a társaságot összehozta, és levelezés útján egy sor ismert nevű, főleg felvidéki protestáns értelmiségi közreműködését biztosította.²² Ezek közt volt Windisch Pozsonyból, a jogtörténész Benczúr József, négy tudós érdeklődésű evangélikus lelkész: a historikus Klein Sámuel, a geográfus Czirbesz Jónás András, a természettudós Ab Hortis Sámuel és Klein Mihály, valamint a református Wespriemi István, az orvos és tudománytörténész Debrecenből. A későbbi kutatás szerint viszont a társaság vagy talán inkább csak munkatársi gárda létrehozásában a háttérből valószínűleg a Tersztyánszkyval közeli kapcsolatban álló Kollárnak is része volt. Erre vall, hogy a lap mindjárt bevezető cikkében Kollár korábbi programjára hivatkozott.²³

Kollár eddig főként egy magyarországi tudós társaságot próbált létrehozni. A hetvenes évek elején viszont hivatalos körökben egy bécsi, központi, monarchiai akadémia terve került előtérbe. Martini ezzel szeretne volna az új művelődéspolitikai programot betetőzni. Először, 1773-ban, ennek előkészítésére is Kollár kapott megbízást. De már a következő évben megelőzte őt Hell Miksa, a csillagász, aki részletes akadémiai tervet nyújtott be a cseh–osztrák kancelláriához. Hell az akadémia profilját csak a természet-tudományokra korlátozta volna, míg Kollár a hozzá közel álló történelem és földrajz művelését sem akarta mellőzni. Az anyagi alapot Hell a monarchia területén megjelenő kalendáriumok monopóliumának jövedelméből szeretne volna előteremteni, ami persze már a nyelvi sokféleség miatt is túl bonyolult és kevésbé hozzáférhető feladatot rótt volna az új testületre. A magyar kancellária ez ellen 1775-ben azzal tiltakozott, hogy a magyar kalendáriumok jövedelméből külön magyar akadémiát kellene inkább felállítani. A bécsi államtanácsosok azonban indokolatlannak találták az ilyen külön igényeket: szerintük a Habsburg monarchiának elég lesz egy, Bécsben, mint ahogy Franciaországnak is csak egy van, Párizsban, pedig Franciaország is különböző részekből állt össze, akár a Habsburg-monarchia, — ami mutatja, hogy nem tudták, vagy nem óhajtották felismerni a különbséget a nemzetileg nagyobb mértékben, ha nem is egészen homogén Franciaország és az erősen heterogén Habsburg-monarchia között.²⁴ Mindenesetre ennek az utolsó olyan kísérletnek, amely egyetlen közös monarchiai akadémiát próbált létrehozni, sorsát maga Mária Terézia döntötte el, midőn 1775 őszén elutasította a javaslatot. Ami közben, 1774-ben tényleg megvalósult, az nem a bécsi akadémia volt, hanem az a prágai tudós társaság, amelyet szász és porosz minta nyomán az erdélyi származású természettudós

²²A. Horányi: *Memoria Hungarorum*. III. 1877, 398. P. Wallaszky: *Conspectus*. 1808², 464; vö. *Fináczy Ernő*: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. II. Bp. 1902, 267–268.

²³Csóka Lajos: A tudományosság megszervezésének kísérletei a 18. században. Pannonhalmi. 1942.

²⁴Szekfü Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez*. Bp. 1926, 13.

br. Born Ignác és a piarista történész Adaukt Voigt hozott létre, eleinte „magán-társaságként”, és amely azután 1784-ben kapott engedélyt a hivatalos, „királyi” cím felvételére.²⁵ Born egyébként Magyarországon, Csehországban, majd Bécsben ugyanazt a felvilágosult, szabadkőműves szellemű, sok nemzetközi szállal bíró tudományosságot képviselte, amely a monarchia egészét tekintette otthonának. Prágai társasága külföldi tagokkal és közvetlen magyarországi kapcsolatokkal is rendelkezett és bizonyos hatással volt a további magyar tudós társasági próbálkozásokra is.

III.

Új fordulatot e tervekben Bessenyei hozott, a nemesi felvilágosodás úttörője, aki a tudós társaságban nemzeti nyelvi-irodalmi, művelődéspolitikai programjának fő elősegítőjét akarta megteremteni. Míg az előző próbálkozások inkább Bél hagyományait igyekeztek a felvilágosult abszolutizmus vonalában továbbépíteni, most Bessenyei a magyar nyelvű tudós társaság már Bod Péter által megfogalmazott gondolatát emelte olyan új, magasabb szintre, amely a felvilágosult rendiség kibontakozó irányzatának megfelelt. Művelődési programját a felvilágosult abszolutizmusával dialektikában, az egyetem Budára helyezése és a *Ratio Educationis* nyomán alakította ki. Először arra gondolt, hogy a budai egyetem lehetne az a központ, amely magához kapcsol, külön fizetés nélkül, magyar szerzőket, irányítja a szótárszerkesztést és az új könyvkiadást (*Magyarság*, 1778). Rövidesen azonban már egy külön társaság szükségessége voltáról beszélt, amelynek feladata az volna, „hogy magyarul írjon” (*Hol-mi*, 1779). Ettől kezdve késő öregkoráig foglalkoztatta a tudós társaság gondolata, akkor is, midőn ezt a nyilvánosság előtt már mások képviselték, majd azok is elhallgatni kényszerültek.

Egy pillanatra úgy látszott, hogy a tervet máris sikerül valami formában megvalósítania, méghozzá az új központban: Pest-Budán, ahol ezidőben elég gyakran megfordult, baráti kapcsolatba került irodalmár katolikus egyházi értelmiségiekkel, és az Orczy, Ráday, Beleznyai házak támogatására is számíthatott.²⁶ Az ösztönző alkalmat az adta

²⁵ Die Königliche Böhmische Gesellschaft der Wissenschaften, 1784–1884. Prag. 1884. *J. F. Jacek*: The Virtuosi of Bohemia. The Royal Bohemian Society of Sciences. East European Quarterly. 1968, 147–159. Firenzében a későbbi II. Lipót támogatja a tudós testületek fejlődését: *E. W. Cochrane*: Tradition and Enlightenment in the Tuscan Academies. Chicago, 1961.

²⁶ *Csaplár Benedek*: A Horányi Elek tervezte „Hazafiúi Magyar Társaság”. Bp. 1899. *Császár Elemér*: Bessenyei akadémiai törekvései. Bp. 1910. *W. Rüdriger*: Über die Société patriotique de Hesse-Hombourg, sowie über ihren Begründer Nicolas Hyacinthe Paradis. Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung, XXXVII. Wiesbaden. 1908. A Société iratai közt újabban talált tagnévsorra és Bessenyei-levelekre: *D. Sikagi*: Zur Geschichte der ersten Madjarischen Gelehrten Gesellschaft Südost-Forschungen, XX. 1961, 204–224. Ennek alapján, ugyancsak a hagyományos Kollár-legenda félretételével: *Némedi Lajos*: Quelques remarques sur le processus de cristallisation de l'idée d'une Académie hongroise à l'époque des Lumières. In: Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Deuxième Colloque de Mátrafüred, 2–5. Oct. 1972. Bp. 1975, 73–79. Megjegyzendő, hogy újabb megállapítás szerint Bessenyei már 1777 körül írta meg Tudós társaság c. párbeszédes munkáját; vö. *Biró Ferenc*: „Mitsoda az Isten...?” Bessenyei és a „spinozizmus”. In: Irodalom és felvilágosodás. Bp. 1974, 117; és uő: A fiatal Bessenyei és íróbarátai. Bp. 1976, 150. Az ismertebb hazai tudósok egykorú jegyzéke (333 név): *J. M. Korabinszky*: Almanach von Ungarn auf das Jahr 1778.

meg, hogy Bécsbe látogatott N. H. Paradis francia író és nyelvmester, az 1775-ben tartománygrófi védnökség alatt létrehozott *Société Patriotique de Hesse-Hombourg* szervezője és titkára. E testület egy jelentéktelen, pár ezer lakosú, kis német államocska központjában azt a kissé túlméretezett célt tűzte maga elé, hogy a különböző országokban sorra megalakuló tudós társaságok létrejöttét elősegítse, és működésüket nemzetközi központként koordinálja. Sikerült is néhány társaság csatlakozását elérnie, így Bajorországban és Svédországban. Paradis egy külön horvát filiálét is megpróbált most létrehozni, amelynek Skerlecz Miklós lett volna elnöke és a varasdi gimnázium igazgatója: Anton Raisp a szervező titkára. E kísérlet eredménytelen maradt. 1779. jún. 19-i jelentésében viszont beszámolhatott arról, hogy magyar viszonylatban sikerrel jártak erőfeszítései. Ez arra az eddig is ismert tényre vonatkozott, hogy Bessenyei, Ányos Pál, Kreskay Imre és a piarista Horányi Elek 1779. máj. 10-én a pesti pálos rendházban megállapodott a *Hazaifüi Magyar Társaság* létrehozásának tervében. Az újabb adatokból az is kiderül, hogy Paradis közben elvesztette saját központjának bizalmát. Bessenyi maga írt Homburgba. Beszámolt arról, hogy a tulajdonképpeni alakuló ülés 1779. júl. 12-én volt Budán, és mellékelte az Ányos Pál által összeállított tagnévsort. Eszerint a társaságnak, amelynek élére br. Orczy Lőrincet nyerték meg elnökül, 13 belső és 6 külső tagja lett. A belső tagok közt Bessenyei mint főtitkár és Ányos mint másodtitkár mellett Ányos János, Barcsay Ábrahám, Bárótzai Sándor, br. Bornemissza János, Gindl József, Glosius Sámuel megyei főorvos, Hatvani István, Horányi Elek, Mészáros Ignác és az ifjú orvostanár Rác Sámuel szerepelt. A külső tagok közt Bessenyei Sándor és Fejér Antal versíró ügyvéd mellett a katolikus egyháztörténész Gánóczy Antal, Sárospatakról Szilágyi Márton és Debrecenből Weszprémi István. Nem tudjuk, hogy szándékkal, vagy véletlenül maradt ki most Kreskay neve. Lehet, hogy e névsor pontatlan volt. Az is nyilvánvaló, hogy nem volt végleges, hiszen az alapszabály-tervezet szerint az „anyanyelv segedelmére és a Nemzet s Hazaditsőségére” alapított társaság 24 tagból állhatott. De így is látni, hogy a résztvevők elsősorban még helybeli és távolabbi személyes ismerősök köréből kerültek ki. Más körből, mint előzőleg a felvilágosult abszolutizmus vonalán próbálkozóké, – a kettő talán csak Weszprémi személyében találkozott. Bessenyeiék társasága már megteremtette a katolikusok és protestánsok együttműködését, de valóban országos, átfogó jellegűvé még majd ezután kellett válnia.

Kellett volna, mert hiszen már szinte indulásakor félbemaradt, annak ellenére, hogy Beleznayék kiadványokra is összeadtak 5000 forintot. Az irodalmi hagyomány szerint a balsikert az okozta, hogy Bessenyei éppen az ügy ellen dolgozó Kollár révén akarta az udvar hozzájárulását megszerezni. Lehet, bár Mária Terézia, láttuk, a felvilágosult abszolutizmus hazai híveinek javaslatát, sőt a bécsi akadémia tervét sem habozott elutasítani. Kollártól függetlenül, vagy éppen vele szemben is. Mivel az ügynek aktaszerű nyoma nem bukkant fel eddig, az is lehet, sőt valószínűbb, hogy a kérdés nem is jutott ily stádiumba, hanem Bessenyei, amúgy is személyes válsága közben, maga látta a feltételeket kevésbé biztatónak, mint korábban. A homburgiakkal folytatott levélváltása során megkapta ugyan a jóváhagyást és az alapszabályokat, de azután egyre tartózkodóbb álláspontot foglalt el. Mindinkább úgy látta, hogy Paradis bécsi szereplése ügyüket erősen kompromitálta, és hogy ők sem az a jelentős nemzetközi befolyással bíró „európai nagy tudós társaság”, amelynek támogatása eleinte oly biztatónak ígérkezett. A kapcsolat 1780-ban megszakadt. A kiábrándulás persze csak az alkalomnak szólt, és semmiképpen nem a

gondolatnak, hiszen Bessenyei éppen ezután, bécsi tartózkodásának hattyúdalaként írta meg a *Jámbor szándékot* (1781), amely a maga valószínűleg francia, hamburgi minta nyomán készült, de a hazai viszonyokhoz igazodó tervezetével a továbbiak során a tudós társasági törekvések fő vonalának alapja és kiindulása lett.

Bessenyei a magyar főurak, hozzátehetjük: a felvilágosult rendi mozgalom jövődő vezetői kezébe tette le az ügyet. Művelődéspolitikai célkitűzéseinek megfelelően a terv mindenekelőtt egy, a nemzeti nyelv kiművelését szolgáló, sőt a nyelvet szabályozó *Tudós Magyar társaság* létrehozására irányult, „amelynek egyedül való dolga lenne, hogy a mi nyelvünket minden tudvalevő dologra kiterjessze, annak szólásának formáit kipallérozza, vagy újakat is, a dolgoknak és a nyelvnek természetéhez alkalmaztattakat találjon, s maga mind a fordításokban, mind egész munkák írásában az egész magyar hazának példát mutasson”. Tagjait az ország minden részéből választanák, hogy minden nyelvi változat képviselve legyen benne, vagyis hogy a tiszai nyelvi változat mellett, amelyet maga Bessenyei igen öntudatosan képviselt, a többi is figyelembe vegyék az egységes irodalmi nyelv, a kötelező normák kialakítása során. Nyelvtant, szótárt csak e tudós társaság adhatna ki, hozzáértő magyarok és nem „nyelvrontók” vagy „nyelvgyalázók” közreműködésével. Szómagyarázó könyvet, értelmező szótárt is létre kellene hoznia, hiszen egy-egy fogalmat többféleképpen értenek. „Ennek a zűrzavarnak eltávoztatására szükség volna, hogy a lexikon írásában fáradozó tudós embereknek megegyezésekkel kiadatott munkájokat tartoznék minden hazai bé is venni és ne lenne szabad senkinek más szókkal élni e lexikon szavain kívül.”

Ez az akadémiai terv ekkor annyiban volt átfogó, amennyiben a nyelvet minden tudomány vagy éppen mesterség korszerű tolmácsolására alkalmassá kívánta tenni, azon elképzelésnek megfelelően, hogy minden nemzet csak a maga nyelvén lehet művelt és tudós. A társaság feladata éppen ezért lett volna mindenekelőtt szótárak, grammatikák, magyar nyelvű szakkönyvek közzététele. A továbbiak során persze ebből, a társaság munkáján belül, az egyes szaktudományok tartalmi művelése és fejlesztése is magától kinőhetett. Egyelőre azonban minden téren az alapvető eszköz: a nyelv korszerűsítése és standardizálása volt a fő cél.

A következő évtized során Bessenyei terve a felvilágosult rendi program fő alkotó elemeinek lett egyike. Mindenekelőtt Révai Miklós segítségével, akinek egyik bécsi tartózkodása alkalmával került kezébe a *Jámbor Szándék*. Erre mint a pozsonyi *Magyar Híradó* új szerkesztője már első tudósításában hivatkozott, először használva itt a „nyelvművelő” társaság kifejezést. Révai szerette volna a társaság ügyét valami formában a laphoz kapcsolni. A tervet II. Józsefnek személyesen is előterjesztette 1784 tavaszán, éppen a nyelvrendelet születése körül, — mint képzelhető: nem sok sikerrel.^{2 7} Szándékát azonban nem adta fel.

Közben azért továbbra is jelentkeztek más, eltérő jellegű, helyi vagy speciális témakörű próbálkozások, ezek azonban csak mellékjelenségek maradtak. A helytartótanács 1784-ben felsőbb utasításra felvetette, hogy az egyetem tanárai alakíthatnának valami tudós testületet. Winterl József Jakab kémikus orvostanár ez évben létre is hozott egy orvosi-természettudományi társaságot, amely azonban nem élte túl a kezdő lépéseket, bár tervbe vett havi folyóiratának első száma is megjelent (*Monatliche Früchte einer*

^{2 7} Éder Zoltán: Révai Miklós. Bp. 1972.

gelehrten Gesellschaft in Ungarn, 1784), az élén azzal a megnyitó beszéddel, amelyet alapítója az első ülésen tartott.²⁸ Winterl a természettudományok, elsősorban a kémia gyakorlati, ipari hasznosításának problémáival is foglalkozott. Beszédében azonban nem tért ki közelebbről a még fejletlen hazai manufaktúra-ipar esetleges igényeire, hanem legfeljebb arra, hogy a tudomány segítségével olcsóbbá válhatnak a kézműipar termékei. Hangsúlyozta viszont, hogy bizonyos hazai birtokok jövedelmét mennyire megnövelte a szakmai, így a növénytani hozzáértés. Winterl mintája egyébként a Majna melletti Frankfurthban működő *Gesellschaft der nützlichen Wissenschaften* volt. Két évvel később, 1786-ban, hazai és külföldi bányász szakemberek egy selmecbányai találkozó alkalmával, br. Born Ignác vezetésével létrehozták az első nemzetközi bányászati társulatot (*Societät der Bergbaukunde*), Lipcsében megjelenő folyóirattal (1789–1790).²⁹ E felvilágosult abszolutista vonalhoz kapcsolódó kísérletektől eltérően egy korábbi, a tudományt még egyházi vezetéssel művelni óhajtó elképzelést képviselt gr. Batthyány Ignác erdélyi püspök, aki 1786-ban foglalta írásba elképzeléseit egy egyházi s egyben egyháztörténeti akadémiáról, valamint egy *Societas Assiduorum* nevű társaságról, amelynek fő célja a magyar történelem forráskritikai, oklevéltani és kronológiai problémáinak felderítése, a hazai és külföldi források feldolgozása lett volna.³⁰ Batthyány azt remélte, hogy a tagok pár év alatt így kidolgozhatják a magyar történelem általános krónikáját, és nekiláthatnak a forráskiadásnak és egyes témakörök, így a hazai jogtörténet feldolgozásának. Valami formában egyébként jeles orvosok, fizikusok, matematikusok is tagjai lehettek volna a társaságnak. Mindez azonban nem jutott túl a tervezetesen. Kovachich Márton György ugyancsak 1786-ban, de ismét felvilágosult, jozefinista szellemben indította meg folyóiratát, a *Merkur von Ungarn*-t, amelynek kiadójaként egy „hazafias irodalombarát társaság” szerepelt, bár ez a valóságban aligha jelentett többet, mint néhány munkatárs, köztük az antiklerikális, szegény értelmiségi Tertina Mihály együttműködését. Lehet, hogy a „*Gesellschaft patriotischer Liebhaber der Literatur*” megjelenés mögött a kormányzésekkel Pozsonyból áttelepült „Első ártatlanság” szabadkőműves páholyt kell sejtenuünk. A következő évben pedig, még a lap megszűnése előtt, Kovachich újabb tervet tett közzé ugyancsak e társaság nevében (*Entwurf zu einer Sammlung kleiner Schriften vermischten . . . Inhalts*, 1787). Ebben egy hasznos ismeretterjesztő, történelmi, honismereti, gazdasági, orvosi tárgyú kiadványsorozat megindítását javasolta. A társaság ennek szerzőit készült összefogni. Kovachich ez alkalomból áttekintette a tudós társaságok történetét is a humanistáktól kezdve Hell Miksa bécsi tervéig, amelyet külön leközölt a *Merkur* hasábjain, és a pesti egyetemen 1784-ben felmerült próbálkozásokig.³¹ A jozefinista Kovachich e terve még érezhetően a felvilágosult abszolutizmus híveinek elképzeléseéhez állt közel. Utóbb ő is a felvilágosult rendiség programját igyekezett

²⁸ Szőkefalvi-Nagy Zoltán: Adatok a hazai kémiai tanszék történetéhez. I. Winterl Jakab. Eger 1960, kny. Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve VI. *Vekerdi László: A természettudomány a Tudós Társaság terveiben*. Századok 1974, 807–835.

²⁹ P. M. Hofer: Ignaz von Born. Leben, Leistung, Wertung. Wien. 1956. Schleicher Aladár: Magyarország mint az ún. európai amalgamáció bölcsője. A MTA. Műszaki Tud. Oszt. Közl. 1961, 407–416. J. Tibenský–M. Makerová: Základné materiály k vzniku a nápeni učenej spoločnosti pre rozvoj baníctve Societät der Bergbaukunde. Z Dejin Vied a Techniky. II. 1963.

³⁰ Baráth Béla: A Batthyány Ignác-féle akadémiai tervezetek. Erdélyi Múzeum, 1934, 143–148.

³¹ V. Windisch É.: i. m.

kiegészíteni alább említendő, újabb tervezetével, de abban sem általános nyelvművelő, hanem elsősorban történetkutatói társulatot, illetve intézményt javasolt.

Márpedig 1787-től kezdve egymás után születtek meg azok a vidéki, írói társaságok, amelyek éppen a nemzeti nyelv kiművelésének ügyét támogatták, annak jeléül, hogy szélesebb társadalmi visszhangra ez számíthatott.³² E laza, baráti társulások, bár tagjaik között a magyar jozefinizmusnak is akadtak hívei, mégis mindinkább a felvilágosult rendiség nemzeti nyelvi-irodalmi programjának és ezzel együtt a Bessenyei-típusú akadémiai gondolatnak terjesztésében vittek bizonyos funkciót, rendszerint valami gyűjteményes kiadvány, illetve folyóirat kiadóiaként. Pest-Buda e téren láthatólag még nem tudott központi szerepet betölteni. Igaz: már a jozefin évtizedben felbukkantak itt ifjú, kezdő írók, egy-egy főnemesi ház körében. A fiatal Batsányi, aki diák volt itt, majd nevelő Orczyéknál, itt tette közzé első munkáját (1785). S itt találkozott Verseyhy Ferencsel, aki az orvostanhallgató Földi Jánossal együtt Ráday köréhez tartozott, míg Dayka Gábor a pesti szeminaristák közt készült az írói pályára. 1787 végére azonban Batsányi, Kazinczy és Baróti Szabó oldalán, a Kassai Magyar Társaság egyik alapítója lett, és abból akarta az új, nyelvművelő tudós társaságot kifejleszteni. Batsányi, tudjuk, ekkor a nemesi mozgalom felvilágosult rendi szárnyát, Kazinczy viszont a magyar jozefinistákat képviselte a kassai együttesen belül, amelyet e belső ellentét rövidesen szétfeszített. Folyóiratuk: a *Magyar Museum* előbeszédének első változatát az induláskor jobban előtérben álló Kazinczy fogalmazta meg, a magyar jozefinisták álláspontjáról, amelyhez persze szintén hozzá tartozott a nemzeti irodalmi nyelv művelődésének igénye, de más formák között. Batsányi viszont, akinek súlya a nemesi mozgalommal együtt nőtt, ezt a szöveget erősen átdolgozta, s egyebek közt, a felvilágosult rendi mozgalom programjához kapcsolódva, a Bessenyei értelmében vett magyar tudós társaság létrehozásának fontosságát emelte ki, hozzátéve, hogy a kassai társaság és folyóirata is ennek működését igyekszik „kipótolni”.³³ Kazinczy, mint ismeretes, nemsokára külön, önálló folyóiratot indított. S a Batsányi által pártolt nyelvi-irodalmi akadémiai tervet ebben a formában annyira a nemesi mozgalom velejárójának tartotta, hogy a *Jámbor Szándék*ot sem idézte soha, pedig Bessenyeiről egyébként gyakran nyilatkozott.³⁴ Az ő tervei, mint utóbb ki-
ült, egy más, lazább, speciálisan irodalmi társulásra irányultak.

„Bár minden nagy városunkban – írta Batsányi 1789-ben – egy-egy társaság állana fel s magyar munkákat írna, hogy majd a sok kitsinyből egy igazában való, nagy Magyar Társaság lehetne.” S valóban egymás után bukkantak fel ilyen kezdeményezések különböző városokban. Győrben Révai Miklós kezdett egy nyelvművelő együttest kialakítani, és egy tervbe vett folyóirat élén már 1788-ban a *Jámbor Szándék*ot készült közreadni. Pétzeli József Komáromban, a helybeli Tudós Társaság élén és az általa szerkesztett *Mindenes Gyűjtemény* (1789–1792) hasábjain támogatta az ügyet. Talán még fontosabb szerepet vitt ebből a szempontból a *Hadi és más nevezetes történetek* című lap, amely 1789 nyarán Bécsben indult magyar nyelven. Kissé nehézkes címe alkalmas volt a cenzúrában azt a benyomást kelteni, mintha pusztán a török háború által felkeltett

³² Hofbauer László: Vidéki irodalmi társaságaink a XVIII. század végétől a XX. század elejéig. Bp. 1930. Jelentőségükre: Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp. 1960, 310.

³³ Keresztúry Dezső–Tarnai Andor: Batsányi János összes művei. II. Bp. 1960, 438–448.

³⁴ Némedi Lajos: Bessenyei György utóéletéről. In: Irodalom és felvilágosodás. Bp. 1974, 757.

érdeklődést akarná kielégíteni. A valóságban azonban inkább a nemesi mozgalom felvilágosult rendi szárnya talált benne magának orgánusmot. A lap megindítója és szerkesztője, Görög Demeter, valamint szerkesztőtársa, Kerekes Sámuel a főnemesi alkalmazásban álló értelmiségiek közé tartozott. Újabb kutatásunk a jozefinizmustól elforduló gr. Széchényi Ferencet, sógorát: gr. Festetich Györgyöt, valamint a könyvtáralapító erdélyi kancellár gr. Teleki Sámuelét sejtí azok élén, akiknek a vállalkozás felső irányításában és anyagi pártfogásában része volt.³⁵ Nyilván az ő intencióik értelmében történt, hogy Görögék nemcsak pártolták a tudós társaság ügyét, hanem pályázatok, jutalmak útján annak már bizonyos funkcióit is igyekeztek előkészíteni. Az első pályázatot Görög még lapjának megindulása előtt, 1789 jan. 31-én a bécsi *Magyar Kurir*-ban hirdette meg egy magyar nyelvű pszichológia megírására. Az eredményt két év múlva, 1791. jan. 25-én, már saját lapjában közölte: a 30 arany pályadíjat akadémiaszerű ülésen bécsi magyar testőrök, főúri nevelők jelenlétében, Görög megnyitója után, Báróti Sándor adta át gr. Széchényi Ferenc titkárnak, Bárány Péternek. Második alkalommal, 1789. szept. 25-én, magyar nyelvtanra hirdettek Görögék pályázatot: ebből született utóbb a Debreceni Grammatika. A harmadik pályázat, már 1790 március elején, a magyar nyelv alkalmas voltának kérdésére kívánt válaszokat, amelyek közül azután Gáti István és Vedres István szövegei láttak napvilágot. Bárótinak a magyar nyelv „védelmeztetéséről” szóló röpirata (1790) ugyancsak ehhez kapcsolódott. Görögék közben jó kapcsolatot tartottak fent a hazai írói körökkel, a komáromiakkal, Kassán főleg Batsányival, Győrben pedig Révaival. Az egykorú sajtó 1790 elején adott hírt a Soproni Lyceumi Magyar Társaságról, Kis János és Németh László diákok kezdeményezéséről. E sort folytatta Erdélyben Aranka György, a marosvásárhelyi királyi tábla írnoka, aki csak valamivel utóbb, már 1790 újabb mozgalmi és Bessenyei tervének nagyobb publicitása nyomán tette ugyan közzé javaslatát az „Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság” felállítására, de aki a terv előkészítésével már időszakunkban, 1785 óta foglalkozott.³⁶

Decsy Sámuel emlékezetes röpiratának (*Pannóniai Fénisz*, 1790) állásfoglalása világosan jelezte, hogy a nemzeti nyelv ügyével együtt immár a nyelvművelő tudós társaságé is a felvilágosult rendi program fő céljai közé került. Decsy a francia akadémia mintájára szótár kiadását jelölte meg a tudós társaság egyik első feladatáknak. Megint voltak, igaz, más kezdeményezések is. Martinovics Ignác, midőn 1790 tavaszán a sajtóban, levélben javasolta tudós társaság szervezését a pesti egyetem körül, az előzmények közül Winterl egykori szakmai, természettudományi kezdeményezésére utalt.³⁷ De nagy visszhangot nem ez kapott. A különböző helyi kezdeményezéseket Révai Miklós fogta össze, aki fáradhatatlanul igyekezett a kedvező alkalmat felhasználni és az országgyűlés és a helytartótanács figyelmét is felkeltve az akadémia gondolatát valóra váltani. A fordulat után sietett buzdító előszóval újra kiadni és így hozzáférhetővé tenni s országos figyelem

³⁵ Kókay György: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei, 1780–1795. Bp. 1970.

³⁶ Rubinyi Mózes: Az erdélyi magyar nyelvművelő társaság története. Magyar Nyelv, 1911, 118–120. Jancsó Elemér: Aranka György élete és munkássága. Kolozsvár, 1939; és uő., Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai. Bukarest. 1955. Vö. Benkő Samu: A felvilágosodás meggyökerezésének néhány sajátossága az erdélyi magyar művelődésben. In: Korunk évkönyv. Cluj, 1973. 101–115. Éder Zoltán: Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. Bp. 1978.

³⁷ Kókay György: Martinovics Ignác levele Tertina Mihályhoz, az Ephemerides szerkesztőjéhez. Magyar Könyvszemle, 1956, 58–60.

központjába állítani Bessenyei röpiratát (*Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*, 1790), amelyet szétküldött az országgyűlés tagjainak. „Kik az országban – írta Pétzelinek – itt is, amott is kisebb társaságokba öszve szövetkezvén úgy is fáradunk már elég sok akadályokkal küszködven a haza javában, álljunk öszve egy nagyobb társaságba, . . . meglásd, inkább boldogulhatunk.”³⁸ Majd bővített, kiérleltebb, továbbfejlesztett formában közzétette a „nagyobb társaságról” saját, részletesen kidolgozott tervét, amelynek alapját II. Józsefhez benyújtott, egykori javaslata képezte (*Planum erigendae eruditae societatis Hungaricae*, 1790).³⁹ Az első cél természet szerint ebben is a magyar nyelv kiművelése, alkalmassá tétele a korszerű irodalom és tudományosság kifejezésére, de emellett, második célként, már külön, nagyobb hangsúlyt kap a tudományok és művészetek terjesztése is a nyelv segítségével. Révai terve szerint a társaság az alábbi 4 osztályból állott volna: 1. Filológiai osztály (Classis philologica), amely a nyelvtudományon kívül a történelmet és a forrástudományokat, a régészetet, azután a statisztikát és földrajzot, sőt a képzőművészetet és zenét is átfogná; 2. Filozófiai osztály, amelyen belül kap a jog is helyet 3. Tiszta és alkalmazott matematikai osztály. 4. Fizikai osztály, amely az orvostudományt és a gazdasági ismereteket is magába fogná. Az akadémia tehát minden témakörre kiterjedne a teológia kivételével. Rendelkeznek könyvtárral, múzeummal is. Költségeit a tanulmányi alap, vagyis az állam hozzájárulásából, mecénások adományaiból, valamint a kiadványok jövedelméből lehetne fedezni. Az előkelők a tiszteleti tagok közt foglalnának helyet. Révai utóbb ehhez mellékletül a javasolt tagok névsorát is összeállította és kiadta (*Candidati erigendae eruditae societatis Hungaricae*, 1791).

Fellépésének annyi eredménye lett, hogy tervét az országgyűlés az 1791-ben kiküldött rendi országos bizottságok egyikéhez, a Tanulmányi Bizottsághoz tette át, amely azután ennek alapján el is fogadott egy, főleg Vay István szabolcsi követ által szerkesztett munkálatot.⁴⁰ Ezzel azonban a terv hosszú időre el is akadt. Éppen mivel szorosan a felvilágosult rendi tendenciához, mint a nemesi mozgalom viszonylag haladóbb, de számbelíleg sokkal gyengébb szárnyához kapcsolódott, sorsa is ennek programjéhez hasonlóan alakult. A bizottságok, mint tudjuk, a nemesi mozgalom hátráló időszakában, egy kissé utóvédharc formájában próbálták a felvilágosult rendi programot rendszerbe önteni. Mire azonban munkájukat 1793-ban befejezték, már nagyot fordult a helyzet.

Az első kedvezőtlen előjelet már az 1790 őszi gr. Széchényi Ferencnél tartott tárgyalás sikertelensége mutatta. Kazinczy ezután, 1791 elején kérte gr. Batthyány Alajos támogatását egy más típusú, lazább, kifejezetten irodalmi társuláshoz, amelyet ő a római Árkádiai Társaság mintájára szeretett volna létrehozni.⁴¹ Kovachich Márton György pedig úgy látta, hogy az adott viszonyok közt egy minden tudományt átfogó társaság létrehozása nem remélhető, szűkebb szakmai téren egy speciális történetkutató testület szervezését javasolta, mecénások és szakemberek részvételével, főként pedig egy központi intézménnyel, amely könyvtárat és másolatgyűjteményt, forrásbázist épít ki (*Institutum*, 1791). De a továbbiakban ez a szűkebb terv sem bizonyult megvalósíthatónak, csak igen

³⁸ Csaplár Benedek: Révai Miklós élete. III. Bp. 1886. 171.

³⁹ Csaplár Benedek: Révai „Planum”-a. Figyelő, 1884.

⁴⁰ A Deputatio Litteraria munkálatai közt szereplő akadémiai tervezet: Planum promovendae et excolendae linguae patriae Hungaricae. Magyar Országos Levéltár, Archivum Regni, Fasc.: D. Lad. No. 31. Elfogadására: OSzK Kézirattára, Fol. lat. 77. op. 6–11.

⁴¹ Némédi L.: i. m. 1975.

szerény magánkezdeményezés formájában, hiányosan. A forradalmi Franciaország elleni háború megindulásától a magyar jakobinusok kivégzéséig, 1792–1795 között végbement az a fordulat, amely a hátráló nemesség és az udvar összefogásához, a felvilágosodás nagy csatavesztéséhez vezetett. Persze nem minden vált semmivé. De a felvilágosodás céljai csak részben, hiányosan, olyan elemeiben válhattak valóra, amelyek, mint az új irodalom, a tudományok magyar nyelvű tolmácsolása, vagy a nyelvújítás (de még akadémia nélkül) a nemesség változó feltételei szempontjából szükségesnek, a kiváltságok védelme szempontjából pedig magukban véve veszélytelennek tűntek a más, a felvilágosodással ellentétes világnézeti, szemléleti irányzat uralma idején is. Az Akadémiának még egy bő nemzedéken át csak gondolata élt tovább, Bessenyei, Révai változatában, óhajokban, iratokban, tervezgetésekben az új század elején is, egészen a megalapításig;⁴² tényleges működése pedig már egy új fejezet: a reformkor küszöbén indult meg.

⁴² *Várkonyi Ágnes*: A Magyar Tudományos Akadémia megalakulása. In: Az MTA másfél évszázada. Bp. 1975.

FÜGEDI ERIK

A befogadó: a középkori magyar királyság*

A németek magyarországi települése elvileg kétoldali esemény volt; politikai szempontból az osztrák őrgróf (később: herceg) és a magyar király vagy ha a kérdést kitágítjuk, a német–római birodalom és a magyar királyság ügye, a település szempontjából pedig a német nép és Magyarország népeié. Így tekintve a német keleti település Magyarországra és a német tartományok történetének keretébe tartozik, meggyőződésem azonban — bármilyen furcsán hangzik —, hogy a folyamat csak az európai történet keretében érthető meg, s ezért remélem, hogy a magyarországi német települést sikerül úgy felvázolni, hogy az beleilleszthető legyen Európa népesedés- és településtörténetébe, annak szerves részét alkossa.

A „magyar királyság” kifejezést szándékosan használom. Az állam fogalmát ugyan már régóta alkalmazzák a középkori politikai képződményekre, de alkalmazásuk egyrészt biztosan félrevezető, másrészt az állam fogalmában még ma is a 19. század politikai elképzelései élnek, amelyektől lehetőleg teljesen meg kell szabadulnunk ahhoz, hogy a német települést történeti jelentőségének megfelelően ítélhessük meg.

Időrend szempontjából a tárgyalás a mohácsi csatával szakad meg, 1526 azonban csak a végső határ, s a honfoglalástól eltelt hat századot nem tárgyalom majd azonos mértékben. Célkitűzésemnek megfelelően főképpen a német település kezdeti szakaszát szeretném megragadni, ez pedig a 14. század derekán véget ért. A tárgyalás súlypontja ez a

*1970–72-ben a Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte konferenciát rendezett a német keleti településről nem is egy, hanem két éven át hat ülésszakon. 1971 őszén tartottam meg a fenti címmel előadásomat, amelynek lényegét az alábbiakban nemcsak azért szeretném magyarul is közreadni, mert a német kiadvány nehezen férhető hozzá, hanem azért is, mert felfogásom bizonyos részében eltér a szokványostól.

Azt tekintettem feladatommak, hogy a magyar történettudomány újabb eredményeiből kiindulva átfogó képet rajzoljak meg a magyarországi német településről, és kiemeljem legfontosabb politikai, társadalmi és gazdasági jellemzőit. Úgy gondoltam, hogy mindkét félnek akkor teszek jó szolgálatot, ha elkerülöm az ilyenkor szokásos „kiértékelést”, helyette tényekre támaszkodva próbálom meg az összefüggések felderítését.

Az előadás eredeti címe „Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland”, és a jelenlegi-nél bővebb szövegében megjelent a Walter Schlesinger által szerkesztett „Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte” c. kötetben (Vorträge und Forschungen XVIII. Hrg. vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte. Sigmaringen, J. Thorbecke 1974).

korai szakasz, a későbbi másfél évszázad csak annyiban szerepel, amennyiben ezt a korai szakaszt megvilágítja. Talán nem is kell leírnom, hogy az egész fejlődést elsősorban magyar szempontból kívánom megvilágítani.

*

A becslések szerint Magyarország lakossága az ezredfordulón egymillió fő volt, és az első keresztes hadjárat idején sem lehetett sokkal több, mert a paleodemográfiai vizsgálatok szerint az évi természetes szaporodás nem haladhatta meg a négy ezreléket.¹ Ezzel az állítással összhangban áll a magyar településtörténet megállapítása, amely szerint az országban még nagy kiterjedésű erdők voltak találhatók, s a Dunántúlon és az Alföldön kívül csak a folyó völgyekben volt sűrűbb a település. Az erdők elsősorban az ország északi és keleti részén terültek el, népsűrűség szempontjából az ország súlypontja a Dunántúl volt.² Szándékosan kerüljük itt a ma használatos négyzetkilométerenkénti népsűrűséget, mert a települési viszonyokat a kor emberének szemével szeretnénk megítélni. Ha Freisingi Ottó vagy kortársai elbeszélését olvassuk, akik saját maguk jártak Magyarországon, vagy elsőkézből szereztek ismereteiket, akkor elsősorban az ország földje termékenységének hangsúlyozása tűnik szembe.³ Freisingi Ottó egyenesen az isteni türelem megnyilvánulásának tekinti, hogy ilyen csúnya nép ilyen szép és termékeny földön élhet, amely az ótestamentumi Egyiptomhoz vagy a Paradicsomhoz hasonlít.⁴ Az ugyanezen időtájt itt tartózkodó Abu Hamid al Andalusi fontos utalást írt le az ország arany- és ezüsttermeléséről.⁵ A 12. század írói nem az alacsony népsűrűségről beszélnek, erről talán nem is nagyon alkothattak maguknak fogalmat, pedig ez még a 14. század elején is feltűnt egy Európa leírását készítő francia dominikánusnak.⁶ A keresztes hadjáratban résztvevők

¹ Fügedi E.: A középkori Magyarország történeti demográfiájának mai állása. Demográfia, 1969. 500–507.

² A Dunántúl gazdasági (és kulturális) fölényét három jelenség bizonyítja: a) Az I. István által alapított tíz egyházmegye közül négy (Esztergom, Győr, Veszprém, Pécs) esik a Dunántúlra. A későbbi alapítások ugyan némi eltolódást eredményeztek, de az egyházmegyek egyharmada még így is ezen a területen helyezkednek el. – b) A korai városoknak mintegy a fele ugyancsak dunántúli (E. Fügedi: Die Entstehung des Städtewesens in Ungarn. Alba Regia, 10/1969. 109) – c) A monostorok legnagyobb része – és a legnagyobb monostorok – szintén ezen a területen épültek fel (Fügedi E.: Kolduló rendek és városfejlődés Magyarországon. Századok, 106 (1972. 70–74). – A Dunántúl az egész középkoron át megtartotta a területét meghaladó jelentőségét annak ellenére, hogy a bányavárosok egyike sem esett ide.

³ Így Ansbert: Historia de expeditione Friderici imperatoris; A. Gombos: Catalogus fontium historiae Hungaricae. Bp. 1937. 292; Guibertus abbas: Historia Hierosolymitana, Gombos: i. m. 1096.

⁴ Gesta Friderici imperatoris I. 33.: *Hec enim provincia . . . tam innata amenitate faciei leta quam agrorum fertilitate locuples esse cognoscitur, ut tamquam paradisos Dei vel Egyptus spectabilis esse videatur . . . potius divina patientia admiranda, que, ne dicam hominibus, sed talibus hominum monstis tam delectabilem exposuit terram.* Gombos: i. m. 1767.

⁵ Acta Orientalia Acad. Sc. Hung. 5/1955. 20.

⁶ Legfeljebb Odo de Deuil szavait (*terra haec tantum pabulosa est*, Gombos: i. m. 1720) tekinthetjük célzásnak a ritka népsűrűsége. Ezzel szemben a Descriptio Europae Orientalis közvetlen utalással él: *sunt tamen multa oppida, castra seu fortalitia et ville innumerabiles in dicto regno et cum hoc toto videtur prefatum regnum esse vacuum propter magnitudinem eiusdem.* (Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria,

főként az ország földjének termékenységét vették észre, erre vonatkozó értesülésüket terjesztették el Európában, s ezzel megszületett az elkövetkezendő település egyik partnere.

A másik partner a magyar király volt, aki számára a ritka település mindaddig nem jelentett gondot, amíg serege a lovasnomád harcmodorral élt. Ez a harcmodor azonban nem volt soká fenntartható. 1099-ben Kijev mellett a kunok megverik a királyt a lovasnomádok egyszerű trükkjével⁷ (amit egyébként a magyarok félszázaddal korábban még eredményesen alkalmaztak), s a magyar sereg végképpen a páncélos nehézlovasságra áll át.

A magyar királyt nemcsak országának ritka települése készítette elő idegen telepesek elkövetkezendő befogadására. A 10–11. században keletről jövő új népcsoportok szálltak meg Magyarországon zárt egységben és saját szokásaik szerint. Tekintsünk el itt most attól a kérdéstől, hogy ez a nomád politikai struktúrára vezethető-e vissza vagy sem,⁸ ehelyett emeljük ki a következmények két legfontosabbikát: 1. hogy az országban a honfoglaláskor talált idegen népelemeket nem lehetett teljesen asszimilálni; 2. hogy idegeneket jóval a nyugati bevándorlás előtt is befogadtak, és letelepedhettek anélkül, hogy beolvasztani vagy – ami még ennél is feltűnőbb – megkeresztelni akarták volna őket. Azok a mohamedánok, akikkel Abu Hamid érintkezett, akkor már másfél százada éltek itt, mohamedánok maradtak, mialatt a magyarokat a kereszténység felvételére kötelezték. Nem hangsúlyozható eléggé, hogy a korai magyar királyság politikai struktúrájába idegen elemek illeszkedtek bele. Nyoma sincs etnikai és – legalább is a 13. század előtt – vallási türelmetlenségnek. A későbbi német település szempontjából ezek a tények rendkívüli fontossággal bírnak. Összefoglalóan úgy jellemezhetjük a fejlődést, hogy két tényező hatott: a Magyarországot megismerő keresztesek, és a magyar királyság haderejének átszervezése. A két tényező a 12. században kapcsolódott össze, összekapcsolódásuk következtében az ország korábbi elszigetelődése nem volt tovább fenntartható, mert

a) a Nyugat-Európa és Magyarország közötti demográfiai feszültség nyilvánvalóvá lett;

b) mert a magyar király arra kényszerült, hogy jövedelmét fokozza, birtokait jobban kihasználja – ez pedig nem ment másképpen, mint a termelő népesség számának gyors emelésével, tehát idegen telepesek behívásával. A magyar király ezt annál könnyebben megtehetette, mert már régóta hozzászokott, hogy különböző etnikumú népek felett uralkodjon.

A kialakult helyzetben egyrésztől a magyar király hajlandó volt a kezdeményezést magához ragadni és idegen telepeseket országába hívni, másrésztől Európa népei erre a felhívásra gyors és pozitív választ adtak. Természetesnek tűnne, ha a felhívásra kizárólag vagy majdnem kizárólag a szomszédok, tehát a németek, pontosabban a délnémetek válaszoltak volna. De elválaszthatatlan jellemzője a helyzetnek, hogy az alkalmat Európa szinte minden népe megragadta, amelynek soraiban vállalkozó szellemű férfiak voltak,

Polonia, Bohemia. Anno MCCCVIII exarata. Ed. O. Górka Cracoviae 1916, 49, vö. *J. Deér*: Ungarn in der Descriptio Europae Orientalis. MÖG 45/1931. 1–22).

⁷*Hodinka A.*: Kálmán királyunk 1099-i peremysli csatája az orosz őskronika nyomán. Hadtörténeti Közl., 14/1913, 325–346, 524–544.

⁸*Deér J.*: Pogány magyarság, keresztény magyarság. Bp. 1938, 267, vö. *Guoth K.*: A nem-magyar népelemek helyzete a középkorban. Hitel, 8/1943, 723–735.

és az is, hogy Magyarország a bevándorlókat nemzetiségre való tekintet nélkül szívesen látta.

Egyetlen futólagos áttekintés meggyőzhet arról, hogy nemcsak németek jöttek Magyarországra. Tartsuk magunkat a középkori hierarchiához, és vessünk először egy tekintetet az egyházra. A bencések kezdetben főképpen németek és csehek voltak,⁹ de már a 11. század végén megjelentek a Dunántúlon a francia bencések.¹⁰ A cisztercita rendházakat főképpen francia kolostorok alapították, csupán egyet a németek.¹¹ A premonstreiek — ismét egy kivétellel — szintén francia területről jöttek.¹² Ezt az állapotot írja le klasszikus tömörséggel a magyar királyhoz intézett 1204. évi pápai bulla ezekkel a szavakkal: *nec novum est, nec absurdum, ut in regno tuo diversarum nationum conventus uni Domino sub regulari habito famulentur.*¹³

Vegyes összetételű volt a következő hullám is, a kolduló rendeké. A dominikánusok ugyan Itáliából jöttek, de az első kis csoport feje magyar volt, aki korábban Bolognában működött egyetemi tanárként.¹⁴ A ferencesek német földről kerültek hozzánk, kolostoraik kezdetben a német rendtartományhoz tartoztak, de az önálló magyar tartomány első főnöke úgy látszik francia volt, s az első rendházak is a latinok által lakott településeken épültek fel.¹⁵ Az általános európai jelleg még a lovagrendekben is meg nyilvánul: a johanniták mellett feltűnt a német lovagrend is.

Városainkban németek és latinok telepedtek meg. Azt a magyar történettudomány már régóta tudta, hogy a latinok főképpen vallonok és franciák voltak,¹⁶ H. Ammann kutatásai óta azonban már azt is tudjuk, hogy Magyarországot tudatos keletre vándorlás során érték el.¹⁷ a 12–13. században a francia nyelvterület még kelet felé adta le fölöslegét, hogy később a Reconquista dél felé fordítsa a vándorlás irányát.

Összefoglalóan azt állíthatjuk, hogy a folyamatban két partner vett részt: Magyarország és Nyugat-Európa. Európa kitágult, magához vonzotta a Kárpát-medencét. Mi sem természetesebb, minthogy a Magyarországgal szomszédos és hasonló klimatikus viszonyok között élő németek élénken részt vettek az országba áramló vándorlásban, és magukkal hozták mindazt, amit addig alkottak és tanultak.

⁹G. Györffy: Zu den Anfängen der ungarischen Kirchenorganisation auf Grund neuer quellenkritischer Ergebnisse. Archivum historiae pontificiae, 7/1969. 86–101.

¹⁰Sörös P.: Az elenyészett bencés apátságok. (A Pannonhalmi Szent Benedek-rend története XII/B.) Bp. 1912. 151.

¹¹F. van de Meer: Atlas de l'Ordre cistercien, Paris–Bruxelles 1956, 26.

¹²Oszwald F.: Adalékok a magyarországi premonstreiek Árpád-kori történetéhez. Művészettörténeti Értesítő, 6/1957, 231–254.

¹³Bárdosy J.: Supplementum Analectorum terrae Scepusiensis. Leutschoviae. 1802, 196. 1. b. jegyz.

¹⁴N. Pfeiffer: Die ungarische Dominikanerprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenwüstung 1241–1242. Zürich. 1913.

¹⁵Karácsonyi J.: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bp. 1922. I., 13–16.

¹⁶Így vélekedett már Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1900². II. 487. E. Borchgrave: Essai historique sur les colonies belges qui s'établirent en Hongrie et en Transylvanie pendant les XIe, XIIe et XIIIe siècles. Bruxelles. 1871, alapján vö. Auner P.: Latinus, Századok, 50/1961. 28–41.

¹⁷H. Ammann: Die französische Südostwanderung im Rahmen der mittelalterlichen französischen Wanderungen. Südostforschungen, 14/195. 406–428.

A megállapításnak a német keleti település kutatása szempontjából is megvannak a következményei. A német vándorlás – legalábbis a magyarországi – annak az össz-európai népesedési és gazdasági folyamatnak egy része, amelynek során a nyugat-európai népesség vándorolt a kontinens keleti részére, hogy ott új falvakat és városokat hívjon létre. Ezért látszik helyesnek az a megállapítás, hogy a 12. és 13. században Magyarország európai-zalódott, és hogy ehhez más európai népek között a németek is nagyban hozzájárultak. Ezt a „nagybani hozzájárulást” szeretnénk politikai, társadalmi és gazdasági szempontból megvizsgálni.

Előbb azonban röviden egy másik kérdést kell érinteni. Az első ülésszakon többször próbálták meg a német vándorlást kényszerrel (relatív túlnépesedés, természeti csapás) magyarázni.¹⁸ Akár túlnépesedett volt Európa nyugati fele, akár nem, biztos, hogy Nyugat-Európa és Magyarország népsűrűsége nagymértékben eltért egymástól. Ilyen különbség nem tartható fenn hosszú ideig. Magától értetődő tehát, hogy a feszültség az első adandó alkalommal, ha nem is szűnt meg, de legalábbis enyhült. Másrészt úgy tűnik, hogy a kényszer mint magyarázat a 19. századi nemzetállamok felfogását tükrözi. A mobilitást – hiszen erről van itt szó – nem kell kényszernek kiváltania. Jobb viszonyok (sőt sokszor csak a jobb viszonyok reménye) hosszú vándorlást indíthat meg.

*

Elsőként célkitűzésünknek megfelelően politikai szempontból vegyük szemügyre a német betelepülést. A kérdés nehézsége, hogy a németek – vagy a német teljesítmény – nem mindig hámozható ki a forrásokból. Ezért figyelmünket elsősorban a két nagy zárt csoportra, az erdélyi és szepesi szászokra és azokra a városokra összpontosítjuk, amelyek kétségtelenül német lakossággal rendelkeztek.

Az első német betelepülés minden jel szerint kizárólag királyi birtokon ment végbe, éspedig két formában: a) többé-kevésbé zárt földrajzi egységben (erdélyi és szepesi szászok, vizsolyi ispánság); b) elszórt település formájában.¹⁹ A bevándorlók mindkét esetben kiváltságban részesültek. Felmentést kaptak az alsóbbfokú bíraskodásban a királyi bíró joghatósága alól, és igazgatási kérdésekben a királyi megye ispánjának illetékessége alól. Ehhez járult a szabad papválasztás joga, amely a kegyúr (= király) bemutatási joga helyére lépett. Az erdélyi és szepesi szászok ezenkívül vásártartásra és vámmentességre és olyan szervezetre kaptak jogot, amely egészen a középkor végéig fennmaradt.²⁰ Az erdélyieket *Saxones* névvel illették, ami a szebeni tartomány joga szerint élő zárt társadalmi alakulathoz való tartozást jelentette.²¹ Az elszórt telepek kiváltságai kisebbek voltak. Az alsóbbfokú bíraskodás alól ugyan őket is felmentette az uralkodó, de a

¹⁸ Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte. Protokoll über die Arbeitstagung vom 17–20. März 1970 auf der Insel Reichenau, Nr. 160. 124. skk. 11.

¹⁹ Mátyusz E.: A középkori nemzetiségi politika. Századok, 73/1939. 264–271. Itt 35 „Németi” nevű település szerepel, ezekből azonban le kell vonni a mi esetünkben egy Abaúj megyeit, mert az a vizsolyi ispánsághoz tartozott.

²⁰ Fr. Zimmermann–K. Werner: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I. Hermannstadt. 1892 (a következőkben: Zimmermann–Werner) 34. S. L. Endlicher: Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Sangali. 1849, 522.

²¹ Makai L.: Társadalom és nemzetiség a középkori Kolozsváron. Kolozsvár. 1943, 13.

magasabb fokú szempontjából továbbra is a királybíró alá tartoztak. Papjaikat ők is szabadon választhatták.²² A telepeseket *hospites*-nek nevezték, ez a kifejezés azonban nem jelentett nemzetiséget, hanem jogi és társadalmi státust.²³ Az elszórt telepek és a

²² A német betelepülők egyházi szervezete két kérdést vett fel: a szabad papválasztás és tized kérdését.

A régebbi német kutatás „meglepő egyhangúsággal és magától értetődőséggel” vetette fel a szabad papválasztással kapcsolatban főképpen az erdélyi szászok esetében, hogy az „eleve sajátja volt [a szászoknak], mert a német bevándorlók egyházjogi viszonyaitak régi hazájukból hozták át az újba” (*D. Kurze: Zur historischen Einordnung der kirchlichen Bestimmungen des Andreanums. Zur Rechts- und Siedlungsgeschichte der Siebenbürger Sachsen* (Siebenbürgisches Archiv 8.) 1971, 139). Kurze ezzel szemben bebizonyította, hogy a papválasztás eredetét nem a hospes-ek közösségi-magánegyházi szervezetében, hanem „a királyi kiváltságolás által garantált szabadságban és önrendelkezésben” kell keresni (i. h. 157).

A városprivilegiumokban található rendelkezéseket másutt elemeztük (*Fügedi E.: Középkori magyar városprivilegiumok. Tanulmányok Budapest múltjából.* 14/1961. 72–81). A kiváltság lényege a betelepülők szempontjából a legélesebben Rimaszombat kiváltságleveleiben található meg: *Item sacerdotem, quem voluerint iuxta suum ydioma honestum ac omni exceptione maiorem invenierint, ius habeant ad suam ecclesiam prestandi* (Wenzel G.: Árpád-kori új okmánytár [a továbbiakban: ÁUO] VIII. 212). Látszólag nemcsak az erdélyi szászok rendelkeztek a szabad papválasztás jogával, ezt az Andreanum biztosította számukra, hanem a szepesi szászok is (1273: *preposito de Scepes nomine ipsorum Saxonum presentent*, Endlicher: i. m. 535).

A tizedre vonatkozólag két rendelkezés található okleveleinkben: a) a falusiak tizedét a püspök kapta, a papok annak csak egy töredékét tarthatták meg. A német településeken a tizedet a pap kapta meg, s a püspöknek csak egy kis részét fizette *census synodalis* címén. — b) Úgy látszik, külön kiváltság volt, hogy a bevándorlók a tizedet különleges módon rótták le. Már Nagyszombat privilegiumában (1238) azt olvassuk, hogy *decimas more Teutonicorum in capeciis persolvunt* (A. Huščava: Najstaršie výsady mesta Trnavy. Bratislava. 1939. 41.) Ez a kifejezés Pozsony kiváltságában tér vissza: *Item decimas frugum persolvant more Teutonico prout hospites aliarum civitatum* (Endlicher, i. m. 623), Kézsmárk privilegiuma szerint: *Item decimas in campis solvant more Saxonum aliorum* (Hazai okmánytár, szerk.: Nagy I., Paur I., és mások [a továbbiakban: HO] VI. 157). Nem világos, hogy ez a különleges tizedfizetési mód azonos-e a *decimae liberae*-vel (E. Fügedi: *Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei.* Studia Slavica. 5/1959. 397–399).

²³ A korai magyar jognak ez a kifejezése igazán alkalmas arra, hogy a külföldi olvasót félrevezesse. A szó eredeti jelentésében kezd el szereplését, azaz olyan bevándorlót jelent — nemzetiségtől függetlenül —, aki nem az országban született. A 11. századi törvényekben a klerikusokat és lovagokat nevezik *hospites*-nek (az adatra Szűcs Jenő hívta fel figyelmemet, amit itt is szeretnék megköszönni). 1156-ban II. Géza így beszél: *hospitibus meis, videlicet Gotfrith et Albreth militibus strenuis, qui ad vocationem meam relictis patria sua et hereditate regnum Hungarie sunt honorifice ingressi* (Urkundenbuch des Burgenlandes bearb. v. H. Wagner [a továbbiakban UB] I. 1955, 21 és II. István megerősítése 1171-ből uo. 24). II. András oklevelében fordul elő: *Johann Latinus hospes fidelis noster miles* (Zimmermann–Werner I. 8., vö. K. K. Klein: *Latini in Siebenbürgen*, Siebenbürgisch-sächsischer Hauskalender 1959, 63–65), mindkét esetben tehát német lovagokról van szó. A királyi kíséret tagja és lovag volt az a Simon comes, aki Aragóniából származott, és miután II. Andrást *ad beneplacitum nostrum in cunctis servivisset*, arra kérte a királyt, *ut locum descensionis in regno nostro sibi et cognatis suis, qui cum eo aderant et post ipsum venturi erant, iure hereditario possidendum conferemus eodem titulo et privilegio libertatis, quo ceteri hospitum nobilium ex gratuita donatione praedecessorum nostrorum optinuerunt* (UB I. 91. 1223). Freisingi Ottó is megemlíti a király szolgálatában álló bevándorolt lovagokat: *hospites, quorum ibi magna copia est et qui apud eos principes dicuntur, latus principis ad muniendum ambient* (Gesta Friderici I. 33., Gombos: i. m. 1767.) Ebben az értelemben szól az Aranybulla azokról a bevándoroltakról, akik „jobb emberek” voltak (*Si hospites, videlicet boni homines ad regnum venerint, sine consilio regni ad dignitates non promoveantur*, F. Knausz: Monu-

zárt egységek között helyezkedett el a vizsolyi ispánságnak nevezett kis sziget, amely a királyné birtokát alkotta, tíz faluból állt; nemzetiségét és különállását a 14. század elejéig megőrizte.²⁴

A letelepedés játékszabályai a kiváltságlevelekből – a legismertebb az 1224-ben kibocsátott Andreanum²⁵ – teljesen világosak: a magyar uralkodó a betelepülőeknek

menta ecclesiae Strigoniensis [a továbbiakban: MES] I. Strigonii. 1874, 235). A kifejezés értelme tehát kezdettől fogva „negatív”, nem-magyart jelent (tehát nem magyarországi születésűt).

Amikor a bevándorló parasztok megérkeztek, rájuk is alkalmazták a kifejezést, megtartva eredeti negatív jellegét. Ha a telepesek nemzetiségét is ki akarták fejezni, akkor a népvétet fűzték hozzá, tehát azt mondták *hospites nostri [regis] Latini* (Erdélyi L.: A pannonthalmi főapátság története [Pannonthalmi Szent Benedek rend története I.] Bp. 1902, 680), *hospites Teutonici* (MES I. 298) *hospites nostri Saxones* (Zimmermann–Werner I. 66), *hospites de provincia Novi castris, scilicet Teutonici* (Karácsonyi J.–Borovszky S.: Ritus explorandae veritatis Bp. 1903, 116) stb. Legtöbbször azonban nemzetiségük megjelölése nélkül említik őket.

A hazaiakkal szemben a vendégeket felmentették a királyi bíró illetékessége alól (legalábbis az alsóbb ügyekben), és miután a bevándorolt klerikusokat és lovagokat nem nevezték *hospites*-nek, megváltozott a kifejezés értelme, de megtartva negatív jellegét azokat jelölték vele, akik nem álltak a királybíró alatt. A negatív jelleg ismét csak az Aranybullából derül ki, ahol: *Similiter et hospites cuiuscunque nationis secundum libertatem ab initio eis concessam teneantur* (Zimmermann–Werner I. 19). Az értelme ennek a rendelkezésnek teljesen világos: minden bevándorlót, akármilyen nemzetséghöz tartozik is, abban a kiváltságban kell megtartani, amit megérkezésekor kapott. A *hospites* tehát sem nemzetiségileg, sem kiváltságaikra nézve nem egyformák, egyformák azonban abban, hogy kiváltságolt bevándorlók vagy azok utódai. Az 1231: IX. törvénycikk a peres eljárásban különbséget tesz *hospes* és *domesticus* között.

A 13. század folyamán a *hospes* szó még azt az értelmét is elveszítette, hogy bevándorlót jelentett. Az erdőirtás és új falvak létrehozásának munkájában hazaiak is részt vettek, ezért ők is különleges státust szereztek maguknak, a *hospes*-nek tehát most már nem kellett bevándoroltnak lennie, lehetett hazai is, aki a telepítés során különleges állásra tett szert. Ebben az értelemben beszél a király már 1240-ben *hospites nostri tam Hungari quam Teothonici*-ről (ÁUO VII. 103).

Királyi rendelkezés következtében is válhattak hazaiak kiváltságolt vendéggé. A Sopron környéki határőröket IV. Béla a városba telepítette be *in ipsorum civium numerum augmentationem* és *libertatem ipsorum civium eisdem concedendo* (UB II. 93), amit IV. László így fogalmazott meg: *sagitarios . . . castris nostri Syprvniensis hospitibus de eodem . . . adiunxerimus in eorundem libertate hospitum permansuros* (uo. 173).

A királyi birtokok eladományozása és az országépítés lázas tempója következtében nemcsak a király, de magánosok is rendelkeztek *hospes*-ekkel. 1223-ban a király vámmentességet ad *omnibus venientibus hospitibus de exteris regnis* (UB I. 90). 1146-ban a Pannonthalma részére tett rendelkezésben Színes kikötötte, hogy *in suscipiendis aut dimittendis liberis hospitibus, qui volunt terram inhabitare et colere, dominus abbas loci habeat potestatem, qui tamen proficisci debent ad exercitum et regis expeditionem, sicut fecerunt nobis viventibus* (ÁUO I. 57). 1158-ban magánföldesúr a benecéseknek adományozta a bars megyei Szántó birtokát a rajta élő *hospes*-ekkel együtt, de nem tudjuk, hogy ki telepítette le őket és milyen nemzetiségűek voltak (MES I. 116). 1217-ben (megint csak nemzetiség megjelölése nélkül) a vassári prépost vendégeiről hallunk (ÁUO VI. 384). Néha a király hívta a vendégeket magánföldesúr birtokára, pl. Füzeztőre *terram monasterii sancti Martini . . . hospites libere conditionis fecissemus pro nostro seu regni nostri commodo congregari de consensu et beneplacito abbatis monasterii* (ÁUO III. 38).

A vendégek nemzetiségét csak akkor vehetjük bizonyítottnak, ha azt kifejezetten megemlítik (így már Szalay J.: Városaink nemzetiségi viszonyai a XIII. században. Századok, 14/1880. 536).

²⁴ Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1963 (a továbbiakban: Györffy) 156–157.

²⁵ Zimmermann–Werner: I. 34.

gazdasági szabadságot, saját jogszokásaik további használatát, saját nyelvükön történő vallásgyakorlatot biztosított, s ezért cserébe hűséget kívánt személyével és koronájával szemben. A hűség alapfeltétel, amelyet a németek egyetlen kivétellel mindig megtartottak. Az egyetlen kivétel a német lovagrend, amelyet a magyar királlyal szembeni hűtlenség miatt űztek ki az országból.²⁶

²⁶ A német lovagrend kiűzésének kérdésében a történészek véleménye eltért. Egyesek azt vallották, hogy a lovagok felségárulást követtek el (*E. G. Müller: Die Ursachen der Vertreibung des deutschen Ritterordens aus dem Burzenlande und Kumanien, Korrespondenzbl. d. Vereins f. Siebenbürgische Landeskunde* 48/1925, 41–69; *B. Hóman: Geschichte des ungarischen Mittelalters II.* Berlin. 1943. 29. skk. 11., *Székelgy. Gy.: Kapcsolatok a kelet-európai népek harcában a feudális német hódítók ellen a 11–14. században. Hadtörténeti Közlemények.* 1/1954. 152–153), mások az ellenkező álláspontra helyezkedtek (*F. Schuster: Die Ursache der Vertreibung des deutschen Ritterordens aus dem Burzenlande, Siebenbürgische Vierteljahrschrift,* 61/1938, 47–51, *M. Perlbach: Der deutsche Orden in Siebenbürgen, MÖG* 26/1905, 415–430), *Györffy* (i. m. 823) – részben Schuster érvelését követve – a pápai „exemptio”-t önmagában ugyan nem tekinti a felségjog tényleges biztosításának, de azt állítja, hogy a független rendi állam felállításának veszélye ténylegesen fennállt, és ez indította cselekvésre a magyar királyt.

A forrásokból eltérő kép bontakozik ki. Mindenekelőtt az erdélyi püspök 1213. évi oklevelére kell rámutatnunk, amelyben a megyéspüspök elismerte a lovagrend teljesítményét, és átengedte a tizedeket, de fenntartotta a maga megyéspüspöki hatalmát, amikor utalt a presentatio szükségességére és arra, hogy a klerikusokat bírói széke előtt kell felelősségre vonni (*Zimmermann–Werner* I. 15). Ezt az oklevelet III. Honorius pápa 1218-ban megerősítette (uo. I. 16). Öt évvel később, 1223-ban ugyanaz a pápa azonban azt állította, hogy a Barcaság *praeter Romanum pontificem non habet episcopum vel praelatum*, és archipresbyteratust kívánt ott létrehozni (uo. I. 24). Még ugyanannak az évnek a végén a pápa egy az erdélyi püspökhöz intézett oklevelében megismételte a fenti jogelvet, és azt a szemrehányást tette, hogy *in ea* [ti. terra] *tibi iurisdictionem indebitam usurpare contendens presbyteros et clericos terrae ad synodum tuam vocas et tam ab eis quam a laicis decimam et alis episcopalia iura niteris extorquere* (uo. I. 24). Megjegyzendő, hogy ez az eljárás sem a római egyház jogelveivel, sem gyakorlatával nem állt összhangban. A pápai politika teljes fordulatának oka csak a következő év egyik bullájában kerül napfényre. Kétségtelen, hogy a lovagrend a Barcaságot a pápának hűbére ajánlotta fel (*petistis siquidem ut terra Boze et ultra montes nivium... in ius et proprietatem apostolicae sedis recipere dignaremur*, uo. I. 29). Ha kifogástalanul meg tudjuk magyarázni az *in ius et proprietatem apostolicae sedis* kifejezést, akkor a kérdést megoldottuk.

Ténylegesen előfordult – ebben Györffynek és Schusternek igaza van –, hogy kolostorokat *in ius et proprietatem apostolicae sedis* vették át. Magyarországon ezt a legmagasabb egyházi exemptiot a fehérvári káptalan, a pannonhalmi apát, a johanniták és a templomosok szerezték meg. De rá kell mutatni arra, hogy ez csak a megyéspüspöki hatáskör alól mentesítette az érintett intézményeket, amiből az is következik, hogy 1. az *in ius et proprietatem apostolicae sedis* átvétel ezekben az esetekben csak az egyházi szervezetet érintette. Éppen ezért az uralkodónak semmi köze sem volt hozzá, hozzájárulását nem kellett kikérni. 2. Világi viszonylatban, pl. birtokjogi kérdésekben az exemptio semmiféle változást nem jelentett. Pannonhalmi birtokaiért folytatott perekben továbbra is a királyi bíróság alá tartozott. A lovagrend számára ilyen kiváltság semmi haszonnal nem járt volna, legfeljebb a tervezett archipresbyter húzhatott volna belőle hasznot. A pusztán egyházszervezeti változtatás a magyar királyt sem érintette volna, hanem csak az erdélyi püspököt, akinek jogait megnyirbálta volna. A püspök tiltakozásáról nincs értesülésünk.

Tagadhatatlan az is, hogy ilyen esetekben a kivételezett intézmény bizonyos évi járadékot (pénzben vagy természetben) volt köteles fizetni.

Hogy ebben az esetben nem egyházi ügyről volt szó, azt az 1224. évi bulla egy mondata bizonyítja, amely szerint a vidéket könnyebben lehetne benépesíteni, ha a bevándorlók tudnák, hogy a föld *apostolicae sedis dominationi subiectam esse*. A *dominatio* kifejezés (ami egyébként Schusternek sok fejtörést okozott) nem vonatkoztatható egyházi szervezetre, a szó jelentése „világi uralom”. Honorius pápa *ius et proprietatem*-t írt, de *dominatio*-ra gondolt, más szóval a tisztán egyházi formula

A 13. század elején összeomlott az a politikai rendszer, amelyet egy félszázaddal korábban Freisingi Ottó még úgy megcsodált,²⁷ s amelyet a király szinte korlátlan hatalma jellemzett. A visszaállítására törekvő kísérletet a tatárjárás hiúsította meg. A fejlődés leglényegesebb vonása a főpapi, majd a főúri rend kialakulása, ezek korlátokat szabtak a királyi hatalom gyakorlása elé, sőt a 13. század végén az országot apró politikai egységekre szabdalták szét. A főpapok keresztülvitték a mohamedánok kiűzését, s ezzel újabb helyet teremtettek a német bevándorlóknak. Ennek a folyamatnak legismertebb példája Pest, ahol 1216 után, valószínűleg 1230 körül a szaracénok helyére németek léptek.²⁸

A politikai fejlődés folyamán a király eladományozta birtokainak nagy részét, az ország hatalmasai földrajzilag összefüggő nagybirtok kialakítására törekedtek, s ezeken új típusú várakat emeltek. Ez a tatárjárás után újabb német bevándorlási hullámot hozott az országba. Ha az első betelepülésnél magyar részről kizárólag a király játszott szerepet, most az uralkodó osztály tagjai léptek az uralkodó helyére. A heiligenkreuzi cisztercita apát pl. a Dunántúl északi részén újonnan szerzett birtokaira németeket hozott.²⁹ Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a második német hullám számszerűen gyengébb volt.³⁰ A döntő különbség azonban nem a számszerűség, hanem az volt, hogy a második

segítségével világi uralmat akart megvalósítani. Nem rajta, hanem II. Andráson — aki igazán nem tartozott az energikus uralkodók közé — múlt, hogy akcióját nem koronázta siker.

Összefoglalóan azt kell mondanunk, hogy a lovagrend nem egyházi felmentésre, hanem világi uralomra tört. A szentszék égíse alatt elérhette volna a szuverenitást. Magyar szempontból tekintve ez árulás volt, ami nem csodálatos, mert a kiindulási területet (a Barcaságot) a király úgy engedte át a lovagrendnek, hogy nem mondott le felségjogáról. Ebből a szempontból igen tanulságos — és a német lovagrend megítélése szempontjából eddig fel nem használt érv —, hogy 1250-ben, amikor a magyar király a Szörénységet engedte át a johannitáknak, ragaszkodott ahhoz, hogy *preceptor seu magister, qui pro tempore ad gubernationem domorum in regnis nostris existentium mittetur . . . in inoritu suo promittere teneatur . . . omnem fidelitatem regi et regno* (Theiner: *Vetera monumenta historiam Hungaricam sacram illustrantia*. I. Romae. 1859, 210).

A lovagok magatartása sem csodálható. A Barcaságból kiindulva a Kárpátok gerincén túli területet hódítottak meg, gyors telepítését bonyolították le, és szép eredményeket értek el. Teljesen érthető, hogy inkább a csataterén akartak meghalni, mint ezt a területet feladni (Zimmermann-Werner I. 41). Minden tekintetben jó kiindulópontjuk volt szuverén lovagrendi állam alapításához.

Még egy kérdés vár tisztázásra, s ez az erdélyi püspök által követelt tized említése az 1223. dec. 12-i bullában. Ez ui. arra mutat, hogy a püspök a tíz évvel korábban engedélyezett felmentést visszavonta. Vitára itt folyton nyílt alkalom, mert a püspök 1213-ban a lovagrend területén élő magyarok és székelyek tizedét magának tartotta fenn. A mindenképpen gyanús, ha ugyan nem hamis 1222. évi királyi oklevél (Zimmermann-Werner I. 18, vö. *Szentpétery I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I. Bp. 1923. 380. sz.) arra utal, hogy a lovagok tényleg áttelepítettek erdélyieket. Ha ez az információ helytálló, akkor nagyon valószínű, hogy magyarok is voltak közöttük, akik a tizeddel továbbra is az erdélyi püspököknek tartoztak.

²⁷ *Gesta Friderici I.* 33., *Gombos*: i. m. 1767.

²⁸ *Fügedi*: *Alba Regia* 10/1969. 113–114.

²⁹ *K. Mollay*: *Zur Chronologie deutscher Ortsnamentypen im mittellalterlichen Ungarn*. *Acta linguistica Acad. Sc. Hung.*, 11/1969, 93; ugyanezt állapította meg a szentgotthárdi apátsággal kapcsolatban *Kalász E.*: *A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszter gazdálkodás a középkorban*. Bp. 1932.

³⁰ Sajnos nem állnak statisztikai adatok rendelkezésünkre, csak bizonyos jelzések, amelyek arra utalnak, hogy a második hullám számszerűen gyengébb volt. A már idézett 1250. évi oklevélben (Theiner: i. m. I. 210), amelyben a király a Szörénységet átengedte a johannitáknak, az uralkodó azt

hullámmal érkező parasztokat magángazdaságok keretében telepítették meg. Ez egyrészt azt jelentette, hogy a német telepek más nemzetiségű falvak között helyezkedtek el, ami nagyobb szigetek kialakítását eleve megakadályozta. A német falvak száma még ott sem érte el a vizsolyi ispánság falvainak számát, ahol — pl. Nyitrában — a nagybirtok túlnyomórészt erdőből állt, és az új telepeket erdőirtással kellett létrehozni.³¹

A betelepülők nem a királlyal, hanem a magánföldesúrral álltak szemben, neki tartoztak hűséggel.³² A földesúr azonban a legjobb indulattal sem engedhetett át több jogot a telepeseeknek, mint amennyivel maga is rendelkezett, azaz felmenthette őket a földesúri járadék egy része alól, de nem menthette fel őket a királlyal szemben fennálló kötelezettségektől. Biztosíthatta a szabad papválasztást, mert átengedhette kegyúri jogait, ezzel együtt a bemutatását, de semmiféle kedvezményt nem adhatott a tizedkötelezettség terén, miután a tized nem őt, hanem a püspököt illette. Az erdélyi és szepesi szászokkal szemben ez nagy hátrányt jelentett, főképpen gazdasági téren.

A politikai fejlődés elevenébe vágott azoknak a telepeseeknek is, akik az első hullámmal érkeztek Magyarországra és szétszórt falvakban szálltak meg, mert királyi

kötötte ki, *quod curam et operam dabit ad populandum . . . et quod rusticos de regno cuiuscunque conditionis ac nationis ac Saxones vel Teutonicos de nostro regno non recipiant ad habitandum terras supradictas nisi de licentia regia speciali*. Véleményünk szerint ennek a mondatnak az a magyarázata, hogy megnehezedett a külföldi telepések megnyerésének lehetősége, és fennállt a veszélye annak, hogy a johanniták hazai (akár bevándorolt, akár nem) parasztokat telepítenek le, és ezáltal megműsítják a király célkitűzését.

Jellemzőnek kell tartanunk azt is, hogy az Egertől délre eső, a tatárjárás során elpusztult vidékre franciák jöttek Liège-ből, akik még a 16. sz. elején is franciául beszéltek (Bárczy G.: A középkori vallón–magyar érintkezésekhez. Századok, 71/1937, 399–416).

A magyar városok 13. századi népességszámát is meg kellene állapítani ebből a szempontból. Nem lehet véletlen, hogy a tatárjárás után a német bevándorlók főképpen a városokban helyezkedtek el, és kevesebb új német falu jött létre. Egy sor olyan kérdés merül fel, amelyre ma még sajnos nem tudunk választ adni. Minőségi különbség volt az, hogy az első hullámmal ellentétben a második hullám tagjai inkább polgárok voltak? A bányászok megjelenése mindenképpen minőségi változásra mutat. De vajon a többi városlakó régi hazájában is polgár volt-e, vagy csak itt lett azzá? Az első megoldásra utal az a tény, hogy Buda a régi kereskedelmi gócpont, Esztergom rovására emelkedett fel, a másodikra az, hogy a szőlőművelés, főképpen a 13. és 14. században, nagy szerephez jutott. A német kereskedők céltudatos előretöréséről aligha lehet szó, mert pl. az egyik legfontosabb, Erdély felé nagy szerepet játszó gócpontnak, Váradnak egyáltalán nem volt német lakossága. Ugyanezt elmondhatjuk Szegedről és Pécsről is. Ez a tény arra mutat, hogy a német keleti település elapadt (még a nagy pestis előtt).

³¹ Nyitra megye északi részén, a Nyitra forrásvidékén található arany kitermelése érdekében a bajmóci uradalom élénk telepítő tevékenységet folytatott. Németpróna körül egy sor német falut hívott életre (Kas, Cah, Poruba, Tuzsina és Handlova). Közülük azonban csak négy feküdt közvetlenül egymás mellett, ti. Németpróna, Cah, Poruba és Tuzsina. Kas és Handlova távolabb helyezkedett el. A németprónai csoport azonban közvetlenül csatlakozott három vagy négy Turóc megyei (más uradalomhoz tartozó) német településhez, Handlova pedig a körmöcbányai szigettel volt szomszédos. Fügedi E.: Nyitra megye betelepülése. Századok, 72/1938, 493–494; uő.: Studia Slavica 1959. 395–397; a túlzó nézetekre ld. J. Hanika: Ostmitteldeutsch-baierische Volkstumsmischung im westkarpatischen Bergbauggebiet. Münster i. W. 1933 és H. Weinelt: Die mittelalterliche deutsche Kanzleisprache in der Slowakei (= Arbeiten zur sprachlichen Volksforschung in den Sudetenländern 4.). Brünn–Leipzig. 1938, vö. Fügedi E.: A Felvidék településtörténetének újabb német irodalma, Századok, 75/1941, 405–421.

³² . . . *promiserunt dicti Teothonici prestito iuramento, quod nec facto nec consilio venient contra fratres ecclesie memorate, sed ei fideles erunt in omnibus*, MES I. 298.

adományként ezek is magánföldesurak birtokába kerültek.³³ De — és ezt hangsúlyozni kell — ezek a telepek megtartották a *hospites*-ek számára biztosított társadalmi státusukat, a földesúri bíraskodás teljes kifejlődéséig megtartották az alsóbb fokú bíraskodás terén élvezett kiváltságukat, papjaikat is szabadon választhatták, tehát jobb helyzetben voltak, mint a hazai lakosság régi falvai.

A 13. század folyamán már nem került sor zárt szigetek megalakulására, annál több városalapításra. A nagy társadalmi-gazdasági átalakulás a magyar városfejlődésben is új fejezetet nyitott. Egyrészt a régi, még nomád jellegű városok alakultak át, másrészt új városok jöttek létre, nemegyszer — főképpen a bányavárosok esetében — szűz területen, erdőirtással. Az újonnan alapított városok egy része — és ismét főként a bányavárosok — a német keleti városok jellemző jegyeit viselték magukon, de politikai szempontból fontos eltérések állapíthatók meg. Először is ezek a városok királyi földön alakultak ki, alapítójuk az uralkodó volt, aki a leendő telep lakosainak kiváltságokat adott. Hangsúlyozni kell, hogy az alapítás aktusa nem vette tekintetbe a jövőendő polgárság nemzetiségét, bár döntő mértékben befolyásolta a város nemzetiségi viszonyait. Ha a várost erdőirtással kellett létrehozni, többször előfordult, hogy az alapítók kizárólag vagy majdnem kizárólag németek voltak, a város nemzetiségi szempontból német város lett. Ha ezzel szemben már meglevő falut alakított át a király várossá német telepesek bevonásával, akkor a németek nem válhattak a város kizárólagos lakosaivá, mert a város a régi falu lakosait is magában foglalta.³⁴ A régi lakosság kényszerkitelepítéséről eddig nem került elő adat, talán egyedül Kassa esete utal ilyenre.³⁵

Az alapítás jellemzőiből egyértelműen világos, hogy az új városnak — akár voltak idegen telepesei, akár nem — alkalmazkodnia kellett az ország politikai struktúrája által támasztott követelményekhez. Ez a tény abból is kiderül, hogy a város földesura továbbra is a király maradt, s ezen a királyi hatalom 13. századtól meginduló korlátozása sem változtatott semmit. Az uralkodónak joga volt a várost elidegeníteni, elzálogosítani vagy eladományozni, amint az többször is előfordult.³⁶ A perbeli felelősséget útja sem vezetett — az egyetlen Zsolna kivételével — külföldre, hanem a király bíróságaihoz, a 14. század végén és attól kezdve a tárnokmesterhez.³⁷

A magyarországi német lakosságú városok helyzete annyira eltér a nyugati szláv területekétől, hogy úgy érezzük, magyarázattal tartozunk. Kétségtelen, hogy az erős — pontosabban: a viszonylag erős — központi hatalomnak döntő szerepe volt ebben. Szóhoz jutott a történeti fejlődés is. Az első magyar városprivilegiumot nem németek, hanem latinok számára állították ki.³⁸ Privilegiumuk egy sor kiváltságot tartalmazott, keret volt tehát, amelyet városjoggal tölthettek ki abban az értelemben, amilyen értelemben magdeburgi jogról beszélünk. Különleges fehérvári jog azonban nem jött létre, és a latinok úgy

³³ Szinte valamennyi Németi nevű helységet eladományozta a király. *Mályusz, Századok*, 73/1939. 276–280.

³⁴ *Fügedi: Alba Regia* 7/1969. 115.

³⁵ Uo.

³⁶ *Fügedi: Tanulmányok Bp. múltjából*, 14/1961. 42.

³⁷ *Iff. Szentpétery I.: A tárnoki ítélőszék kialakulása. Századok*, 68/1934. 510–590, *Bertényi I.: Szepesi Jakab. A magyar királyi kúria bíraskodás történetéhez a XIV. században. Bp. é. n.*

³⁸ *Fügedi E.: Der Stadtplan von Stuhlweissenburg und die Anfänge des Bürgertums in Ungarn Acta Hist. Acad. Sc. Hung.*, 15/1969. 124. skk. 111.

látszik, nem is tartottak igényt olyan fellebbezési útra, amely hazájukba vezette volna vissza őket. A *libertas civium Albensium*-ot később más (köztük német) városok is megkapták, Fehérvár azonban mégsem vált a fehérvári kiváltsággal élő városok felebbviteli fórumává.³⁹ Az erős központi hatalom és a fehérvári privilégium azonban teljesen mégsem magyarázza meg a fejlődést, nyilván a német telepeseken is múltott, de ebből a szempontból a kérdést még sohasem vetették fel.

Kiváltság és hűség volt a jelszava a városlapítóknak, és az uralkodó iránti hűség írásban is lecsapódott. A budai jogkönyv elején a pápa és a császár méltóságáról szóló fejezeteket több paragrafus követi „Magyarország királyáról”, akihez a polgárok „mindig hűek maradni” kötelesek,⁴⁰ akinek koronáját Fehérvárott a Bazilikában „az első ajtónál... fényes páncélban” őrzik,⁴¹ akit hadjáratból hazatérőben ünnepélyesen fogadnak.⁴² A jogkönyv a királynéről sem feledkezett meg, terhességét és születését a városban ki kell hirdetni.⁴³

A 12–13. században Magyarországot a német bevándorlók két hulláma érte el, érdekes módon a két hullám időrendje megfelel a magyar politikai fejlődés szakaszainak. Az első hullám idején a királyi hatalom erős volt, a második idején már a főpapok és főurak korlátozták azt. Az első hullámban zárt, nagy német szigetek alakultak ki, amelyek nemcsak nyelvileg, hanem jogilag is különböztek környezetüktől. A második hullám kevésbé előnyös körülmények között érkezett meg, zárt német szigetek már nem jöttek létre, de német városok alakultak ki. Egy szempontból azonban nem volt különbség a két hullám között: a németek, akár egy tömegben érkeztek, akár nem, az ország politikai struktúrájába illeszkedtek bele. Ebből a szempontból nem volt különbség a szepesi szászok és a német városok polgársága között.

A német bevándorlást előidéző helyzetben két partnert ismertünk fel: a magyar királyt és a német telepeseket. A viszony közöttük a király iránti hűség és a telepéseknek nyújtott kiváltság következtében úgy alakult, hogy a bevándorlók nem befolyásolhatták az ország politikáját, a király ezzel szemben nem avatkozott bele belső ügyeikbe, hanem nagyvonalú önkormányzatot biztosított. A németek két nagy szigetét és a városokat autonóm egységként illesztették bele az ország politikai struktúrájába. Magyar részről ez nem volt újság, a nyugati bevándorlók előtt hasonló módon kezelték a kelet felől érkezőket.

Talán már feltűnt, hogy a polgárságot mint rendet nem említettük a társadalmi-politikai tényezők sorában. Nem tehetjük, mert gyakorlatilag ilyen nem létezett. A magyar alkotmány a nemességet és az egyházat ismerte, az előbbi főurakra (*barones regni*) és nemesekre (*nobiles regni*) oszlott, ezek voltak illetékesek politikai kérdésekben.⁴⁴ A polgárok személyükre nézve ugyanolyan szabadok voltak, mint a nemesek, de rendet nem alkottak. Jogi kérdésekben a városok testületként a nemesekkel egyenrangúak voltak.⁴⁵

³⁹ Uo.

⁴⁰ K. Mollay: Das Ofner Stadtrecht, Bp. 1959. 60. ü. 5.

⁴¹ Uo. 61. l. § 6.

⁴² Uo. 61. l. § 7.

⁴³ Uo. 61. l. § 8.

⁴⁴ Fügedi E.: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. (Történeti statisztikai füzetek). Bp. 1970.

⁴⁵ Verbőczy, Tripartitum Partis IV. Tit. 9. (mill. kiadás 390. l.).

Az országgyűlésre a városokat is meghívták, de külön egységet (kamarát) nem alkottak, hanem a résztvevő nemesekkel együtt szerepeltek. A polgárság gyengesége magyarázza az ország gyengeségét is. Okok után keresve a magyar történettudomány a városok gazdasági és társadalmi fejlettségének elmaradott voltára hivatkozik. Kétségtelen, hogy ez a leg-súlyosabb érv, de rá kell mutatni még egy másik jelenségre is, és ez a polgárság magatartása politikai kérdésekben. Végigolvasva a városok országgyűlési vagy udvari követeinek jelen-tését, elképesztő rövidlátással és közömbösséggel találkozunk, amely csak abban az esetben ad érdeklődésnek helyet, ha a városokat közvetlenül érintő gazdasági kérdések kerülnek szóba.⁴⁶ Sietve tesszük hozzá, hogy ez a magatartás nem a német városok monopóliuma, a többiek is így viselkedtek.

Ha azt állítottuk fentebb, hogy a 12–13. században Magyarország európaizálódott, akkor politikai szempontú vizsgálatunkat azzal a kérdéssel kell lezárunk, hogy milyen politikai szerepet játszottak a bevándorlók utódai az ország politikai életében.

Ha ismét a középkori hierarchiát követjük, akkor meg kell állapítanunk, hogy a nagy politikai szerepet játszó főpapok közül mindössze három volt német.⁴⁷ Eberhard szebeni prépost, majd zágrábi püspök, Zsigmond király tanácsadója és kancellárja⁴⁸ és Beckensloer, Mátyás király kegyeltje.⁴⁹ A legnagyobb karriert Bertold meráni herceg futotta be, aki kalocsai érsek lett, és két éven át (1211–1213) az erdélyi vajda tisztét is viselte, de éppen politikai tevékenysége miatt volt kénytelen elmenekülni az országból.⁵⁰ Azok a nagy prelátusok, akik akaratukat a központi hatalommal szemben érvényesítették, nem németek voltak, hanem magyarok, és egy francia származású.⁵¹

Az arisztokrácia szerepének fontossága már az eddigiekből kitűnt. A 13–15. században Magyarországon kb. 50 nemzetség viselte a tisztségeket, s ezek – bár különböző ágaikban – szerepüket három századon át megtartották. Volt közöttük olyan, amely a honfoglaló törzsek vezéreitől származott, mások – kb. 15 nemzetség – bevándorolt lovagokat vallottak ősüknek. Ezen a ponton ismét kifejezésre jut a bevándorlás össz-európai jellege. Nyolc közülük német, a többi francia, itáliai, cseh, sőt spanyol és orosz

⁴⁶ Iványi B.: Eperjes sz. kir. város levéltára. Bp. 1931 és uő.: Bártfa sz. kir. város levéltára. I. Bp. 1912.

⁴⁷ A 12. sz. elején élő Hartwick püspökről egy vita során Csóka Lajos azt állította, hogy azonos az 1072–1085 között hersfeldi apátként működő Hartwick magdeburgi püspökkel. Vö. *Pauler Gy.*: Ki volt Hartvik püspök? Századok. 16/1883. 803–804, *Tóth Z.*: A Hartwick legenda kritikájához. Bp. 1942, 114–116, *Csóka J.*: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Bp. 1967. 154–156.

⁴⁸ Régebbi irodalmunkban Albeni néven szerepel, holott az Albeniekkel (Medveciekkel) csak ságorságban állt, ismeretlen származású. 1397 előtt szebeni prépost, 1397–1407 és 1409–1420 zágrábi, 1407–1409 váradi püspök. 1402–1420 kancellár. 1397 óta Zsigmond király bizalmas tanács-adója.

⁴⁹ *J. Gottschalk*: Der Breslauer Johann Beckensloer († 1489). Erzbischof von Gran und Salzburg. Archiv f. schlesische Kirchengeschichte. 27/1968. 98–129.

⁵⁰ Bertold meráni hg. fia, bambergi prépost. 1205–1218 kalocsai érsek (fiatal kora és hiányos képzése miatt azonban nem kormányozhatta egyháztartományát) 1212–1213 erdélyi vajda. 1213-ban horvát, dalmát és szlavón bán is, egyben a király helytartója II. András hadjárata idején. Testvére Gertrud királyné meggyilkolása után menekülnie kellett.

⁵¹ Lukács esztergomi érsek (1158–1181) a Gutkeled nemzetségből való, Róbert érsek (1226–1239) liège-i származású volt.

nemzetiségű volt.⁵² A bevándorolt lovagok és utódaik politikai szereplésére vonatkozólag ellentmondó adatok állnak rendelkezésre. Le kell szögezni, hogy – két kivételtől eltekintve⁵³ – az első nemzedékben nem töltöttek be országos méltóságokat, többnyire csak a harmadik nemzedék tagja lett báró.⁵⁴ Ez a megfigyelés azonban genealógiákon és elég hiányos archontológián alapul, és semmiképpen sem zárja ki, hogy a bevándorolt lovag a király kíséretéhez tartozva politikai tevékenységet fejtsen ki. Látszólag csak az országos méltóságokat tartották fenn a későbbi nemzedékeknek.⁵⁵ Valószínűleg valamiféle politikai, de nem etnikai asszimilációról volt szó, mert egyes nemzetségek egy-egy ága továbbra is német maradt.⁵⁶ Ezek azonban kivételek, mert a legtöbb bevándorolt nemzet-

⁵²Györffy Gy.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. 4–6, Német származású: Balog, Gutkeled, Győr, Hahót, Héder, Hermány, Hontpázmány és Ják. Francia: Smaragd, olasz: Rátót, spanyol: Kökényes–Radnót, cseh: Bogát–Radvány és Ludány, orosz: Dobák.

⁵³A német Ják nemzetség őse, *Vencilinus hospes Alamanus* I. István hadvezére a Koppány elleni hadjáratban (*Szentpétery*: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I. Bp. 1937. 313, vö. *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1901. II. 244). – Hont és Pázmány ugyanakkor a királyi testőrség feje volt *qui sanctum regem . . . gladio Theutonico more accinxerunt* (*Szentpétery*: i. m. I. 297). – Meráni Bertoldot itt figyelmen kívül hagytam.

⁵⁴A Hahót nemzetség őse III. István uralma alatt (1162–1172) jött Stájerországból. Az első országos méltóságot betöltő családtag a harmadik nemzedékben Buzád, szlavón bán (1226–1229). *Karácsonyi*: i. m. II. 122–123. – A Héder nemzetség ősei, Heidrich és Wolfger II. Géza idején (1141–1162) vándoroltak be ugyancsak Stájerországból. A harmadik nemzedékben királyi lovászmestert, a negyedikben Henriket találjuk, aki országbíró (1254–60), nádor (1260–66), majd szlavón bán (1267–70 és 1273–74) volt. Uo. II. 145–147, 160.

⁵⁵Vö.: 53. jegyz. A Hontpázmány nemzetség leszármazása olyan értelemben hiányos, hogy az egyes ágak közötti kapcsolat nincs bizonyítva, így a generációkat sem tudjuk pontosan megkülönböztetni. Csak Hont közvetlen leszármazóit ismerjük a 4. nemzedékig, közülük a 3. nemzedékhez tartozó Lampert Árpád-házi Zsófiát vette el. *Karácsonyi*: i. m. II. 184–185.

⁵⁶Biztosan német maradt a Hontpázmány nemzetség szentgyörgyi és bazini ága és talán a Héder nembeli Kőszegiek. – Az asszimilációt mindeddig nem kutatták – nem utolsósorban a téma kényes volta és a források töredékessége miatt. A nevek kiértékelése egy, az asszimilációval kapcsolatos jelenségre mutat rá. Táblánkban két nemzetség névhasználatát mutatjuk be, különös tekintettel a német területről behozott nevek továbbélésére.

	1.	2.	3.	4.	5.
	nemzedék				
Hahót					
A férfiak száma	1	2	12	20	11
Német nevek száma	1	2	7	5	1
Magyar nevek száma	–	–	2	2	1
Héder					
A férfiak száma	2	3	7	12	9
Német nevek száma	2	2	3	2	2
Magyar nevek száma	–	–	–	–	–

A tábla azt a változást mutatja be, amelynek során a német nevek már a harmadik nemzedéktől kezdve csökkennek, s helyükre keresztény (János, Miklós stb.) vagy magyar (Csák, Ákos stb.) nevek lépnek.

ség etnikailag is asszimilálódott. Ha többet tudnánk a kor házasságairól, akkor talán többet mondhatnánk erről az asszimilációról is.

Prelátusok és lovagok törpe kisebbséget alkottak a bevándorolt németek között, akiknek túlnyomó többsége városi polgár és paraszt volt. Az utóbbiak nem játszhattak politikai szerepet, mert nem voltak nemesek, és így nem tartoztak a politikai értelemben vett nemzethez.

Talán ellentmondásnak tűnik, hogy a politikai tevékenység lehetőségét és a tényleges politikai szerepet társadalmi ismérvekkel mértük, meggyőződésünk azonban, hogy a középkori Magyarországon a társadalmi státus sokkal döntőbb tényező volt, mint a nemzetiség. A bevándorolt német lovag unokája nem azért játszhatott politikai szerepet, mert német volt, hanem mert birtokos nemesként joga volt hozzá. És megfordítva: a bevándorolt német polgár előtt nem azért zárult el a politikai szerephez vezető út, mert német volt, hanem mert a polgársághoz tartozott. Az erdélyi gerébek esete bizonyítja, hogy a politikai szereplés még a megyén belül is elképzelhetetlen volt a magyar nemes-séghez való asszimilálódás nélkül, mert a gerébeket a megyei nemesség felszívta, s az új társadalmi státussal eredeti nemzetiségüket is elvesztették.⁵⁷

Összefoglalva: a nyugat-európai és ezen belül a német elem betelepülése nem tudta Magyarország politikai életét és alkotmányát befolyásolni annak ellenére, hogy a németek kiváltságokban részesültek, és – legalábbis az erdélyi és a szepesi szászok és a városok egy része – meg tudta őrizni nemzetiségét.

*

A német bevándorlók első hulláma – a lovagok és papok kivételével – kizárólag, a második hullám is nagyjából parasztokból állt. Ha későbbi társadalmi helyzetüket akarjuk megítélni, akkor a döntő kérdés nem az, hogy az első vagy a második hullámhoz, hanem az, hogy a szászok kiváltságolt egységéhez tartoztak-e vagy sem. Az erdélyi és szepesi szászok meg tudták őrizni különállásukat, a többi paraszt a jobbágyságba olvadt bele teljesen függetlenül attól, hogy mikor érkezett az országba.

A német parasztság társadalmi mobilitásának kérdését felvetve legelőször is azt kell leszögeznünk, hogy helyzetük nem különbözött az országban élő többi jobbágyétól, azaz a felemelkedés két útja állt nyitva előttük, az egyházi rend felvétele vagy a városba költözés.

Nyilván sok német paraszt küldte fiát egyházi pályára, számszerűséget sajnos nem állapíthatunk meg. Sok szerencséjük nem volt. A főpapok, mint már mondtuk, az arisztokraták és a nemesség soraiból kerültek ki, így a legmagasabb poszt, amit német parasztfiú elérhetett, a szebeni prépostság volt. Mindenesetre hangsúlyozni kell, hogy megállapításunk a hazai németekre vonatkozik, mert akadt német főpap magyar egyházmegye élén Hartwicktól kezdve a 15. századi sziléziai püspökökig.⁵⁸ Nem tudunk azonban róla, hogy hazai német klerikusnak ezen az úton sikerült volna családját jobb

⁵⁷ Mályusz, Századok. 73/1939. 404–408, Maksay F.: Erdély és népei (szerk.: Mályusz E.). Bp. 1943.

⁵⁸ Beckensloerön kívül Soltz Miklós váradi püspök (1470) is sziléziai származású volt. vö. Fügedi E.: A XV. századi magyar püspökök, Tört. Sz.

társadalmi helyzetbe juttatnia, működésük csak korlátozott anyagi előnyökhöz segítette hozzá rokonságukat.

Több siker várt azokra, akik a városokba költöztek, és ott megszabadultak a jobbágyság kötelékeitől. Demográfiai szempontból a magyar városok is szörnyek voltak, amelyek magukhoz vonzották a vidék lakosságát, és aztán könyörtelenül elpusztították őket. A városok lakosságának létszámát csak állandó utánpótlás, bevándorlás biztosíthatta. Mi sem volt természetesebb, mint hogy a városok vidékieket vettek fel polgáraik sorába.⁵⁹ Kolozsvárott – hogy konkrét példát említsünk – is bizonyítható az erdélyi falvakból való bevándorlás.⁶⁰ Az egyik esküdt, Polkyscher Jakab – aki az artium liberalium magister fokozatot a bécsi egyetemen szerezte meg – járta ki a város egyik kiváltságlevelét Zsigmond királytól. Ő vagy családja – nevének tanúsága szerint – Bolkácsról származott, és Kolozsvárra költözött. Jakab 1423 után halt meg, nagy tekintélynek és vagyonnak örvendő, utódai továbbra is a város vezető családjai között foglaltak helyet.⁶¹ Életrajza szép példája annak a magyarországi parasztnak, aki elérte a polgári státust.

A német bevándorlók második hulláma részben olyan emberekből állt, akik polgárként indultak útnak, vagy itt lettek egy város polgáraivá. Városaink társadalomtörténete olyan típust mutat be, amely eltér a polgár hagyományos alakjától. A történész számára ez a típus már csak azért is feltűnő, mert polgár volta ellenére a kor forrásaiban a feudális *comes* címet viseli. Vállalkozók voltak ezek, akik mindenfélével foglalkoztak: majorságuk volt a város határában, sokszor nemesi jogcímen fekvő birtokot szereztek, *Gewölbherr*-ként nagybani kereskedelmet űztek, konzorciumba állva várost alapítottak, fontos és nagy királyi és egyházi jövedelmeket vettek bérbe, városbírói vagy legalábbis esküdti tisztet töltöttek be, sereget vezettek, és az is előfordult, hogy a csatatéren haltak meg.⁶² Nem csoda, hogy az ország leghatalmasabb családjaival álltak sógorságban.⁶³ Ismeretlen okból – mert ezt még a városi demográfiai viszonyok sem indokolják eléggé – a 14. század végén eltűnik ez a tekintélyes, az országos politikában is részt vevő vezető polgári típus. Az utolsó férfinak sok esetben csak lányai voltak, akikkel együtt sokszor a polgári vagyon arisztokrata kézre került. Élénk tevékenységük ellenére sem sikerült azonban egyetlen vezető német polgári családnak sem felemelkednie az arisztokráciába.

Az itt jellemzettek a város vezető rétegéhez tartoztak, s ez a réteg mindent megtett, hogy hatalmát a városon belül fenntartsa. A célt szolgáló eszközök változatosak voltak. A budai jog előírta, hogy az újonnan választott bírónak négy német nagyszülővel kell rendelkeznie.⁶⁴ Ez a rendelkezés, amelyet csak a magyar céhpolgárság puccsa után hoztak,⁶⁵ egy csapásra két legyet ütött egyben. Egyrészt alkalmas volt arra, hogy biztosítsa a város vezetőjének német voltát, másrészt biztosította a vezetőréteg zártságának

⁵⁹ A körmöcbányai új polgárookra ld. *Hanika*, i. m. 62–68 és *T. Lamoš*: Vznik a počiatky mesta Kremnice. Bratislava. 1969. 47–50.

⁶⁰ *Makkai*, i. m. 41–43, vö. *Szűcs J.*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955. 325–326.

⁶¹ Uo.

⁶² *Fügedi*: Alba Regia 10/1969. 117–118.

⁶³ A budai Hencfiek a Lackfiakkal álltak rokonságban.

⁶⁴ *Mollay*: i. m. 32.

⁶⁵ *Szűcs*: i. m. 282–283.

fenntartását. Ugyan ki emlékezett egy kis német foltozóvarga nagyszüleire? De a vezetők nagyszülei is vezetők voltak, akiknek emléke a polgárság emlékezetében ugyanúgy nyomot hagyott, mint síremlékük a város templomában, nevük a város határában. A budai jog írásba foglalása az egyik véget, a másik a bányavárosoké. Paulinyi Oszkár megállapítása szerint az alapító konzorcium tagjai főtéri polgárok lettek, akik a hatalom gyakorlását úgy biztosították utódaik számára, hogy bizonyos előjogokat a főtéri ház és telek birtoklásához kötöttek. Évszázadokig állt fenn ez a rendszer a bányavárosokban anélkül, hogy egyetlen szóval kodifikálták volna.⁶⁶

A különböző nemzetiségek létszáma és gazdasági hatalma nem állt mindig összhangban egymással. A német városi vezető réteg lehetett számszerűen kicsi, de gazdaságilag hatalmas. A bíró és az esküdtek választása Magyarországon sem volt választás a szó demokratikus értelmében. Így aztán a város vezetősége sokszor került ki a német kisebbség soraiból. Ez volt az eset Zsolnán is, ahol I. Lajos 1381-ben külön kiváltságlevélben szabályozta az esküdtek választását. A király megállapította, hogy Zsolnán és környékén a németekkel szemben a „szláv” polgárok vannak többségben, s hogy mindkét nemzetiség tagjai egyformán eleget tesznek kötelezettségüknek; ezért elrendelte, hogy a jövőben az esküdtek felét a németek, másik felét a szlávok közül kell választani.⁶⁷ Látszólag nemzetiségi ellentét áll a királyi rendelkezés mögött, de ez nem így van. Gazdagok és szegények álltak egymással szemben, és az ellentmondásos gazdasági és számszerű helyzet a *non numerantur, sed ponderantur* elv diadalához vezetett. Másodrangú kérdés volt, hogy a gazdagok németek, a szegények szlovákok voltak.

Zsolnán 1381 előtt nem került sor zavargásokra, legalábbis a források és a privilegium nem említenek ilyet. A 15. század elején azonban Budán véres felkelés robbant ki, amely a német polgárok egy kis csoportja ellen irányult.⁶⁸ Ebben az esetben a meggazdagodott magyar polgárok egy kis csoportja használta fel a szegénység gyűlöletét arra, hogy megszerezze magának a város vezetésében a részesedést, ami sikerült is, mert 1438-tól kezdve a bírót minden második esztendőben a magyar polgárok közül kellett választani.⁶⁹

A budai események csak hőfokban különböztek a többi városban végbement mozgalmaktól. Minden esetben társadalmi és gazdasági kérdések kerültek szőnyegre, minden esetben eltérő volt a megelőző fejlődés, az indítók, ennek megfelelően a mozgalom célja és lefolyása. Ahol a lakosság nemzetiségileg egységes volt, mint pl. a kizárólag magyaroktól lakott Szegeden, az eseményeknek nem volt nemzetiségi színeze.⁷⁰ Mindenütt, ahol a lakosság nemzetiségileg megoszlott, a mozgalom is nemzetiségi színezetet nyert, a német–magyar vagy német–szlovák ellentét látszatát keltette. Buda ennek szép példája, mert köztudomás szerint a városban továbbra is laktak németek, sőt kétévenként német bíró kormányzott.

⁶⁶ Paulinyi O.: Tulajdon és társadalom a Garamvidéki bányavárosokban. Tört. Sz. 1962, 173–181.

⁶⁷ V. Chaloupecký: Privilegium pro Slavis. Bratislava (folyóirat!), 10/1936, 349–364.

⁶⁸ Így értékelte Aeneas Piccolomini és a magyar Turóci János, vö. Szűcs: i. m. 287–288.

⁶⁹ Szűcs: i. m. 273–275, 287–288.

⁷⁰ Uo. 333–335.

A mozgalom lényege a társadalmi-gazdasági ellentét volt, és itt napfényre kerültek a magyarországi városfejlődés elmaradottságának jelei. Ezért csak röviden figyelemztetünk arra, hogy ezek a mozgalmak nem azonosíthatók azokkal, amelynek során a német birodalom városaiban a céhpolgárság megnyirbálta a patríciusok hatalmát.

Társadalmi áttekintésünk összefoglalását is ezzel a gondolattal kell indítanunk. Bár a németek — Európa többi népeivel együtt — tömegesen vándoroltak be Magyarországra, nem tudták a nyugat-európai társadalmi viszonyokat új hazájukban megvalósítani. Nemcsak a vidéken, de még a városokban sem, ahol a király és az arisztokrácia nem avatkozott bele a polgárság belügyeibe. Az okot az ország gazdasági fejlődésében kell keresnünk, ez egyben utolsó szempontunk.

*

A magyarországi német települést gazdasági szempontból vizsgálva három teljesítményt kell kiemelnünk: a) a vidéki települést, b) a bányászatot, c) a városokat. Azt már most előrebocsáthatjuk, hogy a német és vele együtt az európai bevándorlás ezen a téren mutathat fel legtöbb eredményt, de a telepesek ennek ellenére ugyanúgy nem kerülhették el az ország tragikus gazdasági sorsát, mint az itt élő többi nemzetiség tagjai.

a) Mint már többször mondtunk, az első betelepülő-hullám kizárólag, a második túlnyomórészt parasztokból állt. A 11–12. századi Magyarországnak leginkább földművesekre volt szüksége; a politikai szervezet és az adott kiváltságok segítségével biztosította részvételüket az ország kiépítésében. A bevándorlók új falvakat hoztak létre, erdőt irtottak, az irtásokon szántóföldeket alakítottak ki. Az erdélyi szászoknak 200, a szepesieknek 60–64 telepük volt, közülük több várossá fejlődött, mint pl. Nagyszében és Brassó, Lőcse és Kézsmárk. A többi kis német sziget kiterjedését pl. Pozsony vagy az alsó-magyarországi bányavárosok környékén ma még nehéz meghatározni. A német kutatók — ahogyan erre másutt rámutattunk — hajlamosak voltak arra, hogy német helynévből német lakosságra következtessenek. Ez az eljárás hamis eredményekhez vezet, mert a német helynév nem jelent szükségszerűen német lakosságot is, csak annyit, hogy a helység közelében németek is éltek, akik német helyneveket használtak. Egyedül a személy- és dűlőnevek bizonyíthatják egy település etnikumát.⁷¹ Amíg ilyen vizsgálatot nem végeznek, addig a német település pontos kiterjedése sem állapítható meg.

Úgy véljük, mindkét fél érdekét szolgáljuk, ha megemlítjük még, hogy a német tudósok sokat törték a fejüket a német település területi logikáján. Vizsgálatuk során kizárólag a német telepeket vették figyelembe.⁷² Ez azért nem helyes, mert mindig a magyar király embere vagy a földesúr (ha ilyen volt) határozta meg az új település helyét és határait, éspedig a telepesek nemzetiségére való tekintet nélkül. Ami a megállapított határokon belül történt, az már a telepesek ügye volt. Ha az ország vagy a szűkebb terület kiépítésében logikát kell keresni, akkor az a földesúr és nem a telepesek, a gazdasági döntés és nem a nemzetiségi viszonyok logikája. Csak az erdélyi és szepesi szászok zárt területe jelent bizonyos mértékig kivételt.⁷³

⁷¹ Fügedi: Századok 75/1941. 421.

⁷² Uo. 417.

⁷³ Maksay: i. h.

Az ország kiépítése során a magyar királyság két intézménnyel ismerkedett meg, amely Magyarországon német eredetűnek látszik: a soltészséggel és az ún. „német joggal”. A soltészség intézménye két úton került Magyarországra, az egyik Szilézián át az ország északnyugati részére, a másik Lengyelországon át a Szepességre és az ország északkeleti részeire vezetett. Sokat foglalkoztak a soltészekkel,⁷⁴ ezért elegendőnek látszik, ha itt az intézmény leglényegesebb vonásait emeljük ki. Nem az új falvak létrehozása, nem az erdőirtás volt a legfontosabb momentum, hanem a vállalkozó bekapcsolása, aki egyrészt magára vállalta a telepítés nehézségeit és kellemetlenségeit, másrészt — és ez még fontosabb — tőkeerejével és szervezési ismereteivel meggyorsította a folyamatot. A *locator* intézménye az új falvak telepítésének gyors és kényelmes módja volt. A 13. század végén és a 14. század elején az ország gyors kiépítése abszolút gazdasági szükségesség volt, s ezen a téren a soltészok nagy segítséget jelentettek. Példaként a Körmöcbánya környéki falvakra utalhatunk. Amikor 1328-ban a király megalapította Körmöcöt, és a *volle Henne* aranyát elkezdték kibányászni, a bányászathoz és kohászathoz nyersanyagra volt szükség. Nagyon rövid időn belül a város körüli erdőben falvakat hívtak életre, amelynek lakói elsősorban a szükséges nyersanyagot (bányafa, faszén stb.) állították elő. Valamennyit soltész telepítette.⁷⁵

A német jog Magyarországon csak a falusi településekkel kapcsolatban fordul elő, a városok esetében nem. Jelentőségének megítélése érdekében a korábbi viszonyokat kell figyelembe vennünk. A királyság korai időszakában a falusiak személy szerint kötődtek földesuraikhoz, személy szerinti, sokszor egy falun belül eltérő és nemegyszer kézműves szolgáltatással tartoztak neki, a határhasználatot sajnos nem ismerjük. A 13. század derekán döntő fordulat állt be, mert a falvak határát telkekre (*sessio*) osztották fel, minden jobbágy a belsősegen kívül azonos nagyságú szántót és a haszonélvezetekből (legeltetés, erdőhasználat stb.) részesedést kapott, az azonos nagyságú telek után azonos (többnyire pénzbeli) járadékot volt köteles beszolgáltatni. A szabad költözés ennek a rendszernek szükségszerű velejárója volt, s így a régi, személy szerinti függés objektívebb, személytelenebb formát öltött.⁷⁶ Ez ugyanaz a változás, ami valamivel korábban Csehországban lejátszódott, s amelyet Šusta írt le olyan találóan.⁷⁷ Az ország északi részén ezt az objektívebb formát „német jog”-nak nevezték. A többi országrészen ez a kifejezés ismeretlen volt annak ellenére, hogy az átalakulás ugyanúgy végbement. Különösen a Dunántúlon feltűnő a kifejezés hiánya. Ha erre vonatkozólag pontosabb eredményeket akarunk elérni, akkor elsősorban a jobbágytelek nagyságának gyakorisági megoszlását kellene összegyűjteni, elemezni, és összefüggését (vagy az összefüggés hiányát) a *Hufe*-val megállapítani. Mindaddig, amíg ilyen vizsgálatokra nem kerül sor, nem mernénk azt állítani, hogy az egész folyamat német minta alapján játszódott le.

⁷⁴ Az irodalmat ld. Fügedi E.: A „németjogú” falvak települése a szlovák és német nyelvterületen. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században (Szerk.: Székely Gy.). Bp. 1953, 225–239.

⁷⁵ M. Matunák: Z dejin slobodného a hlavného banského mesta Kremnice. Kremnice 1928, 128–130.

⁷⁶ Fügedi, i. m. (74. jegyz.) 233–234.

⁷⁷ J. Šusta: Dvě knihy českých dějin. I. Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300–1308. Praha 1926² 1–86.

A falvak telkek szerinti átalakítása az egyik fontos lépés volt Magyarország európaizálódásának útján, a parasztság szempontjából biztosan a legfontosabb. Ez veti fel azt a kérdést: mit tanult a hazai lakosság a német bevándorlóktól? Agrotechnikai szempontból még nem tudunk a kérdésre válaszolni, bizonyos adatok azonban indokolt kétségeket keltenek. A gabona Magyarországon nem volt keresett mezőgazdasági cikk, ez az ország volt talán az egyetlen Európában, amely a középkorban nem szenvedett éhínségektől.⁷⁸ A keresett cikk bor és vágóállat volt. A bortermelést a latinok emelték magasabb szintre, bár a régészet megállapításai alapján annak lehetőségét sem zárhatjuk ki, hogy néhány római kori borvidék átvészelte a népvándorlás viharait.^{78a} Másrészt utalnunk kell arra, hogy az agrotechnika országgrészenként igen különböző színvonalú lehetett.

b) Abu Hamid volt az első utazó, aki a magyarországi arany- és ezüst-előfordulásokat megemlítette. A 13–14. század folyamán aztán egy sor nemesfémbányát nyitottak meg, és mellettük német bányavárosokat alapítottak. Az első korszakban, még a tatárjárás előtt, az ezüsttermelés megszervezésére került sor. Ez a folyamat Selmecbánya és Radna alapításával kezdődött, a végét Besztercebánya 1255. évi alapítólevele jelzi. A második periódus a 14. század második negyedében következett be, s ekkor már az arany játszotta a főszerepet: Körmöc, Nagybánya, Offenbánya és Zalatna ebben az időben jött létre. Magyarországon már korábban termeltek nemesfémeket, de most a termelés technikai szintje megnövekedett a német bányászok magukkal hozott tapasztalatainak értékesítésével. Mindkét periódust lázas vállalkozói tevékenység jellemezte. A gyors siker nemcsak a német bányászoknak volt köszönhető, hanem a nyugat-európai kereskedelmi tőkének is, amely nem nélkülözhetette a magyar nemesfémeket a Levantei kereskedelem lebonyolításánál. A termelés jelentékeny volt. A 14. század fellendülését a 15. század elején követték az első természeti viaszcsapások, a nemesfémhozam csökkent, és többé nem érte el a 14. századi színvonalat.⁷⁹

c) Nemcsak a bányavárosok köszönhatték létüket az ország nemesfémkincsének, ez volt az alapja a kereskedelem fellendülésének, és ezzel együtt a városok kialakulásának is. A 13. században ezen a téren is lázas tevékenység tapasztalható: egy sor régi típusú város alakult át, és sok újat alapítottak.⁸⁰ Nem mindegyik város tudta magát tartani, a küzdelemből néhány került ki győztesen. Mégsem könnyű megszerkeszteni Magyarország legnagyobb és leggazdagabb városainak jegyzékét. Történetírásunk egyrészt előnyben részesítette a szabad királyi városokat, másrészt azt állította, hogy a hét tárnoki város volt a legnagyobb, ami kétségtelenül igaz, ebben az esetben azonban olyan jelentős kereskedelmi gócpontok maradnak ki, amilyen a szász Brassó és Szeben, vagy Szeged és Várad, amely csak későn vagy egyáltalán nem kapta meg a sz. kir. városi rangot. Nemrégén megkíséreltük a rangsor megállapítását a kolduló rendi kolostorok száma szerint.⁸¹ Eredményünk nem vonta kétségbe Buda elsőségét, de kiderült, hogy Fehérvár és Pécs is nagyvárosnak

⁷⁸ Fügedi, Demográfia, 1969, 500–507.

^{78a} Sági K. – Füzes M.: Régészeti és archeobotanikai adatok a pannóniai kontinuitás kérdéséhez. Agrártört. Sz., 9/1976. 79–98.

⁷⁹ Paulinyi O.: Nemesfémgazdaságunk és országos gazdaságunk alakulása a bontakozó és kifejtett feudalizmus korszakában. 1000–1526 Gazdag föld – szegény ország. Száz. 106/1972. 561–605.

⁸⁰ Fügedi, Alba Regia 10/1969. 114–118.

⁸¹ Fügedi, Száz. 106/1972. 70–74.

tekintendő. Bárhogyan is áll a dolog, a legnagyobb városok egy része német volt, vagy jelentős német lakossággal rendelkezett (Buda, Kassa, Pozsony, Sopron, Nagyszeben és Brassó), és ezek főképpen kereskedővárosok voltak. Másutt már hangsúlyoztuk, hogy a magyar városfejlődés döntő tényezője — a bányavárosokat kivéve — nem a kézműipar, hanem a kereskedelem volt.⁸² Az élénk kereskedelmet nemcsak a magyarországi városok támogatták, hanem nyugati partnereik is a kereskedelemből származó haszon, a magyar arany miatt.⁸³ Ez a tény nemcsak a 13., de a 15. században is megakadályozta a kézműipar fellendülését. Nem lehet megszabadulni attól a benyomástól, hogy a polgárságnak sem volt érzéke a kézműipar fejlesztéséhez. S hogy itt nem a nemzetiségi kérdés játszott közre, azt a legszebben Kassa közömbössége bizonyítja a Zsigmond király által megindított barchetszövessel szemben. A takácsok németek voltak, Kassa vezető rétege szintén, a király tanácsadója pedig Nürnbergi Márk. A barchetszövés bevezetése mégis megbukott, s a kassaiak semmit sem tettek annak érdekében, hogy ezt az iparágat meghonosítsák vagy fejlesszék, számukra csak a kereskedelem volt fontos.⁸⁴

A végzetes csapást a nyugati partner éppen a kereskedelem terén mérte a magyar gazdasági életre. A középkori távolsági kereskedelem árucikkei valóban nagy távolságról érkeztek, Flandriából, a Rajna mellől, Itáliából vagy a Levantéből. Az út hosszabb szakasza a nyugati (német, olasz) partner kezében volt, a magyar kereskedőnek csak a behozott áru szétosztása és a kivitt áru összegyűjtése maradt. Ráadásul a nyugati partner jól kiépített kereskedelmi hálózat és tőkeerős hitelrendszer kellős közepén működött. A perifériára szorult magyar kereskedőnek előbb-utóbb el kellett buknia.⁸⁵ A 16. század elején Magyarország kereskedelmi mérlege passzív,⁸⁶ a kézműipar fejletlen volt.⁸⁷ A következmény a városi társadalmi-gazdasági élet megtorpanása. Nem csoda, hogy a polgárság politikai szerepe jelentéktelen maradt. A kezdet ragyogó volt, a bányavárosok sora szállította az aranyat, ezüstöt és rezet, városaink a nemesfémtermelés virágkorában álltak a legközelebb a nyugat-európaiakhoz.⁸⁸ De a vég hanyatlás volt, és a német polgárság ebből a helyzetből ugyanúgy nem vonhatta ki magát, mint az ország többi polgára.

*

Megkíséreltük nagy vonalakban felvázolni a középkori magyar fejlődést a német betelepülés szempontjából, és a folyamatot következményeivel együtt politikai, társadalmi és gazdasági szempontból jellemezni. A hangsúlyt a nagy vonalakra helyeztük, mert világos, hogy bizonyos kérdéseket egyáltalán nem érintettünk, olyan részletek ismertetésétől tekintettünk el — elsősorban előadásunk terjedelme miatt —, amelyek a vázlatot finomabbá tehetnék volna. Egyetlen szóval sem tértünk ki a bevándorlók származására, egyszerűen németeknek neveztük őket, s ezzel magunk is azt a hamis látszatot keltettük,

⁸² Fügedi, Alba Regia 10/1969. 117.

⁸³ Paulinyi, Száz. 106/1972. 561–605.

⁸⁴ Szűcs, i. m. 212–216., az erre vonatkozó forrásokat ld. Wenzel G.: Kassa város parkett-készítése a XV. század elején. Pest 1871. 14–43.

⁸⁵ Szűcs, i. m. 110–115.

⁸⁶ Fügedi E.: Magyarország külkereskedelme a XVI. század elején. Agrárt. Sz. 11/1969. 1–17.

⁸⁷ Szűcs, i. m. 112.

⁸⁸ Paulinyi, i. h.

hogy egységes nemzetről van szó, ami nyilván nem így volt. Közelebb álltunk volna a történeti valósághoz, ha legalább az észak- és délnémeteket – a magyar kancelláriai gyakorlat szerint *Teutonici* és *Saxones* – megkülönböztettük volna. Német nyelvészek munkáit olvasva kiderül, hogy még a nagy német szigetek sem voltak egységesek, hanem különböző német csoportokból tevődtek és itt olvadtak össze. De a különbségek hangsúlyozása csak zavarosabbá tette volna a képet. Mert a *Teutonici* és *Saxones* csak kettő azokból az európai népnevekből, amelynek hordozói hozzájárultak a magyar királyság kiépítéséhez és fejlődéséhez. Reméljük, hogy azáltal, hogy a németeken kívül folyton figyelembe vettük a vallonok, franciák, flamandok teljesítményét is, nemcsak jobban aláhúztuk a fejlődés össz-európai jellegét, hanem be is bizonyítottuk azt. Erősen hisszük, hogy ez mindenütt így volt, hogy a német keleti település mindenütt olyan mozgalom része volt, amelyben nemcsak a németek, hanem Európa valamennyi népe részt vett. Ha a német történettudomány a keleti települést európai keretbe illeszti bele, akkor regionális tények és folyamatok során kívül olyan szoros összefüggésekre bukkan majd, amely biztosítja a keleti település helyét és rangját kontinensünk történetében.

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR EDIT

Keresztési Papp Miklós iratgyűjteménye

Idestova száz éve halott, írói neve ma már ismeretlen. Nem véletlenül. Szépirodalmi munkái lektúrnak is gyengék, alig jobbak a ponyvánál, mint történetíró ugyancsak a ponyvát juttatja alkalmi olvasója eszébe. (Az 1735. zendülés története. Történeti korrajz. Kolozsvár, 1865.) Nyomdája, ha áll még, idegen szöveget szed, szerkesztői hivatásának eredménye ott pihen, „hol annyi sok, hol minden elveszett”. Élete rövid volt, körülményei nem tették lehetővé, hogy szerzőként maradandót alkosson.

A gimnáziumot – a kolozsvári piaristáknál – könnyen végezte el, de jómódú kereskedő fia lévén sosem járt a kötelező kiválás kényszerével iskolába. Betegsége – korán jelentkező tüdőbaj – megakadályozta a továbbtanulásban, így filozófiai ismeretekre sehol sem oktatták. Plebejusi kortársai-val ellentétben az ő képességeit nem rendszerezte szigorú főiskola. Majdani külföldi útjaira sem készítette elő gondos nevelés, nem vezette azokon előzőeken szakember, mint az előkelők fiait. Rendszeres egyetemi tanulmányok helyett önmagát képezte, nyelveket tanult és a hazai történetírókat forgatta.¹

Családi hagyományai, egész élete az emberekkel való gyakorlati kapcsolatok ápolására szoktatták. Üzletember volt, de adottságai nem a hosszan mérlegelt befektetések, hanem az éles ésszel, gyorsan eldöntött adásvételek irányába kényszerítették. Ahol pedig olyan útmutatást kapott, amelyet anyagi lehetőségei és mozgalmas élete követni engedtek, ott szorgalmas és áldozatkész munkása lett a történettudománynak. Spiritus, ubi vult, spirat. Az ige, ami K. Pappot, a magyarság szerencséjére, tette készítette, Mikó Imre tollából származott.

A 19. századot gyakran nevezték saeculum historicum-nak. Értelmisége nagy jelentőséget tulajdonított a históriának, nemegyszer avval a feltételezéssel, hogy a múlt feleletet adhat a jelen kérdéseire és útmutatást a jövőre. Nemcsak hivatásukul a tudományt választó kutatók, hanem gyakorló politikusok is írtak történeti műveket. A szempont, amelyből egy-egy jelenség históriailag érdekesnek tűnt, megváltozott, a tér kitágult. Guizot és Thiers, Marx és Engels mellett Eötvös, Csengeryt és – Mikó Imrét is foglalkoztatta a történettudomány.²

Az Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde V. évfolyamában rövid áttekintés jelent meg a történetkutatói buzgalom látható felélénküléséről.³ Nyilvánvalóvá vált, mondja a cikk, hogy a történelmi jogok azonosak az általános népjoggal. A történeti kutatás támasza a nemzeti érzésnek és öntudatnak, az államjog határozza meg az államférfiú és a törvényhozó kötelező alapállását. Kérdéses azonban, hogy megtörtént-e minden a kutatások megkönnyítésére? A történettudomány nagyot lépett előre, ma már nem királyok és háborúk krónikása, hanem a politikai és az erkölcsi életé is, az ipar, a kereskedelem, a tudomány fejlődéséé. Ma már nem lehet régi forrásokat átfogalmazva újra elbeszélni, kritikával kell ezeket forgatnunk, s új ismeretanyag segítségével értékelnünk. A múlt írásos dokumentumainak közreadása nagy buzgalommal folyik, de egyre újabb és újabb anyagra volna szükségünk. Levéltáraink rendezése, feltárása vezethet célhoz. A forrásanyag azonban

¹ Életről ld. Irodalomtörténet, 1976. 3. sz. 671–682 („Homályból”).

² Vö. R. Várkonyi Ágnes: A pozitivisták történetiszemlélete a magyar történetírásban I–II. Bp. 1973.

³ Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, N. F. V. B. (1861) 41–47: Emerich Mikó: Über die Notwendigkeit, unserer öffentlichen und Privat-Archive in Ordnung zu bringen.

nemhogy gyarapodnék, de inkább fogy: feljegyzések, naplók, krónikák sora, amiket a 18. sz. még ismert, ma nem található! Az egyetlen kutatható erdélyi levéltár a gyulafehérvári, amelyben Gr. Kemény József Notitia-ja eligazít. Különösen fontos lenne a kolozsmonostori konvent, a Szász Nemzet és az Erdély gazdasági ügyeit irányító „királyi fiskus” (fiskális levéltár) levéltárának feltárása. E két utóbbi ép és sértetlen, míg a gyulafehérvárit többször feldúlták. Ma, amikor már a bécsi udvari levéltár is megnyitotta kapuit az osztrák Akadémia előtt, a legnagyobb erdélyi levéltárak kutathatása nélkülözhetetlen a további történetírói munkálatokhoz. Mind a szász Comes, mind a legfőbb államhatalom képviselője jelen volt az országgyűléseken, ismerte minden törvényjavaslat születésének körülményeit. A fiskus levéltára őrzi a kihalt, vagy hűtlenségbe esett családok okmányait; az 1792-ben szervezett országos reformbizottmányok iratai is ott fekszenek. A szászok bizonyonnyal könnyen találnak saját kebelükből gyűjteményükhöz rendszerezőket és kutatókat, hiszen erről már 1846 óta esik szó. A magyar levéltárakat, amelyek az új feldolgozások számára nélkülözhetetlenek, ugyancsak rendezni kell, hogy eddig nem ismert forrásokhoz jussunk. A levéltárakban nemzeti kincseink hevernek porban és feledésben. „Suchen wir also alle existierende Daten auf . . . Vorwärts!” fejezi be cikkét „Erdély Széchenyije”.

Az ekkor huszonnégy éves kezdő újságíró, a Korunk, majd a Kolozsvári Közlöny munkatársa, emlékezve a betegsége első rohamának kényszerpihenőjében olvasottakra, hozzálátott, hogy kivegye részét az anyagfeltárásból. Sokat utazott. Családja Kolozsvárt lakott, de üzleti ügyei, földje Erdély más vidékein is akadtak. 1865 óta részt vett a Függetlenségi Párt korteszozgalmában, 1867-ben önálló lapot indított, s annak számára vidéki tudósítókat szervezett. Jószerével mindenkit ismert. Barátságos, jó kedélyű, vendégszerető ember volt, könnyen tudott kapcsolatokat kiépíteni. Egy-egy város levéltárába minden nehézség nélkül bejuthatott, s a Teleki és Wesselényi családokéba szintén. Okmánygyűjteményét darabonkénti, ad hoc vásárlásokból szedte össze. Erről az eljárásról ugyan csak a hetvenes években értesülünk, amikor a Történeti Lapokban panaszkodik az egyes családok hanyagsága folytán pusztuló oklevelekről, iratokról, de minden bizonnyal a korábbi években is az történt, hogy a régi kúriák, kastélyok gazdáival ismeretséget kötve itt egy oklevelet, amott egy kézzel írt családfát stb. vásárolt meg. „Hogy pusztulnak el levéltáraink?” – veti fel a kérdést. A házak padlásán málladozó láda tartalma nemegyszer begyűjtásra kerül. „Közelebbről 3–4 ilyen levélgyűjtemény semmisült meg.” „Bár ilyen esetekben figyelmeztetné valaki lapunk szerkesztőjét, ki készséggel inkább megvenné a romboló kezek alól a mi még megmenthető. – Az ilyen tudósítás alig pár krajczárba s néhány sorba kerül – de mi azt is szívesen és nagy készséggel kárpótolnánk.”⁴

Az Országos Levéltárban őrzött hagyaték, sajnos, csonka: az 1526 előtti oklevelek hiányoznak, holott kétségtelen, hogy ilyenek is voltak benne. 1527-től azonban figyelemreméltó értékeket találhatunk. A gondos levéltári rendezés folytán⁵ immár időrendben birtokviták, adománylevelek, határozatok, tanúvallomások, fejedelmi engedély nemesi birtokok adásvételére, végrendeletek sorakoznak itt, sikeres alkalmi vásárlások eredményeképpen. Szolgáljon néhány példa tájékoztatásként.

1592-ből Abrudbányai Kalmár Borbála, Abrudbányai Kalmár Bence leányának (első férje Puslok, vagy Puzluk Domokos, a második Szabó Kozma) négy városi esküdt polgár előtt tett végakarata tanúskodik egy 16. századi kereskedő család jómódjáról. – 1605. febr. 14-én a hét székely szék gyűlésén részt vett 24 képviselő névsora mutatja, hogy K. Papp a Székelyföldön is eredményesen gyűjtött. – Alvinczi P. Péter kassai prédikátor, „capellanus humilis” értesíti Mágócsi Ferencet, Bereg és Torna megyék, valamint a Partium comesét (1609. szept.), hogy „ezen karomlo Pazman Peter ellen” írt „egi könyvecsket”. – Néhány szép fejedelmi címereslevél a 17. századból, testimoniálisok, záloglevelek mellett találunk a század végéről Felvinczi György, „nemes Kolozsvár városának egyik hűtös Szolga-Birája” kezétől is hivatalos iratot.⁶ – A 18. sz. fordulójáról a Kászoniak és Kornisok, a század

⁴ Történeti Lapok, 1874 (I. évf.) 6. sz. 96.

⁵ Levéltári leltárak 67. Magyar Országos Levéltár. R. szekció. Az 1526 utáni gyűjtemény. Repertorium. Összeállította Iványi Emma. A Kulturális Minisztérium Képzőművészeti és Közgűjteményi Főosztály Levéltári Osztálya megbízásából Magyar Országos Levéltár, Bp., 1977. Kézirat. 338 – R 147. K. Papp Miklós gyűjtemény. 72–75.

⁶ 1691. aug. 12. – Felvinczi György nevéhez a 18. sz. óta az „első magyar színigazgató” személyének fogalmát fűzzük. A róla szóló irodalmat Szinnyei (Magyar Írók III. Bp. 1894. 360–362.

Mindez azonban K. Papp hagyatékának egyetlen, igaz, tán legbecsesebb tétele, a 12. számú.⁷ A 19. század 1860–1880 közötti húsz esztendejének gazdag társadalomtörténeti dokumentációja teszi ki az 1. tételt, a Levelezést.⁸ Szépirók, színészek, vidéki papok, politikusok és korteseik, nyomdászok, régi oklevelekért pénzt remélő kurtanemesek ugyanúgy szerepelnek a partnerek között, mint Kriza János, Leövei Klára, Orbán Balázs, Pauler Gyula, Pesty Frigyes, Ráth Károly, Rómer Flóris, Sámi Lajos, Szabó Károly. Szabó Sámuel, Szász Domokos, Szilágyi Ferenc és Sándor, Teleki Sándor, Tolnai Lajos (22 levél!) és Torma Károly.

A 11. tétel megérdemel néhány bemutató sort. Amikor K. Papp, a történeti kutatómunka lelkes fegyverhordozója 1874-ben, már mint a Lyceumi Nyomda bérőlje és felújítója, megindította a Történeti Lapok c. kiadványt, nemcsak Erdély, hanem Magyarország legtöbb historikusával is személyes vagy levelező barátságot teremtet. Jóllehet elsősorban saját gyűjtését publikálta, mindenkinek örömmel nyújtott teret a közlésre. Ez a tétel a kéziratok cikkek nem teljes gyűjteménye.¹⁴

hasáb) foglalta össze, de a K. Papp gyűjteményben található okmány csak fokozza e sorok írójának azt a gyanúját, hogy két különböző Felvinczi György élt ez idő tájt Erdélyben, és a kolozsvári funkcionárius nem azonos a színháztörténet ágrólszakadt színigazgatójával.

⁸ Uo., 72. (I. 1.) 1-3. doboz.

⁹ Uo., (I, 3).

¹⁰Uo., 72-73. (I. 2., 4., 8.)¹¹Uo., 73, (1, 5.)¹²UO₂, (I, 10.).¹³UO₂, (1, 7, 9, 10).¹⁴UO₂, (I, 11.).¹⁵Uo., 74. (II A 8.).

vendége ajánlólevelet kért tőle Ötvöshöz. Felhasználására, Ötvös váratlan halála miatt, valószínűleg nem került már sor.

A 14–28. tételek¹⁶ iratait, ill. másolatgyűjteményét annál is feleslegesebb méltatni, mert az 1977-ben megjelent levéltári leltár részletes ismertetést ad róluk. – A 22. doboz tartalma három tételből áll.¹⁷ A 29. tétel újsággyűjteményében többek közt a Kolozsvári Színházi Közlöny c. napilap 1859. és 1860. évfolyamának huszonkét száma található. Ritkaság! – A 30. tétel gyászjelentései nem ölelnek fel tág kört, a 31. azonban az 5. tételhez hasonlóan, színházi plakátgyűjteményével, színház-történeti forrás.

Befejezésként illő visszatérnünk ennek a csaknem két és fél folyómétert kitevő gyűjteménynek a repertóriumára. A fond ismertetése olyan mélységig hatol az anyagba, hogy szinte ennek az alapján is kibontakozik K. Papp életpályája, sőt életműve. Még az a kutató is, aki sok évtizede ismerős az író tevékenységével, csak árnyalni tudhatja jellemét és érdemeit, körvonalait biztosabban megvonni azonban nem.

¹⁶ Uo., 74–75. (II B 1–5., II C 1–15).

¹⁷ Uo., 75. (II C 16., 17., 18.).

WELLMANN IMRE

Bél Mátyás*
(1684–1749)

A 18. század nagy polihisztorának magában álló, hatalmas életművére a tisztelet érzésével tekint vissza a hazai irodalom múltját számontartó tudományos közvélemény. Bámuljuk roppant méreteit, magasrátörését, sokarcúságát; elismeréssel adózunk a maga korában, sőt részben mindmáig páratlan munkáinak, mint az „Adparatus” és a „Notitia” (de már nagyértékű kiaknázatlan kézírataival keveset gondolva); felfigyelünk rá, hogy már közel 250 esztendeje hazai tudományos társaság, a Magyar Tudományos Akadémia legelső elődjének létrehozásán fáradozott. Nagyra értékeljük, hogy munkássága szinte előzmények nélkül kerekedett impozánssá, magunkévá téve a kortársak, kivált külföldi tudományos körök méltatását, mely egyszerre fénykorosít font a barbárnak bélyegzett Hungária annyi vihartól feldúlt s megszagott arcúlatá köré.

Am a tiszteletbe valahogy a tisztas távolság is belejátszik, a megbecsülés a messzeség érzésével vegyül, hiányzik belőle a közvetlen élmény melegsége. Évszázados megállapításokat hurcolunk tovább, régi tekintélyek vélekedését ismételtetjük, helyett hogy magunk próbáltunk volna ember és mű eleven közelségbe férközni. Valljuk meg: bár a tárgy jelentőségét sohasem vitatta el senki, még alig jutottunk tovább Bél első életírója: Haan Lajos eredményeinek foltozgatásánál, holott tőlük idestova egy egész évszázad választ el bennünket. Még ennyi idő múltán sem került sor arra, hogy a modern marxista tudomány eszközeivel alapjaiból bontakoztassuk ki s értékeljük kultúrtörténetünk e kimagasló egyéniségének alkotásait. Mindaddig kiadott művei gazdag terméséből is éppen csak szemelgettünk, kézíratai közkinccsé tétele körül pedig nem történt több szórványos próbálkozásoknál. Nemcsak a háttér vár tüzetes felderítésre, melyből Bél Mátyás munkássága kiemelkedett: magáról munkásságának kiterjedt tömbjéről is csupán megközelítő felvételeink vannak, még nem jártuk be minden zegéd-zugát, nem vizsgáltuk meg alapját, összetevőit, nem pillantottunk a csúcok közt sötétlő szakadékok mélyére. A polgári történetírás úgy háritott félre egynémely árnyaltabb ábrázolást sugalló adatokat, mintha attól tartott volna: a hús-vér közelség homályba vonja a dicsfény testetlen sugárzását. De nemcsak a kegyelet érzése tartott vissza a tüzetes felderítéstől, behatóbb mérlegeléstől. Korábbi, diszharmóniától mentes értékelések kényelmes utánamondására csábított a nagy életmű megközelítésének sok nehézsége is: a polihisztor tevékenységének sokoldalúsága, nyomtatott és kéziratok munkáinak, levelezésének roppant terjedelme, részben szétszórta, nem könnyen megemészthető veretes latinsága.

E rövid megemlékezés sem vállalkozhat rá, hogy átfogó képet s méltatást adjon Bél Mátyásnak, a lelkésznek, a nevelőnek, a természettudósnak, a földrajz, a néprajz és a történettudomány művelőjének erőfeszítéseiről és eredményeiről. Célja csupán annyi, hogy alkotóműhelyébe bepillantva emberi közelségbe próbálja hozni a magyar föld és nép múltját és jelenét feltáró tudósnak kissé eszmei magasságba emelt alakját és munkásságát, belehelyezvén őt a buktatókkal terhes küzdelmekbe, melyeket meg kellett vívnia, hogy műzsáinak váratlan felbukkant szigetét, ezt a rendi társadalom szemében idegenszerű jelenséget megoltalmazza a feudális reakció fenyegető hullámainál. S ha nem egy vonatkozásban alig jutunk túl pusztá problémafelvetésnél, szolgáljon a feladat nagysága mentségül. Bél Mátyás életműve köré hazai irodaloránk történetének egy egész s nem csekély jelentőségű fejezete csoportosul; s hogy ezt megírassuk, még messzeterjedő kutatásokra, történészek, irodalomtörténészek, néprajz-, földrajz- és természettudósok vállvetett erőfeszítésére van szükség. Sőt olyan együttműködésre, mely országok határát is átvéli: Bél Mátyás, ki Hungária megismertetésének, jó hírre megalapozásának szentelte munkás életét, a magyar és a szlovák irodalort gazdagította, német egyetemen nevelődött, német többségű polgárság körében működött, német és itáliai tudósokkal

*Az MTA Történettudományi Intézetének Történetírás története osztálya munkájának részeként ismét napirendre tűzte Bél Mátyás műveinek, hagyatékának gyűjteményes kiadását. Az anyag sajtó alá rendezésére Wellmann Imre kapott megbízást. — A szerk.

tartott kapcsolatot a tudomány nemzetközi latin nyelvén – így nagyszabású életműve az egész közép-európai térségben méltán tarthat számot érdeklődésre.

Nem térve ki a lelkész s a nevelő munkásságára, felületes szemlélőben már maga az impozáns tudományos munkásság olyan benyomást kelthet, mintha békés alkotómunkának hosszú éveken át zavartalan, biztosított feltételei álltak volna mögötte. Semmi sem volna tévesebb ilyen feltételezésnél; a tudomány tengerének látszólag nyugodt tükre mögött, melynek ifjonti lelkesedéssel neki-vágott, mélybe rántó örvények leskelődtek, eredeti irányától egyben-másban eltérítve a köztük bukdácsoló lélekvesztőt. Válságos helyzetbe sodró vallási, társadalmi, politikai ellentéteken kívül a tudományos kutatás és publikálás nehézségei is ügyel-bajjal leküzdhető, kitérőkre kényszerítő ellenáramlatokkal veszélyeztették az övéhez hasonló nagyméretű tudós vállalkozások révbe jutását.

A kezdet, ahogy a gyermek Bél Mátyás megindult a tudományok felé vezető úton, mindenestre nem sok jóval biztatott: iskoláit hétszer váltogatva, csak húszesztendős korára fejezte be elemi s középfokú tanulmányait. Nem a szorgalom és a kitartás hiányzott, annál kevésbé a tehetség: mindhárommal meg volt áldva bőven; hanem az iskolaügy helyezte s társadalmi okok is közrejátszottak abban, hogy tanulmányi pályája csak súlyos zökkenőkkel folytatódott, sőt kis híján derékba tört. A hazai protestánsok válságos időkét érték meg ekkor: alig néhány éve múlt, hogy papjaikat börtönbe, gályára hurcolták, s napirenden volt templomaik elvétele, iskoláik bezárása vagy lefokozása. Kellő anyagi támasz s ennél fogva megfelelő oktatók hiányában az épp csak tengődő, meg-megszűnő evangélikus iskolák a tudásvágygal teli gyermeknek nem sokat nyújthattak. Ismeretközlésben a durva iskolamesterek vajmi kevésbé jeleskednek akkoriban – viszont egykorú szemlélő tanúsítja, „az nyavalyás gyermekek mennyi nyakcsapásokat és vesszőzéseket szenvednek; minekokaért sokan elvadulnak s elhagyják az iskolát”. Bélnek magának is keserű emlékei vannak az ütő-verő tanítókról, de neki, a parasztsorban élő falusi mészáros fiának még keserűbben kellett tapasztalnia nemesi iskolatársai rakoncátlanságát – olyanokét, akikről Bethlen Miklós így írt: „Beadták a vadzsamar fiat a scholába; tizenkét esztendő múlva kijött egy mindenfelé ordító, visító, nyertő vadszamar; sem az Istene, sem hazája törvényét, sem a históriákat, még csak a maga eleinek viselt dolgait sem tudta.”

Csekély tudágyarapodás, annál több viszontagság és próbatétel – ez tehát az első iskolaévek mérlege. Fordulat csak akkor következik be, midőn Besztercebányán az egyháztörténetíró Burius János figyel fel a sokat ígérő ifjúra, s veszi őt szárnya alá. Nemcsak annyiban nagy-jelentőségű ez, hogy segítségével Bél Mátyás csakhamar behozza az elmulasztottakat, s európai értelemben korszerű klaszszikus műveltségnek veti meg alapját. Még fontosabbak Burius pietista kapcsolatai: az ifjú Bél ezek révén kerül ki 1704-ben Halléba, a pietizmus messzesugárzó tűzhelyére.

Az itt töltött három esztendő elhatározó jelentőségű egész további tevékenységére nézve: széles körű ismeretanyag, termékeny indításoknak válik forrásává, de másrésztől súlyos ellenségeskedések is fakadnak belőle. A. H. Francke bámulatos szervező tevékenysége nyomán a fiatal hallei egyetem alig tíz esztendő alatt a leghíresebb, leghaladóbb akadémia lett egész Németországban. Bél nemcsak az evangélikus teológus szokott szaktárgyaiban szerez itt alapos képzettséget: nyelvtudását is példamutatón tökéletesíti, sőt természettudományi: orvosi ismeretekre is tesz szert. De az eljövendő tudós szemszögéből mindennél összehasonlíthatatlanul fontosabb három ottani neves professzor tanításával s munkásságával való beható megismerkedése. Az egyik Cellarius, aki ezekben az években adja ki „Geographisch-historisches Lexicon”, „Notitia orbis antiqui” és „Historia antiqui, medii aevi, nova” c. munkáit. A másik Ludewig, a német államismereti iskola jó történetkritikai érzékkel megáldott képviselője, ki ekkor már készíti elő későbbi nagyméretű történeti forráskiadványait, s épp Bél ott-tartózkodása idejében folytat nagy visszhangot keltő vitát történeti problémákról. A harmadik Thomasius, az egyoldalú latin műveltség s az arisztotelészi világkép elleni küzdelem, a német polgári-keresztény felvilágosodás előharcosa. Sőt már megjelenik Hallében Christian Wolff is, Leibniz filozófiájának népszerűsítője; ekkor még csak matematikát tanít, de csakhamar szélesebb körben egyengeti a felvilágosodott abszolutizmus útját, a természetjog nevében, az egyházak rovására.

Maga Bél is felfigyelt Leibniz munkásságára; kérésére van den Driesch kölni származású literátor, aki 1731-ben felkereste őt Pozsonyban, megküldte neki Leibniznak hozzá írt 8 eredeti, 3 másolatban közölt levelét. S nyilván Leibnizot kell érteni ama „summus vir”-en, akivel Bél „De peregrinitate linguae hungaricae meletema” című tanulmányában vitába száll. De Wolff fokozatosan egyházellenes irányba forduló tanításai nem ingathatták meg benne atyai barátjának: Franckének a közvetlen élmény erejével magáévá tett tanítását: hogy egész munkásságával Isten dicsőségét s a köz

javát kell szolgálnia. A kapitalista fejlődés zavartalanságát szolgáló igényeknek, melyek a feltörekvő polgárság részéről a skolasztikus dogmákba merevedett feudális gondolkodás s a vele járó, bizonytalan-ságot szülő torzalkodások elhárítására irányultak, igazi pietista módján mindenekelőtt az egyház belső megújulása révén kívánt eleget tenni. De a „praxis pietatis”, melyet a világ megjavításába vetett hit fűtött folytonos tevékenységre, a Francke híveit eltöltő gyakorlati, tettekben megnyilatkozó kereszténység racionális elemeket is tartalmazott, s bár békés úton, a laicizált felvilágosodással vállaltva munkált a polgári életforma felülkerekedésén. Társadalmi vonatkozásban is haladónak bizonyult, midőn a pietizmus, osztálykorlátokon felülemelkedve, az egyetemes papság nevében benső elmélyedés-re, személyes áhítatra buzdított, a polgári individualizmus útját egyengetve; mikor a műveltség elemeit a népnyelvi oktatás segítségével az alsóbb néposztályokhoz is közelebb hozta, s a hagyományos formális képzés helyett tárgyi ismeretek nyújtásával a földi boldogulás egyéni eszközeit adta minden rendű és rangú ember kezébe. Különösen a dogmatikus gondolkodástól való szabadulás s a reális tárgyakra: történelemre, földrajzra, természeti ismeretekre fordított figyelem volt gyümölcsöző hatású a tudomány fejlődése szempontjából.

A középkori kötöttségek alól való szabadulás hazai viszonylatban épp Bél Mátyás munkásságán tükröződik elsősorban, mégpedig idő jártával egyre fokozódó mértékben. Megfigyelhető, hogy – az első kiadások megjelenését véve alapul – teológiai művei 1707 és 1729, a pedagógiai vonatkozásúak 1717 és 1729, a tudományosak 1713 és 1748 között láttak napvilágot, tehát a 30-as évektől kezdve már csak a laicizált tudomány körébe vágó munkákat adott ki újonnan. De nemcsak mennyiségi eltolódásról van szó: minőségi változással is van dolgunk. Túl azon, hogy a világi célzatú művek mindinkább felülkerekednek, majd egyeduralkodóvá válnak, ez utóbbiakon belül – választott mottójuk tanúsága szerint – egyre jobban tért nyer a racionalizmus. A magyar nyelv történetének megírásához tudós emberek közreműködését kérő 1713-i kis munkáját még bibliai idézet vezeti be: „Minden nyelv vallyá, hogy a Jézus Christus Ur, az Atya Isten dicsőségére”. A hun-szkita írásról értekezve, 1718-ban már a „Cum Deo et die” jelíget választja. A „Prodomus”-t (1723-ból) s a Notitia II. kötetét pedig (1736-ból) a felvilágosodás felé mutató „Veritate duce, comite labore” szavak díszítik. S a Notitia és néhány kéziratban maradt mű tartalmi elemzése ugyancsak azt mutatja, hogy az 1720-as évektől fogva, hazánkban még hosszú időn át példamutató módon, a nép iránti érdeklődés, a tömegek életmódjának javítását célzó felvilágosult törekvés hatotta át Bél Mátyás hatalmas méretű országismertető munkásságát.

A későbbiek során eszerint sikerült jelentősen továbbfejlesztenie azt a kor viszonyaihoz képest kimagasló mértékű egyetemi képzettséget, melyet nehéz indulás után 24 éves korára Halléban tett a magáévá, s amelyre a 17. és a 18. század fordulóján egyáltalán szert lehetett tenni Közép-Európában. Nagy olvasottsága, külföldi tudósokkal folytatott élénk levelezése, önálló véleményformálása egyképp segítségére volt ebben, mint ahogy egyébként is túlzás lenne mindent, még pietista felfogását is kizárólag a hallei tanulmányok hatására visszavezetni nála. Az első indításokat ez irányban még idehaza, Buriustól s pozsonyi tanárától: Weissbeck-től kapta; tevékeny szellemének kezdetől fogva a tettekben megnyilatkozó, igazi jámborság, a „praxis pietatis” felelt meg, nem a merev orthodoxia terméketlen szörszálhasogatása.

S arra is rá kellett jönnie, hogy épp Magyarországon különös jelentőség jut a pietista törekvéseknek: az ellenreformáció támadásának keresztttüzében, az államhatalom erőszakos eszközeinek nyomása alatt nem dogmákon kérődzés s meddő hitviták: csupán befelé fordulás, belső megújulás, társadalmi összefogás, cselekvő kereszténység mentheti meg a szorongatott protestantizmust. Nem meglepő, ha az orthodoxia híveigyanús szemmel nézték őt – később pietista féreg és sátán nevekkel is megtisztelték –, s ellenséges érzületük még fokozódott, mikor Halléba vette útját; mindjárt kiérkezése után írt levelei nemcsak kész, kiérlelt pietista meggyőződést sugároznak: jövőendő küzdelmek árnyékát is előrevetik. „Sokan valának bizonyára – írja –, az ki(k) ezen igyekezetemet [hogy ti. a Rákóczi-szabadságharc kevésbé biztonságos körülményei között, császári határsorompókat megkerülve is Halléba törekedett] nevelték és tsufnak tartották, de ime, az Izraelnek Istene minden veszedelmekből kisegélte mindazoknak bosszujokra, ugyhogy énekelhetek . . . az királyi profétával: Pirullynak meg és igen háborod-gyanak meg minden én ellenségim.” Majd beszámol egyetemi s templomi elfoglaltságáról, s hozzáteszi: ennyi az, amire a hírhedt pietista bélyeget sütik; bár látnák ezt világosan, s akkor nem vádolnák eretnkséggel a hallei akadémiát, mely csak Isten dicsőségét keresi, s ahelyett hogy az ifjúság idejét vitatkozásokkal venné el, az életet akarja megreformálni, mely eddig legtöbb evangélikusnál farizeus

élet volt. De hiába, már csak ilyen ennek a romlott világnak siralmas állapota; ő azonban annyira felbátorodott e világnak gonosz rágalmai ellen, hogy nyugodt lélekkel meri mondani: „Si fractus illabatur orbis, impavidum ferient ruinae”; történhet bármi, folytatni fogja tanulmányait. Még ugyan csak 1704-ből való az a levele, melyben nem tartja kívánatosnak, hogy valaki „a balgatag Aristoteles philosophiájának tanulása körül ifjúságának virágját vesztégesse; utiliora restant, quam inanis philosophorum termi(n)ologia, az mellynek magam is majd semmi hasznát nem érzem, oleum et operam perdidit”. S harcos lendülettel fűzi hozzá: „Nagy örvendetes hírül irhatom bizonyára . . . , hogy még híres neves academiánk ülében fészket jól nem verhettem, immáron bizonyos magyar hazából irt levelek által, indirecte quidem, üldöztetem, ugy annyira, hogy továbbra való promótziómra minden reménységem praescindáltatik. Az melly dolog nem hogy megháborította volna szívemet, hanem inkább vidámitotta, mivel látom, hogy immáron az világ bolondul fenegetni és gyűlölni kezd. Üldözzön ámbár e világ, illeszen minden gonosz tsuf nevekkal, azzal bizonyára Halálul ki nem kerget, sem propositiomomtól el nem taszit. Mert én ugyan is nagyobb szerentsémnek tartom, hogy Franke uramat halgathatom, mint ha az egész ország világ kintsei enyimek volnának. És ha ugy lész is, hogy promotióm hazámbul nem adatik, vallyon nem Istené é menny és föld?”

Nem sok idő kellett hozzá, hogy a gyakorlatban tegyen tanúságot róla: mennyiben áll helyt elveirért. A hallei tanulmányok befejeztével nehéz döntés elé került: német földön marad-e, ahol elismert tehetsége és felkészültsége alapján a tudományos pálya ígéretes lehetősége nyílt előtte, vagy vállalja az otthoni zűrzavaros helyzettel járó nehézségeket, provincializmust, kisszerűséget. Becsületére válik, s történeti szempontból csak örvendetesnek mondható, hogy a besztercebányaiak hívásának tett eleget, emlékeztén támogatásukért nekik tett ígéretére, de személyes vonatkozásban e lépés az elvhűség első csorbulásával járt együtt, jövődő megalkuvások csíráját rejtette magában.

Időközben ugyanis az evangélikusok 1707-i rózsahegyzi zsinatán az orthodoxia kerekedett felül, kárhóztatta az ifjúság Halléban való tanulását, s többek között Burius is a pietizmus megtagadására kényszerítette. Ugyancsak árgus szemekkel figyelt hát a hazatérő Bél Mátyásra: alig foglalta el itthon tanítói állását, Szirmay Miklós, Bercsényi jószágigazgatója már megütközve írta: „Neosolium, uti nobis refertur, incipit fomentum et nidus esse damnnati pietismi . . . Burius uram conrectornak Bél Mátyást, ocsovai fiat, Zólyom vármegyéből valót commendált, kit be is vettek, melly által egy fészke lészen Besztercebányán az pietismusnak”. Így hát Pilarik superintendensnek gondosan ügyelnie kellett, hogy Bél Mátyás lelkészé szentelésekor hitet tegyen az orthodox elvek mellett; feltehető azonban, hogy, tekintettel korábbi kapcsolataikra, nem járt el szigorúan tisztében.

Bélnék nem maradt más hátra, mint hogy elrejtve benső meggyőződését, kifelé az orthodoxia hívének mutassa magát, de természetesen ez sem hozhatta meg számára a próbára tevő feszültségek feloldását. Egész munkásságán sokkal inkább áttizott a praxis pietatis, semhogy ez ellenfelei előtt rejtve maradhatott volna; nem is haboztak őt, kinek tevékenysége nyomán utóbb Pozsony a Klein-Halle nevet nyerte el, hipokritának bélyegezni. Leginkább azt vetették szemére, hogy a keze alól kikerülő ifjakat, az orthodox wittenbergi egyetem látogatásáról lebeszélve, Halle felé irányította, s ugyanott adatta ki a biblia új cseh fordítását, szinte kicsavarva azt Krman püspök kezéből, aki már hosszú évek óta dolgozott rajta.

Bármily túlzottak voltak is a rá szórt vádak, egyik-másiknak lehetett valamelyes magja; s csak tovább gyűrűztek, amikor Bél, igazi pietista módján, nem volt hajlandó meddő vitákba bonyolódni ellenségeivel. Midőn az orthodox Mitsinszky lelkész baráti módon tárta fel előtte a különféle híreszteléseket, hogy védekezhessék ellenük, Bél csak nagysokára, akkor is inkább általánosságban válaszolt, s büszke volt rá, hogy átsiklott a neki állított csapdákön. „Nincs kedvem – úgymond – amaz álorcásokkal megküzdni; kedvesebbek nekem a nyugalom órái, semhogy haszontalan pörlekedéssel engedném elnyúni őket. Akiknek gyönyörűségük telik benne, hogy efféle költött vádakkal szerezzenek valamelyes kis dicsőséget maguknak, s más hírnevének romjaiból építsenek lépcsőt saját hírességükhöz, azokat annál inkább engedem hajlandóságuknak élni, minél inkább eltökéltem magamban, hogy a rágalmazók annyit lesvetése közt egyenes úton törekszem a derék és tudós emberek megbecsülésére. Nyíltan kijelentem: sosem fogok ócsárlóimmal a porondra kiállni; elég munkám van a virágzó egyházban s a muzsák csendes hajlékában, akiket egyedül való módon megszerettem. Itt élek a nyilvánosság előtt, ismer a tudós világ, a magas kancellária, tán a minisztérium s a felséges udvar is, nincs hát miért ellenfeleim irigységét aprólékos védekezéssel még jobban magamra vonnom. Akik közelebről megismertek, tudják, mit tanítok, hogyan élek, mi hasznára vagyok az igaz egyháznak;

rágalmazóim nyugodt megfontolással hozzájuk utasítom.” Az egyéniséget jellemzően tükröző válasz; ám aligha volt alkalmas az indulatok lecsendesítésére. Ellenlábasai lebecsülést éppúgy érezhettek ki belőle, mint a konkrét felelet elől való tudatos kitérést. Pedig Mitsinszky nem kevesebbel tetézte a vádak felsorakoztatását, mint hogy jóérzésű s tisztségviselő embereket is annyira bántanak a Bél körül kavargó hírek, hogy azon tanakodnak: miképp kelljen őt megzabolázni; úgy vélik, előbb a pozsonyi egyháznál panaszolják be, ott kérnek elégtételt, ha nem használ: magasabb fórumoknál.

Mindezt csak úgy értjük meg, ha magunk elé képzeljük a kort, melyben a társadalmi hovatartozás mellett a vallási kötelek szabták meg az egyes ember helyét a világban, s a hit nevében követték el az emberség ellen a legnagyobb merényleteket. S még csak azt sem lehet mondani, hogy a Bél pietista tevékenysége körül támasztott vihar nem egyéb felekezeten belüli frakciók apró torzskodásánál, aminek Bél tudományos életműve szempontjából kár bármiféle jelentőséget tulajdonítani. Valójában nemcsak kártékony feszültségről, az alkotó munka nyugodt légkörének meg-megújuló veszélyeztetéséről volt szó, hanem ha kellő hátvédet nem talál, Bél egész egzisztenciája forgott kockán. S ha még az evangélikusok táborát is vallási villongások osztották ketté, még inkább meggyengültek egy közös tudományos vállalkozás amúgy is sovány lehetőségei, már pedig nagyszabású terveit nem valósíthatta meg munkatársak segítségével nélkül. Nem véletlen pl., hogy Fischer Dániel, a kor másik sokat ígérő evangélikus tudósa, aki még a Bél és Krman közti nézeteltérések előtt Bélnek ígérte közreműködését, de utóbb külön utakra tért, a Halléval ellenlábas Wittenbergben végezte egyetemi tanulmányait; személyes sérelmeken túl a vallásos háttér is magyarázza, hogy a „Prodromus”-ban előszámlált segítőtársak közül többen elfordultak Bél nagy vállalkozásától.

Még súlyosabb válságokkal terhes feszültség forrása volt a katolikus–protestáns szembenállás. Az ellenreformáció diadalmasan előretörő katolikus egyháza, élén a jezsuitákkal, az államhatalomra támaszkodva, ha kellett, adminisztratív eszközökkel is sarokba szorította a megfélemlített protestantizmust. Bél Mátyásnak 1714-től fogva a legexponáltabb helyen, az ország politikai középpontjában levő protestáns gyülekezetet gimnáziuma élén, majd lelkészeként különösen kényes volt a helyzete. Amíg Besztercebányán működött, nevelő hatása a bányavárosok szűkebb körzetére szorítkozott; amióta azonban kézbe vette a pozsonyi evangélikus iskola újjászervezését, az ország távoli pontjaira is kisugárzott tevékenysége. Vezetése alatt a gimnázium csakhamar oly hírnévre tett szert, hogy az ország tekintélyes protestáns urai, köztük reformátusok is, rendre küldték fiaikat keze alá, ami sokirányú kapcsolatok kiépítésére adott alkalmat.

Részben ennek révén, részben középponti helyzeténél fogva mindinkább ő lett a protestánsok közös ügyének fő gondviselője. Hozzá futottak be nemcsak evangélikus, hanem református részről is azok a pénzösszegek és átalag tokaji s egyéb borok, melyek részben a küldöttségjárások és udvari ágensek költségeinek fedezésére, részben arra szolgáltak, hogy különféle bécsi tanácsosok szívét meglágyítsák a protestánsok szorongatott ügyének javára. Jeszenák Pál és János, Ráday Pál s más protestáns főemberek, akik hasonló tárgyban eljárak a bécsi udvarnál, nem mulasztották el Bélét Pozsonyban felkeresni, hogy tanácsát kikérjék. Bécs közelében, 1724-től a Helytartótanácsnak tőszomszédságában ő szerzett értesüléseket a valláskérdés állásáról, ő buzdított evangélikusokat és reformátusokat közös akcióra. Érthető, ha a katolikusok gyanús szemmel nézték működését; fokozottan kellett vigyáznia, hogy alkalmat ne adjon tevékenységét megbénító nyílt fellépésre. Mementóként ott volt előtte annak tragikus sorsa, kivel együtt dolgozott a bibliafordításon, de aztán ellentétbe került: Krman püspöké: bevádolása katolikus részről, hogy egy ördögöst evangélikus hitre térített, a nyakába akasztott főbenjáró pör, tizenegy évi sínylődése, majd halála a pozsonyi vár börtönében, eltemetése a székesegyházban azon a címen, hogy halála előtt katolikus hitre tért. Szüntelenül emlékeznie kellett arra is, hogy a pozsonyi jezsuita templomban ott látható fából kifaragva a kezében „Haeresis” c. könyvet tartó Luther alakja, amint egy angyal láncra verve őrzi, s letiporja.

Ha ilyen körülmények között meg akart maradni pozsonyi őrhelyén, s nagyjából zavartalanul akarta folytatni munkásságát, minden diplomáciai ügyességét latba kellett vetnie, s amellett engedékenyekre is kényszerült. Már pietista felfogása, mely az ellentétek áthidalására készítette, visszatartotta őt a Krmanéhoz hasonló harcos, intranzigens kiállástól, s így attól is, hogy olyan sorsra jusson, mint amaz; de egyéniségében is több volt az alkalmazkodó simulékonyságból, mint a mártír-hajlandóságból. Nem mulasztotta el pl., hogy a Notitia kötetéből a pápának is juttasson tiszteletpéldányt; s jellemző, amit ez alkalommal, a munka értékeit kiemelve, Passionei ephesusi érsek, bécsi nuncius Rómába jelent. **A szerző** – írja – sajnos, lutheránus, de kitűnik a jellem és a modor rendkívüli szelídsege által; egyúttal

remélni lehet áttérését is. Efféle vélekedésre valamelyes okot Bél Mátyásnak nyilván kellett adnia, s így nem meglepő, ha a kedvező ajánlás nyomán a pápa arcképével ékes aranyéremmel tüntette ki őt. Diszes vendégkönyvének tanúsága szerint magyar főurakon s idegen utazókon kívül püspökök, jezsuiták sem átalották otthonában felkeresni az evangélikus prédikátort. Így abban sincs semmi feltűnő, hogy amikor 1724-ben Bécsben járt, a nyitrai püspök meghívta beszélgetésre, majd ünnepélyes ebédre is; azt azonban már az elmondottak után hitetlenkedve olvassuk, mikor Krmannak írt levelében azzal dicsekszik, hogy ez alkalommal számos jelenlévő füle hallatára az evangélikus hit igazságáról kezdett szónokolni, s nyilván bebizonyította, hogy az annyival előbbvaló a pápista vallásnál, mint a világosság a sötétségnél.

Bél nagyfokú alkalmazkodó készsége sem lehetett azonban elegendő ahhoz, hogy katolikus ellenfelei gyanúját teljesen eloszlassa. Ismeretes az első rendszeresen megjelenő hazai hírlap: a Nova Posoniensis sorsa: Francke példáját követve, ő teremtetette meg azt az iskolai tanítás szolgálatában, nyelvi, földrajzi, történeti ismeretek terjesztésére; ám a jezsuiták csakhamar kicsavarták kezéből, s ennek folytán rövidesen megszűnt. De még inkább féltékeny szemmel nézték Bél nagyszabású tudományos vállalkozásait. Céltudatos forrásgyűjtéssel protestáns részről már korábban is találkoztunk, a századfordulón Hevenesi kezdeményezésére hatalmas jezsuita anyaggyűjtés is indult, de még lényegében ugyancsak az egyháztörténetírás keretei között. Bél az első, aki vallási korlátokon felülemelkedve, teljesen világi céllal folytat nagyméretű, rendszeres kútforrásgyűjtő, kiadó és feldolgozó tevékenységet, s ez a szokatlan törekvés már magában véve szemet szúr. Ellenfelei nem tudják vagy nem akarják felfogni, hogy a széleskörű munkásság mögött nem valami vallási vagy egyéb tendencia lappang; a Notitia létrejöttének viszontagságos története bőséges tanúságot tehet erről.

Hogy országleíró munkájában bátorságosan haladhasson előre, 1720-ban engedélyért folyamodott Pozsony vármegyéhez, hogy annak birtokában maga vagy megbízottja akadálytalan bejárhassa a megye helységeit. De úgy lászik, maga sem tudta kellőképp felmérni, milyen gyökeresen újszerű, soha nem hallott s épp ezért ferde szemmel nézett módszerre alapozta földrajzi-néprajzi munkáját. Már a vármegye is csak azzal a feltétellel adta meg hozzájárulását, hogy a falujárók a város útlevelével a szolgabírónál s a földesúri tiszteknél jelentkezve, más dologba, kivált a vallás ügyébe bele ne ártsák magukat. Egyházi körök azonban mindebben korántsem láttak elegendő biztosítékot. Az esztergomi vikárius már a megye közgyűlését követő harmadnapon sietett jelentést tenni erről a veszedelemmel teljes dologról. „Hogy a prédikátor – úgymond – mindenfelé kóborolva a tudatlan népet el ne bódítsa, vagy eretnek tévelygésében meg ne erősítse, abban ne oktathassa, s a mondott ürügy alatt az egész országra s öfelségére bajt ne hozhasson, ... csírájában kell elfojtani a dolgot, mert ha másra nem, legalább is a római katolikus vallásra nagy kár háramlik belőle”. A bejelentés hatása nem is maradt el: egy hét sem telt bele, máris a Kancellária szigorú rendelete ment Pozsony vármegyéhez bizonyos ágostai hitvallású prédikátor ügyében, aki a megye, majd folytatólag az egész ország helységeit be akarja járni olyan ürüggyel, mintha Magyarországról s a nemzet és vallás eredetéről szándékoznék történeti leírást adni; kioktatta a vármegyét, hogy ilyen engedély bizonyos megfontolásokból királyi hozzájárulás nélkül nem adható, tüstént hallgassa ki tehát a prédikátort: milyen nemzetből való, mióta tartózkodik Magyarországon, kinek rendelkezéséből akarja leírni az országot, s az a válaszádig ne merjen útra kelni.

Bél megütközve ébred rá: nemcsak nem értik legjobb szándékait: még gyanúba is keverik miattuk. A kicsinyes szempontok fölött álló tudós nyugodt öntudatával válaszol: a tudomány emberei, iure naturae et gentium, önként választják maguknak az országleírást feladatul. A továbbiakban azonban a fölünyes magatartás egyre több csorbát szenved. Már kezdettől fogva szigorú figyelemztetést kap, hogy a vármegyei leírásában a vallás dolgát ne érintse, hanem pusztán a földrajzi tények: terület, fekvés, természeti adottságok, helységek ismertetésére, nemzetségek eredetére szorítkozzék; s mikor a Notitia kéziratában mégis rábukkannak egy-egy a hit dolgait érintő utalásra, a Kancellária újból s nyomtatékosan megint. Hallgatnia kell a vallásügyi bizottságról; nem utalhat rá, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején evangélikus kézre adott besztercebányai Szent Erzsébet templomban maga is prédikált egykoron; Győrről ki kell hagynia a protestánsok s a görögkeletiek oratóriumának leírását, s bár elismerik, hogy megfelel a valóságnak, mellőznie kell azt a botrányos dolgot, hogy az akasztófa a hajdani Szent Adalbert prépostság helyén állt; felhánytorgatják, hogy Gyöngyösön a tanító által tartott református istentiszteletről beszél, mikor kálvinista iskolamester mutatkozni sem mer ez igaz hitben élő városban, melynek templomát csak a török iga s a belső zendülések idején ragadták el egyszer-másszor

ama szekta követői. De a legsúlyosabb megrovásban akkor részesül a szerző, midőn a Veszprém megyei Gecse leírásában ezt olvassák nála: „A veszprémi püspök apró falucskája, katolikus, református és lutheránus vallásúak vegyesen lakják, olyan egyetértésben, hogy az evangélikusoktól, kik egyedül bírnak ott vallásgyakorlattal, nem különülnek el, hanem egybegyűlvén, közösen tartják napi könyörgésüket, s katolikusok és reformátusok csak istentisztelet okából keresik fel saját gyülekezetüket”. A Helytartótanácsot különösen az a rész háborítja fel, hogy csupán az evangélikusok örvendnek vallásgyakorlatnak; hangsúlyozza tehát, hogy „mivel ez s e történeti munkában itt-ott netalán elszórt egyéb kitételek súlyosan sértik az igazi római katolikus hitet, mely ő legszentebb felségének s a felséges ausztriai uralkodóháznak ez apostoli örökös királyságában kezdettől fogva egyedüli nyilvánosan bevett vallás, s amelyet az egész országban mindenütt egyedül és kizárólagosan illet vallásgyakorlat, míg a többi szekták csak titkon csúsztak be, s behozatván, az idők méltatlansága és viszontagságai révén részesültek mindeddig türelemben, azért, hogy a vallást érintő hasonló kitételek által a mi egyedül üdvözítő hitünket bármilyen módon is joggalanság ne érhesse vagy fenyegethesse, . . . a történeti munka szerzőjének szigorúan és keményen meghagyassék, hogy e história írása során a vallást illető bármiféle kitértel azonnal töröljön és hagyjon ki, s e munka folyamán a vallásról semmiféle említést tenni ne bátorkodjék és ne merészljen; a Bél-féle munka cenzorainak pedig elrendeltessék, hogy e dologra szigorúan vigyázzanak, szorgosan ügyelvén a vallást érintő hasonló kitételek elhagyására”. Amit Bél türelmes szelleme az egyetértés vonzó példjaként állított volna olvasói elé, így lett botránykő a klérus szemében. A súlyos megrovás láttán még megpróbál védekezni: arra hivatkozik, hogy a bírálat a még 12 évvel ezelőtt készült első fogalmazást, nem az új, teljesebb anyag alapján átdolgozott szöveget vette bonckés alá. Záró megjegyzése azonban arra vall, hogy immár megadással beletörődött a valláskérdésnek a katolikus uralkodó osztály szellemében való kezelésébe. „Ama tévedést egyébként — írja — mindenképp kijavítottam volna, annál gondosabban, amennyivel inkább azon vagyok, hogy munkámba ne csúszhassék be semmi, ami a magas Kancellária kegyes előírásaival nem egyezik”.

Nemcsak a valláskérdés állította súlyos próbatételek elé a tudomány emberét: komoly, az eredeti útról letérítő feszültséggel fenyegetett a társadalmi probléma is. Mikor Bél Mátyás elindult pályáján, a századforduló s kivált a Rákóczi-szabadságharc idején könnyebbedett valamelyest a paraszti származás gátló, lefelé húzó kölönce. A szatmári békével azonban nemcsak a katolicizmus kap új erőre: megerősödik s reakcióba fordul, főképp a Pragmatica sanctio után, a földesúri hatalom is. Miközben tehát Bél paraszti sorból a polgári életforma szintjére emelkedik, protestáns volta mellett a tudomány pálya felfelé ívelése szempontjából újabb teherétel ez életútján. Igaz, egyes források nem bizonyított állítása szerint III. Károlytól nemességadományozásban részesült tudós érdemeiért, a Kupeczky-festette arckép után készült metszet alatt címere is látható; de jellemző, hogy ugyane források szerint nem akarta, hogy nemességét közhírré tegyék.

Ha igaz a híradás, ebben a gesztusban a polgári életforma igénylése jut kifejezésre, s a tudomány emberének értékelése, aki feudális rangnál, országhoz kötött nemességnél többre tartja a londoni és a berlini királyi akadémia meg a jénai latin társaság tagságát, a literátorok országhatárokon átgázoló megbecsülését. S Bél, az ország fővárosában működő lelkes polgári habitusának a pietista vonások különös hangsúlyt adnak. Ez a polgár nem valamely feudális osztályhoz tartozása, nem rendi állása, hanem saját tudása és cselekvése alapján, önállóan keresi helyét a világban. Rendíthetetlen tekintélyt nem ismer, a maga lábán akar megállni, ahelyett, hogy nagyurak kegyébe kapaszkodva keresné boldogulását. Gondolkodása, értékelése sem az uralkodó osztály járószalagján mozog; emancipálja magát a nemesi szemlélet alól, mely Magyarországot a történeti fejlődés által is igazoltan a maga kiváltságos birodalmának tekinti, s az „extra Hungariam” illúziójába ringatózva, nem akar messzebb látni annak határainál. Maga is otthon akar lenni az országban, a magáénak akarja tudni azt, s miközben patriotizmusa a haza egészét magába öleli, elindul az ország felfedezésére. Az uralkodó osztály mögött a népet is meglátja, s mert a világ szélesebb horizontja sem vész ködbe szeme előtt, a nemesi dicsőség és önáltatás mögött felismeri az ország elmaradottságát, feltárja azt, s a köz javára hivatkozva racionális javaslatokat tesz annak megszüntetésére.

Nyilvánvaló volt, hogy ez újszerű szemlélet nem fér össze a hagyományos nemesi gondolkodással, s kettejük között előbb-utóbb összeütközésre kerül sor. Bél maga is tudatában volt ennek, s hogy átmenthesse nagy művének társadalmi mondanivalóját, ismét megalkuvásokra kényszerült. Gondosan ügyelt arra, hogy a leghatalmasabb főúri családok s a kormányhatóságokban ülő urak ősei és birtoklása bő helyet, hízeltő jelzőkkel ékes szerepet kapjanak munkájában. Mindez valóban hasznára

vált a megjelentetésnek, azzal azonban már túllőtt a célon, amikor általában a nemesség várható érdeklődésének iparkodott eleget tenni. A nemesi jogok szövevénye, hogy pl. kik egy-egy vármegye kétségtelen nemesei, egy-egy falu birtokához kinek milyen jogai fűződnek stb., valóságos darázs-fészeknek bizonyult. Annnyira, hogy itt már a kormánysszervek jónak látták közbelépni: kihagyatták a nemes családok jegyzékét, az excellentissimus, illustrissimus és egyéb címeket, egyes falvak kuriális jellegének feltüntetését, részben a várható jogviták elkerülése céljából, részben, hogy az állami adó alapja ne csorbuljon.

Jellemző ugyanis, hogy a vármegyei urak, kik a Notitia megyéjüket tárgyaló kéziratát hozzájárulást végett kézhez kapták, csupán a nemesi jogok szemszögéből tudták felfogni a vállalkozás jelentőségét. Úgy vélték: a munka, még pedig jövőre is szóló érvennyel, lényegében e jogok rögzítését, valamiféle kodifikációját fogja tartalmazni. Ung vármegye a mű fontosságát abban látta, hogy az utódok számára a kétségtelen valóságot kell tükröznie; Sáros megye szerint kinek-kinek elő kellene mutatni a hiteles dokumentumokat, hogy a birtokjogok kérdésében tisztán lehessen látni, némelyek azonban ezt, sérelmesnek tartván, máris megtagadják; Heves megye eleve kijelenti: nem erősíthet meg olyan kitételeket, melyek a katolikus egyház, a megye vagy magánosok jogainak sérelmére lehetnek, s tiltakozik az ellen, hogy bármely fórum előtt az ő hitelesítésére lehessen hivatkozni. Más megyék, hasonló szempontból, annyi hibát látnak Bél kéziratában, hogy úgy vélik: a sok toldozgatás és javítgatás helyett könnyebb lenne új munkát írni. Nem volt hiány persze kényelmességben, a szokatlan feladattól való húzódozásban sem: Baranya megye akkorra akarta halasztani állásfoglalását, mikor a pécsi püspök és káptalan között végbe megy a birtokosztály: Heves és Árva megye a Helytartótanács sürgető felhívásával szemben egyszerre bokros teendőre: őfelsége szolgálatára s az adózó nép érdekeinek megővésére hivatkozott, mondván, hogy a köz érdeke szenvedne hátrányt, ha idejét a kézirrattal való bibelődésre vesztegetné – mások a feladat elvégzésére napidíj biztosítását látták szükségesnek; Sopron megye csak hosszas sürgetésre, akkor is kényszeredett sóhajjal fogott a kedvetlen munkához, látván a körülményekből, mint bevallotta, hogy Bél munkájának megjelenését úgyszemint tudja megakadályozni.

De legjobban akkor jött napvilágra Bél Mátyás koncepciójának s az uralkodó osztály felfogásának szöges ellentéte, amikor a cenzoroknak olyan kérdésekhez kellett hozzászólni, amelyek, túl a nemességen, az alsóbb néposztályok ügyét illették. Itt vált meg igazán, miben állt az a misera plebs contribuens-szel való törődés, melyre a vármegyék nemegyszer hivatkoztak, hogy a kézirrattal való munka terhét lerázzák magukról: az állásfoglalások a nép dolgaiban hol hozzá nem értésről, hol teljes érzéketlenségről, hol megvető s a paraszti megnyilvánulások elfojtására törő magatartásról tanúskodnak. Hont megye nyíltan kijelenti, hogy Bél kéziratának megvizsgálását a kishonti nép helyzete, életmódja, viselete, szokásai, nyelve stb. tekintetében olyasvalakire kellett bízni, aki bővebb ismeretekkel rendelkezik ezekről. A Kancellária elhagyni rendeli Nagyszombat város jegyzőkönyvének idézett részletét „velut hystoria minus dignum”, a nép erkölcsére tett megjegyzést mint megbotránkoztatót, sőt még az olyan adatot is, hogy a Bars megyei paraszt csömör ellen ecettel vegyített zúzott hagymával él, „cum ad historiam minus pertinere videretur”. Másutt azt kárhoztatja, hogy Bél megemlékezik a Zólyom és Turóc megyei parasztok táncairól és lakodalmi szokásairól; nem való – úgymond –, hogy e neveléses szokások az utókor számára feljegyeztessenek, hiszen más helyen maga a szerző is elismeri, hogy az efféle kihágásokat a felsőség már megregulázta; így hát szükségesnek látszik, hogy ez egész elbeszélés, mint amelyet a cenzúra törölt, „extra historiae hujus canalem collocetur”. Azon pedig egyenesen megütközik a legfőbb magyar kormányhatóság, hogy Bél Mátyus község nemesrendű telepeseit colonus névvel illeti, mikor ez a hazai szöveghasználatban jobbágyot jelent; az efféle terminológia alkalmas arra, hogy az ország nemességét külföldiek szemében csúffá tegye. Az meg – hangoztatja – egyenesen a nemzet gyalázatára válik, ha nem gyomlálunk ki olyan megjegyzéseket, mint hogy a pozsonyi nép a gubernátort Gubás Mártonnak nevezte el.

Ma már, kárvallottan, csak találgathatjuk, a nemesség ellenséges magatartása miatt hány népszokás nem virágozhatott tovább (Bél műve épp felhívta a nemesség figyelmét rájuk), a gazdaság- és társadalomtörténet s a néprajz hány jellemző adata került kénytelen-kelletlen sülyesztőbe, s mennyi volt, amit, a tanulságokon okulva, a szerző már eleve nem vett fel munkájába, nem terjesztett értetlen, mindent, ami népi, szántszándékkal elnyomó cenzorai elé.

Ám a társadalmi tényezőnél még mélyebb nyomokat hagytak Bél Mátyás életművén a politikai fejlemények. A gyermek Bél szülőföldje már 1684-ben, születésének esztendejében az impérium-

változás megpróbáltatásain megy keresztül, bölcsőjét fegyverzaj harsogja körül, mintha múzsák helyett Mars akarna társul szegődni hozzá egész életére. Azután férfikoráig még kétszer cserél gazdát munkásságának színtere, s a kettő közül főképp az utóbbi jár nagy megrázkódattással. Bár harcos kiállásáról e részben sincs tudomásunk, aligha vitás, hogy az ifjú Bél a kurucokkal érzett együtt. Egyik fő pártfogója, ki a hallei tanulásához szükséges összegek előteremtésében és kezelésében fő szerepet játszott, Klement Márton, Besztercebánya főjegyzője volt, apja hallei tanuló társának, Rákóczi későbbi dicstelen véget ért diplomatájának. Egyébként is rokonszenveznie kellett a Rákóczi-szabadságharcral, mely a protestánsoknak megkönnyebbülést hozott, s őt magát a besztercebányai Erzsébet-templom prédikátori funkcióihoz juttatta; egyes adatok szerint Rákóczinak is ajánlották udvari lelkészül.

A kuruc irányba hajló indulást azonban életének két rendkívül súlyos válsága az ellenkező oldal felé taszította. Az egyikről a hagyomány számol be olyanformán, hogy miután Rákóczi hadai kiszorultak Besztercebányáról, ellenségeinek hamis vádaskodására Heister tábornok halálra ítélte őt, de aztán, bátor, egyenes magatartása alapján meggyőződve ártatlanságáról, szabadon bocsátotta, s ő azóta megszabadulására mint második születésnapjára emlékezett.

Másodszor az országjárás döntötte végveszélybe, melyet a Notitia anyaggyűjtése céljára indított el; ezzel kapcsolatban ugyanis nemcsak a katolikus egyház elleni mesterkedés gyanúja került, hanem idegen állam javára való kémkedés gyanúját is rásütötték. Ismeretes, hogy ez a vád is visszajára fordult, a nádorhoz, az udvarhoz, sőt magához az uralkodóhoz vezető utat nyitotta meg előtte. Itt azonban az a döntő, hogy egész egzisztenciájában fenyegetve arra a belátásra jutott, hogy csak ezen az úton dolgozhat s juthat tovább. Ha az 1708-i válságos órákból azt az egész életre szóló tanulságot vonta le, hogy kuruc érzelmeit visszafojtva, a labanc világhoz alkalmazkodjék, az 1720-i meghurcolásból viszont már csak a Habsburg-államhatalomba való fogódzkodásban látott menekülést. Ezentúl erre építette munkásságának folytatását, művei megjelentetését, csekély anyagi támogatáshoz is jutván az udvar kegyéből; ezen az úton jutott kapcsolatba a Habsburg-állampatriotizmustól áthatott olmtüzi tudós-társasággal, s lett részesévé Lotharingiai Ferenc helytartó titkára: Germeten pozsonyi tudós társaság létrehozására irányuló törekvéseinek. Mindez nem múlhatott el nyomtalanul a „historicus patrius” munkássága fölött: a feudális állam támogatását a polgári történetfelfogás rovására tett engedményekkel kellett megfizetnie.

De még ennél is többről van szó: túl a szemléleten, maguk a történeti tények is megrostáláson mentek keresztül, hiszen a hatalom segítő karjára támaszkodás állami cenzúrát vont maga után. Szűkebb szakterületén, ami a történeti források laikus által nehezebben ellenőrizhető kritikáját illette, Bél gatlások nélkül kifejtette tudományos meggyőződését az „Adparatus” és a „Scriptores rerum Hungaricarum” pompás kötetekben, s ezek valóban háborítatlanul beérett gyümölcssei korában egyedülálló erudíciójának. A Notitiát, fő művét illetően azonban nem maradhatott torzító következmények nélkül, hogy az új, keresztény Hungária históriáját, eredeti tervétől eltérően, nem önállóan adta közre, hanem a földrajzi leírásba olvasztotta, a közelmúlt kényes eseményeit is szőhöz juttatva ilyenformán; így a történeti előadásnak is végig kellett bukdácsolni a feudális ellenőrző apparátus állomásainak döccenőin.

Míg a vármegyék a nemesség szempontjainak adtak hangot, s a Helytartótanács főképp a vallás dolgaiban emelte fel tiltakozó szavát, a Kancellária részletekben is a Habsburgbarát-katolikus történetfelfogásnak igyekezett teljes érvenyt szerezni. Bél eredetileg arra gondolt, hogy a Rákóczi-kor eseményeit Ráday Pál visszaemlékezése alapján illeszti be művébe; nos, a hivatalos cenzúra a maga és szövege kárán oktatta ki róla, hogyan kelljen az effélékben állást foglalni. Hiába akarta pl. közölni a rendek 1505-i rákosi végzését, mely szerint ha II. Ulászló fiú örökös nélkül halna meg, csak magyar nemzetbeli választanak királlyá: a Kancellária ráírt, hogy ez a rész „plurimis ponderosis ex rationibus per integrum ex historia per authorem expungatur”. Bél megírta, hogy Perényi Pétert a németek gyűlölködése miatt fogták el s hurcolták Bécsbe; itt németek helyett a vetélytársak szót kellett beiktatnia. Szemet szűrt, hogy Károly Róbertet a pápa segítette hatalomra, sőt még az I. Ferdinánd koronázásával kapcsolatban között őrzsabás is, mivel igen nagy olcsóságról árulkodott. Kiiktatták, hogy a Bocskai- és Rákóczi-felkeléseket nem szabad háborúknak nevezni, mivel ilyesmi csak egyenrangú felek közt lehetséges, hanem egyszer s mindenkorra csak belső mozgalom vagy lázadás nevét viselhetik. Felhívták, hogy Bottyánt a közönséges Vak Bottyán névvel illesse, élesen megkülönböztetve a Batthyányak híres-neves, királyaihoz állhatatosan hű ősi nemzetségétől, hogy a hiszékeny utókor hamisan ne ítéljen. Teljes egészükben törölnie kellett a Lipót és Rákóczi hívei közt folyt selmecbányai

tárgyalások pontjait. Rosszallották azt a megjegyzést, hogy a nemesség a Pragmatica sanctio megszavazásában nehézségeket támasztott. S még hány olyan kitétel lehetett, amelyet az ellenállás láttán Bél vagy eleve kihagyott, vagy erősen megszelídített formában vett be kézirata tisztázatába!

A „Notitia” mostani szövegéből már csak ügyvel-bajjal hámozható ki szerzőjének eredeti történetfelfogása; összetevőit ott kell keresnünk, ahova azok kiszorultak: kéziratban maradt munkáiban. A „De re rustica”, a „De vinis” s a „De re vestitaria et moribus”, amikor a Notitia elszórt tudósításain túl széles ecsetkezeléssel festett körképet adnak a parasztság mindennapi életéről, gazdálkodásáról, eleven tanújelei annak, hogy a „praxis pietatis”-tól áthatott polgár fő figyelme az egyszerű nép dolgos hétköznapijai felé irányult. A „De servitute Hungarica” pedig, midőn a szabadságot az ember legfőbb kincsének, a jobbágyságot természetellenes állapotnak minősíti, s tiltakozik ellene, mintha bárki arra született volna, hogy az eke szarvát fogja, és deresre húzzák – a korát megelőző, felvilágosodás felé mutató társadalom- és történetfelfogás megragadó példája.

Az új utakon járó polgár és tudós tragikuma azonban, túl azon, hogy leghaladőbb munkái nem válhattak mozdító erejűvé, abban teljesedett be, hogy még az a műve is torzó maradt, melynek közkinccsé tételéért annyi megalkuvást vállalt magára. Fájdalmas látvány, ahogyan az 1749-ben bekövetkezett halálát megelőző esztendőben betegen is, még végakarátát is erre összpontosítva, minden erejével a nagy mű tető alá hozásán iparkodik – s III. Károly halála, pestis, háború, a kiadás körüli zavarok, irigyek mesterkedése keresztülhúzzák számításait. A polgári fejlődésben hátramaradt, vallási ellentététől két táborra oszlott Magyarország feudális társadalmi alapiában véve nem ért meg még ily hatalmas tudományos vállalkozás hordozására. A hazai tudós törekvések viszonylag szerény múltját tekintve, ilyen egyszerre előrevetített óriási program megfelelő realizálásához literátoraink igaz harmónián épülő összeműködésére lett volna szükség, Bélnek, a kor legnagyobb tudósának vezetése alatt.

Bél meg is próbálkozott az erők egybefogásával; de hogy ez kevés eredménnyel járt, nem csupán tudósaink csekély számán, megosztottságán, a tudományos vérkeringés hiányán múlt: ő maga is hibás volt ebben. A közreműködőket azzal biztatta, hogy annak rendje-módja szerint feltünteti, mivel járultak az eredményhez (mint Krmannak írta: a császár jutalmát s a tudós világ elismerését megosztja vele); hiúsága, dicsőiségvágya azonban nem engedte, hogy illően beváltsa ígérteit. Akik buzgón rendelkezésére bocsátották addig elszigetelt próbálkozásait, arra ébredtek, hogy kézirataikat vagy elnyeli a nagy hírű pozsonyi polihisztor szekrénye – emlékezzünk csak irodalomtörténetírásunk fájdalmasan korán kilobbant nagy ígérétének, Rotarides Mihálynak az ilyen gyakorlatot ostromozó szavaira! –, vagy ha napvilágot lát valami belőlük, alig lehet ráismerni: az eredeti szerző nevének kellő feltüntetése nélkül, teljesen át dolgozva, Bél kitűnő stílusának jegyeit viselik magukon. Plágiumról persze, amivel orthodox ellenfelei vádolták, nem lehetett szó, ezt a kérdést a kor viszonyai között egyébként is másképp ítélték meg; az is bizonyos, hogy a közreműködők másképp aligha juthattak volna nyilvánossághoz, mint az európai hírű tudós révén, akinek külföldi folyóiratok és kiadók is szívesen álltak rendelkezésére.

A maga dicsőségét hajhászó, önkényes eljárása mégis sértette munkatársait; érthető, ha a „Prodromus” után nagy részük elpártolt vállalkozásaitól. Így a Notitiának leíró részeiben – saját, viszonylag nem nagyon széles körű helyszíni tapasztalatain és közvetlen munkatársai hozzájárulásán túlmenően – sok a meglehetősen vegyes eredetű anyag: magánosoktól származó szóbeli és írásos értesülés, megyei és kancelláriai cenzorok (nemegyszer hasznos) kiigazítása és kiegészítése. Maga, pompás klasszikus felkészültségével s páratlan kütfőismeretével, főképp a történeti részekben volt elemében, melyekhez pl. Dobai Székely Sámuel szállított neki rendszeresen anyagot, de támaszkodott kitűnő tanítványára: Tomka-Szászky Jánosra és saját fiára: Károly Andrára, a későbbi lipcsei professzorra is (aki aztán a maga hírét nem csekély mértékben öregbítette apja tudományos hagyatékának jóvoltából). Már a nép gazdálkodásának, életmódjának, szokásainak leírása nem tartozott Bél Mátyás legotthonosabb munkaterületéhez; itt főleg Matolay János megfigyeléseit vette alapul, aki megbízásából az ország nagy részét bejárta, s e téren kitűnő érzékről és megfigyelőkészségről tett tanúságot. Mestere vele sem bánt szépen, noha nagyrészt tőle való nem egy megye földrajzi leírásának s a néprajzi traktátusoknak alapszövege is, köztük a legnagyobbé: a „De re rustica”-é; Bél ez utóbbinak átdolgozásához is hozzáfogott, de mikor a Notitia munkálatai miatt nem tudott kellőképp haladni vele, a Deccardokra bízta további gondozását.

De ha a neve alatt számon tartott munkákból csak egy rész az övé, s azok eredménye sem felel meg mindenben eredeti intencióinak, miben áll hát akkor Bél Mátyás tudományos munkásságának eredetisége és jelentősége? Nagy kompilátor volna csupán, aki mesterséges hajtatással koraérett monstrumot hozott létre, míg természetes adottságokhoz alkalmazkodó realisabb elmék szerényebb, de izesebb természet takarították be erőfeszítéseiknek?

Az elmondottakból mindenekelőtt egy rendkívüli tehetségű, roppant szorgalommal és akarat-erővel megáldott fiatal tudós alakja rajzolódik ki előttünk, aki élenjáró tudományos felkészültség s haladó polgári szemlélet birtokában roppant méretű tudós vállalkozásokat indítván el, váratlan szellemi pezsgést hoz a török világból, háborús pusztulásból épp csak kiláboló Magyarország szellemi életébe. Ám az országnak a Rákóczi-kor után visszazökkenő társadalmi fejlődésébe tagolva, kezdeményezése korainak bizonyul; egyéni fogyatkozásai is gátolják a nagy terv megvalósításához szükséges egészséges munkaegyüttes kialakulását. Majd pedig midőn vallási ellentétekből, politikai fordulatokból támadt válságos megpróbáltatások megsemmisüléssel fenyegetik vállalkozását, hogy megmentse, a Habsburg-hatalom segítségéhez folyamodik. Ily módon ugyan magasabb szinten sikerül megvalósítani elgondolását, mint ha az ország feudális-rendi társadalmában keresett volna támaszt, ám maga a tény, hogy másokra szorul, azok beavatkozásával, az önállóság megingásával jár együtt. Az eredeti koncepció polgári jellegű, haladó vonásainak harmóniáját Habsburg-barát-feudális barázdák zavarják meg, a megindulás egyenesen előrelelendülő útját a szemlélet torzulása eltéríti eredeti irányától.

De ha a megtett útra kevésbé megnyugtató eszközök s komoly következményű megalkuvások árnyéka vetődik is, ha az eredmény nem is ment sajnálatos diszharmoniótól, *van* eredmény, s az így is igen számottevő. Eredetiségét is csak kis részben lehet elvitatni: a gigantikus terv, a munkatársaknak adott útmutatás, a feldolgozás módja, általában a megvalósítás mindenestül, a formába öntés csaknem egészen, a feldolgozott anyag is jelentős részben az övé. Az „Adparatus” s javarészből a „Scriptores” is, mely tulajdonképp az ő szellemi gyermeke, máig megbecsült úttörő forráskiadványunk; a „Notitia” ma is egyedülálló, méreteiben, gazdagságában eleddig felül nem múlt alkotása a hazai föld- és népleírásnak – olyan munkák, amelyeket a mai kutató sem nélkülözhet. Nemcsak Bél Mátyás emlékének tartozunk vele: máig meg nem fakult jelentőségük is arra int, hogy a Notitia kéziratban maradt köteteit s a nép életmódját és múltját tükröző munkákat, élükön a „De re rustica”-val, mielőbb közkinccsé tegyük.

Bél Mátyás egykor abban jelölte meg munkássága indítékait, hogy a jó polgárra tartozik a haza díszét, becsületét és hasznát előmozdítani; erre ösztönzi őt más népek lelkesítő példája, idegenek vádaskodása, hogy a magyarok nem gondolnak országuk megismertetésével, s ezért külföldi szerzők hol tudatlanságból, hol rosszindulatból befeketítik Magyarországot; ösztönzi az is, hogy egybegyűjtse, amit hazánkról eddig helyesen írtak, s ismertté tegye annak természeti kincseit; végül, hogy magyar és külföldi szerzők egyképp helyeselték módszerét, s biztatták terve megvalósítására. Mennyiben látták sikeresnek igyekezetét az egykorúak, arra elég egy külföldi tekintélynek, a kor tudósait nagy alaposággal előszámláló német Bruckernak tanúságtétele. Ezt írja Bél Mátyásról: „Nagy tervezete, hogy Magyarország történetéről teljes gyűjteményt adjon, az eredmény szerencsés próbái s az értelemnek, elmésségnek és tudós felkészültségének ily nagy és fontos vállalkozáshoz szükséges adománya, melyről tanúságot tesz, az ösztönzés, melyet czálal honfitársainak adott, hogy ne hagyják csak más népeknek a tudomány dicsőségét, fáradhatatlan gondoskodása, hogy a náluk elhatalmasodott barbárságot eltávoztassa, és ezer más érdeme, melyek számára Magyarország tudományossága helyreállításának dicsőséget hozták, oly nevezetessé teszik őt, hogy a híres literátorok arcképcsarnokát méltán hiányosnak lehetne tekinteni, ha Magyarországnak e tudós dísze kimaradna belőle”.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Г. Буга</i> : К вопросу модели феодализма	187
<i>К. Петер</i> : Дворянская публицистика, дворянская политика в половине 17. в. Пасквиль государственного собрания	200
<i>Ф. Сакай</i> : В поисках родины. (Замечания об армии Йована Черного)	227

СООБЩЕНИЯ

<i>П. Шандор</i> : К политической концепции Деака (Его незнакомое письмо из 1842 г.)	262

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ

<i>В. Бачкаи—Л. Надь</i> : Возможности применения математических методов в исторической науке. (Применение факторального анализа при изучении рыночных центров в начале 19. в. в Венгрии)	283

РАБОТЫ, НАПИСАННЫЕ В ХОДЕ ПОДГОТОВКИ НОВОГО СВОДНОГО ТРУДА ПО ВЕНГЕРСКОЙ ИСТОРИИ

<i>Ж. П. Пах</i> : Европа в 16–17-х вв. (Введение по всеобщей истории к третьему тому)	297

КУЗНИЦА

<i>Д. Кошари</i> : Планы об основании академии в Венгрии в 18. в.	341
<i>Э. Фюгеди</i> : Избранная родина: средневековое королевство Венгрии.	355

ОБОЗРЕВАТЕЛЬ

<i>Э. Часар</i> : Бумаги Миклоша Палпа Керестеши	377
<i>И. Веллмани</i> : Матиас Бел	381

CONTENTS

ARTICLES

<i>G. Bois</i> : A contribution to the model of feudalism	187
<i>K. Péter</i> : Political writings and the policy of the Hungarian gentry in the middle of the 17th century. The diet pasquil.	200
<i>F. Szakály</i> : Home seekers (Comments on the troops of Ivan Nenad)	227

COMMUNICATIONS

<i>P. Sándor</i> : Further remarks on the political ideas of Deák (An unknown letter from 1842)	262

THEORY AND METHODOLOGY

<i>V. Bácskay–L. Nagy</i> : Possibilities of the application of mathematical methods in history (Factor analysis of the Hungarian market centres in the early 19th century)	283

PRELIMINARIES OF THE NEW SYNTHESIS OF HUNGARIAN HISTORY

<i>Zs. P. Pach</i> : Europe in the 16th–17th centuries (Introductory chapter on world history to vol. 3.)	297

WORKSHOP

<i>D. Kosáry</i> : Planning of an academy in Hungary in the 18th century	341
<i>E. Fügedi</i> : Recipient: the medieval Hungarian Kingdom	355

OBSERVER

<i>E. Császár</i> : The collection of documents of Miklós Keresztesi Papp	377
<i>I. Wellmann</i> : Mátyás Bél	381

TABLES DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>G. Bois</i> : Contributions aux questions du modèle du féodalisme	187
<i>K. Péter</i> : Des tracts politiques, la politique de la noblesse au milieu du 17 ^e siècle. Le Pasquillus de la Diète	200
<i>F. Szakály</i> : En cherchant du pays (Remarques sur l'armée de Iovan Tcherni).	227

COMMUNICATIONS

<i>P. Sándor</i> : Contributions à la conception politique de Deák (Sa lettre inédite de 1842)	262

THÉORIE ET MÉTHODOLOGIE

<i>V. Bácskai-L. Nagy</i> : Possibilités d'emploi des méthodes mathématiques dans la science historique (Emploi de l'analyse factorale à l'étude des centres commerciales de la Hongrie du début du 19 ^e siècle)	283

TRAVAUX PRÉPARATOIRES DE LA NOUVELLE SYNTHÈSE HISTORIQUE DE LA HONGRIE

<i>Zs. P. Pach.</i> : L'Europe au 16 ^e et au 17 ^e siècle (Introduction d'histoire universelle pour la troisième volume de l'Histoire de la Hongrie)	297

ATELIER

<i>D. Kosáry</i> : Projets pour la fondation d'une Académie en Hongrie au 18 ^e siècle.	341
<i>E. Fügedi</i> : La patrie choisie: le Royaume médiéval de Hongrie	355

OBSERVATEUR

<i>E. Császár</i> : Les fonds de Miklós Keresztesi Papp	377
<i>I. Wellmann</i> : Mátyás Bél	381

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1979. I. 24. – Terjedelem: 18,2 (A/5) ív

79.6736 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

- G. Bois*: Zur Frage des Feudalismusmodells 187
K. Péter: Kleinadlige Publizistik, kleinadlige Politik in der Mitte des 17. Jahrhunderts.
Das Pasquill der Ständerversammlung 200
F. Szakály: Die Landessucher (Bemerkungen über das Heer von Cherni Jovan) 227

BEITRÄGE

- P. Sándor*: Zur politischen Konzeption von Deák (Sein unbekannter Brief aus dem Jahr 1842) 262

THEORIE UND METHODOLOGIE

- V. Bácskai—L. Nagy*: Die Anwendungsmöglichkeiten der mathematischen Methoden in der Geschichtswissenschaft (Die Anwendung der Faktoranalyse bei der Untersuchung der Marktzentralen in Ungarn in Anfang des 19. Jahrhunderts) 283

DIE VORARBEITEN ZUR NEUEN UNGARISCHEN GESCHICHTSSYNTHESE

- Zs. P. Pach*: Europa in den 16—17. Jahrhunderten (Eine weltgeschichtliche Einleitung zum dritten Band) 297

WERKSTATT

- D. Kosáry*: Akademische Pläne in Ungarn im 18. Jahrhundert 341
E. Fügedi: Die Wahlheimat: Das mittelalterliche ungarische Königreich. 355

BEOBACHTER

- E. Császár*: Die Schriftensammlung von Miklós Papp Keresztesi 377
I. Wellmann: Matthias Bél 381

Ára: 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre 64,— Ft

INDEX: 25 812

ISSN 0040—9634

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 64,— Ft

1 szám ára: 16,— Ft

Index szám: 25.812

**Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.**

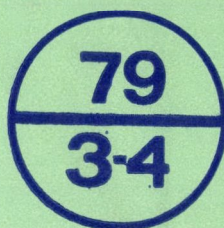

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55676
5

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Propaganda a második világháborúban

(P. F. Iszakov — J. Ny. Kulkov, Elisabeth Barker,
Klaus Scheel, Wolfram Wette, Juhász Gyula,
Márkus László — Vásárhelyi Miklós, A. I. Puskas,
Georgi Kamburov és Tóth Sándor tanulmánya)

*Paulinyi Oszkár: Bányagazdálkodás Magyar-
országon*

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

GLATZ FERENC, JUHÁSZ GYULA, RÁNKI GYÖRGY (felelős szerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BARTHA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ,
KEREKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS, NIEDERHAUSER EMIL,
ORMOS MÁRIA, PUSKÁS JÚLIA, SOMLYAI MAGDA, SZŐCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Őri u. 51–53. — Telefon. 160–160
Megjelenik negyedévenként — Előfizetés: díj egy évre 64 — Ft

TARTALOMJEGYZÉK

PROPAGANDA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

<i>P. F. Iszakov—J. Ny. Kulikov</i> : A szovjet sajtó — a hazafiság és az internacionalizmus propagandájának legfontosabb eszköze a Nagy Honvédő Háború éveiben	401
<i>Elisabeth Barker</i> : Anglia tengelyellenes agitációja Délkelet-Európában a második világháború időszakában	411
<i>Klaus Scheel</i> : A német háborús propaganda Délkelet-Európa megszállt országaiban	436
<i>Wolfram Wette</i> : Német propaganda és a csatlós országok: Magyarország, Románia és Bulgária (1941–43)	454
<i>Juhász Gyula</i> : A nagyhatalmak háborús propagandája és Magyarország	484
<i>Márkus László—Vásárhelyi Miklós</i> : A sajtó szerepe Magyarországon a háborús propaganda terjesztésében	505
<i>A. I. Puskas</i> : A háborús propaganda leleplezése a fronton	522
<i>Georgi Kamburov</i> : Katonai problémák az illegális antifasiszta sajtóban és rádióban Bulgáriában az 1941–1944-es években	529
<i>Tóth Sándor</i> : Háborús propaganda és nevelés a magyar hadseregben (1941–1944)	540
<i>Fekete Edit—Gyarmati György</i> : Nemzetközi konferencia a Közép- és Délkelet-Európa felé irányuló második világháborús propagandáról	552

ELSŐ DOLGOZATOK

<i>Zinner Tibor</i> : Adatok a szélsőjobboldali egyesületek megalakulásának körülményeihez	562
<i>J. Újváry Zsuzsanna</i> : Kassa város polgársága a 16. század végén és a 17. század első felében	577
<i>Székely Gyula</i> : Rettegés Iván az újabb szovjet kutatások tükrében	592

FIGYELŐ

<i>Urbán Károly</i> : Szélsőjobboldali egyesületek egy programgyűteményhez	605
<i>Granasztói György</i> : NDK—magyar történész konferencia az összehasonlító történetírás és a kvantitatív módszerek alkalmazása problémáiról	610

ÉLETMŰVEK

<i>Paulinyi Oszkár</i> : Bányagazdálkodás Magyarországon a fejlett feudalizmus időszakában ...	614

A tanulmány- és közlemény-rovatba írott cikkeket Juhász Gyula, a többi rovat (elmélet-módszertan, vita stb.) cikkeit Glatz Ferenc szerkesztőhöz kérjük eljuttatni.

Propaganda a második világháborúban

P. F. ISZAKOV–J. NY. KULKOV

A szovjet sajtó – a hazafiság és az internacionalizmus propagandájának legfontosabb eszköze a Nagy Honvédő Háború éveiben

Mindannyian jól tudjuk, hogy a második világháború, amely pusztító forgószélként száguldott Európa, Ázsia és Afrika hatalmas térségei felett, kihatott az emberi tevékenység minden szférájára, a szabadságszerető államoktól és népektől óriási erőfeszítéseket követelt a fasizmus feletti győzelem kivívása érdekében.

Különösen jellemző volt ez a szovjet népre, amely a háború fő terhet viselte a világreakció rohmaival szemben. A lenini párt vezetésével a szovjet emberek egész tevékenységét a Nagy Honvédő Háború éveiben a szocialista forradalom vívmányainak, a haza szabadságának és függetlenségének megvédéséért folytatott harcnak rendelték alá. Egyidejűleg a Szovjetunió teljesítette internacionalista kötelességét – segítséget nyújtott a fasiszta agresszió áldozatául esett országok népeinek.

A Szovjetunió harca össznépi jellegű volt. Ez a harc három fő szférában folyt.

Először: a szovjet nép, amely közvetlenül a harcmezőkön harcolt. döntően járult hozzá a fasiszta blokk hadigépezetének megsemmisítéséhez.

Másodszor: azok a szovjet emberek, akik kénytelenek voltak az ellenség által ideiglenesen megszállt területen maradni, aktívan vettek részt az illegális munkában és a partizánmozgalomban.

Harmadszor: túlzás nélkül állítható, hogy a szovjet háterszág összes dolgozója, a legkisebttől a legnagyobbig, tevékenységét a „Mindent a frontért, mindent a győzelemért” jelszóval a front érdekeinek rendelte alá.

A háború éveiben a szovjet nép halhatatlan hőstettet vitt véghez. Ennek a hőstettnak, tömeges hősiességnek a forrása a fronton és a háterszágban a szovjet társadalmi és állami rendszer, a népnek szocialista hazája iránt érzett forró szeretete és a hitlerista megszállók elleni gyűlölet, a szovjet hazafiság és a proletárinternacionalizmus volt. „Sohasem fogják legyőzni azt a népet – mondotta V. I. Lenin –, amelynek munkásai és parasztjai nagy többségükben felismerték, megérezték és látták, hogy saját hatalmukat, a szovjethatalmat – a dolgozók hatalmát – védelmezik, hogy azt az ügyet védelmezik, amelynek győzelme nekik és gyermekeiknek biztosítja azt a lehetőséget, hogy élvezzék minden áldását a kultúrának, mindannak, amit az emberi munka létrehozott.”¹

A Nagy Honvédő Háborút a front és a háterszág, a hadsereg és a nép egysége jellemezte. A nép ezer és ezer szállal kapcsolódott azokhoz, akik fegyverrel a kézben harcoltak az ellenséggel. A szovjet háterszág nemcsak anyagilag, hanem szellemileg is táplálta a frontot.

¹ V. I. Lenin: Összes művek. Második kiadás, Bp. Kossuth, 1973. 38. köt. 306.

E feladat megoldásában hatalmas szerepet játszott a szovjet sajtó, amely a háború idején a tömegkommunikáció legfontosabb csatornája, a Szovjetunió propagandájának erős eszköze volt. Azok a szovjet emberek, akik a fronton és a front vonala mögött voltak, a sajtó útján naponta igaz információkat kaptak a háború menetéről. A sajtó a nép ellenség elleni harcra való mozgósításának hatalmas eszköze volt.

A Nagy Honvédő Háború kezdete óta az egész szovjet sajtót az ellenség megsemmisítése feladatainak rendelték alá. A háború lett a fő téma a „Pravda”, az „Izvesztija”, a „Krasznaja Zvezda”, és más központi és helyi lapok hasábjain.

Ilyen körülmények között szélesedik a hadisajtó hálózata, az ellenség által ideiglenesen megszállt területen létrejön a partizán- és az illegális sajtó. Amíg 1941-ben kb. 400 hadi lap jelent meg, 1944-ben már 821 hadi újságot, köztük 64-et nemzeti nyelveken, „összesen 3 millió 195 ezer példányban”² adtak ki. Ezen kívül nagy példányszámban nyomtatták ki az „Agitátor”, a „Bloknot agitatorova” (Az agitátor jegyzetfüzete), a „Krasznarmejec” (Vöröskatona) stb. háborús folyóiratokat. Az ellenség által elfoglalt körzetekben 398 lapot adtak ki a háború éveiben.

Amíg a fasiszta sajtó embergyűlölő fajelméleteket, gonosz rágalmakat hirdetett a békeszerető népekkel szemben, a világalomra szólított fel, addig a szovjet sajtó feltárta a hitleristák által kirobbantott háború rabló jellegét, segítette megérteni az események lényegét, az állampolgárok hazafias kötelességét, a szovjet fegyveres erők felszabadító küldetését.

Az egész háború folyamán a szovjet sajtó népünket a szovjet hazafiság, a népek barátsága és a proletárinternacionalizmus szellemében nevelte. A pártot mindig az a lenini megállapítás vezette, hogy az újságok a kollektív propagandista, a kollektív agitátor és a kollektív szervező szerepét töltik be. A szovjet sajtó munkája a lenini elvekre épült, azaz mindenekelőtt szoros kapcsolat a tömegekkel, osztályszempontú pártmegközelítés, magas eszmeiség és igazságosság a háború eseményeinek megvilágításában.

Ezekre a lenini elvekre épült a sajtópropaganda egész tevékenysége mind a szovjet nép és fegyveres erői, mind a fasiszták által megszállt országok lakosai, mind az ellenség lakossága és hadserege felé.

A háború éveiben a Szovjetunió sajtópropagandájának fő irányai az ellenséges csapatok és lakosság, a fasiszták által megszállt országok lakosai felé a következők voltak:

- a Szovjetunió és szövetségesei részéről folytatott háború igazságos céljainak megvilágítása és a fasiszta államok agresszív blokkja, élén a hitleri Németországgal, részéről folytatott háború igazságtalan, hódító jellegének bemutatása;

- a német imperializmus fasiszta ideológiájának és agresszív politikájának leleplezése;

- a Szovjetunió, a szovjet hadsereg és flotta ütőképességének állandó növekedése, a fasiszta német hadsereg pusztulása és a hitleri Németország és szövetségesei veresége elkerülhetetlenségének ábrázolása;

- az ellentétek kiéleződésének feltárása Németországon és a hitlerista hadseregen belül, valamint a fasiszta blokk országai és hadseregei között;

² Sz. I. Zsukov: A frontsajtó a Nagy Honvédő Háború éveiben. Moszkva, 1968.

– a Szovjetunióról szóló igazság sokoldalú propagandája, a fasiszta rendszer reakciós, népellenes jellegének és a Németország által megszállt államok antifasiszta mozgalma növekedésének bemutatása;

– a háborúból való kilépés útjainak megmutatása, a Wehrmacht személyi állománya és szövetségesei részére.

A szovjet propaganda meghatározott sajátosságokat tartalmazott a fasiszta Németország csatlósállamainak lakossága és hadserege számára. A sajtó feltárta a fasiszta birodalom és ezen országok nemzeti érdekei közötti alapvető ellentétet, felhívta a lakosságot a harcra a háborúból való kilépésért, a fasiszta rendszerek megdöntésére és a nemzeti-demokratikus kormányok megalakítására, a Hitler-ellenes koalíció oldalára való átállásra.

A háború különböző szakaszaiban a szovjet propaganda tartalma, összhangban a frontokon kialakult katonai-politikai helyzettel, azokra a harci feladatokra épült, amelyeket csapataink végrehajtottak. Figyelembe vették a belső helyzet specifikumát, a politikai-erkölcsi állapotot, minden egyes hadat viselő ország lakossága nemzeti és pszichológiai alkatának jellegzetes vonásait, az antifasiszta hangulat meglétét.

A Szovjetunió Európa országai felé irányuló propagandája elősegítette mind a Németország által leigázott, mind a vele szövetséges országok népeinek a szovjet néppel való internacionalista szolidaritása megerősödését a fasiszta megszállók feletti, minél korábbi győzelem kivívása érdekében.

Az egész propagandamunkát az SZKP KB a párt állami és katonai szervein, társadalmi szervezeteken keresztül irányította. A párt Központi Bizottsága 1941. június 29-i direktívájával összhangban átszervezték az ország sajtójának és a tömeginformáció eszközeinek munkáját. Megalakult a Szovjet Információs Iroda (Szovinformbüro), amelynek mindennapi jelentései a hadiesemények menetéről, a hátszág munka-erőfeszítéseiről, az ellenség hátszágában vívott harcokról a sajtón és a rádión keresztül széles néptömegekhez jutottak el.

Azzal a céllal, hogy a szovjet emberek a legteljesebb információkat kapják a fronton végbement eseményekről, a párt KB lehetővé tette a központi lapoknak, a „Pravda”-nak, az „Izvesztyija”-nak, a „Krasznaja Zvezda”-nak stb., valamint a Szovinformbüronek, a Szovjetunió távirati irodájának (TASZSZ), az Összszövetségi Rádióbizottságnak, hogy állandó haditudósítást tartsanak a fronton.

A háború első hónapjaiban 963 író – a Szovjetunió Írószövetsége tagjainak több mint egyharmada – öltötte magára a hadsereg és a flotta egyenruháját.³

A párt folyamatosan vezette és irányította az agitációs propagandamunkát. A párt KB az első három évben az ország 82 tartományában és országrészében megismerkedett az agitációs és propagandamunka megszervezésének helyzetével, ami lehetővé tette, hogy általánosítsa a tapasztalatokat, feltárja a hiányosságokat, elősegítse az egész eszmei nevelőmunka tökéletesítését. Az ideológiai munka kb. 90 kérdését vitatták meg a párt KB-ban a háború idején.

A háború kezdetétől fogva kibontakozott a fasiszta blokk országai és a hitleri Németország által megszállt területek felé irányuló szovjet propaganda rendszere.

³ A második világháború története 1939–1945. 4. köt. Moszkva, 1975. 337.

Már a háború negyedik napján az ÖKPV KB Politikai Bizottsága 1941. június 25-i határozata értelmében létrehozták a katonai-politikai propaganda Szovjet Hivatalát. Ez határozta meg külön-külön a minden országra és hadseregre irányuló propaganda eszmei-politikai tartalmát, az ellenséges államok hadseregeinek és lakosságának szánt propaganda-anyagokat, irányította a hadseregek és a flotta katonai tanácsainak és politikai szerveinek tevékenységét az ellenséges csapatok és lakosság körében végzendő politikai munkájuk területén; összehangolta a propaganda olyan szovjet szerveinek működését, mint a Szovinformburo, a rádió, a TASZSZ, a frontra és az ellenséges országok hátsóházaikra gyakorolt hatásuk kérdéseiben; közvetlen segítséget nyújtott a külföldi antifasiszta csoportoknak országuk lakossága körében folytatott agitációs propagandamunkájuk irányításában.

A külföldi országokra irányuló propagandamunkában két szakaszt különböztethetünk meg. Az első szakasz az 1941–1943-as évekre esik, amikor a front vonala jelentős távolságra volt Kelet- és Délkelet-Európától. Az e régió lakosságára irányuló ideológiai befolyás lehetőségei korlátozottak voltak. Ezen országok kommunista pártjai és más haladó szervezetei felhasználták azokat az anyagokat, amelyeket a szovjet rádióon keresztül vagy valamilyen más úton kaptak, és hatékony propagandát folytattak országukban. Ezek a szovjet anyagok főleg a front helyzetéről, a szovjet nép és Vörös Hadserege hősi harcáról tudósítottak. A szovjet sajtó- és rádiópropagandát a leghatékonyabban a hitleri Németország és csatlósainak azokban a hadseregeiben folytatták, amelyek a szovjet–német fronton harcoltak. A szovjet propaganda hatékonysága a front helyzetétől, a propaganda irányításának tapasztalataitól függött. Mindenekelőtt a szovjet sajtó-propaganda útján tudtak az ellenség hadseregeinek katonái és tisztjei a szovjet hadsereg moszkvai, sztálingrádi, kurszki, dnyeperi és más hadműveletekben aratott győzelmeiről, a fasiszta csapatok vereségeiről, veszteségeikről, a hazájukbeli helyzetről. A szovjet propaganda jelentős szerepet játszott a Wehrmacht és a vele szövetséges hadseregek személyi állománya erkölcsi szilárdságának aláásásában, megingatta a hitleri Németország győzelmébe vetett hitüket. Az igaz szó bevésődött a német katonák és a Németországgal szövetséges hadseregek katonáinak lelkébe. Csökkent a harci készség, gyakorivá váltak az önkéntes fogságba esés esetei. A Szovjetunió elleni háború első hónapjaiban, amikor a fasiszta német csapatok sikereket értek el a harcokban, a hitlerista parancsnokság nem tanúsított különös nyugtalanságot a szovjet propagandával kapcsolatban. Később azonban határozott, tiltó rendelkezéseket kezdett alkalmazni. Ismeretes a hitlerista parancsnokság sok olyan utasítása, amelyek az összes rangban levő parancsnoktól megkövetelték, tegyenek intézkedéseket arra nézve, hogy elszigeteljék a katonákat a szovjet propagandától.

A második szakasz az 1944–1945-ös éveket fogja át, amikor a Szovjetunió erői, miután kiűzték országuk ideiglenesen megszállt területéről az ellenséget, teljesítették azt a feladatot, hogy az ellenség megsemmisítését saját barlangjában fejezik be, és segítséget nyújtanak Európa leigázott népeinek a fasiszta rabság alóli felszabadulásban. Az ellenség csapataira és lakosságára irányuló szovjet propaganda évről évre erősödött és hatékonyabbá vált. Ezzel együtt a kialakult új helyzet a szovjet propaganda elé új, kivételesen fontos feladatokat állított: először: a fasiszmus által leigázott országok legszélesebb tömegeinek tudtára adni, hogy a Vörös Hadseregnek nincsen semmiféle más célja, mint a fasiszta német hódítók és cinkostársaik megsemmisítése; másodsor: segítse mindazokat a

népeket, amelyeket a fasiszta propaganda megtévesztett, hogy megszabaduljanak a szovjetellenes hazugságtól, támogassa ezen országok kommunista és munkáspártjait, hogy a dolgozókat a Szovjetunióval való internacionalista szolidaritás szellemében neveljék a hitleri Németország elleni háborúban és a háború utáni tartós demokratikus békéért folytatott harcban; harmadszor: a kommunista és munkáspártokkal, más haladó pártokkal és szervezetekkel együtt készítse fel a néptömegeket arra, hogy megértsék, mennyire életbevágóan szükséges a kelet- és délkelet-európai nemzeti hadseregek legszorosabb harci együttműködése a szovjet hadsereggel a fasiszmus teljes megsemmisítéséig vívott harcban.

Részletesebben is tárgyaljuk ebben a szakaszban a szovjet propaganda tartalmát. A propaganda minden formája között a legtömegméretűbbek a röpcédulák voltak. A röpcédulák, amelyeket rendszerint nagy példányszámban adtak ki, lehetővé tették, hogy operatíván tájékoztassák a lakosság és a csapatok jelentős tömegeit a front vonala mögött az általános politikai kérdésekről, a frontokon levő helyzetről a harcok irányításának folyamatában, megvilágítsák a legfontosabb, az adott pillanatban őket érdeklő problémákat.

A Magyar Honvédő Háború éveiben az ellenség csapatainak és lakosságának körében több mint 25 000 legkülönbözőbb tárgyú, agitációs dokumentumot adtak ki és terjesztettek, ezek közül a Vörös Hadsereg fő politikai irányító szerve által kb. 3500, a frontok politikai vezetései által előkészített kb. ezernél is több, mindegyik hadsereg politikai osztályai által néhány száz hadseregenként. Ezeket húsz idegen nyelven bocsátották ki. Az összpéldányszám 2 milliárd 706 ezer.⁴

A röpcédulák túlnyomó többségét három fő fajta lehet felosztani: általános politikai, információjellegű és hadművelleti. Az általános politikai rölapokat illusztrációs és szöveges rölapokra osztották fel. Az információs rölapokon belül öt fő fajta különböztethető meg: hírek a frontról; nemzetközi hírek; mi történik a hazában; hogyan élnek a hadifoglyok a Szovjetunióban; az igazság a Szovjetunióról.

A háború alatt a röpcédulák nagy hatást gyakoroltak az ellenséges csapatokra és lakosságra.

A szovjet sajtópropaganda legnagyobb méreteket Délkelet-Európa országainak lakossága és csapatainak körében 1944 tavaszától öltött, amikor a szovjet hadsereg elérte nyugati államhatárait, és hozzálátott felszabadító küldetésének közvetlen végrehajtásához. Ebben az időszakban a sajtópropaganda tartalma meghatározott mértékben attól függött, hogy azt melyik ország lakosságának körében folytatták. A fasiszta Németország oldalán harcolt országokban a propaganda a fasiszmus lényege, a hitleristák igazi arca leleplezésének céljait szolgálta, hiszen a hitleristák úgy tekintették vazallusait, mint ágyútöltelék. Egyidejűleg megbélyegezték Antonescu, Horthy, Szálasi népellenes rezsimjeit, amelyek népeiket a tőlük idegen érdekekért folyó háborúba taszították. Fontosnak tartották bemutatni, hogy a Vörös Hadseregnek nincsenek hódító céljai, és nem áll bosszút a népen reakciók vezetőinek tettei miatt. A hitleristák által leigázott országok lakossága felé olyan propagandát folytattak, amely leleplezte a Szovjetunió és a Vörös Hadsereg ellen irányuló rágalmat, az igazságnak megfelelően mutatta be a szovjet nép életét, a szovjet csapatok hadi sikereit, éberségre szólított fel az imperializmus reakciós erői alattomos cselszövéseivel szemben.

⁴ Ld.: Szovjet Katonai Enciklopédia (SZVE) 3. köt. 410.

Az egész propagandamunka alapját a felszabadított államok körében a szovjet kormány dokumentumai, a szovjet hadsereg parancsnokságának felhívásai és parancsai képezték. A csapatokhoz operatív propagandacsoportokat irányítottak, hogy gyakorlati segítséget nyújtsanak a parancsnokoknak és a politikai biztosoknak, megszervezzék a nyelvkönyvek, tájékoztatók, az agitációs irodalom kiadását. Miután a szovjet csapatok átlépték Kelet- és Délkelet-Európa határait, a helyi lakosság számára újságokat adtak ki. Ezek a Vörös Hadsereg által felszabadított lakosság igaz tájékoztatásának fontos forrásait képezték a fronton történő eseményekről, a szovjet nép életéről. Ezekben a lapokban cikkeket közöltek mindegyik ország belpolitikai helyzetéről, a Vörös Hadsereg és a nemzeti hadseregek csapatai közötti fegyverbarátságról. Az újságokban megjelentek a szovjet külpolitika legfontosabb dokumentumai, a kommunista és munkáspártok dokumentumai és anyagai.

Az első délkelet-európai ország, amelynek területére a szovjet csapatok beléptek, Románia volt. Ezzel kapcsolatban a szovjet kormány 1944. április 2-án nyilatkozatot tett közzé arról, „hogy nem követ olyan célokat, hogy a román terület bármely részét megszerezze, vagy megváltoztassa a fennálló társadalmi rendet, és hogy a szovjet csapatoknak Románia határán való átlépését kizárólagosan a katonai szükségszerűség és az ellenséges csapatok továbbra is folytatódó ellenállása szabja meg”.⁵ Ezt a nyilatkozatot nagy példányszámban nyomtatták ki, s terjesztették a román lakosság körében. A román kommunisták lapja, a „Rumânia liberă” szintén megjelentette a szovjet kormány 1944. április 2-i nyilatkozatát, és felhívta a lakosságot, hogy minden erővel és eszközzel nyújtson segítséget a szovjet hadseregnek. A II. Ukrán Front Katonai Tanácsa az Állami Honvédelmi Bizottság utasításával összhangban, 1944. április végén felhívással fordult a román lakossághoz, amelyben felszólította, hogy folytassa békés munkáját, működjön együtt a szovjet csapatokkal, és nyújtson segítséget a rend fenntartásában és az ipari, kereskedelmi és kommunális vállalatok normális munkájának biztosításában. A felhívásban hangsúlyozták, hogy a szovjet hadsereg Romániába nem mint hódító, hanem mint a román népnek a fasiszta német elnyomás alóli felszabadítója érkezett.⁶ Ezt a felhívást külön röpcédulán adták ki 2 millió 200 ezer példányban.⁷ A röpcédulát sokan olvasták, gyűléseken és összejöveteleken magyarázták.

A szovjet kormány nyilatkozata és a II. Ukrán Front felhívása 1944. áprilisában az egész propagandamunka alapját képezte a román csapatok és Románia még fel nem szabadított részének lakossága körében 1944. tavaszán és nyarán. A II. Ukrán Front csak augusztus folyamán 365 millió röpcédulát és brosúrát terjesztett a román csapatok között. A röpcédulák felhívták a románokat, hogy szakítsanak a hitleristákkal, és csatlakozzanak a szovjet hadsereg felszabadító harcához. Ez a propaganda hatásos volt. A román katonák egy része szívesen átment a szovjet hadsereg oldalára.

A II. és III. Ukrán Front romániai döntő támadása folyamán 1944. augusztus 25-ére virradó éjjel a szovjet kormány ismét megerősítette az április 2-i dokumentumot, és rámutatott, hogy a „román csapatok segítsége a Vörös Hadseregnek a német csapatok felszámolásában az egyetlen eszköz arra, hogy a hadműveleteknek minél előbb véget-

⁵ Az igazság fegyverével. Moszkva, 1971. 249.

⁶ Uo. 251–252.

⁷ A párt politikai tevékenysége a Szovjetunió fegyveres erőiben. 270.

vessenek Románia területén, és hogy a szövetségesek koalíciója Romániával fegyverszünetet kössön”.⁸

A szovjet hadsereg Bulgária területére való lépésének előestéjén a III. Ukrán Front parancsnoka, Tolbuhin hadseregtábornok, 1944. szeptember 7-én azoknak a céloknak és feladatoknak a megvilágításával fordult a bolgár néphez és hadsereghez, amelyeket a szovjet csapatok elé tűztek. A kiáltványban rámutattak arra, hogy a „Vörös Hadseregnek nincs szándékában a bolgár nép és hadserege ellen harcolni”, „a bolgár népet testvéri népnek tartja”, feladata csupán abban áll, „hogy szétverje a németeket, és meggyorsítsa az általános béke eljövetelének időpontját”. Hangsúlyozta, e célt kell szolgálnia annak is, hogy a bolgár kormány szakítson meg mindenféle kapcsolatot a németekkel, és álljon át a demokratikus országok koalíciójának oldalára.⁹ Ez a felhívás, amelyet tömeges példányszámban nyomtattak ki, a bolgár lakosság túlnyomó többségének körében helyeslésre talált. A szovjet csapatok bevonulása ebbe az országba a bolgárok Szovjetunió iránti testvéri érzéseinek demonstrálásába torkollott.

Nem sokkal később a szovjet csapatok nevében újságokat adtak ki Bulgáriában: „Druzba” (Barátság) – bolgár nyelven (napilap); „Doszluk” (Barátság) – török nyelven, ugyanis Bulgária lakosságának mintegy 10%-a török.

Bulgária lakossága ugyanúgy, mint más, a szovjet hadsereg által felszabadított ország lakossága, jóindulatúan, barátságosan viszonyult a szovjet katonákhoz, és nagy érdeklődéssel fogadta a szovjet propagandát, amely a népeknek elvitte a humanizmus eszméjét, fennkölt és magasztos célokat követett.

1944. szeptember végén a szovjet hadsereg Magyarország területére lépett. A Magyarország lakosságára és hadseregére irányuló propagandamunkában nagy szerepet játszott a Szovjetunió Állami Honvédelmi Bizottságának 1944. október 27-i határozata. A határozat kötelezte a II. Ukrán Front Katonai Tanácsát, hogy világosítsa fel a magyar lakosságot: a szovjet hadsereg Magyarország területére nem azzal a céllal lépett, hogy valamilyen részét elcsatolja, vagy a fennálló rendszert megváltoztassa, hanem csupán a katonai szükségszerűség miatt, nem mint hódító lépett be, hanem mint a magyar népek a fasiszta német iga alóli felszabadítója.¹⁰

Ez a határozat, továbbá a szovjet kormány és az Állami Honvédelmi Bizottság számos ezt követő dokumentuma vezérfonal volt a politikai szervek számára. Ezek a szervek Magyarország felszabadított városaiban és falvaiban széles körben terjesztették az újságokat, a brosúrákat, a röpcédulákat, a feliratokat és a plakátokat. A II. Ukrán Front politikai vezetése 1944. decemberének végétől kiadta a „Magyar Újság” c. lapot, amely 1945. január 5-étől az „Új szó” címet vette fel.¹¹ Az újságban közölték a Szovinformburo tudósításait s anyagokat a Szovjetunióról. Ez a lap népszerű volt a lakosság körében, elősegítette a szovjet–magyar barátság erősödését.

Tömeges példányszámban adtak ki olyan dokumentumokat, mint a szovjet hadsereg felhívásai, a Magyarországgal kötött fegyverszüneti egyezmény, a krími konferencia dokumentumai stb. A II. Ukrán Front Katonai Tanácsának a magyar néphez intézett felhívását

⁸ A Szovjetunió külpolitikája a Honvédő Háború éveiben. Moszkva, 1946. 2. köt. 172.

⁹ Az igazság fegyverével. 276.

¹⁰ Szovjet–magyar kapcsolatok 1944–1948. Moszkva, 1969. 15.

¹¹ Ld. Az SZKP ideológiai munkája a fronton 1941–1945. Moszkva, 1960. 278.

csak a 27., a 40. és a 6. gárdaharcokszíó hadsereg támadásai övezetében 99 ezer példányban terjesztették. A Vörös Hadsereg Magyarország területén vívott harcainak folyamán (1944 október–1945 április) a II. Ukrán Front politikai vezetése a magyar lakosság számára összesen 121 különböző tárgyú dokumentumot és agitációs propagandaanyagot adott ki, összesen 12 millió 345 ezer 680 példányban.¹²

A Nagy Honvédő Háború éveiben a sajtóval együtt megnőtt a jelentősége az olyan agitációs és propagandaeszköznek is, mint a rádió. A háború első napjától kezdve az éter hullámain a szovjet rádióadásoknak olyan fajtája jelent meg, mint az „Utolsó hírek” c. haditudósítás, amelyet lélegzet-visszafojtva hallgatott az egész ország, és hallgatták messze a Szovjetunió határain túl. Majd jelentkeztek az olyan adások, mint a: „Levelek a frontról és a frontra”; „Hallgasd a frontot” és más, a harcoló hadseregnek szánt adások.¹³ A szovjet rádió tükrözte a szovjet állam sokoldalú tevékenységét, katonáinak, partizánjainak és a háterszág fáradhatatlan dolgozóinak hőstetteit, akik, élükön a lenini párttal, harcoltak a győzelemért.

A rádiópropaganda az ellenség csapataira és lakosságára, a megszállt országok népeire is irányult. A Összszövetségi Rádióbizottság külföldi részlege 28 idegen nyelven¹⁴ sugárzott adásokat a moszkvai, a leningrádi, a murmanszki és a tbiliszi rádióállomásokról. A fő szerep a moszkvai rádióadónak jutott. A rádióállomás hat országnak sugárzott adást, többek között Magyarországnak és Romániának.¹⁵

A szovjet rádióállomások adataiból a kelet- és délkelet-európai országok igaz hazafiai híreket kaptak arról, milyen őszinte rokonszenvvel viszonyul hozzájuk a harcoló szovjet nép, a szovjet kormány és az SZKP. „A moszkvai rádió napról napra megemlékezik bátor harcosaink hősiességéről, úgy beszél arról az egész világnak, mint jeles példáról... Moszkva együtt örül és bánkodik velünk” – írta a jugoszláv kommunisták „Borba” c. lapja 1943. február 8-án.

Az SZKP segítséget nyújtott azoknak a délkelet-európai országbeli aktivistáknak is, akik a Szovjetunióban tartózkodtak, hogy megszervezzék a rádiópropagandát saját országuk lakossága számára. Ezzel a céllal 1941 második felében rádiós felszereléseket bocsátottak a rendelkezésükre. A bolgár antifasiszták két állomáson keresztül sugároztak adásokat a Szovjetunióból – ezek a „Hriszto Botev” és a „Naroden Glasz” (A nép hangja) voltak. A magyar antifasiszták a Kossuth Lajosról elnevezett rádióállomáson keresztül közvetítették adataikat. A szovjet kormány a jugoszláv hazafiak számára rendelkezésre bocsátotta a „Szabad Jugoszlávia” nevű adót.

Az említett rádióállomások adatainak előkészítésében a kommunista világmozgalom legkiemelkedőbb egyéniségei, a tudomány és a kultúra kiválóságai vettek részt.¹⁶ Elősegítették a fasiszta propaganda leleplezését, tanácsokat adtak az antifasiszta ellenállás megszervezésének konkrét kérdéseit illetően. A rádiópropaganda eljuttatta Kelet- és Délkelet-Európa országainak lakosságához a Szovinformbüro híradásait, az SZKP Központi Bizottsága és a szovjet kormány dokumentumait, a szovjet parancsnokság parancsait

¹² Uo. 277.

¹³ A Szovjetunió Kommunista Pártjának története. 5. köt. 1. könyv. Moszkva, 1970. 184–185.

¹⁴ Uo. 413.

¹⁵ A szovjet nép nagy győzelme 1941–1945. Moszkva, 1976. 188.

¹⁶ A Kommunista Internacionálé. Rövid történeti áttekintés. Moszkva, 1969. 525.

stb. A magyar hazafiak nagyra becsülték a Kossuth Lajosról elnevezett rádióadó munkáját. Az ismert magyar kommunista, Kállai Gyula „A magyar függetlenségi mozgalom” c. könyvében úgy jellemezte annak adásait, mint a „Kommunisták Magyarországi Pártja arra irányuló hatékony eszközét”, hogy az antifasizmus platformján tömörítse az ország minden becsületes polgárát, propagálja a tengelyhatalmakkal való szakítást, lépjen ki az idegen érdekekért folyó háborúból, hogy megmagyarázza a tömegeknek: a Szovjetunió a magyar nép igaz barátja.¹⁷

A „Bolgár Kommunista Párt története” című munkában megjegyzik, hogy a „Hriszto Botev” és a „Naroden Glasz” rádióállomásoknak a Szovjetunióból sugárzott adásai meghatározták a kommunisták egész agitációs és propagandamunkájának hangnemt Bulgáriában. Ezek az adások biztosították a Bolgár Kommunista Párt külföldi irodájának a bulgáriai kommunisták Központi Bizottságával, az összes bolgár antifasisztával való kapcsolatát, leleplezték, hogy a fasiszta vezetők elárulták Bulgária érdekeit Hitler és segítőtársai rabló terveiért.¹⁸

A propagandamunka egyik legelterjedtebb formája a kelet-európai országok felszabadított lakossága körében a városok és a falvak lakóinak gyűlései és összejövetelei, a politikai biztosok és más szovjet tisztek velük történő csoportos és egyéni beszélgetései voltak. A gyűlések és összejövetelek, amelyeken a szovjet hadsereg képviselőin kívül minden alkalommal felléptek a helyi demokratikus pártok és szervezetek aktivistái, munkások, parasztok s más hazafiak, általában a kelet- és délkelet-európai népeknek a Szovjetunióval való internacionalista szolidaritásának tüntetésévé alakultak át, és elősegítették a Vörös Hadsereg által felszabadított országok anyagi és szellemi erőforrásainak mozgósítását a német fasizmus elleni, a Szovjetunióval vívott közös harcra. Ezek a gyűlések hatékony eszköznek bizonyultak arra is, hogy leleplezzék a minden rendű és rangú reakciónak sokévi rágalmozó propagandáját a dolgozóknak a világ első szocialista államáról, a szocializmusról és a kommunizmusról.

A gyakorlati munkában jelentős helyet foglaltak el azok az előadások és felolvasások, amelyekkel a helyi lakosság előtt a politikai biztosok és a Vörös Hadsereg más tisztjei felléptek. Tematikájuk a pillanatnyi követelményeket vette figyelembe, és megfelelt azoknak a feladatoknak, amelyeket a szovjet hadsereg a Szovjetunió határain túl oldott meg.

A háború utolsó éveiben a fasiszta propaganda megkísérelte, hogy rettegést keltsen Európa népeiben a szovjet hadsereg bevonulásáról. A hitleri Wehrmachtot úgy ábrázolta, mint védelmezőjüket a „sztyeppei barbár hordák” támadásával szemben, azt bizonygatta, hogy „közösek az érdekek” a kommunisták elleni harcban, továbbá meg kell menteni a „nyugati kultúrát”, s hazug módon azzal vádolta a Szovjetuniót, hogy „világuralomra törekszik”. Erről a hitleristák csak Kelet- és Délkelet-Európa országaiban 500 ezer plakátot és 5 millió röpcédulát terjesztettek el.¹⁹

¹⁷ Kállai Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom. 1936–1945. Fordítás magyarból. 1968. 108.

¹⁸ A Bolgár Kommunista Párt története. Moszkva, 1971. 926.

¹⁹ R. Diederich–R. Grübling–M. Bartholl: Die Rote Gefahr. Antisozialistische Bildagi-ation 1918–1976. West-Berlin. 1976. 91.

A kelet-európai országok belső reakciós erői, amelyeket az imperialisták támogatnak, szintén rosszindulatú és rágalmazó koholmányokat terjesztettek a szovjet kormány és a Vörös Hadsereg Parancsnoksága politikájáról.

Bármennyire is igyekezett a reakció, hogy éket verjen a Vörös Hadsereg és az általa felszabadított országok lakossága közé, ebből semmi sem lett. A Szovjetunió felszabadító küldetésének propagandája a kelet-európai lakosság körében jelentős mértékben elősegítette a belső és a külső imperialista reakció ideológiai felforgató tevékenységének bukását.

A Szovjetunió felszabadító küldetésének propagandája sikerének érdekében nagy jelentőségű volt a külföldi lakosság körében a szovjet katonák humánus viselkedése az általuk felszabadított országokban, tapintatos viszonyuk a helyi hagyományokhoz, szokásokhoz, erkölcsökhöz: „Népünk sohasem fogja elfelejteni — írta Georgi Dimitrov, a bolgár dolgozók vezére —, hogy akkor, amikor az imperialisták csapatai rabolnak, és sanyargatják az általuk megszállt országok lakosságát, és visszatartják azok fejlődését, a szovjet tisztek és katonák testvéri segítséget nyújtottak nekünk a kulturális és gazdasági életben.”²⁰

Meg kell jegyezni, hogy a szovjet csapatok hazájuk felszabadítása után, átlépve a külföldi országok határait, politikailag felkészültek voltak internacionalista kötelességük teljesítésére. Saját életüket nem kímélve harcoltak a német fasizmus által leigázott népek szabadságáért, egyidejűleg azoknak a népeknek a szabadságáért is, amelyeket fasiszta érzelmű vezetők erőszakosan a Szovjetunió elleni igazságtalan háborúba kényszerítettek.

Így a Délkelet-Európa országai felé irányuló propaganda a hitleri Németország elleni harc szerves alkotórésze volt. A szovjet propaganda a fasiszta hadseregek erkölcsi szilárdságának aláásására irányult; lelkesítette a Hitler-ellenes koalíció népeit és hadseregeit a fasizmus elleni harcra, és jelentősen hozzájárult a Szovjetunió és a vele szövetséges országoknak a fasiszta államok agresszív blokkja feletti győzelméhez.

²⁰ I. A. Szeleznyev: Háború és az ideológiai harc. 172.

ELISABETH BARKER

Anglia tengelyellenes propagandája Délkelet-Európában a második világháború idején

A második világháborúban az angolok – főként amikor katonailag gyengék voltak – a propagandát, vagy amint nevezték, a politikai hadviselést igen fontos háborús fegyvernek tekintették. A propagandisták előszeretettel mondják magukat a negyedik fegyvernemnek, a flotta, a szárazföldi és légierők után. 1941 májusában Reginald Leeper, a külügyminisztérium ellenséges és az általuk megszállt országok felé kifejtett propaganda-tevékenységgel foglalkozó osztályának akkori vezetője írta a külügyminiszternek, Anthony Edennek:

„A teljes hadviselés a fegyveres erőknél és a polgári lakosság hangulatának együttese. A kettő szoros belső kapcsolatban áll egymással, olyannyira, hogy a fegyveres erők magukban nem fogják megnyerni a háborút számunkra. A civilek hangulatát úgy kell befolyásolnunk Európában, hogy a lakosság azt tegye, amit mi szeretnénk. Vagyis a politikai hadviselés a teljes hadviselésnek integráns része.” Leeper hozzátette, hogy a győzelemnek feltétele a megszállt országok népeinek segítése, s hogy a feladat: sikeres ellenállásuk erősítése és támogatása.¹

Abban az időben – 1941 májusában – Anglia gyakorlatilag egyedül harcolt; két utolsó szövetségesét, Görögországot és Jugoszláviát nem sokkal korábban rohanták le a tengelyhatalmak. A Szovjetunió és az USA még nem léptek be a háborúba, s az angolok nem voltak bizonyosak abban, hogy ez valaha is bekövetkezik. Ami Európát illeti, az angolok bevethető fegyverei – legalábbis az elkövetkező idő egy részében – a bombatámadásokra, a propagandára és (amikor lehetséges volt) az ellenállási mozgalmak anyagi támogatására korlátozódtak. Ezért ebben az időszakban a propagandisták saját tevékenységükről adott értékelése többé-kevésbé egyetértésre talált a külügyminisztériumban és a fegyveres erőknél. Amikor azonban Anglia új, hatalmas szövetségekre tett szert, s még inkább, amikor a katonai műveletek lehetővé váltak az európai kontinensen, a propagandisták, éppúgy mint mások, felismerték, hogy a propagandatevékenység csak akkor érhet el érdemi eredményeket, amikor sikeres katonai művelet van folyamatban, illetve még inkább, amikor az ellenség veresége elkerülhetetlennek látszik.

Délkelet-Európában az angol propagandisták rendkívül összetett helyzettel és sajátos nehézségekkel kerültek szembe. Az első világháborúban az angolok – és az angol propagandisták – hozzájárultak az Osztrák–Magyar Monarchia széteséséhez. Ennek eredményeként a második világháború idején egyrészt három új, vagy megnagyobbodott

¹ FO 954/23 Leeper levele, 1941. május. (A Külügyminisztérium (FO) hivatkozott iratai a londoni Public Record Office-ban találhatóak.)

állammal találták szembe magukat (Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia), melyek elszántan igyekeztek érintetlenül tartani új határaikat és másrészt két, hajdan ellenséges országgal (Magyarország és Bulgária), melyek zokon vették az előbbi három javára történt területvesztéseket. Míg egy birodalom szétdarabolása viszonylag könnyű feladatnak bizonyult, addig az említett országok két csoportját rávenni a Hitler elleni együttműködésre már jóval nehezebb probléma volt, amelyre az angol propagandistáknak a háború egésze során nem is sikerült teljesen kielégítő megoldást találni.

Más történelmi okok révén Görögország és Albánia esete is problematikus volt. Görögország Bulgária ékei-tengeri kijárójára támasztott igénye miatt aggódott, ugyanakkor magának követelt bizonyos bolgár területeket; Görögország és Albánia viszonyában is területi követelések ütköztek egymással. (A BBC albán adásai éppen az után kezdődtek, hogy az olaszok 1940 októberében megtámadták Görögországot; a görög ellentámadás elfoglalta a dél-albániai Korca városát; mindezt az albán hallgatóknak mint „felszabadítást” kellett előadni, noha ők nyilván nagyon eltérő módon értékelték az eseményt.)

A brit propagandisták másik nagy problémáját a kommunisták vezette ellenállási mozgalom kibontakozása jelentette Görögországban, Jugoszláviában és Albániában, mely mozgalmak a nemzeti felszabadítás célkitűzésével párhuzamosan a társadalmi forradalomért harcoltak. Katonai szempontok miatt az angolok támogatni akarták őket a propaganda útján éppúgy, mint fegyverekkel; de ez egyet jelentett ezen országok olyan társadalmi és politikai tényezőinek cserbenhagyásával, melyeket hagyományos barátság fűzött Angliához, és amelyek bizonyos esetekben őszintén segíteni szándékoztak az angoloknak.

Az angoloknak ez esetben sem sikerült kielégítő megoldást találniuk propaganda-munkájukban. Különböző kisegítő megoldásokkal és ügyetlen kompromisszumokkal próbálkoztak, melyekkel rendszerint csak az érintett felek felbosszantását érték el. A brit propagandisták időnként irigyleték szovjet kollégáikat, akiknek valamennyi nemzeti és ellenállási probléma megoldásaként egy egyszerű népfront-ideológiát és -stratégiát alkalmazván, úgy tűnt, jóval könnyebb feladattal kellett megbirkóznunk. Mindazonáltal az angolok némi vigaszt nyerhettek azon tényből, hogy még a kommunisták is hallgatni kívánták a brit rádióadásokat, illetve közzétenni eredményeiket a BBC-vel, noha nagyon kritikusak voltak Angliával szemben.

Az angol háborús propaganda szervezete

Kétségtelen, hogy a brit propaganda birtokában a BBC volt a legértékesebb fegyver. De a háborús célok révén valamiképpen be kellett illeszteni a szélesebb háborús propaganda szervezetének keretei közé. A háború előtt a BBC mindig büszke volt a mindenkori kormányzattól való függetlenségére, arra, hogy mint részvénytársaság, egyetlen minisztériumnak sem volt alárendelve. A háborús években elfogadta, hogy szorosabb kötelékek fűzzék a kormányhoz, de még mindig ápolta függetlenségét, még ha ez akkor módosult is. Egy kísérleti periódus után az 1941 nyarán kialakított rendszer az volt, hogy egy titkos kormányzati ügyosztálynak, a „politikai hadviselés bizottságának” (Political Warfare Executive: a továbbiakban PWE) kellett viselnie a felelősséget az ellenséges, illetve az

ellenség által megszállt országok felé irányuló propaganda minden formájáért; a PWE két miniszter, a külügyminiszter, Anthony Eden és a tájékoztatásügyi miniszter, Brendan Bracken felügyelete alá került. A gyakorlatban nagyjából a külügyminisztériumra esett az ellenőrzés feladata. Egy harmadik miniszter is jelentős részt vállalt a PWE tevékenységében – a gazdasági hadviselés minisztere (Minister of Economic Warfare), aki azon Rendkívüli Műveletek Bizottságát (Special Operations Executive, a továbbiakban SOE) vezette, mely a megszállás alá került európai területek ellenállási mozgalmainak ösztönzéséért és támogatásáért volt felelős. A PWE katonai vonatkozással is bíró tevékenysége vagy tervei a vezérkari főnökség jóváhagyására szorultak.

Ami a BBC-t illeti, nagyfokú függetlenségét megtartván, európai adásai elfogadták a PWE irányítását. Ezen irányítást heti „direktívák” közvetítésével gyakorolták mindegyik adás esetében, kiegészítve ezt a mindennapi kapcsolatokkal. A PWE-direktívákat először a külügyminisztériumnak, majd a BBC Európai Adása ellenőrének kellett jóváhagynia – egy külügyminisztériumi tisztviselőt küldtek ki e poszt betöltésére, aki hamarosan a BBC függetlenségének egyik leghevesebb védelmezőjévé vált, a külügyminisztérium, a PWE vagy bárki más által megkísérelt beavatkozással szemben. Noha a PWE a kormány ügyosztálya volt, ténylegesen nem intézkedhetett a BBC-nél, szankciókat sem alkalmazhatott, ha direktíváit figyelmen kívül hagyták. A gyakorlatban minden a kölcsönös együttműködési készségen és a személyes jó kapcsolatokon múlt. A délkelet-európai adások esetében mindez szerencsés módon megvalósult; e feltételek hiánya esetén a Délkelet-Európa irányába kifejtett propaganda összetett problémái még bonyolultabbá váltak volna.

A PWE heti direktívái nem csupán a BBC irányítását szolgálták, de a propaganda valamennyi formáját, beleértve a „szabadság állomásokat” vagy „fekete rádiót”, valamint a repülőgépekkel vagy egyéb úton terjesztett röplapokat, hírlapokat, képeslapokat. Ami Délkelet-Európát illeti, ezek közül elég sok ma is olvasható a londoni Public Record Office-ban. Ezek átfogó képet adnak a hat délkelet-európai ország (Albánia, Bulgária, Görögország, Jugoszlávia, Magyarország és Románia) felé irányuló tengelyhatalmak elleni propaganda fő céljairól, hosszú és rövid távon taglalt témáiról.

Propaganda a „csatlós” országok felé

A PWE időről időre hosszú távú propagandaterveket vázolt fel, felbecsülván a közérzet alakulását az egyes országokban és rögzítván a követendő célokat. Egy 1942. februárban kialakított terv Magyarország esetére kimondta, hogy még nem működik egyetlen jelentősebb súlyú szervezett csoport sem Németország aktív ellenzékeként. Egyben meghatározott bizonyos célokat:

- „1. csökkenteni a Németország érdekében kifejtett magyar katonai erőfeszítéseket;
2. csökkenteni a Németországba irányuló magyar élelmiszer- és egyéb áruszállításokat;
3. korlátozni a Magyarországon keresztül megvalósuló német hírközlést;
4. végül arra kényszeríteni Németországot, hogy bizonyos számban katonai egységeket irányítson Magyarországra vagy biztosítékképpen a zavargások és szabotázs ellen, vagy megszállt erőként.”

A terv egyúttal javasolta egy olyan politikai ellenzék kialakítását, mely a „német-ellenes katolikusokra, a földreform mellett álló értelmiségiekre, a szociáldemokratákra és a progresszív arisztokratákra” támaszkodna. A propaganda főbb ajánlott témái meglehetősen egyszerűek voltak: meggyőzni a magyarokat arról, hogy rossz lóra tettek, haragossá tenni őket a gazdasági és politikai életbe való német behatolás miatt; és olyan bizonytalanságot teremteni a német támogatással szerzett területek mulandó birtoklására utalva, hogy vonakodjanak hozzájárulni magyar katonák Magyarország határain kívüli felhasználásához. Ez utóbbi pont főként Észak-Erdélyre utalt, melyet 1940-ben német döntés nyomán csatoltak Romániától Magyarországhoz; a PWE-terv hozzátette: „ebben a témában a propaganda körütekintő összehangolást kíván a Románia felé irányuló propagandatevékenységgel.”² Természetesen ez egyáltalán nem volt könnyű, és az angolok talán túlságosan is machiavellisták próbáltak lenni ama törekvésükben, hogy kiaknázzák az Erdéllyel kapcsolatos magyar–román feszültséget propagandacélokból. De céljuk egyszerű volt: magyarokat és románokat egyaránt arra ösztökélni, hogy csökkenték háborús erőfeszítéseiket a Szovjetunió ellen, és végül hívják vissza csapataikat a keleti frontról; s jogosnak gondolták, hogy e cél érdekében kijátsszák a két ország esetleges területvesztéssel vagy bizonyos területek visszaszerzési kísérletének sikertelenségével kapcsolatos aggodalmait. Sőt, megkísérelvén a románok figyelmét Észak-Erdély elvesztésére irányítani s ezáltal elterelni azt Besszarábia és Észak-Bukovina Szovjetunió javára történt elvesztésétől, a brit propaganda elősegíthette azt, hogy Románia megfordítsa a frontot. A propaganda-taktika ezen mozzanatát azonban bizonyos kritika illette a BBC európai adásának ellenőre, Kirkpatrick részéről. A témát továbbra is felhasználták, de már inkább a „titkos” propagandában.³

Általában az angol propaganda Románia felé valamelyest barátságosabb tónusú volt, mint Magyarország irányában, mert az első világháborúban Románia Anglia szövetségese volt, s mert valószínűbbnek tűnt, hogy ismét a románok fognak átállni a szövetségesek oldalára, mint a magyarok. Míg Magyarországon az angolok nem valamely meghatározott párthoz, hanem tényleges és potenciális ellenzéki csoportok széles köréhez fordultak, addig Romániában a Rendkívüli Műveletek Bizottságán (SOE) keresztül 1940-től kiépült kapcsolataik voltak a két nagy hagyományos politikai párttal, a Nemzeti Parasztpárttal és a liberálisokkal. Megmutatkozott a szimpátia e pártok irányában, amikor a BBC kiadvonatokat sugárzott azon tiltakozó levelekből, melyeket a pártok vezetői, Iuliu Maniu és Dinu Brătianu ismételten a „Conducator”-nak, Ion Antonescunak címeztek, támadván Hitlerhez csatlakozó háborús politikáját, mely nem pusztán az elvesztett terület (Besszarábia és Észak-Bukovina) visszaszerzését szolgálta, hanem mélyen behatolt Dél-Oroszországba, egészen Sztálingrádig. A „titkos” propagandában, főként Maniu, közvetlenebb támogatást kapott.

A súlyos román veszteségekkel járt sztálingrádi csata, a háború egyik nagy fordulópontja után az angol propaganda Románia és Magyarország irányában egyaránt

² FO 898/218 Terv a magyarországi politikai hadviselésre (fogalmazvány) 24. 2. 42; ld. még FO 371/30965 Tervezet Magyarországra vonatkozóan.

³ A PWE 1942-es Romániára vonatkozó heti direktíváit lásd: FO 371/33259.

inenzívebbé vált, sürgetvén az összes csapatok visszavonását a keleti frontról és végül egy németellenes állampuccsot. Külön feladatot jelentett az, hogy mindkét országban ellensúlyozzák azon nem csupán a vagyonos osztályok körében jelentkező aggodalmakat, melyek egy szovjet megszálláshoz, illetve az ezzel feltehetően társuló társadalmi fel-forduláshoz kapcsolódtak. Már 1942 márciusában a PWE egy valamely formában Románia felé, Anglia és a Szovjetunió által teendő „közös politikai akció” javaslatát terjesztette elő; Maniu biztosítékot kért afelől, hogy Oroszország nem fogja „teljesen elnyomni” Romániát.⁴ Két évvel később, amikor a szovjet hadseregek elérték Románia határait, biztosítékot tettek közzé szovjet részről, miszerint a szovjet kormánynak nem áll szándékában birtokba venni a román területek egyetlen részét sem, illetve „megváltoztatni a Romániában fennálló társadalmi rendet”. Ez (az angol részről adott privát tanáccsal együtt) kétségtelenül megkönnyítette a hagyományos pártok (Maniu és Bratianu), valamint a kommunista és szociáldemokrata párt vezető közötti megegyezés tető alá hozatalát a Nemzeti Demokratikus Blokk megalakítására, amely szorosan együttműködve az ifjú Mihály királlyal, végrehajtotta az 1944. augusztus 23-i puccsot.

Magyarország esetében furcsának tűnhet, hogy az 1943. augusztus és 1944. március között eltelt hét hónap során, amikor az angolok titkos kapcsolatban álltak a Kállay Miklós miniszterelnök és Horthy kormányzó tudtával működő megadási csoporttal, az angol propaganda változatlanul szigorú és nyers hangvételű volt. 1943 februárjában a külügyminisztérium és más szervek fontolóra vették egy kevésbé negatív attitűd kialakítását, és közölték a magyarokkal, hogy az angolok nem kívánják Magyarországot darabokra törve látni, szándékukban áll viszont, hogy Magyarország jövőjét az Atlanti Charta irányítsa, noha hozzáállásukat befolyásolni fogják azon „gyakorlati lépések, melyeket maguk a magyarok tesznek”.⁵ E kérdésben a Szovjetunióval folytatott konzultáció azonban a nyár folyamán megrekedt, s a megadási csoporttal való augusztusi kapcsolatfelvételtől adott brit közlés szovjet részről nem nyert lelkes fogadtatást, úgy-hogy a brit propagandában jelentősebb változás nem mutatkozott, noha bizonyos szimpátia jelei voltak felismerhetők mind a BBC, mind pedig a „titkos” propagandában a kisgazdákat, szociáldemokratákat és a liberális csoportokat magukba foglaló ellenzéki elemek iránt, melyeket a kiváló újság, a „Magyar Nemzet” reprezentált.

Másrészt, 1943 júliusban – röviddel a megadási csoporttal történt kapcsolatfelvétel előtt – Aylmer Macartney Magyarország felé közvetített rendszeres rádióadásai megszűntek. Ezek az adások rendkívülieknek számítottak a brit délkelet-európai propagandában, amennyiben Macartney volt az egyetlen angol rádiós „egyéniség”, aki érdemi és tartós hatást tudott gyakorolni hallgatóira. Barátait és korábbi kollégáit Angliában, és úgy hiszem, barátait és egykori hallgatóit Magyarországon is lesújtotta az idén halálának híre. Lévéen kiváló, a magyar ügyekről alapos tudással rendelkező történész, a rádióadásokban érvényesülő egyéni és közvetlen stílusával az iróniát, humort, gúnyolódást és a komoly figyelmeztetéseket tartalmazó felhívásokat egyesítve, Macartney figyelemre méltó sikereket ért el egy széles magyar hallgatórét meggyerésében és megőrzésében.

⁴ FO 898/151. R. M. memorandum, 1942. március 13.

⁵ FO 371/34447 Roberts feljegyzése, 1943. február 26. Vö.: FO 371/34490 PWE Központi Direktívák I. függeléke, A csatlóspolitiká ABC-je.

Adásai azonban erős kritikát kaptak a háborús Londonban, főként az emigrációs csehszlovák kormány egyes képviselői részéről, akik 1942 júliusában tiltakoztak a külügyminisztériumnál azon általános alapon, hogy Macartney a reakciós Horthy-rezsimet szolgálja ki, s ösztönzi Magyarország revizionista törekvéseit. A külügyminisztériumban maga Eden, a PWE-ben pedig az igazgató, Sir Robert Bruce-Lockhart némi együttérzéssel viseltettek ezen kritikák iránt, alacsonyabb szinteken azonban, a külügyminisztériumban és a PWE-ben, egyaránt magyarázni és védeni igyekeztek Macartney adásait.⁶

Macartney maga egy 1942. augusztus 21-i írásában magyarázta meg célkitűzéseit. A Magyarország felé irányuló propaganda — írta — különösen nehéz, mert a németek Magyarország számos olyan nemzeti ambíciójának kielégítését ígérhetik, melyeknek megtagadására az angolok kötelezve vannak. Mindazonáltal még mindig sok olyan tényező van, melyekre az angolok joggal apellálhatnak, nem a magyar politika végrehajtói, hanem „a mögöttük álló igen széles oligarchia” irányába. A kommunisták — írta — „minden bizonnyal erősebbek most, mint sok évvel ezelőtt voltak”; irányukban a vonzerőt a forradalom vagy szabotázs kell hogy jelentse, s „Oroszország ezt jóval hatékonyabban tudja érvényesíteni, mint mi”. Anglia szövetségesei egy „eltérő jellegű . . . széles ellenzékben” találhatók, „a haladó polgárság, a szervezett munkásság és a parasztság sorai között”. Ezeknek és „az uralkodó osztály jobb elemeinek” számos közös vonása van. Macartney következtetése így hangzott: „általában Magyarországhoz közelítvén, egyre célravezetőbb lesz külön gesztusokat tenni és tapintatosan különös szimpátiát tanúsítani ezen osztályok felé . . . Ezért egy középbal irányvonalat kell érvényesíteni, kifejezésre juttatva általában szimpátiánkat és amennyire becsületesen lehetséges, ösztönzésünket egy társadalmi reform irányában, de nem elijesztve az uralkodó osztályok ellenzéki köréit jobban, mint amennyire szükséges, s egyben megpróbálva, ahogy lehet, azon érveket hangsúlyozni, melyek vonzóak lesznek mindannyiójuk számára . . .”.⁷

Az igazi forradalmár számára Macartney céljai bizonyára kishitűnek és földhöztapadtnak tűntek. De ő eredményeket akart elérni, nem pedig hőssé lenni. A magyarországi fejlemények 1943 és 1944 folyamán, melyek a Horthy-rezsim Moszkvához való közeledésében és az észak-erdélyi magyar csapatok megkísérelt átcsoportosításában érték el tetőpontjukat, azt mutatják, hogy elgondolásait a gyakorlati józan ész sugallta. Mégis egyoldalúan mint Magyarország barátját kezelték, ami a legigazabb értelemben bizonyára úgy is volt. Amikor lényegessé vált meggyőzni a magyar rezsimet arról, hogy nem remélhetik Angliától és Amerikától „megmentésüket” a Szovjetunióval szemben, elfogadhatónak tűnhetett, hogy adásait be kell szüntetni, noha ez még nyitott kérdés kell hogy maradjon. Az mindenestre bizonyos, hogy a Magyarország felé irányuló brit propaganda legnehezebb periódusában e munkához való hozzájárulása kiemelkedő volt.

Bulgária vonatkozásában, ami a BBC és más csatornák közvetítésével a brit propaganda fő témája volt, nem sokat számított az, hogy az ország formálisan nem volt hadiállapotban a Szovjetunióval: a bolgárok, elfoglalván hatalmas területeket Görögországtól és Jugoszláviától, szabaddá tették az utat a német katonák számára, hogy

⁶ FO 371/30965 Ripka levele. 1942. július 1., R. M. feljegyzése 1942. július 25., Lockhart feljegyzése 1942. augusztus 3.

⁷ FO 893/217 FRPS irat; Propaganda Magyarország irányában. 1942. augusztus 28. a PWE 1943. májusi nézetére vonatkozóan lásd: FO 371/34440 Barker feljegyzése 1943. május 16.

felvonuljanak és harcoljanak az oroszok ellen, ami gyakorlatilag éppoly rossz volt, mintha maguk háborúskodtak volna az oroszokkal. Az angol propaganda feltevése az volt, hogy Bulgáriában három politikai csoport van: 1. a szám szerint kevés németbarát (mint Peter Grabovsky belügyminiszter, és Hristo Lukov tábornok, akivel 1943 elején merénylet végzett);

2. a „várakozási politika” hívei, „attentistes”, jóval nagyobb számban, akik kompromisszumot reméltek a szövetségesekkel, s akik közé (1943 júniusig) feltehetően odatartozott Borisz cár, a Filov-kormány néhány tagja, néhány katonatiszt és a parlamenti ellenzék tagjai;

3. „a Borisz-rezsimmel és a németekkel elszántan szemben álló elemek, köztük az agrármozgalom: szám szerint hatalmas, de amorf tömege; a jelentékeny, valószínűleg kisebb számú, de jobban szervezett kommunista mozgalom, és végül a disszidens katonatisztek egy csoportja . . . mely feltehetően jól szervezett, de amely csoportról nagyon keveset tudunk.” Úgy tudták, a csoportok között kapcsolat volt; az agráriusok és kommunisták együttműködhetnek egy, a rezsim elleni puccs támogatásában (noha „ez a szövetség valószínűleg felbomlik azután”); ha az orosz csapatok az angol-amerikai egységek előtt jelennének meg, minden felkelés feltehetően kommunista vezetéssel menne végbe.

Az angol propaganda célja, amint 1943 júniusában — az Olaszország elleni szövetséges invázió előestéjén — meghatározták, abban állt, hogy a Balkán védelmét célzó német tervek számára beszámíthatatlan eszközzé tegyék a bolgár hadsereget. Ezt az „attentizmus” (a várakozási, kivárási politika) veszélyeinek kimutatásával valószínűsítették meg, kétségeket és aggodalmat terjesztve a németbarát és „kérdéses” elemek között, és bátorítva a „forradalmi elemeket”; végül rámutatva, hogy „nincs lehetőség egy külön bolgár háborúra, csak egy, az Egyesült Nemzetek elleni háborúra”.⁸

Az Olaszország elleni szövetséges invázió sikere után az angol propaganda a csatlós-államok és különösen Bulgária irányában intenzívebb fázisba lépett, ugyanis az angolok úgy vélték, indokolt remények vannak Bulgária Hitlertől való leválasztására. Közvetlen alkalmat — és problémát — jelentett Borisz cár hirtelen és rejtélyes halála, Hitlernél tett látogatását követően. Az angolok — kapcsolatban lévén a nagyon erősen Borisz-ellenes baloldali agráriusokkal — hasonlóképpen erőteljes Borisz-ellenes vonalat követtek propagandatevékenységükben; a BBC fő bemondói egy vezető agrárius, Dimitri Matsankiev és Borisz egyik ádáz ellenlábasa, Karastoyana asszony voltak; az az energia, mellyel utóbbi Borisz elleni támadásait folytatta, időnként már károsnak bizonyult, és csillapítani kellett. Jeruzsálemből, angol felügyelet alatt, a baloldali agráriusok vezetője, Dr. G. M. Dimitrov sugárzott adásokat Bulgáriába, hasonló szellemben. De amikor Borisz ilyen váratlanul és furcsa körülmények között meghalt, az angolok felismerték, hogy a bolgár lakosság jelentős részében egy ideiglenes Borisz-párti érzelmi hullám fog bekövetkezni, különösképpen azon gyanúk és híresztelések miatt, melyek szerint halálában a németeknek részük volt, s hogy valójában ő ellenállt Hitler nyomásának, aki a háborúban való aktívabb részvételt követelte.

⁸FO 898/147 Munkaterv Jugoszláviára, Görögországra és Bulgáriára vonatkozóan, 1943. június 7.

Hogy miként volna a legszerencsésebb e helyzetet kezelni, az kérdéses volt, s egy meglehetősen éles vita alakult ki a PWE londoni és kairói szervezete között. A londoni PWE az alábbiakat táviratozta Kairóba szeptember 8-án: „veszélyesnek és logikátlanak tekintjük, ha megváltoztatnánk a fordulat nyomán Borisszal szembeni attitűdünket, mivel ezzel úgy tünne, elnézzük neki múltbeli tetteit. A BBC részéről Borisz cár ellen halála óta személyes támadás nem történt, bár idézték a meglehetősen erős angol sajtókritikát, hogy tanúsítsák a brit közvélemény teljesen indokolt hozzáállását . . . Tudatában vagyunk a nemzeti szentimentalizmus jelenlegi hullámának, de ezt tekintsék úgy, mint ami elkerülhetetlenné teszi, hogy erőteljesen rámutassunk a bolgárok számára arra a veszélyes helyzetre, amelyben őket néhai cáruk politikája hagyta. Fő célkitűzésünk láttatni velük a jövőt és hasznosítani a jelen helyzet által kínált lehetőséget . . .” A kairói PWE nézete más volt: „a pillanat rendkívül kedvező számunkra . . . Bulgáriát a szláv szentimentalizmus és a fájdalom hulláma borította el . . . Akciónk nyilvánvaló vezérfonala, hogy kiaknázzuk a nemzeti zavarodottság és reményvesztettség érzését . . . Sajnálatos módon azonban a BBC Borisz cár halála után is folytatta az ellene irányuló szidalmazó személyes támadásokat, mely politikájuk jellemzője volt egy bizonyos ideje a múltban.”⁹

Valójában Borisz halála Bulgáriában semmiféle közvetlen felfordulást nem idézett elő; még ha a brit propaganda másként is kezelte volna a helyzetet, akkor is nagyon kétséges, hogy ilyen zavarokat elő tudott volna-e idézni. 1943 őszén a brit katonai tervezők és Churchill gondolatait annak a lehetősége foglalkoztatta, hogy az újonnan szerzett dél-itáliai támaszpontokról bombatámadásokat intézzenek Szófia és más bolgár városok ellen, annak érdekében, hogy Bulgáriát a háborúból való kilépésre és mindenekelőtt csapatainak Jugoszláviából és Görögországból való kivonására kényszerítsék.¹⁰ Ezek ténylegesen, egy bizonyos értelemben, „politikai hadviselési” támadások akartak lenni, s a PWE-n belül vita volt a tekintetben, hogy a legnagyobb politikai eredmény vajon egy főként Szófia elleni, koncentrált, néhány napig tartó offenzíva, vagy pedig hosszabb perióduson keresztül alkalmazott kisebb bombázások révén érhető-e el.¹¹ Az előbbi véltek hatékonyabbnak, de gyakorlatilag sohasem állt rendelkezésre elegendő angol és amerikai légierő ahhoz (más feladataik miatt), hogy egy koncentrált támadást megvalósítsanak. (Nem kétséges, hogy Szófia lakossága 1943 decemberben, majd 1944 januárban tapasztalván először légitámadásaikat, úgy gondolta, ezek éppen elég koncentráltak voltak.)

A tervezők elképzeléseiben e bombázási stratégia nem korlátozódott Bulgáriára; a brit vezérkari főnökség elsőbbségi listáján az első helyen Szófia, aztán Budapest, majd Bukarest következett; a sorrendet nagyrészt gyakorlati és technikai tényezők határozták meg. Hasonló okokból vált Szófia az első támadási célponttá; 1944. január végén a PWE „a szövetséges légitámadások intenzívebbé tételét és az új célpontok megválasztását”, továbbá „a légierők és a politikai hadviselés műveletei közötti lehető legteljesebb összehangolás” érvényesítését sürgette.¹² (Meg kell említeni, hogy erre az időszakra az SOE már

⁹FO 898/147 FO Pilot 2803. sz. távirata Kairóba, 1943. szeptember 8. A PWE bolgár szekciójából M. E. a PWE londoni központjához, 1943. szeptember 9.

¹⁰FO 898/437 Légügyi Minisztérium OZ 3272 1943. október 20.

¹¹FO 371/39252 A. W. Noble feljegyzése, 1944. február 16.

¹²FO 898/147 Lucas Brooks-hoz, 1944. január 29.

kapcsolatban állt a Bolgár Hazafias Fronttal, amely a légítámadások felújítását kívánta, amit fel tudtak használni saját ellenállási céljaik érdekében.) 1944 január végén is a PWE (a külügyminisztériummal és a SOE-val karöltve) sürgette Budapest bombázását.¹³ Ez, ismét gyakorlati okokból, egészen Magyarország 1944 márciusi német megszállását követő időkhöz nem következett be. De február végén figyelmeztető rölapokat dobtak le Budapestre, és ezt a figyelmeztetést a Magyarországra irányuló rádióadásokban folytatták.¹⁴

A bombázás és propaganda stratégiai célokból történt összekapcsolási kísérletének legfőbb célja volt – azon törekvés kiegészítéseként, hogy megszakítsák a hírközlést, és zavarják a közigazgatást, továbbá megrendítsék a polgári lakosság hangulatát – meggyőzni a „csatlós” országokat arról, hogy csak egyetlen háború van, hogy a magyarok és románok nem lehetnek az angolok barátai, miközben háborút folytatnak az oroszok ellen, s hogy azon tényről, miszerint nem voltak hadiállapotban Oroszországgal, a bolgárok nem várhatnak segítséget az angoloktól és amerikaiaktól. A PWE 1944. április 19-i direktívája kijelentette: „A balkáni csatlósok most ismerik fel, hogy két tűz közé kerültek, s egy egyesített angol–amerikai–orosz stratégiával állnak szemben. A Magyarország és Románia elleni légítámadások a hátráló ellenség erőforrásaira mérnek csapásokat, s így az olaszországi támaszpontok bombázói a Vörös Hadsereg taktikai légierejét képezik. Míg a csatlósok elleni szövetséges támadás egysége teljes, minden politikai akciót összhangban valósítunk meg.”¹⁵

Sajnos, ezen angol–amerikai–orosz akcióegység nem volt olyan egészen teljes, mint azt a PWE szerette volna. 1944 januárban a PWE javaslatokat terjesztett elő a bulgáriai politikai hadviselés követelményeiről. 1944. júliusban viszont Bruce-Lockhart, a PWE igazgatója a következőket írta: „Az orosz együttműködés értékes lenne, de sajnálatos módon képtelenek vagyunk ebben az irányban nagyobb előrehaladást elérni.”¹⁶ Általában, amire az angol propagandistáknak szorítkozniuk kellett – eltekintve azon információk felhasználásától, melyeket a szovjet kormánnyal való cseréjéből, a külügyminisztérium adhatott nekik –, az a szovjet „szabadság-állomás” délkelet-európai országok felé sugárzott adásainak gondos nyomon kísérése volt, illetve – amennyire lehetséges – saját propagandájuk összehangolása a szovjet propagandatémákkal.

A „csatlósok” elleni légítámadások propagandamunkában megvalósítandó kiaknázásának volt egy sajátos problémája; elméletileg ezen támadások katonai célpontok ellen irányultak, s részben ez igaz is volt, de ugyanilyen fontos volt a hozzájuk kapcsolódó politikai hadviselési célkitűzés. Amint azt egy Bulgária bombázásáról szóló PWE-irat rögzítette: minthogy támadásaink, legalábbis névleg, még mindig katonai célpontokra irányulnak, azt kell mondanunk: azért bombázunk benneteket, mert vasútjaitokat és háborús berendezéseiteket Németország használja. Nem mondhatjuk: »azért bombázunk benneteket, mert csapataitok Jugoszláviában és Görögországban vannak.« Ezért a csapatok visszavonására vonatkozó követelésünket többé-kevésbé pusztába kiáltott szóként, a támadásokkal csak határozatlanul összekapcsolva kell hangoztatnunk.”¹⁷ Hasonló problémák jelentkeztek 1944 tavaszán Budapest és Bukarest bombázásával kapcsolatban.

¹³ FO 898/218 E. B. feljegyzése, 1944. január 21.

¹⁴ FO 898/218 Kairói Pilot 471. sz. távirat, 1944. február 28.

¹⁵ FO 898/218 FO. Pilot 3315. sz. távirata Washingtonba. 1944. április 19.

¹⁶ FO 898/147 Lucas Brooks-hoz, 1944. január 1., Bruce Lockhart feljegyzése, 1944. július 19.

¹⁷ FO 898/147 E. B. Lucas-hoz, 1944. február 5.

Az ilyen „politikai hadviselési” bombázás erkölcsös mivolta természetesen megkérdőjelezhető, mint ahogy más összefüggésekben meg is kérdőjeleződött. Amit mentesükre felhozhatunk, az legalábbis annyi, hogy azon angol propagandisták, akik az ilyen bombázás mellett kiálltak, maguk is jelentékeny tapasztalatokkal bírtak, 1944-ben a V¹-ekkel és V²-kel kapcsolatban is. Sőt, mint azt fentebb megállapítottuk, Bulgária esetében a bolgár ellenállási mozgalom kívánta a bombatámadásokat, vagy legalábbis így informálták azon angol tiszteket, akikkel kapcsolatban álltak.

Jugoszlávia, Görögország, Albánia

Ezen megszállt országok mindegyikében a fő probléma, amivel az angolok szembekeverültek, az volt, hogy miként biztosítsák a kommunisták által vezetett és a többi tényleges vagy potenciális ellenállási erők egységét vagy legalábbis miként kerüljék el azok egymás elleni harcait. Görögországban a háború bizonyos periódusaiban úgy tűnt, hogy az angolok sikerrel jártak, de nem sokáig. Albániában egy rövid időszak, 1943 nyara volt az, amikor az angol törekvés sikerülni látszott, de reményeik hamarosan megghiúsultak. Jugoszláviában sohasem jártak sikerrel (nagyreszt a Draža Mihajlović) vezette szerb nacionalista erők és az olaszok, illetve németek közötti kollaboráció mértéke miatt).

Mihailović esete kiemelkedő példája azon veszélyeknek, melyek egy propaganda-kampány elégtelen tényalapra történő támaszkodásából származhatnak. 1941 őszén, amikor az angolok a szerbiai ellenállás egyik vezetőjeként először hallottak Mihajlovićról, akit elismert és támogatott a száműzetésben levő jugoszláv kormány, úgy tűnt, kapóra jön a megszállt Európa első aktív ellenállási vezetőjeként, aki egy olyan időszakban jelent meg, amikor a háború kedvezőtlenül alakult – az USA még nem kapcsolódott be közvetlenül –, s amikor úgy vélték, példaként és ösztönzésként szolgálhat más országok jövőbeli ellenállói számára. A száműzött kormány útmutatásával az angolok lelkesen hozzáfogtak, hogy reklámot csináljanak Mihajlovićnak a rádió és sajtó keresztül. Amikor aztán félreérthetetlenül világossá vált az angolok számára, hogy a kommunisták vezette partizánok jóval aktívabban álltak ellen, mint Mihajlović, illetve, hogy Mihajlović és a partizánok elkeseredett ellenségekké váltak, nehéz volt megszüntetni a politikai és propagandatámogatást – annál is inkább, mert akkoriban valóban csak nagyon csekély anyagi támogatást tudtak küldeni Jugoszláviába. Ráadásul a száműzetésben levő kormány Mihajlovićot hadügyminiszterévé tette. A PWE 1942 első hónapjaiban kiadott direktíváiban különböző figyelmeztető jeleket adott, de a kampány, amely a jugoszlávokat a Mihajlović körüli tömörülésre szólította fel, folytatódott. Nyáron a PWE közölte értesülését a külügyminisztériummal, miszerint Jugoszláviában az ellenállási tevékenységet javarészt a partizánok irányítják és nem Mihajlović; az oroszok nyilvánosan támadni kezdték Mihajlovićot az olaszokkal és a szerb bábvezérrel, Milan Nediccsel való kollaborációja miatt. Ősszel a PWE javasolta a külügyminisztériumnak, hogy a propaganda-politikát újra kell gondolni, és hogy a partizánok tevékenysége nem ignorálható, illetve nem tulajdonítható tévesen Mihajlovićnak. Ennek eredményeként a külügyminisztérium beleegyezett abba, hogy a partizánok tevékenysége – amennyire az angolok ismerik – a BBC és más csatornák útján publicitást kapjon, de úgy, hogy „hazafiaknak” és ne „partizánoknak” nevezzék őket.

A „hazafiak” kifejezés használata azt szolgálta, hogy elkerüljék Mihajlović megsértését, akivel kapcsolatban az angolok még mindig azt remélték, hogy aktív, becsületes ellenállási vezetőt faraghatnak belőle. Mindez azonban egyszerűen dühbe gurította őt, és tiltakozott kormányánál. Decemberben Jugoszlávia ifjú királya, Péter, tiltakozott Churchillnél, arra panaszkodva, hogy a BBC dicséri a partizánokat.¹⁸ A „hazafiak” dicsérete a BBC részéről (és esetenként a „partizánok” is becsúsztak az adásokba) az SOE-t is felmérgeztette, ugyanis ők 1943 első hónapjaiban keményen dolgoztak azért, hogy Mihajlovićot megnyerjék az együttműködés számára. Az SOE írta a külügyminisztériumnak 1943 áprilisában: „ami az erkölcsi támogatást illeti, míg (Mihailović) feltehetően jobban tudja, mint bárki más, hogy többé-kevésbé elismert vezetői posztját ... nagymértékben a BBC által nyújtott támogatásnak köszönheti, addig ezt többé-kevésbé semlegesítik a múlt év novembere óta a BBC-n keresztül a partizánoknak adott támogatással.”¹⁹ Az SOE igazgatója egy PWE-hoz intézett levelében kijelentette, hogy „azt mondják, bizonyos elemek a BBC jugoszláv szekciójában lelkes pártfogói a partizánoknak” (mintha ez egy veszélyes dolog lenne).²⁰ A külügyminisztérium azonban úgy gondolta, hogy a BBC folytathatja a „hazafiak” kifejezés használatát, de nem a „partizánok”-ét.²¹ Ezután derült ki, hogy a „partizánok” szó használatában a fő vétkes a száműzetésben levő jugoszláv kormány szerb tagja, Milan Grol volt; ez azonban nem csillapította Mihajlovićot, aki egy üzenetet küldött, melyben egy néhány héttel korábbi, élesen angolelleses beszédét mentegette, részben utalván „a londoni rádió azon közvetítéseire, melyek határozottan az emberek hangulata és vágyai ellen hatnak”.²²

1942–1943 tele folyamán a PWE és a BBC számára a fejfájást leginkább azon heti adások okozták, melyeket a „Katonai Kabinet” néven ismert fiatal szerb katonatiszti csoport szerkesztett, a külügyminisztérium és a száműzetésben levő kormány közötti egyezmény alapján, Mihajlović dicséretére, és melyek a legerősebb denunciaciókat tartalmazták Mihajlović belső ellenségeinek, beleértve a partizánokat is (noha ezt a szót nem használták). Ezen adások teljes mértékben ellentmondtak az egység szorgalmazásának, mely a PWE alapvető politikája volt, s 1942 őszén a PWE arra intette a külügyminisztériumot, hogy ha ezeket nem lehet leállítani, az csak sikertelenségre vezethet. Április végén azonban a száműzetésben levő kormány – illetve inkább a fiatal tisztek – elhatározták az adások megszüntetését, az alábbiakat írván a BBC-nek: „az a propaganda, melyet a BBC közvetít Jugoszláviába, teljes mértékben különbözik a királyi jugoszláv kormány katonai adásai által folytatott propagandatevékenységtől ... Mihajlović tábornok szerint ez az eltérés nagyon komoly bomlást okoz a jugoszláv harcosok sorában ...” A száműzetésben levő kormányhoz küldött brit nagykövet sajnálkozását fejezte ki e döntés felett, és a külügyminisztériumnak a BBC-ben meglevő állítólagos „erős baloldali szimpátiáról” írt; a külügyminisztérium azonban a döntést a mennyből aláhullott ajándéknak tekintette, amit abszolút örültséggel lenne visszautasítani.²³ Ugyanazon nagy-

¹⁸ FO 271/33474.

¹⁹ FO 371/37584 Pearson levele, 1943. április 12.

²⁰ FO 371/37584 C. D. levele, 1943. április 13.

²¹ FO 371/37584 Sargent levele, 1943. április 21.

²² FO 371/37584 Mihailović távirata. 1483.77., 1943. április 16.

²³ FO 371/37584 Rendel levele, 1943. május 1.

követ az alábbiakat írta a PWE-ről néhány héttel később: „Attól tartok, hogy a PWE nincs jóindulattal Mihajlović irányában, és hogy szimpátiájuk általában inkább a partizánok oldalára állítja őket.”²⁴

Mihajlović továbbra is küldözte tiltakozásait a BBC tevékenysége miatt. 1943. júliusban arról panaszkodva, hogy utóbbi „nyílt kommunistabarát propagandát” csinál — ez az angol kormány két minisztere, Lord Selborne, az SOE vezetője, és Brendan Bracken tájékoztatásügyi miniszter közötti összeütközésre vezetett.²⁵ 1943 októberben a Mihajlovićhoz kiküldött angol főtiszt jelentette, hogy előbbi „megtiltotta a londoni adások hallgatását”.²⁶ 1943 decemberére Mihajlović új csatornát alakított ki saját propagandája számára: rádiókapcsolata volt az egyesült államokbeli jugoszláv nagykövettel, és üzeneteit ezután egy állítólag „Jugoszlávia erdőiben és hegységeiben” levő állomás közvetítette, amely „YTG Állomás”-ként is ismeretes. Ezen adások azután is folytatódtak, hogy az angolok megszakították a kapcsolatot Mihajlović-csal de — amennyire ez ismeretes — sohasem használta fel ezeket a BBC.

Mindezenközben angol tisztek közvetlen kapcsolatba léptek a jugoszláv partizánokkal 1943 április–május folyamán, és azt találták, hogy utóbbiak éppúgy haragudtak a BBC-re, mint Mihajlović. Úgy látták, hogy a partizánokat természetesen eléggé elkeserítette mindaz, amit a BBC részéről ellenségük, Mihajlović irányában mutatott elismerésként értékelték, lebecsülve az ő saját eredményeiket; haragosak voltak azon vádak miatt is, melyek néhány vezetőjükkel szemben a BBC adásaiban hangzottak el — melyek valójában minden bizonnyal a „Katonai Kabinet” adásai voltak, de a BBC-t tették érte felelőssé, és amely adások emlékezete nagyon hosszú ideig tovább élt, és fájdalmas nyomot hagyott.

1943 szeptemberében Deakin alezredesnek (az első angol tiszt volt, aki 1943 május végén eljutott a partizán főhadiszállásra) hivatalos tiltakozást adtak át, hogy továbbítsa azt az angol közel-keleti főhadiszállásra és a külügyminisztériumba. A főbb kifogások a következők voltak: a partizánokat gerillákként vagy hazafiakként említik; Mihajlovićot mint felszabadítót reklámozzák; pontatlan információkat adnak a partizán erők műveleteiről, és azt sugallják, mintha angol tisztek irányítanák azokat; a BBC tanácsa, hogy ne lépjenek akcióba, míg erre Londonból felhívás nem érkezik. Deakin mindezt kiegészítette saját megjegyzésével: a partizánoknak „a BBC naponta azt mondja, hogy amíg nem szólnak, ne csináljanak semmit, és hallgatniuk kell a pontatlan és tendenciózus híreket . . . Ez igazolható”. Hozzátette, hogy a BBC propagandájának vonala „felénk csak bizalmatlanságot kelt, nemcsak a partizán hadsereg, de általában a lakosság soraiban is”. Ezután a bolyongó férjének visszatértere évekig türelmesen váró Penelopé történetére utalva, Deakin ezt írta: „lényegbevágó, hogy a várakozás régi Penelopé-témájával határozottan felhagyjunk. Ez mindenképpen figyelmen kívül van hagyva.” Néhány nappal később újabb üzenetet küldött. „A BBC mind ez ideig állandó forrása a haragnak, de az utóbbi két nap javulását elégedettséggel nyugtázzák. Fontos, hogy ez továbbra is megmaradjon, mert

²⁴ FO 371/37588 Rendel levele, 1943. július 9.

²⁵ FO 371/37589 Selborne levele. 1943. július 22., Bracken levele. 1943. július 31.

²⁶ FO 371/37591 Armstrong üzenete, 1943. október 20. *Milovan Gyilas* Wartime (1977) c. munkájában írja, hogy már 1943 tavaszán „Csetnyik tisztek megtiltották, hogy hallgassák a BBC-t, mert az jelentéseket közölt a partizánharcokról”. (226. old.)

itt aránytalan jelentőséget tulajdonítanak a BBC kijelentéseinek.”²⁷ A Londonból érkező szóra való várakozás „Penelopé”-témája fölöttébb fájdalmas pont volt a partizánok számára, hiszen „a szóra való várakozás” Mihajlović jelszavára vonatkozott, az ő alibije volt saját tétlenségére az ellenállási mozgalomban; másrészt a partizánok 1941 augusztusától az „azonnali cselekvés”-re törekedtek, bármilyen kockázatot is foglalt az magában. Az angolok a maguk részéről attól tartottak, hogy egy Olaszország elleni sikeres invázió — itt is a szövetségesek partraszállására számítván — egy idő előtti általános felkészésre vezethet a Balkánon (mint ahogy szinte mindenütt számítottak is a partraszállásra Jugoszláviában, Albániában és Görögországban). Előre látván ezt a szituációt, a PWE ezen három ország számára készített 1943. június 6-val keltezett „munkaterv” az alábbiakat rögzítette.

„Az Olaszország elleni szövetséges hadművelet esetében, mellyel nem kapcsolódnak egybe nagyobb arányú műveletek a Balkánon, a politikai hadviselést a vezérkari főnökség instrukciói alapján kell folytatni a tekintetben, hogy milyen akciót kívánhatunk a görög és jugoszláv néptől. Ha olyan döntés születik, mely szerint ne szólítsuk fel őket a segítség nélküli általános akcióra, a spontán zendülések elkerülése nehéz lesz. A politikai hadviselés ez esetben arra törekedjék, hogy az energiákat hasznos irányokba terelje, és a minimumra korlátozza az idő előtti hiábavaló emberáldozatot. Ennek érdekében azonnal rendkívüli felhívásokat kell eszközölni a rádió és röplapok útján, a közel-keleti angol főparancsnok felhatalmazása alapján . . .”²⁸

Ez a terv jó szándékú, de amint a dolgok alakultak, teljesen irreális volt. Az angol figyelmeztetéseknek csekély hatásuk volt. A szövetségesek balkáni partraszállására vonatkozó általános várakozás fő következménye az volt, hogy elmélyült az ellentét vagy a nyílt háborúskodás a kommunisták vezette ellenállási szervezet, illetve riválisaik vagy ellenzőik között. Az angol propaganda vajmi keveset tehetett ennek elkerülése vagy korlátozása érdekében.

Mindazonáltal az emberek ezekben az országokban továbbra is hallgatták a BBC-t. 1944 folyamán a Szerbiában tartózkodó angol katonatisztek jelentései ezt mutatták; egyikük, aki 1944 áprilistól októberig a szerb partizánokkal volt együtt, azt írta, hogy „azon kívánságuk, hogy a BBC-híreket szerbül hallhassák, oly nagy volt, hogy napi két adásba kellett ezen híreket beosztanunk, délután 1¹⁵ és 3h-ra . . . Amikor normandiai partraszállásunk híreit vettük, a partizánok lelkesedése . . . körülbelül 500 lövedék el-lövöldözését eredményezte.”²⁹

Az angol kapcsolatok az albán partizánokkal időről időre feszültté váltak a BBC közleményei (vagy téves közleményei) miatt. Amikor 1943 őszén az albániai vezető angol összekötő tiszt írásba foglalt kötelezettséget csikart ki a nacionalista Balli Kombetartól a németek elleni harcra, a kommunisták vezette partizánokat felbőszítette az a kijelentése,

²⁷ WO 202/339 Idevágó üzenetek. 1943. szeptember 17., 19. és 21. A partizán főhadiszállás tiltakozása arra is figyelmeztet, hogy amennyiben a helyzet nem javul, a szovjetek által támogatott Szabad Jugoszlávia Rádió harcot indít a BBC ellen.

²⁸ FO 898/147 Munkaterv Jugoszláviára, Görögországra és Bulgáriára vonatkozóan. 1943. június 6.

²⁹ WO 202/155 R. F. Saunders őrnagy jelentése. 1944. október 15. Lásd még *Gyilasz*: Wartime, 370. old. „még ha jobban is bíztak a szovjet kormányban, a legfelsőbb parancsnokság szívesebben hallgatta a BBC-t, mint a moszkvai rádiót, tekintettel előbbi frissebb és pontosabb híreire.”

hogy ő felkérte a BBC-t, e tény közlésére, illetve hozzátette, hogy a partizánok „az őket megillető mértéken túl részesedtek a BBC publicitásában”.³⁰ A partizánok azt sem vették jónéven, hogy 1944 májusában a BBC a szovjet támogatást élvező Szabad Jugoszlávia Rádió (feltehetően rosszul értelmezett) adására támaszkodva jelentette, hogy Korca dél-albániai várost elfoglalták Tito marsall partizánjai (az albán partizánok helyett).³¹ Indokoltnak tűnik arra következtetni, hogy az ezen kérdésekben megnyilvánuló szélsőségesen albán érzékenység azt a fontosságot mutatta, amit ők a BBC albán adásainak tulajdonítottak.

A Görögország felé irányuló propagandának két fő és megoldatlan problémája volt: az időnként aktív háborúskodás formáját öltő összeütközés a kommunisták által vezetett EAMB/ELAS és más, angolok által támogatott ellenállási szervezetek között, másrészt az a tény, hogy az angol kormány segíteni igyekezett a népszerűtlen II. György király Görögországba való visszatérését, mely politikáért Görögországban erősen megneheztetek, még ha maguk az angolok mindig azt mondták is, hogy a végső döntés a görög népre tartozik a felszabadulás után.

Hogy megbirkózzanak ezen problémákkal, egy 1943. június elejéről származó PWE „munkaterv” azt javasolta, hogy a görögországi propagandának „elő kell mozdítania a különböző gerillacsoportok közötti együttműködést, összekapcsolván tevékenységüket a szövetségesek Mediterraneumon zajló hadműveleteivel, figyelmeztetve őket, hogy a politikai nézetkülönbségek rendezésének ideje a felszabadulás után és nem előtte van, . . . és tartózkodva egyes vezetők vagy csoportok megkülönböztetett kezelésétől; egy- szersmind »fel kell készítenie a görögöket a görög király és kormány elfogadására a görögországi szövetséges hadműveletek idején«”.³²

Meg kell azonban állapítanunk, hogy ezt a némiképpen irreális propagandatervet részben felsőbb szervek kényszerítették a PWE propagandistáira (és a BBC görög szekciójára). Egy 1943. május 24-ről származó, a külügyminisztériumnak szánt PWE-memorandum kijelentette, hogy a PWE „számos nehézséget” érez annak módját illetően, ahogyan a propaganda összekapcsolódik az EAM/ELAS-szel folytatott tárgyalásokkal, amelyek utóbbiak egyesítését célozták a többi „Nemzeti Csapatok”-ként ismert csoporttal. A PWE szerint az EAM jóval jelentékenyebb erőt képvisel, mint a Nemzeti Csapatok, és hozzátette: „a legaggasztóbbnak azt a javaslatot véljük, . . . miszerint a PWE-t kellene felszólítani arra, hogy vádolja az EAM politikai vezetőit azzal, hogy haszonlesők, akik a hatalom megragadását tervezik saját önző céljaik érdekében . . . Attól tartunk, hogy . . . egy ilyen lépést még azok is a görög belügyekbe való illetéktelen angol beavatkozásnak tekintenék, akik nem támogatják vagy ellene vannak az EAM-nak. Ezáltal a görögországi angol propaganda presztízse károsodna.”³³ Ezt egy kairói angol szervekhez küldött PWE-távirat követte, mely közölte, hogy „amint lehetséges”, erőfeszítéseket tesznek Kairó javaslatainak érvényesítésére, de hozzátette: „még mindig nyugtalanok vagyunk az EAM-vezetők elleni vádakra vonatkozó javaslattal kapcsolatban, és kérjük önöket, tartsák

³⁰ WO 204/2557 B8 Félhavi értékelés. 1943. november 17.

³¹ WO 204/9531 B8 Section HQ Force 266 CMF. 1944. május 23.

³² FO 898/147 Munkaterv Jugoszláviára, Görögországra és Bulgáriára vonatkozóan. 1943. június 6.

³³ FO 898/152 E. B. feljegyzése Scarletthez. 1943. április 25.

szem előtt annak elkerülhetetlen visszaüteseit . . . az angol politikai hadviselés egészére . . .”³⁴ A PWE-nek a görögországi propagandapolitika újragondolását sürgető kifogásai azonban nem érvényesültek, noha a következő évben az EAM/ELAS vezetők denunciaciójára vonatkozó ismételt javaslatok gyakorlati megvalósítás nélkül maradtak; de ez nem a PWE-nek volt köszönhető. Ami bizonyosnak tűnik, az az, hogy a külügyminisztérium és a kairói politikai szervek nagymértékben túlbecsülték az angol propaganda lehetőségeit az EAM/ELAS vezetők saját katonáik feletti hatalmának, befolyásának megtörését illetően, de túlbecsülték lehetőségeit II. György király népszerűsítése terén is (hogy ti. elfogadhatóvá tegyék a görög nép számára); maguk a propagandisták szerényebb és realistább állásponton voltak saját lehetőségeiket tekintve.

Mindebből világos, hogy míg a rádió – elsőként és kiváltképp a BBC – az angol propaganda leghatásosabb fegyvere volt Délkelet-Európában, addig ez csak akkor számíthatott teljes sikerre, ha az angol kormány politikája és akciói összhangban voltak a tényleges helyzettel és a közhangulat állapotával az érintett országban.

Propaganda a röplap és a nyomtatott szó útján

Kiegészítvén a rádiót, a légierővel és egyéb eszközökkel terjesztett röplapok és más nyomtatott anyagok hasznos propaganda-fegyvernek bizonyultak az angolok számára. De a repülőgépek hiánya és a legyőzendő távolság miatt viszonylag kevésbé lehetett hasznosítani ezeket egészen 1943 őszéig, amikor a szövetségesek olaszországi inváziója új, Délkelet-Európa-hoz jóval közelebbi légitámaszpontok kialakítását tette lehetővé. Görögország kivételt jelentett, minthogy a Közel-Keletről felszálló Királyi Légierő számára jóval elérhetőbb volt. A Görögország feletti röplapszórások 1941 végén kezdődtek, és 1942 első öt hónapjában légi úton már rendszeresen eljutottak a két hírlap, az „Eleftheros Logos” és az „Eleftheria” példányai Görögországba. A hangnem erősen hazafias volt, és a görög hadsereg olaszok elleni 1940–41-es háborújában elért heroikus eredményeire utalt. Az egyik első, 1941 novemberéből származó röplap, melyet látszólag egy Athénban működő szervezet bocsátott ki, „Tartsd magasra a szabadság fátylját” címet viselte, és a görög hadsereg egy évvel korábbi, Koritsaba történt győzedelmes bevonulását idézte fel (a dél-albániai Korca városáról van szó), majd kijelentette: „becsületbeli ügyünk folytatni a szent harcot és ugyanúgy magasra tartani a Szabadság fátylját.”³⁵

1943-ban óhatatlanul felvetődtek a Görögországgal kapcsolatos politikai problémák. Februárban a külügyminisztérium azt javasolta, hogy II. György népszerűsítése érdekében dobják le a király fényképeit Görögország felett. A PWE nézete az volt, hogy „ilyen fényképek ledobásának célszerűsége fölöttébb kérdéses: a Görögországból érkező jelentések szinte egyhangúan a király népszerűtlenségéről és a görögök abbéli aggodalmairól számolnak be, nehogy erőszakkal rájuk kényszerítsék őt az angolok; és a pusztta ténye annak, hogy a Királyi Légierő szórja a fényképeket, nagyon könnyen megerősítheti ezen aggodalmakat.”³⁶ Nem ismeretes, hogy vajon ledobták-e a fényképeket vagy sem, de a legvalószínűbb az, hogy nem, ugyanis a következő év szeptemberé-

³⁴FO 898/152 FO Pilot 1796. sz. távirata Kairóba (az államminiszterhez). 1943. június 1.

³⁵FO 898/437.

³⁶FO 898/437 E. B. G.S.O.-hoz, 1943. február 11.

ben Lord Selborne, az SOE-t irányító miniszter azt írja a külügyminisztériumhoz, hogy az angol propaganda sohasem törekedett Görögország királyának „reklámozására”.³⁷

Olaszország szövetségesek általi megszállása után a katonai tervezők figyelme Bulgária felé fordult, és 1943. október 25-én, miután az egyesített angol–amerikai vezérkari főnökség utasításokat adott szófia-i katonai objektumok bombázására, a PWE kairói hivatalát olyan röplapok elkészítésére kérték fel, melyek Hamburg pusztulásának fotóját mutatnák, s amelyeket a RAF dobna le a támadások során.³⁸ Az első Szófia elleni légitámadás után röplap készült Plovdivra dobandó; lángnyelveken keresztül írott figyelmeztetés szólt Plovdiv lakóihoz, óvakodjanak attól, ami Szófiában történt: „evakuáljátok Plovdivot most”.³⁹ 1944 első felében angol röplapok egész sorát szórták Bulgáriára. Májusban egy „Sztálin marsall figyelmezteti Bulgáriát” című röplap idézte Sztálin május 1-i parancsát, és összekötve mutatta a szovjet, angol és amerikai nemzeti lobogókat. Egy másik, a bolgár katonákat a jugoszláv és görög területek kiűritésére felszólító röplap egy égő parasztházat mutatott, melynek tulajdonosa két libának a hajszerelésével volt elfoglalva, az egyiket Görögország, a másikon Jugoszlávia felirat szerepelt.⁴⁰ Bulgária felett és a tényleges bombázások előrejelzéseiként Budapest felett is ledobtak olyan röplapokat, melyeken egy óra a tizenkettő előtti utolsó percet mutatta. Egy Budapestnek szánt röplap felsorolta a magyar hadviselés történetének jellemző dátumait – a Jugoszlávia és Oroszország elleni magyar támadását 1941 tavaszán és nyarán, amit a Magyarország elleni angol hadüzenet követett az év végén, a voronyezsi magyar katonai katasztrófáét, illetve azt az időpontot, amikor a szovjet csapatok Budapesttől már mindössze 700 kilométerre voltak.⁴¹

Jugoszlávia vonatkozásában a háború utolsó másfél évében az angolkok törekvése teljesen eltérő jellegű volt – igyekeztek kielégíteni a jugoszláv partizánok és a szélesebb közönség azon igényét, hogy megbízható háborús híreket kapjanak, különösen olyan híreket, melyek a külső világ Jugoszláviával kapcsolatos elgondolásait, gyakorlati tevékenységét illeték: megmutatkozott ez a partizánok eredményeivel és Tito marsall-lal kapcsolatos kedvező hangvételben, de hangot kaptak egy szélesebb alapokkal bíró, egyesült jugoszláv kormány létrehozását célzó erőfeszítések is, illetve mindenekelőtt a három nagy szövetséges hatalom egysége a háborús erőfeszítésekben éppúgy, mint a béke tervezésében. 1944 folyamán egy kisalakú, nyolcoldalas képes hírlapot állítottak elő, „Londonsko Pismo” címmel, cirill és latin írásban egyaránt, repülőgéppel történő terjesztésre; a fennmaradt harminchárom szám tartalmazza a fő háborús híreket, a szövetségesek fontosabb közleményeit, együtt a Jugoszláviáról szóló hírekkel: a 6. szám Roland Robinson őrnagy, angol parlamenti képviselő alsóházban tartott beszédét közli a Jugoszlávia felszabadított területén tett látogatásról.⁴² Egy hasonló jellegű „Glas Pobede” című kiadvány 1944 májusában dr. Rudolf Bicanicnak, a kiváló közgazdásznak, a Horvát Parasztpárt Londonban tartozkodó kiemelkedő tagjának felhívását közli, melyben fel-

³⁷ FO 898/152 Selborne levele Cadoganhez, 1943. szeptember 28.

³⁸ FO 898/437.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ FO 898/506; FO 898/218 Kairói Pilot 471. sz. távirat. 1941. február 23.

⁴² FO 898/503.

szólítja pártjának tagjait, hogy dolgozzanak együtt Tito nemzeti felszabadító hadseregével.⁴³

A háborús időszak végével új, nagyobb formátumú, légi úton történő terjesztésre már nem alkalmas képes hírlapokat lehetett Jugoszláviába küldeni. Rendszeresen jelent meg, széles skálán mozgó híranyaggal a „Pobeda”, melynek alcíme „British Journal for Yugoslavia” volt. Az 1945. január 29-i szám például első oldalán egy térképpel illusztrált cikket közölt a háború előrehaladásáról Burmában, amit a Tito marsall és Dr. Šubašić között született, Londonban éppen nyilvánosságra hozott egyezmény teljes szövege követ, egy egyesült kormány megalakításáról; a további cikkek témái: a jugoszlávok németek elleni katonai műveleteinek támogatása a RAF (angol királyi légierő) részéről; Tito egyezményt írt alá a Jugoszláviának küldendő szövetséges segélyszállítmányokról; szovjet hadjárat Kelet-Poroszországban; és a fegyverszünet megkötése Magyarországgal. Az 1945. február 19-i szám hosszú beszámolót közöl a jaltai konferencia döntéseiről, magyarázó szöveggel ellátva: egy cikket a szakszervezeti világszövetség megalakítására vonatkozó tervekről; a görögországi polgárháború befejezéséről; egy hosszú beszámolót a jugoszláv légierő Tito parancsnoksága alatt elért sikereiről az ellenséges összekötő vonalak ellen Sremben.⁴⁴ A háború ezen utolsó szakaszában egy speciális brosúrát is kiadtak, „Politikai és humoros rajzok a kortárs angol sajtóból” címmel, melyben jól fordított képaláírásokkal Hitler háborús gépezete összeomlásának különböző mozzanatait ábrázoló karikatúrákat reprodukáltak.⁴⁵

Amennyiben ezen utóbbi angol kiadványoknak külön céljuk volt, az nem más, mint arra ösztönözni a jugoszlávokat, hogy saját belső problémáikat és vitáikat egy szélesebb összefüggésben szemléljék, objektívebb és toleránsabb módon, illetve, hogy a békesség szellemét támogassák a háború utáni Jugoszláviában – mindez olyan céloknak tűnik, melyek magukban véve is kívánatosak voltak, de amelyek egyszersmind az angol befolyás számára egyengették az utat a háború utáni korszakban.

Titkos rádióállomások

1940-től, a propaganda fegyvertárának részeként az angolok a Közel-Keletről és Angliából egyaránt „szabadság-adókat” vagy „fekete” rádióállomásokat működtettek, melyek bizonyos feladatokat könnyebben és hatékonyabban tudtak megoldani, mint a BBC. Egy „szabadság-adó”, amely tegyük fel, az érintett országon belül dolgozik, erősen azonosulhat egy adott politikai párttal vagy csoporttal, és igényt tarthat arra, hogy mint ezek szócsöve a tengelyhatalmakkal szembeni ellenállásra hívjon fel, illetve javasolja az ellenállás meghatározott formáit. Egy „fekete” rádió színleg kiadhatja magát a tengelyhatalmak vagy az adott országban a tengelyhatalmakkal baráti viszonyban levő szervezet vagy csoport szócsövének, s ezen pozíciójából alááshatja a tengelyhatalmak és kollaboránsaik presztízsét, tekintélyét, főként oly módon, hogy „bizalmas információkat” tár a nyilvánosság elé ezek nehézségeiről és kudarcairól. Ilyen „bizalmas ismereteket” szolgál-

⁴³FO 898/506.

⁴⁴Uo.

⁴⁵Uo.

tathat az összes rendelkezésre álló információk óvatos és körültekintő tanulmányozása, intelligens feltevésekkel társítva; időnként ezek származhatnak a helyi rendőrségi üzenetek vagy más kormányzati szervek közötti hírközlés lehallgatásából.

Az egyik 1942 decemberi, a „fekete” propagandáról szóló PWE-irat megmagyarázta e propagandamódszer hasznosságát: „mindig azt feltételezzük, hogy a hallgatóközönség bizonyára jóval kisebb, mint a BBC-é, pedig Európában manapság a híresztelések gyorsan terjednek, s a nagy közönség nem szükséges”. Egy másik, 1943 májusából származó PWE-irat, „A »fekete« funkciójáról a csatlósországgal szembeni politikai hadviselésben” a következőket mondja: „a fekete rádiónak a csatlósországekban nagyon fontos funkciója az, hogy olyan kétséges pontosságú híreket terjeszt, melyekért a BBC-ben közölve, öfelsége kormánya nem vállalhatna felelősséget, de amelyek elég plauzibilisek ahhoz, hogy hihetők legyenek a címzett országokban, illetve amelyek az érintett országok közönségében a szövetségesek háborús erőfeszítései szempontjából hasznos reakciókat szülnék . . . Célja, hogy amennyire csak lehetséges, korlátoztassa ezen országok anyagi és emberi erőforrásainak németek által történő felhasználását, másrészt érje el, hogy ezen országok a lehető legnagyobb mértékben ássák alá a német háborús erőfeszítéseket.” Ami a délkelet-európai csatlósokat illeti, az irat szerint a közhangulatot a reményvesztettség, bizonytalanság, a kósza hírekre való fogékonyság, illetve a németek és a csatlóskormányok iránti növekvő ellenszenv uralja. A „fekete” rádió növelheti a nyugtalanságot és reményvesztettséget, fokozhatja a belső ellentéteket, elmélyítheti a németekkel szembeni haragot, nyomást gyakorolhat a csatlóskormányokra, hogy korlátozzák a Németországnak nyújtott segítséget, és ösztönözheti az ellenzéki tényezőket: „ez számos esetben nem valósítható meg a nyílt propaganda útján, amely Angliát egy meghatározott ellenzéki csoport támogatására kötelezné.” A „fekete” rádió egy adott csatlós országban aggodalmakat kelthet a többiek által folytatott béketapogatásokra utalva is, ösztönzést adva ezáltal az e téren közöttük folyó versenynek, ami ismét a németekkel szembeni ellenérzéseket növeli.^{4 6}

(Angliában a legutóbbi időkben kiterjedt vita folyik a politikai moralitás vagy immoralitás kérdéseiről, a titkos rádió és az álhírek terjesztésének mint háborús fegyvernek a gyakorlati hasznosságáról vagy hiábavalóságáról. E tanulmánynak, mely csak azt kívánja rögzíteni, hogy mit akartak csinálni és mit csináltak az angolok, nem feladata e vitához hozzászólni.)

Az első titkos rádióállomás – vagy, hogy a PWE fedőnevét használjuk, az első „kutatói egység” vagy „RU” – Délkelet-Európa felé, Romániába sugározta adásait, azt követően, hogy német személyzet utazott az országba, és a németbarát Ion Antonescu tábornok került hatalomra. Az első adás 1940. október 12-én hangzott el; tizenöt perces programokat adtak naponta háromszor. Az adó jelszava „Sus Inimile Frati Romani” volt; hangvétele erősen német- és Antonescu-ellenes volt, illetve rokonszenvező Maniu Nemzeti Parasztpártjával; a bemondók korábban londoni román diplomaták voltak. R. W. Seton-Watson professzor, aki akkoriban szorosan kapcsolódott az ellenséges országok elleni

^{4 6}FO 898/61 Leeper írása, „Fekete propaganda”. 1941, december 17., aláíratlan dolgozat, „A »fekete« (illegális, titkos, földalatti – ford.) funkciója a csatlósállamok ellen folytatott politikai hadviselésben”. 1943. május 12.

propagandatevékenységhez, jelentős részt vállalt az állomás munkájának elindításában, bár később a felelősség a PWE-re szállt.

Románia Hitler oldalán történt, Szovjetunió elleni hadbalépése az állomásnak új és sürgetőbb feladatot teremtett; ez, amint 1942 júniusában újrafogalmazták, abban állt, hogy „meg kell győzni . . . a román népet az Ion Antonescu és a tengelyhatalmak közötti szövetség megszakításának szükségességéről, s így helyreállítani baráti kapcsolataikat Nagybritanniával, a Szovjetunióval, az Egyesült Államokkal és szövetségeseikkel”, továbbá „meggyőzni és arra sarkallni a román népet, hogy még erőteljesebben érvényesítsék az önkényes bécsi diktátum visszautasítására vonatkozó követeléseiket” (amely Magyarországnak ajándékozta Észak-Erdélyt).⁴⁷ Az állomás álhíreket is terjesztett azon célból, hogy nehézségeket okozzon Antonescunak és a németeknek. Így például kiagyalták azt a történetet, miszerint Antonescu háborús politikájának állítólagos ellenzése miatt kivégezték az egyik prominens román tábornokot, Ciupuercat; ennek eredményeként – az állomás szerint – Antonescu visszahívni kényszerült Ciupuercat Bukarestbe, bizonyítandó, hogy nem végezték ki.

1943 nyarára feltételezték, hogy az adóállomás tényleges hovatarozása ismertté vált, s ezáltal valamelyest értéke is csökkent. Ezért és egyéb okokból 1943. júliusban megszűnt. Ekkorra egyetértés alakult ki abban a tekintetben, hogy helyette egy színleg Antonescu- és németbarát „bomlasztó” állomást kell létesíteni, valamint egy másikat is, amely a román olajmezőkön végrehajtandó szabotázsakciók ösztönzésére specializálna. Ezek egészen 1944 tavaszáig működtek, amikor a szovjet csapatok elérték a román határt, ami további hasznosságukat kérdésessé tette.⁴⁸

Egy másik közel-keleti Romániába sugárzó adót, amely „Vlaicu” nevében működött (ez állítólag egy képzelt ellenállási vezető álneve volt), 1943 augusztusban szüntettek be, a Romániából érkező szükséges hírszerzési anyagok hiánya miatt.⁴⁹

A Bulgáriába sugárzott angol titkos rádióadások teljesítménye meglehetősen hasonló volt, eltekintve a két főállomástól, melyek szorosabban kapcsolódtak a bolgár baloldali agráriusokhoz, mint az első román adó Maniu Nemzeti Parasztpártjához. 1941 folyamán az agrármozgalom egyik vezetője, Dr. G. M. Dimitrov angol támogatással Jeruzsálemből kezdte adásait, míg kollégája, Dmitri Matsankiev, Angliából. Az angol támogatással működő állomás neve az egyik bolgár nemzeti hős nyomán „Vaszil Levszki” volt – egyezvén ebben a szovjet támogatással működő „Hriszto Botev”-adóval, melyet egy másik nemzeti hős után neveztek el. Matsankiev főként a baloldali agráriusokhoz, de általában a bolgár ellenzékhez is fordult, azzal a céllal, hogy felkészítse őket egy esetleges király- és kormányellenes felkelésre.⁵⁰ 1943 nyarán újabb állomás lépett működésbe, melyet színleg németek és bolgár kollaboránsok irányítottak, magát az „Új Európa Hangjának” nevezve, és ragaszkodva ahhoz, hogy mind a német, mind pedig a bolgár nemzeti himnuszot játssza. A külügyminisztériumnak azt mondták, hogy céljuk a németbarát bolgárok és kollaboránsok megijesztése, illetve a németellenes és oroszbarát elemek

⁴⁷ FO 898/53 „Jegyzőkönyv – Román Szabadság Adó.” Dátum nélkül. FO 898/54

⁴⁸ FO 898/55 Jegyzetek egy külügyminisztériumi értekezletről. 1943. május 17., FO 898/61 E. B. Belmerhez, 1944. március 25., FO 989/151 Sheldon feljegyzése. 1944. március 20.

⁴⁹ FO 898/61 A PWE kairói szervezete a londoni központhoz. 1943. augusztus 28.

⁵⁰ FO 898/55 Neate feljegyzése 1942. december 8.

ellenállásának erősítése.⁵¹ Első feladataik egyike az volt, hogy dicséretekkel árásszák el az ingatag Filov-kormányt, így hangsúlyozandó, hogy az nem más, mint pusztá báb a németek kezében, ezáltal okozva kellemetlen helyzetet számukra. Ezután az adó nagy játékba fogott Borisz cár Hitlernél tett látogatásával és hirtelen halálával kapcsolatban – például zajos cáfolatokat közölt arról, hogy a cárt berchtesgadeni látogatása során megmérgezték, hogy Hitler saját doktorait küldte hozzá megbizonyosodni afelől, hogy valóban meghalt-e, illetve arról, hogy öngyilkosságot követett el, mert felismerte, hogy Bulgáriát a pusztulásba vitte.⁵²

Ezen angliai és közel-keleti bolgár adók a bolgár hivatalos szervek részéről is kiváltottak bizonyos reakciókat. 1943 februárban Gabrovsky belügyminiszter nyilvánosan támadta a „fekete” rádióadókat, valamint hasonló támadások jelentek meg a kormánypárti sajtóban. Az 1944 februárjában lehallgatott üzenetek azt mutatták, hogy a helyi hatóságok „ellenséges fekete rádióadók” miatt aggódtak, s hogy Plovdiv tartományban elrendelték valamennyi rádiókészülék oly módon való lepecsételését, hogy csak a szófiai adó adását lehessen velük fogni.⁵³ (Természetesen a bolgár hatóságok idegességét nemcsak az angol adók, hanem nem kis mértékben a szovjet támogatással működő „Hriszto Botev” állomás is inspirálhatta.) 1944 elejére a háború fejleményei és a szükséges angol felügyeleti személyzet hiánya nehézzé tették mindkét angolok támogatta adás folytatását, s így, két évi intenzív munka után, januárban a „Vaszil Levszki” befejezte működését. Júliusban az „Új Európa” szüntette meg adását, látszólag Goebbel's utasítására, főszerkesztőjének, „Dr. Hans Schneider”-nek búcsúüzenetével.⁵⁴

Jugoszlávia esetében a tengelyhatalmak 1941 áprilisi inváziója által teremtett belső megosztottság és politikai problémák óriásiak voltak. Ezért az angolok lehetetlennek vélték egyetlen, valamennyi jugoszlávhoz szóló titkós rádióadó működtetését. Ehelyett 1941-ben három szabadság-állomás kezdte meg működését Angliában; az első, a „Zrinski”, a horvátokhoz szólt, többé-kevésbé a Horvát Parasztpárt hangjaként; hamarosan követte ezt a szerbekhez szóló „Sumadija” és a szlovénekhez szóló „Triglav”. Amint azt 1942-ben egy PWE-irat megállapította: „ilyen belső harc által megosztott országban egy konstruktív politikai program lehetetlen. A (jugoszláv) egység eszméje mindhárom állomás esetében vezérelv, de ezt közvetve igyekeznek érvényesíteni . . . A cél: javítani a hangulaton és erősíteni a testvériség szellemét, felfedve az ellenség nehézségeit. A közvetlen célzásokat kerülik, hogy ne kelljen választani klerikálisok és partizánok között Szlovéniában, csak csetnikek és partizánok között Szerbiában.” Horvátországban – tette hozzá az irat – a Horvát Parasztpárt vezetőjének, Vladko Maceknek eszméi váltak az ellenzék alapjává, „s a partizánokat főként mint Macek követőit kezelik, elkerülvén ezáltal a kommunista kérdést”.⁵⁵

Így a jugoszláviai titkos propagandával kapcsolatos angol irányvonal határozottan struccpolitika-jellegű volt. 1943 első heteiben azonban a „Zrinski” a száműzetésben levő Horvát Parasztpárt képviselőivel, nevezetesen Dr. Juraj Krnjeviccsel folytatott konzultáció

⁵¹ FO 898/55.

⁵² FO 898/55 X2 híresztelések és történetek, 1943. augusztus 8., 29. és szeptember 5.

⁵³ FO 898/53 Reakció-jelentés. 1943. április 27.; FO 898/55 CX 11411/0420/ 1944. február 15.

⁵⁴ FO 898/55 E. B. jegyzete. 1944. január 31; X program 380. szám, 1944. július 15.

⁵⁵ FO 898/56 Passim; FO 898/61 Leeper írása, „Fekete propaganda”, 1942. december 17.

után ismételten közölte a „Horvát Politikai Programot”, amely valamennyi horvátot és szerbet összefogásra és egységre szólított fel a külső és belső elnyomók elleni közös küzdelemben: „esküszünk, hogy minden belső nézetkülönbségünket félre fogjuk tenni.” Hosszabb távon a program a Horvát Szabor (parlament) szabad és titkos választásán alapuló horvát „parasztdemokráciára” szólított fel, s egyszersmind „a Szövetséges Jugoszlávia közös parlamentjének” megalakítására.⁵⁶ A „Hrvatski Narod”, a tengelyhatalmakkal rokonszenvező zágrábi újság támadta a programot és a száműzetésben levő Horvát Parasztpárt képviselőit – 1943. január 22-én.⁵⁷ A program célkitűzései bizonyára konstruktívak és jó szándékúak voltak, kétséges azonban, hogy volt-e bármiféle tartós politikai hatása Horvátországban.

A szlovéniai klerikálisok és partizánok (vagy kommunisták) közötti belső összetűzés problémáját részben az olaszországi szlovén társaikkal való egyesülés követelésének bátorításával, részben pedig az olaszországi, főként az olasz hadseregben szolgáló szlovénekhez intézett felhívásokkal oldották meg, melyek célja az volt, hogy maximális nehézségeket okozzanak az olasz katonai és polgári hatóságoknak.

Szerbia esetében nem mutatkozott lehetőség ilyen megoldásra. A „Sumadija” kezdettől fogva – még Mihajlović színrelépése előtt – egy a szerb nemzeti büszkeségre és a szerb hazafiasságra apelláló adónak volt szánva. De mi volt a teendője a monarchiával és Mihajlović-csal kapcsolatban? Egy PWE-irat az állomás működésének legelső napjaiban arra figyelmeztetett, hogy noha pillanatnyilag az adó szabadon felhasználja az ifjú Péter király nevét, mint „a nemzeti újjázületés jelképét”, de szem előtt kell tartania, hogy a monarchia nem jelent szükségképpen előnyt a későbbiekben is, s esetleg súlyos kényszerhelyzetet teremthet.⁵⁸ Mihajlović növekvő reputációja még kínosabb problémát jelentett. A „Karagore” adónak, melyet a Közél-Keletről az SOE (és nem a PWE) kezdett működtetni, külön rendeltetése volt Mihajlović szócsöveként szolgálni, így segítvén az SOE akcióit. A „Sumadija”-t viszont nem akarták ilyen erősen elkötelezni, szándékukban volt számításba venni „a Mihajlović tábornok személyére alapozott akciótervek esetleges meghíúsulásának” lehetőségét.⁵⁹

A visszás helyzet feloldásának egyik kísérlete volt, hogy 1942 szeptemberében a „Sumadija” egy állítólagos „Egyesült Harci Front” programját sugározta; az egyik cél az volt, hogy megoldják – vagy megkerüljék – az ellenállás stratégiájával kapcsolatos konfliktust, amely egyfelől a Mihajlović-féle, a megtorlásoktól tartó és az általános felkelés napjára váró politika, illetve a partizánok megszakítás nélküli, totális gerillahadviselésének politikája között feszült. A Sumadija-program Mihajlović felé hajlott, kijelentvén: „azalatt, hogy feltartjuk az ellenséges csapatokat, s így csökkentjük ütőképeségüket más frontokon, ugyanakkor újra kell szerveznünk, felkészítenünk és megőriznünk ellenállási erőinket addig a napig, amikor megérkezik a jele sorsunk jobbrafordulásának, a győzelemnek és a szabadságnak.” Politikai szempontból viszont a „program” háttérbe szorította Mihajlović fontosságát: „programunk egy Szabad Egyesült Szerbia a nagy és hatalmas Jugoszlávián belül . . . Mihajlović tábornok sohasem tekintette magát politikus-

⁵⁶ FO 898/56 Neate Murray-hoz 1942. október 23., Neate E. B.-hez, 1943. február 3.

⁵⁷ FO 898/53 Reakció-jelentés. 1943. január 29–április.

⁵⁸ FO 898/56 Jelentés a szerb rádióadásról. 1941. július 14.

⁵⁹ FO 898/54 Iratfogalmazvány, aláírás nélkül, 1942. december 18.

nak, viszont megmutatta már, hogy ő . . . a szerb nemzet első katonája, aki csapatainak hősiességével és bátorságával megvalósította a szerb hazafiak Egyesült Harci Frontjának tervét.”⁶⁰ E program kapcsán az egyik PWE-vezető írta az SOE-nak – mely akkoriban még mindig erősen támogatta Mihajlovićot –, hogy ez lehet, nem pontosan az, amit Mihajlović akart, de ő (ti. a PWE-vezető) nem szívesen kötné a „Sumadija”-t Mihajlovićhoz, „merő utóbbi politikai bölcsessége ugyancsak kétséges”.⁶¹

Mihailovicnak boztos, hogy nem tetszett a „program”, és az alábbi üzenetet küldte Londonba: „az utóbbi időben a Sumadija rádióadó egy bizonyos Egyesült Harci Frontról beszél, amely országunkban ismeretlen. Országunkban csak a Jugoszláv Hadsereg létezik . . . Kérem, tegyék meg a szükséges lépéseket annak érdekében, hogy a rádió ne okozzon zavart az emberek között. Jobb csendben maradni, mint ezen a módon tovább folytatni az adást.” A másik oldalról viszont az egyik Londonba kijutott jugoszláv partizán panaszkodott azért, mert a „Sumadija” „pán-szerb”.⁶²

1943 folyamán, amikor megszületett az angol döntés: először felvenni a kapcsolatot a partizánokkal, később minden támogatást megadni nekik, és végül a Mihajlović-csal való szakításra vonatkozóan, olyan helyzet alakult ki, melyben a „Sumadija” és a „Zrinski” aligha tehetett többet, mint általános felhívásokat sugárzott az ellenállás egységének megvalósítására. Ezért és egyéb okokból 1943 novemberben elhatározták, hogy mindhárom angol támogatással működő jugoszláv adót felszámolják.⁶³ (A közel-keleti „Karamore” állomás állandó bonyoldalmak és vita forrásává vált mind a száműzetésben levő szerbek, mind pedig maguk az angolok között; megszüntetésének pontos időpontjára vonatkozóan nem áll rendelkezésre forrás.)

Visszatekintve látható, hogy egy olyan hatalmas és egységes mozgalomnak a felemelkedése, mint amilyen Tito marsall Nemzeti Felszabadítási Mozgalmaé volt, a brit titkos adók működését nagymértékben indokolatlanná, hacsak nem egyenesen a céllal ellentétes hatásúvá tette. Ezt a fejleményt azonban az angolok nem láthatták előre már 1941 nyarán és őszén, amikor az állomások működni kezdtek, és noha őszinte törekvésük volt, hogy az adókat az új szituációikhoz adaptálják, illetve, hogy azokat konstruktív célok szolgálatába állítsák, aligha számíthattak sikerre.

Szinte biztos, hogy az egyetlen Délkelet-Európába sugárzó angol titkos rádióadó, amely tényleges jelentőséggel és politikai hatással bírt, az a magyar adó volt, melyet eleinte „Magyar Nemzeti Rádió”-nak, később pedig a nagy magyar költő és nemzeti hős nyomán „Petőfi Rádió”-nak neveztek. Adásai kezdettől fogva Petőfi híres 1848-as verséről voltak felismerhetők: „Talpra magyar, hí a haza! / Itt az idő, most vagy soha! / Rabok legyünk vagy szabadok? / Ez a kérdés, válasszatok!”. Nevének, a „Magyar Nemzet”-nek kettős jelentése volt, ugyanis sugallta az adó azonosságát a hasonló cím alatt megjelenő, kiváló, szilárdan független és progresszív újsággal, amely az erőteljes háborús elnyomással szemben szívósan igyekezett megőrizni liberális és kritikai magatartásával kivívott reputációját.

⁶⁰ FO 898/56 Murray Pearsonhoz, 1942. szeptember 29., Y2 program, 1942. szeptember 11.

⁶¹ FO 898/56 Murray Pearsonhoz, 1942. október 6.

⁶² FO 898/53 Jelentés az adások fogadtatásáról, Y2 Szerbia; FO 898/56 E. B. feljegyzése. 1943. február 5.

⁶³ FO 898/61 Feljegyzés a kairói hivatalhoz. 1944. november 26.

Az angol támogatással működő adó első, 1942 szeptemberi adásaitól kezdve azokhoz a liberális, társadalmilag progresszív és Hitler-ellenes elemekhez csatlakozott, akiknek nézetei – bizonyos óvatossággal – kifejezésre jutottak az újság soraiban, és érzékeltette, hogy ő szabadon, kötöttségek nélkül kimondja mindazon dolgokat, melyeket az újság is szeretett volna lehozni, de akadályozva érezte magát ebben (ezáltal remélvén ösztönözni a továbblépésre mind az újság szerkesztőit, mind pedig olvasóit a kíváncsi irányban). Úgy tűnt, az újság kedvezően reagált erre a cselre. 1943 januárban egy minden vasárnap jelentkező rovatban cikket közölt katonai tudósítójától, amelyben ez a következőket írta: „mindaddig minden vasárnap megpróbáltunk képet adni az általános katonai helyzet főbb mozzanatairól. E téren nem jártunk mindig sikerrel, különösképpen nem a legutóbbi időben – nem voltunk képesek nézeteinket mindig egyeztetni az »ismeretlen szerkesztőkkel«. Minthogy a „Magyar Nemzeti Rádió” akkoriban csak vasárnaponként sugározta adásait, indokoltnak tűnik feltételezni, hogy az »ismeretlen szerkesztők” kifejezés diszkrét utalás volt a rádióra.”⁶⁴

A munkásokhoz, parasztokhoz és értelmiségiekhez intézett felhívás az egységre a rádió egyik legfőbb témájává vált. Bázisát azáltal szélesítette, hogy magát a „Magyar Nemzet”, a „Népszava” (szociáldemokrata lap) és a „Szabad Szó” (parasztpárti lap) titkos rádiójának nevezte. 1943. április 4-én a budapesti kormánylap, a „Függetlenség” erősen támadta ezeket az újságokat: „az újságolvasók bizonyára észrevettek bizonyos furcsa dolgokat, melyek vasárnaponként hangoznak el a munkások, parasztok és értelmiségiek egységéről.” A „Függetlenség” csupán emlékeztetni akart a magyar propagandaügyi miniszter egyik legutóbbi beszédére, melyben az a „nyomtatásban és az éterben jelentkező ellenséges propagandáról” panaszkodott, amely „a sugdolózó propaganda és álhírtérjesztés romboló erejével” igyekszik aláásni Magyarország lelkierejét: „ez a láthatatlan támadás az idegek ellen jelentőségében felér a fegyverek összecsapásával.”⁶⁵

1943 májusában jelentés érkezett egy stockholmi magyar emigráns politikustól, aki szoros kapcsolatban állt az ottani magyar követséggel, mely szerint a magyar katonai hatóságok „eredmény nélkül kutatnak egy titkos rádióadó után, amiről feltételezik, hogy az egyik minisztériumi épületbe telepítették, még azt sem kizárva, hogy a belügy-minisztériumába”. (A belügyminiszter erős németellenes beállítottságáról volt ismeretes.) A magyar katonai attasé szerint az adó „jól informált” volt, és olyan értesüléseket közöl, „melyek egyébként hozzáférhetetlenek lennének”. Elszántan támadta a magyar náciakat és a katonatisztek között lelhető elvbárátaikat.⁶⁶

A külügyminisztérium eleinte kételkedett egy titkos magyar adó célszerűségében. A PWE 1941 szeptemberében javasolt először egy ilyen adót létesíteni; nem egészen egy évvel később az adó megkezdhetette működését. 1942 végén a külügyminisztérium kijelentette, hogy „nem tartja érdemesnek” egy magyar titkos adó fenntartását, és „jóvá fogja hagyni a beszüntetésére vonatkozó javaslatot”. 1943 május végén azonban Frank Roberts, aki a külügyminisztériumban a magyarországi ügyek fő felelőse volt, kijelentette, hogy a helyzet megváltozott, amennyiben „Magyarország a legutóbbi hetekben határozottabban áll ellen, mint a többi csatlós”. Roberts azt is elmondta, hogy az adó

⁶⁴ FO 898/53 Stewart Hodgkinhoz. 1943. április 23.

⁶⁵ FO 898/53 Stewart Hodgkinhoz. 1943. június 2.

⁶⁶ FO 898/58 Stockholm 475. 1943. május 7.

„parasztok, munkások és értelmiségiek” platformja összhangban van az angol kormány-politikával, és az adó tevékenységét értékesnek tartja.⁶⁷

Így a „Magyar Nemzeti” vagy „Petőfi Rádió” megszakítás nélkül folytathatta adásait 1942. szeptember 6-tól 1945. január 7-ig, egyesítvén egyre erőteljesebb és szenvedélyesebb felhívásait egy a Németországnak való alávetettség elleni egyesült népfontra, olyan információkkal és álhírekkel, melyek a német győzelembe vetett hit utolsó foszlányainak lerombolását célozták. (Működésének első napjaiban a rádió különös figyelmet szentelt annak, hogy elterjessze a németek felelősségéről szóló feltételezést Horthy kormányzó fiának, Istvánnak egy légiszerencsétlenségben bekövetkezett haláláért.) Figyelemre méltó, hogy ezen évek során a rádióadások anyagát mindvégig minimális angol ellenőrzéssel, egyetlen ember írta és (1944 szeptemberétől) mondtá be a mikrofonba. Ez Buday György volt, a kiemelkedően tehetséges és eredeti fametsző művész, aki a háború előtti években egyik vezető tagja volt a „falukutatók” (vagy progresszív társadalomkutatók) szegedi egyetemi csoportjának. Éppen Angliában tanult, amikor a háború kitört és ottmaradt. Mélyen hitte, hogy a magyarországi adásokban végzett munkájával hazájának valódi érdekeit szolgálja. Őszintesége tisztán megmutatkozott műsoraiban.

Az első másfél évben hangvétele általában hazafias volt; míg közvetlenül a „parasztokhoz, munkásokhoz és értelmiségiekhez”, illetve azon politikai pártokhoz és csoportokhoz szólt, melyek azokat képviselték, egyszersmind a Horthy-rezim haladőbb tényezőit is megpróbálta „a parasztok, munkások és értelmiségiek szövetsége” eszméinek irányába terelni. De Magyarország német megszállása után hangja élesebbé vált, Horthyt szigorúbban ítéli el, és megközelítése radikálisabb; adásai nagyobb hangsúlyt adtak a Szovjetunióval való megegyezés igényének. 1944. áprilisban a minden héten vasárnap jelentkező adások immár mindennap hallhatóak voltak; felhívta a magyarokat az ellenállásra, annak érdekében, hogy biztosítsák helyüket a jövő demokratikus Európájában, szabotázsra, sztrájkokra és partizánháborúra szólította őket; a magyar katonák, mondomta, álljanak át az oroszokhoz; „aki nincs velünk, az ellenünk van, és Hitler, Horthy és bandájuk sorsában fog részesülni”.

A „Petőfi Rádió” egyben elkezdte tanácsolni hallgatóinak, hogy hallgassák a szovjetek által támogatott „Kossuth Rádiót” is, illetve kezdte címzettjei körébe bevonni a (kommunista vezetés alatt álló) Béke Pártot. 1944. augusztusban továbblépett, felszólítván „a kisgazdapárt, a szociáldemokraták, a kommunisták és a Béke Párt által vezetett németellenes hazafiakat”, hogy alakítsanak egy új kormányt, eltávolítva Horthyt, és felbontva a Hitlerrel teremtett szövetséget, hogy aktívan harcoljanak a nácik ellen. Amikor szeptember végén megismételte ezt a felhívást, azt mondtá, hogy az új kormánynak azonnal kapcsolatba kell lépnie a Szovjetunióval. Novemberben a budapesti Rádió, melyet ekkor már a nyilaskeresztes Szálasi kormány ellenőrzött, támadta „az oroszok által pénzelt Petőfi Rádiót”. Az adó nyomban helyreigazította ezt a tévedést (anélkül, hogy feltárta volna igazi bázisát).

Amikor az új Ideiglenes Magyar Nemzeti Kormány bejelentette a Németország elleni hadüzenetet, úgy döntöttek, hogy a „Petőfi Rádió” fő küldetését betöltötte, és az adás beszüntethető. Minthogy azonban Budapest még mindig hadművelleti terület volt, annak érdekében, hogy áthidalják azt az időt, amíg az új Budapest Rádiót megteremtik, a

⁶⁷ FO 898/55 Jegyzetek egy külügyminisztériumi értekezletről. 1943. május 27.

hallgatókat felkérték, hogy készülékeiket állítsák a BBC, illetve Moszkva magyar adásaira, valamint a Kossuth Rádióra. 1945. január elején búcsúadásában a „Petőfi Rádió” a következőket mondta: „Szeretnénk néhány szót szólni a Kossuth Rádióról. Nemzetünk ellenségei gyakran vádoltak mindkettőnket, sőt, azt is sugallták, hogy mi egy és ugyanazon adó vagyunk. Ez bármelyik intelligens hallgató számára abszurdum. Az igazság az, hogy nem ismerjük egymást. Külön-külön, egymástól függetlenül kezdtük, és külön-külön, egymástól függetlenül folytattuk munkánkat. De amikor úgy találtuk, hogy közösek céljaink és ellenségeink, és mindegyikünk meggyőződött a másik őszinteségéről és céljairól, bajtársakká lettünk, kezet nyújtottunk egymásnak az éter felett . . . Ezt jó előjelnek . . . tekintjük . . . az összes becsületes magyar hazafi számára. A becsületes és korrekt együttműködésnek ez a szelleme nemcsak a német fasizmus felszámolásának lesz az útja, de a különböző csoportok és nézetbeli árnyalatok közötti új és őszinte együttműködés megteremtésének is, amely szilárd alapjául fog szolgálni a tartós békének, az emberi fejlődésnek és boldogságnak.”⁶⁸

Ez az utolsó előrejelzés – sajnos – megalapozatlannak bizonyult. Az angolok által támogatott „Petőfi Rádió” megkísérelte teljesíteni a reá eső kis részt, hogy segítsen megnyerni a háborút Hitler ellen, de nem remélhette, hogy befolyásolni tudja a háború utáni Magyarország fejlődését.

⁶⁸FO 898/58, FO 898/59.

KLAUS SCHEEL

A német háborús propaganda Délkelet-Európa megszállt országaiban

Alapok és célok

Arthur Seyss-Inquart, Ausztria birodalmi helytartója és a Hitler-kormány minisztere, 1939. január 23-án egy, a birodalmi Hadügyminisztériumban tartott beszédében ezt nyilatkozta: „A birodalom délkeleti irányban való kiterjesztése, politikailag nézve, Nagynémetország megteremtését jelenti. De egyben azt is jelenti, hogy szélesre tárjuk a délkelet felé nyíló kaput, és ha német népünk számára keressük a befolyásolási lehetőségeket kelet felé, akkor ez a kapu most nyitva van. A Duna térségében most olyanok a viszonyok, hogy a politikai erők és kezdeményezések összjátéka a mögöttük álló katonai hatalmi eszközökkel, szinte kínálja a bizonyosságot, hogy ebből a térségből göngyölítsük fel az összes keleti kérdést... Igénybe vesszük a vezetést.”¹ Körülbelül ugyanebben az időben Hitler, egy tiszték előtt tartott belső beszédében, a fasiszta háborús célprogramot a következő rövid képletben ábrázolta: „a) Uralom Európában, b) Világuralom évszázadokra”.² Délkelet-Európa fontos súlypontja volt a fasiszta német imperializmus expanziós törekvéseinek. „Európa újrendezésének” célja, a földrészt feletti uralom megszerzése, amelynek magját a Szovjetunió megsemmisítése képezte, magában foglalta a dunai és balkáni országok bekebelezését is a hatalmi szférába. A Délkelet-Európa és folytatásaként a Közel-Kelet elleni támadási irány már a 20. század kezdete óta szilárd helyet foglalt el a német imperializmus expanziós és háborús célprogramjai között.³ A német konszern urak, bankárok, a tábornoki kar, reakciós politikusok és publicisták megfontolásaiban mindig fontos szerepet játszott, hogyan lehet hasznosítani ezt a földrajzi térséget — értékes ásványi kincseivel, mezőgazdasági és ipari potenciáljával, munkaerőhadával és előnyös stratégiai fekvésével — felvonulási területként Kelet-Európa, a Közel-Kelet és a földközi-tengeri országok ellen. A háborús céltervek fejlődését és a gazdasági, politikai és katonai célok érvényesítésére tett kísérleteket a marxista történet-

¹ *Weltherrschaft im Visier*. Dokumente zu den Europa- und Weltherrschaftsplänen des deutschen Imperialismus von der Jahrhundertwende bis Mai 1945. Hrsg. u. eingel. von Wolfgang Schumann u. Ludwig Nestler unter Mitarbeit von Willibald Gutsche u. Wolfgang Ruge, Berlin, 1975. 252, 99. 12. dok.

² *Helmuth Groscurth*: Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938–1940. Hrsg. von Helmut Krausnick u. Harold S. Deutsch unter Mitarbeit von Hildegard von Kotze, Stuttgart, 1970. 166. s. köv.

³ Vö. pl. *Deutschland im ersten Weltkrieg*, Hrsg. unter Leitung von Fritz Klein, 1–3. k., Berlin, 1970/71; *Lothar Rathmann*: Stossrichtung Nahost 1914–1918. Zur Expansionspolitik des deutschen Imperialismus im ersten Weltkrieg, Berlin, 1963; *Deutschland im zweiten Weltkrieg*, szerzői kollektíva Wolfgang Schumann és Gerhart Hass, 1. k., 2. kiadás, Berlin, 1974; 2. k., Berlin 1975. (továbbiakban DZWK).

kutatás már többször vizsgálta és ábrázolta.⁴ Míg ezeknek a szempontoknak joggal szenteltek az elmúlt években különleges figyelmet, mert itt alapokat és hajtóerőket lehet felfedni, a náci propaganda bevetésének kérdésével, amely külpolitikai fegyver volt a délkelet-európai államok ellen, csak kevés speciális munkában foglalkoznak közvetlenül, és más publikációkban többnyire csak mellesleg tárgyalják.⁵ Ha a következő cikkben tömör áttekintést adunk, és néhány kérdésre részletesen is rátérünk, akkor ehhez el kell magyaráznunk, hogy a sokrétű és bonyolult tematikát itt nem tudjuk olyan átfogóan tárgyalni, mint az szükséges lenne.⁶ A hitleri fasizmus politikai-ideológiai hatása Délkelet-Európa népeire széles skálán mozgott, és több súlypont vált felismerhetővé. A tömegek demagóg félrevezetésénél a náci propaganda célja elsősorban a német imperializmus befolyásának erősítése volt, hogy ebből előnyöket tudjon húzni háborúja számára. Ennek a propagandatevékenységnek a következők voltak a súlypontjai:

- a forradalmi és haladó erők befolyásának visszaszorítása masszív hajszával a Szovjetunió és a kommunista pártok ellen; melynek során bomlasztani akarták az antifasiszta harci szellemet, és el akarták szigetelni az illető országok tudatos élcsapatát a tömegektől;

- ellentétek szítása Délkelet-Európa különböző nemzetei között, hogy az „Oszd meg őket és uralkodj” mottója alapján kijátsszák az országokat egymás ellen, és maguknak az egyiket a másik rovására csatlósznak nyerjék meg;

- a német kisebbségek masszív befolyásolása és különösen a náci csoportosulások támogatása;

⁴ Néhány példa a számos NDK-beli publikációból: *Griff nach Südosteuropa. Neue Dokumente über die Politik des deutschen Imperialismus und Militarismus gegenüber Südosteuropa im zweiten Weltkrieg.* Hrsg. von Wolfgang Schumann, Berlin, 1973; *Ernstgert Kalbe: Antifaschistischer Widerstand und volksdemokratische Revolution in Südosteuropa. Das Hinüberwaschen des Widerstandskampfes gegen den Faschismus in die Volksrevolution (1941–1944/45)*, Berlin, 1974, különösen 1. fej. 25. s. köv.; *DZWK*, 1. és 2. k.; *Konzept für die "Neuordnung" der Welt.* Die Kriegsziele des faschistischen deutschen Imperialismus im zweiten Weltkrieg. Szerzői kollektíva, Wolfgang Schumann vezetésével, Berlin, 1977. További bibliográfiai adatok in: *Wolfgang Schumann–Anke Wappler: Literatur in der DDR über die Länder Südosteuropas während des zweiten Weltkrieges*, In: *Bulletin des Arbeitskreises "Zweiter Weltkrieg"* (röv. Bulletin), 1973./1., 5. s. köv.

⁵ Vö. pl.: *Stefan Baar: Die Jugoslawien-Politik des faschistischen deutschen Imperialismus in der Zeit von 1935 bis zum 6. April 1941.* Phil. diss., Leipzig, 1968; *Peter Kircheisen: Der Rundfunk als Mittel der aggressiven Aussenpolitik des faschistischen deutschen Imperialismus.* In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* (röv. ZfG), H. 6/1966, 933. s. köv.; *Erich Siebert: Die Rolle der Kultur- und Wissenschaftspolitik bei der Expansion des deutschen Imperialismus nach Bulgarien, Jugoslawien, Rumänien und Ungarn in den Jahren 1938–1944*, Phil. diss., Humboldt-Universität zu Berlin, 1971; *Enzo Colotti: Wirtschaftliche Eroberung und staatliche Zersplitterung – Voraussetzungen und Folgen des faschistischen Überfalls auf Jugoslawien.* In: *Bulletin*, 1973/3. sz., 62. s. köv.; *Wolfgang Schlickert: Die „Deutsche Akademie“.* Die „Akademie zur wissenschaftlichen Erforschung und Pflege des Deutschtums (Deutsche Akademie). In: *Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte*, 20. k. (új sorozatban 5. k.), Berlin, 1977, 43. s. köv.

⁶ Nem tudjuk e helyen tárgyalni a kollaborációs politikát és azt a propagandisztikus segítséget, amely a csatlóskormányoktól és a fasiszta mozgalmaktól érkezett. Hasonlóképpen ismernek kell feltételeznünk a délkelet-európai politikai és katonai fejlődési folyamatokat, a német és az olasz fasizmus imperialista versengését a Balkánon, amely a propaganda területére is kihatott, valamint az ellentétes tényezők hatását, elsősorban az antifasiszta felvilágosító munka segítségével, amelyet a kommunista pártok vezettek.

– a fasiszta mozgalmak támogatása a dunai és balkáni országokban;
 – bizalmat ébreszteni a hitleri Németország iránt, a fasiszta tömb dicsőítése és hadviselésének istenítése – mindent a győzelem elérésére irányítva.

De minél inkább kibontakozni látszott a háborús fordulat és a fasiszta Németország veresége, annál intenzívebben propagálták a közös „kitartás” állítólagos szükség-szerűségét, egyre hangosabbak lettek a felhívások a német hadvezetés támogatására és megsegítésére, és annál élesebb lett a szovjetellenes hajszá, a Hitler-ellenes koalíció támadása és a balkáni országok antifasiszta ellenállóinak és partizánjainak rágalmozása.

A náci propagandának mindig megvolt a helye a katonai, gazdasági és politikai rendelkezések mellett – segítette előkészítésüket, elkísérte és támogatta őket – megpróbált tökélt kovácsolni belőlük. Természetesen voltak jelentős különbségek a mindenkori stratégiai és taktikai feltételeknek és célkitűzéseknek megfelelően, ha pl. arról volt szó, hogy megnyerjenek egy szövetségest, vagy szorosan magukhoz láncolják, vagy ha egy agresszió előkészítése és azután végrehajtása során egy kiválasztott áldozatot akartak szétbomlasztani vagy gyengíteni, illetve támogatni akartak egy kiépített megszálló rendszert.

Hitler már 1925-ben, a „Mein Kampf” „Háborús propaganda” című fejezetében azt írta, hogy a propaganda formáját „célszerű” úgy megválasztani, hogy hozzájáruljon a cél eléréséhez. Háborúban ez azt jelenti, hogy mindennek elsősorban a győzelemre kell irányulnia, és ezért a propagandát nem a humanizmus és szépség szempontjai szerint kell megítélni. Hitler így írt: „A legszörnyűbb fegyverek akkor voltak humánusak, amikor a gyorsabb győzelem feltételei voltak...”, és a propaganda olyan fegyver „... amely valóban rettenetes jó ismerője kezében”.⁷ Hitler a háborús propagandának az első világháborúban való bevetéséből egy sor következtetést vont le. Abból, amit annak idején a „Mein Kampf”-ban történelmi szemlélődések köntösében az ellenség befekettítésének szerepéről, a háborús felelősség elleplezéséről, hazugságok bevetéséről, tények és összefüggések hajdani, saját előnyre való értelmezéséről és a tömeghatásosságra való törekvésről lefektetett, sok mindent gyakoroltak a második világháborúban – nagyobb dimenziókban, a rendkívüli mértékben továbbfejlődött technika – rádió, sajtó és film – kihasználásával, a polgári pszichológia felismeréseinek segítségével, a tudomány és a művészet humanista hagyományaival való visszaéléssel, az összes társadalmi életszféra bevonásával és átfogó terrorral a közvélemény felett. A nácik hajdan „szellemi hadviselésnek” nevezték,⁸ mi ma a „pszichológiai hadviselés” fogalmát használjuk,⁹ arra a hitleri fasizmus által kifejlesztett fegyverre, amellyel a második világháború előkészítésekor

⁷ Adolf Hitler; *Mein Kampf*. 107–111. kiadás. München, 1934, 196.

⁸ A hitleri fasiszták nézeteihez a propaganda szerepéről az előkészített háborúban általánosságban ld.: *Gerhard Förster*; *Totaler Krieg und Blitzkrieg. Die Theorie des totalen Krieges und des Blitzkrieges in der Militärdoktrin des faschistischen Deutschland am Vorabend des zweiten Weltkrieges*. Berlin, 1967. 164. s. köv. *Albert Blau*; *Geistige Kriegführung*, Postdam, 1937. Göbbels benutzte zum Beispiel den Begriff in seinem Leitartikel „Über die geistige Kriegführung”. In: „Das Reich”. 9. sz. 1941. III. 2.

⁹ Vö. *Paul M. A. Linebarger*; *Schlachten ohne Tote. Psychological Warfare*, Berlin/Frankfurt a. M. 1960; aus marxistischer Sicht; *Gerhard Zazworka*; *Psychologische Kriegführung. Eine Darlegung ihrer Organisation, ihrer Mittel und Methoden*. 2. kiadás, Berlin 1962; *I. A. Zeleznyov*; *Krieg und ideologischer Kampf*. 2. Auflage, Berlin, 1977.

megkezdték az „5. hadosztály” színrevitelét. Ennek az volt a feladata, hogy demoralizálja az általa ellenségnek tartott erőket, a lakosságot céltudatosan ideológiailag-politikailag manipulálja, és demagóg módon rokonszenvet szerezzen Nácínémetországnak, aminél ezt mindig az összstratégia és a politikai, gazdasági és katonai rendelkezések összességében kell nézni.

A későbbi délkelet-európai háborús bevetés első alapjait nemcsak elméletileg, hanem gyakorlatilag is az NSDAP korai történetének éveiben teremtették meg. Az „Európa minden németjének egyesítésére” irányuló törekvés¹⁰ például arra szolgált, hogy mozgósítsák a német kisebbségeket. Hitler 1923-ban egy alkalmat arra is felhasznált, hogy egy beszéd alatt egy szerbellenes anekdotával keltsen hangulatot.¹¹ Tekintettel a későbbre tervezett bekebelezésekre, a „Mein Kampf”-ban többször megismételte, hogy szükséges egy „ütőképes kard”, és úgy vélekedett: „Ezt a kardot megkovácsolni egy nép belpolitikai vezetésének feladata, a kovácsmunka biztosítása és fegyvertársak keresése a külpolitikáé.”¹² A gazdasági kapcsolatok, valamint a politikai, különösen a kultúrpolitikai befolyásolás erősítésének folyamata, amely a weimari köztársaság utolsó éveiben kezdődött, a fasiszta diktatúra megteremtése után tovább folytatódott, és előkészítette a talajt Magyarország, Románia és Bulgária hozzákötéséhez a hitleri Németországhoz. A propaganda beszűrődése, amelyet céltudatosan, minden rendelkezésre álló eszközzel erőltettek, úttörőként hatott. 1935-ben, abban az időben, amikor a Birodalmi Védelmi Tanács keretében a náci rezsim már konkrét rendelkezéseket fogantatott a háború esetén alkalmazandó propagandára,¹³ a „Birodalmi Népfelvilágosítási és Propagandaminisztérium” – rövidítve többnyire Propagandaminisztériumnak nevezték – felvetette a görög, szerb, bolgár és román rádióadások bevezetését. Ezeknek elsősorban a Moszkvai Rádió ellen kellett irányulniuk, de ugyanakkor a kellemetlen olasz versenytárs, a bari adó lehetőségeit is korlátozniuk. Javasolták, hogy a Német Rövidhullámú Adó mellett elsősorban a müncheni és breslaui adókat vessék be, „amelyeket a balkáni országokban különösen jól lehet hallani”.¹⁴

A „Munka az illető országba” című kidolgozás, amely a Propagandaminisztériumban járt körbe, címszavakban foglalta össze a propagandaháború programját:

1. Felderítés. a) Az ellenünk irányuló propaganda. b) Ellentétek a lakossági csoportok között. c) Felderítési helyek: lektorátus, lehallgatási szervezet, a Reichswehr, a követségek megbízottai, sajtó- és katonai attasék, újságtudósítók, bizalmi emberek az országban . . .

¹⁰ *Adolf Hitlers Reden*. Hrsg. Ernst Böpple, 2. kiadás, München, 1933. 40.; 1923. IV. 10-i beszéd.

¹¹ Uo. 84. s. köv. 1923. IX. 5-i beszéd.

¹² *Hitler, Mein Kampf*. 689.

¹³ *Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof*. Nürnberg, 1945. november 14. – 1946. október 1. (röv. *IMG*), 36. k., Nürnberg, 1949, 410. s. köv., Dok. 405–EC; vö. még: *Klaus Scheel: Der Aufbau der faschistischen PK-Einheiten vor dem zweiten Weltkrieg*. In: *Zeitschrift für Militärgeschichte* (röv. *MG*), H. 4/1965, 446. s. köv.

¹⁴ Zentrales Staatsarchiv Potsdam (röv. *ZStA Potsdam*), Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda (röv. *RMVuP*), Nr. 645, B1.1; A Propagandaminisztérium VII. osztálya a III. osztály vezetőjének 1935. IX. 10-én. Tárgy: „Rádiós adások a balkáni népek nyelvein”.

2. A propaganda tartalma.

Egy elkövetkezendő háborúban mindenestre a zsidó lesz a propagandaellen-ség ... a) Zsidóellenes felvilágosítás ... b) Pozitív felvilágosítás a nemzetszocialista világ-nézetéről ... c) Ellentétek a néptörzsek között.

3. Azok a csoportok, amelyekkel dolgozni kell.

a) Azok a helyek, amelyek innen az egyes népcsoportok vezetőivel dolgoznak együtt ... b) Azok a helyek, melyekkel a hadsereg dolgozik. c) Az irredenta-csoportok. d) A németek”.¹⁵

Ezekben az előzetes megfontolásokban a saját rádióinak, a sajtószerveknek és a filmnek szánt feladatok mellett már olyan harci rendelkezéseket is megállapítottak, mint „az ellenséges adók kikapcsolása”, „röplapok ledobása”, „újságok ledobása és csempé-zése”. Az 1938-ban megalakított Wehrmacht-propagandaszázadok, amelyeket először októberben vetettek be Csehszlovákiában, egyik feladatmeghatározása így hangzott: „Az ellenséges propaganda röplapok ledobásán és lelövésén és hangosbeszélőkön keresztül történik.”¹⁶ Amíg előrehaladtak az általános propaganda-előkészületek háború esetére, és már a gyakorlatban is „kipróbálták” őket, addig a balkáni országok lakosságának szellemi diverziója teljes gözzel haladt a német kulturális propagandán keresztül. Egy Göbbelsnek szánt emlékeztetőben leszögezték: „A német kulturális propaganda feladata külföldön a német szellemi kincs megértésében és érvényesítésében, elsősorban a német nyelv és irodalom segítségével, valamint az ellenséges áramlatok megszüntetésében áll, azzal a céllal, hogy támogassák és megszilárdítsák saját állami befolyásukat és hatalmi terü-letüket.” Általánosan azt tartották: „Mivel a kulturális propagandának idegen népek élet-és világfelfogására kell hatnia, és meg kell nyerni annak közvéleményét, megfelelő békés kifejezési eszközöket használ. Kezelése feltételezi az idegen psziché jó ismeretét, követeli a behatolást az uralkodó közvéleménybe és annak vezetésébe ...”¹⁷ A kulturális és tudományos kapcsolatok leple alatt céltudatosan gyűjtöttek információkat, személyekről és intézményekről szedtek össze ismereteket, ügynököket dobtak át, és elsősorban a fasiszta „kulturát” propagálták. A kulturális propaganda által terjesztett tézisek fesz-távolsága Délkelet-Európa népeinek eltérítésétől nemzeti és szociális érdekeiktől, egy a hitleri Németországban kívánt szellemben kialakított „ellenségkép” felépítésétől, a dél-kelet-európai országok és Nácínémetország állítólagos érdekegyenlőségének hang-súlyozásától, a német kisebbségek múltbeli és jelenkori szerepének kiemelésétől egészen a Habsburg-monarchia „kulturális alkotó” teljesítményeinek dicséretéig terjedt.¹⁸ Első-sorban a rádión, a sajtón, a filmen és az irodalmon, de a Goethe-intézetek és más német vezetés alatt álló szervezetek tevékenységén keresztül és a különböző államközi társaságok és német konszernek útján terjesztették ezeket a téziseket. Ha a második világháború kirobbanása előtt a külföldre szóló német propaganda megrendezése a Propaganda-

¹⁵ Uo. RMVuP, Nr. 856. B1. 3 s köv., nem számozott és datálatlan kidolgozás (valószínűleg 1935 márciusából).

¹⁶ Uo. RMVuP, Nr. 876. B1. 70; A Führer helyettese vezérkarának mozgósítási osztály. 1939. III. 10.

¹⁷ Státního uštedního archivu v Praze. Urad risskeho protektora. Kart. 1142; Denkschrift von Dr. Wilhelm Riedner (München) „Die Propaganda-Aufgabe der deutschen Auslandsbibliotheken”. 1939. V. 3-án.

¹⁸ Részletesen l. ehhez: E. Siebert, 100. s köv.

minisztérium, a Külügyminisztérium és az NSDAP-vezetése (külföldi szervezet, Külpolitikai Hivatal stb.) kezében volt, akkor a Lengyelország elleni agresszió előkészítési szakaszában az a döntés született, hogy a Külügyminisztérium egyedül vegye át a külföldre szóló propaganda irányítását.¹⁹ Hitler egy szeptember 8-i rendeletben erősítette meg a Külügyminisztérium illetékességét,²⁰ ami a későbbiekben nem akadályozta meg a Propagandaminisztériumot és a Wehrmacht Főparancsnokságát abban, hogy még aktívabban tevékenykedjenek és befolyásukat újra kiépítsék. Politikai céljaikban így is-úgy is megegyeztek. A Külügyminisztérium abból indult ki, hogy más népek leplezett ideológiai-politikai befolyásolása során „... a kulturális befolyással megteremtse a feltételeket és a segítséget a politikai tevékenység és hatékonyság számára. A kultúrpolitikának mindig biztosnak kell lennie abban, hogy nem öncélú, hanem mindig a tisztán politikai szempontok figyelembevételével tevékenykedik. Nem arról van szó, hogy a külfölddel megismertessük például a német művészet fogalmát és jelentőségét, hogy ösztönözzük a külföldi művészeti köröket, és megihlessük őket, hanem érzéseket keltsünk Németország iránt, és ez a jóindulat később a német külpolitika legkedvezőbb hatását tegye lehetővé külföldön.”²¹

Háborús propaganda Görögország és Jugoszlávia ellen

A háború első hónapjaiban Nácínémetország Délkelet-Európa népei felé irányuló propagandája megpróbálta tagadni a háborús felelősséget, jámbor színben feltüntetni az agressziós törekvést és „jó szándékot” mutatni a szomszédokkal szemben, hogy további áldozatokat ringassanak biztonságba. Ennek a láncnak egyik szeme volt a külföldre szóló német adások 1939. december 20-i kommentárja, amely az aznapi „Völkischer Beobachter” vezércikkére hivatkozva, a következőket mondta: „Magyarországhoz és Jugoszláviához fűződő jó kapcsolatunk, hogy csak kettőt nevezünk meg szomszédaink közül, bizonyítja, hogy az az állítás, mely szerint a birodalom »Európa uralmára« törne, a propaganda hazugsága. Még most, a háború kellős közepén, sem követelünk többet a kis országoktól, mint békekapcsolataink folytatását.”²² Ehhez tartozott a Dánia és Norvégia elleni agresszió („Weserübung-akció”) előtt az OKW által megrendezett „Balkáni félrevezetési manőver”, melynek során a figyelem elterelésére és a megtévesztésre többek között a „hírek elhíntését külföldre utazó személyiségek útján (pl. gazdasági szakemberek)” mint egy szisztematikusan terjesztett suttogó propaganda részét tervezték

¹⁹ Politisches Archiv Bonn, Auswärtiges Amt (röv: PA Bonn, AA), Büro Staatssekretär, Akten betr. Auslandspropaganda, I. k., B1. 216 248 s. köv. és *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Serie D (1937–1941)* (röv. ADAP), VI. k. Baden-Baden, 1956. 812., jegyzet a 707. sz. dok. hoz; A Külügyminisztérium IV b csoportja vezetőjének feljegyzése, 1939. VI. 1-én. Vö. ZStA Potsdam, AA Nr. 69 283, B1. 62; A Külügyminisztérium írása, a Német Birodalom Számvivőszékének írása 1940. IV. 20-án.

²⁰ ADAP, VIII. k. Baden-Baden/Frankfurt a. M., 1961. 24. s. köv. Dok. Nr. 31.

²¹ PA Bonn, AA, Abt. Inland II g, Akten betr. Üzletmenet. Elvi kérdések 1940–1945, Az AA Kultúrpolitikai Osztályának feladatai. Írta: Walter Stahlecker SS-rajvezető 1940. XI. 30-án.

²² ZStA Potsdam, Auswärtiges Amt, Rundfunkpol. Abt., vorl. Nr. 46, B1. 1; paragrafusokkal jelzett kommentár a „Magyarul feltétlenül le kell adni” megjegyzéssel.

meg. Azt a benyomást akarták kelteni, hogy egy Görögországból vagy Törökországból kiinduló balkáni front ellen már a kezdet kezdetén „tűlsúlyban levő erőkkel folytatnak villámháborút”.²³ Az ilyen fenyegetések és megfélemlítési kísérletek képmutató rokonszenvtüntetésekkel váltakoztak. Így utasították a náci sajtót, hogy a nyugati hatalmakat mint izgatókat állítsák be a Balkánon, és hangsúlyozzák: „Felfogásunk szerint Délkeleten csak akkor uralkodhat nyugalom, ha a népek vitás kérdéseiket szabad megállapodásban, igazságosan és ésszerűen szabályozzák.”²⁴ A szerkesztőségek a „birodalmi sajtófőnöktől” azt az utasítást kapták, hogy ne hozzanak nyilvánosságra részleteket és prognózisokat. Míg a monopóliumok és intézményeik, a birodalmi hivatalok és a hadsereg törzsei átfogó terveket fejlesztettek ki Európa és a világ „újrendezéséről”,²⁵ tovább folytatták a megtévesztési manővereket. „A délkeleti térséget illetően a kommentároknak nagyon tartózkodónak kell lenniük. Mindenekelőtt el kell kerülni, hogy pontos állásfoglalás útján valahogyan rögzítsék a német álláspontot” – hangzott egy sajtóutasítás.²⁶

A „Marita”- és „Barbarossa”-tervek előkészítésének során Hitler megerősítette a Wehrmacht Főparancsnokságának parancsnoklási jogát a bel- és külföldi propaganda minden, a Wehrmachttal összefüggő kérdésében. Ezzel kapcsolatban így rendelkezett: „A propagandaháború hatékony vezetése szilárd összefogást és egységes irányítást követel.”²⁷ Maga az OKW új félrevezetési rendelkezéseket foganatosított, és 1941 februárjában elrendelte, hogy állítsanak fel a Balkánra egy külön Wehrmacht-propaganda-stábot Bécsben, és vessék be a már készenlétbe állított propagandaszázadokat (PK 690 és 8-as légierő-haditudósítósorozat).²⁸ Márciusban eszmecserére került sor a Külügyminisztérium és az OKW között a Görögország elleni agresszióra szánt, már elkészült röplaptervezetetről. Ezek a röplapok, amelyek görög katonákhoz és a lakossághoz fordultak, ilyen felszólításokat tartalmaztak: „egy kilátástalan harcot, mely csak a ti megsemmisítésekkel végződhet”, egyáltalán ne kezdjenek el; azt állították, hogy a Wehrmacht nem „a békés görög nép ellen”, hanem csak az angolok ellen akar harcolni, és

²³ Uo. film Nr. 1881; Az OKW irányvonalai az ellenség megtévesztésére 1940. II. 8-án, 3-as melléklet „Balkáni félrevezetési menőver”.

²⁴ Koblenzi szövetségi archívum (röv.: BA Koblenz), ZSg 109/113; Bizalmas információ Nr. 174/40 titkos, 1940. VII. 27-én.

²⁵ *DZWK*, 1. k. 285. s. köv., vö. még *Griff nach Südosteuropa*. 76. s. köv., *Dietrich Eichholtz*: Die IG-Farben-„Friedensplanung”. Schlüsseldokumente der faschistischen „Neuordnung des europäischen Grossraumes”. In: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 3. rész, Berlin, 1966, 271. s. köv.; *Janis Schmelzer*: Unternehmen „Südost”. Südosteuropapläne der IG-Farben, Wolfen, 1966; *Wolfgang Schumann*: Neue Dokumente der Reichsgruppe Industrie zur „Neuordnung” Europas. In: *Jahrbuch für Geschichte*, 5. k., Berlin, 1971, 379. s. köv.; uő., Die faschistische „Neuordnung” Europas nach den Plänen des deutschen Monopolkapitals. Programme der Metallindustrie, des Metallzer- und Kohlenbergbaus im Jahre, 1940, in: *Zfg*, 1971/2. sz. 280. s. köv.

²⁶ BA Koblenz, ZSg 109/14; titkos információ Nr. 186/40 titkos, 1940. VIII. 9-én. Általános-ságban ehhez még: *DZWK*, 1. k. 394. s. köv.

²⁷ ZStA Potsdam, film Nr. 13 799; Hitler II. 10-i utasítása és az OKW főnökének végrehajtási utasításai 1941. II. 17-én.

²⁸ Uo. film Nr. 1836; OKW/WFSt Különleges rendelkezések Nr. 2 a 20. sz. utasításhoz („Marita” akció). 1941. II. 13-án, 4. melléklet „Anordnungen für Wehrmachtpropaganda”.

²⁹ Uo., Auswärtiges Amt, Nr. 69 284, B. 12 ff.; A Külügyminisztérium képviselőjének az OKW-nál, G. K. Krüg zu Niddanak a Külügyminisztériumhoz írott titkos irata 1941. III. 24-én, mellékletekkel, itt B1. 13, kiáltvány „Soldaten Griechenlands”, B1. 17, „An die Bevölkerung und die Soldaten von Griechenland”. B1. 25, „Griechische Soldaten und Volk”.

azt színlelték, hogy az „újrarendezés” „Európa összes népének barátságát fogja jelenteni. Ebben az új Európában minden nép a neki járó helyet fogja kapni a nap alatt.”²⁹ A Külügyminisztérium kiemelte, hogy el kell kerülni mindent, ami erősíthetné az ellenállást, „minden pszichológiai momentumot a legalaposabban meg kell fontolni, és a betörést a leggyengébb ellenállás pontján kell megkísérelni”.³⁰ Legfontosabb propagandavonalként hangsúlyozták: „Ha most német csapatok lépnek Görögország földjére, akkor nem mint a görög nép ellenségei érkeznek, hanem azzal az egyetlen céllal, hogy megverjék az angolokat, és kiűzzék őket Görögországból.”³¹ A 12-es hadsereg-főparancsnokság tetszésére bízták, hogy a hadihelyzetnek és az ellenállás keménységének megfelelően variálják a propagandát.

A német Wehrmacht április 6-án megkezdett támadása Görögország ellen a Metaxas-vonal határerőreinél kemény ellenállásba ütközött. Görög nyelvű rádióadások próbálták bomlasztani a harci szellemet. Ez a felforgató propaganda a „Hellas Szabadságadón” keresztül futott, amely a Wehrmacht 20 kW-os szállítható adója volt, és görög adónak tette magát. A meghatározott irányvonalnak megfelelően felhívást intéztek a görögök hazafiságához, az értelműkhöz, sőt egy ilyen „régikultúra láttán” annak „elkötelező feladatára” is hivatkoztak, hogy a katonáknak és civileknek bebeszéljék, „a görög hazaszeretet utolsó esélye a Németországgal való együtthaladás”.³² Miután ez a képmutató befolyásolás nem járt eredménnyel, a Külügyminisztérium április 11-én olyan felforgató rádióadások megkezdését javasolta, amelyek a leggonoszabb rágalmaszásokkal és rémhírekkel akartak zavart kelteni. Erre a célra hozták létre a „Patris” (Haza) nevű titkos adót, amely állítólag ifjú ellenzéki görögök adója volt, az Athén melletti hegyekben. Erről az állomásról küldte az éterbe a külügyminisztérium április 18-án azokat a légből kapott rágalmaszokat, melyek szerint az angolok tífuszbacilusokkal mérgezték meg az athéni ivóvizet, gyűjtögettek és görög városok és műemlékek felrobbantását készítették elő. Az adásprogramot betöltötték a „felhívások a gázhasználat elkerülésére, angol katonai teherautók lefoglalására, fosztogatására, élelmiszerek elhurcolására, szabotázsra stb.; jelentések szabotázsakciókról és megkísérelt gyűjtogatásokról, az athéni ivóvíz és kenyér állítólagos megmérgezéséről, a hajóknak, más hadseregegységeknek, tiszteknek, rendőrségi állomásoknak stb. adott zavaró, misztifikált utasításokról”.³³ A legaljasabb módon izgatnak és hazudtak. Ez a rémhírterjesztés és pánikkeltés azonban nem tudta megtömi a görög nép többségének antifasiszta alaptartását. De hozzájárult ahhoz, hogy a tisztikar és a nagyburzsoázia reakciós körei kapituláltak az agresszor előtt, és megakadályozták az antifasiszta ellenállási harc kibontakozását. Május végén befejeződött a Krétáért folytatott

²⁹ Uo. B1. 33; A Külügyminisztérium irata az OKW/Wehrmacht-propaganda osztályának, 1941. III. 26-án, melléklettel, kiáltvány „Soldaten und Bürger von Hellas”.

³¹ Uo. B1. 43; Auswärtiges Amt, Pol. I „Richtlinien für die Behandlung von Fragen der Propaganda beim Einmarsch in Griechenland”. 1941. III. 28-án.

³² Uo., Nr. 48 076, B1. 7; G. von Niebelschütz feljegyzése (Külügyminisztérium Kulturális Osztálya), „Aufbau und Tendenz unserer griechischen Sendungen seit dem 6. April”, 1941. IV. 16-án. Vö. még *Klaus Scheel*: *Krieg über Aetherwellen. NS-Rundfunk und Monopole 1933–1945*. Berlin, 1970. 166. s. köv.

³³ *Reimund Schnabel*: *Missbrauchte Mikrofone. Deutsche Rundfunkpropaganda im Zweiten Weltkrieg. Eine Dokumentation*. Wien, 1967. 356. dok. 157; Niebelschütz feljegyzése, „Bisheriger Einsatz des nach Griechenland gerichteten Senders Vaterland”. 1941. IV. 22-én.

harc. Ebben az időben a horogkeresztes lobogó lehozatala az Akropoliszról az ellenállási mozgalom megalakulását jelképezte.³⁴

Míg Görögország ellen hosszabb idő állt rendelkezésre a támadás előkészítéséhez és a propagandaháborúhoz, addig Jugoszlávia ellen a fasisztabarát Cvetkovic-kormány március 27-i bukása után, Wehrmacht-kötélékek készenlétbe állítása az április 6-i támadáshoz, néhány nap műve volt. Göbbels a Propagandaminisztériumban március 26-án, 27-én és 28-án megtartott megbeszéléseken elrendelte, hogy a német propagandának minden jugoszláv eseményről hallgatnia kell.³⁵ Március 28-án az OKW utasította a 2. és 12. hadsereg és az 1-es páncélos csoport törzseit: „Jelenleg még nem tudunk végleges és teljes irányvonalakat adni a Jugoszlávia ellen folytatott propagandáról . . .” De a fő támadási irány már szilárdan állt: „Németország ellensége kizárólag a szerb kormány . . .”³⁶ Az OKW-nak már voltak propagandaösszeköttetései Bukarestben és Szófiában, és most azonnal egy újat teremtett Grazban, hogy koordinálja a PK 649, a páncélos PK 611 és a már Görögország ellen készenlétbe állított PK 690 és a légierő KBK 8 bevetését. A hadsereg törzseivel közölték, hogy a röplapos propaganda vezetését maga az OKW fogja irányítani, de nekik kell előkészíteniük és elkészíteniük a falragaszokat, röpiratokat, hangosbeszélőn elhangzó szövegeket és a lakosságnak szánt utasításokat szerb, horvát, szlovén és macedón nyelven. A Külügyminisztérium, amely teljes tartalmuk szerint egyetértett az irányelvvel és a rendelkezésekkel, megerősítette, hogy a propagandának mindenekelőtt a szerb kormány ellen kell megindítania a harcot, amelyről azt tartották: „ez robbantotta ki a harcot Anglia szolgálatában Németország ellen . . .” Ehhez erősítették: „A német hadsereg nem mint a horvátok, bosnyákok és macedónok ellensége érkezik az országba, hanem meg akarja őket óvni attól, hogy a szerb sovíniszták haszontalanul, angol érdekekért lemészárolják őket a csatatéren.”³⁷

A Propagandaminisztérium is aktívan részt vett ebben az uszító kampányban. A támadás napján Göbbels a „miniszteri konferencia” körében kifejtette, hogy „a hegyi vidékeken valószínűleg kemény és bizonyára véres orvlövészháborúra kell számítani”, amit „mint Lengyelországban is, a legerőszakosabb eszközökkel kell megtörni”. A Belgrád elleni légitámadástól „mély erkölcsi hatást” várt. Most aztán „tabula rasát” lehet teremteni a Balkánon, és ezt a „puskaporos hordót” most „elintézik”. A szerbek elleni propaganda tendenciájaként ki kellett domborítani: „Ti egyszerűen Németország katonai gőzhangere alá kerültök.” Ezt kizárólag a jelenlegi kormánynak, a királynak, néhány

³⁴ Vö. többek között *Panaotis Mavromatis*: Der Beitrag des griechischen Volkes zum antifaschistischen Befreiungskampf. In: *Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg*. Hrsg. von der Kommission der Historiker der DDR und der UdSSR, 4. k. Berlin, 1961, 245. s. köv.; *Katharina Kritsikis*: Zur Geschichte der ersten Phase des griechischen Widerstandskampfes (vom Oktober 1940 bis Mai 1941). In: uo. 255. s. köv.; *Zissis Zografoss*: Über den nationalen Kampf des griechischen Volkes. In: uo. 267. s. köv.; *Kostas Dalianis*: Der nationale antifaschistische Widerstandskampf des griechischen Volkes 1941–44. Phil. diss., Leipzig, 1970.

³⁵ *Kriegspropaganda 1939–1941*. Geheime Ministerkonferenzen im Reichspropagandaministerium. Hrsg. und eingel. von Willi A. Böcke, Stuttgart, 1966, 647. s. köv.

³⁶ *IMG*, 28. k. Nürnberg, 1947. 29 s. köv.; Dok. PS-1746; Az OKW parancsa „Richtlinien für die Behandlung der Fragen der Propaganda gegen Jugoslawien”. 1941. III. 28-án.

³⁷ ZStA Potsdam, Auswärtiges Amt, Nr. 69 284, B. 46. s. köv.; Walter Stahlecker SS-rajparancsnok, a Külügyminisztérium Információs Osztálya vezetőjének írása 1941. III. 20-án, a „Richtlinien für die Behandlung von Fragen der Propaganda für den Einmarsch in Jugoslawien” melléklettel.

tábornoknak és az angoloknak „köszönhetik”. Ehhez még fenyegetések is jártak: „Mindenütt, ahol ellenállást fogtok tanúsítani, elpusztítjuk falvaitokat, és városaitokat a földdel tes: zük egyenlővé.”

Göbbels úgy vélekedett: „Az egész érvelést arra kell irányítani, hogy a szerb népet többé-kevésbé szövetségessé tegyük.” A horvátokkal szemben hivatalosan hangoztatni kellett: „Ti különösen szimpatikusak vagytok nekünk.” A titkos adók megbízást kaptak, „Alaposan kapcsoljanak rá a demagóg csábítóművészet minden eszközével. Határt csak annak szavahihetősége szabjon, amit mi mondunk.”³⁸

Ez a belső körben tanúsított cinizmus és másrészt az elferdítések, hazugságok és demagóg ígérgetések jellemezték a náci propagandát.

Náci propaganda a megszállt területeken, 1941–1944

Görögország és Jugoszlávia megszállásánál a német csapatokat különleges törzsek és egységek követték, hogy megszervezzék a megszálló rendszert. Hadgazdasági törzsek és a monopóliumok képviselői irányították a gazdasági kifosztást. A Wehrmacht, az SS egységei és törzsei, valamint más elnyomó szervek kegyetlen terrorhadjáratot indítottak meg. A Wehrmacht propagandistái és civil specialisták vállalták a vélemény-manipulálás apparátusának kiépítését. Rögtön az egyes városokba való katonai bevonulás után lefoglalták és német vezetés alá helyezték a fontos propagandaeszközöket, különösen a rádióadókat és nyomdákat. Másokat, pl. újságszerkesztősegeket, mozikat és színházakat átadtak a kollaboránsoknak. Amikor április 10-én, Jugoszlávia tervezett szétdarabolásának során³⁹ kiáltották a horvát csatlósállamot, rögtön megjelent az usztasa-kormány első újságja, és további sajtóorgánumokat is átvett. Egy nappal később a Külügyminisztérium és a Propagandaminisztérium által irányított titkos adó beszüntette a Horvátországnak sugárzott adásokat. A náci propaganda a jugoszláv lakosság többségénél nem érte el véleményük megváltoztatását. A korlátozott hatást bizonyítja az antifasiszta ellenállás és partizánharc fokozódó kibontakozása.⁴⁰ A német imperialisták és militaristák legfontosabb uralmi eszköze a terror volt. Napirenden voltak a letartóztatások, deportálások és tömeggyilkosságok,⁴¹ és megmutatták a néptömegeknek, mit kell tartaniuk a hitleri fasiszták képmutató barátságfogadásáról.

³⁸ *Kriegspropaganda 1939–1941*. 658. s. köv.; Göbbels fejtegetései a „miniszteri konferencián”, 1941. IV. 6-án.

³⁹ *DZWK*, 1. k. 545. s. köv.; uo. 2. k. 141. s. köv.; *Hans Dress*: Studie zur Okkupationspolitik in den von Hitlerdeutschland besetzten Gebieten Jugoslawiens im Jahre 1941. In: *Bulletin*, 1973/1. sz. 37. s. köv.; uő. Studie zur Okkupationspolitik in den von Hitlerdeutschland besetzten Gebieten Griechenlands im Jahre 1941. In: uo. 52. s. köv.; *Martin Zöller*: Der „Unabhängige Staat Kroatien” als Instrument der faschistischen deutschen Okkupation in Jugoslawien. In: uo. 1977/3–4. sz. 4. s. köv.

⁴⁰ *Pero Moraca*: Die Völker Jugoslawiens im zweiten Weltkrieg. In: *Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg*, 4. k. 273. s. köv.; *Vladon Strugar*: Der jugoslawische Volksbefreiungskrieg 1941 bis 1945, 2. kötet, Berlin, 1969; *Jovan Marjanovic–Pero Moraca–Djordje Nadisic*: Lutte de libération nationale en Yougoslavie et l'activité culturelle 1941–1945, In: *Inter arma non silent Musae. The War and the Culture 1939–1945*. Edited and with a Foreword by Czesław Madajczyk, Varsó, 1977. 421. s. köv.

⁴¹ *Fall 7*. Das Urteil im Geiselmordprozess gefällt am 19. Februar 1948 vom Militärgerichtshof der Vereinigten Staaten von Amerika. Hrsg. von Martin Zöller und Kazimierz Leszczyński. Berlin, 1965;

A náci vezetők elképzeléseikhez tartozott a Balkán „megbékítése”. Ezt kellett érvényre juttatnia a minden haladó erő ellen indított terrorhadjáratnak, az ellenállási mozgalom remélt megsemmisítésével új és kedvezőbb feltételeket kellett teremteni a náci propaganda elterjesztése számára. A német megszálló hatóságok azon fáradoztak, hogy több csatornán keresztül befolyásolják politikailag-ideológiailag a megszállt területek lakosságát. Ez egyrészt a náci Németország hivatalos propagandáján, a rádión, sajtón, filmen és más propagandaeszközökön keresztül történt. Ezenkívül volt egy rendszeresen irányított álcázó propaganda, melynek szerzőségét a hitlerfasiszták leplezni akarták, mert ettől nagyobb hatást reméltek. Az úgynevezett „Concordia”-adók náci adók voltak, amelyeknek állítólag azokban az országokban volt a székhelyük, amelyek lakosságához az adások útján szólni akartak, és ellenzéki „csoportosulások” vezették (pl. a „Vaterland”-adó). E mellett a bomlasztó propaganda mellett, melyet rádión, a sajtón és rölapok útján terjesztettek, volt egy kifelé semlegesebb arcot mutató befolyásolás más adókon, újságokon, folyóiratokon és rölapokon keresztül, amely taktikailag rugalmasabb demagógiára törekedett. Még náciellenes hangok is szóhoz jutottak, hogy javítsák az álcázást, és hihetőbbek legyenek. Ez különösen a semleges országoknak szánt módszer volt, hogy onnan aktivizálják a fasiszta propagandát, még ha leplezve is. Ezt a befolyásolást úgy is megpróbálták, hogy birtokjogot biztosítottak maguknak a tömegkommunikációs eszközök felett. A rádió területén erre a célra különleges vállalatokat, mint a Radio-Union és az Interradio AG⁴² vetettek be. Ezen túlmenően német konszernnek leányvállalatai és fióktelepei is mint a fasiszta propagandaanyagok közvetítői működtek. További csatorna volt a nácik gondolatvilágának beszívárogtatására, amennyiben nyomást gyakoroltak Délkelet-Európa csatlós államaira, hogy erről a helyről is ilyen értelmű propagandát folytassanak.

A hivatalos és az álcázott náci propagandának, amelyeknek tulajdonképpen egymástól szigorúan elkülönülve kellett dolgozniuk, mégis voltak érintkezési pontjaik. Április 19-én a Radio Belgrad egy propagandaszázadi-osztag vezetésével ismét megkezdte az adásokat. A Wehrmacht propagandistái német nyelven sugároztak saját csapataik számára, és igyekeztek befolyásolni Jugoszlávia népeit az ő nyelveiken. Május 24-én a Külügyminisztérium, egyetértésben az OKW-val csak 550 000 RM-ért (11 mill. dinár) megvásárolta a középhullámú belgrádi adót, az üzletkötés során azonban egy abban az időpontban még egyáltalán meg sem alapított álcázó társaságot, a „Radio Belgrad AG”-t tolták előre tulajdonosként. A részvények 51 százaléka került német kezekbe, 49 megmaradt a szerb Postaügyi Minisztériumnak. A zimonyi (Zemun) rövidhullámú adót május 29-én 800 000 RM-ért (16 mill. dinár) adták el. Ez teljesen német tulajdonba ment át, mégpedig formálisan a csak öt nappal később megalapított „Teleradio AG Belgrad”-é lett, és a rövidhullámú adó a „Radio Metropol” elnevezést kapta. Az álcázáshoz hozzátartozott, hogy az adó magát „semlegesnek” állította be, és székhelyéről nem árult el semmit. Fő támadási iránya a Szovjetunió volt.⁴³ De éppúgy, amilyen kevésbé érték el ott a rövidhullámú adások a remélt eredményeket, a Szerbiának, Horvátországnak stb.

Venceslav Glisic: Der Terror und die Verbrechen des faschistischen Deutschland in Serbien von 1941 bis 1944. Phil. diss., Humboldt-Universität zu Berlin, 1968.

⁴² K. Scheel: Krieg über Aetherwellen. 160. s. köv.

⁴³ W. A. Bölske: Die Macht des Radios. Weltpolitik und Auslandsrundfunk 1924–1976, Frankfurt a. M. – (West-/Berlin) – Wien, 1977. 239. s. köv.

sugárzott műsorok, mint általában a balkáni lakosság félrevezetésére tett erőfeszítések, csak korlátozott sikert könyvelhettek el.

A második világháború előtt néhány fasiszta katonai szakember azt a véleményt képviselte, hogy kedvező feltételek esetén egy ellenséges államot egyedül blokáddal és kiéheztetéssel és hatásos propagandával le lehet győzni.⁴⁴ A háború lefolyása azonban azt mutatta, hogy a náci propaganda hatásának ez a fantasztikus túlértékelése minden realitást nélkülözött. De még a háború alatt is, elsősorban a „villámháborús győzelmek” hatása alatt, Göbbels hitt a propagandaháború nagy sikereiben a népek ellen. Naplójának a következőket vallotta be:

„A propagandának nem szabad abban kimerülnie, hogy napi feladatokat teljesít, foglalkozik az aktuális problémákkal és úgymond, azt végzi el, ami naponta rá esik; a propagandának túl kell haladnia a napot. Segítenie kell olyan hangulatot kialakítani, amely a jövőt alakítja, nemcsak a jelent. Problémák nyílnak meg a háború utáni időre, amelyek egyelőre még teljesen beláthatatlanok. Ha élünk a modern technika lehetőségeivel, és a népek lelkére beszélünk, akkor modern propagandát fogunk folytatni, és a modern propaganda képes arra, hogy a népeket a jövőben irányítsa, igazítsa és vezesse.”⁴⁵ Ezen ő mindenekelőtt Európa „újrendezésének” érvényesítését értette, amikor azoknak a népeknek, amelyeknek olyan nagyvonalúan és képmutatóan „egyenjogságot” és „békét” ígért, benyújtják a számlát. Az „új” Európa jövőbeli céljának közelebbre hozásával azonban összekapcsolták a német imperializmus számára követelt háborús szolgáltatások teljesítését is: katonák és munkaerő állítását, a termelés és a nyersanyagok elszállítását, melynek során a követelmények csak nőttek. A Szovjetunió elleni „keresztes hadjáratban” való részvételre és a megszálló hatóságokkal szembeni „kötelesség-telejesítésre” felszólító propaganda, bármilyen demagóg is volt, nem tudta titokban tartani a fasiszta német imperializmus igazi háborús céljait. Ha a „Deutsche Nachrichten in Griechenland” című újság mint a megszállók szócsöve 1941 áprilisában ezt írta: „Délkelet-Európa mezőgazdasági termékek előállításának szférája és a Németországnak nyújtott munkaerő forrása lesz . . . Az új Európában a parasztnak kell, legyen az szerb, görög, bolgár vagy román, megművelnie a földet, és munkájában nagy súlyt kell helyeznie Közép-Európa fejlődésére és gazdagodására”,⁴⁶ akkor ez semmi más nem volt, mint a jobbágymunka körülrása a német imperialisták és militaristák egyoldalú előnyére.

Összességében nézve a német propagandatevékenység élénk és nem csekély terjedelmű volt. A Külügyminisztérium június elején a Telefunken-cég útján elnyerte az athéni középhullámú adó tulajdonjogát. Az athéni és szaloniki katonaadókon keresztül német programot sugároztak a megszálló csapatoknak, valamint propagandát a görögöknek, Athénből ezenkívül még az araboknak is. Ezeket az állomásokat, a Belgrád-adót, és a szintén balkán nyelveken sugárzó „Radio Donau”-t (rövid- és középhullámú állomás Dobrochau, Csehszlovákiában), és az „Alpen”-adót (középhullámú állomás Graz, Ausztriában) a „Német Európa-adók” délkeleti országcsoportjában fogták össze. A német

⁴⁴A. Blau: Geistige Kriegführung. 11. s. köv.; Kurt Pintschovius: Die seelische Widerstandskraft im modernen Kriege. Oldenburg–Berlin, 1935, 150.

⁴⁵ZStA Potsdam, film Nr. 10 810; keltezetlen bejegyzés a Göbbels-naplóban (valószínűleg 1941. augusztus).

⁴⁶Id. E. Kalbe, Antifaschistischer Widerstand . . . alapján, 27.

propaganda felelős szolgálati helye a Wehrmacht délkeleti propagandaosztálya volt, Julius Lippert őrnagy vezetése alatt, aki a háború előtt Berlin főpolgármestere volt.⁴⁷ 1942-ben közvetlenül ő alá tartozott 3 rádióadó, 7 filmforgalmazó cég, 18 színház, 21 mozi és 11 nyomda. Ezek bevetése a Külügy- és a Propagandaminisztérium egyetértésével történt. Ez vonatkozott pl. a különböző német nyelvű újságokra is, közöttük a „Deutsche Nachrichten in Griechenland”-ra (megjelenés helye Athén), a „Donau-Zeitung”-ra (Belgrád), a „Deutsche Zeitung in Kroatien”-re (Zagreb), „Bukarester Tageblatt”-ra, „Süddeutsche Zeitung”-ra, „Südostdeutsche Rundschau”-ra és másokra. Az OKW által kiadott propagandamagazin, a „SIGNAL” 1941. márciusa óta egy bolgár, áprilistól egy magyar, májustól egy román és egy horvát, júliustól egy görög kiadásban jelent meg, amelyekhez 1942 júliusában még egy szerb és szlovák is járult. Összesen húsz idegen nyelvű kiadásával ez volt a külföldre szóló propaganda legfontosabb náci folyóirata. Ez fáradozott azon, hogy a háborús helyzetet és a hitleri Németország szándékait olyan fénybe állítsa, mintha földrészünk „3000 éves születési fájdalmai” után Európa egyáltalán csak most „jött volna végre létre” és lett „egészséges”.⁴⁸ Másrészt Délkelet-Európa népei átérték, mit jelentett az „újrendezés” és a megszálló rendszer a valóságban. Wilhelm List vezértábornagy, a Wehrmacht délkelet-európai parancsnoka 1941. szeptember 5-én Szerbia vonatkozásában megparancsolta: „Aktív, megerősített propaganda szerb nyelven, minden rendelkezésre álló eszközzel (rádió, röpcédulák, újságok, plakátok stb.)” Parancsa ugyanakkor hangsúlyozta: „Szigorúbb nyomás a lakosságra . . . Kíméletlen azonnali intézkedések a felkelők, cinkosaik és hozzátartozóik ellen (felakasztás, a résztvevő helységek felgyújtása, megnövelt tűszvétel, családtagok stb. elhurcolása, koncentrációs táborokba etc.)”.⁴⁹ A hitlerfasiszták demagógiája üres ígéretekkel, hazugságaikkal és félrevezető manővereikkel végeredményben mindig arra irányult, hogy az elnyomott népeket olyan állapotba hozzák, amikor még jobban ki lehet őket zsákmányolni, és meg lehet szilárdítani felettük az uralmat. Erre szolgált a „bolsevik veszély” rémképe is. Göbbels pl. így rendelkezett: „A kis európai országoknak, különösen azoknak, amelyeket megszállva tartunk, a német propagandán keresztül szisztematikusan a tudomásukra kell hoznunk, hogy Anglia elhatározta, az európai földrészt véglegesen feláldozza a bolsevizmusnak.” Az antiszovjetizmust és a Hitler-ellenes koalíció lejárátását arra használták, hogy megerősítsék ezekben az országokban a véleményt, hogy „közös európai elhárító front szükséges a bolsevizmus ellen”.⁵⁰ Míg a náci propaganda „sikerek” felmutatásán fáradozott, a belső jelentések nem kerülhették el, hogy bevallják a megszállt területek lakossága többségének hangulatát és tartását és egyben a propaganda „hatást”. Így soha nem értek véget a megszállók panaszai az ellenállási mozgalom sikereiről. 1942 márciusában pl. egy jelentés

⁴⁷ Lippert háborús bűneit megpróbálta igazolni önéletrajzi művében; „Lächle . . . und verbirg die Tränen”, Leoni am Starnberger See 1955. H. R. Fritsche munkatárs fáradozásaihoz ld. Klaus Scheel: Offene Antwort an Herrn Heinz Rudolf Fritsche, Stuttgart, in: Beiträge zur Geschichte des Rundfunks, 1970/3. sz. 72. s. köv.

⁴⁸ *Signal*, 1941 június; Wolfgang Götz: „Endlich soll Europa erstehen”. Ld. még in: *Facsimile Querschnitt durch Signal*. Eingel. von Willi A. Bölsche, hrsg. von Hans Dollinger, München–Berlin–Wien, 1969, 19., 86. s. köv. nemrégiben a *SIGNAL* 5 kötetes újranyomott kiadása jelent meg.

⁴⁹ *Griff nach Südosteuropa*, 138. s. köv., Dok. 47.

⁵⁰ *Wollt Ihr den totalen Krieg?* Die geheimen Göbbels-Konferenzen 1939–1943. Hrsg. von Willi A. Boelcke. München, 1969. 267.; az 1942. I. 1–2-i „miniszteri konferencia” jegyzőkönyve.

így írt: „Ami a horvát felkelési mozgalmat illeti, ma megállapíthatjuk, hogy az idők során a kommunista tendenciák teljesen felülkerekedtek.” Egy másik, 1942 októberéből ezt jelentette: „Szerbiában jelenleg olyan feszült a helyzet, mint valószínűleg még soha, azóta, hogy német csapatok szállták meg ezt a területet.”⁵¹

A Vörös Hadsereg moszkvai és sztálingrádi győzelmének hatására, valamint a népek erősödő antifasiszta ellenállási harcának fokozódó jelentősége láttán, a nemzetiszocialista vezetés új taktikai orientációra érezte indíttatva magát megszálló politikájában, és a következőkből indult ki: „Mindent el kell tehát hagyni, ami az összes európai nép, különösen a keleti népek szükséges együttműködését a győzelem érdekében veszélyezteti.” A népeknek azt kell sugallni, hogy csak egy alternatíva van, Németország és „újrendezési politikája” vagy Európa „megsemmisítése”. A propagandamunkának, rendelkezett Göbbels, a német győzelmet úgy kell beállítania, mint ami Európa minden népének „legegynibb érdeke”.⁵² Az új kampányba az „Európa erősebb” elnevezésű rohammunka is beilleszkedett, amely a fasiszta hatalmi szféra népeinek minden munkását és parasztját arra szólította fel, hogy még több munkát végezzen. („Munkád megrövidíti a háborút.”) A következő témákat tervezték: „1. Hogy volt eddig Európában? 2. Mi az európai élethalálharc célja? 3. Hogyan tudsz te, európai paraszt, (munkás) együttműködni ezért a célért?” A Külügyminisztérium arra törekedett, hogy „buzdítsa az illetékes propagandahivatalokat, illetve mezőgazdasági minisztériumokat, hogy maguk legyenek az akciók hordozói (különösen a balkáni országok felé . . .)”.⁵³ Akármilyen szűk lett a papír- és nyomdai kapacitás, a háborús fordulat körülményei közepette, a megszállt területeket mégis brosrák, plakátok, röpcédulák, faliújságok, oktató táblák és kiáltványok árasztották el.

Hitler ebben az időben, egy tábornokok előtt tartott beszédében, a következő hasonlatot alkalmazta: „Nem úgy van, hogy felettük (a megszállt területek emberei felett – K. Sch.) csak egyedül erőszakkal lehet uralkodni. Bizonyosan az erőszak a döntő, de éppolyan fontos, akarom mondani, ez a pszichológiai valami, amire az állatszeldítőnek is szüksége van, hogy úrrá legyen állatain. Meg kell győződnie arról, hogy mi vagyunk a győztesek . . .”⁵⁴ És a lengyel nép soraiban végzett tömeggyilkosságokért felelős Hans Frank az új megszálló politikáról a következőket mondta: egy tehéntől vagy a húsát vagy a tejét akarjuk – „ha tejet akarok, életben kell tartanom a tehenet”.⁵⁵

Ennél cinikusabban aligha lehetett volna kifejezni az elnyomás és kizsákmányolás bűnös politikáját. Minél nyilvánvalóbbá vált a háborús fordulat, annál lázasabbak lettek a

⁵¹ Statního ústředního archivu v Praze. Orad risskeho protektora, Kart. 1209; Az NSDAP Szudéta-vidéki körzeti sajtóirodájának információs szolgálata, 2. sz. melléklet a Nr. 6/42-höz 1942. III. 26-án és a Nr. 18/42-höz 1942. X. 27-én. Vö. még E. Siebert, függelék IV. 26. s. köv.

⁵² *Anatomie der Aggression*. Neue Dokumente zu den Kriegszielen des faschistischen deutschen Imperialismus im ersten Weltkrieg. Hrsg. und eingel. von Gerhart Hass und Wolfgang Schumann. Berlin, 1972. 180. s. köv., dok. 37; Göbbels utasítása „Behandlung der europäischen Völker” 1943. II. 15-én.

⁵³ PA Bonn, AA, Büro Staatssekretär, iratok a külföldi propaganda tárgyában. 1. k., N1. 216 644; az AA Kultúrpol. Oszt. vezetőjének feljegyzése 1943. VI. 19-én.

⁵⁴ ZStA Potsdam, fol. 1833; Hitler beszéde a hadseregcsoportok parancsnokai előtt 1943. VII. 1-én.

⁵⁵ Archiwum Główniej komisja badania zbrodni Hitlerovskich w Polsce. Varsó, Dziennik Hansa Franka, vol. XXXV/1, B1. 171; Frank beszéde 1944. III. 18-án.

propaganda próbálkozásai. Az előírások egyre szigorúbbak lettek arról, mit kell nyilvánosságra hozni és hogyan kell azt találni. Egy, az NSDAP propagandavezetéséből érkező „nyelvhasználat” pl. arra utasított, hogy a „propaganda” fogalmát mindig csak „pozitív értelemben és csak a tőlünk kiinduló politikai tevékenységre lehet használni”. Megtiltották „olyan szavak, mint propagandatrükk, propagandahazugság és hasonlókat” alkalmazását. Negatív megjelölésekre, azaz a Hitler-ellenes koalíció lejáratására ilyen fogalmakat kellett használni, mint „agitációs hazugság, agitációs kiforgatás és agitációs trükk”.⁵⁶ Megtiltották például a „katasztrófa” és „katasztrófabevetés” szavakat. Ezek helyett a náci propagandaszerveknek az „azonnali segílyt” és hasonlókat kellett kitalálniuk.⁵⁷ De ezen a módon nem lehetett megállítani a vereség közeledtét.

A háború utolsó szakaszának küszöbén a fasiszta szolgálati helyek jelentéseiben sok világos utalás van arra, milyen kevés visszhangra talált a náci propaganda a Balkánon. Romániából ezt jelentette egy náci funkcionárius: „Az ellenséges rádiós propaganda az utolsó hetekben jelentősen növekedett, ugyanígy ennek hallgatása. Ezzel szemben az elmúlt hetekben visszaestek és »színtelenek« a német adások. Hiányoznak belőlük az aktuális dolgok . . . Az agresszív hangulat állandóan fokozódik.”⁵⁸ Egy SS-százados egy magyarországi és szlovákiai útja után azt közölte a Propagandaminisztériummal, hogy a népek elutasító magatartása a náci propaganda teljes csődjének is következménye, amelynek ijesztgetése a bolsevik „veszéllyel” nem elégséges ahhoz, hogy „leküzdje az európai népek bizalmatlanságát egy Németország által meghatározott Európa-politikával szemben . . .” Így nem lehet bizalmat ébreszteni és fokozni a munkabevetést. „Szükségesnek” tartotta a „pozitív propagandát”, feleletet arra, „hogyan képzeljük el a háború utáni Európa gazdasági felépítését”.⁵⁹ Természetesen, ha a náci propaganda igazán beszámolt volna az „újrendezési tervekről”, csak bumeráng-hatást ért volna el vele.

Propaganda az 1944/45-ös fokozódó vereségek jegyében

A berlini Propagandaminisztérium az 1944. március 19-e előtti hetekben, mielőtt a Wehrmacht katonailag megszállta Magyarországot, jelentéseket kapott arról, milyen nehézségekbe ütközik itt a náci propaganda. Ott, írták, pl. több amerikai és angol filmet vetítettek, mint németet, a náci filmeket cenzúrázták, 1942 óta nem sikerült nyélbe ütni a heti híradóról tervezett szerződést, és a magyar sajtóban egyre nagyobb teret kap az „ellenséges gondolatmenet”.⁶⁰ Már rövid idővel a fasiszta német megszálló rezsim magyarországi berendezkedése után, a délkeleti információs hely egyik ülésén, 1944 áprilisában önelégülten állapították meg a Külügyminisztériumban, „hogy a sajtó Magyarországon most teljesen a mi intencióink szerint dolgozik. A német kormányzati hely

⁵⁶ Archivum Akt Nowych. Varsó, NSDAP, Arbeitsbereich GG, Sign. 30; Verordnungsblatt NSDAP Arbeitsbereich GG, Propagandaamt, Folge 4/1943, 3.

⁵⁷ BA Koblenz, ZSg 109/47; bizalmas információ Nr. 310/43 titkos 1943. XII. 16-án.

⁵⁸ ZStA Potsdam, RMVup, Nr. 3290, B1. 100; A Külföldi Birodalmi Propagandahivatal jelentése a Propagandaminisztérium rádiós osztályának 1943. IX. 21-én.

⁵⁹ Uo. Nr. 930, B1. 2–7; Viktor Zeischko SS-főrohamvezető, a Prop. min. Külföldi Oszt. munkatársának jelentése az osztály vezetőjének 1943. XII. 1-én.

⁶⁰ Uo. Nr. 897, B. 5–9; A Külföldi Oszt. vezetőjének kidolgozása „Fragen des deutsch-ungarischen Verhältnisses”, 1944. III. 7-én.

céltudatos rendelkezései előnyösen hatnak... A rádió Veesenmayer követ jelentése szerint teljesen kielégítő...⁶¹ Erősödött a német nyomás a magyar propagandaszervek uralmára, és saját eszközök bevetését sürgették. Figyelmen kívül hagyva a szovjet hadsereg közeledését, az ellenállási és partizánharc erősödését a Balkánon és a megszálló rendszerek növekvő nehézségeit, még nagy terveket is fontolgattak. Görögország katonai parancsnoka, Helm Speidel, a légierő tábornoka, 1944. május 6-án ezt írta Göbbelsnek: „Nagy-szabású német–görög kulturális cserét tervezünk, melynek középpontjába egy német színházat kívánok helyezni Athénben”.⁶² A Propagandaminisztériumban azonban nem titkolták el, hogy az időpont „rendkívül alkalmatlan” az ilyen tervekre.⁶³ Az OKW-nak le kellett ezt állítania. Emellett a Külügyminisztériumnak is az volt a véleménye, hogy a kulturális propaganda útján „a külföldön reklámozni kell Németországot és ezzel további köröket kell bevonni a politikai befolyásolásba”. Belátják, hogy a háborús helyzetben „közvetlen politikai hatást” nem lehet elérni, de a kulturális propaganda „fontos támpontokat fog szolgáltatni”, hogy „intenzívebbé tessük a külföld befolyásolását, és szélesebb körökre terjeszthessük ki”. Mindenesetre nem arról van szó, vélték a Külügyminisztériumban, hogy „híveket és tisztelőket szerezzenek a német kulturális életnek, hanem politikailag kell felvilágosítóan hatni”.⁶⁴

Ezeket a szárnyaló terveket, pl. egy athéni német színház felépítéséről és átfogó kulturális propagandáról, kapcsolatba kell hozni a tényleges viszonyokkal. A Propagandaminisztériumban azon munkálkodtak, hogy kidolgozzák „Európa szociálpolitikai újrarendezésének programját”, mely a „Német Munkafront Munkatudományi Intézetének” 1944 márciusi, Bad Salzbrunn-i tanácskozásain alapult. A hitlerfasizmus szociáldemagóg tézisei, köztük egy jövőző „szocialista rend” ígérete, a „népek közösségének”, a „népegészség” „ápolásának”, az életszínvonal emelésének frázisai és mások a korábbiánál még nagyobb hangot kaptak az európai népek felé irányuló propagandakampányban. Hetekig tartó tervezések és átdolgozások után Göbbels úgy döntött, hogy ezeket a téziseket nem a külföldre szóló propaganda keretében kell terjeszteni.⁶⁵ A demagóg elképzelések és az emberek valódi élete a megszállt területeken túl messzire kerültek egymástól, úgyhogy az eredetileg tervezettnél csak csekélyebb mértékben propagálták a náci rádió idegennyelvű adásaiban, a „Sztignál” magazinban és más tömegkommunikációs eszközökben. Mi volt a helyzet valóban, ellentétben a kulturális propaganda kiterjesztésére tett javaslatokkal, arról a „Deutsche Nachrichten in Griechenland” helyettes főszerkesztője egy visszaemlékező levelében az elmúlt évekről, így írt: „Az időtől függő nehézségek miatt, már a szállítótér tartalékolása miatt is, sajnos, csak nagyon csekély volt a jelentős német

⁶¹Id. W. A. Böcke: Die Macht des Radios. 351. alapján. Vö. még *Rochus Door*: Wesen und Besonderheiten des faschistischen deutschen Besatzungsregimes in Ungarn. In: Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas. 15/2. k. Berlin, 1971. 49; továbbá: *Ungarn im zweiten Weltkrieg*. Hrsg. von Karl Obermann und Gustav Seeber. Berlin, 1978.

⁶²ZStA Potsdam, RMVuP, Nr. 520, B. 377; Speidel tábornok írása Göbbelshez 1944. V. 6-án.

⁶³Uo. B1. 378 és 379; a Propagandaminisztérium munkatársainak állásfoglalása Speidel írásához, 1944. VI. 17. és 27.

⁶⁴PA Bonn, AA, II g Belföldi Oszt., iratok az üzletmenet tárgyában. Alapvető kérdések 1940–1945; feljegyzés a Külügyminisztérium struktúrájáról, készítette Emil von Rintelen, 1944. IX. 30.

⁶⁵BA Koblenz, R 55/627; a Bad Salzbrunn-i ülés zárójegyzőkönyve, valamint a Propagandaminisztérium munkatársainak állásfoglalásai 1944. V. 27-én, és VI. 9-én és 22-én.

művészek bevetése.” Egy másik, a Propagandaminisztériumhoz intézett levélben a szerkesztőségi munkáról a következőket közölte: „Már csak hárman vagyunk birodalmi német férfiak . . . és annyira be vagyunk fogva, hogy gyakran csodaszámba megy, hogy az újság naponta megőrzi reprezentatív arculatát.”⁶⁶ Egyik heti jelentésében a délkeleti propagandaosztály ezt jelentette Berlinbe: „Röpcédulaosztás a szokásos módon . . . A jelentésben tárgyalt héten készítettek és terjesztettek: 2 380 999 röpcédulát, 50 000 brosúrát, 30 000 plakátot, 10 000 faliújságot, 1650 nyomtatott fotót, 580 képet, 10 képtablót, 1 híradót. Egy újság, a »Der kleine Bote« kiadása. Ez azt a feladatot vállalta, hogy a bolsevik veszélyre különösen a német kisebbségi körök figyelmét felhívja.” A propaganda hatásáról csak közvetett és nagyon tömör formában beszéltek: „Görögországban erős a kommunista propaganda” és széles körök „nyugtalanága” Jugoszláviában.⁶⁷ De még megpróbálták kiszélesíteni a propagandát. A belgrádi rövidhullámú adó 1944 júliusában megkezdte egy „bolgár katonaóra” sugárzását, és a délkeleti propagandaosztály jelentette: „Ezzel idejében megteremtették Bulgária propagandisztikus megragadásának alapját . . .”. Bővítették a szerb nyelvű adásokat is és a Délkelet-Európa német kisebbségeinek szánt programokat. Athénben 1944. július 16-án az „Athen”- és „Mittelmeer”-adók mellett még egy harmadik is megkezdte működését, „Kolibri-katonaadó” néven, és a csapatok gondozásán kívül görög nyelven is sugárzott. Emellett még mindig működött a szaloniki adó, Albániában megkezdtek a rádióadásokat albán és német nyelven, a tiranai és pristinai adókon keresztül, a horvát nyelvű propagandát zágrábi, Banja Luka-i, dubrovnikai, szarajevói adókon és az Adria (Cervia) adón keresztül.⁶⁸ 1944 júliusa óta két hordozható rádióadó, a „Prinz Eugen harci adó” és a „Dora” az Európa-adók mellett speciális magyar programokat sugárzott. A náci rádió katonapolitikai kommentátora, Kurt Dittmar altábornagy azt mondta egy adásban, hogy az „idő parancsa”, a népek – közöttük Délkelet-Európa népei körében is „antibolsevista áramlatokat és meggyőződéseket” kelteni és ezeket hasznosítani.⁶⁹ Még reménykedtek abban, hogy a balkáni propagandában viszályok szításával sikereket érhetnek el.⁷⁰ Az 1945-ös év kezdetén görög nyelven olyan szövegeket sugároztak, amelyek kapcsolódtak az 1941 tavaszi agresszió idejének felforgató propagandájához: „A nép gyászol, a görög sír. Farkasok, farkasok szaggatják a haza húsát. Görögország északi részén albán, szerb és bolgár tigrisek marcangolják szét és nyelik le Görögországunkat. Az ország többi részében a bolsevik halálmadár irtózatoss kiáltásai borzongással és félelemmel töltik meg a túlélők lelkét.”⁷¹ Hasonlóan jártak el a „Prinz Eugen harci adó” és a „Radio Donau” például bolgár, román és magyar adásaik-

⁶⁶ ZStA Potsdam, RMVuP, Nr. 520, B1. 384 és 388; Friedrich W. Herzog írása Rainer Schlösser birodalmi dramaturghoz 1944. VI. 15-én és Theodor Lang főkörmánytanácsoshoz a Propagandaminisztérium Színházosztályán, 1944. VII. 8-án.

⁶⁷ BA Koblenz, R 55/620; heti jelentés az 1944. VI. 26.–VII. 2. közötti időről. Délkeleti Propaganda Osztály, elkészítve 1944. VII. 5-én.

⁶⁸ Uo. R 55/800; július havi jelentés a Wehrmacht délkeleti adócsoportjától, elkészítette a Délkeleti Propaganda Osztály 1944. VIII. 3-án.

⁶⁹ ZStA Potsdam, film Nr. 1859; rádiós előadás „Blick nach Osten und Südosten”. Dittmar főhadnagytól, 1944. X. 10-én.

⁷⁰ BA Koblenz, R 55/608; A propagandatörzs főnöke, „Material für die Propagandisten” Nr. 4, Tárgy: Balkán, 1944, XI. 1-én.

⁷¹ ZStA Potsdam, Auswärtiges Amt, Rundfunkpol. Abt. vorl. Nr. 89, B1. 5; A „Deutsche Europa-Sender” Görög Szerkesztőségének adásszövege, 1945. I. 6-án. Írták 1945. I. 3-án.

ban. A felelős propagandisták azt a felfogást képviselték, hogy bár számbelileg és az adókapacitás alapján alulmaradnak az „ellenséges adókkal” szemben, az a cél, hogy „tüzet szítsunk a Balkánon, amennyiben bomlasztólag hatunk és a megszálló seregeknek (ezen a szovjet hadsereget értették – K. Sch.) nehézségeket okozzunk”, és fokozzák a „Délkelet-Európa felé irányuló adások számát és hatékonyságát.”⁷²

A külföldre szóló adásoknak szánt utasításokban, a napi jelszavakban és „nyelvhasználatban” még a háború utolsó hónapjaiban is a szovjetellenes hajsztát, a Balkánon uralkodó „zavaros helyzetet” és a náci politika „jó szándékait” domborították ki mint tematikai súlypontokat.⁷³ Még 1945. május 2-án is talált Löhr vezérezerdes dicsérő szavakat arról, hogy „minden propagandisztikus és fegyelmi kényszerítő eszköz latba vetésével” még harcoltak usztasa katonák Zágráb mellett, akikkel együtt akartak az amerikai vonalak mögé menekülni.⁷⁴ A „Prinz Eugen harci adó” bomlasztó propagandáját egy hordozható 20 kW-os középhullámú adó segítségével egészen 1945. május 8-án, estig folytatták, utoljára Maria-Pfarrból, a Magas-Tauernből. De az ideológiai diverziós tevékenység hatástalan maradt.

Néhány hónappal később Franciaország fővádlóhelyettese, Edgar Faure a fő háborús bűnösök nürnbergi bírósága előtt arról beszélt, hogy a fasiszták megpróbálták a megszállt területeken „megsemmisíteni a szellemi tartalékokat és minden embertől elvenni a világnézetét”. Beszélt e propaganda durvaságáról, színlelő jellegéről és szellemi-művészeti szegénységéről, és rámutatott arra: „De nem szabad elfeledni, hogy a náci propaganda egyrészt minden eszközt felhasznált, még a legdurvábbakat is, de ugyanakkor rejtettebb és gyakran ügyes módszereket is.” Vádbeszéde így folytatódott: „Valóban, eredményeik nagyon jelentéktelenek, különösen, ha figyelembe vesszük a rendelkezésükre álló eszközök hatótávolságát. Az elnyomott népek nem hallgattak a német hírekre és figyelmeztetésekre, hanem csatlakoztak az ellenállási mozgalomhoz.” Aláhúzta, hogy bár csak egy kisebbség mutatkozott készen a kollaborációra, a náci propaganda azonban kivette a részét a háborús bűnökből. A náci bűnök összességében az egyik eszköz volt, amelynek „sikereiket kellett előkészítenie és fenntartania”, és amelyet a hitlerfasiszták „a totális háború egyik legmegbízhatóbb fegyverének” tekintettek. Figyelmeztetőleg hangsúlyozta: „A nemzetek látható sebeiket számlálják, de a propaganda olyan méreg, amely a szellemi organizmusban terjed, és nem hagy hátra látható nyomokat.”⁷⁵ Nem szabad elfeledkezni arról, hogy a fasiszta háborús propaganda dicsőítésével még ma is gondoskodnak arról, hogy ez a méreg tovább terjedjen.⁷⁶

⁷² Uo. RMVuP, Nr. 10, Bl. 195; A „Deutsche Europa-Sender” Délkeleti Országcsoporthoz tartozó közleménye Schaumburg-Lippe hercegnek, 1945. I. 31-én.

⁷³ PA Bonn, AA, Rundfunkpolit. Abt., Nyelvi utasítások a Külföldi Rádió számára, Bd. 6, 1945. I. 1–18. A Propagandaminisztérium déli konferenciájának jegyzőkönyvei és nyelvi utasítások.

⁷⁴ ZStA Potsdam, Film Nr. 10 495; A Délkeleti OB távirata Dönitz főtengernagynak. 1945. V. 2-án.

⁷⁵ IMG, 6. k., Nürnberg 1947, p. 619 ff.; Faure vádbeszéde 1946. II. 4-én.

⁷⁶ Vö. ehhez többek között *Georg Schmidt-Scheeder*: Reporter der Hölle. Die Propaganda-Kompanien im 2. Weltkrieg. Erlebnis und Dokumentation, Stuttgart, 1977; *Ortwin Buchbender*: Das tönende Erz. Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im Zweiten Weltkrieg. Stuttgart, 1978. Ide tartoznak még a „dokumentációként” kiállított publikációk a stuttgarter Motorbuch Kiadónál – Robert Hunt, Tom Hartmann, Signal-Fotos. Weltkrieg II in Farbe, és az 5 kötetes „Dokumentation Signal”, a hamburgi Verlag für geschichtliche Dokumentation újrainyomott kiadása.

Német propaganda és a csatlósországok: Magyarország, Románia és Bulgária (1941–43)

1. A Délkelet-Európa felé irányuló német propaganda néhány sajátossága

Az elfogulatlan szemlélő joggal teheti fel a kérdést, hogy létezett-e egyáltalán különleges német propaganda a délkelet-európai csatlósországok, Magyarország, Románia és Bulgária felé a második világháború idején? Hiszen ezek az országok – a hivatalos verzió szerint – „szövetségesek”, illetve „baráti országok”,¹ azaz szuverén államok voltak, amelyek belső ügyeiket saját belátásuk szerint intézték, tehát propagandatevékenységüket is maguk alakították.

Amint tudjuk, ezeknek az országoknak a szuverenitásával más volt a helyzet, mint ahogy ezt a hivatalos nyelvhasználat próbálta beállítani. Ezek ugyanis már a harmincas évek végén, de legkésőbb a negyvenes évek elején először a gazdasági behatolás útján, később politikailag is erős függőségbe kerültek a Német Birodalomtól. Ha kritikusan értékeljük a *függetlenség* 1941 nyarára – a Szovjetunió elleni háború kezdetére – elért *fokát*, jogos kétségeink támadhatnak, hogy a szövetséges szó helyesen írja-e körül ezeknek az országoknak Németországhoz fűződő valódi viszonyait. Közben kelet- és nyugat-európai történészek is használták a „*csatlósállamok*”² fogalmát. Ha ezen a fogalmon azt értjük, hogy bár ezek az államok formálisan függetlenek voltak, ténylegesen azonban a német nagyhatalom bizonyos befolyása alatt álltak, akkor alkalmazása bizonyára bölcs. A következő fejtegetések egyik célja, hogy részben új forrásanyag segítségével megmutassa, a német propaganda eljárási módja is bizonyítja a csatlós-státuszt. Mert a nemzetiszocialista rezsim ténylegesen nem mondott le arról, hogy propagandát folytasson a „szövetségesek” körében; csak éppen más módszereket alkalmazott, mint a birodalmon belül vagy a megszállt országokban.

¹ A tanácsokért és ösztönzésért köszönetet mondok kollegáimnak, Dr. J. Försternek, P. Konstantynak, Dr. G. R. Überscharnek és Prof. Dr. H. E. Volkmann-nak. A német Külügyminisztérium Romániát és Magyarországot (különben Horvátországot és Szlovákiát is) a „szövetségesekhez” sorolta be, míg Bulgária, amely nem vett részt katonailag a háborúban, „baráti ország”-nak számított. Ld. AA-PA Rundfunkpolitische Abteilung (továbbiakban: AA-PA RA) 84. k. A délkeleti csoport feljegyzése 1942. III. 24-én.

² A marxista-leninista történetírás nyilvánvalóan általánosan használja ezt a szakkifejezést. Vö. p. Sachwörterbuch der Geschichte Deutschlands und der deutschen Arbeiterbewegung. 2. k. Berlin, 1970. 815, ahol Bulgáriát, Romániát és Magyarországot mint „Németország csatlósállamait” emlegetik. Nyugatnémet példaként említjük meg *Peter Krüger*: Das Jahr 1941 in der deutschen Kriegs- und Aussenpolitik. In: Karl Bosl (Hrsg.). Das Jahr 1941 in der europäischen Politik. München–Wien, 1972. 7–38, itt: 38., vö. uo. 36, ahol a délkelet-európai országokkal kötött „szövetséget” mint „kényszereszközt” írják le.

A német propaganda illetékes helyei nem avatkoztak be nyíltan a nevezett délkelet-európai országok közvéleményformálásának folyamatába. Sokkal inkább közvetetten ügködtek, amennyiben bizonyos fedőszervezeteket és belföldi közvetítő embereket kapcsoltak be, akik az ország szerkesztősegeiben propagandaanyagot terjesztettek. A tömegkommunikációs eszközök közé sorolták az újságokat, folyóiratokat, rádió-állomásokat, de a könyvesboltokat és filmforgalmazókat is. Mivel a német propaganda-szervek sehol sem léptek fel nyíltan, az általuk folytatott propagandát közvetett vagy *rejtett propagandának* lehet nevezni.

Annak az eljárásnak, hogy a propaganda végrehajtását nem vették közvetlenül német kézbe, hanem az ország saját intézményeinek útján terjesztették, az érdekelték szemszögéből több *előnye* volt. Először is így a csatlósországok sokkal inkább fenn tudták tartani a *függetlenség látszatát*, aminek önértékelésük szempontjából nagy jelentősége volt. Másodszor az ország saját szócsöveinek szolgálatába állításáról a német propagandisták semmilyen veszteséget nem vártak, hanem sokkal inkább saját *szavahihetőségük* és ezzel a propagandahatások fokozódását. És végül harmadszor, német szemszögéből is voltak olyan súlyos politikai motívumok, amelyek miatt tanácsosnak látták, hogy a csatlós-viszony ne legyen túlzottan köztudomású.

A náci propaganda keretén belül az a rejtett propaganda, amelyet német részről Magyarországon, Romániában és Bulgáriában folytattak, rendkívüli esetet jelentett. Mert Európa többi országában a német propagandisták rendszerint nem riadtak vissza a nyílt fellépéstől és a saját befolyásolási lehetőségeik teljes kimerítésétől. Mint ahogy arra egy 1944-ben készített *amerikai elemzés* a megszállt Európában folytatott német propagandáról elképesztő pontossággal rámutat,³ ennek a német befolyásolásnak ugyanakkor különböző erősségi fokai és ugyancsak eltérő szervezeti formái és illetőségi szabályozásai voltak. Az uralkodó közigazgatási forma ismérve alapján az amerikai tanulmány különbséget tesz harc- és hátsó területek, „szövetséges közigazgatás”, katonai közigazgatás, birodalmi biztos alatt álló területek, valamint protektorátus, főkormányzóság és megszállt keleti területek között, hogy azután megállapítsa, a német propaganda mindig rugalmasan alkalmazkodott a különböző közigazgatási formákhoz.

A propaganda tartalmának szempontjából a német propaganda Magyarországot, Romániát és Bulgáriát szigorú értelemben nem kezelte különleges esetként. Bár voltak *délkelet-európai különleges témák*, mint például egy, a délkelet-európai viszonyokra méretezett kulturális és gazdasági propaganda vagy egy „fegyverbarátság” jelszó alatt futó katonai szövetséges propaganda, Délkelet-Európában is *a nagy náci propagandatémák* domináltak.^{3/a} Ezek közé tartoztak a preventív háborús propaganda (a háborús felelősség áthárítása a Szovjetunióra), az Európa-propaganda (Európa újrendezése német vezetés

³ Vö. az 1944-ben az USA főhadiszállás által elkészített kézikönyvvel: German Military Government over Europe. Propaganda in Occupied Europe. Részletes ismertetés in: Kurt Hesse: German Wehrmacht Propaganda in World War II, 1939–1945. MGFA D-423 3. k., Vol II, fejr. D II/6. németül: Das amerikanische Handbuch über die Propaganda im besetzten Europa. (Továbbiakban: id. K. Hesse, German Wehrmacht Propaganda.)

^{3/a} Jugoszláviára és Görögországra is megerősíti ezt Klaus Scheel: Die deutsche Kriegspropaganda in den besetzten Ländern Südosteuropas. Grundlagen und Ziele. In: Történelmi Szemle, 1979/3–4. 436–453.

alatt), valamint a britellenes, antibolsevista és antiszemita propaganda, és végül ne feledkezzünk el az általános háborús propagandáról.

Mint ahogy arra az egyes délkelet-európai országok részére kiadott irányelvek⁴ rámutatnak, mind az általános, mind pedig a hosszú távú propagandatémákat csak egy utalásszerű vonatkozással látták el az egyes országok szerint, és különben alig variálták. Néhány kiemelkedő propagandatéma fenti felsorolása alkalmat nyújt arra, hogy rámutassunk: ez a cikk a csatlósországokba irányuló német propagandának sem eszközeit, sem tartalmi szempontjait nem tudja a teljesség igényével tárgyalni. Mind az egyik, mind a másik esetben a leírtak válogatást tartalmaznak. Ez a korlátozás nemcsak a kutatás jelenlegi állása miatt indokolt — a téma eddig csak óhajnak tűnt —, hanem a német intézmények propagandatevékenységének rendkívüli sokfélesége miatt is, kezdve a Délkelet-Európa-Társaságtól⁵ a Wehrmacht propagandaegységein keresztül egészen a követ-ségekig,⁶ ahol kulturális-, sajtó-, rádiós- és katonai attasék működtek. Azonkívül a propagandisztikus befolyás nemcsak a rádióra és a napi sajtóra korlátozódott, hanem nagyszámú további *működési területet* is okkupált. A Ribbentrop és Göbbels által 1941. október 22-én aláírt „*Munkaegyezmény* a Külügyminisztérium és a Propagandaminisztérium között”⁷ a külföldi propaganda minden egyes működési területére szabályozta az illetőséget, pl. a film, színház, zene, kiállítások, mindenféle irodalom, fordítások, külföldön létesítendő német könyvesboltok, magángazdasági részesedések megszerzése idevágó iparágak külföldi vállalataiban, gazdasági kölcsön bizonyos személyek és intézmények részére, irodalmi tanácsadóhelyek és információs könyvtárak létesítése külföldön, egyedi rendezvények, mint könyvkiállítások, felolvasó estek, előadások stb. témakörében. Amint a felsorolás mutatja, a külföldre szóló propagandát a közmondásos német alaposzággal tervezték meg. De a tökéletességre való általános törekvés ellenére a Harmadik Birodalomban, mint a legújabb kutatások kimutatták, alig érték el valamiben az optimális hatékonyságot, és így volt ez a propagandában is. Így például a nevezett két minisztérium között az egyezmény ellenére sem szűntek meg az illetőségi viták, sőt a kölcsönös vádaskodások, és ezzel a súrlódási veszteségek még növekedtek is — a polykratikus nemzetiszocialista uralmi rendszerre általában jellemző folyamat.

További megszorító megjegyzés érinti a *propaganda hatásait*. Ezzel kapcsolatban a cikk tartózkodni fog a kinyilatkoztatástól, és nemcsak az általános metodikai nehézségek miatt, amelyek az egy bizonyos propaganda hatására vonatkozó kérdéseket mindig kísérik, hanem tekintettel e kollokvium többi témájára is, amelyek világossá teszik, hogy a

⁴Vö. pl. a Külügyminisztérium Rádiós Osztálya által kiadott irányelvekkel. In: AA-PA RA. 84. k. (tárgy: IV b délkeleti csoport, Német propaganda Románia felé); „Rundfunk-Propaganda” ténymegállapítás 1941. december 3-án. Ld. lejjebb, 7. fej., ahol az Európa-propaganda és az antibolsevista propaganda változatait tárgyaljuk.

⁵Vö. *Dietrich Orlow: The Nazis in the Balkans. A Case Study of Totalitarian Politics.* Univ. of Pittsburg Press, 1968.

⁶A budapesti, bukaresti és szófiai német követségek 1941–44 közötti aktáit a bonni Külügyminisztérium Politikai Levéltárának tájékoztatása szerint 1944-ben nagyrészt megsemmisítették. Szemelvények találhatók a potsdami DZA-ban.

⁷AA-PA Kult. Gen. 11. 4. k.

délkelet-európai térség a második világháború alatt szinte küzdőtere volt majdnem minden, a háborúban érdekelt hatalom, különösen természetesen a nagyhatalmak propagandavállalkozásainak. Különben egy hatáselemzésnek figyelembe kellene vennie a háború lefolyását, tehát a változó hatalompolitikai színt; mert a háború menetével többször változtak a versengő propagandaszereplők hatékonyságának feltételei.

A téma következő kiválasztott *szempontjait* fogjuk tárgyalni:

– Azok az eszközök, melyeket a rejtett német sajtó- és rádiópropaganda igénybe vett, hogy befolyásolja a délkelet-európai államok, Magyarország, Románia és Bulgária lakosságát (2. és 3. fejezet).

– A német propaganda Európa újrendezésére, háttérben a délkelet-európai revizionista törekvések. (4. fej.)

– Mint további propagandatéma a preventív háború elmélete, amely végigkísérte a Szovjetunió ellen intézett német támadást. (5. fejezet.)

– Azután – a „fegyverbarátság” jelszó alatt – a katonai szövetséges propaganda;

– Végül, mint a kiválasztott propagandatémák között az utolsó, az antibolsevista Európa-propaganda és a sztálingrádi csata után bekövetkezett változásai (7. fej.);

– Befejezésül rövid pillantás a náci rezsim tényleges délkelet-európai terveire.

Olyan fontos témák, mint a britellenes propaganda, a gazdasági és hadiipari propaganda, de a kulturális propaganda és a német kisebbség szerepe a német propaganda-stratégia keretében, sajnos, kimaradtak ebből a válogatásból. Sajnálatos módon azt az érdekes kérdést sem tudjuk részletesebben vizsgálni, hogy egyáltalán a *tömegpropaganda* állt-e a délkelet-európai német propagandapolitika középpontjában, vagy pedig ehelyett az *elit propagandára* helyezték a súlypontot, amire komoly jelek⁸ utalnak.

2. A rejtett sajtópropaganda eszközei

A sajtó területén a délkelet-európai csatlósállamok felé irányuló német propagandáért elsősorban a Külügyminisztérium sajtóosztálya volt felelős. Ez a kompetencia az 1939. szeptember 8-án kiadott parancson („Befehl des Führers”) alapult, amelyben Hitler elrendelte: „A külpolitikai propaganda területén, azaz ama propagandáén, amely közvetve vagy közvetlenül a külföldhöz fordul, a birodalmi külügyminiszter adja ki az általános irányelveket és utasításokat, amennyiben én nem tartom indokoltnak, hogy személyesen rendelkezsem.”⁹

⁸ Itt emlékeztetni szeretnénk arra a tényre, hogy az autoriter rendszereknek általában kevésbé kell tekintettel lenniük a közvéleményre, mint a parlamenti demokráciáknak. A délkelet-európai országok politikusainak és katonáinak személyes befolyásolása Hitler, Göbbels, Ribbentrop és a náci rezsim más vezető képviselői által ezért – a propaganda politikai hatékonyságának szempontjából – valószínűleg nem lebecsülendő szerepet játszott. Említésre méltó ebben az összefüggésben Göbbels propagandaminiszter véleménye: Európában a tengelyhatalmak szövetsége elleni harc „többnyire az intelligencia ügye” és a „széles tömegek” „nagyjában-egészében részvétlenül állnak e harccal szemben”. J. Göbbels: *Tagebücher aus den Jahren 1942/43*. Hrsg. P. Lochner. Zürich, 1948. 343, 1943. május 13-i bejegyzés. (továbbiakban: J. Göbbels, *Tagebücher 1942/43*).

⁹ A Führer parancsának másolata 1939. IX. 8-ról. In: AA-PA Handakten Unterstaatssekretär Luther. 25. k. megj. in: ADAP, Serie D, VIII. k. Nr. 31, 24.

Amikor 1941 őszén a Külügyminisztérium és a Propagandaminisztérium ismétlődő nézeteltérései miatt szükségessé vált egy kiegészítő megállapodás – itt a már említett munkaegyezményre gondolunk, amelyet Ribbentrop és Göbbels 1941. október 22-én írtak alá –, ez a sajtópropaganda területét lényegében nem érintette. Mindenesetre a propagandairodalomra, tehát könyvek és broszúrák írására és forgalmazására hoztak néhány új rendeletet. A Külügyminisztérium és a Propagandaminisztérium megalapították a *Mundus Részvénytársaságot*, egy mindkettőhöz egyformán tartozó fedőszervezetet, amely összefogta a mindkét minisztérium által ellenőrzött, bel- és külföldön található kiadói vállalkozásokat, amelyek a külföldre szóló írásos anyagok létrehozását és terjesztését szolgálták.¹⁰

A sajtópropaganda végrehajtására a Külügyminisztérium a háború kezdete óta majdnem minden európai országban kiépítette információs- és propagandairodáinak hálózatát. Ennek neve, nem utolsósorban a – később tárgyalandó – náci Európa-propagandára támaszkodva – „*Különleges Európai Szolgálat*” volt. Ez 1940 végén 14 külföldi szerkesztőséggel rendelkezett, ezek közül egy-egy működött Bulgáriában (vezetője M. Mehlemov), Romániában (vezetője Annerose Steinbauer) és Magyarországon (vezetője Dr. von Szabó). Ezenkívül a Különleges Európai Szolgálat nagyszámú *irodát* tartott fenn, melyeknek az volt a fő feladatuk, hogy az illető ország újságjaiban elhelyezzék a német propagandaanyagot. A magyarországi iroda fedőneve „*Tempó*”, a romániaié „*Europa-Servicius-Speciál*”, a bulgáriaié „*Szofia világsajtó*” volt.¹¹

Romániában már 1939 óta létezett „*Dr. Schickert irodája*” – nyilvánvalóan a Különleges Európai Szolgálathoz tartozó iroda előde –, amelynek vezetője, Schickert, a Külügyminisztérium keretében végzett propagandatevékenysége mellett, még mint az *NSDAP külföldi szervezete* román nemzeti csoportjának sajtófőnöke is tevékenykedett. A Romániában élő német népcsoport nemzetiszocialista pártja egyébként, hogy itt időben előreugorjunk, 1942 elején önálló propagandakampányt rendezett Romániában a háborús bevetés előkészítésére,¹² és ezzel azt demonstrálta, hogy a Külügyminisztérium, a Propagandaminisztérium és a Wehrmacht Főparancsnoksága mellett létezett még egy negyedik szervezet, amely részt vett a külföldi propagandában. A teljesség kedvéért meg kellene említeni végül az SS-t, amely például a *Kurt Eggers SS-ezreddel*¹³ a világháború második felében egyre jobban kiszorította Délkelet-Európából a Wehrmacht-propagandát.

De térjünk vissza *Dr. Schickert* bukaresti irodájához.¹⁴ Ez kifelé úgy működött, mintha tevékenysége az iroda vezetőjének egyéni kezdeményezéséből fakadt volna. Kezdetben *Dr. Schickert* az *elit propaganda*ra specializálta magát, azaz körülbelül 100

¹⁰ Munkaegyezmény a Külügyminisztérium és a Propagandaminisztérium között, 1941. október 22-én. In: AA-PA Kult. Gen. 11. 4. k.

¹¹ Vö. „*Különleges Európai Szolgálat*” grafikonjával, amely minden külföldi szerkesztőséget és külföldi irodát megjelölt. In: AA-PA bukaresti követség. 204. k.

¹² Aktajel tárgy: „*Vorgänge innerhalb der Deutschen Volksgruppe in Rumänien Januar 1942*”. In: AA-PA Rundfunkpolitische Abteilung. 83. k.

¹³ Vö. *Ortwin Buchbender*: Das tönende Erz. Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im Zweiten Weltkrieg. Stuttgart, 1978. 24–247.

¹⁴ Schickert jelentése a bukaresti német követségen belül a Külügyminisztérium Információs Osztálya számára folytatott tevékenységről. 1939. IX. 1–X. 31. In: AA-PA Kult. pol.-Geheim Inf. 66.

kiválasztott román személyiséget¹⁵ – köztük a kormány valamennyi tagját, valamint gazdasági és kulturális területen befolyásos egyéniségeket – egy naponta, az irodájában megjelenő bulletinnel látott el, mely „Német politikai tudósítás” címmel jelent meg. A román újságok befolyásolására és ezzel a *tömegpropagandára* cikk- és képszolgálat állt az iroda rendelkezésére. A Külügyminisztérium azt a lehetőséget is megteremtette Schickert számára, hogy anyagi eszközökkel támogassa az egyetlen „egyértelműen nemzeti és antiszemita délutáni lapot” Bukarestben (ezen a „Porunca Vremii” újságot értették), valamint néhány román vidéki lapot, ami ebben az esetben semmi mást nem jelentett, mint konkrét tartalmi befolyást.

Ahol ilyen anyagi beavatkozás szükségesnek tűnt – kicsit kevésbé mértéktartóan inkább megvesztegetésről kellene beszélnünk –, más eszközök nyilvánvalóan nem érvényesültek. Mint ahogy a bukaresti német követ, Fabricius¹⁶ egyik, 1940 végéről származó jelentéséből kiderül, ahogy ő írja, a „román sajtó megdolgozása” egyáltalán nem volt olyan egyszerű, mert a román újságok viszonylag széles politikai vélemény-spektrumot mutattak. Mégis, írja Fabricius, a Különleges Európai Szolgálat irodája sikeres munkát teljesített.

A Különleges Európai Szolgálat külföldi szerkesztőszékei és irodái, hasonlóan a délkelet-európai csatlósországok felé folytatott propagandához, a *rejtett propaganda* elveinek megfelelően működtek. Ehhez az irodák álcázott elnevezésein kívül az a rendelkezés is hozzátartozott, hogy az irodákat helyileg elválasztották a német misszióktól, és ha lehetséges, nem németek, hanem „az illető ország ismert személyiségei” ügködtek bennük, akiknek a beállítottsága, ahogy mondták, „minden bizalmat megérdemelt”. Így például a bolgár Különleges Európai Szolgálati irodát, melynek neve „*Szofia világsajtó*” volt, a korábbi bolgár államtitkár és ügyvéd, Dr. Wolcsev vezette, aki kapcsolataival el tudta érni, hogy a „világsajtó” cikkeit még a bolgár cenzúrának sem kellett bemutatni. A Szolgálat és ezzel a Külügyminisztérium szempontjából az ilyen személyzeti politika természetesen optimális volt; hiszen a *Szolgálat* (német rövidítéssel: ESD) *munkaköri leírása*¹⁷ úgy szövelt, hogy a cél „minden egyes nép szellemét azon propagandán keresztül befolyásolni, amely megfelel e nép mentalitásának, és amelyről nem ismerik fel, hogy propaganda”. Így például egy Berlinben íródott cikket, amelyet egy román újságnak át kellett vennie, nem lehetett egyszerűen továbbítani, hanem át kellett írni, és ennek során az ESD munkatársa az írásmódot és az érvelést illetően teljesen alkalmazkodott az illető nép, jelen esetben a román, pszichológiai adottságaihoz. A külügyminisztérium véleményformálói ezt a „*látszólag tendencia nélküli propaganda módszerének*” nevezték. Hogy ne sértsék meg a külföldi felelős főszerkesztők önérzetét, azt is elkendőzték, hogy a cikkek hivatalos német helyről érkeztek, és legfeljebb azt sejtették, hogy hivatalos német helyek állnak mögöttük, az adott információk tehát megbízhatóak.

A *gyakorlatban* ez a propagandamunka pl. Budapesten úgy ment végbe, hogy a Német Követség a neki Berlinből eljuttatott cikk- és képanyagot megrostálta és meg-

¹⁵ A publicisztikai tudomány fogalma az angol „opinion leader” nyomán.

¹⁶ 1940. XI. 11-i jelentés, „Unterbringung deutschen Propagandamaterials (Aufsätze, Notizen, Bilder und Bildberichte) in der rumänischen Presse”. In: AA-PA bukaresti követség. 204. k.

¹⁷ L.: „Der Europa-Sonderdienst der Informationsabteilung des Auswärtigen Amtes”. 1940. december 9-i feladatleírás. In: AA-PA budapesti követség. 204. k.

vizsgálta, majd továbbította a „Tempó” irodának. Ez elkészítette a fordításokat, és a helyi szokásoknak megfelelően előkészített anyagot azután személyes kapcsolatok alapján felajánlották a magyar újságszerkesztőknek. Ahogy a budapesti német követ jelentette, a magyar újságokat „valósággal elárasztották”¹⁸ német híryannyal. A budapesti „Tempó” ESD-irodát báró Max von Pitner vezette. Ő a külügyminisztériumi tevékenységén kívül „a Német Újságkiadók Birodalmi Szövetségének különmegbízottja volt Magyarországon és Romániában”, és mint ilyen, évek óta kitűnő kapcsolatokat tartott fenn Budapest összes újságjával és folyóiratával.¹⁹ De a Különleges Európai Szolgálat nem szorítkozott az egyes fővárosokban megjelenő újságok befolyásolására. Ugyanúgy ellátta a magyar, bolgár és román vidéki újságokat és kiválasztott személyiségeket is a fontosabb cikkek heti összefoglalójával, az ún. „tudósításokkal”. Az ESD-irodák ezenkívül *képek kifüggesztésével* is folytattak propagandát. A bukaresti iroda 1940 végén több mint száz utcai tárlót létesített a román fővárosban, amelyekben propagandisztikusan különösen értékes képanyagot tettek hozzáférhetővé lehetőleg nagy közönség számára.

A német propagandamunka jogi alapját a csatlósországokban egyébként a háromhatalmi egyezményhez csatolt *titkos kiegészítő jegyzőkönyvek* képezték a sajtóról, a hírközlésről és a propagandáról. A német–bolgár *kiegészítő jegyzőkönyvben*²⁰ kimondták, hogy a külügyminiszterek feladata, „a sajtó, a hírközlés és a propaganda területén az egyezmény szellemének és céljainak megfelelő együttműködést biztosítani”. Hasonló megállapodások születtek nyilvánvalóan Romániával, valamint Szlovákiával és Horvátországgal.²¹

A Külügyminisztériumon kívül a *Wehrmacht Főparancsnoksága* is részt vett a sajtó területén a délkelet-európai csatlósországok lakosságának propagandisztikus befolyásolásában. A Főparancsnokság valószínűleg legfontosabb, mert a legkövetkezetesebben bevetett propagandaeszköze a „Sznál”²² című folyóirat volt. Ez egy többszínnyomásos és egyáltalán nagyon költségesen kiállított újság volt a külföld számára, amelynek összeállítására különösen jól képzett újságírókat választottak ki. A „Sznál”, amely 1942-ben 26 nyelven jelent meg, elsősorban azt a célt szolgálta, hogy kiemelje Németország háborús teljesítményeit, és egyben kisebbitse az ellenfelekéit, és ezzel megszilárdítsa a kapcsolatot a tengelyhatalmakkal és velük a háromhatalmi egyezmény útján szövetséges államokkal, Románia, Magyarország és Bulgária vonatkozásában az utoljára megnevezett pont, a *szövetséges propaganda* bizonyára különleges szerepet játszott. A Wehrmacht propaganda-újságja, a „Sznál”, igazán sikeres vállalkozás volt. 1941 júniusában 1,2 millió, 1942

¹⁸ A budapesti német követ, von Jagow jelentése a Külügyminisztériumnak 1941. VIII. 11-én. In: AA-PA budapesti követség. 204. k.

¹⁹ AA-PA budapesti követség. 204. k. P 2 No. 1 b.

²⁰ A német–bolgár kiegészítő jegyzőkönyv szövege in: ADAP, Serie D, XIII. k., Nr. 490, 663. s. köv. A német–magyar titkos kiegészítő jegyzőkönyvhöz ld.: *Gyula Juhász: A nagyhatalmak háborús propagandája és Magyarország. Történelmi Szemle, 1979/3–4.*

²¹ A Külügyminisztérium Sajtóosztálya vezetőjének, Paul Schmidtnak 1941. október 30-i feljegyzése szerint a nevezett országok kormányai legalábbis készek voltak ilyen megállapodások aláírására a birodalommal. AA-PA Handakten Schmidt Presse. 2. k. b.

²² Újabbán megjelent ennek a folyóiratnak egy részleges utánnyomása: „Signal”. Eine kommentierte Auswahl abgeschlossener, völlig unveränderter Beiträge aus der Propaganda-Zeitschrift der Deutschen Wehrmacht. 5 k. Hamburg, 1977. (továbbiakban: Signal, újranyomás).

júniusában 2 millió példányban jelent meg. Ezen belül – az 1942. áprilisi helyzetnek megfelelően – 91 000 esett Bulgáriára, 200 000 Magyarországra és 215 000 Romániára. Ezeket a *példányokat* az illető ország nyelvén nyomtatták. Egyes országoknak, például Magyarországnak, két nyelven szállították a lapokat (németül és magyarul).²³

A „Sznál” kiadása mellett a Wehrmacht propagandistái más lehetőségeket is kihasználtak a *szövetséges sajtó befolyásolására*. Példa erre egy román harctéri újság („Ecoul Crimeei”) támogatása, amelyet a 11. hadsereg²⁴ katonái számára készítettek. Ebben a munkában a Külügyminisztérium képviselője az AOK 11-ben – egy ilyen képviselő jelenlétét a külügyminisztérium és a Wehrmacht Főparancsnokságának általános megállapodása írta elő²⁵ – és a hadsereg illetékes tisztje (azaz az Ic) szorosan együttműködtek. Berlin felé a következőt jelentették: „A románok nagyra értékelték a nekik nyújtott segítséget, és nagyon hálásak az újságért, amelyet saját erejükből nem tudtak volna létrehozni.”²⁶ Mivel a Wehrmachtban igen fejlett volt a harctéri újságok szervezete,²⁷ egy ilyen támogatási akció sem technikai, sem szerkesztési téren nem járt semmiféle nehézséggel.

A *Wehrmacht propagandája* egyébként rendszerint csak ott aktivizálta magát, ahol német katonák állomásoztak.²⁸ Romániában 1940 ősze,²⁹ egy német katonai képviselő kiküldése óta létezett egy tábori újság, a „Német oktató csapatok Romániában”, melynek felelős kiadójaként egy „R patronáló csoportot” jelöltek meg, melyen a 690-es propagandaszárad katonáit kellett érteni. Ugyanez a csoport adta ki 1941 márciusa óta Szófiában,³⁰ majd a Görögország ellen viselt háború után Athénban a „Délkelet-európai őrség” („Wacht im Südosten”) című harctéri lapot. A háború folyamán a „Délkelet-európai őrség” az egész Balkánra kibővítette terjesztési szervezetét, amennyire azt a német csapatok megszállták.³¹ Párhuzamosan a „Délkelet-európai őrség”-gel, melynek

²³ A Wehrmacht-propaganda (továbbiakban: Wpr) „Sznál” folyóiratához ld. K. Hesse: German Wehrmacht Propaganda. MGFA D-423, 1. k., vol. II, feje. C. V/7. a. Vö. még Hasso von Wedel: Die Wehrmachtpropaganda 1939/1945. In: BA-MA RW 4/v. 155, kézirat, 78.

²⁴ A román hegyi hadtestről és a VII. hadtestről volt szó. Ld. E. v. Manstein: Verlorene Siege. Frankfurt/M.–Bonn, 1964, 254. s. köv.

²⁵ A Külügyminisztérium képviselőinek feladatleírásához ld. O. Buchbender: Das tönende Erz. 150. s. köv. Az összes képviselő listája megtalálható in: AA-PA Kult. Pol. Geheim. 174. k. (1942. VII. 1-i helyzet). Szolgálati utasítás a Külügyminisztérium képviselői számára az OKW/Wpr mellett, 1940. I. 13. In: BA-MA RW 4/v. 242.

²⁶ 280. sz. jelentés v. Hentig követőtől 1942. IV. 8-án a Külügyminisztérium és a Wehrmacht főparancsnoksága részére. In: AA-PA Kult. Pol.-Geheim 142. Handakten Gesandter v. Hentig.

²⁷ Vö. Heinz-Werner Eckardt: Die Frontzeitungen des deutschen Heeres 1939–1945. Wien, 1975.

²⁸ Vö. általánosságban: Gerhard Kaiser: „Geistige Kriegsführung” und die Amtsgruppe Wehrmachtpropaganda des OKW im Zweiten Weltkrieg. In: Der deutsche Imperialismus und der Zweite Weltkrieg. 3. k. Berlin, 1962, 171–179.

²⁹ Dokumente der Deutschen Politik und Geschichte von 1848 bis zur Gegenwart. V. k., Berlin o. J., Nr. 91, 227.

³⁰ A szófiai megjelenés idején (német csapatfelvonulás Görögország és Jugoszlávia megtámadására) a 690-es propagandaszáradot a szófiai német követség rádiós attaséja állandóan ellátta a legújabb rádiós információkkal. Ezek voltak a század egyetlen hírforrásai. L. a szófiai rádiós attasé jelentését 1941. V. 22-ről. In: AA-PA RA 7. k., 247–248.

³¹ H.-W. Eckardt: Frontzeitungen. 55, 96. s. köv., 141.

példányszáma 20 000 és 40 000 között mozgott, a délkelet-európai flotta propagandaosztálya Szófiában az „Anglia ellen” („Gegen England”) című tengerészeti harctéri lapot adta ki (példányszáma 1941 szeptemberében kb. 16 000 volt).³² A sajtótermékeket valószínűleg nemcsak a német katonák, hanem a szövetséges hadseregek németül beszélő tisztjei is olvasták, így szintén volt bizonyos propaganda-funkciójuk.

3. Rádiós propaganda

Hitler és Göbbels értékelése szerint a rádió volt a legfontosabb és legmodernebb propagandaeszköz.³³ Mindenesetre, ha a rádiós propaganda hatékony akart lenni, akkor a vételi oldalon bizonyos előfeltételeket meg kellett teremteni. Ahol a náci rezsim megfelelő befolyásolási lehetőségekkel rendelkezett, azaz a birodalmon belül, ott már 1933-ban összekapcsolta a Rádió tulajdonbavételét és az olcsó kisorádiók, az ún. néprádiók tömegtermelésének nagyszabású kiépítését, ami az elektrotechnikai iparban természetesen nagy visszhangra talált.³⁴ Így Németországban a háború kezdetére, 1939-re a háztartások mintegy 70%-a saját rádióval rendelkezett, háromszor annyi, mint 1932-ben.³⁵ Ezzel megteremtették a sikeres rádiós propaganda technikai lehetőségeit.

A Szovjetunió ellen folytatott német háború során a német propagandaminiszter, Göbbels, többször sajnálkozott amiatt, hogy a Szovjetunió népei felé kilátástalan a rádiós propaganda, mert a Kreml, így Göbbels, „elég ravasz volt ahhoz”, hogy az ország népét kizárja a nagy rádiós vételből és csak a vezetékes rádióra szorítkozzon”.³⁶ Valóban: megfelelő vevőkészülékek nélkül minden rádiós propagandára irányuló terv eleve kudarcra volt ítélve.

Ezért indokoltnak látszik, hogy a délkelet-európai csatlósországoknak sugárzott rádiós propaganda ábrázolását a *rádiópolitikai kiindulóhelyzetre* vetett rövid pillantással kezdjük, melynek során kitérünk mind az adó-, mind a vevőoldalra. Mint ahogy a Külügyminisztérium rádiós osztályának Délkelet-Európa csoportja ténymegállapításából kiderül, a külföldre szóló német propagandának egész sor délkelet-európai adóhoz volt

³² L. az OKW/WFSt/Wor havi helyzetjelentéseit a propagandaszázadokról. In: BA-MA 4/v. 338, itt: 247, 331, 399.

³³ Vö. ehhez az NSDAP rádiós szakértőjének, Eugen Hadamowskinak az írásait: *Propaganda und nationale Macht*, Oldenburg i. O., *Der Rundfunk im Dienste der Volksführung*. Leipzig, 1934; *Dein Rundfunk. Das Rundfunkbuch für alle Volksgenossen*. München, 1934. Továbbá az 1933. március 25-i Göbbels-beszéd. In: Helmut Heiber (Hrsg.), *Göbbels Reden*. 1. k. Düsseldorf, 1971, 82–107. Göbbels a rádiót nevezte a „nyolcadik nagyhatalomnak”. Ld. uő., *Signale der neuen Zeit*. München, 1938. 197. Vö. uő., *Nationalsozialistischer Rundfunk*. München, 1935.

³⁴ *Klaus Scheel: Krieg über Aetherwellen. NS-Rundfunk und Monopole 1933–1945*. Berlin, 1970. 61–69.

³⁵ *Ernest K. Bramsted: Göbbels und die nationalsozialistische Propaganda 1925–1945*. Frankfurt/a. M., 1971. 126. Pontos számok az 1932–35-ös évekről ld.: *J. Göbbels: Nationalsozialistischer Rundfunk*. München, 1935. 7. s. köv.

³⁶ *J. Göbbels, Tagebücher 1942/43*, 1942. szeptember 15-i bejegyzés, 416. A Szovjetunióban ténylegesen 6 millió vezetékes rádió mellett 76 000 vezetékes nélküli volt 1940-ben. Ld.: *Willi A. Bölcke: Die Macht des Radios. Weltpolitik und Auslandsrundfunk 1924–1976*. Frankfurt/M.–Berlin–Wien, 1977. 33. (továbbiakban: W. A. Bölcke, *Macht des Radios*).

kapcsolata.³⁷ Azaz, megvolt az alapvető feltétel arra, hogy minden délkelet-európai országba sugározzanak német propagandát.

A dobrochauti *Duna adó*,³⁸ amelynek szerkesztősége Bécsben dolgozott, és amely nyíltan mint német adó lépett fel, naponta többször sugárzott bolgár, görög, horvát, román, szerb, szlovák és magyar nyelven. Emellett létezett a szintén teljesen német irányítás alatt álló *Alpok adó* (Granz-Dobl), és voltak rövidhullámú állomások is. Ezenkívül a bolgár Állami Rádió Szófiában, Skopjében, Stare Zagorában és Várnában rendelkezett adókkal. A román Állami Rádió üzemeltette a „Radio Bukarest”, „Radio Romanica” állomásokat és egy rövidhullámú adót, Magyarországon³⁹ pedig hét közép-hullámú és egy rövidhullámú adó dolgozott.

Ezzel a jelentős ellátottsággal az adók területén nem állt arányban a vételi oldal. Romániának, a román Állami Rádió Társaság vezérigazgatójának kijelentése szerint, 1941 nyarán kb. 17 millió lakosa, de csak 270 000 rádióelőfizetője volt, a lakosságnak tehát csak 1,5 százaléka rendelkezett rádióval.⁴⁰ Még a fővárosban, Bukarestben is a kb. 275 000 háztartásra csak 80 000 előfizető jutott.⁴¹ A Román Rádió igazgatója ezekből a számokból azt a kézenfekvő következtetést vonta le, hogy több adó tervezett építésével párhuzamosan „fokozott rádiós propagandát kell folytatni szélesebb hallgatói rétegek megnyerésére”.⁴² Mint Romániába, *Bulgáriába* is viszonylag későn vonult be a rádiózás. Csak a szófiai adó felavatásával, 1937 őszén találta meg Bulgária a kapcsolatot az európai rádióhálózathoz.⁴³ A második világháború alatt Bulgáriában meglevő rádiókészülékek számáról, sajnos, nincsen tudomásunk. A rádiót legjobban kedvelő délkelet-európai ország kétségtől *Magyarország* volt. 1940 elején Magyarországon kerek 500 000 rádióhallgató volt.⁴⁴ Ez pontosan annyi volt, mint az összes többi délkelet-európai országban együtt, mert ezek számát 600 000-re becsülték.⁴⁵ Ennek a mérlegnek láttán a vevők oldalán érthetővé válik, miért utasította Ribbentrop birodalmi külügyminiszter éppen a magyar miniszterelnököt, Bárdossyt annak 1941. november 26-i berlini látogatása alkalmával, hogy fontolják meg Magyarországon a külföldi adók hallgatásának tilalmát.⁴⁶ Míg azonban Magyarországon a későbbiekben sem vezettek be formális tilalmat, addig Romániában mindenkinek büntetéssel kellett számolnia, aki az ellenséges adók ott elrendelt *hallgatási tilalmát* figyelmen kívül hagyta.⁴⁷ Ugyanakkor ezek a rendelkezések sehol sem tudták teljesen megakadályozni a titkos hallgatást.

³⁷ Ténymegállapítás „Rundfunk-Propaganda” 1941. december 3-án. In: AA-PA RA. 84. k.

³⁸ A Duna-adóhoz ld. uo., valamint W. A. Bölske: Macht des Radios. 330. s. köv., 655. s. köv., 63. sz. jegyzet.

³⁹ W. A. Bölske: Macht des Radios. 34.

⁴⁰ A IV b délkeleti csoport, Rádiós Osztály rövid jelentése a romániai rádiós propaganda helyzetéről. (Jelentési idő 1941. IX. 17.–X. 9.) In: AA-PA RA. 83. k.

⁴¹ DNB-jelentés Bukarestből 1941. október 3-án. In: AA-PA RA. 84. k.

⁴² Ua. mint a 40. sz. jegyzet.

⁴³ W. A. Bölske: Macht des Radios. 35.

⁴⁴ Uo. 34.

⁴⁵ Uo. 331.

⁴⁶ V. Rintelen feljegyzése Bárdossy fogadásáról Ribbentropnál. In: ADAP, Serie D, XIII. k., Nr. 503, p. 686. Bárdossy erre felvilágosította Ribbentropot, hogy a nyilvános hallgatás tilos, de „komoly kétfelvi” voltak a hallgatás teljes megtiltásával kapcsolatban (uo.).

⁴⁷ A Rádiós Osztály, IV b délkeleti csoport feljegyzése 1942. III. 24-én a „Délkeleti rádiós vétel korlátozásairól”. In: AA-PA RA 84. k.

A Külügyminisztérium rádiós osztályának délkelet-európai referense, Franz Schaub, közvetlenül a balkáni hadjárat után 1941. június-júliusában körutazást tett a Balkánon. Járt Zágrábban, Athénban, Belgrádban, Szófiában, Bukarestben és Budapesten, és arra a megállapításra jutott, hogy a *Duna-adó hallgatóságának száma* „optimális becslés szerint” 1500 és 2000 között mozgott. A Duna-adót tehát a már eleve „rádióban szegény Délkelet-Európában” a lehetséges rádióhallgatók nem egészen egy százaléka kapcsolta be. Amikor Schaub ezt felfogta, nem az adó bezárása mellett szállt síkra, ami kézenfekvő lett volna, hanem – a belpolitikai példa alapján – egy szervezett „közösségi vételért”, – amivel azt akarta elérni, hogy „naponta ellenőrizhető biztonsággal 150 000–175 000 politikailag érdeklődő ember hallgassa a propagandaszempontból fontos részeket vagy az általunk irányított adásokat”.⁴⁸

Ez a legalábbis nagy vonalakban ábrázolt rádiópolitikai „leltár” érzékeltetheti, hogy a délkelet-európai helyzet egyáltalán nem volt alkalmas erős rádiópropaganda-bevetésre, hogy a német propagandistáknak még szervezetiesen is egy bizonyos felépítőmunkát kellett teljesíteniük, ha Európának ebben a térségében sikeresen akartak dolgozni.

A Külügyminisztérium ezt idejében megértette, és ezért arra törekedett, hogy *adóállomásokat vásároljon fel, vagy adóállomásokba szálljon be*, de adóállomások felújításával is kvalifikált rádióhálózatot építsen ki Délkelet-Európában. Főleg az Anglia és az Egyesült Államok számos adójával folytatott propagandaharcban, a külügyminisztérium a háború kezdete óta egyre inkább erre az offenzív stratégiára tért át. Délkelet-Európában felvásárolta a *Belgrádi Rádiót* és a zimonyit. A belgrádi adó megszerzése formálisan úgy ment végbe, hogy a Külügyminisztérium által alapított Belgrádi Rádió RT intézte a vásárlást.⁴⁹ A részvénytőke 51%-a a Külügyminisztériumé lett, míg a maradék szerb kézen maradt. A Belgrádi Rádió az egyik legerősebb volt a Balkánon, még Románia és Bulgária egyes részein is lehetett hallani. A Külügyminisztérium Rádiópolitikai osztályának vezetője, Rühle⁵⁰ szerint, ennek „az egész Balkánon” szolgálnia kellett a külföldre szóló német propaganda ügyét. Ennek az adónak a tervezett bukaresti nagyadó elkészültéig különös jelentősége volt.

A „*Német Balkán Adó*” nagyszabású tervét 1941 májusában kezdték meg az „*Interradio S.A.R.*” román cég megalakításával Bukarestben, amely a valóságban százszázalékig a Külügyminisztérium tulajdonában volt.⁵¹ Az 1941. május 2-i törvény, amellyel Románia a német álcégnek juttatta az adó koncesszióját, kimondta, hogy a román államelnöknek két évre volt szabad kineveznie az „Interradio” részvénytársaság elnökét, valamint hogy ennek az elnöknek román állampolgárnak kellett lennie.⁵² Kifelé tehát súlyt helyeztek arra, hogy megőrizték az önállóság látszatát. A Külügyminisztérium Rádiópolitikai Osztályának tervei szerint Bukarestben, egy, a nemzetiszocialista le-

⁴⁸ W. A. Bölcke: *Macht des Radios*. 331. s. köv.

⁴⁹ 1941. május 29-i vásárlási szerződés in: AA-PA RA 8. k., 247, 620–24.

⁵⁰ Rühle feljegyzés 1941. június 7-én az RAM számára. In: AA-PA RA 8. k., p. 247000–03. Itt utalás található arra is, hogy ezeknek az adóknak a megvétele miatt ismét összetűzésekre került sor az RMVP és az OKW/Wor között.

⁵¹ A Német Interradio AG Külföldi-Rádiós Társasághoz. Id: AA-PA RA 134. k. Uo. a Német Interradio AG Külföldi-Rádiós-Társaság sorozatában mint 1. füzet megjelent brosúra „Der deutsche Balkansender”. Új fogalmazás 1941. december 1-én.

⁵² AA-PA RA 135. k. 1941. május 3-i feljegyzés.

nyűgöző építészeti mód mértékéhez igazodó *rádiós székháznak* kell létesülnie, összekötve egy reprezentatív *német kultúrpalotával*. A kettőnek együtt kettős feladatot kellett ellátnia: egyrészt „a Balkán és a Közel-Kelet felé irányuló német kulturális és hírsugárzó központként kellett működnie, valamint meg kellett sokszoroznia a német jelenlétet politikai, gazdasági és kulturális szempontból”.⁵³ Az adóra magára 55 km-re Bukaresttől délre egy kiválóan alkalmas helyet (Oltenyica) szemeltek ki. Bár az adóüzem épülete 1944 júliusában elkészült, üzembevételére már nem került sor.⁵⁴ Ehelyett a német propaganda a régi bukaresti adót használta. Ezen keresztül naponta több idegennyelvű adást sugárzott, melyeket a Külügyminisztérium rádiós osztályának utasításai szerint a bukaresti német rádiós attasé munkatársai készítettek el.⁵⁵ A bukaresti és a többi délkelet-európai országban működő külszolgálati helyeket naponta látták el távirón vagy telefonon nyelvhelyességi instrukciókkal. A további adás- és információsanyagot a futár-szolgálat útján kapták meg.

Összességében olyannyira megnőtt a *német beavatkozás* a román *rádiók programjának kialakításába*, hogy az új bukaresti követ, v. Killinger – SA-rajparancsnok, mint 1940-ben kinevezett kollégái, Adolf Heinz Beckerle Bulgáriában és Dietrich von Jagow Magyarországon⁵⁶ –, röviden és velősen azt jelenthette Berlinbe, hogy a befolyásolást „biztosítottuk”.⁵⁷ Ez először is azt jelentette, hogy a román nyelvű adásokat a német nyelvi szabályozásnak megfelelően készítették el. Másodszor azoknak a koprodukciónak a sorára gondolt, mint például a román–német katonai óra, amelyben katonazenét sugároztak, egy-egy német, ill. román zenekar előadásában, vagy a rövid riport „a német és román hadsereg közötti bajtársi együttműködésről”.⁵⁸ Minden német tudósítás⁵⁹ elismerően szólt a követség német propagandahelyeinek jó viszonyáról a román Rádiós Társasághoz, melynek során Ionescu vezérigazgató nevét többször emlegették.

A *bolgár adók* is – 1941-ben egy-egy adó volt Szófiában, Stara Zagorában, Várnában és Skopjében – sugároztak műsorokat a csapatok gondozására, mint a német–bolgár katonai óra, vagy a német–bolgár hadsereg-kívánságműsor.⁶⁰ Úgy tűnik, a szófiai német követség rádiós osztályának is, Dr. Lane rádiós attasé vezetésével, igen jó kapcsolatai voltak a Bolgár Rádió felelős vezetőihez.⁶¹ Lane 1941-ben azt jelentette berlini főnökeinek, hogy a bolgár rádió műsorszerkesztésében „minden német kívánságot”... végre lehet

⁵³ A „Der deutsche Balkansender” c. brosúrából. (I. 51. sz. jegyzet.)

⁵⁴ W. A. Bölske: Macht des Radios, 332–340, itt 339.

⁵⁵ Rühle feljegyzése 1941. június 21-én az RAM-nek az AA külföldi adói tárgyában. In: AA-PA RA. 7. k. 247063–69.

⁵⁶ Max Domarus: Hitler-Reden und Proklamationen. II. k. Würzburg, 1963. 1562. s. köv. (A továbbiakban: Domarus II); ezekkel a hivatkozásokkal szemben kritikusan nyilatkozott később Göbbels: Tagébücher 1942–43, 330., 1943. május 9-i bejegyzés.

⁵⁷ A bukaresti német követség jelentése 1941. május 22-én a rádiós munka helyzetéről. In: AA-PA RA. 8. k., 247583–90.

⁵⁸ Uo.; vö. RAM-előterjesztés 1941. május 26-án. In: uo. 247591.

⁵⁹ Ld. többek között Sajtóosztály, V b délkeleti csoport feljegyzését 1941. október 31-én a „Rundfunkstelle Bukarest”-ről. In: AA-PA RA. 84. k.

⁶⁰ A szófiai német követség rádiós attaséjának működési jelentése 1941. május 22-én. In: AA-PA RA. 7. k. 274234–41.

⁶¹ Vö. a IV b délkeleti csoport feljegyzésével 1941. október 31-én a „Rundfunkstelle Sofia”-ról. uo. 81. k.

hajtatni”, és a Szófia-i Rádió bolgár hírszolgálatának „beállítottsága immár kifogástalan”.⁶²

Magyarország a német rádiós propagandisták számára nyilvánvalóan nehéz területnek bizonyult. Míg Romániában és Bulgáriában a Balkán-hadjárat befejezése után a Németországtól való függőség annyira előrehaladt, hogy az országok saját rádióadóinak vezetői német tanácsadásért folyamodtak, „hogy elkerüljék a politikai hibákat” (így értékelte a Külügyminisztérium rádiópolitikai osztálya), addig a Budapesti Rádió tartott bizonyos távolságot. Budapest, ahogy ugyanabban a mondatban írják, „a magyarok ismert érzékenységeinek legkényesebb pontja”.⁶³ A budapesti német követség valószínűleg továbbított⁶⁴ német anyagokat az Állami Rádiónak, de nem gyakorolt közvetlen befolyást a műsorok tartalmára. Bár a magyarok nem mutatták ugyanazt az együttműködési készséget, mint a románok, rádiójuk összességében mégis megfelelt a német érdekeknek.⁶⁵

Meg kell még említenünk, hogy a *Wehrmacht propagandája* is kivette a részét a rádiós propagandából, éspedig a már említett 690-es propagandaszázad⁶⁶ révén, amely a szaloniki, athéni, skopjei, szófia-i és belgrádi adók útján híreket és Wehrmacht-tudósításokat sugárzott különböző délkelet-európai nyelveken.

Ilyenek voltak tehát a német sajtó- és rádiós propaganda eszközei és taktikái Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. A három országban hasonlóak voltak, de nem teljesen egységesek, mint ahogy a három említett országban a propaganda előfeltételei is eltérőek voltak. A következőkben néhány központi propagandatémáról lesz szó; mindenekelőtt az „Európa újrendezése” náci jelszaváról.

4. „Európa újrendezése”: a náci Európa-propaganda

Mint emlékszünk, már a német propagandaeszközök tárgyalásánál többször felmerült „Európa” fogalma. Létezett a Külügyminisztérium sajtópropagandáján belül a „Különleges Európai Szolgálat” sok európai országban működő szerkesztőségeivel és irodáival; léteztek a rádiós propagandán belül a német „Európa adók” – 1943 végén állítólag 80 adó működött minden hullámtartományban⁶⁷ –, amelyek 29 európai nyelven terjesztették a propagandát, éspedig nemcsak aktív harci propagandát, hanem a reklámpropaganda egy fajtáját, és azt propagálták, amiről az adóknak ez a csoportja a nevét kapta: Európát, mindazonáltal egy olyan Európát, ahogy azt a náci rezsim elképzelte.

A német hadsereg Franciaország feletti győzelme után, 1940 nyarán Németországban kifejezetten rajongó módon kezdtek terveket kidolgozni az európai térkép átalakítá-

⁶² Működési jelentés (mint 60. sz. jegyzet) p. 247240. Bulgária és a Német Birodalom rádiópolitikai együttműködéséhez vö. még *W. A. Bölcke*: *Macht des Radios*. 342–345.

⁶³ RAM-javaslat 1941. V. 26-án. In: AA-PA RA 8. k., 247654.

⁶⁴ 1941. XII. 3-i „Rundfunk-Propaganda” ténymegállapítás. In: AA-PA RA 84. k.

⁶⁵ *W. A. Bölcke*: *Macht des Radios*. 350. s. köv.

⁶⁶ Az OKW/WFSt/Wpr havi helyzetképei a propagandaszázadokról. In: BA-MA 4/v. 338, itt: 247, 251, 257, 264, 282. és többször.

⁶⁷ *W. A. Bölcke*: *Macht des Radios*. 315–321, itt: 316.

sáról, melynek során sokszor *régebbi Európa-koncepciókhoz* kapcsolódtak, köztük olyan koncepciókhoz is, melyeket gazdasági körök fejlesztettek ki.⁶⁸ Különösen a „Délkelet-Európa megragadása”⁶⁹ nem a háborús évek találmánya volt, hanem régebbi gazdasági imperialista tervek eredménye, amelyek a náci uralom idején a jól hangzó „nagytergызdálkodás”⁷⁰ fogalma mögött rejtőztek.

1940-ben egészen általánosan merült fel az Európa-kérdés. A nemzetiszocialista Németország ellenfelei is utánagondoltak, hogyan kellene most folytatni az öreg kontinens sorsát.⁷¹ Ebben az ébredő és átalakuló hangulatban szállította a német propaganda az „*Európa újrendezése*” jelszót, és ezzel sok európai országnak és népnek tett az első pillanatra csábító, a tényleges háborús célokat leplező ajánlatot. Legalábbis olyan jelszóról volt szó, amelyre felfigyeltek, mert látszólag döntő változásokat hirdetett meg.

A német propagandisták természetesen jól tudták, hogy a kontinensnek éppen a délkeleti részén egy sor olyan probléma akadt, amelyek újraszabályozásra vagy „újrendezésre” vártak. Itt elsősorban néhány délkelet-európai ország *revizionista törekvéseire* gondolunk, de azokra a *kisebbségekkel* kapcsolatos *problémákra* is, amelyek a délkelet-európai „*népkeverékzónában*” nagy jelentőséggel bírtak.⁷² A náci propaganda abból indulhatott ki, hogy az újrendezés kilátása legalábbis azoknál a népeknél nyitott fülekre talál, amelyek, mint maga Németország, az 1919/20-as, Párizs-környéki szerződések, illetve későbbi területi rendezések károsultjainak érezték magukat, és ezért revízióra törekedtek.

Mint ismeretes, *Magyarország* a trianoni békeszerződés értelmében 1920. június 4-én államterületének 67,8, lakosságának pedig 59 százalékát veszítette el, és ezzel magyar kisállammá süllyedt. Azóta a hamarosan megfogalmazott revizionista törekvések érvényesítésére tett kísérletek képezték a magyar külpolitika súlypontját. Ennek exponense Horthy Miklós ellentengernagy volt, aki Magyarország sorsát 1919 és 1944 között mint „kormányzó” irányította (amivel a magyar monarchia fennmaradásának fikcióját akarták fenntartani). Horthy revizionista politikája sikeres volt, mert ténylegesen

⁶⁸ Vö. *Paul Kluge*: Nationalsozialistische Europaideologie. In: VfZG 1955, 240–275/ Das Dritte Reich und Europa. München, 1957; Weltherrschaft im Visier. Dokumente zu den Europa- und Weltherrschaftsplänen des deutschen Imperialismus von der Jahrhundertwende bis Mai 1945. Hrsg. W. Schumann és mások. Berlin, 1975.

⁶⁹ Vö. Griff nach Südosteuropa. Neue Dokumente über die Politik des deutschen Imperialismus und Militarismus gegenüber Südosteuropa im Zweiten Weltkrieg. Hrsg. W. Schumann, Berlin, 1973.

⁷⁰ Vö. pl. Das Neue Europa. Beiträge zur nationalen Wirtschaftsordnung und Grossraumwirtschaft. Hrsg. von der Gesellschaft für europäische Wirtschaftsplanung und Grossraumwirtschaft e. V., Berlin–Dresden, 1941. *H.-E. Volkmann*: Die NS-Wirtschaft in Vorbereitung des Krieges. (Unterkapitel VI/6: Die Einbeziehung Südosteuropas in die deutsche Wehr- und Grossraumwirtschaft). In: Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Band 1: Ursachen und Voraussetzungen der deutschen Kriegspolitik. Von *W. Deist–M. Messerschmidt, H.–E. Volkmann, W. Wette*. Stuttgart, 1979.

⁷¹ Vö. *Walter Lipgens*: Europa – Föderationspläne der Widerstandsgruppen 1940–1945. Eine Dokumentation. München, 1968. 6. s. köv. old.

⁷² *Martin Broszat*: Deutschland–Ungarn–Rumänien. Entwicklung und Grundfaktoren nationalsozialistischer Hegemonial- und Bündnispolitik 1938–1941. In: Historische Zeitschrift 206 (1968) 45–96. Újranyomás in: *M. Funke* (Hrsg.): Hitler, Deutschland und die Mächte. Düsseldorf, 1978. 524–564, itt: 556, s. köv.

sikerült megvalósítania a magyar követeléseket, kiváltképpen a két bécsi döntés következményeiként.⁷³ Bulgária is, amely az 1914–18-as világháborúban Németország szövetségese volt, jelentős területeket veszített el a neuillyi békében (1919. november 27.) Görögország és Románia javára, és ezért a revizionista országok közé tartozott. *Románia* ellenben 1919-ben, a világháborúban a szövetségesek oldalán való részvétele jutalmául meg tudta duplázni államterületét és lakosságának számát, és ezzel olyan nagyromán nemzetiségi állammá fejlődött, amelynek új határai között 1,4 millió magyar, 400 000 orosz, 582 000 ukrán és 366 000 bolgár élt.⁷⁴ Nyáron azután Románia mind a Szovjetunió javára Besszarábiát és Észak-Bukovinát, mind Magyarország javára, a 2. bécsi döntéssel Észak-Erdélyt, mind pedig Bulgária javára Dél-Dobrudzsát elvesztette, és ez azzal az eredménnyel járt, hogy ezután már Románia is az elvesztett területek visszaszerzésére törekedett, míg Magyarország a birtokállapot megőrzésére, és egyben reménykedett Erdély további részének megszerzésében. A délkelet-európai nyugtalanságot semmi esetre sem tisztázták tartósan.

A területek többszöri újrafelosztása világossá tette, milyen nagy mértékben volt kiszolgáltatva a délkelet-európai terület a két háború közötti időszakban a nagyhatalmak befolyásának és beavatkozásainak.⁷⁵ *Németország* már a 30-as évek óta *hegemónia-helyzetet* akart kiépíteni *Délkelet-Európában*,⁷⁶ lényegében gazdasági imperialista eszközökkel,⁷⁷ és egyúttal elhatárolta érdekszféráját Olaszországtól.

Európa újrendezésének célja így 1940 őszén ismét a politikai napirendre került. Az 1940. szeptember 27-én megkötött *háromhatalmi egyezmény*⁷⁸ Németország, Olaszország és Japán között azt a megegyezést tartalmazta, hogy Európában Németország és Olaszország vezetése alatt „a dolgok új rendjét kell megteremteni.” Részben, mert azt várták, hogy a jövőbeli határrevíziókból profitálnak,⁷⁹ részben, német nyomásra, a

⁷³ Az 1938. november 2-i első bécsi döntés in: *Dokumente der deutschen Politik und Geschichte von 1848 bis zur Gegenwart*, IV. k. Nr. 203, 498. s. köv. Az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntés in: uo. 5. k., Nr. 84, 217. s. köv.

⁷⁴ *Hans-Joachim Hoppe*: Die Balkanstaaten Rumänien, Jugoslawien, Bulgarien – Nationale Gegensätze und NS-Grossraumpolitik. In: E. Forndran és mások (Hrsg.), *Innen- und Aussenpolitik unter nationalsozialistischer Bedrohung*. Opladen, 1977. 161–175, itt: 63 (vö. még 104. sz. jegyzet).

⁷⁵ *K. D. Bracher*: *Die Krise Europas 1917–1975*. Berlin, 1976. 138.

⁷⁶ *H.-J. Schröder*: *Der Aufbau der deutschen Hegemonialstellung in Südosteuropa 1933–1936*. In: M. Funke (Hrsg.), *Hitler, Deutschland und die Mächte*.

⁷⁷ Vö. a fejezet elején idézett irodalom mellett még: *Bernd Jürgen Wendt*: *England und der deutsche „Drang nach Südosten“*. Kapitalbeziehungen und Warenverkehr in Südosteuropa zwischen den Weltkriegen. In: B. J. Wendt, I. Geiss (Hrsg.) *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts*. Festschrift für Fritz Fischer. Düsseldorf, 1973. 483–512.

⁷⁸ Szöveg in: ADAP, Serie D, XI. 1. k., p. 175 s. köv. 1941 augusztusában Hitler és Mussolini, egy a Führer főhadiszállásán megtartott találkozás alkalmával még egy hasonló hivatalos nyilatkozatot adta, hozzátéve a „bolsevista veszély” és „plutokratikus kizsákmányolás” rémképeit. Ld.: *Europa. Handbuch der politischen, wirtschaftlichen und kulturellen Entwicklung des neuen Europa*. Leipzig, 1943. 2.

⁷⁹ A revíziós követelések struktúrája a Harmadik Birodalom megerősödése után jelentősen hozzájárult ahhoz, „hogyan Európa déli részén versenyfutás indult meg az államok között Németország kegyeire”. Ld. Gyula Juhász: *Die Rolle Ungarns in den Kriegszielen des faschistischen Deutschlands und die Instabilität der faschistischen Koalition*. In: *Bulletin des Arbeitskreises „Zweiter Weltkrieg“* 1977/1–2. sz., 11–14.

következő félévben Magyarország, Románia, Szlovákia, Bulgária és Jugoszlávia csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez.⁸⁰ A csatlakozási tárgyalásokkal időben párhuzamosan a német kormány valamennyi, külföldön rendelkezésre álló eszközével propagálta az Európa-jelszót, és a náci Európa-propagandának ebben az első (1940–41-es) szakaszában nem hagytak kétséget afelől, hogy a *jövendő Európa alakítása a tengelyhatalmak, Németország és Olaszország ügye* lesz.⁸¹ Franciaországról és Angliáról ebben az összefüggésben szó sem esett. A Szovjetunió szerepéről szintén hallgattak,⁸² valószínűleg azzal a céllal, hogy senkinek ne nyújtsanak támpontot a német kormány jövőbeli szándékairól. 1940 őszétől a Szovjetunió elleni háború terve konkrét szakaszba érkezett, és ennek a háborúnak elkezdésével, 1941 júniusában a náci Európa-propaganda új formát nyert. Habár mint eddig is, tartózkodott a kijelentésektől, és általános célozgatásokra szorítkozott, rendelkezett egy integráló ellenséggéppel, az antibolsevizmussal.

5. Preventív háborús propaganda mint kísérőzene a Szovjetunió elleni támadáshoz

A *háborús felelősség áthárításának* témájával a náci propagandisták már 1939 nyarán megtanultak bánni. Akkor arról volt szó, hogy tekintettel a Lengyelország elleni német háborús tervek álcázására, profilaktikusan vessék fel a háborús felelősség kérdését. A „jövendő dolgokért” minden felelősséget a várható ellenfelekre hárítottak, különösen Nagybritanniára, de Franciaországra és az Egyesült Államokra is, már előre akarták biztosítani, hogy magukat csak a megtámadott szerepében akarják feltüntetni, akit mások kényszerítettek elhárító, illetve védekező háborúba. Amikor Nagybritannia és Franciaország 1939 szeptember elején a Lengyelország ellen megindított német hadicselekmények miatt háborút üzent Németországnak, a náci propaganda – teljesen az előbb vázolt érvelésnek megfelelően – megállapította, hogy a birodalom most jogos, mert rákényszerített háborút visel.⁸³ Azzal a szándékkal, hogy a német kormány a világ közvéleménye és saját országának lakossága előtt mentesüljön a háborús felelősség alól, a náci propaganda ezt a tételt a következő időkben minden adandó alkalommal megismételte.

A Szovjetunió 1941 júniusi megtámadásának propagandisztikus kísérőzenéje, amennyiben a háborús felelősség kérdését tárgyalta, nagyon hasonlított az 1939 szeptem-

⁸⁰ Magyarország 1940. XI. 20-án, Románia 1940. XI. 23-án, Szlovákia 1940. XI. 24-én, Bulgária 1941. III. 1-én és Jugoszlávia 1941. III. 25-én. L. Politische Verträge. III. k. Berlin 1942, p. 1368–1375. Bulgáriához ld. *Woin Bozinow*: Der Kampf des bulgarischen Volkes gegen den Eintritt Bulgarien in den Dreimächtepakt und die verräterische Politik der bulgarischen Bourgeoisie in der Zeit des Zweiten Weltkrieges. In: Der deutsche Imperialismus und der Zweite Weltkrieg. 3. k. Berlin, 1962. 407–410.

⁸¹ Vö. Ribbentrop kijelentésével a magyar miniszterelnökkel, Bárdossyval szemben 1941. XI. 27-én: „Bizonyos, hogy Németország és Olaszország fogják ebben az új Európában a vezető helyet elfoglalni.” ADAP, Serie D, XIII, 2. k. Nr. 503, 683.

⁸² Vö.: P. Kluge: Nationalszialistische Europaideologie (vö. 68. sz. jegyzet), 284. s. köv., 1940 őszén a propagandavezetés egy időre megtiltotta a nyilvános Európa-vita folytatását.

⁸³ Vö. Mareis G. Steiner: Hitlers Krieg und die Deutschen. Düsseldorf–Wien, 1970. 93. s. köv.; Lindley Fraser: Kriegsschuld und Propaganda. Deutschland zwischen zwei Weltkriegen. Zürich, 1947. 97. s. köv. Wolfram Wette: Ideologien, Propaganda und Innenpolitik als Voraussetzungen der deutschen Kriegspolitik (vö. 70. sz. jegyzet), II/5. fej.

beréhez. Csak a felelősség előzetes tárgyalásáról kellett teljesen lemondani, hogy ne veszélyeztessék a katonai műveletek szempontjából előnyös meglepetési momentumot. A Szovjetunió elleni német háború agresszió volt, amely a politikai vezetés akaratának megfelelően követte a Hitler programjában meghirdetett célt, élettér nyerését Keleten.⁸⁴ Hogy ezt a célt eltussolják, a náci propaganda két vezetője, Hitler és Göbbels személyes vezetése alatt ismét felépítette a *német preventív háború verzióját*. Ezen túlmenően a német lakosságnak és a szövetségeseknek is meg kellett magyarázni, hogyan kerülhetett sor arra, hogy a német–szovjet megneemtámadási szerződés aláírása, 1939. augusztus 23. óta⁸⁵ hivatalosan baráti államok egyszerűen hadiállapotban állnak egymással. Mint ismeretes, a náci rezsim a két ideológiailag halálos ellenség szövetsége óta csökkentette az azelőtt hevesen folytatott antibolsevista propagandát. Már ez a tény is világosan mutatja, milyen nagy mértékben tekintette a náci rezsim az antibolsevizmust propaganda-eszköznek, amellyel, mindig a helyzetnek megfelelően, más és más célokat lehetett elérni.

Abból a *hivatalos német jegyzékből*, amelyet 1941. június 21-én intéztek a *Szovjetunió kormányához* a német–szovjet háború elkezdéséről, világosan látható volt a *propagandisztikus érvelési minta*, amellyel Hitler a későbbiekben is operálni akart.⁸⁶ Ellenében a Szovjetunió által az 1939-es megneemtámadási szerződésben vállalt kötelezettségekkel, állapította meg a német jegyzék, a szovjet kormány „először is nemcsak, hogy folytatta a Németország és Európa ellen intézett bomlasztó kísérleteket, hanem a háború kitorése óta még meg is erősítette”; és „másodszor külpolitikájának beállítottsága fokozódó mértékben Németország ellen irányult”, „harmadszor, összes haderejével ugrásra készen felsorakozott a német határon”, és ezzel összességében „elárulta és megszegte a szerződéseket és megállapodásokat Németországgal”.⁸⁷ A jegyzék nem riadt vissza attól, hogy a Szovjetunió politikáját, amennyiben „Németország azon próbálkozásai ellen irányult, amelyekkel szilárd rendet akart teremteni Európában”, mint a német ügyekbe való beavatkozást minősítse,⁸⁸ és a Szovjetunió elleni háborút azzal a frázissal igazolja, hogy az az európai kultúra megmentését szolgálja.⁸⁹

Két propagandavonal ismerhető fel tehát: 1. Az a kísérlet, hogy a német agressziót óvatos beavatkozás fényében tüntessék fel. 2. Azzal az igénnyel való cselekvés, hogy az egész európai kontinens érdekeit képviseljék: megelőző háború Európa érdekében. Hitler 1941. június 22-i „*proklamációjában a német néphez*”⁹⁰ ez az igény a következőképpen festett: mindenért a „zsidó–angolszász háborús uszítók és a bolsevik moszkvai központ

⁸⁴ Vö. Eberhard Jäckel: *Hitlers Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft*. Tübingen, 1969.

⁸⁵ A Hitler–Sztálin szerződés szövege in: ADAP, Serie D, VII. k., 205–207.

⁸⁶ Ennek a jegyzéknek a szövegét ld. in: *Dokumente der deutschen Politik und Geschichte von 1848 bis zur Gegenwart*. V. k., 318–324.

⁸⁷ Uo. 324.

⁸⁸ Uo. 320.

⁸⁹ Uo. 324. Vö. még Hitler 1941. június 22-i napiparancsával, a „Keleti front katonái”-val. In: BA-MA RH 22/4. Befehlshaber rückwärtiges Heeresgebiet Süd, Anlagen zum KTB. Hitler megállapította ebben, hogy „a zsidó-bolsevik uralkodó osztály több mint két évtized óta megpróbálja Moszkvából nemcsak Németországot, hanem egész Európát lángba borítani”, és 1941 óta „fokozatosan fenyegető méreteket öltött a szovjet csapatösszevonás keleti frontunkon”. A napiparancs tartalmilag messzemenően egyezik az 1941. június 22-i „proklamációval”.

⁹⁰ Damarus II, 1725–1732, itt: 1731.

szintén zsidó urainak komplottja” felelős; a birodalom arra kényszerül, hogy átvegye Európa biztosítását és megmentését. Hitler ezzel arra a jogra is igényt tartott, hogy kielégítsék Magyarország, Románia és Bulgária védelmi szükségleteit.

Egy 1941. június 26-án a „Das Reich” (A birodalom) című hetilapban megjelent vezércikkében, amely, mint mindig, világszerte érdeklődésre tarthatott számot,⁹¹ *Göbbels* Németország és a Szovjetunió szerepének egyszerű megfordításával úgy érvelt, hogy a „moszkvai hatalom birtokosai” az 1939-es megneptámadási szerződésben „a konfrontációnak, amelyet mindig is akartak, csak kényelmes elhalasztását (látták)”. Ők hosszú háborúban reménykedtek, hogy elég idejük legyen a felfegyverkezésre, mégpedig olyan mértékben, „hogyha Európa leküzdve, szétmorzsolódva és kivérezve feküdt, könnyű és kényelmes zsákmányra találjanak benne világforradalmi céljaik számára”. *Göbbels* ugyanakkor megpróbált egy új *tördőfés legendát kovácsolni*: „Az egyik kezükben tartották a velünk kötött szerződést . . . a másikkal azonban a tört köszörintéket, amelyet a hátunkba akartak döfni.”⁹² A megelőző háború megállapításának állítólagos bizonyítékaiként, mint korábban Hitler, a „napról napra rendkívüli mértékben növekvő orosz csapatösszevonásokat keleti határunkon”⁹³ nevezte meg, valamint egy másik cikkben⁹⁴ a szovjetek állítólagos céljait így írta le: „éppen arra készültek, hogy Európa szívébe törjenek előre”.⁹⁵ *Göbbels*nek a megállapítás egyszersmind bizonyítékként is szolgált: „Ma már egyáltalán nem igényel bizonyítékot az a megállapítás, hogy a Kreml már tervezte a Németország és ezzel Európa szíve ellen indított támadást, és legközelebbi programjának tekintette. Csak ki akarták várni a legalkalmasabb időpontot, hogy rajtaüssenek.”⁹⁶

A Wehrmacht Főparancsnokságának Hadipropaganda Osztálya által kiadott folyóirat, a „Sznigál”, a megelőző háború megállapításának hitelességét ráadásul részletes katonai adatokkal próbálta fokozni az állítólagos szovjet csapatösszevonásról és a Németország elleni támadás tervéről. A Wehrmacht propagandája szintén az Európa-frazeológiát használta, amennyiben „Európa szabadságát és egységét” jelölte meg a „harc céljaként”,⁹⁷ és Angliát és a Szovjetuniót Európa-ellenes hatalmakként nevezte.⁹⁸

Kurt Hesse, aki a világháború alatt maga is mint vezérkari tiszt dolgozott a Wehrmacht propagandájában, egy (eddig még nem publikált) tanulmányban, visszatekintve alig leplezett büszkeséggel azt írja, hogy a „Szovjetunió elleni tervek álcázása”⁹⁹ tökéletesen sikerült a Wehrmacht propagandájának, hála az előkészületek szigorú titokbentartásának és az ellenséges vezetés „hamis hírek terjesztésével” való félrevezetésének,

⁹¹ *Carin Kessemeier*: Der Leitartikler Göbbels in den NS-Organen „Der Angriff” und „Das Reich”. Münster, 1967. 199.

⁹² *Joseph Göbbels*: Die alte Front. In: Uo.: Die Zeit ohne Beispiel. Reden und Aufsätze aus den Jahren 1939/1941. München, 1941. 508–513, itt: 508.

⁹³ Uo. 510. s. köv.

⁹⁴ Der Schleier fällt. In: „Das Reich”, 1941. július 6. Újranyomás in: *J. Göbbels*: Die Zeit ohne Beispiel. 520–525.

⁹⁵ Uo. 524.

⁹⁶ *J. Göbbels*: Um die Entscheidung. In: „Das Reich”, 1941. augusztus 3. Újranyomás in: Uo.: Die Zeit ohne Beispiel, 537–542, itt: 537.

⁹⁷ Signal. Neudruck, II. k., 35–36. s. köv.

⁹⁸ Uo. 107.

⁹⁹ *K. Hesse*: German Wehrmacht Propaganda MGFA D-423, I. k. Vol. II., C VI/5. fej.

valamint a külföld ellentmondó hírekkel való elárasztásának, és pedig, mert a Szovjetunió elleni nagy felvonulási mozgásokat nem egy csapásra, hanem 1940 végétől kezdve fokozatosan hajtották végre, és mert továbbá a Balkán-hadjárat befejezésével a német csapatrészeket a háborús színtéren kívülre, azaz Bulgáriába, Romániába és Magyarországra helyezték át. Így „érték el tökéletesen a megtévesztési tervet”, amin mind a háborús ellenfelek, mind pedig a német lakosság megtévesztését értették.

A mások háborús felelősségéről való tézist a német propaganda a következő időszakban is fenntartotta. Amikor 1942/43-ban kezdett kibontakozni a sztálingrádi vereség, ami a német propaganda napi ügyleteiben egyrészt mint a hírszolgáltatásban való lavírozás, másrészt a kommentálásban csapódott le, *Göbbels* felfedezte annak veszélyét, hogy „a háború nagy vonalai elveszni látszanak számunkra”, és ezért 1942 novemberének végén kiadta az *utasítást*, hogy „a sajtóban, a rádióban és a közvéleményformálás más eszközeinél rendszeres kampányt kell kezdeni, hogy a népben ismét tudatosítsuk, hogy nem mi akartuk és kezdtük ezt a háborút . . . A párt minden szónokának, minden heti szózatnak és vezércikknek egy ideig azzal a mondattal kell indítania: Mi ezt a háborút nem akartuk!”¹⁰⁰ Ezzel szemben Churchillt mint a fő háborús uszítót és háborús bűnöst kellett megbélyegezni.¹⁰¹ És január elején még egyszer hangsúlyozta a propaganda-miniszter, hogy a német propaganda a háború elhúzódásával „a napi eseményekben veszett el”, és követelte, hogy ez ellen a fejlemény ellen úgy harcoljanak, hogy „folyamatosan és minden alkalommal szakadatlanul” mint szilárd alaptételt hangsúlyozzák: „Ezt a háborút rákényszerítették a német népre.”¹⁰²

Mire valók voltak a német propagandának ezek a sokrétű fáradozásai, hogy áthárítsák a háborús felelősséget? A támadó háború nemcsak a meglevő népjog megszegését jelentette, mint ahogy utoljára 1928-ban a Briand–Kellogg-szerződésben törvényesítették,¹⁰³ hanem Európa országainak közvéleményében is törvényellenesnek számított. Az agresszió bevallása tehát ellentmondott volna mind a saját országuk lakossága, mind pedig a szövetséges országok lakossága és uralkodó osztálya pszichológiai mozgósítása céljának. Ugyanígy és hasonló megfontolásokból kiindulva kellett a német propagandának azon fáradoznia, hogy a szövetségesek előtt elleplezze a német vezetés expanzív céljait és az azokkal szorosan összefüggő igazi európai terveket.

6. Fegyverbarátság: katonai szövetséges propaganda

A Szovjetunió elleni német támadással a *háromhatalmi szerződésből*, amelyen ez a jelleg egyáltalán nem látszott, gyakorlatilag *háborús szövetség* lett. Hitler számára különben ez a szövetség soha nem is volt más. *Bulgária* távol tudta magát tartani katonailag –

¹⁰⁰W. A. Bölske (Hrsg.): *Wollt Ihr den totalen Krieg? Die geheimen Göbbels-Konferenzen 1939–1943*. Stuttgart, 1967. 307. Az 1942. XI. 29-i titkos miniszteri konferencia.

¹⁰¹1942. XI. 30-i utasítás; uo. 307.

¹⁰²1943. I. 4-i titkos miniszteri konferencia. In: W. A. Bölske, *Wollt Ihr den totalen Krieg?* 317.

¹⁰³Vö.: *Hans Wehberg: Die Achtung des Krieges*. Berlin, 1930. Uo.: *Krieg und Eroberung im Wandel des Völkerrechts*. Frankfurt/M.–Berlin, 1953.

mint korábban az 1941 tavaszi balkáni háborútól¹⁰⁴ – a Szovjetunió elleni háborútól, de a német propaganda mégis mint „fegyvertársat” emlegette.¹⁰⁵ Németország többi szövetségese erre a háborúra részben rögtön, részben bizonyos kifutási idő után saját katonai kontingenseket állított fel. Románia volt Németország legfontosabb háborús szövetségese Délkelet-Európában.

Már Románia belépése alkalmából a háromhatalmi szerződésbe, amikor az első találkozásra került sor Hitler és a diktatórikusan kormányzó román államfő, Antonescu tábornagy között – erre a találkozóra 1940. november 22/23-án került sor Berlinben¹⁰⁶ –, utóbbi kifejtette, hogy országa az európai újrendezéstől a Szovjetunió és Magyarország javára elvesztett területei visszanyerését reméli.¹⁰⁷ Ezekért a célokért Antonescu, ahogy erről második találkozásuk alkalmával, 1941. január 14-én biztosította Hitlert, hajlandó volt német oldalon beszállni a Szovjetunió elleni háborúba.¹⁰⁸ Németország és Románia között egyébként már korábban is volt katonai együttműködés. Összefüggésben a második bécsi döntésben Romániával szemben vállalt garanciával, a birodalmi kormány a román kívánságoknak megfelelően német katonai missziót és a szükséges oktató egységeket küldte Romániába, és egyidejűleg német vadászegységeket helyezett a román olajmezők kiegészítő védelmére.¹⁰⁹ A hivatalos véleménynek megfelelően a német csapatkontingensek a román hadsereg Antonescu által megkezdett újrafelállításának támogatását szolgálták mint oktató és felügyelő csapatok. Emögött azonban a háborús szempontból fontos román olaj biztosítása, valamint a Szovjetunió elleni harc előkészületei álltak.

Míg Románia a Szovjetunió elleni háború kitörése után azonnal elkötelezte magát katonailag, a magyar kormány kérte magát, mielőtt egy inkább jelképes katonai hozzájárulást adott volna. Bár Horthy és Magyarország egész feudális uralkodó rétegének beállítottsága nem volt kevésbé harcosan antikommunista, mint Antonescué,¹¹⁰ a magyarok a megelőző területi nyereségek után nemzeti érdekük súlypontját abban látták, hogy ameddig csak lehet, távolmaradjanak az aktív katonai részvételtől a háborúban. Mindenesetre ez a politika nehézségekbe ütközött, mivel a területi birtokállomány meg-

¹⁰⁴ Részletek Hans-Joachim Hoppe: Die deutsch-bulgarischen Beziehungen 1918–1945. Phil. diss. Köln, 1977. 163–195.

¹⁰⁵ A Wehrmacht propaganda-folyóiratában, a „Sznál”-ban megjelent pl. egy fénykép, amely német katonákat ábrázolt, amint bolgár asszonyokkal táncoltak népviseletben. A képaláírás így hangzott: „Bulgária nemcsak a régi fegyverbarátsághoz ragaszkodott hűségesen, hanem az idő szavát is megértette és csatlakozott azon hatalmak frontjához, amelyek újra rendezik Európát.” Ld: Signal, Neudruck, II. k., 8.

¹⁰⁶ Vö.: Andreas Hillgruber: Hitler, König Carol und Marschall Antonescu. Wiesbaden, 1954. 93. s. köv.; A tárgyalás feljegyzése in: A. Hillgruber (Hrsg.), Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen über die Unterredungen mit Vertretern des Auslandes 1939–1941. München, 1969, 200–211.

¹⁰⁷ Ld. még H.-J. Hoppe: Balkanstaaten, (vö. 74. sz. jegyzet), 164. s. köv.

¹⁰⁸ A. Hillgruber: Der Einbau der verbündeten Armeen in die deutsche Ostfront 1941–1944. In: Wehrwissenschaftliche Rundschau 1960, 653–682, itt: 661.

¹⁰⁹ Hivatalos közlés egy német katonai misszió Romániába küldéséről. In: Dokumente zur deutschen Politik und Geschichte von 1848 bis zur Gegenwart. V. k., Nr. 91, 227. s. köv.

¹¹⁰ Hogy a revizionizmus és antikommunizmus Horthy külpolitikájának uralkodó motívumai voltak, hangsúlyozza még György Ránki: Ungarns Eintritt in den zweiten Weltkrieg. 3. k., Berlin, 1962, 415–437, itt: 436.

tartásának ára „a tengelyhatalmak, mindenekelőtt Németország sorsához való egyoldalú kötődésben rejtett, amelynek győzelme volt az egyetlen garancia az elért eredmények tartós megőrzésére”.¹¹¹ Ebből az okból érezte magát kényszerítve a magyar kormány, hogy először kb. 36 000 fővel vegyen részt a Szovjetunió elleni német háborúban, ami a magyar népben – még a kassai katonai esemény után is – csak részben talált egyetértésre.

Horthy egy Hitlerhez írt levelében, a magyar háborúbalépés alkalmából esküdött fel a német–magyar fegyverbarátságra, és ezzel olyan témát érintett, amely ettől fogva a délkelet-európai csatlósországokba irányuló német propaganda szilárd alkotóelemévé vált. Horthy így írt: „Boldognak érzem magam, hogy hadseregem vállalva harcol a dicsőséges német hadsereggel a kommunista veszély elhárítása ellen és a kultúránk megőrzéséért folytatott keresztes hadjáratban”.¹¹² Amikor Magyarország 1941 végén nemcsak a Szovjetunióval, hanem Nagybritanniával és az Egyesült Államokkal is hadiállapotban találta magát, Horthy mód és eszköz után nézett, hogy országát kivezesse a háborúból. Ennek ellenére erős magyar kötelékek vettek részt az 1942-es nyári offenzívában. 1943 januárjában került sor azután a 2. magyar hadsereg teljes összeomlására, egy túlerőben levő szovjet támadás következményeként.^{112/a} Ez után a katasztrófa után Magyarország számára már csak egy cél maradt, mégpedig hátat fordítani a német hadsereggel való fegyverbarátságnak, hogy véglegesen ki tudjon lépni a háborúból.

Magyarország és Bulgária esetében a német fegyverbarátság-propaganda kapcsolódni tudott az 1914–18-as világháború közös katonai teljesítményeihez. De az effajta propagandának erősebb alapot jelentettek a jelen katonai eseményei. A katonai szövetséges propagandasikerei és -balsikerei a legszorosabban kapcsolódtak a háború katonai lefolyásához.

Közös fegyvertények hagyományának hiányában, valamint hogy palástolják a román katonai vereséget, a német propaganda a románokkal kapcsolatban különösen igyekezett. Jó példa erre az a mód, ahogyan az 1941. október 6-i német és román bevonulást Odesszába propagandisztikusan tálták. A német rádió nemcsak külön jelentésben számolt be, hanem lejátszotta a román királyi himnuszot, és nemzeti dalokat adott. A német sajtó tele volt dicsérettel a román katonákról. A tudósításnak ez a módja magában Romániában is „büszke megelégedettséget” váltott ki, és ennyiben „nem alábecsülendő pszichológiai siker volt, különösen, mert a román fegyvertények német elismerését a román sajtóban szintén erősen hangsúlyozták”.¹¹³ Amikor az Odesszából visszatért román csapatok 1941. november 8-án Bukarestben nagy parádéval ünnepelték győzelmüket,¹¹⁴ Hitler a Wehrmacht Főparancsnoksága vezetőjének, Keitel hadseregtábornoknak a személyében prominens képviselőt küldött el.

¹¹¹ A. Hillgruber: Deutschland und Ungarn 1933–1944. In: Wehrwissenschaftliche Rundschau 9. évf. 1959, 651–676, itt: 663.

¹¹² I. d. uo., 666.

^{112/a} Az olasz, román és magyar hadseregek 1942/43-as összeomlásához ld. Jürgen Förster: Stalingrad. Risse im Bündnis 1942/43. Freiburg, 1975. 40. s. köv. A 4. román hadsereg harcához vö. Friedrich Forstmeier: Odessa 1941. Der Kampf um Stadt und Hafen und die Räumung der Seefestung 15. August bis 16. Oktober 1941. Freiburg, 1967.

¹¹³ A sajtóosztály IV b délkeleti csoport rövid jelentése a román rádiópropaganda-helyzetről (tudósítási idő 1941. X. 10–XI. 4.). In: AA-PA RU 83. k.

¹¹⁴ Uo. jelentés az 1941. XI. 5–XI. 30. közötti időről.

A fegyverbarátság-propaganda keretében Bukarestben egyszerre nyitották meg a német és az olasz *légierő* kiállítását, képekből, plasztikákból, fotókból és trófeákból. Hogy aláhúzzák a szándékot, Antonescu maga vállalt védnökséget.¹¹⁵ Természetesen román katonáknak adott német katonai *kitüntetések* és fordítva is hozzájárultak a *fegyverbarátság* propagandisztikusan jól kiaknázható *rituáljaihoz*. De már 1941/42 telén eltűnt Romániából a propagandaeszközökkel ébren tartott győzelmi mámor a kemény gazdasági és belpolitikai realitások miatt, amelyek többek között abban jelentkeztek, hogy az Európa leggazdagabb olajlelőhelyeivel rendelkező országban be kellett vezetni a benzinjegyet és korlátozni a járműforgalmat, de az élelmiszer-szektorban bevezetett jegyek is jelezték a hiányt.¹¹⁶

A német fegyverbarátsági propagandát a Szovjetunió elleni háború kezdete óta *európai dimenzióban* folytatták. Ez azt jelentette, hogy „az általános tendencia” a „német fegyverek legyőzhetetlenségének és ezzel a német győzelem bizonyosságának kidomborítása” propagandája mellett¹¹⁷ egyszersmind „mindenkit, akik szövetségesek velünk” (így Hitler 1941. október 3-án), pozitív színben kellett feltüntetni. Ezt a propagandacélt szolgálta egy nagyszabású *rádiós sorozat*¹¹⁸ 1941. szeptember és november között, amelyet a Duna-adó és román, bolgár, magyar, szlovák és horvát adók közvetítettek. Ezek a „*felhívások a bolsevizmus elleni harcra*”¹¹⁹ nemcsak a közös ellenséget állították pellengérre, hanem megszilárdították a német és a szövetséges fegyverek győzelmébe vetett hitet. Az olasz külügyminiszter, Ciano gróf például méltatta „Európa ifjú fiait, németeket, olaszokat, finneket, magyarokat, románokat, szlovákokat, spanyolokat, franciákat, horvátokat, vallonokat, flamandokat, hollandokat, dánokat és norvégokat” és a Szovjetunió elleni harci bevetésüket; vagy a magyar miniszterelnök, Bárdossy ezt hirdette: „Ebben az új keresztes háborúban vérünket áldozzuk a német Wehrmacht oldalán és a régi fegyverbarátság szellemében, együtt sok más nép fiaival”; megszólaltak a finn miniszter, Tanner, a francia önkéntes légio alapítója, Marcel Déat, a nemzeti Flandria vezetője, Staf de Clercq, a dán Kryssing-szabadcsapat vezetője és sokan mások. A Wehrmacht-propaganda folyóirata, a „Sznál”, megfelelő képanyaggal szekundált.¹²⁰ 1942-ben ennek a katonai szövetséges propagandának folytatásaként készítettek egy „*Európa katonái*” című műsorsorozatot a külföldi rádió számára, és az Európa adókon keresztül sugározták.¹²¹ Az 1942. június 18-i műsorban a magyar katonáról,¹²² a szívélyes bajtársiaságról volt szó, amely hagyományosan összeköti a német és a magyar sereg katonáit.

¹¹⁵ Mint a 113. sz. jegyzet.

¹¹⁶ Uo. jelentési idő: 1942. I. 3.–I. 31.

¹¹⁷ Kurt Alexander Mair, a Külügyminisztérium Rádiós Osztályának referense 1941. VIII. 27-i jelentése, „Der politische Einsatz der deutschbeeinflussten Sender im Ausland”. In: AA-PA RU. 7. k.

¹¹⁸ Ez a propagandaanyag megtalálható in: AA-PA RU 85. k.

¹¹⁹ Vö. a bolsevizmus ellen folytatott harc felhívásairól sugárzott összefoglaló adás szövegét, amely 1941. XI. 7-én ment adásba. In: uo.

¹²⁰ Vö.: Signal, Dezemberheft 1942, Nr. 23–24. „Die Front gegen den Bolschewismus – Verbündete, Legionäre und Freiwilligen-Verbände der Waffen-SS.” In: Signal. Neudruck, III. k., 70–72.

¹²¹ Wehrmacht-propaganda helyzetjelentés 1942. VII. 1.–15. között, 9. In: BA-MA RW 4/v. 340.

¹²² Rádiós propaganda helyzetjelentés 1941. július–augusztusról. In: AA-PA RA 86. k.

A délkelet-európai csatlósországok számára egyébként még egy különleges funkciója volt ennek a propagandának. Hozzá kellett járulnia ugyanis a tartós magyar–román konfliktus mérsékléséhez, amely gyakori német beavatkozást igényelt,¹²³ és nemegyszer fenyegetett a sajtóháború stádiumán túlmenve katonai konfliktussal is.¹²⁴ Ez különben is a német propaganda egyik tartós feladata volt Délkeleten. A tervezett *Német Balkán Adó* célkatalógusában például szerepelt, hogy ennek az adónak „összekötő kapocsként kell szolgálnia a balkán országok között,”¹²⁵ és a délkeleti rádiós szakértő, Mair ugyanebben az értelemben úgy fogalmazott, arról van szó „hogyan normalizáljuk a balkáni népek egymás közti viszonyát”.¹²⁶

7. *Az antibolsevista Európa-propaganda változatai: „Európa felkelésétől a bolsevizmus ellen” az „Európa megmentéséig a bolsevizmustól”*

Az antibolsevizmus propagandatémája 1933 óta a náci rezsim állandó műsorszámává vált. Hitler és propagandisztikus segítői már akkor azzal a megállapítással operáltak, hogy Németországban és Európában tulajdonképpen csak egyetlen politikai alternatíva van: bolsevizmus vagy nemzetiszocializmus. A háború előtti időszakban (1933–1939) Hitler minden adódó alkalommal azt az érdemet követelte magának, hogy ő mentette meg Németországot és Európát a bolsevizmustól és védte meg a „nyugati kultúrát”. Ez a *védőbástya-tézis*¹²⁷ tipikus propagandisztikus *többcélű fegyver* volt. Ezzel először is rokonszenvet lehetett kelteni Nyugat-Európa antikommunista beállítottságú köreiben.¹²⁸ Másodszor a Német Birodalom határain belül is lehetett használni, hogy a propaganda eszközeivel igazolják a kommunisták, szociáldemokraták, szakszervezeti vezetők és más rendszerellenesek üldözését. Végül harmadszor a Szovjetunió vonatkozásában a védőbástya-tézist egy egészen defenzív értelemben lehetett alkalmazni. A náci rezsim Hitler hatalomrajutásának első éveiben tényleg súlyt helyezett arra a megállapításra, hogy az antibolsevizmus a belügyekben tökéletesen összefér a baráti kapcsolatokkal az egyetlen országgal, amelyben bolsevik párt kormányoz, vagyis a Szovjetunióval.¹²⁹ A spanyol polgárháború kezdete óta ezt a több értelmű propagandavonalat feladták, és a bel- és külpolitikailag egyaránt használható „bolsevizmus egyenlő világegyetlenség”¹³⁰ ellenség-

¹²³ A magyar–román nézeteltérésekhez vö. ADAP, Serie E, II. k.; Dok. 59, 91, 95, 97, 232.

¹²⁴ Ld. pl. a „Magyar–román ellentét” jegyzetét az OKW Külföldi Elhárítás hivatalnak, 1941. XI. 28-án. In: BA-MA RW 4/v. 334. Ott azt írják, hogy a két ország közötti feszültség látszólag a katonapolitikába kezd átnyúlni. Továbbá a Sajtóosztály IV b csoportjának rövid jelentéseit. In: AA-PA RA 83. k.

¹²⁵ A „Der Deutsche Balkansender” c. brosúra. In: AA-PA RA 134. k.

¹²⁶ Jelentés 1941. VIII. 27-én. In: AA-PA RA 7. k.

¹²⁷ Karl Dietrich Bracher: Die deutsche Diktatur. Stuttgart, 1969. 346.

¹²⁸ Mint egy hangot a sok közül, említsük meg itt a brit külügyminisztert, Lord Halifaxot, aki 1937-ben egy Hitlerrel folytatott beszélgetésben Németországot a „Nyugat védőbástyájának a bolsevizmussal szemben” nevezte (ADAP, Serie D, I, p. 47 ff), és ezzel átvette a német propagandatételt.

¹²⁹ Vö. Hitler beszédeit 1933. március 23. és 1936. március 7. között. In: Domarus I, 236. és 587.

¹³⁰ Vö. J. Göbbels: Der Bolschewismus in Theorie und Praxis. In: Der Parteitag der Ehre 1936. München, 2. kiad. 1936, 97–124, itt: 103. Vö. még Der Parteitag der Freiheit 1935, München, 4. kiad. 1936, 126; Göbbels ott egy német „világmisszió” előtt beszélt a bolsevizmus elleni harcról.

képpel váltották fel. Már abban az időben megmutatkoztak az *antibolsevista náci propaganda azon elemei*, amelyeket azután a Szovjetunió elleni háborúban 1941-ben ismét felelevenítettek: egyrészt a bolsevizmus fogalmának a különbségekről egyre inkább lemondó alkalmazása minden politikai áramlatra és személyre, akik náci szempontból „baloldaliak” voltak; másrészt az ellenfél, illetve ellenség szabályos elátkozása, akit mint minden csak elképzelhető kegyetlenség, brutalitás, igazságtalanság, hazugság és barbárság szerzőjét és hordozóját ábrázolták¹³¹ – az 1941–45-ös rémhírterjesztés kóstolója. A bolsevizmus elleni nemzetiszocialista propaganda harmadik eleme szintén már a harmincas években jelentkezett, vagyis ennek a *propagandának az eszközjellege*, azaz, az ideológiai pozíciók pragmatikus kezelése a hatalmi politikai fejlemény követelményeinek megfelelően, ami mindig abszolút elsőbbséget élvezett.¹³² Erre újabb példát jelentett az 1939. augusztus 23-i német–szovjet meg nem támadási szerződés. Most az antibolsevista propagandának a Szovjetunió ellen irányított komponense ismét feledésbe merült egy időre, ami, mint ismeretes, sok egészen eltérő politikai profillal rendelkező embert tartósan ingerelt. Később ugyanilyen gyorsan ismét elővették a bizonyos időre félretett antibolsevik jelszavakat. Egyelőre, 1940-ben, erre még nem volt igény. A náci Európa-propaganda már ábrázolt első szakaszát, amely hatalmpolitikailag az 1940-es nyár hódításaira orientálódott, az antibolsevik jelszavakról való teljes lemondás jellemezte. Ez teljesen megváltozott az 1941. június 22-i Szovjetunió elleni német támadással. Most, az eddig az „újrendezés” címszó alatt folytatott náci Európa-propagandát, egyik napról a másikra összekapcsolták a „bolsevizmus” elleni *kampánnyal*, amelyen már nem egy többé-kevésbé anonim „világellenséget” értettek, hanem nagyon konkrétan a Szovjetuniót. Göbbels és az egész német propaganda ebben a kombinációban felismerte azt az egyedülálló esélyt, hogy kapcsolódva az NSDAP-nak a harmincas években kifejlesztett antibolsevizmus-propagandájához, valamint a német lakosság és a nyugati külföldi látns antibolsevizmusára támaszkodva, de ugyanakkor a délkelet-európai revizionista törekvések kihasználásával, egész Európára kiterjedő antibolsevista hullámot indítsanak el.¹³³

A preventív háború megállapítására tekintettel a német propaganda nem lépett fel nyíltan agresszíven, hanem kísérletet tett arra, hogy a német háborús politikát mint az európai kulturális értékek védelmezőjét tüntesse fel. Göbbels kiadta a jelszót, hogy a német és a szövetséges csapatok Szovjetunió elleni háborúját mint „*Összeurópa felkelését a bolsevizmus ellen ábrázolják*”.¹³⁴ A hivatalos nyelvhasználatban így hangzott tovább: „Európa egyetlen szolidaritásban menetel a közös ellenség ellen, és bizonyos fokig minden emberi kultúra és civilizáció elnyomója ellen lép fel.” Göbbels most elérkezni

¹³¹ Jutta Sywottek: *Mobilmachung für den totalen Krieg. Die propagandistische Vorbereitung der deutschen Bevölkerung auf den Zweiten Weltkrieg*. Opladen, 1976. 107.

¹³² Vö. W. Wette: *Ideologien, Propaganda und Innenpolitik als Voraussetzungen nationalsozialistischer Kriegspolitik* (vö. 70. sz. jegyzet), II/2. fejt.

¹³³ Ez volt – expressis verbis – a funkciója a leghivatalosabb, 1943-ban 24 000 példányban kiadott és Ribbentrop előszavával ellátott „Európa-kézikönyvnek”, amelyben minden szövetséges képviselője szót kapott antibolsevista kijelentéseihez. (Vö. 78. sz. jegyzet.)

¹³⁴ Az 1941. június 27-i titkos miniszteri konferencia. A dokumentumot kinyomtatták Paul Kluke, Nationalsozialistische Europaideologie (vö. 68. sz. jegyzet), 259, 90. sz. jegyzet. Kivonat in: W. A. Bölske: *Wollt Ihr den totalen Krieg?* 182.

látta „a nagy órát, hogy leszámoljon azzal az angol frázissal és tézissel, hogy Adolf Hitler zsarnok lenne, aki mint egy modern Dzsingisz kán, nyugtalanul vándorol egyik országból a másikba, mert az egyik agresszió a másikba, továbbiba és újba kényszeríti.” Ezzel az angol tétellel ellentétben, így Göbbels, Adolf Hitler „Európa hadvezérének bizonyult a közös kultúráért és civilizációért folytatott harcban”.¹³⁵

A Külügyminisztérium által a göbbelsi nyelvhasználat figyelembevételével kiadott irányelvekben a rádiós propaganda számára¹³⁶ alig variálták az érveket. A Bulgáriának szánt adásoknak például a következőket kellett kidomborítaniuk: „1. A kommunizmus Bulgáriának is halálos ellensége . . . 3. A bolgár népnek Európa újrafelépítése nem is sejtett gazdasági előnyöket jelent. 4. Németország győzelme – az új Európa győzelme”; és a Romániának szóló utasítások így hangzottak: „3. A kommunizmus legyőzése a román nép létérdeke. 4. Az új Európa biztosítja az európai népek egymás közti üdvös együttműködését.”

Ennek a propagandának a kötésmintája alapján teljesen egyszerű volt: Európa és Németország, valamint szövetségei és ezek politikai életstílusa közé egyenlőségelet tettek; és ennek az „Európának” közös ellensége a „nem európai”, „civilizálatlan” és „barbár” jelzőkkel megbélyegzett bolsevizmus volt. A katonai siker hullámain úszva a német propaganda az ilyen Nyugat-jelszavakkal¹³⁷ éppen a szövetséges, semleges és megszállt országokban akart rokonszenvet kelteni. Ott aztán ezeket a jelszavakat részben szó szerint szajkózták. A román diktátor, Antonescu,¹³⁸ már a Szovjetunió elleni háború kezdetekor felszólította a román népet „a civilizáció és az egyház megsemmisítői elleni szent háborúra”.

Ha azonban ezekben az országokban konkrétan meg akarták tudni, hogyan fog kinézni egyszer az újrarendezett Európa, akkor tapasztalniuk kellett, hogy a náci rezsim nem volt hajlandó arra, hogy valahogyan megállapodjon.¹³⁹ Hans Fritzsche, a Propagandaminisztérium sajtóosztályának vezetője 1941. október 13-án a külföldi sajtó képviselői előtt a következőképpen értette meg magát: „Egy bizonyos ponton meg fognak állni a német seregek Keleten, és felállítunk egy általunk meghúzott határt, amely elválasztja Nagy Európát és a német vezetés alatt álló európai érdektömböt a Kelettől.”¹⁴⁰ Míg Fritzsche Németország uralmi igényét ritka nyíltsággal fogalmazta meg, addig Göbbels maga lényegesen tartózkodóbb volt. Egyik sajtóutasítása úgy hangzott, hogy a

¹³⁵ Uo.

¹³⁶ AA-PA RA, 84. k. A Rádiós Osztály, IV b délkeleti csoport „rádiós propaganda” feljegyzése 1941. december 3-án.

¹³⁷ További példa: J. Göbbels, *Der Schleier fällt*. In: *Die Zeit ohne Beispiel*. München, 1941, 520. s. köv.

¹³⁸ Antonescu felhívása 1941. VI. 22-én. In: *Dokumente der deutschen Politik und Geschichte*, V. k. 325.

¹³⁹ Már az 1941. VI. 9-i „Bizalmas Sajtóinformációkban” benne volt az utasítás: „Szemléldések a népek együttélésének jövődjéről formájáról általában és bizonyos szempontok szerint elhagyhatók.” Ld. P. Kluke, *Nationalsozialistische Europaideologie* (vö. 68. sz. jegyzet), 269 old., 151. sz. jegyzet.

¹⁴⁰ Fritzsche 1941. október 13-án a külügyi sajtó berlini szövetsége előtt. In: *W. A. Bölske: Wollt Ihr den totalen Krieg?* 189.

német hadsereg fegyvertényeit „új, nagyvonalú rend” fogja követni, de a tömegkommunikációs eszközökben „semmilyen prognózist nem szabad felállítani ennek a térségnek az alakításáról a jövőben”.¹⁴¹ Európa újrendezésének igazi náci terveit¹⁴² el kellett hallgatni.

A Szovjetunió elleni háború kezdete óta a nemzetiszocialista Európa-propagandában az az érv dominált, hogy Európa német vezetéssel felkerekedett a bolsevizmus legyőzésére. Még a német hadsereg első katonai vereségei után, 1940/41 telén és az 1942-es év ismételt német offenzívái során sem változott lényegében semmi ezen a propagandavonalon. Csak az 1942/43-as év fordulóján, amikor kibontakozott a német 6. hadsereg katonai veresége Sztálingrádnál,¹⁴³ és kirajzolódni látszott a fordulat az európai földön folytatott háború menetében, állt át a német Európa-propaganda egy defenzív vonalra. *Sztálingrád óta az „Európa megmentése a bolsevizmustól”* jelszóval megpróbált veszélyérzetet kelteni a németekben és a szövetségesekben. Göbbels most felelevenítette az antibolsevista rémlátomásokat, amelyekkel másfél évvel azelőtt a megelőző háború propagandáját tálalta,¹⁴⁴ valamint a harmincas évek *védőbástya-tételét*. Ezt állították most, Hitler birodalmi kancellárrá való kinevezésének 10. évfordulóján, tehát 1943. január 30-án a propaganda középpontjába.¹⁴⁵ Az 1941. november 25-én felújított Antikomintern-paktum – ehhez az 1936-os alapító államokon, Németországon, Olaszországon és Japánon kívül, most Magyarország, Spanyolország, Bulgária, Szlovákia, Horvátország, Dánia, Románia és Finnország is csatlakozott¹⁴⁶ – messze nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A sztálingrádi vereség most kedvező lehetőséget kínált. Göbbels átfogó *propagandakampányt* rendelt el, amelynek a sajtón, rádión és milliós példányszámban kiadott broszúrákon keresztül mindenkibe bele kellett sulykolnia „*Európa bolsevizálásának veszélyét*”.¹⁴⁷ A Propagandaminiszter a korábbinál még világosabban megtiltotta, hogy Európa jövőbeni újrendezéséről oly módon beszéljenek, „hogy idegen népek fiai azt a benyomást nyerjék, mintha a német vezetés tartós elnyomó viszonyban akarná tartani őket.”¹⁴⁸ „Minden, a Kelettel kapcsolatos önző célt” le kell tagadnia a német propagandának.¹⁴⁹ Ezek a megfogalmazások rámutatnak arra, hogy a német propaganda vezetése felismerte, nem építhet már, mint korábban „a katonai siker érvére”,¹⁵⁰ hanem ehelyett defenzíven és megnyerően kell operálnia. Hogy növelni

¹⁴¹ Göbbels sajtóutasítása 1941. november 12-én. In: W. A. Bölske: *Wollt Ihr den totalen Krieg?* 194.

¹⁴² Vö. a következő bekezdéssel.

¹⁴³ A katonai lefolyáshoz vö. Manfred Kehr: *Stalingrad. Analyse und Dokumentation einer Schlacht*. Stuttgart, 1976.

¹⁴⁴ Vö. J. Göbbels: *Um die Entscheidung*. In: „Das Reich” 1941. augusztus 3-án. Újranyomás uo., *Die Zeit ohne Beispiel*, 537–542, kül. 538.

¹⁴⁵ Ld. W. A. Bölske: *Wollt Ihr den totalen Krieg?*, 326.

¹⁴⁶ *Dokumente der deutschen Politik und Geschichte von 1848 bis zur Gegenwart*. V. k., Nr. 137, 346. s. köv.

¹⁴⁷ Titkos sajtókonferencia 1943. február 12-én. In: W. A. Bölske: *Wollt Ihr den totalen Krieg?* 336.

¹⁴⁸ Ezeket a propaganda-irányelveket Göbbels mint az NSDAP birodalmi propaganda vezetője adta ki. In: W. A. Bölske: *Wollt Ihr den totalen Krieg?* 338. s. köv.

¹⁴⁹ Titkos sajtókonferencia 1943. február 20-án. Uo. 341.

¹⁵⁰ K. Hesse megfogalmazása, *German Wehrmacht Propaganda*. MGFA D 423, 2. k., vol. 1, 15.

tudják az antibolsevista propaganda átütő erejét Sztálingrád után, minden propaganda-szervnek kiadták az utasítást,¹⁵¹ ne használják többé az „orosz” és „szláv” szavakat, hanem helyettük mondjanak mindig „bolsevik”-et.

A német propaganda ebben a szakaszban is lényegében mint a hatalompolitikai agressziós célok álcázásának eszköze funkcionált. Göbbels 1943. március 9-én azt a megállapítást bízta naplójára, hogy a náci vezetés az antibolsevista propagandát tekintette az „istálló legjobb lovának”. Az újabb propagandataktikával kapcsolatban, hogy „a bolsevista győzelmi jelentéseket cáfolat nélkül a világ tudomására hozzák”, a továbbiakban megjegyezte: „Európa nyugodtan borzadjon”.¹⁵² Ez a taktika olyan mechanizmusra spekulált, amelyre Angliában az „erő a félelem árán” megfogalmazást találták.¹⁵³

8. A nemzetiszocialista rezsim igazi délkelet-európai tervei

A német Európa-propaganda jól hangzó ígéretek propagandája volt. Beszélt a nemzetiégi elv megvalósításáról, a nagy és kis népek egyenrangú együttműködéséről a jövő Európájában, a német uralmi igényt az európai kultúra megőrzésének köntösében tüntette fel, és az új rend sokoldalú gazdasági előnyeit rózsaszín színben festette meg. Mint ahogy már régóta tudjuk a dokumentumok sokaságából, a náci rezsim csak addig érdeklődött ezek iránt a tervek iránt, míg a szövetségeket jó hangulatban akarta tartani. Az Európáról és különösen Délkelet-Európáról szóló valódi tervek egészen másképp néztek ki.

Ha az ember utánajár a kérdésnek, mikor nyilatkozott Hitler először a délkelet-európai országokról, akkor rábukkan egy kitételre a húszas évek közepén írt programiratában, a „Mein Kampf”-ban. Hitler ott meglehetősen elítélő módon nyilatkozott Németország első világháborús szövetségeseiről, „kacatoknak” nevezte őket, akik pusztulásra vannak ítélve,¹⁵⁴ valamint „rothadt állami tetemeknek”.¹⁵⁵ Ezeken nyilvánvalóan Törökországot, Magyarországot és Bulgáriát, esetleg más országokat is értett. Egy 1931 júniusában a német újságíróval, Breitinggel folytatott beszélgetésben „Európa újraalakítási tervéről”¹⁵⁶ Hitler bizonyos szerepeket juttatott az európai újrendezés megvalósítása során a délkelet-európai országoknak. Mint későbbi szövetségeseiket – és a szövetség szó Hitler gondolatvilágában csak mint háborús szövetség kaphatott értelmet¹⁵⁷ – az

¹⁵¹ Titkos miniszteri konferencia 1943. február 20-án. In: W. A. Bölske: Wollt Ihr den totalen Krieg? 342.

¹⁵² J. Göbbels: Tagebücher 1942/43. 259.

¹⁵³ Ernest K. Bramsted: Göbbels und die nationalsozialistische Propaganda (vö. 35. sz. jegyzet), 14. fejt., 24. s. köv., kül. 433–443.

¹⁵⁴ Adolf Hitler: Mein Kampf. München, 1936. 745.

¹⁵⁵ Uo. 756.

¹⁵⁶ Edouard Calic: Ohne Maske. Hitler-Breiting. Geheimesprache 1931. Frankfurt/M., 1968. 88–90. Mindazonáltal ez egy nem egyértelmű forrás. Vö. Gerd R. Überschar: Hitler und Finnland 1939–1941. Wiesbaden, 1978. 33. s. köv.

¹⁵⁷ Vö. Hitler második könyvével. 1928-ból származó dokumentum. Bevezette és kommentálja Gerald L. Weinberg. Stuttgart, 1961. 155: „Nincsenek szövetségek, melyek ne gondolnának háborúra.” Hasonló in: „Mein Kampf”, 154. s. köv.

NSDAP-vezér Magyarországot és Bulgáriát nevezte meg, mert ezeket a versailles-i szerződés szétdarabolta, és ezért, mint Németország is, revizionista hatalmak voltak. Bulgáriának „különleges küldetését” szánt, mégpedig be akarta vonni az oroszország vagy a szlávok elleni védőfalba, amelyet Hitler Észak-Norvégiától a Fekete-tengerig akart emelni. Hitler abban az időben még nyilvánvalóan nem tudott arról, hogy a bolgárok is szlávok.

Romániát és Lengyelországot lekicsinylően a „zsidóság ideológiai tartályába” sorolta be. Mindkét országnak, mondta, Európa újrendezésénél meg kellene változtatniuk státuszukat, amelyen valószínűleg a zsidóság állítólagos uralmát értette ezekben az országokban, de talán területi birtokállapotukat is. Magyarországnak és Bulgáriának Hitler 1931-es európai tervei szerint Románia, Jugoszlávia és Görögország kárára kellett területi nyereségekre szert tenniük – a Párizs-környéki szerződések revíziójának értelmében.

Vezető náci politikusok lekicsinylő nyilatkozatai a Balkán-államokról még azokból az évekből is ránk maradtak, amelyekben Magyarország, Románia és Bulgária már Németország háborús szövetségesei voltak, és amelyekben a náci propaganda a német Wehrmacht nagy sikereinek tudatában újrendezési jelszavait hirdette. Azt a tényt, hogy Hitler egyáltalán nem változtatta meg korábbi előítéleteit a délkelet-európai államokról, bizonyítja az a beszéd, amelyet 1943. május 7-én tartott a birodalmi és körzetvezetők előtt. Miután haragvásának adott hangot, mert véleménye szerint Magyarországon nem kielégítőek az antiszemita intézkedések,¹⁵⁸ Hitler kijelentette, „hogy a *kis államok lomtárát*, amely Európában még megvan, amilyen gyorsan csak lehet, fel kell számolni”.¹⁵⁹ Körülbelül ugyanabban az időben a német külügyminiszter is viccelődött a magyar és a román szövetségesekről, amennyiben megvetően „gyáva legényeknek” nevezte őket – divatos szó abban az időben a gyávákra.¹⁶⁰

A háború alatt legszorosabb munkatársaival folytatott *beszélgetések* során Hitler többször világossá tette, hogy „Európa újrendezése” olyan alkalom-száma, amelyet *rasszista kritériumok* alapján akart megvalósítani. Arról volt szó, hogy az újonnan megteremtendő „germán birodalmat” „fajilag magasan és tisztán” kell tartani,¹⁶¹ hogy Európa „nem földrajzi, hanem vérségileg kötött fogalom”,¹⁶² hogy a nagy európai feladat a jövőre az lesz, hogy „tervszerű faji politikát folytassanak”,¹⁶³ a Dunát egy Németország által egyesített Európában mint német folyót kezeljék és uralják,¹⁶⁴ valamint, hogy a németek már tisztán biológiai okokból képesek arra, hogy „a szárazföldi Európa korlátlan urai” legyenek.¹⁶⁵ Európa Hitler számára nyilvánvalóan rokonértelmű volt a fajilag meghatározott „*Német Nép Germán Birodalmával*”, amelyben a szlávok nem

¹⁵⁸ A déleurópai antiszemitizmus problémájához ld. *Ladislav Lipscher*: Die Verwirklichung der antijüdischen Massnahmen in den vom Dritten Reich beeinflussten Staaten. In: Karl Bosl (Hrsg.), *Das Jahr 1941 in der europäischen Politik*. München–Wien, 1972. 121–141.

¹⁵⁹ *J. Göbbels*: Tagebücher 1942/43. 1943. május 8-i bejegyzés, 325.

¹⁶⁰ Der Prozeß gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof. Band 35, 447. (Ribbentrop–Bastiani tárgyalása 1943. április 8-án.).

¹⁶¹ *Henry Picker*: Hitler Tischgespräche im Führerhauptquartier 1940–1942. Hrsg. von Gerhard Ritter, Bonn, 1951. 68. s. köv. 1942. április 5-i kijelentés.

¹⁶² Uo. 45. 1941. novemberi kijelentés.

¹⁶³ Uo.

¹⁶⁴ Uo. 102; 1942. június 29-i kijelentés.

¹⁶⁵ Uo. 179, 1942. július 5-i kijelentés.

kaptak helyet. A délszlávoknak és valószínűleg a többi délkelet-európai népnek is fél-autonóm státuszban a birodalom peremén kellett volna élniük – „*Belgrad birodalmi erő*”¹⁶⁶ által ellenőrizve – gazdasági és politikai függőségben, csatlós-státuszban, amelyet egyébként Olaszországnak, Spanyolorzágnak és Portugáliának is szántak.¹⁶⁷ Minden *nem germánt* csak mint a *német uralkodó nép segédnépeit* akarták megtérni. Jobb híján, körülbelül, mint a szláv népek, alárendelt munkára voltak jók, és mint a legolcsóbb tömegáruk felvevői a nyugati ipar foglalkoztatására, vagy más esetben kegyetlenül kiszorításra voltak ítélve.¹⁶⁸

1941. szeptember 16-án Hitler egy kis körben folytatott beszélgetésben odáig pontosította „*keleti terveit*”, hogy az ázsiaiakat és bolsevistákat ki kell űzni Európából. „Az Ural lesz a határ, amely mögött Sztálin és a hozzá hasonlóak azt tehetik, amit akarnak.” Az ázsiaiak elűzése után Európa már egyetlen külső hatalomtól sem fog függeni; maga fogja tudni fedezni teljes nyersanyagigényét, és orosz területen lesz a felvevőpiaca, úgyhogy a maradék világkereskedelmet már nem fogja igényelni. Oroszország meghódított része „az Uralig”- lesz „*a mi Indiánk*”, amely „azonban sokkal előnyösebben fog feküdni, mint a brit. Az új Nagynémet birodalomnak 135 millió lakosa lesz és további 150 milliót fog uralni”.¹⁶⁹ A magyar miniszterelnöknek, Bárdossynak Ribbentrop körülbelül ugyanebben az időben azt mondta, hogy a jövő Európájának teljesen közömbös lesz, „hogy azután még valahol Szibériában egy jelentőség nélküli szovjet állam fenn tud-e maradni”.¹⁷⁰

Egy olyan Európában, ahol Hitler elképzelései szerint az északi faj hordozói ülnének és lennének hivatva az uralkodásra, természetesen sohasem lehetett szó egyenjogú együttműködésről. Ha a németek már kizárólag faji okokból is uralhattak egy birodalmat, akkor a német háborús bevetés ezt az igényt még jobban igazolta. Göbbels 1942-ben azt írta naplójába, hogy „már nem jogos és méltányos, hogy mi még a háború után is véglegesen a kezünkbe vegyük Európa vezetését és egyetlen más államtól, legyen akár milyen nagy és állítson akár milyen magas igényeket, nem zavartatjuk magunkat”.¹⁷¹ Európának egy ilyen „újrendezése”, amely a valóságban nem volt más, mint egy Németország által uralt, igazgatott és kizsákmányolt impérium,¹⁷² az érintett népek számára természetesen egyáltalán nem volt vonzó. A *propagandának* ezen a területen tehát az *álcázás és megszépítés* volt a *feladata*, hűvösen kikalkulált csábító-szer-funkciója volt, hamis látszat keltése.

¹⁶⁶ Ld. *Hans-Ulrich Wehler*: „Reichsfestung Belgrad”. *Nationalsozialistische „Raumordnung”* in Südosteuropa. In: VfZG 11. évf. 1963, 72–84.

¹⁶⁷ Ld. *P. Kluge*: *Nationalsozialistische Europaideologie*. (vö. 68. sz. jegyzet), 260; *W. Lipgens*: *Europa-Föderationspläne* (vö. 71. sz. jegyzet), 10 és *Konzept für die „Neuordnung” der Welt*. Berlin, 1977. 74. vö. még 73. o-i térkép.

¹⁶⁸ *P. Kluge*: *Nationalsozialistische Europaideologie*. 265.

¹⁶⁹ Hitler kijelentései Abetz követnek 1941. IX. 16-án. In: AA-PA Handakten Etzdorf. Nr. 1. III. rész, 337768.

¹⁷⁰ Ribbentrop Bárdossy egyik fogadásán Berlinben, 1941. november 26-án. In: ADAP, Serie D, XIII. k., 2, Nr. 503, 683.

¹⁷¹ *J. Göbbels*: *Tagebücher 1942/43*. 85, 1942. február 15-i bejegyzés.

¹⁷² Vö. Hitler fejtegetései a pártvezetőség előtt, 1941. július 16-án. Kinyomtatva: *H.-A. Jacobsen*: 1939–1945. *Der Zweite Weltkrieg in Chronik und Dokumenten*. Darmstadt (3) 1960, 539–544.

„Az uralkodó nép egész Európa feletti uralmának”¹⁷³ víziója Hitler imperialista fantáziájában csak lépcsőfok volt a „világuralomhoz”. 1943-ban azt mondta Göbbelsnek: „Ha a birodalom egyszer egész Európát uralni fogja, akkortól kezdve gyakorlatilag megnyílik az út a világuralom előtt.” És: „Aki Európát birtokolja, az ezzel a világ vezetését is magához ragadja.”¹⁷⁴

Hitlernek ezen hosszútávú céljai tudatában sejteni lehet, hogy a délkelet-európai térség nem játszott központi szerepet politikai megfontolásai között. Rövid- és középtávon Hitler és a náci vezetés számára elsősorban gazdasági érdekek léteztek. Ami a háború alatt Délkelet-Európában a német politika következményeként történt, az pragmatikus célszerűségi megfontolásokból eredt.

A délkelet-európaiak állítólagos nemzeti jogai és igényei Hitler számára „puszta kereskedelmi áru”¹⁷⁵ voltak. Propagandaszempontról kedvező feltételeket teremtettek, mint összességükben a revizionista törekvések ebben a térségben, az újrendezési propaganda számára. Hatását azonban kezdettől fogva megnyirbálta Hitler utasítása, hogy minden kérdés előtt ki kell térni, amely Délkelet-Európa újrendezésének konkretizálására vonatkozik. A német propaganda a délkelet-európaiaknak pozitív tervek helyett csak negációkat tudott nyújtani: antibolsevista, antiszemita, antiplutokrata, antidemokratikus és antiszláv jelszavakat. A „fegyverbarátság”-propagandája ezekkel az anti-pozíciókkal kapcsolatban talán csak ideiglenesen tudott bizonyos integráló hatást kifejteni. De kötve volt a katonai sikerekhez, amiért végezetül megkockáztathatjuk, hogy a német tömegpropaganda Délkelet-Európában olyan mértékben szerepelt le, amilyenben Németország katonai sikereit vereségek váltották fel.

¹⁷³ Alan Bullock: Hitler. Eine Studie über Tyrannei. Düsseldorf, 1964. 691.

¹⁷⁴ J. Göbbels: Tagebücher 1942/43. 327. 1943. május 8-i bejegyzés; vö. még J. Thies téziseit: Architekt der Weltherrschaft. Die „Endziele Hitlers”. Düsseldorf 1976.

¹⁷⁵ M. Broszat: Deutschland – Ungarn – Rumänien (vö. 72. sz. jegyzet), 1978, 557.

JUHÁSZ GYULA

A nagyhatalmak háborús propagandája és Magyarország

Ma már kellő számban állnak rendelkezésünkre olyan elsődleges források, amelyek lehetővé teszik Magyarország nemzetközi helyzetének, s ezen belül a Magyarországra irányuló háborús propagandának beható vizsgálatát a második világháború idején.

Nyilvánvaló, hogy mind a tengelyhatalmak, mind az antifasiszta koalíció hatalmainak háború alatti propagandája Magyarország vonatkozásában is, szorosan összefüggött a háborús célokkal: a tengelyhatalmak igyekeztek Magyarországot a velük való szoros szövetségre bírni és ebben a szövetségben megtartani; az antifasiszta koalíció hatalmai pedig elszakítani, s ha lehet, szembeállítani a tengelyhatalmakkal. Ezen belül azonban igen jelentős különbségek voltak az egyes hatalmak propagandájában, s igen jelentős változások a háború különböző periódusaiban. Ez a háború menetében bekövetkezett változásokkal, az egyes hatalmak konkrét háborús céljaival, s ennek megfelelő taktikával magyarázható, valamint Magyarország külpolitikájával, amely nem mindig fedte, vagy csak részben fedte nemzetközi helyzetét. A háború egyes periódusaiban — a hasonló helyzetű országokhoz képest — feltűnően nagy volt a disszonancia, amelynek okait, mint azt már több munkámban kimutattam, a magyar ellenforradalmi rendszer hatalmi struktúrájában, belpolitikai helyzetében kell keresnünk.

S ez ad részben magyarázatot a Magyarországra irányuló háborús propaganda egyik érdekes vonására. Arra, hogy a háborús kormányokkal szemben álló, egyfelől szélsőjobboldali, másfelől demokrata-baloldali elemek erősítését, befolyásolását célzó propaganda, gyökeresen különböző célok szolgálatában, néha ugyanazokat az elemeket tartalmazta a szövetségeseknél, mint a tengelyhatalmaknál. Nevezetesen a magyar földbirtokviszonyok és szegényparaszság helyzetének kritikáját, a nemzetiségi politika bírálatát.

A fentieket előrebocsátva előadásomban az egyes hatalmak Magyarország felé irányuló propagandáját külön-külön, de az ország nemzetközi helyzetében bekövetkezett változások, külpolitikájának különböző periódusai szerint kívánom tárgyalni. Ezek a periódusok nem esnek szükségszerűen egybe a háború nagy fordulópontjaival, de azokból fakadtak, vagy az azokból fakadó folyamatokhoz kapcsolódtak.

I. A háború közvetlen előzményeitől Magyarország csatlakozásáig a háromhatalmi egyezményhez 1939–1940.

Ebben az időszakban a magyar külpolitika fő törekvése volt a területi revízió megvalósítása — elsősorban Romániával szemben — úgy, hogy az ne vezessen Magyarországra háborúba lépéséhez Németország oldalán, vagy oly mérvű elkötelezettséghez,

amely szakítást eredményezne a nyugati hatalmakkal. Ennek a periódusnak állomásai voltak: a német–lengyel háború előkészítése és kirobbantása; a furcsa háború; a második bécsi döntés; Magyarország csatlakozása a háromhatalmi egyezményhez. Nemzetközi helyzetünket behatároló tényezők: a Lengyelország ellen indított támadást megelőzően, illetve azt követően a szovjet–német meg nem támadási szerződés megkötése, ezzel a Szovjetunió ideiglenes kívülmaradása a háborúból és a nyugati hatalmak hadbalépése; a német hadsereg nyugati hadjárata és győzelmei; az Anglia elleni invázió elmaradása, a Szovjetunió elleni háború előkészítésének megkezdése és ezzel összefüggésben Németország délkelet-európai szövetségi rendszerének kiépítése.

Németország háborús céljaival összhangban 1939 nyarától igyekezett mind szorosabban magához láncolni Magyarországot is, amely központi fekvése miatt az egész Balkán-politikájának centrumát képezte. Ennek érdekében azonban sem külpolitikai gyakorlatában, sem a propagandában nem használhatta fel egyértelműen a magyar revíziós törekvéseket.

A fasiszta Németország hatalmi törekvései nemcsak a német segítséggel 1939 márciusában önállóvá lett Szlovákiával szembeni további revíziót vették le a napirendről. A német hadigépezet ellátása román nyersolajjal arra készítette Hitlert, hogy Romániát is tengelybarát politikára ösztönözze. Ezért, míg egyfelől a németek belpolitikailag azzal agitáltak, hogy Erdély visszaszerzése csakis az ő segítségükkel volna lehetséges, másfelől a hatalmi nyomás változatos eszközeit is igénybe véve igyekeztek rábírní a magyar kormányt arra, hogy normalizálja viszonyát Romániával.

Az agitáció fő formája a legkülönbébb eszközök révén elsősorban az volt, hogy a magyar revíziós igényeket csak az egyértelmű, fenntartás nélküli németbarát politikával lehet elérni. S mivel – mint arra már utaltunk – a Teleki-kormánynak voltak fenntartásai, erőteljesen támogatták pénzzel, propagandaanyagokkal a magyarországi szélsőjobboldali ellenzéket, valamint a magyarországi német kisebbség éppen megalakuló náci szervezetét, a Volksbundot.

Erdmannsdorff budapesti német követ egy 1939. május 25-én kelt jelentésében írta: „Az itteni közvéleményben nagy feltűnést keltett egy röpirat, melyet sok újság kiadó-hivatala, sok budapesti és vidéki választó a legutóbbi napokban postán kapott meg Charlottenburgból, Stuttgartból és Münchenből, a feladó, a szerző és a nyomda megjelölése nélkül. Ez a »zöldkönyv«, amint itt általánosan nevezik, 32 oldalon a jelenleg fegyházbüntetését töltő Szálasi Ferenc, a hungaristák vezérének arcképén kívül a mozgalom rövidre fogott történetét tartalmazza, továbbá éles támadásokat a magyar intézmények és vezető politikusok... ellen, valamint a nyilaskeresztesek céljainak magasztalását és jelöltjeik ajánlását a jelenlegi választási küzdelemben...»

Általánosan az a vélemény, hogy az ehhez szükséges anyagi eszközök Németországból származnak. A külügyminiszter állandó helyettese azt mondta nekem, a magyar kormány előtt jól ismeretes, hogy a nyilaskeresztesek nemrég pénzt kaptak külföldről. Az összegek olyan jelentősek voltak, hogy felvásárlásokkal felverték a pengő zürichi árfolyamát.”¹

Közvetlenül Lengyelország megtámadása előtt és után a szélsőjobboldal nyílt támogatása, a kormány politikájával szembeni propaganda átmenetileg csökkent. Amikor

¹ A Wilhelmstrasse és Magyarország. Bp., 1968. 214. sz. irat.

azonban a Teleki-kormány visszautasította a németek átvonulási kérését, majd amikor befogadta a lengyel menekültek nagy tömegét, ugyanakkor pedig nem tett eleget teljesen a német gazdasági követeléseknek, ez a kritika újból felerősödött. Most elsősorban a magyarországi társadalmi viszonyokat bírálták, „feudális” jellegű nagybirtokrendszerről beszéltek, s az agrárnépesség nyomoráról, mindezt természetesen egybemosva a zsidókérdéssel, a zsidótörvényekkel szembeni elégedetlenségük hangoztatásával, ismét felerősödött a bírálat a magyar kormány nemzetiségi politikájával szemben. Elsősorban természetesen a német nemzetiségről volt szó.

Horthy 1939. november 3-án végül is levelet írt Hitlernek, amelyben többek között hangsúlyozta: „Hazugság, hogy a magyarok elnyomták az itt élő nemzetiségeket . . . A német települések évszázadok óta németül beszélnek, előrehaladásukban nem tesznek velük különbséget.”²

Más-más törekvésből fakadóan ugyan, de a furcsa háború idején Olaszország éppúgy, mint Németország a délkelet-európai nyugalmi helyzet fenntartására törekedett, ennek megfelelően a sajtóban sem kaptak teret a magyar revízióval kapcsolatos témák. Amikor a magyar követ Berlinben interveniált 1940. februárjában emiatt, Braun von Stumm sajtóelőadó Woerman utasítására kijelentette, hogy a délkelet-európai béke fenntartása ma Németországnak annyira létérdeke, „ . . . hogy még csak hozzányúlni sem akarnak olyan témához, amely akár csak közvetve is, délkelet-európai konfliktus lehetőségére utal, s amelynek diszkutálása ilyen konfliktus létrejöttét elősegítheti. Ezen a német állásfoglaláson nem változtat az sem, ha Magyarországon ezt a német magatartást félreértik, s nyomában elkedvetlenedés támad.”³

1940 tavaszán német biztatásra ismét fellendült a szélsőjobboldali agitáció, követelve a kormány egyértelmű németbarát politikáját. Ebbe a Volksbund vezérei is bekapcsolódtak. Basch hangoztatta, Berlinben nyíltan beszélnek arról, hogy Magyarország esetleg német védelem alá kerülhet, ami azonban semmiképpen nem akarja a gazdasági konszolidációt érinteni, hiszen ennek hasznát elsősorban Németország látja.⁴

1940. június 7-én Hubay és Vágó nyilas képviselők benyújtották a parlamentben a német sugalmazásra készített, fasiszta demagógiával átitatott hírhedt nemzetiségi törvényjavaslatokat. A német sajtó teljes terjedelemben közölte és feltűnő cikkekben méltatta a tervezetet.

Alighogy a kormány visszavetette a szélsőjobboldal rohamát, került napirendre az erdélyi kérdés, összefüggésben Besszarábia és Észak-Bukovina Szovjetunióhoz való csatolásával, ami végül is a második bécsi döntéshez, Erdély megosztásához vezetett. A második bécsi döntés után minden korábbinál hevesebb volt Magyarországnak mint a „legkonzervatívabb és legfeudálisabb” államnak a bírálata, a szélsőjobboldal német biztatásra meginduló rohama a kormánypolitika ellen, ami most a német propagandában és a sokféle árnyalatú szélsőjobboldal agitációjában a „hála” motívummal párosult, ti., hogy Magyar-

² Uo. 283. sz. irat, valamint Akten zur deutschen auswärtigen Politik. Serie D. Band VIII. 328. sz. irat.

³ Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához (DIMK) 1939–1945. IV. köt. Bp., 1962. 527. sz. irat.

⁴ Saly Dezső: Szigorúan bizalmas. Bp., 1945. 163–164.

ország a németeknek körszönheti Észak-Erdély visszaszerzését, ezért hálával tartozik, s ha pedig valamilyen német követelésnek vonakodott eleget tenni, a „hálátlanság” vádja mindig napirendre került. Ez a hála sok mindenben kifejezésre kellett, hogy jusson 1940 őszén: legfontosabb mozzanata Magyarország csatlakozása volt a háromhatalmi egyezményhez, s ezzel szövetségi elkötelezettsége a tengelyhatalmakhoz.

Nem sokkal az egyezmény aláírása után Ribbentrop javaslatot tett egy kifejezetten a sajtópropagandára és irodalomra vonatkozó titkos kiegészítő záradék elfogadására. Ebben a szerződő felek kinyilvánították volna hajlandóságukat, hogy egyikük sem járul hozzá olyan cselekményekhez vagy publikációhoz, amely káros a másik félre, vagy amely ellen a másik fél tiltakozik. A megállapodás lehetővé tette volna, hogy a budapesti német követség egy külön megbízott működjön a magyar sajtó ellenőrzésére.

A pótjegyzőkönyvet a magyar kormány eredeti formájában nem fogadta el. S módosított változata is csak Magyarország háborúba lépése után, már a Bárdossy-kormány idején került tető alá. Magyarország csatlakozása a háromhatalmi egyezményhez új fejezetet nyitott a német–magyar viszonyban, s ez hosszabb ideig a Magyarországra irányuló német propagandában is változásokat eredményezett.

Olaszország politikája Magyarországgal kapcsolatban, s megfelelő áttételekkel az ehhez igazodó propagandája bizonyos mértékig különbözött a német propagandától, s ez a különbség lényegesen erősebb volt 1940 májusa, Olaszország hadbalépése előtt, mint után. Ez a különbség, amellett, hogy olasz részről a magyar belpolitikát befolyásolni kívánó propagandáról és agitációról nem beszélhetünk, elsősorban Olaszország Balkán-politikájából fakadt, s abból, hogy a Szovjetunióval szembeni magatartását nem változtatta meg a német–szovjet meg nem támadási egyezmény után sem.

1939 őszén az olasz kormány arra számítva, hogy Olaszország mint „nem hadviselő fél” növelheti befolyását a német fenyegetés súlya alatt tengelybarát politikát folytató országokban, a semleges délkelet-európai és Balkán-államok blokkjának létrehozását tervezgette, amelyben a vezető szerepet természetesen, mint földközi-tengeri nagyhatalom, Olaszország játszotta volna. Ez a törekvés pedig bizonyos mértékig háttérbe szorította az olasz–magyar érdekközösség hangoztatását, vagy legalábbis hangsúlyozását, különösen román–magyar relációban. Olaszország ugyanis arra az esetre, ha Besszarábia miatt szovjet–román konfliktus támadna, segítséget ígért Romániának.

Amíg tehát a Szovjetunióval kapcsolatos magatartás kérdésében fennállott német–olasz nézeteltérésből fakadó olasz antibolsevista propagandát *általánosságban* helyesléssel fogadták Magyarországon, mert a magyar kormány sem kívánt változtatni még jó ideig szovjetellenes álláspontján, addig a román–szovjet viszonyról összefüggő *konkrét* olasz álláspont nem talált szíves fogadtatásra Budapesten. Éppúgy nem, mint a Jugoszláviával szembeni intranzigens olasz magatartás, mert a magyar kormány a háború kirobbanása után a jugoszláv–magyar közeledés politikáját képviselte. Egyrészt szerepet játszott ebben a német hatalmi túlsúly elleni védekezés gondolata, másrészt a Románia izolálására való törekvés.

1940 júniusa, Olaszország hadbalépése után a Magyarországgal kapcsolatos olasz propaganda egyre inkább összhangba került a német irányvonallal, ha volt is a hangnemből, s a hangsúlyokból különbség. 1940. október 23-án Horthy levelet írt a Ducénak, amelyben keserűen panaszkodott „Olaszország érzelmeinek megváltozásáról”, mert több olyan jelenséget észlelt, amely azt az érzést keltette benne, hogy Mussoliniiben valami

„megingatta azt a szimpátiát, amely több mint egy évtizeden át a magyar külpolitika féltve őrzött és legbecsesebb alappillére volt”.⁵

A Szovjetunió. A második világháború kirobbanása után – összefüggésben a német–szovjet meg nem támadási szerződéssel – lényeges változás következett be a Szovjetunió magatartásában Magyarország iránt. Mindenekelőtt a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok rendezése került napirendre már 1939 augusztusában, amelyet ugyan ez év februárjában a szovjet kormány felfüggesztett, amikor Magyarország csatlakozott az antikomintern paktumhoz, azzal az indoklással, hogy a csatlakozással Magyarország jelentős mértékben elveszítette önállóságát, ezért a szovjet kormány feleslegesnek tartja a közvetlen diplomáciai érintkezést.

Az új szovjet álláspont először 1939. szeptember második felében jutott kifejezésre, amikor az első világháború után Lengyelországhoz tartozó Nyugat-Ukrajnába és Nyugat-Belorusziába bevonuló Vörös Hadsereg alakulatai elérték a magyar határt. A szovjet kormány ez alkalommal ugyanis üzenetet intézett a magyar kormányhoz, amelyben közölte, hogy a Szovjetunió tiszteletben tartja Magyarország határait, és békében kíván élni összes szomszédaival. Amikor Kristóffy József, az új moszkvai magyar követ szeptember 27-én átadta megbízólevelét, Kalinyin, a Legfelsőbb Tanács elnöke hangsúlyozta, hogy a két ország között nincsenek érdekellentétek, s hogy a Szovjetunió fejleszteni kívánja Magyarországgal a politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatokat. Ez a szándék számos mozzanatban kifejezésre jutott az elkövetkezendő másfél esztendőben. 1940 nyarán több alkalommal hangoztatta, hogy Erdéllyel kapcsolatban bizonyos magyar területi követeléseket jogosnak tart, egy esetleges békekonferencián azokat jogilag támogatja. Igen kedvező feltételeket kínált kereskedelmi egyezmények megkötésére is.

Ezeket a lehetőségeket – amelyek egyben a német nyomás ellensúlyozását is elősegítették volna – a magyar kormány nem aknáztta ki megfelelően, részben belpolitikai okok miatt, részben azért, mert a két évtizedes beidegzettség ébren tartotta az ellenforradalmi rendszer külpolitikai vezetésének azt a meggyőződését, hogy a szovjetellenes magatartást vagy a Szovjetunióval szembeni merevséget az angolok mindig honorálni fogják.

Magyar részről ebben változás a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás után következett be, amikor is Teleki értesült a Szovjetunió elleni német támadás előkészületeiről, ami valószínűsítette számára a nyugati hatalmak és a Szovjetunió koalíciójának létrejöttét. Ekkor kezdett foglalkozni a Szovjetunióval kötendő meg nem támadási egyezmény gondolatával, s azt előkészítendő a szovjet–magyar kapcsolatok javításának szándékával, amely a szovjet kormány részéről már 1939 óta megmutatkozott. Ennek az időszaknak a legnagyobb hatású akciója a cári hadsereg által zsákmányolt 1848-as zászlók visszaadása volt. A zászlók átadására ünnepélyes formában került sor Budapesten 1941 márciusában. További lépés volt az 1940 őszi kötött kereskedelmi egyezmény folyamánként a Szovjetunió részvétele a Budapesti Nemzetközi Vásáron. Ezeknek az akcióknak propagandahatása igen jelentős volt: kézzelfogható bizonyítékát jelentették a Szovjetunió békés szándékának.

Nagybritannia 1941. április 6-ig diplomáciai kapcsolatokat tartott fenn Magyarországgal, és csak az év végén állt be a hadiállapot a két ország között. Mindez termé-

⁵ OL Küm. res. pol. 1940-23.

szetesen nem jelentette azt, hogy Magyarországot a brit háborús propaganda 1939 és 1941 között figyelmen kívül hagyta volna. A Magyarországgal kapcsolatos brit magatartást ebben az időszakban alapvetően két tényező határozta meg. Az egyik az a következtetés, amelyet a Foreign Office már 1938 nyarán levont a német–magyar kapcsolatokról, s amelyet a budapesti követ 1938 májusában így fogalmazott meg: „Magyarország elveszett számunkra.” Sir Orme Sargent pedig ezt írta egy belső feljegyzésben: „Bizonyos vagyok benne, hogy nagyon sok szerencsétlen magyar van, aki azt szeretné, ha Nagybritannia védené meg attól, hogy Németország »elnyelje« őket, s akik azt remélik, hogy ez megvalósítható Nagybritannia gazdasági közbelépésével. De minden múltbeli tapasztalatunk és jelenlegi összes bizonyítékaink azt mutatják, hogy Magyarország nem tud Németországtól függetlenné válni egy olyan gazdasági akció révén, amelyet mi nyújthatunk. Még ha fel is tudnánk vásárolni Magyarország egész búzatermését, nem garantálhatnánk, hogy a német politikai nyomás és hatalmi vonzás nem folytatódna ugyanúgy, mint azelőtt. Vannak más országok, ahol a brit érdekek feltétlenül sokkal fontosabbak, s azáá válnak még inkább pozícióik megerősítése révén, ilyen első-sorban Görögország s talán Románia is. Éppen ezért nem szabad hagynunk magunkat rábeszélni, hogy pazaroljuk energiánkat és pénzünket, megpróbálva megmenteni olyan országokat, mint Magyarország, ahol a játszma már eldőlt.”⁶

Ez az alapállás határozta meg Anglia általános magatartását, következőképp propagandáját is. Vagyis a hangsúly mindig azon volt, hogy bár Londonban ismerik Magyarország különleges helyzetét, és értik külpolitikájának beállítottságát, de háború esetén sorsát az fogja meghatározni, hogy melyik táborhoz tartozik. „Aki a békebontók, a támadók, politikai gangsterek, a szöszegők mellé áll – mondta Churchill 1939 júliusában a magyar követnek –, velük hasonló sorsban fog osztozni.” S ezen nem változtat a magyarok iránt érzett minden emberi rokonszenve sem.⁷ Ennek megfelelően 1941-ig a brit politikát befolyásoló másik tényező az volt, hogy Magyarország nem lépett be a háborúba Németország oldalán. Ez azonban csak akkor és annyiban vezetett angol részről némi enyhüléshez, amennyiben és amikor a magyar kormány részéről a német barátság vonatkozásában fenntartásokat lehetett tapasztalni, vagy a német követelésekkel szemben ellenállást tanúsított, bár ez sohasem érte el az aktív támogatás fokát, még csak a jövőre vonatkozó ígéretek formájában sem, hanem pusztán a kapcsolatok fenntartásában, a szakítás elkerülésében jutott kifejezésre. Okait Sir Orme Sargent 1940 februárjában így fogalmazta meg: „A háború kezdete óta mindvégig tudatában voltunk annak, hogy lehetetlen lenne olyan frontot létrehozni Délkelet-Európában, amelyhez Magyarország is hozzátartozna. Ezért sohasem vetődött fel, hogy garantáljuk Németországgal szemben ezt az országot, ahogyan tettük Romániával. Más szavakkal tudomásul vettük, hogy Magyarország a német szférába tartozik, és ezen nem fog változtatni semmi, amit mi *mondhatunk*.”⁸

Pedig Budapesten nagyon szerették volna, ha Londonban mondanának valamit a határok kérdésében, a csehszlovák–magyar határ és Erdély vonatkozásában. Ez azonban nem következett be. A turnu-severini tárgyalások és a bécsi tárgyalások idején határozat

⁶ Public Record Office. Foreign Office. 317. 22383/R 4984.

⁷ DIMK IV. köt. 229. sz. irat.

⁸ PRO. FO. 371/2447. Sargent feljegyzése 1940. február 22-én.

született arról, hogy a BBC adásain és a propaganda más eszközein keresztül Romániát a magyar követelésekkel szembeni ellenállásra biztatják. A bécsi döntés után Churchill miniszterelnök kijelentette: „Személy szerint én magam sohasem tartottam megfelelőnek azt a módot, ahogy Magyarországot a legutóbbi háború után kezelték. A háború kitörtésétől kezdve sohasem helyezkedtünk arra az álláspontra, hogy az egyes országok területi struktúráját nem lehet megváltoztatni. Másfelől viszont nem javasoljuk azoknak a területi változásoknak az elismerését, amelyek a háború során valósultak meg, kivéve, ha az érintett felek szabad hozzájárulásával és jóakaratával jött létre.”^{8/a}

Amikor Magyarország csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, a Foreign Office-ban végleg leszögezték: ha Magyarország idegen haderőt enged át területén olyan országba, amellyel Nagybritannia szövetséges viszonyban vagy barátságban van, megszakítanak a diplomáciai kapcsolatot, ha pedig egy ilyen állam elleni akcióban Magyarország katonailag részt venne, az casus bellit jelentene.

Ennek az álláspontnak az alapján a brit propaganda lényegében – ahogy Budapestben megfogalmazták – „a fenyegetés nyelvére” szorítkozott, s ezzel próbálta a magyar kormányzatot visszatartani a németeknek tett további engedményektől. Nem differenciált, s nem sokat tett azért, hogy a magyarországi demokratikus, antifasiszta ellenzéki erők törekvéseit erősítse, hogy megteremtse az együttműködés alapjait azokkal a politikai körökkel, amelyek a függetlenségi harcot az ország demokratikus átalakításának programjával kötötték össze. Ehhez persze a magyar demokratikus erők viszonylagos gyengesége is hozzájárult. Az angolok szemében a demokratikus ellenzék nem jelentett még politikai alternatívát a horthysta hatalmi elittel szemben.

II. A háromhatalmi egyezménytől a sztálingrádi csatáig 1940–1943.

Magyarország szerződéses csatlakozása a tengelyhatalmakhoz előrevetítette, hogy a Teleki-kormánynak egyre kevesebb esélye van a háborúból való kívülmaradásra, bár a szerződés formailag csak a szolidaritás szabadon választott kifejezésére kötelezte a magyar kormányt abban az esetben, ha a tengelyhatalmakat nem provokált támadás érne valamely, a háborúban még részt nem vevő állam részéről. Nyolc hónappal a szerződés aláírása után Magyarország bekapcsolódott a Szovjetunió elleni háborúba, miután részt vett Jugoszlávia megtámadásában. S alig egy év múlva hadiállapotba került Nagybritanniával és az Egyesült Államokkal is. A szovjet fronton kezdetben csak kisebb katonai erővel, majd egyre több megszálló hadosztállyal, 1942 nyarától pedig már a II. magyar hadsereggel vett részt.

Ebben a periódusban a Magyarországra irányuló propagandában természetesen jelentős változások történtek. *Németország* részéről 1940 ősze és 1943 tavasza között megszűnt a belpolitikai viszonyok nyílt bírálata, s a szélsőjobboldali erők kormányellenes akcióinak támogatása, illetve kezdeményezése. Hitlerék számára mindaddig, amíg gazdasági és katonai igényeiket a magyar kormányok, ha vonakodva is, kielégítették, jobban megfeleltek Magyarország adott hatalmi viszonyai. Nem esett most már szó arról, hogy Magyarország a „legkonzervatívabb és legfeudálisabb” állam. Hitler a háború alatt bizal-

^{8/a}Uo. 26603/1033.

masai előtt több alkalommal beszélt Magyarország politikai és társadalmi berendezkedéséről. 1941 őszén kifejtette: a nagybirtokrendszer az egyedüli biztosíték arra, hogy Magyarország a német mezőgazdasági szükségleteket kielégítse, s ezért a magyarországi földbirtokrendszer fenntartása akkor is helyes, ha a földbirtokosok jó része konzervatív-legitimista, és idegenkedik a nemzetiszocialista szisztémától. Amíg a dolgok rendben mentek, a magyarországi parlamenti rendszer — amelyben legális demokrata és baloldali pártok is képviselve voltak — sem izgatta különösebben a hitleri kormányzatot. Úgy vélték, Magyarországon a parlamentarizmus viszonylag szilárd politikai bázist biztosít a valójában független végrehajtó hatalomnak.

A magyar politika és a közvélemény német befolyásolásának eszköztárába ebben a periódusban is beletartozott a területi revízió kérdése. A Jugoszlávia elleni támadás idején ez volt a döntő eszköz (a Bácska és a Bánát visszacsatolásának ígérete), amivel a magyar kormányzatot az akcióban való részvételre lehetett bírni, annak ellenére, hogy nem sokkal korábban aláírták a jugoszláv–magyar örök barátsági szerződést. A továbbiakban azonban a német kívánságok teljesítése fejében már nem csillogtatták meg újabb területek megszerzésének reményét, mivel a Magyarországgal szomszédos államok, Románia, Szlovákia, Horvátország mind Németország szövetségi rendszerébe tartoztak. 1941 tavaszától a hangsúly inkább a már megszerzett területek megtartásának feltételein volt.

A hitlerista háborús propaganda, amelynek középpontjában a „legyőzhetetlen német fegyverek” dicsőítése, a német hadsereg teljesítményének felmagasztalása állt, a sikerek időszakában igen erőteljes hatást váltott ki Magyarországon is. 1941 júniusától ez párosult a „bolsevizmus elleni keresztes háború” minden lehetséges eszközzel való meghirdetésével. A „kommunista veszély” hangoztatása, amelytől csak a német haderő mentheti meg Európát, a magyar uralkodó elitben s a magyar középosztály nagy részében talán nagyobb visszhangot váltott ki, mint más, a németekkel szövetséges országokban, éppen az ellenforradalmi rendszer előzményei miatt, amiatt, hogy Magyarországon már volt egyszer egy győztes proletárhatalom 1919-ben.

Az antibolsevista, szovjetellenes uszító propagandának konkrét célja a magyar hadsereg mind teljesebb felhasználása volt a szovjet fronton, s a magyar gazdaság egyre erőteljesebb alárendelése a német hadigépezet érdekeinek. Ehhez a befolyásolás minden eszközét igénybe vették. Kedvelt módszer volt a szomszédos országok, főleg Románia háborús teljesítményének dicsérete, az azzal való zsarolás, hogy a magyar vonakodás esetleg a románok katonai részvételének csökkenését eredményezhetné, amiért a felelősséget a magyaroknak kellene viselniük, annak hangsúlyozása, hogy a háború idejére a „testvérviszályt” fel kell függeszteni stb. Az eredmény nem maradt el. 1942 elején döntés született a második magyar hadsereg frontra küldéséről.

Ez az az idő (1941 vége), amikor Magyarország hadiállapotba került Angliával és az Egyesült Államokkal, de nem volt titok akkor sem, hogy ennek ellenére a nyugati hatalmakat a magyar közvélemény nagy része nem tekintette „ellenségnek”, s a magyar kormányzat sem sietett a hadiállapot tényét konkrét lépésekkel aktív ellenségeskedéssé tenni. Ezért a német propagandában egyre nagyobb teret kapott annak hangsúlyozása, hogy „Churchill . . . jéghideg közönnyel hajlandó lenne egész Európát kiszolgáltatni a bolsevizmusnak”,⁹ hogy Anglia és az Egyesült Államok éppoly ellensége Magyarországnak

⁹ A Wilhelmstrasse . . . 454. sz. irat.

is, mint Németországnak. A propaganda egyik nagyhatású eszköze volt a filmpropaganda. A német híradófilmek és játékfilmek igen gyakran szóltak a tengeri ütközetekről, különösen a tengeralattjárók „hőstetteiről” az angol és amerikai flottával szemben. A német haderő legyőzhetetlenségének mítoszát kívánták szolgálni az afrikai hadjárat, a „Rommel”-filmek egyre sűrűbb forgalmazásával.

A filmpropaganda növekvő szerepét jól mutatja a Magyarországon bemutatott külföldi filmek arányaiban bekövetkezett változás a háború éveiben. Csak az 1940–1943 közötti időszakot vizsgálva a következőket láthatjuk: 1940-ben az összesen bemutatott 151 film közül még 78 volt az amerikai és angol ((74 + 4) és 45 a német film; 1941-ben a 110 közül még mindig 50 az amerikai, angol (49 + 1) és csak 34 a német. Ezzel szemben 1942-ben már 49 a német és csak 17 az amerikai, 1943-ban pedig a bemutatott 120 film között amerikai film már nem volt műsoron, a német filmek közül viszont 49 került bemutatásra. Az 1940 ősze és 1942 vége közötti periódus nem követelt különösebb erőfeszítést sem a német diplomácia, sem a német propaganda részéről Magyarországgal szemben. Hitler 1942. január 4-én egy éjszakai beszélgetésben nem minden alap nélkül jelenthette ki munkatársainak: „A magyarok jó segédeink nekünk. Megfelelő keménységgel nagyon hasznosnak találhatjuk őket.”¹⁰

Nagybritannia háborús propagandája összhangban volt a korábbi döntésekkel, s az 1940 novemberi, már ismertetett üzenettel, bár a jugoszláv–magyar örök barátsági szerződés megkötése bizonyos fokig befolyásolta az angol magatartást. Teleki utolsó erőfeszítései a háborúba lépés elkerülésére, az emigrációs kormány létrehozásának újabb terve, a budapesti angol követ, O'Malley közvetítésével, mint magyar ellenállás a német behatolással szemben, 1941 elején némi hatást gyakorolt Londonban. A budapesti angol követ szerette volna elérni, hogy a magyar kormány bátorítására tegyen az angol külügy-miniszter olyan nyilatkozatot, amely valami biztatást adna a háború utáni határookra vonatkozólag, ha Magyarország ellenáll a német nyomásnak. Hosszú vita után a Foreign Office-ban döntés született arról, hogy Churchill 1940. szeptember 5-i kijelentését a területi kérdésekről és a második bécsi döntésről kiegészíthetnék a következőkkel: „megfontolás tárgyává teszik”, tehetnek-e olyan kijelentést, amelyben „Öfelsége kormánya világosan kifejezésre juttatná, hogy miután megnyerte a háborút, nem áll szándékában egy második trianoni békét diktálni”.¹¹ Egyúttal azonban nyomatékosan hangsúlyozták: „a magyar kormány és a nép tartsa szem előtt a mi és a németek magatartása közötti különbséget. A német uralom alatt álló Európa az összes állam leigázását jelenti, ideértve természetesen Magyarországot is, és Hitler világában nincs helye nemzeti függetlenségnek.”¹²

Lényeges változás tehát nem történt az angol álláspontban a háború utáni területi rendezéssel kapcsolatban. Eden ezt így indokolta egy belső feljegyzésben: „Általános szabályként mindent el kell követnünk, hogy a békekonferencián, a végső rendezés óráján, minden kötelezettségtől mentesen vehessünk részt. Abban az esetben módunkban áll majd, hogy némi engedményt tegyünk, de attól tartok, Magyarország semmit sem tehet érdekünkben, és így csak a jövőbeli nehézségeinket szaporítanánk anélkül, hogy

¹⁰ Hitler's Secret Conversations. New York, 1961. 189.

¹¹ PRO. FO. 371/26603/1228. A. Eden 1941. február 6-i feljegyzése.

¹² Uo.

azért most kézzelfogható előnyhöz jutnánk.” 1941. január 22-én O'Malleyhez küldött táviratában pedig ezt írta: „szeretnék mindent elkerülni, ami a jövőre vonatkozó ígéretként, mint ami a magyarok területi gyarapodására vonatkozó álláspontunkként lenne utóbb magyarázható, és eddigi nyilvános kijelentéseinknél nem kívánok tovább menni.”¹³

A „megfontolás tárgyává” tett kijelentéssel Londonban akkor kezdtek ismét foglalkozni, mikor 1943 elején úgy tűnt, hogy az „kézzelfogható előnyhöz” vezethet, 1941 tavaszán azonban a megfontolásokat elsöpörte Magyarország részvétele a Jugoszlávia elleni agresszióban. Április 6-án Nagybritannia megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal.

A kapcsolatok megszakítását nem követte ugyan egyelőre hadüzenet, s ha Teleki öngyilkossága gyakorolt is némi hatást, az angol felfogást a jugoszláv–magyar barátsági szerződés megszegésének ténye határozta meg, eléggé tartósan, amelyről Eden azt mondta a búcsúzó magyar követnek: „Az angol nép nem felejtí el ezt az árulást, amely tartós stigma marad Magyarország nemzeti becsületén.”¹⁴ S amelyet Barcza György így adott vissza összefoglaló jelentésében: „... Ha egy ország már nem ura akaratának és függetlenségéről önként lemond, akkor legalább nem köt barátsági szerződést, amelyet azután megszeg. Mondja meg otthon azt is, hogy erre majd Anglia a békekötéskor vissza fog emlékezni... Teleki volt az utolsó, akiben még bízunk, azokkal, akik ma hatalmon vannak, nem fogunk soha többé szóba állni.”¹⁵ Barcza távozásakor még megjegyezte: „Végül is a kormány lépéséért nem szabad az egész népet felelőssé tenni.”¹⁶

Egyelőre ennek az érvelésnek nem volt hatása. Csak évek múlva, 1943-ban tértek vissza ehhez a gondolathoz. Ami meghatározta 1943 tavaszáig Nagybritannia alapállását, az az volt, hogy a hatalmon levőkkel nem fognak többet szóba állni.

Kihez szólt tehát a brit háborús propaganda, különösen azután, hogy 1941. december 6-án Nagybritannia hadat üzent Magyarországnak? Elisabeth Barker előadásában idézi az 1942 februári javaslattervezetet a Magyarországra irányuló propagandáról. Ez egy olyan politikai ellenzék létrehozását célozta, amely „a németellenes katolikusokra, a földreformot követelő értelmiségiekre, a szociáldemokratákra és a progresszív arisztokráciára” épülnek. Ismertette ennek a propagandának a céljait, s azokat a problémákat, amelyek C. A. Macartney rádióadásaiával függtek össze. Nem kívánom tehát ezeket ismételni előadásomban. Mindössze annyit fűznék hozzá, hogy az 1942-ben kidolgozott tervek már azokra az ellenzéki politikai erőkre épültek, amelyek angol felfogás szerint képesek lehettek volna nyomást gyakorolni a kormányra. Ismeretes, hogy a Kállay-kormány 1942 második felében elkezdte béketalapozatóságait a szövetséges hatalmak, mindenekelőtt Anglia felé. Ezekre a közeledési kísérletekre adott válasz (s egyben a brit propaganda fő vonala) 1943 tavaszáig ezt tartalmazta: „Amíg Magyarország szövetségeseink ellen harcol, és a tengelyt támogatja, nem számíthat sem rokonszenvre, sem kíméletre.”¹⁷ Ebben – negatív megfogalmazásban ugyan – de benne foglaltatott vala-

¹³ Uo. C 387. 11. sz. távirat Budapestre.

¹⁴ Ua. C 3891.

¹⁵ Ol Küm. Szent-Iványi kézirat 586.

¹⁶ PRO. FO. 371/26603/C 389.

¹⁷ Uo. 3447/C 2652. Közlí: Juhász Gyula: Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban (A továbbiakban: MBTT) Bp., 1978. 2. sz. írat.

miféle biztatás is. Arra azonban, hogy a tengellyel való szakítás miféle rokonszenvet és kíméletet jelenthetne, ekkor még nem akart és nem is tudott választ adni a brit propaganda. Illetve annyit, amennyit a Foreign Office 1942. március 15-i, Washingtonba küldött távirata tartalmazott: „A magyarok és románok kezelésében . . . propagandánk mindkét ország felé arra irányul, hogy Erdély kérdését nyitva hagyjuk, és ezzel mindkettőjüket arra ösztönözzük, hogy amennyire lehetséges, csökkentsék a tengelynek nyújtott támogatásukat.”¹⁸

Az *Egyesült Államok* álláspontját már jóval 1941 decembere előtt is – Nagy-britanniához hasonlóan – alapvetően Magyarország tengelybarátsága határozta meg. Montgomery követ már 1940 júniusában egy jelentésében a magyar függetlenséget, a Dániáéhoz hasonló formalitásnak nevezte, s az volt az álláspontja, hogy bármilyen gazdasági, pénzügyi vagy egyéb viszony Magyarországgal, lényegében a tengelyhatalmakhoz való viszonyt jelenti. S bár Washingtonban tudomásul vették ezt az állapotot, bármiféle további engedményt Németországnak „balszerencsésnek” tekintett. S amikor a State Department nyilatkozatban ítélte el a Jugoszlávia elleni támadást, Magyarországgal kapcsolatos álláspontját az határozta meg, amit Cordell Hull így fogalmazott meg: „Az USA magatartását jelentős mértékben meghatározta, hogy az egyes országok a küzdelem értelmetlenségére hivatkozva gyáván behódoltak-e vagy felvették-e a harcot a tengelyhatalmakkal, még akkor is, ha pusztán katonai szempontból az ellenállás értelmetlennek tűnt.”¹⁹

Ennek az álláspontnak mindaddig nem volt nagyobb gyakorlati jelentősége, amíg az Egyesült Államok kívül volt a háborún. Pearl Harbour után azonban már igen.

1942 januárjában egy értékelés Magyarországot tekintette az egyetlen olyan országnak Közép-Európában, ahol nincs érzékelhető ellenállási mozgalom. Az Amerikai Szabad Magyarok Eckhard Tibor által vezetett mozgalma egy ideig élvezte ugyan az USA külügyminisztériumának némi támogatását, de még ebben az időben sem tudott hivatalosan elismert, Magyarországot képviselő szervezetté vergődni. Vagyis már 1942-ben nyilvánvalóvá vált, amit később – mint arról még szólni fogunk – a szövetséges hatalmak nyilatkozatban is megfogalmaztak: csak a hazai ellenállást tekintik számbavehetőnek Magyarországgal kapcsolatos döntéseikben.

Bár a Bárdossy-kormány 1941. december 13-án Magyarországot hadiállapotban levőnek nyilvánította az Egyesült Államokkal, az USA elnöke ezt nem vette tudomásul, mert az volt a véleménye, hogy ez a lépés német nyomás alatt és az ország lakossága többségének akarata ellenére következett be. Az Egyesült Államok hadüzenete végül is 1942. június 5-én lépett életbe, miután az az ultimátum, hogy Magyarország vonja ki hadseregét a keleti frontról, és szüntesse be a tengelyhatalmak támogatását, nem vezetett eredményre. A propaganda hangsúlya a hadiállapot után is két tényezőn nyugodott: a túlélés egyetlen reménye, ha a magyar kormány semmiféle katonai támogatást nem nyújt Németországnak. Ha Magyarország el akarja kerülni a Trianonnál is rosszabb sorsot, szakítson a németekkel, és vállaljon részt az Egyesült Nemzetek győzelmében.

A kezdeti magyar béketapogatózások talán még kisebb visszhangot váltottak ki Washingtonban, mint Londonban. 1943. január elején leszögezték: „A State Department

¹⁸ Uo. 30966/C 2051.

¹⁹ The. Memoirs of Cordell Hull. London, 1948. I. 930.

azt a politikát követi, hogy az ilyen tapogatózásokra egyáltalán nem reagál, mert úgy érzi, teljesen közömbös magatartásával kimutatja, hogy jelenleg a legkevésbé sem érdeklik az ilyen kísérletek, de nem zárkózik el kézzelfoghatóbb javaslatok elől, ha és amikor Németország szövetségeseinél láthatóvá válnak az összeomlás jelei.” A magyar megbízottakkal a semleges országokban működő amerikai követségek nem léphettek közvetlenül kapcsolatba Cordell Hull 1943 márciusi utasítása szerint, amely hangsúlyozta: „A háborút együtt vívjuk az angolokkal és az oroszokkal, ezért semmit ne tegyenek, ami ellentétben áll a közös erőfeszítés szellemével.”²¹

A Szovjetunió erőfeszítései a jószomszédi kapcsolatok kiépítésére Magyarországgal, mint arra már utaltunk, 1941 elején bizonyos eredményekre vezettek. A javuló kapcsolatokra azonban igen negatív hatást gyakorolt a Jugoszlávia elleni támadásban való részvétele Magyarországnak. Amikor a moszkvai magyar követ április 12-én magyarázatot kívánt adni a szovjet külügyminisztériumban a magyar katonai akció indító okairól, azt a választ kapta: „A szovjet kormányra különösen az tesz rossz benyomást, hogy Magyarország ugyanazt a Jugoszláviát támadja meg katonailag, amellyel négy hónappal ezelőtt örök barátsági szerződést kötött. Magyarországnak, amelyet szintén szétdaraboltak, leginkább kellene megértenie, mit jelent, ha egy országot úgy széttépnek, mint most Jugoszláviát.”²² A TASZSZ-hírügynökség egyidejűleg hasonló tartalmú nyilatkozatot tett közzé.

Nem sokkal később megindult a háború a Szovjetunió ellen. A szovjet kormánynak elemi érdeke volt, hogy ellenségei számát, ha lehet, ne gyarapítsa, hanem csökkentse. Ezért kérte magához Molotov a moszkvai magyar követet június 23-án. Megkérdezte, Magyarország részt kíván-e venni a Szovjetunió elleni háborúban, vagy semleges marad. Ismét leszögezte, hogy a szovjet kormánynak nincs követelése, vagy támadó szándéka Magyarországgal szemben. Nem volt észrevétele, hogy a magyar követelések Románia kárára megvalósuljanak, s e tekintetben a jövőben sem lesz észrevétele. A szovjet kormánynak azonban az események miatt tudnia kellene a magyar kormány várható magatartását.²³

Az üzenetnek nem volt foganatja. A kassai bombázás Magyarország hadbalépéséhez vezetett. Hiába volt a szovjet rádió azonnali cáfolata, s ismételt erélyes tiltakozása, hogy a provokációs bombatámadásokat szovjet repülőgépek hajtották volna végre. A hadbalépés ilyen előzmények után és ilyen körülmények között rendkívül súlyos következményekkel járt, amit sajátos módon még csak fokozott a magyar kormány katonai koncepciója, amelynek célja az volt, hogy a németek által igényelt újabb és újabb katonai egységek lehetőség szerint a Szovjetunióban ne frontvonalon kerüljenek bevetésre, hanem megszállási feladatokat lássanak el, amelyet a második magyar hadsereg bevetéséig sikerült érvényesíteni. A megszállt területeken elkövetett atrocitások, az ún. partizánvadász-akciók, a szovjet kormány felháborodását váltották ki, ami a szövetséges hatalmakkal folytatott tárgyalásokon is kifejezésre jutott már 1941-ben, s a Magyarországgal kapcsolatos propagandában is.

²⁰ MBTT. 4. sz. irat.

²¹ Foreign Relations of the United States. (FRUS) 1943. I. 484.

²² Magyarország és a második világháború. (MMV), Bp., 1966. 136. sz. irat.

²³ OL. Küm. Szent-Iványi kézirat. 636. o.; Gellért Andor: Magyar diplomaták Moszkvában 1934–1941. Új Látóhatár, 1975. 1. sz.

Az élethalálharcot vívó Szovjetunió természetesen nem vehette figyelembe, hogy a magyar politikai életben angol orientációs csoportok is léteznek, mint ahogy egy ideig azt Churchill szerette volna elérni, sem azt, hogy vonakodva teljesíti-e a magyar kormány a német hadvezetés követeléseit, vagy sem. A szovjet propaganda ezért kezdettől fogva azt hangsúlyozta, hogy a háborúban Magyarország a magyar nép életérdekei ellenére, Hitler parancsára vesz részt, s hogy a kormány szolgálja a náci Németország utasításait. Horthyval, a kormánypolitikával való szembenállásra, a független Magyarorszáért folytatott harcra szólított fel. A szovjet rádió magyar adásának és a Kossuth Rádiónak a jelentőségét Pintér István előadásában részletezi, ezért ezzel itt nem kívánok foglalkozni.

III. *A sztálingrádi csatától Magyarország német megszállásáig*

A sztálingrádi szovjet győzelem eredményeként végbement fordulat a második világháború menetében döntő hatással volt Magyarország nemzetközi helyzetére és külpolitikájára is. A különböző magyar politikai erők és a Kállay-kormány béketapogatózása a nyugati hatalmak felé kiindulópontja lett az ún. kis csatlósállamokkal kapcsolatos megállapodásoknak a szövetséges hatalmak között, és indítéka Magyarország német megszállásának 1944. március 19-én.

Nagybritannia Magyarországgal kapcsolatos álláspontjában az első változás jelei 1943 februárjában mutatkoztak. A magyar belpolitikai helyzetről befutó információk tömege — köztük a német követelések visszautasítása a zsidóüldözések kérdésében, amelyet az angliai zsidó szervezetek rokonszenvvel figyeltek —, az akkor már intenzív magyar kapcsolatkeresési kísérletek végül is arra készítették a brit külügyminisztériumot, hogy Magyarország vonatkozásában egy módosított, elsősorban propaganda szempontból hasznosítható irányvonalat dolgozzanak ki. Ebben nagy szerepet játszott Szent-Györgyi Albert törökországi útja, s tárgyalásai angol megbízottakkal. Isztambulban előadott programja lényegesen különbözött a vele egyidejűleg, vagy azt megelőzőleg a kormány, illetve a külügyminisztérium nevében fellépő magyar megbízott programjától. A különbség alapvetően abban volt, hogy Szent-Györgyi, bár kapcsolatban volt Kállay miniszterelnökkel és a külügyi csoporttal, nem az ő nevükben, hanem a demokratikus, liberális ellenzék s a baloldali magyar értelmiség nevében lépett fel. Ezeknek a nevében ajánlotta fel a kormányalakítást. Szükségesnek tartotta a horthysta kormányzati rendszer megbuktatását, egy demokratikus Magyarország megteremtését. Alapvető különbséget képezett az is, hogy programja a németekkel való aktív katonai szembenállást is tartalmazta.

A Foreign Office ennek a programnak alapján úgy látta, hogy most már „van kivel szóba állni”. Vagyis úgy ítélte meg a helyzetet 1943 februárjában, hogy a demokratikus ellenzék, konkrétan egy Szent-Györgyi vezette kormány, hatalomképes alternatívája lehet a Kállay-kormánynak, amellyel „nem álltak szóba”, amelynek közeledési kísérleteit visszautasították. Most, amikor úgy tűnt, hogy van valóságos választási lehetőség, szükség-szerűen fel kellett vetődnie egy Magyarországgal kapcsolatos új irányvonal kidolgozásának, azzal a céllal, hogy erősítse és bátorítsa a demokratikus ellenzékét.

A feladat azonban nem volt könnyű a Foreign Office számára: Magyarország hadiállapotban volt a nyugati hatalmakkal is, de csak a Szovjetunió elleni háborúban vett

részt. A korábbi irányvonal bármiféle módosítása csak az antifasiszta hatalmakkal egyetértésben történhetett. Anglia és az Egyesült Államok a feltétel nélküli megadás elvét már kimondta, s nyilvánvaló volt, hogy a béketapogatózásokra adandó válasz és a propaganda módosítása Magyarország esetében is csak ezen elv érvényesítésének keretein belül történhet. A szomszédos országok emigrációja, különösen a londoni csehszlovák kormány, döntő mértékben a területi kérdések miatt, gyanakvással figyelt minden magyar közeledési kísérletre és a háború kezdete óta minden törekvést, ami valamiféle magyar képviselet, bizottság létrehozására irányult Angliában vagy az Egyesült Államokban. Nagybritannia tehát semmiféle kötelezettséget nem vállalt e tekintetben sem, ha el akarta kerülni a konfliktusokat kis szövetségeseivel, s ha nem akart szembekerülni saját korábbi állásfoglalásaival. Ugyanakkor nem volt kétséges, hogy a határok kérdése az a terület, ami az egész magyar közvéleményt befolyásolhatja. Nem kisebb gondot okozott az, hogy a magyar kormány számára továbbra is világos legyen: viszontbiztosítási kísérletei nem járhatnak sikerrel. Tettekre van szükség, mindenekelőtt a Szovjetunió elleni háború beszüntetésére.

1943. február 24-én döntés született a Magyarországgal kapcsolatos új irányvonalról, amelyet március 10-i dátummal a Szovjetunió, valamint az amerikai kormány tudomására hoztak. Ez hangzottatta, hogy „Magyarországnak minden délkelet-európai csatlósnál nagyobb mértékben sikerült függetlenségét megőrizni, hogy itt viszonylag erős, demokratikus ellenzék alakult ki, amelynek alapjai főként a paraszt- és szocialista pártok, a még mindig működő szakszervezetek, végül az értelmiség”. Majd így folytatódott: „Bár őfelsége Kormányának véleménye szerint nem valószínű, hogy Magyarország politikájában közeli és döntő változás következik be, az általános háttér kedvezőnek látszik az Őfelsége Kormányára részéről Magyarországgal szemben eddig tanúsított merev álláspont némi módosítására. Ennek megfelelően javasolja, hogy minden jövőbeni komoly béketapogatózással és a magyarországi propagandával kapcsolatban ezután az alábbi álláspont érvényesüljön. Őfelsége kormánya nem vállalhat semmiféle kötelezettséget Magyarország jövőjét illetően, és nem hajlandó egyes magyar személyekkel tárgyalást folytatni azon az alapon, hogy azok bizonyos időn belül olyan helyzetben lehetnek, hogy ők alakítják meg a magyar kormányt. De ahelyett, hogy továbbra is arra szorítkozzanak, hogy kijelentik: »amíg Magyarország szövetségeseink ellen harcol, és a tengelyt támogatja, nem számíthat sem rokonszenvre, sem kíméletre«, Őfelsége kormánya azt javasolja, a jövőben ehhez hozzáfűzendő lenne, hogy örömmel látják a Magyarországon kialakult és a helyes irányba mutató azon fejleményeket, amelyekre az előző bekezdésben történt utalás; de nyilvánvalóan nem lehet semmi dolga azzal a rezsimmel, amely a tengellyel lépett szövetségre, és kihívás nélkül megtámadta Nagybritannia csehszlovák, jugoszláv és szovjet szövetségeseit. A magyarok új és még messzebbre nyúló trianoni rendezéstől félnek, aggályaik eloszlátására kijelenthetjük, hogy Magyarországot, bár jóvátétellel tartozik szövetségeseinknek, nem szándékozunk megcsonkítani, és nem akarjuk kormánya ostobaságaiért az egész magyar népet büntetni. Saját és szövetségeseink állásfoglalását elkerülhetetlenül befolyásolják majd azok a gyakorlati lépések, amelyekre a magyarok elszánják magukat, hogy kiszabaduljanak a tengely uralma alól, siettetve a szövetségések győzelmét és azzal együtt saját felszabadulásukat.”²⁴

²⁴ PRO. FO. 371/34447/C 2652. Magyarul közli: MBTT. 14. sz. irat.

Végül, utalva a konföderációra vonatkozó csehszlovák–lengyel és juogszláv–görög egyezményre, leszögezte: Nagybritannia továbbra is bátorítja a kisebb államokat, hogy nagyobb, de nem exkluzív csoportokba tömörüljenek. Magyarország vagy Ausztria csatlakozása a csehszlovák–lengyel államszövetséghez a csehszlovák és lengyel kormány és a népek állásfoglalásától, valamint „a jelenleg ellenségeink soraiban harcoló osztrákok és magyarok magatartásától függ majd”.²⁵

Amíg ez az új propaganda-irányvonal életbe léphetett, hónapok teltek el, s e közben lényeges változások álltak be a magyarországi helyzet értékelésében. 1943 júliusában a Foreign Office arra a következtetésre jutott, hogy „a magyarországi ellenzéki pártok bizonyos mértékben a kormányt támogatják, mert attól tartanak, hogy Kállay Úr kormánya lemondásra kényszerülne, sokkal rosszabb következnék a német irányítás alatt álló Imrédy miniszterelnökségével”.²⁶

Az amerikai és szovjet válasz erre az időre már megérkezett Londonba. A válaszok – mint arra még visszatérünk –, bár különböző fenntartásokat tartalmaztak, általánosságban egyetértettek a Magyarországra irányuló propaganda módosításának kérdésében. Az új propaganda-irányvonal tehát életbe léphetett, az új helyzetmegítélésnek megfelelő módosítással. Ez pedig a következő volt: az „örömmel látják a Magyarországon kialakult és a helyes irányba mutató azon fejleményeket” helyett „felfigyelt a Magyarországon időnként fellépő nyugtalanságra, arra az aggodalomra, amelyet a Németországgal való együttműködés következményei váltottak ki, illetve a németek követeléseivel szemben tanúsított ellenállásra”.²⁷

1943. augusztus 25-én, amikor Veress László révén a Kállay-csoport (az angol okmányokban a „megadási csoport”-nak nevezték) már felajánlotta Magyarország feltétel nélküli megadását a szövetséges haderőnek, a Foreign Office-ban elfogadták Sir Robert Bruce Lockhart javaslatát, hogy a feltétel nélküli kapituláció érvényesüljön ugyan, de „a kisebb tengelycsatlósók felé irányuló propaganda egyáltalán ne is említse a feltétel nélküli megadást, hanem arra koncentráljon, hogy belevesse a csatlósállamok tudatába, miután saját elhatározásukból léptek a háborúba, teljes egészében őket terheli a felelősség azért, hogy kilépjenek, mi azonban erre nézve nem tudunk semmi kecsegtetőt felajánlani; elvárjuk tőlük, hogy minden rendelkezésre álló eszközzel gátolják a németek háborús erőfeszítéseit”.²⁸

Az a kedvező légkör, amelyet Magyarország az 1943. szeptember 9-i, ún. előzetes fegyverszüneti egyezménnyel a maga javára megteremtett Londonban, lassan szertefoszlott, mivel a Kállay-kormány annak feltételeiből semmit sem teljesített. Decemberben egy feljegyzés két lehetőséget látott a magyar kormánnyal kapcsolatos további politikára: 1. Tudomásul venni, hogy a magyar kormány nem teljesíti a megállapodásban vállalt kötelezettségeit, ezért a kapcsolatokat meg kell vele szakítani, és a lehetséges összes fegyverekkel folytatni kell Magyarország ellen a háborút, amelyért a felelősség a magyar kormányt terheli. 2. Tudomásul venni a magyar kormány nehézségeit, mivel világos, hogy

²⁵ Uo.

²⁶ Uo. 34450/C 8239. Magyarul: uo. 36. sz. irat.

²⁷ Uo. G. W. Harrison 1943. július 20-i levele H. C. Bowennek. Magyarul: uo. 41. sz. irat.

²⁸ Uo. 34495/C 10281. Magyarul: uo. 48. sz. irat.

egyetlen csatlós sem képes szakítani Németországgal, ha nincs fizikai kapcsolat területével, s a szövetséges hatalmak nem állnak érintkezésben vele.

December 19-én A. Eden a következőképpen foglalt állást: „Nem látom be, miért kellene nekünk bármi egyebet is mondani a magyaroknak. Mondhatnám azt is, hagyjuk, hogy »főjenek a saját levükben«. Budapest bombázása még megmentheti őket. Nem tudom, van-e még kapcsolatunk a magyar kormánnyal. De ha van valami mondanivalónk, azt hiszem, annak az első pont szerint kell haladnia, közölve azt elsősorban az oroszokkal és az amerikaiakkal.”²⁹

A hangulat valamit oldódott közvetlenül a német megszállás előtt, amikor Veress újabb isztambuli útja alkalmával előterjesztette a „megadási csoport” javaslatát a szovjet fronton levő magyar haderő kapitulációjáról és Tito hadseregének élelemmel való támogatásáról. Az ezzel kapcsolatos angol állásfoglalások érvényesítését azonban már lehetetlenné tette 1944. március 19.

Az *Egyesült Államok* sokkal kevésbé volt optimista a sztálingrádi csata után felduzzadt magyar béketapogatózásokkal kapcsolatban, mint Anglia. E témában előnyösebbnek látta, ha a kezdeményezést átengedi az angoloknak. S amikor azok kezdeményeztek, s javaslatot tettek a Magyarországgal szembeni politika és propaganda módosítására, egyetértettek ugyan azzal, „az ilyen módon elérhető lélektani hadviselésből származó előnyökre tekintettel”, de fenntartásaikat is közölték. Ezek pedig a következők voltak: „A Department of State . . . úgy véli, hogy sem a jelenlegi kormányban helyet foglaló szimpatizánsok, sem a kormányzat megdöntésére törvő ellenzéki személyek; ill. csoportok nem képesek a jelen szakaszban a magyar politika olyan alapvető változását elérni, amely határozott előnyt ígérne az Egyesült Nemzetek számára. Inkább attól kell tartani, hogy egy ilyen elsietett lépés éppen azoknak a személyeknek likvidálásához vezetne, akik a legjobb szolgálatot tehetnék az Egyesült Nemzeteknek abban a pillanatban, amikor egy széles körű magyarországi akció a siker kilátásával kecsegtet. A State Departmentnek egyébként az a véleménye, hogy a magyar kormányban helyet foglaló nagy tekintélyű személyek úgy ítélendők meg, mint akik elsősorban érdekeltek a jelenlegi rendszer fenntartásában; éppen ezért a tőlük kiinduló javaslatokat ebben a megvilágításban kell szigorú fenntartásokkal fogadni. Ilyen fenntartásokkal a Department elismeri a . . . javasolt, némileg hajlékonyabb magatartás előnyeit, mert annak hatására a magyar nép felismerheti, melyek azok a gyakorlati lépések, amelyekkel kiszabadulhatnak a tengely uralma alól, és hozzájárulhatnak az Egyesült Nemzetek győzelméhez.”³⁰

Az amerikaiak, bár egyetértettek a „hajlékonyabb magatartással”, ami a brit javaslatban főleg a területi kérdésekre vonatkozott, de ezzel a problémával maguk csak 1944 tavaszán kezdtek foglalkozni. Hangsúlyozva, hogy területi kérdésekben végleges döntést nem kívánnak hozni a békeszerződésig, 1944 márciusában, még a német megszállás előtt, a State Department egyik memoranduma leszögezte: a Csehszlovákiával és Jugoszláviával szembeni területi követeléseknek nincs helye. A magyar csapatokat vissza kell vonni az 1938-as határokra. Ki kell üríteni Észak-Erdélyt is, de Erdélyben meg kell próbálni valamiféle autonómiát teremteni.³¹

²⁹ Uo. 39251/C 639. Magyarul: uo. 69/a. sz. irat.

³⁰ FRUS 1943. I. 492. o. Magyarul: uo. 22/b. sz. irat.

³¹ FRUS 1944. II. 850–851.

1943 őszétől az amerikaiak álláspontjában előtérbe került az a vélemény, hogy katonai szempontból a szövetségesek ügyét jelentősen előremozdítaná, ha akár Magyarország, akár Románia, esetleg mindkettő kiválna a háborúból, függetlenül attól, hol állnak a szövetséges csapatok és tekintet nélkül arra, hogy ez a lépés feltehetően a két ország német megszállását vonná maga után. Ennek megfelelően az Egyesült Államok kormánya 1943. december 11-én nyilatkozatot tett közzé, amelyben hivatalosan is felszólította Bulgáriát, Magyarországot és Romániát, hogy ne folytassák a háborút Németország oldalán.³²

Ez az álláspont összefüggött azzal az októberi vezérkari döntéssel, amely a Balkán vonatkozásában elutasította a szárazföldi csapatok bevetését és a hadműveleteket a partizáncsapatok ellátására, valamint a légitámadásokra korlátozta. Mindebből pedig következett a szigorúbb ragaszkodás a feltétel nélküli megadás elvéhez, a propagandában pedig annak hangsúlyozása, hogy a németektől való elszakadás saját erőfeszítések árán történjék. Az Office of Strategic Services 1944 elején a kelet-európai akciók irányítására speciális csoportot állított fel Casertában, amely aztán 1944. március 15-én F. Duke ezredes vezetésével 3 tagú csoportot dobott le Magyarországra azzal a céllal, hogy lépjen érintkezésbe Horthyval és környezetével, az ellenállási mozgalommal, és segítse elő Magyarország kiűzését a háborúból. Útjuk kudarca ismeretes.

Azokban a kérdésekben, amelyeket az angol kormány a magyarországi propaganda módosításával kapcsolatban felvetett, alapvető jelentősége volt a szovjet kormány állásfoglalásának, hiszen Magyarország a *Szovjetunió* ellen harcolt, s bár a II. magyar hadsereg megsemmisítő vereséget szenvedett Voronyezsnél, jelentős mennyiségű magyar haderő tartózkodott továbbra is a szovjet területen, elsősorban megszállási funkciókat teljesítve. Éppen ezért a háborús felelősség a béketapogatózások és a fegyverszüneti feltételek kérdése, szovjet szemszögből, bizonyos mértékig joggal más aspektust nyerhetett, mint Angliában vagy az Egyesült Államokban.

Az 1943. június 7-i szovjet válasz az angol javaslatokra kitért mindazokra a kérdésekre, amelyeket az felvetett: a béketapogatózásokra és a csatlósorságokkal folytatandó tárgyalások alapelveire, a propaganda módosításának kérdésére, a konföderáció problémájára. Egyértelmű állásfoglalásai, javaslatai az antifasiszta, honvédő háború céljaiból és követelményeiből fakadtak, egyúttal pedig azt az érthető törekvést szolgálták, hogy kizárják az esetleges szovjetellenes kombinációkat a délkelet-európai térségben.

A szovjet kormány is osztotta „a brit kormány véleményét a Magyarországra irányuló propaganda módosításának a kérdésében”, és lehetségesnek tartotta, „hogy a szövetségesek nem hivatalos kapcsolatban álljanak magyarországi ellenzéki körökkel, és tárgyalásokba bocsátkozzanak velük”.³³ A tárgyalások alapelemeként a feltétel nélküli megadást, a megszállt területek visszaadását; az okozott háborús károk megtérítését, a háborúért felelős személyek megbüntetését jelölte meg. Egyúttal leszögezte: a szovjet kormány az érintett országok fenntartására és függetlenségük biztosítására törekszik. Ez az állásfoglalás nagyon fontos részét képezte a szovjet propagandának Magyarországgal kapcsolatban is. Bízgatást, célt jelentett a magyar ellenállás erőinek a küzdelemre a független Magyarorszáért.

³² Department of State Bulletin. 1943. dec. 11. 413.

³³ PRO. FO. 371/34449/C 7263. Magyarul közli: MBTT. 32/a. sz. irat.

Molotov június 7-i levele is a magyarországi propaganda módosításának angol javaslatával szemben fenntartásokat tartalmazott a háborús felelősség, a konföderáció kérdésében. S kijelentette, hogy a második bécsi döntést „nem tekinti teljes mértékben igazolhatónak”, ily módon egyeztetette a szovjet álláspontot a már korábban leszögeezett – s ismertetett – angol állásponttal, fenntartva még mindig némi határmódosítás lehetőségét a trianoni határhoz képest, ill. nem zárta ki az autonómia kérdését. Ezt a Foreign Office feljegyzései is megállapították.³⁴

Ez a szovjet álláspont nem volt ismeretlen Budapesten sem. 1943 szeptember elején – összhangban a Veress-misszióval kapcsolatos véleményével – svájci közvetítőkön keresztül a szovjet kormány tudatta: a Szovjetunió álláspontját a békeszerződés kérdésében a fennálló szerződések erkölcsi kötelezettségei és biztonságának szempontjai határozták meg. Bár Magyarország súlyos hibákat követett el, megítélését komolyan befolyásolhatja jövőbeni magatartása. A Szovjetunió területén még mindig harcolnak magyar csapatok. Ha Magyarország kitart Németország oldalán, viselnie kell a legsúlyosabb következményeket, ami a békeszerződésben kifejezésre fog jutni. Ennek elkerülésére egyetlen lehetőség van: megszüntetni minden együttműködést a németekkel, kivonni a csapatokat a Szovjetunió területéről és beszüntetni a szövetséges hatalmak elleni propagandát. Ez bizonyára nehézségeket fog okozni, és valószínűleg német megszállást is eredményezne, de a késlekedés veszélyes lenne.

Ami Erdély kérdését illeti, az üzenet nem zárta ki elvileg az autonómia lehetőségét, de hangsúlyozta: mivel jelenleg mind Románia, mind Magyarország a szövetségesek ellen harcol, „nincs ok arra, hogy egyiket a másikkal szemben előnyben részesítsék”.³⁵

Mivel a Kállay-kormány 1943 őszétől mindenképpen bizonyítani akarta de facto semlegességét, s ismételten hangoztatta, hogy lényegében már nincsenek is magyar csapatok a keleti fronton, a szovjet rádió és idegennyelvű sajtó újból és újból leleplezte ezeket a hazugságokat.

Hangsúlyozta, hogy a magyar kormány a „kivárás” politikájára építi egész tevékenységét, hogy Németország támogatása, a Hitler-ellenes akciók és a kommunisták üldözése tovább folyik; bírálta a szociáldemokrata-kisgazda ellenzék passzív magatartását, s az *aktív* ellenállásra buzdított, utalva a délvidéki és a Kárpát-Ukrajnában felélénkülő partizánharcokra.³⁶

Németországot információi, melyeket a magyar béketapogatózásokról s a magyarországi belpolitikai helyzetről szerzett, gyors reakcióra késztették a politikában és a propagandában egyaránt. Amíg politikai sikon, elsősorban a klessheimi Hitler-Horthy tárgyalásokon 1943. április 16–17-én és az azt követő diplomáciai akciókban mindent elkövetett a német kormányzat, hogy Kállayt leváltsák, a propagandában a kompromittálás volt az egyik eszköz, amellyel hatást kívántak elérni. Így pl. a Hitler–Horthy találkozóról olyan közös kommunikét hoztak nyilvánosságra – Horthy vonakodása ellenére –, amely Magyarországnak a nyugati hatalmakkal való szembenállását is hangsúlyozta. „A Führer és a kormányzó annak a szilárd elszántságuknak adtak kifejezést – szólt a szöveg

³⁴ Uo. 34495/C 6684. F. K. Roberts feljegyzése 1943. jún. 16-án.

³⁵ Honti Ferenc beszámolója alapján idézi C. A. Macartney: October fifteenth. Edinburgh, 1961. II. köt. 177.

³⁶ Soviet War News. No. 727. PRO. FO. 371/34498/C 14273.

—, hogy a bolsevizmus és angol, amerikai szövetségesei elleni harcot álhatatosan a végső győzelemig folytatják.”³⁷

A Kállayval szembeni bizalmatlanság demonstrálására a budapesti német követnek és diplomáciai testületnek megtiltották, hogy előzetes engedély vagy utasítás nélkül érintkezésbe lépjen a miniszterelnökkel. Utasították, ne fogadjanak el tőle meghívást, és ne tartsanak fenn vele társadalmi érintkezést. Német hivatalos személyiségek magyarországi utazását pedig elhalasztották mindaddig, „amíg a helyzet tisztázódik”. Ezeket az intézkedéseket nem igyekeztek titokban tartani, s a klessheimi tárgyalások és azok következményei hamarosan a budapesti szalonok, társaságok és kávéházak beszéd-témája lett.

1943 tavaszán — a háromhatalmi egyezmény aláírása óta első ízben — a németek ismét arra biztatták a magyar szélsőjobboldalt, Imrédyvel az élen, hogy indítson frontális támadást a kormány politikája ellen. Parlamenti interpellációk, beszédek, dühös vezércikkek születtek hirtelen, pontosan azokról a témákról, amelyekről Hitler beszélt Horthy-nak Klessheimben. Londonban is megállapították egy feljegyzésben, amely Magyarország és a tengelyhatalmak viszonyáról szólt, hogy „Imrédy és a jobboldali ellenzék követelései feltűnően közel álltak Hitlernek Horthyval szemben támasztott követeléseihez”.³⁸

Bár a parlamentet elnapolták, bizonyos változásokat a kormány összetételében végrehajtottak, a szélsőjobboldal támadásai és követelései, heves agitációja az ingadozás nélküli németbarát politika megteremtése érdekében nem csökkent, hanem erősödött egészen a német megszállásig. Ebben a periódusban a német propaganda s a magyar szélsőjobboldali agitáció középpontjában az állt, hogy csak a német hadsereg képes megvédeni Magyarországot a bolsevizmustól. Hitler már az áprilisi megbeszéléseken azzal ijesztgette Horthyt, hogy: „Csak teljesen naiv és gyermekes emberek hihetik, hogy a bolsevikok elleni védelemhez az angol–amerikai ígéretek értékesebbek, mint a német hadsereg... Ebből a tényállásból a (német) szövetségesek mindegyikének tudatában annak felismeréséhez kell eljutnia, hogy jelenleg olyan totális háború folyik, amelyben nincs különbség Kelet és Nyugat, oroszok és angolszászok között”.³⁹

Ez az érvelés 1943 végén, 1944 elején már igen jelentős méreteket öltött, s nem maradt hatástalan a kormány politikájára sem. Kállay is arra az álláspontra jutott 1944. február elején: „Ha nekünk választani kell — míg más tényező nem jelentkezik — egy lényegében defenzív Németország és egy expanzív ország között, mi nem tehetünk mást, mint kitartunk Németország mellett.”⁴⁰

Addig is — írta Kállay 1944. március 1-én a semleges országokban működő magyar követeknek —, amíg várakozunk a kedvezőbb fordulatra, egy másik „... nagyon fontos célunknak annak kell lennie, hogy megcáfoljuk a Magyarország ellen felhozott három fő vádat: hogy a magyar politikai és társadalmi rendszer feudális, antidemokratikus és

³⁷ A Wilhelmstrasse... 537. sz. irat.

³⁸ PRO. FO. 371/34505/C 6716. Magyarul: MBTT 31/b. sz. irat.

³⁹ Andreas Hillgruber: Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Zweiter Teil. Frankfurt am Main, 1970. 31. sz. irat. Magyarul: Juhász Gyula: Két tárgyalás 1943. tavaszán. Történelmi Szemle, 1973. 3–4. sz. 2. sz. irat.

⁴⁰ C. A. Macartney i. m. 210.

antiszociális, hogy Magyarország elnyomta a nem magyarokat, hogy megcsonkította szomszédainak területét.”⁴¹

Németország viszont nem várt. 1944. március 19-én megszállta Magyarországot.

IV. A német megszállás után

Magyarországon sokan úgy vélték 1944 márciusa után, hogy a német megszállás meg fogja változtatni az ország státusát a szövetséges hatalmaknál, s ezentúl „csatlós-ország” helyett „megszállt országnak” fogják tekinteni. Ismeretes azonban, hogy a megszállás ellenállás nélkül történt, hogy Horthy kormányzói pozíciójában maradt, s némi huzavona után kinevezte a Sztójay-kormányt, hogy a rendszer intézményei – a felső vezetésben végrehajtott személycseréken kívül – tovább funkcionáltak, s már csak egyetlen irányban voltak igazán hatóképesek: a németekkel való együttműködésben. Ezt az együttműködést a náci és a magyar szélsőjobb oldali propaganda, amely már mindinkább a legaljasabb ösztönök felébresztésére, a szovjet hadseregtől való hisztérikus félelem betáplálására, majd egyre jobban az irracionális önáltatásra épült, sajnos, eredményesen befolyásolta.

Mindennek nemzetközileg igen súlyos következményei lettek, s a szövetségesek továbbra is csatlósországnak tekintették Magyarországot. 1944. május 5-én Cordell Hull a következőket írta moszkvai követének: „hat hét telt el a Magyarországon belüli aktív ellenállás konkrét jele nélkül.”⁴² Ebben az időben már befejeződött a szövetséges hatalmak között az eszmecsere arról, hogy kis csatlósországgal szemben ne ragaszkodjanak mereven a feltétel nélküli megadás elvéhez. Leszögezték, hogy minden esetben a tényleges helyzethez kell alkalmazkodnia a propagandának, ennek megfelelően közös nyilatkozat kiadását határozták el, amelynek célja az aktív ellenállásra való buzdítás volt.

1944. május 12-én a Szovjetunió, Nagybritannia és az Egyesült Államok közös nyilatkozatot tett közzé a csatlósországoiról. A nyilatkozat magyar vonatkozásban megállapította: „A magyar nép, vezetői végzetes politikája következtében, a német megszállás megaláztatásaitól szenved . . .” A három hatalom kormánya fontosnak tartja – hangzott tovább a nyilatkozat –, hogy a csatlósországek tudatában legyenek a következő tényeknek:

1. Magyarország, Románia, Bulgária, Finnország, bár tudják, hogy a nácik teljes veresége elkerülhetetlen, s ki akarnak kerülni a háborúból, jelenlegi politikájukkal, magatartásukkal mégis nagymértékben hozzájárulnak a náci hadigépezet erejéhez.

2. Ezeknek a nemzeteknek még mindig hatalmukban áll, hogy a háborúból kilépve, a Németországgal való együttműködést megszüntetve, s a náci csapatoknak „minden lehetséges eszközzel ellenállva, megrövidítsék az európai harcot, csökkentsék utolsó áldozataikat, és hozzájáruljanak a szövetségesek győzelméhez”.

3. Bár ezek a nemzetek nem menekülhetnek annak felelőssége alól, hogy a háborúban Németország mellé álltak, „minél hosszabb ideig működnek együtt Németországgal,

⁴¹MMV 167. sz. irat.

⁴²FRUS 1944. III. 872–873.

annál végzetesebb következményekkel jár az számukra, s annál szigorúbb békefeltételeket kényszerülnek majd elfogadni”.

4. „E nemzeteknek dönteniök kell tehát, kitartanak-e a jelenlegi végzetes, s a szövetségesek elkerülhetetlen győzelmét hátráltató politikájuk mellett akkor, amikor még idejük lenne maguknak is hozzájárulni ehhez a győzelemhez.”^{4 3}

A szövetséges hatalmak mindegyike ennek megfelelően folytatta propagandáját Magyarországgal szemben, s ha voltak is közöttük véleménykülönbségek Magyarország jövőjét illetően, kitartottak a közös célt leginkább szolgáló álláspontjuk mellett, amelyet a propaganda minden lehetséges eszközevel újból és újból leszögeztek, hangsúlyozva a háborús felelősséget és buzdítva a hazai ellenállásra.

^{4 3} Department of State Bulletin, 1944. május 13. 425.

MÁRKUS LÁSZLÓ–VÁSÁRHELYI MIKLÓS

A sajtó szerepe Magyarországon a háborús propaganda terjesztésében

I.

A sajtó és annak szoros tartozéka, a sajtószabadság szerepéről a kapitalista társadalomban egymástól látszólag és valóban eltérő álláspontok formálódtak. Különböző indítékból, de azonos végkövetkeztetéssel a fábiánus Shaw és az ellenforradalmár Horthy Miklós egyaránt abszolutizálta a sajtó hatalmát.¹ Shaw paradox summázata így hangzott: „A cári önkényuralom 500 éven át is fenntartható, de nem az angol sajtószabadsággal.” Horthy Miklós — egészen más megközelítésből és céllal, de lényegében azonos végkövetkeztetéssel — az alábbi gondolatsorban vetette papírra erről véleményét 1919 őszén:

„A mi sajtószabadságunk kútforrása minden rossznak, becstelennek, hazafiatlanságnak, mondhatjuk a magyarság boldogtalanságának.” Más fogalmazásban nyilvánosság előtt is kifejtette: „Magyarország mai boldogtalanságának, sötét és terhes helyzetének létrehozásában nem csekély szerepe volt a magyar sajtónak, a magyar újságírásnak.”²

Hasonlóképpen írt erről Szekfű Gyula, a kiváló történétíró: „... sajtónknak ez az iránya (ti. baloldali — M. L.) és egyúttal a magyar lelkeken való korlátlan uralma magyarázza, hogy egykorú idegenek már a századfordulón úgy vélték, hogy a magyar sajtó erkölcstelenítő, nemzetpusztító hatalmához egyedül a francia és dél-amerikai hírlap-irodalomé hasonlítható”; Szekfű a forradalmi destrukcióra célzott, „mely a sajtó hatalma folytán minket sem került el”.³

Amikor tehát a sajtó szerepét vizsgáljuk az ellenforradalmi rendszerben a háborús propaganda előkészítésében, a társadalom és a sajtó, a társadalmi tudat és a sajtó viszonyában, nem felejtethetjük el, ahogy Ignotus velősen fogalmazta a lényegét: „a közönséget meg lehet mérgezni, de csak olyan méreggel, ami ízlik neki”.⁴ Ha terminológiailag nem is, de lényegét tekintve Ignotus a marxi gondolatokat⁵ tette magáévá a sajtó szerepéről.

A magyarországi forradalmak leverése után területileg, társadalmilag és az államhatalom jellegét tekintve egy minőségileg más, új Magyarország létesült, a felbomlott Osztrák–Magyar Monarchia utódállamainak egyikeként. Az új magyar állam politikai formája az 1919–1921-ben létrehozott ellenforradalmi diktatúra volt.

¹ A polgári német kultúrtörténészek közül többen is vallották a sajtó „nagyhatalmi” szerepét. Ld.: *Josef Eberle*: *Grossmacht Presse*. München, 1912; *Otto Groth*: *Die unerkannte Kulturmacht*. Berlin, 1960.

² Ld. *Csurdi–Fenyő–Márkus–Mucsi*: *A magyar sajtó története*. Tankönyvkiadó, 1977. 125.

³ *Szekfű Gyula*: Három nemzedék és ami utána következik. Bp. 1940. IV. kiadás 343.

⁴ *Ignotus*: Olvasás közben. Bp. 1906. 319.

⁵ *Marx–Engels–Lenin*: A sajtóról. Bp. 1974.

Az ellenforradalom vezető politikai erejét a szegedi fehérterrorista különítményesek nyílt, parlament nélküli, lényegében katonai diktatúrát követelő körei jelentették. Az egyházi és világi nagybirtok támogatta a közép- és kispolgárság jelentős köreinek bizalmát élvező különítményeseket és az ezekből létrehozott Nemzeti Hadsereget, élén Horthy Miklós ellentengernaggyal. A szocialista forradalomtól létükben fenyegetett tőkés rétegek a kapitalizmus restaurációját tekintették elsődlegesnek, s mivel ennek megvalósításához csak a különítményesek katonai és társadalmi, valamint az egyházi és világi nagybirtok politikai ereje és súlya nyújtott biztos lehetőséget, csatlakoztak az ellenforradalmi terrorrt nyíltan meghirdető és gyakorló erőkhöz.

Az ellenforradalom parancsnoki kara, belső ellentéteitől függetlenül, az ideológiai szférában is hegemoniára, illetve teljes hatalomátvitelre tartott igényt, és ehhez idomította politikai-ideológiai tevékenységét. A hatalmi szféra vezető ereje, a fajvédő szárny a társadalmi tudat meghódítását, a társadalmi tömegbázis kialakítását társadalom- és kultúrpolitikai célnak fogta fel.

Az új helyzet új feladatokat diktált e cél eléréséhez. Az ellenforradalmi ideológia elterjesztéhez a dualista államhatalom kormányozási módszerei elégtelennek bizonyultak, nemcsak a dualista hatalom államelvének csődje, veresége miatt, hanem az új rendszer ellenforradalmi jellegéből adódóan. A dualista rendszer is élt a hatalmi tudatot befolyásoló módszerekkel, eszközökkel és intézményekkel, de ezek az új hatalom birtokosai számára nem voltak megfelelőek. Új hatalmi, kormányzási módszerek kialakítása vált szükségessé a társadalmi tudat megdolgozásához, az új, ellenforradalmi államelv védelméhez és propagálásához. A hatalmi vezető klikk felismerte – elsősorban önérdékből – ennek multhatatlan szükségét.

Az apparátus a hatalomátvitel első pillanatában megkezdte a tudati szféra közvetlen és közvetett befolyásolását. A közvetlen tudati ráhatás a törvényes, intézményes tudatformálás két fő területe, amelyet az ellenforradalmi államhatalom felhasználni igyekezett, a sajtó és a közoktatás volt.

Az ellenforradalmi rendszer vezető politikai ereje, a fajvédők, a különítményes fehérterroristák a polgári demokratikus szabadságjogok megsemmisítése során különleges „figyelmet” fordítottak a polgári értelemben vett sajtószabadság likvidálására. Az ellenforradalmi államelv tudati szinten való terjesztésében, beidegzésében és minden progresszív eszmei irányzat, gondolatrendszer elleni harcban – ennek megfelelően – fontos szerepet juttatott a hatalom a kormányok mindenkorai sajtóirányításának.

Az ellenforradalmi kormányok sajtópolitikájának mindenkorai fő célja a társadalmi tudat mozgásának befolyásolása, irányítása, meghatározott tendenciák erősítése volt. A magyar politikai gondolkodást és az annak alárendelt társadalmi tudat belső mozgását a Monarchia felbomlásával az 1918/19-es forradalmak, ezek bukása és a versailles-i béke-rendszer, tehát a trianoni békediktátum szabták meg.

A monarchia osztály- és nemzetiségi ellentétektől feszülő társadalmának tudata – zömmel – a heterogén uralkodó osztályok ideológiáját uralta, tehát a lakosság túlnyomó többsége e hamis tudat különböző árnyalatait, áttételeit vallotta magáénak. Az I. világháború szenvedései, a fokozódó társadalmi és nemzetiségi sérelmek, igazságtalanságok ebbe a hamis tudatba hatoltak, az uralkodó osztályok ideológiája, pontosabban államelve, e tudati mozgás, erjedés következtében elerőtlenedett, majd összeomlott. Ennek az uralkodó államelvnek – kettős – 48-as és 67-es politikai – ún. közjogi – gondolati anyaga

erősen kifakult, anakronisztikussá vált, a jelszavakban továbbélő ideológiából a látzólagosan ellenzéki „48-as gondolat” élte túl a Monarchia összeomlását, a nemzeti-ségeknél pedig – a magyarokéhoz hasonlóan – összetett, polgári és klerikális, kisnemzeti, nacionalista tendenciák jutottak érvényre.

Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom ideológiáját a pacifizmus, a 48-as függetlenségi gondolat, a polgári radikalizmus és a szocialista – forradalmi és reformista – tanok együttesen alkották. Tehát az uralkodó osztályok „kisnemzeti nacionalizmusa” lépett szövetségre a dolgozó osztályok és rétegek leghaladóbb – az összességhez viszonyítva kis létszámú – csoportjainak ideológiájával. 1919 után a fajvédők erősödő szociális demagógiája, a revíziós propagandában első pillanattól vállalt hangadó szerep, az állami beavatkozás reform irányú követelése egyre kedvezőbb visszhangra talált, főleg az értelmiségi és közalkalmazotti alsó rétegekben, de a dolgozók körében is. A revízió, a tökeellenesség, kartellellenesség, a „zsidó bankokrácia” elleni harc hirdetése hazai és nemzetközi viszonylatban eredményesnek bizonyult a tömegmunkában, miután a politikai harcok során kiderült, hogy a hatósági megtorlás az internacionalista alapról folytatott antikapitalista szervezkedés ellen gyors, radikális és brutális, ugyanakkor, ha ezt a programot fajvédő tartalommal, militarista, nacionalista és antiszemita keretek között hirdetik, semmilyen vagy csak igen enyhe következményekkel jár. A szélsőjobboldali ellenzékiesség bocsánatos bűnnek számított mind a politikai, mind a társadalmi szférában. Ideológiai területen pedig a „rálicítálás” egyenesen érdemnek számított. Az ösztönösség és az érzelmekre ható demagógia a könnyebb ellenállás irányába sodorta a társadalmi tudatot s benne az erjedő, irracionalizmustól és mítosztól már évszázadosan átitatódott szellemiséget. E folyamatban igen aktív szerepet játszott a korszak sajtója. Az „előkészítés”, a „döntésre” való felkészülés periódusa 1919-ben kezdődött, és az 1939-ben felállított sajtókamarával és az ezzel kapcsolatos intézkedésekkel ért véget.

Az ellenforradalom győzelme és megszilárdulása oly módon polarizálta a politikai gondolkodás vonulatait és az ennek megfelelő sajtótevékenységet, hogy kezdettől fogva offenzív és defenzív hadállások, frontszakaszok jöttek létre. Az offenzív hadállásokat a jobb és szélsőjobb szellemi áramlatok és azokat sugárzó sajtó, illetve a Magyar Távirati Iroda képviselték.⁶

A jobboldal szellemi offenzívájában a magyar „Dolchstoss” legenda játszotta a főszerepet: a trianoni szerződésért a baloldal a felelős, ez volt a propaganda és agitáció alaptézise. A fajvédő sajtó nyílt sisakban már 1919. szeptember 28-án jelentkezett: ezen a napon indult a „Szózat”, amely a Magyar Nemzeti Szövetség, fajvédő tömegszervezet napilapjaként meghirdette a területi integritásért és a destruktív baloldal elleni „kétfrontos” harcot. A „Szózat” első pillanattól kezdve a revans eszméjét propagálta, főszerkesztője Zsilinszky Endre, a fajvédők egyik szellemi vezére „Nemzeti újjászületés és a sajtó” című brosúrájában⁷ vázolta a sajtó feladatát, ahogy a fajvédő tábor elképzelte. Eszerint az újjászületés „csak lelki militarizálódás útján mehet végbe”, ez a visszatérés a faji bázishoz, mert „a katonás szellem a magyar faj legősibb vonása”. A „Szózat” már 1920 tavaszán a magyar tisztikart jelölte nemzeti ideálnak, és leszűkítve az eddigi dzsentri

⁶ Ld. részletesebben: A magyar sajtó története i. m. 146–148.

⁷ Zsilinszky Endre: Nemzeti újjászületés és sajtó. Bp. 1920.

ideáltípust, félreérthetetlen militarista programot adott: „A magyar tiszt kell, hogy legyen — írta — a magyar férfi kitenyészett példaképe”, miután „a tisztikar az ország legproduktívabb intézménye”; a sajtó feladata tudatosítani azt a tézist, hogy „ez az új lélek az egész nemzet lelke lehessen”.⁸

A polgári liberális és szociáldemokrata sajtó általános politikai defenzívába szorult, részben, mert azok az eszmerendszerek, amelyeket képviseltek, más-más árnyalatban ugyan, de mégis az értelem primátusát hirdették, részben pedig azért, mert az államhatalom törvényesített elnyomása megakadályozta a sajtópropagandában a történeti valóság ábrázolását. A jobboldali sajtó eleve, a baloldali pedig az államhatalom, a sajtóirányítás baloldallelens beavatkozása következtében, egyaránt féligazságokat tárt az olvasók elé a trianoni szerződés, a revízió tárgykörében, de az ösztönökre, érzelmekre ható féligazságok hatékonyabbnak bizonyultak két évtized során.

A polgári liberális sajtó zömmel „versenyfutási” szándékkal a békés „revízió” eszméjét hirdette és a jobboldal iránti „lojalitást” igazolandó, helyeselte Mussolini fasizmusát. sőt a harmincas években mutatkoztak olyan kísérletek, amelyek Mussolini fasizmusának „szalonképességét” állították szembe a német nemzeti szocializmus „túlzásaival”. Az újságíróból fasiszta vezérré „emelkedett” Mussolini a hitleri fajméletről fenyegetett, főleg értelmiségi és polgári rétegek előtt a baloldali destrukciót likvidáló, a revíziót igenlő és támogató militarista intellektuell példaképévé „nemesedett”. A harmincas évek közepén a nemzetközi helyzet alakulása is befolyásoló tényező volt, és ezért, ami a külpolitikai kérdéseket illeti, csak két hadállás csapott össze a magyar sajtóban: a békés és háborús revízió hívei. A kardcsörtető, fajvédőből fasisztává vedlett sajtó, a konjunktúrát sejtő és kihasználó fiatalabb újságírógárda minőségileg új agitációs és propagandamunkába kezdett. A szociális demagógia, a fegyveres revízió és a hitleri Harmadik Birodalommal való eszmei azonosulás egységes sajtópropagandája jellemezte az 1933-ban nagyméretű kormánytámogatással megindított „Függetlenség” című napilapot, majd délutáni bulvár termékét, az „Esti Újság”-ot. Az 1934-es bécsi munkásfelkelés, a francia és a spanyol Népfront eseményeiről adott sajtótájékoztatás és kommentárok egyaránt a jobboldal igazságos „keresztes háborújának” gondolatát sugározták.

Míg a 20-as években a polgári liberális napilapok, tehát a pacifista gondolkört propagáló sajtó képviselte a fővárosi lapok kb. kétharmadát, addig a 30-as évek derekára ez a kép gyökeresen megváltozott. Amilyen mértékben csökkent a polgári liberális lapok példányszáma, olyan mértékben nőtt a jobboldali sajtó befolyása. Amikor a német nemzetiszocializmus győzelme a hazai mérsékelt jobboldali köröket ráébresztette a veszélyre, és megkíséreltek az „ár” ellen úszni, minden esetben kudarc lett osztályrészük. Már 1934-ben szakítás következett be a jobboldali sajtóban, a „Magyarság”-ból Milotay István vezetésével kivált a hitlerbarátok csoportja, és megindította az „Új Magyarság”-ot, a mérsékelt hangra átváltó „Magyarság”, Pethő Sándor lapja sorvadásra ítéltetett: olvasóinak zöme az „Új Magyarság”-hoz pártolt. A „Magyarság” fajvédő tulajdonosa, Rupprecht Olivér ezután, az üzleti csődöt kikerülendő, a hungarista, nyilaskeresztes mozgalomhoz csatlakozott, s 1938 elejétől Szálasi Ferenc napilapja lett az újság. Hasonló, bár nem teljesen azonos helyzetbe került Bethlen István szócsöve, a „8 órai Újság” is, amikor 1935

⁸ Zsilinszky Endre: A tisztikar. Szózat, 1920. ápr. 21.

tavaszán Bethlen kilépett a kormánypártból, a lap ellenzékbe szorult, és olvasóközönsége is kicserélődött. Ugyanígy zsugorodott össze a klérus napilapjainak olvasótábora a 30-as évek végére: ahogy mérséklődött hangjuk, úgy fogyott az olvasók száma.

A lapok példányszámáról és azok alakulásáról összességében nincsenek hiteles forrásaink – ez üzleti titok volt, a kiadóhivatalok iratanyaga pedig zömmel eltűnt. Ám a baloldali lapok folyamatos visszaszorulása és a jobboldali sajtó mennyiségi előretörése olyan tények, amit számszerű adatokkal bizonyítani lehet. A hivatalos felmérés megállapította, hogy a 30-as években, 1926-hoz képest a rövidebb időben megjelenő újságok aránya csökkent. Ez is azt bizonyítja, hogy az évente tízszer megjelentetett – zömmel baloldali – kiadványok erősen visszaestek. Azok a lapok, amelyek igyekeztek kitartani – a dolgok logikája folytán defenzív taktikával – a társadalmi demokrácia és humanizmus gondolköre mellett, tehát direkt vagy közvetett módon elvetették az erőszak elvét, antimilitarista álláspontot foglaltak el, elvesztették olvasóik zömét. A legális sajtóból – végig a húsz esztendő alatt – egyedül a „Népszava” őrizte meg olvasógárdája törzsét, bár itt is állandó a számszerű visszaesés. A magyar sajtó – a közvéleményre gyakorolt hatását tekintve – zömmel a jobboldali gondolatra alapított revans-szellem különböző árnyalatainak előretörését eredményezte, ennyiben feltétlenül előkészítő, megdolgozó szerepet játszott. A baloldaliság és annak bázisáról igényelt jogos békerevizio propagálása a sajtóban a 30-as évek második felében igen csekély visszhangra lelt. Ennek demoralizáló hatása az újságírók körében láthatóan mutatkozott. Az értelmiség zöme a jobboldali, háborús revansista szellemiséghez pártolt, meggyőződésből vagy konjunktúrából, az újságolvasók többsége helyeselte a militarizmus térhódítását. Az intranzigensek – vagy ahogy helytelenül elítélően aposztrofálják, a doktrínerek – nevében írta e folyamat láttán Bálint György: „Most már tudom, mi az intellektuell feladata. Konokul hirdetni az igazságot, a tömeg igazságát, akár van tömeg a közelben, akár nincs. A jövőhöz beszélni, bármilyen gúnyosan szól is közbe a jelen. Vállalni – szükség esetén – a legnehezebbet, az egyoldalú szolidaritást.”⁹

Az egyoldalú szolidaritás vállalásának lehetőségét a sajtóban azután az államhatalom 1939-ben adminisztratív módon a minimumra csökkentette. 1939. április 30-án jelent meg a sajtókamarába felvettek névsora. Az újságírói főosztály négy szakosztályába 1232 tagot vettek fel, a kiadói főosztályba 340 tagot. Az összlétszám 1572 volt. Ugyanakkor elutasítottak összesen 1863 felvételi kérelmet. 1939. január 1-ig összesen 411 sajtóorgánumot szüntettek meg. A sajtókamara felállításával új korszak vette kezdetét a magyarországi sajtóban. Beérett a sajtó szférájában az elvetett mag, amit a korszak ünnepelt konzervatív írója, Herczeg Ferenc a Magyar Újságírók Egyesületének 1935. március 15-i ünnepélyén a sajtószabadság és a sajtó funkciójával kapcsolatban így fogalmazott meg:

„Igazi ünnepünk nekünk akkor lesz, ha a magyar sajtó megint nagy és szabad lesz, ilyen pedig csak nagy és szabad országban lehet. A magyar sajtószabadságot tehát az az újságíró szolgálja, aki köveket hord Magyarország fölépítéséhez.”¹⁰

A szegedi gondolat, a keresztény-nemzeti államelv 20 esztendőös diadalát ünnepelve így összegezte az ellenforradalmi puccs egyik résztvevője a harci irányt: „ha nem lettek

⁹ Bálint György: Válasz V. G-nek. Pesti Napló, 1937. febr. 28.

¹⁰ Herczeg Ferenc: A sajtó szabadsága. A sajtó, 1935. IX. évf. 3–4. sz. 2.

volna ezen a magyar glóbuszon zsidók, nem lett volna destrukció, ha nem lett volna destrukció, nem lett volna forradalom, ha nem lett volna forradalom, sohasem lett volna Trianon”.^{10/a}

II.

A második világháború éveit a magyar sajtó új és sajátos helyzetbe került. Bár a háború kezdetétől újabb megszorítások sújtották, az általános európai helyzet negatív alakulásának paradoxonjaként a magyar belpolitikai helyzet általában, s ezen belül a magyar sajtó helyzete is, pozitív értelemben vált sajátossá és rendkívülivé az európai kontinensen s egyedülállóvá a német érdekszférába tartozó országokéval összehasonlítva. Magyarországon a háború éveit is legálisan megjelentek közismerten németellenes csoportosulások szócsövei, a baloldali polgári ellenzék lapjai, valamint a Szociáldemokrata Párt hivatalos lapja, a „Népszava” és szakszervezeti sajtó. Ez következménye volt a Horthy-rendszer úgynevezett hintapolitikájának, amely meg tudta őrizni az ország szuverenitásának bizonyos korlátozott töredékét. Többek között konzerválni tudta a sajtó korábbi struktúráját, ellentétben a megszállott országokkal, ahol a sajtó irányítását közvetlenül a német hatóságok vették át, vagy a többi csatlósországgal, amelyeknek bábkormányai saját országuk sajtóját német–olasz mintára gleichschaltolták. A magyar sajtó ezt a viszonylagosan kiváltságos helyzetét 1944. március 19-ig, az ország német megszállásáig őrizte meg.

Tekintsük át vázlatosan, hogy festett a magyar legális sajtó jogi-politikai helyzetének alakulása a második világháború alatt. A második világháború kirobbanásának napján, 1939. szeptember 1-én a Teleki Pál miniszterelnök vezette kormány kiáltványban fordult az országhoz. Ebben, a rendkívüli külpolitikai helyzetre utalva és hangsúlyozva, hogy „az államok egész sorozata, közöttük több közismerten semleges állam különleges intézkedéseket tett” bejelentette, hogy a kormány életbe lépteti a kivételes állapotot. Ennek jegyében, rendeleti úton korlátozták az egyesülési és gyülekezési jogot, kiterjesztették az internálási rendszert, bevezették a hadigazdálkodást. Több rendelet érintette a sajtót. Így például – a papírgazdálkodásra hivatkozva – jelentősen korlátozták a napilapok terjedelmét, és a kedélyeket esetleg felkavaró effektusok kiküszöbölésére megsabták még a címbetűk maximális nagyságát is. Bevezették a külföldről érkező sajtótermékek ellenőrzését, cenzúráját, esetenkénti elkobzását. A legfontosabb sajtópolitikai intézkedés azonban a sajtó ellenőrzéséről szóló miniszterelnökségi rendelet (8140/1939 ME) volt, amely bevezette az előzetes sajtócenzúrát az országban megjelenő *minden időszaki* sajtótermékekre (napi-, hetilap, folyóirat). A kör ezzel gyakorlatilag bezárult. Mivel az egy évvel korábban életbe lépett új sajtótörvény (1938: XVIII tc.) már elrendelte az előzetes cenzúrát – az időszaki sajtó kivételével – minden sajtótermékre, az 1939-es sajtórendelet azt jelentette, hogy Magyarországon legálisan többé nem jelenhetett meg írott szó a kormány engedélye nélkül.

A Teleki-kormány igyekezett azt a benyomást kelteni, hogy rendkívüli, adminisztratív intézkedései csupán természetes és elkerülhetetlen velejárói a kirobbant nemzet-

^{10/a} Avarffy Elek: Beszéd a Fehér Ház augusztusi ellenforradalmának XX. évfordulóján. Bp. 1939.

közi válságnak, melyekhez hasonlókat más államok, közöttük „közismerten semleges államok” is kénytelenek fogadtatni. Igaz, a háború kitörése rendkívüli intézkedésekre késztetett még olyan közvetlenül nem érintett, semleges polgári demokráciát is, mint Svájc. Itt is bevezették az előzetes sajtócenzúrát. Ez azonban szigorúan csak az ország érdekeihez fűződő katonai információkra szorítkozott. Merőben más volt a helyzet Magyarországon. A háború kirobbanása alkalmul szolgált a Teleki-kormánynak a kivételes állapot kihirdetésére, a rendeleti kormányzásra és olyan rendeletek – közöttük az előzetes cenzúráról szóló rendelet – kibocsátására, amelyek megszilárdították uralmát, egyaránt megerősítették a kormánypárt hatalmát a baloldali és a szélsőjobboldali ellenzékkel szemben.

A kötelező előzetes cenzúráról szóló rendelet nagy horderejű belpolitikai jelentősége kitűnik magának a rendeletnek és a végrehajtási utasításnak a szövegéből. Ezekből nyilvánvalóvá válik, hogy nem holmi szükség vagy kényszer diktálta, adminisztratív jellegű háborús intézkedésekről van szó, hanem arról, hogy a cenzúra bevezetésével az addiginél határozottabban és szigorúbban érvényesítsék a kormány intencióit az egész magyar sajtóban. Az előzetes cenzúrát szervesen beleépítették a sajtóirányítás politikájába. Ami eddig sugalmazás, intés, figyelmeztetés vagy fenyegetés formájában történt, az most már törvényes rendelet alapját utasításként, parancs formájában érvényesült.

A cenzúra-rendelet az előzetes ellenőrzés végrehajtását az időszaki sajtó területén is az ügyészségre bízta. Jogilag, formálisan tehát az új rendelet az addig alkalmazott gyakorlatot folytatta. Az ügyészséget teljhatalommal ruházta fel. Döntései ellen nem volt helye ellenvetésnek, fellebbezésnek. Látszólag tehát az történt, hogy a kormány egy igazságügyi szervre bízta, hogy a fennálló törvények alapján, a kialakult joggyakorlatot követve, gyakorolja a cenzúrát: betiltson közleményeket, vagy törölje az általa országos érdekeket veszélyeztetőnek ítélt szövegrészeket.

A valóságban azonban merőben másképpen alakult a helyzet. A rendelet ugyanis előírta, hogy a miniszterelnök Budapesten az illetékes kirendelt ügyész mellé szervezzen Sajtóellenőrző Bizottságot. A rendelet betűje szerint ennek a bizottságnak ugyan nem lett volna hatásköre, közvetlen intézkedési, beavatkozási lehetősége. Szerepét konzultatív funkcióra korlátozták. Tagjait egyes fontos minisztériumok delegálták a bizottságba és feladatuk *elvben* csupán annyi, hogy szakmai tanácsokkal támogassák az ügyész-cenzort, aki maga dönt a lapok által beküldött kéziratok, kefelevonatok sorsáról. Ténylegesen ennek az ellenkezője történt. A cenzúra feladatát a mindennapi gyakorlatban a szakcenzorok látták el, az ügyész szerepe pedig arra korlátozódott, hogy hivatalos pecsétjével („engedélyezem”, „nem engedélyezem”) szentesítse javaslataikat, illetve döntéseiket.

Érdekes egyébként, hogy abban a levélben, amelyet Teleki miniszterelnök a cenzúra bevezetésekor kabinetjének tagjaihoz intézett (9396/ME. 3/1939), és amely levél rendeleti érvénnyel szabályozta a bizottság működését, már szembeszökő az ellentmondás az eredeti rendelet és a végrehajtás módja között. A bizottság tagjai ugyanis e levél szerint eleve nem holmi konzultatív testület tagjaként szerepelnek, hanem cenzorokként, akik nem is saját minisztériumuknak, hanem a miniszterelnöknek, a miniszterelnökség sajtófőnökének, illetve az újonnan létesített Sajtóellenőrző Bizottság elnökének felelősek. A bizottság irányítása a miniszterelnök és a külügyminiszter, illetve sajtóosztályaik vezetőinek feladata. A többi szakminisztérium csak a miniszterelnökségen keresztül utasíthatja saját cenzorait is. Ez a miniszterelnöki levél, szellemét és betűjét tekintve, egyaránt

ellentét az a miniszterelnöki rendelettel, amely az ügyészséget ruházta fel cenzori jogkörrel. Hiszen nyilvánvaló, hogy a miniszterelnök által kinevezett és személy szerint neki felelős cenzor kezét nem kötheti meg az igazságügyminisztérium megbízottja. De minden írásbeli szabályozáson túl természetesen így formálta a bizottság működését a gyakorlat is. A bizottság tagjai a miniszterelnökség, a külügyminisztérium, a honvédelmi minisztérium, a vezérkar és egyes gazdasági tárcák (pénzügy, iparügy, közellátás) megbízottaiból kerültek ki. A miniszterelnökség érvényesítette a kormány általános politikájának szempontjait. A külügyminisztérium sajtóosztálya a külpolitikaiakét, a katonai cenzorok elsősorban a vezérkar követelményeit. Ezek voltak politikai súlyuknál fogva a bizottság hangadói. Nyilvánvaló, hogy az ügyész nem vitathatta álláspontjuk helyességét az illetékességükbe tartozó bel-, kül- és katonapolitikai kérdésekben. A gazdasági cenzorok tekintélyét viszont konkrét szakmai felkészültségük és tájékozottságuk biztosította.

A Sajtóellenőrző Bizottság szervezeti felépítése, személyi összetétele és működési gyakorlata tehát eleve meghatározta, hogy szerepe ne adminisztratív, jogi jellegű, hanem kifejezetten sajtópolitikai legyen. Elnökét is a miniszterelnök nevezte ki. Ennek szerepe elsősorban a tevékenység politikai irányítása volt, és a bizottság munkájáért közvetlenül a kormányfőnek volt felelős.

A Bizottság munkájának irányelveit az úgynevezett Parancskönyv rögzítette. Ide írták be a miniszterelnökség és a külügyminisztérium sajtóosztályáról, meg esetenként a Bizottság elnökétől származó (rendszerint telefonon leadott és gépbe diktált) utasításokat. Az évek folyamán terebélyesre duzzadt utasításgyűjtemény – havonként átlagban száz körül mozgott az utasítások száma – eredeti példánya, sajnos, megsemmisült. Jellegéről azonban pontos fogalmat alkothatunk a másolatban megőrzött, részben fennmaradt és publikált töredékekből. (Márkus László–Szinai Miklós–Vásárhelyi Miklós: *Nem engedélyezem – A cenzúrabizottság dossziéjából*, Kossuth Könyvkiadó 1975.) Ezen belül az 1941. évi augusztus 25-i reggel 8 órai utasítástól az 1942. szeptember 18-i délután 12 óra 50 perces utasításig – egy évi anyag – nagyjából teljesnek tekinthető.

A korszak sajtóirányításának központi figurája a sajtófőnök Ullein-Reviczky Antal volt. 1941 áprilisáig mint külügyi sajtófőnök gyakorolt döntő befolyást a magyar sajtóra, majd formálisan megerősítették abban a funkcióban, amelyet ténylegesen már jó ideje betöltött: egy személyben lett a miniszterelnökségi és a külügyi sajtóirányítás vezetője a két tisztség egybeolvasztásával, amire a korszak történetében nem volt precedens. Ezt a funkciót 1943 őszéig, tehát közel két és fél évig töltötte be.

A második világháború alatt ennek a Horthy-rendszerben amúgy is fontos hatalmi pozíciónak még megnövekedett a jelentősége. A rendkívüli háborús viszonyok címén kihirdetett kivételes állapot kiterjesztette a sajtófőnök hatáskörét is. A cenzúra bevezetésével az eddiginél hatékonyabb irányítási és ellenőrzési eszköz került a kezébe. A miniszterelnökségi sajtófőnök és a külügyminisztérium sajtóosztálya vezetője funkcióinak egyesítésével pedig gyakorlatilag egyetlen sajtódiktátor kezébe összpontosult minden hatalom a magyar sajtó fölött. Ullein-Reviczky Antal nemcsak bizalmasa, exponense volt a legfelsőbb vezetőknek, hanem maga is tagja annak a szűk, zárt körnek, amely konspiratívén szötte a kettős, „átmentési” politika szálait.

Ullein-Reviczky 1943 szeptemberéig töltötte be tisztét. Ekkor Stockholmba nevezték ki nagykövetnek. A személyére szabott teljhatalmú sajtófőnökség ezzel megszűnt.

Mint sajtófőnök, Ullein-Reviczky korlátlan hatalommal rendelkezett. Nemcsak a két sajtóosztályt irányította közvetlenül meg a cenzúra-bizottságot. Rendszeresen beleszólt a lapok szerkesztésébe is. Az országos napilapoknál valóságos „szuper-főszerkesztő” szerepét töltötte be. Az egész magyar sajtót az ő egységes irányítása alatt működő, többszólamú zenekarnak tekintette, amelynek teljhatalmú karmestereként ténykedett. Lényegében mindenkinek akkor és úgy kellett „belépnie” szólamával, ahogy ő vezényelte. Erről tanúskodnak különböző dokumentumok is. Az 1941. október 1-i utasítás például úgy szól, hogy ha a cenzorok külpolitikai hírekkel kapcsolatban bármilyen aggályt táplálnak, „kétely esetén forduljanak a Követ úrhoz”. Sűrűn találkozunk a Sajtóellenőrző Bizottsághoz intézett olyan intellemmel, hogy valamely lap cikkét vagy hírért engedjék át, mert azt a sajtófőnök sugalmazta. Máskor maga az utasítás tartalmaz szabályszerű „sillabuszt”, a sajtófőnök által megszerkesztett gondolatmenetet a publicisták, cikkírók számára. Figyelemre méltó ebben a vonatkozásban a Ribbentrop budapesti látogatása alkalmával, 1942. január 8-án a főszerkesztőkhöz intézett személyes üzenet, amely a német–magyar barátság keretein belül az új közép- és dél-európai rendben Magyarország szuverenitását és szupremáciáját igyekszik érvényre juttatni. Másnap viszont Ullein-Reviczky törölteti a nácik hivatalos lapjának, a „Völkischer Beobachter” cikkéből azt az – MTI által már kiadott – bekezdést, amely ellentétben a magyar elképzeléssel, az „erős kézzel irányított életter” elgondolását hirdeti.

Előfordul, hogy a sajtófőnök a cenzúrárt csak utólag értesíti egyes lapokkal kötött megállapodásairól. Az 1941. október 24-i eligazítás például arról szól, hogy a „Magyar Nemzet” utasításra vissza fog vágni a „Deutsche Zeitung”-nak. November 13-án viszont a nyilas „Magyarság” kapott engedélyt, hogy az Imrédy körül folyó polémiaiban a „Magyar Nemzet”-nek „erélyesen visszavágjon”. Az október 28-i utasítás úgy rendelkezik, hogy az N. S. T. német hírszolgálati irodának egy Roosevelt-beszéddel kapcsolatos durva kommentárját csak a „Deutsche Zeitung” közölheti eredeti formájában, a többi lap tompított kiadásban, s erre mintául szolgál a „Reggeli Magyarország” felülről sugalmazott közleménye.

Mindennapos gyakorlattá vált, hogy bizonyos anyagok közlését csak egy-egy lap, vagy meghatározott újságok feladatává tették. A „szereposztás” alkalmanként odáig tökéletesedett, hogy azonos témakört ellentétes módon kellett tálni. Így például, az 1941. augusztus 25-i, 2. számú utasítás a nyilas „Pesti Újság”-ot felszólítja, támadja meg a legélesebb hangon Churchill nyilatkozatát. A polgári ellenzéki „8 Órai Újság”-tól és a liberális „Esti Kurir”-tól viszont mindössze annyit várnak el, hogy az anyagból „ne csináljanak nagy napi szenzációt”, miután már két és fél órával korábban figyelmeztettek a veszélyre, hogy esetleg egyes lapok túldicsérik Churchill beszédét.

Voltak témák, amelyek a sajtófőnök közvetlen, személyes felügyelete alá tartoztak. Így például az 1942. január 12-i utasítás 2. pontja: „a cenzúra csak olyan külpolitikai cikket enged át, amelyet Ullein-Reviczky követ úr sugalmazott.” Így tehát a külpolitikai publicisztikában nemcsak az általános, elvi eligazítás és az ellenőrzés tartozott a kormány hatáskörébe. A sajtófőnök magának tartotta fenn még a témaválasztás privilégiumát is.

A sajtófőnöki állás súlyának növekedése csak vetülete a sajtó megnövekedett jelentőségének. Ez is speciális, a magyar történelmi fejlődésből fakadó sajátosság volt. A magyar sajtónak ugyanis a második világháború éveiben nemcsak az volt a funkciója, hogy

mint monopolisztikus irányítású, központi mechanizmus fontos és hatékony eszköze legyen az állami propagandának. Egyben gyűjtőpontja is volt az uralkodó osztályon belüli régi keletű, de most éleződő hatalmi ellentétnek. A konfliktus lényege egyetlen szóban foglalható össze: a gleichschaltolás. Ennek az intézkedésnek szükségessége, célszerűsége, időszerűsége a *belpolitikai* harc egyik központi témájává nőtt. A hivatalos kormánypolitika és a német nagyhatalmi politika közötti feszültség, a kölcsönös bizalmatlanság kibontakozása nyomán pedig a sajtó struktúrájának, a sajtóirányítás módszerének a problémája új dimenziót is nyert: a belpolitikai súrlódások, viták, ellentétes törekvések kifejezője mellett állandó külpolitikai feszültség forrásává vált.

A teljes gleichschaltolás persze – formailag – leegyszerűsítette volna az irányítás problémáit. De miként más területen, a kormány itt sem szándékozott áttérni a fasiszta módszerekre. Ezt a maga szempontjából nem tartotta célszerűnek, de nem is volt rá szüksége. Hiszen a fennálló rendelkezések, a kialakult rugalmas sajtóviszonyok hatékonyabban biztosították politikája maradéktalan érvényesülését. Ugyanakkor a differenciált, árnyaltabb irányítás, a mozgásszabadság bizonyos korlátozott, szigorúan szabályozott lehetőségeinek fenntartása nemcsak a belső feszültségen enyhített, hanem beilleszkedett a távolabbi, rejtett külpolitikai elképzelésekbe is.

A magyar sajtó helyzete, a kormány sajtópolitikája, a cenzúrabizottság működése német hivatalos körök és a magyar szélsőjobboldal támadásainak állandó célpontja volt. Kifejezésre jutott ez újságcikkekben, parlamenti felszólalásokban, interpellációkban csakúgy, mint diplomáciai jegyzékekben, írásos és szóbeli fenyegetésekben. A németeket és a magyar szélsőjobboldalt ingerelték a tengelyhatalmak befolyási szféráján belül különleges helyzetet élvező magyar sajtó pusztá léte, a sajátos magyar sajtóviszonyok és olyan sajtóorgánumok létezése, sőt prosperálása, amelyeknek baloldali, németellenes beállítottsága félreismerhetetlen volt. Nyugtalanítóan hatott rájuk, hogy ebben is – nem alaptalanul – a magyar kormány megbízhatatlanságának, politikája kettősségének bizonyítékát látták. Jellegzetesen fejezi ki ezt a bizalmatlanságot és ellenszenvet a szélsőjobboldal megnyilvánulása. Így például Rajniss Ferenc képviselő, a szélsőjobboldal egyik szószólója, 1942. szeptember 15-én kelt, a sajtófőnökhöz intézett levelében szemére hányja Ullein-Reviczkynek, hogy „a cenzúrában mutatkozó kétlakiság rámutat sok gyanúság forrására”, a cenzúrabizottságnak egy konkrét intézkedése kapcsán pedig megjegyzi, hogy „ebből minden józan ember csak egy óvatos, fékezett, határozatlan s az angol és az amerikai győzelemre spekuláló állásfoglalást olvashat ki”. Egy hónappal a német megszállás előtt pedig a kormánypártnak egy jobboldali csoportja nyújtott be bíráló memorandumot a miniszterelnökhöz, amelyben többek között ez olvasható: „Az értelmiségnek a népfronthoz való megnyerésén a sajtóorgánumok egész sora fáradozik anélkül, hogy a cenzúra megakadályozná... A Pester Lloydon, a Függelenségen, az Új Magyarországon és a nyilas sajtóorgánumokon kívül, ma egyetlen budapesti napilap sem nevezhető németbarátnak...” Végül abban a „bűnlajstromban”, amelyet Hitler nyújtott át Horthy kormányszónak, közvetlenül az ország megszállása előtt, jelentős helyet foglaltak el a magyar sajtó és a kormány sajtópolitikájának vétkei.

A sajtó irányításával kapcsolatos ellentét tehát ebben a korszakban valóban a magyar politikai élet egyik központi kérdése volt, és kulcsként szolgálhat a hivatalos kormánypolitika szándékainak, törekvéseinek alaposabb megértéséhez.

Aránytalanságnak tűnhet, hogy referátumunk szűkre szabott keretei között ilyen túlnyomóró teret biztosítottunk a magyar sajtó irányítása jellegzetességeinek, pontosabban a korabeli sajtó mechanizmusa működésének, vagyis látszólag elsősorban szervezeti, jogi, módszerbeli, személyi problémáknak. A kormány kezében azonban oly nagy hatalom összpontosult, s ennek gyakorlása oly sokrétű készséget igényelt, hogy joggal minősíthetjük a második világháború éveiben éppen ezeket a sajátosságokat a sajtó meghatározó tényezőinek. Az egyes sajtóorgánumok lényegében – akarva, nem akarva – azt a funkciót töltötték be, amelyet a hivatalos irányítás a saját maga által megszabott kereteken belül engedélyezett, illetve szánt számukra. Így a magyar sajtó elsősorban a sajtó irányításának módszereiből, ezek pedig az általános politikából merítették a maguk sajátos jellegét.

Nem áll itt módunkban külön-külön ismertetni az egyes országos napi- és hetilapokat, még a legjelentősebbeket sem. Így arra kell szorítkoznunk, hogy a legfontosabb politikai irányzatok sajtójának alapvető vonásait jellemezzük.

Természetesen a legnagyobb sajtóval, legtöbb újsággal és legnagyobb példányszámmal a hatalmon levő kormánypárt rendelkezett. Hatása azonban nem állt arányban méreteivel. Szigorúan kellett képviselnie a nyilvánosság előtt a hivatalos álláspontot minden bel- és külpolitikai kérdésben, és sem tartalmában, sem stílusában, sem színvonalban nem lépte túl általában a szürke átlagot. Teleki Pál 1939 végén¹¹ számba véve a kormánysajtó megerősödését, megelégedéssel állapította meg, hogy „immár nyolc napilapja van a keresztény magyar társadalomnak, a napnak úgyszólván minden szakában...” Ez a számszerűség azonban nem tükrözte e sajtó hatékonyságát, politikai értékét. A nyolc lap közül csak kettő dicsekedhetett tényleges tömegbefolyással. A hivatalos politika szélsőjobboldali árnyalatát képviselő „Új Magyarország” és az ötletesen szerkesztett, viszonylag rugalmas esti „Magyarország”. Valójában a kormánypárti sajtót senki sem tekintette a magáénak. A jobboldaliak keveselték harciasságát, elkötelezettségét a németek és a „korszellem” irányában, kifogásolták a kormánypolitika kettősségéből fakadó lavírozását, langyosságát. A baloldaliak pedig természetesen elutasították a jobboldali, nemzeti-keresztény kurzus szemléletet, és az adott lehetőségek között ellenszenvüket, bizalmatlanságukat kifejezésre is juttatták. A kormánysajtó súlytalansága, népszerűtlensége előrejelzője volt Horthy és környezete fokozódó elszigetelődésének, amely később a válságok, a nemzeti tragédiák óráiban oly drámai módon nyilvánult meg.

A szélsőjobboldali sajtó potenciális súlyának érzékeltetésére nem látszik kielégítőnek az „ellenzéki” minősítés alkalmazása. Közelebb járunk a valósághoz, ha ezt a sajtót a kormánypárti sajtó vetélytársának nevezzük. Vetélytárs volt a szónak minden értelmében. Élvezte a németek bizalmát és támogatását. Egyértelműen brutális, fasiszta propagandájával sokkal könnyebben hatolt be a jobboldali közvélemény tudatába. Hatalomra törő és erélyes politikai csoportosulásoknak volt a szócsöve. Állandó veszélyt és fenyegetést jelentett a kormány számára. Az mégsem tudott vele szemben kellő eréllyel fellépni. S ebben nemcsak az adott kül- és belpolitikai realitások akadályozták meg, hanem saját politikai platformjának ellentmondásai is. Hogyan léphetett fel egy magát fennen jobboldalinak és „igazi” jobboldalinak hirdető, s valóban jobboldali rendszer

¹¹ Magyar Élet Pártértésítője, *Teleki Pál: Magyar józanság* 1939. dec. 20.

olyan vetélytárssal szemben, amely éppen ebben a jobboldaliságban licitálja túl: a fasiszta rendszerek dicsőítésében, a sovinszta, antiszemita uszításban, a demokrácia és szocializmus pocskondiázásában.

A kép teljességéhez tartozik azonban, hogy az esztendőök múlásával a szélső-jobboldali sajtó befolyása fokozatosan, majd rohamosan csökkent. S ebben nemcsak a tengelyhatalmak hadiszerencséjének hanyatlása játszott szerepet. Ez a sajtó tükrözte a különböző magyar fasiszta csoportok egymás közötti viszálykodását, vádaskodását, korrupságukat, komolytalanságukat, primitív tudatlanságukat. A nacionalista körök előtt lelepleződött, hogy feltétel nélküli kiszolgálói a német törekvéseknek, még magyar érdekek rovására is. Konkrét társadalmi és szociális konfliktusok vagy viták alkalmával fény derült szociális demagógiájuk álságára. Lejárátásuk mértékére jellemző, hogy a németek még az ország megszállása után sem kívánták rájuk ruházni a hatalmat.

Bonyolultabb és a fentebb elmondottaknál sokrétebb kérdést vet fel a korabeli magyar sajtó harmadik nagy szektorának, a baloldali sajtónak a helyzete, illetve ennek a sajtónak a viszonya a kormány sajtó politikájához.

Ez a baloldali sajtó igen jelentős volt példányszám, politikai befolyás, színvonal és a megjelenő lapok számát tekintve. A német megszállásig megjelent a Szociáldemokrata Párt hivatalos napilapja, a „Népszava”. A németellenes érzelmű polgári és értelmiségi ellenzék legjelentősebb napilapja a „Magyar Nemzet” volt, amelynek példányszáma (1942-től) vasárnaponként meghaladta a százezret. A kormány legnagyobb baloldali ellenzéki pártjának, a Független Kisgazdapártnak volt a lapja a „Kis Újság”, a liberális polgári ellenzéké az „Esti Kurir” és az „Újság”. Baloldali ellenzéki napilap volt a „Mai Nap”, a „8 Órai Újság”, néhány nagy vidéki napilap, hetilapok: a „Szabad Szó”, a „Független Magyarország” és mások. Nemzetközi viszonylatban és hazai mértékkel figyelemre méltó a baloldali sajtónak ez a súlya ezekben az években.

Felmerül a kérdés: mi készítette a magyar kormányt arra, hogy – nemegyszer a németek és a hazai szélsőjobboldal agresszív követeléseivel szemben – megóvja a gúzsba kötött, cenzúrázott és terrorizált baloldali ellenzéki sajtó pusztát a létét?

Vitathatatlan, hogy ebben elsősorban külpolitikai megfontolások vezették. Szerves része volt ez a kétarcú politikai irányvonalnak. A legális baloldali, ellenzéki sajtó és irodalom működése volt hivatott bizonyítani a szövetséges hatalmak előtt, hogy Magyarország sohasem hódolt be teljesen a német imperializmusnak és a fasiszmusnak, ami egyben hasznos érvül ígérkezett a háború utáni rendezésre. A legális baloldali ellenzék belpolitikai egyensúlyozó funkciót is betöltött a szélsőjossal szemben. Hangjának nyilvános megszólaltatása érzékeltette, hogy milyen mélyen gyökereznek a magyar közvélemény egyes rétegeiben a nemzeti függetlenség hagyományai. Leplezett célkitűzéseiben, rejtett angol–amerikai orientációja érvényesítésében is a kormányzat csak a baloldali ellenzék rokonszenvére számíthatott. A törvényesen engedélyezett ellenzéki mozgulások és a sajtó biztosító szelepként is szolgáltak a belső feszültségek levezetésére. A baloldali sajtóra és felvilágosításra hárult az önként vállalt hivatás is, hogy viszonylag tárgyilagos tájékoztatásra törekedve, rádöbentse az évtizedes jobboldali propaganda által elbódított közvéleményt a realitásokra, érzékeltesse az erőviszonyokban beálló módosulást, és lélektanilag előkészítse a titkon tervezett, esetleges politikai fordulatra. Ez az átgondolt, szűkkeblű és a „visszavonásig érvényes” engedékenységi bizonyos játék-lehetőségét biztosított a kormányzatnak. Nemegyszer a nem hivatalos, ellenzéki fórumok-

ról hangzottak el olyan megnyilatkozások, amelyeket a kormány nyíltan nem kívánt vállalni, bár az állásfoglalások nagyjában a hivatalos álláspontot vagy kívánságot tükrözték. Ez persze nem gátolta a hivatalos közegeket abban, hogy adott esetben a felelősség elhárítására cinikusan és lelkiismeretlenül cserbenhagyják és kiszolgáltatassák azokat az írókat, újságírókat, akik vásárra vitték a bőrüket. Végül nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy ez a baloldali ellenzék és sajtója (ellentétben a szélsőjobboddalival) az adott helyzetben nem veszélyeztette a kormány hatalmi pozícióját, nem hordta magában a kormánnyal szemben egy reális alternatíva fenyegetését.

Az ellenforradalmi rendszert tehát taktikai megfontolások, külpolitikai kombinációk, látszatok megóvása, a belső feszültség enyhítését célzó elképzelések készítették arra, hogy megtűrje az önkényének kiszolgáltatott legális baloldali, ellenzéki intézményeket, szervezeteket, sajtótermékeket, megnyilvánulásokat. A baloldal a teljes gleichschaltolás alternatívájaként, mint a „kisebbik rossz”-at vette tudomásul a kényszerhelyzetet, de igyekezett kihasználni a belőle kínálkozó lehetőségeket. A kormány politikája ugyanis szükségszerűen bizonyos – a szomszédos csatlósországokban már korábban felszámolt (Szlovákiában 1939 tavaszán, Romániában 1940 őszén, Horvátországban, Jugoszlávia felosztása után 1941 tavaszán vezették be a totális diktatúrát) – legális lehetőséget nyújtott a németellenes és antifasiszta szellemi ellenállás kibontakozásához. A nap mint nap megújuló harcban: az ügyész, a cenzor, a rendőrhatalóság és az író, újságíró, művész, tudós közötti konfliktusokban dönt el, hogy a korlátozott mozgásszabadság *megmarad-e* a rendszer engedélyezte tétova vonakodás határai között, vagy ezen túllépve, a hatékony szellemi ellenállás útjára lép. Bátor, tehetséges, elkötelezett és felelősségtudattól áthatott írók, újságírók, művészek, értelmiségiek vállalták a kor parancsolta küldetést, hogy biztonságuk, egzisztenciájuk, sőt életük kockáztatásával felvegyék a harcot a német fasizmus és hazai csatlósai ellen. Mivel a baloldali sajtó természetesen nyíltan nem juttathatta kifejezésre németellenes és antifasiszta nézeteit, kialakult és az évek folyamán kicsiszolódott egy sajátos, burkolt szerkesztési és írási módszer, egy virágnyelv, egy cinkos összjáték az író és az olvasó között.

Vessünk ezek után egy vázlatos, átfogó pillantást arra, hogy 1939 szeptemberétől 1944 márciusáig hogyan alakult tartalmilag a magyar sajtó irányítása.

Közvetlenül a háború kitörése után Magyarország hadbalépéséig a sajtó valósággal biztatást kapott a német orientációjú, de hangsúlyozottan *nem hadviselő* álláspont érvényesítésére. A kormány kétarcú külpolitikájának nemcsak következménye, hanem egyenes tartozéka volt az ellenzéki sajtó mérsékelt, burkolt rokonszenvezése a nyugati hatalmakkal. 1941 júniusától a hivatalos direktíva módosult, de a sajtóirányítás akkor is – tevékenységét a hadihelyzet alakulásához hangolva – kezdetben eltűrte, később ösztönözte a tárgyilagosan, józanabb tájékoztatásra törekvő erőfeszítéseket.

Saly Dezső, az „Új Nemzedék” szerkesztője naplójában 1939. szeptember 25-i kelettel közli a miniszterelnökség emlékiratát „a sajtó által követendő irányelvekről”, amelyeket – újságírók tudomása szerint – Teleki miniszterelnök személyesen öntött végső formájukba. Íme a bejegyzés: „Külpolitikai tekintetben – kezdi a dokumentum – törekedjünk tárgyilagosságra. Természetesen tekintetbe véve a kormány külpolitikai vonalvezetését. Vagyis: irányelv, hogy továbbhaladunk a hosszú évek óta folytatott magyar külpolitika útján, szoros baráti kapcsolatok fűznek a tengelyhatalmakhoz, Olaszországhoz és Németországhoz, baráti érzelmekkel vagyunk Lengyelország felé, a mér-

sékelt, hűvösebb objektivitás alapján írunk a nyugati hatalmakról, Franciaországról és Angliáról. Jó baráti viszonyban állunk Bulgáriával. Ne támadjuk a szomszéd államokat (Románia), írunk a nyugodt jóindulat hangján Jugoszláviáról.” Ugyanezt a továbbiakban részletesen is kifejti:

„a) Németország küzdelme általában rokonszenvesen állítandó be, anélkül azonban, hogy Németország ellenfeleinek sértegetése, lebecsülése, vagy akár lekicsinylése megengedhető lenne.

b) Olaszország politikáját meleg rokonszenvvel, az igazi barátság hangján mutatjuk be. De itt óvatosságot kell tanúsítani egyes kisebb jelentőségű olasz lapok híreivel szemben, amelyek az olasz sajtó vezető orgánumaitól eltérően írnak vagy jelentenek.

c) Ami Lengyelországot illeti, a lengyel kormány, a vezérkar, valamint a lengyel távirati iroda hivatalos jelentéseit a szükségeshez képest a MTI úgyis kiadja, s ezeken túlménőleg felesleges híreket közölni, annál kevésbé, mert azok úgysem ellenőrizhetők.

d) Jugoszláviát rokonszenvvel kell beállítani. Amennyiben a jugoszláviai magyarság sérelmeiről érkeznek hírek, ezeket közlés előtt okvetlenül jelenteni kell a külügy-minisztérium sajtóosztályánál.

e) Romániát hűvös tárgyilagossággal kell kezelni. Nem kell feszegetni a mai időkben semmi olyan körülményt, ami Romániát sérthetné. Amit a kormány Romániára nézve mondani akar, azt adandó alkalommal megteszi, ezen túlmenni felesleges. Ha a sajtónak újabb magyar kisebbségi sérelmekről volnának értesülései, ezeket közlés előtt a külügy-minisztériumnak be kell jelenteni.

f) Szlovákiát illetően elvértve közölni lehet híreket, ottani magyarok előfordult és tényleg megállapított bántalmazásairól. De általánosságban kerülendő az, hogy a magyar sajtót szlovákellenes híráradat lepje el.

g) Oroszországra vonatkozóan a MTI a szükséges híreket kiadja. A bolsevizmussal szemben ma éppen olyan határozott állásfoglalásban vagyunk, mint bármikor a múltban. Azonban a különleges nemzetközi kapcsolatokra való tekintettel az orosz kérdést csak óvatosan feszegetjük.

h) Angol és francia vonatkozásban a vezérkari jelentéseket a MTI kiadja. Ezek természetesen hozhatók, sőt hozandók is. Ugyancsak kiadja a MTI egyrészt a Havas, másrészt az angol tájékoztató minisztérium megfelelőnek ítélt közleményeit.

Általánosságban a hírek elosztása a sajtóban olyan legyen, hogy az angol, francia és lengyel hírek összessége a német hírek összességét ne haladja meg. Továbbá: az első helyet általában a német hírek juttassuk. (Ezzel nem kívánjuk a sajtót uniformizálni, de ne jöjjön ezzel senki szembeütő ellentétbe.)

Majd tovább:

Kíváncsok az is, hogy a hadviselő felek vezérkari jelentései lehetőleg ugyanazon a lapon ugyanolyan kiállításban, mint híryanag jelenjenek meg.”¹²

Saly naplójegyzetének hitelességét alátámasztja egy külügyminisztériumi dokumentum¹³ és a „Népszava” szerkesztőségéből származó hasonló értelmű feljegyzés.¹⁴

¹² Saly Dezső: Szigorúan bizalmas! Anonymus. Budapest, 1945. 31–33.

¹³ Nem engedélyezem. 57–58.

¹⁴ Száva István feljegyzése Thuránszky István sajtófőnök 1939. szeptember 1-i tájékoztatásáról. PI Arch. Népszava 1939.

Az irányelvekben hangsúlyozott „mérsékelt, hűvösebb objektivitás” bő teret engedett a szerkesztőség mozgásának. A „Magyar Nemzet” címére csak egy külön megszorítást intéztek: „Ne használjunk agresszív hangot semmilyen irányban sem. A Magyar Nemzet csillapítsa a németellenes hangot, de ugyanígy a más irányú, más beállítású lapok se menjenek túlzásba az ellenkező oldalon.”¹⁵

A Szovjetunió megtámadása és Magyarország hadbalépése után a nemzetközi helyzet megváltozása nyomán módosult a taktika, de érvényben maradt a fővonal, amely igyekezett a változott körülmények között is megőrizni a végső, alternatív választás illúzióját. A sajtófőnökség az első diadalmámmor eloszlásával már 1941. szeptember 10-én az alábbi, objektivitásra intő, szigorúan bizalmas eligazításban részesítette a Sajtóellenőrző Bizottságot: „A mai napon illetékes helyről adott tájékoztatás, illetőleg irányítás szerint magyar szempontból nem kívánatos a sajtóban oly értelmű közlemények megjelenését elősegíteni, amelyek túlfűtött fantáziával a sikereket úgy tüntetik fel, mintha azok által a háború további kimenetele máris eldőlt volna, és amelyek jóslatokba akarnak bocsátkozni a végső eredmény, vagy a béke kilátásai felől.

A szélső lapok megüthetik a legoptimisztikusabb és legegyszerűbb hangokat is, ha ez mentes a másik oldal felé, vagy befelé becsmérléstől, izgatástól és izléstelenségtől.

Komoly orgánumok részéről az objektivitást támogatni kell.

A kormány reggeli lapjai és a jobboldali lapok általában jól teszik, ha erőteljes németbarát szellemű állásfoglalásaikkal ébren tartják a közvélemény meleg rokonszenvét a tengelyhatalmak iránt.

Rövid idő múltán az egyik keresztény reggeli napilap engedélyt fog nyerni oly térkép közzétételére, amely a német–szovjet háborúval kapcsolatban tévarányokat feltüntet. Ehhez azonban semmi kommentár nem fűzhető. (Az engedélyről szóbeli értesítés jön.)

Ezen tájékoztatásom igen bizalmas jellegű, és kérem a Bizottság Elnök urait és Tagjait, hogy a közleménynek elbírálását ilyen értelemben méltóztassanak vezetni.”¹⁶

A következő háborús év őszén, amikor már világosan kirajzolódtak a tengelyhatalmak nehézségei, sőt a súlyos kudarcok fenyegetése is jelentkezett az objektivitásra figyelmeztető felszólítás Rákóczy Imrének, a Sajtóellenőrző Bizottság elnökének a cenzorokhoz intézett 1942. szeptember 14-i belső utasításában: „A mai napon a legilletékesebb helyről a következő utasítást kaptam, kérem a Bizottságot, szíveskedjék azt szigorúan betartani.

1. A lapok időnként, természetesen megfelelő tárgyilagossággal és komolysággal, rámutathatnak a harctereken fennálló nehézségekre. Megírható, hogy nem könnyű a küzdelem, hanem sokszor nagyon nehéz. A közönség általában nincs informálva a harcok súlyosságáról, holott helyes, ha néha tud a nehézségekről is, hiszen a győzelem értéke sem olyan, ha a közönség azt hiszi, hogy azt minden küzdelem vagy nehézség nélkül éri el.

Nehézségről azonban ne a liberális lapok írjanak, mert azok ezt egészen más célból tennék. Az említett tájékoztatás konstruktív lapoknál engedhető át.

¹⁵ Száva István feljegyzése.

¹⁶ Nem engedélyezem. 156–157.

Nagy tapintattal kell ezt a kérdést kezelni, magától érthetőleg azonban úgy, hogy elkedvetlenedést vagy kishitűséget ne idézhessen elő.

2. A Miniszterelnök úr Öexcellenciája kifogásolta, hogy írásban és képből az ellenséges országok vagy idegen államok államfőiről fényképek vagy sértő és gúnyolódó kitételek jelenhetnek meg.¹⁷

Amikor egy esztendőn belül a hadihelyzet végzetes fordulatot vett, még erősebb lett a hivatalos utasítás. Az igazságügyminisztériumi kiküldött hivatalos jelentése az Ullein–Reviczky sajtófőnök által az olasz fasiszta rendszer bukása után rendezett sajtótájékoztatóról, többek között az alábbiakat rögzíti:

„A sajtófőnök erőteljes hangon követelte, hogy »a magyar sajtóban vége legyen az ostoba játékoknak mindenféle világnézetekkel«, kijelentette, hogy »a magyar sajtóból kiirtok mindent, ami nem tiszta magyar, itt nincs más, mint magyar állam és magyar nemzet és csak százszázalékosan öncélú magyar politika«. Hangsúlyozta, hogy mi csak magyar célokért harcolunk és fontos, hogy a magyar sajtó higgadtan, nyugodtan, nem begyulladva tárgyalja az eseményeket.”¹⁸

A kormány sajtópolitikája tehát objektíve megteremtette a feltételeit a hivatalos propaganda állításait óvatosan és burkoltan megkérdőjelező „második sajtóvonal” kialakításának. A politikai kettős játékban a „Népszava” és a „Magyar Nemzet” tudatosan vállalta a tengelyellenes orientáció nehéz és kockázatos szerepkörét. Nyomukban haladt a „Mai Lap”, a „Kis Újság”, az „Esti Kurir”, a „8 Órai Újság”, az „Újság” és más lapok. A kockázatvállalás nem volt arányos. A kormány a maga számára – legalábbis úgy tervezte – nyitva hagyta a végső választás alternatíváját, az ellenzéki sajtó azonban visszavonhatatlanul elkötelezte magát. Ez egyébként pregnánsan jutott kifejezésre a német megszállást követő eseményekben.

1944. március 19., az ország német megszállása után azonnal megkezdődött a magyar sajtó gleichschaltolása. A folyamat lényegében néhány nap alatt zajlott le. Német szakemberek, Karl Sixnek, a külügyminisztérium kultúrpolitikai osztálya és Paul Karl Schmidtnak, a sajtóosztály vezetőjének irányítása alatt részletes tervet dolgoztak ki a gleichschaltolás végrehajtására. A német kívánságra kinevezett Sztójay-bábkormány készségesen teljesítette a megszállók kívánságait. A miniszterelnökség mellett központi tájékoztatási államtitkárságot létesítettek a sajtó, a rádió, a tájékoztatás és a cenzúra ügyeinek teljhatalmú intézésére. Az államtitkárság megbízottat vezényelt ki minden vármegyébe. Az államtitkársághoz (Horvátország és Szlovákia mintájára) német tanácsadót jelöltek ki. Március 22. és 25. között betiltották az országos és a vidéki baloldali ellenzéki napi-, hetilapokat és folyóiratokat. Kiterjedt a tisztogatás a kormánypárti és a kormányt támogató sajtóra is. Leváltották például a „Magyarország”, az „Esti Újság”, az „Új Nemzedék”, a „Pester Lloyd” főszerkesztőjét is. Azonnal elbocsátották állásából az összes zsidó újságíró. Megindult a baloldali újságírók üldözése, internálása, bebörtönzése, deportálása. Április végén megszűnt a kötelező előzetes cenzúra. Nem volt már reá szükség. Az egyes szerkesztőségek vezetése és személyi összetétele garantálta, hogy cenzúra nélkül is csak olyan közlemények jelenjenek meg a sajtóban, amelyek

¹⁷1. m. 306–307.

¹⁸1. m. 317.

megfelelnek a rezsimnek. A sajtópolitika pedig az egyoldalú szélsőjobboldali agitáció terjesztésére korlátozódott.

1944. október 15-e, a Szálasi-puccs után fizikailag is sorvadásnak indult a magyar sajtó. Szálasi 1944. november elején kelt rendeletével csak két országos lap, a „Magyarság” és az „Új Magyarság” megjelenését engedélyezte eredeti formájában. A szélsőjobboldali sajtó is csupán néhány nyilas és nyilasbarát szennylapra korlátozódott.

Erre a korszakra egyébként már a kettősség nyomta rá bélyegét. 1944 őszétől 1945 április 4-ig két ország élt egymás mellett. A napról napra terebélyesedő új, demokratikus szellemű szabad sajtó mellett tengette léte végső napjait az összezsugorodó fasiszta, nyilaskeresztes sajtó. Ez a sajtó utolsó, szégyenteljes fejezetét képviseli a magyar sajtónak abban a korszakában, amely az 1919-es ellenforradalommal kezdődött.

A. I. PUSKAS

A háborús propaganda leleplezése a fronton

A háborús propagandában a horthysták és szövetségeseik, az ún. jobboldali ellenzék pártjai, miután csatlakoztak Hitler szovjetellenes hadjáratához, versengtek a háborús propagandában, annak a szükségét hirdetve, hogy a kommunista és demokratikus mozgalmat háborús úton kell megsemmisíteni. Ebben a vonatkozásban az imrédystáknak és a nyilasoknak sikerült felülmúlniuk a horthystákat.

Ugyanakkor azonban Magyarországon szervezettebbé vált a háborúellenes, antifasiszta mozgalom, és összefonódott a Hitler-ellenes koalíció népeinek harcával.

A magyar nép haladó gondolkodású képviselői arra törekedtek, hogy valamennyi demokratikus erőt egyesítsenek egy háborúellenes, antifasiszta nemzeti harci frontban Magyarországnak az agresszív hitlerista blokkból való kilépése érdekében. Ezért a szovjetellenes háború kezdetétől fogva a Kommunisták Magyarországi Pártja állhatatos és következetes harcot folytatott egy ilyen front létrehozásáért. A párt követelte az azonnali kilépést a háborúból és a különbéke megkötését.

A kommunista párt rendelkezett illegális sajtóval, röpiratokat bocsátott ki, csoportokat hozott létre terjesztésükre. A kommunista párt a sajtókiadványokban közölte a fentebb említett követeléseket, és hazahívta a magyar katonákat a frontról, valamint kiadta a jelszót: „Egyetlen katonát sem Hitlernek!” A KMP magyarországi tevékenységével azonban itt most nem foglalkozunk.

Magyarországon az antifasiszta és háborúellenes harc megszervezésében nagy szerepet játszott a KMP KB Külföldi Irodája, amely a „Pravdá”-ban 1941. július 10-én ismertette a magyar kommunisták és más haladó erők feladatait. Ez az iroda segített a fronton a magyar katonáknak, valamint a Vörös Hadsereg fogságába jutottaknak, hogy megtudják az igazságot a háborúról és a fasiszmusról. A KMP KB Külföldi Irodájának vezetésével ugyanezen év szeptemberétől sugározta adásait a Kossuth-rádió a Szovjetunióban, amely leleplezte a horthysták szovjetellenes, sovinszta propagandáját, felhívta a dolgozókat a háború és a fasiszmus elleni harcra. A rádióadó rendszeres adásai feltárták a magyar dolgozók előtt a háború tényleges céljait és a valódi helyzetet a frontokon, megmutatták a felszabaduláshoz vezető utat.

A kommunista párt országon belüli harca kapcsolatban volt az emigrációban élő kommunisták tevékenységével. Közülük azok, akik a Szovjetunióban voltak, a Vörös Hadsereg oldalára állt antifasisztákkal együtt, nagy felvilágosító munkát folytattak a fronton a magyar katonák között. A szovjet politikai szervekkel közösen terjesztették az újságokat, a rölapokat a hadifoglyok, valamint a harcban álló magyar hadsereg körében, a fronton megszervezték a rádió útján leadott felhívásokat. A magyar csapatok körében

felvilágosító, háborúellenes munkát végeztek a partizánegységek és -csapatok is, a brjanszki erdőkben harcolóktól egészen az 1944–1945-ben Magyarország területén működőkig. A partizánok 1941-ben már 17 rölapot, 1942-ben pedig 120-at adtak ki. A háború éveiben a Szovjetunió területén a partizánok összesen 174, magyar katonához szóló röpcédulát adtak ki 23 millió példányban. Ezenkívül központosított úton 160 matrica rölapot készítettek, amelyeket a fronton sokszorosítottak.

Az a propaganda, amelyet a horthysták a magyar hadseregben folytattak, lényegében azon az elven alapult, hogy a Németországgal való szövetség, következképpen a részvétel a szovjetellenes háborúban is, „nagy politikai siker”, mert ez a szövetség segített Magyarországnak „megnagyobbítani” az országot, elcsatolni a szomszédos államok területét. Minthogy a horthysták nem állíthatták azt, hogy Magyarország és a Szovjetunió között bármilyen konfliktus lenne, elhitték a katonákkal, hogy Magyarország a szovjetellenes háborút csupán mint Németország szövetségese folytatja, valamint azzal a céllal, hogy „meghálálják Hitlernek a területszerzést”, és „örök időkre megtartsák” azokat.

A Szovjetunió iránti gyűlöletet a horthysta propaganda megpróbálta a katonák nacionalista, agresszív, szovjetellenes szellemben nevelésének segítségével felszítani.

A katonák elég gyorsan meggyőződtek a horthysta propaganda hazugságáról. A magyar katonák körében elégedetlenséget, sőt dühöt váltott ki az a tény, hogy a parancsnokság igyekezett eltitkolni az igazságot helyzetükről a fronton a magyar lakosság elől, és ezzel a céllal erősítette a katonai cenzúrát.

Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a magyar csapatok a Vörös Hadsereg és a partizáncsapatok elleni harcokban kezdettől fogva súlyos veszteségeket szenvedtek. A rossz ellátás miatt is romlott a magyar katonák erkölcsi állapota. Felháborította őket az a körülmény, hogy a német csapatokat összehasonlíthatatlanul jobban látták el.

Ilyen viszonyok között az az agitáció, amelyet a Szovjetunióban élő magyar hazafiak és a szovjet parancsnokság folytatott, kedvező talajra talált.

Az első 12 miniatűr, magyar nyelvű röpcédula felhívásokat tartalmazott a honvédekhez, hogy ne ontsák vérüket Hitlerért, Horthyért, a grófokért, bárókért, földbirtokosokért és bankárokkért; fordítsák fegyvereiket a fasiszta elnyomók ellen, álljanak át a Vörös Hadsereg oldalára. Már 1941 augusztusának elején terjesztették a magyar katonák között a Vörös Hadsereg oldalára való átálláshoz szükséges engedélyeket, amelyeket azután a háború végéig minden röpcédulára rányomtattak.

A horthysta propaganda mindenképpen azt igyekezett a katonákba belesulykolni, hogy Magyarország hadbalépésének oka Kassának a szovjet repülőgépek általi állítólagos bombázása volt. 1941. november 17-én Horthy nyíregyházi beszédében a nyilvánosság előtt újra megismételte ezt a hazug verziót. Ezzel kapcsolatban a magyar fasiszták leleplezése céljából kiadtak egy rölapot, amely szerint: „Erre a hazugságra szüksége van most Horthynak, hogy igazolja a magyar hadsereg hatalmas veszteségeit a keleti fronton. Hitler most újabb 200 ezer magyar katonát követel, hogy bevessék őket az orosz munkások és parasztok elleni háború húsdarálójába.”

Nagy jelentősége volt a magyar hadifoglyok 1942 januárjában megtartott első konferenciájának, amely az összes résztvevő által aláírt kiáltványt intézett a magyar néphez és a hadsereghez. Ebben arról volt szó, hogy: „Nekünk, magyaroknak nincs miért harcolni az orosz testvérek ellen.” A kiáltványt egészében és részleteiben nagy példányszámban, többször kiadták. Közzétették az emigrációban élő magyar tudósok és közéleti

személyiségek felhívását is. Felszólítottak minden hazáját szerető embert, hogy törekedjék Magyarországnak a Szovjetunió elleni háborúja megszüntetésére.

A felvilágosító- és propagandamunka fokozása, amelyet a Vörös Hadsereg politikai szervei és a magyar antifasiszták a fronton folytattak, egybeesett a hitleri Németország és európai szövetségeseik elleni angol–szovjet katonai szövetség szerződésének 1942. május 26-án történő aláírásával. Ennek a dokumentumnak a közzététele és terjesztése a magyar katonák és tisztek között hozzájárult ahhoz, hogy a katonák meggyőződtek a háborút kirobbantó fasiszta blokk vereségének elkerülhetetlenségéről.

1942. június 22-től fogva a Vörös Hadsereg politikai szervei és a magyar antifasiszták elkezdtek a honvédek számára 50 ezer példányban lapot kiadni. Az újság címe „Tábori újság” volt, ugyanaz, mint a magyar fasiszta parancsnokság lapjáé. Ezt azzal a céllal tették, hogy ne veszélyeztessék az antifasiszta újságot olvasó katonákat. 1942. november 20-a után három állandó rovata volt a lapnak: „Mi újság otthon?”, „Mi újság a nemzetközi életben?” és „Miről beszélnek a magyar hadifoglyok?” Ezenkívül 1942. november 6-tól kiadták az „Igaz szó” című újságot. A háború végéig 71 szám jelent meg belőle.

A Vörös Hadseregnek Magyarország határai felé való előrenyomulásával és a hadi cselekményeknek magyar területre áthelyezésével összefüggésben, 1944 szeptember végétől 2 magyar nyelvű újságot adtak ki a magyar lakosság számára: a IV. Ukrán Front politikai vezetősége a „Magyar újság”-ot, amelynek szerkesztője a Vörös Hadsereg őrnagya, Illés Béla magyar író volt; a II. Ukrán Front pedig a „Híradó”-t, amelyet Ráth Károly kapitány szerkesztett.

1944 végén a felszabadult Debrecenben a két szerkesztőséget egyesítették, és Budapest felszabadított részén 1945. január 2-án megjelent a két lap alapján a magyar lakosság részére az új magyar nyelvű újság, az „Új Szó” első száma. Főszerkesztője Illés Béla volt. Ezek az újságok tájékoztató munkát és felvilágosító-propagandisztikus tevékenységet végeztek. Az „Új Szó” c. lapból 78 szám jelent meg.

Ezek az újságok, valamint a „Mi történik otthon” című, a frontokon megjelentetett tájékoztató röplapok, amelyekben felhasználták az elfogott leveleket és a külföldi sajtó híradásait, nagy sikernek örvendtek a magyar katonák körében.

1942 decemberében kezdték kiadni a hadifoglyok leveleinek sorozatát. A levél-tárakban sok dokumentumot őriztek meg, amelyek arról tanúskodnak, hogy a fent megjelölt lapokat olvasták és vitatták a frontokon nemcsak a katonák, hanem néhány helyen a tisztek is. Vannak dokumentumok arról is, hogy a katonák ezeket a röp-cédulákat hazavitték magukkal a frontról. A fronton elterjesztett antifasiszta felhívások visszhangra leltek nemcsak a horthysta csapatok katonái, hanem a lakosság körében is. Az országban az emberek ezrei és ezrei titokban hallgatták a Kossuth-rádió adásait is, amelyen keresztül az emigrációban élő magyar kommunisták hozzájuk fordultak.

Különösen érzékelhetővé vált az antifasiszták és a Vörös Hadsereg politikai szerveinek munkája 1944 őszén. Az akkor a Kárpátok frontvonalán tartózkodó három magyar hadsereg fokozatosan felbomlott. A 18. szovjet hadsereg, amely a IV. Ukrán Front kötelékében az első magyar hadsereg ellen harcolt, csak 1944 júliusában sok ezer katonát és tiszteket ejtett foglyul, akik közül több mint hatezer, a felvilágosító munka hatására, önként állt a szovjet csapatok oldalára. Ebben az időben a magyar csapatokban különösen erősen fokozódott a németellenes hangulat és a törekvés a háborúból való kilépésre,

amelyek egészében tükrözték a politikai és katonai válságot az országban. Az első magyar hadseregben például gyakorivá váltak a harci parancsok nem teljesítésének és a magyar katonák, élükön a tisztek, csoportos megadásának esetei.

Az események ilyen fordulatát elősegítette az a felvilágosító munka, amelyet a fronton és a hadseregben a magyar antifasiszták a szovjet fegyveres erők politikai munkásaival közösen folytattak. A IV. Ukrán Front és a 18. hadsereg politikai szervei csak 1944. április 25-től május 25-ig magyar nyelven 35 rölapot adtak ki 5 millió 346 ezer példányban, és a fronton keresztül 1430 hadifogoly által írt levelet juttattak Magyarországra. A rölapok között volt olyan is, amely felhívta a magyarokat, hogy tagadják meg a frontra küldést, ne harcoljanak a Vörös Hadsereg ellen. Ennek a rölapnak közvetlen hatására a frontra érkezett 7. gyalogos hadosztályból 1000 katona és tisztnél önkéntesen áttért a szovjet csapatok oldalára.

Már volt alkalom írni a magyar katonák önkéntes áttéréséről a Vörös Hadsereg oldalára a propaganda hatására, és ennek a mozgalomnak a méreteiről, különösen a magyarországi harcok idején. Főként arról, hogyan erősödött ez a folyamat Szálasi hatalomrajutása után.

Akkor, amikor az első magyar hadsereg csapatait visszaszorították a magyar határra, ezekben a csapatokban fokozódott a fasiszta propaganda, azzal a céllal, hogy megfélemlítsék a magyarokat azokkal az állítólagos szörnyűségekkel, amelyek rájuk várnak az orosz fogságban. A nyilasok különböző rágalmozó koholmányokkal ijesztgették a katonákat azokról a „garázdálkodásokról”, amelyeket állítólag a Vörös Hadsereg alakulatai az általuk felszabadítandó területeken folytatnak. Az összes fasiszta újságok rendszeresen közöltek rágalmozó cikkeket arról, hogy állítólag a vöröskatonák, elvesztve emberi mivoltukat, rabolnak, erőszakoskodnak, és megölik a semmiben sem bűnös polgári lakosságot. A fasiszta propagandisták röpcédulákat adtak ki a helyi magyar lakosság számára a fasiszták által kitalált állítólagos tények leírásával, amelyek a szovjet csapatok viselkedésére jellemzőek voltak Magyarország területén. Így pl. a „A bolsevikok agyonlövik a hadifoglyokat” című cikkében az „Új Magyarság” című lap (1944. XI. 11-én) ezt írta: „A vörös csapatok az elfoglalt területen naponta rabolnak és kivégzéseket hajtanak végre.”

Ezeket a koholmányokat a nyilasok azzal a céllal nyomtatták ki, hogy csoportokat szervezzenek a felszabadított területen, amelyek a Vörös Hadsereg ellen harcoltak volna. Az egyik ilyen röpcédulában azt írták, hogy „zászlaik alatt már több mint 10 ezer ember harcol”.

1944 októberének második felében a propagandának erős fegyver került a kezébe. A magyarországi politikai események, ti. Horthy távozása, Szálasi hatalomra kerülése és a közvetlen hadi tevékenység a fronton nagyon kedvezőek lettek a háborúellenes propaganda fejlesztésére. Különösen sikeresen használták fel azt aényt, hogy október 26-án Miklós Béla vezérezredes, az első magyar hadsereg parancsnoka ennek a hadseregnek a vezérkari főnökével, Kéri ezredessel együtt áttért a 95. lövészhadosztály szakaszán.

Korábban Miklós Bélához, az első magyar hadsereg parancsnokához, a front szovjet oldaláról delegációt küldtek 40 hadifogoly tisztnél felhívásával. A delegáció elérkezett hozzá, a felhívást tartalmazó levelet a parancsnok eljuttatta Budapestre. A válasszal a szovjet oldalra Gyulai kapitány tért vissza.

Miklós Bélának a szovjet oldalra történt áttérésével kapcsolatban a következő munkát végezték el: a) elterjesztették Miklós parancsát és a hadsereghez szóló felhívását.

A parancsot a fronton keresztül három küldöttség, mindegyikben három személy, vitte el, különböző szakaszban. b) Miklós hadsereghez intézett felhívását, amelyet röpcédula formájában nyomtattak ki, majdnem minden hadosztályban elterjesztettek, amely hadosztályok akkoriban előretolt állásban harcoltak; itt ezekre a célokra olyan közös operatív csoportokat hoztak létre, amelyek magyar internacionalistákból és szovjet tisztekből álltak. Az első magyar hadsereg parancsnokának utasításával és felhívásával összesen 67 magyar katonát küldtek a magyar csapatokhoz.

c) A harcoló magyar alakulatok körében ezen a munkán kívül széleskörűen alkalmazták a hangosbemondók rendszerét

Azokon a dokumentumokon kívül, amelyeket a frontvonalon átjutott hadifoglyok terjesztettek, nagy példányszámban terjesztették Miklós Béla röpcédula-felhívásait az agitációs lövedékek útján. Ezeket 76 mm-es normál ágyúból lőtték ki. A „Magyar Újság” című lap szerkesztőségének egyik dolgozója leírta ezt a rejtélyes ágyút, ahogy szállították és felhasználták nyomdai kiadványaik terjesztésére, a front első vonalában szétszórva azokat.

Ismeretes, hogy ennek eredményeképpen azokban az alakulatokban, amelyek a Kárpátok frontján álltak, széles körben elterjedt, hogy Miklós Béla átállt a szovjet oldalra, és megkezdte munkáját a német fasiszták elleni harci erők gyűjtése terén.

Október hónapban a 18. hadsereg szakaszán a 145. az ellenséghez átküldött magyar közül 36 visszatért, 935 embert hozva magukkal a szovjet oldalra. Azonkívül, a hadifoglyokkal folytatott beszélgetések eredményeképpen, akik önként jelentkeztek, hogy hajlandók átmenni a frontvonalon, a Vörös Hadsereg oldalára szervezeten 700 ember állt át. Az a tény, hogy októberben a frontnak ezen a szakaszán több mint 10 ezer magyar katona önként átment a szovjet oldalra, (a 18 500 főnyi fogolyból) a fronton folytatott háborúellenes propaganda hatékonyságának fényes bizonyítéka volt.

Csak egy nap alatt, október 24-én, a 351. lövészhadosztály szakaszán nagy csoportokban 962 katona és közöttük 15 tiszt adta meg magát, többek között Kövesi Sándor zászlóaljparancsnok. E csoport majdnem minden katonájánál voltak röpcédulák, amelyeket a magyar internacionalisták és a 18. hadsereg politikai osztálya terjesztett el.

Azoknak a dokumentumoknak a bizonyossága szerint, amelyekben összegezték a munka tapasztalatait, ama tisztek csoportjának véleményére utalva, akik átálltak a szovjet oldalra, a propaganda leghatásosabb eszközeinek a hadifoglyoknak korábbi alakulataikhoz való küldését tartották. A magyar tisztek körében beszédtema volt a szovjet hadsereg hatalmas politikai ereje, amely képes mindenféle félelem nélkül visszaküldeni a magyar katonákat a dolgok valódi állásának propagálása céljából, a háború mielőbbi befejezése érdekében.

Hasonló volt a helyzet más frontokon is. 1944 októberében csak a II. Ukrán Front 80 röplapot jelentetett meg, több mint 6 millió példányban, ebből 2 millió 340 ezret magyar nyelven.

Fennmaradt egy érdekes dokumentum, Zükov tábornoknak, a 7. gárdahadsereg politikai osztálya főnökének jelentése Tevcsenkov altábornagyhoz, a II. Ukrán Front politikai vezetősége főnökéhez a propagandának a magyar katonákra gyakorolt hatásáról. A jelentés hangsúlyozta, hogy a hadifoglyok vallomásai szerint a katonák ellenséges beállítottságúak a háborúval szemben, és kedvező körülmények esetén szívesen megadják magukat.

Ilyen körülmények között – olvassuk a dokumentumban – „szóbeli és írásos propagandánk nemcsak élénk visszhangra talált, hanem komoly hatást gyakorolt” a magyar katonák hangulatára. A propaganda szította a háborút kirobantó német fasiszták, Horthy és klikkje iránti gyűlöletet, és megmutatta a katonáknak az utat életük megmentésére. A hadifogoly katonáknak mikrofon előtti fellépése a bajtársaikhoz szóló felhívással szétoszlatta az orosz fogságtól való félelmet, és segítette a katonáknak, hogy hamarabb legyőzzék belső ingadozásait. Erről maguk a magyar katonák beszéltek, akik önként álltak át a Vörös Hadsereg oldalára „propagandánk hatására”, mint azt ez a dokumentum mondja. Tóth Sz. a 27. tartalékos gyalogezred 2. századának szakaszvezető helyettese rámutatott: „az oroszok elég gyakran fordultak hozzánk hangosbeszélő segítségével. Éjszaka, amikor a lövöldözés szünetelt, egészen közel kúsztak lövészárkainkhoz, zenét és különböző felhívásokat közvetítettek magyar és német nyelven. Én néhány alkalommal személyesen hallottam, hogyan léptek fel a rádióban a magyar katonák azzal a felhívással, hogy álljunk át az oroszok oldalára. Ezek a fellépések erős hatást gyakoroltak a katonákra”. És továbbá: „nálunk a században sok katona volt, akik megelégték a háborút, és szándékukban állt átmenni az oroszokhoz.”

A Magyarország területén folyó harcok idején a szovjet csapatok politikai munkásai és a magyar antifasiszták nagy felvilágosító munkát végeztek a nyilasok által megtevesztett katonák körében. 1944 decemberétől 1945 áprilisáig a III. Ukrán Front 43 röpcédulát adott ki magyar nyelven, összesen 3 millió 610 ezer példányban. A II. Ukrán Front csak a budapesti hadműveletek idején 225 röpcédulát nyomtatott ki, több mint 39 millió példányban.

Ez a munka nagy eredményeket hozott. A közel sem teljes adatok szerint a Budapestért vívott harcok idején a II. Ukrán Front szakaszán 6440 katona és tiszt ment át önkéntesen a szovjet hadsereg oldalára a magyar és a német hadseregből. És ezek csupán azok, akiket magukkal hoztak a speciális felvilágosító munka érdekében a frontvonal mögé küldött antifasiszták. Az utóbbiak között volt az a 320 hazafi, akik 1945 februárjának első tizenhárom napján Budán, az ellenséges csapatok likvidálása idején, beszivárogha a bekerítettek körzetébe, többségükben visszatértek, 2192 magyar katonával és tiszttel.

A háborúnak ebben a szakaszában a magyar tisztek nemcsak hogy nem akadályozták a katonákat a szovjet röpcédulák olvasásában és a hangszórók hallgatásában, hanem elő is segítették azt. A magyar hadsereg 1. lovasezredében szolgáló híradós század katonáinál, miután azok teljes létszámban átálltak a Vörös Hadsereg oldalára, sok magyar és német nyelvű röpcédula volt. Elmondották, hogy a német nyelvű röpcédulákat tisztjeik fordították le számukra.

Az 5. gyalogos hadosztály 39. ezredének századparancsnoka, Palásztli főhadnagy, aki 28 katonával együtt önkéntesen megadta magát, ezt mondta: „a szovjet repülőgépek nagyon gyakran szórtak állásunkba röpcédulákat. A katonák vetélkedve olvasták azokat annak ellenére, hogy az orosz röplapok olvasását a legszigorúbban megtiltották. Amennyire én tudom, a katonák elhiszik, amit bennük írtak. Sok katona dicsérte ezeket a röpcédulákat. Nekünk, tiszteknek, figyelniünk kellett arra, hogy a katonák ne olvassák a szovjet röplapokat, és ne hallgassák a rádióadásokat. De nem mindegyik tiszt tette ezt. A tisztek többsége nemhogy nem tiltotta meg, de maguk is hallgatták a moszkvai s londoni magyar és német nyelvű adásokat.”

A levéltárak hasonló tartalmú dokumentumok nagy tömegét őrizték meg. A 46. hadsereg politikai osztályának tájékoztatásában 180 magyar katona és tiszt Csepel-szigeti megadásáról pl. idézzük fel Fichtel Gyulának, a 72. határőr zászlóalj első szakasza parancsnokának szavait: „meghúzódba a házakban, mondta, mi rendszeresen hallgattuk a moszkvai és londoni rádióadásokat. Azt, hogy a magyar és német csapatok Budapest körzetében be vannak kerítve, nagyon gyorsan megtudtuk. Én sok röpiratot olvastam, amelyet az orosz légierő szórt le, s hallgattam az orosz hangszóró adásait . . . Egyszer egy helyiségben ülve meghallottuk, amint az oroszok által elfoglalt partról felhangzanak ezek a szavak: »Magyar testvérek!« Kimentünk az utcára, és úgy hallgattuk a magyar katonák felhívását, akik orosz hadifogságba kerültek, s felszólítottak bennünket, hogy hagyjuk abba a háborút, és kövessük az ő példájukat.

Mi – folytatta Fichtel Gyula – különböző röplapokat találtunk. Emlékszem egy felhívásra, melyet Vörös János vezérezredes intézett a magyar hadsereghez és a magyar néphez. Közülünk sokan megőrizték ezt a röpcédulát.”

A német és magyar csapatok fasiszta parancsnoksága által hozott intézkedések ellenére, mint arra a II. Ukrán Front politikai vezetésének írásbeli jelentése rámutatott, „a magyarok között a katonaszökevények, a dezertőrök és a magukat önként megadókat száma állandóan növekszik”. A 4. gárdahadsereg politikai osztályának jelentése kiemelte: „a magyar katonák néhány esetben egészen szívesen beleegyeztek abba, hogy visszamenjenek egységeikhez, és magukkal hozzák társaikat, még abban a szakaszban is, amikor a németeknek valamilyen sikerük volt azokban a kísérletekben, hogy áttörjenek Budapest felé.”

A magyar katonák erre öntudatosan vállalkoztak, hogy ezzel meggyorsítsák hazájuk felszabadítását. A hazafiakat nem rettentette el a halálos veszély sem, amelynek kitétték magukat ilyen feladatokra indulva. A Szovjetunió Honvédelmi Minisztériumának Levéltára sok magyar katona nevét megőrizte, akik a front vonalán átmenve, életüket adták hazájuk szabadságáért.

Hősiességük elősegítette a honvédek és a tisztek ezreinek átállását a szovjet csapatok oldalára.

Katonai problémák az illegális antifasiszta sajtóban és rádióban Bulgáriában az 1941–1944-es években

A második világháború kirobbanása bonyolult szociális változásokat idézett elő Bulgáriában. Erősen kiéleződött az osztályharc, amely a hitleri Németországnak a Szovjetunió elleni támadása után szélsőséges formákat öltött. A Bolgár Kommunista Párt vezetésével megkezdődött az országban a fasizmus és a kapitalizmus elleni fegyveres harc. Ezzel egyidejűleg azonban kibontakozott a hadseregért folytatott éles ideológiai és politikai küzdelem is. Ebben a küzdelemben fontos helyet foglaltak el a tömeginformáció eszközei – az antifasiszta sajtó és rádió.

A Bolgár Kommunista Párt gazdag tapasztalattal és hagyományokkal rendelkezett az illegális lapok, folyóiratok és közlemények publikálásában és terjesztésében. Kiadványai, valamint a haladó szervezetek és szövetségek kiadványai megfeleltek azoknak a feladatoknak, amelyeket a párt a forradalmi harc különböző szakaszaiban és periódusai-ban megoldásra kitűzött maga elé.

Eltérően a második világháborúig terjedő időszaktól, 1941–1944 között, a fegyveres harc idején a párt nem rendelkezett külön lapokkal és folyóiratokkal, sőt nem létesített önálló rádióadót sem.* Ez azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy a párt katonai problémái háttérben maradtak vagy hiányoztak volna az illegális időszak sajtó hasábjairól és a „Hriszto Botev” rádióadó adataiból.

A hitleri Németországnak a Szovjetunió elleni támadása után a párt sajtóira nagy és felelősségteljes feladat várt – ti., hogy feltárja annak a háborúnak a felszabadító jellegét, amelyet a szovjet népek vívtak; a pártszervezetek és antifasiszta erők elé olyan célokat tűzön ki, amelyeket azoknak a harc különböző szakaszaiban meg kellett oldaniuk, kiindulva a bulgáriai forradalmi válság továbbfejlődéséből. Ezekkel a kérdésekkel együtt fontos helyet foglaltak el a katonai problémák is az időszak antifasiszta sajtóban. Ezeket a problémákat főleg két fontos irányban dolgozták ki. Az első: – a párt viszonya a burzsoá hadsereghez, a pártszervezetek és a Munkás Ifjúsági Szövetség (RMSz) szervezeteinek feladatai a hadseregben, valamint a hadsereg helye és szerepe a fegyveres felkelés előkészítésében és végrehajtásában. A második: – a partizánhadsereg létrehozása, jellege, irányítása és harci taktikája.

*1920–1923 között a Bolgár Kommunista Párt kiadja a „Narodna armija” c. lapot, amelyet a katonai szolgálatot teljesítők és tartalékok közötti pártmunka céljaira szánt. A párt speciális illegális katonai újságokat is kiad, mint: „Vojniski glas” (1924–1925) és a „Cserven Voin” (1933–1934), amelyeket a burzsoá hadseregbeli munkáját szolgálta.

Az illegális antifasiszta időszaki sajtó jelentős mértékben elősegítette ama történelmi feladat lényegének megvilágítását, amelyet a Bolgár Kommunista Párt a hadsereggel kapcsolatban maga elé kitűzött, azaz: szakítsa ki a burzsoázia kezéből a hadsereget, és vonja a nép oldalára a fasizmus elleni harcban és antihitlerista háborúban való aktív részvétele céljából; a sajtóban széles körűen megvilágították, hogy a fasiszta állam fegyveres erőinek monarcho-fasiszta beállítottsága ellenére soraiban a nép fiai – munkások, parasztok és a munkás értelmiség – szolgálnak.

Attól a naptól kezdve, amikor a burzsoázia létrehozta a tömeghadsereget, megtörtént az átmenet az általános hadkötelezettséghez, amely katonai szempontból felkészíti az egész népet, és meghatározott körülmények között a nép akaratát rákényszerítheti a „katonai parancsnokságra”.¹ Másrészt, a hadseregbe minden katona magával viszi a nép hangulatát, a gondolatait és vágyait, ez pedig azt mutatja, hogy a hadsereg „napról napra megbízhatatlanabb lesz”.² „És ez a pillanat akkor következik be – állapítja meg Engels –, amikor a néptömegek, a mezőgazdasági és városi munkások, valamint a parasztok kiverekszik saját akaratukat. A társadalmi fejlődésnek ezen a fokán a fejedelmek hadseregeből a nép hadserege válik”.³ A Bolgár Kommunista Párt a burzsoá hadsereg soraiban végzett tevékenységének gyakorlati eredményei újból igazolták a marxista tétel helyességét.

Miután 1938-ban a monarcho-fasiszta hatalom megszabadul a neuillyi szerződés katonai kikötéseitől, különösen a második világháború éveiben, hozzáállott az összes katonai szolgálatra behívottak mozgósításához. A hadizászlók alá reguláris katonák és tartalékosok ezrei, altisztek és tisztek álltak. 1939-ben Bulgáriában a katonák és a parancsnokok száma 72 250 volt, 1944. augusztus 1-ére a tisztek, altisztek és katonák száma 506 283-ra emelkedett.⁴ Ez azt mutatja, hogy az aktív férfilakosság minden harmadik tagja laktanyában volt. Ezért az illegális párt sajtó és a Hazafias Front sajtója lapjainak hasábjairól nem került le az a jelszó, amelyet a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottsága a bolgár nép számára 1941. június 22-én kijelölt: „Semmi esetre sem szabad megengedni, hogy hazánkat és hadseregünket a német fasizmus rabló céljaira felhasználják”.⁵

Bulgáriában az illegális antifasiszta sajtó helyes álláspontot alakított ki a hadsereggel és feladataival kapcsolatban rögtön azután, hogy a hitleri csapatok benyomultak az országba. A központi és helyi lapok és közlemények cikkeinek többségében, amelyeket a párt körzeti bizottságai tettek közzé, felhívták a hadseregben szolgáló antifasiszta erőket és hazafiakat, hogy fordítsák fegyverüket a monarcho-fasiszta diktatúra ellen, a burzsoázia hatalmának megdöntésére és a népi demokratikus kormány létrehozására.⁶

¹ F. Engels: Válogatott katonai művek. Szófia, 1965. 34.

² Uo. 504.

³ Uo. 34.

⁴ Vezérkari Levéltár (AGS) fol. 7. op. 9. a. e. 390. 15–16.

⁵ A BKP munkája (tevékenysége) a hadseregben 1941–1944. Iratok és adatok. Szófia, 1959. 17.

⁶ V. Kovacsev: Az illegális antifasiszta sajtó (1941. június–1944. szeptember 9.) és néhány katonai probléma, ld.: „Hadtörténeti gyűjtemény”, 4. könyv, 1974. 59.

1941 végén és 1942 elején a szovjet fronton nagy katonai és politikai jelentőségű események történtek. A hitleristák Moszkva alatti veresége kedvező hatást gyakorolt a Bolgár Kommunista Párt tevékenységére, és elősegítette a forradalmi folyamat erősödését a hadseregben. A szovjet hadsereg győzelmei jelentős mértékben hozzájárultak azoknak az erkölcsi-politikai feltételeknek a megteremtéséhez is, hogy az antifasiszta erőket „egyeséges Hazafias Frontba”⁷ tömörítsék. 1942 júliusában az illegális sajtó, közvetlenül programjának meghirdetése után, annak megvilágításával foglalkozott. A programot a párt központi orgánuma, a „Rabotniceszko delo” tette közzé. A feladatok egy része, amelyeket a program tükröz, közvetlenül a bolgár hadseregben tevékenykedő párt-szervezetek és hazafias erők munkáját érintette: ne engedjék Bulgária bevonását a bűnös és a bolgár nép számára végzetes hitlerista háborúba; folytassanak harcot azoknak a bolgár csapatoknak a visszavonásáért, amelyeket a német és olasz iga ellen küzdő baráti szerb nép harcának leverésére irányítottak. Szakítsák ki a hadsereget a fasiszta-monarchista klikk kezéből, és hozzanak erélyes rendszabályokat annak érdekében, hogy a hadsereget ne használhassák fel népellenes célokra. Biztosítsák a tisztek, altisztek és katonák mint teljes jogú állampolgárok jogait.⁸

A párt központi orgánumának, a „Rabotniceszko delo” mindegyik számának hasábjain olyan cikkek voltak találhatóak, amelyeket a hadseregnek szenteltek. A lap 1942. szeptemberi száma felhívja a tényleges katonai szolgálatot teljesítőket, hogy szüntessék meg hódító akcióikat a szomszédos országokban, és alkossanak velük közös harci frontot. A lap sok számában szól azokról a fiatal bolgár katonákról és tisztekről, akik nem akarták a monarcho-fasizmust szolgálni és teljesíteni a katonai parancsnokság terveit a partizánokkal folytatott harc folyamán, ezért a partizánok oldalára álltak át, és megvetették a katonai partizánalakulatok alapjait.⁹

Szerfölött pozitív hatást gyakorolt az illegális időszak sajtó fejlődésére és a katonai problémák további kidolgozására a sajtó hasábjain a szovjet hadsereg sztálingrádi győzelme. A sztálingrádi csata után a dolgozók harca a párt vezetésével és a Hazafias Front zászlaja alatt nemcsak kiteljesedett, hanem a fejlődés új szakaszába is lépett. Ebben a szakaszban az antifasiszta erők feladatait a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottságának, a párt és a Munkás Ifjúsági Szövetség hadseregen belüli munkájára, a partizáncsapatok harci feladataira és a néptömegeknek a fegyveres felkészésre való mozgósítására vonatkozó Direktívája határozta meg.¹⁰ Ezt a Direktívát az egész országban illegális kiadványokban terjesztették, és rendeltetésüktől függően magyarázták. A Direktívában megjelölték azokat az utasításokat – ti. minden erővel és eszközzel késleltessék és szabotálják a lehetséges mozgósítást az országban, a kaszárnyákban pedig fogjanak hozzá az illegális katonai bizottságok létrehozásához.

A központi pártorgánummal együtt, amely az illegális sajtóban irányító szerepet töltött be, más lapok is napvilágot láttak. Iambol városában adták ki a „Drugar” című újságot, melyből 26 szám jelent meg. Mindegyik tartalmazott olyan cikkeket is, amelyekben a hadsereggel foglalkoztak. A Munkáspárt szófiai körzeti szervezete olyan közleményt

⁷ A bolgár nép fegyveres harca a fasizmus ellen 1941–1944. Szófia, 1962. 122.

⁸ A „Rabotniceszko delo” újság. Válogatott cikkek és anyagok 1927–1944. Szófia, 1954. 607.

⁹ Uo. 637.

¹⁰ A bolgár nép fegyveres harca . . . Szófia, 195.

bocsát ki, amely hangsúlyozza, hogy „a hadsereg a nép része, és mint fegyveres erő fontos szerepet játszhat a fegyveres felkelésben.”¹¹

Az 1941–1944-es években Bulgáriában a fegyveres harc katonai problémáinak kidolgozásában nagy szerepe volt a Munkás Ifjúsági Szövetség időszaki sajtójának is. A Szövetség orgánuma, a „Mladezska iszakra” konkretizálta az ifjúság feladatait a partizán-csapatokban és a hadseregben kibontakozó forradalmi tevékenységben. Az ifjúsági lapok is közöltek cikkeket a hadseregről, mint a „Mladezsko zname” – a Munkás Ifjúsági Szövetség orgánuma – Sumen városában, a „Mladezska borba” Gorna Orjahovica városban, az „Usztrem” Ferdinánd (ma Mihajlovgrad) városban stb.¹²

Az 1941–1944-es években a hadseregben a párt feladatainak megvilágításához hozzájárult a Hazafias Front sajtója is. Bulgáriában a Hazafias Front programjának közzététele után megkezdtek Dobrudzsában a „Probuda”, Szófia második kerületében a „Patriot”, a harmadik kerületben az „Otecseztven front”, 1943-ban Plovdivban a „Glasz na Otecseztvenija front”, a „Bjuletin na Nacionalnija komitet na Otecseztvenija front” és a „Bjuletin na Otecseztvenija front vov Vtora vösztaniceszka operativna zona” című lapok kiadását, 1944-ben pedig a Szófia Hazafias Front Területi Bizottságának orgánuma – az „Otecseztven Front” – jelent meg, Gabrovo városában a „Borba”, Lovecs városában pedig a „Narodna borba” újságokat adták ki.¹³

A Hazafias Front időszaki sajtója nagy szerepet játszott a bolgár munkásság helyes tájékozódásában. A sajtó leleplezte a fasiszta kormány áruló politikáját, megvilágította a keleti fronton lezajlott eseményeket, tájékoztatott a partizánalakulatok sikeres harci akcióiról az országban. Élesen kritizálta a Bagrjanov-kormány gazdasági- és külpolitikáját. Az összes illegális lap felhívta a harcra a népet a kormány megdöntéséért. Ebben a harcban való részvételre szólították fel a hazafias sereget is. A „Glasz na Otecseztvenija front” című lap 1944 júniusában ezt írta: „Nép és hadsereg hazafiai, tömörüljetek a Hazafias Front zászlaja alatt. Fegyverrel a kézben szálljatok harcba a Bagrjanov-kormány megdöntéséért, Bulgária új, népi demokratikus kormányáért!”

1943-ban a szovjet hadsereg új győzelmeinek és a megélénkülő forradalmi válság hatására Bulgáriában a partizánmozgalom a népi felszabadító felkelő hadsereg szintjére emelkedett, saját parancsnoksággal, szervezettel és harci állománnyal. A hadsereg alapját a partizáncsapatok alkották. Csak 1943-ban 20 csapatot és harci csoportok sokaságát hozták létre.¹⁴ Az év végére a partizán-hadsereg soraiba új partizánok ezrei álltak be, és a végrehajtott akciók száma elérte az 1613-at.¹⁵

1944 tavaszán és nyarán, amikor a szovjet hadsereg a Balkán-félsziget felé nyomult, a csoportok és csapatok számbelileg és minőségileg is nőttek, új, nagyobb partizán-egyesülések – a brigádok keletkeztek. 1944. április 25-én a „Csavdar” csapat az első

¹¹ V. Kovacsev: id. cikk 62.

¹² Uo. 63.

¹³ A „Rabotniceszko delo” c. lap., No 241., 1969. VIII. 29.

¹⁴ M. Gomenszki: A bolgár nép fegyveres harca a hitleri megszállás és a monarcho-fasiszta diktatúra alóli felszabadulásáért 1941–1944. In: Szocialista forradalom Bulgáriában. Történeti tanulmányok kötet. Szófia, 1965. 157.

¹⁵ Sz. Tanev: A szovjet hadsereg internacionalista küldetése Bulgáriában 1944–1945. Szófia, 1972. 29.

partizánbrigáddá alakult át Bulgáriában. Ezután két új – az Első és a Második Szófia – partizánbrigádot alakították meg.¹⁶

Ezzel együtt a Bolgár Kommunista Párt katonai partizánalakulatokat is létrehozott. 1944. április 17-én szervezték meg a „Georgi Dimitrov” partizán katonai brigádot. Megalakulása és harci akciói a bolgár hadsereg forradalmasodásának legfényesebb megnyilvánulása volt. Rajta kívül katonai partizán-zászlóaljok is működtek, mint a „Hriszto Botev”, „Vaszil Levszki”, „Vaszil Kolarov”, „Dimitr Blagoev” stb.¹⁷

A népi felszabadító felkelő hadsereg minőségileg új vonásokkal gazdagodott. Ez a hadsereg a tömeges népi hadsereg jellegét öltötte, amely a hadseregbeli hazafiakkal együtt megbízható katonai erőt képviselt. Erejéről és jelentőségéről tanúskodik az a tény, miszerint a kormány azzal a céllal, hogy megsemmisítse, az egész állami gépezetet bevetette ellene. Bulgáriában a fasiszták akcióikkal azt vívták ki, hogy kiterjedt körzeteket vettek blokád alá, egész falvakat égettek fel, de a kívánt eredményeket mégsem érték el. 1943-ban a kormány a partizánalakulatok ellen a Szredna-gorában 20 ezer fős hadsereget és rendőrséget vetett be, ennek ellenére a partizánokat nem semmisítették meg. Erről az akcióról a „Rabotnicsesko delo” a „Blokád a Szredna-gorában” című cikkében 1943 júliusában ezt írta: „A hadsereg nagy tömege a blokád idején jól viselkedett, és szimpatizált a lakossággal és a népi harcosokkal. A katonák a legkülönbözőbb módokon fejezték ki elégedetlenségüket ezzel a blokáddal szemben. Közeledtek a parasztokhoz, értesítették őket az esedékes házkutatásokról, tudatosan megtevesztették a parancsnokságukat a partizánok erejét és mozgásának irányát illetően, ádáz lövöldözésekbe bocsátkoztak a nemlétező ellenséggel, és miután elhasználták összes lőszerüket, visszavonultak és kijelentették, hogy a partizánok üldözik őket.”¹⁸

A partizánmozgalom terjedésével és a népi felszabadító felkelő hadsereg létrehozásával megalakult az illegális partizánsajtó is. Azokon a feladatokon kívül, amelyek a pártszervezetek és a Munkás Ifjúsági Szövetség szervezetei előtt álltak a csoportokban és a csapatokban, a sajtó kidolgozta a partizánharc formáit, összegezte a harci akciók tapasztalatait. Az illegális sajtó tisztázta a népi felszabadító felkelő hadsereg jellegét mint a harc fő formáját, mint a párt kezében levő fő erőt a népi demokratikus hatalomért vívott harcában.

1944 nyarán az illegális sajtó figyelmét mindenekelőtt a fegyveres felkelés előkészítésére irányította. Felszólította az antifasiszta erőket az országban a még teljesebb mozgósításra, hogy a hatalom kérdését, a hadseregben szolgáló hazafiakkal együtt véglegesen eldöntsék.

A fasiszta Németországnak a Szovjetunió elleni agresszív támadása után a helyzet nemzetközi és nemzeti méretekben még bonyolultabbá vált. A háború jelentősen megnehezítette a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának kapcsolatait a kommunista pártokkal. Mind nehezebbé és kockázatosabbá vált sajtóorgánumainak, utasításainak és direktíváinak terjesztése. Ez a helyzet a szovjet népek Nagy Honvédő Háborújának már első napjaiban megkövetelte az Internacionálé vezetésétől, hogy különleges figyelmet szenteljen a rádiópropagandának. A Kommunista Internacionálé

¹⁶ A BKP története. Szófia, 1969. 477.

¹⁷ Uo. 481.

¹⁸ Rabotnicsesko delo. Válogatott cikkek és anyagok 1927–1944. Szófia, 1954. 673.

Végrehajtó Bizottságának határozata értelmében 1941-ben Moszkvában létrehozták a Központi Szerkesztőséget azzal a feladattal, hogy a különböző országoknak szánt rádió-propagandát közös irányítással valósítsák meg. Számos ország számára létesítettek rádió-adókat. Speciálisan Bulgária számára a „Hriszto Botev”-rádióadót hozták létre.

A „Hriszto Botev”-rádióadó neve és tevékenysége, amely első adását 1941. július 23-án sugározta, és munkáját 1944. szeptember 22-ig folytatta, Georgi Dimitrov nevéhez fűződik.¹⁹ A rádióadó működése idején Dimitrov állandóan politikai, elméleti és katonai gyakorlati jellegű utasításokat és jó tanácsokat adott, átnézte és személyesen szerkesztette az adásra szánt legfontosabb anyagokat.

A „Hriszto Botev” népi rádióadó hangja – az igazság hangja, a bolgár hazafiság hangja, az első naptól az utolsóig minden emberhez eljutott, országunk legtávolabbi sarkába,²⁰ harcba szólított Bulgáriának a hitleri szolgaság alóli felszabadítására.

A Hazafias Frontnak, a bolgár népnek a nemzeti függetlenségért és a felszabadításért vívott küzdelmének története szintén szorosan összefügg a „Hriszto Botev”-rádióadó nevével és működésével.²¹ A rádióadó már létrehozásának pillanatától kezdve összefogó központtá, kollektív agitátorrá, propagandistává és szervezővé, a párt és az antifasiszta erők kellő időben történő informálásának, a fasiszta propaganda leleplezésének, a demokratikus erők egységes, Hazafias Frontban való tömörítésének, a fegyveres harc kibontakozásának legmegbízhatóbb eszközévé vált.

A „Hriszto Botev”-rádióadó értékes segítséget nyújtott a pártnak ama háború jellegének megvilágításában, amelyet a szovjet népek vívtak, valamint a tömeginformáció burzsoá eszközeinek leleplezésében. Meghatározta a szovjet népeknek a hitleri megszállók elleni harcát, mint az egyetlen igazságos és hazafias harcot, amely nemcsak a szocializmus védelméért, hanem hazánk megmentése nevében is folyik.²² A fasiszta hódítók részéről ez a háború „a legsztelenebb, legreménytelenebb és legbűnösebb háború volt”, amelyet a fasiszta Németország vívott, és amely az emberiségnek csak rabságot és megaláztatást hozott.²³

Működése idején a „Hriszto Botev”-rádióadó 4906 adást sugárzott. Ezek nagy része konkrétan a pártnak a hadsereg soraiban végzett munkájával, a demokratikus erőknek a hadseregbeli feladataival, valamint azokkal a kérdésekkel kapcsolatos, amelyek a burzsoá hadsereg perspektívájára és sorsára vonatkoznak. 1942. július 17-én a „Hriszto Botev”-rádióadó közölte a Hazafias Front programját, amelyben világosan és pontosan megjelölte a párt, az ország demokratikus és antifasiszta erőinek a feladatát, ti., hogy „szakítsák ki a hadsereget a monarcho-fasiszta klikk kezéből”,²⁴ és ne engedjék felhasználását népellenes célokra.

A „Hriszto Botev”-rádióadó megmutatta a feladat végrehajtásának módjait is. Több adásban hangsúlyozta, hogy a hadsereg megszerzése és annak a forradalom oldalára vonása érdekében a pártnak nem kell nyílt harcot folytatnia a hadsereg ellen, valamint nem kell törekednie a feloszlására.

¹⁹ G. Dimitrov: Életrajz. Szófia, 1972. 468.

²⁰ G. Dimitrov: Művek, 11. kötet. Szófia, 1954. 107.

²¹ Itt a „Hriszto Botev”-rádióadó beszél. 1. köt. Szófia, 1951. 5.

²² Uo. 2. köt. 90.

²³ Uo. 1. köt. 24.

²⁴ Uo. 1. köt. 13.

A pártnak a monarcho-fasiszta hatalom és kormány ellen, a rendőrség és csendőrség ellen kell nyílt harcot folytatnia, de ami a hadsereget illeti, a pártnak nem a hadseregtől való eltávolodás, hanem a vele való közeledés útját kellett követnie. A kommunisták és a Munkás Ifjúsági Szövetség tagjai, akik a laktanyában voltak, le kellett hogy leplezzék a bolgár parancsnokság terveit és a kormánynak azt a törekvését, hogy a hadsereget idegen célokra használja fel.²⁵

Működésének másik iránya, amelyet a „Hriszto Botev”-rádióadó megjelölt, a nép és a hadsereg közötti egység erősítése volt. Ez szükséges és kötelező feltétel volt nemcsak a hadseregnek a burzsoáziától való elszakítása és a forradalmi erők oldalára állítása, hanem Bulgária függetlenségének megőrzése érdekében is.

A hitleri Németországgal való kapcsolatok megszakítása és Bulgáriának kilépése a háromhatalmi egyezményből, mutatott rá a „Hriszto Botev”-rádióadó, a monarcho-fasiszta kormány megdöntése nélkül lehetetlen volt az igazi népi kormány létrehozása. Ennek a vívmánynak fő eszköze országunk egész népének és a hazafiaknak egysége.²⁶ Ezért a rádióadó felszólított minden becsületes bolgár hazafit, hogy bárhol is legyen, hozzon létre kapcsolatot a katonákkal, munkálkodjék „a nép és a hadsereg közötti harci egység erősítésén” és az árulóknak a hadseregtől való elszigetelésén.²⁷

A harci egység erősítése, valamint a nép és a hadsereg közötti szorosabb együttműködés biztosítása bármilyen nemzeti feladat megoldásának egyik fő garanciája volt. „A mi szabadságszerető népünkől, a mi hősi hadseregünkől – hangzik a „Hriszto Botëv”-rádióadó 1943. január 20-iki adásában –, a mi hűséges és önfeláldozó népi fiainktól és patriótáinktól függ ennek a galád tervnek a meghiúsítása és a fenyegető katasztrófa elhárítása... Az igazi népvezérek és hadseregparancsnokok szent kötelessége ebben a kritikus órában, hogy tömörüljenek a Hazafias Frontban, és vezessék a nép harcát hazánk megmentése nevében”.²⁸

Bárhogyan is igyekeztek a monarcho-fasiszták Bulgáriában, nem sikerült nekik elszakítaniuk a néptől a hadsereget. A tisztogatás, amelyet a tisztek és altisztek között végeztek, a hadbíróságok állandó munkája, a tömeges letartóztatások – mindezek nem akadályozhatták a nép befolyásának erősödését, valamint a nép és a hadsereg közötti egység megszilárdulását.²⁹

Nem volt nehéz megérteni, hogy a hadsereg át fog állni a nép oldalára, mivel a katonák helyzete ugyanolyan súlyos volt, mint a népé. A hadsereg nagy része a munkások és parasztok fiaiból állt, akiknek drágák Bulgária érdekei.³⁰ A nép és a hadsereg ezen egysége, Engels szavai szerint, megteremtette annak az objektív lehetőségét, hogy a katonákat és matrózokat a forradalom oldalára vonják.³¹

Ennek ellenére a hadsereg átváltozása a nép oldalára nem történhetett meg ösztönösen. Fel kellett használni a nép és a hadsereg, a tisztek és katonák bármilyen kapcsolatát, felvilágosító munkát kellett végezni, nehogy közülük valaki meggyőzetlen maradjon az

²⁵ Központi Pártarchívum. fol. 1. op. 4. a. e. 49.

²⁶ Itt a „Hriszto Botev” rádióadó beszél. 2. köt. Szófia, 1951. 774.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo. 4. köt. 67–68.

²⁹ Uo. 2. köt. 165.

³⁰ Uo. 3. köt. 544.

³¹ F. Engels és a hadtörténet. Moszkva, 1972. 197.

ország megmentésének helyes módját illetően. A katonáknak – mutatott rá a „Hriszto Botev”-rádióadó –, amikor az alekszejelek az utcán vannak, amikor őket blokározásba küldik, meg kell magyarázni feladataikat. Röpcédulák terjesztésével kell sugalmazni nekik, hogy ők a bolgár nép védelmezői. Szükség volt arra, hogy minden katona megértse: csak a nép és a hadsereg egyesült erői képesek kiűzni a németeket Bulgáriából és megdönteni a monarcho-fasiszta hatalmat. „Ahhoz, hogy a hadsereget a párt a maga oldalára vonja – hangzik az 1942. december 18-i adásban –, mindenhol és mindig harcolnia kell. Amikor a hadsereg az utcán van, ennek a harcnak a legenergiusabbnak, legmerészebbnek kell lennie. Ennek a harcnak a tömeges, általános agitáció és propaganda formáját kell öltetnie, amelynek célja a barátkozásig eljutó testvéri kapcsolat kialakítása a nép és a hadsereg között.”³²

A „Hriszto Botev”-rádióadó értékes segítséget nyújtott a pártnak a partizánmozgalom és a hadsereg kölcsönös kapcsolatainak helyes megvilágításában is.

Bulgáriában az ellenállási mozgalom és a partizánmozgalom a párt stratégiai célját – ti. a politikai hatalom megragadása megvalósításának fontos tényezőjét – képezte. De nem ez volt a fasiszmus elleni harcnak egyetlen formája, hanem csak e formák egyike. A párt nem állította a partizánmozgalmat szembe a hadsereggel. A partizáncsapatok, a felkelő operatív övezetek vezetői kötelesek voltak állandó kapcsolatot fenntartani a hadsereggel, elősegíteni annak átállását a nép harcának oldalára, részvételét a fegyveres felkelésben.³³ A „Hriszto Botev”-rádióadó felszólította az ország minden egyes hazafiát, hogy működjön közre a partizánmozgalom erősítésében.³⁴ Ugyanakkor megkövetelte a hadsereg soraiban levő antifasisztáktól, hogy támogassák a partizánmozgalmat, segítsék elő annak felfegyverzését és átalakulását össznépi mozgalommá.³⁵ A partizánmozgalom támogatása a hadsereg részéről abban kellett, hogy kifejezésre jusson, hogy a partizánok üldözése során megghiúsítsa az alakulatok akcióit, szabotálja a parancsnokság utasításainak végrehajtását, lássa el fegyverrel és lőszerrel a partizánokat – s amikor azt a körülmények engedik –, vonja a katonákat és a tiszteket a partizánok oldalára. Csak így lehetett megakadályozni a kormányt abban, hogy a hadsereget népellenes célokra, a hitleri Németország érdekeinek megfelelően a partizánmozgalom elleni harcra felhasználja.³⁶ Ezért a „Hriszto Botev”-rádióadó adásaiban az első helyen a hadseregbeli antifasiszták, a hadseregben levő hazafias többség és a népi felkelők közötti harci barátság kérdése szerepelt.³⁷

Bármilyen kísérlet, hogy a partizánmozgalmat szembeállítsák a hadsereggel és viszont, az általános forradalmi mozgalom gyengüléséhez, az antifasiszta erők megosztásához vezetett. „A hadseregbeli hazafiak és a népi felkelők szövetsége és harci barátsága – hangsúlyozta a „Hriszto Botev”-rádióadó –, ez az a gránitfal, amelyen szét törhetnek és szét kell, hogy törjenek a nép és a hadsereggel szembe áruolóknak és a hazai sírásóinak mindenfajta összeesküvései.”³⁸ A haza megmentéséért folytatott küzdelem azt

³² Itt a „Hriszto Botev” rádióadó beszél. 3. köt. 514.

³³ Központi Pártarchívum, fol. 1. op. 4. a. e. 255. 1. l.

³⁴ Itt a „Hriszto Botev”-rádióadó beszél. 5. köt. Szófia, 1952. 292.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

³⁷ Uo. 6. köt. 323.

³⁸ Uo.

követelte, hogy a kaszárnnyába behívottak ne jelentkezzenek szolgálattételre, hanem álljanak át a felkelők oldalára, a partizáncsapatok oldalára. A tisztek, altisztek és katonák átállása a felkelő csapatokhoz nem jelentette azt, hogy a partizánmozgalmat szembeállítják a hadsereggel.³⁹ Ennek érdekében dolgozták ki a tétéleket, amelyek kijelölték azokat az antifasiszta katonákat, akiknek át kellett állniuk a partizánok oldalára. Mint ismeretes, a párt és a Munkás Ifjúsági Szövetség a legöntudatosabb és jól felkészült tagjait küldte a kaszárnnyákba. Rajtuk keresztül biztosították a politikai vezetést és a tényleges katonai szolgálatra behívottak helyes tájékoztatását, folyt a munka a hadsereg forradalmasítása terén.⁴⁰ Azzal, hogy ne gyengítsék a párt és a komszomol vezetést és hatását az egységekben, a párt és az RSZM csak azon tagjai hagyhatták el a laktanyát és állhattak a partizánok oldalára, akiket a lebukás veszélye fenyegetett. A partizánokhoz való átálláskor ezeknek magukkal kellett vinni más, azonos gondolkodású egyéneket is, akik kevésbé voltak ismertek a parancsnokság előtt, de a katonák közötti munka végzésében nem voltak eléggé aktívak. Mindazoknak, akiket nem fenyegetett a lebukás veszélye, de a századok soraiban befolyásuk volt, és kapcsolatban álltak a tisztekkel, ott kellett maradniuk alegységeiknél. Irányításuk alatt a felkelés kirobbanása idején az illegális katonai csoportoknak és bizottságoknak meg kellett ragadniuk az egységek vezetését, a katonákat maguk után kellett vezetniök, és a helyi pártbizottságok, valamint a Hazafias Front bizottságainak rendelkezésére kellett őket bocsátaniok.⁴¹ Annak érdekében, hogy a hadsereg helyesen viszonyuljon a partizánmozgalomhoz, fontos szerep hárult a tisztekre. Legnagyobbbrészt tőlük függött az egységek viselkedése a blokározás idején és készségük a hitleri Németország elleni harcra. Az ország megmentése, mutatott rá a „Hriszto Botev”-rádióadó, és a hadsereg megszabadítása a székientől az egész nép, a hazafias érzelmű tisztek ügye.⁴² „Ebben az egyetlen igazságos és hazafias küzdelemben országunk megmentése nevében – hangzott az 1942. február 7-i rádióadásban – a népnek és a hadseregnek készen kell állnia – abban az esetben, ha más eszközök nem segítenek –, hogy a végső eszközhöz, a fegyveres felkeléshez folyamodjon.”⁴³

A Bolgár Kommunista Párt a partizánmozgalmat, a népet és a hadseregbeli hazafias erőket mint dialektikus egységet, mint forradalmi folyamatunk három alkotó részének egységét tekintette, amely folyamat a hitleri Németországnak a Szovjetunió elleni támadásakor kezdődött el, és a szeptember 9-i felkelés győzelmével sikeresen befejeződött.⁴⁴

Ezért a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottsága által 1943 februárjában kiadott Direktívája a hadseregnek a felkészítésével kapcsolatban, ti. a fegyveres felkelésben való legaktívabb részvételre, egyik központi helyet juttatott. Ennek a felkelésnek egyik legfontosabb ereje – hangsúlyozta a Direktíva – a hadsereg.⁴⁵ Tehát Bulgáriában a monarcho-fasiszta diktatúra elleni felkelést a felkelő csapatok a hadsereg és a néptömegek

³⁹ Uo. 384.

⁴⁰ Központi Pártarchívum, fol. 52. op. 2., a. e. 65. l. 4.

⁴¹ Uo.

⁴² Itt a „Hriszto Botev” rádióadó beszél. 6. köt. 75.

⁴³ Uo. 2. köt. 90.

⁴⁴ Központi Pártarchívum f. 52. op. 2. a. e. 65.

⁴⁵ A BKP munkája a hadseregben 1941–1944. Szófia, 1959. 122.

– forradalmi folyamatunk mindhárom résztvevője – közös akciójának eredményeként tekintették, amelyek, ti. a három résztvevő, ennek a folyamatnak valóban népi és tömeg jelleget adtak.

A „Hriszto Botev”-rádióadó a párt és az antifasiszta erők hadseregbeli tevékenységének irányításán kívül idejében tájékoztatta a népet és a hadseregbeli hazafiakat a legfontosabb napi eseményekről. A szigorú rendszabályok és az állandó fasiszta propaganda ellenére a rádióadó hangja eljutott a katonákhoz. Így például a 123-ik gyalogezred első önkéntes csapatában aktív kommunista csoportot hoztak létre. „A század hivatalában, amely az én parancsnokságom alatt állt – mondja Atanasz Ruszev elvtárs –, volt egy rádióvevő. Segítségével tájékoztatást kaptunk a tényleges katonai-politikai helyzetről a világban és főleg a szovjet–német fronton.”⁴⁶

A „Hriszto Botev” népi rádióadó a szovjet hadsereg győzelmeinek állandó hírnöke és propagandistája volt. Ezzel sok tekintetben hozzájárult a katonák forradalmi hangulatának erősödéséhez.⁴⁷ A sztálingrádi csatáról 1943. január 21-én a következőket sugározta: „Eddig egyetlen háborúban sem, egyetlen hadsereg a világon nem kerített be és semmisített meg olyan nagy létszámú ellenséges hadsereget, amelyet bőségesen felszereltek a modern haditechnikával, ahogy ezt Sztálingrád hősei tettek.”⁴⁸ Hangsúlyozva a sztálingrádi csata nagy katonai és politikai jelentőségét, a „Hriszto Botev”-rádióadó ugyanezen év egyik februári adásában a hadsereg tisztjeihez fordult, akiknek egy része továbbra is a burzsoá propaganda hatása alatt állt. Sztálingrád, mutatott rá a rádióadás, világraszóló jelentőségű esemény, amely mély következtetéseket rejt magában, amelyeken mindenkinek teljes komolysággal és felelősséggel kell elgondolkoznia. Ez különösen azokra a tisztekre vonatkozik, akik a bolgár nép katonáit és fegyveres erőit hivatottak harcba vezetni.⁴⁹ A tiszték hazafiságukat és hazaszeretetüket a gyakorlatban csak azzal mutathatták ki, hogy csatlakoznak az igazi népevezérekhez, vagyis a Hazafias Front vezetőihez egy olyan kormány létrehozásának érdekében, amely a nép és a hadseregbeli hazafiak közül kerül ki.⁵⁰

Az illegális sajtó és a „Hriszto Botev”-rádióadó felhívása a katonákhoz meghozták pozitív eredményeiket. Az illegális katonai csoportok száma állandóan nőtt. Erősödött a párt forradalmi tevékenysége azokban az alakulatokban, amelyek az ország területén kívül voltak. A párt politikai és szervező munkája a katonák soraiban, együttműködése a Jugoszláv Kommunista Párttal, a jugoszláv és görög partizánokkal, elősegítették a szilárdabb egység és együttműködés elérését a közös harcban. Az internacionalista kötelességükhöz hű katonák kezdtek átállni a jugoszláv és görög partizánok oldalára. A „Hriszto Botev”-rádióadó és az illegális antifasiszta sajtó felhívása a közös harcra megvalósult a gyakorlatban.⁵¹

Bulgáriában már létrejöttek a megfelelő feltételek a döntő rohamra. Csak egy új eseményre volt szükség, amely végső lökést adott volna a nép és a hadseregbeli hazafiak harci akaratának. Ilyen esemény volt a Iasi-Kisinyovi hadművelet. Azt lehet mondani, hogy

⁴⁶ Idézet Atanasz Ruszev tartalékos tábornok elbeszéléséből.

⁴⁷ Itt a „Hriszto Botev” rádióadó beszél. 4. köt. 12.

⁴⁸ Uo. 4. köt. 98.

⁴⁹ Uo. 117.

⁵⁰ Uo. 119–120.

⁵¹ Uo. 17.

ez az esemény gyökeresen meggyorsította a hadsereg forradalmasodását. 1944. szeptember 5-én a párt politikai bizottsága elfogadta a monarcho-fasiszta diktatúrára mérendő csapás tervét.

Az 1944. szeptember 9-i felkelés győzelme Bulgáriában a szovjet hadsereg támadásának és a partizán erők, a néptömegek és a felfegyverzett munkások, parasztok, valamint a hadsereg soraiban szolgáló fiatalság aktív akcióinak eredménye volt. A felkelés napján az egész hadsereg véglegesen és visszavonhatatlanul átállt a forradalom oldalára. Történelmi feladatát a párt, hogy ti. kiszakítsa a burzsoázia kezéből a hadsereget, teljesítette. A győzelem kivívásában nagy szerepet játszott az illegális időszaki sajtó és a „Hriszto Botev”-rádióadó, amelynek igaz hangja hozzájárult azoknak a terveknek és szándékoknak a megghiúsításához, hogy a bolgár hadsereget a Szovjetunió ellen fordítsák, továbbá elősegítette a hadsereg forradalmasodását és átállását a nép oldalára.

TÓTH SÁNDOR

Háborús propaganda és nevelés a magyar hadseregben 1941–1944

A magyar hadseregben folytatott propaganda és nevelés tartalmának és céljának vizsgálata azt bizonyítja, hogy ez a hadsereg 1941 tavaszán a Szovjetunió elleni háborúba való bekapcsolódásra, nem csupán kiképzését és harci technikáját tekintve, *de eszmei-politikai szempontból sem* volt felkészülve. Ellentmondani látszik ennek a megállapításnak az a kétségtelen tény, hogy az ellenforradalmi rendszer hivatalos ideológiájának egyik meghatározója, az erőteljes *szovjetellenesség és antikommunizmus* volt. Ez a szovjetellenesség és antikommunizmus a rendszer létevel függött össze, lényegéből fakadt, s az uralkodó osztályok 1919-ben egyszer már elvesztett és csak külső, idegen segítséggel visszazerezhetett hatalmának megvédését szolgálta. De éppen ebből következik, hogy *éle döntően befelé*, a munkásosztály és a dolgozó tömegek ellen irányult. Előttük kellett lejártni, bemocskolni a Magyar Tanácsköztársaság emlékét, őket eltántorítani a szocializmus eszméjétől, velük elfogadtatni természetesnek, törvényszerűnek az ellenforradalmi osztályuralmat. Ez volt a szovjetellenes és antikommunista propaganda legfőbb funkciója Magyarországon. A katonák nevelésében történő érvényesülése pedig a hadsereg *politikai megbízhatóságának* biztosítását célozta.

Következésképp, a Szovjetuniót a példájának hatásától mindennél jobban rettegő magyar uralkodó osztályok, kezdettől a hatalmukra legveszedelmesebb *eszmei ellenfelüknek* tekintették, és politikájukban ennek megfelelően számoltak vele. Azonban 1920 végétől 1941 tavaszáig a Szovjetunió *nem volt számukra konkrét katonai célpont*; nem a Szovjetunió elleni háborúra készítették föl a hadsereget.

Az ideológiai nevelés rendszerében döntően a *sovíniszta nacionalizmus* szolgálta az uralkodó osztályok külpolitikai céljait. A nacionalizmus éle a szomszédos országok: Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia ellen irányult. Velük szemben hirdette az ellenforradalmi rendszer a trianoni békeszerződés területi revíziójának szükségességét. Ennek megfelelően a katonák sovíniszta szellemben történő nevelése arra szolgált, hogy a revíziós osztálytörekvések érvényesítésének engedelmes eszközévé tegye a hadsereget.

A magyar uralkodó osztályok a versailles-i békerendszer által kialakított állapotokat kezdettől ideiglenesnek tekintették, és egy pillanatig sem tettek le arról, hogy az elvesztett területeket kedvező alkalommal visszazerezzék. Váltig reménykedve benne, hogy a békeszerződés által teremtett ellentétek előbb-utóbb a nemzetközi helyzet gyökeres módosulását eredményezik, olyan hatalom támogatását keresték revíziós törekvéseik számára, amely hatalom érdekelt az európai status quo megváltozásában. Ez vezetett előbb az Olaszországgal, majd a hitleri Németországgal kötött szövetséghez.

Mindenekelőtt azonban itthon kellett megfelelő tömegbázist teremteni, a „Nagy-Magyarország” visszaállításának programjával zászlót bontott külpolitika támogatására. Ezt célozta az a féktelen propaganda, amely az ország gazdasági és szociális gondjaiért Trianont tette felelőssé, s azt hirdette: minden baj orvoslása, a nemzet fölvirágzása kizárólag a területi revízió megvalósulásának függvénye. A sovinszta propaganda a békeszerződés területi rendelkezéseit egyedül a győztes hatalmak önkényének tulajdonította, melynek érvényesülését az 1918–1919-es forradalmak könnyítették meg. S mivel ez a propaganda tényleges nemzeti sérelmekre is alapozhatott, alkalmassá vált arra, hogy leplezze a közvélemény előtt azt a tényt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiában elnyomott nemzetek függetlenségi törekvéseinek megvalósulása és a történelmi Magyarország fölbomlása 1918-ban, egy hosszú időn át érlelődő történelmi folyamat kiteljesedésének szükségszerű következménye volt.

Az a körülmény, hogy a határok megállapításakor az etnikai elvet teljesen mellőzték, s ily módon hárommillió magyar került a szomszédos államok fennhatósága alá, érzékenyen érintette a magyar társadalom minden rétegét, és egy sérelmi irredentizmus kialakulását segítette elő a közvéleményben. Ennek révén a leküzdhetetlennek tűnő gazdasági nehézségektől sújtott, szociális és egzisztenciális gondokkal kínlódo széles tömegek fogékonyvá váltak a sovinszta uszítás, a revíziós propaganda iránt. Elhitték, hogy a békeszerződés kizárólag külső erőszak eredménye, s ezért a revíziós politika jogos össznemzeti érdekek kifejezője.

Ennek a hamis tudatnak a talaján sikerült Magyarországon olyan közgondolkozást kialakítani, amely a hadsereget piedesztálra emelte, az össznemzeti célok letéteményesének tekintette, és a társadalomfölttiség illúziójával övezte körül.

Mint ismeretes, a békeszerződés Magyarországnak 35 000 fős hadsereg tartását engedélyezte, 12 éves szolgálatot vállaló önkéntesekből toborzás útján. A sorozást, valamint nehéztüzérség, páncéloscsapatok és légierő szervezését megtiltotta; a rendelkezések betartásán szövetséges katonai ellenőrző bizottság őrködött. Ezek a korlátozások az állami szuverenitás csorbítása miatt irritálták a közvéleményt, melyben a határok stratégiai védtelenségére, az ország katonai kiszolgáltatottságára hivatkozó propaganda amúgy is félelemérzést keltett és táplált a szomszéd népekkel szemben. Ennek a hangulatkeltésnek a társadalom militarizálása volt a célja. „Számunkra, magyarok számára egyedül a katonás szellem, a militarista berendezkedés adja meg az élet lehetőségét”¹ — olvasható e törekvéstről a hadseregben szervezett védelmi tanfolyam 1920-ban kiadott „Militarizmus-pacifizmus” című propaganda-füzetében. A militarista berendezkedés céljáról ugyanebben a füzetben ez áll: „... ha kicsi a hadseregünk, neveljünk az egész magyar nemzetből *legalább* lélekben egyetlen nagy hadsereget, és építsünk országunkból modern Spártát, vagy ha jobban tetszik, magyar Poroszországot.”²

Ez a két idézet pontosan tükrözi azt a szellemet, amely Magyarországon a tömeg-propagandában és az ifjúság nevelésében egészen a második világháború kirobbanásáig érvényesült. Segítségével ugyan modern Spártát, illetve magyar Poroszországot nem sikerült teremteni, de néhány év alatt sikerült olyan közhangulatot kialakítani, amely az

¹ Idézi *Godó-Sztana*: A Horthy-rendszer katonai ideológiája, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1965. 97.

² Uo.

antant katonai ellenőrzés kijátszását a legtisztább hazafias cselekedetnek, a katonai egyenjogúság kivívását a nemzet érdekének, a katonai szolgálatra való alkalmatlanságot szégyennek tekintette.

1927-ben a katonai ellenőrző bizottság megszüntette tevékenységét Magyarországon, ez után kezdődött el a hadsereg személyi fejlesztése. Az ország gazdasági nehézségei miatt a bevonuló újoncokat a laktanyákban mostoha körülmények fogadták. A kiképzés pedig olyan elveken alapult, melyek lényegét legjobban az a Nagy Frigyes-i mondás fejezi ki, mely szerint: „A katona jobban féljen a káplár botjától, mint az ellenség golyójától.” Ennek ellenére a katonaköteles kort elért fiatalok zenekísérettel, föllobogózott szekereken érkeztek a sorozási központokba, és férfivá érettségük elismeréseként fogadták a katonai szolgálatra alkalmassá minősítésüket. A katonai szolgálatra alkalmatlan fiatalot a közvélemény nem tartotta egész embernek. Ilyen fokot ért el az 1930-as években a társadalomnak a hadsereg iránti tisztelete és megbecsülése, a katonai szolgálat nimbusza.

Az igazságnak azonban tartozunk annak megállapításával is, hogy az 1930-as évek második felében még tartó nagyarányú munkanélküliség miatt, a bevonulók tízezreinek esetében a laktanyákban uralkodó mostoha körülmények is jobbak voltak, mint az otthoniak. Ez a tapasztalat nem kis mértékben növelte a katonai szolgálat vonzerejét a nincstelen rétegek között. A hivatásos katonai szolgálat vállalása pedig a szilárd egzisztencia megteremtésének lehetőségét, és más módon szinte elérhetetlen társadalmi föllemelkedést jelentett számukra. Lényegében ugyanez vonatkozott az akkoriban állástalan, vagy évek óta szellemi szükségmunkából tengődő diplomások ezreire is, akik előtt a katonatiszti pálya nyílt meg a hadsereg személyi felduzzasztása következtében. Ezeknek az embereknek a tisztí rang elnyerésével nem csupán a létbizonytalanságuk szűnt meg, hanem kiváltságos helyzetbe és előjogokhoz jutottak a hadsereg tiszteletére nevelt társadalomban. Kiváltságos helyzetük és előjogaik szorosan az uralkodó osztályhoz kötötte és akaratának készséges eszközévé formálta őket.

1938 tavaszáig lényegében csupán a hadsereg személyi fejlesztése folyt a tervezett ütemben. A fegyverkezés mértékét 1927 után erősen korlátozta az ország ipari, gazdasági teljesítőképességének alacsony színvonala. Ezért az évek óta világméreteket öltött fegyverkezési versenybe az ellenforradalmi rendszer csak megkésve kapcsolódhatott be, az 1938 tavaszán meghirdetett egymilliárd pengős hadseregfejlesztési programjával. A kényszerű lemaradást a felső katonai vezetés, a haditechnikai ellátottság szempontjából hátrányos helyzetet is ellensúlyozandó, teljes intenzitással törekedett a hadsereg személyi állományának eszmei-ideológiai fölkelésére, politikai megbízhatóságának biztosítására, a revíziós céloknak mindenben megfelelő erkölcsi szelleme kialakítására.

Ennek a célnak a szolgálatában állt mindenekelőtt a *hadsereg politikamentességének* jelszava, amely a hatalom birtokosainak azt az egységes törekvését fejezte ki, hogy a hadsereget mint testületet távol tartsa az uralkodó osztályok különböző csoportjainak érdekellentéteiből fakadó hatalmi harcoktól, parlamenti és parlamenten kívüli politikai csatározásoktól. A politikamentesség és a hadsereg társadalomfölöttiségének hirdetése konkrétan azt célozta, hogy a katonatömegeket megóvjá, illetőleg kivonja a munkásmozgalom befolyása, a tisztikart pedig legfőképp a szélsőjobboldali, de nemkülönben a liberális ellenzék politikai hatása alól. Természetesen az eszmei ráhatás mellett a hadsereg politikamentességét adminisztratív rendszabályokkal is igyekeztek biztosítani. 1938 előtt

a rendszer számára megbízhatatlan elemeket be sem hívták katonai szolgálatra, az ezután bevonultakat pedig priuszlap kísérte, és a csapatoknál kiépített elhárító apparátus figyelte minden megnyilvánulásukat. A laktanyákba haladó sajtótermék nem juthatott be, a katonáknak nem volt választójoguk, a hivatásos altisztek és tisztek nem lehettek semmiféle politikai párt tagjai.

E rendszabályok, mondhatni, tökéletesen érvényesültek balfelé, minden haladó eszmétől, reális politikai szemlélettől elzárva a hadsereget. Kevésbé voltak azonban hatékonyak a szélsőjobboldali ellenzék befolyásával szemben, a hitleri Németországhoz való mind szorosabb kötődés, a hivatalos politikai irányvonal fokozatos jobbratolódása miatt.

A hadsereg ideológiai fölkészítése során a katonai vezetés nagy gondot fordított az egységes erkölcsi-politikai arculat és az összetartozás érzetének kialakítására, valamint arra, hogy a kiképzést és nevelést offenzív szellem hassa át. Ennek érdekében a propaganda az „örök katonai érdemeket” és a sajátos „magyar faji harcmód”-ot dicsőítette, amelyek „ezer éven” át jellemezték és a „világ legjobb katonájává” tették a magyart. A függetlenségi harci hagyományok célzatos fölhasználása a nevelésben, a „Vitézségünk ezer éve”, és a „Magyar vitézi tettek gyűjteménye” s hasonló kiadványok terjesztése a sovíniszta szellemet erősítette, egy álhazafiság kialakulását segítette, és a magyarság „európai történelmi hivatásáról” táplált illúziókat a katonatömegekben. A nevelésben fontos szerep jutott az egyes fegyvernemek *védőszentjei* és az ún. *ezrednapok* kultuszának is. Évente minden fegyvernemnél a saját védőszentjének, és minden ezrednél a névadójának, illetve tiszteletbeli tulajdonosának névnapján nagyszabású ünnepséget rendeztek, bemutató gyakorlatokkal és irredenta szellemű műsorokkal, amelyre meghívták az illető egység vagy csapattest tartalékos tisztjeit, még élő egykori parancsnokait, vitézzé avatott volt katonáit. Ezek a rendezvények a fegyvernemi büszkeség érzetének kialakítását, a „csapatszellem” megteremtését és erősítését szolgálták, mindezzel pedig a hadsereg politikai összekovácsolódását voltak hivatva elősegíteni.

A propaganda és nevelés eddigiekben ismertetett eszközei és módszerei eredményezték azt, hogy a magyar hadsereg szelleme és erkölcsi-politikai állapota, már a második világháború kitörését megelőző időszakban, minden tekintetben megfelelt az ellenforradalmi rendszer revíziós célkitűzéseinek.

Mindazt azonban, ami a revíziós törekvésekből – a hitleri Németország nagyhatalmi céljai realizálódásának függvényében – 1938 őszétől 1941 tavaszáig megvalósítható volt, lényegében a saját katonai erőszak alkalmazása nélkül elérték a magyar uralkodó osztályok.

Ilyen helyzetben következett be 1941. június 22-én a Szovjetunió elleni fasiszta agresszió, melyhez öt nappal későbbi hadüzenetével Magyarország is csatlakozott. A rendszer eredendő szovjetellenessége mellett a csatlakozás döntő oka a Hitler kegyeiért való versengés volt: új érdemek szerzésére való törekvés, a szovjetellenes háborúba hamarabb bekapcsolódott Romániával és Szlovákiával szemben még fennálló területi igények későbbi érvényesítéséhez.

A hadbalépés a közvéleményt váratlanul érte, hasonlóképpen a katonatömegeket is. Magyarországnak a Szovjetunióval szemben nem voltak területi követelései, a Szovjetunió pedig éppen 1941 tavaszán az 1848/49-es honvédszászlók visszaadásával és a Budapesti Nemzetközi Vásáron való szereplésével, a kölcsönösen előnyös gazdasági-kereskedelmi

kapcsolatok megteremtésére irányuló kezdeményezéseivel adta tanújelét, hogy jószomszédi viszonyban akar élni Magyarországgal. Ez is oka annak, hogy a tömegekre kevésbé hatott a német támadást követően megindult sajtókampány, a „megelőző háború”, az „európai keresztény civilizáció védelme” és a „bolsevizmus elleni keresztes hadjárat” jogosságát hirdetve. Hiába hangoztatta a sajtó, hogy „Magyarország szívvel-lélekkel a tengelyhatalmak oldalán áll ebben a háborúban”, a propaganda nem tudta mozgósítani a közvéleményt. Természetesen Magyarországon is erősen hatottak a Wehrmacht korábbi villámháborús sikerei, amelyek folytatódni látszottak a Szovjetunió ellen, és a munkásosztály forradalmi rétegein kívül kevesen hitték, hogy a Vörös Hadsereg kibírja a rázúduló hatalmas csapásokat. Nem láttak okot azonban a tömegek arra, hogy Magyarország is részt vegyen ebben a háborúban.

A propaganda célváltása 1941 tavaszán tehát váratlanul érte a magyar közvéleményt, amely nem volt előre fölkészítve, hogy *leendő konkrét háborús ellenségnek* tekintse a Szovjetuniót. De nem is volt idő az új szituáció hatásának megértésére, mert a propaganda irányának megváltozása részleges mozgósítással járt együtt, amelyet gyorsan követett a hadbalépés. Ugyanez a megállapítás alapvetően érvényes a hadseregre is. A katonai felső vezetés – az uralkodó osztályok egészével együtt – természetesen saját ügyének tartotta a szovjetellenes háborút, a tisztikar pedig világnézeti okokból egyetértett a részvétellel. Híve volt a német szövetségnek, csodálójá a Wehrmachtnak, vakon bízott a villámháborús stratégia sikerében, részt akart a gyorsnak és könnyűnek vélt győzelemből. A mozgósított csapatok hangulatát azonban nem ez, hanem a katonatömegek hozzáállása határozta meg. Ezt pedig döntően az értetlenség és érdektelenség jellemezte. A katonák nem értették, miért kell háborúzni az ország határain kívül, nem hitték el, hogy a Szovjetunió ezeket a határokat fenyegeti. „A bevonult tartalékosok zöme és a tartalékos tisztikar nagy része nem volt áthatva attól a tudattól, hogy Szovjet-Oroszország szomszédsága offenzív veszélyt jelent az országra”³ – állapítja meg erről egy 1941 végén készült „Összefoglaló kiértékelés”. A mozgósításkor azonban még hatott az a propaganda, mely szerint a bevonultatott tartalékosok aratás idejére már hazatérhetnek. Nem látták ugyan értelmét a háborúnak, de bíztak benne, hogy nem fog sokáig tartani: ez a kettősség érvényesült hangulatukban, magatartásukban.

Ámde a könnyű győzelem és a gyors hazatérés reményét hamarosan szertefoszlatták a háborús tapasztalatok. Már a kezdet kezdetén bebizonyosodott, hogy a Vörös Hadsereg nem „agyaglábú óriás” és a háború nem győzelmi séta. A magyar csapatok szereplését nem kísérték olyan *katonai sikerélmények*, amelyek a harckészséget kedvezően befolyásolhatták volna. A lakosság magatartása és a partizánmozgalommal való első találkozások azt is világossá tették, hogy a megszállt területeken nem felszabadítóknak tekintik őket. Tisztjeik harácsolása és terrorja, a németek magatartása velük és a lakossággal szemben, nemkülönben a szervezett rablás látványa oda hatott, hogy a magyar katonák előtt kezdett megvilágosodni a „bolsevizmus elleni keresztes hadjárat” igazi arculata, célja és tartalma.

A tapasztalatok tehát élesen cáfolták a propaganda állításait, s egyfajta kiábrándulási folyamatot, háborúellenes hangulatot erjesztettek a katonák között. Erről tanúskodik a többi között a gyorshadtest-parancsnokság 1941. augusztus 23-i napló-

³ Hadtörténelmi Levéltár. Kárpát-csoport 5522/b. sz. 1.

bejegyzése, a 12. kerékpáros zászlóaljnál jelentkező hangulat kapcsán: „A legénység átoknak tartja, hogy a gyorshadtesthez tartozik, mert az összes harcokat ő csinálja végig, emellett elveszítette a múlt őszi, az ez évi tavasz-nyári és őszi kereseti lehetőségeit. E tekintetben a tisztikar sem tud kézzelfogható érvekkel ellenkező irányban befolyást gyakorolni. Mindenki azt várja, mikor kerülhet haza”⁴ – olvasható a bejegyzésben.

A harcoló alakulatoknál megnyilvánult ilyen jelenségek alapvetően még a háború nem várt nehézségeire és az elmaradt kereseti lehetőségek miatti elkeseredésre vezethetők vissza. Más volt a helyzet a megszálló csapatoknál, amelyek katonái közvetlenül tapasztalták mindazt, amit a fasiszta „új rend” bevezetése jelentett a megszállt területeken, de saját bőrükön érezték is a vele szembeni ellenállást. Tapasztalataik és a propaganda közötti ellentmondás eszmei válságot idézett elő soraikban, amely többségüket a lakossághoz való közeledésre és a partizánokkal való békés egymás mellett élés lehetőségének keresésére készítette.

A háború első időszakának eseményeiből Magyarországon a hatalom birtokosai is levonták azt a következtetést, hogy a „villámháborús” stratégia kudarcot vallott a Szovjetunióval szemben. Szombathelyi Ferenc altábornagy, a háborúban részt vett „Kárpát-csoport” parancsnoka, a kormányzóhoz 1941 szeptemberében eljuttatott emlékiratában erről így ír: „A háború hosszú háború lesz, erre és nem a villámháborúra kell berendezkednünk. Nagyhatalmi politikát és hadászatot át kell engedni a nagyhatalmaknak, nekünk a fal mellett kell járnunk.”⁵ A propaganda azonban változatlanul német győzelemről zengedett, Leningrád és Moszkva közeli elesét jósolgatta, a Wehrmacht kiváló harci szellemét dicsőítette. A filmhíradók váltakozva győzelmesen előrenyomuló német csapatokat és fogságba esett szovjet katonatömegeket mutogattak, hol pedig a megszállt területek lakosságának nyomorúságos körülményeit tárták a nézők elé. A katonai sajtó tele volt a magyar katona kiválóságát, vitézségét bizonyítani hivatott írásokkal, harci példákkal.

A propaganda iránya és tartalma 1941–1942 fordulóján még nem változott, de a tömegek között már hatni kezdtek azok a hírek is, amelyeket a hazatért katonák hoztak magukkal a frontról és a megszállt területekről. Ezeknek a valóságot tükröző értesüléseknek a terjedése olyan méreteket öltött, hogy a vezérkar főnöke 1942 májusában rendelet kiadására kényszerült a „Hadművelési területről hazatért honvédegyének rémhírteljesztései” tárgyában. A későbbiekben még többször megismételt ilyen rendeletek azonban az igazság terjedését nem tudták megakadályozni. A háborúval szembeni elégedetlenség kibontakozásának és terjedésének a társadalom különböző rétegeiben természetesen nem ez volt az egyedüli oka, gazdasági, politikai és ideológiai tényezők egyaránt szerepet játszottak benne. A méreteket pedig jól érzékelteti az az egyetlen adat, mely szerint már 1941-ben több mint 70 ezer esetben történt zömmel csoportos vádemelés a „kormány érdekeit sértő” kijelentésekért. 1942 tavaszán, a 2. hadsereg mozgósításának időszakában pedig egyedül a miskolci (VII. hadtest) hadbíróság több mint 100 esetben emelt vádat behívóparancs megtagadása, bevonulás előtti öncsonkítás, szökés miatt.

⁴ Uo. 1/a. sz. 1.

⁵ *Godó–Sztana*: i. m. 141.

A 2. hadsereg frontra küldésének idején a propagandát még a „magyar háború” hirdetése és az a demagógia jellemezte, hogy a hazát a „határaitól távol” kell megvédeni a „bolsevista veszedelemtől”. Itt jegyzem meg, hogy a hadseregben folytatott propaganda és nevelés tartalma – most is, csakúgy mint korábban – semmiben sem különbözött attól, amely a társadalom egészét érintette. Csupán intenzitása volt fokozottabb, és egy szigorú fegyelem alatt tartott, szorosan ellenőrzött zárt közösségben hatott. Ezt a propagandát erőteljes támadó szellem és a Sztálingrád felé törő német csapatok sikereinek bővületében a „közelgő végső győzelem” ígérete hatotta át. Emellett új jelenség, hogy ettől kezdve az uralkodó körök minden módon a hadsereg és az otthon *irányított kapcsolatának erősítésére* törekedtek. Tábori színházakat működtettek, rendszeresen szerveztek a katonáknak szóló kívánsághangversenyeket, távházasságok kötését engedélyezték és népszerűsítették, a rádióban üzeneteket közvetítettek, országos akciót kezdeményeztek szeretetsomagok frontra küldésére. Ezáltal is igyekeztek elérni, hogy a magyar társadalom saját ügyének tekintse a háborút, a katonák pedig érezzék az otthon, a haza gondoskodását, törődését. Ez utóbbit a katonai vezetés különösen fontosnak tartotta, mert a hadseregben kezdett eluralkodni a magárahagyottság érzete, egyre csökkent a csapatok harci szelleme. 1942 őszén a 2. hadsereg védősávjában több fedezék bejáratán „Meg-unta-lak”, „Utál-lak”, „Itthagyná-lak” – szövegű feliratok voltak olvashatók, tükrözve a katonák hazavágyását, fásultságát. Mindjobban nyugtalanították a katonai vezetést a megszálló csapatoknál tapasztalt jelenségek is. A katonák többsége a lakossághoz való közeledés eredményeként – a propaganda rágalmaival ellentétben – kezdte megérteni a partizánmozgalom ösztöni, honvédő jellegét, nem banditáknak tekintve már a partizánokat. Félt tőlük, de a szigorú tilalmak és megtorlások ellenére elolvasta röplapjaikat, melyek hatására egyre mélyült az eszmei válság a megszálló csapatok soraiban. Több alakulat, saját nyugalma érdekében, hallgatólagos megállapodást kötött a partizánokkal, vállalva, hogy nem zavarja mozgásukat és akcióikat. A katonák egy része tevőlegesen is segítette a partizánokat, többen pedig átálltak hozzájuk, és vállalták a harcot a fasiszták ellen.

A katonák harci szellemének fönntartására irányuló propagandában 1942 őszén új vonásként jelentkezett az a gondolat, hogy Magyarország nem saját jószántából, hanem a sors kényszere folytán vesz részt a háborúban. Ez a gondolat Szombathelyi Ferenc vezérezredes, vezérkari főnök 2. hadseregnél tartott szemléjének befejezésekor kiadott parancsában így fogalmazódott meg: „Ezt a háborút mi nem kerestük. A magyar sors vezetett bennünket ide, ahol valamikor távoli őseink éltek. Nem véletlen tehát az, hogy éppen itt állunk, hanem az Isten rendelése. Ezért mindenkinek meg kell állnia helyét ott, ahova rendeltetett. Nem lehet kitérés, nem lehet habozás. Bele kell nyugodni az Ő akaratába.”⁶ Ez a szólam vált alaphanggá a tábori miséken elhangzott prédikációkban, a tábori újságok hasábjain, a katonáknak küldött üzenetekben és dalokban is.

Az „Isten rendelésében” és a „sors akaratában” azonban ekkor már kevésbé hittek a keserves és nyomorúságos körülmények között fronton szenvedő katonák. Nem hittek a német győzelem lehetőségében sem. Az ő legfőbb törekvésük a túlélés és megmaradás

⁶ Idézi: Horváth Miklós: A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1958. 91–92.

volt, vágyaikat legtömörebben egy katonadal refrénje, a: „csak még egyszer haza tudnék menni” – fejezte ki.

Ez a vágya kevesüknek teljesült. A 200 ezer főnyi magyar hadsereg a hídfő-harcokban és a nagy Don-kanyarban 1943. január 12-én indított szovjet támadás következtében mintegy 148 ezer fős veszteséget szenvedett, ebből a halottak és súlyos sebesültek száma több mint 110 ezerre rúgott. A hadifogságba került katonák között a tapasztalatok és a táborokban elkezdődött fölvilágosító munka hatására rövidesen tízezreket átfogó antifasiszta mozgalom bontakozott ki. E mozgalom legjobb aktivistáinak egy része a későbbiekben mint frontpropagandista jelentős szerephez jutott a magyar katonák valóságraébresztésében.

A 2. hadsereg szerepléséhez tartozik, hogy katonáit először saját parancsnoka, Jány Gusztáv vezéreztette illetve gyávaság vádjával, 1943. január 24-i hírhedt parancsában. S az egykori hitlerista tábornokok öngazoló memoárjaiban is uralkodó helyet kapott az a nézet, mely szerint a német csapatok hatalmas veresége Sztálingrádnál és a Donnál, döntően a „szövetségesek árulásának” tudható be. Alig néhány éve nálunk is vita tárgya volt, hogyan értékelhető a 2. hadsereg magatartása a Donnál. Úgy vélem, erre a magatartásra a gyávaság vagy hősiesség kategóriája nem alkalmazható. Életbenmaradásáért harcolt állásaiban a Donnál, amíg értelmét látta, s életéért futott, mikor a további kitartás céltalanná vált, a magyar katona. S a további kitartás céltalanságát nem kis mértékben éppen az egekig magasztalt „szövetséges” és „nagy fegyverbarát” vérlázító, brutális magatartása értette meg vele.

A 2. hadsereg katasztrófája sokkot idézett elő az egész magyar hadseregben. Zászlóaljoknak, ezredeknek csupán roncsai érkeztek haza a békehelyőrségekbe, leírhatatlan lelkiállapotban, elkeseredetten németellenes hangulatban, mely alól nem voltak kivételek a tisztek sem. Ez a *tapasztalati talajon keletkezett* németellenesség 1943 első felében áthatotta az egész hadsereget, és erősítette a magyar társadalom különböző rétegeiben *történelmi talajon* meglevő németellenes szellemet. A hazai közvéleményben egyébként a 2. hadsereg katasztrófája nem okozott oly mérvű megrázkódtatást, mint a hadseregben. Ennek fő oka nem a szigorúan érvényesített hírzárlat, hanem az a tény, hogy 1942 tavaszán a mozgósítás nem egy-egy tájegységet és évfolyamot érintett, hanem egyenlően terhelte az ország egész területét, és több korosztályra kiterjedt. Ennek következtében, az elszenvedett veszteség is nem egy-egy összefüggő terület katonaköteles korú férfilakosságának pusztulását jelentette, hanem eloszlott az egész országban. Így alig volt olyan város, község vagy falu Magyarországon, ahol több család ne gyászolt volna, de ez az említettek miatt nem eredményezett olyan tömeghatást, mint például Olaszországban.

Másképp állt a helyzet, mint már szóltam róla, a hadseregben. A katonatömegekben, de a tisztek nagy részében is felmerültek a kérdőjelek. Őket kezdettől arra nevelték, hogy a haza határait a Kárpátok jelenti. Mit kerestek akkor a magyar csapatok a Donnál? Mit védtek akkor, amikor a német utóvédek utóvédjeiként pusztultak el? Kinek az érdekei kívánták ezt a pusztulást? A sovinszta, antikommunista, szovjetellenes propagandával kialakított hamis tudat talaján megfogalmazódott kérdőjelek, a háború győzelmes vagy megegyezéssel békével való befejezéséhez fűzött remények megingása vagy elvesztése, egy erjedési folyamatot indítottak el a hadseregben, melynek mélyülését, hatékonyságát az évtizedes beidegződések, ideológiai korlátok és más okok is nehezítették, de terjedését megakadályozni már nem lehetett.

A hadseregben kialakult eszmei válságot fokozta a propaganda ellentmondásossága is. A propaganda fő iránya a „belső rend” fenntartását szolgáló feladat mellett továbbra is a „magyar–német sorsközösség” hirdetése, a Wehrmacht dicsőítése, a fegyverbarátság hangoztatása volt, mely utóbbiak merőben ellenkeztek a katonák háborús tapasztalatával. S 1943-ban a megszálló erők és a békehelyőrségek tisztjeinek kezébe eljutottak már azok a sajtótermékek is, amelyek hol óvatosan a sorok között, hol nyíltabban kényszerhelyzetről, „önálló magyar célokról” szóltak, új orientáció szükségességét fejtették. Ez az irányzat ismét csak ellentétes volt a katonai sajtó hangvételének változatlanságával. 1943 tavaszától egy éven át nem volt magyar harcoló egység a szovjet fronton, csupán megszálló alakulatok, a katonai sajtó azonban továbbra is a katonai dicsőséget és a magyar–német „fegyverbarátságot” propagálta, szaporítva a kérdőjeleket a katonákban. Emellett a politikában érezhető bizonyos módosulás, a szövetséges csapatok szicíliai partraszállása, majd Olaszország kapitulációja és az a tény, hogy itthon a hadsereg, mondhatni, békés körülmények között élt, azt a reményt keltette a katonák és tisztek egy részében, hogy a politikai vezetés valamiképpen módot fog találni a háborúból való kiválaszra az angolszász oldal felé. Ilyen ellentétes hatások és érzelmek, az eszmei egységben jelentkező törések jellemezték a hadsereg hangulatát 1943-ban.

1944 elején a katonai helyzet újabb fordulata, a szovjet csapatok Kárpátok előterébe való kijutása következtében új jelszó került a propagandába: az „önvédelmi háború” jelszava „a határokat fenyegető bolsevista veszedelem” ellen. A közvélemény azonban jóformán még föl sem fogta a változás jelentőségét, horderejét, mikor bekövetkezett az ország német megszállása. A politikai és katonai vezetés bűnös mulasztásai miatt ez az esemény teljesen váratlanul és fölkészületlenül érte mind a lakosságot, mind a hadsereget.

Hitler és vezérkara nem bízott a magyar hadseregben, ezért két héten át laktanyazárlat alatt tartotta a helyőrségekben állomásozó csapatokat. Az intézkedés zavart és egyre fokozódó nyugtalanságot keltett a katonatömegekben. Erősítette a német- és háborúellenes hangulatot, szétrombolta a háborúból való kiválás lehetőségéről táplált illúziókat, de sértette a szélsőjobboldali beállítottságú, kifejezetten németbarát tisztek önérzetén is.

A laktanyazárlat megszűnése után az 1. hadsereg mozgósítása és frontra küldése ismét a „Kárpátok védelme”, meg a „német–magyar sorsközösség és fegyverbarátság” jelszavával ment végbe. A nacionalista és szovjetellenes tartalmú „önvédelmi háború” hangoztatása olyan tiszteknél és katonáknál, akik a főnálló társadalmi rend hívei voltak, s akár meggyőződésből, akár megtévesztve elleneztek egy demokratikus fordulatot, még hitelre talált. A meggyőződéses fasisztákon kívül azonban már alig akadtak olyanok, akik bíztak benne, hogy a Hitler oldalán való kitartás még hozhat kedvező fordulatot a helyzet alakulásában.

Sokkal inkább hatott az 1. hadseregben a szovjet csapatoknál működő magyar kommunistákból és antifasisztákból szervezett frontpropagandista csoportok fölvilágosító munkája. Néhány magyar frontpropagandista már 1941 nyarán tevékenykedett az arcvonalon, de a munka 1942/1943-ban vett nagy lendületet, hogy fölvilágosítsa a 2. hadsereg katonáit a háború igazi céljairól, s benne Magyarország valódi szerepéről. 1944-ben a frontpropaganda tartalma kibővült. A frontpropagandisták a jelen feladatai mellett már a jövőről is szóltak egykori bajtársaikhoz. Fölvilágosították őket Magyar-

ország demokratikus átalakulásának programjáról, a hazafias, demokratikus erők háború utáni feladatairól. S a jövőről való gondolkodás mindjobban szaporította és mélyítette a korábbi töresek a katonák hamis tudatában. Lábuk a kényszer hatása alatt még a régi irányba vitte őket, de a gondolkodás már más embert kezdett formálni belőlük. A frontpropaganda hatását fokozta a hadseregben az antifasiszta erőket összefogó Magyar Front agitációja is, amely úgyszintén nemcsak a jelen feladatait jelölte meg a hadseregnek, hanem a független, szabad, demokratikus Magyarorszáért síkraszállva, meghatározta a jövő perspektíváját is.

A hivatalos propagandával szembeni kétirányú ellenhatás egyre szélesedő mértékben terjedt a hadseregben. S érvényesülésének nem kis szerepe van a többi között abban, hogy a magyar csapatok semlegesek maradtak Varsóban és környékén a felkelés idején, esetenként pedig segítséget is nyújtottak a felkelőknek. Ugyanez vonatkozik a szlovák határ mentén állomásozó magyar egységek magatartására, a Szlovák Nemzeti Felkelés időszakában. A Romániában 1944. augusztus 23-án végrehajtott antifasiszta fordulat után pedig a magyar katonák és tisztek döntő többsége az ország közvéleményéhez hasonlóan arra számított, hogy Magyarország is hamarosan szakítani fog a hitleri Németországgal. Ez a számítás, a háború közeli befejezésének ismét fölcillanó reménye, paradox módon, átmenetileg erősítette a csapatok harckészségét. Egy rövid időre ismét hitlere talált a soviniszta propaganda a határok védelméről. A katonák elhitték, hogy nemzeti érdekek védelmében ontják vérüket, a „történelmi határokon”. Ők nem, de parancsnokaik tudták, osztálycélokért harcolnak továbbra is, abban bízva, hogy német segítséggel mindaddig feltartóztatják a szovjet csapatokat, amíg az ország területére érnek az uralkodó körök által várva várt angol–amerikai hadosztályok. 1944. szeptemberében az 1. hadsereg szilárdan tartotta a Kárpátokban kiépített állásait, a 2. hadsereg erdélyi támadása pedig kezdeti sikereket eredményezett. De még az ország területére áttevődött harcok első napjaiban is jól tartották magukat a magyar csapatok, annak reményében, hogy kitarításuk kedvezőbb lehetőségeket biztosít a kormánynak a háborúból való kiugrás végrehajtására. Ezzel magyarázható meg az is, hogy egészen október 15-ig viszonylag kevés magyar katona vállalta a hadifogságot. A katonák nem hazájuktól távol, hanem otthon akartak lenni, mikor az általuk várt fordulat bekövetkezik.

A kiugrási kísérlet kudarca és a Szálasi-klikk hatalomra kerülése azonban új helyzetet teremtett. Elmúlt az utolsó lehetősége annak, hogy a magyar hadsereg szervezett átállásával egyik tényezője lehessen az ország sorsa jobbra fordulásának.

A fasiszta bábrezim mindent elkövetett, hogy az ország összes erőforrását mozgósítsa a háború folytatására, és megállítsa a hadsereg fölbomlásának egyre gyorsuló folyamatát. Az 1944. október 16-át követő két hét alatt a Kárpátokban több mint 20 ezer katona, tisztjeivel együtt követte Miklós Béla vezérezredes, az 1. hadsereg parancsokának példáját, és zárt kötelékben, teljes fegyverzetével átállt a szovjet csapatokhoz. Az ország területén harcoló 2. és 3. hadseregnél pedig tömegjelenséggé vált, hogy a lakóhelyükhöz közeledő katonák otthagyták alakulatukat és hazamentek. A katonai vezetés a terror minden eszközével és a propaganda fokozásával, a „hősi életszemléletre” neveléssel igyekezett újtát állni ennek a folyamatnak.

A vezérkar főnöke november 10-i utasításában szigorúan követelte a parancsokoktól, hogy: „... a helyszínen haladéktalanul koncoljanak fel mindenkit, aki gyáván visel-

kedik, az engedelmességet megtagadja, vagy megfutamodik, illetve megszökik.”⁷ Felkoncolási parancs vonatkozott a szovjet csapatokhoz átállt és a soraikban harcoló magyar katonákra is. A honvédelmi miniszter november 9-i rendeletével „A katonaszökevények és a szökött hadiüzemi munkások frontjának felszámolására általános és alapos razziák megtartását” rendelte el.⁸ Ezeknek a terrorintézkedéseknek magyar katonák ezrei estek áldozatául, de a megfélemlítés és megtorlás csak nehezíteni tudta a hadsereg „elolvadásának” folyamatát, valamelyest lassítani a fölbomlását. Megállítani ezt a folyamatot nem volt képes, és nemhogy fölszította volna a katonák harci kedvét, inkább mélypontra zuhanásához járult hozzá.

Kevés foganatja volt a csapatokhoz küldött propagandacsoportok tevékenységének is. A fásult, demoralizált katonák jóformán semmit nem értettek meg a „hungarista” frazeológiákból, nem kértek a „hősi életszemléletből”, élve akarták megúszni a háborút, haza akartak kerülni a családjukhoz. Számos esetben a propagandacsoportok el sem jutottak a katonákhoz, a parancsnokok nem engedték be őket a körletekbe. Akadályoztatásukat a katonai vezetés e tárgyban kiadott rendeletével igyekezett megszüntetni, de törekvése kevés sikerrel járt.

A németek oldalán maradni kényszerült magyar katonákat már a jövő foglalkoztatta, melynek kibontakozása első jeleiről ismét csak a szovjet csapatok oldalán tevékenykedő magyar frontpropagandistáktól értesültek. Ezek a hírek igencsak elgondolkodtatóak, biztatóak voltak. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása és az ország demokratikus átalakítását meghirdető programja, a fasiszta Németországnak küldött hadüzenete, szözatának a németek oldalán harcoló katonákhoz intézett fölhívása jelezte, hogy az ország felszabadult területein új élet kezdődött.

Ebben az időben, 1944 december végén már formálisan sem létezett magyar hadsereg. Csapatai német felső vezetés alatt és német egységek közé keverve véreztek az arcvonal különböző pontjain. Helyzetük teljes kilátástalansága és a felszabadított területekről érkező hírek rohamosan fokozták a bomlást soraikban. Mindennappossá vált a kisebb-nagyobb magyar kötelékek átállása a szovjet csapatokhoz. Csupán a körülzárt Budapest 25 ezer főnyi magyar katona és tiszt állt át, illetve adta meg önként magát. Tömeges méreteket öltött a szökés is, az osztrák határ felé szoruló csapatoknak pedig több mint 40 ezer katonája tagadta meg a határ átlépését. A háború utolsó heteiben általános jelenség volt, hogy az ország területén kívül alkalmazott, vagy telepített magyar alakulatok kapcsolatba léptek a helyi ellenállási csoportokkal, és különböző módon segítették őket, s esetenként közösen léptek föl a németek ellen. Ilyen jelenségek készítették a 6. német hadsereg parancsnokát 1945. március 31-én arra, hogy elrendelje a hadsereg területén tartózkodó összes magyar alakulat lefegyverezését.

A magyar hadsereg fölbomlása az ellenforradalmi rendszer háborús propagandájának teljes csődjét jelentette. A magyar uralkodó körök az utolsó pillanatig képtelenek voltak arra, hogy szakítsanak Németországgal és ellene fordítsák a hadsereget. A szervezett átállás és szembefordulás lehetőségének elmúltával ezt a hadsereget azonban

⁷Idézi: *Csima János*: Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához (1938–1945.) Honvédelmi Minisztérium Központi Irattárának kiadása, 1961. 295.

⁸Ld. uo. 296. 5499/M. 1. a–1944. szám.

már csupán a tehetetlenségi erő mozgatta előre azon a kényszerpályán, amelyet a rendszer politikája szabott meg számára. Demoralizálódását a propaganda nem tudta megakadályozni, fölbomlásának a terror is képtelen volt útját állni.

E bomlási folyamat utolsó szakaszában már léteztek a születő új, demokratikus Magyarország új hadseregének első csírái. Ezek életrehívása új céllal, új jelszavak alatt ment végbe. A Budapest felszabadításában részt vett Budai Önkéntes Ezred, a szovjet csapatok oldalán működő magyar műszaki egységek, a debreceni 6. és a jászberényi 1. hadosztály, a Temesvárott föllállított önkéntes hadosztály és a Szovjetunióban megalkult „Kossuth-ezred” katonáit a nemzeti becsület megmentésének, az ország demokratikus átalakulása szolgálatának ügye állította az antifasiszta harc zászlaja alá. Az ő szerepük azonban már a magyar nép történelmének új fejezetébe tartozik.

Nemzetközi konferencia a Közép- és Délkelet-Európa felé
irányuló második világháborús propagandáról

1978 novemberében a Második Világháború Története Magyar Nemzeti Bizottsága nemzetközi konferenciát rendezett Budapesten a fenti kérdéskörrel. A témaválasztást különösen indokolta, hogy az 1980-as bukaresti Történész Világkongresszuson az egyik téma a második világháborús propaganda lesz.

A folyóirat előző oldalain közölt tanulmányok* szolgáltak alapul a kibontakozó vitához. A hozzászólók egyrészt kiegészítették, ill. elmélyítették a referátumokban elhangzott kérdéseket, másrészt új szempontokat vetettek fel elsősorban a politika és propaganda viszonyának, valamint a propaganda társadalmi irányultságának problematikájához.

A referátumokban felvetett kérdések közül a hozzászólók jelentős része a németek által propagált európai „új rend”-tervezetek, valamint a szövetséges hatalmak különböző közép-kelet-európai integrációs elképzeléseihez fűzött kiegészítést. *W. Schumann* (NDK) *W. Wette* (NSZK) fentebbi referátumához kapcsolódva kifejtette, hogy, bár az új európai gazdasági rend a német propagandában, ill. politikában mindvégig jelen volt, ennek 1943–44-től megfigyelhető újbóli hangsúlyozása a hitleri birodalom számára elsőrendűen fontos közép- és délkelet-európai nyersanyagforrásokkal függ össze. Másrészt viszont az ezirányú lépések az angol–amerikai–szovjet propaganda háború utáni időszakra vonatkozó „ígéreteit” is megpróbálták ellensúlyozni, részletesen ecsetelve a térség országainak a német oldalon való megmaradás „előnyeit”. Legfőbb érvük – a bolsevizmus veszélyének állandó hangoztatása mellett – ez esetben az volt, hogy e régió államai számára az amerikai típusú „neo-liberális” berendezkedés sem lenne kedvezőbb, mivel (lásd 1929–1933) az sem mentes a nagy gazdasági válságoktól. *Schumann* vitathatónak tartotta *Wette* azon nézetét, miszerint a háború utolsó szakaszában Hitler elsődleges célja a délkelet-európai országok „kikapcsolása” lett volna. Utalva arra, hogy a kérdés szerinte ennél összetettebb, idézett Hitlernek egy 1943 nyarán Rosenberggel folytatott beszélgetéséből, amikor is a náci vezér kijelentette – *Schumann* megfogalmazásában –: „Okkupációs politikát gyenge kézzel nem lehet csinálni”, mégis ezt a tételt a csatlós országokkal szemben igencsak differenciáltan alkalmazták, s esetenként a „gyenge kéz” volt jellemző. Ezzel igyekeztek elérni, hogy továbbra is kapjanak katonát és nyersanyagot ezen

*A konferencia a háborús propaganda témakörén túl az illegális sajtó világháború alatti történetének kérdéseivel is foglalkozott. Tekintettel arra, hogy a folyóirat csak a propagandával foglalkozó tanulmányokat teszi közzé, beszámolóinkban elsősorban a vita azon kérdéseit érintjük, melyek ehhez a problematikához kapcsolódnak.

államoktól. A hozzászóló végezetül egy 1944 elején, Riedl egykori osztrák miniszter által „Utak Európához” címmel készített memorandumát ismertette. Ez a dokumentum Németországot a háború után egy olyan új európai gazdasági közösség centrumaként tüntette fel, amelyben a „teljesítménnyel való vezetés” elve a döntő. Ennek propaganda-vetülete: az új európai rendben Németország „szövetségesei” a háború alatti teljesítmények alapján helyezkednek majd el.

H.-J. Schröder (NSzK) *Schumann*hoz hasonlóan a gazdasági háttér fontosságát emelte ki, mint a német Európa-integrációs tervek mozgatórugóját, bár hozzátette, hogy a háború utolsó szakaszában, 1943 után ezen elképzelések propagálásában szerepet játszott az a szándék is, hogy az USA-nak a világháború utáni időszakra meghirdetett gazdaság-politikai elképzeléseit tudatosan beépítse saját propagandájába. A felszólaló szerint Közép- és Délkelet-Európa egyre inkább egy-két eltérő gazdasági koncepcióval „bombázott” akciómezőnek tekinthető. Végezetül felvetette, hogy vizsgálni kell: egy adott nagyhatalom belpolitikája, illetve propagandája milyen viszonyban áll szavahihetőségével.

R. Herzstein (USA) a német politikát, ill. propagandát szinte egészében „irreálisnak” és „opportunistának” minősítette. Kifejtette, mennyire irreális volt, hogy miután elvesztették a háborút Afrikában, bombázták a német városokat, előkészületek történtek a szövetségesek nyugat-európai partraszállására, felröppent Salzburgból az a hír, hogy készül egy, a tengelyhatalmakat és csatlósait magábafoglaló államszövetség terve. Utalva *Bastianini* olasz külügyminiszterhelyettes és *Ribbentrop*, valamint *Mussolini* és *Hitler* közötti tárgyalásokra, arról az ekkoriban készült „Európa Chartá”-ról szólt, amely egy német–olasz vezetés alatt szervezendő új Európában körvonalazta az egyes népek jogait, ill. kötelességeit. (A tervezet a németek ellenzése miatt akkoriban nem került nyilvánosságra.) Másik ilyen irreális tervként említette *Herzstein* azt, a német külügy-minisztérium égisze alatt készített dokumentumot, amelynek munkálataiba *Ribbentrop* is bekapcsolódott. E *Rudolf Raten*, *Karl Mengele*, *Friedrich Berger* professzor és mások bevonásával készült európai konföderációs tervben helye lett volna olyan nemzeteknek, mint a franciák, vallonok, dánok, norvégek; Bulgáriát, Magyarországot és Romániát vezető tagországokként jelölte meg. Megszerkesztésénél lehetséges modellként tanulmányozták a Népszövetség alapokmányát. Végül ennek nyilvánossághozása is kútba esett. A hozzászóló ezen példákat a korabeli német politika irrealizmusának legnyilvánvalóbb bizonyítékoként értékelte.

A *Herzstein* által tárgyalt másik témakör a német politika „opportunizmusa” volt. Opportunizmusként értékelte azt a hitleri politikát, hogy támogatott olyan hagyományos konzervatív, reakciós rendszereket, mint Magyarország vagy Románia, holott azok nem szerveződtek totális fasiszta diktatúrákká. Konzekvens politikának ezen országok szélső-jobboldali, fasiszta szervezeteinek támogatását tekintette, amelyekkel szemben – mint mondotta – „tartottak bizonyos távolságot, de titkos kapcsolataik voltak”.

Ez utóbbi állásponthoz *Boros Zsuzsa* fűzött észrevételeket. Hangsúlyozta, hogy a konferencia eddig, sajnos, nem szentelt kellő figyelmet a propaganda és politikai gyakorlat mindenkor rugalmas viszonyának, valóságos és látszólagos ellentéteinek. Véleménye szerint a náci propaganda és politikai gyakorlat kapcsolatára épp az utóbbi jellemző. Franciaország és Magyarország példájára utalt, melyek helyzete sok szempontból hasonló volt, annak ellenére, hogy az egyik legyőzött állam, a másik pedig német

szövetséges volt. Közismert, hogy Hitler mindkét területen a konzervatív jobboldali erőkre, Pétainre, illetve Horthyra kívánt támaszkodni, s a párizsi kollaboránsokat vagy a magyar nyilaskeresztéseket csak a kormányzat sakkban tartására használták fel, mivel Hitler számára is előnyösebb volt egy, a belső közvélemény által inkább elfogadott, látszatfüggetlenséggel rendelkező, de követeléseit végső soron teljesítő kormányzat, semmint a lakosság széles körét a rezsim, s ezáltal a németek ellen fordító nyílt fasiszta diktatúra. Így végső soron inkább a propaganda és a politikai gyakorlat összhangja volt a jellemző. A párhuzamosan futó opportunistá, valamint a megalkuvásmentes, intranzigens náci propaganda csak az említett funkciót töltötte be a politikai gyakorlat számára. Ebben az értelemben éppen nem az irrealitás, mint inkább a realizmus volt a jellemző a náci propagandára. A Herzstein által említett különböző „új Európa” tervek az érintettek jó része éppúgy nem vette komolyan, mint ahogy például Franciaországnak az új rendbe való beilleszkedéséről szóló elképzeléseket sem. S ha a náci elvekhez mereven hű emberek – mint pl. Otto Abetz párizsi német követ – csalódtak és tarthatatlannak tartották is a hirdetett elvek és a politikai gyakorlat diszharmóniáját, ez még nem mond ellent a célok és eszközök érdekeken alapuló összhangjának.

H. Steiner (Ausztria) felvetette – most már az antifasiszta koalíció oldaláról vizsgálva – az Ausztriát is érintő közép-kelet-európai konföderáció kérdését, s jelezte, hogy ez még nem kellően tisztázott része a nagyhatalmak világháborús és az azt követő időszakra is kiható politikájának. Bár az osztrák függetlenség helyreállításáról szóló moszkvai határozattal egyidőben abban is megegyeztek a szövetséges hatalmak, hogy egy ilyen tömörülést nem támogatnak, a brit külpolitikában ez a kérdés, ha módosult tartalommal is, tovább élt. (Ez a téma már az 1973-as budapesti, a második világháború historiográfiájával foglalkozó konferencián is felmerült, de részleteiben sem akkor, sem most nem vizsgálták. *Történelmi Szemle*, 1973/3–4. sz. – F.–Gy.)

Kosáry Domokos elsősorban Seton Watson angol történésznek a világháború alatti, Kelet-Európa és elsősorban is a Duna-medence kérdéseit érintő elgondolásait elevenítette föl. Több ez időből származó írására hivatkozva kiemelte, hogy S. Watson, elítélve a második bécsi döntést, Erdély világháború utáni hovatartozását – mint azt egy röpirata címében is megfogalmazta – „kulcsproblémának” tekintette a régió népeinek további békés együttélése szempontjából.

E. Barker – kapcsolódva Kosáry Domokos Seton Watson tevékenységét méltató felszólalásához – elmondotta, hogy az angol történész szorgalmazta egy konferencia megtartását kelet-európai parasztpártok Londonban élő vezetőivel, azzal a céllal, hogy előmozdítsa a parasztdemokráciák kialakulásának gondolatát, a brit propaganda azonban tudatosan hallgatott erről, mivel „a külügyminisztériumot nyugtalanították a Szovjetunió erre való reagálásai, hiszen köztudott volt, hogy Moszkva nem nézi jó szemmel a délkelet-európai konföderáció gondolatát, mivel annak szovjetellenes aspektusa is lehet”. Véleménye szerint ez is közrejátszott abban, hogy az 1943-as külügyminiszteri értekezleten a konföderációs elképzeléseket elejtették.

Az antifasiszta szövetség tagjai között a propaganda összehangolásáról szólva *Barker* kitért arra, hogy bár voltak ezirányú kísérletek, végrehajtásukra nem került sor. Ebben az is szerepet játszott, hogy az angol propaganda irányítói a szovjetekkel való együttműködést eltérő módon ítélték meg. Így, bár megvoltak a szovjet vezetéssel a magas szintű kapcsolatok, a konkrét munka során tényleges kooperációra alig került sor, s az

összehangolás kimerült abban, hogy a szovjet adókat figyelve, saját propagandájukat igyekeztek azzal egyeztetni. Ennek következtében az angol propagandának különösen átgondoltnak kellett lenni olyan esetekben, mint amikor pl. Hitler a Kelet-Európában talán leghatásosabb antibolsevizmus propagandáját annak terjesztésével kívánta megerősíteni, hogy „az angolok eladták Délkelet-Európát az oroszoknak”. Erre London csak azt válaszolhatta – folytatta Barker –, hogy ez nem igaz. Ennek ellenére pl. Romániában és Magyarországon az irracionális félelem olyan légkör alakult ki, amelyben nehéz volt bármiféle hatásos ellenpropagandát folytatni. Noha a Nagy-Britannia és a Szovjetunió közötti érdekkülönbségek nyilvánvalóak voltak, a propaganda fő feladatának annak hangsúlyozását tartotta, hogy „az angolok nem harcolnak kétfelé, azaz egyrészt a németek ellen katonailag és külön a Szovjetunió ellen, hanem mindketten (ui. Anglia és a Szovjetunió – F.–Gy.) egy és ugyanazt a háborút harcolják”. Ennek ellenére a délkelet-európai térségben hosszú ideig forgalomban voltak olyan hírek, hogy a nyugati szövetségesek egy bizonyos ponton megállítják a Vörös Hadsereg előrenyomulását, sőt esetleg egy külön háborút kezdeményeznek a térségben.

A propaganda egyes tartalmi kérdéseiről, ill. a periodizációról beszélt hozzászólásában *P. F. Iszakov* professzor (Szovjetunió). Leszögezte, hogy a propaganda tartalma lényegében a háború általános célkitűzéseiből, a soron levő katonai feladatokból szervesen következett, kiindulópontja pedig az osztálymegközelítés volt, azaz „kinek szolgált ez a propaganda, és ki csinálta”. A szovjet propaganda periodizálásával kapcsolatban kiegészítve a referátumában elhangzottakat, úgy foglalt állást, hogy azt a kutatások jelenlegi állása mellett csak feltételelesen tudja megadni. Eszerint az első időszak a német támadástól 1943 végéig, lényegében a szovjet területek felszabadításáig tartott, amelyen belül két szakaszt: a Sztálingrádot megelőzőt, s az 1942. november 19. utánit lehet megkülönböztetni. A második periódust az 1944–1945-ös évek jelentik, amikor a propagandagépezet egyfajta átszervezése is megtörtént. Végül szólt a Szovjetuniót megtámadó országok felé irányuló propagandáról. Hangsúlyozta, hogy ez a szovjet propaganda elvein, az osztálymegközelítés alapjain sem változtatott, mivel – Sztálin megfogalmazásával élve – „a hitleriek jönnek és mennek, a nép viszont marad”.

Ránki György a náci Németország propagandatevékenységének egyes kérdéseiről szólva beszélt arról, hogy Hitler milyen nagy fontosságot tulajdonított a propagandának, majd idézte azon kijelentését, miszerint „okos és kitartó propagandával a mennyországot is pokolnak lehet beállítani az embereknek, és a legpocsekabb életről is el lehet hitetni, hogy az a mennyország”. A göbbelsi propaganda „elveit” érintve utalt arra, hogy Göbbels hol a „híhető hazugságok művészetének” tekintette a propagandát, hol a szerelemmel azonosította, amennyiben „itt is, ott is minden megengedett, amely sikerre vezet”, hozzátéve: „A valósághoz viszont egyiknek sincs semmi köze.” A német propagandát összefoglalóan úgy ítélte meg, hogy azt valamennyi propagandaeszköz céltudatos egybefogása és egyetlen célnak történő alávetése, a közvéleményformálás monopóliuma, a propagandának az élet minden területére való kiterjesztése, a politikai közvélemény kifinomult pszichológiai eszközökkel való befolyásolása jellemezte, melyek egyidejűleg az elnyomás legbrutálisabb formáival párosultak. Az ideológia–politika–propaganda kapcsolatát vizsgálva hangsúlyozta, hogy a propaganda mindig akkor volt sikeres, amikor bizonyos valóságtartalommal bírt, s amikor ezt elveszítette, egy idő után a legjobb propaganda is hatástalanná vált. Németország esetében ez úgy jelentkezett, hogy míg a

Blitzkrieg idején „a propaganda a győzelem hátán lovagolhatott”, úgy később a győzelmet kellett volna helyettesítenie.

A. Czarnik (Lengyelország) a világháború éveiben több mint kétmillió, Európa legkülönbözőbb területeiről Németországba hurcolt kényszerszermunkásnak szóló göbbelsi propagandaeszközökről beszélt. Az említettek befolyásolása érdekében kétszáznál több újságot adtak ki számukra különböző nyelveken. Fokozni kívánták a német haderőtől való félelmet, bizonyítani a német kulturális fölényt, s az összes európai nemzet egyesítésének ideájáról cikkeztek.

J. Derzsaluk (Szovjetunió) méltatta, hogy a magyar antifasiszták hogyan segítették a szovjet hadsereg frontpropagandáját, különösen amikor 1944 folyamán a front egyre közelebb került a magyar határhoz. Májustól ezek a propagandisták megkezdték a magyar csapatok felvilágosítását, majd 44 őszétől kiterjesztették tevékenységüket a polgári lakosságra is. Emellett a Vörös Hadsereg katonái és főleg tisztjei számára tartott előadásokban ismertették Magyarország történelmét, gazdasági, kulturális és politikai jellemzőit.

Több hozzászólás, túllépve az előadások által is érintett kérdéseken, mintegy önálló *korreferátumként* kapcsolódott a vitához. Ezek elsősorban a *propaganda intézményeinek és eszközeinek* elemzésével bővítették a vizsgálódás spektrumát.

Sipos Péter és Vida István az Egyesült Államok Magyarország felé irányuló propagandájáról tartott hozzászólásuk bevezetéseként elmondották: a lélektani hadviselés szervezeti keretei itt alakultak ki a legkésőbb. 1941-ben létrejön ugyan az Információs Együttműködési Iroda, majd a Külföldi Információs Szolgálat, de csak 1942 júliusában önállósult propagandacélokra az Office of War Information (OWI). Ebben Robert E. Sherwood, Roosevelt bizalmi embere, beszédíróinak egyike irányította a nemzetközi programot, s ez biztosította, hogy a külföldi propagandatevékenységet a roosevelti elvek vezényeljék. Az OWI a Magyarországra irányuló amerikai propaganda irányelveiről először 1943 júniusában adott ki hosszú távú programot. Az USA propagandáját eszerint alapján véve az elrettentés jellemezte; azt igyekezett bemutatni, milyen sors vár Magyarországra a szövetségesek bizonyosra vehető győzelme esetén, amennyiben a magyar uralkodó körök nem szakítanak Hitlerrel. Az Egyesült Államok propagandája feladatának tartotta egy olyan magyar közvélemény kialakítását, amely Kállayt és környezetét, továbbá más felelős politikusokat a tengelynek nyújtott támogatás beszüntetésére kényszerítheti. Sürgették, hogy Magyarország a lehető legkorábban szakadjon el Németországtól, s gazdasági és katonai erőforrásait állítsa a szövetségesek szolgálatába, s ösztönözték a magyarokat a szomszédos országokkal való együttműködésre a fasiszmus elleni harcban. Ugyanakkor az amerikai kormányzat, bizalmatlan lévén a magyar béketalapozódásokkal szemben, semmiféle bátorító ígéretet nem tett.

Továbbiakban a hozzászólók az amerikai propagandában az 1943–1944 fordulójától megfigyelhető hangsúlyeltolódásról beszéltek. Az amerikai hírközlő szervek ígéretet tettek arra, hogy a szövetségesek biztosítják Magyarország függetlenségét a háború után, de az USA semmiféle erőszakos területszerzést nem ismer el. Követelték a magyar csapatok visszavonását a keleti frontról, és nyomatékosan sürgették minden, a németeknek nyújtott támogatás haladéktalan beszüntetését. 1944-től azt hangsúlyozták, hogy a háborút és Délkelet-Európa sorsát nem egyedül a Szovjetunió dönti el, abban az angol-szász hatalmak is jelentős szerepet játszanak. Ugyanakkor kerültek minden célzást, mely

alkalmas lehetett olyan következtetés levonására, hogy Anglia és az USA „megmentik Magyarországot a Szovjetuniótól”.

Két hozzászólás keretében hangzott el összefoglaló a Magyar Rádió második világ-háború alatti tevékenységének fontosabb kérdéseiről.

Szász Zoltán a német megszállásig terjedő időszakot tekintette át. Megállapította, hogy a Magyar Rádió valójában nem tartozott a modern propagandafegyverek közé. Irányítói – éppúgy, mint az egész politikai élet vezetői – túlságosan konzervatívak voltak ahhoz, hogy a tömegeket olyan fontos tényezőnek tekintsék, amelyet céltudatos munka árán meg kell nyerni. A közgondolkodás alakítását tiltásokkal és kinyilatkoztatásokkal elintézhetőnek vélték; alapjában a középosztály felé, a politikára amúgy is odafigyelők felé kívánták ilyen jellegű műsoraikat irányítani. A külföldre menő adások technikailag használhatatlanok voltak, propagandajelentőségük gyakorlatilag nem volt. A Rádió a kormány sajtópolitikájának irányelvei szerint működött, politikai szempontból megfelelt egy nagyhatalmú újságnak. A műsorpolitikát és a műsorok tartalmának változását elemezve jelezte, hogy az adásokban 1939 őszétől Magyarországot mint a stabilitás, béke szigetét mutatták be. 1940 nyarán a kiegyensúlyozott hírközlést felváltja a német hadijelentések hegemoniája. A Szovjetunió elleni támadás idején az antibolsevizmus felerősödése jellemezte a műsorokat. A továbbiakban arra mutatott rá, hogy 1942 tavaszától a magyar politikusok ijedtsége tükröződött az adásokban is. A Honvédelmi Minisztérium pl. már nem háborús műsorokat, hanem minél több zenét kért. A Kállay miniszterelnökségével kezdődő szakaszt a Rádiónál a rövid hadijelentések s az antikommunizmus immár nagyon defenzív interpretálása jellemezték. A kiugrási vágyakhoz idomuló új momentumként jelentkezett annak propagálása, hogy „a magyarság ezt a háborút nem akarta”, másfelől annak óvatos hangoztatása, hogy a német táborban Magyarország a legliberálisabb, legvidámabb barakk. A kiugrási előkészületek a Rádió politikájában is kitapinthatók, de meglehetősen bizonytalanok az ilyen elemek. A Rádiót is, a kormányt is jellemző tehetetlen, sodródó politikára hozta fel példaként a hozzászóló a Magyar Rádió elnökének 1944. márc. 15-i ünnepi köszöntőjét, melyben a harcos önvédelemre való ösztönzés helyett a történelem előli elbújást ajánlotta. Felfogásában „a szabadság . . . szabályozott rendjének keretében önként, meggyőződéses engedelmisséggel kell vállalni mindazt, amit különben a szolgaság biztosan kikényszerítene belőlünk”. Ez egyben hű kifejezője a német megszállás előtti egész korszak politikai gondolkodásának.

1944. március 19. új szakasz kezdete volt a Magyar Rádió történetében. *Boros Zsuzsa* ettől az időponttól tekintette át a Rádió tevékenységét. Bevezetőjében szolt a hosszú és rövid távú propagandáról, ennek értelmezési lehetőségeiről, különös tekintettel a politika és propaganda kapcsolatára, a propaganda bizonyos önállóságára. Megállapította, hogy a Rádió mindvégig a rendszer hivatalos ideológiáját terjesztette. A göbbelsi minta alapján történő átalakítás kudarcának okait több szinten elemezte. Elsőként arra utalt, hogy lényeges szervezeti változásokra nem került sor, majd a műsor-szerkezetet, illetve a propaganda témáinak kismértékű változását vizsgálta. Ez véleménye szerint szoros kapcsolatban állott a háború menetének alakulásával, a magyarországi német megszállás sajátosságaival. „A németek a propagandától a háború folytatása melletti egyértelmű kiállást kérték számon, aminek konkrétan három témában kellett megnyilvánulnia: a fegyverbarátság hirdetésében, a zsidókérdés megoldásának propagálásában és az »árulók« Kállay-klikk elítélésében.” A magyar vezetés az első kérdést még a kért-

nél is jobban hangsúlyozta, s a propaganda szintjén a második feladat sem okozott nehézséget, a Kállayt elítélő kampányt viszont csak hosszas huzavona után voltak hajlandók elindítani. A politikai adások mellett beszélt a kulturális műsorokról is; mondván, hogy itt csak a „negatív oldalt” sikerült megvalósítani: mi ne kerüljön a rádió műsorába. Azt a törekvést azonban, hogy a direkt fasiszta agitációt a kulturális programokban alkalmazzák, nem koronázta túlzott siker, s az új irodalmi vezetők inkább a konzervatív, addig is túlsúlyban levő „keresztény és nemzeti” szellemű kultúrát kívánták kizárólagossá tenni. Összefoglalásul kiemelte, hogy 1944. III. 19-től a nyilas hatalomátvételig a Magyar Rádió különösebb megrázkódtatás nélkül alkalmazkodott az új helyzethez, s inkább a kontinuitás momentumra érvényesült.

Egyetlen hozzászólásként hallhattuk a filmpropagandáról *Bokor László* beszámolóját. Megállapította, hogy Magyarország nem ismerte fel a hangosfilmben rejlő propaganda lehetőségeit. Ez annál is meglepőbb, mivel a Filmhíradó a Kozma Miklós által vezetett állami részvénytársaságba tartozott a Rádióval és az MTI-vel együtt. Beszélt a filmszakma szervezetéről, a készített propagandafilmekről. Svejki szituációként aposztrofálta a haditudósító-század tevékenységét. Közvetlenül a frontvonal mögött szervezett műcsatáikkal pánikot keltettek az első vonalakban, mire a vezérkar úgy döntött, hogy, bár a fronttudósításokra szükség van, azok ne a helyszínen készüljenek. Ennek megfelelően egy Pest megyei zárt helyőrségben berendeztek egy Patyomkin-falu-frontot, valódi harckocsikkal és ágyúkkal s valódi artistákkal, békés hátországi dublóreivel a hadra kelt seregnek. Így a fronttudósítások is elkészültek, és a vállalkozás is veszélytelen volt, hiszen a robbantásokat pirotechnikus végezte, a hitelesítést pedig kijevi stúdiókból zsákmányolt tekercsek bevágott részletei voltak hivatva biztosítani. Hozzászólását azzal fejezte be, hogy a világháború történetével foglalkozó kutatók még nem aknázták ki kellőképpen az akkori – több mint 13 millió méternyi – híradófilmeket, mint a propagandakutatás forrásait.

Barker és Wette előadásából, valamint Sipos Péter és Vida István már ismertetett hozzászólásából az angol, német, illetve amerikai propagandairányításról kaptunk képet. Márkus László és Vásárhelyi Miklós részletesen ismertették a magyar sajtóirányítás rendszerét, s – mint hozzászólásában Szász Zoltán jelezte – megállapításaik érvényesek a rádióra is. Ehhez kapcsolódva ismertette *Polgár Tibor* a magyarországi állami propaganda-gépezet szervezetiileg is centralizált irányítására tett kísérletet. Elmondotta, hogy 1938 júniusában minisztertanácsi határozat született egy ún. „nemzetnevelési szervezet” felállításáról, mely néhány hónappal később a Miniszterelnökség egyik osztályaként kezdett tevékenykedni. Feladatául a kormány intézkedéseinek hangulati előkészítését, a hozott döntések tudatosítását jelölték meg, külön is hangsúlyozva az ezirányú tevékenység fontosságát a háború menete által szükségessé váló kényszerintézkedésekkel kapcsolatban. Továbbiakban szükségesnek tartották „a gazdasági és szociálpolitikai téveszmék rendszeres megfigyelésére és módszeres leküzdésére”, valamint a „társadalmi együttműködést zavaró jelenségek megszüntetésére” egy olyan visszajelző rendszer megszervezését, mely egyúttal képes a propaganda hatásának mérésére is. Ez a visszacsatolási rendszer lényegében hangulatjelentések beszerzését és kiértékelését foglalta magában.

A hozzászóló megállapította, hogy az említett intézmény az állami propaganda-gépezet direkt és totális irányítását nem tudta megvalósítani. Ehelyett egy a Vallás- és Köznevelési Minisztériumra, a Belügyminisztériumra, a HM Vezérkari Főnökségére és

az MTI-re is kiterjedő többcsonatnás propagandairányítási mechanizmus érvényesült. Az említett szervezet azonban emellett direkt politikai tevékenységet is folytatott a kéthetente megjelenő „népnevelő plakátjaival” és az ún. „gazdalevelekkel”, valamint az általa támogatott több tucat jobboldali szervezeten keresztül, melyek propagandáját közvetlenül irányította.

Gazsi József a szovjet földről sugárzó Kossuth Rádió működéséről szólva, beszámolt az adó létrejöttének körülményeiről, a szerkesztőség összetételéről és annak tevékenységéről. Külön is kitért annak felelevenítésére, hogy ottani magyar hadifoglyokat hogyan „alkalmaztak” a rádió szerkesztőségének informálásában. Felszólalása során *Gazsi* vitatta egy, a Kossuth Rádió tevékenységével foglalkozó, nyugaton megjelent tanulmány szubjektív megállapításait.

Rázsó Gyula a Waffen SS-ről szólt. Elsősorban *Bergerrel* foglalkozott, mivel az ő nevéhez fűződik a kelet-európai SS-toborzás, s végül is az ő terve valósult meg. Kezdetben tömeghadsereg szervezéséről nem volt szó, s csak a Wehrmachttal való konfliktus motiválta a hadsereg nem német állampolgárokkal történő kiegészítését. 1940-ben ez még nem volt számottevő; különböző ígéretekkel, pl. munkavállalási lehetőségekkel csábították Németországba a különböző kelet-európai államokban élő németeket. 1943 fordulatot jelentett az SS-propagandában és -szervezésben. Mivel egyrészt csökkent az állomány, másrészt egyre kevesebb önkéntes jelentkezett, sorozott katonákkal egészítették ki az SS-t, majd nem német katonák tömeges beillesztésére is sor került. Amikor egyre jobban szorult a hurok Németország körül, az egyes országok kollaboránsai közül számosan léptek be az SS-be, mivel félték saját népük ítélőszékével szembenézni. 1944-ben a már több mint 900 000 létszámú Waffen-SS tagjainak közel fele a Kelet-Európában toborzottak közül került ki.

Karsai Elek egy sajtóságos kérdésről, a Magyar Zsidók Központi Tanácsa sajtóorgánumának a hazai zsidóságot befolyásoló szerepéről értekezett. A lap 1944. március 23-tól október 12-ig a megszálló német titkosrendőrség szorgalmazására jelent meg. Feladata az volt, hogy – látszólag – saját vezetői által befolyásolja e diszkriminációval sújtott társadalmi réteget. A lap teljes mértékben a Sicherheitspolizei ellenőrzése alatt állott, megvételét minden zsidó háztartás számára kötelezővé tették, s német utasításra azáltal kívánták „megnyugtatni” az érintetteket, hogy amennyiben a zsidóság a németek által megkövetelt mértékben támogatja anyagilag és munkaerejével a nácik háborús céljait, bántódás nélkül átvészeli a háborút. Miközben ezen cikkek megjelentek – folytatta a hozzászóló –, vidéken már folyt a deportálás. Összegezőképpen ismételtlen leszögezte, hogy a lap nem annyira a Zsidótanács, mint inkább a Sicherheitspolizei szócsöve volt, s a zsidónak minősített magyar állampolgárokat „saját pusztulásuk érdekében” igyekezett manipulálni.

Gyakran visszatérő kérdés volt a konferencián az *elit- és tömegpropaganda*, illetőleg szélesebb értelemben az, hogy mely társadalmi osztályhoz, réteghez szól egy adott ország propagandája. A referensek ezt a vizsgálati szempontot vagy mellőzték, vagy csupán közvetetten érintették, s a vitában is elsősorban kérdésfeltevések formájában került szóba.

Ránki György ezt a kérdést is érintve felvetette, hogy az elit- és tömegpropaganda vizsgálatakor elit alatt nem csupán egy szűkebb politikai vezetőréteget kell érteni, hanem azokat, akik nemcsak a befogadásra alkalmasak, de tovább is tudják adni a propagandát. Véleménye szerint tehát – s ez már átvezet a propaganda hatékonyságának kérdéséhez is

– nemcsak a hallgatottság, ill. a befogadás adatai vizsgálandók, hanem az is, hogy a helyzeténél fogva közvéleményformáló erővel bíró réteg, másrészt pedig a politikai, gazdasági és társadalmi döntésekben közreműködők hogyan reagáltak a propagandára.

Hajdú Tibor – utalva Barker előadására és Ránki György hozzászólására – a propaganda céljainak vonatkozásában tárgyalta a társadalmi irányultság kérdését. A BBC propagandájának véleménye szerint kettős célja volt, azaz a minimális: arról informálni a magyar lakosságot, amelyről a hatalmon levők nem akarták tájékoztatni; a távlati: változást elérni a háború menetében (kiugrás) vagy legalábbis a háborús erőfeszítések csökkentésére, illetve szabotálására bírni Magyarországot. Utóbbi álláspont képviselője volt – a BBC háború alatti munkatársa, ill. tanácsadójaként – Macartney professzor, akinek propagandája kifejezetten az uralkodó körök felé irányult. Hajdú megállapította, hogy a magyar lakosság, azaz a propagandát befogadó közeg társadalmi és politikai heterogenitása megnehezítette egy egységes, szélesebb rétegeket is befolyásoló angol propaganda kialakítását. Ellenpéldaként említette Csehszlovákiát, ahol a különböző demokratikus, antifasiszta erők homogénebb volta módot nyújtott egy egységesebb agitációra.

Sipos Péter és Vida István a társadalmi irányultsággal kapcsolatban azt fejtegette, hogy a Budapest felé sugárzott amerikai propaganda a társadalom felső rétegeit kívánta elsődlegesen befolyásolni, oly módon, hogy megnyugtassák e rétegeket: nem szükséges döntő társadalmi változás. Csupán 1944. október 15. után, amikor nyilvánvalóvá vált a kormányzat tárgyalóképtelensége, változott meg az amerikai propaganda iránya, s a szélesebb néptömegek felé fordulva, új demokratikus rendet propagáltak.

Scheel felszólalásában arra hívta fel a figyelmet, hogy a hallgatottság kérdésének vonatkozásában további kutatások szükségesek. Nemcsak az vizsgálandó, hogy Németországban, ill. azon országokban, melyek felé a német propaganda irányult, mennyi volt a rádióvevők száma, hiszen egy készülék nem egyenlő egy hallgatóval. Ilyen irányú kutatások újabb adalékokat szolgáltathatnak a társadalmi irányultság és a hatékonyság problematikájához. Ehhez kapcsolódott *N. Katzburg* (Izrael) azon kérdésfeltevése, hogy mennyiben mérhető a propaganda hatása olyan helyzetben, amikor a propaganda hallgatása tiltott volt.

A társadalmi irányultság kérdéskörén belül meg kell említenünk néhány olyan hozzászólást, melyek a *speciális társadalmi csoportok felé irányuló propagandával* foglalkoztak.

A magyar katonai vezetés propagandájáról szóló referátumában *Tóth Sándor* külön kiemelte a hadsereg „politikamentességének”, „társadalomföltöttségének” jelszavát. *J. Förster* (NSzK) egyik hozzászólásában azonos véleményének adott hangot a Reichswehr vonatkozásában. *Vargyai Gyula* arról beszélt, hogy a katonai vezetés politikai nézeteit nemcsak a hadsereg állománya körében terjesztette, hanem a rendelkezésére álló eszközök segítségével a társadalom szélesebb rétegei számára is megfogalmazta. A katonai propagandatevékenységet négy területen vizsgálta: a hadsereg politikai kampányai, a katonai előképzés, az ún. nemzetvédelmi szolgálat és a sajtópolitika. Elmondotta, hogy a 30-as évek elején az új honvédelmi miniszter, Gömbös Gyula olyan kampányokat kezdeményezett a hadseregben, amelyek közelkerülhettek a Bethlen- és Károlyi-kormány nem csupán parlamentáris értelemben vett jobboldali ellenzékének nézeteihez. Részletesen

szólt az ún. nemzetvédelmi szolgálatról, melynek feladatai között a baloldali mozgalmak elleni tevékenység operatív értelemben is helyet kapott.

Ha a társadalmi irányultság témáját úgy említettük, hogy azt a tanácskozás résztvevőinek zöme elsősorban kérdés és megoldásra váró feladat formájában vetette fel, akkor még inkább áll ez a *propaganda hatásának és hatékonyságának* kérdésére. A kutatók többnyire fenntartással és szkeptikusan kezelték azt, vagy legalábbis – mint Wette és Scheel tette előadása végén – leszögezték, hogy a (német) propaganda hatékonysága nem állt arányban azon személyi, szervezeti és anyagi erőfeszítésekkel, amit az eredményesség érdekében kifejtettek. A vita során tett ezirányú megállapítások sem mentek túl olyan általánosságokon, mint hogy a rádiókészülékek száma, újságok, röpiratok példányszáma nem azonosítható mechanikusan a propaganda által elért tömegek létszámával; vagy hogy a propaganda hatékonysága jelentős mértékben áll vagy bukik – a politikai viszonyok által jórészt determinált – tartalmán és a propagandaeszközök elterjedtségén. Ha a propaganda hatékonyságán a „befogadó” oldalon ért valamilyen, a hirdetett agitáció nyomán megvalósult cselekvést értünk, akkor indokolt a kétkedő állásfoglalás a propaganda hatására bekövetkező változásokat illetően, illetve úgy tűnik, hogy a kutatások jelenlegi állása mellett erről csak nagyon felszínes, hézagos kép alakítható ki.

Konferenciázáró beszédében *Ránki György* azokhoz a beszámolókhöz kapcsolódott, melyek szerint a háborús propaganda kérdéseinek vizsgálatához jó terep a közép- és délkelet-európai régió, mivel e térségben, ahol megszállt, csatlós- és szövetséges államok együtt léteztek, a náci, illetve antifasiszta propaganda egyaránt sokkal bonyolultabban jelentkezett, mint másutt. Emellett a háború utáni berendezkedés vonatkozásában is itt mutatkoztak a legszélesebb skálájú elképzelések. Mivel a fasiszmus alóli felszabadulás is több alternatívát tartalmazott a háború utáni világra vonatkozóan e térség országai számára, a németellenes együttműködésen túlmenően szükségszerűen össze kellett ütköznie az antifasiszta koalíción belül eltérő világnézeti alapokon nyugvó nagyhatalmi politikának, amely ellentétek, noha tompított formában, de átszüremlettek háború alatti propagandájukba is.

Összegezésként elmondható, hogy a tanácskozás a propaganda tartalmáról, propaganda és politika kapcsolatáról számos konkrét adalékkal tette árnyaltabbá és történetileg megfoghatóbbá azokat az általános megfogalmazásokat, miszerint a propaganda tartalmát elsődlegesen a mindenkorai politikai célok határozzák meg, valamint hogy egy hosszú távú politika, ill. az annak megfelelő propagandastratégia miképp módosulhat pillanatnyi taktikai megfontolások által. Mindezen eredmények forrása abban lelhető fel, hogy politika és propaganda kapcsolatát az előadók zöme elsődlegesen egy, mondhatni hagyományos – bár módszertanilag kidolgozottabb – politika-, illetve diplomáciatörténeti megközelítésben tárgyalta.

Ezen túl azonban – s vonatkozik ez elsősorban a propaganda társadalmi irányultságának, intézmény- és eszközrendszerének, valamint hatékonyságának a problematikájára – a referátumok és hozzászólások kérdésfeltevéseinek, vizsgálati szempontjainak gyakran nagyon is eltérő módja azt látszik alátámasztani, hogy eme eddig perifériális téma módszeres feldolgozásának még csak az elején tart mind a hazai, mind a határainkon túli történetírás. A konferencia ugyanakkor számos megválaszolatlan kérdést is felvetve, alkalmas volt arra, hogy mind nemzeti keretekben, mind komparatív módon további ösztönzést adjon módszertanilag is kimunkált eredmények megszületéséhez.

Első dolgozatok

ZINNER TIBOR

Adatok a szélsőjobboldali egyesületek megalakulásának körülményeihez

A Horthy-Magyarország egyesületeinek történetéről, a politikai életben betöltött funkciójáról összefoglaló, marxista munka még nem jelent meg. Az egyik leghírhedtebb szervezet, a MOVE történetén kívül¹ csak adalékokkal találkozhattunk az eddig megjelent irodalomban, holott a különböző kortárs naplók is egyre inkább felhívják a figyelmet az egyesületek valóságos szerepe pontosabb megítélésének szükségességére.² Közvetlen történeti szerepük mélyebb feltárása mellett megmaradt forrásanyagaik lehetőséget biztosítanak a korszak eszme-, társadalom- és politikatörténeti viszonyainak vizsgálatára, történeti metodológiai kérdések megválaszolására, forrástani műhelytanulmányok elkészítésére. A következőkben a Budapest Főváros Levéltárában őrzött szélsőjobboldali egyesületi dokumentumok segítségével igyekszünk adalékokat szolgáltatni ezeknek a problémáknak a megoldásához. Elsősorban az Etelközi Szövetségre, az Ébredő Magyarok Egyesületére, a Kettős kereszt Vérszövetségre és a Magyar Országos Véderő Egyesületre vonatkozó iratok alapján közelítjük meg a kérdést, mert véleményünk szerint e négy egyesület fennmaradt iratanyagai mutatják be legjobban a szélsőjobboldali egyesületeket.

Az egyesületi élet közigazgatási keretei

A polgári Magyarország az egyesületek jogi helyzetét rendeleti úton szabályozta. Nem készült törvény, s az egyesületi, gyűlekezési jog szabályozása a fennálló politikai berendezkedés érdekeinek megfelelő rendeletek útján valósult meg. A Tanácsköztársaság megdöntését követően a Friedrich-kormány hatályon kívül helyezett minden más jogszabályt, amely az egyesületekkel kapcsolatban 1918. október 30. után keletkezett. Az 5084/1919.M.E.sz. rendelet szerint csak a már láttamozott alapszabályokkal rendelkező egyesületek folytathatták működésüket, míg az újaknak 30 napon belül

¹ Dósa Rudolfné: A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet 1918–1944 Bp. Akadémiai K. 1972.

² Az egyesületekkel kapcsolatos szakirodalom szűkös volta ellenére mind a Prónay-napló (A határban a halál kaszál. Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből. Szerk.: Szabó Ágnes és Pamlényi Ervin. Bp., Kossuth K. 1963.), mind a Zadravec-napló (Páter Zadravec titkos naplója. Szerk.: Borsányi György. Bp., Kossuth K. 1967.) igen sok új információt adott a horthysta egyesületek tevékenységéről. Mellettük Nemes Dezső munkáit (Az ellenforradalom hatalomra jutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921. Iratok az ellenforradalom történetéhez. I. köt. Szerk. Nemes Dezső. Bp., Szikra, 1953, valamint Nemes Dezső: Az ellenforradalom története Magyarországon 1919–1921. Bp., Akadémiai K. 1962.) és Serfőző Lajos tanulmányát (A titkos társaságok és a róluk folytatott parlamenti viták 1922–1924-ben. Párttörténeti Közlemények 1976. 3. sz.) kell megemlítenünk. A polgári korszak egyesülettörténettel foglalkozó munkái közül csak dr. Dobrovits Sándor: Budapest egyesületei. (Statistikai Közlemények 74. köt. 3. sz. Szerk.: dr. Illyefalvi Lajos. Bp. Szfv. Statistikai Hivatala, 1937.) c. munkája érdemel említést, míg a többiek csak egyesületi évfordulókra írt, az illető egyesületet és vezetőit, tevékenységét erősen felnagyító, élesen antiszemita, antibolsevista, revíziós hangvételű munkák.

kormányhatóságilag láttamoztatni kellett alapszabályaikat. A rendelet 4. §-a felhatalmazta a belügy-minisztert, hogy kivételt is tehet „olyan új egyesületek, vagy fiókegyesületek tekintetében, amelynek megalakítását közérdekből indokoltnak tartja”.³ A miniszterelnöki rendelet végrehajtási utasításaként kibocsátott körrendelet kötelezte az egyesületeket arra is, hogy közöljék az egyesület megalakulásának körülményeit, eddigi működésének történetét. Végül Beniczky Ödön belügyminister a legnagyobb körültekintésre szólított fel az újonnan alakítandó egyesületek véleményezésénél.⁴

Az egyesületek alapításának első nagyobb szakasza 1920 tavaszán lezárult. Éden, h. székesfővárosi tanácsnok a következőkben foglalta össze az egyesületek jogi helyzetével kapcsolatos nehézségeket: a közigazgatási hatósági felügyeleti jogot a főváros területén az egyesületek felett közvetlenül a kerületi előjáróságok gyakorolták. E jog gyakorlásának a módja azonban közelebbről meghatározva és szabályozva nem volt. Így nem fejlődhetett ki a felügyelet gyakorlásában az a „... teljes egyöntetűség és kétséget kizáró határozottság, amely e téren kívánatos volna. A jövőre nézve feltétlen megoldást kell keresni”.⁵

Komoly problémaként merült fel az egyesületi tagok igazolásának kérdése. Az egyesületek korábban ugyan már megvizsgálták tagjaik kommun alatti magatartását, de az egyöntetűség hiánya miatt szükségessé vált a kérdés rendezése. Igazoló választmányokat hoztak létre, melyek csak felmentő vagy kizáró ítéleteket hozhattak. Ha beigazolódtott, hogy valaki megsértette a nemzeti érzést, vagy „... a proletáralom mellett agitált”, „okvetlenül” alkalmazni kellett a kizárást.⁶ A későbbiekben, a rendelet egyes paragrafusainak módosításakor már az alapos gyanút is elégségesnek tekintették a kizáráshoz.⁷

Az egyesületeknek ez a jogi, közigazgatási kerete mutatja egyrészt a korszak zilált politikai viszonyait, másrészt rámutat azokra a kiskapukra, amelyeket felhasználva büntetlenül tudtak egyesületek tevékenykedni, miközben az állam éberen őrködött politikai megbízhatóságuk fölött. Az egyesületek évenkénti vizsgálatát a kerületi előjáróságok végezték. A vizsgálat során meggyőződtek arról, hogy betartja-e az illető egyesület az egyesületi alapszabályban megfogalmazott egyesületi célt, pénzkezelése nem sérti-e a fennálló jogszabályokat, mekkora a taglétszáma, kik a vezetői, szabályosak-e az éves közgyűlések, működik-e egyáltalán az egyesület, irattára rendben van-e.⁸

Alakuló közgyűlések – fedőegyesületek

A megmaradt egyesületi iratokban leggyakrabban a következő dokumentumokkal találkozhatunk: alapszabályok, alakuló, alapszabálymódosító és vezetőségválasztó országos közgyűlési jegyzőkönyvek, alakuló-, alapító- és egymást váltó vezetőségi- és választmányi tagnévsorok, az évenkénti egyesületi felülvizsgálatok iratai, az egyesületek esetleges felfüggesztésére, belügyminisztériumi vizsgálataira vonatkozó dokumentumok, az egyesületek felosztásáról és vagyonának hova fordításáról intézkedő határozatok.

³ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) IV. 1407. b. Budapesti Székesfőváros Tanácsának iratai, Központi ügyosztályok irattára 4776/1919–XI. ü. o.

⁴ Ua.

⁵ Ua. 13 100/1919–XI. ü. o. Jelentés a belügyminiszterhez. 1920. február 25.

⁶ Ua. 351/1919–III. ü. o. A belügyminisztérium 15 008/1920. VII. sz. rendelete. 1920. március 6.

⁷ Ua. 1620/1920–XI. ü. o.

⁸ Az egyesületi irattárak ellenőrzésével kapcsolatos rendelkezések vizsgálatakor kiderült, hogy az egyesületek ún. jogbiztosító irataikat három példányban készítették. Egyet kapott a székesfővárosi tanács egyesületi ügyekkel foglalkozó ügyosztálya (kezdetben 1919-ben a XI., később a IV. ü. o.), egy maradt az egyesületi irattárban, egyet pedig abban a kerületi előjárósági irattárban őriztek, ahol az adott időszakban az egyesület székhelye volt. Miután a második világháború során a város házi tűzvészben a központi egyesületi nyilvántartó iratanyaga elégett, az egyesületek zömének irattárát vagy a tagok semmisítették meg, vagy a felszabadító csapatok tüzelték el a nagy hidegben, mint pl. a MOVE, az EX, a Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület és a Gömbös Gyula Társaság esetében történt, csak a kerületi előjáróságokon őrzött iratok maradtak fenn.

A politikatörténeti kutatások céljaira az előbb említett iratok közül többek között az egyesületek alapítására, létrejöttüknek körülményeire, vezetőségválasztásaira vonatkozó iratok a legjelentősebbek. Az egyesületek alakuló közgyűlési jegyzőkönyvei az esetek túlnyomó többségében azonosak az első, ún. alapszabályt jóváhagyó közgyűlés jegyzőkönyveivel.

Kivételekről is tudunk, mégpedig az illegális, ún. titkos egyesületek esetében. Ezek az egyesületek irrattáiraikat (ha ugyan volt nekik) megsemmisítették, de működésükről így is elég sok dokumentum maradt meg. A korszak szélsőjobboldali egyesületei közül a két leghírhedtebb és „legtitkosabb” az Etelközi Szövetség (másutt EKSZ vagy EX) és a Kettőskereszt Vészövetség (másutt KKV SZ) volt, a Kékek Clubjához, a Wolff Károly vezette tömörüléshez és a többi titkos asztaltársasághoz viszonyítva mégis ezek tevékenységéről tudjuk a legtöbbet. Mindkét egyesület legális fedőszervvel, fedőegyesülettel rendelkezett. Az EX esetében a Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület, míg a másik esetben a Magyar Nemzeti Múltunk Kulturális Egyesület látta el a „képviselőt” a nyilvánosság előtt. Mindkét fedőegyesület később keletkezett, mint titkos alteregója. Az EX Horthy Miklós budapesti bevonulását követően alakult, míg a Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület 1920 szeptemberében.⁹ A Kettőskereszt Vészövetséget 1919 júliusában szervezték meg, míg fedőegyesületét csak 1922 augusztusában.¹⁰ A Magyar Nemzeti Múltunk Kulturális Egyesület (néhány iraton „Egyesület” helyett „Társaság” szerepel) egyes akcióinak végrehajtásakor ugyancsak fedőegyesületet szerepeltetett Hadviseltek Országos Szövetsége néven.¹¹ Úgy tűnhetett tehát, hogy egyazon személy egyszerre három egyesület tagjaként is tevékenykedett, holott csak ugyanannak az egyesületnek háromféle „kiadásáról” volt szó. Ha itt még figyelembe vesszük, hogy a korszak egyesületeinek tagsága között valóban nagy volt a migráció, sokan egyszerre több egyesületnek is tagjai lehettek egyidőben, könnyebben érthetővé válik a különböző egyesületek politikai állásfoglalásának azonosága, társadalmi bázisuk hasonló összetétele. A titkos egyesületek létét több ok tette szükségessé. Részt vettek a baloldali erők állandó ellenőrzésében, mivel a hivatalos elnyomó apparátus megfelelő szervezeteinek létszáma e célra elégtelen volt: kezdetben – a központi egyesület irányító csúciszerv, a TESZ (Társadalmi Egyesületek Szövetsége) létrejötte előtt – ugyancsak ezek a szervezetek irányították a többi egyesület munkáját; a trianoni béke által lehetőségeikben korlátozott kormányok helyett az illegális egyesületek látták el a különböző nacionalista, irredenta, revíziós sajtótermékekkel és aktivistákkal az országot, tagjaik küldték a jelentéseket a határmenti települések lakosságának hangulatáról; s nem utolsósorban a horthysta katonatisztek és politikusok találkozóhelyeit, politikai döntéseik előkészítésének fórumait jelentették.

A Horthy-rendszer katonai elitjének vezető egyesülete a *MOVE*, a Magyar Országos Véderő Egyesület – noha nem tartozott a titkos egyesületek közé – szoros kapcsolatokat tartott fenn a titkos egyesületekkel, sőt a Magyar Tudományos Fajvédő Egyesülettel és az Etelközi Szövetséggel egy épületben volt a központja. Az EX és a *MOVE* vezetőinek azonossága, a két egyesület politikai hovatartozása kérdésében ez nem elhanyagolható szempont, illetve magyarázat. A *MOVE* „Országos Közgyűlésének” 1918. november 30-án felvett jegyzőkönyve nemcsak a Magyar Országos Véderő Egyesület megalakulása körüli időpont problémák eldöntésének elsődleges forrása,¹² hanem egyúttal

⁹ BFL IV.1407.b. Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai, Központi ügyosztályok irattára 100 113/1920–XI. ü. o. iktatókönyvi bejegyzés szerint a BM 1920. szeptember 28-án hagyta jóvá az egyesületi alapszabályát. Az EX kezdetben ugyancsak készített alapszabálytervezetet, melyet végül a „Szövetség Alkotmánya”-ként 1925. február 23-án fogadtak el. (BFL XXV. 2. b. Budapesti Népügyészség büntetőperes iratai 8311/1947. Dr. Minich József pere.)

¹⁰ BFL ua. 151/1923–IX.ü.o. A Budapesti Főkapitányság 10 326/1923. fk. jelentése szerint 234 791/1922–BM.VII. sz. alatt hagyta jóvá a belügyminiszter a Magyar Nemzeti Múltunk Kulturális Egyesület alapszabályát.

¹¹ BFL ua.

¹² BFL ua. 1341/1919–XI.ü.o. A *MOVE* első országos közgyűléséről készült jegyzőkönyv mellett a „Magyar Népköztársaság Kormányához” intézett memorandum és az 1918. november 29-én elkészített ideiglenes alapszabály található az iratok között. Az alapszabály tervezetét a későbbiekben az 1919. január 19-i országos közgyűlés elé terjesztették. Ld. még Budapesti Hírlap 1918. XII. 1. Beszámoló a *MOVE* Előkészítő Bizottság munkájáról.

értékes adalékokat is szolgáltat a MOVE és a polgári demokratikus forradalom, valamint a hadseregen és tisztikaron belüli álláspontok megértéséhez. A közgyűlésen többek között felszólalt két altábornagy, négy ezredes és 13 százados megnyilatkozásaiból fény derült a Magyar Tisztek és Továbbszolgáló Altisztek Országos Szövetsége és a MOVE szétválásának okaira. Az altisztek egyesülete „... november 10-i alakuló gyűlését a ténylegesek legnagyobb része azzal az érzéssel hagyta el, hogy ott a néphadsereg legfontosabb munkája: az újjászervezés nem talál kellő megértést és biztosítékot” – mondotta Geher (később Zámoryra magyarosított) Gyula százados,¹³ aki a Tanácsköztársaság alatt a Fehér Ház Bajtársi Egyesület egyik megszervezője, az ellenforradalmi katonai vezetők közül pedig az egyik legagilisabb személyiséggé vált. Az önálló szervezet¹⁴ létrehozásával kapcsolatban Geher kijelentette: „... összeálltunk tehát egynehányan a szervezkedés helyes irányítására, melynek eredménye a folyó hó 15-én megtartott alakuló gyűlés volt.”¹⁵ Ezen körülbelül 1000 bajtárs a megalakulás szükségességét határozatlanul mondotta ki, és állománycsoportonként megválasztotta a bizalmiférfiát. Számszerint 103-at.”

A közgyűlésről készített jegyzőkönyvből megtudhatjuk az ideiglenes vezetőség megválasztásának körülményeit és a megválasztottak névsorát. Információt kapunk a MOVE, valamint a Nemzeti Tanács és a kormány viszonyára is. „Sorsunkat és jövőnket a Népköztársaság kormányának kezébe tesszük le.” A MOVE közgyűléséről a „Magyar Népköztársaság Kormányához” egy memorandumot juttattak el, melyben a kormányt és a Nemzeti Tanácsot hűségükről és fenntartás nélküli ragaszkodásukról biztosították. Többek között a következőket írták: „A győzelmes forradalom megvalósította a mi örökös vágyakozásunkat, gyermekkori álmainkat is: a független, önálló, demokratikus Magyarországot! ... buzgó és becsületes törekvésünk, hogy a forradalom fenséges vívmányait minden ellenség ellen, bárki legyen is az, a mi részünkről is a leghatásosabban és a legnagyobb eréllyel biztosítsuk, és a jövőbeli magyar népköztársasági véderőnek, a Népköztársaság néphadseregének kifejezetten demokratikus alapon és demokratikus eszközökkel és szellemben leendő megalakításán szívvel-lélekkel részt vehessünk. . .”

A MOVE memorandumát jóváhagyta az egyesület közgyűlése, s „az egyes pontoknál helyeslések és éljenzs” bejegyzés olvasható. Az elnökség a memorandumot eljuttatta a kormányhoz, s mint a november 15-i alakuló közgyűlés után, most is a legtúlzóbb szervilizmussal ajánlotta fel szolgálatait. A katonai egyesület felajánkozó hűségnyilatkozatai és politikai szereplése, tevékenysége közötti diszharmonia közismert. Az egyesület 1919. január 19-én Gömbös Gyulát választotta vezéréül, s az egyre ellenforradalmibbá váló MOVE feloszlására is hamarosan sor került Böhm Vilmos hadügyminisztersége idején.¹⁶

Országos közgyűlések – egyesületi élet

Az egyesületek életében több évre kiható döntéseket hozhattak az egyesületek országos közgyűlésein. Ezeken a gyűléseken részt vett az egyesületi elnökség, a választmány, az egyesületi osztályok vezetői, a budapesti és vidéki fiókegyesületek vezetői, küldöttei. Névsoraik az egyesületi vezetés

¹³ Geher Gyula katonai és politikai pályafutására, az ellenforradalmi mozgalmakban betöltött szerepére elég sok dokumentumból van információnk, Balogh Ferenc, az ÉME egyik szürke eminenciása naplójában Gehert mint a katonai ellenforradalmi mozgalmak vezetőjét mutatja be, s a Battlay Akos és Dezső, Bleyer Jakab, Csilléry András, Kontra Aladár, Péter Ferenc, Pintér Jenő, Szmertnik István, Unterreiner Mihály és Wein Dezső tagokból álló csoporthoz tartozónak állítja be. (BFL XXV. 1. b. Budapesti Népbíróóság büntetőperes iratai 659/1946. Balogh Ferenc pere.)

¹⁴ BFL IV.1473.a. Budapest Székesfőváros IV. kerületi Elöljáróság iratai. Általános közigazgatási iratok 21 280/1918. A Magyar Tisztek és Továbbszolgáló Altisztek Országos Szövetsége a MOVE-tól különválva tovább folytatta tevékenységét.

¹⁵ Böhm Vilmos: Két forradalom tüzeiben. Bp., Népszava K. 1946. 124–130. old. Stromfeld Aurél perében a MOVE megalakulásakor tett hűségnyilatkozatok is szóba kerültek Molnár Dezső altábornagy és Zsiros István tüzérezredes (1918 novemberében még csak őrnagy) tanúkihallgatásakor. (Vö. Dósáné i. m. 37. old.)

¹⁶ Ua. Valamint Hajdú Tibor: Károlyi Mihály. Politikai életrajz. Bp., Kossuth K. 1978. 316. old.

társadalmi bázisának vizsgálatán túl, a korszak párttörténeti kérdéseinek vizsgálatához is igen sok értékes adatot nyújtanak. Az elhangzott beszédek, hozzászólások alapján lehetővé válik sok vitatott kérdés rekonstruálása, hosszabb távon jelentkező együttműködések kezdeti lépéseinek kimutatása, bizonyíthatókká válnak a szélsőjobboldali politikai elit tömörülésének kérdései. Az országos közgyűlések hagyták jóvá az egyesületek esetleg megváltozott programjait, választották meg az új vezetőséget, s hoztak zárt ülésen határozatot bizonyos fegyelmi, politikai kérdésekben.

Az 1919. január 6-¹⁷ óta alapszabállyal működő ÉME, az Ébredő Magyarok Egyesülete a Horthy-rendszer szélsőjobboldali egyesületei közül a legantiszemitább, a legbrutálisabb és a legnagyobb tömegbázissal rendelkező egyesület volt. Országos tevékenysége 1919–1923 között a legtöbb vitát, szenvedélyt váltotta ki és vért ontotta. Parlamenti, sajtó- és utcai csaták jelezték működését. A fehérterror pogromlovagjainak gyűjtőhelye volt, Héjjas Iván, Prónay Pál és Márfy József voltak a leghírhedtebb vezetői.¹⁸ Titkos nemzetvédelmi csoportokat hoztak létre a kormány beleegyezésével, s tevékenységük, amely független volt az ÉME-től, sok szállal kapcsolódott a Kettőskereszt Vérszövetséghez.¹⁹ A bethleni konszolidáció rendszerébe való integrálódás az éjszakai atrocitások,

¹⁷BFL IV.1473.a. Budapest Székesfőváros IV. kerületi Előjáróság iratai, Általános Közigazgatási iratok 11 467/1919.

¹⁸Az ÉME alapítói közül a későbbiek folyamán csak Balogh Ferenc ny. államtitkár (Berinkei Dénes miniszterelnöksége idején a Legfőbb Állami Számvevőszék alelnöke) és dr. Herkély Tibor joghallgató (később hol a Belügyminisztériumban, hol a Földművelődésügyi Minisztériumban fogalmazó) váltak ismertté, sőt Herkély az 1930-as és 1940-es években az ÉME feloszlásáig az egyesület utolsó elnöke volt. Az egyesület vezérkarában a Tanácsköztársaság megdöntése után hivatásos politikusok, politikai kalandorok, érvényesülni kívánó értelmiségiek, s elsősorban köztisztviselők találhatók. Budaváry László (néptanító, nemzetgyűlési képviselő), Pálóczi Horváth István (örkényi földbirtokos, Szmracsányi György után az ÉME második elnöke) mellett azonban Eckhardt Tiborék színrelépéséig Héjjas, Prónay és Márfy neve fémmjelezte az ÉME-t. Héjjas az egyesület Duna–Tisza közti megszervezését s a britanniás akciókat követően aktív részt vállalt a Nyugat-Magyarországra menekült ébredő gyilkosokkal az ottani bandaharcokban. Az ÉME vezetőségében a katonai körökhöz közel álló vonal egyik vezéregyénisége volt, hasonlóan Prónay Pálhoz. A lajtában Prónay, Héjjassal együtt, megszervezte az ÉME Nemzetvédelmi Főosztályát, s céljaik megvalósításába többek között Márfy Józsefet, a IX. kerületi ébredő nemzetvédelmi csoport vezetőjét, az erzsébetvárosi bombamerénylet és több más terrorcselekmény kitervelőjét és végrehajtóját is bevonták.

¹⁹BFL VII.5.c. Budapesti Királyi Büntetőörvényszék iratai, Büntetőperes iratok 16 193/1923. Márfy József és társai pere. Fő tárgyalási jegyzőkönyv, gr. Csáky Károly honvédelmi miniszter tanúkihallgatása 1924. április 28-án. Az ÉME és a Kettőskereszt Vérszövetség kapcsolata a kommun megdöntését követő időszakra nyúlik vissza. Ekkor semmiféle szervezett fegyveres erő nem volt az országban, ellenben a Nemzeti Hadsereg első alakulatainak bevonulásakor már igen jelentős számú polgári szervezet létezett. Több mint ötven ilyen szervezet volt, melyeknek célja az esetleg újjáébredő bolsevik forradalom veszélyének elhárítása. Valamennyiüket „keresztény nemzeti társadalmi önvédelmi szervezet”-ként jellemezhetjük a saját szavaikkal.

Egységes vezetés alá vonásukat Berzeviczy tábornok, vezérkari főnök szorgalmazta. Így keletkezett a sok különböző egyesület egységes vezetése céljából Kettőskereszt Vérszövetség név alatt az a bizonyos szervezet, amely nem szolgált egyéb célt, mint a „bolsevik veszedelem visszatértének esetleg elejét venni, szükség esetén az akkori kül- és belpolitikai viszonyok tisztázása érdekében segídekezni”. Katonai vezetés alatt annyiban állott a Vérszövetség, amennyiben egy katonai központban nyilván tartották valamennyi katonai szervezetet és a társadalmi úton beszervezett tagokat. Szerződésre léptek az ÉME-vel, melyben benne foglaltatott az ÉME joga egy védelmi csoport felállítására és az, hogy ezen alakulatokat a Vérszövetség rendelkezésére köteles bocsátani. A továbbiakat az ÉME teljesen önállóan végezte. Az egyesület toborozta a tagokat, tartotta őket nyilván, létszámukról állandóan jelentést küldött a vezérkarnak. A katonapolitikai osztály ugyanakkor megküldte jelentéseit az ÉME nemzetvédelmi osztályoknak, kiképezte azok egyetemi és főiskolai hallgató tagjait.

késelések, kilengések, bombarobbantások gyilkosságok lezárását tette szükségessé.²⁰ A Klebelsberg Kunó belügyministersége idején a kormány által megindított ÉME-ellenes hadjárat az egyesületet visszavonulásra, politikai módszereinek konszolidáltabbá tételére készítette. A magyar belpolitikai élet 1923-as nyári válsága, a Gömbös, Zsilinszky és Eckhardt vezette fajvédők²¹ tevékenységének kibontakozása azonban az ÉME-ben is komoly hatást váltott ki, melynek egyik csúcspontja az 1923-as elnökválasztó közgyűlés volt.²²

Az országos közgyűlés Héjjas Iván elnöklete alatt választotta meg az Ébredő Magyarok Egyesülete új elnökségét, melynek élére Eckhardt Tibor került. Társelnököknek Buday Dezső mérnök, nemzetgyűlési képviselőt és Zilahy Kiss Jenő székesfővárosi alpolgármestert választottak meg. Az egyesület alelnökségére dr. Benárd Ágoston és dr. Csilléry András ny. minisztereket, dr. Darányi Ferenc miniszteri osztálytanácsost, dr. Horváth Géza udvari tanácsost, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatóját, az Akadémia tagját, Prónay Pál ny. alezredest, dr. Pröhle Vilmos egyetemi tanárt, Sármezey Endre ny. vasútigazgatót, kormányfőtanácsost és Bresztovszky Béla egyetemi tanárt találták érdemesnek.

Eckhardt Tibor elnöki székfoglalójában fajvédő alapállásának megfelelően fejtette ki nézeteit. A „belső destrukció” elleni küzdelem jelszavával lépett fel, s hitet tett azon eszmék mellett, „melyeket az ébredők 1918-ban, a legsúlyosabb időben zászlójukra tűztek ki”. Irányelvként az „egész világ intranzigens, nacionalista elemei között” fennálló szolidaritás kibővítését indítványozta. Preventív intézkedéseket javasolt a szociáldemokrácia, s „az alsóbbrendű bevándorolt tömeg” (értsd a zsidóságot – Z. T.) kulturális és gazdasági hatalma elleni küzdelemben.

Külön szót az egyesület és a pártpolitika egyes kérdéseiről. Kijelentette: „Nem tűrném el soha, amíg az egyesület élén állók, hogy itt bármilyen párt politikája érvényesüljön és ezzel a bajtársi szolidaritás megbomoljék. Nem szabad engednünk, hogy ellenségeink politikai szempontok kielevezésével valaha is éket verjenek sorainkba.” Eckhardt pártpolitikaellenes (azaz Egységes Párt ellenes) kijelentése mögött azonban nemcsak az ÉME-egység további fenntartásának gondolata húzódott meg. Gömbös Gyula és hét társának kiválása az Egységes Pártból,²³ a fajvédő mozgalom pártszerű kereteinek pillanatnyi hiánya, az ébredők perspektivikus bekapcsolása a fajvédő táborba, az ÉME

²⁰ Az ÉME tagjai által elkövetett atrocitások, gyilkosságok közül a legismertebbek a két Club kávéházi merénylet, a Britannia Szállóban és a cinkotai Ehmann-telepen végrehajtott akciók, az Erzsébetvárosi Demokrata Körben végrehajtott robbantás, az újpesti zsidótemplom felrobbantásának terve, a Koháry utcai törvényszéki palota, a francia és a cseh követségek elleni merényletek, a Miklós Andornak és dr. Rassay Károlynak küldött robbanólevelek, az ÉME „101-es bizottságának” fenyegető hangú levelei, melyeket a Budapesti Főkapitányságra, a francia követségre és a nemzetgyűlés elnökéhez küldtek, a Duna–Tisza közén elkövetett zsarolások, gyilkosságok stb. A csongrádi bombamerényletet az 1923-as elnökválasztás után hajtották végre.

²¹ BFL VII.5.c. Budapesti Büntetőtörvényszék büntetőperes iratai 652/1926. Erdősi Dezső pere. A történeti szakirodalom a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Párt létrejöttének időpontjául a fajvédő nemzetgyűlési képviselők Egységes Pártból történt 1923. augusztus 2-i kilépését adja meg. Véleményünk szerint a pártok, egyesületek csak abban az esetben tekinthetők „hivatalosan” működő szervezeteknek, ha megvannak működésük jogi kellékei, programjuk közismertté vált, tagjaik nem szűkkörű csoportosulásban, hanem hálózatban tevékenykednek. Az újabban feltárt források ismeretében a Fajvédő Párt hivatalos alakuló közgyűlésére csak az 1924. október 19-i kecskeméti programnyilatkozat (Fajvédő Kiáltvány – a Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt programja. Bp. Stádium Rt. 1924. október.) után, 1924. november 13-án került sor. A kiáltvány alapján a „megjelentek elhatározzák, hogy ... megalakítják a Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt (fajvédők) név alatt az országos pártot” – írta az alakuló közgyűlés jegyzőkönyve.

²² BFL XXI.574.a. Budapest Székesfőváros IV. kerületi Elöljáróságának iratai. Általános közigazgatási iratok 5631/249–1949. Az 1923. december 16-án megtartott országos közgyűlés jegyzőkönyve.

²³ Gömbös Gyula mellett kivált az Egységes Pártból Bell Miklós, Eckhardt Tibor, Kiss Menyhért, Lendvay István, Ulain Ferenc, Zsirkay János, Zsilinszky Endre. Közülük csak Bell nem volt az ÉME tagja.

tömegbázis szerepének felismerése egyaránt szerepet kapott az elnöki állásfoglalásban. Ha egybevetjük az ÉME új vezetőségének és a fajvédők alakuló közgyűlésén megjelenteknek a névsorát, szoros korrelációt mutathatunk ki. Minden ötödik fajvédő pártalapító egyúttal az Ébredő Magyarok Egyesületének is vezetői tagja volt.²⁴ A fajvédő csoport 1923 nyarárt követően felmérte politikai lehetőségeit, s társadalmi bázisa kiépítésének az adott viszonyok között legjárhatóbb útját választotta. Annak az ÉME-nek a maga mögé állításán fáradozott, amely egyrészt kiszorulva a hatalomból arra várt, hogy méltó választ adhasson az „örösváltást” lezáró, a keresztény nemzeti politikát „eláruló” Bethlen-kormányának, másrészt ugyanakkor még mindig jelentős rétegeket tudhatott maga mögött. E felismerést tükrözte az 1919-es ébredő hagyományokhoz való visszanyúlás, az 1920-as ébredő atrocitások színterének, a Duna–Tisza közének megszervezése, a fajvédő programnyilatkozat helyének és idejének megválasztása. Az ébredők vezetői a fajvédők kínálta lehetőséget nem hagyták elveszni, s a MOVE mellett az ébredők képezték a Gömbös-párt legszilárdabb bázisát. A kormánypárt és Gömbösék kibékülése viszont válságba sodorta az ÉME-t. Az egyesület kettészakadt, s hiába próbált Gömbös hatalomra kerülését követően „újjaébredni”. Az ÉME, egyrészt leszűkült társadalmi bázisa, másrészt társadalmi és gazdasági céljainak túlhaladottsága következtében kiszorult a hatalomból. Gömbös ugyan még a régi barátok egy részének közreműködésével, de már új szervezeti keretek között valósította meg elképzeléseit.

Az alapszabályok

Az egyesületek politikai tevékenységet nem folytathattak. Valamennyi szélsőjobboldali egyesület társadalmi egyesületként funkcionált, alapszabálya „kizárta a pártpolitikát”. Ugyanakkor – mint ismeretes – az egyesületek tevékeny részt vállaltak a rendszer stabilizálásában, revíziós külpolitikai és bolsevistaellenes belpolitikai céljainak megvalósításában.

Az egyesületek tagságától a vezetőség feltétlen engedelmességet, politikai és erkölcsi szilárdságot követelt. A korszak egyesületeinek alapszabályaiban külön rész foglalkozik a tagság kötelességeivel, az egyesületi fegyelmi bizottság működésével, a tagok kizárásával. Más volt a helyzet a titkos egyesületekben tevékenykedőknél. Ezekben nemcsak a szabaddkőműves miszticizmus sok alkotóelemének átvételével tették titokzatosabbá az egyesületi életet, hanem külön fegyelmi bíróságokat, vérbíróságokat is felállítottak. A Kettőskereszt Vérszövetség esküt is vett külön-külön minden tagtól: „Én . . . esküszöm a mindenható Istenre, és fogadom mindenre, ami előttem szent, hogy az országfelforgató vörös elemek, azoknak izgatása és mozgolódása ellen, ha kell, fegyverrel a közért is harcolok, és ezeréves magyar Hazám elrablott területeinek visszaszerzése érdekében, ha kell életemet is feláldozom. Vezéreimnek és általuk kinevezett előjáróimnak parancsait a leghívebben teljesítem. Ha ezen eskümet megszegném, alávetem magam a Kettőskereszt Vérszövetség-e vérbíraskodás-ítéleteinek. Isten engem úgy segítjen!” A vérszövetségi eskü nemcsak a titkos egyesület tagjaira, hanem az ÉME nemzetvédelmi csoportjainak tagjaira nézve is kötelező volt.²⁵ A fennmaradt dokumentumok alapján tudunk a vérbíróság ítéleteiről is.²⁶

²⁴Név szerint dr. Koncz János, Lenkey Lehel, Rákóczi Béla, dr. Dániel Sándor, dr. Darányi Ferenc, Turchányi Egon, Lukácsovich Lajos, dr. Hammersberg Elemér, Balogh Ferenc, Héjjas Iván tartozott közéjük. A párt alakuló gyűlésén részt vettek mellett a távolmaradtak közül mindkét politikai fórum tagja volt Ulain, Eckhardt, Gömbös, Zsilinszky Endre, Kiss Menyhért.

²⁵BFL VII.5.c. Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai, Büntetőperes iratok 198/1940. dr. Kiss Gábor Jenő pere. A vádlott az ÉME Tiszamarosszögi Nemzetvédelmi Osztályának parancsnoka volt, amely felhivatalos alakulat a Kettőskereszt Vérszövetség és a Héjjas Iván parancsnoksága alatt álló, ún. Alföldi Brigádhoz tartozott. Az Alföldi Brigád, hasonlóan a Kettőskereszt Vérszövetséghez, esküt vett minden tagjától. Az eskü szövege a következő volt: „Én . . . a Héjjas-brigád tagja, esküszöm és fogadom, hogy a szervezet tagjai között a legnagyobb testvéri egyetértés megteremtésén fogok dolgozni minden erőmmel. Esküszöm és fogadom, hogy a Héjjas-brigád, illetve a Héjjas vezér által kinevezett fellebvalóim parancsait minden körülmények között lehetőség szerint teljesítem. Esküszöm

A társadalmi bázis és vizsgálata

A szélsőjobboldali egyesületek politikai arculatának, *társadalmi bázisuk kialakításának* feltárására az egyesületi iratok két nagy csoportja használható fel. Egyrészt az egyesületi alapszabályokban megfogalmazott egyesületi célokat kell említenünk, amelyekben az egyesületek vezetői nemcsak megfogalmazták igényüket a magyar társadalom felépítésének ideológiai és politikai összetevőire, hanem kijelölték azokat a rétegeket, társadalmi-foglalkozási csoportokat is, amelyek megnyerésével igyekeztek minél nagyobb hatalomra szert tenni, a politikai életben minél nagyobb beleszóláshoz jutni. Másrészt az egyesületi tagnévsorokat, alakuló közgyűlési, vezetőségválasztó közgyűlési névsorokat kell megemlítenünk, amelyek segítségével nemcsak az egyesületek vezetőségének társadalmi bázisára, az uralkodó elithez való viszonyára találunk adatokat, hanem az egyesületek történetében egymást váltó politikai csoportok vizsgálatával az egyesületek társadalmi bázisának alakulását, a mindenkori államrezon társadalmi összetevőjéhez való viszonyát is tudjuk rekonstruálni. A szélsőjobboldali egyesületek vezetőségeinek összehasonlító vizsgálatával lehetőség nyílik a szélsőjobboldali hatalmi apparátus összetevőinek feltárására, a különböző pártpolitikai döntések társadalmi lecsapódásának vizsgálatára. A névsorok mellett feltüntetett társadalmi-foglalkozási kategóriák, s más egyéb fontos adatok értékelésével feltárhatók a Horthy-rendszer szélsőjobboldali társadalmi bázisának, azaz elsősorban e bázis elitjének személyi összetevői, az „örösváltást” hirdető rétegek kudarcának okai, a keresztény nemzeti társadalom öröklött zártságának és politikai arculatának kettőssége.

Az 1918. október 31. után keletkezett szélsőjobboldali egyesületeket társadalmi bázisuk kialakítására tett kísérleteik, alapszabályaikban megfogalmazott céljaik alapján két nagy csoportra oszthatjuk. Egyrészt vannak olyanok, amelyek az egész társadalmat, vagy annak jelentős csoportjait kívánták tömöríteni. Másrészt voltak olyan egyesületek, amelyek csak bizonyos rétegekre, egynémely szakma vagy foglalkozási ág képviselőire igyekeztek hatni. Az előbbi csoportba tartozott az ÉME, amely az egész magyar társadalom megszervezésének igényével lépett fel, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, amely az asszonyok és leányok tömörítését szorgalmazta, a Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület a kereszténységet és a „fajmagyarságot” igyekezett céljainak megnyerni, a Magyar Nemzeti Szövetség minden magyar erő összekovácsolásán fáradozott, a Magyar Leventék Országos Szövetsége és a Magyar Jövő Szövetség pedig az egész magyar ifjúság egyesületbe való tömörítését óhajtotta. Az egyesületek másik csoportjában a Turul Szövetség és különböző egyetemi és főiskolai bajtársi egyesületei az egyetemi és főiskolai ifjúság, a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete és a Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete a szakma keresztény képviselőit, a Magyar Tisztek és Továbbsegítő Altszék Országos Szövetsége a hadviselő egyéneket, a MOVE a hivatásos és nem hivatásos tiszteket és katonák tömörítésén fáradozott. A Fehérház Bajtársi Egyesület a Tanácsköztársaság alatt aktív ellenforradalmárokat, a Magyar Bolsevistaellenes Liga (másutt Antibolsevista Comité, azaz ABC) a „vértanúk” hozzátartozóit és a meggyőzött munkásságot, míg az Erdélyi Székely és Magyar Munkások

és fogadom, hogy minden az alakulattal kapcsolatos titkokat megtartok, az alakulat tagjait, annak parancsnokait senkinek soha el nem árulom. Titoktartási kötelezettségem még az alakulat megszűnésével is érvényben marad. Esküszöm, hogy minden erőmmel arra fogok törekedni, hogy szervezetünk értékét és közmegebecsülését tehetséggel és munkámmal előbbre segítem. Esküszöm, hogy semmiféle titkos, vagy nyílt destruktív irányú egyesület tagja nem vagyok s nem leszek. Esküszöm és fogadom, hogy míg a Héjjas-brigád tagja vagyok, politikával és a királykérdéssel nem foglalkozom. Esküszöm, hogy a Héjjas-brigád tagjai között a legnagyobb fegyelmet meg fogom tartani és megtartatom. Fogadom, hogy sem nyílt, sem titkos ellenségeinkkel soha összeköttetésbe nem leszek. Bajtársaimat, semmi körülmények között sem élve, sem sebesülve, de még meghalva sem fogom elhagyni, rajta minden körülmények között segíteni tartozom. Alávetem magam a Héjjas-brigád tagjai által választandó fegyelmi és büntető bizottság bármilyen nemű büntetésének. Isten engem úgy segéljen!”

²⁶ BFL VII.5.c. Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai, Büntetőperes iratok 16 193/1923. Márffy József és társai pere.

Gábor Áron Szövetsége a menekült Erdély-részi lakosságot akarta maga mögött felsorakoztatni.²⁷ A különböző pártok klubjai, körei ugyanakkor az illető pártok tagjait és a párttal azonos elvet valló polgárokat invitálta sorai közé, mint például a Keresztény Nemzeti Párt Országos Köre, amely a KNP-vel azonos nézeteket képviselőket igyekezett tömöríteni.²⁸

Az egyesületi társadalmi bázisok vizsgálatának másik módszere az egyesületi névsorok vizsgálata. Az ÉME 1921. december 18-án tartotta második országos közgyűlését,²⁹ ahol megválasztották az egyesület új vezetőségét. A következőkben az új egyesületi vezetés társadalmi, földrajzi összetételének vizsgálatával igyekszünk a tagnévsorok feldolgozásának módszertanához hozzájárulni.

1921 végén Magyarországon 204 vidéki és budapesti ébredő csoport működött, s 57 vidéki sajtóorgánum keresztény nemzeti szellemére hatott az ébredő ideológia. A királypuccsokat követően az ÉME-ben belső küzdelmek zajlottak le, s az egyesületi vezetőség újjáavasztását mint egy kísérletet foghatjuk fel a célból, hogy az egyesületet az eddigi vezető, a karlista Szmracsányi György és köre hatásától megtisztítsák.

Az egyesület országos elnöke, az ÉME Vidéki Főosztályának korábbi vezetője, az örkényi földbirtokos, Pálóczi Horváth István lett. Társelnökké gr. Széchenyi Viktort és dr. Hegedüs György, eddigi alelnököt választották meg. Az új alelnökök Bárczay Ferenc, Benárd Ágoston, Budaváry László, Darányi Ferenc, Fáy Gyula, Sármezey Endre, Horváth Géza és Prónay Pál lettek.

Az egyesület országos irányítóivá választották Balogh Ferenc miniszteri tanácsost, Buday Dezső fővárosi törvényhatósági bizottsági tagot, Czettler Jenő, Hir György és dr. Pröhle Vilmos nemzetgyűlési képviselőket, dr. Csilléry András és Ereky Károly volt minisztereket, dr. Dániel Sándor ügyvédjelöltet, dr. Fodor Gyula lapszerkesztőt, Héjjas Iván földbirtokost, dr. Herkély Tibor minisztériumi fogalmazót, Horváth Károly és Lőrincz Antal állami tisztviselőket, Zilahy Kiss Jenő fővárosi tanácsnokot, Remetei Kőváry János író, Lukácsovich Lajos lapszerkesztőt, Mádl J. Géza magántisztviselőt, Turchányi Egon Albert r. k. lelkészt, dr. Wolff Károlyt, a Főudvarnagyi Bíróság elnökét és Zimmer Ferenc nagykereskedőt.

Megválasztották az ÉME Országos Felügyelőbizottság, a Központi Igazoló- és Fegyelmi Szék funkcionáriusait. Az ÉME Országos Igazgatóságának és Országos Központi Választmányának összetétele a megválasztott ébredők által képviselt országrész és foglalkozási-társadalmi csoportösszetételük szerint 1921. december 18-án abszolút számban az alábbi volt:³⁰

A társadalmi–foglalkozási csoport	Buda- pest	Dunán- túl	Fel- vidék	Tisza- túl	Duna– Tisza köze	Budapest és a vidék össz. adat
Az uralkodó osztályok képviselői	15	13	4	5	9	46
Köztisztviselők, állami alkalmazottak	26	5	5	2	4	42
Magántisztviselők	8	–	–	–	1	9
Szabadfoglalkozású értelmiségiek, egyéb értelmiségi	15	3	1	7	3	29
Összesen	64	21	10	14	17	126

²⁷ Az előbbieken említett valamennyi egyesület alapszabályát az BFL különböző fondjaiban őrzik. Az iratok felkutatásában Szekeres László, a BFL munkatársa volt segítségemre, akinek ezúton is köszönetet mondok.

²⁸ Ua.

²⁹ Országos Levéltár P 1354. ÉME iratai, továbbá Nemzeti Élet. Bp., 1921. december 25. I. évf. 39. sz. 236–238. old. Az ÉME második országos közgyűlése.

³⁰ Ránki György: Az 1939-es budapesti választások. Történelmi Szemle, 1976.4.sz. 613–630. old. Az ébredőkre vonatkozó, társadalmi bázisukra jellemző csoportosítást e tanulmány alapján készítettem.

Az egyesület vezetőségének országrészek szerinti összetétele érdekes képet mutat. Egyrészt a vezetőség Budapest–vidék viszonylatban közel azonos számú, mert közöttük az arány 64 : 62. Ez tükrözi az ébredő mozgalom országossá válását, a budapesti és vidéki ébredők között végbement számbeli kiegyenlítődést. Másrészt a legtöbb ébredő vezetőt – a fővárost és közvetlen környezetét nem számítva – az Alföld küldte, de a Tisztántúl és a Duna–Tisza köze egyenkénti adatait a Dunántúl már megelőzi. Mind a Dunántúl, mind a Duna–Tisza köze hagyományos ébredő bázist alkotó terület volt, s mindkettő jelentős szerepet játszott az 1919 nyarától 1921 decemberéig terjedő időszakban. A vezetőségválasztás is tükrözte ezt a helyzetet, attól függetlenül, hogy a dunántúliak általában karlisták, míg a Duna–Tisza köziek általában szabadkirályválasztók voltak.

Az egyesített alföldi adatok ugyanakkor arról is tanúskodtak, hogy a vidéki ébredő vezetők pontosan felét ez az országrész adja. Az ÉME tagságának megoszlása is ezt támasztja alá. A felvidéki területek kicsiny részesedését az ottani szervezőkciók eredménytelensége, valamint az ott lakóknak az ébredő eszme iránt vallásilag és társadalmilag indokolt ellenállása okozza. Az Alföld – különböző gazdasági-társadalmi kategóriákba tartozó és különböző szellemi szintű – gazdátársadalmának képviselői adták a vezetőség elsődleges társadalmi bázisát, míg a Dunántúl és a Felvidék iparosodottabb területein kevésbé sikerült a mozgalomnak szélesre tárnai kapuit.

Nincs az egyesület vezetőségének társadalmi bázisában, sőt vezetőségi póttagságában sem egyetlen munkás, kisiparos, kiskereskedő, kispolgár. Ugyanakkor 1921 végéig az egyesület akcióiban közismerten nagy számban vettek részt az ún. kisegzisztenciák, a frontról a munkanélküliségbe és vagyontalanságba hazakerült elemek. Politikai vezető szerepre azonban nem sikerült szert tenniük.

Nem található az egyesület vezetőségében Hir György ny. különítményes tisztan és Prónay Pál ny. alezredesen kívül más katonatiszt sem, s mindössze egyetlen egyetemi hallgató van az új vezetőségben. Ennek okait, mindkét kategória esetében, a fennálló tiltó jogszabályokban kell keresnünk.

Így könnyebben lesz érthető, hogy a kor „divatjának” megfelelően elsősorban a társadalmi presztizs, a név alapján választották meg az egyesületek vezetőségét, s ezek összetétele ennyiben egyrészt a dualista egyesületi szellem dszentri jellegű továbbélésének, másrészt a hagyományos kaszt-szellem egyfajta továbbterjedésének volt a következménye. Az egyesületek vezetősége a reprezentánsak mellett ugyanakkor magába foglalta az egyesületek életének szürke eminenciáit, tényleges alakítóit is.

Az ÉME vezetőségének társadalmi összetételében a legkiemelkedőbb számban az uralkodó osztályok képviselői voltak jelen, több mint egyharmadát tették ki a vezetőségnek. Közöttük igen kicsiny a különböző címekkel felruházottak száma. Zömükben – még a budapestiek is – földbirtokosok, tényleges és ny. államtitkárok, különböző rangú egyházi személyiségek, valamint egy-egy nagykereskedő, gyáros, igazgató, egyetemi tanár tartozik közéjük. A fővárosi és vidéki adatok összehasonlításakor itt is közel hasonló arányok mutathatók ki az alföldi, dunántúli és fővárosi képviselők között. A zömében földbirtokos alföldi ébredő uralkodó osztály társadalmi összetételében eltért a dunántúlitól, ahol az egyházi és jogi élet képviselői is jelentős szerepet játszottak. Az ébredő uralkodó osztály tagjai között 16 főből állt az aktív politikusok gárdája. Civil foglalkozásukat tekintve lelkész, egyetemi tanár, megyéspüspök, ny. különítményvezető, földbirtokos egyaránt volt közöttük. Az országos és fővárosi adatok erős diszcrepanciája mutatható ki: míg Budapestet az ÉME választmányában mindössze három nemzetgyűlési képviselő reprezentálta, addig vidékről 17 nemzetgyűlési képviselő vett részt a választmány munkájában. Az uralkodó osztályba tartozó nemzetgyűlési képviselők zömét a földbirtokosok adták, akik közel egyharmadát tették ki a 26 ébredő magyar nemzetgyűlési honatýának.³¹

A köztisztviselők képviselői nem sokkal maradtak el az uralkodó osztály tagjai mögött. Nagy létszámú összefüggött a trianoni béke rendelkezéseivel is, melyeknek következményeként a Magyarországra menekült köztisztviselőket az államapparátus felszívta, az ébredő demagógia pedig ígéreteivel

³¹ Az ÉME nemzetgyűlési képviselők névsora: Czettler Jenő, Ereky Károly, Hir György, Meskó Zoltán, Prohászka Ottokár, Csukás Endre, Dánér Béla, Gunda Jenő, Gyömörey György, Korodi Katona János, dr. Koszó István, Patacsy Dénes, Putnoky Móric, Rupprecht Olivér, Szabóky Jenő, Tarányi Ferenc, Temesváry Imre, dr. Hegedüs György, Bárczay Ferenc, Budaváry László, gr. Széchenyi Viktor, dr. Benárd Ágost, Fáy Gyula, Kiss Menyhért, Kontra Aladár és Pröhle Vilmos.

magához láncolta. Megoszlásuk a különböző állami hivatalok között és fizetési fokozatuk azonban heterogén képet mutatott. Zömük Budapesten élt és dolgozott. Összetételükre sajátosan jellemző a közlekedési alkalmazottak nagy száma, akik közül 12 a MÁV, a Déli Vasút, a villamosvasutak alkalmazottja volt. Magas a miniszteriális állásban levők száma is. A fővárosi közigazgatásban viszont csak két fő dolgozott közülük. A közalkalmazott vidéki vezetők országos megoszlásukat tekintve közel azonos arányban részesedtek, főleg ha az alföldi adatokat együttesen értékeljük.

A magántisztviselők jelenléte az Ébredő Magyarok Egyesülete vezetőségében az egy Duna–Tisza közti „fehér hollót” nem számítva, sajátosan budapesti jelenség volt. Összefüggött a főváros gazdasági vezető szerepével, a vidéki ipar- és pénzügyi viszonylagos elmaradottságának társadalmi következményeivel. Szerepet játszott alacsony részesedésükben az az el nem hanyagolható tény, hogy vidéken a politikai élet erősen őrizte a konzervatív hagyományokat, elsősorban a „hagyományos” rétegek gyakorolták. Ugyanakkor a magántisztviselői kart alkalmazók társadalmi, vallási összetétele is szerepet játszott abban, hogy nem az ÉME, hanem a liberális, demokrata hagyományokat ápoló pártok, egyetek felé orientálódott a magántisztviselők jelentős hányada.

A szabadfoglalkozású értelmiség részesedése az ÉME vezetőségében valamivel jelentősebb volt, mint a magántisztviselőké, de az országrészek szerinti megoszlást tekintve erősen polarizált volt. A főváros vezető szerepe itt is érvényesült, hiszen több mint felét adta a szabadfoglalkozásúak képviselőinek, akik között szép számmal volt található író és újságíró, a „destruktív sajtó” elleni küzdelem élharcosai. Feltűnő, hogy a Dunántúlt három, míg a Felvidéket csak egy fő képviselte ebben a társadalmi-foglalkozási kategóriában. Így végső soron az alföldi és fővárosi keresztény nemzeti értelmiség képviselői közül kerültek ki a vezetőség ezen tagjai.

Az ÉME igazgatóságának, választmányának pót- és rendes tagjai, összesen 165 fő volt az ÉME életére döntő befolyással. Foglalkozási-társadalmi összetételük abszolút számban és százalékosan az alábbi volt:

az uralkodó osztályok képviselői	57 fő	34,5%
köztisztviselők	53 fő	32,1%
magántisztviselők	12 fő	7,2%
szf. és egyéb értelmiségiek	43 fő	26,2%
összesen	165 fő	100,0%

Az egyesület vezetőségének társadalmi összetételében meghatározó szerepet a közel egy-harmados részesedésű köztisztviselői réteg játszott, akik közül elsősorban Förster Lajos, Endre László főszoigabírák vidékről (Kunszentmiklósról és Gödöllőről), valamint a budapesti minisztériumokban dolgozók közül Herkély Tibor és társai emelkedtek ki. A közlekedés tisztviselőinek hatása a beszerző munka irányában mutatkozott meg, míg a közalkalmazotti, tanácsai és államhivatalnoki pozíciókban levők az egyesületi élet ügyviteltechnikai, rendészeti ügyeiben segítettek. A fővárosi és vidéki törvényhatóságokban képviselőik útján keresztény nemzeti szellemű döntéseket hozhattak, a politikai élet eseményeire meghatározó befolyással bírhattak.

A MOVE-ban tömörült katonatiszti kar, és a zömében a TESZ-ben, az Egyesült Keresztény Nemzeti Ligában, s. más, ún. szakma szerint szerveződött keresztény nemzeti egyesületben megtalálható dzsentrí mellett, a köztisztviselői kar mint az 1920-as évek elején az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának harmadik nagy alkotó eleme az ÉME-ben talált egyesületi otthonra, amit nemcsak az egyesületi vezetőség, hanem a tagság összetétele is bizonyít.

Az ébredő vezetőség véleményét a parlamentben 26 főnyi ébredő képviselőcsoport hangoztatta, de képviselőik mellett törvényhatósági bizottsági tagjaik is jelentős szerepet játszottak. Az ÉME nemzetgyűlési képviselői közül 12 kiscsász, 16 pedig kereszténypárti programmal lett 1920-ban nemzetgyűlési képviselővé választva. (Közülük kettőt később az ÉME kizárt soraiból.)

Az egyesület régebbi vezetői közül a megmaradtak között volt Balogh Ferenc, Buday, Csilléry, Dániel, Fodor, Freiszperger, Herkély, Mádl, Lukácsovich, Remetei Kőváry, Turchányi és Zimmer. Az 1918/1919-es alapító gárda mellé 1920-ban felsorakozott Kádár Lehel, Lendvay István, Makay Dezső, Zsilinszky Endre, Budapesten folytatta ébredő tevékenységét Lipovniczky Pál, Héjjas Iván, Prónay Pál és Pröhle Vilmos. Valamennyien az ÉME budapesti csoportjának voltak tagjai, de szereplésük nemcsak fővárosi, hanem országos kihatású is volt. Az egyesület budapesti városi képviselőjében dr. Wolff Károly vitt vezető szerepet, s. noha az ÉME a pártpolitikától való mentességet még az alapszabályában

is hangsúlyozta, a keresztény nemzeti pártpolitika támogatásától nem vonta el tagjait. A budapesti választmány póttagjai közül kiemelkedett Grüneberg Frigyes leszerelt katonatiszt, trafikós és gyáros, a Kettős kereszt Vérszövetség egyik vezetője és Mihalovics Zsigmond lelkész.

A vidéki ébredők közül a győri Laky Vilmost, a soproni Arany Pascalt, a debreceni egyetemi tanár Iványi Bélát, s a már említett főszolgabírókat kell megemlíteni. A póttagok közül dr. Dulin Jenő szekszárdi ügyvéd szerepe volt jelentős.

Az egyesület vezetőségének újjáalakulása 1920 márciusához képest jelentősnek mondható. Kikerültek belőle egyrészt a legkompromittáltabb legitimisták, másrészt azok a „turbulens elemek”, akik ellen először Simonyi-Semadam, majd Teleki miniszterelnök emelt szót. Bethlen már nem az egyesületből való kizárára fektette a fő hangsúlyt, az ő koncepciója ezzel ellentétes volt. Miniszteriális állásban levő, magas jogi pozíciókban dolgozó személyiségeket küldött az ÉMÉ-be vagy keresett tagjai között, akik a kormány politikájának megfelelően irányíthatták az ÉME szekerét.

Az elnökválasztással 1921 telén megindult az ÉME átstrukturálódása. Egyre nagyobb szerepet kaptak benne a későbbi fajvédő mozgalom képviselői, akik mellett a régi, fehérterrorista gárda elemei is jelentős szerepet játszottak. Megjelentek viszont a kormány emberei is, akik megkezdték az ÉME konszolidálását. A különböző irányzatok küzdelme 1922-ben élesedett ki, s főleg a kormánypárti elképzelést támogatók hatalmának megnövekedését hozta magával. Ezek aktivizálták a szélsőséges ébredőket, s elősegítették az ellenük történő kormányfellelést.

Az egyesületi névsorok vizsgálatának egyik módszerét igyekeztünk az ÉME történetéből vett populációs minta adatainak feldolgozásával bemutatni. Jelezni kívánjuk, hogy lehetőség lenne még az 1920-as és 1923-as tagnévsorral való egybevetésre is, s így az egyesület társadalmi bázisának módosulását a rendszer társadalmi bázisának alakulásával lehetne összevetni. Bemutatható lenne az a folyamat is, amelynek során két ellentétes irányú társadalmi mozgástendencia közül felülkerekedett a hagyományos, konzervatív politikai nézeteket vallók konszolidációs politikája az „örségváltást hirdető” elképzeléseivel szemben. Lehetőség lenne két párt, két kijegecesedési pólus társadalmi összetevőinek, politikai frontváltozásainak, a következetes fajvédő, antiszemita álláspontot védők és kormánypárti kegyekben részesülők egyesületi mobilitásának vizsgálatára, az egykor zajos szélsőjobb-oldali Egységes Pártot támogató, az új viszonyokat tudomásul vevő konszolidálódásának bemutatására s a „Bethlen által becsapottak” újfajta tömörülésének, összefogásának reprezentálására.

A források és az eszmetörténeti következtetés lehetőségei

Az egyesületi iratok feldolgozásának az eszmetörténeti kutatások aspektusából is igen nagy szerepe van. A szélsőjobbdali egyesületek ideológiájukat egy egyszerű nacionalizmusnak rendelték alá, s azt az antimarxizmussal és antiliberalizmussal olvasztották össze. Ennek az eszmerendszernek döntő elemét az antikommunizmus képezte, benne ugyanakkor a korábbi eszmerendszerek sok elemét találjuk meg új formában. A szélsőjobbdali gondolati tartalom nacionalista frazeológia segítségével, erőteljes szociális demagógia kíséretében jelentkezett, s a szélsőjobbdali sajtó, a plakátok és a gyűlések hangvétele is ezt bizonyítja.³²

A szélsőséges egyesületek ideológiai alapállásának vizsgálatára sajtójukon kívül³³ alapszabályaik s vezetőik megnyilatkozásai adják a legtöbb támpontot. A horthysta egyesületek alapszabályainak

³² Ormos Mária–Incze Miklós: Európai fasizmusok 1919–1939 Bp., Kossuth K. 1976. 29–32. old.

³³ A szélsőjobbdali sajtó feldolgozása mindmáig nem történt meg. Vitathatatlan, hogy szemlélete, számszerű adataink megbízhatatlansága, az antiszemita, fajvédő elemek politikai tetteinek mérhetetlen felngyitása sok nehézséget okoz a feldolgozás során. A benne rejlő adatok – kellő marxista kritikával történő – feldolgozása ugyanakkor lehetőséget biztosít több, eddig kellően nem bizonyított, csak hipotetikusán állított tétel igazolására. A szélsőjobbdali pamfletirodalom ébredő szócsövei az Ébredő Magyarország, a Hazánk és bizonyos ideig a Nemzeti Élet voltak, de a többi egyesület is rendelkezett házi sajtóval. Így a MOVE a saját Hivatalos Értesítője mellett a Szózat hasábjait használta fel, míg a keresztényszocialista egyesületek a Népakarat és A Nép útján közölték híreiket.

céljaiban megfogalmazást nyert a keresztény nemzeti és faji alapon szervezett Magyarország gondolata. A „szegedi gondolkör” egyes elemeinek átvétele azonban a társadalmi egyesületeknél – különböző időszakokból származó alapszabályaikat vizsgálva – más-más intenzitással jelentkezett.

Az egyesületi iratok eszmétörténeti feldolgozásánál az összehasonlító vizsgálatok kerülnek előtérbe. Több alternatíva létezik. Lehetséges egy egyesület különböző időszakokban készült alapszabályainak egyesületi céljait ideológiai tartalmuk aspektusából vizsgálni; mód nyílik arra is, hogy a legális fedőegyesület alapszabályát vessük egybe a titkos egyesület „alkotmányával”; s lehetőség van a szélsőjobboldali egyesületek céljaiban a keresztény, nemzeti és faji tartalmú célok összehasonlító elemzésére, az egyes „ideológiai jelzők” megjelenésének és változásának a politikai és társadalmi élet módosulásaihoz való viszonyítására.

A Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület alapszabálya³⁴ és az Etelközi Szövetség „alkotmánya”³⁵ így fogalmazza meg az egyesületi célokat:

A Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület célja „... a kereszténység és a fajmagyarság erősítése, a nemzeti gondolat ápolása, bevitele a magyar társadalmi életbe. A nemzeti eszme elleni évszázados támadások okainak, céljainak, módszereinek, eszközeinek kutatása, feldolgozása és ennek alapján a megelőző védekezés rendszerének megállapítása. A közszellem nemzeti irányú átalakítása. A külföldi nemzeti irányú mozgalmak figyelemmel kísérése; a magyar faji érdekeknek és nemzeti törekvéseknek, az európai kultúra érdekében hozott emberfeletti áldozatainak, értékeinek és mai helyzetének az ország határain belül és kívül való megismertetése. Keresése és munkálása azoknak a módszereknek és eszközöknek, amelyek a magyar faj kétségbevonhatatlan felsőbbisége és elsőbbsége mellett a történelmi Magyarországon lakó népek együttélését biztosítani alkalmasak. Az itthoni, a megszállott területi és külföldön élő magyarság egy néphez való tartozási érzésének ápolása.

Az egyesület pártpolitikával nem foglalkozik, politikai pártokat és pártpolitikával foglalkozó egyesületeket nem támogat és ilyenekkel összeköttetésben nem áll.”

Az Etelközi Szövetség „alkotmánya” a Szövetség célját szigorú rendszerbe csoportosítva állapítja meg:

- „1. Magyarország területi épségének védelme, biztosítása, helyreállítása, megóvása.
2. A magyarság faji, nemzeti, gazdasági és műveltségbeli fejlesztése és megerősítése.
3. A magyar állam világpolitikai helyzetének megszilárdítása és a magyar faj becsületének kivívása és megóvása.
4. A zsidóságnak mint a magyar nép legveszedelmesebb ellenségének a magyar állam gazdasági, politikai és szellemi életének minden teréről való leszorítása.
5. A szövetség zsidó-szabadkőműves és kommunistaellenes céljait a világ összes keresztény nemzetei között terjeszteni.
6. A célnak megfelelően a szükséges fegyelmetartás elvének érvényre juttatása egész közéletünkben.”

A két dokumentum közül az EX „alkotmánya” szigorú rendszerével, faji indítatású programalkotásával, a revíziós, antimarxista, fajvédelmi alapállásával sokkal egységesebb nézeteket foglal magába, mint a fedőegyesületé. A fajvédő egyesület általános céljában viszont sokkal nagyobb teret kap a magyar szupremácia, a magyar kultúrfölény gondolata, a magyarság összetartozásának igénye.

Az Etelközi Szövetség az antiszemita, antimarxista gondolatok exportálásának feladatát is magára vállalta, míg a fedőegyesület megelégedett a magyar faji érdekek országhatáron belüli és kívüli megismertetésével. A zsidóság elleni küzdelem erőteljes megfogalmazását az Etelközi Szövetséggel szemben a „tudományos egyesület” csak mint a megelőző védekezés rendszerének kiépítését szorgalmazta.

Közös mindkét alapszabályban a kereszténység, a fajmagyarság, a nemzeti eszme ápolása, megóvása és megerősítése. A Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület alapszabályában „kereste”,

³⁴ BFL IV.1473.a. Budapest Székesfőváros IV. kerület Elöljáróság, Általános közigazgatási iratok 17 364/1942. Az egyesület alapszabályát 1937. december 19-én fogadták el újjól, s a BM 171550/1938-VII.a. sz. alatt hagyta jóvá 1938. június 18-án.

³⁵ BFL XXV.2.b. Budapesti Népügyészség büntetőperes iratai 8311/1947. dr. Minich József pere. A Szövetség Alkotmányát 1925. február 23-án hagyta jóvá a Vezérek Tanácsa.

„kutatta”, „feldolgozta”, „figyelemmel kísérte”, „erősítette” és „ápolta” céljait. Az Etelközi Szövetség viszont már erősebben fogalmazott: „védte”, „biztosította”, „helyreállította”, „megővta”, „fejlesztette”, „megerősítette”, „kivívta”, „terjesztette”, „leszorította” a fajmagyarságot, illetve vélt ellenfeleit.

A két alapszabály különbözőségét természetesen meghatározzák a legalitás, illetve a szűk körben való terjesztés körülményei. Mégis azt kell mondanunk, hogy az EX „alkotmányának” élesen nacionalista, revíziós, keresztény fajmagyarságot hirdető antiszemita programja jelzi a legvilágosabban azt a célt, amely az „örösváltást” hirdető gyakorlati tevékenységében ideig-óráig realizálódhatott. A magyar társadalom szélsőjobbdali rétegeinek heterogén ideológiájában – amennyiben szűkebb rétegek számára készült – elmaradt a szociális demagógia, s a nyílt, éles, jól körülhatárolható célok kerültek előtérbe. A szélsőjobbdali igények nemzetközi szintre emelése, a különböző antiszemita követelések propagálása az „alkotmányt” létrehozók ismeretében a magyar szélsőjobbdali igények hordozóinak későbbi politikáját is megmagyarázza.

Értekes adatokat kapunk – éppen eszmétörténeti kérdések megválaszolásához –, ha a korszak szélsőséges egyesületeinek alapszabályban megfogalmazott „egyesületi céljait” szótani vizsgálatoknak vetjük alá. Az ezekben előforduló keresztény, nemzeti, faji, antikommunista és revíziós („a régi országhatárok visszaállítása”, „a magyar állam helyreállítása” stb.) jelzőket vizsgáltuk 26 egyesület esetében.³⁶ Vizsgálatunk a következő eredményekkel zárult:

nemzeti	21 alkalommal	80%
keresztény	12 alkalommal	46%
faji	6 alkalommal	22%
revíziós	5 alkalommal	19%
antikommunista	5 alkalommal	19%

A nemzeti és keresztény jelző tartalmának mint a rendszer berendezkedése szempontjából fontos ideológiai alappillérek a vizsgálatával majd minden ellenforradalmi korszak történetéről szóló munka foglalkozik. Nem képezte viszont vizsgálat tárgyát ezeknek társadalmi csoportonként való értékelése. A 26 egyesület céljainak áttekintésekor a nemzeti eszme dominanciája mellett egy-egy sajátos jelenség is kitapintható volt. A szélsőjobbdali egyesületek két esetben nem erőltették a nemzeti jelző használatát: egyrészt akkor, amikor a létrejövő egyesület nemzetiségi területekről származó egyéneket tömörített (Erdélyi Székely és Magyar Munkások Gábor Áron Szövetsége, Menekülteket Védő Szövetség), másrészt katonai jellegű csoportosulások esetében (1919 júniusi Bajtársak Szövetsége, Fehérház Bajtársi Egyesület, Magyar Tisztek és Továbbszolgáló Altisztek Országos Szövetsége). Itt is a soknemzetiségű összetétel dominált. Érdemes felhívni a figyelmet a MOVE-ra is. Az 1918. november 29-i ideiglenes alapszabály még a polgári demokratikus forradalom terminológiáját veszi át, szó sincs keresztény, nemzeti, faji összetevőkről, csak a „minden párt, faji, felekezeti” különbség nélküli szövetkezésről. 1919. január 19-én azonban már megjelent a nemzeti, 1921-ben pedig a faji gondolat is. Hasonló, történelmi események által motivált álláspontváltoztatással nemigen találkozhatunk, mivel a MOVE a legkorábban létrejött egyesületek egyike volt.

A keresztény jelző használata a megvizsgált egyesületek közel felénél volt megfigyelhető. Két egyesület, a FANSZ (Fővárosi Alkalmazottak Nemzeti Egyesülete) és a Magyar Tisztek és Tovább-

³⁶ A megvizsgált 26 egyesület a következő volt: 1919 júniusi Bajtársak Szövetsége, Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, Erdélyi Székely és Magyar Munkások Gábor Áron Szövetsége, Fehérház Bajtársi Egyesület, Fővárosi Alkalmazottak Nemzeti Szövetsége, Honszeretet, Keresztény Nemzeti Párt Országos Köre, Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, Magyar Bolsevistaellenes Liga (ABC), Magyar Cserkész Szövetség, Magyar Jövő Szövetség, Magyar Leventék Országos Szövetsége, MOVE. ÉME, TESZ, Turul, Szepesi Szövetség, Nyugat-magyarországi Liga, Menekülteket Védő Szövetség, Magyarországi Turán Szövetség, Magyar Ügyvédek Nemzeti Szövetsége, EX, Magyar Tudománvos Fajvédő Egyesület, Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete, Magyar Tisztek és Továbbszolgáló Altisztek Országos Szövetsége, Magyar Nemzeti Szövetség.

szolgáló Altisztek Országos Szövetsége felekezetre való tekintet nélkül óhajtották tagjaikat tömöríteni, s egyesületi céljaikban nem szerepelt a keresztény elem. A nemzeti jelzőkhöz hasonlóan szintén nem szerepelt a menekültek egyesületeinél sem (Erdélyi Székely és Magyar Munkások Gábor Áron Szövetsége, Menekülteket Védő Szövetség, Nyugat-magyarországi Liga, Szepesi Szövetség), az ifjúsági és katonai egyesületek ugyancsak mellőzték használatát.

A faji alapon való szerveződés mindössze hat egyesület esetében volt kimutatható (ÉME, EX, Honszeretet, Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület, Magyarországi Turán Szövetség és a MOVE 1921-es alapszabálya). E hat egyesület antiszemita, antikommunista, keresztény nemzeti programja teljesen egybevág nyíltan faji alapon történő szerveződésükkel. Az Ébredő Magyarok Egyesülete a faji gondolat élharcosaként a legkorábban, már 1919. január 6-án meghirdette a faji alapon való szerveződést. A MOVE csak az 1921-es elfogadott (az ideiglenes alapszabályt beszámítva) harmadik, módosított alapszabályában kezdte el a faji gondolat hirdetését. Az EX és a Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület faji megközelítésű társadalomszemléletét részben az utóbbi neve is sugallja már. A Magyarországi Turán Szövetség és a Honszeretet programjának megfogalmazásában pedig nagy szerepe volt ezen egyesületek EX-tagsággal is rendelkező vezetőinck. Az ébredők és „etelköziek” faji identitású programja félelmetessé az 1919/1920-as évek fehérterrorjának jelentkezésekor vált.

Az antikommunista alapállás egyesületi célként való nyílt megfogalmazását az 1919-es aktív ellenforradalmárokat tömörítő egyesületeknél találjuk meg. A Magyar Bolsevistaellenes Liga (ABC), a Fehérház, az 1919 júniusi Bajtársak Szövetsége és az EX mellett a Társadalmi Egyesületek Szövetségének első alapszabályát kell itt megemlítenünk.³⁷

A revízió kérdésében nyíltan állást foglaló egyesületeket alapítói az irredenta és a revízió céljaira hozták létre, s mellettük a más céllal alapított egyesületek közül egyedül az Etelközi Szövetség foglalt (titokban) állást a revízió mellett.

Az öt ideológiai tartalmat kifejező jelzőt csak az Etelközi Szövetség esetében találjuk meg együtt. Ennek alkotmánya a szervezet kezdeti egyesületi csúcsszerv, elvi irányító központ szerepét tükrözte. Történelmi szerepére, az egyesületek között betöltött funkciójára ezen jelzők vizsgálatával is rámutathatunk. A többi egyesület között csak az EX fedőegyesülete, az ÉME és a MOVE használt többet a felsorolt jelzők közül. Mindhárom egyesületnél a keresztény nemzeti gondolat faji megközelítésén volt a hangsúly. A többi egyesület zöme „csak” a keresztény és nemzeti gondolat jegyében igyekezett tagságát tömöríteni.³⁸

*

Az egyesületi dokumentumok felhasználásának az előbbieken több kérdését érintettük. A rendelkezésünkre álló, eddig kellően fel nem tárt iratanyag elégséges tartalékot jelent a jövő kutatói számára is. Az 1918 telén, 1919 folyamán megalakult egyesületek történetének feltárásával, különféle irattípusaik szisztematikus feldolgozásával a magyarországi szélsőjobboldali tendenciák közvetlenebb felvázolásához is eljuthatunk. Az 1930-as évek totális diktatúra igényének eszmei, társadalmi alapjait az 1920-as évek kielégítetlen mozgalmaiban találhatjuk meg. Az 1920-as években az egyesületek részéről történt sikertelen hatalomátvételi kísérletekkel az 1930-as években már pártok próbálkoznak újra, illetve csak kevés egyesületnek adatik meg a szélsőjobboldali reneszánszban való részvétel joga.

³⁷ A TESZ 1933-ban elfogadott módosított alapszabályából a politika súlypontjának eltolódása miatt már kimaradt az antikommunizmus.

³⁸ A Kettőskereszt Vérszövetség alapszabályát eddig nem sikerült felkutatnunk. Vezetőinek megfogalmazási alapján antibolsevista, keresztény nemzeti, faji céljaihoz nem férhet kétség.

**Kassa város polgársága a 16. század végén
és a 17. század első felében.***

Dolgozatom célja, hogy a hazánk 16. század végi és 17. századi történeti fejlődésében jelentős szerepet vivő Kassáról – elsősorban levéltári források alapján – rövid társadalmi körképet rajzoljak. Nem várostörténetet akartam írni, csupán a városban élő emberek vagyoni helyzetét és életkörülményeit elemzem.

A témaválasztást az indokolja, hogy a 16–17. században Kassa Magyarország egyik legjelentősebb városa: a Felvidék központja és – a török uralom miatt lehanyatlott Buda és a Bécs által érzékenyen érintett Pozsony és Sopron helyett – a kereskedelem egyik fontos irányítója. A 16–17. században Kassa kézben tartja a Lengyelországgal folytatott kereskedést és a belföldi kereskedelem számottevő részét. A város vonzási köre széles, s ez Kassa jelentőségére vall, ugyanakkor a török által közvetlenül fenyegetett városokhoz képest kiegyenlítettebb fejlődésre is utal. A fejlődés azonban bármennyire is kiegyenlítettebb, sajátosan a 16–17. századi magyar városfejlődés jegeit hordozza, melyeket leginkább a tehetősebb polgárcsaládok életmódja mutat: nemességet vásárolnak, és tőkájuk nagy részét ingatlanba fektetik.

A kassai polgárcsaládok anyagi helyzetének kutatásához felhasznált források

A feltárt forrásbázis egyik csoportját azon a levéltári iratok alkotják, amelyek egy-egy konkrét ügy meghatározott fázisára utalnak, s ily módon egyszerre mutatják be az ügyintézés módját, illetve magát az ügy intézésében érdekelt polgárt.¹ Egy másik csoportba tartoznak a város egészére vonatkozó források – például a statútumok, összeírások – a polgárt meghatározott környezetében, városában mutatják be. Végül harmadik forráscsoportként azok a családtörténeti iratok jönnek számításba, amelyek ugyan egyediek, ám összességükben már az általános fejlődés törvényszerűségére utalnak. Munkámban a családtörténeti anyag forráselemzését – amennyiben módomban volt – elvégeztem. A családtörténet rekonstrukciójához a nevek azonosítása igen lényeges és felettébb problematikus. A vizsgált időszakban – úgy látom – a két- és háromelemű név a gyakori. Előfordul azonban még egyelemű is, viszont nem ritkaság a háromnál több tagú sem. A névelemek variációi – előnév, utónév – arra utalnak, hogy az illető hol lakik, honnan jött, s mi a foglalkozása. Ezenkívül előfordul, hogy családnév még keresztnévből, valamint ún. ragadványnévből alakult ki. A többféle előnév egyidőben történő használata arra utal, hogy a családnevek még kialakulóban vannak – a névelemek küzdelme még folyik –, s ez egyben fényt vet arra, hogy a polgárok azonosításához szükséges. A névvariánsok számát növeli a latinos, magyaros és a németes írásváltozat, amely inkább a polgárok sajátos névhasználatára utal, s nem annyira az iratokat leíró jegyzők stílusát őrzi.²

*E dolgozat egy hosszabb, már elkészült munkának rövid része. Ennélfogva néhány kérdésre e cikkben nem térek ki részletesen, csupán utalok a problémára.

¹ Például: végrendelet, vagyonleltár, birtokosztály, adománylevél, ítéletlevél stb.

² MOL Filmtár „C”. Kassa Város Levéltára (a továbbiakban ld: MOL Ft. „C” KVL). Városi Könyvek Supplementum H. C 1137/3. doboz (a továbbiakban ld: dob.) Liber Neoconcivium. A polgárkönyvet 1620 és 1629 között Vas Mihály városi nótárius vezette. E tíz év alatt a nevek évente, illetve egy éven belül is vegyesen szerepelnek latinos, magyaros és németes változatban.

A különböző névcsoportokat konkrét példák segítségével mutatom be. A vizsgált időszakban az egyelemű nevek már elég ritkák, csupán az alsóbb rétegek, a szogák – közülük is inkább a fiatal cselédlánnyok és kisinások – szerepelnek pusztán keresztnévükön.³ A felnőtt szegődményesek és a háziszemélyzet tagjai többségükben már kételemű névvel fordulnak elő: például Szabó Zsigmond szolgája Ternicy Simon.⁴

A következő csoportot azok a kételemű nevek alkotják, amelyekből a „családnév”-ként szereplő tag tényleges foglalkozást jelöl. Különösen a deák és kovács foglalkozású személyek neve tűnik archaikusnak. A deákok – írástudók – többsége fiatal emberként tanulás céljából állt be más polgár szolgálatába. Több jeles kassai polgár is így kezdte pályafutását: például Almássy István Nagy Imre üzleti alkalmazottja, íródeákja volt. Az üzleti könyvben egyszerűen István deáknak írják, majd ahogy nőtt, a tekintélye, úgy lett „István Uram”, majd Almássy István uram.⁵ A deák foglalkozásúaknál e jelző gyakran helyettesíti az „örökölt” családnévet is: például János deák (1600), András deák aliter Kovács (1603), aki Kovács János fia.⁶ A tanult ember jelzőjeként sok kassai polgár neve után odaírták a „deák” szót, mintegy rangos megkülönböztetésként, de ilyen esetben a „deák” jelző már csak harmadik, esetleg negyedik névelemként szerepel, s így családnévet nem helyettesít.

A kovács foglalkozásúak névmegjelölésénél a jelzőnek minden esetben névhelyettesítő funkciója van: például István kovács, aki Pál kovács házában lakik,⁷ Mihály kovács, aki Nagy Mátyásné fia. A többelemű nevek azonban itt is megjelennek: Sepsi György kovács aliter Polgár (1607), Vas István aliter kovács (1610).⁸ Ez utóbbi megjelölés egyértelműen a fentebbi megállapításomat igazolja, amely szerint a foglalkozás-megjelölésnek előnévhelyettesítő funkciója van.

Az egyéb foglalkozású polgárookra is jellemző, hogy a családnévként használt foglalkozásnév – túlnyomó többségben – a tényleges foglalkozást jelöli: például Borbély János Nagy János deákot gyógyította,⁹ Eötvös Ambrus ezüstgombot készített Szent-Tamási Nagy Imrének,¹⁰ Kassai Kalmár Jánosnak boltja volt, tehát kereskedett.¹¹ A tényleges foglalkozás utáni megjelölés olyan erős, hogy ha a fiú nem folytatja apja mesterségét, annak családnévként szereplő foglalkozásnévét sem örökli: például Csiszár Jakab fia Szabó János.¹²

Fellettebb csoportot alkotnak azok a nevek, amelyek már nem a tényleges foglalkozást jelölik, ilyen esetben a foglalkozásnév már családnévvé szilárdult, állandóvá és öröklődővé vált.

A tárgyalt időszakban a legtöbb név már háromelemű. Az egyik általában a származási helyet vagy a lakhelyet jelöli. A földrajzi helynév és a foglalkozásnév közül az egyik családnévvé válik, s hogy melyik, az a körülményektől függ: például az adott esetben melyik elem látja el a megkülönböztetési funkciót. Bonchidai István ötvös foglalkozásmegjelölése többet nem szerepel (egyszeri előfordulása: Almássy István Nagy Imre árvaának tutorjaként számolt el 17 forintról, melyet Bonchidai ötvösnek fizetett ki egy mesterremek kupa készítéséért), s ezért a Bonchidai nevet már kialakult családnévként

³ Benkő Lóránd: A régi magyar személynévadás. Bp., 1949. 20.

⁴ MOL Ft. „C” KVL Archívum Secretum, Családi iratok (a továbbiakban ld: Arch. Sec. Csal. ir.) C 1608. dob. (Z) Gönci Szabó Zsigmond 1636. évi inventáriuma.

⁵ Kerekes György: Nemes Almássy István kassai kereskedő és bíró üzleti, köz- és családi élete. 1573–1635. Kereskedelmi egyedírat. Bp., 1902. 16. (A továbbiakban ld: Kerekes: 1902. i.m.)

⁶ MOL Ft. „C” KVL. Városi Könyvek Supplementum H. C 1137/3. dob. Liber Neoconcivium. A zárójelben szereplő évek az illető személy kassai polgárrá válásának idejét jelzik, s ez egyben nevének előfordulási éve is.

⁷ MOL Ft. „C” KVL Arch. Sec. Csal. ir. C 1068. dob. (Z) Özv. Szabó Lénárdné 1572. évi pere Kövesdi Albert ellen.

⁸ MOL Ft. „C” KVL Városi Könyvek. Supplementum H. C 1137/3. dob. Liber Neoconcivium. A „kovács” megjelölés hol nagybetűvel, hol kisbetűvel szerepel.

⁹ MOL Ft. „C” KVL Arch. Sec. Csal. ir. C 1068. dob. (U) (Nagy-család iratai) Dienes Péter és Balog György 1636. évi nyugtája.

¹⁰ Uo. Nagy Imre 1602. évi inventáriuma.

¹¹ Uo. (Z) Özv. Szabó Miklósné 1590. évi testamentuma.

¹² Uo. Szabó János 1598. évi adásvételi szerződése.

tekinthetjük.¹³ Erdélyi Szabó Mihály Erdélyből menekült Kassára, tehát neve származási helyét jelöli, testvére azonban csak Szabó Andrásnéként szerepel (1603).¹⁴

Utolsó csoportként a négy-, vagy annál több elemű neveket említtem. Az ilyen esetekben a foglalkozást jelentő és a földrajzi helyet jelölő névelemek mellé még egyéb, ún. „ragadványnevek” is járulnak: például Miskolci Nagy aliter Szücs János (1593), Temesvári Horvát Szabó János (1586).¹⁵

A fentebbi példák alapján megállapítható, hogy a családnév többségükben még képlékeny formában szerepelnek, a két másodlagos névelem küzdelve még tart. Ezt bizonyítják a fentebbi alias vagy aliter formák.¹⁶ Valamivel nagyobb szilárdságot mutatnak a nemzetiséget jelölő, a keresztnévvel alakult és a tulajdonságot jelölő nevek. A családnév alapján tehát a polgárok azonosítása, illetve a családok meghatározása nagy körültekintést igényel. Gondoljunk csak a három- vagy négyelemű nevek esetére, ahol egy-két elemet általában elhagynak, de az esetenként elhagyott elemek mindig változnak. Az asszonynevek különböző variációira nem is térek ki részletesen. Annak meghatározásához, hogy egy-egy családhoz kik tartoznak, az azonos ügyben történő említés, a kimutathatóan azonos vagyonmegjelölés (ingatlan, jellegzetes ingóság) és a megállapítható rokonsági kapcsolatok nyújtanak segítséget.

A 16–17. századi polgári végrendelet

A polgárok gazdasági erejét, anyagi műveltségét a legsokoldalúbban bemutató forrástípus a végrendelet. A végrendelet, azaz testamentum a polgárjoghoz szervesen hozzátartozó, a szabad végrendelezési jog gyakorlása során írásba foglalt rendelkezés. Ezt a jogot Kassa még 1347-ben kapta a városi privilégium részeként a budai jog mintájára.

A városi tisztségviselők hierarchiája a 16. századra már kialakult, köztük nemcsak a városi nótáriusok szerepelnek, hanem a végrendeletet hallgatók, azaz testamentáriusok, s az inventálásnál jelenlevő tanúk, az arbiterek is. E tisztségviselőket mindig a község (communitas) tagjaiból, a teljes jogú polgárok közül évente választották. A végrendelet-hallgatók feladata volt, hogy a végrendelező – többnyire beteg – polgár hívására házhoz menjenek, ott meghallgassák és rögzítsék utolsó akaratát. A hivatalos aktusra mindig a bíró küldte ki embereit hiteles tanúként, s a hitelességet a tanúk aláírása vagy kezük vonása és pecsétjük jelezte. Az ily módon hitelesített iratokat a tanácsnak kellett bemutatni, amikor az éppen ülésezett.¹⁷ A testamentáriusok feladata volt, hogy a végrendelet végrehajtásáról gondoskodjanak, s így az özvegyeket és árvákat védelmezzék.¹⁸ E hiteles személyek ezeket az iratokat úgy írták, hogy jogi szempontból mindenki előtt helyes és közhitelű legyen. Jellegzetes beosztásukat, felépítésüket talán a korábbi okleveles gyakorlat alapján formuláskönyv használatával alakították ki.

A végrendekezés e fentebb vázolt mechanizmusából adódik, hogy a végrendelet szerkezetileg két nagy részre osztható: az első részben a végrendelezés külső körülményeire történik utalás, a második részben maga a végrendelező szólal meg. Az első részt, amely dátummal kezdődik, tekinthetjük keretnek, amely a következőket tartalmazza: kik, hol, miért s kinek a megbízásából vannak jelen. A tényleges végrendelező rész intitutiójaként foghatjuk fel a végrendelező bemutatkozását. Ezzel összefüggően hangzik el a narratio, vagyis az elbeszélő rész. A végrendelező itt indokolja meg cselekvésének szükségességét, mely az esetek túlnyomó többségében a polgár súlyos betegségére utal. A tényleges dispoziciónak – ami a jogi aktus lényegét tartalmazza – központi szerepe van. A felsorolásnál először az ingó vagyont tüntetik fel, a legelső helyen a készpénz, majd az

¹³ Uo. (U) Nagy Imre 1608. évi inventáriuma.

¹⁴ MOL Ft. „C” KVL Városi Könyvek. Supplementum H. C 1137/3. dob. Liber Neoconcivium, továbbá uo. Arch. Sec. Csal. ir. C 1068. dob. (Z) Szabó Mihály 1603. évi testamentuma.

¹⁵ MOL Ft. „C” KVL Városi Könyvek. Supplementum H. C 1137/3. dob. Liber Neoconcivium.

¹⁶ Benkő: i.m. 23.

¹⁷ Vö. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. II. köt. II. fele. A Tiszáninneni törvényhatóságok jogszabályai. Szerk.: Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. Bp., 1890. Városi statútumok. 1640:15. 214.

¹⁸ Vö. Kolosvári – Óvári: i.m. 1687:24. 276.

ezüstneműk szerepelnek. Ezután az adósságok felsorolása következik: először az, akinek ő adósa, azután az, akik neki adósok. Akinek sokan tartoznak és nagyobb tételekben, az naplót vagy regesztrumot vezet. A pénzügyletek felsorolása után a fehérneműk, ónedények, majd egyéb háztartási eszközök sorsáról intézkednek. Utolsóként az ingatlanról történik végrendelkezés: házról, szőlőről, szántóról, legelőről, majorról, kertről.

A dispositio-rész – esetenként már a narratio is – tartalmazza az örökösök megjelölését. Az örökösök között elsősorban a férj, illetve a feleség, a gyermekek és egyéb vérségi rokonok szerepelnek, de a végrendelező nem feledkezik meg környezetéről sem, cselédeiről, a város elöljáróiról, például a bíróról, tanácsosokról, papokról stb. A „közjó” megjelölés alatt magát a várost, templomot, város-házát, iskolát, szegény diákokat, koldusokat, esetleg más – az illető polgárhoz szorosan kapcsolódó – városokat értem. Általában minden polgár – anyagi helyzetétől és megbecsültségétől függően – hagy valamennyi pénzt, ingóságot, esetleg ingatlant a városra és közintézményeire. A testamentum dispositiója után valamilyen sanctio, azaz büntetőrendelkezés és corroboratio, vagyis megerősítése következik. Ha a végrendelező a testamentumtételt követően meghal, akkor a végrendelet alapján a bíró által kiküldött titkségviselők számba veszik az elhunyt javait, mely munka eredménye az inventárium. E forrástípus legjellemzőbb vonása, hogy szoros kapcsolatban áll a testamentummal. Az inventálás előtt a tanúk megesketik a háznál maradt hozzátartozókat, hogy minden hagyatékot becsülettel előadtak-e. Az eskü után a halott összes javait pontosan összeírják, különösen az ingóságokat veszik számba, hiszen arról egyéb hitales okmány nincs.

A hagyatékban az érdekelték közötti és a végrendelező akarata szerinti felosztását a litterae divisionales, azaz birtokosztály tartalmazza. A birtokosztály mind a testamentummal, mind az inventáriummal megegyezést mutat, és a legtöbb esetben a végrendelező végakaratainak beteljesedését tükrözi.

A kassai polgárcsaládok anyagi helyzete

Vizsgálódásom alapjául azok a családok szolgálnak, amelyeknek jelentősebb iratanyaga maradt meg a városi levéltárban.

A javak első csoportja a pénz, szabad vagy kötött formában. Az utóbbi alatt a kölcsönt és a zálogot értem, amely kisebb-nagyobb mennyiségben még az átlagos családoknál is előfordul. Megtörténik, hogy a kevésbé tehető polgároknál nincs otthon semmi készpénz, ám egyidejűleg kötött formában mégis létezik. A kettő aránya az egyes családoknál rendkívül különböző, s az arány nem feltétlenül a család vagyoni helyzetét, hanem inkább a pillanatnyi állapotát tükrözi. Az egyes polgárok hitel igényét a vagyonosabbak elégítik ki: azok nem egy esetben hiteleznek a városnak, a királyi kincstárnak vagy az erdélyi fejedelemnek is.

A polgári vagyon gerincét az ingatlan jelenti. A szerényebb polgárok csak kisebb házzal vagy házzal rendelkezők, a tehetősebbeknek több házuk is van Kassán vagy más városban: a környező mezővárosokban és a Hegyalján, ahol a családnak anyagi érdekeltisége van. A háztulajdon mellett gyakori a kertes major a város szélén és szántók, rétek, legelők. A város polgárainál szinte általános a szőlőtulajdon, aki tehetett, pénzét szőlőbe fektette. A mindennapi életben a polgár asztalán megszokott a bor, de a polgár foglalkozott a bor kimerésével, sőt távolsági borkereskedelemmel is. Sok polgárnak a város határában volt szőlője. A Kassán termelt boroknak nem volt túlságosan jó híruk: a korabeli források kifejezetten rossz bornak mondják. A 16–17. században „rossz bor”-nak nemcsak az ízre nem megfelelőt tartották, hanem elsősorban azt értették alatta, hogy távolsági kereskedelemre, szállításra alkalmatlan. A kassainál sokkal nagyobb jelentőségűek a hegyaljai szőlők, melyek már akkor vezető szerepet játszottak a hazai bortermelésben. Minőségük – az aszúszemek kiválogatásával, az aszúbor készítésével – és az a körülmény, hogy a török hódítás következtében az ország addig legjobbnak tartott szerémségi borvidéke elpusztult, a Hegyalját az ország első szőlőtermő területévé tette.¹⁹ Ténylegesen ez került eladásra. A Hegyalján Kassa város közösségének már a 16. században

¹⁹ Orosz István: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században. Agrártörténeti tanulmányok. Szerk.: Szabó István. Bp., 1960. 3.

volt közös szőlőtulajdona. A tárgyalt periódusban ezek a szőlők már nem a város, hanem az egyes polgárok tulajdonát képezték. Ha valakinek egy mezőváros határában több szőlője volt, a szőlőkhöz nemcsak présház, pince, szőlészeti felszerelések járultak, hanem a mezővárosban háza is volt: ott lakott vincellére (szőlőgondozója), és a polgár ott-tartózkodása idején használta ingatlanát.

A városi polgár vagyonának harmadik összetevője az ingóság. A legtöbb ember rendelkezett valamilyen ház- vagy lakószoba berendezési tárgyakkal, bútorokkal és a polgári élet egyéb szükségleteivel: ruhafélékkel, konyhaeszközökkel, gazdasági és munkaeszközökkel. Természetesen ezek mennyiségénél, minőségénél, jellegénél nagy eltérésekkel kell számolnunk. Nyilvánvaló, hogy jelentős különbség van például két polgár gazdasági udvarának berendezése között, s a különbség oka nem minden esetben anyagi eredetű: a kereskedelemmel foglalkozó polgár kevesebbet gondol a gazdálkodásra, az önellátásra. Végül a negyedik csoportról kell szót ejtenem, amely természeténél fogva már nem fordul elő mindenkinél: ez az áru. A vagyonbefektetés e típusa már speciális jelenség: főfoglalkozásként kereskedést feltételez. A kereskedők inventáriumaiiban a kalmáráruk különböző típusai szerepelnek attól függően, hogy az illető mivel kereskedett: textilárakkal, vásárakkal stb. A bor külön kategória. A feltüntetett áruk egymáshoz viszonyított aránya különböző, de még az a jellemző, hogy szinte minden kereskedelmi cikk megtalálható egy-egy ilyen feljegyzésben.

A megismert források alapján néhány olyan családot mutatok be, amelyek – véleményem szerint – jól tükrözik a kassai polgárok vagyoni helyzetét.

Szent-Tamási Nagy Imre 1597-ben nyert polgárjogot Kassán.²⁰ Valószínűleg felesége, Tatár Anna révén került a városba. Javainak leltárából következtetve tekintélyes kereskedő volt, jelentős vagyonnal rendelkezett. Debrecenben is volt háza, s Böszörményhez is fűzhetők kapcsolatok, mert fia és lánya is Böszörményi előnévvel szerepelt. 1598-ban bekövetkezett korai halála akadályozhatta meg, hogy a város igazgatásában jelentősebb szerepet töltsön be. A család gazdagságáról az 1602-ben és az 1608-ban készült leltárak tanúskodnak.²¹ A leltárakban a javak a szokásos sorrendben szerepelnek. A sokféle készpénz – spanyol tallér, török ospana, ezüst „pogány pénz” stb. – Nagy Imre kiterjedt kereskedelmi kapcsolatait mutatja. A kötött formában létező pénz nagyságára és mennyiségére korszakunk kötelezvényeiben előforduló adatok utalnak. Ezért olyan jelentős, hogy Nagy Imre halála után a tanúk egy köteg 8000 forint értékű „levelet” adnak át Almássy István tutor (gondnok) kezéhez azzal, hogy kezelje. A család kiterjedt hitelügyleteit még további 5000 forint értékű adósságlevél bizonyítja. Az inventáriumban az adósok névsora nincs feltüntetve, s így nem következtethettem a kölcsönügyletek körére. Az sem derül ki, hogy pontosan milyen feltételek mellett adnak kölcsönt: általában ingatlanhasználatért és ezüstzálogért kölcsönöznek pénzt. Az ingatlan használata jelentősebb a kölcsönző számára, mert a haszonélvezetben a kölcsönadott összeg hamarabb megtérül, mintegy „kamatozik”. A Nagy család anyaga között mindössze néhány záloglevél maradt fenn: 1596-ban Szatmáry István deák és felesége, Gyarmati Szabó Anna a mádi szőlőörökségüket 2200 forintért zálogosították el.²² A szőlő az inventálás idején már Nagy Imre tulajdona volt, ily módon a 13 000 forintot képező záloglevelek között ez az összeg már nem szerepelhetett. Ugyanakkor Szatmáryék a város főterén levő házukat is elzálogosították 3300 forintért.²³ 1597-ben ezt a zálogot hét esztendőre megújították, majd még abban az évben a széplaki földdel együtt el is adták 4200 magyar forintért.²⁴ A Nagy család ingatlanát erősen megnövelte az ily módon szerzett ház, szőlő és a földek. Az 1602. évi leltár 27¹/4 kötél²⁵ szántót, a kassai Ujfalusi hegyen egy pusztá parlag szőlőt, egy külvárosi majorházat és a város alsó kapujánál levő gyümölcsös-veteményes kertet említ. A városi és a város határában levő örökségek megírása után a városon kívüli, messzebb fekvő ingatlan összeírása következik. A Nagy

²⁰ Kerekes: i. m. 1902. 29.

²¹ MOL Ft. „C” KVL Arch. Sec. Csal. ir. C 1068. dob. (U) Nagy Imre 1602. évi és 1608. évi inventárium.

²² Uo. Szatmáry István deák záloglevele Nagy Imrének. (1596).

²³ Uo. Szatmáry István és Gyarmati Szabó Anna záloglevele Nagy Imrének és Tatár Annának. (1596)

²⁴ Uo. Szatmáry István és Gyarmati Szabó Anna birtokeladási oklevele Nagy Imrének. (1597)

²⁵ Kötél: korabeli terület-mértékegység, a mai kis holddal egyenlő. I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Szerk.: Makkai László. Bp., 1954. 646.

család szőlőbirtokai a Hegyalján voltak: a fent említett mádi szőlő, amelynek értéke 2200 forint és öt darab tarcali szőlő. Tarcalon volt még a családnak egy nagy kőháza, pincéje és szőlészeti berendezése, ezenkívül Debrecenben volt még egy földházuk és a piacon egy mézsárszékük. A néhány konkrét adat – a sok ezer forint értékű pénzkövetelés, 3300 forint értékű ház és a feltehetőleg több ezer forint értékű szőlő és szántó – arra enged következtetni, hogy tulajdonosuk városi viszonylatban azok közé tartozott, akiknek számottevő, nagy vagyonuk volt. Megfelelő adatok híján nem tudom megállapítani, hogy e jelentős vagyon hogyan gyűlt össze, mennyi ebből az atyai örökség, s mennyit vásárolt maga erejéből a saját kereskedést folytató Nagy Imre. Mindenesetre a Szatmáryéktól vett javakat a feleségével közösen kereste. Az ingóságoknál is ugyanazt a gazdagságot láthatjuk. Az ezüst- és aranynemű 1963 forint 17 dénárt tesz ki. E gazdag leltárban a legkülönbözőbb ezüstdíszes tárgyak szerepelnek: például kilenc aranyozott, különböző nagyságú kupa, közülük a legértékesebb egy kolozsvári mesterremek kupa, aranyozott, összejáró, 5 1/2 girát²⁶ nyom és 77 forint értékű; aranyozott ezüst zománcos poharak verettel vagy pogány pénzzel díszítve, aranyozott kannák stb. Ezek értéke együttesen 931 forint. E nagy fényűzést még az ünnepi étkezésnél is csak a gazdag családok engedhették meg maguknak, melyeknek tagjai ezzel is a nemesi életmódot kívánták utánozni. A hétköznapi étkezést náluk is az önértékű szolgáltatás, melyeket Nagy Imrénél is bőséggel találtam. A többi ezüstműmű párták, ékszerek, díszes fegyverek és egyéb díszes tárgyak alkotják: virágos aranyozott pártavő 60 forint 83 dénár értékben, 32 ezüst kanál 46 forint értékben, aranyozott ezüst kapcsok, boglárók, szabályák stb. Az ezüstdíszes tárgyak, ékszerek, díszfegyverek sokasága világosan mutatja a gazdag polgárok törekvését: életmódjukban egyre inkább a jómódú köznemességhez akarnak közelíteni. Céljuk, hogy házuk gazdag felszerelése, berendezése megfeleljen a „divatnak”, és vetekedjen a nemesekével. Néhány berendezési tárgy, ruhaféle jól mutatja azt az igényt: három selyempaplan, köztük a legértékesebb 25 forint; fehér szőnyegek, török kárpitok; nemes anyagból, gyolcsból és patyolatból készült ágyneműk, melyek hímzettek vagy selyemmel varrottak; karosszékek, díszesebb ládák és egyéb bútorok. Az udvar is bőséggel el van látva a gazdálkodáshoz szükséges eszközökkel, ekékkel, szekerekkel, lovakkal stb.

A kalmáraruk felsorolása az egyes érintett családok anyagában egészen különböző lehet, s nem is minden forrástípus tartalmazza, így a Nagy Imre vagyonáról készült leltárak sem. Arra azonban, hogy milyen lehetett az ilyen inventáriumban feltüntetett kalmáraruk összetétele és értéke, jó példával szolgál Nagy Imre vejének, nemes Almássy Istvánnak 1600-ból származó kalmáraru-jegyzéke. Ha ezt a jegyzéket összehasonlítjuk az 1635. évi vagyonleltárral, egyszersmind képet nyerhetünk arról is – bár fenntartással, mert Almássy vagyona 1600 és 1635 között megnövekedett –, hogy meghatározott áru értéke mögött mekkora egyéb vagyon húzódott meg.²⁷ Almássy István javainak jelentős részét apósától és annak gyermekeitől örökölte. Fiatal korában Nagy Imre szolgálatában állt, ő intézte kereskedelmi üzleteinek könyvelését, majd gazdája lányát, Zsófiát vette feleségül. Nagy Imre halálakor javainak egy részét vejére hagyta, és a Nagy-utódok is hamar meghaltak, s ők is jelentős hagyatékkal gazdagították sógorukat. Így Almássy jelentős tőkével kezdhette önálló kereskedői pályafutását. 1635-ben kelt végrendeletében – kezdő tőkéjéhez képest meglepően kevés pénzről – 1739 forintról és

²⁶ Gira = márka = 1/2 font. *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet. 1000–1335. Bp., 1916. 46., 52. Az 1655. évi dekrétum 31 cikkelye vagylagosan írja elő a budai és a pozsonyi mértékhasználatot. Ennek alapján végig a budai fonttal számolok. *Corpus Juris Hungarici*. Magyar Történytár. 1608–1657. évi törvények. Összeáll.: Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen. Bp., 1900. 603. A budai font a kb. 245,53 g-os budai márka kétszerese (491,06 g): Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. rész 1000-től 1526-ig Szerk.: Lederer Emma. Bp., 1964. 114. 2. jegyz. A gira tehát hozzávetőlegesen: 24,55 dkg. Forrásaim alapján 1 gira ezüst átlagosan 14 magyar forint.

²⁷ Bár Almássy István kassai polgár és bíró Kerekes György tanulmányából és Szűcs Jenő gyakorta idézett várostörténeti munkájából (*Das Städtewesen in Ungarn im 15–17 Jahrhundert*. *Studia Historica* 53. Bp. 1963.) ismert, mégsem tartom feleslegesnek ismételt vizsgálat alá vonni. Kerekes Almássy önmagában, a városi környezetből és közegeből kiemelve tárgyalta, míg Szűcs az általános városfejlődés problémáit tárgyalva érintette. Természetesen szívesebben elemeztem volna a város valóban egyik legjelentősebb kereskedőjének, nemes Szegedy Andrásnak anyagi körülményeit, akinek halála (1609) előtt nem 4000, hanem 22 000 forintot érő kalmárarúja volt, de Szegedy kereskedőkönyve és kalmárarújának inventáriuma feltehetőleg nem maradt ránk.

530 aranyról végrendelkezett. A halála után kelt inventáriumban 6930 forintot és 6 dénárt számoltak össze, ebből az összegből 5380 forint és 4 dénár ment el adósságok kielégítésére és a temetésre, s a maradék összeg: 1550 forint 2 dénár.²⁸ Egyéb irataiból kiderült, hogy jómódú üzletemberként pénzkölcsönzéssel is foglalkozott. Kölcsönei összesen 8194 forint 44 dénárt tesznek ki, s kölcsönüzleteinek köre Kassa, a környékbeli mezővárosok, falvak és a hegyaljai mezővárosok: Szántó, Tarcál, Olcsvár, Radvány, Dada, Liszka stb.²⁹ Ingatlanulajdona: egy kassai alsó-kapunál levő kőház, melyet 1616-ban vásárolt meg 1132 magyar forintért és egy átalag boron Krausz János nádori titkártól és annak feleségétől, egy neves kassai patricius-nemes család sarjától, Szegedy Annától; a kassai főtéren egy kőház, amely a Nagy családtól maradt rá, s ahol lakott is és apósától örökölt boltja volt; egy tarcali kőház és házrész, melyeket a feleségével együtt maga vásárolt; egy majorház a kassai Ludmány utcában; tarcali és kassai szőlők, melyeket szintén maga szerzett, valamint kassai szántók és rétek. Almássy az apósától örökölt javakon kívül több ezer forintért vásárolt ingatlant: nagyrészt szőlőket 4745 forint és 60 dénár értékben és szántóföldeket csak 52 forint 12 1/2 dénárért.³⁰ Nagyobb részüket készpénzért vásárolta, a források csak egy esetben említik, hogy a szőlőt zálogként már előzőleg is bírta. Nyilvánvaló, hogy a tulajdonosnak nem volt pénze a zálogot kiváltani, megegyezett a kölcsönzővel, és tulajdonát eladta örök áron.

A kor polgárait – mint említettem – jellemző a sok szőlővásárlás. Tőkéjük nagy részét szőlőbe fektették, és a termelt bor többségét – ez biztosíthatta a leggyorsabb meggazdagodási lehetőséget – értékesítették: mind a helyi, mind a távolsági kereskedelembe bekapcsolódtak. A fő irány Lengyelország volt, ahol – közel a magyar határhoz – két magyar borkereskedőtelep is volt Duklán és Jasón, anyavárosuk Kassa volt, s ahhoz fordultak segítségért bajaikban.³¹ A polgárok többszörösen is visszakaphatták befektetett tőkéjüket, ha a termésvizonyok és a pillanatnyi kereskedelmi lehetőségek ezt megengedték. Ebből a megfontolásból vett Almássy tíz szőlővásárlása közül hét darabot Tarcalon, egy darabot Mádon. Már szó esett arról, hogy a hegyaljai borok alkalmasak voltak a távolsági kereskedelemre, egyrészt jó minőségük, másrészt az ebből adódó jó szállíthatóságuk következtében.³² A kassai bort a lakosság a saját mindennapi használatára és helyi eladásra termelte.

Mint a többi polgárnál, Almássynál is látható a tudatos törekvés az egy tagban vagy egymáshoz közel fekvő szőlőbirtokok kialakítására: az évek során főleg a tarcali szőlőbirtokát növelte, s lehetősége szerint a szomszédos birtokokat vásárolta meg. Almássy vincellérének és saját magának ottani tartózkodását szolgálta tarcali kőháza és házrésze.

A gazdag polgároknál az ezüstmű nagy mennyiségben fordul elő. A fentiekben utaltam Nagy Imre sok ezüsthalmijára. Almássy ezüstje, ha kevesebb is, mint a Nagy családé, mégis jelentősnek mondható: összértéke 786 forint 33 dénár.³³

E rövid áttekintés után nézzük meg kalmáruinak jegyzékét 1600-ból.³⁴ (Ehhez hasonló lista olyan ritkán kerül elő, hogy Almássyt már ezért is ismertetnünk kellett.) A legjellemzőbb áruk származási helyük megjelölésével: I. vámosztályú szövetek – velencei gránát, yelencei skarlatin, fájlondis, saja, bársony stb; II. vámosztályú szövetek – különféle stametek, fain karasia, atlaszok, tafoták, spanyol és török selyem; III–IV. vámosztályú – közkarasia, két- és egypécsetű pribori kiznicer, koronás barazlai, lengyel moher; finom gyolcsok, török és lengyel patyolat, vászon stb. Az áruk összértéke 4467 forint és 79 dénár, többségük, majdnem 4000 forint, méteráru. Almássy tehát

²⁸ Kerekes: i. m. 1902. 166–176., 81–86.

²⁹ Uo. 84–86.

³⁰ Uo. 77–82.

³¹ Divéky Adorján: Felső-Magyarország kereskedelmi összeköttetése Lengyelországgal főleg a XVI–XVII. században. Bp., 1905. 67.

³² Almássy István Nagy Imre hegyaljai borát 1603-ban hordónként 36 forintért, 1604-ben (nyilván óbor volt) 40 forintért adta el.: MOL Ft. „C” KVL ARch.Sec. Csal.ir. C 1068.dob. (U) Nagy Imre 1608. évi inventáriuma. 1619-ben Kalmár György jó alföldi borának hordóját 25 forintért adta el. (Uo. C 1067. dob. (X) Kalmár György és fia, Kalmár János 1619. évi pere Jysler György és Miklós ellen.) Az adódó árkülönbség minőségi különbségre is utal.

³³ Almássy István 1635. évi inventáriuma. Kerekes; i. m. 1902. 172.

³⁴ Uo. 58–64.

túlnyomóan textillel kereskedett – a hazai igényeket lényegében külföldi iparcikkkel elégítette ki –, bár egyéb háztartási szükségletre való árut – zsinórokat, prémekeket, fonalakat, késeket, csizmákat, papucsokat, kárpitokat, varróeszközöket, gyertyatartókat, poharakat, palackokat, fűszereket és könyveket – is tartott. A korabeli viszonyok – a társadalmi munkamegosztás fejletlensége – nem teszik lehetővé a tisztán egyfélével történő kereskedést. A textilárak bő választéka arra enged következtetni, hogy Almássynak vásárlásainál jó hitele és széles körű összeköttetései voltak. A különböző országokból származó árukat Bécsben vásárolta bécsi, nürnbergi vagy más kereskedőktől. Magyarországon Almássy főleg a felvidéki városokból, de debreceni, sőt kolozsvári kereskedőktől is vásárolt. (Ezek az adatok egyben Kassa kereskedelmi körzetét is jelzik.) Almássy 1600-ban vette át apósa üzletét, kb. 4000 forint értékű áruval. A következő évben Bécsbe ment vásárolni több mint 15 000 forintért, majd két évvel később hasonlóan magas összegért szerzett árut. Készletének nemcsak származási helyét, hanem annak kiváló minőségét is érdemes megtekinteni, s áraiból következtetve nem az egyszerű polgárság igényeit elégítette ki: vásárlói a környék nemesi és a város gazdagabb polgárai közül kerülhettek ki. Ezt bizonyítják a jó minőségű gyapjú- és selyemszövetek, melyek a textilárak 3/4-ét alkotják. Ezeknek mintegy 66,5%-a I–II. vámosz³⁴ú, 32%-a a III–IV. és csak 1,5%-a V. vámosztályú. Ezek az adatok egybevágóan a legújabb kereskedelem-történeti kutatási eredményekkel is: a 16. század végére Kassa a luxus, jó- és közepes minőségű szövetek importjára állt át, melyet a nyugati kereskedelmi kapcsolatok biztosítottak.^{34/a}

Almássy vagyona a város előkelő polgárai közé emelte. Haláláig városi tanácsos, többszörösen újráválasztott bíró volt, és országgyűlési követként is szerepelt. A megyében is töltött be tisztségeket, hiszen nemes volt.

Az eddigiekben egy jelentős – beházasodás útján összefonódó – kereskedőcsalád vagyoni helyzetét és kereskedésének jellegét mutattam be.³⁵ A polgárcsaládok nagyobb részének azonban ennél jóval kevesebb vagyona és kereskedőárúja volt, de természetesen közöttük is kimutathatók vagyoni különbségek. Az alább közölt példák ilyen családokat mutatnak be.

Elsőként özv. Szabó Miklósnét említem. 1590-ben kelt végrendeletében nevelt lányára 100 tallért, a város tanácsára 25 forintot hagyott.³⁶ A halála után kelt inventáriumban 37 tallért és 25 aranyat számoltak össze.³⁷ Házánál néhány arany- és ezüsttárgy volt zálogban, 58 forint 94 dénár értékben. A kölcsönkérők mind helybeliek voltak, és a kölcsön értéke néhány forint. E kevés készpénz nem fedezte a 362 forint 60 dénárra rugó adósságát, melyet kalmárjukkal elégítettek ki. Az asszony ingatlana egy ház és patika, azaz bolt volt, melyeket nevelt lányára hagyott. Boltja után a városnak 1 forinttal adósa maradt: ez arra utal, hogy üzlete nem lehetett túl nagy. Erre enged következtetni a boltjában találtak leírása is, ahol pár száz forint értékű áru szerepel. A házi ingóságok – bútorok,

^{34/a} *Pákh Judit*: A szövetbehozatal szerepe Bártfa, Eperjes, Kassa, Lőcse külkereskedelmében és szövetimportjuk struktúrája a XVI. század végén. Bölcsészdoktori disszertáció. Bp., 1977. (kéziratban) 112–127.

³⁵ Nemes Almássy István – a korszak egyik számottevő kereskedője – mellett nagyon jelentős, talán még jelentősebb kereskedők a nemes Szegedy-család tagjai, Szegedy András és fia, István, akik nagykereskedők és Bocskai párthívei voltak. (Ld. *Kerekes György*: Bethlen Gábor fejedelem Kassán. 1619–1629. Kassa. 1943. 134–135.) Szegedy András 1609. évi testamentumában ezüstneműjén kívül több, mint 35 000 forint készpénzt említett. A kereskedőárú 1608. évi összeírásakor 22 000 forint értékű árut írtak össze. (MOL E 148. NRA fc. 310/49. 3. irat. Szegedy András 1609. évi végrendelete.) Jómódú kereskedő volt továbbá nemes Rainer Menyhért, aki Bocskai és Bethlen korában a város politikai hangadója volt (ld. *Kerekes*; i. m. 1943. 134–135.), és 1608-ban a kassai ún. Lőcsei-házban levő boltért 23 forint adót fizetett a városnak, szemben az átlagos 1–6 forintos adóval (ld.: MOL Ft. „C” KVL. Liber Civitatis Cassoviensis. C. 795. dob. „Az boltoknak és patikáknak regestroma... Anno 1608.”); továbbá Herceg István többszörösen megválasztott kassai bíró és Bocskai odaadó híve (ld.: *Kerekes*; i. m. 1902. (50); Koncsik Bálint jómódú kereskedő, aki Bécsben vásárolta áruát, szenátor és a korszak politikai embere volt (ld.: *Kerekes*; i. m. 1943. 137–138.); stb.

³⁶ MOL Ft. „C” KVL Arch. Sec. Csal. ir. C 1068. dob. (Z) Özv. Szabó Miklósné 1590. évi testamentuma.

³⁷ Uo. Özv. Szabó Miklósné 1590. évi inventárium.

ruhafélék – nincsenek feltüntetve, mert azokat számlálatlanul hagyta nevelt lányára. Kalmáruinak jellegzetesebb darabjai: 7 darab aranyfonál, 4 pár ezüstkapocs, 32 süveg, néhány fedél,³⁸ van köztük aranyozott is, török vászon, bártfai vászon, fekete vászon, abroszok, lepedők, gyolcs, kész ing, ezüstszalagok, kárpitok; vasárú; vaj és só. Az árúk értéke nincs feltüntetve, s így csak durva becslésre szorítkozhatunk. Ezekből az árúkból fizették ki a 362 forint 66 dénár adósságot, de még bőven maradt az örökösöknek is. Ennek alapján végrendelezőnk néhány száz forintot érő áruval rendelkezhetett. Áruinak minősége is átlagos volt, közöttük inkább az egyszerűbb hazai árúk szerepelnek, és megjelenik nála a kész ruha is. Vásárlóinak többségét is nyilvánvalóan a közepes vagy a szerényebb igényű és lehetőségű polgárok alkották.³⁹

A sok ezer, illetve néhány esetben a több tízezer forintot érő vagyon- és kalmárukat bíró kereskedők felső rétege és a néhány száz vagy ezer forintos tőkájú középréteg mellett a kisvagyonú kereskedőkről is maradt fenn forrás.

Özv. Kalmár Jakabné, 1613-ban kelt végrendeletében 35 forint készpénzről rendelkezik, melyet atyafiai, ismerősei és a „közjó” között oszt meg, adóssága 9 forint.⁴⁰ Ingatlant nem írnak össze az inventálók. Mivel Kalmár Jakabné Szabó István házában tesz végrendeletet, feltételezem, hogy nem volt saját háza. A házbeli ingóság csekély: néhány szükséges felsőruha, fehérnemű, ágynemű és kevés ónedény. A családi ékszert egy pártav és némi töredék ezüst jelenti 13 forint 98 dénár értékben. Kalmáruinak jellegzetesebb darabjai: néhány sing⁴¹ selyem és csipke, keszkenők 30–60 dénár értékben; különböző kések, köztük regensburgi is; néhány sing brassói bagazia,⁴² léngyel patyolat, párták, saruk; varróeszközök, valamint fűszerek a legolcsóbb minőségben.⁴³ A kalmáruk összértéke 74 forint 78 dénár. Áruinak mennyisége és olcsó minősége fényt vet tulajdonosuk társadalmi helyzetére. Kalmár Jakabné számára kereskedése csak a szűkös megélhetést biztosította. Testamentumában azt írja, hogy ami kevés ingósága van, azt mind ő szerezte az urával. A szülőktől tehát semmit sem örökölt, s csekély szerzeményüket saját szorgalmuknak köszönheték.

Jobb anyagi helyzetű, de kevesebb áruval rendelkező lakos volt Szabó László: javait fia és állapotosan maradt felesége között osztotta meg 1599-ben.⁴⁴ Készpénze 18 forint 96 dénár volt, de ebből 10 forint 50 dénár adóssága kielégítésére kellett fordítani. További 3 forintot fizettek a kocsinak, amikor az a kevés kalmárukat meghozta Keresztúrból. A családi ingatlan a száraz malom melletti 100 forint értékű patikás ház volt. A ház berendezését néhány olcsó bútordarab, konyhaeszköz alkotja, s néhány felsőruha, fehérnemű, puská és szablya egészíti ki a hagyatékot. A családi ezüstmű mindössze egy 9 forint értékű pohár, s az asszonynak a jegyajándékba kapott aranygyűrűje. A kalmáru mennyisége 10 forintot tett ki. Az asszony szülőörökségét adták el kalmáruért, az

³⁸ Hajat leszorító női fejdísz, a homlokon hordták.

³⁹ Tehetős kereskedő volt például: Lippay János kassai bíró és kamarai adóbeszedő, aki 1563-ban 744 forintért vásárolt kalmárukat egy krakkói kereskedőtől, és borral fizetett. Lippay kassai boltos és pincés kőházában folytatta kereskedését. (MOL Ft. „C” KVL Arch. Sec. Csal. ir. C 1066. dob.) AA (Lippay János protestatioja 1563-ban.) Átlagos kereskedő lehetett: Thar Gábor, kinek háza, boltja, boltbéli áruja, kassai szőlője, egy hegyaljai szőlője, szántói és kassai majorja volt (Uo.) DD (Thar Gáspár 1591. évi testamentuma.); Szabó Benedek, aki hasonló javakkal és 633 forint 821/2 dénár kalmáruval rendelkezett (uo. C 1068. dob.) Z (Szabó Benedek 1628. évi inventáriuma.); Szabó László (uo. Szabó László 1632. évi testamentuma.); Szabó Pál, aki 428 forint 63 dénár értékű kalmárukat hagyott hátra halála után (uo. Szabó Pál 1632. évi inventáriuma) stb.

⁴⁰ MOL Ft. „C” KVL Arch. Sec. Csal. ir. C 1067. dob. (X) Kalmár Jakabné 1613. évi testamentuma.

⁴¹ Sing = a bécsi rőf 4/5 részével, vagyis 66,2 cm: *Kerekes*: i. m. 1902. 75. Font = ld. 26. jegyz. Nyitra = súlymérték: *Kerekes*, i. m. 1902.: 76. A selyemszöveteket nemcsak singben, hanem fontban és nyitrában, tehát súlyra is mérték.

⁴² (Brassói) bagazia: pannus splendidus caerulei coloris, fényes posztófajta.: Bartal Antal: *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*. Lipcse és Budapest. 1900. 64.

⁴³ A bors fontja 65 dénár, máshol 80 dénártól 2 forintig terjed a bors ára.

⁴⁴ MOL Ft. „C” KVL Arch. Sec. Csal. ir. C 1068. dob. (Z) Szabó László 1599. évi testamentuma.

előbbi 8 forint. Ezt az értéket az özvegy most visszakarta áru formájában: csipke, selyem, prém, csontfésű, gyűszű stb. Ezenkívül maradt „mégis holmi hitván kalmárúru f. 2-ért”, mely szintén a feleséget illette. E csekély kalmárúru minőségét pontosan nem ismerjük, bár a jelző a felsoroltakra is vonatkozhatott; mindenesetre a csipke, selyem stb. csak az előkelőbb rétegeket „illette”, de a luxus, a társadalmi presztízs terjedése – mely mindenhol társadalmi jelenség volt – az alsóbb rétegeket is elérte, és talán számukra voltak hozzáférhetőek e rosszabb minőségű, de divatos áruk a szegényes kereskedőtől.

E személyek, melyeket a felső-, közép- és alsóbb rétegekből választottam ki, vagyoni- és árukészlete nemcsak egy-egy nagyságrendileg, hanem minőségileg is különbözött: míg a vagyonos kereskedők a jóféle, I–III. vámosztályú, főleg nyugati importból származó árukat árulták, addig a kiskereskedők csak a rosszabb minőségű, az északi kereskedelemről származó lengyel, sziléziai és hazai árukkal kereskedtek.^{4 5}

A következőkben olyan polgárokat mutatok be, akik nem kalmár foglalkozásúak.

Első példám nemes Turi Kalmár János unokája, Kalmár Tamás, aki hatalmas szőlői után ítélve, borral kereskedhetett. Hangsúlyozom, hogy Kalmár Tamás nem beköltözött nemesként, hanem nemességet szerzett gazdag polgárként élt és adózott a városban. Kalmár Tamás, 1634-ben kelt végrendeletében – hazai viszonylatban – jelentős vagyonról tett végakaratot.^{4 6} 1815 ezüsttallért, 524 aranyforintot, 1505 magyar forintot és egy láda pénzt osztott meg rokonsága és a „közjó” között. Számításaim szerint az 1815 tallér 3267, az 524 arany 1572 forintot tesz ki, azaz összesen a készpénz 6344 forint.^{4 7} Adósságokat külön nem említett, mindössze 50 arany kölcsönt engedett el egyik adósának, s a ruszkai házról és szőlőről mondta, hogy 3500 forintért bírja zálogban. Egyéb irata nem maradt fenn, de feltételezhetjük, hogy gazdag borkereskedőként kölcsönüzletekkel is foglalkozott. Ingatlanulajdona volt a kassai piacon lévő ún. Baranyai-ház, melyet édesanyjától örökölt. Az 1656. évi osztálylevélben a házat 800 forintra becsülték. A városban még egy házrészrel is rendelkezett, melyet maga vásárolt meg a várostól. E két ház után 1632-ben 14 forint házadót fizetett. Mádon is volt háza, melyet nagyapja hagyott rá. Nagy, 3000 forint értékű öröklött szőlője volt Mád határában. További két nagy mádi szőlője, s egy általa vásárolt kisebb szőlője volt. Ruszkán ugyancsak volt szőlője és háza 3500 forintban, Kassa határában egy kisebb szőlőt és szántóföldeket bírt. Végül „Filagória” nevű gyümölcsöskertet, veteményeskertet és egy 1000 forintot érő kassai halastavas kertet osztott szét testamentumában. Több ingatlant nem említ, de hozzáteszi, hogy ami még Kassán és Mádon maradt, azt osszák meg az atyfiak a kassai és a mádi törvény szerint. Kalmár Tamás e nagy vagyonnak csak kisebbik részét szerezhette maga. Nagyapja örökösei fia, ifj. Kalmár János és ő – az egyetlen unoka – voltak. Így a nemességet szerzett őstől tekintélyes vagyont örökölt. Ifj. Kalmár János 1626-ban tett végrendeletet: vagyonát felesége, Aszalós Anna és „öccse” között osztotta meg.^{4 8} Ifj. Kalmár János is tekintélyes vagyonnal rendelkezett: például 1621-ben a mádi szőlőit a házrészével – ennek egy részét majd Kalmár Tamás örököli – feleségének adta zálogba annak örökségéért 25 000 forintban.^{4 9} Ezek szerint Aszalós Anna hatalmas vagyonnal ment férjhez. Kalmár Tamás élete során csak növelte nagy örökségét. Felesége, Melda Erzsébet sem lehetett szegény, hiszen a tekintélyes Melda családból származott. A családi vagyon értékét fokozta a nagy mennyiségű ezüstmű, ékszer, fegyver, mely generációról generációra öröklődött. Néhány szép ezüstmű: nádméztartó, födeles aranyozott kupa, a földélen egy botos emberke; aranyozott portai szablyák, portai lóra való nagy aranyozott lószerszám

^{4 5} Hasonlóan szegényes anyagi javakkal rendelkezett özv. Egri Kalmár Pálné, kinek hóstáti házán kívül 68 forint 95 dénár értékű házi ingóságot számoltak össze, és a városi bolt-adója 1 forint 25 dénárt tett ki. (Uo. C 1067. dob. (X) özv. Egri Kalmár Pálné 1634. évi birtokosztálya.)

^{4 6} Uo. Kalmár Tamás 1634. évi testamentuma, továbbá 1656. évi birtokosztálya.

^{4 7} Az aranyforint értéke 1625 és 1657 között 300 dénár. 100 dénár tesz ki 1 magyar forintot, tehát 1 aranyforint kb. 3 magyar forintnak felel meg. Az ezüsttallér értéke 1625 és 1657 között 125–180 dénár között mozog.: *Huszar Lajos*: Habsburg-házi királyok pénzei. 1526–1657. Bp., 1975. 48–49. Az 1630-as években a korabeli kereskedők a tallért 180 dénárral számították át.

^{4 8} Uo. Ifj. Kalmár János 1626. évi testamentuma.

^{4 9} *Kalmár János*: Mád, tokajhegyaljai község élete a XVI–XVIII. században. Mád „falukönyve” 1598–1717. (Debrecen), é. n., 365. sz.

stb. E díszes ezüstműk feltehetőleg finom megmunkáltsága, igényessége, sokfélesége már vetekszik a nemesi asztaltartással és pompával. A ház bútortátról, egyéb berendezéséről szó sem esik, de feltételezhetjük, hogy a fentebbi életvitelt híven szolgálta és tükrözte. Házában sok szolgálta és szegőd-ményes élt, kiknek szerződéseik regesztrumába voltak bevezetve.

Másik példám nemes Varannay András kassai patrícius, többszörösen újraválasztott bíró, városi tanácsos és Bethlen Gábor kassai pénzverőházának prefektusa.⁵⁰ Az 1632. évi testamentumban 3500 aranyforintról, 2750 ezüstartallérról, 3080 magyar forintról, azaz a fenti számítások alapján 18 530 magyar forintról tesz végrendeletet.⁵¹ Ebből Rákóczi György fejedelem adóssága 2300 forint. Az inventálók – az 1632. évi birtokosztály alapján – szét is osztják e feltűnően sok pénzt az örökösök, második felesége, Kálnay Erzsébet és Alvinczy Péter leányától származó két leánya között. Ha leányai meghalnak, tokaji javait Kassa városára hagyja. Varannay ingatlanbirtoka sem csekélyebb pénzkészleténél: kassai és tokaji kőház, Tokajban 6 darab szőlő, Kassán szőlő, Kassa határában 9 darab szántó, 5 kötél föld, 2 gyümölcsös halastóval, 2 kaszáló, 5 ugar s végül egy major több csúrral az alsó hóstáton, mely azonban csak zálogban volt az övé. Javainak ugyanazon évben történt felosztásában mintegy 21 kg ezüstműt számoltam össze.⁵² Ezek között szép számmal szerepelnek aranyserlegek, kupák, kancsók és egy aranyozott ezüst mosdómedence korsóval, mely majdnem 5 kg. E nagy készlethez járult feleségének, Kálnay Erzsébetnek családi öröksége. A családi ékszer még 19 darab drágaköves (pl. gyémántos) aranygyűrű egészíti ki. Számtalan ezüst díszfegyver, finom pengéjű kardok, kések, puskák, lószerszámok jelzik tulajdonosuk nemesi voltát és életvitelét. A bútorkok, ládák értékes ruhákkal, fehérneműkkel vannak tele. A konyhában 132 font ónedény szolgálja a hétköznapiakat. Udvara gabonával, marhával bőven el van látva. Pincéjéből 54 alföldi hordó óbort, 186 alföldi hordó újbort és 69 hordó kassai bort adományoz el végrendeletében, nagy részüket a városnak ajándékozza. Végül a leltár teljességéhez tartozik egy 198 forint értékű új hintó.

E nemességet szerzett polgár minden tekintetben igyekezett nemesként élni, bár városától sosem idegenedett el, sőt végrendeletében bőven gondoskodott róla. A fentebbi rövid felsorolásból kiderül, hogy a mindenki által óhajtott és vágyott luxuscikkek nagy mennyiségét sikerült megszereznie. Néhány évtizeddel korábban Bornemisza Péter az ilyen fényűzésért, amely szerinte csak a főrangúakat illette meg, még a megyei nemességet ostromozta: „... Régen nádorispánnak lejelt (volt) hintós szekere – most minden hintókat kíván. Hova közelébb vagyunk romlásunkhoz, annyival nagyobb gyöngyös fedél, aranyos prém, és sokszor rece, cifra kele köztük. ...”⁵³

E példa és a városi tanács első luxusellenes statútuma, melyet 1632-ben hoztak, is kézzelfoghatóan bizonyítja a luxuscikkek széles körű terjedését és állandó vulgarizálódását, mintegy „demokratizálódását”, amely azonban nem a társadalom nivellálódásához vezet, hanem éppen ellenkezőjéhez: a luxuscikkek vulgarizálódása a társadalmi különbségek fokozódását hozza magával, mert a legfelső réteg a már mások által megszerzett és szélesebb körben elterjedt luxuscikkek helyett mindig újabbat és újabbat keres.⁵⁴

E néhány példából is kitűnik a kassai patríciusok és jómódú polgárok gazdasági ereje. Ebből a gazdaságból virágzik politikai hatalmuk és vezető szerepük a város életében.⁵⁵

⁵⁰ Kerekes, i. m. 1943. 129.

⁵¹ MOL Ft. „C” Arch. Sec. Csal. ir. C 1065. dob. (GG) Varannay András 1632. évi végrendelete, továbbá 1632. évi birtokosztálya.

⁵² Varannay Andrásnak 35 gira és 76 lat ezüstje volt. Gira: ld. 26. jegyz., lat: 1/3 font = 16,366 dkg. Kerekes György: Polgári társadalmunk a XVII. században Schirmer János, 1625–1674, kassai kereskedő üzleti könyve alapján. Kassa. 1940. 197. Varannay András ezüstje így kb. 21,03 kg. Az ezüstmű girája – a korabeli inventáriumok alapján – 14 forint. Ebből számoltam ki, hogy 1 kg ezüstmű 57,02 forint. Ennek alapján a Varannay-család ezüstje hozzávetőlegesen 1199,13 forint lehetett.

⁵³ Bornemisza Péter, Válogatott írásk. Bp., 1955. 179.

⁵⁴ Fernand Braudel: Civilisation matérielle et capitalisme XVe–XVIIIe siècle. Paris. 1967. 135., 242.; 1632 : 3. Corpus statutorum i. m. 190.

⁵⁵ A város vezető patrícius-családainak névsorát folytathatnám a kereskedő-családok felsorolásával, hiszen a kereskedő és egyéb foglalkozású patríciusok nagyon is összeházasodtak, ill. a kiterjedt

A társadalmi körképet az alábbiakban egy átlagos, majd két nagyon szerény anyagi helyzetű lakos bemutatásával fejezem be.

Szabó Pál kassai szabómester élete során sokat pereskedett sógorával, Szabó Jakabbal.⁵⁶ A per 1587-ben kezdődött, sógorát, illetve tutorát azzal vádolta, hogy kiforgatta őt atyai örökségéből: szőlőt erőszakkal eladatta vele, melyekért csak 450 forintot számolt, de azzal is adósa maradt, s a ház, melyben sógora lakik, fele részben őt illetné. Részt sógora önkényesen 250 forintban becsülte meg. Apja szántóföldjei, réjtjei – összesen 15 kötél – fele részben szintén őt illetnék. Szabó Jakab a per során adott válaszában így érvelt: a tállyai és a gönci szőlő parlagon hevert, s csak „kötelességből” vette meg a családi örökséget, hogy ne kerüljön idegen kezére.⁵⁷ Az iratok közül a végleges ítéletével hiányzik, Szabó Pál 1590. évi testamentumában azonban az atyai örökségek közül a tállyai szőlőt említi.⁵⁸ Ennek alapján valószínű, hogy a pert nem vesztette el egyértelműen, hanem valamilyen megegyezés jöhetett létre a peres felek között. Az 1590. évi végrendelet alapján valós képet kaphatunk egy céhbeli szabómester anyagi helyzetéről. Kézpénzről nem tesz említést, csak adósságokról: 103 forint és némi textilanyagért való tartozás, ami pár forint lehet. Főleg kassaiaknak, de egy eperjesi polgárnak is tartozik szőlővásárlásért és anyagért. Kassai, gönci és tarcali lakosok az adósa 168 forint 44 dénár értékben. Házát az első feleségével szerezte úgy, hogy a felesége örökölt egyharmados házrészéhez a másik két házrész is megvásárolták 193 forintért. Így a ház kb. 289 forint értékű lehetett. Kassa határában 2 darab, darabonként jelölt és 10 1/2 kötél szántóföldje volt. 3 darab Kassa környéki szőlő, melyből az egyik 200 forint értékű, 2 kert és a feleségétől örökölt szőlő és szántóföld egészíti ki vagyonát.⁵⁹ Arany- és ezüstmű nem sok akadt a házban: jegyajándékként 5 darab aranygyűrű, a saját pecsétés aranygyűrűje, egy aranyholmi és 3 pártav, valószínűleg ezüsből. A család evőeszközei önből valók, illetve a hétköznapiak fából vagy cserépből lehettek. Néhány szép ruha és egy szekrényre való fehérnemű egészíti ki hagyatékát.

Szabó Pál élete, pereskedése, kétszeri házassága, saját birtokvásárlásai és némi öröksége a korabeli Kassán – a több száz irat alapján⁶⁰ – átlagos lehetett.⁶¹ Mestersége gyakorlásával egyidejűleg

családok egyes tagjai voltak csak kereskedők. Már említettem a nagy vagyonáról nevezetes nemes Szegedy család kereskedő tagjait, a család többi tagja azonban nem kereskedő volt, hanem egyéb foglalkozást űzött; például nemes Szegedy Gergely királyi harmincados volt, s ő az, aki nemes Almássy Istvántól is örökölt javakat. (MOL E 148. NRA no. 310/50. 16. irat. Szegedy Gergely 1635. évi nyugtája. A Szegedy-családra vonatkozó további iratokat ld.: MOL P 63. Bónis család iratai. 2–3. csomó.) Kassai viszonylatban nagyon gazdag volt nemes Kun Pál, aki a neves Langh család egyik tagját vette feleségül, majd Kun özvegyét a nevezetes kassai főbíró, nemes Keviczky János vette el. Keviczky második feleségét a jónevű Madarász családból választotta. (A Kun család egyik tagjához ment nőül a gazdag Varannay András Alvinczy lánytól származó leánya, Erzsébet. Ld.: MOL Ft. „C” KVL Arch.Sec. Csal.ir. C 1065. (GG) Varannay András 1632. évi testamentuma.) E családnál jól látható a kassai nemesi patriciátus összeházasodása. E többszörös beházasodásból hatalmas vagyonper bontakozott ki, melynek végén Kun Pál egyetlen életben maradt fiának, Kun Andrásnak több mint 20 000 forintos atyai örökséget ítélték meg. (MOL P 317. Ibrányi család. 5. csomó. „Kun Andrásnak adatott Summárul valo Inventárium” 1657. A többi iratokat ld.: uo. 3–4. csomó.) Sokkal szerényebb, de városi viszonylatban még számottevő vagyonnal rendelkezett: Nagymihályi Lászlóné, Aszalós Anna, kinek 2182 forintot érő kőháza, 965 forintot érő majorja, szántóföldjei, szőlői voltak. Az adósságokat leszámítva, összvagyon: 3070 forint 10 dénár. (MOL Ft. „C” KVL Arch.Sec. Csal.ir. C 1065. (FF) Nagymihályi Lászlóné, Aszalós Anna 1630. évi birtokosztálya.); Varannay Szabó György 1642-ben 450 forintért tokaji szőlőt, 1643-ban 4000 forintért tokaji házat és szőlőt, 1646-ban 460 forintért vásárolt szőlőt. (Uo. (GG) Varannay Szabó György iratai.); stb.

⁵⁶Uo. C 1068. dob. (Z) Szabó Pál 1587. évi perirata Szabó Jakab ellen.

⁵⁷Uo. Szabó Jakab 1588. évi válasza Szabó Pál periratára.

⁵⁸Uo. Szabó Pál 1590. évi testamentuma.

⁵⁹Az elhunyt saját örökségéből a férjet 1/3 rész illeti, ez a hitrész.

⁶⁰A korszakból kb. 900–1000 szűkebb értelemben vett – férj, feleség, gyermekek – családról, illetve polgárról van valamiféle lényegesebb utalásom vagy fontosabb adatom, s összefüggő, közvetlen

gazdálkodott is, ami egyébként gyakori. Talán kicsit az tér el a szokásostól, hogy Szabó Pál több szántóval rendelkezett, mint szőlővel. Ebből az következik, hogy saját borával nem kereskedhetett. A szántóföldjein termett gabona mennyisége körülbelül saját háztartásának ellátására lehetett elegendő. Egy átlagos polgár számára nagyon drága lett volna főként a piacról élni.

Kalmár Ferenc és felesége javainak 1600-ból való osztása alapján, a nehezen élő, szegényes lakosok anyagi helyzetébe kapunk bepillantást.⁶² Az inventálók az árva gondviselőjének kérésére mentek ki az elhunyt szülők házához, hogy azok kevés javait összeírják. Késpénzt 14 forint 11 dénárt találtak, melyből az asszony temetésére és egyéb költségekre 8 forint 32 dénárt fizettek. A házban maradt: némi töredékezüst 3 forint 60 dénár értékben; ónedények 20¹/₂ font mennyiségben és 2 forint 46 dénár értékben; régi láda, kopott bútorok, gyertyatartó; néhány használt abrosz, lepedők és egy „hitván” szablya. A jegyzékbe vett hagyaték a késpénzzel együtt 32 forint 26 dénárt tesz ki.⁶³

Másik példám a kassai börtönházban lévő Szabó Albert, aki 1617-ben tesz végrendeletet. Házacskáját, melyet kényszerűségből kellett eladnia, feleségére hagyja azzal, hogy szerezzé vissza a vételár visszafizetésével. Csekély ruhaneműt említ, melyet szintén feleségére hagy. A ház berendezése valószínűleg ugyanolyan szegényes vagy még szegényesebb, mint a fentebbi esetben. Ezenkívül 2 tehenet mond még sajátjának.

Ez utóbbi család élete szinte már rosszabb lehetett, mint egy átlagos falusi jobbágyé. A városi társadalom periferiájára szorult emberek sokszor rosszabbul álltak anyagiilag, mint a telkes jobbágy. Mégis ezt az életformát „választották”, mert szabadabban élhettek, mint falun: rendelkeztek mind-azokkal a jogokkal, melyeket a városi privilégium minden polgárnak biztosított.⁶⁴

E néhány – a megmaradt családi irategyüttes alapján jellemezhető – család élete hozzávetőlegesen érzékelteti a korabeli polgár életének jellemzőit is. Megállapítható, hogy a polgár megjelölés széles skálát takar: legfőképpen a nemesi címet szerzett gazdag patrícius-polgárok nemességhez közelítő, illetve azt utánzó életvitele, legalul pedig a legalsóbb régiók jobbágyi szintű életformája áll. A

adatsorom – például: végrendelet, inventárium, pereslevél, adásvételi szerződés, városi adókimutatás stb. – kb. 150–200 családról.

⁶¹ Jómódú polgár volt például Debreceni István, kinek javai: kassai kőház (450 forint) és félház (250 forint), szántóföldek, gyümölcsöskert, rét, kassai szőlők, major, szép felsőruhák, hímzett fehérneműk stb. (Uo. C 1065. dob. (Y) Debreceni István 1607. évi inventárium.) Hasonló, de inkább átlagosnak mondható helyzetű volt nemes Debreceni Mihályné Kovács Katalin (uo. Kovács Katalin 1643. évi testamentuma), özv. Pataki Miklósné Kecskeméti Zsuzsanna (uo. C. 1066. (DD) özv. Pataki Miklósné 1642. évi testamentuma), Thar Jánosné, Erzsébet asszony (uo. (DD) özv. Thar Jánosné 1583. évi testamentuma), Nagy Bálintné, Nagy Erzsébet (uo. C 1068. (U) Nagy Bálintné 1581. évi testamentuma), Szabó Barnabás (uo. (Z) Szabó Barnabás 1600. évi testamentuma), Liskai Nagy Mihály (uo. (U) Liskai Nagy Mihály 1645. évi testamentuma), stb.

⁶² Uo. C 1067. dob. (X) Kalmár Ferenc és felesége javainak 1600. évi birtokosztálya.

⁶³ Szegényes polgár lehetett például: Varannay Anna, aki más házában lakott, s összvagyonaként egy 33 forintot érő szőlőskertet említ. Az asszony viszonylag sok késpénzt – 300 forintot – mond meg sajátjának. (Uo. C 1065, dob. (GG) Varannay Anna 1662. évi testamentuma); Nagy János, akinél 100 forint értékű hóstáti házában kívül gabonafélét, lábasállatokat, olcsó házi eszközöket és ruhákat inventálnak (uo. C 1068. dob. (U) Nagy János 1616. évi birtokosztálya); Dobozi István, akinek 122 forintot érő kis háza volt a Bodnár utcában, de az is zálogban volt. (Uo. Dobozi István házában 1655. évi záloglevele Nagy Andrásnak); Nagy Gergelyné, Göcz Ilona, akinek egy kis „házacskája” és egy szőlője volt. (Uo. Nagy Gergelyné, Göcz Ilona 1656. évi testamentuma); Szabó Mihály, akinek a Tót utcában volt háza, s maga másoknak is szolgált (uo. (Z) Szakály Szabó Mihály 1609. évi testamentuma); Szabó Lőrinc, akinek a város szélén volt háza és egy kicsi szőlője (uo. Szabó Lőrinc 1620. évi testamentuma); stb.

⁶⁴ Szűkös anyagiakkal rendelkező, a városi társadalom alján elhelyezkedő polgár lehetett: például Novák Miklós és felesége, akik saját szükségükre adták el hóstáti házhelyüket 8 forintért (U) Nagy család iratai. Novák Miklós 1645. évi adásvételi szerződése); özv. Nagy Gergelyné, akinek kicsiny háza és kevés késpénze volt (uo. özv. Nagy Gergelyné 1595. évi inventárium). A legszegényebb rétegekről már csak nagyon keveset tudunk, hiszen kevés anyagi javaikról alig készültek írások.

vizsgált – kalmár foglalkozású és egyéb foglalkozású – polgártípusoknál – az anyagi javak is e két szélső határt és a közöttük lévő széles variációs lehetőségeket mutatják. A polgárok vagyoni helyzete tarka képet nyújt: a több ezer forintnyi, illetve a néhány esetben a több tízezer forintot meghaladó, vagy a néhány forintnyi otthon lévő készpénz, vagy a pusztá hátramaradt adósság; a több, sok száz vagy ezer forintos háztulajdon, major, kertek, szőlők, földek szemben a kicsiny városi vagy azon kívül lévő házzal vagy a háznélküliséggel; a gazdag berendezési tárgyak, ezüstnemű, ékszerek, eredeti funkciójukat veszített dísz tárgyak, drága ruhák, kárpitok szemben a szegényes és értékben alig kifejezhető felszereléssel; végül a minőségi, több ezer forintot érő kalmárúru és a gyakran silány, néhány forintot érő szegényes áru.

Amennyiben a közelebről ismert 150–200 család és az ezenkívül sokkal több családra vonatkozó utalás és az itt nem tárgyalt városi adóösszeírások alapján, némi fenntartással kategorizálhánk a kassai polgárságot, leszámítva a források adta – hogy relatíven a leggazdagabb polgárokról van a legtöbb és a legszegényebbekről a legkevesebb forrás – torzításokat, elmondható: a jó átlagos és közepes anyagi helyzetű családok 40–45%-ban fordulhatnak elő. E középréteget erősíti felülről a 10–15%-ot kitevő erősen jómódú és nagyon gazdag réteg, és alulról gyengíti a 25–30%-os átlagon aluli, illetve szegényes anyagiakkal rendelkezők csoportja. A szegény, szinte jobbágyszintű – nem számítva a polgárjoggal nem rendelkező beköltözőket és cselédeket – polgárok a lakosságnak 10–15%-át alkothatják.

*

A családi iratok elemzésének elvégzése után adódhat csak a konkrét tanulságok összegzése: a városi szervezet társadalmi vetületének és a polgárság rétegződésének igen szoros kapcsolata van. Fontos Kassa kapcsolata a távoli városokkal – Béccsel, Krakkóval stb. –, a környező és a távolabbi magyarországi mezővárosokkal és a szőlőtermő vidékekkel a távolsági borkereskedelem végett. A tárgyalt periódusban a jómódú polgár új típusával találkozhatunk, a nemességszerző polgárával. A polgári jog partikuláris volta miatt a meggazdagodott polgár a nemességszerzést – főként az első generáció – mintegy „eszközként” használta a polgári jogok gyakorlásához, és életformája, majd mentalitása csak fokozatosan alakult át. A magyar történelemben – amint azt Kováts Ferenc és később Szűcs Jenő megállapította – nem alakultak ki polgári dinasztiák.⁶⁵ Ezt mutatják az általam vizsgált senatus- és communitas-névsorok (1550-től 1643-ig) is, melyekben nem találtam olyan patricius-családot, amely huzamosabb perióduson át – két-három generáción túl – vezető szerepet vitt volna a város életében.⁶⁶ A polgárcsaládok „eltűnésének” okai messzire nyúlnak vissza. Egyfelől demográfiaiailag – a csekély születésszám következtében – huzamosabb fennmaradásuk nincs biztosítva, s ez egyben a városi lakosság beköltözés útján történő állandó hígulását vonja maga után, másfelől gazdaságilag, társadalmilag „tűnnek el”: amennyiben egyes patricius-családok nem szegényednek el, polgári profiljuk oly mértékben halványul, hogy egy részük szinte összeolvad (összeházasodik) a nemességgel, illetve a korábban megszerzett nemesi jogaikat már életformájukban is érvényesítik.

A történeti irodalomban már annyiszor elhangzott az a nagyon lényeges megállapítás, hogy a magyarországi városok fejlődése – egy hosszú gazdasági, társadalmi folyamat „eredményeként” – megrekedt, a 16–17. század folyamán stagnált.⁶⁷ Ezt azzal egészítem ki, hogy a városiakók sokkal inkább számolnak a feudális viszonyok adta lehetőségekkel és az általuk megszabott korlátokkal, mint az előző korszakban. A 16. század vége a nemesi rendi fejlődés előretörését hozta, s a Bocskai-szabadságharc idején ez csak fokozódott. Eltekintve a hajdúvárosok alapításától, az 1600-as és az 1640-es években – különös tekintettel az 1647:78.,⁸² törvénycikkekre, melyek a kassai polgárok teljes vereségét jelzik a nemesek ellen vívott harcukban⁶⁸ – kifejezetten város- és polgárelenyes törvényeket

⁶⁵ Szűcs Jenő: *Das Städtewesen in Ungarn im 15–17. Jahrhundert*. *Studia Historica*, 53 (1963).

115. Kováts Ferenc: *A pozsonyi városgazdaság a középkor végén*. Bp. 1918. 15.

⁶⁶ MOL Ft. „C” KVI C 800. dob. Supplementum H. III/2. *Libri civitatis maiores 1460–1643*.

⁶⁷ Vö. Szűcs i. m., továbbá Orosz i. m.

⁶⁸ Ld. *Corpus Juris Hungarici* i. m. 472–475., 476–478.

is hoztak. A városoknak tehát, ha városi létüket biztosítani akarták, mindezt tudomásul kellett venniük. Magyarországon a feudalizmus hosszú időre újra megerősödött, mintegy stabilizálódott, s minden eddiginél nagyobb fokú megerősödése a városok és a polgárság elleni éles támadást hozta magával.⁶⁹

A városok és lakóik, a többszörös nyomás alatt, már korábban elveszítvén eredeti városi és polgári funkciójukat, gazdálkodni kezdtek, és megnyergelve a 17. század elejéig tartó agrárkonjunktúrát, prosperálva agrárosodtak.⁷⁰

⁶⁹ Vö. *Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp., 1963. 163–164., 242–243., továbbá *uő.*: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak áthelyeződése. Századok, 1968. 5–6. szám. 863–893.

⁷⁰ Vö. *Makkai László*: A Habsburgok és a magyar rendiség. Történelmi Szemle, 1974. 155–182., különösen 166–168. Vö. *Zimányi Vera*: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Értekezések a történelmi tudományok köréből 80. Bp., 1976. Különösen: 117–127., 141–155., 158–160.

Rettegett Iván az újabb szovjet kutatások tükrében

Az elmúlt több mint két évtized új szakaszt jelent a szovjet történettudomány történetében: egy torz történelemszemlélet alkotó meghaladásának és folyamatos felszámolásának időszakát. A megtett út és az elért eredmények nagyságát különösen plasztikusan érzékeltetheti az orosz-szovjet historiográfia egy olyan ősrégi problémájának sorsa, amely a régebbi időkben minden alkalommal törvényszerűen magasra korbácsolta a szenvedélyek hullámát – s nem csupán a tudomány világában, de a közvéleményben is. IV. (Rettegett) Iván kibogozhatatlanul talányosnak tűnő alakja és történelmi szerepe értékelésének kérdése ez a sokáig megfeythetetlennek tartott és mindig megoldásra ingerlő rébusz. Talán nem tévedünk, amikor annak a meggyőződésünknek adunk kifejezést, hogy IV. Ivánról csak egy orosz történelmi személyiség váltott ki nagyobb viharokat a későbbi korok közgondolkodásában – Nagy Péter cár, akit sokáig a „sötétség” és „világosság” közötti vízvázlatstóként szemlélték az orosz történelemben.

Ez a tulajdonképpeni oka tehát annak, hogy egyetlen orosz történelemmel foglalkozó történész sem maradt eddig közömbös IV. Iván személyével szemben. Sok intézkedésének egybeesése a történelmi haladás fő tendenciáival, ugyanakkor számos barbár módszerrel végrehajtott, progresszívnek csak a tények ismeretének hiányában nevezhető „reformja”, az uralkodás despotikus jellege két egymással szemben álló táborra¹ osztotta a későbbi korok ítélkező kutatóit – attól függően, hogy mely jegyeket tartották lényegmeghatározónak Rettegett Iván tevékenységében. Az „erős”, illetőleg „véreskező” uralkodó-képek megalkotása pedig lehetővé tette az orosz historiográfia mindenkori politikai, sőt, ideológiai színvallását is.² Olyannyira, hogy az idők folyamán a konkrét történelmi probléma szinte irrelevánssá vált, s az ítélkező gondolkodó korának ideológiai-politikai problémájává transzformálódott.

Az orosz történetírás hagyományos beidegződéseitől egészen korunkig a szovjet történettudomány sem tudta távol tartani magát. Míg a marxista historiográfia első időszakában a probléma az érdeklődés perifériájára szorult – érthető, hiszen M. N. Pokrovskij történelemről alkotott felfogásának megfelelően az egyes személyre kevés figyelem fordult^{2/a} –, addig a 40-es évektől kezdődően, ha bizonyos változásokkal is, de újratermelődik a platonovista irányvonal. Sőt, mértéket nem ismerő idealizálásával Sz. F. Platonovot sokszorosan túl is szárnyalta. Így jön létre az a paradox historiográfiai szituáció, hogy – bizonyos okok következtében – Rettegett Iván alakja, először az orosz gondolkodásban, fontosabbá válik Nagy Péterénél. Az 50-es évek második felétől ez ellen az irányzat ellen veszi fel a harcot a szovjet történettudomány, s ebben a küzdelemben teremtdik meg a korszerű és valóságghú Iván-felfogás, indokolt tehát, hogy tüzetes vizsgálat alá vegyük a heroizált Iván-kép anatómiáját.

¹ Az N. M. Karamzin–V. O. Kljucsevszkij vonal elítélte, a Sz. M. Szolovjov–Sz. F. Platonov vonal pedig felmagasztalta IV. Ivánt.

² Vö. I. U. Budovnyic: Ivan Groznij v russzkoy isztoriceszkoy lityerature. Isztoriceszkije zapiszki, t. 21, 1947, 273. l.

^{2/a} Vö. M. N. Povrovskij: Izbrannije proizvegyenyija, t. II., M., 1946, 256, 303–04, 313, 315–16.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme utáni időszakban először a 20-as évek első felében fordult a figyelem IV. Iván felé.³ A kérdést újrafelvető történészek azonban még a régi rend és a régi történelemfelfogás képviselői voltak,⁴ s Rettegett Ivánról szóló koncepciójukat is alig burkoltan a megdöntött rendszer célzatos elszíntázásának szolgálatába állították.⁵

Az Iván-kutatás igazi „reneszánsza” csak a 40-es évek elejétől köszönt be. Egy-két éven belül egy egész sor Rettegett Ivánnal és korával foglalkozó népszerűsítő munka lát napvilágot,⁶ amelyeket a tulajdonképpeni tudományos kutatás csak bizonyos fáziskéséssel követ.⁷

Ezek a széles közvélemény számára íródott művek vetik meg alapját a IV. Ivánról szóló „új” felfogásnak, amely lényegében így hangzik: „Rettegett Iván az orosz központozított állam egyik felépítője, a feudális széttagoltság maradványainak kibékíthetetlen ellensége. Az orosz állam tehetséges hadvezére, mesteri diplomatája, lángoló hazafija volt. Egy »erős akarátú és jellemű«, egy nagy államférfi képességeivel rendelkező, kitartó és célratörő ember. Ez az, amiért joggal tartjuk őt a 16. századi egyetemes történelem egyik legnagyobb politikai és katonai egyéniségének.”⁸ Ehhez járul még a nép érdekeit szem előtt tartó és a nép által dicsőített hős,⁹ valamint korának egyik legműveltebb embere, legkonceptiózusabb gondolkodója¹⁰ beállítás, s teljes vértetében áll előttünk a sematikus történetírás idealizált konstrukciója.

Az újabb szovjet kutatások tényekkel bizonyították, hogy e koncepció összetevői közül, bizonyos megszorítások nélkül, egyik sem fedti a valóságot; míg a felfogás egésze egyszerűen tendenciózus félreértelmezés. Mielőtt azonban rátérnénk ezeknek az eredményeknek az ismertetésére,

³P. A. Szagyikov ekkortájt megindított opricsnyina-kutatásain és I. I. Poloszin forráskiadásán (H. Staden: Zapiszki nyemca-opricsnyika, fordította és a bevezető tanulmányt írta I. I. Poloszin, L., 1925) kívül ezt legjobban az összegzés igényével és kész koncepcióval fellépő R. Ju. Vipper (Ivan Groznij, M., 1922) és Sz. F. Platonov (Ivan Groznij, Pb., 1923) munkái dokumentálják.

⁴Ld. Ocserki isztorii isztoricseszkoj nauki v SZSZSZR, t. IV. (szerk. M. V. Nyecskina és mások), M., 1966, 280. l.

⁵Sz. F. Platonov esetében erre egyértelműen utal a már idézett művének mindössze egy évvel később megjelent másik népszerűsítő munkájának (Szmutoje vremja!) = Zavaros idők, Prága, 1924.) tendenciózus témaválasztása. R. Ju. Vippernél pedig e tényt Ju. V. Gotyje is leszögezte R. Vipper könyvéről írt recenziójában (Russzkij isztoricseszkoj zsznal, kn. 8., P., 1922, 297. l.). Újabbán Sz. M. Dubrovskij fűzte tovább a gondolatot: „Vipper a tehetségtelen II. Miklós ellentétéként egy »igazi cárt« akart megmutatni, aki még a livóniai háború tragikus veresége után is képes volt megmenteni a birodalmat és a dinasztiát. (Escseraz o „velikom goszudare”, Znamja, 1965. 1, 212. l.)

⁶A közvetlenül megelőző időszakban megjelent B. Verhoveny-kötetre (Rosszija v carsztvo-vanyije Ivana Groznovo, M., 1939) még nem jellemzők az egy-két év múlva elterjedő Iván-felfogás fő jegyei. A „dömping” 1942-ben indul meg. A Nagy Honvédő Háború idején a következő könyvek jelentek meg: R. Ju. Vipper: Ivan Groznij (2. kiad. Taskent, 1942; 3. kiad. M.-L., 1944), uő.: Ivan Groznij (32 oldalas brosúra, M., 1945); Sz. V. Bahrusin: Ivan Groznij (1. kiad. M., 1942; 2. kiad. M., 1945, majd 1954-ben tudományos munkái között újból kiadják, Naucsnye trudi, t. 2., M. 1954), uő.: (közvetlenül a háború befejezése után) Szamogyerzsavije Ivana IV, M., 1946; I. I. Szmironov: Ivan Groznij, L., 1944. Ezekhez járul még egy sor népszerűsítést szolgáló cikk, amelyek közül legyen elég megemlítenem R. Vipper tanárok számára írt útbaigazítását. (Ivan Groznij – K voproszu o haraktyerisztiike licnosztyi Ivana IV kak goszudarsztvennovo gyejatyelja i diplomata.) Prepodavanyije isztorii v skole, 1946/1.)

⁷Illetőleg G. N. Bibikov esetében megelőzi – anélkül azonban, hogy eredményeit koncepciójukba beépítenék. A tudományos kutatás szempontjából jelentős állomás volt P. A. Szagyikov opricsnyinával foglalkozó írásainak kiadása (Ocserki po isztorii opricsnyini, M.-L., 1951), Rettegett Iván leveleinek kritikái kiadása (Poszlanyija Ivana Groznovo, M.-L., 1951) és A. A. Zimin tárgyszerű összegzése a korszakról (Ocserki isztorii SZSZSZR, konyec XVI.-nacsalo XVII v., szerk. A. N. Naszonov és mások, M., 1955.)

⁸I. A. Korotkov: Ivan Groznij. Vojennaja gyejatyelnoszty, M., 1952, 3. l.

⁹I. Szmironov i. m., 5. l.

¹⁰Vö.: D. Sz. Lihacsov: Ivan Groznij – piszatyel (Zvezda, 1947/10.).

vizsgáljuk meg részleteiben a bírált tételeket és a tudományos igazság megismeréséhez vezető útról való lekanyarodás eszközeit és lehetséges okait!

Rettegett Ivánnal foglalkozván, minden kutatói megközelítés számára döntő jelentőségű az *opricsnyina* értékelése. A cár uralkodásának első szakaszában ugyanis kiskorúsága, illetve az Izbrannaja Rada, s vezéralakjai A. Adasev és Szilveszter, gyámkodása miatt nem dokumentálható önálló politikai cselekvése, az uralkodás második szakaszában, az opricsnyina időszakában viszont annál erőteljesebben domborodik ki a mindenható cár történelmi eseményeket meghatározó és befolyásoló tevékenysége. Ez a két évtized viszont a barbár és archaikus kormányzási módszerek, tömeges mészárlások, a gazdasági, politikai, katonai csőd kora Oroszországban. IV. Iván opricsnyinabeli szereplésével érdemli ki nevének fenyegető hangzású „Rettegett” (vagy „Rettenetes”) jelzőjét. Principiális jelentőségű tehát, hogy az opricsnyina bevezetését és funkcionálását egy, a történelmi haladás irányába eső reform-sorozat radikális továbbfejlesztéseként, vagy pedig egy céljában és eredményeiben erősen ellentmondásos és vitatható (esetleg semmivel sem indokolható és igazolható), a nem teljesen egészséges idegzetű uralkodó keze nyomát erőteljesen magán viselő intézkedésként szemléljük.

Az eddiekből nyilvánvalóan következik, hogy a 40–50-es évek szovjet kutatói melyik megoldást választották.¹¹ Interpretálásukban az opricsnyina volt az a csodafegyver, amely a livóniai háború okozta rendkívüli állapotban, a magasztos cél („ablak Európába”) kivívását hivatott garantálni, s egyúttal, az időközben permanenssé vált bojár-összeesküvések, árulások és ármányok közepette, az ötvenes évek reformjait is képes radikálisan továbbvinni a centralizált állam teljes győzelméig. A külső és belső harcokban a cár hű szövetségese és alapvető támasza a feltörekvő új réteg, a dvorjansztvo, de maga mögött tudta a nép széles tömegeit is.

Súlyponteltolódások természetesen megfigyelhetők a vizsgált időszakban megjelent munkákban,¹² s bizonyos különbségek észlelhetők az idealizálás mértékében is. P. A. Szagyikov pl. már bizonyos megszorítást is alkalmaz: „Az opricsnyina feltétlenül progresszív történelmi faktor volt, de magában rejtett éles társadalmi ellentmondásokat is.”¹³ Ez a kitétel némileg kritikus hangvétele ellenére is bepillantást enged az adott korszak történelemszemléletének elméleti eklekticizmusába. Bizonyos megfontolások alapján egyértelműen pozitív figuraként értékeli Iván cárt, s ebbeli ítéletükben nem elégednek meg annak állításával, hogy az uralkodó hozzájárult a haladás irányába eső történelmi folyamat előmozdításához, hanem szükségesnek érzik, hogy egyúttal a nép érdekeit érvényre juttató hősként is tiszteljék. S ha valamelyes szemrehányás illetheti is őt az utókor részéről, akkor csupán azért, mert – igaz: az örökös jobbgátság elterjedését a kor objektív szükségszerűségének ítélik – a nép kizsákmányolását akarataán kívül fokozta.

Amíg nem tették fel a korszak történései azt a kérdést, hogy az opricsnyina valóban a centralizáció kátyúba ragadt(?) szekerét volt hivatott kirántani, s amíg nem tisztázták az erre irányuló erőfeszítések jellegét és eredményeit, illetőleg azt, hogy ezek mennyiben voltak adekvátak a kor szükségleteivel és lehetőségeivel, addig természetesen nem is formálhattak igényt tudományos értékű feleletre.

¹¹ Vö.: „Az opricsnyina végérvényesen a feudális földbirtok fő és uralkodó formájává tette a pomesztjet – háttérbe szorítva a votcsinát, végérvényesen megerősítette a dvorjansztvo vezető helyét az orosz államban – háttérbe szorítva a bojárokat és fejedelmeket.” (I. I. Szmirnov i. m., 95. l.)

¹² R. Vipper a külpolitikai faktor szerepét hangsúlyozza igen erőteljesen, s ő abszolutizálja leginkább a cári hatás szerepét a kor haladásért folytatott harcában. Sz. Bahrusin a figyelmét leginkább az arisztokrácia földtulajdonának szétzúzására, illetve a pomesztje-rendszer uralomrajtása kérdésére összpontosítja, míg I. Szmirnov különös nyomatékkal szól az opricsnyina osztályarculatáról, az örökös jobbgátság megszüldítésében játszott szerepéről.

¹³ P. Szagyikov i. m., 62. l. Hasonló megfontolások alapján I. I. Poloszin is érvényesíti a kritikát értékelésében. (1949-ben íródott témával kapcsolatos munkáit 1963-ban adták ki: Szocialno-politiceszkaja isztorija Rosszii XVI-nacs. XVII v., 1963, 20. l.) Érdekes, hogy a szerző élesen elkülöníti magát azoktól, akik idealizálják IV. Ivánt. Szavakban egyébként sokan tiltakoznak a heroizálás ellen. (Vö.: K. V. Bazilevics R. Vipper könyvéről (1944) írt recenziójával (Propagangyiszt, 1945/17, 64. l.) –, lényegében véve azonban Poloszin is azt teszi. (I. Poloszin i. m., 20. l.)

hiba lenne tagadni azonban, hogy a szovjet történettudomány vizsgált időszakában a tárgyalat problémakörben jelentős eredmények is születtek. Az összefoglaló munkák, de különösen P. A. Szagyikov, G. N. Bibikov¹⁴ rész kutatásai révén túlnyomórészt sikerrel szakítottak a polgári történetírás káros hagyományaival és jutottak túl annak egyes közhelyein¹⁵, s új, kiterjedt kutatásokkal alapozták meg koncepciójukat. Fontos felismerésük volt, hogy az adott időszakban a történelmi haladás egyet jelentett a centralizált állam megteremtésével, melynek társadalmi bázisa Oroszországban a cárnak alávetett szolgáló nemesség, s garanciája az erős cári hatalom, Erdemük volt az is, hogy Rettegett Iván uralkodását, s benne az opricsnyinát, ebbe az összefüggésbe igyekeztek ágyazni, hogy kimutatták utóbbi osztályarculatát.

A polgári történettudomány meghaladásának felismert szükségessége azonban a korszak tudósait egyben doktrínerré is tette. Nem, vagy kevéssé vették figyelembe a polgári történészek sokszor igen értékes eredményeit, s a dogmatikus módon értelmezett marxista szemlélet sémájához igazították a kor történelmi eseményeinek menetét. Így alakult ki pl. a „jó cár – rossz bojárok” ellentét, mint a kor vérvivataros történéseinek mozgatórugója koncepció; a haladó cár és az elnyomott osztály kölcsönös szimpátiájának, szövetségének teóriája, s a már érintett sajátos értékelés, amely egyrészt a cár, másrészt a kizsákmányolt nép szemszögéből vizsgálja az eseményeket, s igazolva előbbi legképtelenebb tetteit is, megpróbálta – mint a mindenkor elnyomott osztályok szellemi örököse – a tüzet a vízzel összebékíteni, s az értékelés másik alapjává a nép érdekeit állítani.¹⁶

A marxista történelemszemlélet merev, dogmatikus alkalmazása ugyanakkor jól megfért a nemesi-polgári történetírás számos elemével is. Ebből a szempontból különösen figyelemreméltó R. Ju. Vipper Rettegett Ivánról szóló könyvének sorsa.

Míg az 1922-es első kiadás alkalmával a kötet nem kap különösebb visszhangot,¹⁷ addig a 40-es években többször is kiadják¹⁸ – annak ellenére, hogy az eredeti mű messze áll a marxista történelemfelfogástól,¹⁹ s az újabb kiadások sem módszerben, sem koncepciójukban nem különböznek az

¹⁴ G. N. Bibikov: K voproszu o szocialnom szosztave opricsnyikov Ivana Groznovo. Szbornyik sztatyej po isztorii SZSZSZR XVI–XVI vv., M., 1941.

¹⁵ Sz. Platonovot azonban nem tudták a korszak népszerűsítő munkái a tárgyilagosság terén meghaladni.

¹⁶ A jelzett felfogásnak az a „különös paradoxon” (M. Perrie: The Popular Image of Ivan the Terrible: The Slavonic and East European Review, 1978. vol. 56, No. 2, 275.) az alapja, hogy a folklórban Rettegett Iván az első „jó cár”. Ez a beállítás azonban jórészt szintén az 50-es évek tendenciózus kutatásainak a szüleménye (vö.: V. K. Szokolova: Russzkije isztorieszkije pesznyi XVI veka (epohi Ivana Groznovo), M., 1951, amelyet a későbbiek során komolyan módosítottak (vö.: V. K. Szokolova: Russzkije isztorieszkije pesznyi XVI–XVII vv., M., 1960. és uő. Russzkije isztorieszkije predanyija, M., 1973), kimutatva azt, hogy legalábbis kétoldalú a kérdés, amennyiben a pozitív Iván-kép mellett széles körben funkcionált egy igen negatív is. A problémát súlyosbítja, hogy rendkívül nehéz meghatározni a népdalok, népmesék és legendák keletkezésének idejét és közegét. Elképzelhető, hogy sok közülük a későbbi dinasztikus és pártharcok közepette keletkezett – aminek következtében sokat veszítenek forrásértékükből. Azok a folklór-anyagok pedig, amelyekben Iván *általában* a „jó cár” megtestesítője – nélkülözvén immár minden személyesen rá jellemző vonást –, nyilván hozzánk jóval közelebb álló korokban keletkeztek, s Iván korára nézve semmiféle történeti értéket nem képviselnek.

¹⁷ Sőt Ju. Gotyje i. m.-jában, de még Sz. Platonov (Ivan Groznij, 19. l. ill. Ivan Groznij v russzkoj isztoriografii; Russzkoje prosloje, 1923/1, 12. l.) is bírálja.

¹⁸ (Így pl. a már említett szovjet kiadások mellett magyar nyelven is megjelenik. (I. R. Ju. Vipper: Rettegett Iván, Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, M., 1947.)

¹⁹ Nyilván nem véletlenül nevezte V. I. Lenin egy másik munkája bírálata kapcsán R. Vipper „a papi maszlag diplomás lakájának”. (Lenin Összes Művei, t. 45, 26, l.) Elméleti és módszertani alapjára ld.: „Azt, amit mi világnézetnek nevezünk, a kutatóra olyan erős hatással van, hogy az irodalmi forrásokban, a történelmi emlékekben ő mintha azt olvasná és látná, amit olvasni és látni akar, azt választja ki és azt értékeli, ami egybeesik ízlésével és érdeklődésének irányultságával. El kell azonban ismerni, hogy végső soron, az emlék nyomást gyakorol a tudásra, meghiheti és orientálja a történész

elsőtől. Természetesen kimarad a polgári történetírás néhány banális általánosítása és frazeológiája – helyébe „marxista” közhelyek és frazeológia lép.²⁰ Szóról szóra megegyeznek oldalak és fejezetek, s csorbitatlan marad az egész építmény; a nemesi-liberális színezetű szubjektív személyiségfelfogás; IV. Iván „apoteózisa”.²¹ Egyvalami különbözik csupán: a politikai célzatosság iránya. Amíg ugyanis annak idején, 1922-ben, Vipper az erőskezü cárban a monarchiát dicsőítette, addig az 1940-es években a személyiség történelmi szerepének túlhangsúlyozásával és idealizálásával a megváltozott és történelmi analógiákat kereső kor igényeire reagál.

A 40-es években a Rettegett Ivánnal foglalkozó kiadványok terén támadt konjunktúrahelyzetet nehéz mással, mint reálisan meglevő szükségletekkel magyarázni. Az 1956-ot követő idők szovjet történészei hangsúlyozzák I. V. Sztálin személyes befolyásának szerepét a Rettegett Iván-értékelésben.²² Nincs okunk kételkedni szavaikban, hiszen a személyi kultusz éveit átélt, már akkor is aktív történészekről van szó,²³ s véleményüket megerősíti Eisenstein híres Rettegett Iván című filmje címszerzőjének, N. K. Cserkaszovnak visszaemlékezése is.²⁴ Sőt, a sztálini hatás bizonyos mértékig még filológiaiilag is dokumentálható Vipper munkájában.²⁵

Mindazonáltal leegyszerűsíti a problémát, ha a konstataált jelenségben csak a szovjet állam akkori vezetőjének személyes befolyását látjuk. Többről van szó. Arról, hogy a történettudomány és politika megkívánt harmónikus kapcsolata az adott korszakban felbomlott, utóbbi primátusa a tudományos szempontokat egy magasabb cél alá rendelte. Ennek következtében a történettudomány is bizonyos mértékben, lehetőségeihez mérten, a fasiszta agresszió elleni fegyverül szolgált.²⁶ Érthető tehát – ha

gondolatait. A történelmi dokumentumban rejtett energia van, amitől elbűvölve mi akaratlanul is megadjuk magunkat.” (R. Vipper: Ivan Groznij, 1922, 109. l.), ill. címében is sokatmondó művét: „Krizisz isztoricseszkoi nauki”, Kazany, 1921.

²⁰ Az 1922-es kiadásban pl. felteszi Vipper a kérdést: mi mentette meg a moszkvai katonai monarchiát a pusztulástól. Válaszában az intézmények politikai bölcsességéről és kialakultságáról, illetve a dinasztia művészetéről beszél, amely képes volt az osztályok felett állva előbbieket szigorú rendben és alávetettségben tartani. A probléma kapcsán megemlíti még azt is, hogy „nem tudott úgyszintén elpusztulni és szétforgácsolódni az a bámulatos emberanyag, amit orosz népnek neveznek, az az erős, szükségleteiben szegény, türelmes, a hazai tájhoz kötődő faj, amely a birodalom alapját és védelmét jelentette”. (Ivan Groznij, 1922, 104–105. l.) A 40-es években a szerző fontosnak tartja már az orosz nép „aktív” tulajdonságait is, amelyek nélkül, úgy mond, IV. Iván sem érhetett volna el eredményeket, s amelyek az osztályharcban is elemi erővel nyilvánultak meg, megmutatva „a népben még egy, és egyúttal a legértékesebb aktív tulajdonságot – a forradalomra való képességet”. (Ivan Groznij, 1944, 142–143. l.)

²¹ Sz. Platonov: Ivan Groznij, 24. l.

²² Vö.: többek között, Sz. Dubrovskij i. m., 212–213. l., A. A. Zimin: Opricsnyina Ivana Groznova, M., 1964, . l. Sz. O. Smidt: Voproszi isztorii Rosszii XVI v. v novoj isztoricseszkoi lityerature. Szovjetszkaja isztoricseszkaja nauka ot XX k XXII szjezdu KPSZSZ. Isztorija SZSZSZR M., 1962, 93. l.

²³ Akik annak idején maguk is osztották a 40-es években Ivánról kialakított véleményeket. Ld. Pl. A. Zimin: Poszlanyija Ivana Groznova (recenzió), Voproszi isztorii, 1952/2, 133. l., vagy Sz. Smidt ugyanerről a könyvről írt recenzióját (Izvesztija AN SZSZSZR. ot. lityeraturi i jazika, 1952, t. 11. vip. 4.) 385–387. l.

²⁴ N. Cserkaszov könyvében leírja, hogy a film forgatásakor I. V. Sztálin elbeszélgetett vele és a rendezővel, s ennek kapcsán kinyilvánította véleményét Rettegett Ivánról, akit az orosz történelem egyik legnagyobb cárijának tartott. Az uralkodó hibájául csupán azt rótta fel, hogy nem vitte végig a bojárok elleni harcot. N. K. Cserkaszov: Zapiszki szovjetszkovo aktyora, M., 1953, 380–382. l.)

²⁵ R. Vipper könyvének 1944-es kiadása az első változathoz képest többek között a következő mondattal bővül: „a veszély, amely a konzervatív és reakciós opposíció részéről fenyegette (tudniillik Ivánt – Sz. Gy.), nemhogy túlértékelt, hanem sokkal inkább alábecsülte”. (94. l.) A jelzett gondolat természetesen nemcsak R. Vipperre hatott, ld. többek között K. Bazilevics i. m., 62. l.

²⁶ S nem csupán a történettudomány, hanem – és sokkal fokozottabb mértékben – a művészetek is. Vö.: Szvák Gyula: Eisenstein Rettegett Iván-képe (Kritika, 1978/12.)

vitatható és vitandó is – a fenntartás nélkül pozitív, a külső (német!) veszélyben országát erős kézzel összetartó²⁷ Iván-kép megszületése. Majdhogynem explicit formában utal erre R. Vipper Iván német opricsnyikja, Staden „Feljegyzései” kapcsán: „Teljesen érthető, hogy a német történettudomány miért ragaszkodott úgy Stadenhez. Hiszen a német tudomány fedezte fel benne a számára szükséges vádat az orosz nép ellen, a Szovjetunió ellen kitervelt hadjárat előszavát, amely történelmi alapra épült fel. Milyen élvezettel olvasták a német tudósok a stadeni terv címét – Moszkóvia birodalmi tartománnyá változtatásának terve.”²⁸

Megszületett tehát – a mondhatni törvényszerűen – egy prekoncepció, amelyet csak tekintély-érvekkel,³⁰ önkényesen értelmezett forrásokkal (vagy források elhallgatásával, kompromittálásával,³¹) tények egyszerű semmibevételével,³² a történelmi események menetének leegyszerűsítésével, sematizálásával, az előfeltevés szolgálatába állításával lehetett „bizonyítani”.³³ Jogosan állapította meg a probléma kapcsán Sz. O. Smidt: „a problémák túlmutatnak IV. Iván személyének kultusza kérdésén.

²⁷ Annál is inkább vitatható, mert a dolog másik oldala az volt, hogy „Sztálin történelmi igazolást keresett repressziós politikájára, s megtalálta azt a távoli középkorban”. (Sz. Dubrovskij i. m., 212. l.)

²⁸ Sokat sejtető tényt takar Sz. V. Bahrusin előszavának az a megállapítása, hogy a Staden iránti kölcsönös érdeklődés a német és orosz történészek részéről eredetét tekintve az I. világháború idejére esik. (H. Staden: Zapiszki . . . , 6. l.)

²⁹ R. Vipper (1944), 155. l. Ha ezt a problémakört összekapcsoljuk egy másik vipperi tétellel – „Az oroszok háborús összeütközéseinek kimenetelében a németekkel mindig . . . nagy szerepe volt a háború és politika irányítói személyiségének is.” (i. m., 46. l.) –, akkor teljesen egyértelművé válik a tendenciózusság iránya is. Egyébként az Iván-kutatások összefonása az aktuális háború szükségleteivel távolról sem csupán R. Vipper módszere. Vö.: pl. Sz. Pokrovskij: V. Sznyegirev: Ivan III. i ego vremja (M., 1942.), Sz. Bahrusin: Ivan Groznij (M., 1942.) és R. Vipper: Ivan Groznij (1942) c. könyvekről írt recenziója (Isztoricseszkijszurnal, 1943, kn. 3–4.), 95. l.

³⁰ Érdekes ebből a szempontból az állandóan előcítált Belinszkij sorsa, aki a forradalmi gondolkodók közül egyedül nyilatkozott pozitívan IV. Ivánról. Az őt idéző kutatók hajlamosak voltak megfeledezni arról, hogy még Belinszkijnél sem egyértelmű a kép (vö.: V. E. Illerickij: Isztoricseszkijszje vzgljadi V. G. Belinszkovo, M., 1953., 164–171.), a kor valamennyi más forradalmáránál pedig, kezdve a dekabristáktól a forradalmi demokratákon keresztül egészen a szociáldemokratákig, egyértelműen negatív. Ami teljességgel érthető is, hiszen IV. Ivánt mindannyian a véres despotizmus megtestesítőjeként szemlítették. (Ld. erre: Sz. Sz. Volk, Isztoricseszkijszje vzgljadi dekabrisztov, M.-L., 1958. 383.; a koncepcióján bizonyos mértékig változtató V. E. Illerickij: Isztorija Rosszii v oszvescsenyii revoljucionno-demokratov, M., 1963, 176–177.; uő.: Revoljucionnaja isztoricseszkijszja miszl v Rosszii, M., 1974, 57., 162., 270–271., 315.; A. N. Camutali: Ocserki demokratyicseszko napravlenija v russzkoi isztoriografii 60–70-h godov XIX V., L., 1971, 51–55., 81–82., 127–128., 172–174., 191.) Ez a körülmény azonban a tárgyalt korszakban még nem kapott hangsúlyt.

³¹ Jellemző pl. Staden „Feljegyzéseinek” sorsa. Orosz nyelvű fordításának kiadásakor, 1925-ben (!) még igen jelentős forrásértékűnek tekintették (H. Staden, 6. l.), míg a 40-es években hajlamosak voltak csupán a fasiszta német történetírás mesterkedéseire alkalmas eszközként szemlélni.

³² Ezen a téren élen járt I. Korotkov i. m.-ja, amelyben szó sem esik Groznij gyávaságának beszédes bizonyítékairól (így pl. az angliai „menedékről” folytatott titkos tárgyalásairól, a krími kán 1571, 1572-es betörése idején tanúsított „passzivitásáról” – utóbbi események tárgyalására mindössze 9 sort szán könyvében a szerző), viszont annál ékesszólóbban ecseteli a cár személyes bátorságát a kazanyi ostrom idején (38. l.), amelyben Iván valójában megtagadta az aktív részvételt – s harc helyett magabaroस्कadva imádkozott. (R. G. Szkrinnyikov: Ivan Groznij, M., 1975., 46. l.)

³³ Az elmondottak elsősorban a népszerűsítő munkákra jellemzőek, s persze kisebb-nagyobb mértékben a tudományos igényű művekre is. Érdemes megjegyezni, hogy az első jel a változtatás igényére 1954-re(!) datálható, amikor is megbírálják Sz. Bahrusin Iván-felfogását. (Sz. Bahrusin: Naucsnye trudi, 9. l.)

Itt hazánk történetének marxista értelmezésétől való elhajlásról, a történelmi valóság meghamisításáról van szó.³⁴

A tendenciózusan idealizált Iván-képre az első csapást egy kortárs történész, Sz. B. Veszeloovszkij akadémikus mérte. Mivel a tárgyalt időszakban csak néhány Rettegett Iván uralkodásának idejével foglalkozó munkája³⁵ – s azok is erősen lerövidített formában – jelenhetett meg, koncepciójával a későbbiekben, opricsnyinával kapcsolatos írásainak 1963-as kiadása³⁶ kapcsán foglalkozom. Hangsúlyozni kell azonban, hogy Sz. B. Veszeloovszkij a személyi kultusz idején harcolt a tudomány tisztaságáért, s „nagy bátorsággal kellett ahhoz rendelkeznie, hogy elítélje a Rettegett Ivánt idealizáló történészek és írók munkáit”,³⁷ s rajtuk keresztül az egész korabeli szovjet történelemtudományt.³⁸ Indokolt tehát, hogy a személyi kultusz történetírásának meghaladásáért folytatott harc történetében a legelső helyek egyikére tegyük.³⁹

A „frontáttörés” IV. Iván történelmi szerepe értékelésének kérdésében csak 4 évvel Sz. B. Veszeloovszkij akadémikus halála után, közvetlenül az SZKP történelmi jelentőségű XX. kongresszusát követően történt meg. 1956. május 14–15-én a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Történettudományi Intézetében a Szovjetunió története feudális kori szekciója vitaülést rendezett, amelyen a fő napirendi pont Sz. M. Dubrovskij: A személyi kultuszról néhány történeti tárgyú munkában (IV. Iván és mások értékeléséről) c. referátumának⁴⁰ vitája volt.⁴¹

Az ülésszakon természetesen az opricsnyina értékelésével kapcsolatban csaptak össze leghevesebben a vélemények. A referátum szerzője egyértelműen negatívan ítélte meg az opricsnyinát⁴² – s Rettegett Ivánt – és véleménye széles körű támogatást kapott.⁴³ Számosan azonban – bár megszabadulva a groteszk szélsőségektől – továbbra is pozitívan viszonyultak IV. Iván uralkodásának második szakaszához.⁴⁴ Maga a beszámoló első sorban a cárt idealizáló történészek – így R. Ju. Vipper, Sz. V. Bahrusin, I. I. Szmirnov – bírálataival tűnt ki; pozitív tekintetben azonban igen ellentmondásos álláspontot képviselt. Mivel e bevezető tanulmány nem alapult önálló kutatásokon, illetve gyakran nem kellően átgondoltan és dokumentáltan fejtett ki bizonyos kérdéseket, sokszor

³⁴ M. D. Kurmacseva: Ob ocenke gyejatyelnosztyi Ivana Groznova (Voproszi isztorii 1956/9.) c. vita-ismertetésében a 198. l.-on idézi Sz. Smidtet.

³⁵ Opricsnyinával kapcsolatos 3 megjelent tanulmánya közül csak egy tartalmazza koncepcióját. (Ucsrezsgyenyije opricsnovno dvora v 1565 g. i otmena ego v 1572 g., Voproszi isztorii, 1946/1.) Már ez is kiváltotta azonban a kortárs történettudomány bírálatát. (Vö.: A. Zimin P. Szagyikov könyvéről írt recenziója, Voproszi isztorii, 1950/12. 145. l.) Másik 2 tanulmánya (Szinodik opalnih carja Ivana Groznova kak isztoricsezkij isztocsnjyk. Problemi isztocsnjykovegyenyija, szb., 3, M.-L., 1940; Duhovnoje zavescsanyije Ivana Groznova kak isztoricsezkij isztocsnjyk. Izvesztija AN SZSZSZR, szer. iszt. i fil., t. 4, No. 6, 1947) forráskritikai jellegű, s következtetéseit csak részlegesen tartalmazza.

³⁶ Sz. B. Veszeloovszkij: Issledovanyije po isztorii opricsnyini, M., 1963.

³⁷ G. D. Burgyej: Opricsnyina v novoj isztoricsezkij lityerature. Prepodavanyije isztorii v skole, 1964/6, 28. l.

³⁸ Sz. B. Veszeloovszkij megállapítja, hogy mekkora kárt okoz a marxista történettudománynak „azoknak a történészeknek önhittsége, akik az események után 300–400 évvel hátsó gondolattal látnak hozzá a régmúlt jelenségeinek felfogásához és értelmezéséhez, a professzori katedra magasságából ítélkeznek, és lekicsinyléssel vetik el, néha anélkül, hogy megvizsgálnák, azoknak a műveletlen és korlátolt, szűk látókörű korabelieknek számukra nemkívánatos megnyilatkozásait, akik nem a főiskolákon kapták képzettségüket, nem hallgatták a Szovjetunió történetéről szóló egyetemi előadásokat, és ezért nem képesek megérteni a szemük előtt lezajló eseményeket.” (Sz. B. Veszeloovszkij (1963), 39. l.)

³⁹ Vö.: Je. Doros: Knyiga o Groznom care. Novij mir, 1964/4.

⁴⁰ Hasonló témájú cikke (Protyiv idealizacii gyejatyelnosztyi Ivana IV) megjelent a Voproszi isztorii 1956/9. sz.-ban.

⁴¹ A vitát M. D. Kurmacseva i. m.-ban ismertette.

⁴² Ld. részletesen Sz. Dubrovskij (1956), 123–124. l.

⁴³ Ld. pl. A. I. Kazarin hozzászólását. (M. Kurmacseva: i. m., 196. l.)

⁴⁴ Legbeszédebb I. I. Szmirnov véleménye. (M. Kurmacseva: i. m., 196. l.)

vezetett önkényes értelmezésekhez, nyilvánvaló hibákhoz, félreértésekhez, általában pedig elméleti bizonytalansághoz.⁴⁵

Sz. Dubrovskij kimondta: „Az opricsnyina a pomescsik-jobbágytartók parasztok feletti erőszakjának sajátos formája volt”,⁴⁶ s ennek elhallgatásával, eltussolásával vádolta elődeit, ill. mindenkéltől ezért marasztalta el IV. Ivánt. Nyilvánvaló, hogy a szerző fő érvel a bírált történelemfelfogás moralizáló felhangot nyert részgazságát használta fel, s teljesen természetes ezek után, hogy a hagyományos felfogás képviselői ezen a ponton tökéletesen egyetértettek Dubrovskijjal – oly módon viszont, hogy egyúttal kihúzták bírálatának méregfogát.⁴⁷

A vita során végül továbbra is megmaradt, hogy a opricsnyina (bár bizonyos megszorításokkal) szükségszerű és haladó történelmi periódus, IV. Iván pedig „zsarnok és hóhér, bosszúálló és gonosz, aki hidegen merül el a kicsapongásban, és mindig az alázatos és bűnbánó bűnös visszataszító álarcát hordja, álszent és farizeus . . . – mindezekkel együtt kiemelkedő államférfi”.⁴⁸

E két nap elteltével azonban a szovjet történettudomány mégis kiemelkedő állomásához érkezett azáltal, hogy az elnök L. V. Cserepnin összefoglalásként leszögezte: „Vitathatatlan, hogy tudományos, s nem csupán a szép- és népszerűsítő, irodalmunkban megengedett volt IV. Iván és politikája idealizálása. Hasonló hibák széles elterjedést kaptak.”⁴⁹

A végső szót ebben a kérdésben Sz. O. Smidt mondta ki. Elemzése bizonyos mértékben a hivatalos állásfoglalás funkcióját töltötte be.⁵⁰

Sz. Smidt idézett cikke bevezetőjében méltán emlékezik meg az SZKP XX. kongresszusáról mint mérőöldkőről a szovjet történettudomány történetében. A továbbiakban az 1956-ig terjedő időszak szovjet történetírásának elméleti-módszertani hibái között egyik legjellemzőbbnek azt tartja, hogy „az ország története néha felcserélődött az állam történetével, az állam története pedig – az uralkodók történetére korlátozódott”. IV. Iván esetében ez azt eredményezte, hogy a „rettegett cár alakja elfedte a XVI. századi orosz társadalmat”, s a történészek nem annyira megmagyarázni, mint igazolni igyekeztek kegyetlenségeit.

A marxista történelemszemlélettől jelzett eltérés egyik okaként a polgári történetírás egyes tanításainak – s főleg néhány lojális képviselőjének – továbbélését jelölte meg. „Ugyanakkor – és ez nagy jelentőséggel bírt – Oroszország feudális kori történetének tanulmányozása, amint a szovjet történészek egész tevékenysége, végzetesen összefonódott a személyi kultusz szabályozott gondolkodásával. Ennek következménye volt a történelmi jelenségek egyoldalú, dogmatikus megközelítése, a félénkség a kutatási témák megválasztása terén, empirista elemek megjelenése a tudományos munka módszereiben, az önállótlanág a történelmi események megmagyarázásában és értékelésében, a citátumok eluralkodása. Rettegett Iván történelmi szerepének felnagyított értékeléséhez, amely igazolta a cár személyes bűneit és uralkodásának negatív jelenségeit, elsősorban is az opricsnyina időszakában, a legerőteljesebb formában hozzájárultak I. V. Sztálin olyan megnyilatkozásai Rettegett Ivánról és a XVI. századi orosz történelemről, amelyek nem alapozódtak megfelelő módon történelmi forrásokon, és gyakran távol álltak a történelmi folyamatok marxista értelmezésétől.”⁵¹

Sz. Smidt tárgyalt cikke a szovjet historiográfia történetében komoly jelentőségre tett szert. IV. Iván középpontba állításával helyesen mutatott rá a kérdés valóságos súlyára a személyi kultusz történetírásában, s utalt egyúttal arra is, hogy a boncolt probléma tanulmányozásában elkövetett

⁴⁵ A vita egy másik résztvevőjének, V. N. Sevjakovnak is megjelent a témával kapcsolatban egy cikke (*K voproszu ob opricsnyine pri Ivane IV, Voproszi isztorii*, 1956/9), amelyben élesen elítéli az opricsnyinát. Ő is elköveti azonban a Dubrovskij-féle hibákat.

⁴⁶ M. Kurmacseva: i. m., 195. l.

⁴⁷ Vö.: B. F. Porsnyev véleményével: „A centralizáció az orosz államban progresszív esemény volt, de az állami hatalom monarchikus berendezkedése népellenes jellegű volt, ezért csak igen feltételeken nevezhető progresszívnek.” (M. Kurmacseva: i. m. 201. l.)

⁴⁸ V. D. Koroljuk megfogalmazása. (M. Kurmacseva: i. m. 202. l.)

⁴⁹ I. m. 203. l.

⁵⁰ A cikk olyan kötetben jelent meg, amely a szovjet történettudomány fejlődését az SZKP XX. és XXII. kongresszusa között eltelt időben vizsgálja. (Vö.: 22. l.)

⁵¹ Sz. Smidt (1962), 92–94. l.

torzítások nem képeztek kivételt a korabeli történettudományban – igaz viszont, hogy a legkézzelfoghatóbban dokumentálják azokat. A szerző általános érvényű és elméleti igényű összegzésével végérvényesen kirajzolódott a helyes elméleti-módszertani irányvonal, s megindulhatott immár a konkrét *középkori* történelmi kérdés valóban tudományos feltárásának folyamata – megszabadulván az első, 1956-os, lépés szükségszerű vehemenciájától is.

Az 1956-ot követő időkben komoly munkák jelentek meg Rettegett Iván uralkodása első felének történetéről – témánk szempontjából azonban ezek kevésbé fontosak. A „reform-időszak” értékelése tudniillik nem vet fel olyan súlyú problémákat, mint Iván uralkodásának második szakasza. Ezt az időszakot általában minden kutató pozitívan értékeli – de hogy mennyire kapcsolja össze a cár személyével, az elsősorban az opricsnyináról alkotott véleményétől függ. Az opricsnyina viszont az orosz történelem legfeltáratlanabb korszaka volt, s a homályt az előző történetírás részrehajlása még csak jobban fokozta. Törvényszerű tehát, hogy az elméleti-módszertani és politikai korlátok ledöntése után a 16. századi orosz történelem kérdőjelei közül ez utóbbi problémára kitüntetett figyelem irányult.

A megoldáshoz vezető út első⁵² jelentős állomása Sz. B. Veszelovszkij IV. Ivánnal foglalkozó munkáinak kiadása volt. Sz. B. Veszelovszkij a forrásbázis kiszélesítésével és a tradicionális források újraértékelésével súlyosan megrendítette a hagyományos történetírás Iván-koncepciójának tartóoszlopait. Az opricsnyinához tartozó területek tüzetes vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy az opricsnyinába éppen hogy nem azok a területek kerültek, amelyekben a legfejlettebb és legerőteljesebb volt a fejedelmi-bojár földbirtoklás.⁵³ Ezzel a megállapításával örökre szertefoszlatta azt a tévhitet, amely szerint Rettegett Iván „radikális” reformja halálos csapást mért az arisztokrácia gazdasági alapjaira. Ezzel szorosan összefügg IV. Iván kivégzési listáinak tanulmányozása segítségével elért másik fontos eredménye: „... a kivégzettek közül egy bojárra vagy dvonjanyinra 3–4 egyszerű szolgáló földbirtokos, s a privilégizált szolgáló földbirtokosok osztályának egyetlen képviselőjére pedig egy tucat személy jut a lakosság alsó rétegeiből.”⁵⁴

Ennek megfelelően, gondolja tovább a szerző, az opricsnyina nem a fejedelmi-bojár réteg egésze hatalmának megtörését célozza, hanem a régi cári udvar s az egyes személyek ellen irányul.⁵⁵ A „reform” dezorganizálja a hadsereget, az államot két egymással harcban álló országhélféle osztja, a cár pedig elveszti a helyzet felett uralmát, és saját félelmétől megrettenve a semmivel nem indokolt tömeges terror eszközához nyúl.⁵⁶

Az opricsnyina tehát, Sz. B. Veszelovszkij akadémikus szerint, Rettegett Iván személyes műve, amelyet nem a kor gazdasági-társadalmi viszonyaiból fakadó követelmények hívtak életre, hanem a cár olyan tulajdonságai, mint „heves vérmérséklet, gyanakvás és rabszolgái feletti korlátlan hatalmának tudata, amelyek Rettegett Ivánt a fejedelmi kegy megvonásának jogával való visszaéléséhez vezették”.⁵⁷

Sz. B. Veszelovszkij az egyedül járható úton haladva, megcáfolhatatlan tények felsorakoztatásával építette fel korában még „rebellisnek” tekintett koncepcióját. Megalapozottan szegezi tehát a kérdést a kortárs történetírásnak: „Vajon milyen alapra támaszkodtak azok a történészek, akik kigondolták azt a IV. Ivánt mint államférfit feldicsőíteni hivatott ostoba opricsnyina-koncepciót,

⁵² Sz. B. Veszelovszkij kötete megjelenése előtt jelentős volt V. B. Kobrin tanulmánya (Szosztav opricsnovo dvora Ivana Groznovo, Arheograficeszkij jezsegodnyik za 1959 god. M., 1960.), amely G. Bibikov kutatásait fejlesztette tovább. Egyidőben jelentek meg I. Poloszin témával kapcsolatos (1949-ben írt) cikkei is, amelyek a 40-es évek felfogását reprezentálták. Ugyancsak 1963-ban látott napvilágot Sz. M. Kastanov K izucsenyiju opricsnyini Ivana Groznovo (Isztorija SZSZSZR, 1963/2.) c. tanulmánya, amelyben az opricsnyina jobbágyrendszer elterjesztésében játszott szerepével foglalkozik elsősorban. Ebben az időszakban R. G. Szkrinnikov is elkezdte már publikálni későbbi monográfiái alapját képező első cikkeit.

⁵³ Sz. B. Veszelovszkij: i. m., 157–163. l.

⁵⁴ I. m. 478. l.

⁵⁵ I. m., 70., 143–144., 155. l.

⁵⁶ I. m., 53., 73., 76., 189., 198., 320. l.

⁵⁷ I. m., 317. l.

amelynek kifejtése során a cár olyan cselekedeteiről számoltak be, amelyek elkövetésére csak egy őrült képes? ”⁵⁸

A bemutatott felfogásnak természetesen vannak hiányosságai – amint arra már több ízben rámutattak.⁵⁹ Magam azt tartom legjobban megkérdőjelezhetőnek, hogy a tendenciózus tudomány ellen küzdő tudós akarva, vagy akaratlanul – talán törvénytörően is –, de elfogadta a kor kihívását, s az objektivitás fegyverével harcolva, végső soron a célzatosságra célzatosan reagált.⁶⁰ Jelentősége azonban elvitathatatlan; a Rettegett Iván értékelés revízióján munkálkodók mind őt tekintik szellemi atyjuknak. Hatása pedig mérhetetlenül nagyobb volt, mint a középkori történelem egy problémája megoldásán több-kevesebb sikerrel fáradozó szaktörténészé.⁶¹

Közvetlenül Sz. B. Veszelojszkij munkáinak megjelenése után bocsátotta ki A. A. Zimin az orosz-szovjet historiográfia első, teljességre igényt tartó, opricsnyinával kapcsolatos monográfiáját.⁶²

A. Zimin Sz. B. Veszelojszkij nyomán halad tovább, amikor elveti a fejedelmi-bojár arisztokrácia reakciósságáról szóló tételt. Van azonban véleménye szerint olyan erő, amely a széttagoltság maradványait, s a centralizációs folyamat előtt álló valóságos akadályokat jelenti Oroszországban: Iván nagybátyja, Andrej Sztarickij részfejedeleme; Novgorod sajátos különállásával és a „harcoló” egyház. Amíg az opricsnyina ezek ellen irányul, addig a centralizáció továbbfejlesztéséhez hathatósan hozzájárul; célja elérése után azonban elveszti értelmét, s pl. az 1570. július 25-i moszkvai vérengzés, amely „kegyetlenségében és szadizmusában túlszárnyalt minden előzőleg történtet; csak Rettegett Iván vadállati természetével és beteg képzeletével magyarázható”.⁶³

Az opricsnyina tehát lényegében betöltötte történelmi hivatását, bár meglehetősen szokatlan, a túlhaladni kívánt múlttól kölcsönzött archaikus és ellentmondásos formában – hiszen különállásával túlságos hatalmat biztosított a másik országrészben, a zemscsinában, a bojárságnak és tradicionális vezető szervének, a Bojár Dumának.⁶⁴

Összességében a cár által folytatott harc „bizonyos mértékben megfelelt a városi lakosság és a parasztság érdekeinek”,⁶⁵ igaz azonban az is, hogy „Iván politikai ellenfeleivel folytatott harcának barbár, középkori eszközei, megfégezhetetlenül kegyetlen természete az opricsnyina éveinek összes intézkedésére rányomta a despotizmus és az erőszak baljós bélyegét”.⁶⁶

⁵⁸ I. m., 65. l.

⁵⁹ Általában azt vetik Sz. B. Veszelojszkij szemére, hogy az opricsnyinát abszolút értelmetlennek tekintette, s Rettegett Iván megítélésében, ellenkező előjellel bár, de szintén erősen szubjektív volt. (Ld. többek között I. Poloszin i. m., 20. l.; Sz. Dubrovskij (1965), 213. l.; A. A. Zimin: Akagyemik Sz. B. Veszelojszkij i obraz Ivana Groznovo v hudozsjesztvennoj lityerature. Isztorija i isztoriki, M., 1973., 353. l.)

⁶⁰ Magáért beszél Schlichtingtől vett idézete: „A moszkoviták valami rosszakarattal születtek, ami azt a szokásukat eredményezte, hogy kölcsönösen megvádolják és megrágalmazzák egymást a despota előtt, gyűlölettel esnek egymásnak, úgyhogy megölik egymást a kölcsönös rágalommal. A despotának mindez kedves, és ő senkit sem hallgat szívesebben, mint besúgókat és rágalmozókat, nem törődve azzal, hogy hamisak vagy igazak, csak hogy alkalmas ügy legyen az emberek elpusztítására; bár sokaknak még csak meg sem fordul a fejében, hogy megvádolhatók egyáltalán valamiben.” (Sz. B. Veszelojszkij: i. m., 76. l.)

⁶¹ Je. Doros heves érzelmektől sem mentes méltatásában Sz. B. Veszelojszkij szinte forradalmár-mártírként jelenik meg. (E. Doros: i. m., 260–263. l.)

⁶² A. A. Zimin: Opricsnyina Ivana Groznovo, M., 1964. (Eredményeit népszerű formában összefoglalja: Novoje ob opricsnyinye. Nauka i szizny, 1964/1. Hasonló felfogásban írta az Isztorija SZSZSZR-t. II.) szerk. M. N. Tyihomirov és mások), M., 1966. megfelelő részeit is.

⁶³ A. Zimin: Opricsnyina Ivana Groznovo, 430, 437. l.

⁶⁴ I. m., 448, 479., 1. Utóbbi okát végső soron az ország viszonylagos gazdasági-társadalmi elmaradottságában látja. (I. m. 388. l.)

⁶⁵ I. m., 479. l.

⁶⁶ Uo.

Nagyjából A. Zimin idézett könyve megjelenésének idején kezdte publikálni témával kapcsolatos írásait napjaink legnevesebb opricsnyina-szakértője, R. G. Szkrinnyikov.⁶⁷ Opricsnyináról és Retteggett Ivánról vallott felfogása röviden a következő:

Az opricsnyina bevezetése nem nélkülözött meghatározott politikai célt: a központi hatalomra legnagyobb veszélyt jelentő szuzdali fejedelmi leszármazottak gazdasági-politikai hatalmának megrendítését.⁶⁸ Az első intézkedéseket leszámítva azonban a reformot nem irányította „sem objektíve, sem szubjektíve egységes cél, elv”.⁶⁹ A privilegizált testőr-rendőr gárda létrehozásával Iván szakított a reformpolitikával, s elidegenítette magától a szolgáló nemesség nagyobb részét.⁷⁰ A szociális bázis szűkülése s az önálló kormányzás sikertelensége, illetőleg a korlátlan hatalom elve érvényrejuttatásának vágya a tömeges terror alkalmazásának politikájába sodorta a cárt, s az 1567–70-es évek politikatörténetének alapjává a vélt és valóságos ellenségek megsemmisítését célzó hatalmas méretű koncepció per lett.⁷¹ A saját terrorjától megrémült – valószínűleg idegbeteg – cár mind türelmetlenebbé, gyanakvóbbá vált, elvesztette ítélőkéességét, és hibát hibára halmozott,⁷² sőt a kudarcokat még gyávaóságával is tetézte, míg végül „a terror ördögi gépezetének irányítása kicsúszott életréhívi kezéből”.⁷³

Az opricsnyinai reform objektíve alkalmas eszköz volt a centrális hatalom megerősítésére,⁷⁴ s ezt a funkcióját lényegében be is töltötte⁷⁵ – minden következtetlensége és ellentmondása ellenére.⁷⁶ S bár „az opricsnyina-pogromok demoralizálták az ország életét, nem tudták megváltoztatni a társadalmi fejlődés alapvető tendenciáit”, annak ellenére, hogy „az opricsnyikok garázdálkodásai példanélküliek voltak, s nincs mentség rájuk”.⁷⁷

Az általános rettegés és gyanakvás, valamint a „véres lidércnyomás mély bélyeget nyomott a 16. századi orosz társadalom politikai életének minden területére”, azonban Retteggett Iván cárt ennek ellenére sem kell „valamiféle kivételes személyiségnek tartani a középkori zsarnok uralkodók hosszú sorában”.⁷⁸

A. A. Zimin és R. G. Szkrinnyikov eddigiekben részleteszett felfogása vált uralkodóvá az elmúlt évtized szovjet történettudományában,⁷⁹ s ez a tény az idealizált Iván-értékeléssel történt teljes

⁶⁷ Könyvei: Nacsab opricsnyini, L., 1966; Opricsnyina Ivana Groznovo (tézisek), L., 1967; Opricsnij terror, L., 1969; Perepiszka Groznovo i Kurbszkovo, L., 1973; Rosszija poszle opricsnyini, L., 1975; Ivan Groznij, M., 1975; Azok a cikkek, amelyek nem monográfiái egy-egy részét képezik, ill. népszerű összefoglalások, a következők: Szamogyerzsavije i opricsnyina. Vnutrennyaja polityika carizma (szeregyina XVI-nacs. XX v.) L., 1967; V isztorii i iszkussztve. Nauka i szizny, 1971/8.; Opricsnaja tragegyija. Nauka i szizny, 1976/3.

⁶⁸ R. G. Szkrinnyikov (tézisek), 20. l.

⁶⁹ R. Szkrinnyikov: Ivan Groznij, 191. l.

⁷⁰ R. Szkrinnyikov: Rosszija . . . , 86. l.

⁷¹ R. Szkrinnyikov: Ivan Groznij, 73., 191., 192. l.

⁷² I. m., 178–180. l.

⁷³ I. m. 191. l.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ R. Szkrinnyikov: Szamogyerzsavije . . . 99. l.

⁷⁶ Vö.: „Az opricsnyina nem változtatta meg a monarchia politikai struktúráját, nem tette semmissé a duma, mint a legfelsőbb állami szerv, jelentőségét, nem rendítette meg az arisztokrácia privilégiumait körülbástyázó mesztynicsesztvo rendszerét.” (Ivan Groznij, 195. l.)

⁷⁷ I. m., 194, 195. l.

⁷⁸ R. Szkrinnyikov (1976), 115. l.

⁷⁹ Vö. a V. I. Koreckij által írt résszel az Isztorija SZSZSZR (1966) c. kötetben (213–14. l.); G. L. Grigorjev: Zavescsanyije Ivana Groznovo. Voproszi isztorii, 1972/4; Ju. D. Rikov: „Isztorija o Velikom knyaze Moszkovszkom” A. M. Kurbszkovo i opricsnyina Ivana Groznovo. Isztoriceszkije zapiszki, 1974, t. 73.; A. M. Szaharov: Rosszija i ego kultura v XVI veke. Ocserki russzkoj kulturali XVI veka, t. 1., M., 1977, 30–34. l. A sorban egyedülálló helyet foglal el A. Licsko, az orvostudományok doktora cikke. A paranoiával foglalkozó népszerűsítő munkájában a fő tüneteket Retteggett Iván viselkedésén és cselekedetein mutatja be. (Glazami pszihiatra, Nauka i religija, 1965/11, 41–43. l.)

leszámolást tanúsítja. Hiba lenne természetesen nem észrevennünk e két interpretáció bizonyos mértékig egymást kizáró voltát⁸⁰ s belső ellentmondásait. Ez a körülmény azt a meggyőződésünket erősíti, hogy a konkrét történelmi probléma, az opricsnyina, ill. Rettegett Iván uralkodása értékelésének kérdése távolról sem lezárt, megoldott.

A hiányosságok egy része egy nagy módszertani vívmány járulékos negatívumaként jelentkezik. Az előző történetírás ideologizáló törekvéseivel szembeállva a probléma tanulmányozásának új „ars poetica”-ját alakították ki: „A választ ... csak a tények adhatják meg, kísérjük nyomon őket türelmesen, a lehető legnagyobb gondossággal.”⁸¹ A végtelen következtetések levonásától való jogos félelem okozza tehát néhány részeredmény tovább nem gondolásának hibáját. (R. Szkrinnikov pl. adatok tömegével sugallja azt a gondolatot, hogy Rettegett Iván uralkodásának első szakaszában a cárnak nem volt lényegi befolyása a politikai irányvonal megszabásában és érvényrejtetésében; önálló uralkodásának időszaka alatt pedig tragikus helyzetbe sodorta az országot – mégis hiányzik a várt következtetés explicit kimondása: IV. Iván egyértelműen negatív szerepet játszott az orosz történelemben.)

A marxista történelemszemlélet egyik sarkköve, hogy a történelmi fejlődésben bizonyos törvényszerűségek vannak. Helyes elméleti kiindulópont, ha a kutató a vizsgált történesekben a rendező elvet, a meghatározó okot megkísérli feltárni. Hiba azonban, ha ott is racionalitást és logikát keresünk, ahol valójában irracionalitás és logikátlanság van, és azt is meg akarjuk magyarázni, ami valójában megmagyarázhatatlan. Rettegett Iván esetében ez, sajnos, gyakran előfordul. Minden bizonnyal hozzásegítene a kérdés historiográfiáját az őrdögi körből való kitöréshez, ha fokozottabban igénybe vennénk egyes rokontudományok – így pl. a pszichológia – segítségét.

Vannak azonban megoldásra váró, szűken vett történettudományos feladatok is.

Komoly zavart okoz pl. a kérdés megoldásában, hogy nincs szabatos fogalmi meghatározása az önkényuralomnak (szamogyerzsavije), abszolutizmusnak, despotizmusnak és centralizációnak; s ennek megfelelően nem tisztázott, hogy az adott időszak orosz állama melyik terminussal minősíthető. Ez pedig végül is azt jelzi, hogy az értékelés nem áll elég szilárd alapon. A vizsgált korban ugyanis a cári hatalom, a cár személyes súlyának állandó növekedését követhetjük nyomon. Az értékelés szempontjából viszont korántsem mindegy, hogy mindez a despotizmus vagy központosítás rendszerében történik. Ezeknek az általános elméleti jellegű problémáknak a nyitva hagyása pedig olyan veszéllyel jár, hogy a történeti munkákban nem válik explicitté az egy-egy történelmi korszakot a történelmi fejlődés egészében elhelyező koncepció, s a történetírásban eluralkodik a faktográfia.

Ha tovább konkretizáljuk a Rettegett Iván-kutatásról eddig elmondottakat, szembeötlő, hogy nem kellőképpen kapcsolják össze a problémakör kutatói V. I. Lenin nevezetes megállapítását a korabeli orosz államról⁸² azzal a kérdésfelvetéssel, hogy az említett objektív körülmény milyen korlátokat szab egy felülről jött beavatkozás számára, nevezetesen tehát; a gazdasági-társadalmi-politikai struktúra valóban indokolja-e az erőszakos cári kísérletet. Magyarán tehát, hiányzik a pontos vizsgálat: mik a 16. századi orosz fejlődés lehetőségei és korlátai. Ezzel összefüggésben van a személyiség történelmi szerepe (általában, s jelesül a középkorban) pontos meghatározásának hiánya – amit magyaráz az elődök visszaélése ezen a téren, de nem segít annak a kérdésnek megválaszolásában, hogy mi a cár extremitásának vagy örületének része a történesek formálódásában. (Annál is inkább, hisz magát a tényt senki sem tagadja.) Ez utóbbi figyelembevételével vizsgálatot igényelne az „objektív” haladó eredmények és a cár szubjektív szándékai közötti viszony problémája is, s különösen a cár személyiség (alkalmasság)-vizsgálata, amely kideríthetné, hogy az uralkodó magának vallotta-e a neki tulajdonított nézeteket és célokat, s egyáltalán alkalmas lett volna-e megvalósítani azokat.⁸³

⁸⁰ Lényeglátóan utal erre A. L. Sapiro: *Ob abszolutizme v Rosszii*. Isztorija SZSZSZR, 1968/5, 79. l.

⁸¹ R. Szkrinnikov: *Ivan Groznij*, 4. o.

⁸² A 17. századi orosz állam – s ez fokozottan áll a 16. századra – monarchia „bojár Dumával és bojár arisztokráciával” (V. I. Lenin: *Poln. szobr. szocs. t. 17*, 346. l.)

⁸³ D. Sz. Lihacsov: *Licejejsztvo Groznovo: „Szmenovoj mir”* Drevnyej Ruszi, L., 1976; Velikoje naszlegijje, L., 1975.)

Hiányzik továbbá az egzakt számvetés: egy feltételezett progresszív elképzelés keresztülhajszolásból fakadó tragikus következmények mennyiben állnak arányban a megvalósult sovány eredményekkel. Valószínűleg nem lenne haszontalan egy eredmény-középpontú retrospektív szemlélet alkalmazása sem a probléma kutatásában. A teljes csőd Iván uralkodásának végére, s a nem sokkal ezután bekövetkező „zavaros időszak” tragikus eseményei között nyilvánvaló egyfajta kapcsolat, ami egyáltalán nem lehet közömbös az Iván-értékelésben. Elgondolkodtató végül N. E. Noszov vélekedése is, aki szerint a 16. században az orosz önkényuralom a történelmi fejlődésnek csak egyik, s nem okvetlenül a haladóbb, alternatíváját jelentette.⁸⁴ Ha ez a megállapítás joggal váltott is ki ellenvéleményeket,⁸⁵ csupán a vizsgált kérdéskör felől nézve igaza kevésbé vitatható. S ha IV. Ivánt a 16. századi orosz fejlődés széles összefüggésébe állítanák, s összehasonlítanák III. Ivánnal, III. Vaszilijjal és Borisz Godunovval, akkor talán világossá válna, hogy az esztelen iváni despotizmus megtöri ezt a felfelé tartó ívet, s lényegében egy történelmi zsákutcát jelent.

Ezek a kétségek és a Rettegett Iván-kutatások jelenlegi eredményeinek néhány ellentmondása azonban éppen a jelentősen kiterjesztett kutatásokból, az elmélyült és lelkiismeretes forráskritikából, a valóban *tudományos* megközelítésből adódnak. Napjaink szovjet történettudománya IV. Ivánnal kapcsolatos fő feladatát már elvégezte: tényekkel bizonyította, hogy a rettegett cár nem tartozott az orosz történelem kiemelkedő alakjai közé. Ezzel egyúttal lelepleződött a megelőző időszak történetírásának részrehajló jellege; a hamis koncepciót bizonyítani hivatott eszközök, módszerek és elmélet a történettudomány lomtárába kerültek.

A minden kétséget kizáró egységes vélemény még nem kristályosodott ki, a szovjet történettudomány mégis nem eléggé értékelhető sikert könyvelhet el: az orosz történelem egyik – ha nem a leginkább – neuralgikus pontja végre egészen a helyére, a tudomány világába került. Ezzel megvalósulni látszik az Sz. B. Veszeloovszkij által (Thuküdidész nyomán) támasztott magas követelmény: „A történésznek, mint minden tudósnak, megértőnek kell lenni a jelenkor szükségletei iránt, de egyúttal az kell legyen ideálja, hogy művei az örökkévalósághoz szóljanak.”⁸⁶

⁸⁴ N. E. Noszov: Sztanovlenyje szoszlovno-predsztavityelnih ucsezsgyenyij v Rosszii, L., 1969, 9–12. l.

⁸⁵ Sz. Smidt N. Noszov könyvéről írt recenziójában (Isztorija SZSZSZR, 1970/1, 182–83. l.) L. V. Cserepnin recenziójában (Voproszi isztorii, 1970/6, 140–41. l., A. Szaharov tanulmányában (i. m., 32. l.)

⁸⁶ Sz. B. Veszeloovszkij: Po povodu trilogii tov. Kosztileva i voznyizsej o nyej polemiki (Isztorija i isztoriki, M., 1973.) 376. l.

URBÁN KÁROLY

Széljegyzetek egy programgyűjteményhez*

A pártprogramnak mint történeti forrásnak a felhasználása az új- és legújabbkori történetírás egyik érdekes metodológiai problémája. Régi igazság, hogy egy program annyit ér, amennyit megvalósítanak belőle. S hogy mennyi valósult meg egy-egy programból, azt a történész bizonyos távlatból már viszonylag könnyen felmérheti. De az elemzés hányféle lehetőségét rejtí magában egy pártprogram a megvalósulás mércéjén kívül is! Az idő rostáján kihullott célkitűzésekből nem kevesebb következtetés vonható le a vizsgált korszakra és politikai irányzataira nézve, mint a megvalósultakból. A program komplexitásával más forrástípus aligha versenghet. Tudatformáló erejét pedig akkor sem becsülhetjük le, ha a meggyőzés közvetlenebb formáit, az agitációt és a propagandát eredményesség tekintetében elébe helyezzük. Talán a programok gyakorlati hasznossága iránti kétely – mely valószínűleg egyidős a programkészítéssel –, talán a politikai tudattal, ill. cselekvéssel foglalkozó kutatások szokásos elkülönülése (és az előbbiek fejletlensége) játszik leginkább közre abban, hogy a pártprogram mint történeti forrás, még korántsem foglalja el a neki járó helyet történeti irodalmunkban.

Balogh Sándor és Izsák Lajos könyve a felszabadulás után működő pártok és politikai csoportosulások 31 programját, ill. programértékű megnyilatkozását tárja eléünk, önálló kiadványnak is beillő bevezető tanulmány kíséretében. Az eddigi forráspublikációk a két munkaspárt 1944–1948 közötti programjait más határozatokkal együtt, valamint a Kisgazdapárt 1945 eleji programtervezetét már hozzáférhetővé tették. Ám ez a gyűjtemény most *teljesen átfogja a koalíciós kereteket, és kiterjed az ellenzéki pártokra* is. Az új forráskiadvány átfogó jellege miatt kiválóan alkalmas arra, hogy egy történetileg már nem csekély mértékben kutatott szakasz kérdéseit ismételten végiggondoljuk, s a korabeli célkitűzéseket a történelmi fejlődés valóságos tényeivel szembesítsük. Egy ilyen programgyűjtemény mindenekelőtt az eszme- és politikatörténeti kutatásokban hasznosítható, de számos más irányban is tanulságokat kínál. Nem célunk a könyv részletes ismertetése, csupán néhány reflexióval kapcsolódunk témaköréhez.

Kívül esnek ugyan a mű időhatárain, de előzményként mégis hozzátartoznak azok az elképzelések, amelyek a felszabadulást megelőzően a háború utáni helyzetre való felkészülés jegyében születtek. Történelmi tény, hogy a demokratikus újjászületés programját az illegálisból kilépő Magyar Kommunista Párt dolgozta ki és hirdette meg 1944 november végén. A többi pártot és politikai irányzatot az 1944/1945-ös sorsdöntő változás lényegében felkészületlenül érte. A háború utáni helyzetre való folyamatos és békés felkészülés illúzióját már az ország 1944. március 19-i német megszállása szertefoszlatta, a Vörös Hadsereg felszabadító hadműveletei pedig végképp irreálissá tették az angolszász orientációjú kisgazdapárti és szociáldemokrata elképzeléseket. Ebben az értelemben tehát teljes joggal lehet a háború alatti elképzeléseket füstbement terveknek nevezni. Az új helyzethez való igazolás e pártok esetében hosszabb időt igényelt. Részletes és átfogó pártprogramot a Kisgazdapárt valamivel előbb, az SzDP és az NPP valójában csak 1945 augusztusára, ill. szeptemberére tudott prezentálni. A Polgári Demokrata Párt 1945 júniusában megjelent programja viszont az országos politika szemszögéből úgyszólván érdektelenné vált a pártnak a koalícióból történt kiszorulása következtében.

*Balogh Sándor–Izsák Lajos: Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948). Bp. Tankönyvkiadó, 1977. 438.

De mindezek ellenére sem felesleges az 1945-ös programok és a háború alatti elképzelések egybevetése. Elsősorban ebből a szempontból: mennyit és milyen elemeket lehetett az alapjaiban elavult tervekben átmenteni és az új programba beépíteni? Egy ilyen megközelítés jogosságát az ellenforradalmi korszak legális pártaival kapcsolatban a programoktól függetlenül sem árt hangsúlyozni, hiszen szinte általános tapasztalat, hogy – mivel a Horthy-korszakkal kapcsolatos kutatások rendszerint még kitekintés formájában sem érintik a felszabadulás utáni időszakot, a népi demokratikus fejlődés vizsgálata viszont az alapvetően új helyzetből indul ki – a kontinuitás-diszkontinuitás problémája többnyire elcsúszkád.

Ezzel kapcsolatban – csupán az SzDP-re szorítkozva – megemlítünk néhány momentumot. Az SzDP 1943-ban még addig sem jutott el a pártprogram dolgában, mint a Kisgazdapárt. Az ellenforradalmi rendszer perspektívatlansága szemléletesen kifejezésre jutott a párt 1943-as programtervezetének sorsában. A tervezet körüli hosszas és rendkívül éles viták során kiderült, hogy az adott viszonyokhoz ragaszkodva csak olyan programot lehet készíteni, amivel előállni sem érdemes. A tervezet a szociáldemokrata vezetők többségének súlyos averziói következtében le is került a napi-rendről. Nem véletlen, hogy az SzDP 1945-ös akcióprogramjában – jóllehet, az 1903-as pártprogramig visszanyúlva hangsúlyozták a folytonosságot, a század eleji történelmi okmánnyal, ill. annak elvi alapjaival való azonosságot – az 1943. évi programtervezetről említést sem tettek. Így a felszabadulás utáni célkitűzések szempontjából nem a programtervezet, hanem az azzal egyidőben meginduló, majd annak helyébe lépő „tervkövacsolás” érdemel figyelmet. E tervkészítés során a szociális, gazdasági kulturális stb. szférákat vizsgálva, az SzDP-ben igyekeztek felvázolni a „holnap Magyarországot”, amit szabadnak és függetlennek reméltek, de nem alakult ki egységes elképzelés arról, hogy milyen legyen ez a szabadság és függetlenség. „A történelem itt dörömböl a kapukon, és csak elgondolni is mindezeket, lesz-e elegendő időnk?” – tette fel az utólag felettébb jogosnak bizonyult kérdés Szaksits Árpád a „Népszavá”-ban 1943 elején.

Ha egy új, átfogó program nem is állt össze 1944 márciusáig, de az SzDP-ben 1943 nyarától felállított – és szakmánként tagozódó – értelmiségi szervezetekben jó néhány elgondolást, szaktervet dolgoztak ki. Ezek egy részét 1943 folyamán publikálták a „Népszavá”-ban, másokat levéltári forrásokból ismerünk. A „holnap Magyarországa” kapcsolatos tervezettség legtöbbet emlegetett, központi modellje a Beveridge-terv lett. Ezt a jelentős nemzetközi visszhangot kiváltó – s az angol Munkáspárt által támogatott – reformelképzelést az SzDP 1943-ban brosúrában ismertette. A szociáldemokrata jobb- és baloldali egyaránt elfogadta, és szinte csodaszéként reménykedett benne. Érdemes lenne egyszer a Beveridge-tervhez fűződő várakozások és illúziók felszabadulás utáni „utóéletét” is megvizsgálni. Ehelyütt beérjük egyetlen példával. Propper Sándor 1946-ban megjelent szociálpolitikai tárgyú füzetében olvassuk: „Nagyjában a Beveridge-tervnek megfelelő szociális biztosítási hálózat fölépítésén fáradozik a[z angol] munkáskormány, ez részben már meg is valósult s ez lesz a világ legtökéletesebb szociális biztosítási intézménye. A példa valószínűleg hatással lesz a világ többi államaira is...” Bizonyos, hogy nemcsak az SzDP került a Beveridge-terv hatása alá, de ebben a pártban hatott a legerősebben. Ám ez a tervezet nyilvánvalóan a kapitalizmus korszerűsítését szolgálta, ezért nem lehetett ellentmondás nélkül beépíteni a párt 1945-ös programjába, amelynek központi jelszava a „ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért” volt. Emellett a magyar sajátosságok mérlegelése és politikai megfontolások is közrejátszhattak abban, hogy végül is kompromisszumos megoldás született. Az 1945-ös akcióprogramban formálisan nem említették a Beveridge-tervet, de a munkaterv nem egy pontján – főleg a szociálpolitikával és társadalombiztosítással foglalkozó fejezetekben – könnyen fel lehet ismerni a hatását.

Az 1943-as elképzelések némelyik elemét minden különösebb zökkenő nélkül be lehetett építeni az új programba. Így például az SzDP Nevelői Csoportja (és vezetője, Gárdos Dezső) által a háború alatt szorgalmazott munkaiskola tervét – amivel egyébként az SzDP első számú oktatáspolitikai tekintélye, Kéthly Anna is rokonszenvezett – beillesztették a munkaterv közoktatási fejezetébe. Más elgondolásokat viszont nem lehetett azonnal alkalmazni, legalábbis a korábbi módon nem. A háború alatt az SzDP a jövőre vonatkozóan felvetette a korszerű munkáslakások építésének gondolatát, sőt a „Népszavá”-ban közöltek tervrajzokat is. Az elképzelést 1945 elején Fischer József rögtön fel is elevenítette a „Népszavá”-ban, de a korszerű munkáslakások építésének követelménye a romos Budapesten meglehetősen időszerűtlennek hatott. Ezért az SzDP 1945 nyarára elkészült programjában a lakáskérdéssel kapcsolatban már más sorrendet alkalmaztak. Előbb a sérült házak

helyreállítását szorgalmazták, s csak ezután tették hozzá, hogy amennyire a termelőeszközök gyártása és a jótételei kötelezettségek teljesítése fokozatosan megengedi, tömeges modern kislakásokat kell építeni. Érdekes az elnevezés megváltoztatása is: azt, hogy a korszerű munkáslakásból „tömeges kislakás” lett, talán nem erőltetett dolog a párt összetételének módosulásával összefüggésbe hozni.

Még bonyolultabb volt a helyzet a tervgazdálkodás kérdését illetően. 1943-ban az Értelmiségi Titkárság keretében ún. tervgazdálkodási bizottságot hoztak létre, amelynek munkájába Bán Antal is bekapcsolódott. Nem véletlen, hogy 1945 februárjában éppen ő vetette fel először az SzDP részéről a tervgazdálkodás azonnali bevezetésének gondolatát. Ismerünk olyan 1945 tavaszi szociáldemokrata tervezetet, amely a földosztást követően a mezőgazdaságban is meg akarta valósítani a tervgazdálkodást. Ezek a példák jól illusztrálják, hogy a háború alatt született elgondolások automatikus felelevenítése sokszor nem felelt meg az 1945-ös realitásoknak, hanem indokolatlan előreszaladást eredményezett a legkorábbi célkitűzések esetében. Az új pártprogram – bár a tervszerű termelés követelményét fenntartotta – már ebben a tekintetben is mértéktartóbban fogalmazott az 1945 eleji álláspontokhoz képest.

Csupán néhány elemet ragadtunk ki, a teljesség igénye nélkül. De – úgy véljük – már ezek is jelzik, hogy az 1945-ös programok és a háború alatti elképzelések egybevetéséből sok tanulság szűrhető le a pártoknak az új helyzetbe való beilleszkedésére vonatkozóan.

E kötetben első alkalommal sorakoznak fel – lényegében a megjelenést tükröző időrendi sorrendben – a különböző pártok programjai. Nem egyenlő jelentőségű és hatású programokról van szó, némelyik már megjelenése pillanatától az érdeklődés középpontjában állt, másokat – különösen az ellenzéki pártok egy-egy programjellégű megnyilatkozását – már csak azért sem lehet tömeges hatásúnak tekinteni, mert már a maguk idejében is csupán szűk publicitást kaptak. Akad az utóbbiak között olyan is, amely – pl. a Radikális Demokrata Pártszövetség programja – csak most, harminc év után, történeti forrásként debütál az olvasóközönség előtt. A kuriózumok és a propagált dokumentumok együtteséből minden korábbinál pontosabb és teljesebb kerekedik ki a programok kidolgozásának és meghirdetésének, valamint az újabb célok megjelölésének menetéről.

Az 1944–1948-as időszak értékelésének lényeges kérdése, hogy minek tekintsük a felszabadulás utáni fejlődés alapidokumentumát, az MKP 1944. novemberi javaslatát, melyet a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai kisebb módosítással közös programul fogadtak el? Minek szánták eredetileg: kiindulási platformnak vagy hosszabb távon végrehajtandó programnak? A megvalósítás folyamatát ismerjük. Tudjuk, hogy bizonyos célkitűzéseket, pl. a földosztást már 1945 tavaszán végre lehetett hajtani, más feladatok megoldásához szintén hozzáfekedtek – pl. a közigazgatás megtisztításához –, de gyakorlati megvalósításuk elhúzódt. A program által kilátásba helyezett államosításokra is csak később került sor. A programkészítők eredeti szándékainak vizsgálata annál is inkább jogos, hiszen történetírásunk már régen túllépett azon, hogy a népi demokratikus átalakulást egy eleve részleteiben kidolgozott forgatókönyv vagy elgondolás realizálásaként fogja fel. Lényeges mozzanat ebből a szempontból, hogy a programkészítés kezdeti stádiumában, a kommunista vezetők 1944 szeptemberi–októberi moszkvai értekezletein a tervezetet „kampányakció-program”-nak nevezték, ami világosan jelzi: nem hosszú távú elképzelésről volt szó. Ugyancsak erre utal, hogy a vitában alulmaradt az az elképzelés, mely szerint egy elvi jellegű programot kell kidolgozni, amely lényegében független a hatalom átvételének körülményeitől.

További kérdés, hogy meddig lehet *valójában* az 1944 novemberi dokumentumot az MNFF közös programjaként felfogni? Utaltunk rá, hogy 1945 nyár végére a függetlenségi front többi pártja is elkészítette a maga programját. Ennek következtében a közös programból egyfajta keretprogram lett, mégpedig olyan keretprogram, amelyhez – ez az 1945-ös programok egybevetéséből kitűnik – az új pártprogramok nem igazodtak következetesen. A későbbiekben az MKP maga is rugalmasan kezelte az eredeti programot. Az újabb célkitűzésekkel nem várta meg az előzők maradéktalan végrehajtását, bár mind a Baloldali Blokk, mind pedig a III. kongresszus idején felelevenítette az alapidokumentum egyes megoldatlan célkitűzéseit.

Az MKP ily módon megőrizte kezdeményező szerepét a társadalmi átalakulás elmélyítését szolgáló célkitűzések meghirdetésében. De a kommunista vezetők nyilatkozataiból az is kitűnik, hogy az MKP tudatosan kerül bármiféle öncélú dinamizmust, s nem ragaszkodik ahhoz sem, hogy programjellégű dokumentumaiban minden kérdésben okvetlenül a legbaloldalibbnak tűnő álláspontot foglalja el. Nem versengett az „elsőbbség” kétes érdeméért olyan célkitűzések programba iktatásával, melyek-

hez a feltételek még nem érettek meg. Amíg az MKP a politikai harcban a Kiszgazdapárt felé többnyire az MNFF államosítási programjának maradéktalan végrehajtását hangsúlyozta, addig az SzDP programjának egy-egy illuzórikus elemétől elhatárolta magát. Ha már az előzőekben az SzDP tervgazdálkodással kapcsolatos 1945-ös állásfoglalásaira utaltunk, érdemes felidézni azt is, hogyan indokolta az MKP azt a tényt, hogy a tervgazdálkodás kérdését a párt – kivéve az 1945-ös választások időszakát – kezdetben nem szorgalmazta. „A magyar hároméves terv a magyar demokrácia építésének terve, amelynek fő gondolatait és részleteit csak abban a konkrét helyzetben, azoknak a konkrét problémáknak a megoldására lehetett kidolgozni, amelyeket a magyar demokrácia fejlődése a veszített háború után felvetett. Mi nem általában a tervgazdálkodást kezdeményeztük – írta Révai József 1947 augusztusában –, hanem a konkrét magyar demokrácia hároméves tervét, éppen abban az időpontban, amikor szükség volt rá. Több érdemre nem tartunk igényt, de ez nem kevés.”

Koalíció és ellenzéke – ebben a vonatkozásban tágitja ki legerősebben ez a könyv a felszabadulás utáni politikátörténet eddigi értelmezésének kereteit. A történeti kutatás – az 1947-es választásoktól eltekintve – ez ideig nem sok figyelmet szentelt az ellenzéki pártoknak. Orbán Sándornak a Demokrata (Barankovics) Néppártot elemző korai tanulmányát csak több mint másfél évtized múltán követte egy-egy újabb vizsgálódás: Varga F. Jánosé a Magyar Radikális Pártról és Gergely Jenőé a politikai katolicizmus felszabadulás utáni nyúlványáról. Ám ebben a munkában kezdettől fogva szinte párhuzamosan rajzolódik ki előttünk a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontban tömörült és azon kívül rekedt pártok és irányzatok tevékenysége. Eddig sem volt kétséges, hogy a népi demokratikus fejlődés híveit és ellenfeleit elválasztó frontvonal nem egyszerűen a koalíció és ellenzéke között húzódott, hanem alapvetően a koalíción belül, pontosabban szólva megosztotta a koalíció egyes pártjait is. De keveset tudtunk arról, hogy milyen elvi-politikai különbségek választották el egymástól az ellenzéki pártokat.

Mert hiszen ellenzékről mint egységes táborról, a kezdet kezdetén sem lehet beszélni. Egészen ellentétes felfogású, élesen eltérő tradíciójú irányzatokat találunk közöttük már 1945-ben is. A Keresztény Demokrata Néppárt és a Magyar Radikális Párt 1945-ös programját – mindkettő e kötet érdekes újdonságai közé tartozik – egy világ választotta el egymástól. Mégis kezdetben ez a két párt érdemli a legtöbb figyelmet az ellenzéki csoportosulások közül. Az előbbi a koalíciónak a politikai katolicizmushoz való viszonya szempontjából érdekes. Óhatatlanul felvetődik a kérdés: vajon meg lehetett volna akadályozni a Kiszgazdapárt választási győzelmét azzal, ha a liberális polgárság és a klérus támogatása megosztott volna 1945 őszén a Kiszgazdapárt és egy, a koalícióba befogadott kereszténydemokrata párt között? Csakhogy a kérdéshez újabb kérdések kapcsolódnak. Milyen árat fizetett volna ezért a baloldal? Mennyivel kevesebb nehézséget támasztott volna a későbbiekben egy, a hatalomban osztozkodó kereszténydemokrata párt, melyben a baloldali erőkre oly mértékben sem lehetett számítani, mint a Kiszgazdapártban? És folytathatnánk a kérdéseket tovább.

De térjünk vissza a feltevésektől a történelmi tényekhez. Beszédessé tény, hogy az 1945-ös választásokon a koalíció „baloldali ellenzéke”-ként indult Magyar Radikális Párt egyetlen képviselőt sem tudott a nemzetgyűlésbe küldeni. Az MRP választási kudarcának okát illetően egyetértünk a szerzőkkel. Az MRP a szocialista perspektívát felvillantó programjával valóban csak önmaga és a munkáspártok között kínált választási lehetőséget, s nem vont el szavazókat a Kiszgazdapárttól. Úgy véljük azonban, hogy az MRP kudarcá többről is tanúskodik. A párt elnökének, Csécsy Imrének keserű szavai jutnak eszünkbe, melyekkel a következetesen baloldali polgárság létezéséhez fűződő illúzióival nézett szembe. Ugyanakkor kétségtelen, hogy akár Csécsy, akár Zsolt Béla, de említhetnénk a koalícióból kiszorult PDP-ből Supka Gézát vagy Bálint Imrét, sokkal több joggal tarthattak igényt a haladó polgári értelmiségi címére, mint sokan, akik a koalícióban a demokratikus érzelmű polgárság és értelmiség „szószólói”-ként fellépve, szembelyezkedtek a társadalmi átalakulással.

Az MRP helyzete azért is érdekes, mert a vele való összehasonlításból tűnik ki leginkább a Kiszgazdapártból kivált jobboldali ellenzéki pártok programjainak eklekticizmusa és tömegbázisának heterogenitása. Az sem véletlen, hogy éppen az MRP lapja, a „Haladás” jellemezte a legtalálékosabban a Szabadságpártot, amikor rámutatott, hogy Sulyok olyan heterogén tömeg élére került, amelyben a közös ellenfél volt a kötelék és nem a közös program. Sulyok most közölt programbeszéde meggyőzően bizonyítja ezt. Belpolitikai kérdésekben a lényegét valóban a közös ellenféllel való szembe fordulás képezte. Az államosításokkal kapcsolatos állásfoglalása, miszerint az nem terjedhet túl a föld ásványi kincseinek köztulajdonba vételén és az országos érdekekkel bíró energiaforrások államosításán, a

Baloldali Blokk ismert követeléseinek, a három legfontosabb nehézipari üzem állami kezelésbe vételének egyértelmű elutasítását jelentette. Még többet árul el a pártról helyi szervezetei politikai arculatának sokszínűsége. A szerzők által összegyűjtött adatokból olyan tarka tabló áll össze, amely a koalíción kívüli jobboldal minden árnyalatát tartalmazza, s igazolja, hogy Sulyok pártja igen rövid idő alatt gyűjtőpárttá vált, de kizárólag retrográd irányzatok számára.

Amíg az 1945-ös választások után megerősödött jobboldal egyes csoportjainak kiszorítása már 1946-ban megindult, addig az ellenkező irányú törekvéssel, vagyis a koalíción kívüli baloldali irányzatok bevonásának jeleivel sokáig nem találkozunk. Éppen ezért érdemes különös figyelmet az a mozzanat, hogy 1948 májusában a PDP-ből és az MRP-ből megalakult Radikális Demokrata Párt-szövetséget a munkáspártok jóindulatúan fogadták. Sőt, a „Szabad Nép” azt is kilátásba helyezte, hogy az új alakulatot minden bizonnyal szívesen látják majd az újjászülető függetlenségi frontban. Erre később sor is került, de már – mint ismeretes – a népfront szerepének helytelen értelmezése mellett. Az 1948 májusi állásfoglalás (pontosabban ígéret) azonban – véleményünk szerint – további vizsgálódást igényel. Hiszen ebben az időben a későbbi hibás szemlélet még nem vált uralkodóvá. (Révainak az MDP országos oktatási értekezletén, 1948 szeptemberében mondott beszéde tanúsítja ezt.) Alighanem ez is olyan jelenség, amit csak a fordulat évének mélyebb kutatása és feldolgozása után lehet majd pontosabban értelmezni.

Balogh Sándor és Izsák Lajos könyve egyetemi segédkönyvként jelent meg, elsősorban a tanár- és történešsképzést hivatott elősegíteni, de tartalmilag újat ad a szakma művelői számára is. Tankönyvi hasznosságáról nem a kutató illetékes nyilatkozni, hanem a gyakorló oktatók. Ám ha a kutatót még nem választja el túlzottan hosszú idő egyetemi tanulmányaitól, jól emlékszik, hogy azokat a tankönyveket becsülte a legtöbbre, melyek sokrétű tényanyagot és biztos eligazítást adtak, de meghagyták az önálló búvárkodás lehetőségét és örömet. S ez a könyv ilyen.

GRANASZTÓI GYÖRGY

NDK–magyar történész konferencia az összehasonlításról és a kvantitatív módszerek alkalmazásáról a történettudományban

A konferenciára 1977. szeptember 5. és 9. között került sor Rostockban, az NDK Tudományos Akadémiájának Gazdaságtörténeti Intézete rendezésében. A magyar delegációt Ránki György (Történettudományi Intézet) vezette, tagjai a következők voltak: Gyimesi Sándor (JATE – Szeged), Orosz István (KLTE – Debrecen), Gunszt Péter (Mezőgazdasági Múzeum – Bp.), Hanák Péter, Kolossa Tibor, Niederhauser Emil és Granasztói György (Történettudományi Intézet – Bp.).

Az összehasonlító történettudomány problémáiról Ránki György tartott főreferátumot. Előadása bevezetőjében rámutatott, hogy az összehasonlító módszerek újabban a történettudomány legvitatottabb, leginkább figyelemmel kísért elméleti kérdései közé tartoznak. A 20. század elejétől tapasztalható, hogy a történeti jelenségek egyediségének túlzott hangsúlyozásával szemben típusok alkotására töreksenek. Max Weber ideáltípusaival eszközöket kívánt alkotni a valóság méréséhez és összehasonlításához. A marxizmus ellenben az összehasonlítást nem eszköznek tekinti, hanem objektív általános történeti folyamatok kifejezésének. Marc Bloch a 20-as évek végén az összehasonlítás lényegét abban látta, hogy általa lehet megkülönböztetni az egyedit az általánostól, a fejlődési folyamatok így válnak érthetővé. A Bloch által megfogalmazott kérdések között szerepel az is, mi lehet az összevetések mércéje, egysége. A választ természetesen az dönti el, milyen problémát kutatunk, milyen jellegű választ keresünk. Mégsem lehet mindent mindennel egybevetni, térben és időben távolos rendszerek összehasonlítása mindig pontatlan. Ilyen helyzetben a számok sem segítenek. A marxista felfogás szerint az összehasonlítás mindig kvalitatív jellegű kell hogy legyen. Az előadó ezután azt taglalta, melyek az összehasonlítás kritériumai, majd részletesebben foglalkozott a regionális egybeesések és különbségek elemzési lehetőségeivel. Ez napjainkban a fejlődő és a fejlett országok viszonylatában igen élesen vetődik fel. A téma kutatása fontos elméleti tanulsággal szolgál az összehasonlító történetírás számára. Nem elégedhetünk meg a különböző fázisok egybevetésével, a különböző történelmi korok egyedi voltának kimutatásával, hanem kutatnunk kell az összehasonlítás alapjául szolgáló nemzetgazdaságok helyét a világ gazdaság egész mechanizmusában. Az összehasonlításnak csak akkor lehet értelme, ha meg tudjuk fogalmazni a rész és az egész kölcsönhatásait, egymást meghatározó mozgását és lényeges jegyeit.

Helga Nussbaum, a Gazdaságtörténeti Intézet igazgatója, a témához kapcsolódó másik főreferátum szerzője, az összehasonlítások kvantitatív eszközeivel foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy nézőpontja sok tekintetben hasonlít Ránki Györgyéhez. Neki is az a meggyőződése, hogy a hagyományos gazdaságtörténetírás egyik legnagyobb gyengéje: csak nemzeti keretekben képes gondolkodni, emiatt eredményei szűkösek. Gyakran túltengenek az ilyen munkákban az apró részletek, amelyek csupán önmagukért vannak. A koncepciózus, elméletileg megalapozott gazdaságtörténet nem művelhető összehasonlítások nélkül, a más országokkal való egybevetés teszi érthetővé és magyarázhatóvá a tágabb, például regionális rendszerek létezését. Vizsgálta, milyen analógiáknak van létjogosultsága a fejlett és a fejlődő országok, valamint a kapitalista és a szocialista országok egybevetésekor. A különbségek elemzése kapcsán világította meg, mik a jellegzetességei Japán és Bulgária eltérő fejlődésének, majd nagy nyomatékkal hangsúlyozta, hogy az összehasonlító történetírás nem tudományág, hanem módszer, amely napjainkban nélkülözhetetlenné vált.

A két előadást kétnapos vita követte, amelynek során korreferátumok is elhangzottak. Jürgen Kuczynski professzor (Berlin) hozzászólásában felvetette, hogy az országok közti kvantitatív össze-

hasonlítás elsősorban a gazdaság becslésére alkalmas. Mégis, a kapitalista és a szocialista világ nehezen hasonlítható össze, mert ugyan az utóbbi kevésbé termelékeny, viszont nem ismeri a munkanélküliséget.

Gunszt Péter kiemelte a referátumnak azt a szempontját, amely a regionális egybevetések jelentőségét hangsúlyozta. Nem egészen értett egyet a régióknak a referátumban kidomborított felfogásával, mert társadalmi-gazdasági struktúráként is vizsgálni kell. További szempont, hogy még kisebb területeken is eltérő struktúrák élnek egymás mellett. Lengyelországnak például van egy határozottan kelet-európai övezete, mások azonban eltérnek tőle. Ezután azokat a 19–20. századi összehasonlító kutatásokat ismertette, amelyeket a Mezőgazdasági Múzeumban folytatnak.

Georg Rössler (Gazdaságtörténeti Intézet [G.I.] – Berlin) referátumában a szocialista tábor országainak gazdaságát vetette össze. Kimutatta, hogy a növekedés extenzív fázisából intenzív szakaszba léptek, s ezen az alapon arra a következtetésre jutott, hogy ha össze kívánjuk őket vetni, akkor a 30-as évekbeli Szovjetuniót, az 50-es évek NDK-ját, a 60-as évek Koreai NDK-ját és a 70-es évek Kubáját kell párhuzamba állítani. *Niederhauser* Emil a témához kapcsolódva arról beszélt, hogy a szakirodalom mindig állami keretekben fogja fel a témáját, az összevetésekben viszont a területi eltéréseket is figyelembe kell venni.

A kibontakozó metodikai természetű vitát kibővítette, de egyszersmind túlzottan általánossá tette *Siegfried Epperlein* felvetése, aki a Max Weber által felállított várostipológiai, mint összehasonlítási eszköz elégtelen voltát feszegette a kora-középkori orosz és bizánci várostörténetből vett példákkal. *Heinz Musiolek* tovább tágította a vita körét az antik világban használt különböző rab-szolga-fogalmak ismertetésével. Így a vita gyakorlatilag parttalanná vált, majd akörül forgott, ki lehet-e dolgozni olyan általános városfogalmat, amely használható még a történész számára.

Niederhauser Emil referátuma szintén az összehasonlító történeti kutatás kérdésével foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy a kelet-európai fejlődés elkanyarodása a nyugattól komoly következményekkel járt a társadalom szerkezetét illetően. A fejlődés normális útja a nemzetállam kialakulása volt, mégis a sokállamú Németország is már kivétel volt, s Kelet-Európában a helyzet még zavarosabb. Ezután az itteni jobbágyfelszabadítások különbségeit taglalta. A tipizálást a jobbágyok felszabadulás előtti jogállása teszi lehetővé, mert lényeges különbségek voltak a függőségi viszonyok tekintetében. A balkáni és a többi országok jobbágyfelszabadítása azután annyira különbözött, hogy a társadalmi viszonyok fejlődése is határozottan más lett. A referátumot követő vita során *Kuczynski* professzor felvetette, hogy a paraszt (*Bauer*) és a függés (*Hörigkeit*) kifejezések tartalma nyelvenként különböző. Azaz, az összehasonlítások során jelentős terminológiai nehézségekkel is számolni kell. Vita keletkezett *Kuczynski* professzor kérdése nyomán, miszerint milyen szerepe volt a jobbágyságnak a kapitalista fejlődés szempontjából. *Ránki* György hangoztatta, hogy a gazdasági fejlődésnek a paraszti birtokstruktúra nem központi problémája önmagában. Ehhez *Hanák* Péter kiegészítésül hozzáfűzte, hogy nincs szoros kapcsolat a tőkefelhalmozódás és a társadalom demokratizálódása között. A kérdés az, hogy fel tudott-e emelkedni a parasztság a polgárságba.

Peter Handke (G. I. – Berlin) referátumában különféle eljárásokat ismertetett, amelyekkel a századforduló idején vizsgálta az USA, Franciaország, Anglia és Németország társadalmi tagozódását. Az iparosodás folyamata meglehetősen eltérő volt. A városi lakosság aránya 1900 körül 87% volt Angliában, 75% Franciaországban, 72% Németországban és 87% az USA-ban. A munkásság túlnyomó része 1–5 fős üzemekben dolgozott. *Karl Schrenz* hozzászólásában arról beszélt, hogy egy térség történeti szempontú leírása veszít a földrajzi jellemzőkből. Ehhez kapcsolódva *Kolossa* Tibor felvetette, hogyan lehet az egyes régiók adatait homogén módon összehasonlítani. A válasz az lehet, hogy mindig többféle adatból kell kiindulni. Ugyanakkor vizsgálándó az is, mennyire homogén az adott terület, alkalmas-e egyáltalán az összehasonlításra, s ha nem, milyen eszközökkel lehet az egybevetést mégis elvégezni.

A kétnapos vita lezárásaként *Ránki* György hangsúlyozta, hogy a szerteágazó problémákör valamennyi felvetett kérdésre nem lehet kitérni. Az nyilvánvaló, hogy a konferencia résztvevői egyetértenek: az összehasonlító történettudomány nem önálló tudományág, hanem mint Nussbaum asszony mondotta: módszer. Tény, hogy az *Annales* iskolája valósította meg először a módszeres összehasonlítást. *Rössler* referátumával kapcsolatban rámutatott, hogy a harmincas évek Szovjetunióját nem lehet párhuzamba állítani az ötvenes–hetvenes évek szocialista országaival. A harmincas években

más volt a világhelyzet, a termelés más feltételek között zajlott. Általában – mutatott rá végül – a 19–20. századi Európa már annyira egységes, hogy az egyes problémákat többé nem lehet pusztán helyi szempontból elemezni.

A konferencia második felében Thomas *Kuczynski* (G. I. – Berlin) főreferátuma képezte a vita alapját. Címe: Megfontolások a matematikai módszerek alkalmazásáról a gazdaságtörténetben. Abból indult ki, hogy minden olyan módszer matematikainak tekintendő, amely az általános halmazelméletre alapozott. A matematikai módszerek alkalmazásának folyamata, eredménye matematizálást jelent. Azaz, tág fogalomról van szó, amely magában foglalja az aritmetikát, a statisztikát és a logikát, vagyis olyan területeket is, amelyeket a közfelfogás nem sorol az igazi matematikához. Típusok, képletek, halmazok készíthetőségét elfogadva, minden egyéb csupán a megfelelő matematikai eljárás kiválasztásának kérdése. Az eljárás és az interpretáció meghatározása azonban a történész dolga, nem a matematikusé. Egy matematikai elmélet vagy alkalmas, vagy nem az objektív összefüggések kifejezésére: ha alkalmas, az eredményt még tapasztalati úton is ellenőrizni kell. Ha nem látszik megfelelőnek, az nem a matematika csődje, hanem a nem kellően megfogalmazott elmélet nehézsége.

Előadásra következő részében metodikai és értelmezési kérdésekkel foglalkozott. Abból indult ki, hogy minden összeg összeadandók halmaza, s csak egyetlen értelemmel bír. A társadalmat nem lehet adott időpontban az országban élő lakosság összegeként felfogni, mégis ez az összeg statisztikai értelemben egy jelentéssel bír. Ez a jelentés akkor határozható meg, ha a halmaz összeadandói tipizálhatók. Marczewski hírhedt statisztikai számításai Németország 1800 és Franciaország 1700-ra kimutatott ipari termeléséről azért értelmetlenek, mert az összeadandók nem illeszthetők az „ipari termelés” típusába, hiszen egyik országban sem volt még ekkor modern ipari termelés.

A közgazdászok és a történészek gyakran azt hozzák fel a matematikai módszerek alkalmazása ellen, hogy az elemzésre váró problémakör túl bonyolult és történetileg egyedi, ezért nem lehet formulákba szorítani. Az érvelést egyszerűen lehet cáfolni azzal, hogy ha ez igaz, akkor a problémakörben szereplő tartalmak sem fejezhetők ki. Végre is a nyelvben csak általános dolgok vannak. Az állítás tehát irracionalista. Ez a vita a matematika és a dialektika egyik lényeges fogalmához, a „mérték”-hez vezet. Hangsúlyozta, hogy mindaz, ami filozófiai értelemben mértékkel bír, átalakítható tényleges értékű, nem negatív, számszerűen összeadható halmazfüggvénné. Ez éppen a matematikai értelemben vett mérték segítségével képezhető. Fejtegetéseit azzal zárta, hogy a matematizálás csak akkor hoz használható eredményeket, ha történetileg megalapozott.

A résztvevőknek előzetesen eljuttatott főreferátumhoz kapcsolódott *Kolossa* Tibor adatokban bővelkedő ismertetése azokról a munkákról, amelyeket az 1911. évi gazdacímértárral végeztek. Ez a nagyszabású agrárstatisztika tág lehetőségeket kínál a birtokmegoszlás vizsgálata számára. Jelenleg az adatok gépi adathordozóra kerülnek, matematikai eljárásokat egyelőre még nem alkalmaznak. Rámutatott arra, hogy az efféle munkák, a nyomukban kibontakozó statisztikai elemzések még akkor is jelentősek, ha az eredmények a kutatásnak nem mondanak újat. Önmagában nagy jelentőséggel bír már az a tény is, hogy sikerült igazolni ismert állításokat. Az eredmények ilyenkor a bizonyítás céljait szolgálják. A referátumhoz többen hozzászóltak, és munkával kapcsolatos gyakorlati kérdéseket tettek fel.

Karin *Lehmann* (G. I. – Berlin) Nagy-Britannia és Németország nemzeti jövedelmének növekedését hasonlította össze 1890 és 1938 között. Vizsgálta a növekedés és a lélekszám összefüggéseit. A munka meglehetősen heves vitát váltott ki, mert többen kifogásolták, hogy az összehasonlított sorok nem homogének.

Ezután Kuczynski főreferátuma került megvitatásra. Hans-Georg *Müller* (G. I. – Berlin) hangoztatta, hogy a történész a gyakorlati kutatás során igen sok olyan problémával találkozhat, amelyek nem fordíthatók a számok nyelvére. *Handák* Péter két körülményre hívta fel a figyelmet: egyrészt hiányolta az előadásból annak a kifejtését, hogy az alkotó történeti kutató és interpretáló munkában végül is mi a helye és szerepe a matematizálásnak. Másrészt felvetette, hogy a halmazelméleti példák statikus történetiszemléletet sugallnak. Például az a látszat, mintha történelmi folyamatokat is össze lehetne adni, ami képtelenség.

Granasztói György referátumában ismertette az EHESS (Párizs) munkatársával, M. Demonet-val készített közös munkájuk eredményeit. Kassa 16. századi különböző összeírásait vizsgálták egy komplex, számítógépes eljárással, a faktoranalízissel. Az eredmény a város társadalmának összefüggő, grafikus és számszerű módon leírható modellje lett. A referátum második felében azzal

foglalkozott, hogy tudományelméleti szempontból miért korlátozottak egy matematikai modell közlései.

A hozzászólók a faktoranalízissel összefüggő konkrét kérdéseket tettek fel. Karin *Schultz* (Rostock – W. Pieck egyetem) felvetette, nem lehetett volna-e a faktoranalízissel elért eredményeket egyszerűbb úton is elérni.

A matematikai módszerek alkalmazásával foglalkozó referátumok sorát Jürgen *Wilke* (G. I. – Berlin) referátuma zárta le. A mecklenburgi Güstrow körzet mezőgazdasági üzeméről 1936 és 1944 között igen részletes kb. 200 adattípust tartalmazó felmérés készült. Ezek közül vizsgáltak 100 nagyüzemet, amelyek száz hektárnál nagyobb területen gazdálkodtak. Mint a munka matematikus szakembere, részletesen ismertette az alkalmazott eljárást, a faktoranalízist, s az adatok csoportosításával járó különféle technikai nehézségeket. A hozzászólók többsége azonban inkább a páratlanul gazdag anyagból levonható történeti jellegű következtetéseket hiányolta, illetve éppen történeti megfontolások alapján kifogásolta a mintavétel nem eléggé átgondolt módszerét. Granasztói György felvetette, hogy a faktoranalízissel mindig tetszetős eredményeket, jól leírható struktúrát kapunk, ha a gazdaságra vonatkozó változókkal dolgozunk. Nehezebben kapcsolhatók, ezért empirikus értelmezéseket kívánnak viszont a demográfiaiak. Az összeírás ebből a szempontból is igen részletes. Itt már megszűnik a matematikus szerepe, az interpretáció a történész feladata.

A vitát Helga Nussbaum zárta le. Kiemelte annak jelentőségét, hogy a matematikai módszerek alkalmazása révén összetettebb elemzésekre is sor kerülhet, s hogy a Gazdaságtörténeti Intézet a gazdaságtörténeti összefüggéseket a társadalmi szerkezet átfogóbb vizsgálatával együtt kívánja kutatni.

A konferencia befejezése után megállapodás történt, hogy a következőre 1980-ban kerül sor Debrecenben. Témája a modern város összehasonlító vizsgálata lesz.

PAULINYI OSZKÁR

BÁNYAGAZDÁLKODÁS MAGYARORSZÁGON A FEJLETT FEUDALIZMUS IDŐSZAKÁBAN*

(Összegeзések)

I.

A vállalkozás társadalmi rétegződése a selmeci bányagazdaságban a 16. század derekán

A bányagazdaság egyik legszámottevőbb ágazata volt feudáliskori országos gazdaságunknak.

Nemesérbányászatunk egyik leggazdagabb körzete Selmezbánya.

Elemzésem mennyiségi felmérésen alapul, amely nemcsak a termelt nemesfémek mennyiségét tudja megbízható számszerűséggel rögzíteni, hanem egy folyamatos üzemi esztendőre az össztermékek az egyes vállalkozók szerinti megoszlását is.

Tájékoztatóul egy-két megjegyzést a vállalkozás korabeli formáiról. Az uralkodó forma a társas vállalkozás. Egyik változata a bányavállalkozó-szövetkezet, a „Gewerkschaft” korszakunkban már általában tőkés vállalkozók társulása. A másik az úgynevezett „Gesellenbau”, dolgozó bányászok, kézimunkás kisvállalkozók összefogása egy-egy kutatótúrásra vagy kisebb bánya művelésére. A társulás mindig egyetlen meghatározott bánya (akna vagy tárna) művelésére szól. A vállalkozás célja pedig kizárólag az érc kitermelése. Nem terjed ki annak kohászati feldolgozására. A vállalkozótársak osztaléka nem fém és nem pénz, hanem érchányad, amelynek akár értékesítéséről, akár kohászati feldolgozásáról az egyes vállalkozótársaknak személy szerint kellett gondoskodniuk. Az érctermelés és az ércfeldolgozó vállalkozás különállása a középkori bányagazdaság alapvető sajátossága. A kettő között csak perszonális unióról beszélhetünk. Minden kohóvállalkozó ugyanis személyére nézve lehetett bányavállalkozó is: a bányák akár egész sorának társvállalkozója. A kohóvállalkozás általában egyéni volt. Azt és tulajdonosának a különféle bányaeérdekeltségeit együtt nevezték „Handel”-nek.

Az érckincs tulajdonviszonyait a felségjogú tulajdon és a bányaszabadság, a hasznosító birtokbavétel szabályozott szabadsága jellemzi. Az így kiadott jogosítvány mindig egy-egy konkrét feltárássra, bányára szólt. A nemesfémek beváltási kötelezettség alá estek.

A vállalkozók rétegződését két mennyiségi keresztmetszettel tudom szemléltetni. Az 1548: második és 1549: első félév, egy teljs üzemi esztendő termékmegoszlását adja az egyik. A másik az 1542-ben az ingóvagyonra kivetett adó lajstroma alapján a vállalkozók vagyoni állapotáról és társadalmi helyzetéről ad statisztikai áttekintést.

*Az alábbi három, a szerző munkásságát sokban szinte röviden jellemző kis tanulmányt abból az alkalomból tesszük közzé, hogy a szerző ebben az esztendőben tölti be 80. évét. Az első két előadás az 1968. évi francia–magyar történetész kollokviumra készült, a harmadik (melynek egy része napvilágot látott más formában az MTA II. Osztály Közleményének 1977. évfolyama 26. számában), a San Francisco-i 1975. évi nemzetközi történetészkongresszusra. (Szerk.)

1548–1549 két félévében a selmeci bányák össztermése 25 733 $1/3$ márka 15 latos ezüst és 352 márka 23 $3/4$ karátos arany volt, aminek a beváltási értéke, a termelő vállalkozó bruttóhozama, 177 773 forintra (= 127 000 aranyforint) rúgott. Ez a hozam 81 vállalkozó között oszlott meg. A 81 fő a kohósítással is foglalkozó bányavállalkozók száma; nagyobbik részük persze nem bírt kohóval, hanem alkalomszerűleg kibérelt kohóban dolgozta fel ércét.

A megoszlás igen szélsőséges. Értékén mérve az összevolumen 91,58 százaléka 8 vállalkozóra esik. Közülük hatan minden héten, vagy csak három-négyszeri kieséssel jelentkeztek heti termékükkel, ketten pedig 38, illetőleg 40 alkalommal. Hozamrészük 4000 és 43 000 forint közt volt. A rendszerességet és a tekintélyes hozamértéket bizvást magyarázhatjuk szélesebb körű bányáérdekeltségre és egyben tőkés jellegű vállalkozásra.

Közepes, 300-tól 3000 f-ig terjedő hozama volt 11 vállalkozónak.

A zöm, szám szerint 62 fő csak kis hozamot tud felmutatni 2–3 forinttól 200–300 forintig terjedő értékkel. Kétharmaduknak, összesen 42 vállalkozónak, a bruttóhozama tiszta jövedelmül a létminimumot sem adta ki, a vájárok évi középberéne megfelelő 35 forintot. Lehetett köztük egy-két balsikerű kistőkés is. A nagyját azonban dolgozó bányásznak nézem. Szabad idejükben mint kézimunkás kisvállalkozók próbálkoztak a bányászserencsével, egyébként azonban munkaerejük áruba bocsátásával mint a tőkés vállalkozók bér munkásai tartották fenn magukat.

Az 1542. évi adólajstrom 1109 háztartásfője közül 176-ról mutatható ki, hogy bányáérdekeltsége volt. Ennek a 176 főnek kereken a fele a bánya- és kohómunkások közül került ki. „Civis circularis” volt 26, a circuluson kívül lakó kézműves és egyéb rokonfoglalkozású 32, végül 8 kamarai alkalmazott.

A két keresztmetszet személyeit egybevetve kiderül, hogy az 1548–1549 évi nyolc legnagyobb hozamú vállalkozó mind gyűrűs téri polgár volt. Mi több, még további nyolc is. Ezekkel együtt a circulus részesedése az összvolumenből 94,31 százalékra emelkedik. Tízen e gyűrűs téri polgárok közül 1542-ben a két legmagasabb vagyoncsoportban találhatók.

A két keresztmetszetben leggyérbben a bánya- és kohómunkások csoportja fedi egymást. Az 1542-ből ismert 88 fő közül mindössze 16 tűnik fel az 1548–49 évi beváltók közt. Ezt nyilván arra kell magyaráznunk, hogy ezek a kézi munkás kisvállalkozók csak nehezen találták módját annak, hogy termelt ércüket maguk kohósítsák is.

A két keresztmetszet a selmeci bányagazdaságnak majdhogya abszolút kapitalizálódását mutatja. Mert ha az 1542-ből kistőkésnek ismert továbbá tíz vállalkozót is számba vesszük, a tőkés szektor hányada 98,82 százalékot mutat.

A kapitalizálódás mérve és jellege már alapvető egyezést mutat a modern kapitalizmussal. Ide sorolnók elsősorban a bér munka általános elterjedését. Jelzi ezt a bér munkások magas száma is, amely korszakunkban 750–1250 fő között ingadozik. Tőkés tulajdonban vannak a termelőeszközök is. A nagy bányaművek, az akná és az altárnák hosszú vágataikkal csak jelentékeny befektetéssel voltak megvalósíthatók. A tőkés tulajdona volt a minduntalan megújítást kívánó kéziszerszám-készlet is. Mindezt egybevéve nemigen vonható kétségbe, hogy a bányagazdaságba fektetett pénztőke már messze-menően az ipari tőke funkcióját tölti be. Viszont vannak még erős elütő vonások is. Nemigen beszélhetünk a termelésnek mindegyre magasabb szinten történő megújulásáról. A vállalkozásban még erős a spekulatív vonás és ennek egyik kifejezője a rabló-

gazdálkodás. Tompító elem magának a pénztőkének az elégtelensége is, amely a tőkést a kockázat megosztására készteti és arra, hogy teret engedjen az alvállalkozásnak. Selmecbányán ezzel főként a vízemelésnél találkozunk. Erre a tőkés bányarészesek általában kézműves kisvállalkozókkal, az ún. „Kunstmeister”-ekkel szerződnek. De nem kevésbé fékező elem maga a technika is; a fejtő részlegben a kézimunka abszolút kizárólagossága. A tapasztalaton öregbedett természetismeretnek és szakmai hozzáértésnek a rendkívüli jelentősége; ez még mindig jelentékeny termelőerő. Végül, ami a legmaradibb vonás, a tőkés vállalkozó uralkodó pozíciójának merőben feudális bázisa.

A kohószektorban az erdőhasználat és a vízterő feudális kiváltságán alapuló monopóliuma mellett ebben a vonatkozásban még különösen a bormérés földesúri haszonvételét kell kiemelni. Bort kizárólag a circulus háztulajdonosai mérhettek. Azt a pénzt, amit egyik kezével mint bányavállalkozó munkásainak kifizetett, a bormérés révén részben azonnali módon vissza is vette.

A kézművesszerű, kézi munkás kis vállalkozás jelentéktelensége a termelési eredmények alakulásában, ez sem értelmezhető úgy, mintha a régi múltnak ez a zsugorodó maradványa elvesztette volna minden gazdasági jelentőségét. A maguk nyughatatlan szerencsepróbálásával és tapasztalati természetismeretükkel ezek a kisvállalkozók voltak a kutatásnak az örök pionírjai, a bányakincs felfedezői. Ami ma a tudományosan képzett geológusnak a rendeltetése, azt a szerepet korszakunkban nem kis részben ezek a kisemberek végezték el kutatómányaikkal. A nagy bányaműveket szentek, uralkodók, esetleg egy-egy szerencsés tőkevállalkozó után nevezték el. Igazi felfedezőik a névtelenségből jöttek, és a névtelenségbe merültek el.

II

Tulajdon és társadalom a Garam vidéki bányavárosokban (A német kolonizációs város problematikája)

A feudáliskori város kialakulását Magyarországon is a belső fejlődés és a kívülről jövő erőhatások kereszteződése jellemzi. Ez a kettősség az európai urbanitásnak általános ismeretjegye. Sajátos vonása nálunk, hogy a kívülről jövő lökés az átlagosnál mélyebbre ható. Erősen befolyásolja – majdhogya meghatározza – a városi mikrokozmosz etnikai megosztályképletét, és nagy egészében azt a funkciós szerepet is, amelyet a feudális formáció fejlődésében a középkori magyar állam strukturális egységén belül betöltött. Az idegen beütésnek a hatásfoka érthetővé lesz, ha figyelembe vesszük, hogy az átváltás a honfoglaló magyarság nomád életmódjáról a gazdaság feudális formációjára igazából a 10. századdal indul meg, akkor, amikor az utóbbi Európában már teljes kifejlésében van. Két egymástól merőben elütő világ. A fejlődésnek magasabb lépcsőfokán az egyik, messze alacsonyabbikon a másik. A kettő fejlődésbeli szimbiózisa csak az utóbbi fokozatos felzárkózásaként fogható fel. Gyorsul az ütem, gyorsítja a fejlettebb szomszédság átáramló hatása. Viszont szükségszerűen hibrid, felemás, ami a kettő egybefonódásából születik. A Kárpát-medencét kitöltő soknyelvű magyar királyságnak is meglett a feudális képlete, de ennek tartalma az alapvető egyezések mellett telve sajátos változatokkal.

A városalakulás klasszikus korszaka Magyarországon a tatárjárást követő száz-másfélszáz esztendő. Szórványos korábbi előzménytől eltekintve középkori városaink zöme ekkor szerzi meg királyi privilégiumait. Német joguk és a német etnikum túltengése már önmagában véve erős idegen beütésre utal. Tulajdonképpen annak a városi kolonizációnak az országhatárokon áttüremelő hullámáról van szó, amely a 12–13. század fordulójától kezdve százakra menő városias településsel árasztotta el az Elba-Saale vonalától keletre eső szláv térségeket. Nálunk persze az áttüremelés teljesen békés jellegű, a királyi hatalom egyetértésével, vagy éppen kezdeményező támogatásával megy végbe. A tatárdúlás okozta népesedési vácuumban még csak a jövevény-öslakos ellentét kiéleződésének sem igen volt alkalmá. A folyamat értékelése nem egyértelmű. Német részről nagy egészében azt vitatják: hogy a német jogú város nem más, mint a fejlődésben előbbre járó Nyugaton, a német óhazában már kialakult városképletnek a mesterséges átplántálása a Keletnek még alsóbb fejlődésszinten álló gazdasági és társadalmi környezetébe. A hazai történetírás ezzel szemben német jellegű városaink királyi kiváltságolásait úgy értelmezi, mint egy fejlődés folyamatnak inkább csak konstatáló lezárását. Egy elsődlegesen belső erőhatásokból bontakozó folyamatát, amelyben a német kolonisták megjelenése csak amolyan záróakkord, amely alkalmát adja a ténylegesen kialakult helyzet jogi megformulálásának.

Véleményem szerint városaink nem vethetők egy kalapba. Egy-két város konkrét vizsgálatára általános érvényű ábrázolás nem építhető. Hazai várostörténetünket is, akár az európaiat, csak a típusvizsgálat, az egyes típusok összehasonlító értelmezése segítheti hozzá helytálló kérdésfelvetések megnyugtató megválaszolásához. Ezzel a megfontolással tettem egy jellegzetes város csoportot, a három legjelentékenyebb és ugyancsak német jogú bányaváros, Selmec-, Beszterce- és Körmöcbánya genezisének vizsgálat tárgyává. Azt a gazdasági és társadalmi dinamikát kellett megeleveníteni, amely e térséget a városgenezis mozzanatában eltöltötte. Az egykorú írásos emlékek szófukar vallomását a topográfiai módszerrel, a helyrajzi képletek elemzésével pótoltam. Feladatomnak pedig a fekvőségi tulajdon korabeli szervezetének a rekonstrukcióját tekintettem.

Miért éppen a fekvőségi tulajdonét?

Feleletem erre:

A termelőfolyamat társadalmi osztódásának eredményeként végbemenő várossá alakulásnak a tartalma a feudális gazdaság-társadalmi formáció viszonyai közepette igazából nem más, mint egy gazdaságilag aktív közösségnek az egyetemleges – korporatív – kiválása a földesuraság kötelékéből és ezzel párhuzamosan a saját egyetemleges földesuraságának a konstituálása a város határain belül. Az utóbbi tényleges szabályozása, a fekvőségek tulajdona, a haszonvételek birtoklása, az önkormányzat, vagyis a saját földesúri joghatóság gyakorlásának módozatai, mindez alapvetően meghatározza a városi mikrokozmosz osztályképletét, belső hatalmi viszonyait.

Megállapításaim rövid foglalata:

Besztercebánya kiváltságlevele 1255-ben kelt, Körmöcbányáé 1328-ban; Selmecbányáé nem maradt fenn, a jelek szerint a város mai helyrajzi figurációjában 1235–1240 között létesült.

Mindhárom város *alapított* város. Alapított abban az értelemben, hogy a városi lét objektív feltételeinek a biztosítása, röviden a kiváltságolás egyfelől, és a város telepítése, fizikai felépítése másfelől egyidejűleg ment végbe.

Az alapított jelleg nem zárja ki a korábbi előtelepülést. Megvolt ez Selmec- és Besztercebányán is. Csak éppen az új és a régi között nincs meg az igazi genetikai kontinuitás. Az új nem a régiből nő ki. A kettő még helyrajzilag sem áll összefüggésben egymással, nem hogy fedné egymást.

Az alapításnál két fél állt cselekvőleg egymással szemben. Az egyik a király mint városúr. A városi előjogok biztosításával többek között ő teremtetten meg a városi lét lényeges feltételeit. A másik fél maga az alakuló városközösség, reá hárult a település fizikai felépítése és belső szervezetének a kialakítása. Az adott pillanatban azonban ez a közösség nem azonos a még csak létesülendő jogi személyiséggel, a „*gemein*”-nal vagy „*communitasszal*”. A királlyal mint tárgyalófél, csak egy meghatározott személyi összetételű *szövetkezet* áll szemben, egy vállalkozó-consortium, amely kifejezetten a városalapítás céljából állt össze. A privilégium kibocsátását megelőző tárgyalások időpontjában, a létesülendő városközösségnek egyedül ez az alapító-szövetkezet volt a kézzelfogható megtestesítője. S mi sem természetesebb, mint hogy ez a szövetkezés önmagát azonosította a jövőbeli községgel. Nem képviselőjeként lépett fel, hanem mint maga „a község”. A szövetkezet viselte az összes terheket, amelyeket pillanatnyilag nem is lett volna ki másra áthárítani. Viszont igényt tartott ennek fejében az így megvásárolt előnyökre is. A városalapítást busásan jövedelmező üzletnek látta. Az is volt. Realizálása

abban állott, hogy az alapító szövetkezet, élén a vezető locatorral, mind a király által átengedett városhatár egész fekvőségkomplexumának a tulajdonjogát, mind a különböző földesúri haszonvételek élvezetét, mind pedig a földesúri joghatóság gyakorlását s vele a város hatalomszervezetét egyetemlegesen magának tartotta fenn. Magát tekintette a királyról a létesülő városra átháramló *földesuraság* letéteményesének.

A consortium személyi köre a város főterén az ún. „Ring”-en vagy „circulus”-on kiosztott házhelyek első tulajdonosaival azonosul. Számuk Beszterce- és Körmöcbányán 36–36, Selmecbányán 42. Az alapító vállalkozás révén tehát mindössze három tucatnyi ember sajátította ki a városonként 20 usque 35 000 holdra becsülhető városhatár tulajdonát, míg a városba toluló dolgozó népesség abból majdhogya teljesen kirekesztődött. A juttatott morzsáért pedig terhes szolgáltatást kellett vállalnia.

Előrebocsátva, hogy a birtokbavételt a szálerdő (Hochwald) kivételével az egy tagban kiosztott egyéni tulajdon jellemzi, az újdonsült városi „földesurak” berendezkedése a következőkben konkretizálható.

A Ringet, a „circulus”-t teljes egészében és kizárólagosan maguknak foglalták le lakókörzetül. A circularis ház, illetőleg házhely, a „Ringhaus” volt valójában az egész tulajdonrendszer kristályosodási magja. Ezért nem volt itt hely eredetileg még a közületi objektumok, a templom, a városháza és a plébánia számára sem. Ezek, teljesen elkülönítve, a cinteremmel és az ossariummal együtt a Ring fölé emelkedő tereplépcsőn nyertek palánk övezte elhelyezést, hogy szükség esetén menekülő-várul is szolgáljanak.

Közvetlenül a Ringkomplexum hátában allodiális övezetet hasítottak ki a circularis házak belső majorsági udvarai, az ún. „Hofstatt”-ok számára. A „circulus”-ról nyíló utak mentén ezekből a majorsági telkekből osztottak telket a városban tömörülő dolgozó népesség, a kézművesek vagy akár a bányák-kohók munkásai részére. De ezt is eredetileg csak örökbérletként census-, robot- és apró ajándékszolgáltatások ellenében.

Több száz holdas birtoktestekben osztották fel a külső mezőiséget is, a ligetes erdőfoltokkal tarkított szántót, réteket. A hasznosítás módja eredetileg a majorsági saját üzem, ehhez volt jó az örökbérletes külvárosi házhelyek robotja. Besztercebányán a külső birtoktestek egy részén tulajdonosaik a 14. században jobbágfalvakat telepítettek: a majorságról áttértek a járadékformára.

A szálerdő a bányagazdaság céljaira volt fenntartva. De mint földesúri haszonvétele, haszonélvezete ugyancsak a Ringbürgerek monopóliuma volt, hasonlóképpen a folyóvizeké, a vízierőé is. Ez viszont egyet jelentett a kohóvállalkozás kisajátításával, nagymértékben illuzórikussá téve a bányaszabadság elvi deklarációját. Mert ha bányafát még csak juttattak a nem circularis bányavállalkozóknak is, a szénégetés céljaira nem tették az erdőiséget számukra hozzáférhetővé. Selmecbányán az 1530–40-es évek ismert kohótulajdonosai mind Ringbürgerek. Kizárólagos erdőhasználatukat jelzi „Waldbürger” elnevezésük is.

Maguknak tartották fenn a többi földesúri haszonvétele is, a bormérést, a piaci bódétulajdont, a malmot, fürdőt meg a sütőházat.

Kérdés, miként értelmezhetjük és értékelhetjük az így elénk rajzolódó városképletet? Kik voltak e városalapítók? Nem etnikumuk, hanem társadalmi állásuk szerint. Én a kereskedőtöke képviselőit, a pénz embereit látom bennük, akik a bányagazdaságnak a 12–13. század fordulóján beállott konjunktúrájában azonnali felismerték a gyors gazdagodásnak, a rendkívüli profitnak a lehetőségeit, és azt éppen olyan vadász-

területüknek tekintették, mint a távolsági kereskedelmet vagy az uzsorakölcsönöket. A fekvőségi tulajdon monopóliuma ne tévesszen meg. Mert ez is csak a bányavállalkozásbeli pozíciókat volt hivatva erősíteni, mégpedig tetemesen erősíteni.

Bányavárosaink fő típusjegye ezek szerint a kereskedőtőke, a tőkés vállalkozó domináló helyzete. S ha genezisében nézzük, az valóban egy idegenből hozott palánta gyökérfogása. Mint ilyen, a városalapítás mozzanatában feltétlenül pozitíve értékelendő: a termelőerők jelentékeny növekedését hozza magával. Annál problematikusabbá válik azonban történeti funkciója a későbbiek folyamán. Itt két mozzanatra kívánnék csak rámutatni.

Az egyik: a tulajdonmonopólium megfojtója lett minden további fejlődésnek, az urbanitas szélesebb körű kibontakozásának. Elég ehhez városaink szűkös helyrajzi terjeszkedését idéznünk: az 1542. évi adólajstrom 479, illetőleg 307, vagy éppen csak 171 (Besztercebánya) házát.

A másik: a Ringbürgerek, a cives circulares erős fluktuációja. Mégpedig meg nem szakadó kapcsolatban az óhazával. Rokoni. üzleti kapcsolatok, függések, visszavándorlások, házasságok csatornáin folyik a hazai vagyontöredéket megcsapoló értékkiáramlás. Valami, ami kísértetiesen emlékeztet mind a monopolisztikus kereskedőtőke, mind a későbbi idegen fináncsőke kiuzsorázó szerepére.

III.

**A nemesfémek finom-kohászatának királyi monopóliuma
és a kincstári finomító üzemek technológiája
Magyarországon és Erdélyben a fejlett és a kései feudalizmus
korszakában (1325–1700),
a termelés mennyiségi alakulását is megvilágító adatokkal**

A termelési viszonyokról (vázlat)

Magyarország egyike volt az Óvilág nemesércekben leggazdagabb országainak. Jelentősége Amerika felfedezéséig a korabeli „világgazdaság” viszonylatában is súllyal esett latba. Kivált aranytermelése, amely a nyugat-afrikai után második helyre sorolható.

Az ország hegységeiben folyó arany- és ezüstbányászat közvetlen említése a 12. század közepéről való. A bányakincs ekkor még a földtulajdon tartozéka. Miután a hegyvidék kívül esett a honfoglaló törzsek szálláskörzetein, az királyi tulajdon volt. A feltárt lelőhelyek kitermelése a királyi földesúr saját kezelésű üremeiben folyt robotos szolgálónépek, ha nem éppen rabszolgák munkaerejének az igénybevételével és a munkatermék teljes elsajátításával. Földrajzilag Selmebánya és Radna térségére gondolnék. Az előbbi akár a 11. századra is visszavezethető. Mi több, a kijeji fejedelemséghez tartozó Peresjelavec piacán már a 10. század második felében is említik a magyarországi ezüstöt.

A német bányászbevéándorlás első hulláma a Déli-Alpokból indult ki. A 13. század első negyedében egyidejűleg érthette el a morva Jihlavát és a magyarországi Selmebányát meg Radnát. Ismert hazai viszonyaikból következtetve, királyi oltalmat élvező szabad bányászközségek letelepülésére gondolhatunk, amelyek magukhoz emelték az ott talált szolgálónépeket is. Vezető rétegük a legnagyobb szakmai jártassággal bíró vājárság volt. Soraiából kerültek ki azoknak a szövetkezetszerű társulásoknak a tagjai, amelyek bizonyos – legvégül is a termelt érc tizednyi hányadára zsugorodott – földesúri termékjáradék ellenében a maguk számlájára vállalták egy-egy bánya (bányatelek) kitermelő művelését. A termelőfolyamatból maguk is személyes munkával vették ki részüket. A korabeli kézműves mesterekkel rokoníthatók, csak éppen – ez a sajátos természeti adottságok velejárója volt – társas tömörülésben viselték a vállalkozás terheit és kockázatát, és a kézműveseknél nagyobb számú segéderőt foglalkoztattak bér munkában. A változást az aknákat már csekélyebb mélységben is elfulladásal fenyegető bányavíz váltotta ki. A robotos szolgálónépek kénytelen-kelletlen erőkifejtése és a kötélre erősített vödörrel végzett egyszerű kézi meregetés nem volt elegendő leküzdésére. Viszont az új viszonyok közt munkájuk hozamában érdekeltté vált dolgozó vājárvállalkozók „mesterszintű” szakmai jártassága, nemzedékek tapasztalatán öregbedett természetismerete és technikai leleménye mint az akkor leghatékonyabb termelőerő, megbirkózott vele. A kézi meregetést váltó új erőátviteli szerkezet, a vitla, jó időre biztosította a mélyülő aknáknak vízmentesítését. A fellendülés új korszaka köszöntött be a nemesércbányászatban. Hasznát a dolgozó kisvállalkozó fölözhetette le magának. Hiszen ha csak egy-egy bánya (bányatelek) határain belül is, ő volt a bányakincs haszonélvező birtokosa. De nem hosszú időre. A konjunktúra mihamar nyakára hozta a végzetes vetélytársat, a pénzvagyont

emberét, a tőkés vállalkozót. A magyarországi bányagazdaságban a kolonizációs város-alapításokkal vetette meg a lábát.

Nemesérctermelésünk országos kibontakozása, majd minden valamirevaló előfordulásnak a feltárása szorosan egybefonódik német kolonizációs városalapításainkkal. Az úgynevezett „német nagy keleti kolonizáció”, amely az Elbától keletre eső térséget az Odera folyásáig, sőt azon túl is, az óhazában végbement demografikus robbanásra alapozott hatalmi erőszakkal a Német Birodalomba olvasztotta, Magyarországot már csak kései hullámaiban érte el. Ezek is békésen türemlettek át az országhatárokon. Sőt, volt benne kezdeményező része a telepéseket behívó királyi hatalomnak is. Kivált a tatárjárás után az országos méretű elnéptelenedés állapotában. A mozgalom az 1230-as és az 1370-es évekkel határolható. Erre a korszakra esik minden jelentékenyebb bányavárosunk alapítása is. Zömüknél — a szabad királyi és a kiváltságolt királyi bányavárosoknál — a király a városúr. De nem ritkán volt egy-egy világi vagy egyházi földesúr, vagy lett utóbb azzá az eredetileg királyi város eladományozása révén.

A termelési viszonyok alapvető mozzanata a városalapítások korában is a tulajdon és a hasznosító birtoklás kettőssége. De a bányakincs ekkor már felségtulajdon, nem a földtulajdon tartozéka. A hasznosító birtoklás, a kitermelés viszont tizednyi termék-hányad (érc), az „urbura” fejében a magánvállalkozás számára volt szabaddá téve. A bányaszabadságnak ez az elve nem volt általános jellegű, területileg hol egy-egy bányaváros határára vonatkoztatták, hol egy tágabb, de meghatározott körzetre szólt. Személyileg viszont megillette a kérdéses bányaváros minden lakóját, még a nem polgár, bér munkás bányászt is.

Az egyenjogúság azonban csak az érc kitermelésre, a bányavállalkozásra vonatkozott. Az érc kőhóstitásából, amelynek kisebb volt a kockázata és magasabb a profitja, a kézi munkás kisvállalkozó ki volt zárva, mert nem voltak meg hozzá az objektív feltételei. Nem használhatta a szálerdőt az akkor egyedüli tüzelőanyag, a faszén előállításához, és el volt zárva a folyóvizek természetes hajtóerejének a hasznélvezetétől is. Ezeket csak egy vékony réteg mondhatta magáénak: az „erdőpolgárok” („montani”, „Waldbürger”), a több száz főnyi város lakó közül az a három-harmadfél tucatnyi polgár, akinek a város főterén, a „circulus”-on, a német „Ring”-en volt háztulajdona.

A sajátos helyzet megértéséhez két dolgot kell szem előtt tartanunk.

1. A feudális viszonyok közepette a városalakulás tartalma igazából nem volt más, mint egy gazdaságilag aktív közösségnek az egyetemleges mentesülése földesúri kötöttségektől, és saját földesúri joghatóságának a konstituálása a létesülő város határain belül.

2. Bányavárosaink alapítása általában egy-egy, ezzel a céllal alakult, vállalkozó-szövetkezet (konzorcium) műve volt. Az előkészítő tárgyalások és a városlétesítés időpontjában a kiváltságolandó népes városi közösségnek a kézzelfogható megtestesítője csak az a szövetkezet volt. Viselven a vállalkozás terheit, magának igényelte annak előnyeit is. A maga egyetemleges tulajdonának tekinti az egész városhatárt a földesúri haszonvételekkel együtt (bormérés, erdőhasználat, vízjog stb.).

Az alapított város közösségébe beolvadó dolgozó kisvállalkozó a „circulus” tőkés vállalkozóival szemben így eleve hátrányos helyzetbe került. Így is azonban görcsös törekvéssel igyekszik kivenni részét a bányakincs hasznosító birtoklásából. Majd harmadfél századba telik, míg végül is alámerül a bér munkások szürke tömegébe.

Minden bányaszövetkezet (Gewerkschaft) – akár dolgozó kisvállalkozók, akár tőkések társulása volt – mindig egyetlen meghatározott bányamű (bányatelek) művelésére alakult. Ahány bányamű, annyi társulás. Egy-egy szövetkezeti tag viszont bármely más bányaszövetkezetbe is betársulhatott. A kohóvállalat ezzel szemben egy-egy circulusi polgár egyéni (családi) vállalkozása volt, aki persze ettől függetlenül egész sor bányaszövetkezetnek is tagja lehetett. Bányaszövetkezet és kohóvállalat közt tehát csak perszonálunió állott fenn.

Válságjelenségek nyomán került sor a 16. század második felében – Selmezbányán – vállalati koncentrációra; kiterjedt ez most már a kohóvállalatokra is. Ugyancsak a század derekától datálható a kincstár érdekeltégvállalása is. Egyre több bányaszövetkezetnél veszi át a csődbe jutott tagok bányarészeit, adott esetben kohóit is. Ezt megelőzőleg a kamara csak művelési előleghitelekkel támogatta a magánvállalkozást.

Az 1540-es évek második felétől kezdve bontakoznak ki a bányagazdaságban is a királyi hatalom centralizációs törekvései. Selmezbánya makacs ellenállása következtében három évtizedbe telik, míg végre 1571-ben sor került a középkori helyi szokásjogot felváltó királyi bányarendtartás (Maximilianer Bergordnung) kibocsátására.

Jelentékenyebb előfordulások (nemesérctelepek) és a termelés kiváltságolt gócpontjai – bányavárosok, bányatelepek

1. A Garam felső és középső folyását határoló hegyvonulatok: a bal parton a Magyar Érchegység, a túloldalon nyugat felől a Nagy-Fátra, északon az Alacsony-Tátra. Bányavárosok: Selmezbánya (1235–1240 körül), Besztercebánya (1255), Körmöcbánya (1328), Bakabánya (1321–1331 közt), Újbánya (1345), Libetbánya (1379), Bélabánya (1453), addig Selmezbánya bányatelepe, illetőleg 1352 óta az 1420-as évekig Saskő tartozéka. A 16. századból ismert kisebb jelentőségű bányatelepek: Az Alsó-Tátra északi oldalán Bóca és Királybóca (fővénnyarany mosása már a 13. században említve), a déli oldalon Breznóbánya felé: Jarabó.

2. Osztrovszki–Vepor hegység. A Vepornak a Rima völgyét határoló nyúlványain: Rimabánya földesúri bányaváros – a kalocsai érseké (1268).

3. A Szepes-Gömöri Érchegységben: Gölnicbánya (1287, de már 1278-ban vámhely), Szomolnok (1332), Rudabánya (1378 előtt; királyi kiváltságolt bányaváros – „oppidium”), Jászó (az ottani apátságé – 1287), Rozsnyó (1291-ben az esztergomi érsek kapja királyi adományként); Igló (1268): Nova Villa, várossá emelés 13–14. század fordulóján).

4. Hegyalja hegységben Telkibánya királyi kiváltságolt bányaváros (1341); utóbb (1344) a Rozgonyiaké.

5. Az Avas–Gutin-hegységnek a Zazár folyó felé lejtő nyúlványain: Nagybánya (első említése mint „civitas” 1327.), középkori nevén: Asszonypataka, Rivulus Dominarum, egyszer (1347) Rivulus Dominarum et Zazarbánya; század eleji, esetleg 13. század végi alapítás lehet; Felsőbánya, 1327: civitas, de Nagybányával közös a bírāja, 1376-ban már önálló. A 15. században mindkét város Brankovics György szerb despota, majd a Hunyadiak kezére kerül.

6. Az Erdélyi Érchegységben: Aranyosbánya vagy Ouumberg (1325., királyi), Abrudbánya (1357 földesúri), Zalatna (1357, földesúri). Körösbánya és Medvepataka (15.

század első fele, földesúri). Az Erdélyi Érchegység nyugati irányba, Magyarország felé folyó vizeiben, főként a világosi uradalom tartozékain jelentékeny volt a fővényarany mosása is.

7. Radna-hegység Erdély északkeleti sarkában: Radna (1241 előtt már királyi bányaváros), a mohácsi vész után bányászata lehanyatlott.

8. Kevésbé jelentős lelőhelyek: az Ipoly alsó folyásának hajlatában Börzsöny (15. század); a Kis-Kárpátokban Bazin határában Sumberg (13. század).

Az aranybányászat gócpontjai: Körmöcbánya, Nagybánya, Bóca, Rimabánya, Telkibánya, Nagybánya és az Erdélyi Érchegység egészében. Ezek közül a 14. század előtt csak a bazini és a rimabányai előfordulást fejtették. Addig az aranytermelés fő bázisa a fővényarany mosása volt, szerte az ország legkülönbözőbb folyóiban.

Szorosabb intézményes politikai kapcsolat, szövetség állott fenn a Garamvidék hat, illetőleg hét bányavárosa között már a 14. század vége óta. Fontosabb ügyeiket küldöttgyűléseiken tárgyalták meg, s ez volt egyben az első fokú feljebbviteli fórumuk is. Hasonló szövetségi viszony létesült 1487-ben a Szepes–Gömöri-érchegység hat bányavárosa közt is, amelyhez azonban mint hetedik, a távolabb eső Telkibánya is hozzátartozott. Ugyanígy megtaláljuk ezt a szorosabb kapcsolatot az Erdélyi Érchegység városai közül Aranyos-, Abrud-, Körösbánya és Zalatna közt is.

A pénzverési és a bányaregálé együttes igazgatása; a kényszerbeváltás; a finomító kohászat királyi privilégiuma és kamarai üzemei

A pénzverési és a bányaregálé együttes igazgatása a *pénzverő és bányakamarák* decentralizált hálózataként az 1320–1330-as években valósult meg – szoros kapcsolatban Károly Róbert király valutáris és pénzügyi reformjaival. A legjelentősebb volt ezek közt az aranyvalutára történt áttérés az állandó és magas értékű aranyforint rendszeres veretésével, melynek pénzlába csak kevéssel maradt alatta a firenzei aranyénak. Mint kereskedelmi pénz (érme) nagyban hozzájárult a 13. század óta gyors ütemben fejlődő távolsági (országközi) áruforgalom növekvő csereeszköz szükséglete kielégítéséhez. Másik új korszakot nyitó rendelkezése volt az évenkénti pénzújítás véglegesnek szánt megszüntetése, amely az általános gazdasági érdekek semmibevételével csak arra volt jó, hogy a forgalomban levő pénz kötelező átcserélésének a diszársziójával a regáletulajdonost juttassa kiadás, de meg nem szolgált jövedelemhez. Az így elmaradó pénzverési nyereség, a *lucrum camerae* pótlására új közvetlen adót vezetett be. Portális vagy telekadó volt a neve, mert a paraszti vidéken minden szekérbejáró kapuval bíró háztelek után szedték 18 dénár összegében, míg az egyes városokra taxatívén vetették ki. Nevezték „*Lucrum camerae*”-nak is, a pénzverési nyereséget pótló rendeltetésénél fogva. De megvette a maga részét a lukratív bányavállalkozáson is, annak közvetett megadóztatásával. A bányatized, az „*urbura*” érintetlenül hagyása mellett bevezette a nemesfémek beváltásának a királyi monopóliumát, a kényszerbeváltást: a király mint regáletulajdonos által megszabott, a forgalmi értéknél alacsonyabb beváltási áron a kohósító vállalkozóknak minden bányakeresetű vagy mosott aranyat és ezüstöt a kamarának kellett beszállíttatniok. Azonos súlyegységgel és finomsági fokkal számítva, amennyivel az abból kivert érmék törvényes névértéke (az ezüstről), illetőleg a valószínű nemesfémtartalma (az aranyról) a beváltási

árat meghaladta, ez a többlet volt ettől fogva a kamara bruttó beváltási nyeresége. A kényszerbeváltás kijátszását megnehezítendő a király a kohósító folyamatnak csupán az első fázisát, a nemesfémeket tartalmazó ércet olvasztását tette szabaddá a magánvállalkozás számára, de már maguknak a nemesfémeknek a finomítását ugyancsak monopóliumszerűen a maga, illetőleg pénzverő és bányakamarái részére tartotta fenn.

A decentralizált kamarai szervezet tíz kamarai körzetből állt. Nagyobb nemesfém-termelése közülük csak ötnnek volt: a körmöcbányainak, a szomolnokinak, mely később Kassára került, a nagybányainak (eredetileg szatmárinak), az erdélyinek és a szlavóniainak (Zágráb). Minden kamara élén egy-egy kamaraispán állt, aki kezdetről fogva egyben bérlője is volt a kamarának. A bérletrendszert a királyi Magyarországon 1530 körül megszüntették, Nagybányán és Erdélyben megvolt még a 17. században is.

A finomító műhelyek munkafolyamata és technológiája

Háromféle kamarai finomító műhely volt. Az égető műhely (Brenngaden – officina combustoria), a választó műhely (Scheidgaden – officina separatoria) és a cementező műhely (das Ziment – cementum).

A magánvállalkozás által ólmosító leűzéssel megolvasztott ezüstérc terméke, a csillámezüst (Blicksilber) még nem volt tiszta aranyos ezüst, tartalmazott még mintegy 5%-nyi ólmot, esetleg egyéb szennyező anyagokat is. Ezek kivonását végezte el a kamarai égető műhely. Technológiája lényegében nem volt más, mint a leűző eljárás megismétlése, csak éppen kisebb adagokban, nem aknás kemencékben, hanem nyitott vagy fedett fa- és csonthamuval bélelt téglékben, szükség esetén valamelyes ólom hozzáadásával. (Részletesen: *Agricola*, X. könyv végén és *L. Erker*: Das Große Probier-Buch – Freiburger Forschungshefte, D.34, S.92–98) A gelét (ólomoxid) itt a téglék porózus belső felületébe szívódott be. Alkalmazták az eljárást az aranyércet olvasztási termékénél, a csillám-aranyánál is. A körmöcbányai kamara által fenntartott, úgynevezett „Goldkunsthändler” a cementező műhelybe beszállított égetett (Brenngold) és választott (Scheidgold) aranyat is; előbbi általában alatta maradt a 16 karátos finomságnak, utóbbi 18–22 karát között ingadozott (adatok 1540-es évekből). Az égetett ezüst sem volt teljesen tiszta, hanem aranyos ezüst; finomsága 15 lat körül ingadozott 1–8 súlydénárnyi (1 súlydénár a lat tizenhatod része) eltéréssel.

Az égető mű minden beszállító kohósító vállalkozó tételét külön-külön finomította, és ugyanígy adta át a választó műhelynek. A választó műhelyben (Scheidgaden – officina separatoria) történt az égető műhelyből átvett égetett ezüst (aranyos ezüst) arany- és ezüsttartalmának a különválasztása. Minden beszállítóé külön-külön. A műveletet általában „nedves” eljárással, az aranyos ezüstnek savas oldásával végezték. A selmecbányai választó műben használt salétrom és rézsulfát (Kupferwasser), valamint a Szklénón létesített kamarai üveghuta arra utal, hogy Selmecbányán általában ezt az eljárást alkalmazták. Előnye volt ennek az eljárásnak, hogy a salétrom-savas ezüstoldatnak a lepárolgatásával a lombikban visszamaradt arany savtalanító fürdő után azonnali – megolvastva – rudakba volt önthető. Hátránya viszont, hogy az ezüst redukciója a salétromsavas oldatból az utóbbi elpárologtatásával igen költséges volt. Ezen, kivált aranyban szegényebb ezüstről, úgy igyekeztek segíteni, hogy azt előzőleg meg-

olvasztották (száraz eljárás), és az aranyat kisebb mennyiségű ezüstbe sűrítették. Utóbbi azzal az előnnyel is járt, hogy ily módon az ezüstnek a 3:1 aránya is el volt érhető, amely mellett a „nedves” eljárás a leghatékonyabbnak bizonyult. (Részletes leírás: *Agricola* a X. könyv elején a választóvíz receptváltozataival, megemlékezve a száraz és nedves eljárásról is. — *Erker*, i. m., 162–178. l. — vö. *Karsten*, C. J. B.: *System der Metallurgie* I. 162–163. l. és V. 663–667. l. Berlin 1831). A kiválasztott ezüstöt a kamarai választó műhely vissza is tartotta, s kimutatása alapján annak árát az alkamaragróf a beváltó vállalkozónak kifizette. Az aranyat viszont visszaadta a beváltónak, aki azt ezután a cementező műhelynek szolgáltatta be.

A cementező műhelybe beszolgáltatott arany „aurum album”, azaz, ezüsttel elegyes arany volt. Finomsága 6–23 karát közt váltakozott. A cementező műnek a beszolgáltatott tételek finomságának a megállapítása mellett az volt a feladata, hogy ezt az „aurum album”-ot a magyar arany forint törvényes finomsági fokára, 23 karát 9 grénre (= 23 3/4 karát; 1 márkasúly 24 karátra és 288 grénre oszlott), úgynevezett finom aranyra (aurum finum) finomítsa. Az eljárás nevét adó *cement* finom téglapor (Körmöcbányán óbudai téglából készítették) és szép fehér kőso: 2:1 arányú keveréke volt. A finomítandó „fehér aranyat” először tégelyben beolvasztották, és próbát vettek belőle. A redukáló anyagként hozzáolvasztandó ólom és rézsulfát (Kupferwasser) mennyiségének a meghatározásánál figyelembe volt veendő az arany súlya mellett annak finomsága is. A hozzáolvasztás megtörténtevel az aranyat jó hideg vízben apróra szemcsézték. A cementet és a szemcsés aranyat, rétegesen váltakozva, egy repedt tégelybe rakták. Fontos volt, hogy a szemcsék se egymással, se a tégely falával ne érintkezzenek. Az eljárás egy másik változatánál az aranyat nem szemcsézték, hanem vékony lemezzé kalapálva darabolták fel. Az így színültig töltött tégely a 12 órán át előre kifűtött cementező kemencébe került, ahol letakarva lassú tüzeléssel, de ügyelve, hogy ki ne hűljön, izzásba hozták az aranyat, megolvadnia nem volt szabad. A kemence száját téglával lezárták, csak a szellőzőnyílások maradtak nyitva a füst és a gázok elvezetésére. Így állt 24 órán át. Harmadik redukáló anyagként itt már a cementum kősoja is hatott. A redukció során kivont ezüst a cementbe csapódott le. A 24 óra elteltével próbát vettek. Ha az csak 22 karátos finomságot mutatott, az eljárást újabb 24 órán át folytatták, és megismételték mindaddig, míg a kívánt finomságot nem érték el. Ekkor az aranyat kiemelték, és a cementportól megtisztítva, öntő tégelyekben rudacsökká öntötték. A folyamat mibenlétét *Karsten* a következőkben rögzíti: a pörkölt vitriol víztelen kénsava a konyhasóból klórt fejleszt, amely az arannyal ötvöződött fémeket, főként ezüstöt felveszi, míg az aranyat az izzás hőfokán érintetlenül hagyja. A cementezéssel sok ezüst ment veszendőbe, mivel a cement ezüstkloridot (Hornsilber, kerargyrit) tartalmazott, amelyből az ezüst csak a cementpor ólommal történő olvasztása révén volt kivonható. A körmöcbányai kamara körzete három alkamarai körzetre oszlott: a körmöcbányaira, a selmecbányaira és a besztercebányaira; Utóbbi a XV. század második felében megszűnt. Mindhárom helyen volt égető és választó műhely, cementező műhely viszont és pénzverde csak Körmöcbányán. A szomolnokai, utóbb kassai, valamint a nagybányai (azelőtt szatmári) kamaránál csak azok székhelyén voltak finomító műhelyek pénzverdével együtt; a kassainál nincs adatom cementező műre. Az erdélyi kamara eredeti központja Aranyosbánya volt. A XIV. század második fele óta pénzverdéje és cementező műhelye is Nagyszebenben működött. János király, Habsburg Ferdinánd ellenkirálya, az utóbbi pártjára állott szebenieket megbüntető, az

1530-as években a pénzverdét és cementező műhelyt is Kolozsvárra helyezte át. A század derekán azonban ismét Nagyszeben a központ.

A réz ezüsttartalmának a kiválasztását a termelő vállalkozás végezte. A csurgató kohót (Saigerötte) nálunk a Thurzó–Fugger vállalat vezette be és mentesítettve volt 1525-ig az így kiválasztott ezüst beváltása alól.

Termelési eredmények

Véleményem szerint Magyarország nemesfémtermelése az 1330–1380-as években állt a legmagasabb szinten, amikor, legalábbis az aranyról, a dúsított oxidációs zónát fejtették. Nagy (I) Lajos királynak még apja által alig egy évtized alatt teaurált kincse, amelyről 1343-ban egyszerre 21 000 márka aranyat, 1 köből aranyforintot és 27 000 márka ezüstöt tudott Nápolyba küldeni, ezt mennyiségileg is jól érzékelteti. A századfordulón viszont az altárnak nyitása, majd az arany beváltási árának tetemes felemelése (a beváltási nyereség 40%-ról 6%-ra esett) már az Eldorádó-korszak elmúlását jelzi. A termelés mennyiségi alakulásának megvilágítására a továbbiakban kizárólag az anyagmanipulációval kapcsolatos számviteli forrásokra támaszkodom. A mennyiségi adatok 23 3/4 karátos aranyra (aurum finum) és 15 latos ezüstre (argentum finum) vonatkoztatandók. A súlyegység a budai vagy bányavárosi márka (= 16 lat, 24 karát, 48 pizet és 288 grén), mai súlyban 1690-ig 245,53779 g, durván egynegyed kg.)

1. A *körmöcbányai kamara* körzetének, lényegében a hét Garam vidéki bányaváros adatai:

1434. júl. 20–1435. júl. 20: 1599 m arany, 2688 m pénzzé vert ezüst + 790 m cementezüst.

1486. augusztus 1–1492 (bezárólag): a 77 hónap évi átlagában 6742 m arany és 14 349 m ezüst.

1528/II. félév – 1548/I. félév: a 21 év átlagában 1000 m arany.

1528/II. félév – 1549/I. félév: a 22 év átlagában évi 22126 m ezüst.

A *besztercebányai rézipari vállalat* (Thurzó–Fugger-féle) ezüsttermelése:

1495–1525. július 16 (367,5 hónap) időszak évi átlaga 11136 m.

1525. július 16.–1526. április 24. a királyi lefoglalás 40 hetének (kb. 9 hónap) termelése évi átlagra átszámítva 8722 m.

1526. április 22–1539. szeptember 8 = 160 hónap évi átlaga: 8204 m.

1539. szeptember 8–1541. április 15. időszokról nincs adatom.

1541. április 15–1546. április 15. = 60 hónap évi átlaga 7410 m.

Az öt időszak (596,5 hónap) együttes évi átlaga: 10 008 m.

Az 1526–1539 és 1541–1546 évkör 149 174 márkányi (évi átlaga 8136 m) össztermékéből 125 881,5 márkát (évi átlagban 6866 m) szolgáltatott be a kamarán, míg 23 292,5 márkájuk (évi átlagban 1270 m) mentesült a beváltás alól.

Visszatérve a *körmöcbányai kamarai körzet* egészére:

1564–1565: évi átlagban 997 m arany 24561 m ezüst.

1619–1621: évi átlagban 803 m arany és 17 918 m ezüst; az arany a pénzzé vert finom arany mennyisége, míg a beváltott arany átlaga csak 437 m és ez is elegyes finomsággal értendő (album aurum).

1629: 303 m arany; 11 386 m ezüst (selmecbányai)

1632–1639 évi átlagban 299 m arany és 14 312 m ezüst.

1686: 608 m arany; az ezüstre nincs használható adat.

1690–1699 évi átlagban 1454 m arany és 63 309 m ezüst.

2. A nagybányai kamara

1481–1482: az 1481. november 3–1482 május 6. időszak 25 hetéről a fennmaradt heti kimutatások 1211 m aranyat és 3592 m ezüstöt számolnak el. Ezt 51 munkahétből álló évre átszámítva 2470 m aranyat és 7328 m ezüstöt kapunk.

1527; a *negyedik* – év végi – cementezés eredménye 251 m arany.

1528: *négy ízbeni cementezés* eredménye 1151 m arany.

1551. július 10-i és december 20-i cementezés eredménye 363 m., mind az 1528, mind az 1551 évi mennyiség az évi összbeváltást jelenti.

1573–1574. évi összbeváltás: 134 m arany.

1577–1579. évi összbeváltás: 413 m arany.

3. A nagyszebeni, illetőleg kolozsvári kamara

1486. november 7–1487. január 16. (*négy folytatólagos cementezés*): 181 m arany.

1490. november 25–1491. április 11. (*nyolc folytatólagos cementezés*): 465 m arany.

E két részadat alapján a 15. század végén az évi átlagot 900–1050 márkával számítom.

1532. augusztus 12-i cementezés (Kolozsvárt): 367 m arany. Ekkor már csak 2–3 ízben cementeztek egy évben, a fenti mennyiség fél–háromnegyed évi beváltásnak vehető.

1549–1551 (három év): 1189 m, évi átlag 396 m arany.

A 15. század végével szemben a 16. század derekára mind Nagybányán, mind Erdélyben nagyot esett a termelés, még ha a különbözet jó részét a csempészés rovására írjuk is.

JEGYZETEK

A folyók, hegyvonulatok és helységnevek a szövegben magyar névformájukkal szerepelnek. Az alábbi konkordancia a magyar nevek betűrendjében adja a német és a mai hivatalosnak is tekintendő nemzeti névváltozatokat is. A mai hivatalos elnevezéseket dűlt szedés emeli ki. A német névformák közlését a magyarországi bányászatnak és a német városkolonizációnak a szoros kapcsolata indokolja. A német nacionalizmus mesterkéltnémetesítéseit azonban nem vettem figyelembe, csak a történeti jellegű névformákat. A háromféle névváltozat regisztrálása gyakorlati célt is szolgál: megkönnyíti a nem magyar nyelvű szakirodalomban és kartográfiai művekben a tájékozódást. A névváltozatok konkordanciája:

1. Folyónevek

Garam – Gran – *Hron* (szlovák)

Rima – *Rimava* – (szlovák)

Zazár – *Zazár* (román)

2. Hegységnevek

Alsó-Tátra – Niedere Tátra – *Nizké Tatry* (szlovák)

Avas-Gutin-hegység – Avas-Gutin-Gebirge – *Montii Oasului-Gutiului* (román)

Erdélyi Érchegeység – Siebenbürgisches Erzgebirge – *Montii Metallici* (román)

Magyar Érchegeység – Ungarisches Erzgebirge – *Slovenské Rudohorje* (szlovák)

Nagy-Fátra – Große Fatra – *Velká Fatra* (szlovák)

Radna-hegység – Rodener Gebirge – *Montii Rodna*.

Szepes-Gömöri-Érchegység – Zips-Gömöri Erzgebirge – *Slovenské Rudohorie* (szlovák; a Szlovákiai középhegységnek együttes neve)

3. Helységnevek

Abrudbánya – Großschlatten – *Abrud* (román)

Aranyasbánya másként Offenbánya is – Ouumberg vagy Offenberg – *Băia de Arieș* (román)

Asszonypataka ld. Nagybánya alatt

Bakabánya – Pukkantz – *Pukanec* (szlovák)

Bazin – Bösing – *Pezinok* (szlovák)

Bélabánya – Dilln – *Banská Belá* (szlovák), a középkorban nevezték Fejérbányának is.

Besztercebánya – Neusohl – *Banská Bystrica* (szlovák)

Bóca – *Boca* (szlovák)

Boica ld. Medvepatak alatt

Breznóbánya – Bries – *Brezno* (szlovák)

Cibetbánya ld. Kőrösbánya

Felsőbánya – Mittelberg – *Baia Sprie* (román)

Gölnicbánya – Gelnic – *Hlinec* (szlovák)

Jarabó – *Jarabá* (szlovák)

Igló – Zips-Neudorf – *Nová Ves* (szlovák)

Jászó – *Jasov* (szlovák)

Királybóca – *Kráľovská Boca* (szlovák)

Körmöcbánya – Kremnitz – *Kremnica* (szlovák)

Kőrös-, másként Cibetbánya – Altenberg – *Baia de Cris* (román)

Libetbánya – Libethen – *L'ubjetová* (szlovák)

Medvepatak másként Boica is – Perensyfen – *Baita* (román)

Nagybánya másként Asszonypataka = latinul Rivulus Dominarum egyszer mint kettős település

Rivulus Dominarum et Zazarbánya is említve – Frauenseifen, másként Ungarisch Neustadt –

Baia mare (román)

Nagyszeben – Hermannstadt – *Sibiu* (román)

Németlipcse – Deutschlipstsch – *Partizánské* (szlovák; korábban *Nemecká Lupča*)

Radna – Roden – *Rodna* (román)

Rimabánya – *Rimavská Bana* (szlovák).

Rivulus Dominarum ld. Nagybánya

Rozsnyó – Rosenau – *Rožňava* (szlovák)

Selmecbánya – Schemnitz – *Banská Štiavnica* (szlovák)

Szomolnok – Schmöltnitz – *Smolník* (szlovák)

Ujbánya – Königsberg – *Nová Baňa*.

Zazárbánya – (ld. Nagybánya alatt)

A SZERZŐ MONOGRAFIKUS TANULMÁNYAI A TÉMÁRÓL

1. A vállalkozás kezdeti formái a feudáliskori nemesércbányászatban – Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 40. sz. Budapest, 1966.

2. A bányavállalkozók személyi köre a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán. Adatsorok 1537–1549 – Történetstatisztikai kötetek. Budapest, 1967.

3. Eigentum und Gesellschaft in den Niederrungarischen Bergstädten – Der Aussenhandel Ostmitteleuropas, hrsg. von Ingomar Bog. Köln–Wien 1971.

4. Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejllett feudalizmus korszakában (1000–1526) – Századok, 1972.

5. Vállalkozás és társadalom – Történelmi Szemle 1976.

СОДЕРЖАНИЕ

ПРОПАГАНДА ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ

<i>П. Ф. Исаков — Й. Н. Кульков:</i> Советская печать — важнейшее средство пропаганды национализма и интернационализма в годы Великой Отечественной Войны.	401
<i>Е. Баркер:</i> Агитация Англии против оси, направленная на Юго-восточную Европу во время второй мировой войне.	411
<i>Кл. Шел:</i> Немецкая военная пропаганда в оккупированных странах Юго-восточной Европы.	436
<i>В. Ветте:</i> Немецкая пропаганда, направленная на страны-сателиты, на Венгрию, на Румынию и на Бугарию (1941—1943 гг.)	454
<i>Д. Юхас:</i> Военная пропаганда великих держав и Венгрия.	484
<i>Л. Маркуш — М. Вашархейи:</i> Роль печати в распространении военной пропаганды в Венгрии.	505
<i>А. И. Пушкаш:</i> Разоблачение военной пропаганды на фронте.	522
<i>Г. Камбуров:</i> Военные проблемы в подпольной антифашистской печати и радио в Бугарии в 1941—1944 гг.	529
<i>Ш. Тот:</i> Военная пропаганда и военное воспитание в венгерской армии (1941—1944 гг.) .	540
<i>Э. Фекете — Д. Дьярмати:</i> Международная конференция о пропаганде, направленной на Центральную- и Юго-восточную Европу во второй мировой войне.	552

ПЕРВЫЕ СТАТЬИ

<i>Т. Циннер:</i> Данные к обстоятельствам формирования крайних правых обществ.	562
<i>Ж. Й Уйвари:</i> Горожане города Кошице (Кашша) на конце 16. в. и в первой половине 17. в.	577
<i>Д. Свак:</i> Иван Грозный в свете новых советских исследований.	592

ОБОЗРЕВАТЕЛЬ

<i>К. Урбан:</i> Заметки к одному сборнику программ.	605
<i>Д. Гранасиои:</i> Конференция историков ГДР и Венгрии о проблемах применения справительного и квантитативных методов историографии.	610

ТВОРЧЕСТВО

<i>О. Паулиньи:</i> Горное хозяйство в Венгрии в период позднего феодализма.	614

CONTENTS

PROPAGANDA IN THE SECOND WORLD WAR

<i>P. F. Isakov — J. Ny. Kulkov</i> : The Soviet press as the most important means in the propaganda of patriotism and internationalism in the years of the Second World War	401
<i>E. Barker</i> : British anti-axis propaganda to South-East Europe in the Second World War	411
<i>K. Scheel</i> : German war propaganda in the occupied countries of South-East Europe.	436
<i>W. Wette</i> : German propaganda towards the satellite states, i.e. Hungary, Rumania and Bulgaria 1941—43.	454
<i>Gy. Juhász</i> : The war propaganda of the Great Powers and the situation in Hungary	484
<i>L. Márkus — M. Vásárhelyi</i> : The role of the press in spreading propaganda in Hungary	505
<i>A. I. Puskas</i> : Denunciation of war propaganda on the front	522
<i>G. Kamburov</i> : Military problems in the illegal anti-fascist press and radio in Bulgaria in the years 1941—44	529
<i>S. Tóth</i> : War propaganda and public education in the Hungarian army 1941—44.	540
<i>E. Fekete — Gy. Gyarmati</i> : International conference on propaganda to Central and South-East Europe during the Second World War	552

FIRST PAPERS

<i>T. Zinner</i> : Remarks on the circumstances of the foundation of associations on the extreme right in Hungary.	562
<i>Zs. J. Újváry</i> : The citizens of Kassa in the late 16th and the early 17th centuries.	577
<i>Gy. Szvák</i> : Ivan the Terrible in the light of recent Soviet research	592

OBSERVER

<i>K. Urbán</i> : Comments on a collection of programmes.	605
<i>Gy. Granasztói</i> : The conference of East German and Hungarian historians on the problems arising from comparative history and quantitative methods	610

OEUVRES

<i>O. Paulinyi</i> : Mining in Hungary in the period of late feudalism	614

INHALTSVERZEICHNIS

PROPAGANDA IM ZWEITEN WELTKRIEG

<i>P. F. Iszakov – J. Ny. Kulkov:</i> Die sowjetische Presse als das wichtigste Instrument der Propaganda des Patriotismus und des Internationalismus in den Jahren des Großen Vaterländischen Krieg.	401
<i>E. Barker:</i> Englische Agitation gegen die Achsenmächte für Südosteuropa während des zweiten Weltkrieges.	411
<i>K. Scheel:</i> Die deutsche Kriegspropaganda in den besetzten Ländern Südosteuropas	436
<i>W. Wette:</i> Deutsche Propaganda für die Satellitenstaaten Ungarn, Rumänien und Bulgarien (1941–1943)	454
<i>Gy. Juhász:</i> Ungarn und die Kriegspropaganda der Großmächte	484
<i>L. Márkus – M. Vásárhelyi:</i> Die Rolle der Presse in Ungarn in der Verbreitung der Kriegspropaganda	505
<i>A. I. Puskas:</i> Die Enthüllung der Kriegspropaganda an der Front	522
<i>G. Kamburov:</i> Militärische Probleme in der illegalen antifaschistischen Presse und im Rundfunk in Bulgarien in den Jahren 1941–1944.	529
<i>S. Tóth:</i> Kriegspropaganda und Erziehung in der ungarischen Armee (1941–1944)	540
<i>E. Fekete – Gy. Gyarmati:</i> Internationale Konferenz unter dem Titel "Die Kriegspropaganda in Mittel- und Südosteuropa während des zweiten Weltkrieges".	552

ERSTARBEITEN

<i>T. Zinner:</i> Beiträge zu den Umständen der Bildung des Vereins der extremen Rechte	562
<i>Zs. J. Újváry:</i> Das Bürgertum von Kaschau am Ende des 16. Jahrhunderts und in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts	577
<i>Gy. Szvák:</i> Iwan der Schreckliche im Spiegel der neueren sowjetischen Forschungen	592

BEOBACHTER

<i>K. Urbán:</i> Bemerkungen zu einer Programmsammlung	605
<i>Gy. Granasztói:</i> Konferenz der Historiker der DDR und Ungarn über die Probleme der Anwendung der vergleichenden Geschichtsschreibung und der quantitativen Methoden.	610

LEBENSWERKE

<i>O. Paulinyi:</i> Bergwerkswirtschaft in Ungarn im späten Feudalismus	614

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Marton Andor

A kézirat nyomdába érkezett: 1979. VI. 27. – Terjedelem: 20,3 (A/5) ív

99.7269 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

TABLE DES MATIÈRES

PROPAGANDE PENDANT LA DEUXIÈME GUERRE MONDIALE

<i>P. F. Iszakov—J. Ny. Kulkov</i> : La presse soviétique comme le moyen le plus important de la propagande du patriotisme et de l'internationalisme au cours de la Grande Guerre Nationale	401
<i>Elisabeth Barker</i> : La propagande de l'Angleterre contre les puissances de l'Est pour les pays de l'Europe du Sud-Est pendant la Deuxième Guerre Mondiale	411
<i>Klaus Scheel</i> : La propagande de guerre allemande dans les pays occupés de l'Europe du Sud-Est	436
<i>Wolfram Wette</i> : Propagande allemande pour les pays satellites, pour la Hongrie, Roumanie et Bulgarie (1941—43)	454
<i>Gyula Juhász</i> : La propagande des grandes puissances et la Hongrie	484
<i>László Márkus—Miklós Vásárhelyi</i> : Le rôle de la presse la propagande de guerre en Hongrie	505
<i>A. I. Puskás</i> : Le dévouement de la propagande de guerre dans le front	522
<i>Georgi Kamburov</i> : Problèmes militaires dans la presse et dans le radio antifasciste clandestin en Bulgarie au cours des années 1941—1944	529
<i>Sándor Tóth</i> : Propagande de guerre et éducation dans l'armée hongroise (1941—1944)	540
<i>Edít Fekete—György Gyarmati</i> : Colloque internationale sur la propagande de guerre menée envers de l'Europe du Sud-Est	552

PREMIER MÉMOIRES

<i>Tibor Zinner</i> : Données aux circonstances de la formation des associations d'extrême droite	562
<i>Zsuzsanna J. Újváry</i> : Les citoyens de la ville de Kassa à la fin du 16 ^{ème} siècle et à la première moitié du 17 ^{ème} siècle	577
<i>Gyula Szvák</i> : Ivan le Terrible à la lumière des nouvelles recherches soviétique	592

OBSERVATEUR

<i>Károly Urbán</i> : Des notes marginales pour un recueil de programmes	605
<i>György Garanasztói</i> : Le colloque d'histoire de RDA—Hongrie sur les problèmes de l'historiographie comparative et l'application des méthodes quantitatives	610

BILANS DE LA VIE

<i>Oszkár Paulinyi</i> : Exploitation des mines en Hongrie à l'époque du bas féodalisme	614

Ára: 32,— Ft

Előfizetési ára egy évre 64,— Ft

INDEX: 25 812
ISSN 0040—9634

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

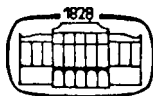
Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 64,— Ft

1 szám ára: 16,— Ft

Index szám: 25.812

**Külföldön terjeszti a KULTURA Kútkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.**

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST